

UNIwersytet ŁÓDZKI

Oleg Hański

Nr albumu: 6198

**Uzbrojenie wojsk polskich na południowo-
wschodnich ziemiach Królestwa Polskiego w
latach 1470–1520**

*Armament of the Polish Forces in the South-Eastern Lands of the
Kingdom of Poland, 1470–1520*

Praca doktorska napisana

w Szkole Doktorskiej Nauk Humanistycznych UŁ

Promotor: dr. hab. Tadeusz Grabarczyk, prof. UŁ

Promotor pomocniczy: dr Łukasz Ćwikła

ŁÓDŹ 2025

Spis treści

Wstęp	3
Rozdział 1. Organizacja wojsk polskich na południowo-wschodnich ziemiach Królestwa Polskiego	25
1.1. Rodzaje siły zbrojnej	25
1.2. Dowodzenie siłami zbrojnymi	26
1.2.1. Król	26
1.2.2. Namiestnik królewski	27
1.2.3. Namiestnik królewski na Rusi	27
1.2.4. Rada wojenna i najwyższe urzędnicy	28
1.2.5. Starostowie i wojewodowie	28
1.2.5.1. Starostowie generalni ruscy	29
1.2.5.2. Starostowie generalni podolscy	30
1.2.5.3. Starostowie bełscy	30
1.2.5.4. Wojewodowie.....	30
1.3. Organizacja wojsk zaciężnych.....	31
1.3.1. Dokumentacja zaciągu i kwestie finansowe	33
1.3.1.1. Listy przypowiednie	33
1.3.1.2. Rejestry popisowe.....	34
1.3.1.3. Rejestry popisowe jazdy	35
1.3.1.4. Rejestry popisowe piechoty	36
1.3.1.5. „Księgi żołdu”.....	37
1.3.1.6. Żołd.....	37
1.3.1.7. Wykazy odszkodowań	39
1.3.2. Dowództwo i urzędy pomocnicze	41
1.3.2.1. Hetmani.....	41
1.3.2.2. Pisarz polny.....	47
1.3.2.3. Strażnik polny	48
1.3.3. Skład osobowy i funkcjonowanie roty	49
1.3.3.1. Rotmistrz.....	49
1.3.3.2. Towarzysz	51
1.3.3.3. Pocztowi.....	51

1.3.3.4. Pacholeta	52
1.3.3.5. Sygnaliści	53
1.3.3.5.1. Chorążowie w jeździe	53
1.3.3.5.2. Propornicy w piechocie	56
1.3.3.6. Instrumentaliści	56
1.3.3.6.1. Instrumentaliści hetmańscy	58
1.3.3.6.2. Instrumentaliści chorągiewni	60
1.3.3.6.3. Trębacze w piechocie	63
1.3.3.7. Inne funkcje pomocnicze	64
1.3.3.7.1. Pisarze	64
1.3.3.7.2. Barwierz	65
1.3.3.7.3. Służba medyczna	65
1.3.4. Rota jako jednostka bojowa	66
1.3.4.1. Rota jazdy	66
1.3.4.2. Rota piesza	69
1.4. Garnizony piesze w Kamieńcu Podolskim i Lwowie	73
1.4.1. Piechota kamieniecka	73
1.4.2. Załoga zamkowa Zamku Wysokiego we Lwowie	79
1.5. Królewska chorągiew nadworna	80
1.6. Pospolite ruszenie	84
1.6.1. Organizacja pospolitego ruszenia	85
1.6.2. Wymiar służby	86
1.6.3. Wymiar służby na ziemiach ruskich	88
1.6.4. Próba relucji pospolitego ruszenia	90
1.7. Piechota miejska (zbrojna eskorta wozów)	98
1.8. Finansowanie	101
1.9. Liczebność wojska	114
Podsumowanie	132
Rozdział 2. Uzbrojenie zaczepne	134
2. Broń sieczna	134
2.1. Miecze	134
2.1.1. Produkcja i ceny	136
2.1.2. Miecze w źródłach pisanych	138

2.1.3. Źródła archeologiczne.....	139
2.1.4. Szarszuny	152
2.2. Koncerze i granaty	153
2.3. Szable	156
2.3.1. Produkcja i ceny.....	159
2.3.2. Szable w źródłach pisanych.....	161
2.3.3. Szable w ikonografii	161
2.3.4. Źródła archeologiczne i muzealne	163
2.3.5. Szable na uzbrojeniu zaciężnej jazdy	165
2.3.6. Szable w chorągwi nadwornej	173
2.3.7. W piechocie zaciężnej oraz w eskorcie wozów	174
2.4. Kordy i tasaki	174
2.4.1. Produkcja i ceny.....	176
2.4.2. Kordy w źródłach pisanych	177
2.4.3. Kordy w ikonografii.....	178
2.4.4. Źródła archeologiczne.....	180
2.4.5. Kord w uzbrojeniu jezdnych.....	184
2.4.6. Na uzbrojeniu zaciężnych piechurów	185
2.5. Puginały i noże bojowe	186
2.5.1. Produkcja i ceny.....	187
2.5.2. W źródłach pisanych.....	187
2.5.3. Noże bojowe	188
2.6. Broń drzewcowa	191
2.6.1. Broń drzewcowa prosta.....	191
2.6.1.1. Kopia rycerska (hasta)	191
2.6.1.2. Drzewce (hasta alias drzewce) w jeździe.....	193
2.6.1.3. Włócznia (lancea) w jeździe	198
2.6.1.4. Rohatyny w jeździe.....	199
2.6.1.5. Drzewce, hasta (pika) w piechocie	201
2.6.1.6. Włócznie w piechocie	201
2.6.1.7. Sulice (lancea, cuspides, spiculus) w piechocie	202
2.6.2. Broń drzewcowa o żelźcu złożonym.....	204
2.6.2.1. Widły bojowe	204

2.6.2.2. Halabardy	206
2.6.2.3. Giewie	207
2.7. Broń obuchowa	209
2.7.1. Siekiery i topory	209
2.7.2. Siekiery i topory w świetle badań archeologicznych.....	212
2.7.3. Czekany	216
2.7.4. Buławy i buzdygany.....	219
2.7.5. Cepy bojowe	222
2.8. Broń strzelcza	224
2.8.1. Kusze.....	224
2.8.2. Mechanizmy do napinania cięciwy kusz	226
2.8.3. Kołczany i futerały.....	231
2.8.4. Ceny	233
2.8.5. Kusze w jeździe	234
2.8.6. Kusze w piechocie	238
2.8.7. Kusze w arsenałach zamkowych.....	242
2.9. Łuki	245
2.9.1. Łuki w jeździe.....	248
2.9.2. Łuki na uzbrojeniu piechoty	251
2.10. Broń palna	252
2.10.1. Geneza broni palnej	252
2.10.2. Ręczna broń palna	253
2.10.2.1. Piszczale.....	253
2.10.2.2. Hakownice	255
2.10.2.2.1. Hakownice w piechocie	260
2.10.2.2.2. Hakownice w arsenałach zamkowych	261
2.10.2.3. Rusznice	262
2.10.2.3.1. Rusznice a arkebuzy	264
2.10.2.3.2. Rusznice w jeździe.....	267
2.10.2.3.3. Rusznice w piechocie.....	269
2.10.2.3.4. Rusznice w arsenałach zamkowych.....	274
2.10.3. Artyleria	274

2.10.3.1. Taraśnice i półtaraśnice	275
2.10.3.2. Hufnice i półhufnice	277
2.10.3.3. Foglerze	279
2.10.3.4. Moździerze	282
2.10.3.5. Harczownice	283
2.10.3.6. Śrubnice i półszrubnice	284
2.10.3.7. Kozy	285
2.10.3.8. Działa burzące i półburzące	288
Podsumowanie	298
Rozdział 3. Uzbrojenie ochronne	304
3.1. Zbroja kopijnicza	304
3.1.1. Źródła archeologiczne	308
3.1.2. Zbroje kopijnicze w ikonografii	308
3.1.2.1. Nagrobki i epitafia	308
3.1.2.2. Ikonografia sakralna	317
3.1.3. Zbroje kopijnicze w jeździe	325
3.1.4. Zbroje kopijnicze w piechocie zaciężnej	329
3.2. Zbroja strzelcza	330
3.2.1. Zabytki archeologiczne	334
3.2.2. Zbroje strzelcze w ikonografii	335
3.2.3. Zbroje strzelcze w jeździe	336
3.2.4. Zbroje strzelcze w piechocie zaciężnej	339
3.3. Hełmy	339
3.3.1. Kapaliny	339
3.3.1.1. Ikonografia	341
3.3.1.2. Archeologia	343
3.3.1.3. Kapaliny w jeździe zaciężnej	344
3.3.1.4. W pocztach dworzan	346
3.3.1.5. W pospolitym ruszeniu	346
3.3.1.6. W piechocie zaciężnej	347
3.3.1.7. W arsenałach zamkowych	348
3.3.2. Salady	349
3.3.2.1. Ikonografia	350

3.3.2.2. Archeologia	354
3.3.2.3. W jeździe zaciężnej.....	356
3.3.2.4. W chorągwi nadwornej	356
3.3.2.5. W piechocie zaciężnej.....	357
3.3.3. Szłomy	357
3.3.3.1. Hełmy stożkowe – archeologia.....	359
3.3.3.2. Szłomy w rotach jazdy.....	361
3.3.4. Przyłbice.....	363
3.3.4.1. Problem identyfikacji przyłbic.....	363
3.3.4.2. Przyłbice starszego typu. Basinety z zasłoną.....	365
3.3.4.3. Przyłbice młodszego typu. Armet i „hełm zamknięty”	366
3.3.4.4. Przyłbice typu misiurskiego.....	368
3.3.4.5. Przyłbice w jeździe	370
3.3.4.6. W piechocie	371
3.3.5. <i>Pekelhube</i>	372
3.3.6. <i>Galea</i>	373
3.3.6.1. W jeździe	373
3.3.6.2. W piechocie	374
3.3.6.3. W arsenałach zamkowych.....	374
3.3.7. Kaptury kolcze	375
3.3.8. Czepce, fasunki, wyściółki do hełmów	377
3.4. Osłony tułowia.....	378
3.4.1. Osłony sztywne	378
3.4.1.1. Płaty	378
3.4.1.2. Brygantyna.....	379
3.4.1.3. Napierśniki i napieczniki płytowe (plachy)	379
3.4.1.3.1. Napierśniki w ikonografii	382
3.4.1.3.2. Napierśniki i napieczniki w archeologii	383
3.4.1.3.3. <i>Plachy</i> w jeździe	384
3.4.1.3.4. <i>Plachy</i> w piechocie	386
3.4.1.3.5. W arsenałach zamkowych.....	387
3.4.1.3.6. <i>Plachy</i> w materiałach sądowych.....	387
3.4.2. Pancerze – osłony elastyczne	388

3.4.2.1. Kolczuga	388
3.4.2.1.1. Kolczugi w archeologii	393
3.4.2.1.2. Kolczugi w jeździe.....	394
3.4.2.1.3. W piechocie	396
3.4.2.1.4. W arsenałach zamkowych.....	397
3.4.2.2. Bechtery	397
3.4.3. Osłony skórzane i materiałowe	399
3.4.3.1. Kabat	399
3.4.3.2. Kusz	403
3.5. Elementy zbroi płytowej	304
3.5.1. Obojczyki (kołnierze płytowe).....	304
3.5.1.1. Ikonografia obojczyków	406
3.5.1.2. Obojczyki w jeździe.....	406
3.5.1.3. Obojczyki w piechocie.....	408
3.5.1.4. Obojczyki w arsenałach zamkowych.....	408
3.5.2. Podbródki (<i>barty</i>).....	409
3.5.2.1. Ikonografia bartów	409
3.5.3. Szorce	410
3.5.3.1. Szorce w jeździe	411
3.5.3.2. Szorce w piechocie	412
3.5.3.3. Ikonografia szorc	412
3.5.4. Taszki	413
3.5.4.1. Ikonografia	414
3.5.4.2. Taszki w wojsku.....	414
3.5.5. Naręczaki (<i>myszki</i>)	415
3.5.5.1. Problem terminu myszki	416
3.5.5.2. Ikonografia naręczaków	417
3.5.5.3. Myszki w jeździe	419
3.5.5.4. Myszki w piechocie	420
3.5.5.5. Myszki w arsenałach zamkowych	420
3.5.6. Naramienniki.....	420
3.5.7. Opachy	422
3.5.8. Nałokcice	423

3.5.9. Zarękawia	425
3.5.10. Rękawice (<i>plechownice</i>)	425
3.5.10.1. Ikonografia rękawic	427
3.5.10.2. Rękawice w jeździe	427
3.5.10.3. Rękawice w piechocie	428
3.5.11. Nabiodrki (<i>szynki</i>)	429
3.5.11.1. Ikonografia nabiodrków	431
3.5.12. Nakolanki	432
3.5.12.1. Ikonografia nakolanków	434
3.5.13. Nagolenniki	435
3.5.13.1. Ikonografia nagołenników	435
3.5.14. Trzewiki	436
3.5.14.1. Ikonografia trzewików	437
3.6. Tarcze	438
3.6.1. Pawężę piechoty	439
3.6.2. Tarcze husarskie	440
3. 7. Konie	442
3. 7. 1. Zbroje końskie	445
3. 8. Broń w zamkach i miastach	453
3.8.1. Zasoby broni w zamkach województwa podolskiego	455
3.8.1.1. Zasoby uzbrojenia zamku w Kamieńcu Podolskim w 1494 r.	455
3.8.1.2. Zasoby uzbrojenia zamku w Skale Podolskiej w 1494 r.	456
3.8.1.3. Zasoby uzbrojenia zamku w Smotryczu w 1494 r.	456
3.8.2. Zasoby broni w zamkach i miastach województwa ruskiego	457
3.8.2.1. Zasoby uzbrojenia zamku w Chełmie w 1510 r.	457
3.8.2.2. Zasoby uzbrojenia zamku w Glinianach w końcu XV w.	457
3.8.2.3. Zasoby uzbrojenia Zamku Wysokiego we Lwowie w końcu XV w. oraz w 1509 r.	458
3.8.2.4. Produkcja i zakupy broni przez miasto Lwów w XV w.	460
3.8.2.5. Zasoby uzbrojenia miasta Lwowa w 1509 r.	461
3.8.2.6. Zasoby uzbrojenia zamku w Przemyśle w latach 1497 i 1508	463
3.8.2.7. Zasoby zbrojenia zamku w Ratno w 1512 r.	464
3.8.2.8. Zasoby uzbrojenia zamku w Sanoku w 1446 r.	464

3.8.2.9. Zasoby uzbrojenia zamku w Samborze w 1507 r.	465
Podsumowanie	469
 Rozdział 4. Armatury	476
4.1 Pojęcie armatur	476
4.2. Armatury jazdy	477
4.2.1. Problem <i>decenariis</i>	477
4.2.2. Kopijnicy	482
4.2.3. Strzelcy	486
4.2.3.1. Kuszniczy konni	486
4.2.3.2. Jeźdźcy z bronią palną	496
4.2.3.3. Łucznicy konni. Jeźdźcy tatarscy	499
4.2.4. Żołnierze z drzewkami	507
4.2.4.1. Żołnierze opancerzeni z drzewkami (półkopijnicy)	507
4.2.4.2. Żołnierze nieopancerzeni z drzewkami	512
4.2.4.3. Racowie	515
4.2.4.4. Husarze	521
4.2.4.5. Jeźdźcy kozackie lub wołoskie	526
4.2.5. Miecznicy	528
4.2.6. Dzirytnicy	530
4.2.7. Żołnierze bez wzmianek o uzbrojeniu zaczepnym	532
4.3. Armatury piechoty	539
4.3.1. Kopijnicy piesi	541
4.3.2. Kopijnicy lekkozbrojne (włócznicy i sulicznicy)	548
4.3.3. Pawężnicy	556
4.3.4. Strzelcy	562
4.3.4.1. Kuszniczy piesi	565
4.3.4.2. Piechurzy z rusznicami	568
4.3.4.3. Łucznicy piesi	570
4.3.5. Propornicy	571
4.3.6. Mieczownicy piesi	572
4.3.7. Żołnierze z bronią o żeleźcu złożonym	576
4.3.8. Cepnicy	578

4.3.9. Topornicy	579
Podsumowanie	582
Zakończenie	589
Wykaz skrótów	595
Bibliografia	597
Spis tabel i wykresów	634
Spis ilustracji.....	637
Spis aneksów	651
Aneksy	652

Wstęp

Po złamaniu potęgi militarnej i gospodarczej państwa Zakonu Krzyżackiego w wojnie trzynastoletniej (1454–1466) głównym terenem zmagania wojennych stały się ziemie ruskie wchodzące w skład Korony Polskiej. Zbrojnym ramieniem, które miało realizować „politykę czarnomorską” polskich monarchów, a w razie potrzeby bronić południowo-wschodnich granic państwa było wojsko polskie. Faktycznie, permanentne zagrożenie ze strony krymskich i zawołżańskich Tatarów, Mołdawian i Turków sprawiło, że wojska królewskie stanęły przed całkiem nowymi wyzwaniami, z których głównym była walka z przeciwnikami często liczniejszymi, walczącymi na styl wschodni z użyciem lekkiej jazdy uzbrojonej w łuki. Walka z takim wrogiem wymusiła przebudowę sił zbrojnych pod każdym względem – organizacji, strategii i taktyki oraz uzbrojenia.

Omówienie uzbrojenia wojsk Królestwa Polskiego wymaga przedstawienia struktury armii jagiellońskiej. Za wojsko polskie uznajemy wszystkich zbrojnych którzy uznają nad sobą zwierzchność króla polskiego, czyli *de facto* zobowiązanych do służby wojennej jego poddanych oraz poddanych i obcokrajowców, którzy wstąpili na żołd króla polskiego. Jak wiadomo, wojsko polskie na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych składało się z jazdy i piechoty (artyleria dopiero się rozwijała i jeszcze nie odgrywała znaczącej roli). Pod względem organizacyjnym cała siła zbrojna dostępna monarchom polskim dzieliła się na pospolite ruszenie oraz wojska zaciężne. Do swojej dyspozycji król miał również stały oddział swych dworzan – tzw. chorągiew nadworną. Wkład w budowę armii miały też miasta, które na czas wojen użyczały monarchom swej artylerii wraz z obsługą oraz wysyłały na wojnę wozami z żywnością eskortowane przez zbrojnych wyłanianych spośród mieszkańców miast. Wszystkie te cztery komponenty były obecne na południowo-wschodnich ziemiach korony. Należy odnotować też znaczenie zamków i warownych miast, w oparciu, o które operowały wojska królewskie, a także były miejscem, w którym składowana była różnorodna broń i uzbrojenie.

Kolejnym pojęciem są „południowo-wschodnie ziemie Królestwa Polskiego” albo inaczej „ziemie ruskie”. „Ziemie ruskie” – w szerokim rozumieniu to wszystkie ziemie którzy kiedyś były częścią Rusi Kijowskiej. W wąskim rozumieniu, w XV–XVI w. pod pojęciem tym rozumiemy terytorium Rusi Czerwonej i Podola w granicach ówczesnych województw ruskiego, bełskiego i podolskiego. Na ziemiach tych wraz z osiedlaniem się rycerstwa polskiego wprowadzano polski system prawny i wojskowy,

więc możemy uznać wszystkie formacje stacjonujące tam i broniące kraju od najeźdźców za wojsko polskie na południowo-wschodnich ziemiach królestwa.

Problemem badawczym jest znalezienie odpowiedzi na pytanie, jakim był charakter i typologia uzbrojenia wojsk polskich na południowo-wschodnich ziemiach Królestwa Polskiego w latach 1470–1520, a także jak wyglądały zestawy uzbrojenia (armatury) poszczególnych żołnierzy w formacjach jazdy i piechoty, w jaki sposób kontakt z nieprzyjacielem ze wschodu i południa wpłynął na uzbrojenie polskich wojsk.

Głównym celem tej rozprawy jest ukazanie całego wachlarza uzbrojenia używanego przez wojska polskie operujące na terenie ziemi ruskiej i podolskiej Królestwa Polskiego. Cel ten będzie osiągnięty poprzez realizację celów pośrednich, którymi są:

- analiza stanu badań nad historią uzbrojenia wojsk Królestwa Polskiego na Rusi i Podolu broniących tych ziem w latach 1470–1520;
- analiza organizacji „obrony potocznej”, nadwornej chorągwi królewskiej, pospolitego ruszenia, piechoty miejskiej piec oraz jej wpływ na charakter uzbrojenia poszczególnych formacji jazdy i piechoty;
- przedstawienie liczebności, charakteru oddziałów, rozmieszczenie garnizonów broniących pogranicza;
- określenie zasobów uzbrojenia głównych ośrodków obrony ziem ruskich oraz próba oceny, czy były one wystarczające dla obrony tych ziem;
- analiza wzajemnego przenikania się wojskowości Wschodu i Zachodu w kontekście uzbrojenia mieszkańców owych ziem oraz wojsk tam stacjonujących.

Obiektem badania jest historia uzbrojenia i wojskowości Polski w XV–XVI w.

Przedmiotem badania jest uzbrojenie zaczepne i ochronne, a także tzw. armatury, czyli zestawy uzbrojenia używane w formacjach wojsk polskich oraz poszczególnych kategorii żołnierzy w nich służących. Ponadto też organizacja wojska oraz wydarzenia o charakterze militarnym na Rusi i Podolu w latach 1470–1520, które to kwestie pozostają w bezpośrednim związku z ekwipunkiem wojska.

Zakres terytorialny pracy obejmuje tereny Rusi Czerwonej i Podola Zachodniego, w granicach administracyjnych trzech województw Korony Polskiej: ruskiego (w tym

ziemi chełmskiej), bełskiego i podolskiego. Dane tereny są zaliczane do południowo-wschodniego teatru działań wojennych Królestwa Polskiego. Ważne znaczenie miały również przygraniczne tereny Wielkiego Księstwa Litewskiego, przede wszystkim Wołyń i Bracławszczyzna. Właśnie w tzw. Bramie Wołyńskiej łączyły się szlaki tatarskie – Kuczmański i Czarny. Jak zaznacza L. Fac, w XV w. doszło do rozszerzenia podstawowego obszaru strategicznego Polski oraz do jego przesunięcia na wschód. Aktywna działalność kolonizacyjna której beneficjentami była przede wszystkim szlachta małopolska, mazowiecka i śląska spowodowała „ogromne zbliżenie tych ziem do Korony i ich integrację”. Stale rosnąca polska obecność doprowadziła do tego, że znaczenie strategiczne danego obszaru podniosło się do „rangi rdzenia strategicznego państwa”¹.

Przemieszczanie wojsk po terenie ziem ruskich do pewnego stopnia utrudniały rzeki, które podczas przemarszów często starano omijać lub docierać do miejsc pozwalających na dogodną przeprawę. Główną arterią wodną danego regionu był Dniestr służący na odcinku podolskim za granicę państwową z Mołdawią. W północno-zachodniej części Rusi Czerwonej głównymi rzekami były San i Bug Zachodni. Do Dniestru, po polskiej stronie granicy wpływały liczne dopływy (Stryj, Strypa, Seret, Zbrucz, Smotrycz etc.) które dzieliły kraj na szereg mniejszych regionów, zaś liczebność rzek wymuszała stałą potrzebę w ich pokonywaniu zarówno przez wojska polskie jak i wojska wrogie. To właśnie w miejscach przepraw często dochodziło do bitew, np. bitwa nad Sanem (pod Przemyślem) w 1498 r., bitwa pod Chocimiem 1509 r., lub bitwa pod Sokalem 1519 r.

Podczas swoich najazdów na ziemie polskie Tatarzy (głównie krymscy) korzystali z trzech podstawowych szlaków, które ciągnęli się wzdłuż większych rzek oraz działów wodnych. Były to szlak Wołoski, Kuczmański (Podolski) i Czarny. Dla mieszkańców województw ruskich Korony szczególnie niebezpiecznymi byli wypady czynione przez szlaki Wołoski i Kuczmański, lecz wszystkie trzy tak czy inaczej prowadziły w rejon Lwowa².

¹ L. Fac, *Południowo-wschodni teatr działań wojennych w latach 1497–1509. Działania wojenne i zagrożenia dla Rusi Czerwonej na przełomie XV i XVI w. (1497–1509)*, „Rocznik Przemyński” 2007, t. 43, z. 1: Historia wojskowości, s. 60.

² Jeżeli na wyprawę wyruszali Tatarzy krymscy, to wszystkie trzy szlaki mieli jako punkt początkowy Perekop. Dniepr przekraczano zazwyczaj u wysepki Tawań. Po przekroczeniu tej głównej przeszkody wodnej oddzielał się szlak wołoski, który prowadził przez nadbrzeże czarnomorskie do Dniestru. Punktem koncentracji mógł być też rejon tureckiego Oczakowa, obok którego koczownicy przeprawiali się przez

M. Plewczyński odnosząc do działań zbrojnych na omawianych terenach operuje pojęciem frontu. Jak zauważa, głównymi naturalnymi osobliwościami frontu południowo-wschodniego były „tereny rozległe i otwarte, słabo zaludnione i zurbanizowane”. Głównymi rywalami wojsk polskich na ziemiach ruskich i podolskich były wojska tatarskie, wołoskie oraz epizodycznie tureckie, ale także ogromne dystanse między osadami ludzkimi oraz punktami umocnionymi. Duże odległości, które musiały pokonywać wojujące strony sprawiały, że strona polska w ograniczonym stopniu korzystała z piechoty i artylerii, gdyż jej głównymi przeciwnikami była lekka jazda, bez trudu i w szybkim tempie pokonująca znaczne odległości³. Stałe kontakty zbrojne z takim typem przeciwnika naturalnie wpływały na charakter uzbrojenia obrońców ziem ruskich, lecz jakieś zauważalne tendencje w przebrojeniu jazdy polskiej zauważamy dopiero na przełomie XV i XVI w. Właśni wtedy, po porażkach w Mołdawii (1497 r.), najazdach Turków (1498 r.) i Tatarów (1499–1500) uznano za słuszne, wprowadzić do szeregów jazdy obrony potocznej lekką jazdę racką i husarską. Taki rodzaj wojska pozwalał nawiązać bardziej skuteczną rywalizację z przeciwnikiem. Natomiast zmiany zachodzące w piechocie, polegające na wzroście znaczenia ręcznej broni palnej, wpisywały się w ogólne tendencje europejskie (tzw. „rewolucji prochowej”).

Nie można też zapominać o powiązaniu obszarów ruskich i podolskich z obszarem wschodnim, gdyż Wielkie Księstwo Moskiewskie w swoich walkach z Litwą często inspirowało najazdy Tatarów i Mołdawian w ich rozumieniu na „zaplecze” państwa Jagiellonów, za które uważano Ukrainę, Wołyń, Ruś i Podole. Jak zaznacza L. Fac, Ruś Czerwona (i Podole) naturalnie znalazła się na południowo-wschodnim teatrze wojny, lecz była uzależniona od pomocy z głębi kraju (przede wszystkim z Małopolski).

Dniestr. Dalej przez Mołdawię udawano się do Pokucia, przez ziemie halicką w kierunku Lwowa i Jarosławia i dalej w głąb Małopolski. Z kolei przebieg szlaków Kuczmańskiego i Czarnego był początkowo wspólnym, przekraczali one Ingulec i Inguł, zaś dochodząc do Bohu rozgałęziały się w dwóch kierunkach – zachodnim (Kuczmański) i północnym (Czarny). Szlak Kuczmański, który przebiegał między Bohem a Dniestrem, przez Podole litewskie prowadził do rzeki Rów. Tu znajdowało się uroczysko Kuczmań (stąd i nazwa szlaku) przez które udawano się w kierunku Rowu (późniejszego Baru) przekraczając granicę z Królestwem Polskim. Dalej kierowano się do Zbaraża i dalej na Lwów. Jeżeli celem najazdu był litewski Wołyń, lub chciano uderzyć na północne Podole lub Ruś Czerwoną od północnego wschodu, to korzystano z szlaku czarnego. Był to ostatni, okryty złą sławą szlak, który po przekroczeniu Bohu, w rejonie Stawiszcz rozdzielał się na dwie odnogi: jedna kierowała się w stronę Polesia, druga zaś wzdłuż wododziału Słuczy i Bohy prowadziła do Lwowa, J. L. Adamczyk, *Fortyfikacje stałe na polskim przedmurzu od połowy XV do końca XVII wieku*, Kielce 2004, s. 20; N. Mika, *Problematyka tatarska w polityce europejskiej od połowy XV do początku XVI w.*, Kraków–Warszawa 2020, s. 34.

³ M. Plewczyński, *Wojny Jagiellonów z wschodnimi i południowymi sąsiadami Królestwa Polskiego w XV wieku*, Oświęcim 2014, s. 241; S. Alexandrowicz, K. Olejnik, *Charakterystyka polskiego teatru działań wojennych*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1983, t. 26, s. 33–34.

Jednocześnie, w badanym okresie oraz później, omawiane tereny były bardzo wrażliwe na sytuacje na północno-wschodnim obszarze, gdyż wojny z Moskwą prowadzone zaczynając od śmierci króla Kazimierza IV (1492) i przynajmniej do 1522 r. (koniec IV wojny litewsko-moskiewskiej) wymagały stałej polskiej pomocy dla Litwy w postaci środków finansowych oraz polskich wojsk zaciężnych. Znaczna część kadry dowódczej z obrony potocznej w kluczowych momentach była oddelegowywana na wschodnie rubieże państwa litewskiego (np. w latach 1508 i 1514)⁴. Natomiast w ostatnim roku objętym badaniem doszło też do przerzucenia części wojsk z obrony potocznej w przeciwnym kierunku, do Prus, gdzie odbywała się ostatnia wojna z państwem krzyżackim⁵.

Zakres chronologiczny badania zawiera się w latach 1470–1520. Za dolną granicę przyjęto rok 1470, kiedy obradował sejm piotrkowski, na którym poruszano m.in. kwestię obronny Kresów wschodnich. Do najazdów tatarskich dochodziło w latach 1432–1433, 1435 (wtedy Tatarzy działali jako sojusznicy Świdrygiełły), 1438 (pogrom rycerstwa podolskiego i ruskiego w bitwie na Krasnym Polu), w 1442, 1444, 1445 oraz 1447. Najazdy sięgały nawet Lwowa i ziemi chełmskiej. Kluczowy był rok 1447 r., w którym Teodoryk Buczacki, starosta generalny podolski⁶ wyparł załogi litewskie z Międzyboża, Chmielnika i Karawuła. Tym samym Polska przyjęła obowiązek pilnowania Czarnego Szlaku, którego zachodnia odnoga przebiegała pograniczem podolsko-wołyńskim i z którego najczęściej korzystali Tatarzy⁷.

Nie zapobiegło to jednak najazdom w kolejnych latach. Jednak wybuch wojny trzynastoletniej (1454–1466), klęski wojska polskiego w początkowej fazie wojny oraz wzmożony wysiłek finansowy w ciągu całego konfliktu nie sprzyjał obronie ziem południowo-wschodnich Królestwa Polskiego. W 1466 r. skończyła się wojna z Zakonem Krzyżackim, pojawiła się więc możliwość przesunięcia wojsk zaciężnych na Ruś i organizację tam obrony. Lecz z tej opcji nie skorzystano, gdyż dla lat 1458–1469 nie

⁴ O polskim wojsku zaciężnym na Litwie vide: G. Lesmaitis, *Wojsko zaciężne w Wielkim Księstwie Litewskim w końcu XV – drugiej połowie XVI wieku*, tłum. B. Piasecka, Warszawa 2013; A. Kazakou, *Wojsko Wielkiego Księstwa Litewskiego w epoce bitwy pod Kleckiem*, „Rocznik lituanistyczny” 2020, nr. 6, s. 55–75.

⁵ M. Biskup, „Wojna Pruska”, czyli wojna Polski z zakonem krzyżackim z lat 1519–1521, Olsztyn 1991, s. 368, 461.

⁶ A. Dörflerówna, *Buczacki Teodoryk*, [w:] PSB, t. 3, s. 85.

⁷ M. Plewczyński, *Wojny Jagiellonów...*, s. 14–15.

mamy żadnych wzmianek o najazdach tatarskich, a więc nie było potrzeby trzymać tam zaciężnych⁸.

Ponownie Tatarzy wrócili na Podole w 1469 r., lecz tym razem zebrane pod Trembowlą wojska odstraszyło ich od przeprowadzenia napadu⁹. Lecz sytuacji na granicach była na tyle poważna, że o wystąpieniach wojewody ruskiego Stanisława z Chodcza i innych panów z Rusi i Podola w sprawie zagrożenia tatarskiego na sejmie w Piotrkowie 10 listopada 1469 r. wiadano nawet w Prusach¹⁰. Długosz opisujący wydarzenia z sejmu piotrkowskiego 1470 r., podczas obrad których szlachta ruska poinformowała króla, że nie udzieli mu finansowego wsparcia dla spłacenia zaciężnych, którym należał się zaległy żołd z tytułu udziału w wojnie trzynastoletniej: „dopóki nie zostanie ustanowiona prawna i skuteczna obrona ziem Rusi przed Tatarami”¹¹. Ostatecznie królowi udało się skłonić szlachtę do uchwalenia podatku, lecz zebrane w wyniku tej uchwały środki nie zostały przeznaczona na obronę Rusi, a na opłacenie zaciężnych uczestniczących w wyprawach do Czech i na Węgry w latach 1471–1472¹². Zatem rok 1470 był tym, kiedy po raz pierwszy na rozważano potrzebę powołania skutecznej obrony ziem ruskich. Jednak podjęta przez Kazimierza IV Jagiellończyka próba przejścia tronu w Pradze i Budzie i związana z tym konieczność zorganizowania kosztownej armii zaciężnej uniemożliwiła stworzenie na Rusi armii, która odpierałaby wroga najazdy.

⁸ W 1461 r. Hadzi Girej potrzebujący jagiellońskiej pomocy nadał Kazimierzowi IV jarłyk na panowanie nad całą Rusią południowo-wschodnią. Pozytywnymi relacje polsko-krymskie były i za panowania jego syna Nur Dewleta oraz w początkach rządów Mengli Gireja. Z taka sytuacja nie godzili się Tatarzy zawołzańscy, które nadal najeżdżały obszary Rusi i Podola. Kolejny jarłyk Kazimierz otrzymał od Mengli Gireja w 1472 r. D. Kołodziejczyk, *The Crimean Khanate and Poland–Lithuania International Diplomacy on the European Periphery (15th–18th Century)*, The Ottoman Empire and its Heritage, vol. 47, Leiden 2011, p. 529–533, 539–544; N. Mika, *Problematyka tatarska...*, s. 79–80, 111; M. Plewczyński, *Wojny Jagiellonów...*, s. 87–88; B. Мандзяк, *Напад хана Великої Орди Сеїд-Азмеда I на польське Поділля в 1438 р.*, „Проблеми гуманітарних наук : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка” 2014, Історія, вип. 34, с. 211–220; І. Тимів, *Хронологія перших татарських і турецьких набігів на землі Руського воєводства у XV ст.*, „Чорноморський літопис” 2013, вип. 7, с. 60–71.

⁹ Długosz, ks. 12, s. 254–256; L. Kolankowski, *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagellonów*, t. 1: 1377–1499, Oświęcim 2014, s. 297; P. Почекаев, *Цари ордынские*, Санкт-Петербург 2010, с. 253–254; M. Plewczyński, *Wojny Jagiellonów...*, s. 88; T. Grabarczyk, *Jazda...*, s. 233–234. Por. Z. Spieralski, *Obrona...*, s. 84–85; N. Mika, *Problematyka...*, s. 119; M. Жарких, *Напади татар на Україну: 1438 – 1478 pp.*, s. 66, <https://www.m-zharkikh.name/uk/History/Monographs/TatarRaidsToUkraine1438-1478.html>, (dostęp: 1 XII 2025).

¹⁰ *Acten der Ständetage Preussens, Königlichen Antheils. (Westpreussen)*, bd. 1 (1466–1471), wyd. F. Thunert, Danzig 1888, s. 136, nr 25; M. Жарких, *Напади...*, с. 68–69.

¹¹ Długosz, ks. 12, s. 270.

¹² T. Grabarczyk, *Jazda...*, s. 174–191, 234; Por. Z. Spieralski, *Obrona...*, s. 85; T. Szulc, *Uchwały podatkowe ze szlacheckich dóbr ziemskich za pierwszych Jagiellonów (1386–1501)*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Iuridica” 1991, t. 48, s. 89–93.

Górną granicę wyznacza rok 1520, kiedy to 28 kwietnia, w Toruniu wystawiono dokument zawierający wytyczne, według których miał być zorganizowany system obrony ziem ruskich Królestwa Polskiego (tzw. „ordynacja lwowska”). Bezpośrednią przyczyną jego wydania była porażka, jakiej oddziały polskie doznały z rąk tatarów w starciu pod Sokalem 2 sierpnia 1519 r. Zgodnie z ordynacją zmieniano dowódców obrony potocznej (nowym hetmanem polnym w zamian Jana Tworowskiego stawał Marcin Kamieniecki, wojewoda podolski¹³), zmieniano sposób rozmieszczenia wojsk (trzy zgrupowania, pierwsza linia: straż przednia między Chmielnikiem a Kamieńcem; druga linia stacjonująca w głębi Podola i trzecia linia – odwód strategiczny, w tym jazda i piechota zlokalizowany w obozach pod Lwowem), nalegano na współpracy z lokalnym pospolitym ruszeniem i Wołynianami¹⁴. Można więc stwierdzić, że wydany w 1520 r. akt, porządkował organizację system obrony ziem ruskich, otwierając w jej dziejach nowy etap.

Stosowane metody badawcze

Rozprawa ma charakter interdyscyplinarny, gdyż wiele kwestii w niej poruszanych dotyczy różnych specjalności nauki historycznej. Geneza i funkcjonalność uzbrojenia zaczepnego i ochronnego jako elementów kultury materialnej wiąże się przede wszystkim z bronioznawstwem historycznym. Omówienie uzbrojenia pozyskanego w wyniku badań archeologicznych wymagało skorzystania z warsztatu badawczego archeologii. Opis uzbrojenia przedstawionego w źródłach ikonograficznych nie jest możliwy bez stosowania metod historii sztuki. Datacja przedmiotów czy wydarzeń nie jest możliwa bez dotrzymania się zasad chronologii historycznej i metod nauk pomocniczych historii. Z kolei przedstawienie sposobów finansowania obrony potocznej są powiązane z historią gospodarczą. Zależności poszczególnych typów armatur od etnicznego lub stanowego pochodzenia ich posiadaczy wymaga korzystania z metod historii społecznej.

Ponieważ podstawowym typem źródeł dla poznania uzbrojenia zaciężnych i chorągwi nadwornej są rejestry tych wojsk, a więc źródła o charakterze masowym,

¹³ Z. Spieralski, *Kamieniecki Marcin h. Pilawa (zm. 1530)*, [w:] PSB, t. 11, s. 516.

¹⁴ *Ordinatio Russiae et Podoliae terrarum a Tartaris defendendarum*. [w:] *Corpus Iuris Polonici*, t. 3: 1506–1522, wyd. O. Balzer, Kraków 1906, s. 576–577, nr 232; M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość polska w XVI wieku*, t. 1, Oświęcim 2017, s. 277–278; K. Łopatecki, A. Bołdyrew, *Półstałe obozy wojskowe w Koronie jako nowa rzeczywistość społeczno-gospodarcza w okresie funkcjonowania obrony potocznej*, [w:] *Człowiek twórcą historii*, t. 1: Człowiek i praca w procesie modernizacji społecznej i gospodarczej, red. C. Kukło, W. Walczak, s. 406–407; [J. T. Lubomirski], *Trzy rozdziały z historii skarbowości w Polsce 1507–1532*, Kraków 1868, s. 62.

niezbędne było odwołanie się do metod statystycznych. Oprócz prostego zliczenia ludzi (kombatantów, towarzyszy, pocztowych, pachołków), koni (kopijniczych i strzelczych, dobrych, średnich, małych), zestawów uzbrojenia (kopijniczych lub strzelczych zbroi), poszczególnych elementów uzbrojenia (kuszę, rusznicę, hełmy, pancerze, obojczyki etc.) sięgnięto też do miar zmienności pozwalającej na ustalenie odchyłeń (wariacji) w ramach poszczególnych armatur. W celu wizualizacji wyników otrzymanych w toku analizy, zaś później syntezy korzystano z metody opisu tabelarycznego. Stosowano też metodę ekstrapolacji, np. w przypadku mieczy lub szabel używanych przez zaciężnych, lecz zasadniczo nie wymienianych w rejestrach popisowych, gdyż empirycznie wiadomo, że zawodowy żołnierz nie mógł funkcjonować w owym czasie bez broni siecznej¹⁵. Oprócz tego, zastosowano metody rekonstrukcji, bezpośredniej i pośredniej, genealogicznej (w przypadku ustaleń imion urzędników królewskich), filologiczną (w przypadku ustaleń genezy terminu oznaczającego ten czy inny typ broni), indukcji, dedukcji oraz metodę porównawczą.

Uzasadnienie wyboru tematu

Powodem, dla którego zdecydowano się podjąć taką tematykę w rozprawie jest niewystarczający stan badań nad uzbrojeniem wojsk polskich na południowo-wschodnich ziemiach Królestwa Polskiego w XV i XVI w. W polskiej historiografii w niewielkim stopniu zwracano uwagę na lokalne osobliwości w uzbrojeniu mieszkańców danych ziem, zaś zmiany w wojskowości polskiej dokonywane po akceptacji doświadczeń zdobytych na terenie ziem ruskich w pierwszych dekadach XVI w. były podawane zbyt ogólnikowo¹⁶. Ważne jest także ukazanie przemian w organizacji i uzbrojeniu wojsk Królestwa Polskiego jakie zachodziły na przełomie XV i XVI w., pod wpływem narastającego zagrożenia ze strony tatarów, Mołdawian i Turków.

Polscy badacze podejmujący dotąd tematykę obrony Kresów, a zwłaszcza uzbrojenia ich używanego na tym terenie, nie wykorzystali w pełni zasobów archiwalnych w Polsce. Pozostaje więc znaczna ilość materiałów źródłowych dotąd bliżej nie przebadanych, które mogą rzucić nieco nowego światła na tematykę podjętą w rozprawie. Także w Polsce nie jest też bliżej znana ukraińska i rosyjskojęzyczna literatura naukowa z zakresu historii i archeologii uzbrojenia charakternego dla badanego

¹⁵ A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna w Polsce w pierwszej połowie XVI wieku*, Warszawa 2011, s. 11–12.

¹⁶ *Vide*: M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość polska w XVI wieku*, t. 1, Oświęcim 2017, s. 27–65.

terytorium. Jednym z zakładanych celów jest też jej wprowadzenie do szerszego obiegu naukowego w Polsce.

Znaczenie pracy doktorskiej

Znaczenie pracy doktorskiej polega na wprowadzeniu do obiegu naukowego oraz analiza szeregu źródeł historycznych, przede wszystkim rejestrów popisowych jazdy obrony potocznej z 1501 r. oraz

Bibliografia obejmuje szeroki zakres materiałów, od naukowej literatury przedmiotu, rozpraw doktorskich, artykułów w fachowych czasopismach, artykułów internetowych, po pracę popularno-naukowe o charakterze bronioznawczym. W bibliografii umieszczone zostały prace w języku polskim, angielskim, ukraińskim, czeskim, białoruskim oraz rosyjskim.

Przegląd literatury

Z jednej strony, rzeczą naturalną jest fakt, że temat uzbrojenia wojsk polskich na przełomie średniowiecza i nowożytności jest nieodłącznie powiązany z militarną historią Polski, a ta ostatnia od zawsze była bliska badaczom polskim i posiada bogatą historiografię. Z drugiej strony, mój problem badawczy w dotychczasowej historiografii jest integralnie wpisany w „ogólnopolską” wersję polskiej historii militarnej, a więc żeby przeanalizować dane zagadnienie potrzebujemy „wyodrębnić” jej pod kątem terytorialnym oraz przeanalizować temat bardziej szczegółowo w wybranym okresie, gdyż prac poświęconych uzbrojeniu polskiemu w omawianym okresie nie jest aż tak wiele.

Prekursorem badań nad wojskowością polską oraz pierwszą osobą, która naukowo zajmowała kwestiami organizacji wojska był pułkownik carskiego wojska Konstanty Górski¹⁷. Ostatnia jego praca poświęcona artylerii wyszła w świat już po śmierci autora w redakcji Tadeusza Korzona¹⁸. Wartość jego prac polega na tym, iż opierał swe wywody (albo przynajmniej się starał) na materiale źródłowym – rejestrach popisowych wojsk zaciężnych oraz inwentarzach zamkowych. Niestety, te pionierskie prace nie są pozbawione mankamentów i błędów, które wynikały wprost z nierzetelnego odczytu

¹⁷ K. Górski, *Historia piechoty polskiej*, Kraków 1893; Idem, *Historia jazdy polskiej*, Kraków 1894; Idem, *Sztuka wojenna w Polsce za Zygmunatów*, „Biblioteka Warszawska” 1890, t. 4, z. 2, s. 228–252; Idem, *Obrona granic Rzeczypospolitej od Tatarów*, „Biblioteka Warszawska” 1891, t. 2, z. 6, s. 439–461; t. 3, z. 2, s. 93–108.

¹⁸ K. Górski, *Historia Artylerii Polskiej*, Warszawa 1902.

źródeł, na co zwracał uwagę Jerzy Senkowski¹⁹. Kolejnym klasykiem był Tadeusz Korzon, który w swych *Dziejach wojen i wojskowości w Polsce* poruszał kwestię uzbrojenia wojsk polskich oraz organizacji obrony przed najazdami na Ruś i Podole²⁰. Kolejną syntetyczną pracą, o której należy wspomnieć, jest monografia generała Mariana Kukieła²¹. Kwestie bezpośrednio dotyczące badanego tematu podejmował w swej pracy o wojsku Jana Olbrachta w kampanii mołdawskiej 1497 r. Antoni Borzemski oraz Fryderyk Papee²².

Bardzo pomocnymi, aczkolwiek nie pozbawionymi błędów, były też opracowania Ludwika Kolankowskiego, poświęcone organizacji i liczebności obrony potocznej²³. Na zupełnie innym poziomie stoją prace badaczy powojennych. Na uwagę zasługują prace Tadeusza Mariana Nowaka o artylerii i polskiej sztuce wojennej okresu Renesansu²⁴. W kwestii organizacji obrony Rusi znaczenie fundamentalne dla danego badania mają monografie i artykuły Zdzisława Spieralskiego który zajmował się organizacją i funkcjonowaniem obrony potocznej, której nie dane było mu ukończyć z powodu przedwczesnej śmierci²⁵. Z kolei kwestie organizacji i uzbrojenia polskiej średniowiecznej i renesansowej piechoty podejmował Jan Wimmer²⁶. Znaczenie fundamentalne dla moich badań miały liczne opracowania, które wyszły spod pióra Marka Plewczyńskiego²⁷.

¹⁹ J. Senkowski, *Materiały archiwalne do historii organizacji polskiej siły zbrojnej w drugiej poł. XV w. przechowywane w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie*, „Studia i Materiały do Historii Sztuki Wojennej” 1954, t. 1, s. 497–521.

²⁰ T. Korzon, *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce*, t. 1, Lwów–Warszawa–Kraków 1923.

²¹ M. Kukiel, *Zarys historii wojskowości w Polsce*, Kraków 1929.

²² Papee F., *Jan Olbracht*, Kraków 1999; A. Borzemski, *Siły zbrojne w wołoskiej wojnie Jana Olbrachta*, Lwów 1928.

²³ L. Kolankowski, *Obrona Rusi za Jagiellonów na przełomie 15 i 16 ww.*, [w:] *Księga pamiątkowa ku czci Bolesława Orzechowicza*, Lwów 1916, s. 466–480; Idem, *Roty koronne na Rusi i Podolu 1492–1572*, „Ziemia Czerwieńska” 1935, r. 1, z. 2, s. 141–174.

²⁴ T. M. Nowak, *Polska sztuka wojenna w czasach Odrodzenia*, Warszawa 1955; Idem, *Polska technika wojenna XVI–XVIII wieku*, 2017.

²⁵ Z. Spieralski, *Wypisy źródłowe do historii polskiej sztuki wojennej. Polska sztuka wojenna w latach 1454–1562*, z. 4, Warszawa 1958; Idem, *Obrona potoczna*, [w:] *Historia wojskowości*, red. S. Okęcki, Warszawa 1960, s. 75–89; Idem, *Wymiar służby w pospolitym ruszeniu*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1960, t. 6, cz. 1, s. 3–19; Idem, *Geneza i początki hetmaństwa w Polsce*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości w Polsce” 1960, t. 5, s. 295–348; Idem, *Geneza i początki obrony potocznej. Studium o wojsku polskim w XV w.*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1991, t. 34, s. 63–121.

²⁶ J. Wimmer, *Historia piechoty polskiej do roku 1864*, Warszawa 1978.

²⁷ M. Plewczyński, *Wojny Jagiellonów z wschodnimi i południowymi sąsiadami Królestwa Polskiego w XV wieku*, Siedlce 2002; Idem, *W służbie polskiego króla. Z zagadnień struktury narodowościowej armii koronnej w latach 1500–1574*, Oświęcim 2015, s. 205–225, 230–234; Idem, *Wojny i wojskowość polska w XVI wieku*, t. 1–2, Oświęcim 2017–2018; Idem, *Obertyn 1531*, Warszawa 1991; Idem, *Liczebność wojska polskiego za ostatnich Jagiellonów (1506–1572)*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1988, t. 31, s. 27–60; Idem, *Materiały do zagadnienia liczebności i organizacji wojska polskiego w latach 1506–1572*,

Wykaz badaczy oraz prac polskich bronioznawców podejmujących w swych badaniach kwestie późnośredniowieczne sporządzili Arkadiusz Michalak i Lech Marek²⁸. Omawiając literaturę poświęconą uzbrojeniu wojsk polskich należy wspomnieć o pierwszej monografii poświęconej właśnie danej kwestii, czyli monografii Władysława Dziewanowskiego *Zarys dziejów uzbrojenia w Polsce*²⁹. Kolejnymi wartymi wspomnienia opracowaniami są te autorstwa Zdzisława Żygulskiego młodszego³⁰.

Należy zgodzić się z A. Michalakiem i L. Markiem, że swój intensywny rozwój badania nad średniowiecznym uzbrojeniem zawdzięczają łódzkiej szkole bronioznawstwa. Skupieni wokół Andrzeja Nadolskiego naukowcy w swoich badaniach korzystali ze wszystkich dostępnych źródeł i archeologicznych, i pisemnych, i ikonograficznych. Dla naszego badania ważne znaczenie mają prace A. Nadolskiego (w tym razem z Zdzisławą Wawrzonowską i Jolantą Dankową)³¹, Mariana Głoska³², Leszka Kajzera³³, Andrzeja Nowakowskiego³⁴. Wzmianki pisemne o uzbrojeniu średniowiecznym, zaś w sposób szczególny rycerskim, kwestie kosztów uzbrojenia oraz początków broni palnej na ziemiach polskich opracował Jan Szymczak³⁵. Podstawowe

„Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1988, t. 3, s. 305–324; *Naczelne dowództwo armii koronnej w latach 1501–1572*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1992, t. 34, s. 35–66; Idem, *Żołnierz jazdy obrony potocznej za panowania Zygmunta Augusta. Studia nad zawodem wojskowym w XVI w.*, Warszawa 1985.

²⁸ A. Michalak, L. Marek, *Stan i potrzeby badań nad uzbrojeniem późnośredniowiecznym z obszaru dzisiejszej Polski. Perspektywa nowego milenium*, [w:] *Barbaricum*, t. 13: *Wojna w pradziejach i średniowieczu*, red. A. Cieśliński, B. Kontny, P. Szymański, Warszawa 2021, s. 123–155.

²⁹ W. Dziewanowski, *Zarys dziejów uzbrojenia w Polsce*, Warszawa 1935.

³⁰ Z. Żygulski jun., *Broń w dawnej Polsce na tle uzbrojenia Europy i Bliskiego Wschodu*, Warszawa 1982; Idem, *Stara broń w polskich zbiorach*, Warszawa 1984.

³¹ A. Nadolski, *Polska broń. Broń biała*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1974; Idem, Z. Wawrzonowska, *Szczątki zbroi ze Spytkowic*, [w:] *Studia do Dziejów Dawnego Uzbrojenia i Ubioru Wojskowego*, t. 8, red. Kraków 1982, s. 19–32; Idem, J. Dankowa, *Uwagi o składzie i uzbrojeniu polskiej jazdy rycerskiej w latach 1350–1450*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1983, t. 26, s. 91–110.

³² M. Głosek, *Miecze środkowoeuropejskie z X–XV w.*, Warszawa 1984; Idem, *Znaki i napisy na mieczach średniowiecznych w Polsce*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1973; Idem, *Późnośredniowieczna broń obuchowa w zbiorach polskich*, Warszawa 1996; *Przyczynek do początków nowożytnej szabli w Polsce*, [w:] *Arma et ollae. Studia dedykowane profesorowi Andrzejowi Nadolskiemu w 70 rocznicę urodzin i 45 rocznicę pracy naukowej*, Łódź 1992, s. 64–69.

³³ L. Kajzer, *Uzbrojenie i ubiór rycerski w średniowiecznej Małopolsce w świetle źródeł ikonograficznych*, Kraków 1976.

³⁴ A. Nowakowski, J. Szymczak, *Rodzaje uzbrojenia ochronnego w Polsce w okresie monarchii stanowej w świetle źródeł pisanych*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1985, r. 33, nr 1–2, s. 29–47; *Jeszcze o „psych pyskach”*, [w:] *Archeologia i starożytnicy. Studia dedykowane Profesorowi Andrzejowi Abramowiczowi w 70 rocznicę urodzin*, red. M. Głosek, s. 229–236; *Uzbrojenie średniowieczne w Polsce: (na tle środkowoeuropejskim)*, Toruń 1991.

³⁵ J. Szymczak, *Produkcja i koszty uzbrojenia rycerskiego w Polsce XIII–XV w.*, Łódź 1989; Idem, *Początki broni palnej w Polsce (1383–1533)*, Łódź 2004; Idem, *Rycerz w hełmie, w zbroi i z tarczą*, Warszawa – Bellerive–sur–Allier 2016; Idem, *Rycerz z bronią zaczepną*, Warszawa–Bellerive–sur–Allier 2017; *Rycerz i jego konie*, Warszawa – Bellerive–sur–Allier 2019; *Zbrojna eskorta miejskich wozów wojennych w Polsce*

znaczenie dla mojego badania miały też dwie monografie zbiorowe w których znalazły się prace wyżej wymienionych badaczy, pierwsza pod redakcją A. Nadolskiego o uzbrojeniu na ziemiach polskich w latach 1350–1450, oraz druga pod redakcją A. Nowakowskiego o uzbrojeniu na tymże terenie w latach 1450–1500³⁶. Należy też wspomnieć o monografii pod redakcją A. Nadolskiego poświęconej uzbrojeniu i technice wojskowej do 1500 r.³⁷ Ważne znaczenie posiada też monografia Piotra Andrzeja Nowakowskiego o broni w arsenałach rycerskich. Razem z pracą Przemysława Mrozowskiego o nagrobkach gotyckich w Polsce zajmują one ważne znaczenie przy opisie źródeł ikonograficznych³⁸. Należy też wspomnieć pracę Michała Bogackiego o uzbrojeniu wojsk polskich w średniowieczu³⁹. W celach porównawczych sięgano też po pracę badaczy specjalizujących się w uzbrojeniu i dziejach państwa krzyżackiego⁴⁰, a także Wielkiego Księstwa Litewskiego⁴¹.

Nowe światło na kwestie uzbrojenia późnośredniowiecznego rzucają prace archeologów-bronioznawców. Dla zrozumienia charakteru późnośredniowiecznego uzbrojenia na południowo-wschodnich krańcach Królestwa Polskiego (zaś w sposób szczególny ziemi sanockiej) kluczowe znaczenie mają pracę Piotra Kotowicza⁴² oraz

w XV–XVI w., „Studia z Dziejów Średniowiecza” 2016, nr 20, s. 283–305; Idem, *Rycerz w podróży, na kwaterze i ze spyzą*, Warszawa 2024.

³⁶ *Uzbrojenie w Polsce Średniowiecznej 1350–1450*, red. A. Nadolski, Łódź 1990; *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1450–1500*, red. A. Nowakowski, Toruń 2003.

³⁷ *Polska technika wojskowa do 1500 r.*, red. A. Nadolski, Warszawa 1994.

³⁸ P. A. Nowakowski, *Arsenały domowe rycerstwa polskiego w Średniowieczu*, Toruń 2006; P. Mrozowski, *Polskie nagrobki gotyckie*, Warszawa 1994.

³⁹ M. Bogacki, *Broń wojsk polskich w okresie średniowiecza*, Zakrzewo 2009.

⁴⁰ K. Kwiatkowski, *Wojska zakonu niemieckiego w Prusach 1230–1525*, Toruń 2016; A. Nowakowski, *Uzbrojenie wojsk krzyżackich w Prusach w XIV w. i na początku XV w.*, „Acta Archaeologica Lodziensia” 1980, nr 29.

⁴¹ Ю. Бохан, *Зброя Вялікага княства Літоўскага 1385–1576*, Мінск 2003; Idem, *Наёмнае войска у Вялікім Княстве Літоўскім у XV–XVI ст.*, Мінск 2004; Idem, *Узбраенне войска ВКЛ другой паловы XIV – канца XVI ст.*, Мінск 2002; Idem, *Вайсковая справа ў Вялікім княстве Літоўскім у другой палове XIV – канцы XVI ст.*, Мінск 2008; G. Lesmaitis, *Wojsko zaciężne w Wielkim Księstwie Litewskim w końcu XV – drugiej połowie XVI wieku*, tłum. B. Piasecka, Warszawa 2013.

⁴² P. N. Kotowicz, P. Skowroński, *New Rulers, New Rules? Changes in Military Equipment during the 13th and 14th Centuries in the Area of the Sanok Land*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae” 2020, t. 33, s. 49–69; Idem, *Nieznany późnośredniowieczny topór z Radymna w zbiorach archeologicznych Muzeum w Jarosławiu*, „Acta militaria mediaevalia” 2005, nr 1, Sztuka wojenna na pograniczu polsko–rusko–słowackim w średniowieczu, s. 165–169; *Późnośredniowieczny miecz z sygnowaną głowicą z okolic Jasłisk w ziemi sanockiej*, [w:] *Non Sensistis Gladios. Studia ofiarowane Marianowi Głóskowi w 70. rocznicę urodzin*, red. O. Ławrynowicz, J. Maik, P. A. Nowakowski, Łódź 2011, s. 201–218; Idem, P. Žakovsky, *A find from Nozdrzec in the former Land of Sanok and the issue of popularity of falchions in medieval Red Ruthenia*, „Acta Militaria Mediaevalia” 2020, t. 16, p. 147–177; Idem, A. Muzyczuk, *Militaria średniowieczne z królewskiego miasta Krosna*, „Acta Militaria Mediaevalia” 2020, t. 4, p. 125–166; Idem, *Architektura obronna i wyposażenie załogi zamku sanockiego w późnym średniowieczu*, [w:] *Фортеця. Збірник Заповідника „Тустань” на пошану Михаїла Рожка*, Львів 2009, s. 366–378; Idem, *Ikony ze zbiorów sanockich muzeów jako źródło do poznania uzbrojenia pogranicza Małopolski i Rusi Czerwonej w późnym średniowieczu*, [w:] *Cum Arma per Aeva. Uzbrojenie indywidualne na przestrzeni wieków*, red.

Radosława Liwocha⁴³. Nie mniej ważnymi są opracowania Olgierda Ławrynowicza⁴⁴, Lecha Marka⁴⁵ oraz Piotra Strzyża⁴⁶. Należy też podkreślić znaczenie artykułów Marcina Glinianowicza, szczególnie tych dotyczących malowideł w kościele w Haczowie, będących bardzo ważnym źródłem ikonograficznym do poznania uzbrojenia na Rusi w końcu XV w.⁴⁷ Bardzo pomocnymi przy przygotowaniu tej rozprawy były publikacje Arkadiusza Michalaka⁴⁸. Przy napisaniu podrozdziału o zasobach broni w zamkach

P. Kucypera, P. Pudło, Toruń 2011, p. 222–273; Idem, *Стан та перспективи досліджень пізньосередньовічного озброєння Червоної Русі*, [w:] *Історія давньої зброї. Дослідження 2018*, Київ 2020

⁴³ R. Liwoch, *Kord z Iwachnowiec na Podolu*, „Acta Militaria Mediaevalia” 2013, t. 9, s. 241–242; Idem, *Militaria jako ślady kontaktów między Wschodem a Zachodem Europy w średniowieczu*, [w:] *Rus' and Countries of the Latin Culture (10th–16th C.)*, Colloquia Russica, seria I, t. 6, red. V. Nagirnyy, Kraków 2016, s. 95–110; Idem, *Buławy z zachodniej Ukrainy*, „Acta Militaria Mediaevalia” 2006, t. 2, s. 67–78; *Późnośredniowieczna (?) szabla z miejscowości nieznanej ze zbiorów dawnych Muzeum Archeologicznego w Krakowie*, „Acta Militaria Mediaevalia” 2023, t. 18, s. 140–144;

⁴⁴ O. Ławrynowicz, *Treści ideowe broni rycerskiej w Polsce wieków średnich*, „Acta Archaeologica Lodziensia” 2005, t. 51; *Nowo odkryty kapalin z Włocławka na tle porównawczym*, „Acta Militaria Mediaevalia” 2009, t. 5, s. 175–195.

⁴⁵ L. Marek, *Broń biała na Śląsku XIV–XVI w.*, „Wratislavia antiqua” 2008, t. 10; *Średniowieczne i nowożytnie kordy ze Śląska*, „Acta Militaria Mediaevalia” 2006, t. 2, s. 189–206; Idem, *Średniowieczne uzbrojenie Europy Łacińskiej jako ars emblematica*, „Wratislavia antiqua” 2017, t. 22.

⁴⁶ P. Strzyż, *Broń palna w Europie Środkowej w XIV–XV w.*, Łódź 2014; Idem, *Średniowieczna broń palna w Polsce. Studium archeologiczne*, Łódź 2011; Idem, T. Dzieńkowski, S. Gołub, *Hakownice z ratusza w Chełmie. Przyczynek do znajomości środkowoeuropejskiej ręcznej broni palnej w XVI stuleciu*, „Acta Archaeologica Lodziensia” 2016, vol. 62, s. 99–109; L. Klimek, P. Strzyż, *Nowe spojrzenie na zbroję ze Spytkowic na marginesie przeprowadzonych analiz metaloznawczych*, „Acta Militaria Mediaevalia” 2011, t. 7, s. 215–240; *Lipany 1434*, Łódź 2021.

⁴⁷ M. Glinianowicz, *Elementy uzbrojenia na późnośredniowiecznych malowidłach z kościoła w Haczowie*, „Acta Militaria Mediaevalia” 2008, t. 4, s. 61–85; Idem, P. Kotowicz, *Średniowieczny miecz z Zydranowej we wschodniej Małopolsce*, „Acta Universitatis Lodzianae. Folia Archaeologica” 2021, nr 36, s. 123–141; Idem, *Zastłona typu „psi pysk” ze zbiorów Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie*, „Acta Militaria Mediaevalia” 2010, t. 6, s. 199–200.

⁴⁸ A. Michalak, *Arma confini: przemiany późnośredniowiecznej broni na rubieżach Śląska, Wielkopolski, Brandenburgii i Łużyc*, Zielona Góra 2019; Idem, *Jeszcze o buławach średniowiecznych z ziem polskich. Refleksje na marginesie odkrycia z Bogucina, pow. Olkusz*, „Acta Militaria Mediaevalia” 2006, t. 2, s. 103–114; *Wpływy wschodnie czy południowe? Z badań nad pochodzeniem buław średniowiecznych na ziemiach polskich*, „Вісник Національного університету «Львівська політехніка»” 2006, № 571: *Держава та армія*, s. 48–74; *Przedstawienia przyłbic z drugiej połowy XIV i pierwszej ćwierci XV stulecia w ikonografii z terenów państwa krzyżackiego*, „Porta Aurea” 2023, nr 22, s. 7–29; W. Kwaśniewicz, A. Michalak, P. Wawrzyniak, *Salada typu niemieckiego ze zbiorów Lubuskiego Muzeum Wojskowego w Drzonowie koło Zielonej Góry*, „Acta Militaria Mediaevalia” 2008, t. 4, s. 199–221; A. Michalak, P. Wawrzyniak, *Puginał tarczowy w późnośredniowiecznym i wczesnonowożytnym Poznaniu – ikonografia i archeologia*, „Acta Militaria Mediaevalia” 2010, t. 6, s. 239–251.

kresowych szczególnie użyteczne okazały się prace Jana Szymczaka⁴⁹, a także Olega Malczenki⁵⁰. W opracowaniu broni siecznej przydatne były prace Denysa Toiczkina⁵¹.

Główną siłę wojsk polskich na ziemiach ruskich stanowiły wojska zaciężne działające w ramach obrony potocznej. Podstawowe znaczenie dla poznania uzbrojenia i organizacji zaciężnej piechoty i jazdy w XV w. mają prace Tadeusza Grabarczyka⁵², zaś dla piechoty polskiej w I poł. XVI w., oraz innych kwestii powiązanych z funkcjonowaniem wojska Jagiellonów bardzo pomocnymi są prace Aleksandra Bołdyrewa⁵³. Badania nad składem i uzbrojeniem chorągwi nadwornej prowadzi Jędrzej

⁴⁹ J. Szymczak, *Zasoby broni w zamkach polskich w końcu XV i na początku XVI w.*, [w:], *Z dziejów wojen i wojskowości. Księga pamiątkowa poświęcona prof. dr. hab. Tadeuszowi Rawskiemu z okazji 55-lecia rozpoczęcia pracy naukowej*, red. P. Matusak, Łowicz 2001, s. 17–22; Idem, *Zasoby uzbrojenia*, [w:] *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1450–1500*, red. A. Nowakowski, Toruń 2003, s. 292–306.

⁵⁰ O. Мальченко, *Арсенали українських замків XV – середини XVII ст.*, Київ 2004; Idem, *Артилерія на українських землях у XIV–XV століттях*, Київ 2005.

⁵¹ Д. Тоїчкін, *Середньовічний меч як традиційна ознака військово-рицарського стану на українських землях*, „Військово-історичний альманах” 2013, №1–2 (25–26), с. 38–46; Idem, *Клинок зброя козацької старшини XVI – першої половини XIX ст.: проблеми атрибуції та класифікації*, Київ 2013.

⁵² T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna Królestwa Polskiego w XV wieku*, Łódź 2000; Idem, *Jazda zaciężna Królestwa Polskiego w XV wieku*, Łódź 2015; Idem, *Początki ręcznej broni palnej na wyposażeniu jazdy polskiej w końcu XV wieku*, „Mars: problematyka i historia wojskowości: studia i materiały” 2002, t. 12, s. 3–10; Idem, *Uzbrojenie mieszczan bardiowskich w świetle spisów z lat 1493, 1521 i 1536*, „Archeologia Historica” 2007, vol. 32, s. 465–475; Idem, *Ręczna broń palna w świetle rejestrów popisowych piechoty zaciężnej z lat 1471–1500*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica” 1999, nr 64, s. 27–48; Idem, *The Polish Court Banner in the Moldavian Expedition in 1497*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae” 2017, t. 30, s. 29–34; Idem, „Po racku, po husarsku, w przyprawę tatarską” – początki przemian wojskowości polskiej u schyłku XV w., [w:] *In tempore belli et pacis. Ludzie – Miejsca – Przedmioty*, red. A. Kowalska-Pietrzak, T. Nowak, T. Grabarczyk, Warszawa 2011, s. 117–128; Idem, *Blade weapon as a part of an equipment of the mercenaries of the Kingdom of Poland in the second half of the 15th c.*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae” 2016, nr 29, s. 49–55; Idem, *Broń strzelcza piechoty zaciężnej w latach 1471–1500*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica” 2000, nr 67, s. 147–161; *Firearms in the Equipment of Mercenary Troops of the Kingdom of Poland in 1471–1500*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae” 2012, nr 25, s. 53–58; Idem, *Hand Firearms in 15th-Century Poland. Why Did the Breakthrough Happen?*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae” 2021, nr 34, s. 107–121; Idem, *Plebeian weapons in the armaments of the enlisted: infantry in the years 1471–1500*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae” 2000, nr 12, s. 9–13; *The arms and armour of the Bardiów force in 1493*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae” 2007, nr 20, s. 91–96; Idem, *The organization of enlistments in the army of the Polish Kingdom in the fifteenth century*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae” 2002, nr 15, s. 65–70; Idem, *Udział wojsk zaciężnych w obronie południowo-wschodnich kresów Królestwa Polskiego w latach 1499–1500*, [w:] *Kresy, granice i pogranicza w historii wojskowej*, red. A. Olejko, Rzeszów 2014, s. 402–412; Idem, *Uzbrojenie w konnej rocie Aleksandra Sewera z 1498 roku*, „Archeologia historica” 2009, nr 34, s. 445–453; Idem, *Występowanie i zastosowanie zbroi płytowej białej w drugiej połowie XV w.*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica” 1994, nr 50 (7), s. 77–92.

⁵³ A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna w Polsce w pierwszej połowie XVI wieku*, Warszawa 2011; Idem, *Produkcja i koszty uzbrojenia w Polsce w XVI wieku*, Warszawa 2005; Idem, *Tam in pecuniis, quam in mercibus alias towarami. Żołd i zarobki żołnierzy polskiej piechoty zaciężnej za panowania Aleksandra Jagiellończyka i Zygmunta I Starego*, „Studia z Dziejów Wojskowości” 2012, t. 1, s. 67–88; Idem, *Arkebuzi w wojsku polskim w pierwszej połowie XVI w. (w świetle rejestrów popisowych piechoty zaciężnej)*, [w:] *In tempore belli et pacis. Ludzie – miejsca – przedmioty. Księga pamiątkowa dedykowana prof. dr. hab. Janowi Szymczakowi w 65-lecie urodzin i 40-lecie pracy naukowo-dydaktycznej*, red. T. Grabarczyk, A. Kowalska-Pietrzak, T. Nowak, Warszawa 2011, s. 539–550; Idem, *Armatury orszaki 1514 roku*, „Biblioteka Epoki Nowożytnej” 2015, nr 3, s. 153–172; *Equus Polonus. Koń w wojsku polskim w XVI wieku*, Piotrków Trybunalski 2016; *In Search of the Specificity of Transformation in the Crown Army during*

Kałużny⁵⁴. Istotne dla ustalenia składu osobowego tej elitarnej jednostki mają też prace Agnieszki Nalewajek⁵⁵ oraz Józefy Skibniewskiej⁵⁶. Przy napisaniu fragmentów o pospolitym ruszeniu i organizacji wojska korzystano też z prac Karola Gintera oraz Karola Łopateckiego⁵⁷.

Kwestii organizacyjnych nie można w sposób właściwy przedstawić bez ukazania stosunków Królestwa Polskiego jego południowo-wschodnimi sąsiadami. W tym pomocnymi były prace Kazimierza Pułaskiego⁵⁸, Henryka Łowmiańskiego⁵⁹, Zdzisława

the Reign of the Last Jagiellonians: Introduction to Cossack Arms and Armour, „Fasciculi Archaeologiae Historicae” 2020, nr 33, s. 125–132; *The Bow in the Borderland in the 16th Century*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae” 2017, nr 30, s. 11–17; *Pieniądz jako narzędzie wojny (florenos breves et integros) w Polsce pierwszej połowy XVI wieku*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica” 2023, t. 114, s. 57–71; *Pochody wojenne polskich wojsk zaciężnych w pierwszej połowie XVI w. (ze szczególnym uwzględnieniem piechoty)*, „Piotrkowskie Zeszyty Historyczne” 2011, t. 12/2, s. 9–26; *Pawężę w wojsku polskim w pierwszej połowie XVI w. (w świetle rejestrów popisowych piechoty zaciężnej)*, [w:] *Non Sensistis Gladios. Studia ofiarowane Marianowi Głóskowi w 70. rocznicę urodzin*, red. O. Ławrynówic, J. Maik, P. A. Nowakowski, Łódź 2011; *Przemiany uzbrojenia wojska polskiego na przełomie średniowiecza i nowożytności (1454–1572) jako przejaw (r)ewolucji militarnej*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 2019, t. 80, s. 113–138; K. Łopatecki, A. Bołdyrew, *Półstałe obozy wojskowe w Koronie jako nowa rzeczywistość społeczno-gospodarcza w okresie funkcjonowania obrony potocznej*, [w:] *Człowiek i praca w procesie modernizacji społecznej i gospodarczej*, red. C. Kukło, W. Walczak, s. 401–436; K. Łopatecki, O. Bołdyrew, *Meanders of the Polish Military Revolution – Standardization of Cavalry Units*, „Вестник СПбГУ. История” 2021, T. 66, Вып. 2, s. 464–489.

⁵⁴ J. Kałużny, *Chorągiew nadworna królów Polski w latach 1447–1501*, Rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr. hab. T. Grabarczyka, Łódź 2021; Idem, *U boku króla. Chorągiew nadworna królów Polski u schyłku XV wieku*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica” 2019, nr 103, s. 61–72; Idem, *Uzbrojenie i wyposażenie członków chorągwi nadwornej królów Polski w drugiej połowie XV w.*, [w:] *Oblicza wojny*, t. 9: Narzędzia wojny, red. T. Grabarczyk, Łódź 2023, s. 25–45.

⁵⁵ A. Nalewajek, *Dwór królewski Jana Olbrachta w latach 1492–1501. Wykazy dworzan i rodziny dworskiej*, Warszawa 2022; Idem, *Curienses w służbie wojskowej na Rusi za panowania króla Jana Olbrachta – zarys problematyki źródłowej*, „Historia Slavorum Occidentis” 2022, r. 12, nr 1 (32), s. 119–136; Idem, *Lista wypłat dla dworzan konnych Jana Olbrachta koło Suczawy w 1497 r.*, „Saeculum Christianum” 2021, nr 2 (28), s. 259–265.

⁵⁶ J. Skibniewska, *Dwór królewski Aleksandra Jagiellończyka w latach 1501–1506*, Lublin 2015.

⁵⁷ K. Ginter, *Udział szlachty polskiej w pospolitym ruszeniu w XIV i XV wieku. Aspekty prawne i stan faktyczny*, Kraków 2008; K. Łopatecki, *Organizacja, prawo i dyscyplina w polskim i litewskim pospolitym ruszeniu (do połowy XVII wieku)*, Białystok 2018; Idem, „Disciplina militaris” w wojskach Rzeczypospolitej do połowy XVII wieku, Białystok 2012; Idem, *Instytucja „wytrebowania hasła” w wojskach Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, „Białostockie Teki Historyczne” 2005, t. 3, s. 75–99; *Muzycy wojskowi w Rzeczypospolitej – zarys problematyki*, [w:] *Nad społeczeństwem staropolskim*, t. 2: Polityka i ekonomia – społeczeństwo i wojsko – religia i kultura w XVI–XVIII wieku, red. D. Wereda, Siedlce 2009, s. 231–246.

⁵⁸ K. Pułaski, *Stosunki z Mendli-Girejem – chanem Tatarów perekopskich (1469–1515): akta i listy*, Kraków–Warszawa 1881; Idem, *Machmet-Girej chan Tatarów perekopskich i stosunki jego z Polską (1515–1523)*, [w:] *Szkic i poszukiwania historyczne*, ser. 2, Petersburg 1898; Idem, *Wojna Zygmunta I-go z Bohdanem wojewodą mołdawskim w 1509 r.*, „Biblioteka Warszawska” 1877, t. 1, z. 2, s. 232–255.

⁵⁹ H. Łowmiański, *Polityka Jagiellonów*, Poznań 1999.

Spieralskiego⁶⁰, Łucjana Faca⁶¹, Katarzyny Niemczyk-Wiśniewskiej⁶², Norberta Miki⁶³. Badania Andrzeja Gładysza są pomocne zarówno tak przy zarysie wydarzeń historycznych, jak i funkcjonowania chorągwi nadwornej, a także poszczególnych kategorii zbrojnych (np. instrumentalistów)⁶⁴.

Źródła rękopiśmienne

Najważniejszymi źródłami były materiały pozyskane w wyniku kwerendy w zasobach AGAD w Warszawie. Najbardziej pomocnym był zespół Archiwum Skarbu Koronnego w oddziałach którego dotarłem do rejestrów popisowych wojsk zaciężnych i dworzan konnych stacjonujących na Rusi i Podolu – Rejestry Popisowe Wojska Koronnego⁶⁵; Rachunki z przychodów i wydatków na potrzeby wojska⁶⁶, wydatków na utrzymanie lub na odszkodowanie strat tych wojsk (tzw. Rachunki królewskie⁶⁷;

⁶⁰ Z. Spieralski, *Z dziejów wojen polsko-moldawskich*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1965, t. 11, cz. 2, s. 62–122; Idem, *Awantury moldawskie*, Warszawa, 1967; Idem, *Po klęsce bukowińskiej 1497 r. Pierwsze najazdy Turków na Polskę*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1963, t. 9, s. 45–58; Idem, *Kampania obertyńska 1531 roku*, Warszawa 1962.

⁶¹ L. Fac, *Południowo-wschodni teatr działań wojennych w latach 1497–1509. Działania wojenne i zagrożenia dla Rusi Czerwonej na przełomie XV i XVI w. (1497–1509)*, „Rocznik Przemyski” 2007, t. 43, z. 1: Historia wojskowości, s. 53–86; Idem, *Stanisław z Chodcza (Chodecki) zapomniany obrońca Przemyśla*, „Rocznik przemyski” 2007, t. 43, z. 1: Historia wojskowości, s. 211–222; Idem, *Turecka wyprawa odwetowa na terenach Rusi Czerwonej w roku 1498. Zarys problemu*, „Rocznik Przemyski” 2005, t. 41, z. 1, Historia wojskowości, s. 3–26.

⁶² K. Niemczyk-Wiśniewska, *Stosunki polsko-moldawskie w kontekście relacji z Węgrami i Turcją na przełomie XV i XVI wieku*, Katowice 2025; Idem, *Chodeccy a wyprawa moldawska z 1509 roku*, „Balcenica Posnaniensia” 2017, t. 24, s. 31–43; Idem, *Kamienieccy herbu Pilawa. Z dziejów kariery i awansu szlachty polskiej do 1535/1536 roku*, Katowice 2016; Idem, *Kilka uwag do genezy i początków hetmaństwa w Polsce*, „Średniowiecze Polskie i Powszechne” 2014, t. 6 (10), s. 319–333.

⁶³ N. Mika, *Problematyka tatarska w polityce europejskiej od połowy XV do początku XVI w.*, Kraków–Warszawa 2020.

⁶⁴ A. Gładysz, *Jedna, czy dwie chorągwie nadworne Zygmunta I w kampanii moldawskiej 1509 r.?* [w:] *Na z góry upatrzonych pozycjach*, red. B. Międzybrodzki, Zabrze 2011, s. 93–103; Idem, *Militarne aspekty funkcjonowania dworu królewskiego ostatnich Jagiellonów. Stan badań i ich perspektywy*. [w:] *Ad perpetuam rei memoriam. Jagiellonowie i ich czasy w historiografii polskiej XVI–XXI wieku*, red. A. Januszek-Sieradzka, Sandomierz 2013, s. 37–57; Idem, *Kampania Bogdana III Jednookiego w Polsce w 1509 r. a obrona Rohatyna*, [w:] *Mity i legendy w polskiej historii wojskowości*, red. W. Caban, J. Smoliński, J. Żak, Kielce 2014, s. 78–87; Idem, *The Polish–Moldavian conflict (1506)*, [in:] *War in history: the History of Polish and General Military Science*, red. A. Niewiński, Siedlce 2017, p. 85–102; Idem, *Udział dworzan konnych Zygmunta I Starego w działaniach zbrojnych podczas ostatniej wojny z Zakonem Krzyżackim*, [w:] *Wielkie wojny w Prusach. XIII–XX wiek*, red. W. Gieszczyński, N. Kasperek, J. Maroń, Olsztyn 2021, s. 97–123; Idem, *Dworzanie konni królowej Bony Sforzy wobec curiensorum króla Zygmunta I Starego (1518–1525)*, „Perspektywy Kultury” 2022, t. 39, nr 4, 93–110; Idem, *Wyprawa odwetowa hetmana Mikołaja Kamienieckiego do Mołdawii w 1509 roku*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2023, nr 4 (286), s. 13–37; Idem, *Instrumentaliści w wojsku ostatnich Jagiellonów w świetle wybranych źródeł normatywnych (1507–1572)*, [w:] *Przysięga wojskowa. Idea i praktyka. Z dziejów wojskowości polskiej i powszechnej*, red. A. Niewiński, Oświęcim 2016, s. 63–79.

⁶⁵ AGAD, ASK, O. 85, sygn. 2–12 (dalej: O. 85). Sygnatury 1–4 omówił w swym artykule J. Senkowski, *Materiały...*, s. 497–521.

⁶⁶ AGAD, ASK, O. 86, sygn. 2–4, 6–7, 12 (dalej: O. 86). Sygnatury 1–4 omówił w swym artykule J. Senkowski, *Materiały...*, s. 497–521.

⁶⁷ AGAD, ASK 1, Rachunki Królewskie, sygn. 20, 22, 26, 28, 36, 40, 42, 43, 45, 49, 310, 338 (dalej: RK).

Rachunki Sejmowe⁶⁸), rejestrów wozów i ich eskorty zbrojnej wystawianych m.in. przez miasta ruskie na wyprawę przeciw krzyżakom w 1521 r. (Zbiór pism rozmaitych wydziału wojkowego dotyczących)⁶⁹. Przydatne były także inwentarze zamkowe zawarte w zespołach: Zbiór pism rozmaitych tyczących się dóbr królewskich⁷⁰; Inwentarze Starostw⁷¹, Rejestry podatkowe⁷². Pomocna była też kwerenda w Zbiorze Dokumentów Papierowych⁷³ oraz Zbiorze Dokumentów Pergaminowych⁷⁴. Cennym źródłem informacji na temat liczebności oddziałów zawierały listy przypowiednie wpisane do Metryki⁷⁵. Jeden dokument udało się zdobyć z Archiwum Państwowego w Przemyślu. Dany dokument dotyczył ogólnikowej wzmianki o dostawie dział do Przemyśla w 1511 r. (nadanie przez Zygmunta Starego ziemi pod zamkiem dla puszkarza Macieja *Schels* z Ołomuńca, który dostarczył działa do miasta podczas wrogiego najazdu)⁷⁶

Cennym uzupełnieniem informacji zebranych w wyniku badań nad źródłami pisanymi były opracowania znalezisk archeologicznych. Istotną rolę w przygotowaniu tej pracy odegrały też źródła ikonograficzne. Sięgnięto w tym przypadku do motywów ukazujących uzbrojenie z terenu Rusi. Zdecydowano się jednak wyjść poza ten obszar w przypadku nagrobków osób sprawujących urzędy na omawianym obszarze w interesującym nas okresie. Epitafia te mogą bowiem przedstawiać uzbrojenie używane przez rycerzy, którzy za życia przebywali na ziemiach ruskich i brali udział w wojnach tam toczonych.

⁶⁸ AGAD, ASK II, Rachunki Sejmowe, sygn. 2 (dalej: RS).

⁶⁹ AGAD, ASK, O. 82, sygn. 3, k. 142–162v; *Rejestr wozów skarbnych od miast i miasteczek Rzeczypospolitej koronnych na wyprawę wojenną roku 1521 dostarczonych*, wyd. C. Biernacki, Kraków 1886 (dalej: RWS).

⁷⁰ AGAD, ASK LIV, Zbiór pism rozmaitych tyczących się dóbr królewskich, sygn. 9, 19, 202 (dalej: ASK LIV).

⁷¹ AGAD, ASK LVI, Inwentarze Starostw, sygn. 144, 250 (dalej: ASK LVI).

⁷² AGAD, ASK, O. I, Rejestry podatkowe, sygn. 19 (dalej: O. I).

⁷³ AGAD, Zbiór Dokumentów Papierowych, nr 3676, 3377, 4481, 4490 (dalej: ZDP).

⁷⁴ AGAD, Zbiór Dokumentów Pergaminowych, nr 4650, 5165, 5247, 5275, 7368 (dalej: ZDPerg).

⁷⁵ AGAD, Metryka Koronna, sygn. 14–22 (dalej: MK). Korzystałem również z *Matricularum Regni Poloniae summaria*, cz. 4, cz. 1–4, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1912 (dalej: MRPS).

⁷⁶ Archiwum Państwowe w Przemyślu, O. 129, Akta Miasta Przemyśla, Dyplomy pergaminowe, sygn. 16D (dalej: AP).

Źródła drukowane

Dotychczas niewiele rejestrów popisowych doczekało się wydania drukiem. Niektóre z nich (z błędami) zostali wydane już przez K. Górskiego⁷⁷. Kilka rejestrów wydał też Z. Spieralski⁷⁸. Wśród źródeł wydanych drukiem sporo wzmianek o uzbrojeniu zawierają materiały rejestrów zastępców pospolitego ruszenia z Wielkopolski na wyprawę mołdawską 1497 r. oraz wyprawę obronną przeciw Turkom w 1498 r. wydane przez Michała Bobrzyńskiego⁷⁹. Najwięcej wzmianek o uzbrojeniu w sferze cywilnej i kryminalnej na Rusi dostarczają księgi sądowe zebrane i wydane w *Aktach Grodzkich i Ziemskich* przez Ksawerego Liske, i Antoniego Prochaskę⁸⁰ a także w aktach konsystorii lwowskiej wydanych przez Wilhelma Rolnego⁸¹. Wzmianki o nadaniach ziemskich z określeniem wymiaru służby w pospolitym ruszeniu znajdziemy w *Zbiorach dokumentów małopolskich*⁸², a także w *Źródłach dziejowych* (w tzw. *Bona Regalia* dotyczące 1469 r.)⁸³. Bardzo przydatny – choć i nieco wykraczający poza ścisłe ramy chronologiczne badania – ma też wydany przez Cezara Biernackiego tzw. *Rejestr wozów skarbnych* informujący m.in. o uzbrojeniu eskorty strzegącej wozów wystawianych przez miasta ruskie na wojnę z Zakonem Krzyżackim w 1521 r.⁸⁴

Niewiele opisów zamków na Rusi i Podolu zostało wydane drukiem. Lustracje zamków w Kamieńcu Podolskim, Skale Podolskiej, Smotrzyczu, Lwowie, Glinianach, Przemyslu i Ratnie z końca XV–pocz. XVI w. zostały opublikowane przez Mychajła Hruszewskiego jeszcze w końcu XIX w., lecz nie są one powszechnie znane w Polsce⁸⁵.

⁷⁷ *Przypiski*, [w:] K. Górski, *Historia piechoty...*, s. 205, passim; *Przypiski*, [w:] K. Górski, *Historia jazdy...*, s. 270, passim.

⁷⁸ Z. Spieralski, *Wypisy źródłowe...*, s. 69–74, 78–86.

⁷⁹ *Acta expeditionum bellicarum palatinatus Calisiensis et Posnaniensis in Valachos et in Turcas a. 1497–1498 in Archivo regio Posnaniensi asservata*, wyd. M. Bobrzyński, *Starodawne prawa polskiego pomniki*, t. 7, z. 1, Kraków 1882 (dalej: AE).

⁸⁰ *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek Fundacyi śp. Aleksandra hr. Stadnickiego*, t. 7–8, 11–16, 18, Lwów 1878–1903 (dalej: AGZ).

⁸¹ *Acta officii consistorialis Leopoliensis antiquissima*, wyd. W. Rolny, cz. I (1482–1489), cz. II (1490–1498), *Zabytki dziejowe*, t. 2–3, Leopoli 1927–1930 (dalej: AOCLA).

⁸² *Zbiór Dokumentów Małopolskich*, cz. 6–8, red. S. Kuraś, K. Buczek, I. Sułkowska-Kuraś, Wrocław–Warszawa–Kraków 1974–1975 (dalej: ZDM).

⁸³ *Bona Regalia onerata in terris Russiae etc. Lustratio 1469 r.*, [w:] *Źródła dziejowe*, t. 18, cz. 1: *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 7, cz. 1: *Ziemie Ruskie. Ruś Czerwona*, wyd. A. Jabłonowski, Warszawa 1902, s. 1–72 (dalej: BR).

⁸⁴ RWS.

⁸⁵ М. Грушевський, *Опись Подільських замків 1494 р.*, „Записки Наукового Товариства ім. Шевченка” (dalej: ЗНТШ) 1895, т. 7, с. 1–18; Idem, *Описи Перемишльського староства 1494–7 р.*, ЗНТШ 1897, т. 19, с. 1–24; Idem, *Описи Ратенського староства з 1500–1512 р.*, ЗНТШ 1898, т. 26, с. 1–40; Idem, *Опись Львівського замку р. 1495*, ЗНТШ 1896, т. 12, с. 1–12.

Bardziej znane są wydania K. Górskiego, który w tym samym czasie również wydał opisy zamków we Lwowie, Glinianach, Kamieńcu Podolskim i Smotryczu⁸⁶. Sporo cennych wzmianek o funkcjonowaniu obrony potocznej można znaleźć w korespondencji hetmana Piotra Myszkowskiego⁸⁷, listach królewskich do swych urzędników zawartych w tzw. aktach Aleksandra Jagiellończyka⁸⁸ oraz dokumentach zebranych przez Stanisława Górskiego (tzw. *Acta Tomiciana*)⁸⁹.

Informacje o charakterze militarnym i politycznym bez których nie da się zrozumieć wyzwań stawianych przed żołnierzami polskimi nie jest możliwym zrozumieć bez sięgnięcia do kronik z epoki. Przy napisaniu pracy korzystano z roczników Jana Długosza⁹⁰, kronik Bernarda Wapowskiego⁹¹, Marcina Kromera⁹², Ludwika Decjusza⁹³, Macieja z Miechowa⁹⁴ oraz późniejszych Marcina Bielskiego⁹⁵, Aleksandra Gwagnina⁹⁶ oraz Macieja Strykowskiego⁹⁷.

Struktura pracy

Rozdział pierwszy jest poświęcony organizacji wojsk Królestwa Polskiego przebywających na Rusi Czerwonej i Podolu w latach 1470–1520. Najpierw została omówiona organizacja wojskowa na poziomie państwowym: dowodzenie, główne urzędy, finansowanie, rodzaje wojska. W sposób szczególny została przedstawiona organizacja wojsk zaciężnych funkcjonujących w ramach obrony potocznej. Omówiony został proces werbunku zaciężnych oraz dokumentacja z tym powiązana. Dalej zwracano

⁸⁶ K. Górski, *Historia artylerii...*, s. 218–219, 219–220, 220–222.

⁸⁷ *Listy i akta Piotra Myszkowskiego generalnego starosty ziem ruskich króla Jana Olbrachta*, wyd. A. Pawiński, Kraków 1898 (dalej: LAPM).

⁸⁸ *Acta Alexandri Regis Poloniae, Magni Ducis Lithuaniae etc.* (1501–1506), (Akta Aleksandra króla polskiego, wielkiego księcia litewskiego i t. d, (1501–1506), [w:] *Monumenta Medii Aevi Historica Res Gestas Poloniae Illustrantia*, t. 19, wyd. F. Papée, Kraków 1927 (dalej: AA).

⁸⁹ *Acta Tomiciana. Epistolarum, legationum, responsorum, actionum et rerum gestarum Serenissimi Principis Sigismundi Primi regis Poloniae Magni Ducis Lithuaniae per Stanislausm Górski canonicum Cracoviensem et Plocensem collectarum*, t. 1–5, wyd. S. Gorski, Poznań 1852–1855 (dalej: AT).

⁹⁰ J. Długosz, *Roczniki czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, ks. 11–12, Warszawa 2009 (dalej: Długosz).

⁹¹ B. Wapowski, „*Historia Polaków*” część ostatnia (1480–1535), wyd. i tłum. K. Jasińska-Zdun, Folia Jagiellonica, Fontes, t. 41, Kraków 2024 (dalej: KW).

⁹² M. Kromer, *Kronika polska Marcina Kromera biskupa warmińskiego ksiąg XXX dotąd w trzech językach, a mianowicie w łacińskim, polskim i niemieckim wydana, na język polski z łacińskiego przełożona przez Marcina z Błażowa Błażowskiego*, t. 1, wyd. M. Polak, Sanok 1857 (dalej: Kromer).

⁹³ J. L. Decjusz, *Księga o czasach króla Zygmunta*, tłum. K. Komaniecki i in., Warszawa 1960 (dalej: Decjusz).

⁹⁴ Maciej z Miechowa, *Kronika Polaków*, tłum. M. Cichoń, Kraków 2023 (dalej: Miechowita).

⁹⁵ M. Bielski, *Kronika polska*, t. 2, wyd. K. J. Turowski, Sanok 1856 (dalej: Bielski).

⁹⁶ О. Гваньїні, *Хроніка європейської Сарматії*, тлум. Ю. Мицик, Київ 2007.

⁹⁷ M. Strykowski, *Kronika polska, litewska, żmudzka i wszystkiej Rusi*, t. 1, wyd. M. Malinowski, Warszawa 1846.

przede wszystkim uwagę na wewnętrzną organizację roty oraz jej związek z uzbrojeniem oraz kategoriami jeźdźców i piechurów wchodzących w jej skład. Poruszono też kwestie wypłacania żołdu oraz kwot odszkodowań za stracone uzbrojenie i konie. Omówiono też organizację pospolitego ruszenia oraz wymiaru służby na ziemiach ruskich. Nieco uwagi poświęcono też organizacji królewskiej chorągwi nadwornej oraz piechoty miejskiej.

W rozdziale drugim zostało omówione uzbrojenie zaczepne pieszych i jezdnych służących w formacjach strzegących pogranicza. Przy opisywaniu broni siecznej, drzewcowej, obuchowej, strzelczej neurobalistycznej oraz palnej korzystano z informacji zawartych w rejestrach popisowych, rejestrach strat, lustracji zamkowych arsenałów, wzmianek sądowych, mówiących o broni używanej na badanym. Zwracano się też do źródeł ikonograficznych i archeologicznych.

Rozdział trzeci został poświęcony uzbrojeniu ochronnemu. Omówiono zestawy zbroi kopijników (tzw. zbroje kopijnicze) oraz zestawy uzbrojenia strzelców (zbroje strzelcze). Starano się wskazać na style i modę panującą wśród rycerzy polskich. Bazując na wzmiankach źródłowych i ikonografii (w tym nagrobkach i epitafiach urzędników z ziem ruskich oraz malowidłach kościelnych) opisano elementy uzbrojenia ochronnego (hełmy, osłony tułowia, osłony kończyn oraz inne drobniejsze elementy zbroi płytowej).

Celem rozdziału czwartego było pokazanie całej różnorodności armatur, czyli zestawów uzbrojenia ofensywnego i defensywnego charakterystycznego dla poszczególnych kategorii jeźdźców i pieszych. Zostały pokazane armatury jeźdźców starszego wzoru wywodzącego się ze średniowiecza (kopijników i strzelców-kuszników) oraz jeźdźców nowego wzoru, zorientalizowanych żołnierzy polskich (raców, husarzy, łuczników wschodnich etc.).

W podsumowaniu przedstawiam wnioski dotyczące uzbrojenia zaczepnego i ochronnego oraz organizacji wojsk polskich na ziemiach ruskich w latach 1470–1520.

Ważne znaczenie dla pracy posiada aneks, w którym umieszczam w formie tabel wykaz rotmistrzów i ich rot działających na ziemiach ruskich w latach 1489–1520 oraz listy strat ludzi, koni i uzbrojenia w bitwie sokalskiej 1519 r.

Bibliografia obejmuje szeroki zakres materiałów, od naukowej literatury przedmiotu, rozpraw doktorskich, artykułów w fachowych czasopismach, artykułów internetowych, po pracę popularno-naukowe o charakterze bronioznawczym. W

bibliografii umieszczone zostały prace w języku polskim, angielskim, ukraińskim, czeskim, białoruskim oraz rosyjskim.

Znaczenie pracy

Znaczenie pracy doktorskiej polega na przedstawieniu całego wachlarza uzbrojenia, z którego korzystały wojska królewskie na ziemiach ruskich i podolskich w latach 1470–1520. W trakcie kwerendy udało się dotrzeć do 16 rejestrów jazdy obrony potocznej z lat 1498 i 1501, z których szczególne znaczenie mają dotąd nie badane przez historyków rejestry z 1501 r. w których służyło 2072 żołnierzy w 13 rotach. W tych rejestrach odnaleziono 3655 wzmianek o uzbrojeniu zaczepnym i ochronnym oraz 2633 wzmianek o koniach sięgnięto również. Sięgnięto także po materiały, które już były przedmiotem analizy historyków, głównie A. Bołdyrewa, T. Grabarczyka i J. Kałużnego. Przeanalizowano je jednak pod nieco innym kątem, starając się zwrócić uwagę, a przenikanie wpływów wojskowości wschodniej i zachodniej. Do tej grupy zaliczyć należy 11 rejestrów dworzan konnych na Rusi i Podolu z lat 1470 oraz 1495–1499, w których służyło 983 żołnierzy. Spisy te zawierają 865 wzmianek o ich uzbrojeniu i 1604 wzmianek koniach. Z kolei badając rejestry popisowe wojsk zaciężnych z lat 1496–1500 opracowano 37 rejestrów oddziałów, w których służyło 4465 żołnierzy. W danych rejestrach zawarto 4363 wzmianek o uzbrojeniu piechurów. Analiza list zastępców z wielkopolskiego pospolitego ruszenia z lat 1497–1498 pozwoliła opracować ekwipunek 297 jeźdźców, których dotyczyło 492 wzmianek o ich uzbrojeniu. W tym samych listach zastępców odnotowano też 100 piechurów, przy których odnotowano 543 wzmianki o ich uzbrojeniu. Również podczas kwerendy opracowano listy strat dla jazdy obrony potocznej biorącej udział w bitwie sokalskiej 1519 r. (407 żołnierzy, 564 wzmianki o straconym uzbrojeniu oraz 1383 wzmianek o koniach). Przeanalizowano również 15 inwentarzy zamkowych, w których są zawarte wzmianki o ponad 725 przedmiotach uzbrojenia. Ta szeroka podstawa źródłowa pozwoliła na zebranie informacji o używanym przez wojska na ziemiach ruskich uzbrojeniu oraz określenie typów armatur, w których walczyli konni i piesi obrońcy Rusi i Podola. Tak, udało się wytypować 99 zestawów uzbrojenia jeźdźców oraz 55 takich zestawów używanych przez pieszych. Zebrane informacje wzbogaciły dotychczasowy stan wiedzy o uzbrojeniu i dostarczyły danych, które pozwoliły na analizę przemian zachodzących w wojskowości polskiej na przełomie XV i XVI w. pod wpływem intensywnych kontaktów ze sztuką wojenną wschodnich i południowych sąsiadów Królestwa Polskiego.

W tym miejscu pragnę złożyć serdeczne podziękowania mojemu Promotorowi, Panu prof. Tadeuszowi Grabarczykowi za okazane wsparcie i zaufanie, które były kluczowe dla powodzenia projektu. Jego merytoryczne, cenne uwagi i wskazówki były nieocenione podczas mojego kształcenia w szkole doktorskiej i w trakcie przygotowywania tej rozprawy. Przekazane rady w znaczący sposób przyczyniły się do udoskonalenia mojego warsztatu naukowego i pozwoliły mi ukończyć tę pracę. Serdeczne podziękowania kieruję również do mojego promotora pomocniczego, Pana dr Łukasza Ćwikłę, za jego merytoryczne wsparcie i życzliwość oraz ogólnie za wspianą atmosferę towarzyszącą powstawaniu danej pracy. Pragnę też wyrazić swoją wdzięczność Panu prof. Aleksandrowi Bołdyrewowi za wszystkie przekazane mi sugestie i podpowiedzi na interesujące mnie zagadki. Również chciałbym wyrazić serdeczne podziękowania dla Pana dr Jędrzeja Kałużnego za nieocenioną pomoc i konsultacje przy napisaniu fragmentów o chorągwi nadwornej. Dziękuję również za życzliwe wsparcie ze strony Pani prof. i dyrektor Instytutu Historii UŁ Anny Kowalskiej-Pietrzak.

Szczególne podziękowania kieruję do moich bliskich, zwłaszcza do mojej żony Anny oraz dzieci: Karoliny i Marka, za motywację do dokończenia pracy, nieustanne wsparcie, cierpliwość i wyrozumiałość. Ich pomoc była nieoceniona podczas całego procesu badań i pisania rozprawy. Pragnę też serdecznie podziękować moim rodzicom, Annie i Olegowi. Mama, niestety, nie doczekała się tej chwili, dlatego dedykuję jej tę pracę. Dziękuję im obojgu za bezgraniczną wiarę w moje możliwości i wszelką okazaną pomoc. Podziękowania kieruję również do mojego rodzeństwa – Stanisława, Kamili i Benedykta – za wszystkie słowa otuchy i wsparcie. Także chciałem podziękować Panu mgr Krzysztofowi Gryglewskiemu za ciekawe pomysły oraz wiedzę uzyskaną w rozmowach z nim. Również dziękuję za długoletnią współpracę z Pani dyrektorem SDNH UŁ prof. Joanną Sową oraz Pani mgr i sekretarzem szkoły Agnieszką Kosicką-Józwiak za życzliwość, dzięki której mogłem dokończyć pracę.

Rozdział 1. Organizacja wojsk polskich na południowo-wschodnich ziemiach Królestwa Polskiego

1.1. Rodzaje siły zbrojnej

W omawianym okresie podstawowymi rodzajami siły zbrojnej dostępnej Królestwu Polskiemu była jazda, piechota i artyleria. Ta ostatnia w badanym regionie jeszcze nie odgrywała wprawdzie takiej roli jak w krajach zachodnioeuropejskich lub Imperium Osmańskim, lecz stopniowo rosło jej znaczenie.

M. Plewczyński, zaproponował też podział wojska według zasad wynagrodzenia żołnierzy. Badacz rozróżnia płatne wojska zaciężne oraz bezpłatne wojska powoływane dla obrony kraju – pospolite ruszenie. Oba typy wojska znajdowały zastosowanie na koronnej Rusi Czerwonej i Podolu. Kolejny podział wojsk jaki proponuje ten badacz, jest ten wynikający z właściciela oddziałów. Tak więc, M. Plewczyński rozróżnia:

Wojska zaciężne:

1. państwowe, wystawiane przez państwo i finansowane z stałych lub nadzwyczajnych podatków uchwalanych (nie bez trudu) przez sejm;
2. wojsko zaciężne wystawiane przez króla i utrzymywane ze skarbu królewskiego;
3. wojsko nadworne królewskie, czyli królewskich dworzan konnych (*curienses*) opłacanych ze skarbu prywatnego króla;
4. samorządowe (powiatowe, ziemskie i wojewódzkie), wystawiane na mocy uchwał sejmików oraz miejskie wystawiane przez miasta;
5. prywatne (nadworne, magnackie), wystawiane przez możnych, przy czym jego liczebność mogła wynosić od kilkunastu do kilkuset koni;
6. najemne, utrzymywane przez kondotierów ze środków otrzymanych od króla, państwa, miast lub panów feudalnych.

Z kolei do sił zbrojnych niepobierających żołdu, badacz odnosi:

1. pospolite ruszenie rycerstwa powoływanego z tytułu posiadania ziemi i obowiązków feudalnych. Pospolite ruszenie było uchwalane na sejmach oraz zwoływane przez króla;
2. ochotnicze poczty szlachty, w składzie których mogli przebywać tak ochotnicy szlacheccy, jak i żołnierze zaciężni służący za udział w łupach wojennych¹.

Początkowo na ziemiach ruskich operowały tylko płatne wojsko nadworne króla, prywatne wojska starościńskie i magnackie, bezpłatne pospolite ruszenie oraz poczty

¹ M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość polska w XVI wieku*, t. 1, Oświęcim 2017, s. 21.

ochotnicze. Natomiast ze „zmierzchem pospolitego ruszenia” oraz początkiem „epoki wojsk zaciężnych”² (II poł. XV w.) coraz większą rolę na Rusi zaczęły odgrywać zaciężni.

Co do formacji zbrojnych, to udział w obronie ziem ruskich brały kilka podstawowych formacji:

- 1) zaciężna jazda i piechota;
- 2) pospolite ruszenie przede wszystkim powoływane z województw ruskiego, bełskiego i podolskiego, a także epizodycznie trafiające na te tereny pospolite ruszenie z innych części Polski;
- 3) królewska chorągiew nadworna występująca na Rusi osobno podczas ważnych bitew lub kampanii lub jej poczty tworzące odrębne oddziały i wysyłane na Ruś (gdzie reszta *curienses* znajdowała się przy królu) w celu wzmocnienia obrony potocznej;
- 4) piechota miejska, czyli kontyngenty wystawiane przez miasta ruskie do osłony wozów wojennych.

1.2. Dowodzenie siłami zbrojnymi

1.2.1. Król

Zwierzchnikiem wszystkich sił zbrojnych Królestwa Polskiego oraz ich administratorem był jego władca – *rex Poloniae, necnon terrarum Cracoviae, Sandomiriae, Siradiae, Lanciciae, Cuiaviae, Pomeraniae, magnus dux Lithwaniae, Russiae, Prussiae ac Mazoviae dominus et heres etc.*³

W średniowieczu osobiste dowodzenie wojskiem przez króla było jego feudalnym obowiązkiem przed swoimi poddanymi⁴. Władysław Jagiełło sam wypełniał ten obowiązek, rzadko mianując swych zastępców. Wyprawa na wojnę i osobiste dowodzenie było zajęciem niebezpiecznym, o czym świadczy przykład Władysława Warneńczyka. Jego brat Kazimierz IV, z powodu braku talentów wojskowych, po bitwie pod Chojnicami unikał osobistego dowodzenia wojskiem, lecz miał mądrość delegować swój obowiązek odpowiednim ludziom (np. Piotrowi Duninowi czy Pawłowi Jasińskiemu). Z kolei Jan Olbracht posiadający niebagatelne doświadczenia wojskowe sam niejednokrotnie stawał na czele wojska, choć nie zawsze z pozytywnym skutkiem. Podobnie do swego ojca postępował Aleksander Jagiellończyk oraz Zygmunt Stary, którzy ograniczali się do wydawania listów przypowiednich oraz instrukcji wojskowych⁵. Ten ostatni wprawdzie brał udział w przygotowaniach do wyprawy, lecz sam z wojskiem w pole nie ruszał.

² M. Kukiel, *Zarys historii wojskowości w Polsce*, Kraków 1929, s. 30, 37.

³ J. Grabowski, *Tytułatura pruska, chełmińska, elblaska, królewiecka, sambijska i michałowska na dokumentach i listach Kazimierza Jagiellończyka. Przyczynek do intytulacji Jagiellonów*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 2016, t. 23, s. 132.

⁴ A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 42.

⁵ M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość...*, t. 1, s. 32.

Przykładowo, podczas wyprawy odwetowej Mikołaja Kamienieckiego z 1509 r. przebywał we Lwowie, zaś przed bitwą pod Orszą 1514 r. w Borysowie⁶.

Tylko król miał prawo i obowiązek dowodzić całością pospolitego ruszenia. Natomiast jak widzimy, niechętnie z tego prawa korzystał. Miał też kompetencje do mianowaniu hetmanów oraz dowódców wojsk zaciężnych⁷.

1.2.2. Namiestnik królewski

Podczas swoich wyjazdów np. na Litwę król musiał mianować kogoś na stanowisko namiestnika królestwa (*vicesgerens*), aby ten mógł administrować państwem i gdyby zaszła taka potrzeba, dowodzić siłami zbrojnymi w zastępstwie władcy. W latach 1481–1483 w związku z obecnością króla na Litwie oraz „spiskiem książąt” takim namiestnikiem był królewicz Kazimierz (*secundogenitus Regis Poloniae*)⁸. Dwukrotnie swych braci, królów Jana Olbrachta i Aleksandra, zastępował kardynał Fryderyk Jagiellończyk (*locum tenens Regni Poloniae, gubernator Regni Poloniae*). Było to w 1497 r. podczas wyprawy Jana Olbrachta do Mołdawii oraz w latach 1502–1503, gdy Aleksander przebywał na Litwie⁹. Kolejnym namiestnikiem w 1506 r. podczas nieobecności króla w Polsce oraz po jego śmierci był Spytek z Jarosławia, zaś odpowiedzialnymi za obronę Rusi król Aleksander ustawił hetmana wielkiego Mikołaja Kamienieckiego oraz marszałka wielkiego koronnego Stanisława Chodeckiego¹⁰. W 1509 r., król Zygmunt mianował namiestnikiem hetmana Mikołaja Kamienieckiego, gdyż sam był chory i przewodniczyć wyprawie nie mógł¹¹.

Władza króla w sprawach wojskowych była jednak mocno ograniczona przez kwestie finansowe. Przy okazji każdej większej akcji zbrojnej wymagana była zgoda sejmiku na nadzwyczajny podatek, co w praktyce czyniło króla zależnym od woli szlachty. To właśnie sejm decydował o sposobie obrony kraju i zatwierdzał powołanie pospolitego ruszenia¹².

1.2.3. Namiestnik królewski na Rusi

Ponieważ na południowo-wschodnich granicach zagrożenie utrzymywało się niemal nieustannie, to w latach 1487–1490 na Rusi jako namiestnik króla działał tam

⁶ A. Gładysz, *Wyprawa odwetowa hetmana Mikołaja Kamienieckiego do Mołdawii w 1509 roku*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2023, nr 4 (286), s. 15; P. Drózd, *Orsza 1514*, Warszawa 2000, s. 191.

⁷ W. Chorążyczewski, *Sprawy wojskowe w kancelarii królewskiej Zygmunta Starego*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 2001, t. 13, s. 69; A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 43.

⁸ S. Szybkowski, *Nieznana pieczęć królewicza Kazimierza z 1482 roku*, „Roczniki Historyczne” 2015, t. 81, s. 188; M. Duczmał, *Jagiellonowie. Leksykon biograficzny*, Kraków 1996, s. 321; H. Łowmiański, *Polityka Jagiellonów*, Poznań 1999, s. 233; F. Papée, *Jan Olbracht*, Kraków 1999, s. 17.

⁹ G. Grąbczewski, *Zaangażowanie polityczne królewicza kardynała Fryderyka Jagiellończyka za rządów Jana Olbrachta (1492–1501)*, „Resovia Sacra: Studia Teologiczne-Filozoficzne Diecezji Rzeszowskiej” 2019, t. 26, s. 140; Z. Spieralski, *Geneza i początki hetmaństwa w Polsce*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości w Polsce” 1960, t. 5, s. 331.

¹⁰ Z. Spieralski, *Z dziejów...*, s. 114; L. Fac, *Stanisław z Chodcza (Chodecki) zapomniany obrońca Przemysła*, „Rocznik przemyski” 2007, t. 43, z. 1: Historia wojskowości, s. 217.

¹¹ A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 43.

¹² M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość...*, t. 1, s. 32.

królewicz Jan Olbracht, wspierany radami Spytki Jarosławskiego oraz Jakuba Buczackiego¹³. W latach 1490–1491 na Rusi w roli namiestnika królewskiego i hetmana ziem ruskich interesy króla reprezentował starosta halicki i kasztelan lwowski Mikołaj Chodecki, zwany Zemelką¹⁴.

1.2.4. Rada wojenna i najwyższe urzędnicy

Ważną rolę w systemie obronnym odgrywali również senatorowie. Byli oni nie tylko obecni na sejmach, ale również doradzali królowi w kwestiach wojskowych, czasem zbierając się w mniejsze grupy. Monarcha często konsultował się z nimi listownie, a w szczególnie istotnych sprawach powoływał spośród nich radę wojenną. Przykładem jest król Zygmunt Stary, który korzystał z ich rad w 1508 r. oraz w latach 1520–1521¹⁵.

Podczas narad w sprawach wojskowych często sięgano po innych najwyższych urzędników państwowych. Kluczową rolę odgrywali tu kanclerz i podkanclerzy – które odpowiadali za politykę zagraniczną oraz przygotowanie dokumentów, w tym listów przypowiednich. Niezwykle ważną rolę odgrywał podskarbi koronny, od którego bezpośrednio zależał stan obrony państwa, a w sposób szczególny Rusi. Podskarbi zarządzał finansami państwa i wypłacał żołd, co czyniło go po prostu niezbędnym w planowaniu i prowadzeniu działań wojennych¹⁶. Imiona podskarbiego Piotra Kurozwęckiego, Jakuba Szydłowieckiego, Andrzeja Kościeleckiego, Mikołaja Szydłowieckiego widnieją wielu rachunkach królewskich, a często i rejestrach popisowych z notatkami potwierdzającymi wypłatę odpowiedniej sumy¹⁷.

1.2.5. Starostowie i wojewodowie

Urzędy o tytułaturze wojskowej, wywodzące się z dawnych urzędów ziemskich, miały nadal znaczenie, w sposób szczególny w pospolitym ruszeniu. Ważne znaczenie w systemie obrony państwa Jagiellonów zajmowali starostowie generalni – ruski (lwowski) i podolski (kamieniecki). Przy czym kluczową rolę pełnił starosta generalny podolski, którym często był jednocześnie strażnikiem polnym. Takim długoletnim strażnikiem polnym i zaufanym króla Zygmunta był starosta podolski Stanisław Lanckoroński (ok. 1465–1535). Na pograniczu, stale narażonym na wrogie najazdy, ważna była współpraca z lokalną ludnością, bardzo zróżnicowana wyznaniowo i etnicznie. Dlatego, na ziemiach ruskich, król mianował na urzędy ziemskie doświadczonych rotmistrzów z obrony potocznej. Takie rozwiązanie zapewniało wyszkolonych dowódców dla pospolitego

¹³ J. Garbaczik, *Jan I Olbracht (1459–1501)*, [w:] PSB, t. 10, s. 406.

¹⁴ Mikołaj Chodecki, h. Ogończyk, zw. Zemelką (1460–1491/1492), brat Stanisława, Ottona i in. Starosta trembowelski (1474–1478) halicki (1475–1489), kasztelan lwowski (1490–1491), dworzanin królewski, hetman ziem ruskich (1490 r.). UR, s. 97, 318; F. Papee, *Chodecki Mikołaj (†1491)*, [w:] PSB, t. 3, z. 11, s. 349–350; Є. П'янкова *Урядницька кар'єра братів Ходецьких на руських землях Корони Польської у другій половині XV — першій третині XVI століття*, „Київські історичні студії” 2018, № 2 (7), s. 30–31; L. Fac, *Stanisław z Chodcza...*, s. 211–213.

¹⁵ M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość...*, t. 1, s. 32.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ O. 85, sygn. 7, k. 1; sygn. 11, k. 1; sygn. 12, k. 1; RK, sygn. 40, k. 32–33v; sygn. 43, k. 1;

ruszenia i pozwalało na pozostawienie żołnierzy na granicy, nawet w przypadku kłopotów finansowych państwa, które wymagały ograniczenia liczebności wojsk¹⁸.

Dowodzenie pospolitym ruszeniem na poziomie lokalnym (kasztelanie i powiaty) spoczywało na kasztelanach. Jak zaznacza M. Plewczyński, w województwie ruskim istniała ściśle określona hierarchia dowodzenia. W pierwszej kolejności dowództwo obejmował wojewoda ruski. W razie jego nieobecności, dowodził najwyższy rangą senator, czyli kasztelan lwowski, ale jeżeli i on był nieobecny, to dowództwo przejmował kasztelan przemyski¹⁹. Gdy zabrakło kasztelana, dowództwo przechodziło na kolejnych urzędników, takich jak podkomorzy czy starosta sądowy. Ponadto, istniał urząd wojskiego, który odpowiadał za bezpieczeństwo danej ziemi (razem z częścią pospolitego ruszenia zawsze pozostającej w granicach swej ziemi lub powiatu) w czasie, gdy większość pospolitego ruszenia wyruszało na wojnę²⁰.

Starostowie i chorążowie działali pod nadzorem dowódców lokalnego pospolitego ruszenia, kasztelanów. Starostowie byli odpowiedzialni za bezpieczeństwo publiczne, zarządzanie majątkiem królewskim oraz dbanie o zamki. Ich zadaniem było również informowanie króla o ruchach wrogich wojsk (w sposób szczególny śledzono koczowiska Tatarów nad Dnieprem). Ze względu na strategiczne położenie zamków granicznych, takich jak Kamieniec Podolski, Trembowla czy Międzybóż, tamtejsi starostowie byli niekiedy nawet zwalniani z obowiązku uczestnictwa w pospolitym ruszeniu²¹.

1.2.5.1. Starostowie generalni ruscy

Ziemie ruskie były zarządzane przez starostów królewskich i podległą im hierarchię urzędniczą grodzką. Od 1434 r. kompetencje starosty ruskiego, in. starosty generalnego ruskiego (*capitaneus terrae Russiae*, *capitaneus Russiae*, *starosta ruskoj zemli*) zostały ograniczone do ziemi lwowskiej, więc inni starostowie grodzcy mu nie podlegali.

Głównym ośrodkiem Rusi Czerwonej był Lwów, za obronę którego bezpośrednio odpowiadał starosta generalny ruski (in. starosta lwowski). W ostatniej ćwierci XV w. osoby sprawujące ten urząd zmieniały się dość często, co z pewnością nie wpływało korzystnie na system obrony ziem ruskich²². Spośród zasiadających na tym urzędzie, najdłużej, bo przez 30 lat pełnił go Stanisław Chodecki – hetman ziem ruskich (1492), starosta halicki, kasztelan lwowski, starosta trembowelski, kamieniecki (1495 r.) oraz

¹⁸ M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość...*, t. 1, s. 32.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ *Ibidem*.

²² W badanym okresie ten urząd starosty generalnego piastowali: Rafał Jakub Jarosławski, podkomorzy przemyski, marszałek Królestwa Polskiego (1465–1478); Spytek Jarosławski (przedtem wojewoda ruski w 1474–1479), wojewoda sandomierski i krakowski (1479–1495); Andrzej Oleśnicki, kasztelan sądecki (1496); Mikołaj Tęczyński, wojewoda ruski (1497); Zbigniew Tęczyński, podkomorzy krakowski (1497–1498); Mikołaj Kreza, starosta przemyski (1498–1499), Piotr Myszkowski, wojewoda bełski (1498–1501), Stanisław Chodecki – hetman ziem ruskich (1492), starosta halicki, kasztelan lwowski, starosta trembowelski, kamieniecki (1495) oraz marszałek wielki koronny.

marszałek wielki koronny. Był on niewątpliwie najwybitniejszym dowódcą na tym urzędzie²³.

1.2.5.2. Starostowie generalni podolscy

W interesującym nas okresie mamy do czynienia ze zmierzchem epoki „podolskich władców niekoronowanych” którymi byli Buczaccy. W odróżnieniu od poprzednich lat urząd ten Buczaccy po 1464 r. piastowali tylko dwa razy²⁴. Od schyłku XV w. nastąpiło połączenie w jednym ręku władzy starościńskiej, dającej realne dowodzenie pospolitym ruszeniem z władzą nad zaciężnymi było. Taka centralizacja władzy nad wojskiem miała usprawnić zarządzanie nim i poprawić obronność zagrożonych najazdami ziem.

1.2.5.3. Starostowie bełscy

W odpieranie najazdów na ziemie ruskie zaangażowani byli również starostowie bełscy. Szczególną aktywnością wykazywali się w latach 70. XV w., gdy na czele pospolitego ruszenia bełskiego odpierali ataki tatarskie (1474, 1478) i turecki (1476). Wśród sprawujących ten urząd był znany rotmistrz z lat wojny trzynastoletniej, Paweł Jasieński, przedstawiciele rodu Tęczyńskich – Andrzej i Jan i inni zasłużeni rycerze²⁵.

1.2.5.4. Wojewodowie

Na ziemiach ruskich, w odróżnieniu od ziem *stricte* koronnych pozycja wojewody nie była tak silna, gdyż ciągnęła się za nimi tradycja księstw ruskich, gdzie urząd ten miał

²³ Stanisław Chodecki z Chodcza h. Ogończyk (Powala) (ur. przed 1474, zm. 20 kwietnia 1529) – hetman polny koronny (1492–1499 oraz 1501–1505), marszałek wielki koronny (1505–1529), kasztelan lwowski (1495–1505), starosta generalny podolski (1495–1510), starosta generalny ruski (1501–1529), starosta halicki (1488–1502), trembowelski (1502–1506) i lubaczowski (1503–1529). W latach 1486–1490 służył na Rusi pod komendą królewicza Jana Olbrachta. Po koronacji ostatniego został mianowany dowódcą wojsk ziemskich na Rusi w 1492 r. (*capitaneus exercituum terrestrium*) oraz na Podolu w 1494 r. Dowodził obroną potoczną w latach 1492–1499 oraz 1501–1505. Po koronacji Aleksandra Jagiellończyka pozostał „hetmanem ziem ruskich i podolskich” (*Russiae et Podoliae campiductor generalis*) lecz w 1510 r. Zygmunt Stary zabrał mu starostwo kamienieckie, lecz pełnił nadal funkcje wojskowe. Po bitwie sokalskiej był jednym z inicjatorów tzw. ordynacji obrony Rusi w 1520 r. W. Pociecha, *Chodecki Stanisław (†1529)*, [w:] PSB, t. 3, s. 352–354; L. Fac, *Stanisław z Chodcza (Chodecki) zapomniany obrońca Przemyśla*, „Rocznik przemyski” 2007, t. 43, z. 1: Historia wojskowości, s. 211–222; UC, s. 161; UR, s. 151; UP, s. 195; Z. Spieralski, *Awantury mołdawskie*, Warszawa 1967, s. 71; M. Plewczyński, *Naczelne dowództwo...*, s. 48; K. Niemczyk, *Chodeccy a wyprawa mołdawska z 1509 roku*, „Balcanica Posnaniensia” 2017, t. 24, s. 34–37; В. Михайловський, *Еластична спільнота...*, s. 201–202, 258; Є. П’янкова, *Урядницька кар’єра братів Ходецьких на руських землях Корони Польської у другій половині XV – першій третині XVI століття*, „Київські історичні студії” 2018, № 2 (7), s. 29–35.

²⁴ Więc w badanym okresie starostami podolskimi byli Stanisław z Chodcza (1464–1474, ojciec ośmiu braci Chodeckich, wśród których Stanisław, hetman polny), Andrzej Fredro (1475–1476), Jan Odrowąż ze Sprowy (1477–1481), Dawid Buczacki (1482–1483), Feliks z Paniewa (1484–1486), Jakub Buczacki (1486–1492), Stanisław Chodecki (1495–1510), Stanisław Lanckoroński (1510–1535). UP, s. 128–130. Wysoką pozycję Buczackich na Podolu opisuje W. Mychajłowski, vide: В. Михайловський, *Еластична спільнота...*, s. 117–174.

²⁵ W omawianym okresie urząd starosty bełskiego pełnili: Paweł Jasieński, h. Poronia, (1468–1484), Jan Feliks Szram Tarnowski (1487), Andrzej Kmita (1487–493), Henryk Kamieniecki (1493–1494), Jan Kamieniecki (1495–1502), Jerzy Krupski (1502–1519), Andrzej Tęczyński (1519), Jan Tęczyński (1519–1541), UBCh, s. 62, 234, nr 309–312; T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 233; J. Kałużny, *Chorągiew nadworna...*, s. 377–378, nr 327; K. Niemczyk, *Kamienieccy...*, s. 235–236; F. Kyrk, *Kmita Andrzej (zm. 1493 lub 1494)*, [w:] PSB, t. 13, Wrocław–Warszawa–Kraków 1967–1968, s. 86–87.

rangę stosunkowo niską. Dlatego wojewodowie ruscy²⁶ i podolscy²⁷ byli uzależnieni od starostów ruskich²⁸. Ich władza często wynikała nie z tytułu ziemskiego, lecz z władzy senatorskiej. Wbrew historycznej nazwie urzędu zapowiadającej „wodzenie wojów” przez tego urzędnika, w owych czasach wyglądało to już dość skromnie. Obowiązki militarne wojewody polegały na doprowadzeniu pospolitego ruszenia do punktu zbornego oraz nadzór nad zorganizowaniem z nich chorągwi ziemskich. Po sformowaniu chorągwi ziemskich, wojewoda przekazywał je dowódcy całej kampanii. Ważnym zadaniem wojewody było zwolnienie od udziału w wyprawie dla osób chorych. Natomiast kontrola stawiennictwa szlachty w obozie leżała na barkach poszczególnych kasztelanów. Sporadycznie, jeżeli wojewoda posiadał umiejętności wojskowe, to mógł dowodzić szlachtą bezpośrednio²⁹.

1.3. Organizacja wojsk zaciężnych

Pod względem organizacji wojskowej, tym co odróżniało koronne ziemie ruskie od reszty ziem polskich była obecność na jej terenie tzw. obrony potocznej. Organizacyjnie były to te same wojska zaciężne, lecz stale stacjonujące na Rusi i Podolu i mające konkretne zadanie – obronę granic państwa i jego mieszkańców na danym terytorium. Najtrafniejszą jej definicję dał Z. Spieralski: „obrona potoczna to system stałej obrony kresów południowo-wschodnich, zorganizowany w oparciu o wojsko zaciężne i miejscowe zamki, współdziałający niekiedy z lokalnym pospolitym ruszeniem, przy czym żołnierze obrony potocznej, uzupełniani w okresie wojen dodatkowymi zaciągami, stanowią trzon armii polskiej”³⁰.

Natomiast na pojawienie się wojsk zaciężnych na południowo-wschodnich rubieżach Królestwa Polskiego miało wpływ kilka czynników, które przeplatały się i wpływały jeden na drugi:

²⁶ W badanym okresie wojewodami ruskimi byli: Stanisław Chodecki senior, przedtem wojewoda podolski, starosta halicki i trembowelski (1465–1474); Spytek Jarosławski, starosta lwowski (1474–1479); Jan Odrowąż ze Sprowy, przedtem wojewoda podolski (1479–1485); Jan Pilecki, starosta przemyski (1485–1496); Mikołaj Tęczyński, przedtem wojewoda bełski, starosta lwowski (1497); Jakub Buczański, przedtem wojewoda podolski (1485), starosta chełmski i hrubieszowski (1499–1497); Jan Amor Tarnowski senior (1502–1507); Stanisław Kmita, przedtem wojewoda bełski, starosta przemyski (1507–1511); Jan Odrowąż ze Sprowy, przedtem wojewoda bełski (1511–1513); Otto Chodecki, przedtem wojewoda podolski (1509), starosta halicki (1515–1527); *Urzędnicy województwa ruskiego XIV–XVIII wieku. (Ziemie halicka, lwowska, przemyska, sanocka). Spisy*, red. K. Przyboś, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1987, s. 158–159.

²⁷ W omawianym urząd wojewody podolskiego sprawowali: Michał Mużyło Buczański, przedtem kasztelan kamieniecki (1460–1466), starosta śniatyński i kołomyjski (1466–1470); Andrzej Fredro, przedtem kasztelan halicki (1464–1471), też starosta kamieniecki od 1475 r. (1472–1476); Jan Odrowąż ze Sprowy, podstoli sandomierski, starosta lwowski (1465), również starosta kamieniecki w 1477–1481, wojewoda zaś do 1479; Dawid Buczański, starosta kołomyjski, kamieniecki w 1482–1483 (1480–1485); Jakub Buczański, przedtem kasztelan halicki, starosta kamieniecki i hrubieszowski (1485–1497); Paweł Kola, przedtem kasztelan halicki (1502–1509), Otto Chodecki, przedtem kasztelan lwowski, starosta halicki (1509–1515); Marcin Kamieniecki, przedtem kasztelan lwowski, hetman polny w 1520–1528 (1515–1530); UP, s. 143–144.

²⁸ Z. Góralski, *Urzędy i godności w dawnej Polsce*, Warszawa 1983, s. 68.

²⁹ J. Majchrowski, *Wojewoda w dawnej Polsce*, Warszawa 2019, s. 81–83.

³⁰ Z. Spieralski, *Obrona...*, s. 80.

- 1) upowszechnienie się systemu zaciężnego w Polsce w toku wojny trzynastoletniej (1453–1466);
- 2) powtarzające się najazdy tatarskie z II poł. XV w., często spowodowane wojnami domowymi między sukcesorami Złotej Ordy (Wielka Orda, Chanat Krymski, Wielkie Księstwo Moskiewskie);
- 3) ekspansja Imperium Osmańskiego w rejonie Morza Czarnego która skutkowała niestabilnością polityczną na terenach Mołdawii, lennika króla polskiego (do 1487 r., kiedy to Mołdawia ponownie stała się lennikiem Królestwa Węgier) oraz podporządkowaniem Stambułowi Chanatu Krymskiego (1476 r.);
- 4) potrzebą otrzymania narzędzia ofensywnego (ramia zbrojnego którego nie trzeba było każdorazowo przekonywać do wypraw do Mołdawii) dla prowadzenia tzw. „polityki czarnomorskiej” Jagiellonów;
- 5) po klęsce „polityki czarnomorskiej” w 1497 r., potrzebą uzyskania i utrzymania już na własnym terytorium siły defensywnej, gdyż jednym ze skutków takiej polityki były najazdy nie tylko Tatarów, ale i Mołdawian wysuwających roszczenia wobec Pokucia, a także Turków³¹.

³¹ Z. Spieralski, *Obrona...*, s. 79–89. T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 232–235.

1.3.1. Dokumentacja zaciągu i kwestie finansowe

W badanym okresie zaciąg oddziału na służbę odbywał się raczej w tenże sposób co i w latach 30–60 XVI w. Jak zaznacza K. Łopatecki, podstawowymi były trzy etapy. Na pierwszym etapie odbywało się wytypowanie potencjalnych dowódców, rozpowszechnianie informacji o miejscu i datach planowanych zaciągów, negocjacje o warunkach służby oraz przekazanie rotmistrzom listów przypowiednich. Na drugim etapie rotmistrze wyruszali w teren, gdzie formowali oddział, przy czym sam kontrakt zaczynał działać w momencie „brania pieniędzy”, czyli na zgromadzeniu rotmistrzów, którzy odbierały gotówkę i od tego momentu stawali się dowódcami wojsk państwowych³². Nie wiadomo, czy w badanym okresie już obowiązywał trzytygodniowy termin wyznaczony na dotarcie do miejsca popisu, czyli trzeciego etapu zaciągu³³.

1.3.1.1. Listy przypowiednie

List przypowiedni (*litterae inscriptionis stipendii*) był podstawowym dokumentem regulującym funkcjonowanie rot zaciężnych. Można go traktować jako rodzaj umowy, która była zawierana między królem a rotmistrzem, reprezentującym żołnierzy. List przypowiedni precyzował warunki finansowe służby żołnierzy, a także typ armatury żołnierza. Określano w nim wysokość żołdu, a w przypadku jazdy wskazywano stawkę za każdego konia. Dokument gwarantował również żołnierzom prawo do odszkodowania za poniesione straty (w uzbrojeniach i koniach) lub za czas spędzony w niewoli. Dlatego dokumenty nazywane też *litterae indemnitis*, czyli listami zaszkodnymi. Ponadto władca zobowiązywał się do wykupienia jeńców lub zwrotu ich bliskim kosztów wykupu³⁴. Ten rodzaj umowy dawał żołnierzom możliwość domagania się wypłaty żołdu oraz opuszczenia służby (z prawem zajęcia dóbr monarszych), jeśli władca nie wywiązywał się na czas ze spisanych zobowiązań finansowych. Otrzymawszy w swe ręce list przypowiedni rotmistrz mógł zająć się formowaniem swej roty, działając zgodnie z prawem i w imieniu króla. Częstą praktyką, zwłaszcza w obronie potocznej było wystawienie takich listów już dla istniejących oddziałów, aby przedłużyć ich służbę o kolejny kwartał (przy tym aktualizowano faktyczny stan liczebny oddziału). Co jest

³² W badanym okresie jeszcze nie występowały tzw. artykuły rotmistrzowskie, z których pierwszy powstał w 1525 r. K. Łopatecki, *Disciplina militaris...*, s. 51–54.

³³ K. Łopatecki, *Disciplina militaris...*, s. 67–68.

³⁴ A. Niewiński, *Jenietwo wojenne w późnym średniowieczu. Studia nad problematyką zjawiska w Polsce w kontekście zachodnioeuropejskim*, Oświęcim 2020, s. 61.

ważnym, to to, że list przypowiedni zachowywał swoją ważność do chwili ostatecznego rozliczenia się władcy z dowódcą. Tylko po otrzymaniu wszystkich środków, rotmistrz oddawał z powrotem dany list³⁵.

Do naszych czasów zachowały się listy przypowiednie wystawiane dla rot jazdy i piechoty z obrony potocznej w okresie 1489–1494 oraz 1500–1510. W danych latach kancelaria królewska wystawiła łącznie 172 takich listy dla rot z obrony potocznej. Odnośniki do danych listów umieszczam w Aneksie 1.

Możliwie, że brak listów przypowiednich w okresie 1510–1520 należy wyjaśnić stałą obecnością w służbie państwowej rot obrony potocznej oraz rozwinięciem urzędu hetmana wielkiego koronnego, który sam miał prawo na wydawanie takich listów. W odniesieniu do czasów późniejszych mamy opis Marcina Bielskiego, który tak opisywał proces zaciągu w wojskach obrony potocznej: *Hetman wielki rotę rozdawa i rotmistrze popisuje. Rotmistrze zasie towarzysze przyjmują na poczty jako który może wiele koni osadzić z słuźebniki swemi. Towarzysze zasie poruczniki miewali, także się i dziś zachowuje. Gdzie im dadzą miejsce, tam się popisują, [...] rotmistrz każdy przy swojej rocie bywa z swoją chorągwią*³⁶.

1.3.1.2. Rejestry popisowe

Kolejnym etapem w procesie zaciągu na służbę królewską była lustracja oddziału. Celem lustracji (popisu) było sprawdzenie faktycznej liczebności oddziału, stanu koni oraz uzbrojenia żołnierzy. Osobą lustrującą był urzędnik królewski. Tak, w 1499 r. rotę pieszą Marcina Polaka, w Bełzie lustrował Mikołaj Firlej, chorąży krakowski³⁷. W 1501 r. rotę konną Jana Strusia oraz Henryka Michowskiego lustrował starosta przemyski i rotmistrz Mikołaj Kreza, zaś rotę Piotra Oleskiego sam hetman polny Stanisław Chodecki³⁸.

Osoba lustrująca sporządzała dokument – rejestr popisowy (*regestrum conscriptionum*). W przypadku piechoty zaciężnej operującej na Kresach zachowane

³⁵ ZDPerg, nr 5165; T. Grabarczyk, *Jazda...*, s. 21; idem, *Piechota zaciężna...*, s. 17–19; A. Bołdyrew, *Piechota...*, s. 19; K. Łopatecki, *Disciplina militaris...*, s. 75; W. Chorążyczewski, *Sprawy wojskowe ...*, s. 71; J. Senkowski, *Materiały archiwalne do historii organizacji polskiej siły zbrojnej w drugiej poł. XV w. przechowywane w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie*, „Studia i Materiały do Historii Sztuki Wojennej” 1954, t. 1, s. 499

³⁶ M. Bielski, *Sprawa rycerska*, [w:] *Archiwum domowe do dziejów i literatury krajowej*, wyd. K. W. Wójcicki, Warszawa 1856, s. 335–336. K. Łopatecki, *Disciplina militaris...*, s. 69.

³⁷ O. 85, sygn. 3, k. 131.

³⁸ O. 85, sygn. 5, k. 34, 57, 103,

rejestry pochodzą z lat 1496–1500, zaś w przypadku jazdy z lat 1498–1499 oraz 1500³⁹. Był to o tyle ważny dokument, gdyż na jego podstawie wypłacano odszkodowania za stracone konie i uzbrojenie⁴⁰.

Właśnie rejestry popisowe są podstawowym źródłem do poznania charakteru uzbrojenia wojsk polskich, a więc jest to źródło kluczowe dla całego badania. Wykaz wykorzystanych rejestrów popisowych wraz ze wzmiankami o organizacji umieszczam w Tabeli 3 (dla jazdy) oraz Tabeli 4 (dla piechoty), zaś o ich uzbrojeniu w Tabelach 10, 13, 15.

1.3.1.3. Rejestry popisowe jazdy

Nie istniało żadnego obowiązkowego schematu sporządzania rejestrów, ale prawie zawsze mieli oni mniej-więcej podobną strukturę. Były spisywane w języku łacińskim lub w językach łacińskim (tytuł) i polskim (treść). Rejestry jazdy i piechoty nieco się różniły. Na początku zaczynały się od tytułu (nagłówku) w którym informowano o osobie rotmistrza oraz dacie popisu. Dodatkowymi elementami były wzmianki o miejscu popisu oraz osobie lustrującej. Przykładowo, w przypadku rejestrów popisowych 13 rot jazdy, w tytule osoba lustrująca była wzmiankowana tylko trzy razy⁴¹, zaś miejsce popisów nie było wzmiankowane w ogóle⁴². Dalej w przypadku jazdy kolejno spisywali poszczególne poczty, z pocztem rotmistrzowskim na czele. Struktura zapisu pocztu też była standardowa. W 1501 r., pierwszym spisywano dane imienne towarzysza, dalej opisywano jego konia (np. czy był kopijniczy/strzelczy, dobry/równy/mały, umaszczenie, jakieś charakterystyczne oznaki – białą nogę zadnią lub gwiazdę na czele etc.) i uzbrojenie (w większości zbroje kopijnicze). W przypadku towarzyszy-kopijników następnymi spisywano zapasowego konia kopijniczego którego dosiadało pacholę (*pod pacholaczem*)⁴³.

Natomiast w odróżnieniu od rejestrów piechoty nie spisywano danych imiennych pocztowych, lecz tylko opisywano ich konie i uzbrojenie. W taki sam sposób (oprócz danych imiennych) spisywano koni i uzbrojenie pocztowych, zaś potem przechodzono do kolejnych pocztów. Sposób zapisu uzbrojenia się różnił. Z reguły uzbrojenie ciężkozbrojnych towarzyszy opisywano formułą zbroja kopijnicza. Natomiast w

³⁹ O. 85, sygn. 2–5.

⁴⁰ T. Grabarczyk, *Jazda...*, s. 22.

⁴¹ O. 85, sygn. 5, k. 34, 57, 103,

⁴² O. 85, sygn. 5, k. 2, 20, 29, 34, 46, 57, 64v, 76, 88, 103, 115, 123, 126.

⁴³ O. 85, sygn. 5, k. 29.

przypadku pocztowych stosowano tak formułę zbroja strzelcza⁴⁴, jak i wyszczególniano poszczególne przedmioty uzbrojenia (pancerz, hełm, napierśnik, kuszę etc.)⁴⁵. Czasem, w przypadku jednolitego uzbrojenia jeźdźców (np. w przypadku rot rackiej Ferencza Raceni i Wacława Kamienieckiego) spisywano poczty i konie oraz dodawano na końcu zapis o charakterze uzbrojenie (*omnes cum tarcze et drzewcze*)⁴⁶. W przypadku towarzyszy pomijano kopie, w przypadku wszystkich zbrojnych zasadniczo pomijano broń sieczną, natomiast w przypadku pocztowych w większości spisywano kuszę lub broń drzewcową. Czasem trafiały się zapisy tylko o samych zbrojach, bez wzmianek o uzbrojeniu zaczepnym lub osoby nieuzbrojone czy sami konie⁴⁷.

1.3.1.4. Rejestry popisowe piechoty

Rejestry piechoty posiadały nieco inną strukturę. W przypadku rot w których występowały jeźdźcy lub sami konie, pod tytułem spisywano najpierw ich, lecz czasem trafiają się rejestry, w których konie umieszczano na końcu⁴⁸. Po nich spisywano dziesiątek rotmistrzowski, przy czym najpierw spisywano dane imienne osób pobierających podwójny żołd, ich uzbrojenie lub zaznaczając ich typ (kopijnik, pawężnik, propornik). Po nich spisywano dane imienne reszty strzelców, zaznaczając ich uzbrojenie (kusza, rusznica). W 1499 r. w rocie Macieja Polaka zapisano, że strzelcy posiadały zbroje strzelcze, co raczej trzeba rozumieć jako te same kuszę i rusznice⁴⁹. Po opisanu pierwszego dziesiątku (od słowa *desatek*) robiono odstęp i wpisywano kolejnego dziesiątnika-towarzysza i jego dziesiątek, który nie musiał liczyć 10 osób, tylko 10 porcji żołdu, wszystko zależało od tego, ile osób pobierało podwójny żołd. Na samym końcu pisarz mógł podsumować liczbę żołnierzy, mógł też przeliczyć od razu ich liczbę na porcje żołdu⁵⁰.

W toku popisu sprawdzano też umiejętności wojskowe kombatantów. Przykładowo, w 1497 r. podczas popisu rot pieszej Hannusza Szolca wytypowano żołnierza Kacpera z Wrocławia z *rucznjczą alye nyeumjāl rucznycze nabycz*⁵¹. Natomiast

⁴⁴ O. 85, sygn. 5, k. 2–12.

⁴⁵ O. 85, sygn. 3, k. 5–11.

⁴⁶ O. 85, sygn. 3, k. 16.

⁴⁷ O. 85, sygn. 5, k. 126–131. T. Grabarczyk, *Jazda...*, s. 22.

⁴⁸ Tak było w rotach Jana Kałusza oraz Łukasza Luboszwarskiego w 1500 r. O. 85, sygn. 4, k. 121v–122, 122–125.

⁴⁹ O. 85, sygn. 4, k. 131–132.

⁵⁰ O. 85, sygn. 4, k. 122–125; T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 19–22; A. Bołdyrew, *Piechota...*, s. 24–25, 30.

⁵¹ O. 85, sygn. 2, k. 109v.

gdy stan uzbrojenia był niekompletny, to zwracano na to uwagę i zobowiązywano uregulować sytuację. Przykładowo, w tejże rocznicy Szolca żołnierz Girzyk z Niemstowa pojawił się z kuszą, lecz polecono mu wymienić jej na rusznicę we Lwowie⁵². Inny towarzysz, Kacper z Norymbergi był w kopijniczej zbroi, ale bez kapalinu, na co lustrator zwrócił mu uwagę polecając mieć hełm podczas następnego popisu⁵³. Ogólnie braki w uzbrojeniu w rocznicy Szolca przedstawiam w Tabeli 1.

Tabela 1. Braki w uzbrojeniu i wyposażeniu w rocznicy pieszej Hannusza Szolca w 1497 r.

L.p.	Braki w wyposażeniu	Liczba przypadków
Towarzysze		
1.	Brak hełmu	1
2.	Brak płytowego podbródka	2
Pocztowi		
3.	Bez prochu i kul	6
4.	Bez prochu, ale z kulami	19
5.	Z prochem, ale bez kul	1
6.	Z kuszami zamiast rusznicy	3

Źródło: opracowanie własne na podstawie O. 85, sygn. 2, k. 109–112.

1.3.1.5. „Księgi żołdu”

Ponieważ na początku XVI w. rotę obrony potocznej na stałe przebywały w służbie państwowej oraz wykształcił się urząd pisarzy polnych to zaczęto prowadzić księgi wojskowe w których zaczęto odnotowywać liczbę jeźdźców oraz rozliczenia z nimi. Atutem danych „ksiąg żołdu” jest to, że z nich dowiadujemy się o imionach setek towarzyszy i wielkości ich pocztów, natomiast mankamentami to, że nie zawierają one wzmianek o uzbrojeniu oraz o podziale wojska na poszczególne chorągwie. Takie księgi zachowały się dla lat 1506⁵⁴, 1508–1509⁵⁵, 1511–1512⁵⁶, 1513⁵⁷ oraz 1519 (razem z listami strat w bitwie sokalskiej)⁵⁸.

1.3.1.6. Żołd

Podstawowym źródłem finansowania obrony potocznej był skarb królewski. Osobą, która odpowiadała za rozdysponowanie pieniędzy dla wojska zaciężnego

⁵² O. 85, sygn. 2, k. 110.

⁵³ O. 85, sygn. 2, k. 110v.

⁵⁴ O. 86, sygn. 6.

⁵⁵ O. 85, sygn. 7.

⁵⁶ O. 85, sygn. 10, 11; RK, sygn. 42–43.

⁵⁷ O. 85, sygn. 12.

⁵⁸ O. 86, sygn. 7, 12a.

zazwyczaj był marszałek⁵⁹. Żołd mógł być pobierany też bezpośrednio od podskarbiego koronnego. W Krakowie z jego rąk odbierał żołd pisarz polny, który następnie był odpowiedzialny za jego rozprowadzanie na Rusi i Podolu. Np., w 1502 r. na Ruś z żołdem udał się pisarz królewski Andrzej Mroczek⁶⁰. Podobne cokuwartalne wyjazdy Wacława Baworowskiego odnotowane są np. w rachunkach sejmowych z 1520 r.⁶¹ Podczas lustracji oddziału zaliczkę żołdu na poczet mającej się odbyć służby lub wynagrodzenie za służbę odbytą, był rozprowadzany między rotmistrzów, którzy z kolei wypłacali go swym towarzyszami. Zarobki tych ostatnich bezpośrednio zależały od wielkości ich pocztów, lecz w XVI w. zaczęto wprowadzać regulacje w ich wysokości, żeby zachować stałą liczbę ciężkozbrojnych towarzyszy⁶². Ponadto wypłacana suma zależała od tego czy w poczcie służyli jeźdźcy *gravis* czy *levis armaturae*. Nie mamy informacji o tym w jaki sposób towarzysze wynagradzali swoich pocztowych.

Chęć zarobku była podstawowym motywem podjęcia służby w wojsku zaciężnym. Z listów przypowiednich z 1493 r. wynika, że jeźdźcom z obrony potocznej płacono za jeden kwartał po 10 fl. za konia⁶³. Sytuacja nieco zmieniała się na przełomie XV i XVI w., kiedy w wojsku polskim pojawiła się jazda racko-husarska. Począwszy od 1501 r. w rachunkach oraz listach przypowiednich zaczynają być rozróżniane dwie podstawowe kategorie: *decenariis* czyli ciężkozbrojni (*equitum armatorum*) z żołdem 10 fl. oraz *sextariis* z żołdem 6 fl.⁶⁴. Od 1503 r. jazdę obrony potocznej zdominowali o wiele tańsi w utrzymaniu racowie i husarze, co widać z tychże listów przypowiednich oraz wypłat dla wojska (zob. Aneks 1). Początek tego procesu był zauważalny już w latach 1497–1498 oraz 1501, w których na 1527 kopijników, strzelców i umownych półkopijników czy mieczowników przypadało 468 raców i husarzy (Tabele 20–21). *Decenariis* w sporej liczbie jeszcze powrócą w latach 1509–1510 r., co można powiązać z walkami z Mołdawianami, później jeszcze występują wyłącznie jako poczty „gwardii przybocznej” hetmanów oraz pisarzy polnych⁶⁵. Z kolei w rotach pieszych w omawianym okresie żołd piechura wynosił 5 fl., zaś jeźdźca 10 fl.⁶⁶.

Żołd płacono w systemie ratalnym. Zazwyczaj żołnierze rozpoczynając służbę otrzymywali zaliczkę w wysokości 1 fl. W związku z tym, że jazda z obrony potocznej była pod bronią długimi okresami, więc z ksiąg rachunkowych ciężko jest wychwycić początki jej służby. Sumy wypłat zależały od możliwości skarbu, więc czasem dawano jednorazowo dawano więcej, czasem mniej. Normą było wstrzymywanie żołdu o kilka kwartałów, a nawet lat. Przykładowo, w 1509 r. rozliczano się z rotmistrzami za służbę jeszcze z czasów panowania króla Aleksandra. Rotmistrzowi piechoty Janowi Kałuszowi

⁵⁹ A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 90.

⁶⁰ A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 49–50.

⁶¹ RS, sygn. 2, k. 5, 9v–10, 13, 31v.

⁶² T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 65.

⁶³ MK, sygn. 17, k. 44v; sygn. 15, k. 21. MPRS, t. 2, nr 166, 199.

⁶⁴ MK, sygn. 19, k. 20; sygn. 17, k. 225v. MPRS, t. 2, nr 1459; t. 3, nr 3–4. K. Górski, *Historia jazdy...*, s. 14.

⁶⁵ RK, sygn. 36, k. 37–37v; sygn. 40, k. 36.

⁶⁶ MK, sygn. 20, k. 113. MPRS, t. 3, nr 978. Por. A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 101.

wypłacono wówczas 600 fl. długu (!)⁶⁷. Przykładowo dla jazdy z zgrupowania Tworowskiego, które kontynuowało służbę w latach 1511–1512 płacono żołąd w sposób następujący. Około 30 listopada 1511 r., w obozie pod Trembowłą, zapłacono najpierw po 1 fl., następnie 6 lutego kolejnego roku – po 4 fl., 2 maja we Lwowie – znów po 4 fl., zaś 25 lipca kolejne 5 fl. w Zarwanicy⁶⁸. Ogólnie żołnierzom wypłacono po 14 fl., z czego wynika, że otrzymali cały należny im żołąd.

Czasem, w przypadku braku gotówki żołąd płacono towarami, najczęściej sukno⁶⁹. Z XV w. pochodzą informacje o tym, że zaciężnym wydawano sukno: florenckie, luńskie, angielskie, brugijskie, zgorzeleckie, czasem też aksamity, taftę, adamaszek lub kołtryny. Z reguły było to sukno szare lub czarne⁷⁰. W 1506 r. piechurzy rotmistrzów Szymona Kulawego i Jan Kałusza otrzymywali żołąd częściowo w gotówce, częściowo suknam, m.in. suknom wrocławskim czy też barchanami. Co ciekawe, otrzymali wówczas też niewielką ilość sukna w kolorze *flamei*, czyli „ognistego”⁷¹. Opłacanie wojska suknom była praktyką powszechną. W 1509 r. na samo sukno dla służących na Rusi, zarządca żup solnych w Wieliczce Johan Boner wydał 1070 fl.⁷²

Żołnierzy zaciężnych nie bardzo interesowały problemy skarbu królewskiego, oczekiwali należnych im pieniędzy w określonym czasie⁷³. Jeżeli żołąd nie był płacony na czas, to wojsko potrafiło się zbuntować. W omawianym okresie niejedną raz zebrane z wielkim wysiłkiem finansowym wojsko, nie otrzymawszy żołądu, porzucało swe stanowiska na Rusi i ruszało w głąb kraju, żeby wymusić „uregulowanie należności”. Często przy tym ofiarami stawały się majątki kościelne. Tak działo się w 1501 r., po śmierci króla Olbrachta, w 1503 r., oraz 1504 r. kiedy to zaciężni zostawili Ruś i zaczęli rabować majątki kościelne etc.⁷⁴ Zaciężni zachowywali się wówczas niczym tatarscy najezdźcy.

1.3.1.7. Wykazy odszkodowań

Zachowały się również spisy zawierające informacje o wypłatach odszkodowań za stracone w walkach uzbrojenie i konie. Z wykazów wynikało, że istniały ogólne przyjęte stawki wypłat odszkodowań. Były to sumy, które pozwalały na zakup uzbrojenia przeciętnej jakości⁷⁵.

Najważniejszym i najdroższym dla jeźdźcy był jego koń. Konie tracono, nie tylko w bitwach, ale też w warunkach pokojowych uciekały, umierały z wycieńczenia lub

⁶⁷ RK, sygn. 36, k. 34.

⁶⁸ O. 85, sygn. 10, k. 1a

⁶⁹ O tym sposobie opłaty wojska, *vide*: A. Bołdyrew, *Tam in pecuniis, quam in mercibus alias towarami. Żołąd i zarobki żołnierzy polskiej piechoty zaciężnej za panowania Aleksandra Jagiellończyka i Zygmunta I Starego*, „Studia z Dziejów Wojskowości” 2012, t. 1, s. 67–88.

⁷⁰ T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 67.

⁷¹ O. 86, sygn. 6a, k. 13v–14v, 15–16.

⁷² RK, sygn. 36, k. 34.

⁷³ Kwestie regularności wypłacania żołądu oraz rabunków czynionych przez zaciężnych piechurów omawia A. Bołdyrew, *vide*: *Piechota zaciężna...*, s. 106–108.

⁷⁴ Z. Spieralski, *Z dziejów...*, s. 103. M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość...*, t. 1, s. 132; A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 107.

⁷⁵ T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 73.

chorowały⁷⁶. W 1509 r. w chorągwi nadwornej, po powrocie z wojny moskiewskiej obowiązywały następujące stawki odszkodowań za stracone konie: koń kopijniczy dobry – 18 fl.; kopijniczy – 11 fl.; strzelczy dobry – 11 fl.; strzelczy – 7 fl., dobry wałach – 7 fl.; wałach – 5 fl.; równy wałach – 4 fl.⁷⁷ Z kolei w jeździe z obrony potocznej, w 1510 r. stracone konie dzielono na następujące kategorie: najlepsze konie kopijnicze (*hastario primo*) – 18 fl.; zwykłe kopijnicze – 15 fl.; małe kopijnicze (*hastaris parvis*) – 12 fl.; najlepsze strzelcze (*sagittaris primis*) – 10 fl.; dobre strzelcze – 7 fl.; zwykłe strzelcze – 6 fl.; małe strzelcze – 5 fl.⁷⁸. Jeszcze inaczej sytuacja wyglądała po bitwie sokalskiej z 1519 r., kiedy to odszkodowanie wypłacono według następujących stawek: dobry koń kopijniczy – 15 fl.; równy koń kopijniczy – 12 fl.; mały kopijniczy – 10 fl.; dobry strzelczy – 7 fl.; równy strzelczy – 6 fl.; mały strzelczy – 5 fl.⁷⁹

Wypłacano również odszkodowanie za utracone uzbrojenie. W XV w. za straconą kuszę płacono 1 fl., za zbroję kopijniczą – 9–10 fl.; pancerz kopijniczy – 6 fl.; zbroje strzelczą – 3 fl. zaś za kolczugę strzelczą – 4 fl.; za obojczyk i hełm – po 1 fl.⁸⁰

W 1509 r. w piechocie, stawki odszkodowań za konie i uzbrojenie wynosiły: za konia strzelczego – 6 fl.; zwykłego konia – 5 fl.; rusznicę – 1 fl.; kuszę – 15 gr.; pikę – 15 gr.; zbroje kopijniczą – 8 fl.; zbroje strzelczą – 3 fl.; pancerz – 2 fl.; plachy – 2 fl.; hełm – 20 gr.; pawężę – 15 gr.; proporce – 15 gr.⁸¹ Za stracone uzbrojenie w 1519–1520 r. płacono: za zbroje kopijniczą – 5 fl.; zbroję strzelczą – 3 fl.; bechter – 3 fl.; pancerz – 2 fl.; rusznicę – 20 gr. (Tabela 2)⁸².

Z 1509 r. pochodzi wzmianka o rekompensatach dla rotmistrzów Węglińskiego, Chwała i Girzyka, którym częściowo wypłacano je w suknie⁸³. Po bitwie sokalskiej 1519 r. też zgłaszano utratę koni, zbroi kopijniczych i strzelczych, bechterów, pancerzy i rusznic (Aneks 2). Po klęsce sokalskiej krewnym zabitych rotmistrzów i towarzyszy wypłacano zaległy żołd oraz odszkodowania nie tylko gotówką, ale i sukniami⁸⁴.

⁷⁶ T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 75.

⁷⁷ O. 85, sygn. 8, k. 1a.

⁷⁸ RK, sygn. 40, k. 47.

⁷⁹ O. 86, sygn. 7, k. 8.

⁸⁰ T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 74.

⁸¹ RK, sygn. 43, k. 33–34.

⁸² O. 86, sygn. 7, k. 8, 152v.

⁸³ RK, sygn. 36, k. 32v.

⁸⁴ ASK II (Rachunki sejmowe), sygn. 2, k. 15.

Tabela 2. Straty w rotach pieszych w kampanii 1509 r.

Rotmistrz	Stan etatowy		Straty											Razem fl.	
	Stan etatowy – ludzie	Konie	Konie strzelcze	Konie	Rusznice	Kusze	Piki	Zbroja kopijnicza	Zbroja strzelcza	Pancerz	Plachy	Helmy	Tarcze (<i>clipeum</i>)		Proporcey
Wartość jednostkowa odszkodowania w gr.			180	150	30	15	15	240	90	60	60	20	15	15	
Jan Kałusz	600	5	—	—	70	—	—	1	—	—	—	—	3	1	80
Szymon Kulawy	600	5	—	—	87	—	6	—	3	—	—	—	—	—	100
Jan Spergalt	300	4	—	—	12	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12
Jan Suchodolski (<i>Szwoch?</i>)	200	4	—	—	13	—	—	—	—	—	1	—	—	—	15
Piotr Szalony	200	3	—	2	9	—	—	—	—	1	—	1	—	—	21
Mikołaj Hynek	200	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Kaźmierzowski	200	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Jan Szczerbaty	200	3	—	—	20	—	—	—	—	—	2	—	—	—	21
Jan Flaszka	200	3	3	—	37	1	—	—	—	—	—	1	1		50
Jakub Trzebieński	150	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Piotr Sołtys	100	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Marcin Hynek	100	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Razem	3050	39	3	2	248	1	6	1	3	1	3	2	4	1	234

Źródło: opracowanie własne na podstawie RK, sygn. 43, k. 33–34.

1.3.2. Dowództwo i urzędy pomocnicze

1.3.2.1. Hetmani

Ponieważ król nie mógł stale przebywać na Rusi i dowodzić wojskami broniącymi kraj przed Tatarami, musiał scedować ten obowiązek odpowiedniej osobie. Na genezę hetmaństwa nie ma jednostajnego poglądu, dyskusja wciąż trwa⁸⁵. Z innej strony spadek znaczenia bojowego pospolitego ruszenia oraz większe korzystanie z usług zaciężnych, musiał doprowadzić do pojawienia się urzędu o kompetencjach typowo wojskowych. Urzędnik piastujący tę godność nazywany był hetmanem. Hetmanów mianował król, zaś informacje o wojskowych zastępcach króla polskiego zaczynają się pojawiać już od

⁸⁵ Literatura na dany temat: A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 49. Tu starsza literatura: K. Niemczyk, *Kilka uwag do genezy i początków hetmaństwa w Polsce*, „Średniowiecze Polskie i Powszechne” 2014, t. 6 (10), s. 319–333; Z. Spieralski, *Geneza i początki hetmaństwa...*, s. 295–348; M. Plewczyński, *Naczelne dowództwo armii koronnej w latach 1501–1572*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1992, t. 34, s. 35–66.

Wielkiej wojny (1409–1411). Takich zastępców zwano różnie: *capitaneus exercitus*, *Hauptmann*, *hejtman*, *heitman generalis*, *capitaneus generalis*, *campiductor generalis*, *campiductor supremus* etc.⁸⁶ Hetmani byli powoływani na czas trwania kampanii, a po jej zakończeniu urząd wygasał a piastująca go osoba traciła swe kompetencje. Zdarzało się, że w toku jednej kampanii mianowano nawet kilku takich dowódców.

Z. Spieralski wskazywał, że genezę hetmaństwa należy podzielić na cztery okresy:

- Okres do 1461 r.: w tym czasie władcy jeszcze osobiście prowadzili wojska. Lecz w sytuacjach, gdy król nie mógł dowodzić osobiście, to wyznaczał doraźnego zastępcę nazywanego *capitaneus exercitus*. Była to funkcja tymczasowa, a nie stały urząd.
- Lata 1461–1492: w związku z coraz częstszym wykorzystywaniem wojsk zaciężnych, pojawiła się potrzeba stałego dowódcy dla tych formacji. Tymczasowy dowódca został zastąpiony przez tzw. *campiductora* (łac. dowódca obozu), znanego w Polsce jako hetman. Pierwszym, który otrzymał tę godność w 1461 r., był Piotr Dunin.
- Lata 1492–1503: w tym okresie nastąpiło wzmocnienie i zinstytucjonalizowanie dowództwa wojskowego. Ze względu na stałe zagrożenie ze strony najazdów tatarskich i tureckich na południowo-wschodnie granice, powołano do życia obronę potoczną. Dowódca tej formacji z czasem przekształcił się w hetmana polnego koronnego⁸⁷.

W odniesieniu do wojsk królewskich operujących na ziemiach ruskich funkcję ich dowódcy powierzano osobom związanym z Rusią. Dlatego król wybierał na hetmanów magnatów z ziem ruskich. Taka polityka miała swoje uzasadnienie – broniąc południowo-wschodnich granic królestwa, ci wielmoże chronili jednocześnie swoje własne, rozległe posiadłości.

Jak zaznacza K. Niemczyk-Wiśniewska, w związku z nasileniem najazdów tatarskich, król Kazimierz IV w 1482 r. wysłał na Ruś Feliksa Paniowskiego, stolnika sandomierskiego i burgrabiego krakowskiego, żeby ten zorganizował tam obronę. Przy tym, aby bardziej powiązać Paniowskiego z Podolem w 1484 r. nadał mu starostwo generalne podolskie (a w tym dowództwo nad podolskim pospolitym ruszeniem), zaś związek z Rusią miało zapewnić powierzenie mu starostwa stryjskiego. Po zajęciu przez Turków portów czarnomorskich w tymże roku został mianowany przez króla hetmanem zaciężnych przygotowujących się do udzielenia pomocy Stefanowi Wielkiemu, lecz do Mołdawii w 1485 r. wyprawił się drugi hetman, Karnkowski, Paniowski natomiast przygotowywał wyprawę oraz osłaniał tyły dowodząc bliżej nieznaną liczbą zaciężnych

⁸⁶ Sam termin wywodzi się z literalnego tłumaczenia na język staroniemiecki *heubetman*, *haupman* (niem. *Heubet*, *Haup* – głowa, *man* – człowiek) łacińskiego *capitaneus* (od słowa *capita* – głowa). Stąd termin trafił do husyckich Czech, gdzie *hejtmanem* zwano młodszego dowódcę, któremu podlegały 20 żołnierzy i 5 wozów bojowych oraz wszystkich wyżej stojących dowódców. A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 43–44; A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 1927, s. 171; P. Strzyż, *Lipany 1434*, Łódź 2021, s. 54.

⁸⁷ Z. Spieralski, *Geneza i początki hetmaństwa...*, s. 298; A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 45.

oraz pospolitym ruszeniem podolskim. Kolejne powiązania z ziemiami ruskimi zaistniały w tym samym roku, bowiem za swe zasługi (oraz jako rekompensatę za stracone na Węgrzech majątki) otrzymał zapis 1 tys. fl. na zamku i mieście Żydaczowie oraz na mieście Dolina. Również nadano mu kasztelanie lwowską, a więc stał też faktycznym dowódcą pospolitego ruszenia ziemi lwowskiej. W 1486 r. jako dowódca obrony Podola wspierał królewicza Jana Olbrachta, gromadził wojsko i organizował obronę przed najazdem tatarskim. W 1487 r. otrzymał za zasługi kolejne zapisy na zamku w Stryju z okolicznymi wsiami, na Żydaczowie oraz zamku w Czortosztynie. Zmarł w 14 września 1488 r., zaś jego nagrobek możemy podziwiać w Poznaniu⁸⁸.

Następcą Feliksa Paniowskiego na stanowisku dowódcy wojsk królewskich, a więc nowym hetmanem na ziemiach ruskich został Stanisław Pieniążek (*campiductor Regni Poloniae generalis, campiductor Regni Poloniae supremus*)⁸⁹. Był on zaangażowany w przygotowania obronne na pograniczu, zaś jego nominację K. Niemczyk-Wiśniewska wiąże z próbą stworzenia obrony potocznej⁹⁰. Natomiast kwestia uposażenia go z żup krakowskich, co gwarantowałoby mu stały dochód oraz dożywotność jego tytułu, jest dyskusyjna⁹¹. W tenże czas aktywnie w obronie działał namiestnik królewski i hetman ziem ruskich, starosta halicki i kasztelan lwowski Mikołaj Chodecki, zwany Zemelką, który zmarł po bitwie pod Zasławiem w 1491 r.⁹² W listopadzie i grudniu 1492 r. ruszyły zaciągi zaciężnych jednak Pieniążkowi nie dane było stanąć na ich czele, zmarł bowiem w 1493 r. W związku z czym powołano następcę, którym został Stanisław Chodeckiego, który objął urząd hetmana „wojsk ziemskich ruskich” (*exercituum terrestrium terrarum Russiae capitaneus*). Należy zauważyć, że Chodeckiemu nie nadano starostwa generalnego ruskiego, który to urząd piastował wówczas Jan Pilecki⁹³. Nie dano mu też starostwa kamienieckiego, które pozostawało nieobsadzone od maja 1492 do lipca 1494 r. Dopiero w tym roku Chodeckiego mianowano starostą generalnym podolskim⁹⁴. Ponieważ dowodził zaciężnymi powołanymi dla obrony ziem ruskich, to właśnie jego można nazywać pierwszym hetmanem polnym, oraz pierwszym dowódcą powstałego systemu obronnego, czyli obrony potocznej⁹⁵. Chodecki jako starosta halicki (razem z braćmi) był mocno

⁸⁸ M. Michalewiczowa, *Paniowski (Paniowski) Feliks (Szczęsny) (właściwie Feliks z Paniewa) h. Godziemba (zm. 1488)*, [w:] PSB, t. 25, s. 128; K. Niemczyk, *Kilka uwag...*, s. 327–328.

⁸⁹ Stanisław Pieniążek z Witowic i Dietrzychowic, h. Jelita, syn Mikołaja (zm. 1493). Burgrabia krakowski (1485), dowódca wojsk koronnych (1488–1493). Możliwie, że jego nominacja była próbą „właściwego zorganizowania stałej obrony potocznej na kresach wschodnich”. Posiadłościami sanockimi władał razem z braćmi: Janem, Mikołajem, Jakubem, Piotrem i Hieronimem. UR, s. 293, nr 2552; F. Sikora, *Pieniążek Stanisław (zm. 1493)*, [w:] PSB, t. 26, s. 110–111; J. Kałużny, *Chorągiew nadworna...*, s. 418, nr 547.

⁹⁰ F. Sikora, *Pieniążek Stanisław (zm. 1493)*, [w:] PSB, t. 26, s. 110–111; K. Niemczyk, *Kilka uwag...*, s. 328.

⁹¹ Tu też starsza literatura na temat danej dyskusji. A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 44.

⁹² Mikołaj Chodecki, h. Ogończyk, zw. Zemelką (1460–1491/1492), brat Stanisława, Ottona i in. Starosta trembowelski (1474–1478) halicki (1475–1489), kasztelan lwowski (1490–1491), dworzanin królewski, hetman ziem ruskich (1490 r.). UR, s. 97, 318; F. Papee, *Chodecki Mikołaj (†1491)*, [w:] PSB, t. 3, z. 11, s. 349–350; С. П'янькова *Урядницька кар'єра...*, с. 30–31; L. Fac, *Stanisław z Chodcza...*, s. 211–213.

⁹³ K. Niemczyk, *Kilka uwag...*, s. 328.

⁹⁴ UP, s. 129–130, nr 552–553.

⁹⁵ T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 236; A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 47; K. Niemczyk, *Kilka uwag...*, s. 328.

zakorzeniony na Rusi. Centrum ich majątków był Halicz, stąd byli też zwani Halickimi. Ród posiadał na Rusi rozległe majątki, w tym także na Pokuciu⁹⁶. Jego ojciec – Stanisław z Chodcza, był wojewodą ruskim (1466–1474), podolskim (1462–1466) oraz starostą generalnym podolskim (1464–1474)⁹⁷. Chodeccy do 1478 r. byli też starostami trembowelskimi (Stanisław obejmie ten urząd w 1502 r.)⁹⁸. Chodecki był zaufaną osobą królowej Elżbiety Rakuszanki oraz razem z królewiczem Olbrachtem walczył z Tatarami na Rusi w latach 1486–1490, więc po koronacji ostatniego na króla Polski, oraz zawdzięczając talentom wojskowym i dyplomatycznym szybko awansował. W 1495 r. powierzono mu kasztelanie lwowską oraz starostwo generalne podolskie. Brał udział w wyprawie mołdawskiej 1497 r. oraz walczył z Turkami i Tatarami w 1498 r. Chodecki dysponował zbyt szczupłymi siłami, aby odpierać najazdy, mimo to negatywnie oceniono jego poczynania jako zwierzchnika wojsk zaciężnych na Rusi i Podolu i odwołano go z zajmowanego stanowiska hetmana⁹⁹.

Nowym dowódcą obrony potocznej Olbracht mianował Piotra Myszkowskiego, wojewodę bełskiego i kasztelana sądeckiego z którym łączyła go przyjaźń. 3 maja 1499 r. powierzono mu starostwo generalne ruskie. Myszkowski był uczestnikiem wyprawy mołdawskiej w 1497 r., lecz talentami wojskowymi nie mógł równać się z Chodeckim. Nie zważając na to, że dysponował ok. 2 tys. wojskiem „nie wykazał potrzebnej na stanowisku dowódcy energii ani ofiarności”. Z administrowaniem wojskiem oraz z wielkimi najazdami tatarskimi z lat 1499–1501 nie poradził sobie¹⁰⁰.

Jan Olbracht powołał na urząd Chodeckiego ponownie w 1501 r. Po odsunięciu na początku roku Myszkowskiego, którego przeniesiono na stanowisko wojewody łączyńskiego, król przyznał Chodeckiemu stanowisko starosty generalnego ruskiego, które zajmował aż do swej śmierci w 1529 r., powierzył mu też dowództwo nad ponad dwutysięcznym wojskiem zaciężnym. W taki sposób pod kontrolą jednej osoby znalazły się dwa starostwa generalne – ruskie i podolskie. Natomiast po śmierci Jana Olbrachta, Chodeckiego odsunięto od dowództwa wojskiem (być może z powodu konfliktu z senatorami w sprawach żołądka dla wojska)¹⁰¹.

⁹⁶ K. Niemczyk, *Chodeccy a wyprawa mołdawska z 1509 roku*, „Balcanica Posnaniensia” 2017, t. 24, s. 33–35.

⁹⁷ Stanisław Chodecki z Chodcza, Lubina i Chłopów, senior (1464–1474), ojciec Stanisława (zm. 1474). Wojewoda ruski (1466–1474), podolski (1462–1466), starosta generalny podolski (1464–1474), starosta kruszwicki (1452–56), halicki (1452–1474), trembowelski (1471–1474), kasztelan lwowski (1460–1462). W. Pociecha, Chodecki Stanisław, h. Powąła (†1474), PSB, t. 3, s. 351; *Urzednicy województwa ruskiego XIV–XVIII wieku. (Ziemie halicka, lwowska, przemyska, sanocka). Spisy*, red. K. Przyboś, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1987, s. 96–97 [dalej UR]; UP, s. 128, 195.

⁹⁸ UR, s. 96–97; V. Mykhaylovskiy, *Podolian Melting Pot: Formation of Multicultural Community of Nobles on the Eastern Border of Polish Kingdom of the Fifteenth Century Europe*, „Український історичний журнал” 2020, вип. 4, c. 131.

⁹⁹ W. Pociecha, *Chodecki Stanisław (†1529)*, [w:] PSB, t. 3, s. 352–354; L. Fac, *Stanisław z Chodcza...*, s. 211–222.

¹⁰⁰ LAPM, s. 15, 24–25, 60, nr 21, 59. A. Kamiński, *Myszkowski Piotr z Przeciszowa i z Mirowa h. Jastrzębiec (ok. 1450–1505)*, [w:] PSB, t. 22, s. 379–382; T. Grabarczyk, *Jazda...*, s. 238.

¹⁰¹ Z. Spieralski, *Geneza i początki hetmaństwa...*, s. 330–331; idem, *Z dziejów...*, s. 84, przyp. 165.

Nowym dowódcą zaciężnych, hetmanem ziemskim (*campiductor terri Russiae*) stał starosta przemyski Mikołaj Kreza. Był on dworzaninem i doświadczonym rotmistrzem, przez krótki okres pełnił funkcję starosty lwowskiego (od 12 kwietnia do 2 sierpnia 1499 r.) oraz przebywał na stanowisku starosty przemyskiego (od 13 lutego 1498 do 31 stycznia 1502 r.)¹⁰².

Po koronacji Aleksandra Jagiellończyka, Chodecki wrócił na stanowisko „hetmana ziem ruskich i podolskich” (*Russiae at Podoliae campiductor generalis*). Działo się to raczej w końcu zimy 1502 r.¹⁰³. Stałe problemy z finansowaniem dla obrony potocznej doprowadziły do tego, że nie posiadając wojska Chodecki, nie mógł nic wskórać przeciwko wkraczającym na Pokucie Mołdawianom. Do swojej dyspozycji miał tylko 500 jeźdźców. Stale też wykonywał misje dyplomatyczne i pertraktował w tej sprawie z wojewodą mołdawskim Bogdanem III uzyskując od niego pokojowy zwrot danej ziemi. Za to w sierpniu 1505 r. otrzymał godność marszałka wielkiego koronnego, natomiast zrezygnował z kasztelanii lwowskiej na korzyść brata Ottona. Na stanowisku hetmańskim Chodecki zasiadał do 1505 r.

Wydarzenia z jesieni 1502 r. pokazały, że w podczas nieobecności króla, wojsko faktycznie nie miało dowództwa (oprócz obrony potocznej). Schorowany kardynał Fryderyk, osoba duchowna z zarządzaniem i dowództwem wojskiem sobie nie radził. Nie było komu dowodzić ani pospolitym ruszeniem, ani doraźnie zaciągniętym wojskom zaciężnym, nie wchodzącym w struktury obrony potocznej. W przypadku Rusi i Podola, lokalnym pospolitym ruszeniem mogli dowodzić starostowie generalni, lecz szlachtą małopolską już nie, gdyż tam nie sięgały kompetencje starostów ruskich, a bez udziału Małopolan o żadnym *expedicio generalis* nie mogło być i mowy. Nawet zebrawszy nieco pospolitaków małopolskich Fryderyk i tak nie mógł dowodzić, więc wbrew prawu przekazał dowództwo Mikołajowi Krezie. Widząc to, Aleksander postanowił na ten jeden raz zmienić porządek rzeczy. Na pomoc namiestnikowi Fryderykowi przydzielił kasztelana krakowskiego Spytkę Jarosławskiego, którego obdarzył jedynie kompetencjami wojskowymi, lecz który formalnie dowodził wyprawą. Natomiast Spytkowi dał do pomocy tegoż Krezę (nazwano go *coadiutor*’em), ustawiając go dowódcą nad pospolitym ruszeniem oraz hetmanem nad zaciężnymi spoza obrony potocznej. To on był faktycznym dowódcą nielicznych sił polskich szykujących się do powstrzymania Mołdawian¹⁰⁴.

Z rokiem 1503 wiąże się faktycznie powstanie urzędu hetmana wielkiego koronnego (*campiductor exercituum regni generalis*). Jak zaznacza Spieralski, bezpośrednią przyczyną tworzenia nowego stanowiska były najazdy tatarskie coraz częściej docierające nad Wisłę. Początkowo hetmanowi wielkiemu podporządkowano też pospolite ruszenie, lecz to rozwiązanie nie przetrwało próby czasu. Na pierwszego

¹⁰² D. Quirini-Popławska, *Kreza Mikołaj (zm. 1506)*, [w:] PSB, t. 15, Wrocław 1970, s. 295; L. Fac, *Mikołaj Kreza (zm. 1506) starosta lwowski i przemyski*, „Rocznik przemyski” 2007, t. 43, z. 1: Historia wojskowości, s. 207–211; Z. Spieralski, *Z dziejów...*, s. 84, przyp. 165.

¹⁰³ Z. Spieralski, *Z dziejów...*, s. 85, przyp. 174, s. 87–88.

¹⁰⁴ Z. Spieralski, *Geneza i początki hetmanstwa...*, s. 332–333.

hetmana wielkiego (początkowo zwanego hetmanem krakowskim) wyznaczono Mikołaja Kamienieckiego, wojewodę krakowskiego i starostę sanockiego¹⁰⁵. Hetmanowi wielkiemu podporządkowano też obronę Rusi, nie rezygnując przy tym z urzędu hetmana polnego¹⁰⁶.

Mikołaj Kamieniecki, który choć pochodził z Małopolski, to jego rodowy zamek Kamieniec w Korczynie Odrzykoniu znajdował się niedaleko ruskiego Krosna. Miał on też silne powiązania gospodarcze z Rusią dzięki dzierżawom królewskich ziem w Bełzie i Sanoku¹⁰⁷.

Natomiast Chodecki, nawet po objęciu urzędu wielkiego marszałka kontynuował dowodzenie obroną potoczną do 1508 r.¹⁰⁸ Po nim to stanowisko przez jeden rok piastował młodszy brat Mikołaja Kamienieckiego – Jan, starosta buski i doświadczony rotmistrz¹⁰⁹. Swoje stanowisko przekazał Janowi Tworowskiemu z Buczacza w związku z otrzymaniem po Ottonie Chodeckim kasztelanii lwowskiej¹¹⁰.

Tworowski był ściśle powiązany z dworem królewskim. Podczas wyprawy mołdawskiej 1509 r. dowodził chorągwią nadworną, natomiast nie występował nigdy jako rotmistrz. Po swojej nominacji na stanowisku hetmana polnego dowodził obroną potoczną w ciągu 11 lat. W owym czasie nie zajmował jakichś poważniejszych urzędów, wiadomo, że w 1514 r. był podczaszym i podstolim halickim. Natomiast jego kariera urzędnicza poszła w górę w końcowym okresie naszego badania, dopiero w 1519 r. został on kasztelanem kamienieckim, zaś w 1543 r. wojewodą podolskim¹¹¹.

¹⁰⁵ Mikołaj Kamieniecki, h. Pilawa (1460–1515). Hetman wielki koronny (1503–1515), wojewoda krakowski (1507), sandomierski (1505), kasztelan sandomierski (1501), starosta generalny krakowski w latach (1495–1515), starosta bełski (1493), sanocki (1493–1515), dworzanin królów Kazimierza IV, Jana Olbrachta i Aleksandra (1484, 1492–1497, 1502). Z. Spieralski, *Kamieniecki Mikołaj h. Pilawa (ok. 1460–1515)*, [w:] PSB, t. 11, s. 517–520; K. Niemczyk, *Kamienieccy herbu Pilawa. Z dziejów kariery i awansu szlachty polskiej do 1535/1536 roku*, Katowice 2016, s. 133–197; A. Nalewajek, *Dwór królewski Jana Olbrachta...*, s. 96–97; J. Skibniewska, *Dwór królewski Aleksandra...*, s. 341; A. Bołdyrew, *Piechota...*, s. 44–45; M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość...*, t. 2, s. 296; idem, *Naczelne dowództwo...*, s. 41; *Urzednicy centralni i nadworni Polski XIV–XVIII wieku*. Spisy, oprac. K. Chłapowski i in., red. A. Gąsiorowski, Kórnik 1992, s. 42 [dalej: UC]; *Urzednicy województwa krakowskiego XVI–XVIII wieku*. Spisy, oprac. S. Cynarski, A. Falniowska-Gradowska, Kórnik 1990, s. 230; *Urzednicy województwa Bełskiego i ziemi Chełmskiej XIV–XVIII wieku*. Spisy, red. A. Gąsiorowski, H. Gmiterek, R. Szczygieł, Kórnik 1992, s. 235 [dalej UBCh]; UR, s. 345.

¹⁰⁶ Z. Spieralski, *Geneza i początki hetmaństwa...*, s. 334–335.

¹⁰⁷ A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 45.

¹⁰⁸ W 1510 r. Zygmunt Stary zabrał mu starostwo kamienieckie, lecz pełnił nadal funkcje wojskowe. Po bitwie sokalskiej był jednym z inicjatorów tzw. ordynacji obrony Rusi w 1520 r. W. Pociecha, *Chodecki Stanisław...*, s. 351–352.

¹⁰⁹ Jan Kamieniecki, herbu Pilawa (w źródłach od 1463–1513), syn Henryka. Hetman polny koronny – dowódca obrony potocznej (1508–1509), rotmistrz (1500–1507), dworzanin Jana Olbrachta (1492–1497). Starosta chełmski (1494), bełski (1497), buski (1503), horodelski (1502), kasztelan lwowski (1509–1513), wójt krośnieński. Z. Spieralski, *Kamieniecki Jan h. Pilawa (ok. 1463–1513)*, [w:] PSB, t. 11, s. 512–513; UR, s. 345, nr 836; UBCh, s. 62, 96, 120, 189; nr 314, 611, 819, 1414; UC, s. 45; M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość...*, t. 2, s. 295; M. Nagielski, *Poczet hetmanów Rzeczypospolitej. Hetmani koronni*, Warszawa 2005, s. 391; A. Nalewajek, *Dwór królewski Jana Olbrachta...*, s. 96; K. Niemczyk, *Kamienieccy...*, s. 51–52, 133–217; A. Gruszka, *Starostowie...*, s. 38–39.

¹¹⁰ Z. Spieralski, *Kamieniecki Jan...*, s. 512–513.

¹¹¹ Jan Tworowski z Buczacza i Tworowa, h. Pilawa (w źródłach w 1504–1547). Hetman nadworny koronny (1509), hetman polny koronny (1509–1520), wojewoda podolski (1543–1547), kasztelan kamieniecki

Po śmierci Mikołaja Kamienieckiego jego stanowisko objął Mikołaj Firlej¹¹². Pomimo, że hetman wielki był jednocześnie kasztelanem krakowskim, swoje majątki posiadał na Lubelszczyźnie, co również wiązało go z tym regionem¹¹³.

Oprócz hetmanów wielkiego i polnego podczas działań zbrojnych toczonych na Rusi spotykamy też innych hetmanów. Do takich należały hetmani okresowi, np. Jan Trnka w 1497 r. oraz Mikołaj Kreza w 1502 r.¹¹⁴ oraz hetmani zaciężnych cudzoziemskich, jak Czech Bogumił Czyrnin w 1509 r.¹¹⁵

1.3.2.2. Pisarz polny

W omawianym okresie urząd hetmański i jego kompetencje dopiero się kształtowały. Tak samo było i z urzędami które później nazwą „sztabem hetmańskim”. Dopiero w początkach XVI w. pojawiają się dwa pomocnicze, lecz niezwykle ważne dla funkcjonowania obrony potocznej urzędy: pisarza polnego oraz strażnika polnego¹¹⁶.

Chronologicznie, pierwszym urzędnikiem wspomagającym działalność hetmana polnego był pisarz wojskowy polny (później pisarz polny koronny)¹¹⁷. Do ich zadań również wchodził obowiązek prowadzenia dokumentacji popisów wojskowych oraz dostarczanie żołąd z Krakowa na Ruś. Do pierwszych znanych przypadków należy podróż Andrzeja Mrocza, pisarza królewskiego, który dostarczał wojsku na Ruś 1000 fl. w 1502 r.¹¹⁸

Często w rejestrach i rachunkach pisarze występują z tytułem *notarius*. W pierwszych latach XVI w. dość często spotykamy *Vaczlawa notarius* oraz *Ambrosiusa notarius*. Pierwszy z wymienionych to Wacław Baworowski, który piastował ten urząd w latach 1509–1527. Ambroży zaś występował jako pisarz w latach 1507 i 1510. Jedną z pierwszych wzmianek o nim pochodzi z 22 maja 1508 r., kiedy to Wacław został odnotowany we Lwowie, w zgrupowaniu Jana Tworowskiego. Wtedy otrzymał on 30 fl. na 5 koni¹¹⁹. W 1510 r. w bliżej nieznanych okolicznościach Wacław otrzymał po 2 fl. na 10 koni z rąk Ambrożego Ormiańczyka (który otrzymał żołd dla wojska 7 lutego 1510 r.

(1519–1543), podczaszy halicki (1514), podstoli halicki (1514–1519). UC, s. 45; UR, s. 400; UP, s. 237; В. Михайловський, *Еластична спільнота...*, s. 302–303; M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość...*, t. 2, s. 317; idem, *Naczelne dowództwo...*, s. 48, 55; A. Bołdyrew, *Piechota...*, s. 47–48.

¹¹² Mikołaj Firlej (ok. 1460–1526), chorąży krakowski (1497–1507), starosta kazimierski, lubelski (1501–1511), wojewoda lubelski (1507–1514) i sandomierski (1514–1520), kasztelan krakowski (1520–1526). Hetman wielki koronny (1515–1526). UC, s. 167; W. Pociecha, *Firlej Mikołaj z Dąbrowicy h. Lewart*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. VII/1, z. 31, Kraków 1948, s. 8–10; idem, *Mikołaj, kasztelan krak. Hetman w. kor. (um. 1526)*, [w:] *Firlejowie*, Kraków 1948, s. 8; M. Nagielski, *Poczet hetmanów...*, s. 42; M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość...*, t. 2, s. 289; Z. Żygulski jun., *Hetmani Rzeczypospolitej, Dzieje narodu i państwa polskiego*, Kraków 1994, s. 68; S. Uruski, *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, t. 4, Warszawa 1907, s. 35.

¹¹³ A. Bołdyrew, *Piechota...*, s. 45.

¹¹⁴ M. Plewczyński, *Naczelne dowództwo...*, s. 50–51; K. Niemczyk, *Kilka uwag...*, s. 329.

¹¹⁵ M. Plewczyński, *Naczelne dowództwo...*, s. 53–54.

¹¹⁶ A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 49.

¹¹⁷ M. Plewczyński, *Naczelne dowództwo...*, s. 58.

¹¹⁸ Andrzej Mroczek (zm. 1508/1509) h. Śreniawa. Pisarz królewski, pisarz ziemi sandomierskiej. A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 50; J. Skibniewska, *Dwór królewski Aleksandra...*, s. 305; I. Sułkowska-Kurasiowa, *Polska kancelaria królewska w latach 1447–1506*, Wrocław 1967, s. 37, 143.

¹¹⁹ O. 85, sygn. 7, k. 2v.

w Krakowie i który dostarczył go na Ruś i Podole)¹²⁰. W dalszych latach Baworowski posiadał 8 (1513¹²¹) lub 10 koni (1511–1512, 1513, 1519, 1520¹²²).

Pisarz Ambroży to wspomniany wyżej Ormiańczyk, który w 1507 r. otrzymał 10 fl. za służbę przez jeden kwartał¹²³. W tychże latach 1507–1508 otrzymywał już dość znaczne zaległe kwoty z tytułu służby na Rusi za królów Jana Olbrachta i Aleksandra: 140 fl. w gotówce, sukno na sumę 57 fl. oraz jeszcze raz 28 fl. w gotówce¹²⁴. Kolejny raz go spotykamy w 1508 r. we Lwowie i Międzybożu, gdzie Ormiańczyk okazał 8 koni¹²⁵. W listopadzie 1511 r. jego poczet też liczył 8 koni, zaś w 1512 r. tylko 3¹²⁶, co może być powiązane, iż Ambroży brał udział w bitwie pod Łopusznym 28 kwietnia 1512 r.

Należy zaznaczyć, że urząd pisarza polnego był jednym z kluczowych w wojsku zaciężnym, gdyż to na nim spoczywało zadanie prowadzenia całej dokumentacji wojskowej, przede wszystkim rejestrów popisowych. Od niego też zależało sprawne rozprowadzanie żołdu. Była to osoba stale podróżująca między Krakowem, a rozlokowanymi w różnych miejscach oddziałami obrony potocznej. Do jego zadań należało też dodać obowiązek złożenia przed sejmem sprawozdania z wydatkowanych sum.

1.3.2.3. Strażnik polny

Gdy obowiązki hetmana polnego – dowódcy obrony potocznej – zaczęły narastać, potrzebna stała się dodatkowa funkcja wspierająca głównodowodzącego. Tak narodził się urząd strażnika polnego (*custos finium, praefectus excubiarum, praefectus custodiae campestris*). Był on zazwyczaj doświadczonym rotmistrzem, którego zadaniem było dowodzenie oddziałami stacjonującymi bezpośrednio na południowo-wschodniej granicy. Podlegali mu bezpośrednio inni rotmistrze. Podlegając hetmanowi polnemu, działał jako przednia straż i był odpowiedzialny za wczesne ostrzeżenie oraz rozpoznanie ruchów wroga. W trakcie kampanii wojennych jego rola była poszerzana o nadzór nad przemarszami i obozowaniem wojsk. W omawianym okresie tę funkcję wykonywali

¹²⁰ O. 85, s. 7, k. 2–15; O. 86, sygn. 12, ks. 1, k. 2; RK, sygn. 40, k. 40.

¹²¹ O. 85, sygn. 12, k. 2–2v.

¹²² ASK O. 85, sygn. 7, k. 30v; sygn. 10, k. 5; sygn. 11, k. 3; sygn. 12, k. 2v, 97, 98v, 100v; O. 86, sygn. 7, k. 266v; RK, sygn. 42, k. 3, 58; RS, sygn. 2, k. 13.

¹²³ RK, 1, sygn. 36, k. 5.

¹²⁴ O. 85, sygn. 6, k. 57.

¹²⁵ O. 85, sygn. 7, k. 7, 37v.

¹²⁶ O. 85, sygn. 10, k. 51, 51v.

Henryk Michowski¹²⁷ (1502), Stanisław Hynek¹²⁸ (1506) oraz Stanisław Lanckoroński (1511–1520)¹²⁹.

1.3.3. Skład osobowy i funkcjonowanie roty

Wojsko zaciężne, jak w jeździe, tak i w piechocie dzieliło się na jednostki taktyczne którymi były roty (*comitiva*)¹³⁰. Mniejsze roty łączono w większe oddziały, gdzie pierwsi odgrywały rolę zwykłych pocztów¹³¹.

1.3.3.1. Rotmistrz

Dowódcą oddziału złożonego z zaciężnych był rotmistrz. W Metryce Koronnej zarówno XV i XVI w., stosowano termin *rotmagistri* (np. w 1474, 1492, 1501, 1508)¹³². W rejestrach popisowych obrony potocznej z 1501 r., pisanych mieszanką łaciny i polskiego, na czele 4 z 13 rot stał *rotmystr* (Jan Buczacki, Jakub Węgorzewski, Jakub Morawiec, Piotr Oleski, podczas gdy wobec pozostałych dowódców użyto określenia *dominus*)¹³³. Pisarz zapewne używał tych terminów wymiennie. Jak zaznacza T. Grabarczyk, w XV w. była to grupa mocno zróżnicowana, gdyż w ich szeregach można było spotkać zarówno drobną szlachtę jak i książąt¹³⁴. W XVI w. sytuacja była podobna, warto jednak zauważyć pojawienie się w gronie rotmistrzów przedstawicieli rodów magnackich, np. Jan Buczacki, Stanisław i Piotr Chodeccy, Jan Kamieniecki i in.¹³⁵ Rotmistrza można było porównać do kierownika średniowiecznego cechu (cehmistrza) w życiu cywilnym, gdyż

¹²⁷ Henryk Michowski (Mychowski, Mykowski) z Krakowa. Dworzanin Jana Olbrachta, dowódca oddziału dworzan we Lwowie (1499–1500), rotmistrz Aleksandra Jagiellończyka, strażnik polny (1502). A. Nalewajek, *Dwór królewski Jana Olbrachta...*, s. 110; J. Skibniewska, *Dwór królewski Aleksandra...*, s. 349, 351; A. Bołdyrew, *Piechota...*, s. 51; M. Plewczyński, *Naczelne dowództwo...*, s. 56–57.

¹²⁸ Stanisław Hynek, h. Ogończyk (ok. 1475–1533). Podkomorzy łączący (1510–1533), dworzanin, rotmistrz, strażnik polny koronny (1506). Co do herbu Ogończyk, to Hynkowie raczej używali danego herbu, nie zaś Topór, gdyż ich przodkiem był Dobiesław z Umienia z Ogończyków. Z. Spieralski, *Hynek Stanisław*, [w:] PSB, t. 10, s. 134; M. Plewczyński, *Naczelne dowództwo...*, s. 57; M. Plewczyński, *Rotmistrze łączący w XVI wieku*, [w:] *In tempore belli et pacis. Ludzie – miejsca – przedmioty. Księga pamiątkowa dedykowana prof. dr. hab. Janowi Szymczakowi w 65-lecie urodzin i 40-lecie pracy naukowo-dydaktycznej*, red. T. Grabarczyk, A. Kowalska-Pietrzak, T. Nowak, Warszawa 2011, s. 264–266; S. Szybkowski, *Pochodzenie Chodeckich herbu Ogon oraz ich związki rodzinne z Umieńskimi i Lubińskimi*, „Średniowiecze Polskie i Powszechne” 2016, t. 8, s. 257.

¹²⁹ Stanisław Lanckoroński, z Brzezia, h. Zadora (ok. 1465–1535). Dworzanin Jana Olbrachta (1498–1501), Aleksandra (1503–1506), strażnik polny (1511–1520), marszałek nadworny koronny (1503–1504), wojewoda sandomierski (1533–1535), podolski (1530–1533), starosta generalny podolski (1510), starosta skalski (1515–1535), podczaszy sandomierski (możliwie też cześnik lubelski 1497–1530). M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość...*, t. 2, s. 299; idem, *Naczelne dowództwo...*, s. 57; H. Kowalska, *Stanisław Lanckoroński herbu Zadora*, [w:] PSB, t. 16, s. 451–452; UC, s. 160; UP, s. 215; *Urządnicy małopolscy XII–XV wieku: spisy*, oprac. J. Kurtyka i in., red. A. Gąsiorowski, Wrocław–Warszawa–Kraków 1990, s. 324; J. Kałużny, *Chorągiew nadworna...*, s. 394, nr 415; A. Nalewajek, *Dwór królewski Jana Olbrachta...*, s. 106; J. Skibniewska, *Dwór królewski Aleksandra...*, s. 346; A. Bołdyrew, *Piechota...*, s. 51; B. Михайловський, *Еластична спільнота...*, s. 183, 200, 208, 210, 211, 214, 217–219, 222, 224, 226, 231, 256–266, 269, 272, 302, 304, 305, 322, 354, passim; idem, *Генеральний подільський староста Станіслав Лянцкоронський*, „Вісник Кам'янець–Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки” 2012, вип. 5, s. 134–143.

¹³⁰ Etymologie obydwóch definicji prześledził T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 38.

¹³¹ T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 53.

¹³² Np. MRPS, t. 1, nr 1127; t. 2, nr 237; t. 3, nr 2, 4, 40; t. 4, nr 440, 8807.

¹³³ O, 85, sygn. 5, k. 2, 76, 88, 103,

¹³⁴ T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 31.

¹³⁵ MK, sygn. 19, k. 161v; sygn. 20, k. 149v; MPRS, t. 3, nr 1132, 1583.

cała organizacja zaciężnych była ustawiona wg. zasad cechowych. Obowiązki spoczywające na rotmistrzach zostały opisane w tzw. „artykułach opowiadanych rotmistrzom” dopiero w 1525 r.¹³⁶

Podstawą dla rozpoczęcia służby było odebranie listu przypowiedniego. Często, w takim liście opisywano, że nie wolno mu porzucić służbę przed końcem kontraktu, a także podczas oblężenia lub wrogiego najazdu. Początkowo rotmistrzów wybierał król wśród swych zaufanych i posiadających talenty wojskowe dworzan. To z tej grupy rekrutowano dowódców dla wojsk zaciężnych, a w czasach względnego pokoju, gdy roty rozpuszczano, to rotmistrzowie ponownie stawali dworzanami w bezpośredniej służbie królewskiej. Jak podkreśla Januszek-Sieradzka: „Królewscy dworzanie jako rotmistrzowie wojsk zaciężnych dawali zarówno monarsze, jak i naczelnemu dowódcy gwarancję subordynacji, dyscypliny, znajomości wojskowego rzemiosła, doświadczenia i żołnierskiego honoru”¹³⁷. Właśnie spośród dworzan Jana Olbrachta i Aleksandra Jagiellończyka wywodzili się znani rotmistrzowie obrony potocznej: Iwonia i Waśka Barynowscy, Feliks Brzeski, Jan Buczacki, Stanisław Dołuski, Jakub Morawiec, Mikołaj Płaza, Jakub Rożnowski i Wojciech Sampoliński¹³⁸.

Z rozwojem instytucji hetmaństwa, listy przypowiednie wystawiał hetman dla swych „zaufanych i umiętynnych” ludzi na polecenie królewskie. Rotmistrz był bezpośrednio odpowiedzialny za wyszkolenie swojego oddziału, jego uzbrojenie, na obu tych polach współdziałał z towarzyszami. W jeździe głównym zmartwieniem rotmistrza były konie, za stan których i ich wyżywienie on też odpowiadał. Oprócz dowodzenia i szkolenia do obowiązków rotmistrzów należało dbanie o wozy, konie oraz sprzęt inżynierski. Na ich barkach spoczywało utrzymanie dyscypliny zarówno podczas przemarszu, jak i w obozach. Ponieważ na poziomie rot nie istniało stanowiska pisarza, to to dowódcy byli odpowiedzialni z zgłaszanie strat w ludziach, koniach i uzbrojeniu, a także do prowadzenia rachunkowości i wypłat żołdu dla towarzyszy. Na polu walki oraz przemarszach dbali oni o utrzymywanie szyków. Mieli też dostęp do hetmana, brali udział w naradach wojennych i mogli upomnieć przełożonego, jeżeli ten nie przeprowadził odpowiedniego rozpoznania terenu przed bitwą¹³⁹.

Najważniejszym zadaniem rotmistrza było podtrzymywanie dyscypliny wojennej wśród swego oddziału, inaczej rota w moment stawiała zwykłą bandą bardzo dobrze uzbrojonych zbójników. Niedyscyplinowanych żołnierzy rotmistrz mógł karać aresztem, a tych którzy dopuścili się poważnych wykroczeń lub zbrodni odsyłał do hetmana. Z kolei

¹³⁶ K. Łopatecki, „Disciplina...”, s. 51.

¹³⁷ A. Januszek-Sieradzka, *Udział konnicy nadwornej króla Zygmunta Starego w wojnie pruskiej (1519–1521) w świetle źródeł podskarbińskich*, [w:] *Regnum defendo ense et alis tego stricto. Królestwa bronię dobytym mieczem i osłaniam skrzydłami. Malbork w Prusach Królewskich*, t. 1: *Prusy Królewskie i Malbork w okresie staropolskim (1454–1772)*, Malbork 2021, s. 52; O różnicach w wynagradzaniu dworzan za służbę dworską a rotmistrzowską, *vide*: A. Nalewajek, *Curienses...*, s. 125.

¹³⁸ A. Skibniewska, *Dwór królewski Aleksandra...*, s. 74.

¹³⁹ M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość...*, t. 1, s. 38–40; *idem*, M. Plewczyński, *Skład chorągwi jazdy koronnej w latach 1501–1572*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1993, t. 35, s. 33–35; T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 31; *idem*, *Piechota zaciężna...*, s. 38–42; A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 56–57.

samego rotmistrza chronił regulamin – za podniesienie ręki na swego dowódcę, winnego karano śmiercią¹⁴⁰.

1.3.3.2. Towarzysz

Grupą pośrednią między rotmistrem a szeregowymi żołnierzami byli tzw. towarzysze (*socii*) w jeździe oraz dziesiętnicy (*dessatnicy*) w piechocie. Ich miejsce w hierarchii oddziału oraz zadania im powierzone przypominały dzisiejsze funkcje podoficerów. W rejestrach popisowych występowali oni zawsze na początkach swego pocztu lub dziesiątku. Ich pozycję można porównać do pozycji braci cechowych, gdyż to oni byli pełnoprawnymi żołnierzami, to oni tworzyli pełnoprawne towarzystwo, z opinią którego musiał liczyć się rotmistrz, gdyż jego władzę uznawali dobrowolnie. Zarówno w piechocie jak i jeździe towarzyszem był żołnierz należący do wyżej opłacanej kategorii. W jeździe byli to zazwyczaj kopijnicy (rzadziej strzelcy), zaś po reformie rackiej – ciężej uzbrojeni husarze. W piechocie zaciężnej byli to kopijnicy (w I poł. XVI w, tak było prawie w 98% przypadków) lub pawężnicy, zaś tylko sporadycznie strzelcy. Nie było zależności między ich uzbrojeniem, a pełnioną funkcją.

W jeździe towarzysz był zazwyczaj jeźdźcem, który stawiał się z własnym koniem, uzbrojeniem oraz odpowiednio uzbrojonymi pocztowymi. W piechocie towarzysze rekrutowali się częściej z drobnej szlachty, mieszczan, a czasem z chłopów. Do zadań towarzyszy należało pilnowanie dyscypliny oraz szkolenie żołnierzy w ramach swych pocztów lub dziesiątek. To oni bezpośrednio odpowiadali za wyposażenie swoich pocztowych, gdyż to oni kupowali im pierwsze uzbrojenie przed wzięciem „na żołd” królewski. W końcu XV w. w piechocie, na jednego dziesiętnika przypadało średnio 9–10 podwładnych, zaś w XVI w. – ok. 8¹⁴¹.

Część najbardziej doświadczonych (lub najzamożniejszych) towarzyszy tworzyło swoisty „sztab” rotty. To właśnie ich dowódca mógł wyznaczać na swoich pomocników lub zastępców (poruczników – *viceprefectus*, *vicegerens*), a także delegować dowództwo doraźnie podzielonymi częściami rotty. Grono to nazywano też „starszymi”, z reguły jako najlepiej uzbrojeni stawali w pierwszej linii, po bokach i z tyłu szyku chorągwi, zaś „młodzi” i mniej doświadczeni w środku. W piechocie dziesiętnicy mogli stać stali na czele proporców które liczyli w sobie 5 dziesiątków¹⁴².

1.3.3.3. Pocztowi

Szeregowych żołnierzy, których było najwięcej, w jeździe zwano pocztowymi, czeladzią lub pachółkami. Nie znamy ich imion, gdyż w rejestrach popisowych spisywano tylko ich konie i uzbrojenie. Pachółków do swojego pocztu wybierał i wyposażał sam towarzysz. Także przekazywał im bliżej nieznany żołd (w jeździe). Pocztowi zazwyczaj

¹⁴⁰ T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 31; idem, *Piechota zaciężna...*, s. 38–42; A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 56–57.

¹⁴¹ T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 41; idem, *Piechota zaciężna...*, s. 42–43; A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 65–66.

¹⁴² M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość...*, t. 1, s. 39.

służyli jako strzelcy, później zaś jako husarze. Bardzo rzadkim zjawiskiem było występowanie pacholków jako kopijników. Ponieważ była to grupa często wyposażana w ostatniej kolejności, to jej uzbrojenie ochronne było bardzo różnorodne i zależało od możliwości finansowych towarzyszy¹⁴³. W piechocie, szeregowymi byli prawie wyłącznie strzelcy lub pawężnicy¹⁴⁴.

Po zaciągu szeregowcy byli dokładnie zapoznawani z regulaminem, których musieli bezwzględnie przestrzegać. Każde odstępstwo od zasad, czyli niesubordynacja, powinno było być karane przez rotmistrza. Bez zgody dowódcy nie mogli się oddalać ani zmieniać wyznaczonego im miejsca w szyku, za co groziły surowe kary, zaś w czasie marszu musieli zachowywać ciszę¹⁴⁵. Do kar należały kara grzywną, bicie, okaleczenie lub śmierć. Na szeregowcach spoczywała też służba wartownicza oraz prace inżynierskie.

Czas trwania służby szeregowych zależał od tego na jaki okres zaciągał się ich bezpośredni przełożony – towarzysz. Podstawowym okresem był jeden kwartał z ewentualną możliwością przedłużenia na kolejny. W obronie potocznej takie przedłużenia były częstym zjawiskiem, gdyż była to formacja stała, więc żołnierze mogli latami służyć w tych samych chorągwiach. W sytuacji zagrożenia kraju lub króla, dowódca miał prawo zatrzymać żołnierzy dłużej, nawet wbrew ich woli. W takim przypadku żołnierze nie mogli opuścić oddziału, nawet jeśli nie otrzymali w terminie należnego im żołdu¹⁴⁶.

1.3.3.4. Pacholęta

W większości rot konnych, zwłaszcza w oddziałach „starego wzoru”, gdzie byli obecni kopijnicy na koniach kopijniczych byli też służebni zwani pacholętami. Zazwyczaj dosiadali oni zapasowego konia kopijniczego (*kon [...] pod pacholącym*), który należał do towarzysza¹⁴⁷. Ponieważ zwano ich „młodymi” (*iuvenis, leicellus*), to były to zazwyczaj młodzieńcy które wykonywali funkcje pomocnicze. Hipotetycznie, mogli oni być uzbrojeni przynajmniej w broń sieczną, ewentualnie w kuszę lub broń drzewcową¹⁴⁸. Przykładowo, w 1501 r., odnotowano dwa przypadki występowania pacholąt z kuszami. W rocie Węgorzewskiego (poczet *Krycowskiego*) oraz w rocie Krezy (poczet *Harczkiego*)¹⁴⁹. Generalnie ta kategoria raczej nie posiadała uzbrojenia ochronnego, lecz trafiały się wyjątki. Tak, w 1501 r., w rocie Hynka (poczet *Palczowskiego*) występował pacholek w zbroi na koniu strzelczym¹⁵⁰, zaś w rocie Oleskiego (poczet *Herburta*) pacholek w wołoskim kabacie¹⁵¹.

¹⁴³ T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 41.

¹⁴⁴ T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 45; A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 67.

¹⁴⁵ J. Tarnowski, *Consilium...*, s. 122–123; T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 45–46.

¹⁴⁶ A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 66–67.

¹⁴⁷ O. 85, sygn. 5, k. 2, *passim*.

¹⁴⁸ K. Gryglewski, *Pacholęta w polskiej jeździe zaciężnej w świetle rejestrów z lat 1531 i 1538*, „Acta Universitatis Lodzensis”. Folia Historica, Łódź 2025, w druku; T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 42.

¹⁴⁹ O. 85, sygn. 5, k. 80, 120v.

¹⁵⁰ O. 85, sygn. 5, k. 54v.

¹⁵¹ O. 85, sygn. 5, k. 105.

Do podstawowych zadań zleczanych pachołom należała opieka nad końmi całego pocztu, szykowanie posiłków i postojów¹⁵². Zapewne też pomoc przy ubieraniu się rycerza w zbroje oraz czyszczenie uzbrojenia. Natomiast nie można przyrównywać pozycji pachoła do pozycji giermków, gdyż ostatnie były młodzieńcami szlachećnie urodzonymi i przygotowującymi się do służby rycerskiej, zaś pachoła zwykłą czeladzią¹⁵³.

1.3.3.5. Sygnaliści

1.3.3.5.1. Chorążowie w jeździe

Jak zaznaczał Filip Contamine, jedną z cech pojawiających się w Europie Zachodniej stałych armii była unifikacja i rozwój „znaków wyróżniających, świadczących o hierarchii wojskowej i umacniających ją”. Pierwsze tego namiastki można było zaobserwować w wojsku burgundzkim, gdzie powstał cały system proporczyków i sztandarów¹⁵⁴. Chorągwie i proporce służyły przede wszystkim do identyfikacji jednostek wojskowych lub samego dowódcy na polu bitwy, gdzie dystans, hałas, kurz i często gęsty dym uniemożliwiały prawidłowe rozpoznanie swoich lub wrogich oddziałów. Znaków bojowych używano również podczas przemarszów – najważniejszy hierarchicznie porządek przewodził całemu oddziałowi¹⁵⁵.

Jeszcze Konstanty Górski zaznaczał, iż próżno w ówczesnej jeździe szukać „poruczników, ani chorążych, chociaż chorągwie być musiały”¹⁵⁶. Logiczne byłoby umieszczenie chorągwi w pocście rotmistrzowskim, gdzie rolę chorążego mógł pełnić drugi po rotmistrzu jeździec w zbroi kopijniczej (jak np. w rotach Buczackiego czy Strusia w 1501 r.) lub inny dobrze uzbrojony jeździec¹⁵⁷. Kilku takich chorążych możemy zobaczyć na fryzach wawelskich (Ryc. 1).

¹⁵² T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 42.

¹⁵³ Kwestie giermków omawia w swej pracy D. Piwowarczyk. *Vide: Obyczaj rycerski w Polsce późnośredniowiecznej (XIV–XV wiek)*, Warszawa 2000, s. 51.

¹⁵⁴ Ph. Contamine, *Wojna w średniowieczu*, tłum. M. Czajka, Warszawa 1999, s. 183, 202; N. Michael, *Armies of Medieval Burgundy (1364–1477)*, Osprey: Men–et–Arms 144, Oxford 1993, p. 35.

¹⁵⁵ O historii i znaczeniu znaków bojowych vide: Niewiński A., *Rola i znaczenie chorągwi w przełomowych momentach średniowiecznych bitew*, [w:] *Przełomowe momenty wojen w świetle faktów i tradycji. Z dziejów wojskowości polskiej i powszechnej. Seria Homo Militans*, t. 10, red. A. Niewiński, Lublin 2021, s. 60–75; J. Ptak, *Weksylia jako narzędzia wojen*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica” 2023, nr 113, s. 71–100; A. Klein, P. Nowakowski, *Banderia Apud Grunwald I. Chorągwie polskie pod Grunwaldem*, Łódź 2000, s. 11–14; W. Świętosławski, *Znaki i sygnały dowodzenia, łączności i identyfikacji*, [w:] *UwPŚ/2*, s. 122.

¹⁵⁶ K. Górski, *Historia jazdy...*, s. 10.

¹⁵⁷ O. 85, sygn. 5, k. 2, 34.

Ryc. 1. Chorążcy konny na koniu ladrowanym. Fryzy z *Sali Pod Przeglądem Wojsk* na Wawelu. Hans Dürer, Antoni Wiedt, lata 30-te XVI w.

Przy stosowaniu szyku kolumnowo-klinowego¹⁵⁸ miejsce chorążego było pośrodku pierwszej linii za przedchorążiewnymi (*antesignani*). W takim przypadku żołnierzy z pocztu rotmistrzowskiego broniących sztandaru można porównać do takich właśnie przedchorążiewnych¹⁵⁹. Trudno natomiast wskazać na pozycje chorążego w szyku „szerszym lecz płytszym, w którym liczba szeregów dochodziła do 10”¹⁶⁰.

Rozwiązać daną zagadkę może pomóc obserwacja ikonografii, np. tego na obrazie przedstawiającym wiktoryę orszańską 1514 r., chorążych w rotach rackich (Ryc. 2. A) oraz kopijniczych zauważymy w 4 scenach (wg Z. Żygulskiego):

- 23. *Wielki hufiec kopijników* – chorąży z czerwonym sztandarem w środku 3 szeregu w szyku prostokątnym¹⁶¹;
- 27. *Atak lekkiej jazdy na prawej flance* – chorąży z czerwoną chorągwią w 3 szeregu¹⁶²;
- 29. *Atak lekkiej jazdy na lewej flance hufca czelnego* – chorąży z zieloną chorągwią w ostatnim szeregu czworoboku¹⁶³.

¹⁵⁸ Rozważania na temat realności danego szyku *vide*: J. Maroń, M. Goliński, *Uwagi w sprawie organizacji i taktyki rycerstwa (na marginesie najnowszej historiografii polskiej)* [w:] *Memoriae amici et magistri. Studia historyczne poświęcone pamięci Prof. Wacława Korty (1919–1999)*, red. M. Derwich, W. Mrozowicz, R. Żerelik, Wrocław 2001, s. 240–243.

¹⁵⁹ K. Górski, *Historia jazdy...*, s. 8; W. Świętosławski, *Znaki i sygnały dowodzenia, łączności i identyfikacji*, [w:] *UwPS/2*, s. 122.

¹⁶⁰ T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 64.

¹⁶¹ Z. Żygulski jun., *Bitwa pod Orszą – struktura obrazu*, [w:] *Światła Stambułu*, Warszawa 1999, s. 274.

¹⁶² Z. Żygulski jun., *Bitwa pod Orszą...*, s. 277.

¹⁶³ Z. Żygulski jun., *Bitwa pod Orszą...*, s. 278.

- 30. *Atak jazdy husarskiej z prawego skrzydła polskiego na moskiewski pułk lewej ręki – chorąży z czerwoną chorągwią z Orłem Białym w 3 szeregu czworoboku*¹⁶⁴.

Oprócz tego widzimy jeszcze chorążego z personalnym znakiem, mniejszym proporcem, dowódcy połączonych sił – księcia Konstantego Ostrogskiego w kilku miejscach (Ryc. 2 B). Więc, miejsce chorążego w takim szyku też było właśnie w 3 szeregu, w środku formacji.

W innych formacjach konnych i pieszych – chorążych i proporników nie odnotowano.

Ryc. 2. A) Husarze spod chorągwi Orła Białego; B) Chorąży z personalnym znakiem bojowym (herbem własnym) K. Ostrogskiego. *Bitwa pod Orszą*, mal. Hans Krell (?), 1525–1530.

Ryc. 3. A) Oddział wojskowy pod chorągwią Orła Białego; B) Chorąży ze znakiem dynastycznym Jagiellonów. Fragment drzeworytu A. Skrzyckiego, *Ad Divvm Sigismvndvm...* (1515 r.).

¹⁶⁴ Z. Żygulski jun., *Bitwa pod Orszą...*, s. 279.

1.3.3.5.2. Propornicy w piechocie

W piechocie jedynymi znakami bojowymi wzmiankowanymi na kartach rejestrów są proporce. Były one nie tylko symbolem, ale i kluczowym narzędziem w ręku noszących je proporników (Ryc. 4). To właśnie proporzec, a nie broń, w którą propornik był wyposażony, definiowała rolę tego żołnierza na polu bitwy¹⁶⁵. W toku naszego badania dotarliśmy do 112 proporników wzmiankowanych w latach 1496–1500 (2,5% od liczby zaciężnych), co znaczy, że na jedną rotę przypadało średnio 3 proporce, a 1 znak rozpoznawczy na 40 ludzi¹⁶⁶. Niestety, źródła nie wymieniają żadnego uzbrojenia, które mieli na swym wyposażeniu propornicy.

Ryc. 4. Dobosz i propornicy piesi. Fryzy z *Sali Pod Przeglądem Wojsk* na Wawelu. Hans Dürer, Antoni Wiedt, lata 30-te XVI w.

1.3.3.6. Instrumentaliści

Już w starożytności dostrzegano znaczenie muzyki w działaniach wojennych. Muzycy towarzyszyli żołnierzom na polach bitew, dodając im otuchy, a podczas długich i częstych przemarszów wyznaczali ich rytm. Na przełomie średniowiecza i nowożytności rola muzyków uległa jeszcze większemu ugruntowaniu. Ważne miejsce w procesie przekazywania informacji i usprawnianiu dowodzenia oddziałami konnymi i pieszymi zajmowały sygnaliści dźwiękowi – trębacze i bębniarze (dobosze)¹⁶⁷.

¹⁶⁵ A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 276.

¹⁶⁶ Co jest zgodne z twierdzeniami J. Wimmera, T. Grabarczyka i A. Bołdyrewa. J. Wimmer, *Historia piechoty...*, s. 104; T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 188; A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 280.

¹⁶⁷ T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 189.

O roli instrumentalistów w wojskach Jagiellonów pisali Andrzej Gładysz i Karol Łopatecki¹⁶⁸. Muzyka stała się nieodłącznym elementem ceremoniałów wojskowych, służąc podkreśleniu prestiżu dowódców i jedności armii. Szczególne znaczenie instrumentalistów odgrywali podczas wjazdu oddziałów do obozów, zamków lub miast, a muzyką przez nich grana podkreślała znaczenie tamtych wydarzeń i pokazywała cywilom, że ich miejscowość jest bezpieczna od wrogów. Jak zaznacza Karol Łopatecki: „monopol na muzykę wojskową miał naczelny wódz bądź osoby przez niego upoważnione”, co było jednym z czynników podkreślających jego jednoosobową, naczelną władzę nad armią¹⁶⁹.

Dla jasności obrazu należy przytoczyć klasyfikacje muzyków wojskowych w armii nowożytnej, opracowanej przez K. Łopateckiego:

- Kapele wojskowe (poziom głównodowodzącego – króla);
- Instrumentaliści w dyspozycji naczelnego dowództwa wojska (muzycy hetmańscy);
- Muzycy w dyspozycji rotmistrza, służący w ramach jego pocztu (poziom roty)¹⁷⁰.

Podczas wyprawy, w której brał udział monarcha towarzyszyła mu kapela wojskowa. Wiadomo, iż taką posiadał Jan Olbracht¹⁷¹. Król miał do dyspozycji min. 7 trębaczy i 2 bębniistów. Wspomagać ich mogli fleciści (*fistulatores*), a podczas biwaków i uroczystości także lutniści (*citharedes*)¹⁷². Inną sprawą jest udział takiej kapeli (lub jej pojedynczych członków) w wyprawach na Ruś i do Mołdawii. Jak pokazują badania Agnieszki Nalewajek, najdalej wysunięty na wschód wydatek skarbu królewskiego dotyczy trębacza Andrzeja, odnotowanego w Leżajsku 7 lipca 1500 r.¹⁷³ Muzycy tych kategorii byli obecni również na dworze Aleksandra Jagiellończyka, ale zważając na małą aktywność militarną tego króla na badanym terytorium to ich obecność w wojsku jest raczej wykluczona¹⁷⁴. Ale należy zauważyć, iż rozróżnienie muzyków wojskowych i muzyków przygrywających monarsze dla przyjemności jest praktycznie niemożliwe, niewątpliwie kwestia ta wymaga dalszych badań¹⁷⁵.

Konnych trębaczy, bębniistów i innych instrumentalistów nadwornych w pięknych renesansowych strojach możemy obserwować na fryzach wawelskich z czasów Zygmunta Starego oraz na obrazie *Bitwa pod Orszą* (Ryc. 5B–C, 6–7)¹⁷⁶. Bezpośrednio z

¹⁶⁸ A. Gładysz, *Instrumentaliści w wojsku ostatnich Jagiellonów w świetle wybranych źródeł normatywnych (1507–1572)*, [w:] *Przysięga wojskowa. Idea i praktyka. Z dziejów wojskowości polskiej i powszechnej*, red. A. Niewiński, Oświęcim 2016, s. 63–79; K. Łopatecki, *Muzycy wojskowi w Rzeczypospolitej – zarys problematyki*, [w:] *Nad społeczeństwem staropolskim*, t. 2: Polityka i ekonomia – społeczeństwo i wojsko – religia i kultura w XVI–XVIII wieku, red. D. Wereda, Siedlce 2009, s. 231–246.

¹⁶⁹ K. Łopatecki, *Muzycy...*, s. 236.

¹⁷⁰ K. Łopatecki, *Muzycy wojskowi...*, s. 238–239.

¹⁷¹ A. Gładysz, *Instrumentaliści...*, s. 65.

¹⁷² Wykazy muzyków królewskich *vide*: A. Nalewajek, *Dwór królewski Jana Olbrachta...*, s. 171–173.

¹⁷³ A. Nalewajek, *Dwór królewski Jana Olbrachta...*, s. 382.

¹⁷⁴ J. Skibniewska, *Dwór królewski Aleksandra...*, s. 78–81, s. 549–552, Tab. 5.

¹⁷⁵ Kwestie rozróżnienia danych kategorii poruszył A. Gładysz. *Vide*: Idem, *Instrumentaliści...*, s. 64.

¹⁷⁶ Z. Żygulski jun., *Bitwa pod Orszą...*, s. 272.

epoki pochodzi również przedstawienie jeźdźca z kotłami na drzeworycie z poematu Andrzeja Skrzyckiego (1515 r.) poświęcony bitwie pod Orszą (Ryc. 5A)¹⁷⁷.

Swoich instrumentalistów miała też chorągiew nadworna. W jej szeregach odnotowano obecność jedynej *tubicinatora* na białym strzelczym wałachu w poczcie dowódczym Henryka Michowskiego¹⁷⁸. Posiadamy informacje jeszcze o dwóch dworzanach – Hanusie i Krzysztofie, którzy występowali z przydomkiem *Trubacz*, nie jest wykluczone, że był on pochodną pełnionej przez nich funkcji sygnalistów, tym bardziej, że nie odnotowano przy nich żadnego uzbrojenia¹⁷⁹.

Z kolei A. Gładysz rozdziela indywidualnie występujących muzyków wojskowych na dwie grupy: chorągiewnych oraz hetmańskich¹⁸⁰, co jest zgodne z rejestrami popisowymi i księgami żołdu obrony potocznej. Według tego klucza będziemy rozpatrywać informacje o trębaczach, bębniarach i innych muzykach wojskowych.

1.3.3.6.1. Instrumentaliści hetmańscy

Obecność instrumentalistów hetmańskich odnotowujemy dopiero od 1508 r. Było to grono bardzo nieliczne (1–4 osoby) i anonimowe. Jeden trębacz jest odnotowany w księdze żołdu zgrupowania Jana Tworowskiego z 1508 r. Ten *tubicinator* otrzymał 22 maja 1508 r., we Lwowie 6 fl. na 1 konia¹⁸¹. Raczej ta sama osoba odnotowana tego samego roku w Międzybożu w analogicznych okolicznościach¹⁸². Kolejny raz *tubicine cum tympanista* spotykamy w 1511 r. na 3 koniach z żołdem 5 fl. na konia pod Janem Tworowskim¹⁸³. Ci sami żołnierze zostali spisani w sierpniu tego roku w Kamieńcu Podolskim oraz w listopadzie w Trembowli – trębacz na 2 koniach, bębniarz na 1. Płacono im wtedy, jak i reszcie jeźdźców, po 3 i po 2 fl. na konia¹⁸⁴. W tymże roku poczet trębaczy i bębniarzy w składzie 4 koni był obecny na liście płac dla wojska pod dowództwem Stanisława Lanckorońskiego i Jana Tworowskiego¹⁸⁵. W 1510 r. został odnotowany *tubicinator* hetmański, który służył na jednym koniu, za co otrzymał wypłatę 2 fl. Na tej samej liście spotykamy *tympanistę*, również na jednym koniu z wynagrodzeniem 2 fl.¹⁸⁶

W artykułach wojskowych z XV i początku XVI w. brak jest informacji o instrumentalistach, co może oznaczać, że nie widziano potrzeby regulowania ich roli w zaciężnym wojsku. Natomiast w czasach późniejszych ich rola wyraźnie wzrasta, na co

¹⁷⁷ A. Krzycki, *Ad Divm Sigismvndvm Polonie Regem Et Magnvm Dvcem Lithvanie Semper Invictvm Post Partam De Moskis victoriam Andree Krziczki inclite co[n]iugis sue Ca[n]cellarij Carme[n]*, Die Sächsische Landesbibliothek, Staats- und Universitätsbibliothek Dresden (SLUB Dresden), sygn. Lit.Lat.rec. A.386,23.f, k. 30, <https://digital.slub-dresden.de/werkansicht/dlf/246248/1>, (dostęp: 1 XII 2025).

¹⁷⁸ *Item tubicinitoris valachus albus sagitaris*. O. 85, sygn. 3, k. 115. LAPM, s. 23–24, nr 20.

¹⁷⁹ O. 85, sygn. 3, k. 40; J. Kałużny, *Chorągiew nadworna...*, s. 461, nr 782.

¹⁸⁰ A. Gładysz, *Instrumentaliści...*, s. 65.

¹⁸¹ O. 85, sygn. 7, k. 9.

¹⁸² O. 85, sygn. 7, k. 9.

¹⁸³ O. 85, sygn. 11, k. 25.

¹⁸⁴ RK, sygn. 42, k. 4v, 59v.

¹⁸⁵ W służbie poczet ten przebywał przez 3 kwartały i 10 tygodni i pobrał żołd w wysokości 90 fl. w 2 ratach po 56 i 34 fl. Ostatecznie należność została uregulowana w 7 marca 1512 r. w Krakowie. O. 85, sygn. 10, k. 94.

¹⁸⁶ O. 86, sygn. 12, ks. 1, k. 2.

wskazuje A. Gładysz, który na podstawie opublikowanych dokumentów wojskowych z lat 1528–1572 (ordynacje królewskie i artykuły hetmańskie) wyodrębnia kilka zadań przypisanych muzykom¹⁸⁷.

Tak więc do obowiązków trębaczy hetmańscy należało:

1. Dawanie sygnału o zwinięciu obozu i wymarszu – jak zaznacza badacz, na pierwsze trąbienie należało przygotować konie, na drugie je siodłać i zaprzęgać. Po wykonaniu tych czynności należało oczekiwać w gotowości na trzecie trąbienie, czyli na „granie wsiadanego”. Lecz ostateczna decyzja o wymarszu zależała od woli hetmana, więc dalszy wymarsz był zakazany aż do momentu rozkazu¹⁸⁸.
2. Alarmowanie wojska w obozie lub podczas przemarszu o zagrożeniach (tzw. trąbienie „trwogi”). Jak przypuszcza A. Gładysz pomagać w alarmowaniu trębaczom mogli perkusiści rozmieszczeni w najwyższych punktach widokowych (np. na wieżach kościołów, ratuszów czy wieżach obronnych)¹⁸⁹. Sygnał alarmowy powodował natychmiastowe zajęcie przez oddziały konnicy pozycji ustalonych wcześniej przez hetmana. Jeżeli było jeszcze jasno, to żołnierze wsiadali na konie, jeżeli zapadł już zmierzch, to część konnych stawała pieszo przy swoich rumakach w gotowości do wykonania nowych rozkazów, co pozwalało uniknąć chaosu podczas nocnych zbiórek.
3. Rozdawnictwo haseł wojsku (tzw. „odtrąbianie haseł”). Była to bardzo ważna funkcja która polegała na wezwaniu i zawiadomieniu wybranym żołnierzom hasła na nową dobę, które dalej byli przekazywane służbie wartowniczej¹⁹⁰.
4. Sygnalizowanie rozpoczęcia pory wieczornej. Po rozdaniu haseł w obozującym wojsku obowiązywała „cisza nocna” oraz nakaz gaszenia ogni. Po tym sygnale, zakazane było również przebywanie w karczmach i pozostawanie poza obozem w ogóle¹⁹¹.

Bębniści hetmańscy mieli mniej zadań. Jak zaznacza badacz, większość artykułów wojskowych zakazywała bicia w bębny i używania innych instrumentów w trzech przypadkach:

- W momencie wymarszu z obozu („na ruszeniu”);
- Podczas obozowania dziennego;
- Podczas nocnego odpoczynku, po wytrąbieniu hasła („na leżeniu”)¹⁹².

Używać kotłów i innych instrumentów wojskowych można było tylko za zgodą głównodowodzącego. Jak było w badanych czasach trudno powiedzieć, ale niewątpliwym walorem użytkowania bębnow w maszerujących kolumnach podczas podróży jest wyznaczanie tempa kroku dla piechoty¹⁹³.

¹⁸⁷ A. Gładysz, *Instrumentaliści...*, s. 66, przyp. 23.

¹⁸⁸ *Ibidem* s. 67–68.

¹⁸⁹ *Ibidem*, s. 76.

¹⁹⁰ Szerzej o porządku „instytucji odtrąbienia haseł” vide: K. Łopatecki, *Instytucja „wytrębowania hasła” w wojskach Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, „Białostockie Teki Historyczne” 2005, t. 3, s. 75–99.

¹⁹¹ A. Gładysz, *Instrumentaliści...*, s. 69–71.

¹⁹² *Ibidem*, s. 71.

¹⁹³ *Ibidem*, s. 71.

Zakazy te nie dotyczyły bębniarza hetmańskiego lub innego muzyka w służbie dowódcy oddzielnego zgrupowania. Do najważniejszych zadań takiego tympanisty należało zwoływanie rotmistrzów na konsylium do hetmana. W toku narady obwieszczano oficerów o planach na kolejny dzień oraz wyznaczano zadania¹⁹⁴.

Od woli głównodowodzącego również zależało obwieszczenie podległym o zbliżającym się starciu. Hetman mógł wydać rozkaz trąbienia w we wszystkie trąby i bicia w bębny w celu dodatkowej mobilizacji żołnierzy:

[...] *ku bitwie a ku potkaniu, gdy hetman rozkaze, toż dopiero w bębny bić i trąbić wszyscy mają*¹⁹⁵.

Jak zalecał Jan Tarnowski, przed starciem bitewnym obóz należało oczyścić od zbędnych ludzi i zwierząt. Wszyscy oni mieli sformować oddzielny huf (tzw. „czarny huf”) zaopatrzony w bębny i sztandar, lecz nie mieli brać aktywnego udziału w bitwie. Jak podkreśla Gładysz właśnie obecność swoich bębnow czy innych instrumentów obok chorągwi świadczyła o odrębności taktycznej oddziału wojskowego. Czasem instrumentalistów specjalnie ustawiano przy zgrupowaniach czeladzi i pachołków w celu zmylenia przeciwnika (znany jest przypadek opisywany przez Bielskiego z kwietnia 1518 r., kiedy to Jan Boratyński ustawiwszy czeladź i dawszy im konnych trębaczy zmylił wojska moskiewskie i pokonał znacznie większe siły idąc z odsieczą oblężonemu Połockowi)¹⁹⁶.

Czasem trębaczom powierzano funkcję heroldów, czyli posłańców doręczających listy lub przekazy do wrogich wojsk. Natomiast komunikowanie się z wrogimi wysłannikami (w tym trębaczami i bębniarzami) bez pozwolenia dowódcy było zakazane¹⁹⁷.

1.3.3.6.2. Instrumentaliści chorągiewni

W jeździe sytuacja była trochę inna. Nie sposób się zgodzić z Górskim, iż „trąba, albo bęben znajdował się w każdej chorągwi”¹⁹⁸. W jeździe zaciężnej występowały 11 trębaczy, 7 bębniarzy oraz 1 piszczyk. Można przyjąć, że 1 sygnalista przypadał średnio na ok. 108 żołnierzy konnych (dla porównania w każdej 100-osobowej rocie ordonansowej księcia Burgundii Karola Śmiałego regulaminowo miał być obecny trębacz, pisarz i chirurg)¹⁹⁹. Tylko problem polega na tym, iż sygnaliści występowali tylko w 7 z 17 przebadanych rejestrów rot, więc w pozostałych dowodzenie, przypuszczalnie, polegało na wydawaniu rozkazów głosem oraz za pomocą chorągwi.

Co do trębaczy, to jednego posiadał w swoim poczie *Hannusz Kunistrosser* z rotty Sewera w 1498 r. Ów żołnierz był dość ciężko uzbrojonym, bowiem posiadał przedni i

¹⁹⁴ A. Gładysz, *Instrumentaliści...*, s. 74.

¹⁹⁵ J. Tarnowski, *Consilium...*, s. 119; A. Gładysz, *Instrumentaliści...*, s. 76.

¹⁹⁶ M. Bielski, *Kronika polska*, t. 2, wyd. K. J. Turowski, Sanok 1856, s. 1002–1003 [dalej: KB]; A. Gładysz, *Instrumentaliści...*, s. 77.

¹⁹⁷ K. Łopatecki, *„Disciplina...*, s. 298.

¹⁹⁸ K. Górski, *Historia jazdy...*, s. 11.

¹⁹⁹ N. Michael, *Armies...*, p. 12.

zadni kusz, obojczyk, szorcę, rękawy koczne, zarękawia z rękawicami²⁰⁰. Z kolei aż trzech trębaczy i 1 bębniarza posiadał w swoim poczcie rotmistrz Roznowski²⁰¹. Trębacze ci byli nieuzbrojeni i dosiadali wałachów (2 z nich były małe). Ponadto, jeden wałach był przeznaczony dla przewożenia bębnow, więc można przypuszczać, że dosiadał go bębniarz²⁰². Kolejnych sygnalistów spotykamy w obronie potocznej w 1501 r. Piszcza i bębniarza w zbrojach strzelczych zatrudniał w swym poczcie rotmistrz, „wojewodycz” podolski Jan Buczacki²⁰³. Z kolei rotmistrz Jan Hynek miał w swym poczcie 1 bębniarza i 3 trębaczy, przy których nie odnotowano żadnego uzbrojenia²⁰⁴. Kolejnego trębacza, też nieuzbrojonego, miał Henryk Michowski (Mykowski)²⁰⁵. Jakub Węgorzewski też miał swoich nieuzbrojonych sygnalistów, po jednym bębniarzu i trębaczem²⁰⁶. Listę sygnalistów z obrony potocznej w 1501 r. zamykają dwaj trębacze na wałachach z rotty Mikołaja Krezy, którzy dosłownie zamykają listę swojej rotty i występują oddzielnie²⁰⁷.

Jak widać, tylko 3 (16%) sygnalistów miało przypisane uzbrojenie ochronne, a więc zapewne posiadali broń sieczną, dlatego można ich uważać za pełnowartościowych kombatantów. Co do pozostałych, to możemy jedynie spekulować o obecności na ich wyposażeniu jakiegokolwiek broni.

Ryc. 5. A) Dobosz. Fragment drzeworytu z poematu A. Skrzyckiego, *Ad Divvm Sigismvndvm...* B) Dobosz i trębacze konni. *Bitwa pod Orszą*, mal. Hans Krell (?), 1525–1530; C) Dobosz; C) Piszcze; D) Orkiestra wojskowa. Fryzy z *Sali Pod Przeglądem Wojsk* na Wawelu. H. Dürer, Antoni Wiedt, lata 30-te XVI w.

²⁰⁰ *Item trubacz kon wroni zbrogy przedni zadni kusz myssky plachowacz pekelhaub sorcz rukawy obuycek.* O. 85, sygn. 3, k. 5v.

²⁰¹ O. 85, sygn. 3, k. 50.

²⁰² [...] *valaszek podbabny.* O. 85, sygn. 3, k. 50.

²⁰³ [...] *szbroya strelcza nanyem pyszczek; [...] szbroya strelcza nanyem bąbewnisk.* O. 85, sygn. 5, k. 3. O. Hański, *Cavalry Unit of Jan Buczacki from the year 1501*, [w:] *Oblicza Wojny*, t. 10: Narzędzia wojny, red. M. Pogońska-Pol, Łódź 2024, p. 61.

²⁰⁴ *Item valach [...] pod bambnij; kon szywy pod trębaczem.* O. 85, sygn. 5, k. 47.

²⁰⁵ *Item kon pod trębaczem [...].* O. 85, sygn. 5, k. 57v.

²⁰⁶ *Item kon bywały pod trębaczem [...]; valach [...] pod pod bąbewnikyem.* O. 85, sygn. 5, k. 77.

²⁰⁷ *Trabacze [...].* O. 85, sygn. 5, k. 57v.

Ryc. 6. Trębacz konny w kirysie. Fryzy z *Sali Pod Przeglądem Wojsk* na Wawelu. H. Dürer, Antoni Wiedt, lata 30-te XVI w.

Ryc 7. A) Orkiestra wojskowa; B) Piszczek. Fryzy z *Sali Pod Przeglądem Wojsk* na Wawelu. H. Dürer, Antoni Wiedt, lata 30-te XVI w.

1.3.3.6.3. Trębacz w piechocie

W XV-wiecznej piechocie byli to wyłącznie trębacz i odnotowano ich 6 (0,13% zaciężnych), wszyscy służyli w innych rotach. W przypadku audio-sygnalistów jeden trębacz przepadał na ok. 745 żołnierzy, więc widać, że w przypadku piechoty większą rolę odgrywali propornicy (na 1 propornika przypadało ok. 40 żołnierzy). Dla porównania w ok. 400-osobowych rotach niemieckich landsknechtów (*Faehnlein*) było 2 doboszy (*Trommelshläger*) oraz 2 flecistów (*Pfeifer*), a tylko 1 propornik (*Fähnreich*) ze sługą (*Fähnreich Junge*). Do tego jeszcze dochodził dobosz i flecista w sztabie pułku²⁰⁸.

Po jednym nieuzbrojonym trębaczem możemy spotkać na kartach rejestrów rot Albrechta Kani i Łukasza Luboszwarskiego (1497 r.). Ostatni muzyk jest znany z przydomku – Drobysz²⁰⁹. W kolejnym roku opisano również trębaczę Świnkę w rocie Jana Sokołowskiego, przy czym posiadał on jeszcze pawężkę²¹⁰. W tejże rocie służył trębacz Jan w zbroi kopijniczej (Ryc. 8)²¹¹.

Kolejnego trębaczę w zbroi kopijniczej spotkamy w tymże roku w rocie Matysza Morawczyka²¹². Nieuzbrojonego trębaczę znajdziemy w rocie Kolencza²¹³. Wszyscy sygnaliści zostali spisani w pocztach rotmistrzowskich (oprócz trębaczę z rot Luboszwarskiego i Sokołowskiego zamykających listy swoich oddziałów).

Jak widać, uzbrojenie trębaczę pieszych było różnoraki – można było znaleźć muzyków, przy których w rejestrze nie odnotowano żadnego uzbrojenia (ewentualnie tylko z pugińcem i bronią przyboczną, Ryc. 9), jak i takich w zbrojach kopijniczych. W I poł. XVI w. trębaczę znikają z kart rejestrów.

Innym typem sygnalistów znanych z formacji pieszych byli bębniarze konni. W armiach europejskich od schyłku średniowiecza pełnili oni kluczową rolę, wyznaczając rytm marszu i ataku oraz przekazując za pomocą dźwięków sygnały do natarcia, odwrotu i alarmu. Pierwszy przypadek występowania jeźdźcy z bębnami w oddziale polskiej piechoty został odnotowany dopiero w 1522 r., a w kolejnych latach liczba wzmianek o nich wzrasta²¹⁴. Jednak nie ma dowodów na to, aby w polskiej piechocie występowali przed tą datą.

²⁰⁸ D. Miller, *The Landsknechts*, Osprey: Men-at-Arms 58, Osprey Publishing Ltd. 1976, p. 6, tab. A–B; M. Plewczyński, *Daj nam, Boże, sto lat wojny. Dzieje niemieckich lancknechtów 1477–1559*, Warszawa 1997, s. 44–46.

²⁰⁹ *Trubacz; Drobysz trubacz*. O. 85, sygn. 2, k. 149v, 156v.

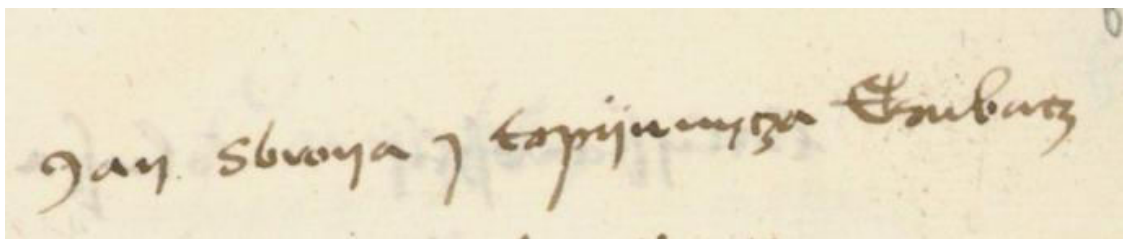
²¹⁰ *Swijnka s tribu s paweszka*. O. 85, sygn. 3, k. 60.

²¹¹ *Jan sbroya kopijnicza trubacz*. O. 85, sygn. 3, k. 61.

²¹² *Trubacz sbroya kopynicza*. O. 85, sygn. 3, k. 80.

²¹³ O. 85, sygn. 3, k. 83.

²¹⁴ A. Bóldyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 281.

Ryc. 8. Zapis uzbrojenia trębacza Jana z rotty Jana Sokołowskiego, Lwów, 1498 r. Źródło: O. 85, sygn. 3, k. 61.

Ryc. 9. Trębacz. Miniatura z *Latopisu Radziwiłłowskiego* (k. 343).

1.3.3.7. Inne funkcje pomocnicze

Wspomagać funkcjonowanie oddziałów obrony potocznej mieli pisarze oraz cyrulicy-barwierze. Jak zaznaczał K. Górski spotkać ich można tylko przypadkowo²¹⁵.

1.3.3.7.1. Pisarze

Pisarzy spotykamy tylko 4 razy w rotach pieszych. Wszystkie przypadki dotyczą 1498 r. W rocie Sokoła Sławickiego służył *pijszarz* z kuszą²¹⁶. W kolejnym rejestrze rotty Marczysha znajdziemy *piszara* z rusznicą²¹⁷. Kolejny *piszar* z rusznicą służył w rocie *Sternyszczu*²¹⁸, a ostatni *piszar* w zbroi kopijniczej w oddziale Irzyka Hubatego²¹⁹. Być może były to tylko przydomki, lecz nawet w takim przypadku to by oznaczało, iż dani żołnierze nie byli analfabetami i mogli wykonywać jakieś funkcje pisarskie.

²¹⁵ K. Górski, *Historia jazdy...*, s. 11.

²¹⁶ O. 85, sygn. 3, k. 65.

²¹⁷ O. 85, sygn. 3, k. 66v.

²¹⁸ O. 85, sygn. 3, k. 71.

²¹⁹ O. 85, sygn. 3, k. 89.

W jeździe obrony potocznej znajdziemy wzmiankę o pisarzu w rocie Rożnowskiego z 1498 r. który służył w poczcie rotmistrza, dosiadał małego konia strzelczego i sam miał zbroje strzelczą²²⁰.

1.3.3.7.2. Barwierz

Barwierz (cyrulika) w piechocie spotykamy tylko raz. Były to osoby mogące świadczyć usługi fryzjerskie oraz dokonywać mniej skomplikowanych zabiegów chirurgicznych. Był to żołnierz z rotty Hanusza Szolca – Andrzej z Głogowa, *barwyerz*, z rusznicą²²¹. Z kolei w jeździe znajdziemy *barbitonsora* w zgrupowaniu Jana Tworowskiego. Nie mamy dokładnych rejestrów popisowych jazdy z pierwszych dwóch dekad XVI w., więc można się jedynie domyślać, iż nie była to zwykły żołnierz, lecz wchodzący w skład bezpośredniego otoczenia hetmana. 22 maja 1508 r. ów cyrulik otrzymał 6 fl.²²² Być może ta sama osoba odnotowana została tegoż roku w Międzyborzu, w związku z ponowną wypłatą 6 fl. na jednego konia²²³. Kolejnym *Barwierzem*, był Jakub na 2 koniach który otrzymał 10 fl. z rąk Pawła Farureja w zgrupowaniu Tworowskiego²²⁴. Z kolei w 1512 r., we Lwowie, spotykamy Mikołaja Barwierza na 3 koniach, a kwota jego żołdu za 2 kwartały wynosiła po 8 fl. na konia. Co ciekawe, wojsko wtedy było spisywane 13 kwietnia (za dwa tygodnie przed bitwą pod Łopusznym) przed arcybiskupem lwowskim Bernardem i Jakubem, biskupem kamienieckim²²⁵.

1.3.3.7.3. Służba medyczna

Jak zaznacza A. Bołdyrew, w wojsku polskim w badanym okresie musiała istnieć jakaś polowa służba medyczna. Pierwszym lekarzem wojskowym był Jan Frycz (znany już z 1506 r.), natomiast powołanie urzędu królewskiego chirurga polnego nastąpiło dopiero w latach czterdziestych XVI w., zaś rozwój służby medycznej był powiązany bezpośrednio z działalnością Jana Tarnowskiego²²⁶. W rocie Mikołaja Krezy w 1501 r. służył niejaki Frycz, sam w zbroi strzelczej, co charakterystyczne, nie wchodził w skład żadnego pocztu²²⁷. Nie wykluczone, że to postać identyczna ze wspomnianym wyżej Janem Fryczem.

Jak zaznacza M. Plewczyński w czasie kampanii mołdawskiej 1509 r. zgodnie z rozkazem Mikołaja Kamienieckiego niejaki Wojciech Daronia Gorczyński, zorganizował przewóz rannych i chorych wozami wojennymi (*curruum bellicorum*) do szpitala Św. Stanisława na przedmieściach Lwowa (*extra muros*)²²⁸. Nie mamy informacji o tym, czy ranni żołnierze z obrony potocznej korzystali z pomocy z dwóch szpitali lwowskich (Św. Ducha i Św. Elżbiety). Wiadomo natomiast, iż Lwów nie posiadał wówczas własnego

²²⁰ O. 85, sygn. 3, k. 50v.

²²¹ O. 85, sygn. 2, k. 110.

²²² O. 85, s. 7, k. 7v.

²²³ O. 85, s. 7, k. 37.

²²⁴ O. 85, s. 11, k. 29.

²²⁵ O. 85, sygn. 10, k. 110v, 188.

²²⁶ M. Plewczyński, *Naczelne dowództwo...*, s. 66; idem, *Wojny i wojskowość...*, t. 2, s. 290; A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 52.

²²⁷ O. 85, sygn. 5, k. 120v.

²²⁸ MPRS, t. 4, cz. 1, nr 979, cz. 2, nr 9280, 9390. M. Plewczyński, *Naczelne dowództwo...*, s. 66.

lekarza. Proste zabiegi medyczne w mieście wykonywali chirurdzy, cyrulicy oraz łaźiebnicy²²⁹.

Jak widzimy, wszyscy żołnierze pełniące funkcje pisarza lub balwierza mieli uzbrojenie typowe dla formacji, w której służyli. Może to świadczyć, że funkcje balwierskie wykonywali dodatkowo, zaś głównym ich zajęciem była służba zbrojna, tak jak pozostałych żołnierzy w rocie

1.3.4. Rota jako jednostka bojowa

1.3.4.1. Rota jazdy

W omawianym okresie, w jeździe obrony potocznej dominowały rotę 150-200 konne. Największe – 500 konnych należały oddziały pod dowództwem Andrzeja Myszkowskiego z 1501 r. oraz Henryka Michowskiego z 1502 r.²³⁰ Liczne były też chorągwie hetmańskie, w 1501 r. Stanisław Chodecki dowodził 300-konną rotą złożoną z raców i husarzy²³¹. Trudno natomiast jest wskazać najmniejsze rotę, gdyż granica między poczem, a małą rotą była niedostrzegalna.

Rota składała się z pocztów, na czele których stali towarzysze, którzy przywozili ze sobą pocztowych i – niekiedy – pacholęta (Ryc. 10). Pocztę mogły być też jednokonne, lecz trafiały się przypadki, kiedy rozmiar pocztu przypominał małą chorągiew, np. poczet/rota księcia Wiśniowieckiego z 50 końmi w 1506 r.²³² W okresie 1498–1501 średnia liczba koni w pocztach wynosiła 5 koni²³³. Natomiast w latach 1508–1513 od 3,6 konia (1513) do 5,6 konia (1508)²³⁴.

Rotę można podzielić na dwie zasadnicze części: bojową – którą tworzyli zbrojni oraz pomocniczą – złożoną ze służebnych i zapasowych koni. Faktycznie, o składzie rot możemy mówić tylko dla okresu 1498–1501, gdyż tylko z tych lat zachowały się rejestry popisowe uwzględniające uzbrojenie (Tabela 3). Przeprowadzona analiza rejestrów pozwala stwierdzić, że na 2072 wzmiankowanych żołnierzy przypadało 208 kopijników (10%), 759 strzelców (37%), 148 żołnierzy w zbrojach strzelczych (domniemyanych strzelców, 16%) 62 półkopijników (3%), 345 umownych półkopijników lub mieczowników (16%), 343 raców (16%), 123 husarzy (6%) oraz 17 żołnierzy bez kategorii (0,8%)²³⁵. Poszczególne różnice między tymi kategoriami omawiam w rozdziale o armaturach. Jak widać, w tym czasie odsetek ciężkozbrojnych rycerzy był niewielki – co dziesiąty jeździec był ciężkozbrojnym kopijnikiem.

²²⁹ M. Słoń, *Szpitalę lwowskie w wiekach średnich*, „Przegląd Historyczny” 1994, nr 85/3, s. 229, 234.

²³⁰ MK, sygn. 17, k. 245; sygn. 19, k. 99. MPRS, t. 3, nr 40, 664. L. Kolankowski, *Roty koronne...*s. 143.

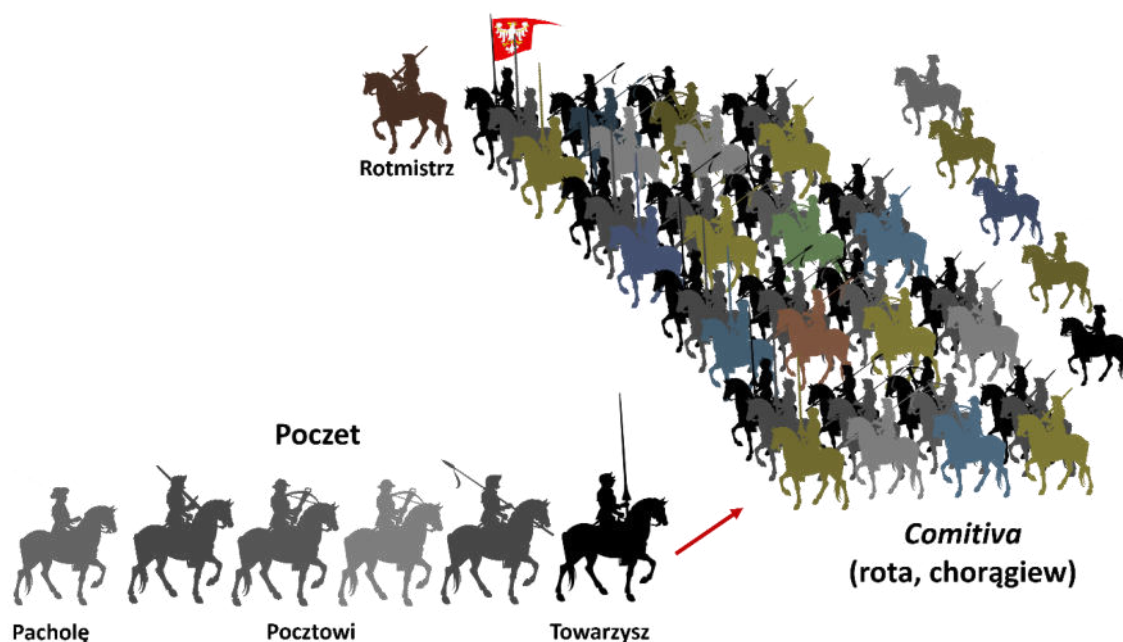
²³¹ MK, sygn. 19, k. 35. MPRS, t. 2, nr 1501.

²³² O. 86, sygn. 6a, k. 21.

²³³ O. 85, sygn. 2–3, 5.

²³⁴ O. 85, sygn. 7, 11, 12. RK, sygn. 42.

²³⁵ O. 85, sygn. 2–3, 5.

Ryc. 10. Schemat organizacji pocztu i rot konnej. Opracowanie własne.

Sposób uzbrojenia przykładał się na taktykę. Taktyka walki wojsk polskich w latach 1470–1500 opierała się na potężnym, zmasowanym uderzeniu jazdy kopijniczo-strzelczej mającym na celu przełamanie szyków wroga. Pierwszy szereg roty czy chorągwi pospolitego ruszenia stanowili najlepiej uzbrojeni ciężkozbrojni kopijnicy. Ponieważ kopijników z reguły nie wystarczało na wypełnienie pierwszej linii, to obok nich stawiali średniozbrojni półkopijnicy z kopiami lub lżejszymi drzewkami. Za pierwszym szeregiem (lub szeregami) rozmieszczano konnych strzelców z kuszami, którzy strzelali ponad głowami szarżujących (tzn. „nawija”) zaś potem wstępowali do walki na broń sieczną. Jeżeli udawało się przełamać szyk wojsk za jednym uderzeniem, to strzelcy nadawali się też do pościgu. Niewiele wiadomo o szykach jazdy, raczej formowano się w formacje prostokątne, nieco szersze niż dłuższe, stając niemal *strzemię w strzemię*, dążąc do uderzenia na całej szerokości frontu przeciwnika²³⁶.

Z kolei w latach 1501–1520 w taktyce doszło do zmian, gdyż skład jazdy staje się bardziej urozmaicony. Powodem było pojawienie się i stopniowe zwiększanie się liczby jazdy racko-husarskiej. Ponieważ husarze wypierali przede wszystkim strzelców, to większość rot powinni być stanowić jeźdźcy z bronią drzewcową – ciężkozbrojni kopijnicy, półkopijnicy i husarze oraz lekkozbrojni racowie. Rola strzelców z łukami w zaznaczonym okresie raczej nie była jeszcze wielka, więc rot jazdy po staremu polegały na zmasowanym uderzeniu bronią drzewcową, co jest doskonale przedstawiono na obrazie *Bitwa pod Orszą*. Jednocześnie, w przypadku obecności na polu walki własnej

²³⁶ T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 63–65; J. Maroń, M. Goliński, *Uwagi w sprawie organizacji i taktyki rycerstwa (na marginesie najnowszej historiografii polskiej)* [w:] *Memoriae amici et magistri. Studia historyczne poświęcone pamięci Prof. Waclawa Korty (1919–1999)*, red. M. Derwich, W. Mrozowicz, R. Żerelik, Wrocław 2001, s. 249–254.

piechoty i artylerii to starano się stosować zasadę współdziałania w bitwie wszystkich wojsk²³⁷.

Tabela 3. Skład rot konnych na podstawie rejestrów popisowych z lat 1498, 1499, 1501

L. p.	Rotmistrz	Liczba żołnierzy	Ludzie razem	Towarzyszy	Pocztowi	Część pomocnicza					Bez uzbrojenia	Data popisu	
						Pisarze	Piszczek	Bębniarze	Trębacze	Pacholeta			
1498, Kraków													
1.	Aleksander Sewer	92	102	34	58	—	—	—	1	9	—	20/30 VII 1498 r.	
2.	Rożnowski	131	163	37	94	1	—	1	3	27	7	4 VIII 1498 r.	
3.	Ferenc Raceni i Wacław Kamieniecki	100	107	25	75	—	—	—	—	7	—	6–16 XI 1498 r.	
Razem w 1498 r.		323	372	96	227	1	—	1	4	43	7		
Lwów (?), 1499													
4.	Kopyczyński Jerzy	22	—	22	—	—	—	—	—	—	80	1499 r.	
Razem w 1499 r.		22	—	22	—	—	—	—	—	—	80		
1501, ziemie ruskie													
5.	Mikołaj Kreza	120	137	27	93	—	—	—	2	15	23	1 V 1501 r.	
6.	Henryk Michowski (Mykowski)	163	193	35	128	—	—	—	1	29	5	7 V 1501 r.	
7.	Giebułtowski (Kyeboltawski)	93	97	30	63	—	—	—	—	4	9	7 V 1501 r.	
8.	Jan Buczacki	171	200	24	147	—	1	1	—	29	—	8 V 1501 r.	
9.	Waśka (Barynowski)	47	48	5	42	—	—	—	—	1	2	10 V 1501 r.	
10.	Jan Struś	179	197	58	121	—	—	—	—	18	5	12 V 1501 r.	
11.	Jan Kamieniecki	42	43	28	14	—	—	—	—	—	106	14 V 1501 r.	
12.	Jan Hynek	164	201	30	134	—	—	1	3	32	—	15 V 1501 r.	
13.	Jakub Węgorzewski	166	202	38	128	—	—	1	1	34	—	15 V 1501 r.	
14.	Jakub Morawiec	170	200	35	135	—	—	—	—	30	—	17 V 1501 r.	
15.	Piotr Oleski	211	230	42	169	—	—	—	—	19	16	22 V 1501 r.	
16.	Piotr Chodecki (Halicki)	115	127	22	93	—	—	—	—	12	24	3 VI 1501 r.	
17.	Jan Krzeczowski	87	96	19	68	—	—	—	—	9	4	3 VI 1501 r.	
Razem w 1501 r.		1150	1321	260	890	—	1	3	4	163	129		
Ogółem w 1498, 1499, 1501 r.		1495	1693	378	1117	1	1	4	13	275	281		

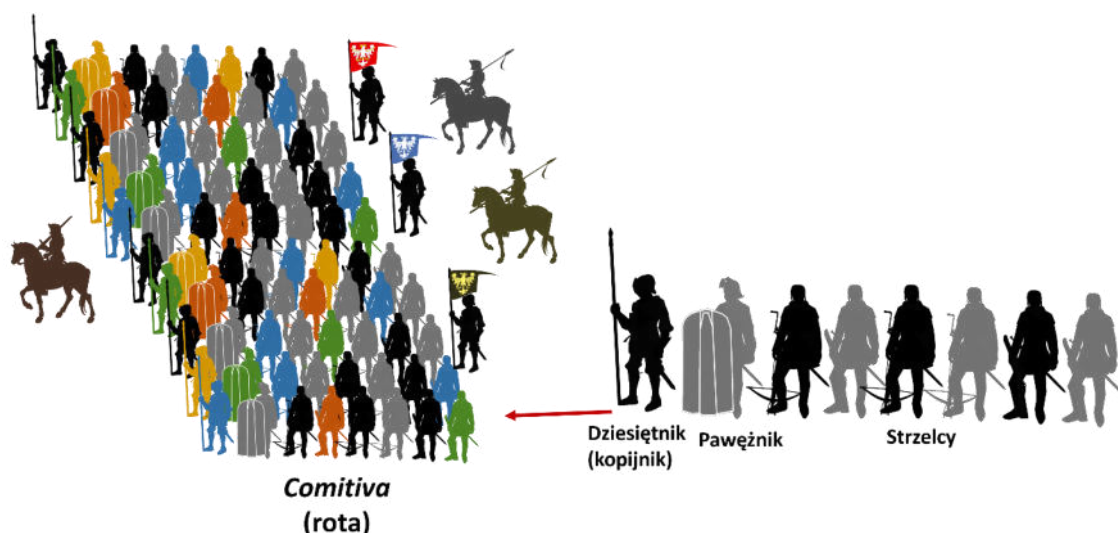
Źródło: opracowanie własne na podstawie O. 85, sygn. 3, k. 5–11, 14v–16v, 50–54v, 122–122v; sygn. 5, k. 2–12, 20–25v, 29–33, 34–42v, 46–54v, 57–64v, 64v–70, 76–85, 88–96v, 103–112, 115–121v, 123–124v, 126–131.

²³⁷ M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość...*, t. 1, s. 394–395.

1.3.4.2. Rota piesza

Skład bojowy roty tworzyli rotmistrze, dziesiętnicy-towarzysze oraz szeregowi (Tabela. 4). Roty piesze tak – podobnie jak konne – zaciągano w oparciu o list przypowiedni. Odminnym od jazdy był system stawek żołdu (porcji). Na pocz. XVI w. poczet miał odpowiadać 10 porcjom żołdu, dlatego zwano go dziesiątką (Ryc. 11). Do składu wzorcowej dziesiątki miał wchodzić towarzysz-kopijnik, pawężnik (oba pobierający podwójny żołd) oraz najczęściej 6 strzelców. Czyli stan faktyczny roty wynosił 8 żołnierzy. Należy jednak zauważyć, że skład dziesiątki niekiedy odbiegał od tego wzorca. Czasami brakowało kopijnika, niekiedy pawężnika. Roty dzielono na proporce po 5 dziesiątek (po ok. 35 żołnierzy) na czele których rotmistrz stawiał „starszych” wypranych spośród najbardziej doświadczonych towarzyszy. A. Bołdyrew, dzieli dziesiątki na trzy podstawowe kategorie. Do pierwszej odnosi wszystkich jeźdźców (których było od 2 do 6). Kolejnym typem były dziesiątki „rozkazodawcze” w których byli obecni sygnaliści z proporcami lub bębnami oraz zwykle żołnierze. Trzecim typem były dziesiątki typowo bojowe złożone z kopijnika, pawężnika i strzelców²³⁸.

Uzbrojenie poszczególnych kategorii zaciężnych piechurów w ramach dziesiątki nie było zbyt różnorodne. Kopijnicy w zbrojach kopijniczych stosowali broń drzewcową (piki, włócznie, sulice), pawężnicy osłaniały szyk pawężami, zaś strzelcy mieli wyłącznie kuszę lub rusznicę, ewentualnie łuki (Tabele 40–41)²³⁹. Tak dobrane wyposażenie żołnierzy tworzących dziesiątkę, tworzyło z tej grupy funkcjonalny zespół, gdzie dwóch piechurów odpowiadało przede wszystkim za działania defensywne (kopijnik i pawężnik) a na pozostałych spoczywały zadania ofensywne (strzelcy). Oczywiście w zależności od przebiegu starcia, wszyscy mogli skończyć jako uczestnicy walki bezpośredniej z użyciem broni siecznej.

Ryc. 11. Schemat organizacji roty piechoty zaciężnej. Opracowanie własne.

²³⁸ A. Bołdyrew, *Jazda zaciężna...*, s. 55–56.

²³⁹ Zob. też oraz rozdział o armaturach piechoty.

Tabela 4. Skład rot pieszych na podstawie rejestrów popisowych z lat 1496-1500

L. p.	Rotmistrz	Skład osobowy						Część bojowa						Część pomocnicza								Data popisu
														Sygnaliści		Pisarze	Cyrulicy	Pacholkowicie				
		Liczba żołnierzy	Liczebność roty	Towarzyszy	Szeregowi	Nie uzbrojeni	Koń strzelczy	Kopijnicy	Propornicy	Strzelcy	Pawężnicy	Konny w zbroi strzelczej	Konny strzelec					Trębacze	Piszczki	Giermek	Pacholeta propornicy	
1496, ok. Sandomierza, przed wyprawa moldawska																						
1.	Piotr Hynek	210	212	23	187	2	—	19	5	175	11	—	—	—	—	—	—	—	—	—	27-28 X 1496	
2.	Albert Kania	167	169	16	151	2	—	14	6	140	7	—	—	—	—	—	—	—	—	—	27-28 X 1496	
3.	Maciej Polak	123	126	14	109	3	—	9	—	105	6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	27-28 X 1496	
4.	Irzyk Hubaty	174	175	15	159	1	—	17	6	143	8	—	—	2	—	—	—	—	—	—	27-28 X 1496	
5.	Jan Kałusz*	171	174	18	153	3	—	20	6	142	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	27-28 X 1496	
1496, ok. Zawichostu, przed wyprawa moldawska																						
6.	Łukasz Luboszwarski	170	171	19	151	1	—	25	3	133	9	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10 XI 1496	
Razem w 1496 r.		1015	1027	105	910	12	—	104	26	838	45	—	—	2	—	—	—	—	—	—		
1497 r., Lwów, przed wyprawą moldawską																						
7.	Wrona	34	34	4	30	—	1	3	1	25	4	1	—	—	—	—	—	—	—	—	5 VI 1497	
8.	Jan Zaleski	83	83	7	76	—	—	9	2	66	6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9 VI 1497	
9.	Hannusz Szolc	144	144	18	126	—	4	17	8	102	17	—	—	—	1	—	1	—	—	—	12 VI 1497	
10.	Kasper [bł. Kusy]	17	17	1	16	—	—	1	—	15	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	ok. 16 VI 1497	
11.	Tworzyjan	22	22	1	21	—	—	1	1	19	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	16 VI 1497	
12.	Jakub Kuropłoch	18	18	1	17	—	1	3	1	12	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	16 VI 1497	
1497 r., w trakcie wyprawy																						
13.	Stanisław Pielss	10	10	1	9	—	—	1	—	8	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9 VIII 1497	
1497 r., Lwów, po wyprawie moldawskiej																						
14.	Jan Kałusz	166	167	16	150	1	—	18	3	133	11	—	—	—	—	—	—	—	—	—	28 XI 1497	
15.	Albrecht Kania	168	168	18	150	—	—	22	4	136	5	—	—	1	—	—	—	—	—	—	28 XI 1497	
16.	Łukasz Luboszwarski	169	169	20	149	—	—	25	4	134	5	—	—	1	—	—	—	—	—	—	28 XI 1497	

L. p.	Rotmistrz	Skład osobowy						Część bojowa						Część pomocnicza								Data popisu
														Sygnaliści		Pisarze	Cyrulicy	Pacholowie				
		Liczba żołnierzy	Liczebność roty	Towarzyszy	Szeregowi	Nie uzbrojeni	Koń strzelczy	Kopijnicy	Propornicy	Strzelcy	Pawężnicy	Konny w zbroi strzelczej	Konny strzelec					Trębacze	Piszczki	Giermek	Pacholeta propornicy	
Razem w 1497 r.		831	832	87	744	1	6	100	24	650	53	1	—	2	1	—	1	—	—	—		
1498 r., brak miejsca, Kraków (?), po wyprawie moldawskiej i pierwszym najeździe tureckim																						
17.	Florian i Jan Kliszowscy	88	89	10	78	—	—	4	2	73	10	—	—	—	—	—	—	—	1	—	25 V 1498	
18.	Jan Sokołowski	83	83	9	74	—	2	12	2	65	6	—	—	2	—	—	—	—	—	—	1 VI 1498	
19.	Jan Zaleski	79	80	9	71	1	2	9	2	59	9	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7 VI 1498	
20.	Sokoł Sławicki	87	87	7	80	—	2	9	2	68	8	—	—	—	—	1	—	—	—	—	7 VI 1498	
21.	Marczysz	84	84	8	76	—	2	9	2	67	6	—	—	—	—	1	—	—	—	—	9 VI 1498	
22.	Skała	131	132	12	120	1	2	9	4	106	12	—	—	—	—	—	—	—	—	—	11 VI 1498	
23.	Sternyszcze	83	83	10	73	—	—	9	2	67	5	—	—	—	—	1	—	—	—	—	11 VI 1498	
24.	Matysz Morawczyk	163	163	15	148	—	2	18	—	137	8	—	—	1	—	—	—	—	—	—	16 VI 1498	
25.	Letowski	174	174	19	155	—	3	20	4	143	7	—	—	—	—	—	—	—	—	—	20 VI 1498	
26.	Ambroży Brzeski	86	86	9	77	—	2	10	2	68	6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	ok. 23 VI 1498	
27.	Samson	14	14	1	13	—	—	2	—	12	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	25 VI 1498	
28.	Irzyk Chomutowski	85	85	7	77	—	2	11	2	64	6	—	1	—	—	—	—	—	—	—	27 VI 1498	
29.	Kolencz**	179	180	19	160	1	2	9	4	154	12	—	—	1	—	—	—	—	—	—	30-31 VI 1498	
30.	Maciej Polak	169	171	14	155	—	—	14	6	137	14	—	—	—	—	—	—	—	2	—	30-31 VI 1498	
31.	Irzyk Hubaty***	171	173	17	160	—	5	18	4	142	13	—	—	1	—	1	—	1	—	1	4 VII 1498	
32.	Jan Mądry	24	24	2	22	—	—	—	—	24	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	14 VII 1498	
33.	Jakub Rożnowski****	237	242	26	211	5	4	19	6	192	20	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1 VIII 1498	
Razem w 1498 r.		1937	1950	194	1750	8	30	182	44	1578	142	—	1	5	—	4	—	1	3	1		
Belz, 13 luty 1499 r.																						
34.	Macieja Polaka	171	171	18	153	—	—	15	6	141	11	—	—	—	—	—	—	—	—	—	13 II 1499 r.	

L. p.	Rotmistrz	Skład osobowy						Część bojowa						Część pomocnicza								Data popisu
														Sygnaliści		Pisarze	Cyrulicy	Pachołkowie				
		Liczba żołnierzy	Liczebność roty	Towarzyszy	Szeregowi	Nie uzbrojeni	Koń strzelczy	Kopijnicy	Propornicy	Strzelcy	Pawężnicy	Konny w zbroi strzelczej	Konny strzelec					Trębacze	Piszczałki	Giermek	Pachołeta propornicy	
Razem w 1499 r.		171	172	18	153	—	—	15	6	141	11	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
Leżajsk, 4 lipca 1500 r.																						
35.	Jana Kałusza	179	179	20	159	1	—	19	5	142	12	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4 VII 1500 r.	
36.	Łukasza Luboszwarskiego	168	168	19	149	—	—	18	3	135	12	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4 VII 1500 r.	
37.	Albrechta Kani	167	167	18	149	—	—	23	4	128	12	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4 VII 1500 r.	
Razem w 1500 r.		514	514	57	457	—	—	60	12	405	36	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
Ogółem w 1496-1500 r.		4468	4495	461	4014	21	36	461	112	3612	287	1	1	9	1	4	1	1	3	1		

Legenda:

* Żołnierz *Chorwat Strzelec* bez uzbrojenia. O. 85, sygn. 2, k. 73.

** Żołnierz Stefan Podhola z kuszą w zbroi kopijniczej. O. 85, sygn. 3, k. 85v.

*** *Irzyk s drzewczem*, O. 85, sygn. 3, k. 89.

****Prowadzona przez towarzysza Szolca

Źródło: opracowanie własne na podstawie O. 85, sygn. 2-4.

1.4. Garnizony piesze w Kamieńcu Podolskim i Lwowie

W badanym okresie południowo-wschodnie ziemie Królestwa Polskiego – Ruś Czerwona oraz Podole – stanowiły jedne z najbardziej narażonych na działania wojenne obszarów na mapie politycznej Europy Wschodniej. Ich sąsiedztwo z rosnącą w siłę potęgą Imperium Osmańskiego oraz jego wasalem, Chanatem Krymskim, sprawiło, że obszar ten stał się strefą niemal ciągłych walk. W warunkach otwartego stepu i lasostepu oraz regularnych najazdów tatarskich i mołdawskich, to właśnie zamki i ufortyfikowane miasta stały się kręgosłupem systemu obronnego. Niekwestionowanym kluczem do Podola był Kamieniec Podolski. Jego utrzymanie było priorytetem państwową, gdyż upadek Kamieńca otwierał drogę w głąb królestwa. Inne ważne ośrodki, jak Trembowla, Międzybóż, Halicz, Buczacz czy Jazłowiec oraz sam Lwów tworzyły drugą i trzecią linię obrony.

Niestety, nie posiadamy wielu informacji źródłowych o załogach stacjonujących na zamkach kresowych. Właściwie większość wzmianek dotyczy obecności żołnierzy w Kamieńcu Podolskim, natomiast o pozostałych zamkach i ich załogach źródła informują bardzo skąpo lub wręcz takich informacji nie ma wcale.

1.4.1. Piechota kamieniecka

Kamieniec jako miejsce o znaczeniu strategicznym posiadał stały garnizon¹. Pierwsze pośrednie wzmianki o obecności garnizonu na zamku kamienieckim możemy doszukiwać się w 1463 r. Możliwe, że już wówczas stacjonowała tam załoga. Wiązało się to zapewne wykupieniem przez Kazimierza Jagiellończyka (1427–1492) tutejszego starostwa² z rąk Michała Buczackiego, starosty kamienieckiego (1458–1464)³. Nowym starostą został Stanisław z Chodcza (1464–1474), ojciec Stanisława, przyszłego starosty generalnego ruskiego i podolskiego oraz dowódcy obrony potocznej⁴. T. Korzon

¹ Jest to poszerzony o nowe informacje fragment mojego artykułu o garnizonie kamienieckim. O. Hański, *Garnizon Kamieńca Podolskiego do końca XVI wieku*, [w:] *Oblicza wojny: Miasto i wojna*, t. 3, Łódź 2021 s. 41–62.

² Niezbędną sumę starała się zebrać miejscowa szlachta, lecz to się nie udało, więc król przeniósł 500 grzywnien dla Buczackiego z Kamieńca na Czerwonogród. B. Михайловський, *Еластична спільнота...*, s. 179. Por. RD, ks. 12, s. 83–84.

³ Michał Buczacki, z Jazłowca i Nowosielec, h. Awdaniec, syn Teodoryka (zm. 1511). Starosta generalny podolski (1458–1464), starosta czerwieński (1464), stolnik halicki (1479–1496), podkomorzy halicki (1498–1511). *Urzednicy podolscy XIV–XVIII wieku. Spisy*, opr. E. Janas, W. Kłaczewski, J. Kurtyka, A. Sochacka, red. A. Gąsiorowski, Kórnik 1998, s. 193; B. Михайловський, *Еластична спільнота...*, s. 122.

⁴ Stanisław Chodecki z Chodcza, Lubina i Chłopów, senior (1464–1474), ojciec Stanisława (zm. 1474). Wojewoda ruski (1466–1474), podolski (1462–1466), starosta generalny podolski (1464–1474), starosta kruszwicki (1452–56), halicki (1452–1474), trembowelski (1471–1474). kasztelan lwowski (1460–1462). W. Pociecha. Chodecki Stanisław, h. Powąła (†1474), PSB, t. 3, s. 351; *Urzednicy województwa ruskiego*

uzasadniał wykupienie twierdzy potrzebą jej wzmocnienia wobec narastającego zagrożenia ze strony Imperium Osmańskiego⁵. W tymże roku do twierdzy kamienieckiej zostali wysłani przez króla Jan z Tęczyna, kasztelan krakowski⁶, Dzierżysław z Rytwian, wojewoda sandomierski⁷ i Andrzej Odrowąż, wojewoda lwowski⁸, aby zadbać o poprawę tamtejszych umocnień⁹. J. Rolle pisał, że to oni osadzili pierwszą załogę królewską, w postaci roty „gwarliwej i niespokojnej” piechoty, rotę jazdy i artylerii. Wojsko to jeszcze nie było garnizonem stałym i „wolało raczej leżeć po wioskach, jako wygodniejsze niż garnizonowe życie z ciągłą służbą i brakiem kwater połączone”¹⁰. W związku z brakiem źródeł, nie można zweryfikować słów J. Rollego, choć nie da się wykluczyć, że wtedy do Kamieńca rzeczywiście trafił jakiś większy oddział.

W związku z wyprawą Mechemeta II na Mołdawię, granicę nad Dniestrem ubezpieczało latem 1476 r. kilkutyśne pospolite ruszenie z ziem bełskiej, chełmskiej, przemyskiej, lwowskiej i podolskiej, pod dowództwem Pawła Jasińskiego, starosty bełskiego i chełmskiego, podskarbiego koronnego. Główny obóz postawiono wówczas pod Kamieńcem, lecz pospolitacy tkwili tu w bezczynności przez cały wrzesień i październik, zajmując się łupieniem miejscowej ludności. Do wyprawy przeciwko Mołdawii nie doszło, więc wojsko rozeszło się po domach¹¹. W 1484 r. zaciągnięto na służbę kilka rot pieszych dla wzmocnienia garnizonów w zamkach na południowo-wschodnich kresach Królestwa Polskiego. Faktycznie, pierwszą źródłową wzmianką o obecności zaciężnych jako garnizonu Kamieńca pochodzi z 20 lutego 1484 r., kiedy to Jan Odrowąż, wojewoda ruski ze swej kęsy opłacił żołd dla stacjonujących w mieście

XIV–XVIII wieku. (*Ziemie halicka, lwowska, przemyska, sanocka*). Spisy, red. K. Przyboś, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1987, s. 96–97 [dalej UR]; UP, s. 128, 195.

⁵ T. Korzon, *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce*, t. 1: *Epoka przedrozbiorowa*, Kraków 1912, s. 360.

⁶ Jan z Tęczyna, h. Topór (ur. ok. 1408–1410, zm. 1470). Kasztelan krakowski (1459–1470), wojewoda krakowski (1438–1459), wojewoda sandomierski (1437–1438), kasztelan wojnicki (1435–1437), starosta lubelski (1434–1438), kasztelan biecki (1433–1435). *Urzędnicy małopolscy XII–XV wieku: spisy*, oprac. J. Kurtyka i in., red. A. Gąsiorowski, Wrocław–Warszawa–Kraków 1990, s. 369 [dalej UMP]

⁷ Dzierżysław z Rytwian, h. Jastrzębiec (1414–1478). Kasztelan krakowski (1477–1478), wojewoda krakowski (1472–1477), wojewoda sandomierski (1460–1472), wojewoda sieradzki (1455–1472), starosta sandomierski (1442–1478). W. Fałkowski, *Dzierżysław Rytwiański herbu Jastrzębiec*, [w:] PSB, t. 31, s. 583–587. UMP, s. 129, 228.

⁸ Andrzej Odrowąż, ze Sprowy, h. Odrowąż (zm. 1465). Starosta generalny ruski (1450–1464), zarządca królewski Podola (1460), wojewoda ruski (1451–1465), wojewoda podolski (1455–1456), starosta żydaczowski (1462–1463). F. Kyrk, *Odrowąż Andrzej*, [w:] PSB, t. 23, s. 541–544; UR, s. 150; UP, s. 231; B. Михайловський, *Еластична спільнота...*, s. 122.

⁹ Długosz, ks. 12, s. 83–84.

¹⁰ J. Rolle, *Zameczki podolskie na kresach mułtańskich*, t. 2, Warszawa 2004, s. 35, 39; A. Prusiewicz, *Kamieniec Podolski...*, s. 9; O. Пламеницька, *Castrum Camenecensis...*, s. 78.

¹¹ M. Plewczyński, *Wojny Jagiellonów...*, s. 120–121.

zaciężnych, za co został wynagrodzony przez Kazimierza IV zapisem 100 kop groszy na miastach Nowy i Stary Sambor¹².

W 1485 r. zaciężni przebywali na Podolu w związku z ekspedycją mołdawską Jana Polaka Karnkowskiego¹³. Hipotetycznie, jakieś rotty mogły w tym okresie trafić też do Kamieńca, ponieważ po nieudanej wyprawie spodziewano się odwetu ze strony Turków¹⁴. Obecność zaciężnych na Rusi i Podolu w kolejnych latach, m.in. w 1491 r. potwierdzają materiały zawarte w konsystorzu lwowskim. Wtedy został odnotowany *nobilis Hectoris stipendarii Regie Maiestatis de Podolia*¹⁵.

Niestety nie mamy informacji o załodze zamkowej w czasach wyprawy mołdawskiej króla Jana Olbrachta w 1497 r. Pierwsze pewne wzmianki o garnizonie pochodzą z 1499 r. Wiadomo, że w tym roku w Kamieńcu stacjonowali wówczas piechurzy rotmistrzów Jana Kałusza¹⁶, Irzyka Chomutowskiego, Ambrożego Brzeskiego, Jana Sokołowskiego¹⁷, Stefana (*Stefka*) i Łukasza Luboszwarskiego¹⁸, przy czym ten ostatni dowodził jednocześnie rotą piechoty i jazdy¹⁹. Również w mieście mogły znajdować się oddziały rotmistrza Tomasza (*Tomam*) oraz Alberta Kani²⁰. Informacje o wypłatach dla tych rot podaje dokument wystawiony w Krakowie 7 kwietnia 1499 r.²¹ Na podstawie tych danych można spróbować zrekonstruować etatową liczebność garnizonu. Wiadomo, że w piechocie zaciężnej żołd szeregowego piechura wynosił 5 fl., a jeźdźca

¹² ZDPerg, nr 7368.

¹³ Jan Polak Karnkowski, h. Junosza (1428–1503). Dworzanin i rotmistrz Hetman wojsk zaciężnych, dowódca obrony potocznej (1479), starosta generalny księstwa głogowskiego (1491–1498), chorąży bydgoski (1486–1497), kasztelan gnieźnieński (1502), łędzki (1501), burgrabia krakowski (1501–1503), starosta międzyrzecki (1498–1503), skarbnik inowrocławski (1490–1497). D. Quirini–Popławska, *Karnkowski Jan, h. Junosza*, [w:] PSB, t. 12, s. 73–74; J. Kałużny, *Chorągiew nadworna...*, s. 377, nr 323; A. Nalewajek, *Dwór królewski Jana Olbrachta...*, s. 97; A. Gąsiorowski, *Starostowie wielkopolskich miast królewskich w dobie jagiellońskiej*, Warszawa–Poznań 1981, s. 75.

¹⁴ M. Plewczyński, *Wojny Jagiellonów...*, s. 123; T. Grabarczyk, *Jazda...*, s. 234.

¹⁵ AOCLA, t. 2, s. 40, nr 582.

¹⁶ Jan Kałusz, h. Ciołek (w źródłach 1494–1509). Rotmistrz piechoty (1494–1509), nobilitowany mieszczanin. M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość...*, t. 2, s. 295; idem, *W służbie polskiego króla...*, s. 118, 123; T. Grabarczyk, *Piechota...*, s. 94, 99, 106, 261; A. Bołdyrew, *Piechota...*, s. 162, 236; B. Михайловський, *Еластична спільнота...*, s. 213–214.

¹⁷ Jan Sokołowski, h. Pomian (w źródłach w 1498–1524). Dworzanin (1496–1500), rotmistrz piechoty (do 1507). M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość...*, t. 2, s. 313; T. Grabarczyk, *Piechota...*, s. 105–106; A. Bołdyrew, *Piechota...*, s. 107, 301; A. Nalewajek, *Dwór królewski Jana Olbrachta...*, s. 128.

¹⁸ Łukasz Luboszwarski (w źródłach w 1496–1538). Rotmistrz piechoty (1496, 1497, 1500) i jazdy (1509). Dworzanin i pokojowiec Jana Olbrachta. M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość...*, t. 2, s. 301; idem, *W służbie polskiego króla...*, s. 236–237, 239; T. Grabarczyk, *Piechota...*, s. 105, przyp. 115; J. Kałużny, *Chorągiew nadworna...*, s. 397, nr 437.

¹⁹ T. Grabarczyk, *Piechota...*, s. 70–72, 105; M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość...*, t. 2, s. 333, 351, 338; A. Bołdyrew, *op. cit.*, s. 162.

²⁰ Albert (Wojciech) Kania, h. Ciołek; (w źródłach w 1496–1509). Rotmistrz piechoty. T. Grabarczyk, *Piechota...*, s. 71, tab. 1; A. Bołdyrew, *Piechota...*, s. 69–71.

²¹ RK, sygn. 310, k. 52–52v. Za udostępnienie tego dokumentu oraz pomoc w jego interpretacji dziękuję serdecznie T. Grabarczykowi.

10 fl. kwartalnie. Więc, wymienione roty mogły mieć następującą liczbę: Kałusz – 200 etatów i 4 konie (1000 fl. i 20 fl. dla koni); Luboszwarski – 200 etatów i 5 koni (1000 fl. i 25 fl. dla koni); Kania – 200 etatów (1000 fl.); Brzeski – 60 etatów i 2 konie (300 fl. i 10 fl. dla koni); Chomutowski – 60 etatów i 2 konie (300 fl. i 10 na konie)²². Więc, teoretycznie, załoga kamieniecka (bez piechurów Sokołowskiego i *Stefka* oraz jeźdźców Luboszwarskiego) w owym czasie mogła wynosić nawet 720 etatów piechoty i 13 koni. Być może, tak dużą liczbę żołnierzy utrzymywano w Kamieńcu w obawie przed nowym wielkim najazdem tureckim, po tym jak wojska Osmanów w 1498 r. dwukrotnie uderzyły na Polskę²³. Ogólne dowództwo nad Kamieńcem miał wówczas sprawować starosta kamieniecki Stanisław z Chodcza²⁴.

Z lipca tego roku pochodzi wzmianka o tym, że stacjonujący w Kamieńcu strzelcy z rotы Luboszwarskiego nie widzieli swego dowódcy od pół roku i z tego powodu nie otrzymali żołd. W związku z tym wysłali list do króla Jana Olbrachta skarżąc się „że cierpią głód i nędzę”. Po należne żołnierzom wynagrodzenie, do króla udał się rotmistrz J. Kałusz jako reprezentant stacjonujących w mieście oddziałów. Warto zauważyć, że zaciężni nie dopuścili się wówczas rabunku mieszkańców, z którymi byli zmuszeni dzielić obowiązek obrony twierdzy²⁵.

Twierdzą nadal dowodził hetman S. Chodecki w 1502 r. W tym czasie garnizon był złożony z dwóch oddziałów piechoty dowodzonych przez rotmistrzów J. Sokołowskiego (piechota) i Henryka Michowskiego (jazda)²⁶. Tego roku oczekiwany był wielki najazd tatarski i rozumiejąc powagę sytuacji hetman starał się wzmocnić mury zamku i wyposażać garnizon w dodatkową broń i amunicję. Na szczęście dla Podolan, tym razem Tatarzy ominęli ich ziemie²⁷. W sierpniu 1502 r. w Mińsku król Aleksander Jagiellończyk zwracał uwagę panom koronnym na strategiczne znaczenie Kamieńca i zawiadamiał, że polecił przyjąć do służby garnizonowej w Kamieńcu dodatkowo 100 pieszych i zaopatrzył ich 10 beczkami prochu. Nie wiemy dokładnie, kiedy król wydał list przypowiedni i czy rozkaz ten był w ogóle zrealizowany. Jeżeli stałoby się według

²² RK, sygn. 310, k. 52–52v.

²³ *Vide*: Z. Spieralski, *Po klęsce bukowinskiej...*, s. 45–58.

²⁴ M. Plewczyński, *Wojny Jagiellonów ...*, s. 161; idem, *Wojny i wojskowość ...*, t. 2, s. 323.

²⁵ LAPM; T. Grabarczyk, *Piechota ...*, s. 40–41, s. 51, s. 261–262; idem, *Udział wojsk zaciężnych w obronie...*, s. 405.

²⁶ Henryk Michowski (Mychowski, Mykowski) z Krakowa. Dworzanin Jana Olbrachta, dowódca oddziału dworzan we Lwowie (1499–1500), rotmistrz Aleksandra Jagiellończyka, strażnik polny (1502). A. Nalewajek, *Dwór królewski Jana Olbrachta...*, s. 110; J. Skibniewska, *Dwór królewski Aleksandra...*, s. 349, 351; A. Bołdyrew, *Piechota...*, s. 51; M. Plewczyński, *Naczelne dowództwo...*, s. 56–57.

²⁷ M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość...*, t. 1, s. 105.

woli królewskiej to w Kamieńcu w drugiej połowie 1502 r. stacjonowałyby dwie rotę: 200 i 100 etatów, lub stan etatowy rotę Sokołowskiego wzrósłby do 300. Być może, że król miał na myśli podniesienie stanu rotę Sokołowskiego do 200 ludzi przed styczniem 1502 r. Tak czy inaczej, rota Sokołowskiego liczyła w styczniu 1502 r. 200 etatów i 4 konie. Tradycyjnie, żołd piechura wynosił 5 fl. kwartalnie, a żołd jeźdźca 10 fl²⁸. Dochody z podatków za rok 1502 miały być w pierwszej kolejności przeznaczone na utrzymanie konkretnie tej 200 etatowej załogi. Król sam zapożyczył się w czerwcu i lipcu u swych poddanych na kwotę 1400 fl., które zostały przekazane na ręce dworzan królewskich: Ambrożego i Hynka w Lublinie²⁹. W listopadzie 1503 r. Sokołowski kontynuował dowodzenie rotą złożoną z 200 piechurów i 4 koni³⁰. Na jego potrzeby odnotowany został również wydatek 4 fl. w Lublinie w dniu 18 listopada³¹.

W 1504, 1506 i 1507 r. na czele 200 drabów i 4 jeźdźców był rotmistrz Stanisław Jarosz (*Jarosch rotmagistro in Camyenyecz*)³². Dowodził on garnizonem podczas najazdu mołdawskiego na okolice Kamieńca w 1506 r., nie wziął jednak udziału w wyprawie Mikołaja Kamienieckiego³³ na Pokucie³⁴. Z tegoż roku pochodzi wzmianka o wydaniu piechocie kamienieckiej sukna na sumę 1000 fl., w ramach rozliczenia żołdu³⁵. Zdarzało się, że gdy na granicy brakowało jazdy obrony potocznej, król wysłał na Podole swoich *curienses* z chorągwi nadwornej. Na przykład, w połowie grudnia 1507 r. król Zygmunt

²⁸ AGAD, MK, sygn. 17, k. 279, sygn. 20, k. 113; MRSP, cz. 3, nr 148, 978; Z. Spieralski, *Z dziejów wojen...*, s. 89; L. Kolankowski, *Roty koronne...*, s. 143; T. Korzon *Dzieje wojen...*, t. 1, s. 361; B. Михайловський, *Еластична спільнота...*, s. 215.

²⁹ AGAD, MK, sygn. 20, k. 113; MRSP, cz. 3, nr 978; Z. Spieralski, *Z dziejów wojen...*, s. 86–89; M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość...*, t. 1, s. 93.

³⁰ L. Kolankowski, *Roty koronne*, s. 144; Z. Spieralski, *Z dziejów wojen...*, s. 94.

³¹ RK, sygn. 32, k. 28.

³² Stanisław Jarosz (w źródłach w 1504–1538). Rotmistrz piechoty. Dowódca garnizonu kamienieckiego (1504–1507). AGAD, MK, sygn. 22, k. 131; MRPS, cz. 3, nr 2468. M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość...*, t. 2, s. 294; A. Bołdyrew, *Piechota...*, s. 20, 60, 70, 71, 80.

³³ Mikołaj Kamieniecki, h. Pilawa (1460–1515). Hetman wielki koronny (1503–1515), wojewoda krakowski (1507), sandomierski (1505), kasztelan sandomierski (1501), starosta generalny krakowski w latach (1495–1515), starosta bełski (1493), sanocki (1493–1515), dworzanin królów Kazimierza IV, Jana Olbrachta i Aleksandra (1484, 1492–1497, 1502). Z. Spieralski, *Kamieniecki Mikołaj h. Pilawa (ok. 1460–1515)*, [w:] PSB, t. 11, s. 517–520; K. Niemczyk, *Kamienieccy herbu Pilawa. Z dziejów kariery i awansu szlachty polskiej do 1535/1536 roku*, Katowice 2016, s. 133–197; A. Nalewajek, *Dwór królewski Jana Olbrachta...*, s. 96–97; J. Skibniewska, *Dwór królewski Aleksandra...*, s. 341; A. Bołdyrew, *Piechota...*, s. 44–45; M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość...*, t. 2, s. 296; idem, *Naczelne dowództwo...*, s. 41; UC, s. 42; *Urzędnicy województwa krakowskiego XVI–XVIII wieku. Spisy*. oprac. S. Cynarski, A. Falniowska-Gradowska, Kórnik 1990, s. 230; *Urzędnicy województwa Bełskiego i ziemi Chełmskiej XIV–XVIII wieku. Spisy*, red. A. Gąsiorowski, H. Gmiterek, R. Szczygieł, Kórnik 1992, s. 235 [dalej UBCh]; UR, s. 345.

³⁴ O. 85, sygn. 6, k. 83; L. Kolankowski, *Roty koronne...*, s. 144; J. Wimmer, *Historia piechoty polskiej do roku 1864*, Warszawa 1978, s. 97; A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 20; Z. Spieralski, *Z dziejów wojen...*, s. 115–116; M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość...*, t. 2, s. 332; idem, *Obertyn ...*, 71.

³⁵ O. 86, sygn. 6b, k. 6.

oddelegował 300 dworzan do Kamieńca Podolskiego, aby wzmocnić wojska strzegące granicy³⁶.

W czerwcu 1509 r. Kamieniec obległy wojska hospodara Mołdawii Bogdana III Ślepego (1504–1517). Wtedy to 200-etatowa rota Jarosza straciła 35 rusznicy podczas wycieczki na przeprawę chocimską. Jednak zamku i miasta gospodarowi nie udało się zdobyć³⁷. W rachunkach królewskich są zapisane informacje o obecności pocztów dworzan oraz towarzyszy jazdy racko-husarskiej w 1510 r. przy okazji pertraktacji z Bogdanem. W mieście otrzymywali żołd ludzie z pocztów: Kuropatwy (5 koni), Trzebieńskiego (5 koni), Drogackiego (5 koni), Radwankowskiego, Jarmolińskiego, Stanisława Koli, Stanisława Hynka (10 koni). Ogólnie na ich utrzymanie wydano 136 fl. 10 gr. i 7 denarów³⁸.

Z dnia 28 maja 1510 r. pochodzą zapisy o rozliczeniu z 200-piechurami rotmistrza Jarosza. Żołnierze łącznie otrzymali 1400 fl., w tym część suknem. Zapłacono również 4 jeźdźcom *decenarios* 74 fl. 20 gr.³⁹ Kolejna wypłata odbyła się 16 listopada, wówczas piechurzy otrzymali po 5 fl. 466 fl. 20 gr. z czego część tradycyjnie suknem. Z 21 marca mamy wzmianki też o puszkarczy Franku, któremu za 2 lata i 3,5 kwartału służby wypłacono 30 fl. oraz sukno⁴⁰.

Wiadomo, że w latach 1513, 1515–1518 liczba piechoty kamienieckiej wzrosła do 300 etatów⁴¹. Nie wiemy kto dowodził w tym czasie, dopiero z 1519 r. pochodzi informacja o rotmistrzu Janie Kałuszu, który dowodził tamtejszym garnizonem⁴². W latach dwudziestych stan etatowy wahał się granicach od 100 do 200 żołnierzy⁴³. W marcu 1520 r. w rachunkach królewskich została odnotowana wypłata 373 fl. i 10 gr. dla piechoty kamienieckiej. Raczej tychże 100 piechurów dotyczy wydatek 93 fl. i 10 gr. za starą służbę oraz zaliczkę 186 fl. i 20 gr. za nowy kwartał z 6 czerwca 1520 r.⁴⁴

³⁶ S. Herbst, *Wojna moskiewska 1507–1508*, [w:] *Potrzeba historii czyli o polskim stylu życia*, t. 2, Warszawa 1978, s. 242.

³⁷ Zapis o wypłaceniu odszkodowania dokonanego w dniu 16 czerwca 1510 r. RK, sygn. 40, k. 49. *Acta Tomiciana*, t. 1, s. 45 [dalej AT]. H. Lulewicz, *Litewskie chorągwie dworzańskie (dworskie) w wyprawie mołdawskiej 1509 r.*, [w:] *Spółeczeństwo polskie i wojsko*, red. K. Maksymiuk, D. Wereda, A. Zawadzki, Siedlce 2016, s. 23; M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość...*, t. 1, s. 154; idem, *Obertyn ...*, s. 74; J. Rolle, *Zameczki...*, t. 2, s. 82; O. Пламєницька, *Castrum Camenecensis...*, s. 79.

³⁸ RK, sygn. 40, k. 42.

³⁹ RK, sygn. 40, k. 49.

⁴⁰ RK, sygn. 40, k. 49v.

⁴¹ A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 72.

⁴² A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 72

⁴³ W poszczególnych latach było to: 100 żołnierzy w 1521 i 1523 r., 150 w 1522 r. i 200 w 1523, 152–1529 r., *ibidem*, s. 76–77; L. Kolankowski, *Roty koronne...*, s. 150; J. Wimmer, *Historia piechoty.*, s. 98.

⁴⁴ ASK II, Rachunki sejmowe, sygn. 2, k. 9, 12

Jak widać, kluczowa dla obronności całej południowo-wschodniej granicy twierdza, była broniona przez stały garnizon w postaci jednej lub kilku rot piechoty zaciężnej. Epizodycznie w Kamieńcu stacjonowały także rotty jazdy lub królewscy dworzanie.

1.4.2. Załoga zamkowa Zamku Wysokiego we Lwowie

Kolejną twierdzą, o której garnizonie zachowały się wiadomości jest Zamek Wysoki we Lwowie. Stacjonowała tam załoga, nad którą dowództwo sprawował miejscowy starosta⁴⁵. Niestety, nie posiadamy informacji o jej liczebności. M. Plewczyński uważa, że jej wielkość zależała od stanu finansów króla, zaś liczba zbrojnych w Lwowie, łącznie z załogą Kamieńca nigdy nie przekraczała 500 piechurów⁴⁶. Jak się wydaje, w rzeczywistości były to stany o wiele niższe. Z 1499 r. pochodzą informacje o żołnierzach piechoty stacjonujących we Lwowie i Busku. Ich pobyt w tych miastach nie należał do bezproblemowych, gdyż nie płacono im żołdu przez długi czas, w związku z czym interweniować w tej sprawie u króla musiały towarzysze-dziesiętnicy⁴⁷. Jak wiadomo, na wyprawę mołdawską 1509 r. ze Lwowa wyruszyło 30 piechurów lwowskich, którym powierzono zadanie ochrony dział⁴⁸. Jak można przypuszczać, w tym czasie pozostawiono we Lwowie jakieś wojsko dla obrony miasta. Z 1534 r. pochodzi informacja, że na Zamku Wysokim stacjonowało tylko 7 *pedites castrenses*⁴⁹.

Podsumowując, należy stwierdzić, że liczebność załóg była raczej odpowiednia do zagrożeń. Świadczy o tym fakt, że w omawianym okresie, ani zamek w Kamieńcu, ani zamek lwowski nie został zdobyty. Należy też podkreślić, że *de facto* w latach 1500–1520 liczącą 200-etatów załogę kamieniecką można umownie nazwać jedynym wojskiem stałym w służbie króla Polski. Świadczą o tym zapisy w rachunkach królewskich potwierdzające regularne, cokuwartalnie, wypłaty dla piechurów kamienieckich. Ich obecność na zamku kamienieckim decydowała o przetrwaniu polskiego panowania nad Podolem, a nieraz także o przetrwaniu ludności na danych terenach.

⁴⁵ L. Podchorodecki, *Dzieje Lwowa...*, s. 34.

⁴⁶ M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość...*, t. 1, s. 27.

⁴⁷ LAPM, s. 46–47, nr 44.

⁴⁸ O. 86, sygn. 6a, k. 53v, 58v.

⁴⁹ K. Nabiałek, *Obsada zamków monarszych w Królestwie Polskim na przełomie średniowiecza i epoki nowożytnej*, „Roczniki Historyczne” 2008, r. 74, s. 146.

1.5. Królewska chorągiew nadworna

Bardzo ważną rolę w obronie ziem ruskich odgrywała elitarna królewska chorągiew nadworna złożona z tzw. dworzan konnych (*curienses*) oraz epizodycznie z jego pokojowców (*cubicularii*)⁵⁰. Była swego rodzaju królewska gwardia, która pojawiała się na terenach ruskich biorąc udział w wielkich wyprawach (np. do Mołdawii 1497 r. lub 1509 r., bitwa pod Sokalem 1519 r.), zaś jej wydzielone komponenty (poczty) w większym lub mniejszym stopniu były obecne na Rusi także w okresach, gdy nie prowadzono żadnych kampanii, oraz gdy król przebywał daleko od ziem ruskich. Jej głównym zadaniem była obrona przed nagłymi najazdami, a także wspieranie głównych sił zaciężnych w sytuacjach kryzysowych, do których coraz częściej dochodziło na ziemiach ruskich⁵¹.

Bezpośrednim dowódcą tej chorągwi był marszałek nadworny. Niekiedy wojsko nadworne dzielono na mniejsze partie, wtedy jako dowódców poszczególnych części, mianowano doświadczonych dworzan. Liczebność chorągwi w latach 1471–1500 wynosiła od 138 koni (1492 r.) do 1422 koni (1497 r.)⁵², lecz na Rusi operowano jednostkami o różnej wielkości. Tak, w 1470 r. podczas wizyty Kazimierza IV do Lwowa na Ruś wyprawiły się 28 pocztów dworzan (263 konie) oraz 41 poczet pokojowców (123 konie)⁵³. W 1495 r. na Podolu pod dowództwem Pawła Jasieńskiego stacjonowało 19 pocztów (142 konie)⁵⁴, rok później dworzan było więcej (28 pocztów), lecz były mniej liczne (133 koni)⁵⁵. W 1497 r., w jednej z grup dworzan dowodzonej przez hetmana Jana Trnkę spisywanych we Lwowie, Złotnikach i Dunajowcu było 31 pocztów dworzańskich (169 koni)⁵⁶. W latach 1498–1499 r., podczas najazdów turecko-tatarskich, dworzanie często byli jedynym zorganizowanym wojskiem pozostającym na Rusi. W 1498 r., we Lwowie przebywał Henryk Michowski z 28 pocztami (134 konie), zaś w Krasnymstawie Piotr Szafraniec z 7 pocztami (25 koni)⁵⁷. W 1498 r. poczty chorągwi nadwornej stacjonowały we Lwowie (24 pocztów, 160 koni), Bełzie (29 pocztów, 176 koni), Hrubieszowie (27 pocztów, 137 koni), Krasnymstawie (40 pocztów, 142 konie)⁵⁸.

Badania A. Skibniewskiej wskazują, że za panowania kolejnego króla – Aleksandra Jagiellończyka (1501–1506) w chorągwi królewskiej, mogło służyć w różnych latach ok. 195 dworzan konnych⁵⁹. Natomiast kwestie wojskowe służby dworzan za Aleksandra nie stały się jeszcze obiektem szerszych badań. Jak pisała D. Quirini-Popławska, w 1502 r. Aleksander wysyłał z Litwy do Lwowa swoich dworzan w liczbie

⁵⁰ J. Kałużny, *Uzbrojenie i wyposażenie członków chorągwi nadwornej królów Polski w drugiej połowie XV w.*, [w:] *Oblicza wojny*, t. 9: Narzędzia wojny, red. T. Grabarczyk, Łódź 2023, s. 25.

⁵¹ J. Kałużny, *U boku króla. Chorągiew nadworna królów Polski u schyłku XV wieku*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica” 2019, nr 103, s. 66.

⁵² J. Kałużny, *Chorągiew nadworna...*, s. 66–67, tab. 3.

⁵³ RK, sygn. 338, k. 5–6, 9–9v.

⁵⁴ O. 85, sygn. 2, k. 1–7v.

⁵⁵ O. 85, sygn. 2, k. 10–17v.

⁵⁶ O. 85, sygn. 2, k. 86–95.

⁵⁷ O. 85, sygn. 3, k. 11v–12, 107–111.

⁵⁸ O. 85, sygn. 3, k. 115–121, 133v–134, 135–135v, 137–141.

⁵⁹ A. Skibniewska, *Dwór królewski Aleksandra...*, s. 68–74.

500 koni⁶⁰. Rok później, król wybrał się do Lwowa (lecz tak i nie dotarł z powodu odwołania zjazdu granicznego z Mołdawianami) razem z 500 konnym oddziałem dworzan hospodarskich (pocztów lekkich – *armaturae levis*) oraz 700 konnym oddziałem dworzan królewskich⁶¹. Za panowanie Zygmunta Starego chorągiew królewska (w tym poczty gwardii królowej Bony) oraz epizodycznie litewska hospodarska, też brały udział w walkach z Tatarami i Mołdawianami na ziemiach ruskich⁶².

Jak zaznacza J. Kałużny, chorągiew nadworna była jednostką jazdy, co oznacza, że jej głównym przeznaczeniem była walka w otwartym terenie. Tak jak i w wojsku zaciężnym, w końcu XV w. jej podstawową siłę uderzeniową byli kopijnicy wspierane przez strzelców. Przejęto uważać, że właśnie w jej szeregach po raz pierwszy w wojsku polskim pojawiły się lekkie poczty rackie oraz tatarskie⁶³. Doprowadziło to do tego, że na pocz. XVI w. zaczęto dzielić chorągiew nadworną na poczty lekkozbrojne (*levis armaturae*) i ciężkozbrojne (*gravis armaturae*). Jak wiadomo, w chorągwi Zygmunta Starego w latach 1518–1525 służyło ok. 112 pocztów lekkich oraz ok. 149 pocztów ciężkich⁶⁴.

Służba dworzan była zorganizowana na wzór obowiązującego w wojsku polskim systemu towarzyskiego⁶⁵. Dworzanie konni pełnili służbę ze swymi pocztami, których liczebność miała decydujące znaczenie dla wysokości ich wynagrodzenia⁶⁶. Chorągiew nadworna była wyjątkową formacją wojskową, która wyróżniała się na tle innych oddziałów. W przeciwieństwie do chorągwi ziemskich, nie była ona związana z konkretnym terytorium. Służba w niej była dobrowolna – w odróżnieniu od rycerstwa, które miało obowiązek feudalny stawiać się na pospolite ruszenie. Z kolei różnicą między daną formacją a rotami zaciężnymi było to, że jej członkowie nie walczyli za ustalony z góry żołd. Motyw finansowy nie był najistotniejszy, chodziło przede wszystkim o prestiż służby oraz uzyskanie względów monarchy, co mogło pomóc w dalszej karierze politycznej lub wojskowej. Ale z reguły król hojnie obdarowywał swoich dworzan.

⁶⁰ D. Quirini-Popławska, *Kreza Mikołaj...*, s. 295.

⁶¹ AA, nr 195.

⁶² A. Gładysz, *Służba wojskowa dworzan Zygmunta I Starego (1507–1548)*, mps pracy doktorskiej w Archiwum Uniwersyteckim KUL, Lublin 2014; idem, *Jedna, czy dwie chorągwie nadworne Zygmunta I w kampanii mołdawskiej 1509 r.? [w:] Na z góry upatrzonych pozycjach*, red. B. Międzybrodzki, Zabrze 2011, s. 93–103; idem, *Dworzanie konni królowej Bony Sforzy wobec curiensorum króla Zygmunta I Starego (1518–1525)*, „Perspektywy Kultury” 2022. t. 39, nr 4, 93–110; idem, *Militarne aspekty funkcjonowania dworu królewskiego ostatnich Jagiellonów. Stan badań i ich perspektywy*. [w:] *Ad perpetuam rei memoriam. Jagiellonowie i ich czasy w historiografii polskiej XVI–XXI wieku*, red. A. Januszek–Sieradzka, Sandomierz 2013, s. 37–57.

⁶³ Uzbrojenie dworzan omawia w swych pracach J. Kałużny. *Vide*: J. Kałużny, *Chorągiew nadworna...*, s. 132–178; idem, *Uzbrojenie...*, s. 25–45; idem, *Chorągiew nadworna...*, s. 143–146.

⁶⁴ *Rejestr popisowy lekkozbrojnych pocztów dworzan konnych króla Zygmunta I Starego z lat 1518–1525*, *Folia Jagellonica. Fontes*, t. 13, wyd. A. Januszek–Sieradzka, A. Gładysz, J. Szymczak, Warszawa 2024, s. 10; *Rejestr popisowy ciężkozbrojnych pocztów dworzan konnych króla Zygmunta I Starego z lat 1518–1525*, *Folia Jagellonica. Fontes*, t. 11, wyd. A. Januszek–Sieradzka, A. Gładysz, J. Szymczak, Warszawa 2023, s. 10.

⁶⁵ *Rejestr popisowy lekkozbrojnych pocztów...*, s. 9.

⁶⁶ M. Ferenc, *Dwór królewicza Zygmunta Jagiellończyka (1493–1506): organizacja, ludzie, praca*, Warszawa–Kraków 2023, s. 63–64.

Dzięki swojej specyficznej organizacji, chorągiew nadworna stanowiła siłę zbrojną, którą król miał stale do swojej dyspozycji⁶⁷.

Dworzanie służący konno byli spisywani w rejestrach. W odróżnieniu od wykazów zaciężnych, zapisywano w nich zarówno stawkę wypłaty na jednego konia, jak i uzbrojenie jeźdźców. Takie rejestry pozwalały dworzanom nie tylko na uzyskanie odszkodowania za poniesione straty, ale także na bieżącą kontrolę liczebności i stanu wyposażenia chorągwi⁶⁸. Struktura tych rejestrów była zbliżona do rejestrów zaciężnych⁶⁹. W odniesieniu do ziem ruskich w badanym okresie zachowały się rejestry dworzan z lat 1470 oraz 1495–1499. (zob. Tab. 5).

⁶⁷ J. Kałużny, *U boku króla...*, s. 66.

⁶⁸ J. Kałużny, *Chorągiew nadworna królów Polski w latach 1447–1501*, Rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr. hab. T. Grabarczyka, Łódź 2021, s. 12–13.

⁶⁹ J. Kałużny, *Chorągiew nadworna...*; A. Nalewajek, *Dwór królewski Jana Olbrachta w latach 1492–1501. Wykazy dworzan i rodziny dworskiej*, Warszawa 2022; J. Skibniewska, *Dwór królewski Aleksandra Jagiellończyka w latach 1501–1506*, Lublin 2015.

Tabela 5. Skład chorągwi nadwornej na ziemiach ruskich w latach 1470, 1495–1499 na podstawie rejestrów popisowych

L. p.	Dowódca	Skład osobowy					Skład bojowy						Skład pomocniczy		
		Liczba ludzi	Liczba żołnierzy	Dworzanie	Pocztowi	Pacholowie	Kopijnicy	Razem strzelcy	Kusznicy	W zbrojach strzelczych	Łucznicy	Półkopijnicy	Nie uzbrojone	Trębacze	Bębniarze
1.	Michał Lasocki (?) – dworzanie	28	28	28	—	—	—	—	—	—	—	—	28	—	—
2.	Michał Lasocki (?) – pokojowcy	41	41	41	—	—	—	—	—	—	—	—	41	—	—
Razem w 1470 r.		69	69	69	—	—	—	—	—	—	—	—	69	—	—
3.	Paweł Jasiński (?)	144	144	19	125	—	17	113	—	113	—	—	—	—	—
Razem w 1495 r.		144	144	19	125	—	17	113	—	113	—	—	—	—	—
4.	Paweł Jasiński (?)	127	127	27	100	—	22	105	15	90	—	—	—	—	—
Razem w 1496 r.		127	127	27	100	—	22	105	15	90	—	—	—	—	—
5.	Jan Trnka	157	131	31	100	26	22	100	100	—	—	—	—	—	—
Razem w 1497 r.		157	131	31	100	26	22	100	100	—	—	—	—	—	—
6.	Henryk Michowski	128	109	28	81	19	20	81	77	4	—	3	3	—	—
7.	Piotr Szafraniec (?)	25	21	7	14	4	4	17	—	17	—	—	—	—	—
Razem w 1498 r.		153	130	35	95	23	24	98	77	21	—	3	3	—	—
8.	Henryk Michowski	142	123	24	99	19	21	98	—	96	2	—	3	1	—
9.	nieznany	27	27	27	—	—	—	—	—	—	—	—	27	—	—
10.	Jan Łącki Turek	164	134	40	94	26	17	101	—	101	1	—	12	2	2
11.	nieznany	29	29	29	—	—	—	2	—	—	—	—	29	—	—
Razem w 1499 r.		333	284	91	193	45	38	199	—	197	3	—	42	3	2
Razem w 1470, 1495–1499 r.		983	885	272	613	94	123	615	192	421	3	3	114	3	2

Legenda:

* W tym 41 pokojowców na czele pocztów.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: RK, sygn. 338, k. 5–6, 9–9v; O. 85, sygn. 2, k. 1–7v, 10–17v, 86–95; sygn. 3, k. 11v–12, 107–111, 115–121, 133v–134, 135–135v, 137–141.

1.6. Pospolite ruszenie

W I poł. XV w. Królestwo Polskie nie miała wojska stałego, a główną formacją, którą wykorzystywano w kampaniach wojennych było rycerskie pospolite ruszenie. Wyróżniano trzy formy jego mobilizacji wojska:

- *defensio terrae* („obrona ziemi”, in. *expeditio domestica* – „wyprawa domowa”) – Mobilizacja o charakterze typowo obronnym. Podczas wrogiego najazdu obowiązek obrony ziemi należał do wszystkich mężczyzn, poddanych króla. Oprócz tego, od czasów wojny trzynastoletniej istniał jeszcze jeden rodzaj wypraw, który Kuczyński umownie nazwał „wyprawą z dóbr i miast” polegającej na wystawieniu pewnej liczby zbrojnych przez szlachtę i miasta odpowiednio do wielkości swoich dochodów⁷⁰.
- *expeditio generalis* („wyprawa powszechna, ogólna”). Jak zaznaczał S. Kuczyński, była to wyprawa typowo ofensywna. Uczestnictwo w pospolitym ruszeniu wprost wynikało z prawa feudalnego i obowiązków wobec władcy (*ius militare*). Było ono jednocześnie obowiązkiem i prawem opartym na fakcie posiadania albo dzierżawienia majątków ziemskich. Obowiązek udziału w pospolitym ruszeniu dotyczył wszystkich ziemian, w tym kobiet, dzieci i duchowieństwa, lecz które nie uczestniczyły w wyprawach osobiście, ale przez zastępców. Jak zaznacza K. Ginter, w pospolitym ruszeniu brała udział „szlachta, ziemianie świeccy i duchowni, kontyngent ekwipowanych wspólnymi siłami wieśniaków, cieśle i młynarze, w wreszcie sołtysi”. Natomiast w obronie ziemi wszyscy zamieszkujące królestwo⁷¹.
- *expeditio particularis* (częściowa mobilizacja). Była to forma mobilizacji rycerstwa z konkretnego obszaru, zazwyczaj jednego lub kilku województw lub ziem. Powstałe w ten sposób wojsko było mniejszym zaś sama mobilizacja była zorganizowana szybciej, co czyniło ją bardziej efektywną w nagłych sytuacjach. Co więcej, taki rodzaj mobilizacji był też mniej uciążliwy dla królewskich poddanych, ponieważ nie angażował wszystkich zdolnych do walki⁷².

Co do służby mieszczan w pospolitym ruszeniu, to zgodnie z konstytucją sejmową z 1496 r. nakazano im sprzedaż dóbr ziemskich będących w ich posiadaniu, gdyż wg. szlachty mieszczenie uchylali się od wypełniania ciężącego na nich z tego tytułu obowiązku wojennego. Tym samym starano się wyeliminować mieszczan z chorągwi pospolitego ruszenia, pozostawiając im tylko wystawienie wozów i piechoty⁷³.

⁷⁰ S. Kuczyński, *Polskie siły zbrojne za Kazimierza Wielkiego i Andegawenów*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1965, t. 11, cz. 2, s. 6, 26–27; K. Ginter, *Udział szlachty...*, s. 37–38; K. Gryglewski, *Military Service of Knights, Vogts and Village Mayors in the Kingdom of Poland under the Reign of Władysław II Jagiełło: Legal Regulations*, „Faces of War” 2024, nr 2, p. 46.

⁷¹ S. Kuczyński, *Polskie siły...*, s. 6; K. Ginter, *Udział szlachty polskiej w pospolitym ruszeniu w XIV i XV wieku. Aspekty prawne i stan faktyczny*, Kraków 2008, s. 35, 37–38; K. Gryglewski, *Military Service...*, p. 46.

⁷² K. Gryglewski, *Military Service...*, p. 46–47.

⁷³ J. Friedberg, *Pospolite ruszenie w Wielkopolsce w drugiej połowie XV wieku*, Lwów 1900, s. 31; Z. Spieralski, *Wymiar służby...*, s. 17.

1.6.1. Organizacja pospolitego ruszenia

Procedura zwołania pospolitego ruszenia była ściśle określona i polegała na trzykrotnym wydaniu tzw. wici (*litterae restium*). Pierwsze wici informowały o gotowości, nakazując szlachcie przygotowanie koni, broni i wozów. Drugie wici zwoływały szlachtę na przegląd wojska. Trzecie wici ogłaszały mobilizację i wyznaczały konkretne miejsce oraz czas zbiórki. Pierwotnie za zwołanie rycerstwa odpowiadali starostowie i podlegli im burgrabiowie. Z czasem, na przełomie XV i XVI w., uprawnienia te przeszły w ręce kasztelanów i wojewodów. W XVI w., żeby zaoszczędzić czas zdarzało się, że wydawano tylko dwie wici, łącząc funkcje pierwszej i drugiej⁷⁴.

Pospolite ruszenie było podzielone na chorągwie ziemskie, skupiające rycerstwo z danej ziemi (województwa). Oprócz chorągwi ziemskich istniały też chorągwie rodowe i prywatne (magnackie). Najmniejszą ich jednostką była kopia (*hasta*), czyli poczet rycerski, w większości liczący 1 kopijnika i 2–3 strzelców (zob. Tab. 6). Była to najmniejsza jednostka taktyczna, nie zaś organizacyjna. Co do jej wielkości, to na dany moment niema jednomyślności. Czasem termin ten stosowano dla określenia liczebności wojska, podawano liczebność samych kopii. Jej liczebność raczej zależała od zamożności wystawiającego oraz wymiaru służby wskazanym w nadaniu ziemskim. Dlatego można było spotkać tylko 2–3 osobowe poczty tak i kilkudziesięcioosobowe wystawiane przez magnatów⁷⁵.

Choć w II poł. XV- na pocz. XVI w. pospolite ruszenie traciło nieco na znaczeniu, wciąż stanowiło główną siłę obronną kraju. Od XV w. pospolite ruszenie mogło być zwoływane przez króla tylko po uzyskaniu zgody szlachty. Na początku zgoda ta była wyrażana na sejmikach ziemskich, a potem na sejmie walnym. Obowiązek ten, choć wprowadzony prawnie przez przywileje nieszawskie (1454 r.), w praktyce zawsze był zależny od decyzji sejmu. W przypadku bezkrólewia (*interregnum*) lub nieobecności króla w kraju, to prymas mógł zwołać pospolite ruszenie, ale każdorazowo wymagało to zgody sejmu⁷⁶.

Pospolitacy nie otrzymywali zapłaty za służbę w granicach państwa, ale w przypadku wypraw zagranicznych przysługiwało im wynagrodzenie (5 grzywien od kopii) i odszkodowanie za straty. Dużym problemem dla króla (oraz jego poddanych na ziemiach których owe pospolite ruszenie stacjonowało) był zakaz dzielenia się pospolitego ruszenia oraz obowiązek osobistego dowództwa nad nim króla⁷⁷. Zupełnie inaczej było z terytorialnym pospolitym ruszeniem (*expeditio particularis*) na Rusi i Podolu, gdyż tam stanowiło ono niezbędny element systemu obrony tych terytoriów.

⁷⁴ K. Łopatecki, *Organizacja...*, s. 42; M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość...*, t. 1, s. 24; W. *Sprawy wojskowe...*, s. 72–73.

⁷⁵ Szerzej na dany temat, *vide*: K. Ginter, *Udział szlachty...*, s. 66–67; K. Gryglewski, *Military Service...*, p. 47.

⁷⁶ K. Łopatecki, *Organizacja...*, s. 47.

⁷⁷ W 1509 r., po wyprawie mołdawskiej, kiedy to król postawił na czele pospolitego ruszenia jako namiestnika królewskiego hetmana Mikołaja Kamienieckiego, szlachta wymusiła na królu gwarancję, że pospolite ruszenie nie może być zwoływane pod nieobecność monarchy. K. Łopatecki, *Organizacja...*, s. 42.

Nawet kiedy na Rusi stały oddziały zaciężne, z reguły nie dość liczne, to właśnie pospolitacy były główną siłą mogącą odstraszyć Tatarów. Mobilizację lokalnego pospolitego ruszenia przeprowadzali kasztelanowie lub wojewodowie⁷⁸.

1.6.2. Wymiar służby

Co do wymiaru służby, to jak zaznacza Z. Spieralski, na ziemiach *stricto* koronnych nie zależał on od obszaru posiadanej ziemi czy od wysokości dochodu otrzymywanej z dóbr (czynszów), lecz od stopnia obywatelskiego uświadomienia (zasada *sicut melius potuerint* – „według swych najlepszych możliwości”), a więc „wymiar pozostawiono do osobistego uznania rycerza”⁷⁹. Natomiast jego liczebność wprost zależała od moralnego autorytetu króla oraz poszczególnych wojewodów lub kasztelanów, które, jak np. Jan z Czyżowa „osobistym autorytetem moralnym miał skłonić rycerstwo małopolskie do jak najliczniejszego udziału w pospolitym ruszeniu”⁸⁰. Jak zaznacza badacz, nie prowadzono przy tym żadnych rejestrów, gdyż to by wymagało taksacji dóbr, a na to szlachta pod żadnym pozorem nigdy się nie zgodziła. Natomiast rejestry prowadzono w stosunku do tych osób, które nie mogły brać udziału w pospolitym ruszeniu osobiście i wysyłały zastępców. Jak zaznacza badacz, w ich przypadku stosowano te same zasady co do tzw. „wyprawy z dóbr”, która z reguły też nie była pełniona osobiście, zaś wymiar służby był mniejszy i zależał od wielkości dochodów z dóbr⁸¹. Dlatego nie były prowadzone spisy rycerzy, którzy osobiście wyruszali na wojnę po ogłoszeniu mobilizacji⁸². W związku z tym, w kwestii uzbrojenia rycerstwa z pospolitego ruszenia jesteśmy praktycznie skazani na korzystanie z danych częściowych, gdyż mamy do dyspozycji tylko zapiski o uzbrojeniu zastępców, czyli można się domyślać, że rycerstwo pełniące służbę osobiście występowało lepiej uzbrojonym od zastępców, lecz o ich uzbrojeniu oprócz ogólnych wzmianek informacji nie mamy.

Od osobistego udziału w wyprawie w XV w. zwalniano osoby małoletnie, kobiety, duchownych, starców i urzędników państwowych. Osoby chore mogły być uwolnieni od uczestnictwa w wojnie przez króla lub wojewodę⁸³.

Za uchylenie się od służby groziła konfiskata majątków. Co ważne, sprawy konfiskat brano na poważnie, gdyż donosicielowi przysługiwało prawo na objęcie majątku skazanego, a w ówczesnych „dobrosąsiedzkich” warunkach „amatorów na cudze majątki nie było trudno”⁸⁴. Z drugiej jednak strony pełne wyegzekwowanie tego prawa napotykało niemałe trudności i w praktyce zabrane dobra, w większości przypadków

⁷⁸ M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość...*, t. 1, s. 22.

⁷⁹ Z. Spieralski, *Wymiar służby...*, s. 3, 7–8; S. Kuczyński, *Polskie siły zbrojne...*, s. 26.

A. Wyczański, *Z dziejów reform...*, s. 291.

⁸⁰ Z. Spieralski, *Wymiar służby...*, s. 10.

⁸¹ Z. Spieralski, *Wymiar służby...*, s. 12–13.

⁸² Z. Spieralski, *Wymiar służby...*, s. 12.

⁸³ K. Łopatecki, *Organizacja, prawo i dyscyplina w polskim i litewskim pospolitym ruszeniu (do połowy XVII wieku)*, Białystok 2018, s. 37.

⁸⁴ A. Wyczański, *Z dziejów...*, s. 290.

dezertery, wcześniej czy później odzyskiwali. Udział w pospolitym ruszeniu był prawdziwym ciężarem dla rycerstwa, gdyż wojny i najazdy odbywały się dość często, zaś same przygotowanie do wyprawy wymagało czasu i nakładów finansowych. Dla osiągnięcia pełnej gotowości bojowej kluczowe znaczenie miał odpowiedni moment rozesłania pierwszych wici, żeby rycerstwo zdążyło przygotować się do wyprawy. Tu chodziło nie tylko o gotowość indywidualną, ale i gotowość całych chorągwi. Przykładowo, dla organizacji terytorialnego pospolitego ruszenia (*expeditio particularis*) wymagano od 2 do 4 tygodni⁸⁵. Dość częstym przypadkiem na ziemiach ruskich, było rozesłanie wici już w momencie, kiedy wróg plądrował kraj, więc czas na przygotowania skracał się do minimum. Ciężar wojenny był bardzo odczuwalny, zwłaszcza dla biednej szlachty, która nie mogła porządnie się uzbroić przed wyprawą, nie mówiąc już o zdobyciu żywności i pieniędzy niezbędne dla dalekiej podróży. Do tego dochodziły też ewentualne straty w toku wyprawy (dobytku, wozów, zdrowia nie mówiąc już o życiu)⁸⁶.

W związku z planowaną wyprawą antyturecką podjęto próbę wprowadzenia uporządkowania zasad służby pospolitego ruszenia uchwalając 28 marca 1477 r. tzw. *Statut wojenny sejmu walnego*⁸⁷. Zakładał on, że rycerze świeccy oraz osoby duchowne (przez zastępców) powinni służyć „wedle majątności dobra swego”. Miasta królewskie i duchowne miały wystawiać odpowiednią liczbę pieszych strzelców z kuszami, w hełmach, plechownicach, napierśniku i z tarczą. Ponadto, do każdego wystawionego przez miasto wozu z żywnością należało przydzielić woźnicę oraz strzelca z kuszą lub rusznicą. Zakazywano też wypożyczania zbroi i koni na czas wyprawy oraz zaciągania do wojska zaciężnego rycerzy zobowiązanych do służby w pospolitym ruszeniu. Co do zastępców wystawianych przez wdowy, kapłanów i chorych, to mieli oni tworzyć osobny huf. Zakazywano też zastępowania zobowiązanych do wyprawy ojców przez synów, które wówczas znajdowali się przy dworach możniejszych szlachciców. Nalegano na stawianie się w obozie w terminie pod groźbą „stracenia gardła i majątności”⁸⁸.

⁸⁵ T. Grabarczyk, *Kalendarz wojenny pospolitego ruszenia w czasach Władysława Jagiełły*, [w:] *Oblicza Wojny*, t. 1: *Armia kontra natura*, red. W. Jarno, J. Kita, Łódź 2020, s. 71–72.

⁸⁶ A. Wyczański, *Z dziejów reform...*, s. 290.

⁸⁷ *Statut wojenny sejmu walnego, Piotrków 28 III 1477*, [w:] *Polskie ustawy i artykuły wojskowe od XV do XVIII wieku*, oprac. S. Kutrzeba, Kraków 1937, art. 13, s. 24–28.

⁸⁸ *Statut wojenny...*, s. 24–28. K. Ginter, *Udział szlachty...*, s. 82.

1.6.3. Wymiar służby na ziemiach ruskich

Jak zaznaczał Spieralski, już Kazimierz Wielki próbował zasadę *sicut melius potuerint* zmienić na regułę *iuxta facultatem bonorum*, czyli powiązania wymiaru służby z wysokością dochodów z majątków. Dlatego w swych nadaniach na ziemiach ruskich (w prywatnej domenie królewskiej) określał wymiar powinności wojskowych w aktach nadań. Dana zasada oznaczałaby większe obciążenie dla możnowładztwa skupiającego w swych rękach znaczne obszary ziemi, lecz nic z tego nie wyszło. Dla sprawiedliwości należy zauważyć, że królom w tej kwestii przeciwstawiał się sojusz możnych i średniej szlachty, które nie były zainteresowane w obaleniu pierwszej zasady⁸⁹. Natomiast druga zasada już bardziej dotyczyła służby rycerzy z grupy sołtysów i wójtów, gdyż ich prawo do ziemi pochodziło z stosunkowo świeżych nadań powiązanych z przywilejami lokacyjnymi na prawie niemieckim w których z reguły określany był wymiar służby w pospolitym ruszeniu, co zbliżało pozycje wójtów i sołtysów do pozycji szlachty⁹⁰.

Jedyną możliwością regulacji jakości uzbrojenia i liczebności pocztów w pospolitym ruszeniu pozostawały więc nowe nadania ziemskie. Kazimierz Wielki w swych donacjach, w przywilejach immunitetowych na Rusi starał się określać „rodzaj i jakość uzbrojenia rycerskiego, wartość konia, wielkość pocztu i jego charakter (konny czy pieszy), jakość uzbrojenia pocztowych”⁹¹. W tym przypadku otrzymujący nadanie ziemskie musiał zgodzić się na warunki króla, inaczej ziemi by nie dostał⁹².

Dla ziemi podolskiej znane są nadania z okresu panowania Władysława II Jagiełły, Władysława III Warneńczyka. W nadaniach dwóch ostatnich jeszcze wspomniano, ile miał wynosić poczet rycerski (z reguły był to jeden kopijnik i 2–3 strzelcy) lecz w nadaniach Kazimierza IV, Jana Olbrachta i Aleksandra o tym już nie było nic⁹³. Jedynym przykładem dokumentu nadawczego w którym występują zbrojni i ich uzbrojenie jest

⁸⁹ Z. Spieralski, *Wymiar służby...*, s. 18. Szerzej na temat wymiaru służby w pospolitym ruszeniu: K. Ginter, *Udział szlachty...*, s. 247–311.

⁹⁰ Z. Spieralski, *Wymiar służby...*, s. 19; K. Gryglewski, *Military Service...*, p. 46.

⁹¹ Z. Kaczmarek, S. Weyman, *Reformy wojskowe i organizacja siły zbrojnej za Kazimierza Wielkiego*, Warszawa 1958, s. 64.

⁹² Z. Spieralski, *Wymiar służby...*, s. 19.

⁹³ В. Михайловський, *Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV–70-х роках XVI ст.*, Київ 2012, с. 92–93, таб. 1; idem, *Надання земельної власності у Подільському воєводстві за панування Владислава III (1434–1444)*, „Український археографічний щорічник” 2004, вип. 8/9, с. 230–234; idem, *Надання земельної власності у Подільському воєводстві за Казимира IV*, „Записки Наукового товариства імені Шевченка” 2006, т. 251, с. 402–404; *Земельні надання за часів панування Яна-Ольбрахта (1492–1501) та Олександра (1501–1506)*, [в:] *Місто Хмельницький в контексті історії України. Матеріали наукової конференції, присвяченої встановленню дати „1431 рік” датою найдавнішої згадки про Хмельницький в історичних документах*, Хмельницький–Кам’янець–Подільський 2006, с. 175, таб. 1.

nadanie Jana Olbrachta dla Wołocha Jaczkowicza z 1499 r., który w zamian za wójtostwo we wsiach Derewno i Koblo w starostwie samborskim zobowiązany był do wystawienia 2-konnego pocztu łuczniczego⁹⁴. Bardzo przydatne są też materiały lustracyjne królewszczyn⁹⁵ z ziem przemyskiej, lwowskiej, halickiej i podolskiej z 1469 r. (zob. Tab. 6). Jak z nich wynika, liczba zbrojnych i ich pocztowych z dóbr królewskich w tych ziemiach wynosiła odpowiednio:

- ziemia przemyska: 12 zbrojnych w 5 pocztach (2 kopijników i 10 strzelców, średnia wielkość pocztu – 2,4 konia)⁹⁶;
- ziemia lwowska: 185 zbrojnych w 46 pocztach (52 kopijników i 133 strzelców, średnia wielkość pocztu – 4 konie)⁹⁷;
- ziemia halicka: 133 zbrojnych w 27 pocztach (46 kopijników i 87 strzelców, średnia wielkość pocztu – 4,75 koni)⁹⁸;
- ziemia podolska: 219 wojowników w 58 pocztach (66 kopijników i 153 strzelcy, średnia wielkość pocztu – 3,7 konia)⁹⁹.

Należy jednak zauważyć, że w większości zapisek określano konkretnie jakiej liczby oraz jakich kategorii zbrojnych oczekiwał władca. Przypadki, kiedy zapisywano, że od rycerza wymagany był poczet w znaczeniu taktycznym były mniejszością¹⁰⁰. Do takich należały nadania w ziemi halickiej m.in. dla Podwierzbieckiego (*una hasta*¹⁰¹), Rafała Jarosławskiego, starosty lwowskiego (*cum una lancea sive hasta*¹⁰²), Jana Odrowąża, starosty samborskiego (*cum una hasta bene firmata et fulcita*¹⁰³), zaś w ziemi podolskiej np. dla Stefana Baworowskiego (*de Szukowszcze alias de Baworow, una hasta*¹⁰⁴). Należy też zaznaczyć, że w części nadań (zaczynając od nadań Władysława Jagiełły) zapisywano, że rycerz miał mieszkać osobiście w nadanych mu majątkach, co było powiązane wprost z potrzebą stworzenia na Rusi i Podolu wojskowego osadnictwa,

⁹⁴ *in duobus equis bonis, cum arcus et sagittis*. М. Грушевський, *Матеріали до історії суспільно-політичних і економічних відносин Західньої України. Серія перша* (ч. 1–80) (1361–1530), „Записки Наукового Товариства ім. Шевченка” 1905, р. 14, т. 64, кн. 2, с. 64–65, nr LX.

⁹⁵ *Bona Regalia onerata in terris Russiae etc. Lustratio 1469 r.*, [w:] *Źródła dziejowe*, t. 18, cz. 1: *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 7, cz. 1: *Ziemie Ruskie. Ruś Czerwona*, wyd. A. Jabłonowski, Warszawa 1902, s. 1–72.

⁹⁶ BR, s. 8–11.

⁹⁷ BR, s. 17–29.

⁹⁸ BR, s. 31–42.

⁹⁹ BR, s. 46–65.

¹⁰⁰ Szerzej na ten temat: A. Nadolski, J. Dankowa, *Uwagi o składzie i uzbrojeniu polskiej jazdy rycerskiej w latach 1350–1450*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1983, t. 26, s. 95–97.

¹⁰¹ BR, s. 35.

¹⁰² BR, s. 38.

¹⁰³ BR, s. 40.

¹⁰⁴ BR, s. 54.

które miało uczestniczyć w odpieraniu najazdów tatarskich w czasach poprzedzających pojawienia się na ziemiach ruskich wojsk zaciężnych (do lat 70. XV w.)¹⁰⁵

1.6.4. Próba relucji pospolitego ruszenia

Zmiany zaczęły nadchodzić w toku wojny trzynastoletniej (1454–1466), kiedy to w bitwie pod Chojnicami słabo kierowane i wyszkolone wojsko polskie doznało potężnej klęski¹⁰⁶. Jak zaznaczał Andrzej Wyczański: „Przemiany jakie nastąpiły w Polsce w XV w. w związku z postępem sztuki wojennej, rozwojem miast i gospodarki pieniężnej oraz przemiany społecznej samej szlachty, przekreślały stopniowo znaczenie pospolitego ruszenia jako najważniejszej siły obronnej państwa. Nie mogło ono rywalizować z wojskami najemnymi czy zaciężnymi w długotrwałych wojnach i oblężeniach, nie potrafiło zbierać się dość szybko i działać natychmiast, by stanowić tak stale potrzebną obronę od Tatarów czy Wołochów na przełomie XV i XVI wieku”¹⁰⁷.

Funkcjonowanie pospolitego ruszenia próbowano usprawnić na różnorakie sposoby. W celu przyspieszenia mobilizacji próbowano skracać odstępy czasu między wiciami, starano się omijać zakaz jego dzielenia, oddawano pod władzę namiestników czy hetmanów, powoływano tylko 1/3 jego część. Natomiast pierwszym królem, który podjął się zmodyfikowania pospolitego ruszenia był król Zygmunt Stary. Już w 1507 r. na sejmie koronacyjnym uchwalono oprócz pospolitego ruszenia generalnego (*motio generalis*) prowincjonalne (*motio provincialis*). Rozwiązanie takie ułatwiało mobilizację i operowanie wojskiem¹⁰⁸.

Próba reformy wojska z lat 1512–1514, zwana „relucją pospolitego ruszenia”, była bardzo ambitnym, lecz nieudanym projektem podatkowym prymasa Jana Łaskiego, którego celem było stworzenie stałej armii zaciężnej. Pomysł, ten zakładał zastąpienie bezpłatnej, lecz uciążliwej służby szlachty w pospolitym ruszeniu podatkiem pieniężnym. Szlachta, która by unikała płacenia, narażała się na konfiskatę majątku. W ramach reformy, państwo miało zostać podzielone na pięć okręgów, które na zmianę pełniłyby służbę wojskową. Pozostałe regiony miały płacić podatek (*relutum*) na wojsko zaciężne. Reforma spotkała się z ogromnym sprzeciwem. Szlachta nie chciała, by oszacowano ich majątki, co było konieczne do ustalenia wysokości podatku. Do tego zaciekle broniła zasady *sicut melius potuerint*, która była bardzo wygodna dla całej szlachty¹⁰⁹. Obawiano się również wzrostu znaczenia króla, który opierałby się na silniejszej armii zawodowej, podważając tym samym polityczną pozycję szlachty. Ostatecznie, w lutym 1515 roku, opór był tak silny, że król Zygmunt I Stary musiał się ugiąć i wycofać z projektu¹¹⁰.

¹⁰⁵ В. Михайловський, *Надання земельної власності у Подільському воєводстві за панування Владислава III (1434–1444)*, „Український археографічний щорічник” 2004, вип. 8/9, с. 241–242.

¹⁰⁶ M. Biskup, *Wojna trzynastoletnia z Zakonem Krzyżackim 1454–1466*, Oświęcim 2019, s. 244–247.

¹⁰⁷ A. Wyczański, *Z dziejów reform...*, s. 291–292.

¹⁰⁸ *Ibidem*, s. 292.

¹⁰⁹ Z. Spieralski, *Wymiar służby...*, s. 18.

¹¹⁰ M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość...*, t. 1, s. 23; A. Wyczański, *Z dziejów reform...*, s. 294–304.

Do projektu relucji król powrócił podczas sejmu piotrkowskiego w 1518 r. Tym razem zakładano podział kraju na 3 okręgi, rycerstwo każdego z nich miało pełnić służbę co 3 lata albo zapewnić finansowanie dla zaciężnych. Podjęto też próbę uchwalenia ustawy pozwalającej na usprawnienie obrony Rusi i Podola przed Tatarami. Planowano, że co roku 1/3 część szlachty będzie stać na straży ziem ruskich. Sejm projektu nie ratyfikował, ale zezwolił na zebranie podatków na wojsko¹¹¹.

Pospolite ruszenie funkcjonowało więc na starych zasadach i w omawianym okresie skutecznie zapracowało na negatywną ocenę historyków. Trafnie ocenił to K. Ginter: „pospolite ruszenie [...] jest w literaturze oceniane negatywnie ze względu na nieudolność i brak dyscypliny, a także fakt, iż łupiło własny kraj nie mniej niż nieprzyjaciół”¹¹².

¹¹¹ A. Bóldyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 99.

¹¹² K. Ginter, *Udział szlachty...*, s. 51.

Tabela 6. Wymiar służby w pospolitym ruszeniu ziem ruskich w latach 1469 i 1499

L.p.	Rycerz	Zapis źródłowy	Kategoria jeżd.		Wys. pocztu	Źródło
			kop.	str.		
Wymiar służby spisany podczas lustracji 1469 r. w ziemi przemyskiej						
1.	Fyedor Czałhansky [1]	tribus balistis in equis valentibus	—	3	3	BR, s. 8
2.	Wnuczkonum	servicium in equo valore trium marcarum cum balistis sive arcu	—	1	1	BR, s. 9
3.	brat kasztelana przemyskiego Dobiesława Odrowąża (Mikołaj lub Paweł)	cum una hasta et tribus balistarum in equis decernentibus.	1	3	4	BR, s. 10
4.	Taranowski [1]	servicium una hasta sive lancea, duo sagittarum	1	2	3	BR, s. 10-11
5.	Taranowski [2]	servicium cum una sagittarum	—	1	1	BR, s. 10-11
Razem			2	10	12	
Wymiar służby spisany podczas lustracji 1469 r. w ziemi lwowskiej						
6.	fratrum de Brzescze	servicium cum duabus hastis et duobus sagittariis	2	2	4	BR, s. 17
7.	Fyedor Czałhansky	tribus balistis in equis valentibus	—	3	3	BR, s. 17
8.	Fyedor Czałhansky	servicium una hasta et sex sagittarum	1	6	7	BR, s. 17
9.	Nicolai Zubrski	cum una lancea et duobus sagitaris	1	2	3	BR, s. 18
10.	Pauli Jurkowski	cum duabus hastis et duobus sagittariis	2	2	4	BR, s. 18
11.	Stanislai Jarischewski [1]	servicium cum una lancea et quatuor sagittariis	1	4	5	BR, s. 18
12.	Stanislai Jarischewski [2]	cum duabus hastis et propriis personis	2	—	2	BR, s. 18
13.	Stanislai Jarischewski [3]	cum duabus lanceis et sedecim sagittarum servire tenetur	2	16	18	BR, s. 18
14.	fratrum de Zelechow	cum una hasta et duobus sagittariis	1	2	3	BR, s. 18
15.	Mylothnysky	cum una lancea et uno sagittario	1	1	2	BR, s. 19
16.	Piotr Godowski, chorąży halicki [1]	sex balistis alias sagittariis	—	6	6	BR, s. 19
17.	Piotr Godowski, chorąży halicki [2]	cum una lancea et duabus sagittariis	1	2	3	BR, s. 19
18.	Golabek et Dzedzeschiczky	cum duobus sagittariis	—	2	2	BR, s. 19
19.	Piotr z Branic, sędzia lwowski [1]	una lancea sive hasta et quatuor balistis	1	4	5	BR, s. 19-20
20.	Piotr z Branic, sędzia lwowski [2]	cum tribus hastis et quinque sagittariis	3	5	8	BR, s. 19-20
21.	Piotr z Branic, sędzia lwowski [3]	cum uno sagittario bene armato in equo valore octo marcarum.	—	1	1	BR, s. 19-20
22.	Iwaschko Baliczky	cum una hasta et tribus sagittariis	1	3	4	BR, s. 20
23.	Nicolai Czyrnycowsky [1]	cum duobus sagittariis	—	2	2	BR, s. 21
24.	Nicolai Czyrnycowsky [2]	hasta et duo sagittariis	1	4	5	BR, s. 21
25.	Jan Dawidowski [1]	cum una hasta et duabus sagittariis	1	2	3	BR, s. 21

L.p.	Rycerz	Zapis źródłowy	Kategoria jeżd.		Wys. pocztu	Źródło
			kop.	str.		
26.	Jan Dawidowski [2]	<i>cum una hasta et duobus sagittariis</i>	1	2	3	BR, s. 21
27.	Paweł Odrowąż, kasztelan lwowski	<i>cum una hasta et una balista</i>	1	1	2	BR, s. 21
28.	Mikołaj Korytko	<i>cum duabus hastis et duobus balistariis in equis et armis bene valentibus</i>	2	2	4	BR, s. 22
29.	Jan Jura [1]	<i>servicium cum duo sagittariis</i>	1	2	3	BR, s. 22
30.	Jan Jura [2]	<i>cum una lancea et quatuor sagittariis, tenetur ad residendum</i>	1	4	5	BR, s. 22
31.	Stanisław Narajowski	<i>una lancea sive hasta et duo sagittariis</i>	1	2	3	BR, s. 22
32.	Jakub Romanowski [1]	<i>cum una hasta et quatuor sagittariis</i>	1	4	5	BR, s. 23
33.	Jakub Romanowski [2]	<i>cum una hasta et duobus sagittariis</i>	1	2	3	BR, s. 23
34.	<i>dominorum Romanowski</i> [1]	<i>servicium cum tribus hastis et tribus sagittariis</i>	3	3	6	BR, s. 23
35.	<i>dominorum Romanowski</i> [2]	<i>cum una hasta et duobus balistis</i>	1	2	3	BR, s. 23
36.	<i>dominorum Herborthow</i> [1]	<i>quatuor hastis et totidem sagittariis</i>	4	4	8	BR, s. 24
37.	<i>dominorum Herborthow</i> [2]	<i>cum una hasta et uno balistario</i>	1	1	2	BR, s. 24
38.	<i>dominorum Herborthow</i> [3]	<i>cum duobus sagittariis</i>	—	2	2	BR, s. 24
39.	<i>Iwaschko Dulepski</i>	<i>una hasta cum duobus sagittariis</i>	1	2	3	BR, s. 24
40.	<i>Iwaschko Cornyelewski et Costhco de Radyłowicze</i> [1]	<i>una hasta cum duobus sagittariis</i>	1	2	3	BR, s. 25
41.	<i>Iwaschko Cornyelewski et Costhco de Radyłowicze</i> [2]	<i>una hasta cum duobus sagittariis</i>	1	2	3	BR, s. 25
42.	Andrzej Sienieński [1]	<i>hasta una et balistario uno</i>	1	1	2	BR, s. 25
43.	Andrzej Sienieński [2]	<i>cum una hasta et quatuor sagittariis</i>	1	4	5	BR, s. 25
44.	<i>Kulykowski</i>	<i>cum duabus hastis et sex sagittariis</i>	2	6	8	BR, s. 26
45.	<i>Franzkonis in Leopoli</i>	<i>cum uno sagittario</i>	—	1	1	BR, s. 27
46.	<i>Johannes et Nicolaus Lyesznyowsczy</i>	<i>cum una hasta in equo valente et armis</i>	1	—	1	BR, s. 27
47.	<i>Valentinus Holubyenski</i>	<i>cum una hasta sive lancea et uno sagittario</i>	1	1	2	BR, s. 27-28
48.	Stanisław Chodecki, wojewoda ruski [1]	<i>una hasta cum duobus balistariis</i>	1	2	3	BR, s. 28
49.	Stanisław Chodecki, wojewoda ruski [2]	<i>una lancea et septem sagittariis</i>	1	7	8	BR, s. 28
50.	Stanisław Chodecki, wojewoda ruski [3]	<i>cum una hasta et duobus sagittariis</i>	1	2	3	BR, s. 28
51.	<i>Klementis Deschkonis Papylewski</i>	<i>cum tribus sagittariis</i>	—	3	3	BR, s. 29
52.	<i>Czolhansky</i>	<i>cum una hasta in equo bene valentibus</i>	1	—	1	BR, s. 29
Razem			52	133	185	

L.p.	Rycerz	Zapis źródłowy	Kategoria jeżd.		Wys. pocztu	Źródło
			kop.	str.		
Wymiar służby spisany podczas lustracji 1469 r. w ziemi halickiej						
53.	Jan Kola, podkomorzy halicki [1]	cum duabus lanceis et duobus sagittariis	2	2	4	BR, s. 31
54.	Jan Kola, podkomorzy halicki [2]	cum duabus lanceis et duabus balistis	2	2	4	BR, s. 31
55.	Cole et Spicznyk [1]	servicium cum una lancea et quatuor sagittariis	1	4	5	BR, s. 32
56.	Cole et Spicznyk [2]	cum hasta sive lancea et duobus sagittariis	1	2	3	BR, s. 32
57.	Cole et Spicznyk [3]	eum duabus hastis et duobus sagittariis	2	2	4	BR, s. 32
58.	Cole et Spicznyk [4]	cum una lancea seu sagittario cum balista	1	1*	1	BR, s. 32
59.	nobilis Andree Czelek de Crzywcz	cum una lancea et octo sagittariis	1	8	9	BR, s. 33
60.	Johannis Czysolowski	cum una hasta sive lancea cum duobus sagittariis	1	2	3	BR, s. 33
61.	Cunaschowski	eum una hasta cum armis et equis valentibus	1	—	1	BR, s. 34
62.	Johannis Skarbek	cum una hasta et duabus balistis	1	2	3	BR, s. 34
63.	Waseko Crechwski	una hasta et duobus sagittariis	1	2	3	BR, s. 35
64.	Podwirzbyeczki [1]	cum una hasta et quatuor sagittariis	1	4	5	BR, s. 35
65.	Podwirzbyeczki [2]	una hasta*	1	—	1	BR, s. 35
66.	Mylowanski Iohannis [1]	due haste, due baliste, quatuor sagittarii cum arcubus et equis valentibus	2	6	8	BR, s. 36
67.	Zawyssii de Hnylcze [1]	duo sagittarii	—	2	2	BR, s. 36
68.	Zawyssii de Hnylcze [2]	una hasta, duo sagittarii	1	2	3	BR, s. 36
69.	Herborthowski	una hasta et uno sagittario	1	1	2	BR, s. 36
70.	Raphael de Ostrow	una hasta cum armis bona preparatis	1	—	1	BR, s. 36
71.	Nicolaus Carukowski	cum una hasta et sagittario	1	1	2	BR, s. 37
72.	Johannes Bylinka	cum una hasta et uno sagittario	1	1	2	BR, s. 37-38
73.	Rafał Jakub Jarosławski, starosta lwowski	cum una lancea sive hasta*	1	—	1	BR, s. 38
74.	Jakub Buczacki	quinque hastis et decem sagittariis	5	10	15	BR, s. 39
75.	Jan Odrowąż [1]	cum sex lanceis et duodecim sagittariis — et tenetur ad residenceiam personalem	6	12	18	BR, s. 40
76.	Jan Odrowąż [2]	cum sex hastis bene locatis et duodecim sagittariis	6	12	18	BR, s. 40
77.	Jan Odrowąż [3]	cum una hasta bene firmata et fulcita*	1	—	1	BR, s. 40
78.	Ihnat z Kutyszcz, sędzia halicki	cum una hasta et duobus balistariis	1	2	3	BR, s. 41
79.	Wójt kołomyjski	cum duabus hastis et quatuor sagittariis bene armatis in equis valentibus	2	4	6	BR, s. 42
80.	Zawalowski Iohannis	una hasta et quatuor sagittariis in armis et equis etc.	1	4	5	BR, s. 42
Razem			46	87	133	
Wymiar służby spisany podczas lustracji 1469 r. w ziemi podolskiej						
81.	Petrus Kerdey	cum duabus hastis et duobus sagittariis	2	2	4	BR, s. 46

L.p.	Rycerz	Zapis źródłowy	Kategoria jeżd.		Wys. pocztu	Źródło
			kop.	str.		
82.	Mikołaj Śwircz zwany Biedrzychem, kasztelan kamieniecki [1]	<i>una hasta et duobus sagittariis et alia generalia in necessitate</i>	1	2	3	BR, s. 46-47
83.	Mikołaj Śwircz [2]	<i>cum una hasta et duobus sagittariis</i>	1	2	3	BR, s. 46-47
84.	Mikołaj Śwircz [3]	<i>cum una hasta tenetur et duobus sagittariis</i>	1	2	3	BR, s. 46-47
85.	Michał Babsztyński z Babsztyna i Humieńca, chorąży kamieniecki [1]	<i>cum hasta et duobus sagittariis</i>	1	2	3	BR, s. 47-48
86.	Michał Babsztyński [2]	<i>cum duabus hastis, cum quatuor sagittariis</i>	2	4	6	BR, s. 47-48
87.	Michał Babsztyński [3]	<i>tenetur ad residenciam personalem et servitium tenetur cum una lancea et duobus sagittariis</i>	1	2	3	BR, s. 47-48
88.	Stankomis de Polustowicze et Pauli Czarthkowski	<i>cum hasta et quatuor sagittariis</i>	1	4	5	BR, s. 49
89.	Bahawsky [...] alias Slupyensky	<i>tenetur residenciam personalem et servitium cum lancea et quatuor sagittariis</i>	1	4	5	BR, s. 50
90.	Szenko Coszłowsky	<i>una hasta cum duobus sagittariis</i>	1	2	3	BR, s. 51
91.	Ihnathko Nyesthowicz	<i>tenetur ad residenciam etc., et servire una hasta cum duobus sagittariis</i>	1	2	3	BR, s. 51
92.	Zygmunt z Jagielnicy, sędzia kamieniecki	<i>una hasta et duobus sagittariis</i>	1	2	3	BR, s. 51
93.	wnuk sedzi podolskiego (Zygmunta)	<i>cum duabus lanceis et quatuor sagittariis</i>	2	4	6	BR, s. 51
94.	Michaelis Slothnycky	<i>una hasta et duobus sagittariis</i>	1	2	3	BR, s. 52
95.	Johannes Kyerdey	<i>cum una lancea et quatuor sagittariis</i>	1	2	3	BR, s. 52
96.	Kalenyk Charenycz	<i>cum una hasta et duobus sagittariis</i>	1	2	3	BR, s. 52
97.	domini Swynka	<i>eum una hasta et quinque sagittariis</i>	1	5	6	BR, s. 53
98.	Johannis Czygowscy	<i>una lancea et duobus sagittariis</i>	1	2	3	BR, s. 53
99.	Iohannis Czastolowski	<i>una hasta et duobus sagittariis, tenetur residenciam personalem</i>	1	2	3	BR, s. 53
100.	Stephani de Szczukowszcze alias de Baworow	<i>una hasta*</i>	1	—	1	BR, s. 54
101.	Domarathkonis Furmanowcy Dorothee et Petri Sbyklowszky	<i>cum una hasta et residenciam personalem*</i>	1	—	1	BR, s. 54
102.	Ade Fridronis [1]	<i>una hasta, duobus balistariis</i>	1	2	3	BR, s. 55-56
103.	Ade Fridronis [2]	<i>cum una lancea et duobus sagittariis</i>	1	2	3	BR, s. 55-56
104.	Iohanmis Swircz	<i>servitium una lancea et uno sagittario et residenciam personalem</i>	1	1	2	BR, s. 56
105.	Swircz	<i>una hasta, duobus sagittariis, residenciam personalem</i>	1	2	3	BR, s. 56
106.	Johannes Podwirzbyeczki	<i>cum tribus sagittariis</i>	—	3	3	BR, s. 57

L.p.	Rycerz	Zapis źródłowy	Kategoria jeżd.		Wys. pocztu	Źródło
			kop.	str.		
107.	Przeczslawsky [1]	<i>una hasta et duobus sagittariis</i>	1	2	3	BR, s. 58
108.	Przeczslawsky [2]	<i>una hasta et duobus sagittariis</i>	1	2	3	BR, s. 58
109.	Clementis Strumylo	<i>servieium una lancea, quatuor sagittariis, tenetur ad residenciam personalem</i>	1	4	5	BR, s. 58
110.	Denylo	<i>una lancea cum tribus sagittariis</i>	1	3	4	BR, s. 59
111.	Jan Boryskowski, podsędek kamieniecki	<i>una lancea, quatuor sagittariis, et tenetur ad residendum</i>	1	4	5	BR, s. 59
112.	Michaelis Pyassezeczky	<i>una lancea, duo sagittarii et tenetur residenciam personalem</i>	1	2	3	BR, s. 59
113.	Rurschan Iohannes	<i>servicium cum duabus hastis et quatuor sagittariis, residenciam tenetur personalem</i>	2	4	6	BR, s. 59
114.	Johannes et Nicolaus [...] Reebrzan Schaschka	<i>una hasta et duobus sagittariis</i>	1	2	3	BR, s. 59
115.	Michał Buczacki [1]	<i>servicium cum hasta una et duobus sagittariis</i>	1	2	3	BR, s. 60
116.	Michał Buczacki [2]	<i>una lancea et duo sagittariis</i>	1	2	3	BR, s. 60
117.	Michał Buczacki [3]	<i>residenciam personalem [...] cum una lancea et duobus sagittariis</i>	1	2	3	BR, s. 60
118.	Michał Buczacki [4]	<i>cum tribus balistariis et una hasta, tenetur idem residenciam</i>	1	2	3	BR, s. 60
119.	Michał Buczacki [5]	<i>tenetur ad residenciam personalem [...] cum una hasta et quatuor</i>	1	4	5	BR, s. 60
120.	Michał Buczacki [6]	<i>una lancea cum duobus sagittariis</i>	1	2	3	BR, s. 60
121.	Gregorii Kerdey [1]	<i>cum una lancea et quatuor sagillariis</i>	1	4	5	BR, s. 61
122.	Gregorii Kerdey [2]	<i>una lancea et duobus sagittariis</i>	1	2	3	BR, s. 61
123.	Gregorii Kerdey [3]	<i>residencia personalis [...] una hasta et duobus sagittariis</i>	1	2	3	BR, s. 61
124.	Michał Buczacki, Muzyło wojewoda podolski (?) [1]	<i>una hasta cum quatuor sagittariis [...] residencia personalis;</i>	1	4	5	BR, s. 61-63
125.	Michał Buczacki, Muzyło [2]	<i>cum una lancea et duobus sagittariis;</i>	1	2	3	BR, s. 61-63
126.	Michał Buczacki, Muzyło [3]	<i>duabus lanceis et duodecim sagittariis [...] residencia personalis</i>	2	12	14	BR, s. 61-63
127.	Michał Buczacki, Muzyło [4]	<i>una lancea et duobus sagittariis</i>	1	2	3	BR, s. 61-63
128.	Michał Buczacki, Muzyło [5]	<i>una hasta et duo sagittarii</i>	1	2	3	BR, s. 61-63
129.	Michał Buczacki, Muzyło [6]	<i>cum una hasta et quatuor sagittariis</i>	1	4	5	BR, s. 61-63
130.	Michał Buczacki, Muzyło [7]	<i>cum una hasta et duobus sagittariis</i>	1	2	3	BR, s. 61-63
131.	Michał Buczacki, Muzyło [8]	<i>cum una hasta et quatuor sagittariis</i>	1	4	5	BR, s. 61-63
132.	Michał Buczacki, Muzyło [9]	<i>cum quatuor hastis et quatuor sagittariis</i>	4	4	8	BR, s. 61-63
133.	Michał Buczacki (?) [1]	<i>una hasta cum duobus sagittariis</i>	1	2	3	BR, s. 63

L.p.	Rycerz	Zapis źródłowy	Kategoria jeżd.		Wys. pocztu	Źródło
			kop.	str.		
134.	Michał Buczański (?) [2]	<i>una hasta, duo sagittarii</i>	1	2	3	BR, s. 63
135.	<i>Petri Cunath de Nowoszelcze</i>	<i>una hasta et duo sagittarii</i>	1	2	3	BR, s. 63
136.	<i>Wnuczkonum germanorum</i>	<i>cum una hasta et uno sagittario in equis et armis bene valentibus</i>	1	1	2	BR, s. 64
137.	<i>Wolczkonis</i>	<i>cum una hasta et duobus sagittariis in equis et armis bene valentibus</i>	1	2	3	BR, s. 65
138.	<i>Wolczkonis</i>	<i>cum una hasta sive lancea et duobus sagittariis</i>	1	2	3	BR, s. 65
139.	Michał Buczański, Muzyło wojewoda podolski [10]	<i>cum una hasta et duobus sagittariis</i>	1	2	3	BR, s. 65
Razem			66	153	219	
Razem w 1469 r.			166	383	549	
Wymiar służby spisany w nadaniach Jana Olbrachta						
140.	<i>Iaczkowicz (lasko scultetus alias kniass)</i>	<i>in duobus equis bonis, cum arcus et sagittis</i>	—	2	2	М. Грушевський, <i>Матеріали ...</i> , с. 64-65, №50

Legenda:

* W danych przypadkach mamy do czynienia raczej z kopią jako podstawową jednostką taktyczną.

Źródło: opracowanie własne na podstawie BR, s. 8–65 oraz М. Грушевський, *Матеріали ...*, с. 64-65, №50

1.7. Piechota miejska (zbrojna eskorta wozów)

Od XIII w., mieszczenie mieli obowiązek wspierania wypraw wojennych. Przy tym, głównym świadczeniem na rzecz władcy było wysyłanie wozów z żywnością, na których transportowano żywność i niezbędny sprzęt inżynieryjny, nadzór nad którymi sprawowała złożona z mieszczan zbrojna eskorta. Ta powinność była jednym z największych obciążeń finansowych dla miast. Z tego powodu liczba wozów wstawianych przez poszczególne miasta zależała od ich wielkości i zasobności. Koszt wozu w XV w. wynosił 2–3 grzywny, zaś za dobrze opatrzonego wóz ze wszystkim niezbędnym do wyprawy należało zapłacić ok. 22 grzywien¹. Mniejsze i uboższe miasta często składały się, by wspólnie wyposażyć jeden pojazd. Co ciekawe, niektóre ośrodki mogły uniknąć tego świadczenia, wnosząc na rzecz króla opłatę pieniężną zamiast dostarczania wozu. Na wozach wieziono żywność, uzbrojenie, namioty, kotły, narzędzia do prac inżynieryjnych, a także technikę oblężniczą oraz działa².

Jak wspomniano wyżej, obowiązek dostarczenia wozów szedł w parze z koniecznością zapewnienia im zbrojnej ochrony. Jak zaznacza J. Szymczak, wzrost znaczenia tej powinności nastąpił w związku ze wzrostem liczebności pospolitego ruszenia oraz po rozpowszechnieniu się w Polsce husyckiego sposobu wojowania, a zwłaszcza zapożyczeniu taboru. Za tym szedł wzrost także znaczenia piechoty, która pełniła rolę eskorty strzegącej wozów taborowych³.

Podstawowe znaczenie dla poznania uzbrojenia piechoty miejskiej posiadają uchwały sejmu piotrkowskiego z 28 marca 1477 r. Kwestii tej był poświęcony punkt 6, w którym wskazywano, że miasta królewskie i kościelne powinny wystawiać odpowiednią liczbę pieszych wg. szacunków, zaś piesi powinni posiadać kuszę albo rusznicę, miecz, hełm, rękawicy, tarcze i napierśnik. Przy tym zaznaczono, żeby przy każdym wozie (oprócz transportujących żywność) znajdował się jeden pieszy z rusznicą lub kuszą⁴.

Co do miast ruskich, to nie mamy informacji z omawianego okresu o liczbie zbrojnych mieszczan przy wozach oraz ich uzbrojeniu. Musimy korzystać z wykazu z

¹ J. Kałużny, *Miejskie wozy wojenne z ziem łęczyckiej i sieradzkiej w składzie armii Królestwa Polskiego w XVI–XVII wieku*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica” 2017, nr 99 (16), s. 129.

² R. Dudziński, *Wozy taborowe i organizacja przemarszów wojsk polskich w drugiej połowie XV wieku*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica” 2001, t. 72, s. 83.

³ J. Szymczak, *Zbrojna eskorta miejskich wozów wojennych w Polsce w XV–XVI w.*, „Studia z Dziejów Średniowiecza” 2016, nr 20, s. 283–284.

⁴ J. Szymczak, *Zbrojna eskorta...*, s. 285.

1521 r. stworzonego w związku z wyprawą do Prus, zawierającego informacje o wozach z 85 miast Korony⁵. Ruś w tym wykazie reprezentowało 17 miast: Sanok, Chełm, Hrubieszów, Sokal, Bełz, Grabowiec, Tyszowce, Horodło, Przemyśl, Sambor, Stryj, Grodek Jagielloński, Żydaczów, Dolina, Szczerec, Niżankowice oraz Busk⁶. Załoga każdego z tych wozów składała się z woźnicy i dwóch zbrojnych eskorty. Woźnice wozów z miast ruskich byli uzbrojeni w miecze, szable, topory i włócznie, nie mieli natomiast żadnego uzbrojenia ochronnego⁷. Co do piechoty ruskiej, to jej uzbrojenie było bardzo różnorodne. Piechurzy mieli rusznice, miecze, szable, włócznie oraz po jednym łuku, giewii i halabardzie. Tylko nieliczni żołnierze eskorty posiadali pancerze i tarcze (zob. Tab. 7)⁸.

⁵ O. 82, sygn. 3. *Rejestr wozów skarbnych od miast i miasteczek Rzeczypospolitej koronnych na wyprawę wojenną roku 1521 dostarczonych*, wyd. C. Biernacki, Kraków 1886 [dalej: RWS].

⁶ O. 82, sygn. 3, k. 142–162v. RWS, s. 20–23.

⁷ J. Szymczak, *Zbrojna eskorta...*, s. 296–304.

⁸ J. Szymczak, *Zbrojna eskorta...*, s. 296–304.

Tabela 7. Uzbrojenie woźniców i piechurów wystawionych przez miasta ruskie na wyprawę do Prus w 1521 r.

L.p.	Miasto	Woźnica	Piechur I	Piechur II
1.	Sanok	<i>cum gladio</i>	<i>cum gladio et glavia</i>	<i>cum gladio et glawia</i>
2.	Chełm	<i>cum gladio et securi</i>	<i>cum gladio, bombardarda</i>	—
3.	Hrubieszów	<i>cum gladio</i>	<i>cum gladio et bombardarda</i>	<i>cum gladio et bombardarda</i>
4.	Sokal	<i>cum securi</i>	<i>cum gladio et bombardarda</i>	<i>cum gladio et bombardarda</i>
5.	Bełz	—	<i>cum gladio et bombardarda</i>	—
6.	Grabowiec	<i>cum framea</i>	<i>cum gladio</i>	—
7.	Tyszowce	<i>cum gladio</i>	<i>cum gladio et lancea</i>	—
8.	Horodło	<i>cum tribulo</i>	<i>cum clipeo et lancea</i>	<i>cum lancea</i>
9.	Przemyśl	<i>cum framea</i>	<i>cum framea et bombardarda et ceteris apamentis, quo pertinent ad bombardam</i>	—
10.	Sambar	<i>cum gladio</i>	<i>cum gladio et pixide atque lorica</i>	<i>cum lancea et gladio, loricatus, cathena, ligo, securis</i>
11.	Stryj	<i>cum framea</i>	<i>cum framea et bombardarda</i>	<i>cum gladio et bombardarda</i>
12.	Grodek	—	<i>cum framea et lancea</i>	—
13.	Żydaczów	<i>cum lancea et bipenni</i>	<i>cum gladio et bombardarda</i>	—
14.	Dolina	<i>cum lancea et bipenni</i>	<i>cum framea et arcu</i>	—
15.	Szczerzec	<i>woż wojenny</i>	—	—
16.	Niżankowice	<i>cum gladio</i>	<i>cum gladio et lancea</i>	—
17.	Busk	<i>cum gladio alias s arsunem</i>	<i>cum gladio et halabarth</i>	—

Źródło: opracowanie własne na podstawie: O. 82, sygn. 3, k. 142–162v. RWS, s. 20–23. J. Szymczak, *Zbrojna eskorta...*, s. 296–304.

1.8. Finansowanie

W omawianym okresie dostępne królom Polski siły zbrojne można podzielić na wojska płatne oraz pospolite ruszenie. Pierwsi walczyli za żołd, drudzy za udział w obronie kraju wynagrodzenia nie pobierały, zaś ich służba wynikała z obowiązków feudalnych. Inną sprawą były wyprawy zagraniczne, wtedy szlachta żołd pobierała, zaś jego kwoty były określone w przywilejach królewskich⁹. Walka z najazdami na ziemie ruskie Królestwa Polskiego wymagała użycia i współpracy wszystkich tych sił.

Jak zauważa A. Bołdyrew, „przełom XV i XVI w. to także moment, w którym podstawową siłą zbrojną państwa polskiego formalnie nadal było rycerskie pospolite ruszenie, jednak w praktyce w skład sił zbrojnych wchodziło głównie wojsko piętne (najemne i zacięte). Siłą rzeczy pieniądż stawał się środkiem mobilizacji wojska i utrzymania go na wybranych odcinkach frontu”¹⁰.

Liczebność wojsk zaciętych, była bezpośrednio uzależniona od stanu finansów królestwa. Mimo że dochody królewskie nie były małe, lecz zarządzanie nimi było bardzo nieefektywne. W monarchii stanowej nie rozróżniano skarbu królewskiego od skarbu państwowego. Osobiste wydatki króla, utrzymanie licznego dworu, wyprawianie poselstw oraz utrzymanie wojska – wszystko to było finansowane ze skarbu królewskiego. Natomiast wprowadzenie w Polsce wojska zaciętego oraz rosnące wydatki na jego utrzymanie, które głównie zaczęły pochodzić z okazjonalnie nakładanych podatków doprowadziło do podziału wydatków państwowych i prywatnych króla. Finansowanie wojska na pocz. XVI w. oddano pod nadzór sejmu¹¹.

Do stałych dochodów państwa odnosiły się wpływy z dóbr królewskich (czynsze dzierżawne z królewskich, czyli z prywatnej domeny królewskiej), kopalin soli w Wieliczce, Bochni, Drohobyczu, Dolinie i Przemyślu (żupy w XV w. generowały nawet 1/3 dochodów skarbu królewskiego, lecz ostatecznie też trafiały drogą zastawu w ręce prywatne¹²), a także niektóre podatki, które nie wymagały każdorazowej zgody sejmu. Były to poradne, czyli podatek o wysokości 2 gr. z łanu w majątkach prywatnych i po 4

⁹ K. Gryglewski, *Military Service of Knights, Vogts and Village Mayors in the Kingdom of Poland under the Reign of Władysław II Jagiello: Legal Regulations*, „Faces of War” 2024, nr 2, p. 45–49.

¹⁰ A. Bołdyrew, *Pieniądż jako narzędzie wojny (floreos breves et integros) w Polsce pierwszej połowy XVI wieku*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica” 2023, t. 114, s. 59.

¹¹ J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, *Historia ustroju i prawa polskiego*, Warszawa 2009, s. 257.

¹² M. Szukała, *Największe przedsiębiorstwo dawnej Rzeczypospolitej*, „Mówią Wieki” 2019, nr 6, s. 73–76; [J. T. Lubomirski], *Trzy rozdziały z historii skarbowości w Polsce 1507–1532*, Kraków 1868, s. 22.

w majątkach kościelnych płacony od posiadanej ziemi, stacyjne (opłata na utrzymanie dworu królewskiego podczas jego podróży), czynsze pobierane od społeczności żydowskich (tzw. pogłówny żydowski) oraz miast Gdańska i Elbląga oraz cła wewnętrzne oraz z komór granicznych¹³. Szlachta w zasadzie była wolna od podatków, dlatego chłopci w ich majątkach płacili tylko poradne. Natomiast od zgody sejmu zależały inne podatki, z których utrzymywano wojsko zaciężne oraz dochody z mennicy. W czasach wyjątkowej potrzeby pobierano nadzwyczajne podatki, do których należało nadzwyczajne łanowe, zwane poborem. Podatek nadzwyczajny, jak i czynsze czy naturalia w końcu XV w. wybierany był zazwyczaj w dniu św. Marcina (11 listopada), lecz za Zygmunta Starego podatek rozbito na dwie raty – wiosenną i jesienną. Tą zmianę wyjaśniają próba uzyskania stałego dostępu skarbu do pieniędzy¹⁴. Natomiast miasta płacili podatek majątkowy, zwany szosem (był to podatek od handlu i rzemieśnictwa). Czasem zbierano akcyzę (cyza, czopowe), czyli miejski podatek powszechny wybierany od dochodu ze sprzedaży alkoholu w miastach królewskich, prywatnych i kościelnych. Duchowieństwo było zwalniane z opodatkowania, lecz czasem na synodach uchwalało przyznanie królowi „dobrowolnej ofiary” (*subsidium charitativum*) na rzecz obrony Rusi przed niewiernymi. Od zgody kościoła zależało też pozostawienie w kraju świętopietrza oraz jubileuszu. Pomimo tych źródeł, dochody państwa były niewystarczające, aby pokryć rosnące wydatki. W związku z tym król stale zaciągał pożyczki, aby zaspokoić swoje potrzeby finansowe¹⁵.

Jak zaznacza A. Bołdyrew, władcy Polski „z jednej strony niechętnie wydatkowali znaczne sumy na utrzymanie wojska, z drugiej – jak się wydaje – kierowani poczuciem odpowiedzialności i obowiązku robili to, nie mogąc doczekać się skutecznej pomocy ze strony szlachty mianującej się tytułem *defensor patriae*”¹⁶.

Całością skarbu zarządzał jeden urzędnik – podskarbi koronny. Dopiero w 1505 r. wprowadzono podział na skarb prywatny (nadworny) oraz publiczny. Na czele obu król

¹³ J. Rutkowski, *Skarbowość polska za Aleksandra Jagiellończyka*, Lwów 1909, s. 10, 20–37.

¹⁴ T. Związek, *Mechanizmy poboru podatków nadzwyczajnych na początku XVI wieku na przykładzie kaliskich rejestrów poborowych*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2022, t. 70 (1), s. 19.

¹⁵ J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, *Historia ustroju...*, 260–261; M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość...*, t. 1, s. 18; A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 87–90, 92–93; A. Wyczański, *Z dziejów reform skarbowo-wojskowych za Zygmunta I. Próby relucji pospolitego ruszenia*, „Przegląd historyczny” 1952, t. 43, s. 292; S. Głabiński, *Nauka skarbowości*, Warszawa–Lwów 1925, s. 63–64; J. Rutkowski, *Skarbowość...*, s. 10.

¹⁶ A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 89.

Aleksander postawił podskarbiego koronnego, ale do pomocy dodał mu podskarbiego nadwornego¹⁷.

Jak zaznaczał Z. Spieralski, utrzymywanie zaciężnych w całości spadało na skarb królewski. Jak wiadomo skarbiec królewski był prawie zawsze pusty¹⁸. Niestety, dochody państwa były znacznie niższe niż jego potrzeby oraz wydatki dworu. Również liczba zaciężnych rosła, zakres zadań im powierzanych też.

Między 28 października a 28 listopada 1470 r. na sejmie w Piotrkowie dyskutowano o finansowaniu wojsk zaciężnych. Jeszcze przed rozpoczęciem obrad, na zjeździe korczyńskim w październiku królowi udało się przekonać możnych do udzielenia wsparcia finansowego w celu opłacenia zaciężnych, w stosunku do których którymi skarb królewski miał zaległości z tytułu służby w okresie wojny trzynastoletniej (1454–1466)¹⁹. Nowa fala najazdów tatarskich doprowadziła do tego, że szlachta ruska stawiała już swoje warunki, że nie udzieli finansowego wsparcia królowi, *dopóki nie zostanie ustanowiona prawna i skuteczna obrona ziem Rusi przed Tatarami*²⁰.

Zaciężnych domagających się wypłaty zaległego żołdu udało się przekonać, żeby wstrzymali się z żądaniami. Królowi udało się skłonić szlachtę do uchwalenia nowego podatku, który miał pomóc w opłaceniu wojsk, lecz ostatecznie nie udało się zebrać wystarczającej sumy na obronę Rusi, gdyż cała uwaga króla i możnych została skupiona na wojnie z Maciejem Korwinem o sukcesję czesko-węgierską²¹.

W 1476 r. w związku z zagrożeniem tureckim ze strony Mołdawii król zdołał przeforsować uchwalenie podatków, na obronę Rusi, lecz o zaciągach płatnego wojska nie wiadomo. Częste problemy przy uchwaleniu podatków wynikały z rozbieżności interesów między Wielkopolską a Małopolską. Wielkopolanie nie byli zainteresowaniłożeniem pieniędzy na obronę odległej Rusi. Inaczej Małopolanie, których niepokoiły wrocie najazdy na sąsiadujące od wschodu ziemie.

Na zjeździe w Nowym Mieście Korczynie król obradował przez 15 dni razem z panami małopolskimi, od których uzyskał pomoc pieniężną po 4 groszy z łanu na obronę

¹⁷ [J. T. Lubomirski], *Trzy rozdziały...*, s. 1.

¹⁸ To samo dotyczyło i innych władców feudalnej Europy, np. cesarza Maksymiliana Habsburga też nazywano „Maksymilianem bez grosza”, Э. Окшотт, *Оружие и воинские доспехи Европы. С древних времен до конца Средневековья*, пер. Л. Игоревский, Москва 2009, s. 400

¹⁹ DR, ks. 12, s. 269.

²⁰ DR, ks. 12, s. 270.

²¹ T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 234; Z. Spieralski, *Obrona...*, s. 85.

Rusi. W wypadku zgodzenia się na ten pobór Małopolan, swą pomoc obiecali również Wielkopolanie. Szlachta małopolska ze swych zobowiązań się wywiązała, natomiast Wielkopolanie wbrew wcześniejszym zobowiązaniom podatku nie uchwalili. Przyczyną był konflikt z królem, ku niezadowoleniu możnych i szlachty wyniósł na stanowisko wojewody kaliskiego Macieja z Mosina sprawującego będącego już starostą generalnym wielkopolskim. Ostatecznie więc podatek był wybierany tylko w Małopolsce²².

Gdy w kwietniu 1477 r., podczas sejmku w Piotrkowie, omawiano kwestie obronne, zaproponowano wysłać i utrzymywać na Rusi zaciężnych, którzy mieliby bronić te ziemie przed atakami niewiernych (*infideles*). W tym celu przygotowywano projekt ustalenia stałego podatku na zaciężnych. Z pozyskanych środków planowano utrzymywać rocznie 5,5 tys. jazdy oraz 1 tys. piechoty. Żołd dla jeźdźcy miałby wynosić 6 fl. zaś utrzymanie przez rok takiej liczby jeźdźców oszacowano na 120 tys. fl. Z kolei płaca piechura ustalono na 5 fl. kwartalnie. Planowano, że 600 piechurów opłaconych zostanie przez obywateli miast – każda dziesiątka mieszczan wystawić miała jednego piechura, pozostałe 400 pieszych mieli opłacić mieszkańcy przedmieść (*suburbani*), których 30 mieszkańców finansowało jednego pieszego. Projekt ten dotyczył wszystkich miast, królewskich, prywatnych i kościelnych oraz miast księstwa mazowieckiego. Zaproponowano nawet nową konstrukcję podatku w wysokości 12 gr. Na kwotę tę składać się miało 6 gr. z łąnów kmiecich, karczem i młynów, 2 gr. z poradlnego oraz 4 gr. z czynszów pozyskiwanych od chłopów w majątkach prywatnych i kościelnych. Możliwe, że plan ten nigdy nie został zrealizowany, ponieważ brakuje dowodów na jego wprowadzenie w życie²³.

W 1478 r. z wielkim trudem uchwalono wiardunkowe (12 gr. z łąnu) lecz uzyskane w ten sposób środki przeznaczono na opłacenia zaciężnych biorących udział w wojnie z biskupem Tungenem²⁴. T. Szulc wskazywał, że na sejmie w Piotrkowie w 1478 r. szlachta nie tylko sprzeciwiła się poborowi na zaciężnych, ale i odmówiła udziału w pospolitym ruszeniu²⁵.

²² DR, ks. 12, s. 400. T. Szulc, *Uchwały podatkowe ze szlacheckich dóbr ziemskich za pierwszych Jagiellonów (1386–1501)*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Iuridica” 1991, t. 48, s. 105–107.

²³ *Codex epistolaris saeculi decimi quinti*, t. 1, cz. 2, s. 275–280, nr 232, 233. T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 234; Z. Spieralski, *Obrona...*, s. 86.

²⁴ DR, ks. 12, s. 421–422; T. Szulc, *Uchwały podatkowe...*, s. 109–111.

²⁵ T. Szulc, *Uchwały...*, s. 108.

Po upadku portów czarnomorskich w Kilii i Białogrodzie w 1484 r. wzrosło zagrożenie tureckie. W związku z tym szlachta była bardziej skłonna do ponoszenia ciężarów, czego wyrazem było uchwalenie podatków w grudniu 1484 r. podczas sejmiku piotrkowskiego oraz w styczniu–lutym 1485 r. na sejmikach w Kole i Korczynie. Pobór ten był wybierany w ciągu dwóch lat²⁶. Odtąd też zaczęto większą uwagę zwracać na kresy południowo-wschodnie jako obszar o szczególnym znaczeniu w kontekście ewentualnych działań w Mołdawii. Obecność zaciężnych na Podolu w 1484 r. potwierdza wspomniany wyżej zapis 100 kop groszy na miastach Nowy i Stary Sambor dla Jana Odrowąża, wojewody ruskiego. Król wynagrodził go za to, że zaciężnych w Kamieńcu opłacił ze swych prywatnych środków²⁷.

Z pieniędzy zebranych w 1485 utrzymywano zaciężnych Jana Polaka Karnkowskiego, który szykował się na Rusi na wyprawę do Mołdawii. Za organizację wyprawy, dostarczanie i wypłacenie żołdu oraz osłonę tyłów armii na Podolu odpowiadał Feliks Paniowski, tamtejszy starosta, mianowany wówczas hetmanem zaciężnych²⁸. Lecz do Mołdawii wyruszyli tylko 3 tys. zaciężnych, portów odzyskać się nie udało²⁹.

W 1486 r., gdy jeszcze napływały podatki uchwalone w 1484 r., ruszyły nowe przygotowywania do wyprawy, a ziemie ruskie stały się dla niej zapleczem. W tym czasie, wzrosło też zagrożenie ze strony Tatarów, więc wysłano tam 27-letniego królewicza Jana Olbrachta, który na miejscu kierować miał przygotowaniem wojennymi. Swoją siedzibę królewicz ulokował w Bełzie³⁰. Królewicz przez cały 1486 r. działał na Rusi. Ściągano tam też zaciężnych, lecz ich liczba nie jest znana³¹. W przygotowaniu wyprawy oraz organizacji obrony królewicza wspierali Feliks Paniowski, starosta generalny podolski oraz Spytek Jarosławski, starosta generalny ruski (w tym finansowo)³². Jak widać, bez dostatecznego finansowania królewicz niewiele mógł tam osiągnąć. Wewnątrz kraju król

²⁶ T. Szulc, *Uchwały...*, s. 120–121.

²⁷ ZDPerg, nr 7368.

²⁸ M. Michalewiczowa, *Paniowski...*, s. 128; K. Niemczyk, *Kilka uwag...*, s. 327–328.

²⁹ Oprócz Jana Polaka Karnkowskiego wojskiem w Mołdawii dowodzili też dwa rotmistrze: Czesuj i Weisdorffer. Jak zaznacza T. Grabarczyk byli to raczej zaciężni z Czech i Niemiec, gdyż znaczna część podległego im wojska była złożona z żołnierzy z tych krajów. Oprócz jazdy w wyprawie uczestniczyła też piechota w liczbie 300 pieszych i 4 konnych pod dowództwem Stanisława Swosza z Lupeczy i Stanisława Banowskiego. Do uczestników wyprawy należały również Szczepan Wojnarowski, Dersław Wąs, Przybyk, Bernard Kalinowski, Jakuba Napora oraz in. Z 27 maja 1485 r. pochodzi też list przypowiadni dla rotmistrza Marcina Ryszkę z Merlinu na zaciąg 100 piechoty i 2 koni. ZDP, nr 4490; M. Plewczyński, *Wojny Jagiellonów...*, s. 126–127; T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 212–214.

³⁰ K. Łopatecki, A. Bołdyrew, *Półstałe obozy...*, s. 404; M. Plewczyński, *Wojny Jagiellonów...*, s. 127.

³¹ AOCLA, t. 2, nr 1457, 1627, 1756.

³² M. Michalewiczowa, *Paniowski...*, s. 128; W. Dworzaczek, *Jarosławski Spytek (Spytek z Jarosławia) h. Leliwa (ok. 1436–1519)*, [w:] PSB, t. 11, s. 5; K. Niemczyk, *Kilka uwag...*, s. 327–328.

zastawiał dobra w celu uzyskania pożyczek. Starał się też o zgodę na nowe podatki, co uzyskał dopiero na sejmie piotrkowskim obradującym na przełomie 1486 i 1487 r. Uchwały te zatwierdzono na sejmikach w Nowym Mieście Korczynie (10–20 marca) oraz Kłodawie (26 marca – 4 kwietnia). Tym razem w całej Koronie zbierano po 6 gr. łanowego oraz 6 gr. wiardunkowego³³. Król jednak już 28 stycznia 1487 r. wydał 3200 fl. na wypłaty dla zaciężnych zaciąganych *contra Turcas*³⁴.

Wojsko sfinansowane z podatków 1487 r. jednak nie wyruszyło do Mołdawii, lecz zostało z sukcesem użyte przeciwko Tatarom zawołzańskim (w bitwach nad Szawranią i pod Kopystrzynem). Nie wykluczone, że do tych sukcesów przyczynili się zaciężni, jednak kwestia ich obecności w tych bitwach wymaga dalszych badań. Prawdopodobnie z podatków z 1487 r. finansowano też działania Stefana III Wielkiego. Z 28 grudnia 1487 r. pochodzi bowiem pokwitowanie odbioru 1 tys. fl. przez posłów hospodara: Spetera i Mikuły Dragosławicza. Jak zapisano w dokumencie, środki te były przeznaczone na obronę przed „pogaństwem” i „wszelkimi nieprzyjaciółmi”³⁵. W kolejnym, 1488 r. również wybierano podatki od mieszczan i duchownych, zażądano także pomocy finansowej od Prus Królewskich³⁶.

W końcu 1490 r. w związku groźbą najazdu Wielkiej Ordy zawołżańskiej na Wołyń, ziemie chełmską i lubelską królowi udało się nakłonić duchowieństwo i szlachtę do uchwalenia podatku na sejmie piotrkowskim (ok. 3 grudnia 1490 r.). Kwota jaką w wyniku tej uchwały uzyskano nie jest znana, wzorem poprzednich lat mogło to być 6 lub 12 gr. z łanu. Podatek ten wybierano przez dwa lata a uzyskane w ten sposób środki przeznaczone były na zaciągi w tym celu żołnierzy w celu obrony Rusi przed niewiernymi i (*pro defensione regni a paganis et aliis hostibus expeditione seviliū et stipendiariū*)³⁷.

Sytuacja finansowa pogorszyła się za panowania Jana Olbrachta, który potrzebował znacznych sum pieniężnych dla realizacji wyprawy mołdawskiej w 1497 r., a po jej klęsce, także dla obrony przed najazdami Turków, Tatarów i Mołdawian. W tym okresie nadmierne rozdawnictwo królewsczyzn szlachcie i magnatom znacznie

³³ T. Szulc, *Uchwały...*, s. 123–124; L. Pilat, *The 1487 crusade: A turning Point in the Moldavian–Polish Relations*, „Medieval and Early Modern Studies for Eastern and Central Europe” 2010, nr 2, p. 129.

³⁴ MK, ks. 14, k. 97v (188). MPRS, t. 1, nr 1851. T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 235.

³⁵ ZDP, nr 3133.

³⁶ T. Szulc, *Uchwały...*, s. 127.

³⁷ MK, sygn. 14, k. 206v. MPRS, t. 1, s. 114, nr 2179. Z. Spieralski, *Obrona...*, s. 88; M. Plewczyński, *Wojny Jagiellonów...*, s. 97–98.

uszczupliło zasoby finansowe państwa, co długofalowo miało negatywny wpływ na jego obronność³⁸. W 1492 r. podatki te były wybierane, tym razem zgodzili się na nie zarówno Małopolsanie jak i Wielopolanie³⁹. W kolejnym roku wpływy były większe, dzięki uchwale podatkowej podjętej na sejmie w Piotrkowie. Tym razem Małopolsanie i Wielkopolsanie też działali zgodnie. Szlachta ze swych dóbr płaciła podatek wiardunkowy z łanów kmieci oraz podatek z ¼ części czynszów. Podatki te ściągano przez okres kolejnych dwóch lat. Co ważne, na obronę Rusi przed Turkami i Tatarami, duchowieństwo wielkopolskie na synodzie gnieźnieńskim zgodziło się pobór ¼ czynszów z swych majątków⁴⁰.

Kolejne podatki uchwalono dopiero na sejmie piotrkowskim w 1496 r. (4 marca – 2 maja). Były to 4 gr. z łanu oraz dwuletnia akcyza⁴¹. Jak zaznacza T. Szulc, 1497 r. nie był rokiem podatkowym, więc wyprawa mołdawska była finansowana z podatków uchwalonych w poprzednim roku oraz z prywatnych środków króla, który zastawiał dobra w zmian za pożyczki. Został wówczas jedynie uchwalony podatek od duchowieństwa, który był odpowiedzią na ubiegłoroczną daninę od szlachty⁴². Po nieudanej wyprawie pod Suczawę pozostał dług o wysokości 35 tys. dukatów⁴³.

W styczniu 1498 r. na sejmie piotrkowskim⁴⁴ uchwalono niezwłocznie szereg podatków (pogłównie⁴⁵, czopowe⁴⁶, podatek od wsi, szos, pobór – *fertones*, możliwe też łanowe), zaś pozyskane środki miały iść na odbudowę obrony potocznej. Było to znaczne obciążenie dla mieszkańców królestwa, świadczenia z dóbr szlacheckich wybierano przez kolejne siedem lat. Z podatków zebranych w 1498 r., w kwietniu–maju następnego roku postanowiono utrzymywać na Rusi 3 tys. wojsko zaciężne. Lecz nawet takie radykalne kroki, czy to z powodu trudności w wybieraniu podatków, czy szybkości ich rozdysponowania nie uchroniły skarbcza królewskiego od kłopotów finansowych. Już latem królowi brakowało pieniędzy. W kolejnym, 1499 r. nie zgłaszano propozycji nowych podatków, koncentrując się na ściąganiu tych już uchwalonych. W maju zaczęły

³⁸ M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość...*, t. 1, s. 17.

³⁹ T. Szulc, *Uchwały...*, s. 132.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 133–134.

⁴¹ *Ibidem* ..., s. 138.

⁴² *Ibidem*, s. 139–140.

⁴³ M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość...*, t. 1, s. 17.

⁴⁴ Sejm obradował w Piotrkowie w dniach 12 stycznia – 17 lutego 1498 r. *Sejm piotrkowski 1498 r.*, [w:] *Volumina Constitutionum (1493-1549)*, t. 1: 1493-1526, red. S. Grodziski, Warszawa 2000, s. 86 (dalej: VC).

⁴⁵ *Statutum exactionum personalium*, [w:] VC, s. 87–88.

⁴⁶ *Statutum czopowe*, [w:] VC, s. 88–90.

napływać pieniądze z podatków przegłosowanych w ubiegłym roku, co umożliwiło przystąpienie do odbudowy obrony potocznej. 3 maja 1499 r. król nominował Piotra Myszkowskiego na starostę lwowskiego, a więc głównodowodzącego całą obroną Rusi wojewodę bełskiego⁴⁷. Liczebność obrony potocznej podniesiono do 3 tys. Sam Myszkowski otrzymał rozkaz utworzenia oddziału, który w całości byłby opłacany z dochodów starostwa lwowskiego. On sam natomiast miał odbierać rocznie wynagrodzenie w wysokości 1 tys. fl.⁴⁸

Niedostatecznie finansowanie nie pozwalało na długotrwałe utrzymanie w służbie zaciężnych. Problemy wystąpiły już u schyłku lata 1499 r. Henryk Michowski, dowódca załogi lwowskiej w swoim liście z 17 września, pisał do króla, że piesi zaciężni ze Lwowa i Buska chcą porzucić służbę oraz pociągnąć za sobą innych, m.in. raców z rotty Wacława Raca (z listów Myszkowskiego dowiadujemy się, iż oddział ten 2 września liczył 46 osób)⁴⁹.

Natomiast dla 1500 r. brak jest wystarczających danych o uchwaleniu nowych podatków. Nowe obciążenia ustalono dopiero na sejmie piotrkowskim, trwającym od końca stycznia do marca 1501 r. Zostało uchwalone wybieranie łanowego (8 gr. z łanu), czopowego i szosu. Podatek ten nie został wybrany za życia Jana Olbrachta, zaś w okresie interregnum jego zbieranie było bardzo problematycznym⁵⁰. Z kolei bardzo pomocnymi były środki (30 tys. fl.) zebrane w Polsce na cele jubileuszowe, lecz które zostały przekazane królowi przez papieża Aleksandra VI (Borgia) dla obrony przed niewiernymi. Król przeznaczył je na zaciąg wojsk (2150 jazdy oraz 200 piechoty)⁵¹. Właśnie z tych pieniędzy zaciągnięto 13 rot jazdy obrony potocznej w 1501 r.⁵².

17 czerwca w Toruniu zmarł Jan Olbracht. Wojsko zaczęło się buntować z powodu niewypłacania żołdu, gdyż znaczna część przeznaczona na ten cel świętopietrza została przywłaszczona przez możnych⁵³. Dwóch rotmistrzów – Jakub Morawiec i Jan Hynek udało się do Krakowa upomnieć się o należne im wypłaty. Ostatecznie żołnierzy zdołano

⁴⁷ LAPM, s. 15, 24–25, 60, nr 21, 59. T. Grabarczyk, *Jazda...*, s. 238.

⁴⁸ T. Grabarczyk, *Jazda...*, s. 238.

⁴⁹ LAPM, s. 50, nr 47.

⁵⁰ T. Szulc, *Uchwały...*, s. 141–143, 144, 145–146; T. Grabarczyk, *Jazda...*, s. 230, 237.

⁵¹ J. Smółucha, *Papiestwo a Polska w latach 1484–1526*, Kraków 1999, s. 85; Z. Spieralski, *Z dziejów...*, s. 83, przyp. 160.

⁵² Rejestry popisowe tych rot zachowały się do dziś i są jednym z ważniejszych źródeł wykorzystanych w tej pracy do analizy uzbrojenia, O. 85, sygn. 5.

⁵³ Z. Spieralski, *Z dziejów...*, s. 84.

uspokoić wydając im uniwersał gwarancyjny oraz nowe listy przypowiednie (wydane 2 sierpnia). Podniesiono liczbę jazdy do 3 tys., liczba piechoty pozostała bez zmian⁵⁴. Zmieniono też dowodzącego obroną potoczną. Z. Spieralski wskazuje, że usunięcie Chodeckiego mogło być powiązane z konfliktem z senatem w sprawie finansowania jego oddziałów. Nowym dowódcą, hetmanem ziemskim (*campiductor terri Russiae*) stał starosta przemyski Mikołaj Kreza⁵⁵.

W zdobycie środków na opłacenie zaciężnych na nowy kwartał zaangażował się kardynał Fryderyk, który pożyczył 3 tys. fl. od kasztelana krakowskiego Spytką Jarosławskiego zastawiając starostwo oświęcimskie. Uzyskał dzięki temu sumę, która wystarczyła prawdopodobnie tylko na pierwszą zaliczkę⁵⁶. Jak zaznacza Spieralski, większość wojska porzuciła służbę i udała się łupić majątki kościelne w Małopolsce⁵⁷.

Nowe podatki uchwalono jesienią 1501 r. na sejmie elekcyjnym w Piotrkowie (wrzesień – 4 października 1501 r.). Uchwalono wówczas czopowe i szosowe, a także zawieszono wolności celne na handel winem na okres lat 5⁵⁸. Żeby choćby częściowo uregulować długi przed zaciężnymi Aleksander uciekał do pożyczek, i tylko za pierwszy rok swego panowania (za 1502 r.) posiadał długi na kwotę 86 tys. 400 fl.⁵⁹. Latem 1502 r. już brakowało środków na opłatę wojska, obawiano się buntów żołnierskich oraz najazdów z boku Stefana Wielkiego. Aleksander przebywając na Litwie i pochłonięty wojną z Moskwą jednak starał się też pomóc obronie Rusi, przynajmniej zaciągał pożyczki dla opłacenia załogi kamienieckiej⁶⁰.

Na początku września nieopłacone wojsko ponownie się zbuntowało i porzuciwszy swe stanowiska ruszyło w głąb kraju dopuszczając się grabieży. Jak zaznacza M. Plewczyński, w służbie pozostała tylko piechota kamieniecka, która była zaciągana nie na kwartał, lecz na rok⁶¹ oraz rota jazdy Michowskiego. Brak większych wojsk na Rusi wykorzystał gospodar Stefan, który we wrześniu 1502 r. wyprawił się na Pokucie i bez większego oporu zajął to terytorium⁶².

⁵⁴ MK, sygn. 17, k. 225. MPRS, t. 3, s. 1, nr 2.

⁵⁵ Z. Spieralski, *Z dziejów...*, s. 84, przyp. 165.

⁵⁶ MPRS, t. 3, s. 1, nr 5. Z. Spieralski, *Z dziejów...*, s. 84.

⁵⁷ Z. Spieralski, *Z dziejów...*, s. 84.

⁵⁸ Z. Spieralski, *Z dziejów...*, s. 84, przyp. 168.

⁵⁹ J. Rutkowski, *Skarbowość...*, s. 56.

⁶⁰ Z. Spieralski, *Z dziejów...*, s. 85–86.

⁶¹ List przypowiedni z 21 listopada 1502 r. na utrzymywanie w Kamieńcu Sokołowskiego oraz 4 koni i 200 porcji piechoty. MK, sygn. 20, k. 113. MPRS, t. 3, nr 978.

⁶² Z. Spieralski, *Z dziejów...*, s. 83, 88.

W 1503 r. też wybierano podatki, gdyż Aleksander Jagiellończyk w swoim liście do podskarbiego Szydłowieckiego (od 15 września) ponaglał go, aby ten zaciągnął jak najwięcej wojska i przeprowadził ich do Lwowa. Nalegał też król na szybsze ściąganie podatków⁶³. Stan wojska na 20 września wynosił 1841 koni jazdy husarskiej⁶⁴.

Z listopada 1503 r. pochodzi wzmianka o tym, że Jerzemu Krupskiemu, staroście bełskiemu i chełmskiemu przekazano 100 grzywien (160 fl.) na utrzymanie załóg pieszych w Bełzie i Chełmie⁶⁵.

W styczniu 1504 r. wydano szereg listów przypowiednich dla rotmistrzów obrony potocznej. Ogólnie jazdy było 1568 koni⁶⁶. Lecz latem 1504 r. zaciężni zostawili Ruś i zaczęli grabić majątki biskupa krakowskiego oraz opactw małopolskich⁶⁷. Z 2–3 sierpnia 1504 r. pochodzą też informacje o rozliczeniach króla Aleksandra z rotmistrzami Piotrem Oleskim, Janem Kamienieckim, Janem Strusiem, Piotrem Chodeckim, Mikołajem Krezą. Wpłata zaległości dla nich miała być zrealizowana w kilku ratach i trwać aż do 9 marca 1505 r.⁶⁸. Tak, np. Oleskiemu zaległe należności 4850 fl. żołdu dla 250 jeźdźców i 250 fl. szaszkodnych należało wypłacić do Bożego Narodzenia 1506 r.⁶⁹.

W lutym 1506 r. na sejmie lubelskim, w związku z wyjazdem króla na Litwę opracowano ustawę wojenną, w której m.in., proponowano utworzyć odrębny fundusz dla obrony Małopolski i Rusi, z którego byliby finansowani zaciężni, lecz jej wykonania zaniechano⁷⁰. Ponieważ Aleksander prowadził również wojny z Moskwą na Litwie, to zadłużenie stale rosło. Przeciętny dochód państwa za Aleksandra Rutkowski szacował na ok. 60 tys. grzywien rocznie (ok. 96 tys. fl.)⁷¹. Oprócz tego, dzięki asygnatom, król korzystał z pieniędzy przeznaczonych na obronę kraju na cele własne, np. na utrzymanie dworu, w tym dworzan konnych na Rusi⁷². Natomiast zadłużenie wobec samych rotmistrzów w marcu 1506 r. wynosiło 19 tys. 716 fl., zaś w 1507 r. już 66 tys. 737 fl.⁷³

⁶³ Z. Spieralski, *Z dziejów...*, s. 97, przyp. 257.

⁶⁴ MK, sygn. 19, k. 112v. MPRS, t. 3, nr 929–930.

⁶⁵ *Liber quitanciarum Aleksandri regis ab a. 1502 ad 1506 (Księga skarbową króla Aleksandra Jagiellończyka)*, wyd. A. Pawiński (Teki Pawińskiego 1), Warszawa 1897, s. 67.

⁶⁶ MK, sygn. 20, k. 149v. MPRS, t. 3, s. 70, nr 1132, 1133. Por. Z. Spieralski, *Z dziejów...*, s. 103.

⁶⁷ Z. Spieralski, *Z dziejów...*, s. 103.

⁶⁸ MK, sygn. 19, k. 161v–163. MPRS, t. 3, s. 99–100, nr 1582–1583; 1585–1588, 1590–1597; Z. Spieralski, *Z dziejów...*, s. 104.

⁶⁹ MK, sygn. 19, k. 161v–162. MPRS, t. 3, s. 99–100, nr 1585.

⁷⁰ *Constitutiones sive decretain conventionone generali lublinsiper regiam maiestatem et consiliarios regni facta*, [w:] VC, s. 176–181; L. Kolankowski, *Roty...*, s. 144.

⁷¹ J. Rutkowski, *Skarbowość...*, s. 73.

⁷² *Ibidem*, s. 75.

⁷³ L. Kolankowski, *Roty...*, s. 144.

Na samą obronę przed Tatarami, Turkami, Mołdawianami oraz Moskwą Aleksander rocznie wydawał ok. 100 tys. fl.⁷⁴

Jak zaznaczał J. Rutkowski, za Aleksandra sejmy co roku uchwałyły pobór podatków (łanowe, szos, czopowe, czynszowe oraz cła). W latach 1502 i 1503 podatki musiały być płacone przez wszystkie ziemie, zaś w latach 1504–1506 tylko przez Małopolskę i Ruś⁷⁵. Duchowieństwo też było opodatkowywane trzykrotnie, w latach 1503, 1504 oraz 1506⁷⁶. Wszystkiego tego jednak było za mało, Aleksander na masową skalę musiał korzystać też z pożyczek udzielanych mu przez poddanych. Poważnym problemem stawało rozdawnictwo dóbr z domeny królewskiej, gdyż najprostszym rozwiązaniem uregulowania długów było zapisywanie ich na dobrach królewskich⁷⁷.

Po śmierci Aleksandra Jagiellończyka (19 sierpnia 1506 r.) zasoby finansowe skarbu był na wyczerpaniu, a po minionych wojnach pozostawali liczni niepłaceni zaciężni⁷⁸. Samych długów wobec wojska było prawie 67 tys. fl., a wobec kupców dalsze 28 tys. fl, co łącznie dawało kwotę zbliżoną do rocznego dochodu królestwa⁷⁹. Po koronacji Zygmunta Starego (po 24 stycznia 1507 r.), służbę na Rusi kontynuowało 500 jeźdźców oraz 400 pieszych. Utrzymanie całego zgrupowania w pierwszym kwartale poprzedniego roku kosztowało skarb 7201 fl.⁸⁰ Od 1507 r. zgodnie z konstytucją sejmową od króla zażądano, żeby sumy z podatków na wojsko były przechowywane osobno oraz zakazano królowi korzystać z tych sum dla utrzymania dworu⁸¹. Od tego momentu obronę potoczna utrzymywano z poborów łanowego, skarb królewski też czasem uczestniczył w jej opłacaniu, lecz tylko jako kredytodawca. Natomiast ze skarbu królewskiego były opłacane i zaopatrywane piesze załogi zamków, przede wszystkim ta w Kamieńcu Podolskim⁸².

⁷⁴ M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość...*, t. 1, s. 18.

⁷⁵ J. Rutkowski, *Skarbowość...*, s. 37–53.

⁷⁶ *Ibidem*, s. 53–55.

⁷⁷ *Ibidem*, s. 55–60.

⁷⁸ [J. T. Lubomirski], *Trzy rozdziały...*, s. 4.

⁷⁹ *Ibidem*, s. 4; M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość...*, t. 1, s. 18.

⁸⁰ RK, sygn. 36, k. 17v. A. Gładysz, *Kampania Bogdana III Jednookiego w Polsce w 1509 r. a obrona Rohatyna*, [w:] *Mity i legendy w polskiej historii wojskowości*, red. W. Caban, J. Smoliński, J. Żak, Kielce 2014, s. 81; J. Ptak, *Strzeżenie granic Królestwa Polskiego w późnym średniowieczu i początki obrony potocznej*, [w:] *Dzieje organizacji polskich formacji ochrony granic. Od obrony potocznej do II wojny światowej*, red. A. Gosławska-Hrychoreczuk, s. 33. [J. T. Lubomirski], *Trzy rozdziały...*, s. 13; S. Herbst, *Wojna moskiewska 1507–1508*, [w:] *Potrzeba historii czyli o polskim stylu życia*, t. 2, Warszawa 1978, s. 242.

⁸¹ J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, *Historia...*, s. 258.

⁸² A. Böldyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 91.

Jak zaznaczał A. Wyczański, kolejnym po podatkach źródłem dochodów były odpowiednio powiększone dochody z dóbr królewskich. Lecz na skutek rozdawnictwa, wieczystego lub czasowego za poprzednich monarchów domena królewska stale się uszczuplała. Umysły szlachty natomiast zdominował pogląd, że właśnie z dóbr królewskich należało czerpać dochody dla skarbu oraz na utrzymywanie wojska. Ponieważ z rozdawnictwa korzystali głównie magnaci, rodziło to antagonizm wewnętrzny, który się doprowadził do powstania tzw. ruchu egzekucyjnego, którego jednym z postulatów było zwrócenie dóbr do domeny królewskiej (tzw. egzekucji dóbr)⁸³.

Na spłacenie długów monarszych poprzedników sejm koronacyjny 1507 r. uchwalił nadzwyczajne podatki, z których wpływy wynosiły 70 tys. fl. Wybierano wówczas pobór wiardunkowy, ¼ czynszów, szos, czopowe⁸⁴. Resztę długów uregulowano z podatków nadzwyczajnych w 1508 r. Dochód z poboru w 1508 r., uchwalonym na sejmie krakowskim również wynosił 70 tys. fl., oprócz tego podwyższano też cła. Wciąż było to jednak za mało⁸⁵.

W kolejnych latach wyzwania przed skarbem rosły. Utrzymanie obrony potocznej, wojna z Mołdawią i Moskwą prowadzone głównie wojskiem zaciężnym pogarszały stan finansów królewskich. Zazwyczaj na obronę uchwalano pobory o wysokości od 6 do 24 gr., najczęściej jednak było to 12 gr.⁸⁶ W 1509 r. na sejmie piotrkowskim podniesiono cła oraz podatki pośrednie. Kolejne pobory zarządzano w latach 1510 (sejm piotrkowski), 1511 (sejm piotrkowski, pobór wiardunkowy i szosowe na dwa lata⁸⁷), 1512 (sejm koronacyjny krakowski, potwierdzenie wybierania podatków z uchwał sejmu 1511 r.⁸⁸), 1515 (sejm krakowski, szosowe i czopowe⁸⁹), 1517 (sejm piotrkowski, potwierdzenie wybierania szosu i czopowego⁹⁰) oraz 1518 (sejm krakowski, czopowe⁹¹).

W 1510 r. Zygmunt Stary zgodnie z zaleceniami Jana Łaskiego proponował uchwalić stały podatek, który pozwoliłby pozyskać środki na zaciężnych, co pozwoliłby

⁸³ Więcej na dany temat, *vide*: A. Sucheni-Grabowska, *Monarchia dwu ostatnich Jagiellonów a ruch egzekucyjny*, cz. 1, Geneza egzekucji dóbr, Wrocław 1974; A. Wyczański, *Z dziejów...*, s. 292.

⁸⁴ A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 98.

⁸⁵ M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość...*, t. 1, s. 18.

⁸⁶ Zestawienie wysokości podatków w XV w., *vide*: T. Szulc, *Uchwały...*, s. 150–151.

⁸⁷ [J. T. Lubomirski], *Trzy rozdziały...*, s. 25.

⁸⁸ *Sejm koronacyjny krakowski 1512 r.*, [w:] VC, s. 252–253.

⁸⁹ *Sejm walny krakowski 1515 r.*, [w:] VC, s. 283–287.

⁹⁰ A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 99.

⁹¹ *Sejm walny krakowski 1518 r.*, [w:] VC, s. 292–303.

docelowo zrezygnować z pospolitego ruszenia. Liczbę obrony potocznej planowano utrzymywać na poziomie 3 tys. koni, lecz próba była nieudana⁹². Aczkolwiek w tym roku tej liczby nie udało się osiągnąć. Informacje o liczebności obrony potocznej w 1510 r. czerpiemy z rachunków królewskich prowadzonych wówczas przez podskarbiego wielkiego koronnego Andrzeja Kościeleckiego⁹³. W lutym 1510 r. w służbie pozostawało 884 jazdy⁹⁴.

16 grudnia 1512 r. w toku obrad sejmu w Piotrkowie na podstawie projektu Jana Łaskiego uchwalono tzw. *Piotrcoviensis deliberatio*. Zajmowano się w nim m.in. kwestiami obrony Rusi i Podola. Plan przewidywał podział państwa na 5 części, z których każda będzie odpowiadała za obronę tych ziem w okresie od Wielkanocy do 11 listopada kolejnego roku. Natomiast szlachta ruska musiała być w gotowości bojowej zawsze. Zakładano też wprowadzenie taksacji dóbr. Planowano pobierać po 12,5 fl. od jednego konia w pospolitym ruszeniu, zaś zgromadzonych kosztów miałyby starczyć na kwartalne utrzymanie ok. 2,5 tys. obrony potocznej⁹⁵. Podzielono też zobowiązania finansowe. Z zakładanej liczby wojska król został zobowiązany do utrzymywania hetmana, artylerii oraz 300 koni, z szosu oraz 2 tys. fl. *subsidium charitativum* należało sfinansować kolejne 300 koni i 400 pieszych⁹⁶. Lecz cały projekt spełził na niczym, wprowadzie poparli do Małopolski, lecz Wielkopolska odrzuciła. Ogólnie szlachta obawiała się centralizacji władzy królewskiej. Główną obawą była ta, że otrzymawszy stałe źródło dochodów a za tym stałe wojsko król zaprzestałby zwoływania sejmów, a szlachcie ograniczyłby przywileje⁹⁷.

W 1519 r. po porażce pod Sokalem i w początkowej fazie wojny z Zakonem Krzyżackim, sejm toruński w 1519–1520 r. uchwalił wybieranie szosu, czopowego, podwójne łanowe (24 gr. z łanu) oraz 1/4 czynszów. Jak zaznacza M. Plewczyński, choć w uchwałach nie wskazywano wprost, że pobory mają być przeznaczone na opłacanie żołnierzy, wiadomo, że właśnie na ten cel kierowano znaczną część zebranych pieniędzy. Szlachta akceptowała takie rozwiązanie, godząc się na wydatki wojskowe. Mimo nieustannych sporów sejmowych wokół kwestii obronnych oraz sprzeciwu monarchy

⁹² [J. T. Lubomirski], *Trzy rozdziały...*, s. 23; L. Kolankowski, *Roty...*, s. 145.

⁹³ RK, sygn. 40. UC, s. 124, nr 742.

⁹⁴ RK, sygn. 40, k. 32–34.

⁹⁵ A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 98–99.

⁹⁶ A. Wyczański, *Z dziejów...*, s. 294–295; J. Gierlach, *Pospolite ruszenie i obrona za Zygmunta I*, [w:] *Księga pamiątkowa ku czci Władysława Abrahama*, t. 2, Lwów 1931, s. 404.

⁹⁷ A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 98–99.

wobec ruchu egzekucyjnego, nie uchylała się od ponoszenia kosztów związanych z zapewnieniem obronności⁹⁸.

1.9. Liczebność wojska

Ustalenie liczebności wojska, które w latach 1470–1520 pełniło służbę na Rusi i Podolu nie jest rzeczą łatwą. Trudność wynika ze złożonej struktury tych sił, na które składały się pospolite ruszenie, wojska zaciężne, chorągiew nadworna i wojska sojusznicze. Nie do końca znane są przedziały czasowe, w jakich oddziały pozostawały pod bronią. Przede wszystkim ustalenie wielkości armii w poszczególnych latach nie jest dokładnie udokumentowane w zachowanych źródłach⁹⁹. Mimo to wydaje się zasadne podjęcie próby określenia wielkości tych wojsk, co pozwoli na określenie skali zapotrzebowania na uzbrojenie, da też podstawę do analizy przemian jakim ulegał w omawianym półwieczu ekwipunek zbrojnych pełniących służbę na południowo wschodnich kresach Królestwa Polskiego. Ważna też jest kategoria formacji (jazda ciężkozbrojna, lekkozbrojna, piechota), których specyfika wpływa na rodzaj używanego wyposażenia i związane z tym koszty. Kwestia liczebności wojsk wiąże się pochodzeniem ludzi, którzy wchodzili w ich skład, a to pozwala zrozumieć różnorodność uzbrojenia, które występowało na ziemiach ruskich Królestwa Polskiego, oraz zachodzące w tym względzie przemiany na przestrzeni dekad.

Pomysł obrony z użyciem wojsk zaciężnych zrodził się w 1470 r. i był rozważany podczas sejmu obradującego w Piotrkowie. Szlachta ziem ruskich doświadczanych od lat 20. XV w. coraz częstszymi najazdami tatarskimi, a od lat 30. XV w. także mołdawskimi domagała się zorganizowania obrony zagrożonych terytoriów. Lokalne pospolite ruszenie nie było w stanie samodzielnie odeprzeć zagrożenia z południowego wschodu. Rozwiązaniem miało być zaciągnięcie wojsk pieniężnych i ulokowanie ich na Rusi, aby wzięły na siebie ciężar walki z najazdami. Z powodu braku pieniędzy pomysł ten nie został wówczas doprowadzony do skutku. Jego realizacji nie sprzyjały też wojny jakie Królestwo Polskie toczyło w latach 70. XV w. z Maciejem Korwinem i Zakonem Krzyżackim. Konflikty te absorbowaly środki i angażowały rycerstwo militarnie, odciągając uwagę od problemów, z jakimi borykać się musiały południowo-wschodnie ziemie Królestwa Polskiego. Choć wojska zaciężne w służbie polskiej pojawiały się w tym czasie na ziemiach ruskich, to wiązało się to z udziałem w konfliktach z Węgrami w

⁹⁸ M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość...*, t. 1, s. 18.

⁹⁹ M. Plewczyński, *Wojny Jagiellonów ...*, s. 164.

1474 r. Dłuższa obecność wojsk pieniężnych na tych ziemiach zaczyna się od 1485 r., kiedy do Mołdawii wyruszyła wyprawa przeciwko Turkom, w której udział wzięło 3 tys. żołnierzy. W kolejnych latach, gdy odpierano najazdy na Podole, liczba zaciężnych nie przekraczała 1 tys. zbrojnych¹⁰⁰. To właśnie roty, które w tym okresie podjęły walkę z Tatarami i Mołdawianami dały początek obronie potocznej, czyli systemowi stałej obrony kresów Królestwa Polskiego.

W latach 90. XV w. oraz na początku XVI w., wraz z nasileniem się najazdów tatarskich, mołdawskich oraz początkiem ataków tureckich, rośnie na ziemiach ruskich obecność wojsk zaciężnych. Ostatnia dekada XV w. przyniosła też względną stabilizację obecności polskich zaciężnych na Rusi i Podolu, od roku 1497 do 1520 stale przebywały tam kontyngenty wojska pieniężnego. Zmieniała się natomiast jego wielkość. Po nieudanej wyprawie Jana Olbrachta do Mołdawii w 1497 r. nastąpił spadek liczby zaciężnych strzegących nadgranicznych obszarów. W okresie 1498–1502 w służbie pozostawało maksymalnie do 500 żołnierzy. Od 1503 r. nastąpił wzrost liczby zaciężnych, których w kolejnych latach było zwykle 2–3 tys. Szacuje się, że rekordową liczebność zaciężni osiągnęli w 1509 r., gdy na żołdzie było ich 5 tys. Po 1510 r. wyraźnie rosła liczebność obrony potocznej, w czasach zagrożenia w jej szeregach służbę pełniło 2–3 tys. jazdy, jak np. podczas najazdu tatarskiego 1512 r. Natomiast gdy nie spodziewano się najazdu lub nie było środków na żołd, na służbie utrzymywano 100–300 jeźdźców (np. lata 1513–1514). Z kolei w latach w 1519 r., w tzw. wyprawie sokalskiej udział wzięło ok. 2 tys. żołnierzy¹⁰¹ (Aneks 2).

Obrona potoczna składała się głównie z rot jazdy, niekiedy podczas wypraw zaczepnych zaciągano też piechotę. Nie można zapomnieć o stałym elemencie obrony Podola i Rusi, jakim była załoga piesza Kamieńca Podolskiego, która w latach 1500–1520 wynosiła 200 etatów. Stacjonujące tam rotы strzegły tej kluczowej dla regionu twierdzy, w dużym stopniu to dzięki temu nie dochodziło do trwałych strat terytorialnych.

Wsparciem dla wojsk broniących Podola i Rusi była chorągiew nadworna. W okresie 1470–1520 wiadomo o co najmniej 19 przypadkach działań chorągwi nadwornej na badanym obszarze. Warto zauważyć, że oddział ten pojawiał się na tych terenach kilkunastokrotnie, przy czym w większości przypadków nie jako asysta króla czy

¹⁰⁰ T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 233–234, Z. Spieralski, *Geneza...*, s. 3–7.

¹⁰¹ M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość...*, t. 1, s. 27–32.

królewicza, a jako formacja oddelegowana tam w celu współdziałania z zaciężnymi czy pospolitym ruszeniem w walce z najazdami. Zdarzało się, że chorągiew nadworna była dzielona na mniejsze oddziały po ok. 100–150 koni (lata 1498–1499). Zwykle liczba dworzan z ich pocztami mieściła się w przedziale 300–500 jeźdźców, przy czym rekordowy stan osiągnięto w 1497 r., kiedy na wyprawę do Mołdawii Jan Olbracht wyruszył m.in. w asyście chorągwi nadwornej liczącej ok. 2000 koni. Z drugiej strony, w 1512 r. w odparciu najazdu tatarskiego uczestniczyło 70 jeźdźców z chorągwi królewskiej.

W walkach z najazdami ważną rolę odgrywało także rycerstwo ruskie i podolskie. Pospolite ruszenie broniło tych ziem przed Tatarami i Mołdawianami już od lat 20. i 30. XV w. Pomimo pojawienia się na Podolu i Rusi w ostatnich dekadach XV w. zaciężnych lokalne rycerstwo nadal aktywnie uczestniczyło w odpieraniu najazdów, o czym najlepiej świadczy fakt, że w latach 1470–1520 powoływane było pod broń średnio co 2–3 lata. Możliwe, że działo się to nawet częściej, ale kwestia ta wymaga dalszych badań. W walce z najazdami na ziemie ruskie odnotować należy również udział pospolitego ruszenia z ziemi buskiej, powoływanego w omawianym okresie co najmniej trzykrotnie. Realna liczebność pospolitego ruszenia z województw ruskiego, bełskiego i podolskiego jest trudna do oszacowania, gdyż nie sporządzano materiałów popisowych. Szacuje się, że pospolite ruszenie podolskie występowało w liczbie od 1 do 2 tys. zbrojnych (1474–1475, 1516). Z kolei pospolite ruszenie z województwa ruskiego mogło być nieco liczniejsze. Natomiast chorągiew wystawiana przez województwo bełskie, była mniejsza od oddziałów wystawianych przez oba wyżej wymienione województwa.

Zdarzało się, że lokalne rycerstwo i zaciężni otrzymywali wsparcie ze strony pospolitego ruszenia z Małopolski. W omawianym okresie, tamtejsze rycerstwo uczestniczyło w działaniach wojennych na ziemiach ruskich co najmniej ośmiokrotnie. Należy zaznaczyć, że była to pomoc znaczna, czego przykładem jest mobilizacja w 1500 r. Janowi Olbrachtowi udało się zebrać ok. 15 tys. wojska, którego większości stanowili właśnie Małopolanie. W obronie Rusi, stosunkowo niewielką rolę odgrywało pospolite ruszenie z wielkopolski, które operowało tu jedynie w 1497 i 1498 r.

Wojska Królestwa Polskiego korzystały też z pomocy sojuszników. Najczęściej współpracowano z Litwinami. Z omawianego okresu znanych jest 15 przykładów wspólnych działań wojsk polskich i litewskich. Czasem Litwini przysyłali dość znaczące

kontyngenty wojskowe. W latach 1485 i 1497 wojska litewskie osłaniały też wschodnią flankę sił polskich stacjonując na stepach Podola Wschodniego. W latach 1510–1520 współpracowano też z Mołdawią. Posiłki zbrojne epizodycznie przybywały też z innych państw – z Czech w 1474 r., Prus Krzyżackich i Mazowsza w 1497 r. Oddziały te nigdy jednak nie przewyższały kilkuset osób. Mimo więc wsparcia ze strony sojuszników, ciężar obrony ziem ruskich spoczywał przede wszystkim na wojskach Królestwa Polskiego.

Bywały okresy, kiedy te wszystkie formacje współdziałały w ramach jednej operacji. Było to możliwe zwłaszcza wtedy, gdy działania zaczepne planowano z wyprzedzeniem. Umożliwiało to ściągnięcie wojsk z terenu całego królestwa, przeprowadzić zaciągi także za granicą oraz zorganizować wsparcie sojuszników. Przykładem takiej operacji jest wyprawa mołdawska Jana Olbrachta z 1497 r., do której szykować się zaczęto z ponad rocznym wyprzedzeniem. Taki długi okres przygotowania pozwolił zgromadzić rycerstwo z terenu całego królestwa, zaciężnych, chorągiew nadworną i posiłkowy oddział krzyżacki. Szacuje się, że łącznie zebrano 50 tys. zbrojnych, którym towarzyszyło 20 tys. służebnych. Do tego należy dodać podążających na wojnę z opóźnieniem Mazowszan oraz Litwinów, którzy wzięli udział w końcowej fazie tej zakończonej niepowodzeniem ekspedycji¹⁰².

Mniejszą, ale wciąż bardzo liczną armię, zebrano w 1509 r. na kolejną wyprawę do Mołdawii. Pod broń powołano wówczas pospolite ruszenie z Małopolski, Rusi i Podola, wsparte przez chorągiew nadworną, zaciężnych oraz posiłki z Litwy, co pozwoliło stworzyć ok. 20 tys. armię¹⁰³.

Podczas działań obronnych wojska królewskie były z reguły mniejsze. Od lat 90. XV w. najazdy odpierano przy udziale zaciężnych, którzy byli akurat pod bronią, zwykle w liczbie od kilkuset do 3 tys. Pamiętać też należy, że były lata, gdy na kresach nie było żadnych rot, wówczas obrona spadała na barki pospolitego ruszenia z Rusi i Podola. Można przyjąć, że w takiej sytuacji do walki stawało również ok. 3 tys. zbrojnych. Zdarzały się sytuacje wyjątkowe, jak latem 1500 r., gdy zgromadzono ok. 15 tys. armię.

¹⁰² T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 220; idem, *Piechota zaciężna...*, s. s. 248–249.

¹⁰³ A. Gładysz, *Wyprawa odwetowa...*, s. 15–28; A. Gładysz, *Jedna...*, s. 94–103; K. Łopatecki, A. Bołdyrew, *Półstałe obozy...*, s. 407; A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 307–308; idem, *Pochody wojenne...*, s. 13–15, 279; M. Plewczyński, *Materiały...*, s. 308, 317; K. Gryglewski, *Uwagi...*, s. 62–66; H. Lulewicz, *Litewskie chorągwie...*, s. 23–36; K. Pułaski, *Wojna Zygmunta...*, s. 246–249; L. Walkiewicz, *Rodzaje działań...*, s. 30–53.

Zmobilizowano wówczas rycerstwo z Rusi, Podola, Małopolski i Wschodniej Wielkopolski (Sieradzkie), zaciężnych, a Jan Olbracht przyprowadził swą nadworną chorągiew. Zadaniem tego wojska było odparcie najazdu tatarskiego. Ta wyjątkowo liczna, jak na wojnę obronną armia nie została jednak użyta. Schorowany król nie rwał się do boju, podobnie zresztą jak i chorągwie pospolitego ruszenia. Po miesiącu wojsko rozpuszczono¹⁰⁴.

Należy zaznaczyć, że liczne własne wojsko stwarzało zagrożenie nie tylko dla przeciwnika, ale mogło też zaszkodzić mieszkańcom własnego kraju. Tak było na Podolu i Rusi w latach 1476, 1497, 1502, 1511, duże szkody czyniono też bogatszej Małopolsce¹⁰⁵. Pospolite ruszenie niezadowolone z konieczności udziału w wojnie na dalekich kresach, czy nieopłaceni zaciężni potrafili łupić, niszczyć swoje państwo nie gorzej od Tatarów.

¹⁰⁴ T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 242–243; M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość...*, t. 1, s. 89–91; L. Kolankowski, *Roty koronne...*, s. 141.

¹⁰⁵ A. Walawender, *Kronika...*, s. 55, 71, 87, 114.

Tabela 8. Najważniejsze wydarzenia o charakterze militarnym mające wpływ na liczebność wojska polskiego na ziemiach południowo-wschodnich Królestwa Polskiego w latach 1470-1520

L. p.	Wojna	Terytorium	Strona polska		Sojusz.	Strona przeciwna	
			Dowódcy	Liczebn.		Przeciwn.	Liczebn.
Najazd Tatarów zawołzańskich 1470 r.							
1.	o	Ruś Czerwona, Podole (?), Mołdawia (?), terytoria	• Kazimierz IV	Chor. nadw.: 386; Posp. rusz.: (?) Razem: 3 tys.	—	Tat. zawoł.	—
Najazd węgierski na Podkarpacie 1474 r.							
2.	o	Małopolska, zachodnia Ruś Czerwona	• Kazimierz IV;	Zaciężni: 900-1,5 tys. jazdy; 450 piechoty; Posp. rusz.: małopolskie	Czeši: 300-400 jazdy	Węgr.	6 tys.
Walki w Mołdawii w 1474-1475							
3.	o-z	Mołdawia, Wołoszczyna	• M. Buczański, st. śniat.	Posp. rusz.: podolskie, ok. 2 tys.	Mołd., Szeklerowie, Węgr.	Woł., Tur.	—
Najazd tatarski 1474 r.							
4.	o	Podole, Ruś Czerwona, Wołyń	• R. Jarosławski, st. gen. rus.; • Paweł Jasieński, st. beł. i chełm.	Posp. rusz.: ziem podolskiej, lwowskiej, bełskiej	Lit.	Tat. krym.	7 tys.
Mobilizacja wojsk polskich. Najazd Turków 1476 r.							
5.	o	południowe Podole	• Kazimierz IV; • P. Jasieński, st. beł. i chełm., podsk. koronn.	Posp. rusz.: z ziem bełskiej, chełmskiej, przemyskiej,	Mołd.	Tur., Tat. krym.	—
Najazd tatarski z 1478 r.							
6.	o	Wschodnie Podole, Ukraina	• S. Jarosławski, woj. ruski; • J. Odrowąż, woj. podolski	Posp. rusz.: ruskie, podolskie, bełskie (?)	Lit.	Tat. krym.	—
Najazd mołdawski z 1484 r.							
7.	o	Podole, Ruś Czerwona	—	—	—	Mołd.	—
Mobilizacja przed wyprawą do Mołdawii 1485 r. Hołd hospodara Stefana Wielkiego							
8.	o-z	Ruś Czerwona, Pokucie	• Kazimierz IV	Zaciężni: ok. 3 tys.; Chor. nadw.;	Lit.: 40 tys. (sic!) Mołd.	Tur.	

L. p.	Wojna	Terytorium	Strona polska		Sojusz.	Strona przeciwna	
			Dowódcy	Liczebn.		Przeciwn.	Liczebn.
				Posp. rusz.: ruskie i podolskie; Ochotnicy. Razem: ok. 20 tys.			—
Wyprawa Jana Karnkowskiego do Mołdawii w 1485 r.							
9.	o-z	Mołdawia	• F. Paniowski, st. gen. pod., hetm. zac. (organizacja); • J. Polak Karnkowski, hetm. zac. (dowódca wyprawy)	Zaciężni: ok. 3 tys.; jazda: ok. 2,7 tys.; piechota: 300. Posp. rusz.: podolskie (?) na tyłach	Mołd.	Tur.	—
Najazd krymski 1485 lub 1486 r.							
10.	o	Podole	• Jan Olbracht	—	—	Tat. krym. (?)	—
Najazd Tatarów Zawołżańskich 1487 r.							
11.	o	Podole	• Jan Olbracht;	Chor. nadw.; Zaciężni: (?); Posp. rusz.: ruskie i podolskie; Ochotnicy: małopolscy.	—	Tat. zawoł.	10-15 tys.
Najazd krymski z grudnia 1487 r.							
12.	o	Podole wschodnie (lit.)	—	Posp. rusz.: ruskie i podolskie	—	Tat. krym.	10 tys. (?)
I najazd mołdawski Muchy 1488 r.							
13.	o	Pokucie	—	—	—	Mołd.	—
Najazd mołdawsko-krymski 1489 r.							
15.	o	Podole, Ruś Czerwona	• Jan Olbracht	Posp. rusz.: ruskie i podolskie Ochotnicy.	—	Mołd., Tat. krym.	—
Najazd Tatarów zawołżańskich 1489 r.							
16.	o	Podole	• Jan Olbracht	Posp. rusz.: ruskie i podolskie Ochotnicy.	—	Tat.zawoł.	—

L. p.	Wojna	Terytorium	Strona polska		Sojusz.	Strona przeciwna	
			Dowódcy	Liczebn.		Przeciwn.	Liczebn.
Najazd moldawsko-krymsko-turecki 1490 r.							
17.	o	Pokucie	• M. Chodecki hetm. ziem rus., st. hal., kszt. lw.	—	—	Mołd., Tat. krym., Tur.	—
II najazd moldawski Muchi 1490 r.							
18.	o-z	Pokucie, ziemia halicka, cz. lwowska, podolska, ziemie szepienicka, Bukowina (mołd.)	• M. Chodecki hetm. ziem rus., st. hal., kszt. lw.	Posp. rusz.: ruskie i podolskie (?); Zaciężni.	—	Mołd., Tur., chłopi rus., cz. szlacht. rus.	9 tys.
Najazd Tatarów zawolżańskich 1490/1491 r.							
19.	o	Podole wschodnie, Wołyń (lit.), ziemia chełmska, lubelska	• M. Chodecki hetm. ziem rus., st. hal., kszt. lw.	Posp. rusz.: ruskie, podolskie;	Lit.	Tat. zawoł.	10 tys. (?)
Najazd moldawski Andrzeja Baruli (lub III najazd Muchy) 1491 r.							
20.	o	Pokucie, ziemia halicka	• M. Buczacki, st. śniat.	Posp. rusz.: ruskie	—	Mołd., Tur., chłop. rus.	—
Drobne najazdy moldawskie z 1491 r.							
21.	o	Pokucie	—	—	—	Mołd.	—
Najazd Aleksandra, syna wojewody moldawskiego z 1492 r.							
22.	o	Pokucie	—	—	—	Mołd.	—
Najazdy moldawskie (um. Muchy) z 1492 r.							
23.	o	Pokucie	—	Obrona potoczna: ok. 1050 jazdy	—	Mołd., chłop. rusc.	—
Najazd tatarski i bitwa pod Wiśniowcem 1494 r.							
24.	o	Wołyń (lit.)	• S. Chodecki, hetm. ziem rus., hetm. poln. (?);	Chor. nadw.; Obrona potoczna; Ochotnicy	Lit.	Tat. białogrod.	—
Najazd tatarski 1496 r.							
25.	o	Ruś Czerwona	—	—	—	Tat. krym. (?)	—
Wyprawa moldawska 1497 r.							

L. p.	Wojna	Terytorium	Strona polska		Sojusz.	Strona przeciwna	
			Dowódcy	Liczebn.		Przeciwn.	Liczebn.
26.	z	Mołdawia, Ruś Czerwona	• Jan Olbracht;	Chor. nadw.: ok. 2 tys.; Zaciężni: ok. 1 tys. jazdy, ok. 1900. piechoty; Posp. rusz.: małopolskie, wielkopolskie, ruskie, podolskie; Artyleria: ok 125 dział Razem: ok. 50 tys. oraz 20 tys. sług	Mazowszanie: ok. 600; Krzyżacy: ok. 400; Lit.: ok. 3 tys. (w końcowej fazie)	Mołd., Tur., Tat. krym.	—
Najazdy mołdawskie i tatarskie 1497 r.							
27.	o	Podole, Ruś Czerwona	• S. Chodecki, hetm. poln., st. gen. pod.	Obrona potoczna: jazda – ok. 300-450; piechota: ok: 500 Chor. nadw.: ok. 130-400	—	Mołd., Tur., Tat. krym.	—
I najazd turecki 1498 r.							
28.	o	Podole, Ruś Czerwona	• S. Chodecki, hetm. poln., st. gen. pod.	Załoga Lwowa: do 4 tys. Zgrup. Chodeckiego: ok. 1,5 tys.	—	Tur., Tat. krym.	20 tys.
Najazdy tatarskie 1498 r.							
29.	o	Podole, Ruś Czerwona	• Jan Olbracht; • S. Chodecki, hetm. poln., st. gen. pod.	Chor. nadw.: zaciężni: jazda: ok. 700, piechota: ok. 1950 Posp. rusz.: małopolskie, ruskie, podolskie, wielkopolskie	—	Tat. krym.	—
II najazd turecki							
30.	o	Podole, Ruś Czerwona	• Jan Olbracht; • S. Chodecki, hetm. poln., st. gen. pod.	Chor. nadw.: 566 jazdy Obrona potoczna: ok. 100 jazdy	Mołd. (?)	Tur.	20 tys.
Dwa lub trzy najazdy tatarskie 1499 r.							

L. p.	Wojna	Terytorium	Strona polska		Sojuszn.	Strona przeciwna	
			Dowódcy	Liczebn.		Przeciwn.	Liczebn.
31.	o	Podole, Ruś Czerwona	• P. Myszkowski, hetm. poln., woj. beł.;	Chor. nadw.: ok. 600; Obrona potoczna: jazda – ok. 1,5 tys.; piechota: min. 172	—	Tat. krym.	3-5 tys.
Najazd tatarski w maju-czerwcu 1500 r.							
32.	o	Podole, Wołyń, Ruś Czerwona (ziemia bełska, chełmska), Lubelszczyzna	• P. Myszkowski, hetm. poln., woj. beł.;	Chor. nadw.: (?); Obrona potoczna: jazda – ok. 1 tys.	—	Tat. krym., Tur.	ok. 5 tys. (14 tys.)
Najazd tatarski z sierpnia-września 1500 r.							
33.	o	Podole, Ruś Czerwona (ziemia lwowska, bełska, chełmska), Małopolska, Mazowsze, Wołyń	• Jan Olbracht; • P. Myszkowski, hetm. poln., woj. beł.;	Chor. nadw.: (?); Obrona potoczna: jazda – kilkaset; piechota – 514; Posp. rusz.: ruskie, małopolskie, sieradzkie; Ochotnicy: „krzyżowcy”; Razem: ok. 15 tys.	—	Tat. krym.	ok. 5 tys.
Mobilizacja wojska w związku z wyjazdem Jana Olbrachta na Litwę 1501 r.							
34.	o	Podole, Ruś Czerwona	• S. Chodecki, hetm. poln.; • M. Kreza, hetm. poln.	Obrona potoczna: jazda – 2150-3000 piechota – 200;	—	—	—
Najazd moldawski na Pokucie 1501 r.							
35.	o	Pokucie	• M. Kreza, hetm. poln.	Obrona potoczna: jazda – 250-850 (porzuciły służbę); załoga kamieniecka – 200;	—	Mołd.	—
Najazd tatarski 1502 r.							
36.	o	Wołyń, Ruś	• S. Chodecki,	Chor. nadw.: 500	—	Mołd.	—

L. p.	Wojna	Terytorium	Strona polska		Sojusz.	Strona przeciwna	
			Dowódcy	Liczebn.		Przeciwn.	Liczebn.
		Czerwona (ziemia bełska, przemyska, sanocka), Małopolska	hetm. poln.	Obrona potoczna: jazda – 500; piechota polowa – (?); załoga kamieniecka – 200; Posp. rusz.: małopolskie; Wojska prywatne: dworzanie kard. Fryderyka Jagiellończyka i piechota – 500	—		—
Zajęcie Pokucia przez Stefana Wielkiego w 1502 r.							
37.	o	Pokucie, Podole	• S. Chodecki, hetm. poln.;	Obrona potoczna: jazda – 200-250 (porzuciły służbę); załoga kamieniecka – 200; Zaciężni lub dworzanie: jazda – 500	—	Mołd.	—
Najazd tatarski na ziemie litewskie 1502 r.							
38.	o	Wołyń, Polesie	• J. Buczacki, dworz.; • S. Juriewicz, ks. słucki	Ochotnicy, dworzanie, poczty prywatne: ok. 150	Lit.	Tat. krym.	—
Demonstracja zbrojna przed zjazdem kołaczyńskim 1503 r.							
39.	z	Ruś Czerwona	• M. Kamieniecki, hetm. wielk. koronn.; • S. Chodecki, hetm. poln.	Obrona potoczna: jazda – 1841; załoga kamieniecka – 200; Posp. rusz.: ziemi krakowskiej, sandomierskiej, ziem ruskich i podolskich	—	Mołd., Tat. krym.	—
Przygotowania do odzyskania Pokucia 1504 r.							

L. p.	Wojna	Terytorium	Strona polska		Sojuszn.	Strona przeciwna	
			Dowódcy	Liczebn.		Przeciwn.	Liczebn.
40.	z	Ruś Czerwona	• M. Kamieniecki, hetm. wielk. koronn.; • S. Chodecki, hetm. poln.	Obrona potoczna: jazda – 1568 (I) – 1121 (VIII) Piechota polowa – 600 (XII); załoga kamieniecka: 200 (?)	—	Mołd.	—
Najazd moldawski na Zinków 1504 r.							
41.	o	Podole	• Piotr Oleski, rotm.; • Feliks Struś, rotm. (?) • Jerzy Struś, rotm. (?)	Obrona potoczna; Ochotnicy; Razem: ok. 200 jazdy	—	Mołd.	kilkuset
Najazd tatarski na ziemie litewskie i bitwa pod Kleckiem 1506 r.							
43.	o	Polesie, Wołyń	• S. Kiszka, hetm. wielk. lit.; • M. Gliński, marsz. nadw. lit.; • S. Czarnkowski, hetm. nadw. pol.	Chor. nadw.: 300-400; Litewska służba ziemiska: ok. 6tys.; Zaciężni litewscy – racowie, piechota; Artyleria: 2 działa Razem: ok. 7 tys.	Lit.	Tat. krym.	ok. 8 tys.
Ponowne zajęcie przez Bogdana III Pokucia oraz najazdy moldawskie 1506 r.							
44.	o	Pokucie, Podole	—	Załoga kamieniecka: 200	—	Mołd., Tur., Tat. krym.	—
Ordynacja obrony Rusi i Małopolski 1506 r.							
45.	o	Ruś Czerwona, Podole	• M. Kamieniecki, hetm. wielk. koronn.; • S. Chodecki, hetm. poln.;	Obrona potoczna: jazda – 1630; piechota polowa – 600; załoga kamieniecka – 200 (?)	—	Tat. krym., Mołd.	—
Przygotowania wojenne i ponowne odzyskanie Pokucia w 1506 r.							

L. p.	Wojna	Terytorium	Strona polska		Sojusz.	Strona przeciwna	
			Dowódcy	Liczebn.		Przeciwn.	Liczebn.
46.	z	Ruś Czerwona (Pokucie), Podole	• M. Kamieniecki, hetm. wielk. koronn.; • J. Kamieniecki, hetm. poln.	Obrona potoczna: jazda – 2500; piechota polowa – 600; załoga kamieniecka – 200; Artyleria; Razem: ok. 4 tys.	—	Mołd.	—
Okres 1507-1508. Najazd tatarski i potyczka pod Woronowym w 1507 r.							
47.	o	Ruś Czerwona, Podole	• J. Kamieniecki, hetm. pol.	Obrona potoczna: jazda – 500 (I), 150 (II); piechota polowa – 400; załoga kamieniecka – 200; Chor. nadw.: 300	—	Tat. krym.	—
Sejm piotrkowski i najazd Bogdana III 1509 r.							
48.	o	Ruś Czerwona, Podole	• J. Kamieniecki, hetm. pol.	Obrona potoczna: jazda – 700; załoga kamieniecka – 200;	—	Mołd.	40 tys. (l. zawyżona)
Wojna z Mołdawią i bitwa pod Chocimiem 1509 r.							
49.	z	Pokucie, Północna Mołdawią	• M. Kamieniecki, hetm. wielk. koronn.;	Obrona potoczna: jazda – 700; załoga kamieniecka – 200; Jazda zaciężna: 1,1 tys.; Piechota polowa: 3050 Chor. nadw.: 301-619; Artyleria: 100-110 dział; Posp. rusz.: małopolskie, ruskie, podolskie Razem: 10-20 tys.	Lit. Chor. hospod.: 416; Ochotnicy: 137; Chorągwie ks. Seńskiego i ks. Prońskiego: 254; Razem: 807	Mołd.	Ok. 5 tys.
Obecność wojsk polskich na ziemiach ruskich w 1510 r.							

L. p.	Wojna	Terytorium	Strona polska		Sojusz.	Strona przeciwna	
			Dowódcy	Liczebn.		Przeciwn.	Liczebn.
50.	o	Podole, Ruś Czerwona	• J. Tworowski, hetm. pol.; • S. Lanckoroński, strażn. poln., st. gen. pod.	Obrona potoczna: jazda – 1500-1650 Żałoga kamieniecka – 200	—	—	—
Obecność wojsk polskich na ziemiach ruskich w w 1511 r.							
52.	o	Podole, Ruś Czerwona	• M. Kamieniecki, hetm. wielk. koronn.;	Obrona potoczna: jazda – ok. 3 tys.; załoga kamieniecka – 200; Posp. rusz.: 1/3 z małopolskiego, ruskiego i podolskiego	Mołd., Węgrzy: 700 jazdy, 600 piechoty	Tat. krym.	6-20 tys.
Najazd tatarski i bitwa pod Łopusznym 1512 r.							
53.	o	Ruś Czerwona (ziemia lwowska, przemyska, bełska), Lubelszczyzna, Wołyń	• M. Kamieniecki, hetm. wielk. koronn.; • K. Ostrogski, hetm. wielk. lit.;	Obrona potoczna: jazda – ok. 3 tys.; piechota (?); artyleria – 2 działa; załoga kamieniecka – 200; Chor. nadw.: ok. 70; Posp. rusz.: 1/3 z małopolskiego, ruskiego i podolskiego Razem: ok. 4 tys.	Lit.: ok. 2 tys.	Tat. krym.	20 tys. (l. zawyżona)
Obecność wojsk polskich na ziemiach ruskich w 1513 r.							
54.	o	Ruś Czerwona, Podole	• J. Tworowski, hetm. poln.	Obrona potoczna: jazda – 300; załoga kamieniecka – 200;	—	—	—
Obecność wojsk polskich na ziemiach ruskich w 1514 r.							
55.	o	Ruś Czerwona, Podole	• J. Tworowski, hetm. poln.	Obrona potoczna: jazda – 200;	—	—	—

L. p.	Wojna	Terytorium	Strona polska		Sojusz.	Strona przeciwna	
			Dowódcy	Liczebn.		Przeciwn.	Liczebn.
				załoga kamieniecka – 200-300;			
Letni najazd tatarski 1515 lub 1516 r.							
56.	o	Ruś Czerwona (ziemie lwowska, przemyska), Podole, Wołyń	• M. Firlej, hetm. wielk. koronn.; • J. Tworowski, hetm. poln.; • S. Lanckoroński, st. gen. pod., strażn. pol.; • M. Kamieniecki, woj. pod.	Obrona potoczna: jazda – 300-700; załoga kamieniecka – 200; Posp. rusz.: z ziemi podolskiej, ok. 1 tys. Razem: ok. 2 tys.	Lit.	Tat. krym.	10 tys.
Wyprawa Przeclawa Lanckorońskiego na Budżak 1516 r.							
57.	z	Budżak	• P. Lanckoroński, rotm. (?); • O. Daszkowicz, st. czerkas. (lit.)	Ochotnicy: ok. 1,2 tys. (l. zawyżona)	Lit.	Tur., Tatarzy budżaccy	—
Najazd tatarski (listopad-grudzień) 1516 r.							
58.	o	Ruś Czerwona, Podole, Wołyń	• S. Lanckoroński, st. gen. pod., strażn. poln.;	Obrona potoczna: ok. 1. tys. Posp. rusz.: podolskie, ok. 2 tys.	Lit.	Tat. krym.	—
Najazd na ziemię bełską 1517 r.							
59.	o	Ziemia bełska, Wołyń	• M. Firlej, hetm. wielk. koronn.; • J. Tworowski, hetm. poln.;	Obrona potoczna: jazda – 500-1200; załoga kamieniecka – ok. 200	—	Tat. krym.	—
Najazd na Wołyń i Podole 1517 r.							
60.	o	Wołyń, Podole	• J. Tworowski, hetm. poln.;	Obrona potoczna: jazda – 500-1200; załoga kamieniecka: ok. 200	—	Tat. krym.	—
Najazd tatarski na Moldawie 1518 r.							

L. p.	Wojna	Terytorium	Strona polska		Sojusz.	Strona przeciwna	
			Dowódcy	Liczebn.		Przeciwn.	Liczebn.
61.	o	Mołdawia	• J. Tworowski, hetm. poln.; • S. Lanckoroński, st. gen. pod., strażn. poln.	Obrona potoczna: jazda – ok. 3 tys.; załoga kamieniecka: ok. 200; Posp. rusz.: (?)	Mołd., Lit.	Tat. krym.	Ok. 6 tys.
Kampania sokalska 1519 r.							
62.	o	Wołyń, Ruś Czerwona	• K. Ostrogski, hetm. wielk. lit.; • M. Firlej, hetm. wielk. koronn.; • J. Tworowski, hetm. poln.;	Obrona potoczna: jazda – ok. 2 tys.; załoga kamieniecka: ok. 200; Chor. nadw.: ok. 330; Posp. rusz.: ruskie, podolskie, ok. 3 tys. Razem: ok. 5-7 tys.	Lit.: ok. 1 tys., Mołd.: 600 jazdy	Tat. krym.	10-20 tys.
Obecność 1519 r.							
63.	o	Ruś Czerwona, Podole	• J. Tworowski, hetm. poln. (?); • S. Lanckoroński, st. gen. pod., strażn. pol. (?)	Obrona potoczna: ok. 3 tys.; załoga kamieniecka: ok. 200; Posp. rusz.: (?)	—	—	—
Ordynacja lwowsko-toruńska 1520							
64.	o	Ruś Czerwona, Podole	• M. Kamieniecki, hetm. poln., woj. pod.;	Obrona potoczna: jazda – 1840-1900; załoga kamieniecka – 100	—	—	—
Najazd tatarski na Podole w 1520 r.							
65.	o	Podole	• M. Trzebiński, strażn. poln.	Obrona potoczna: jazda – 500 załoga kamieniecka: 100	Lit.: 200 jazdy	Tat. krym., Tur. (?)	2 tys.

Legenda:

Wojna: o – obronna; z – zaczepna; o-z – obronno-zaczepna

Na podstawie: **Źródła:** O. 85, sygn. 2, k. 43–47, 50–53, 59–61, 64–66v; 70–73, 78–81v, 86–95, 103–104, 105–106, 109–112, 147–148v, 149v–151v, 154–156v, 163–169, 170–173; sygn. 3, k. 5–11, 50–54v, 59v–61, 58–59, 61–63, 63–65, 65–67, 67–69, 69v–71, 71v–72v, 73–76, 78–79v, 79v–82v, 83–85v, 86–88v, 88v–91, 92–98, 103–112, 107–111, 115–121, 122–122v, 133v–134, 135–135v, 137–141; sygn. 4, k. 121v–122, 122–125, 125v–128, 131–132; sygn. 5, k. 2–12, 20–25v, 29–33, 34–42v, 46–54v, 57–64v, 64v–70, 76–85, 88–96v, 103–112, 115–121v, 123–124v, 126–131; sygn. 6, k. 39–40; sygn. 7, k. 2–15, 29–44, 45–45v; sygn. 8, k. 2v, 4, 26, 48, 56, 70, 81, 98, 103, 108; sygn. 9; sygn. 10, k. 3–108, 110v–233, 233v–273, 273v–289v; sygn. 11, k. 4a, 24–33, 34v–60, 61v–111v, 112–114v, 115–124v, 127–127v; sygn. 12a, k. 1–47; sygn. 12b, k. 96–100v; O. 86, sygn. 2, k. 182v–196; sygn. 6a, k. 7–9v, 10, 11–11v, 13, 13v–14v, 15–16, 45v–46, 50v, 53v, 58v; sygn. 7; sygn. 8, k. 91; sygn. 9, k. 41, 43v, 47; sygn. 12a, k. 2–8v, 10–11; sygn. 12c; RK, sygn. 20, k. 9v–10; sygn. 22, k. 98v, 103v; sygn. 26, k. 126v, 127v, 129v; sygn. 35, k. 10–11; sygn. 36, k. 5, 5v, 17–17v, 22–22v, 31–31v, 32v–33v, 34, 35–36v, 37–38; sygn. 40, k. 32–34, 35v–39v, 40v–41, 43, 45, 46–47, 49; sygn. 42, k. 2v, 3–13v, 14–24, 25v, 26–56v, 58–69v, 71–81, 83–113v, 117–123, 129–136v, 142–168v; sygn. 43, k. 25–28v, 34; sygn. 49, k. 14v–18v; sygn. 338, k. 5–6, 9–9v; RS, sygn. 2, k. 5, 9–13, 14–20v, 31v; MK, ks. 14, k. 97v, 206v, 311; sygn. 15, k. 3v, 8, 80v; sygn. 17, k. 225–225v, 225v, 244–245, 279, 288–288v, 326v; sygn. 19, k. 20, k. 20v, 26, 35, 38, 40v, 99, 107, 109v–110, 112v, 161v–163; sygn. 20, k. 16, 43v, 113, 149–149v; sygn. 21, k. 91, 104v; sygn. 22, k. 17, 85–85v, 87; sygn. 23, k. 658; sygn. 24, k. 143v; ZDP, nr 3133, 3676, 4490.

Wydawnictwa źródłowe: MRPS, t. 1, nr 1851, 2024, 2179; t. 2, nr 33, 62, 120, 368–369, 1459–1460, 1465, 1484–1486, 1501–1503, 1512–1513, 1520; t. 3, nr 2–5, 40, 41, 45, 148, 170–172, 200, 322, 544, 665, 688, 772–775, 828, 834, 844–850, 929–930, 978, 1132, 1133, 1582–1583, 1585–1588, 1590–1597, 1608–1609, 1615–1616, 1887–1888, 1911, 2468, 2700–2871; t. 4, cz. 1, nr 654; t. 4, cz. 2, nr 9081, 9082, 9083; AA, nr 79, 120, 195, 295, 312; AGZ, t. 16, nr 795; AOCLA, cz. 2, nr 582, 1248, 1457, 1627, 1756; AT, t. 1, nr 29, 156, 158, 167, 181–182, 202–204, 210, 212, 222–223, 226–227, 229–230, 240, 250, 251–252, 260–261, 263, 275, 295, 297–298, 300–302; t. 2, nr 2, 34; t. 3, nr 73; t. 4, nr 257–262, 267, 270, 300, 316, 360; t. 5, nr 14, 70–78, 80–82, 283, 284, 299, 323; Bielski, t. 2, s. 846, 849, 855–856, 865, 887, 959, 962, 990, 992, 999, 1003–1004, 1007–1008, 1013; CE, t. 3, nr 329, 357, 362, 368, 393; *Codice diplomatico...*, nr 981, 1104; *Corpus Iuris Polonici*, t. 3, nr 232; *Cudzoziemcy w Polsce*, s. 7, 28; Decjusz, s. 122, 125–127, 131–132; Długosz, ks. 12: 1462–1480, s. 340–341, 343–344, 349–351, 394–398, 400–401, 435; Kromer, s. 1247, 1253, 1272–1273, 1287, 1302, 1304–1307, 1316–1317, 1323, 1326–1336, 1338–1339; LAPM, nr 20, 22, 30, 45, 47, 48, 52, 53, 58, 67; *Liber quitanciarum Aleksandri...*, s. 67; M. Kromer, *Mowa na pogrzebie Zygmunta I...*, s. 123; Miechowita, s. 438, 440, 470–475, 481; *Rachunki Tomasza Trąbaczynskiego...*, s. 15, *passim*; *Rocznik Jana z Targowiska*, s. 238–240; S. Starowolski, *Wojownicy sarmaccy*, s. 261–262; *Sprawy wołoskie...*, nr 9; Strykowski, t. 2, s. 299, 355; Wapowski, s. 7, 9, 11–13, 35, 39–57, 59–61, 87, 99, 105–107, 141, 143–145, 223–225, 227, 229, 233, 241, 249, 251–253, 255–257, 273; *Wtargnięcie do Galicji...*, s. 76; A. Бевзо, *Львівський літопис і Острозький літописець...*, s. 58, 125; *Волинская краткая летопись*, s. 122, 124–125; *Густынская летопись...*, s. 138–141; *Кам'янецька хроніка...*, s. 126; *Молдавско-немецкая летопись...*, s. 53; *Молдавско-польская летопись...*, s. 109, 111; O. Гваньїні, *Хроніка...*, s. 158, 370; *Памятники...*, s. 514, 607, 668, 670–671; *Хроника Литовская и Жмойтская...*, s. 90, 92–94, 97–9, 130.

Literatura: M. Plewczyński, *Wojny Jagiellonów...*, s. 72–73, 88–91, 93–100, 116–121, 126–139, 153–159, 161; idem, *Wojny...*, t. 1, s. 89–106, 108–128, 132–136, 211, 277–278; t. 2, s. 297; idem, *Naczelne dowództwo...*, s. 50–51, 55, 57; idem, *Materiały...*, s. 109–110, 119, 291, 305–310, 317–322; idem, *Jakub Secygniowski...*, s. 123; idem, *Obertyn...*, s. 70–74; T. Grabarczyk, *Jazda...*, s. 192–193, 211–214, 220–232, 235–243; idem, *Piechota...*, s. 35–36, 147–148, 226, 248–258; Z. Spieralski, *Z dziejów...*, s. 74–77, 80–93, 96–104, 107–121; idem, *Po klęsce Bukowińskiej...*, s. 45–58; idem, *Awantury...*, s. 51, 62–63, 69; idem, *Geneza i początki hetmaństwa...*, s. 337–338; idem, *Kamieniecki Jan...*, s. 512–513; idem, *Kamieniecki Marcin...*, s. 516; idem, *Kampania obertynska...*, s. 75–76; idem, *Obrona...*, s. 86–89; K. Łopatecki, *Organizacja...*, s. 104; J. Kałużny, *Chorągiew nadworna...*, s. 136, 167–168, 173, 236–238, 256–259, 261–263, 269, 430; I. Czamańska, *Moldawia...*, s. 136–137, 140–141, 148, 151–153, 164, 167–178; [J. T. Lubomirski], *Trzy rozdziały...*, s. 13, 18, 23–25, 31, 41–42, 44, 54, 61–62; K. Łopatecki, A. Bołdyrew, *Półstałe obozy...*, s. 404–407; A. Bołdyrew, *Piechota...*, s. 307–308; idem, *Pochody wojenne...*, s. 13–15, 279; A. Gładysz, *Dworzanie...*, s. 99–100; idem, *Jedna...*, s. 94–103; idem, *Kampania Bogdana...*, s. 79–86; idem, *The Polish–Moldavian conflict...*, p. 85–102; idem, *Wyprawa odwetowa...*, s. 15–28; K. Niemczyk–Wiśniewska, *Stosunki...*, s. 67, 70–87, 124–126, 131–133, 135–136; idem, *Chodeccy...*, s. 38; idem, *Kamienieccy...*, s. 54–55, 226–227; idem, *Kilka uwag...*, s. 327–328; idem, *Przyczynę...*, s. 15–22; K. Pułaski, *Machmet–Girej...*, s. 297–298, 301, 303–304, 308, 312–318, 323–325; idem, *Stosunki...*, s. 30, 42, 150, 158–164, 166–169, 171–184; idem, *Wojna Zygmunta...*, s. 241, 246–249; N. Mika, *Problematyka...*, s. 123–125, 131–132, 138, 143–145, 147, 211–212, 255–256; A. Hałuszka A.

Łopuszno..., s. 1–127; A. Januszek–Sieradzka, *Udział konnicy nadwornej...*, s. 51; A. Nalewajek, *Curienses...*, s. 126–129; A. Szejchumierow, *Armia Chanatu Krymskiego...*, s. 70; A. Walawender, *Kronika...*, s. 44, 51–53, 55–56, 60–62, 65–72, 73–75, 79–83, 85–99, 101–107, 110–117, 120, 124–127, 129–134, 154; A. Wyczański, *Z dziejów...*, s. 287–304; D. Quirini–Popławska, *Kreza Mikołaj...*, s. 295; F. Papee, *Chodecki Mikołaj...*, s. 349–350; F. Papée, *Jan Olbracht...*, s. 148–149; idem, *Rec.: Listy...*, s. 935–937; G. Rutkowska, *Itinerarium...*, s. 273–275, 318–319; H. Kotarski, *Lanckoroński Przedślaw...*, s. 449; H. Kowalska, *Lanckoroński Stanisław...*, s. 451–451; H. Lulewicz, *Litewskie chorągwie...*, s. 23–36; H. Łowmiański, *Polityka...*, s. 270; J. Ochmański, *Organizacja obrony...*, s. 349–398; J. Ptak, *Strzeżenie granic...*, s. 33; J. Szymczak, *Zbrojna eskorta...*, s. 283, 286; S. Herbst, *Bitwa pod Sokalem...*, s. 296; idem, *Najazd...*, s. 260–272; idem, *Wojna moskiewska...*, s. 242; J. Widawski, *Miejskie mury...*, s. 231, 234–236; K. Górski, *Historia jazdy...*, s. 274; idem, *Obrona...*, s. 458; K. Gryglewski, *Uwagi...*, s. 62–67; L. Fac, *Stanisław z Chodcza...*, s. 211–214, 216, 219; L. Kolankowski, *Dzieje WKL...*, s. 379, 390, 393; idem, *Roty...*, s. 141, 144–146; L. Pilat, *The 1487...*, p. 129; L. Walkiewicz, *Rodzaje dział...*, s. 30–53; M. Biskup, *„Wojna Pruska...*, s. 461; idem, *Wojny...*, s. 466, 467; M. Michalewiczowa, *Paniewski...*, s. 128; M. Nagielski, *Poczet hetmanów...*, s. 42; O. Hański, *Garnizon Kamieńca...*, s. 41–62; idem, *Rota...*, s. 209–235; S. Uruski, *Rodzina. Herbarz...*, s. 35; T. Szulc, *Uchwały...*, s. 105–107, 123–124, 141–146; W. Dworzaczek, *Jarosławski...*, s. 5; W. Konopczyński, *Chronologia sejmów*, nr 21, s. 134; W. Uruszczak, *Sejm walny...*, s. 193; W. Pociecha, *Chodecki Otto...*, s. 350–351; idem, *Chodecki Stanisław...*, s. 353; idem, *Firlej Mikołaj...*, s. 8–10; Z. Żygulski jun., *Hetmani...*, s. 68; Б. Черкас, *Боротьба...*, с. 174–175; idem, *Вільно...*, с. 48; idem, *Сокальська битва...*, с. 692; idem, *Степовий щит...*, с. 56–58, 110–111; В. Мандзяк, *Битви...*, с. 300; В. Михайловський, *Еластична спільнота...*, с. 230; Є. П'янкова, *Урядницька кар'єра...*, с. 30–31; І. Тимів, *Битва...*, с. 133–134; Л. Войтович, *Князь Костянтин...*, с. 58; М. Жарких, *Напади...*, с. 67–69, 72–86; О. Балух, *Повстання...*, с. 30, 33–34; П. Кулаковський, *Князь...*, с. 76; С. Рудницький, *Руські землі...*, с. 11, 14–15; Я. Пилипчук, *„Опасная граница...*, с. 497

Podsumowanie

W okresie 1470-1520 wojskowość polska przeszła znaczące zmiany, zarówno pod względem organizacji, jak i uzbrojenia. Początkowo główny ciężar obrony ziem ruskich leżał na miejscowym pospolitym ruszeniu, z czasem coraz większą rolę ogrywać zaczęły wojska zaciężne. Początkowo pojawiały się tu sporadycznie (pierwsza obecność w 1474 r.) by z czasem być tam każdego roku. Oczywiście ta obecność coroczna nie oznaczała, że zaciężni przebywali tam przez 12 miesięcy, każdego roku. Oddziały jazdy werbowano zwykle na czas, gdy zagrożenie najazdu było największe, czyli latem i jesienią. Po tym okresie rotę konną demobilizowano bądź zredukowano ich liczebność. Bardziej stabilny charakter miała służba rot pieszych (200 etatów), które strzegły Kamieńca Podolskiego. W Polsce zdawano sobie z ogromnego znaczenia tej twierdzy, której utrzymanie pozwalało sprawować kontrolę nad Podolem, co znacząco utrudniało przeciwnikowi docieranie w głąb terytorium Polski. Królewskich zaciężnych na Rusi wspierała niekiedy chorągiew nadworna – a w zasadzie jej część – oraz oddziały sojuszników.

Częsta i długotrwała obecność wojsk zaciężnych na ziemiach ruskich wymusiła zmiany w organizacji dowodzenia tym wojskiem. Król, będący zwierzchnikiem sił zbrojnych, nie mógł bezpośrednio i stale dowodzić oddziałami pieniężnymi na – co by o nich nie powiedzieć – peryferyjnych obszarach królestwa. Stałe jego przebywanie na Rusi nie wchodziło w grę. Na dłuższą metę nie sprawdzało się powierzanie dowództwa królewskim namiestnikom, z których najlepiej sprawdził się Jan Olbracht, jeszcze będąc następcą tronu. Dlatego zwierzchność nad wojskiem sprawowali początkowo wojewodowie i starostowie. Z czasem dochodziło do łączenia obu urzędów, np. Piotr Myszkowski w latach 1499-1501 był jednocześnie starostą generalnym ruskim, ale też wojewodą bełskim, zaś Stanisław Chodecki w latach 1501-1510 był jednocześnie starostą generalnym i ruskim i podolskim. To pozwalało na poszerzenie wojskowych kompetencji dowódców i sprawniejsze zarządzanie oddziałami na zagrożonym terytorium. Kolejnym krokiem było ustanowienie urzędu hetmana. Pierwszym hetmanem wielkim koronnym był Mikołaj Kamieniecki (1503–1515), zaś hetmanem polnym *de facto* Stanisław Chodecki (1492–1499 i 1501–1505) który zastąpił *campiductores* powoływanych jedynie na czas kampanii. Dawało to większą stabilizację i możliwość powołania na to stanowisko osób osoby kompetentnej. Od początku XVI w. można też mówić o rozbudowaniu struktury zarządzającej wojskiem, hetmana wspierać mieli pisarz i strażnik polny.

Co się tyczy rot, to w przypadku tych konnych na jej czele stał rotmistrz, któremu podlegali towarzysze, z których każdy miał swój poczet. Pozycja żołnierze w rocie zwykle znajdowała odzwierciedlenie w jego uzbrojeniu. Dowódca i towarzysze byli zwykle kopijnikami, wyposażonymi w drogie, kompletne zbroje kopijnicze, a dorodnych koniach kopijniczych. Pocztowymi byli najczęściej strzelcy, uzbrojeni w kusze. Ponadto w rocie służyli tzw. półkopijnicy – lżej zbrojni jeźdźcy walczący z użyciem broni drzewcowej oraz mieczownicy – których uzbrojeniem zaczepnym był miecz (lub inna broń sieczna). Te ostatnie dwie grupy są dość trudne do identyfikacji, ze względu na nie wystarczająco precyzyjne opisy ekwipunku w rejestrach popisowych.

Od schyłku XV w. w szeregach jazdy zaczynają się pojawiać lekkozbrojni jeźdźcy – racowie i husarze. Wpływa to na strukturę rot, w której spada liczba strzelców, zwiększa się natomiast mobilność takiego wojska.

Piechota w obronie ziem ruskich odgrywała rolę znacznie mniejszą niż jazda. Jak wspomniano wyżej, jej głównym zadaniem była obrona Kamieńca Podolskiego, a w drugim rzędzie innych twierdz. O ile jazda uległa wpływom wschodnim, dostosowując się do walki z przeciwnikiem walczącym na wzór wschodni, to organizacja rot pieszych nie ulegała większym zmianom. Tu także dowództwo sprawował rotmistrz, od lat 90. XV w. widoczny jest podział rot na dziesiątki, co z pewnością ułatwiało dowodzenie oddziałem. Główna zmiana jaka w omawianym okresie zaszła w piechocie to zastąpienie kusz rusznicami. Jest to wyraźny wpływ sztuki wojennej zachodu.

O roli jaką ogrywały wojska na Rusi świadczyć może fakt, że ziemie te były w sceną wojen co najmniej 47 razy, z czego 24-krotnie były to najazdy Tatarów krymskich i zawołańskich. Często walki z nieprzyjacielem pociągały za sobą straty wśród obrońców, ale też były okazją do podnoszenia kwalifikacji przez dowódców i żołnierzy. Ich doświadczenie wykorzystywane było przez Jagiellonów także na innych kierunkach. Zmagania z nadciągającymi ze wschodu i południa wrogami sprzyjały też zapoznaniu się z ich sztuką wojenną i przejmowania używanego przez nich uzbrojenia.

Rozdział 2. Uzbrojenie zaczepne

2. Broń sieczna

2.1. Miecze

Miecz jest długą, jedno lub dwuręczną bronią sieczną (lub kolno-sieczną), wyposażoną w rękojeść otwartą, a jej głownia jest prosta i obosieczna (w rzadkich przypadkach jednosieczną)¹. Jak zaznacza M. Głosek: „na II poł. XV w. przypada schyłek szczytowej fazy rozwoju i używania mieczów”. Powoli, aczkolwiek stopniowo popularność mieczy jak i ich różnorodność typologiczna spada na korzyść szabli². Miecz był jednym z symboli rycerstwa, miał on też symbol religijny i prawny „przywracał należny boży porządek w grzesznym świecie”³.

Nieustanny proces rozwoju uzbrojenia ochronnego w II poł. XIII – na pocz. XIV w. doprowadził do powstania tzw. „mieczów wielkich” (niem. *Grete Swerdes*) zaliczane do typów XIIa i XIIIa (w końcu XIII–początku XIV w.) oraz typów XV i XVIII (w XV w.). Taka broń była bardzo popularna w Europie Środkowej do połowy XIV w., ale służyły i dalej przez długie dekady⁴. Z „mieczów wielkich” w XV w. wykształciły się półtoraręczne „miecze bękarcie” (*bastard swords*) oraz miecze dwuręczne tak popularne wśród niemieckich landsknechtów i piechoty szwajcarskiej (niem. *Beidhänder*, *Zweihänder*, *Bidenhänder*)⁵.

Kolejny typ to miecze „półtoraręczne” zwane „bastardami”, znane także z ziem ruskich. Ich głownie charakteryzowały się mocnym brzeszczotem o długości 90–100 cm w kształcie klina, długość trzpienia wynosiła ok. 16–23 cm⁶. Broń ta przystosowana była do zadawania uderzeń kłujących. Rozmiary pozwalały na operowanie nim jedną ręką (z

¹ W. Kwaśniewicz, *Encyklopedia dawnej broni i uzbrojenia ochronnego*, Warszawa 2022, s. 283, s. 107; I. Górewicz, *Miecze Europy*, Warszawa 2021, s. 13.

² M. Głosek, *Broń biała*, [w:] *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1450–1500*, red. A. Nowakowski, Toruń 2003, s. 27 (dalej: UwPŚ/2)

³ K. Kwiatkowski, *Wojska zakonu niemieckiego w Prusach 1230–1525*, Toruń 2016, s. 335.

⁴ I. Górewicz, *Miecze Europy*, s. 115; O. Попельницька, *Мечі другої половини XIII–XV ст. у зібранні Національного музею історії України*, [w:] *Історія давньої зброї. Дослідження*, Київ 2014, s. 151 (dalej: ІДЗ/1); P. Klučina, *Zbroj a zbraně: Evropa 6.–17. století*, Praha–Litomyšl 2004, s. 384; Д. Тоїчкін, *Клинковое оружие с городской гербовой маркировкой в коллекции Львовского исторического музея*, [w:] *Обличья войны*, т. 3, Місто і війна, red. W. Jarno, J. Kita, Łódź 2021, s. 68–69; Idem, *Середньовічний меч як традиційна ознака військово-рицарського стану на українських землях*, „Військово-історичний альманах” 2013, №1-2 (25-26), s. 39.

⁵ Д. Тоїчкін, *Середньовічний меч...*, s. 39.

⁶ O. Попельницька, *Мечі...*, s. 155.

siodła), a dla zadania silnego ciosu podczas walki pieszej chwytało go oburącz za rękojeść i głowicę⁷.

Od połowy XV w., miecze zachodnioeuropejskie zaczęły przybierać formy służące do walki z nieopancerzonym przeciwnikiem. Zyskuje na popularności nauka szermierki. W celu lepszej ochrony rąk, do jelca dodawane są kolejne kabłąki i obłęki, rękojeść staje się podobna do tych jakie znamy z późniejszych pałaszy i rapierów⁸. Na przełomie XV i XVI w. ewolucja mieczy ostatecznie doprowadziła do ich nowego podziału na krótkie uniwersalne (tzw. „landsknechtowskie” albo „drabskie”, np. niem. *Katzbalger*⁹) i długie dwu- czy półtoraręczne¹⁰. Jak zaznacza L. Marek, w odniesieniu do późnego średniowiecza występuje trudność w odróżnianiu mieczy zwykłych piechurów od mieczy rycerskich. Stopień udekorowania i jakość bronią nie jest tu wskaźnikiem, bowiem piechota plebejska korzystała z mieczy wszelkich typów, zakupionych lub zdobytych¹¹.

Miecze XVI-wieczne można podzielić na cztery grupy. Do pierwszej należały sprawdzone w boju tzw. miecze bękartie¹². Do drugiej rodziny badacz zaliczył koncerze (niem. *Panzerstecher*, fr. *estoc*). Do trzeciej grupy są zaliczane tzw. „miecze rycerskie” (niem. *Reitschwert*) mające dobrze rozbudowane rękojeści, bardzo podobne do rapierów, lecz różniące się od nich szerszą i czasami krótszą głownią¹³. Do czwartej zaliczane są właściwe rapiery, broń o wąskiej i długiej głowni, broń pojedynkową przyboczną¹⁴.

Miecz zazwyczaj noszono z lewego boku na trzech wąskich paskach. Pierwszy mocowano do szyjki pochwy, drugi trochę niżej od tego okucia. Te dwa rzemienie zbiegały się przy sprzączce pasa, na środku pleców. Ostatni, trzeci pasek również prowadził od szyjki do przedniej sprzączki, przesuniętej o kilka cm w lewo od środka pasa¹⁵. Miecz przy boku rycerza widoczny jest na epitafium i nagrobku Wierzbiety z

⁷ I. Górewicz, *Miecze Europy*, s. 114–115.

⁸ *Ibidem*, s. 124–125.

⁹ *Ibidem*, s. 151; Д. Тоїчкін, *Середньовічний меч...*, с. 39.

¹⁰ J. Szymczak, *Rycerz z bronią zaczepną*, Warszawa–Bellerive-sur-Allier 2017, s. 58; M. Głosek, *Miecze środkowoeuropejskie...*, s. 137–163.

¹¹ L. Marek, *Broń biała na Śląsku XIV–XVI w.*, [w:] *Wratislavia antiqua*, t. 10, Wrocław 2008, s. 70.

¹² Jak zaznacza L. Marek nazwa powstała w XIX w. i związana była z dopasowaniem starszych typów głowni średniowiecznych do nowszych, rozbudowanych, renesansowych rękojeści. *Ibidem*, s. 72, 76.

¹³ M. Talaga, *Miecz sprawiedliwości? Nowe spojrzenie na koncerz z dawnego Skarbcza Koronnego*, „Studia waweliana” 2014, t. 16, s. 54.

¹⁴ L. Marek, *Broń biała...*, s. 76.

¹⁵ *Ibidem*, s. 80.

Branic (zob. Ryc. 83 A i B)¹⁶. W taki sam sposób noszenia miecza został przedstawiiony na nagrobkach: Feliksa Paniewskiego (zob. Ryc. 86)¹⁷, trzech Koniecpolskich (przy czym dwie postaci noszą miecze po prawej stronie¹⁸, zob. Ryc. 85) oraz na epitafium Rafała Jarosławskiego (zob. Ryc. 82)¹⁹. Tak samo nosi swój miecz żołnierz z malowideł haczowskich w scenie *Ukrzyżowanie Chrystusa*²⁰.

Pochwa mieczowa składała się z dwóch drewnianych listewek-trzasek (przeważnie robionych z drewna lipowego, świerkowego) połączonych między sobą klejem i oprawionych skórą lub suknem. Sztywność konstrukcji zapewniały metalowe okucia-obejmy, wlot chroniła tzw. szyjka, a zakończenie trzewik. Były to również elementy zdobiące. Cena za prostą pochwę w XVI w. wynosiła 2 grosze²¹.

2.1.1. Produkcja i ceny

Produkcją mieczy odbywała się w trzech etapach. W pierwszym, kowale główni mieczowych wyrabiali głównie z trzpieniem. W Królestwie Polskim głównie pochodziły tak z produkcji wewnętrznej, jak i z importu, przede wszystkim z Niemiec²², Czech oraz Śląska. Na drugim mieczownicy doprowadzali taki półprodukt do stanu brzeszczotu poprzez szlifowanie i ostrzenie. Na trzecim oprawiano rękojeść w okładziny, dobierano głowicę i jelec oraz szyto i zdobiono pochwy. Tak działali mieczownicy lwowscy z cechu „metalowego”, a więc wspólnego z kowalami, ślusarzami, konwisarzami etc., którzy wzorowali się na wyroby mistrzów krakowskich i poznańskich²³. Miecznicy lwowscy w hierarchii produkcyjnej stali na równych z mistrzami krakowskimi i ogrywali pierwszoplanową rolę na Rusi (im bezpośrednio były podporządkowani miecznicy z

¹⁶ J. Gadomski, *Gotyckie malarstwo tablicowe Małopolski: 1420–1470*, Warszawa 1981, s. 157, il. 109; L. Kajzer, *Uzbrojenie i ubiór rycerski w średniowiecznej Małopolsce w świetle źródeł ikonograficznych*, Kraków 1976, s. 70–71; P. Mrozowski, *Polskie nagrobki gotyckie*, Warszawa 1994, s. 224–225, il. 106.

¹⁷ P. Mrozowski, *Polskie nagrobki...*, s. 222, il. 103; P. A. Nowakowski, *Arsenały domowe rycerstwa polskiego w Średniowieczu*, Toruń 2006, s. 129, 150, 283, tab. 5, 41.

¹⁸ P. Mrozowski, *Polskie nagrobki...*, s. 235, 236.

¹⁹ L. Kajzer, *Uzbrojenie...*, s. 75; P. A. Nowakowski, *Arsenały...*, s. 117, 289, tab. 47.

²⁰ M. Glinianowicz, *Elementy uzbrojenia na późnośredniowiecznych malowidłach z kościoła w Haczowie*, AMM 2008, t. 4, s. 69, Ryc. 9–10.

²¹ J. Szymczak, *Rycerz z bronią...*, s. 35, 64, 68; M. Głosek, *Broń biała*, [w:] *Uzbrojenie w Polsce Średniowiecznej 1350–1450*, red. A. Nadolski, Łódź 1990, s. 116 (dalej: UwPŚ/1); P.A. Nowakowski, *Arsenały...*, s. 66.

²² Osobliwą jakością odznaczała się broń z warsztatów biskupich miasta Pasawy (znakiem jakości tu występował tzw. „wilczek pasawski” oraz pastorał). С. Ефимов, С. Рымша, *Оружие Западной Европы XV-XVII вв.*, т. 1, *Доспехи, клинковое оружие, оружие на древках, орудия правосудия*, Санкт-Петербург 2009, с. 177.

²³ *Економічні привілеї міста Львова XV–XVIII ст.: привілеї та статuti ремісничих цехів і купецьких корпорацій*, ред. М. Капраль, Я. Дашкевич, С. Шуст, Львів 2013, с. XX, 3–6.

województwa ruskiego²⁴) i Podolu, wyroby lwowskie sprzedawano poza granicami kraju, np. na Wołoszczyźnie. Z 1448 r. pochodzi wzmianka o lwowskim mieczniku Sławpiczu, który w tym czasie wyprodukował 27 mieczy i 12 kordów (*cordin*)²⁵. W XVI w. mieczownicy funkcjonowali również w Bełzie, Busku, Drochobyczu, Przemyślu (tam w cechu wspólnym z kowalami i ślusarzami, Kamieńcu Podolskim, Krośnie, Przeworsku, Ratnie, Satanowie i Sanoku²⁶).

Cenach na mieczy dokładnie zestawiał J. Szymczak²⁷. Informacji na temat cen tej broni na ziemiach ruskich jest niewiele. Wszystkie miecze, o których będzie mowa niżej, zostały określone słowem *gladius*, czyli mianem ogólnym, więc nie wiadomo o mieczach jakiej konstrukcji chodzi. W II poł. XV w. ceny na miecze na Rusi kształtowały się na poziomie od 15 do 210 gr. Jak zaznacza Szymczak, w te najtańsze, po 15 gr. była uzbrojona drobna szlachta ruska, zaś za 24–30 gr. ta średnio zamożna²⁸. W 1466 r., w ziemi przemyskiej (w majątku *Schalominicze*) miecz i pas wyceniono na 24 gr.²⁹ Taką samą cenę za miecz odnotowano w 1497 r. we Lwowie³⁰. Lepszej jakości były miecze za 1 fl. i wyżej. W 1490 r. we Lwowie także został wzmiankowany miecz za 2 fl.³¹ W tym samym mieście w 1492 r. odnotowano miecz za 4 fl.³²

²⁴ Я. Кісь, *Промисловість Львова у період феодалізму (XIII–XIX ст.)*, Львів 1967, с. 52, 91, 114–115, 123–124.

²⁵ *Kay spricht zeinen irstin dingtag off dy XXVII. swerte vnd XII. cordin dy czum foite legen dy awch Sławpicz des schwertfegers zeyn als VI. schog vnd VIII. gr. los.* Księga ławnicza miejska: 1441–1448, wyd. A. Czołowski, F. Jaworski, *Pomniki dziejowe Lwowa. Z archiwum miasta*, t. 4, Lwów 1921, s. 307, nr 2559; J. Szymczak, *Produkcja i koszty uzbrojenia rycerskiego w Polsce XIII–XV w.*, Łódź 1989, s. 52; Idem, *Ceny broni, koni i oporządzenia jeździeckiego*, [w:] UwPŚ/1, s. 263; P. Kotowicz, P. Žakovský, *A find from Nozdrzec in the former Land of Sanok and the issue of popularity of falchions in medieval Red Ruthenia*, AMM 2020, t. 16, p. 165.

²⁶ J. Szymczak, *Producenci i organizacja produkcji uzbrojenia*, [w:] UwPŚ/2, s. 149–141, 149–150; Idem, *Organizacja produkcji i ceny uzbrojenia*, [w:] UwPŚ/1, s. 258–259; A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna w Polsce w pierwszej połowie XVI wieku*, Warszawa 2011, s. 195; Idem, *Produkcja i koszty uzbrojenia w Polsce w XVI wieku*, Warszawa 2005, s. 42–45, 231–236, tab. 31; O. Мальченко, *Арсенали українських замків XV – середини XVII ст.*, Київ 2004, с. 168.

²⁷ J. Szymczak, *Rycerz z bronią...*, s. 59–63.

²⁸ Idem, *Ceny broni...*, [w:] UwPŚ/2, s. 233.

²⁹ *gladium cum altinenciis gladii videlicet noszny spassek myeczovi, ista omnia sicut media marca. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek Fundacyi śp. Aleksandra hr. Stadnickiego*, t. 13, Lwów 1888, nr 6197, s. 509–510 (dalej: AGZ); J. Szymczak, *Ceny broni...*, [w:] UwPŚ/2, s. 232.

³⁰ *gladium in valore medium marce. Acta officii consistorialis leopoliensis antiquissima*, t. 2, red. W. Rolny, *Zabytki dziejowe*, Lwów 1930, nr 1656, s. 445 (dalej: AOCLA); J. Szymczak, *Ceny broni...*, [w:] UwPŚ/2, s. 231–232.

³¹ *gladium in valore duorum fllorenum*. AOCLA, t. 2, nr 63, s. 14–15; J. Szymczak, *Ceny broni...*, [w:] UwPŚ/2, s. 232.

³² *gladium sibi accomodatum in valore quatuor florenum*. AOCLA, t. 2, nr 1656, nr 887, s. 222; J. Szymczak, *Ceny broni...*, [w:] UwPŚ/2, s. 232.

Na ziemiach Królestwa Polskiego, w I poł. XVI w. ceny na miecze jednoręczne dla strzelców pieszych oraz pawężników kształtowały się w okolicach 24 gr. za miecz zwykłej jakości; 27 średniej jakości; 30 dobrej jakości. Kopijnicy piesi korzystali i z mieczy jednoręcznych i z półtoraręcznych³³. Miecze półtoraręczne kosztowały 26 gr. za zwykłe; 28 za średniej jakości oraz 32 za dobrej jakości.³⁴ Miecze jeźdźców (kopijników, strzelców i husarzy) kosztowały podobnie: zwykłej jakości miecze (jednoręczne lub półtoraręczne) – 24-26 gr.; średniej jakości – 27 gr. oraz dobre 30 gr.³⁵

2.1.2. Miecze w źródłach pisanych

Główne źródło do poznania uzbrojenia wojsk zaciężnych na przełomie XV i XVI w. jakim są rejestry popisowe nie zawierają informacji na temat broni siecznej. Mimo to, wydaje się jednak, że zbrojni wyruszający na wojnę byli uzbrojeni w broń przyboczną³⁶. Brak wzmianek w spisach wojsk zaciężnych tłumaczyć należy zatem tym, że żołnierzom nie przysługiwało odszkodowanie w przypadku jego utraty w trakcie służby. Nie znajdujemy bowiem informacji o wypłatach za stracone miecze w spisach utraconego uzbrojenia. Wyjątkowe pod tym względem są spisy piechurów z 1471 r., w których ta broń została odnotowana. Z analizy danych zawartych w wykazach piechoty wynika, że miecze stanowiły najczęściej używaną przez żołnierzy broń sieczną³⁷. Rejestry z lat późniejszych, dotyczące służby pełnionej na południowo-wschodnich ziemiach Królestwa Polskiego, takich informacji nie zawierają. Możliwe, że miecze nadal dominowały nad innymi typami broni siecznej. Tak twierdzi M. Plewczyński twierdzi, którego zdaniem mimo rosnącej roli szabli na polach walki, w pierwszych dekadach XVI w. zasoby mieczy w państwie Jagiellonów były większe od zasobów szabel³⁸.

Miecze nie występują również w aktach nadań ziemskich, w których określano wymiar służby rycerzy. Jak wskazuje J. Szymczak dla człowieka rycerskiego posiadanie danej broni było tak oczywiste, że nie trzeba było wpisywać faktu jej posiadania dokumentach³⁹. Natomiast dość licznie występują miecze (*gladius*) w uzbrojeniu konnych i pieszych zastępców z wielkopolskiego pospolitego ruszenia na wyprawę

³³ A. Bołdyrew, *Produkcja i koszty...*, s. 71–75.

³⁴ Idem, *Piechota zaciężna...*, s. 196; Idem, *Produkcja i koszty...*, s. 265, tab. 49a, s. 266, tab. 50, 51.

³⁵ Idem, *Produkcja i koszty...*, s. 259, tab. 37, s. 260, tab. 38, tab. 39.

³⁶ T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna Królestwa Polskiego w XV wieku*, Łódź 2015, s. 78.

³⁷ T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna Królestwa Polskiego w XV wieku*, Łódź 2000, s. 115.

³⁸ M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość polska w XVI wieku*, t. 1, Oświęcim 2017, s. 64.

³⁹ J. Szymczak, *Rycerz z bronią...*, s. 31.

mołdawską Jana Olbrachta i wyprawę obronną 1498 r.⁴⁰ Nie znajdziemy też mieczy i na kartach opisów zamków ruskich i podolskich w badanym okresie. Ich pojedyncze egzemplarze zaczynają być odnotowywane w dopiero w II poł. XVI w., aczkolwiek nie znaczy to, że nie było ich tam wcześniej, lecz nie uwzględniano ich w lustracjach arsenałów⁴¹.

Miecze występują w *Rejestrze wozów skarbnych* z 1521 r. Uzbrojonych w nie było 7 woźniców (w tym jeden z szarszunem) oraz 16 piechurów z miast województw ruskiego i bełskiego. Dla porównania w szable (*cum framea*) uzbrojonych było tylko 3 woźniców i 4 żołnierzy eskorty⁴².

2.1.3. Źródła archeologiczne

Wobec niedostatku informacji w źródłach pisanych, o mieczach z terenu ziemiach ruskich powinniśmy przede wszystkim skorzystać z badań archeologicznych. Poniżej, analizie poddane zostaną egzemplarze broni spełniające kryterium terytorialne, tj. znalezione w granicach tzw. ziem ruskich oraz kryterium chronologiczne, czyli od ostatniej ćwierci XIV w. i do pierwszych dekad XVI w. Tak przedział czasowy wynika z tego, że miecze z końca XIV w. mogły być używane przez długi czas. Rzeczą normalną była tradycja dziedziczenia dobrej jakości broni przez młodsze pokolenia, nawet na przestrzeni 125 lat⁴³. Dotyczy to zwłaszcza Europy Centralnej, gdzie – jak zauważył M. Głosek – niektóre typy mieczy pozostawały na uzbrojeniu znacznie dłuższy czas niż na Zachodzie⁴⁴.

Bardzo problematyczna jest odpowiedź na pytanie, do kogo należał konkretny wydobyty z ziemi miecz. W większości bowiem przypadków są to znaleziska luźne, pozbawione kontekstu historycznego. Szerokie ramy chronologiczne nie pozwalają przywiązać konkretnego zabytku nie tylko z konkretnym użytkownikiem, ale też z armią, w której on służył. W XV w. takie same pod względem konstrukcji miecze, były używane na ziemiach ruskich przez rycerstwo polskie, litewskie, węgierskie oraz bojarstwo

⁴⁰ *Acta expeditionum bellicarum palatinatus Calissiensis et Posnaniensis in Valachos et in Turcas a. 1497–1498 in Archivo regio Posnaniensi asservata*, wyd. M. Bobrzyński, SPPP, t. 7, z. 1, Kraków 1882, s. XIII–XV (dalej: AE).

⁴¹ О. Мальченко, *Арсенали...*, s. 169.

⁴² J. Szymczak, *Zbrojna eskorta miejskich wozów wojennych w Polsce w XV–XVI w.*, „Studia z Dziejów Średniowiecza” 2016, nr 20, s. 296–304.

⁴³ L. Marek, *Broń biała...*, s. 68, 78.

⁴⁴ M. Głosek, *Miecze środkowoeuropejskie...*, s. 15–23; И. Возный, *Клинковое оружие XII–XV вв. с территории междуречья Верхнего Прута и Среднего Днестра*, [в:] *В поисках сущности. Сборник статей в честь 60-летия Н. Д. Руссева*, ред. М. Ткачук, Г. Атанасова, Библиотека „Stratum”, Кишинэу 2019, s. 318.

mołdawskie. Pomimo to, w opracowaniu tym omówione zostaną znaleziska archeologiczne mieczy z ziem ruskich Królestwa Polskiego jako potencjalnie związane z wojskiem koronnym. Mało prawdopodobne wydaje się, że miecze jako broń sieczna zachodniej była używana przez Tatarów lub Turków.

Z badań M. Głoska wynika, że w omawianym okresie na ziemiach polskich było w użyciu 12 typów mieczy (byli to okazy typów i podtypów: XIIIa, XV, XVa, XVI, XVIa, XVII, XVIIIa, XVIIIb, XVIIIc, XVIIIe, XX, XXI⁴⁵; faktycznie jest tych typów 8, ponieważ E. Oakeshott wycofał podtypy XVIII b-c i zostawił tylko podtyp XVIIIa)⁴⁶. Poniżej zawarta jest informacja o 8 typach i podtypach, możliwie będących na uzbrojeniu mieszkańców ziem ruskich i ich obrońców (są to typy: XIIIa, XV, XVI/XVIa, XVII, XVIII, XX, XXI). Większość (oprócz typu XIIIa) chronologicznie zalicza się do tzw. II grupy, (za Oakeshottem/Głoskiem) których przeznaczeniem było przebicie lub przecięcie zbroi płytowych. Miecze te są nazywane „gotyckimi” i pojawiły się na polach bitewnych na przełomie XIII i XIV w. Ten typ miecza miał długość – do 1,2 m oraz wagę (1,8–2,5 kg). Trójkątne głownie były w przekroju romboidalne, z masywną ością oraz kilkoma równoległymi zboczami. Znaczna waga w połączeniu z dość długim, oburęcznym chwytem pozwalała na zadawanie mocnych ciosów⁴⁷. Na miniaturach traktatów szermierczych widzimy jak piesze ciężkozbrojni rycerze walczą mieczami trzymając ich za chwyt i sztych zadając ostatnim potężne uderzenia mogące przebić płytę pancerza). Forma jelca natomiast pozostawała niemal niezmieniona, lecz niektóre egzemplarze po 1425 r. otrzymały jelec w formie litery S, zaokrąglony pionowo do osi miecza. Głowice były podobne jak i u mieczy romańskich⁴⁸.

W II poł. XV w. w Polsce sporadycznie używano jedno lub dwuręczne miecze typu XV i XVa o mocno zwężających się głowniach zaopatrzonych w grań. Przykładem takich mieczy jest zabytek z końca XV-pocz. XVI w. (miejsce znalezienia nieznane) z Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie (typ XVa, T₆, 13). Długość ogólna egzemplarza 96 cm, szerokość głowni 2,5 cm. Jak zaznacza M. Głosek, miecze o takiej budowie licznie

⁴⁵ M. Głosek, *Miecze środkowoeuropejskie...*, s. 178; T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 113.

⁴⁶ E. Oakeshott, *Records of the Medieval Sword*, Woodbridge 2000, p. 171.

⁴⁷ О. Попельницька, *Мечі...*, s. 150.

⁴⁸ Э. Окшотт, *Оружие и воинские доспехи Европы. С древних времен до конца Средневековья*, пер. Л. Игоревский, Москва 2009, с. 531.

występują w ikonografii, np. na przechowywanej we Lwowie ikonie z ok. 1453 r.⁴⁹ przedstawiającej walkę św. Jerzego ze smokiem z w. Słowita (zob. Ryc. 12)⁵⁰

Ryc. 12. A) Obraz Św. Jerzego ze wsi Stupnica (rejon drohobycki, obw. lwowski). Jeździec uzbrojony w długi miecz (typ XVIa?). Cerkiew pod wezwaniem Św. Jerzego, koniec XV–pocz. XVI w. Muzeum Narodowe imienia Andrzeja Szeptyckiego (Lwów). B) Obraz Sw. Jerzego roboty krakowskiej ze wsi Słowita (rejon przemyski obw. lwowski). Widać miecz (typ XVA za Głoskiem). Ok. 1453 r. C) Miecz (typ XVII?). Kodeks Baltazara Behema.

Rycerstwo również kontynuowało użycie mieczów dwuręcznych o długich równomiernie zwężających się ku romboidalnemu sztychowi głowniach, rozszerzonych przy nasadzie, sześciobocznych w przekroju. Były to miecze typu XVII⁵¹. W Europie Zachodniej szczyt popularności danego typu przypadł na II poł. XIV – I ćwierć XV w., lecz w Polsce, Niemczech i na Węgrzech taka broń była w użyciu w okresie II poł. XV – na pocz. XVI w.⁵² Pojawienie takich mieczy było skutkiem rozpowszechnienia się zbroi płytowej, do zwalczania której były potrzebne miecze cięższe niż poprzednie, o konstrukcji przeznaczonej wyłącznie do kłucia⁵³.

Przykładem bastardów typu XVII z omawianych terenów może służyć miecz znaleziony w 1946 r. na głębokości 2,5 m razem z szkieletem ludzkim na brzegu rzeki Wowk w okolicach miasteczka Łozowa⁵⁴. W XV–XVI w. w tym rejonie znajdowało się

⁴⁹ M. Głosek, *Broń biała*, [w:] UwPŚ/2, s. 27, ryc. 24; M. Głosek, *Miecze środkowoeuropejskie...*, s. 170, nr kat. 406, nr inw. 128.

⁵⁰ Obecnie w. Słowita w przemyskim rejonie obwodu lwowskiego. Ю. Ольхович-Новосадиук, *Святий Юрій Змієборець*, <https://localhistory.org.ua/texts/statti/sviatii-iurii-zmiieborets/> (dostęp: 1 XII 2025)

⁵¹ M. Głosek, *Broń biała*, [w:] UwPŚ/2, s. 28; Э. Окшотт, *Оружие...*, s. 255–257.

⁵² А. Стрельченко, *К вопросу атрибуции позднесредневековых мечей с Западной Украины*, [в:] „Археологія & Фортифікація України”. Збірник матеріалів VI Міжнародної науково-практичної конференції, редкол.: О. Заремба та ін., Кам’янець-Подільський 2016, с. 145; E. Oakeshott, *The Sword in the Age of Chivalry*, London 1964, p. 65–67; Idem, *Records...*, p. 157–170; Idem, *Оружие...*, с. 254–256.

⁵³ И. Возный, *Клинковое оружие...*, с. 316.

⁵⁴ Miasto Łozowa w obw. chmielnickim.

kilka zameczków strzegących Szlaku Kuczymańskiego. Wspomniany należy do kolekcji Muzeum Narodowego Historii Ukrainy (nr inw. 3-517). Długość miecza 110 cm, głownia jest w formie trójkątna, jednopłazowa i wąska. Rękojeść półtoraręczna, jelec S-waty, wygięty w poziomie. Głowica zgodnie z typologią E. Oakeshotta tzw. typu „Sempach”. Jak przypuszcza O. Popelnicka, w pochówku, z którego pochodzi ten miecz mieszczą się szczątki żołnierza z jednego z pobliskich zamków⁵⁵.

Zbliżonym do tego typu artefaktem jest miecz XIV–XV w. z zasobów Muzeum Historycznego Kamieńca Podolskiego (tzw. miecz z Wodyczok⁵⁶). Miecz ten badali A. Kirpicznikow i J. Bochan. Ten ostatni zakwalifikował tę broń do typu XVIa. Najpełniej okaz opisał Aleksander Zaremba, którego zdaniem jest to miecz typu XVII⁵⁷. Egzemplarz ten razem z odłamanym sztychem ma długość ogólna ok. 125 cm. Jego głownia ma 20,5 mm szerokości i 5,4 mm grubości. Większa część głowni ma przekrój soczewkowaty, a u sztychu romboidalny. Od jelca prowadzi jedno zboczce. Rękojeść razem z głowicą ma długość ok. 29 cm. Głowica zdaniem A. Zaremby jest zbliżona do typu H₁, jelec prosty, ok. 26,3 cm. Okaz posiada znaki producenta w postaci trójkąta z krzyżykami oraz dwa w formie biskupiego pastorału. Obecność tych dwóch ostatnich znaków wskazuje, iż jest to miecz wyprodukowany w warsztatach biskupich niemieckiego miasta Pasawa⁵⁸.

Analogiczny miecz typu XVII jest przechowywany w Czerniowieckim Muzeum Krajoznawczym (nr inw. 5133-c6-161). Rękojeść ma półtoraręczną, głownię długą, o przekroju sześciokątną bez zboczcy, głowicę w formie dysku (typ H), jelec prosty (typ 1). Podobne miecze w muzeach Polski, Słowacji i Rumunii są datowane na XIV–pocz. XV w.⁵⁹

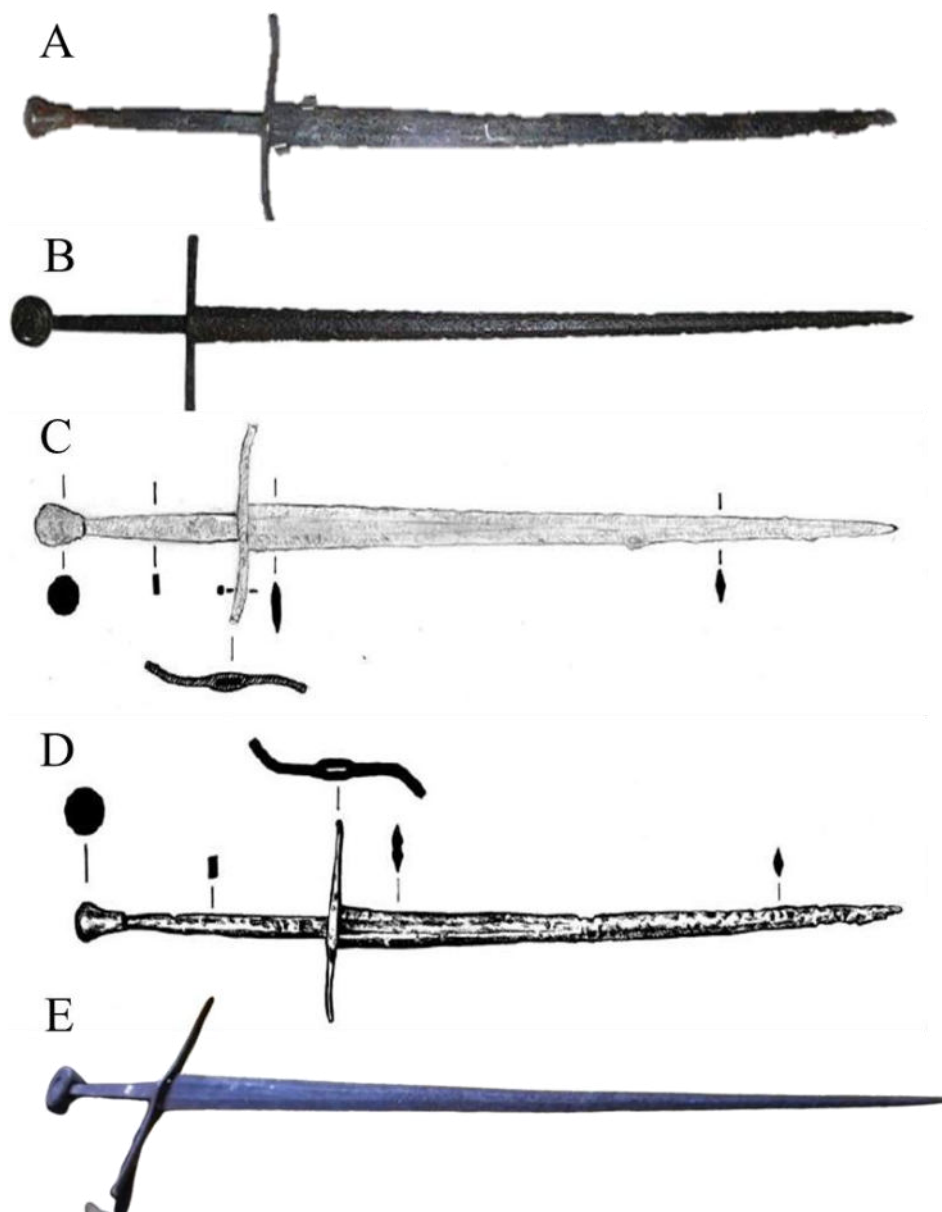
⁵⁵ Jak zaznacza badaczka, przypuszczalnie mogli to być zameczki wspomniane przez J. Sicińskiego we wsi Gatna i m. Derażnia. Albo był to żołnierz z któregoś z zamków w Łatyczowie, Jarmolińcach lub Międzybożu. O. Попельницька, *Мечі...*, s. 157.

⁵⁶ Wieś Wodyczki rejonu chmielnickiego w obwodzie chmielnickim.

⁵⁷ А. Кирпичников, *Военное дело на Руси в XIII-XV вв.*, Ленинград 1976, таб. X. 2; Ю. Бохан, *Узбраення войска ВКЛ другої половини XIV – кінця XVI ст.*, Мінск 2002, с. 130; О. Заремба, *Меч XIV–XV ст. з К-ПДІМЗ (меч з Водичок)*, <http://kpyit.blogspot.com/2020/03/xiv-xv.html>, (dostęp: 1 XII 2025).

⁵⁸ О. Заремба, *Меч XIV–XV ст...*, (dostęp: 1 XII 2025).

⁵⁹ И. Возный, *Клиновое оружие...*, с. 315.

Ryc. 13. A) Miecz typu XVII, XIV–XV w. z Muzeum Narodowego Historii Ukrainy, nr. kat. 5, nr inw. 3-517 (tzw. miecz z Łozowej, obw. chmielnicki); B) Miecz typu XVII, XIV–pocz. XV w. Czerniowieckie Muzeum Krajoznawcze (nr inw. 5133-c6-161); C) Miecz typu XVII. Miejsce znalezienia: wschodnia część obwodu lwowskiego; D) Miecz typu XVII. Muzeum Narodowe Historii Ukrainy (nr inw. 3-517), Miejsce znalezienia: ok. m. Derażnia, obw. chmielnicki. E) Miecz typu XVII. Państwowy Muzeum Historyczne w Kamieńcu Podolskim (nr inw. 35035). Miejsce znalezienia wieś Wodyczki (obw. chmielnicki).

Typ XVIa reprezentował miecz znaleziony w pobliżu Kamieńca w 1934 r. datowany na XIV–XV w. Egzemplarz ten niestety zaginął podczas II wojny światowej. Na jego głowni znajdowały się znaki pasawskie. Długość ogólna okazu wynosiła 130 cm, z czego na głownie przypadało 104 cm, zaś na rękojeść 26 cm, ważył 1860 g⁶⁰. Jelec miał ok. 21 cm (typu 5 lub 6), głowica typu I lub K. J. Bochan odnosi ten miecz raczej do

⁶⁰ O. Запемба, *Меч XIV–XV вв...*, (dostęp: 1 XII 2025); K. Starykoń-Grodecki, *Miecz pasawski z kresów wschodnich*, „Broń i barwa” 1934, r. 1, nr 3, s. 47–48; Ю. Бохан, *Узбраення...*, с. 130.

podtypu XVIa, ponieważ jego głownia jest wyraźnie przeznaczona do klucia. Do typu XVI należały jedno lub dwuręczne miecze z długimi szerokimi przy zastawie głowniami, od połowy długości zwężającymi się ku sztychowi posiadające zboczę do połowy długości głowni. Była to „odchudzona” forma rozwojowa mieczy typu XIIIa. W tym rejonie Europy podtyp XVIa był ceniony za swoją uniwersalność i był w użyciu zaczynając od II poł. XIII w. i do końca XV w.⁶¹

Innym przykładem miecza półtoraręcznego typu XVIa (według Borysa Grynczyszyna, Aleksandra Strelczenko) lub XVII (według Denys Toiczkina) jest miecz z Lwowskiego Historycznego Muzeum „Arsenał” (nr inw. 3-2358). Długość ogólna okazu to 129,2 cm, a długość głowni 1 m. Datowany na koniec XIV–XV w., znaleziony został przez na brzegu rzeki Boh Południowy podczas badań przy budowie mostu na drodze z Sokala do Żwirek w 1949 r. razem z szczątkami ludzkimi i końskimi, a także pancerzem i kapturem (?) kolczym. Hipotetycznie posiadaczem miecza mógł być jeździec z oddziału Fryderyka Herburta, poległy w bitwie sokalskiej 1519 r. Prawdopodobnie został zepchnięty z mostu razem z koniem do rzeki gdzie zginął⁶².

⁶¹ M. Głosek, *Broń biała*, [w:] UwPŚ/2, s. 28; L. Marek, *Broń biała...*, s. 72; P. Kotowicz, *Późnośredniowieczny miecz z sygnowaną głowicą z okolic Jaślik w ziemi sanockiej*, [w:] *Non Sensistis Gladios. Studia ofiarowane Marianowi Głowskiemu w 70. rocznicę urodzin*, red. O. Ławryniewicz, J. Maik, P. A. Nowakowski, Łódź 2011, s. 161; Э. Окшотт, *Оружие...*, s. 253

⁶² Б. Гринчишин, *Середньовічна клинкова зброя із фондів Львівського історичного музею*, „Вісник Національного університету Львівська політехніка: Держава та армія: зб. наук. Праць” 2013, № 752, с. 16; Д. Тоїчкін, *Середньовічний меч...*, с. 41–42; А. Стрельченко, *Средневековый меч с Западной Украины*, [в:] ІДЗ/1, с. 219–220.

Ryc. 14. Miecz typu XVIa/XVII (nr inw. 3-2358), kolczuga i kaptur kolczy (?) powiązywane z bitwą pod Sokalem 1519 r., Lwowski Muzeum Historyczny „Arsenał”.

Do broni podtypu XVIa należą też trzy miecze z końca XIV w. znalezione w Bełżu, a przechowywane we Lwowskim Muzeum Historycznym⁶³. Dwa kolejne miecze tego typu są przechowywane w Czerniowieckim Muzeum Krajoznawczym (nr inw. 5128-II-221 i 5130-II-223). Pierwszy ma następujące parametry: waga 1129 g, głownia obosieczna w formie konusa, głowica typ H₂ (po Głosku), jelec w stylu 1. Egzemplarz datowany jest na okres XIV–XV w. Drugi okaz zaś ma głownie obosieczną o dwóch zboczach dochodzących do 2/3 długości, w przekroju sześciokątną. Głowica jest w formie płaskiego ośmiokąta (typ G₃ po Głosku), a jelec typu 7. Miecz ten jest typowym

⁶³ С. Терський, О. Стрельченко, *Мечі з Белза в збірці Львівського історичного музею*, [в:] *Історія давньої зброї. Дослідження 2016*, т. 2, Київ 2017, с. 431–450 (dalej: ІДЗ/2).

przedstawicielem półtoraręcznych mieczy rycerskich i jest datowany XIV–XV w.⁶⁴ Takie miecze były przeznaczone zarówno do kłucia jak i do cięcia. Miecz XIV–XV w. typu XVIa o dwuręcznej rękojeści znajdziemy również w Muzeum Krajoznawczym w Zaleszczykach (obw. tarnopolski). Okaz nie jest zachowany w całości, nie posiada jelca i połowy głowni. Głowica należy do typu I₁⁶⁵.

Mieczem mogącym stanowić uzbrojenie obrońców ziem ruskich w badanym okresie jest miecz typu XVIa/XVII z głownią typu T₅ i esowatym jelcem typu 12a. Miecz ten znaleziony był w miejscowości Komarów Osada⁶⁶, a jest datowany na II poł. XV–pocz. XVI w., przechowywany w Muzeum Regionalnym w Tomaszowie Lubelskim (nr inw. MT/656/H). Głownia miecza posiada pojedyncze zbrocze na 2/3 długości, długość całkowita egzemplarza 112 cm, długość samej głowni 79,3 cm, waga 1,3 kg, rękojeść dwuręczna⁶⁷.

Do typu XVII można odnieść również dwa miecze opisane przez Aleksandra Strelczenka. Pierwszy znajduje się w zespołach Narodowego Muzeum Historii Ukrainy. Broń została znaleziona w latach 40-tych i pochodzi z rejonu miast Derażnia i Łozowe (obw. chmielnicki), czyli z terenów Podola. Długość ogólna okazu – 110,7 cm (głownia 79 cm, trzpień 25,3 cm). Jelec jest w formie litery S o długości 21 cm. Forma głowni to mocno wyciągnięty trójkąt. Zbrocze jest jedno, prowadzące prawie do połowy głowni, a dalej przechodzące w oś w rejonie sztychu, stąd i różnica w przekroju: u zastawy forma jest płaskiego sześcioboku, zaś u sztychu romboidalna, co pozwalało z jednakową efektywnością tak kłuć jak i ciąć przeciwnika. Głowica formą przypomina gruszę⁶⁸.

Drugi miecz jest znaleziskiem z terenów obwodu lwowskiego. Budowa miecza jest niemal identyczna z opisanym wyżej (długość ogólna: 126 cm; długość głowni: 96,5 cm; trzpień: 22 cm, jelec: 22 cm). Jak wskazuje A. Strelczenko, jelce obu mieczy są pochodne od typu 12, a głowice raczej typu T₅. Liczne analogie oraz częste występowanie podobnych mieczy w ikonografii pozwala datować te miecze II poł. XV – pocz. XVI w. Podobne miecze występują i w ikonografii polskiej, np. na kartach *Kodeksu Baltazara*

⁶⁴ И. Возный, *Клинковое оружие...*, с. 316.

⁶⁵ *Ibidem*, с. 313–315.

⁶⁶ Wieś Komarów Osada w województwie lubelskim (powiat zamojski).

⁶⁷ J. Kuśnierz, *Wybrane militaria późnośredniowieczne w zbiorach muzeów i kolekcjach prywatnych południowej Lubelszczyzny*, „Acta Militaria Mediaevalia” 2010, t. 6, s. 215–218, 229.

⁶⁸ А. Стрельченко, *К вопросу...*, с. 145.

*Behema*⁶⁹. Możliwe, że miecz typu XVIa/XVII przedstawiony został na ikonie św. Jerzego z końca XV – pocz. XVI w. ze wsi Stupnica⁷⁰.

Ryc. 15. Miecze typu XVIa. A) Miecz typu XVIa/XVII, II poł. XV–pocz. XVI w., Muzeum Regionalnym w Tomaszowie Lubelskim (nr inw. MT/656/H). B) Miecz typu XVI, XIV–XV w. Czerniowieckie Muzeum Krajoznawcze (nr inw. 5128-II-221); C) Miecz typu XVIa, XIV–XV w. Czerniowieckie Muzeum Krajoznawcze (nr inw. 5130-II-223); D) Miecz typu XVIa, XIV– poł. XV w. Muzeum Krajoznawczym w Zaleszczykach (nr inw. 5128-II-221). E) Miecz typu XVIa z okolic Kamieńca Podolskiego (tzw. „miecz passawski”).

Pomiędzy 1410 a 1510 r. w Europie były dość popularne miecze typu XVIII. Jak zaznacza I. Górewicz, właśnie miecze te „osiągnęły szczyt zrównoważonego rozwoju pod względem funkcji i elegancji formy”⁷¹. Przykładem takiego miecza może służyć wielki miecz XIV–XV w. z Muzeum Narodowego Historii Ukrainy (typ XVIIIb, nr inw. 3-1195) znaleziony w 1918 czy 1919 r. w rejonie wsi Pałanka (obw. winnicki). Głownia miecza jest zachowana niemal na 2/3 długości (długość ogólna egzemplarza 110 cm), jest płaska, romboidalna w przekroju. Rękojeść jest oburęczna z S-watym jalcem, głowica płaska w formie cylindra o płaskich bokach. O. Popelnicka wiąże dany egzemplarz z przeprawą

⁶⁹ Biblioteka Jagiellońska, *Kodeks Baltazara Behema, Codex picturatus Balthasaris Behem*, BJ Rkp. 16, k. 297; A. Стрельченко, *К вопросу...*, s. 145–147.

⁷⁰ Wieś Stupnica rejonu drohobyckiego obwodu lwowskiego. Ю. Ольхович-Новосадиук, *Святий Юрій...*, (dostęp: 1 XII 2025).

⁷¹ I. Górewicz, *Miecze Europy*, s. 112–113.

przez r. Tomasziwka na Podolu albo z funkcjonowaniem nieznanej ze źródeł pisanych niewielkiej twierdzy lub strażnicy z czasów litewskich albo polskich⁷².

Również w kolekcjach Muzeum Lwowskiego znajdują się XV-wieczne półtoraręczne miecze typu XVIII (nr inw. 3-1263) oraz XVIIIId (nr. inw 3-1250). Głownia pierwszego miecza jest zwężona ku sztychowi, obosieczna. Jelec jest typu 11, głowica typu S o wyglądzie kwiatu. Głowica drugiego ma wygląd dwóch sklejonych między sobą sześciokątnych piramid⁷³.

Dość ciekawym egzemplarzem jest ozdobny ceremonialny półtoraręczny miecz z Lwowskiego Muzeum Historycznego (nr inw. 3-3477). Ten „bastard” należący do typu XVIII jest przedstawicielem późnych „mieczów wielkich”. Jak zaznacza D. Toiczkin, nie zważając na obecny na głowni napis „1577” oraz herby Orzeł, Pogoń i herb Lwowa miecz ten wyprodukowany mógł być w XV–na pocz. XVI w. Długość ogólna egzemplarza 149 cm, długość głowni 108,5 cm, długość jelca 33,5 cm i rękojeści 33 cm, waga 3290 g. Jelec jest typu 10, głowica T₃⁷⁴.

Ryc. 16. Miecze typu XVIII. A) Miecz podtypu XVIIIb, XIV–XV w. z Muzeum Narodowego Historii Ukrainy (Kijów), nr. kat. 7, nr inw. 3-1195 (tzw. miecz z Pałanki, obw. winnicki); B) Ozdobny ceremonialny miecz typu XVIII, XV–I poł. XVI w. Lwowski Muzeum Historyczne „Arsenal” (nr inw. 3-3477).

Zaczynając od połowy XV w. popularnością wśród rycerstwa znów cieszyły się wielkie miecze o głowniach starego typu podobnych do typu XIII. Zjawisko to tłumaczy

⁷² О. Попельницька, *Мечі...*, s. 153–154.

⁷³ Б. Гринчишин, *Середньовічна клинкова зброя...*, s. 16.

⁷⁴ Д. Тоїчкін, *Клинковое оружие...*, s. 64–70.

się faktem stałego wzrostu liczebnego lekko opancerzonych formacji wspierających mniej liczebną jazdę rycerską⁷⁵. W warunkach wschodnio-europejskich, gdzie stale walczono z formacjami lekkiej jazdy tatarskiej takie miecze miały się sprawdzać doskonale, ponieważ głównie szabel tatarskich nie mogli sprostać cięższym mieczom.

Nie były to klasyczne miecze dwuręczne podobne do używanych przez landsknechtów, lecz w myśl E. Oakeshotta ich rozmiar nie pozwalał nosić ich u pasa, a tylko wożono je przytroczone do siodła (choć na ten moment nie znaleziono potwierdzenia tej hipotezy w ikonografii). Miecze nowszej produkcji typu XIIIa odróżniały się długimi, masywnymi głowniami (o długości ok. 90–100 cm), dwuręczną rękojeścią (trzcina ok. 18–25 cm), jelcami typów 1–3 i głowicami typu H, I, K⁷⁶. Przeznaczeniem takich mieczy było zadanie mocnych cięć, lecz przeciw zbroi „białej” były one nieskuteczne. Odpowiedzią na to wyzwanie było pojawienie się mieczy typu XX. Był to typ rozwojowy wcześniejszych wielkich mieczy typu XIIIa (miecze danego typu były przeznaczone do walki z przeciwnikiem w kolczudze, zaś nowszy typ XX w. zbroi płytowej). Nowsze wersje odznaczały się ciężką, szeroką głownią z masywnym centralnym zboczem i dwóch dodatkowych równoległych ku niemu (do połowy głowni), słabo wyodrębnionym sztychu i długą rękojeścią (20–25 cm)⁷⁷.

Nie wszystkie miecze spełniają parametry typu XX. Dla rozwiązania problemu, M. Głosek zaproponował dla tych egzemplarzy oddzielny typ XXI. Miecze te wyróżniają się długą głownią (ok. 80–95 cm) o prawie jednakowej szerokości (4,5–5 cm). Sztych mają słabo wyodrębniony, a zboczą mają dwa lub trzy, lecz trafiają się egzemplarze z jednym. Rękojeść jest półtora lub dwuręczna (długość 15–20 cm). Głowice tych mieczy są nieznacznie dłuższe i węższe od mieczy weneckich (tzn. mieczo-pałaszy *Schiavona*)⁷⁸.

Przykładem miecza podtypu XIIIa znalezionym w granicach państwa Jagiellonów jest okaz znaleziony we wsi Ostrożec (rejon młynowski, obw. wołyński), a więc w

⁷⁵ I. Górewicz, *Miecze Europy*, s. 123.

⁷⁶ M. Głosek, *Miecze środkowoeuropejskie...*, s. 28; E. Oakeshott, *Records...*, p. 95.

⁷⁷ I. Górewicz, *Miecze Europy*, s. 124; M. Głosek, *Broń biała*, [w:] UwPŚ/2, s. 29; Э. Окшотт, *Оружие...*, с. 236, 265; Idem, E. Oakeshott, *Records...*, p. 207; Б. Гринчишин, *Мечі типу XIIIa і типу XX (за Е. Окшоттом) з території України*, [в:] „Археологія & Фортифікація України”. Збірник матеріалів III Міжнародної науково-практичної конференції, редкол.: О. Заремба та ін., Кам’янець-Подільський 2013, с. 73, 75.

⁷⁸ M. Głosek, *Miecze środkowoeuropejskie...*, s. 30; I. Górewicz, *Miecze Europy*, s. 176.

granicach Wielkiego Księstwa Litewskiego. Egzemplarz ten datowany jest na poł. XIV – poł. XV w.⁷⁹

Przykładem miecza o cechach typu XX/późnego podtypu XIIIa/typu XXI jest miecz znaleziony w 2012 r. przy budowie drogi w obwodzie lwowskim. Ogólna długość egzemplarza 117,2 cm; długość głowni: 92,5; długość jelca: 23,5; długość trzpienia: 17,5 cm; waga: 1,5 kg. Głownia jest obosieczna z stopniowo zwężającymi się ostrzami i wyrażonym sztychem. Z obu stron głownia posiada trzy nie głębokie zboczę (do poł. głowni), a dalej prowadzi ość. Przekrój głowni jest w górnej połowie w formie sześciokąta, zaś w dolnej romboidalny, więc przeznaczeniem danej broni było cięcie lub klucie słabo uzbrojonego przeciwnika. Jelec w formie litery S jest formą rozwojową typu 12, a głowica typu I₁ lub Z. Cechy te dają podstawę A. Strelczenkowi datować okaz na okres od końca XIV w. i do połowy XV w. Badacz ten przypuszcza, iż miecz ten trafił na ziemię ruskie z regionu bałkano-dunajskiego⁸⁰.

Podobne miecze poczynając od poł. XV w. rozpowszechniły się z terenów Republiki Weneckiej do Europy Zachodniej, Centralnej i Wschodniej. Popularną nazwą mieczy o podobnej konstrukcji jest *schiacona* (z włoskiego słowiański). W takie miecze była uzbrojona słowiańsko-dalmacka gwardia dożów weneckich oraz inni żołnierze Republiki w XV w. Były to miecze z prostymi głowniami o szerokości ok. 4 cm i długością 90 cm. Jelce tych mieczy w formie litery S były wygięte w poziomie, a głowicę mieli prostokątne. Z wybrzeża Dalmacji miecze te trafiły na Węgry, stąd do Polski i na Ruś. Takimi mieczami można było skutecznie eliminować siłę żywą przeciwnika tak z siodła jak i w walce pieszej⁸¹.

Dwa takie miecze należące do typu XX (Oakeshott) lub XXI (Głosek) znajdują się w kolekcji Czerniowieckiego Obwodowego Muzeum Krajoznawczego. Są one niemal identyczne (nr inw. 5131-II-158 i 48678-c6-387). Waga pierwszego 1 kg 63 g, drugiego 660 g. Chwyty są półtoraręczne, głowicę w formie płaskich ośmiokątów (tzw. typ Z).

⁷⁹ A. Стрельченко, *Средневековый меч с Западной Украины...*, s. 216–226.

⁸⁰ Idem, *Находка позднесредневекового меча во Львовской области Украины*, [w:] *Воинские традиции в археологическом контексте: от позднего латена до позднего средневековья*, ред. И. Бурцев, Тула 2014, s. 186–189.

⁸¹ О. Попельницька, *Мечі...*, s. 155; И. Возный, *Клиновое оружие...*, s. 312; M. Głosek, *Broń biała*, [w:] UwPŚ/2, s. 29.

Głównie są obosieczne o dwóch zboczach. Jelec w formie litery S (typ 12). W Europie Centralnej takie miecze były w użyciu od końca XIV do pocz. XVI w.⁸²

W tym samym muzeum jest przechowywany podobny miecz (nr inw. 2151-c6-136). Głownia typu XXa (Oakeshott) lub XX (Głosek) obosieczna, romboidalna w przekroju z czterema zboczami. Rękojeść jest półtoraręczną, głowica ośmiokątna (typ Z). Waga egzemplarza wynosi 960 g. Styl jelca to typ 5. Produkowano takie miecze od poł. XIV w. do poł. XV w., a ich przeznaczeniem było zadanie ciosów w słabsze miejsca zbroi płytowej, na stykach płyt lub w miejsca zasłonięte kolczugą⁸³.

Do mieczy typu XX/XXI należy miecz z Gródka⁸⁴ przechowywany w Zaleszczykach z końca XIV–XVI. Długość ogólna okazu 119 cm, miecz posiada rękojeść oburęczną o długości 19 cm, głowica T₃/T₄, jelec pochodny od typu 9, głownia obusieczna o długości 98 cm, romboidalna w przekroju z trzema zboczami do połowy⁸⁵.

⁸² И. Возный, *Клинковое оружие...*, с. 312–313.

⁸³ *Ibidem*, с. 313.

⁸⁴ Miasto Gródek w obwodzie ternopolskim.

⁸⁵ M. Głosek, *Broń biała*, [w:] UwPS/2, s. 27; И. Возный, *Клинковое оружие...*, с. 317–318.

Ryc. 17. A) Miecz z końca XIV–poł. XV w. (typy: XIIIa/XX/XXI?). Miejsce znalezienia: obwód lwowski; B) Miecz typu XIIIa, poł. XIV–I poł. XV w. Miejsce znalezienia wieś Ostrożec (rejon młynowski, obw. wołyński). Rowieńskie Obwodowe Muzeum Krajoznawcze; C) Miecz typu XX (XXI), koniec XIV–XVI w. Miejsce znalezienia Gródek (obw. tarnopolski). Muzeum Krajoznawcze w Zaleszczykach. D) Dwa miecze (typ XX – Oakeshott lub XXI – Głosek) z Czerniowskiego Muzeum Krajoznawczego (nr inw. nr inw. 5131-II-158 i 48678-c6-387).

2.1.4. Szarszuny

W źródłach występuje termin *szarszun*. W języku czeskim słowem *šaršoun* oznaczali jak długie miecze (jednoręczne lub półtoraręczne) tak i ciężkie dwuręczne⁸⁶. Broń taką miało na swym uzbrojeniu trzech z 95 woźniców kierujących wozami wysłanymi na kampanię pruską 1521 r. Jedynym z nich, był woźnica z Buska *Mathias Kopitko*⁸⁷. Koszt zakupu szarszuna to 24–30 gr., czyli kwota najczęściej występująca w

⁸⁶ Występowanie słowa *szarszun* w słownictwie polskim dokładnie prześledził T. Grabarczyk. Idem, *Piechota zaciężna...*, s. 117–120; J. Biederman, *Organizace a vybavení vojska v 15. století: paralelní vývoj ve Francii, Burgundsku a střední Evropě*, praca doktorska napisana pod kierunkiem doc. PhDr. Martin Nejedlý, Praha 2015, s. 72.

⁸⁷ *cum gladio alias s arsunem*. O. 82, sygn. 3, k. 162v; *Rejestr wozów skarbnych od miast i miasteczek Rzeczypospolitej koronnych na wyprawę wojenną roku 1521 dostarczonych*, wyd. C. Biernacki, Kraków 1886, s. 23 (dalej: RWS); J. Szymczak, *Zbrojna eskorta...*, s. 292, 296; Idem, *Ceny broni...*, [w:] UwPŚ/2, s. 232.

źródłach i zarazem cena na miecze przeciętnej jakości⁸⁸. Znana jest wzmianka z 1496 r. dotycząca wsi Bóbrka, w której został wymieniony *szarszun* za 30 gr.⁸⁹ Odnośnie niewielu wzmianek o szarszunach w rejstrach popisowych zaciężnej pichoty z 1471 r., T. Grabarczyk zauważa, że niewielka liczba wzmianek o szarszunach mogła wynikać z tego, że nie każdy sporządzający rejestr wojska pisarz potrafił odróżnić zwykły miecz od dwuręcznego/półtoraręcznego dłuższego szarszuna⁹⁰. Można przypuścić, iż pod szarszunami mogliby kryć się miecze typów XIIIa, XVIII lub XX. J. Szymczak przyrównuje szarszuny do niemieckich dwuręcznych mieczy *Zweihänder*, *Bidenhäder* lub angielskiego *bearing sword* przebywających na uzbrojeniu piechoty⁹¹. Podobny miecz został wydobyty z ziemi w okolicach wsi Borsziw na Ternopolszczyźnie.

Ryc. 18. Miecz dwuręczny z II poł. XV–poł. XVI w. z kolekcji Jewgienija Gredunowa (Boryspol). Miejsce znalezienia: w. Borsziw (obw. ternopolski).

2.2. Koncerze i granaty

Koncerz jest to rodzaj broni białej przeznaczonej do kłucia i przebijania wrogich zbroi, o długiej sztywnej i wąskiej głowni o przekroju trójkątnym albo soczewkowatym⁹². Cała konstrukcja była przeznaczona do zadawania pchnięć pomiędzy płytami zbroi, a przy dość mocnym uderzeniu pozwalał nawet przebijać płyty zbroi⁹³. To dzięki temu zyskiwał na popularności od II poł. XV w. W. Kwaśniewicz twierdzi, że w Polsce koncerze do poł. XVI w. miały długość ok. 130 cm, rękojeści mieli mieczowe były ciężkie i źle wyważone⁹⁴. Takie krótkie koncerze, mogły być używane przez piechotę. W hierarchii uzbrojenia jeździeckiego koncerz można umieścić między kopią a mieczem, była to w pewnym sensie „wersja zapasowa” kopii. Długość koncerzy mogła dochodzić

⁸⁸ T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 117–118; J. Szymczak, *Ceny broni...*, s. 233.

⁸⁹ *gladium [...] alias szarszan in valore media sexagene*. AOCLA, t. 2, nr 1528, s. 409; J. Szymczak, *Ceny broni...*, s. 232; Idem, *Rycerz z bronią...*, s. 35.

⁹⁰ T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 120; J. Szymczak, *Ceny broni...*, [w:] UwPŚ/2, s. 233.

⁹¹ J. Szymczak, *Rycerz z bronią...*, s. 35.

⁹² Idem, *Ceny broni...*, s. 233.

⁹³ Idem, *Rycerz z bronią...*, s. 36–37; K. Kwiatkowski, *Wojska zakonu niemieckiego w Prusach 1230-1525*, Toruń 2016, s. 350.

⁹⁴ W. Kwaśniewicz, *Encyklopedia...*, s. 221–222.

do 173 cm, co pozwalało sięgać z siodła nawet do leżącego wroga. Koncerze oburęczne można było trzymać pod pachą jak broń drzewcową. Wożono koncerze pod lewą nogą przy siodle. Jeźdźcy prócz koncerzy, mieli zazwyczaj u boku też inną broń białą: miecz lub szabla⁹⁵.

Zdaniem większości bronioznawców – koncerze wywodzą się od mieczy kolnych (ang. *foining swords*)⁹⁶. Bronioznawcy nie są zgodni co do genezy tej broni. Autorem jednej z nich jest Z. Żygulski, który uważa, że jest to wyrób wywodzący się z XIV-wiecznej Francji, gdzie zaczęto produkować ciężkie, długie miecze przystosowane wyłącznie do pchnięć, które stały się prototypami dla późniejszych koncerzy⁹⁷. Inny pogląd przedstawia W. Kwaśniewicz, który wskazuje, że broń ta wywodzi się z Bliskiego Wschodu skąd dotarła do Europy Zachodniej⁹⁸.

Niektóre badacze wywodzą polskie słowo *koncierz* od grecko-lacińskiego *contus*, którym to mianem w starożytności nazywano długie ciężkie włócznie jazdy⁹⁹. Polskiemu słowu „koncierz” jest znacznie bliżej do tureckiego *kandžar*, czy tat. *χandžär*, podobnie zresztą jak i w przypadku czeskiego *concir*, rosyjskiego *кончар*). Stąd jest pewną popularność ma trzeci pogląd o wschodnim pochodzeniu koncerzy. Broń ta mogła być używana przez ludy tureckie, zmuszone do walki z dobrze opancerzonymi Europejczykami. W Imperium Osmańskim koncerzami posługiwali się tzw. „Turkowie węgierscy”, czyli podlegli sułtanowi Węgrzy (języku węgierskim ta broń oznacza się terminem *hegyestőr* – przebijające ostrze¹⁰⁰).

W źródłach polskich występuje jako *concierz* lub *granat*. Przyjmuje się, że ta ostatnia nazwa pochodzi od graniastej w przekroju główki. Nie każdy koncerz był granatem, nazwa ta odnosi się do koncerzy o główce krótszej (ok. 110-130 cm), trójkątnej lub czterokątnej w przekroju, z rękojeścią mieczową, półtoraręczną z dłuższymi jelowcem i główką¹⁰¹.

⁹⁵ M. Głosek, *Broń biała*, [w:] UwPŚ/2, s. 34–35; M. Talaga, *Miecz sprawiedliwości?...*, s. 54.

⁹⁶ M. Talaga, *Miecz sprawiedliwości?...*, s. 53.

⁹⁷ Z. Żygulski, *Broń w dawnej Polsce na tle uzbrojenia Europy i Bliskiego Wschodu*, Warszawa 1982, s. 111; L. Marek, *Broń biała...*, s. 74.

⁹⁸ W. Kwaśniewicz, *Encyklopedia...*, s. 221.

⁹⁹ Z. Głogier, *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, t. 3, Warszawa 1902, s. 74; J. Szymczak, *Rycerz z bronią...*, s. 36.

¹⁰⁰ Э. Аствацатурян, *Турецкое оружие*, Санкт Петербург 2002, с. 133; С. Ефимов, С. Рымша, *Оружие...*, с. 211.

¹⁰¹ AGZ, t. 7, nr 57, s. 114; J. Szymczak, *Ceny broni...*, [w:] UwPŚ/2, s. 233; Idem, *Zbrojna eskorta...*, s. 288; Idem, *Rycerz z bronią...*, s. 35–36; A. Bóldyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 207; M. Talaga, *Miecz sprawiedliwości?...*, s. 53–54.

Znana jest tylko jedna wzmianka źródłowa o koncerzu jako uzbrojenia rycerstwa na Rusi. Pochodzący z 1466 r. zapis jest to pierwsza informująca o koncerzu w arsenale rycerstwa polskiego¹⁰². Z zapisu dowiadujemy się, że Jan Odrowąż ze Sporowy, podstoli sandomierski i starosta samborski zobowiązany był zwrócić 144 fl. węgierskich oraz 7 fl. lub równowartość w suknie za koncerz dla kupca lwowskiego Hernasta¹⁰³. Ponieważ dany egzemplarz był przeznaczony dla urzędnika królewskiego, walczącego zapewne jako kopijnik, to można przyjąć, iż była to ciężka broń, możliwe, że wykonana z materiałów wysokiej jakości i bogato zdobiona¹⁰⁴.

Odmianą koncerza¹⁰⁵ był dwuręczny *Panzerstecher* w Niemczech¹⁰⁶, *estok* w Francji lub *tuck* w Anglii¹⁰⁷. Jako przykład koncerza używanego na ziemiach ruskich można podać *Panzerstecher* II poł. XV w. o niejasnej proveniencji z prywatnej kolekcji Jewgenija Gredunowa (Boryspol, Ukraina)¹⁰⁸. Spośród koncerzy w polskich kolekcjach muzealnych znane są egzemplarze przechowywane w Krakowie¹⁰⁹ i Kaliszu, nie są jednak znane żadne ich związki z ziemiami ruskimi¹¹⁰.

¹⁰² Dla porównania, pierwsze wzmianki o koncerzach z terenów WKL to II poł. XVI w. Ю. Бохан, *Узбраенне...*, s. 151.

¹⁰³ *septem florenorum pro gladio alias Concierz*. AGZ, t. 7, nr 57, s. 114; J. Szymczak, *Ceny broni...*, [w:] UwPŚ/2, s. 233; Idem, *Rycerz z bronią...*, s. 37, 60; T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 121.

¹⁰⁴ P.A. Nowakowski, *Arsenały...*, s. 69.

¹⁰⁵ D. Toiczkin wskazuje, że w Europie Środkowej było odwrotnie: terminami *koncierz*, *granat*, *szarszun* oznaczano *estoki* i *panzerstechery*. Д. Тоїчкін, *Середньовічний меч...*, s. 38; Idem, *Клинова зброя...*, s. 55.

¹⁰⁶ В. Бехайм, *Энциклопедия оружия*, пер. А. Девель, ред. А. Кирпичников, Санкт-Петербург 1995, s. 201; С. Ефимов, С. Рымша, *Оружие...*, s. 189.

¹⁰⁷ Z. Żygulski, *Broń...*, s. 111; M. Głosek, *Broń biała*, [w:] UwPŚ/1, s. 121; С. Ефимов, С. Рымша, *Оружие...*, s. 211–214.

¹⁰⁸ *Ukraine Arms and Armour Collection Gredunov Evgeniy*, <https://www.facebook.com/ArmsArmourCollection> (dostęp: 1 XII 2025)

¹⁰⁹ M. Talaga, *Miecz sprawiedliwości?...*, s. 43–66.

¹¹⁰ M. Głosek, *Broń biała*, [w:] UwPŚ/1, s. 121; T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 121.

Ryc. 19. Koncerz (Panzerstecher) z I poł. XVI w. z kolekcji Jewgienija Gredunowa. Miejsce znalezienia: Ukraina Zachodnia.

Wczesne koncerze byli tak bronią jezdnych, jak i piechurów. Na wyposażeniu tych ostatnich broń tę odnotowano w rejestrach zaciężnych z 1471 r., gdzie występowały w rotach Grzegorza Składnego, Piotra Neptusa, Marka, Grota, Matysza, Bartosza, Władyki, Niemczyckiego i Brożyny¹¹¹. Lecz w późniejszym okresie, w rejestrach popisowych które można by było powiązać z Rusią koncerze nie występują aż do trzeciej dekady XVI w. Wówczas, a konkretnie w 1528 w rejestrach rot Jerzego Krzyckiego i Lamberta Gnoyeńskiego odnotowana po jednym koncerzu. Z kolei w 1530 r. broń ta była na wyposażeniu wspomnianego Gnoyeńskiego, a w 1533 r. miał koncerz żołnierz z oddziału Mikołaja Iskrzyckiego¹¹².

2.3. Szable

Szabla (ang. *sabre*, niem. *Säbel*, укр. *шабля*, рос. *сабля*) jest to rodzaj długiej broni siecznej wyróżniająca się zakrzywioną i jednosieczną (lub obosieczną przy sztychu, tzn. piórze) głownią¹¹³. Jak zaznacza M. Głosek, szable z VX i początku XVI w. różniły się od tasaków brakiem podcięcia głowni ze strony grzbietu oraz wyodrębnionym sztychem¹¹⁴. Polskie słowo szabla jest proweniencji węgierskiej (*szablya*) lecz znaczenie danego słowa jest niejasne¹¹⁵. Jak zaznacza D. Toiczkin: „geneza pochodzenia szablino- ginie w mglistej przeszłości”, a jej rozpowszechnienie jest powiązane z środkowo-

¹¹¹ T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 121–122; M. Talaga, *Miecz sprawiedliwości?...*, s. 56.

¹¹² A. Böldyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 207.

¹¹³ W. Kwaśniewicz, *Dzieje szabli w Polsce*, Warszawa 1999, s. 11–15.

¹¹⁴ M. Głosek, *Broń biała*, [w:] UwPŚ/2, s. 35.

¹¹⁵ Możliwie pochodzi ono od węg. *szabni* – kroić. Nie jest wykluczonym, że słowo szabla ma korzenie w językach tureckich, a nawet tungusko-mandżurskich. M. Stachowski, *The Origin of the European Word for Sabre*, „Studia Etymologica Cracoviensia” 2004, vol. 9, p. 137; W. Kwaśniewicz, *Dzieje szabli...*, s. 21; A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 1927, s. 538; *Етимологічний словник української мови: в 7 т.*, редкол. О. Мельничук та ін., т. 6 У–Я, укл. В. Коломієць і ін., Київ 2012.

azjatyckimi nomadami, a w sposób szczególny z ludami tureckimi¹¹⁶. Także w Europie Zachodniej zaczęto eksperymentować w kierunku zakrzywionych głów¹¹⁷. Lecz prawdziwy rozwój nowożytnej szabli w Europie zaczął się na Węgrzech i był związany z ekspansją Osmanów¹¹⁸. Przyjmuje się, że pierwsze szable w arsenale żołnierzy polskich też pochodziły z Węgier¹¹⁹.

Z badań J. Szymczaka wynika, że w Polsce pierwszy raz słowo szabla zostało wymienione w 1450 r., a kolejna wzmianka pochodzi z 1464 r. W źródłach łacińskich

¹¹⁶ Początków tej broni należałoby szukać we wczesnym średniowieczu, na terenach rozległego Wielkiego Stepu. W środowisku badawczym dominującym poglądem jest taki, że szable wyłoniły się z mieczy szlakiem ewolucyjnym, przy czym „ogniwem przejściowym” były pałasze koczowników w V–VI w. Współcześnie do najpopularniejszych teorii genezy i rozpowszechniania szabel należą: 1) tzw. sarmato-alanska teoria autorstwa archeologa Mikołaja Merperta; 2) teoria awarska; 3) teoria „północno-chińska” Michaiła Gorelika (przy czym tzw. „protoszable” rozwinęły się w szable za pośrednictwem tychże Awarów w VII–pocz. VIII w.); 4) bezpośrednio chińska teoria. Centrami rozpowszechniania nowej broni byli Kaganat Awarski, Kaganat Chazarski i Chiny (w okresie dynastii Han). Przodowali w procesie opanowania i rozwoju nowej broni koczownicy (Turkowie, Awarowie, Chazarowie), za ich pośrednictwem w II poł. VII w. z ich szablami zaznajomili się plemiona Europy Wschodniej. Przez długi czas uważano, że to plemiona Madziarów rozpowszechniły szable w Europie, lecz teoria ta została ostatnio zakwestionowana. Rozpowszechnianie szabla zawdzięcza przede wszystkim ludom tureckim. Jak zaznacza D. Toiczkin, początki popularności szabli w Azji Środkowej sięgają czasów Kalifatu Abbasydów i obecności w ich wojsku tzw. ghilman (*ghulamów*) – gwardii złożonej z niewolników pochodzenia tureckiego. Za ich pomocą szable szybko się rozpowszechniły na całym terytorium Kalifatu. Dalsza ekspansja tej broni jest ściśle powiązana z Turkami Seldżuckimi i Osmanami, którzy w XIV w. wkroczyły do Europy. Również znanymi mistrzami w robieniu różnych rodzajów szabel byli Mamelucy egipscy. Д. Тоїчкін, *Клинок зброя...*, c. 72–76.

¹¹⁷ W bronioznawstwie historycznym istnieje pogląd, że szable europejskie stały się dalszą wersją rozwojową tasaków i kordów. Jak zaznacza L. Marek, przełom średniowiecza i nowożytności był czasem eksperymentów, kiedy produkowano wiele form pośrednich posiadających cechy tak tasaków jak i szabel. Dana idea otrzymała wcielenie w postaci tasaków (tzn. falchion), długich wykrzywionych noży bojowych i wreszcie pod koniec XV w., w Cesarstwie Niemieckim pojawił się *Gross Messer*, a w kantonach Szwajcarii tzw. „szable szwajcarskie”. L. Marek, *Broń biała...*, s. 41; Д. Тоїчкін, *Клинок зброя...*, c. 77.

¹¹⁸ Do czasu swego przesiedlenia do Niziny Panońskiej w IX w. plemiona madziarskie już używały długich, lekko wykrzywionych szabel, lecz w XI w. w wyniku procesu chrystianizacji i pod znacznym wpływem niemieckim, w krótkim czasie, przejęli całkowicie uzbrojenie swych zachodnich sąsiadów, przede wszystkim miecze. Szable nie zniknęły całkowicie z arsenału wojsk węgierskich, ponieważ dalej z nich korzystały formacje lekkiej jazdy węgierskiej i ich sojusznicy – Polowcy (od XIII w.). Tak więc wbrew opinii o „renesansie” szabli w Królestwie Węgier w XIV w. w związku z wojnami z Imperium Osmańskim, szabla raczej nie „odrodziła się” lecz otrzymała dodatkowy nowy impuls do swego rozwoju. W końcu XIV – na pocz. XV w., Węgrzy zapożyczyli od szabel tureckich długie główne z masywnym obosiecznym piórem i dodali do tego rękojeści od „wielkich” mieczów zachodnioeuropejskich. Tak powstała groźna ciężka broń, o średniej długości brzeszczotu ok. 90 cm i wagą ok. 1,3 kg. Lecz jak zaznacza D. Toiczkin, wpływy tureckie i nieustanny potok broni tureckiej (otrzymywanych jako trofeum, kupowanej lub otrzymywanej w prezencie) pozwolił na przebrojenie znacznej części węgierskiego wojska w typowo tureckie szable, oraz szable własnej produkcji, a w połowie XVI w. do pojawienia się szabel własnego unikatowego typu, czyli szabli węgierskiej. Д. Тоїчкін, *Клинок зброя...*, c. 88–89.

¹¹⁹ T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 79.

szable występowały jako *culter* albo *framea*¹²⁰. Badacz ten zwraca też uwagę, że źródłach pisanych z omawianego okresu szable często określano poprzez podanie ich pochodzenia lub wyglądem (typem), np. szable tureckie¹²¹ (*framea thureczka*¹²², *carbella*¹²³, tatarskie (*framea Tartarica*¹²⁴), multańskie (*multhan*)¹²⁵.

Początkowo szable w arsenale polskiej, litewskiej czy ruskiej szlachty zaczynała swoją karierę jako nowomodna broń „cywilna” przyboczna i w tym sensie szable nie konkurowała z mieczem, ponieważ tych nie noszono ostatnich na co dzień. Bronią przyboczną codzienną były też np. kordy czy pugiwały. Z mieczem rycerz pojawiał się na polu boju lub kiedy trzeba było pokazać swój wysoki status społeczny¹²⁶.

Przy opisywaniu dziejów szable na terenach Rusi Czerwonej i Podola w badanym okresie należy pamiętać, że ziemie te będące w swoim czasie w składzie Rusi Kijowskiej, a później księstwa halicko-wołyńskiego¹²⁷ i częściowo Wielkiego Księstwa Litewskiego były obszarami, na których szable występowały. Przejmowano je od koczowników już w

¹²⁰ Zapis „ensis, id est gladius seu spata szable” pochodzi z słownika łacińsko-polskiego Piotra z Ujścia (przechowywany w Bibliotece Kapituły Katedralnej w Krakowie), który prawdopodobnie był nauczycielem we Lwowie. W starszej literaturze można spotkać informację, że to w 1464 r. słowo *szable* była wymienione po raz pierwszy („pro cultro alias szable”). J. Szymczak, *Rycerz z broni...*, s. 89–90; M. Głosek, *Broń biała*, [w:] UwPŚ/2, s. 36; Idem, *Przyczynek do początków nowożytnej szable w Polsce*, [w:] *Arma et ollae. Studia dedykowane profesorowi Andrzejowi Nadolskiemu w 70 rocznicę urodzin i 45 rocznicę pracy naukowej*, Łódź 1992, s. 64; O pierwszych pisemnych wzmiankach szablach w Czechach i na Węgrzech *vide*: T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 79, przyp. 8–9.

¹²¹ O szablach osmańskich, *vide*: Э. Аствацатурян, *Турецкое оружие...*, с. 83–134; А. Шевцов, *Турецькі шаблі з колекції запорізького обласного краєзнавчого музею*, „Музейний вісник” 2015, №15, с. 26–34; В. Бережинский, *Основные типы османских сабель*, [в:] ІДЗ/1, с. 42–46;

¹²² *Účty dvora prince Zikmunda Jagellonského, vévody hlohovského a opavského, nejvyššího hejtmána Slezska a Lužic, z let (1493) 1500–1507: Kritická edice pramene (Rationes curiae Sigismundi Jagellonici, ducis Glogoviensis et Opaviensis, Silesiae et Lusatiarum summi capitanei, de annis (1493) 1500–1507: Editio critica)*, ed. P. Kozák, Praha 2014, s. 78.

¹²³ *przelbycza, coclearia, carabella y dloth; pro mensali, tallariis, cocleariis cum pudlo et carabella et dlotho*. Na dany fakt zwrócił uwagę J. Szymczak. J. Szymczak, *Ceny broni...*, [w:] UwPŚ/2, s. 237. Dane dwie karabeli znalazły się na liście rzeczy i uzbrojenia zastępców z pospolitego ruszenia na wyprawę wołoską w 1497 r. AE, s. 47, 49, nr 120, 127. O karabelach, *vide*: W. Kwaśniewicz, *Dzieje szable...*, s. 70–87; Д. Тоїчкін, *Клинова зброя...*, с. 98–112.

¹²⁴ *Acta Alexandri Regis Poloniae, Magni Ducis Lithuaniae etc. (1501–1506)*, [w:] *Monumenta Medii Aevi Historica Res Gestas Poloniae Illustrantia*, t. 19, wyd. F. Papée, Kraków 1927, s. 545, nr 329 (dalej: AA); J. Szymczak, *Ceny broni...*, [w:] UwPŚ/2s. 236.

¹²⁵ J. Szymczak, *Ceny broni...*, *Ceny broni...*, [w:] UwPŚ/2, s. 236–237.

¹²⁶ В. Гуцул, *Зброя князя Костянтина Івановича Острозького у зображеннях, текстах і артефактах*, „Острозька давнина” 2016, вип. 5, с. 11.

¹²⁷ O roli szable w księstwach halickim i wołyńskim w XI–XIV w., *vide*: М. Козак, *Шабля як наступальна зброя і воїнський символ у Галицькому і Волинському князівствах у XI–XIV ст.*, „Військово-науковий вісник” 2022, №37, с. 303–319; Б. Гринчишин, *Клинова зброя в системі озброєння давньоукраїнського воїна XII–XIV ст.*, дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук, Національний університет „Львівська політехніка”, Львів 2016; O szablach w księstwach szeroko pojętej „Rusi”: А. Кирпичников, *Военное дело...*; Idem, *Древнерусское оружие*, вып. 1, *Мечи и сабли IX–XIII вв.*, Москва–Ленинград 1966, с. 61–74.

samych początkach państwowości ruskiej w X w.¹²⁸ Jak zaznaczał A. Kirpicznikow już od XIV w. strefy wpływów zostały już podzielone – w księstwach północno-wschodnich był popularny miecz, zaś w południowych szabla. Działo się to za pośrednictwem stałego nacisku wojennego z boku Złotej Ordy. Ewolucja miecza sprawiła, że stał się on coraz mniej wygodny w walce konnej z Tatarami, więc na przełomie XV i XVI w. miecz został wyparty przez szablę¹²⁹. Podobnie działo się w ruskich ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego¹³⁰.

Ogólny wygląd szabel używanych na ziemiach polskich na przełomie XV i XVI w. nie odbiegał od wyglądu szabel węgierskich. W większości broń ta miała rękojeści otwarte, a jelec długi i prosty. Konstrukcja jeszcze nie była tak doskonała jak w następnych wiekach, głównie były nienajlepiej wyważone, zaś małe główce (migdałowate) nie dawały niezbędnego oparcia dla ręki podczas zadania silnych ciosów. Większą jakością odznaczały się głównie pochodzące z importu, z północnych Włoch lub południowych Niemiec. Charakteryzowały się lekko wygiętymi i dość płaskie brzeszczotami, z dobrze zaznaczonym piórem i młotkiem. Oprawy starano się wzorować na oprawach szabel tureckich¹³¹.

2.3.1. Produkcja i ceny

Jak dotąd nie są znane źródła, które wprost mówiliby, że w omawianym okresie na ziemiach ruskich produkowano szable. Można jedynie odwołać się do analogii. Na tle prawa do produkcji tej broni, w Krakowie i Poznaniu często do chodziło do sporów między mieczownikami a nożownikami. Natomiast szlifowanie głowni i ich oprawianiem zajmowali się zwykle nożownicy¹³². We Lwowie mieczownicy w XV-XVI w. funkcjonowali, natomiast informacje o cechu nożowników pochodzą dopiero z XVII w.¹³³. Zapewne, podobnie jak i w innych miastach Polski producentami szabel byli

¹²⁸ Przede wszystkim działo się to za pośrednictwem kontaktów z koczownikami: Chazarami, Pieczyngami i Połowcami. A. Kirpicznikow, *Древнерусское оружие*, вып. 1, *Мечи и сабли IX–XIII вв.*, Москва–Ленинград 1966, s. 58–61; Z. Żygulski, *Broń...*; M. Głosek, *Przyczynek do początków...*, s. 64; W. Kwaśniewicz, *Dzieje szabli...*, s. 22.

¹²⁹ A. Kirpicznikow, *Военное дело...*, s. 21–24; Idem, A. Kirpicznikow, *Древнерусское оружие*, вып. 1, s. 65.

¹³⁰ Od czasów napisania pracy J. Bochana minęło więcej niż dwadzieścia lat, lecz z tego co wiadomo autorowi stan wiedzy na ten temat znacznie się nie zmienił i wymaga dalszych badań. Ю. Бохан, *Узбраенне...*, s. 144.

¹³¹ J. Szymczak, *Rycerz z bronią...*, s. 92; A. Bołdyrew, *Produkcja i koszty...*, s. 81.

¹³² Jak to było, np. w Krakowie i Poznaniu, gdzie dane zatargi nie mogli być rozwiązane dziesiątki lat. Mieczownicy starali się zawłaszczyć sobie prawo do robienia szabel i innych rodzajów broni siecznej, ponieważ miecze stopniowo tracili na popularności. J. Szymczak, *Producenci...*, [w:] UwPŚ/2, s. 155–156.

¹³³ A. Bołdyrew, *Produkcja i koszty...*, s. 233, tab. 31; М. Капраль, *Статус ремісничих цехів та купецьких корпорацій львова XV–XVIII ст.: організаційноправові питання*, „Україна: культурна

mieczownicy, którzy zaczęli wytwarzać tę broń w miejsce wychodzących z użycia mieczy¹³⁴. Oprócz szabel rodzimej produkcji we Lwowie handlowano też szablami zagranicznymi, przede wszystkim tureckimi¹³⁵.

W II poł. XV w., ceny na szable były porównywalne do cen mieczy i przeciętnie oscylowały w okolicach 20–30 gr. Cena broni w dużym stopniu zależała od rodzaju i jakości oprawy. Z 1531 r. pochodzi zapisak informująca o zakupie szabli z 4 fl.¹³⁶. Według wyliczeń A.P. Nowakowskiego, w końcu XV w. niezbyt drogie szable dla piechurów mogły kosztować 8 gr.; dla konnego strzelca – 10 gr., zaś kopijnika 36 gr.¹³⁷. Z kolei A. Bołdyrew podaje ceny dla pierwszej poł. XVI w.: za szablę zwykłą można było zapłacić 35 gr.; za średniej jakości – 70 gr.; za szablę z „górnej półki” nawet 150 gr. Za naprawę szabli w 1510 r. zapłacono 12 gr., nie jest jednak znany zakres wykonanych prac. Ogólnie szable były dość droгим uzbrojeniem, a w przypadku kupna zagranicznych brzeszczotów ich wartość zwiększał koszt transportu¹³⁸.

Do ceny samej szabli należy doliczyć koszt pochwy i rapci. Z rachunków królewicza Zygmunta, księcia glogowskiego i opatowskiego, namiestnika króla Czech, wynika, że w podczas jego pobytu na Węgrach w 1501 r. na uszycie pochwy wydano 1,5 fl. i 12 denarów węgierskich¹³⁹. Za rapcie do szabli zapłacono 1 fl.¹⁴⁰. Innym razem zakupiono trzy rapcie do szabel, trzy popręgi końskie, naprawienie wozu oraz „za haczyki ad frameas” – 1 fl. 27¹⁴¹.

спадщина, національна свідомість, державність” 2006–2007, т. 15, с. 174, 182, 184; *Економічні привілеї...*, с. XXI, таб. 1.

¹³⁴ J. Szymczak, *Producenci...*, [w:] UwPŚ/2, s. 155–156.

¹³⁵ A. Bołdyrew, *Produkcja i koszty...*, s. 42, 70.

¹³⁶ T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 79; J. Szymczak, *Ceny broni...*, [w:] UwPŚ/2, s. 236.

¹³⁷ P.A. Nowakowski, *Arsenały...*, s. 183, tab. 8.

¹³⁸ A. Bołdyrew, *Produkcja i koszty...*, s. 260, tab. 38–39, 82.

¹³⁹ „Item eodem die pro novis poszwy ad frameam thureczka domini principis dedi I ½ flor. et XII den.” *Účty dvora...*, s. 78. J. Szymczak, *Ceny broni...*, [w:] UwPŚ/2, s. 236–237.

¹⁴⁰ „Item eodem die pro cingulo ad frameam domini principis per manus Chlewyczki dedi I flor.”; „Item feria IIa pro cingulis novis ad frameam domini principis per manus Chlewyczki dedi I flor.”, *ibidem*.

¹⁴¹ „Item eodem die ad mandata domini principis per manus Oczyeski dedi pro istis rebus, primo pro tribus popragi, item pro tribus cingulis ad frameas, item a reformatione curruum, item za haczyki ad frameas, pro toto I flor. et XXVII gr.”, *ibidem*, s. 572.

2.3.2. Szable w źródłach pisanych

Z badań J. Szymczaka wynika, że w rachunkach z omawianego okresu szable często określano za ich pochodzeniem lub wyglądem (typem). Wprawdzie nie ma takich wzmianek z badanego terytorium, lecz wydaje się uzasadnione przypuszczać, że przy tak mocnych kontaktach wojennych i handlowych z Krymem, Turcją, Mołdawią i Węgrami w użyciu u ludności lokalnej i zaciężnych mogła być broń następujących typów:

- Szable tureckie¹⁴² (*framea thureczka*¹⁴³, *carbella*¹⁴⁴);
- Szable tatarskie (*framea Tartarica*¹⁴⁵);
- Szable produkcji wołosko-multańskiej (czy ogólnie-bałkańskiej, *multhan*)¹⁴⁶;
- Szable produkcji węgierskiej (tzw. typ węgierski, lub turecko-węgierski);
- Szable produkcji własnej (wzorowane na węgierskie, z oprawami w stylu wschodnim).

2.3.3. Szable w ikonografii

Z terenu Rusi znanych jest stosunkowo niewiele przedstawień szabli w ikonografii. W. Hucuł tłumaczy to tym, że w kulturze ziem ruskich w XIV–XV w. szabla, w odróżnieniu od miecza, miała negatywną reputację. W latopisach ruskich z tego okresu broń ta występuje wyłącznie w ręku „złych”, „pogan” lub jako narzędzie podstępnego morderstwa¹⁴⁷.

Cennym źródłem do poznania roli szabli na terytoriach szeroko pojętej Rusi są miniatury z Latopisu Radziwiłłowskiego (Królewieckiego) powstałego pod koniec XV w. (ilustrujące wydarzenia do roku 1206). Jak wyliczył Artemij Arcychowski, na 220 ukazanych tam mieczy przypadają 144 szable. Co ciekawe, wiele spośród nich ukazanych jest z rękojeściami mieczowymi, co byłoby zgodne z „duchem czasów”¹⁴⁸.

¹⁴² Э. Аствацатурян, *Турецкое оружие...*, с. 83–134; А. Шевцов, *Турецькі шаблі...*, с. 26–34; В. Бережинский, *Основные типы...*, с. 42–46;

¹⁴³ *Účty dvora...*, s. 78.

¹⁴⁴ „przelbycza, coclearia, carabella y dloth; pro mensali, tallariis, cocleariis cum pudlo et carabella et dlotho”. Na dany fakt zwrócił uwagę J. Szymczak. J. Szymczak, *Ceny broni...*, [w:] UwPŚ/2, s. 237. Dane dwie karabeli znalazły się na liście rzeczy i uzbrojenia zastępców z pospolitego ruszenia na wyprawę wołoską w 1497 r. AE, s. 47, 49, nr 120, 127. O karabelach, *vide*: W. Kwaśniewicz, *Dzieje szabli...*, s. 70–87; Д. Тоїчкін, *Клинова зброя...*, с. 98–112.

¹⁴⁵ AA, s. 545, nr 329; J. Szymczak, *Ceny broni...*, [w:] UwPŚ/2, s. 236.

¹⁴⁶ J. Szymczak, *Ceny broni...*, [w:] UwPŚ/2, s. 236–237.

¹⁴⁷ В. Гуцул, *Зброя князя Костянтина...*, с. 10.

¹⁴⁸ А. Арциховский, *Древнерусские миниатюры как исторический источник*, Москва 1944, с. 20; М. Козак, *Шабля...*, с. 306; Н. Плавинский, *Миниатюры Радзивилловской летописи как источник по истории древнерусского оружия: к постановке вопроса*, [в:] *Археология и история Пскова и Псковской земли. Семинар имени академика В. В. Седова: Материалы 59-го заседания*, Москва – Санкт-Петербург 2014, с. 391.

Natomiast J. Bochan wskazywał, iż część z tych szabel mogły być namalowanymi szkicowo kordami¹⁴⁹.

Niewątpliwie najpopularniejszym źródłem ikonograficznym dla poznania wyglądu uzbrojenia z epoki jest obraz *Bitwa pod Orszą*¹⁵⁰. W szable są na nim uzbrojeni racowie i Tatarzy litewscy, walczący po stronie jagiellońskiej oraz całe wojsko moskiewskie. Z mieczami natomiast ukazano kopijników¹⁵¹. Jak zaznacza W. Hucul szable w rękach husarzy (*de facto* są to racowie) różnią się oprawą rękojeści i rozmiarami jelca, mają wyraźnie podkreślone pióra, ale wszystkie należą do tzw. typu „węgierskiego”¹⁵².

Ryc. 20. Andrzej Wielogłowski w zbroi kopijniczej z szablą przy boku na fragmencie obrazu *Św. Mikołaj ze świętymi Katarzyną i Andrzejem* (ok.1515 r.) z kościoła w Tymowej. Muzeum Narodowe w Krakowie (nr inw. MNK I-31).

¹⁴⁹ Ю. Бохан, *Узбраенне...*, s. 147.

¹⁵⁰ O bitwie i obrazie, *vide*: S. Herbst, *Obraz bitwy pod Orszą. Dokument historii sztuki i wojskowości XVI w.*, [w:] *Potrzeba historii czyli o polskim stylu życia*, t. 2, Warszawa 1978, s. 273–296; Z. Żygulski, *Bitwa pod Orszą – struktura obrazu*, [w:] *Światła Stambułu*, Warszawa 1999, s. 253–290; V. Hucul, *Obraz Bitwa pod Orszą – propaganda dworska czy epos rycerski?*, „RIHA Journal” 2014, <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:101:1-2014090414996> (dostęp: 1 XII 2025).

¹⁵¹ Choć nie można wykluczyć, że nawet pewien procent ciężkozbrojnych kopijników miał szable, nie miecze, o czym świadczy choćby pokazanie rycerza Andrzeja Wielogłowskiego w zbroi kopijniczej z szablą przy boku na fragmencie obrazu z ok.1515 r. *Św. Mikołaj ze św. Katarzyną i Andrzejem*. P. A. Nowakowski, *Arsenały...*, s. 70, 308; J. Gądomski, *Gotyckie malarstwo...*, s. 19, 64–65.

¹⁵² В. Гуцул, *Озброєння і тактика гусарської кінноти у візуальних джерелах першої третини XVI ст.*, [в:] *ІДЗ/1*, s. 105; Idem, *Zachodnioeuropejskie korzenie husarii orszańskiej*, „Biblioteka Epoki Nowożytnej” 2016, nr 3, s. 57–58.

Ryc. 21. Postać szlachcica z szablą z *Pontyfikału* biskupa Erazma Ciołka (1506-1518). Biblioteka Książąt Czartoryskich, sygn. 1212 V Rkps.

2.3.4. Źródła archeologiczne i muzealne

Zasób szabel i ich fragmentów pochodzących z wykopalisk archeologicznych z ziem polskich jak i ukraińskich jest dość skromny¹⁵³. Praktycznie nie są znane egzemplarze szabel z omawianego okresu, które w sposób jednoznaczny można połączyć z ziemiami ruskimi Królestwa Polskiego. Wyjątkiem jest szabla przechowywana we Lwowie (zob. Ryc. 22). Jest to półtoraręczny egzemplarz ze zbiorów lwowskiego Muzeum-Arsenał (nr inw. 3-1230), datowany na pocz. XV w. O proveniencji danej broni wiadomo tylko to, że do muzeum lwowskiego trafiła w 1955 r. z Muzeum krajoznawczego w Jaworowie. Ogólna długość okazu: 107,5 cm. Jednosieczna głównia ma długość 86,5 cm, szerokość 4,6 cm, jest zwężona do środka, z obosiecznym piórem szerokością 4,4 cm i krzywizną 2/46 cm. Jelec jest płaski, w formie litery S. Głowica jest ośmiokątna, płaska, o zaokrąglonych kątach, zdobiona ornamentem „w jodełkę”. Trzpień jest oznaczony dwoma głębokimi, niewyraźnymi znakami. Możliwe, że została wyprodukowana na Węgrzech.¹⁵⁴

¹⁵³ M. Głosek, *Broń biała*, [w:] UwPŚ/2, s. 36.

¹⁵⁴ Б. Гринчишин, *Середньовічна клинкова зброя...*, с. 17; Idem, *Клинкова зброя в системі озброєння...*, с. 129.

Ryc. 22. Szabla z pocz. XV w. (?) z Lwowskiego Muzeum „Arsenał” (nr inw. 3-1230).

Exemplarz szabli wyłowiony został w 1983 r. z rzeki Narew w Pułtusk¹⁵⁵. Należy też wspomnieć fragment szabli z II poł. XV w. ze śladami jawnego naśladownictwa węgierskiego lub produkcji węgierskiej z Muzeum Zamkowego w Pszczynie (nr inw. MPS 4409). Głownia ma niewielką krzywiznę, jest jednosieczna, pozbawiona zbroczy i ułamana. Jelec jest czworokątny w przekroju i posiada długie ramiona i tarczkę¹⁵⁶.

Dwie kolejne szable o nieznanym pochodzeniu są datowane na pocz. XVI w. i przechowywane są w Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie. Pierwsza (nr inw. MWP 51173) ma prostą „pałaszową” głownię o długości 64 cm i obosiecznym piórem. Jelec posiada obłęk zamiast tarczy bocznej¹⁵⁷. Druga szabla (nr inw. MWP 3143) posiada jelec z dobrze wyrażonym obłękiem¹⁵⁸. Kolejną szablę (tzw. „szable z Malborka”) raczej produkcji węgierskiej z MWP opisują M. Ochęcki i A. Górecki. Długość okazu: 111,5 cm; długość głowni: 90,5 cm; szerokość: 3,5 cm. Charakternym jest bardzo niewielka krzywizna głowni (wygięcie na ok. 8 mm). Ekspонат nie posiada wyraźnego pióra, zaś obosieczny sztych jest ukośnie ścięty. Oprawa rękojeści jest asymetryczną typu nożowej. Jelec jest romboidalny w przekroju, prosty o długości 19,3 cm. Trzpień posiada otwory na nity, głowica jest niewielką w kształcie główki zdobiona ornamentem sznurowym¹⁵⁹.

Kolejną szablą jest tzw. „szabla z Torunia”. Jej głownia jest jednosieczną, posiada zbrocze, a jej długość wynosi 87,6 cm i szerokość u nasady: 3,5 cm. Pióro obosieczne ma długość 38,5 cm

¹⁵⁵ Obecnie jest przechowywana w Muzeum Sztuki Mazowieckiej w Ciechanowie). Głownia okazu jest lekko skrzywiona i posiada pióro. Broń posiada rękojeść typowo mieczową, co jest charakternym dla szabel tego okresu. Głownia jest lekko wykrzywiona, zaś pióro jest obosieczne. M. Głosek, *Przyczynek do początków...*, s. 64–69; Idem, *Broń biała*, [w:] UwPŚ/2, s. 36; D. Krawczyk, *Broń biała w zbiorach Muzeum Sztuki Mazowieckiej w Ciechanowie*, Ciechanów 2016, s. 95; M. Ochęcki, A. Górecki, *Szable średniowieczne z Torunia i Malborka w kontekście analogicznych zabytków z polskich zbiorów muzealnych*, „Nowe Studia Grunwaldzkie” 2019/2020, t. 5/6, s. 152–153, fot. 3–6.

¹⁵⁶ Okaz o nieznanym pochodzeniu jest uszkodzony i jest przechowywany w Muzeum Zamkowym w Pszczynie. L. Marek, *Broń biała...*, s. 41, ryc. 37a; M. Ochęcki, A. Górecki, *Szable średniowieczne...*, s. 155.

¹⁵⁷ L. Marek, *Broń biała...*, s. 42, ryc. 38b;

¹⁵⁸ *Ibidem*; M. Ochęcki, A. Górecki, *Szable średniowieczne...*, s. 153.

¹⁵⁹ Broń ta była znaleziona w 1906 r. w Malborku (obecnie jest przechowywana w Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie). M. Ochęcki, A. Górecki, *Szable średniowieczne...*, s. 153, ryc. 1, fot. 14–17.

ze ściętym sztychem. Jelec ma obłęk, jest prosty, okrągły w przekroju o długości 24,6 cm. Oprawa ma formę mieczową, zaś górna część trzpienia jest połamana, a głowica kulistą. Długość trzpienia wynosi 19,5 cm¹⁶⁰. Kolejną szablę z końca XV-pocz. XVI w. opisuje R. Liwoch. Długość całkowita okazu wynosi 102, cm, długość głowni 84,1 cm, szerokość głowni ok. 4,2 cm, długość jelca 22,5 cm, zaś waga 944 g.¹⁶¹ Ostatnią szablą znaną autorowi jest szabla z tegoż okresu z Muzeum w Gliwicach. Okaz ten jest opisany przez M. Adamiaka i R. Zdaniewicza. Broń ta ma jednosieczną, lekką skrzywioną głownię z słabo zaznaczonym piórem. Długość głowni 78,8 cm, a szerokość maksymalna 4,1 cm. Zbrocza są płytkie sięgające do ok. połowy brzeszczotu. Rękojeść nie zachowała się w całości, o długości ok. 13,5 cm. Jelec jest dość długi, bowiem 25,7 cm, prosty, owalny w przekroju z tarczowatymi zakończeniami. Są ślady obecności obłędu¹⁶².

2.3.5. Szable na uzbrojeniu zaciężnej jazdy

Brak jest bezpośrednich dowodów na fakt używania przez zaciężnych z obrony potocznej szabel w omawianym okresie. Z jednej strony mamy „milczenie źródeł” skarbowo-wojskowych, będące skutkiem pomijania broni siecznej w rejestrach popisowych i listach zaszkodnych¹⁶³, z drugiej zaś fakt dominacji szabel w połowie XVI w., co musiało być poprzedzone stopniowym wypieraniem mieczy. Jedyne znane wzmianki o szablach w rejestrach zaszkodnych odnotowano w liście strat poniesionych przez żołnierzy z konnej rotę Ścibora w 1471 r. podczas wyprawy do Czech. Odnotowano tam m.in. utratę 4 szabel, przy czym wszystkie należały do strzelców¹⁶⁴.

Dodatkowo wiadomo, że w owym czasie szeregi obrony potocznej aktywnie zasilali jeźdźcy rackie, husarskie, tatarskie i mołdawskie, które jako jeźdźcy lekko i średniozbrojni oprócz drzewa czy łuków, jako broń przyboczną miały szable (raczej tureckiego wzoru). Jak to pisał M. Plewczyński: „wymieszanie ludzi pogranicza turecko-tatarskiego z żołnierzami polskimi pozwalało na przyuczenie i przebrojenie się tych ostatnich”¹⁶⁵.

¹⁶⁰ Egzemplarz jest obecnie częścią zbiorów Muzeum Oręża Polskiego w Kołobrzegu. M. Ochęcki, A. Górecki, *Szable średniowieczne...*, s. 152, fot. 1–2, 8.

¹⁶¹ R. Liwoch, *Późnośredniowieczna (?) szabla z miejscowości nieznanej ze zbiorów dawnych Muzeum Archeologicznego w Krakowie*, AMM 2022, t. 18, s. 140–144.

¹⁶² Zabytek o nieznanym pochodzeniu trafił do muzeum w 1981 r. M. Adamiak, R. Zdaniewicz, *Żelazna szabla ze zbiorów muzeum w Gliwicach*, AMM 2015, t. 11, Kraków–Sanok–Wrocław, s. 215; T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 75–76.

¹⁶³ A. Bołdyrew, *Produkcja i koszty...*, s. 80.

¹⁶⁴ T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 79–80.

¹⁶⁵ M. Plewczyński, *Uzbrojenie jazdy i piechoty polskiej w I poł. XVI w.*, [w:] *Technika a wojna X–XX w.*, red. P. Matusak, J. Piłatowicz, Siedlce 2000, s. 93–96.

Na kartach rejestrów nigdzie nie jest napisane wprost, że dane żołnierze mieli szable w składzie swoich „armatur” i w ramach swoich „obyczajów”. Czasem przy opisywaniu nowych kategorii zbrojnych używano różnych formułek, np. „zbroja obyczajem tatarskim”, „z przyprawa tatarska”, „po tatarsku”, „po racku”, „po huszarsku”¹⁶⁶. Lecz można z dużą dozą prawdopodobieństwa stwierdzić, iż jeźdźcy ci mieli broń sieczną szablą¹⁶⁷.

Interesujące pod tym względem informacje zawarte w rejestrach popisowych rot obrony potocznej z 1501 r. Wprawdzie wzmianek o szablach tu nie znajdziemy, lecz można pokusić się o wyliczenie ich hipotetycznej minimalnej liczby przy założeniu, że jeźdźcy typu „wschodniego” (husarze, racowie, łucznicy tatarscy i wołoscy) mieli na uzbrojeniu szable, a nie miecze. Metoda ta jest dość ryzykowna, bowiem jeźdźcy ci mogli używać innej broni siecznej, np. tasaków. Wyniki otrzymane w wyniku tej analizy mogą mieć jedynie charakter orientacyjny. Należy też pamiętać, że np. w rejestrach litewskiego pospolitego ruszenia z 1524 r., czyli wojska bardziej zorientalizowanego, szable w jeszcze w ogóle nie występują, ale znajdziemy tu miecze i kordy. A było to wojsko w znacznej mierze walczące w sposób wzorowany na racach¹⁶⁸.

W 1501 r. rotach Buczackiego, Michowskiego oraz Morawca¹⁶⁹ nie odnotowano obecności jeźdźców o typach wschodnich, lecz należy ich uwzględnić pod kątem ilościowym w celu określenia skali występowania szabel. Przy analizie zwracam uwagę przede wszystkim na jeźdźców w typie wschodnich (racowie, husarze, konni łucznicy), natomiast jeźdźcy bez „przypisanej” kategorii, nie posiadające broni zaczepnej, lecz które służyli w rotach z żołnierzami o typie wschodnim (np. żołnierzy tylko z tarczami czy tylko w pancerzach) też będą brani pod uwagę. Wyniki analizy podaje w tekście poniżej oraz w Tabeli 21. Przy takich założeniach w rotach zaciężnych, w szable mogło być uzbrojonych:

¹⁶⁶ T. Grabarczyk, „*Po racku, po husarsku, z przyprawą tatarską*” – początki przemian wojskowości polskiej u schyłku XV w., [w:] *In tempore belli et pacis. Ludzie – Miejsca – Przedmioty*, red. A. Kowalska-Pietrzak, T. Nowak, T. Grabarczyk, Warszawa 2011, s. 117–128.

¹⁶⁷ Modele uzbrojenia jazdy dla interesującego nas okresu opracował A. Bóldyrew. Idem, *Produkcja i koszty...*, s. 250, tab. 32.

¹⁶⁸ *Popisy wojskowe pospolitego ruszenia Wielkiego Księstwa Litewskiego (1524–1566)*, opr. G. Lesmaitis, tłum. B. Piasecka, red. K. Łopatecki, Białystok 2016, s. 19.

¹⁶⁹ O. 85, sygn. 5, k. 2–12, 57–64, 88–96v.

- Rota Piotra Chodeckiego – 114 kombatantów, typu wschodniego – 30 (husarzy – 2¹⁷⁰; raców – 24¹⁷¹; łuczników (raczej wołoskich) – 4). Jeźdźcy bez uzbrojenia zaczepnego, których nie możemy zaliczyć *stricte* do typów wschodnich – 55 (zestawy: pancerz, obojczyk, tarcz – 2; pancerz, tarcz – 7; kabat, tarcza – 6; tarcza – 13; pancerz, obojczyk, *słomyecz* – 1; pancerz, przyłbica – 1; pancerz – 5; kabat wołoski – 6; kabat – 14)¹⁷². Minimalna ilość żołnierzy z szablami mogłaby wynosić 30-85, czyli od 26 do 75% od liczby zbrojnych.
- Rota Kreczowskiego – 87 kombatantów, typu wschodniego – 53 (husarzy – 46 i raców – 7). Uzbrojenie tych jeźdźców było zapisywane formułą *huszarskye*, co w tym konkretnym przypadku znaczyło, że żołnierz miał tarczę i drzewo, gdyż zbroja była zapisywana oddzielnie. Spośród husarzy 40 miało na sobie pancerze, czterech zbroje strzelcze i dwoje *plachy*. Siedmiu żołnierzy miało uzbrojenie *huszarskye*, lecz byli spisani w kabatach (2 osoby) lub nie posiadali w ogóle uzbrojenia ochronnego (5 osób). Ich możemy zaliczyć do kategorii Raców¹⁷³. Minimalna liczba żołnierzy z szablami mogła wynosić 53, czyli 61% od liczby zbrojnych.
- Rota Jana Strusia — 179 kombatantów, typu wschodniego – 100 (husarzy – 4¹⁷⁴, raców – 76¹⁷⁵, łuczników – 11¹⁷⁶). Żołnierze ze strzałami – 2 (te dwa żołnierzy mieli odpowiednio pancerz, obojczyk i strzały oraz tarcze i strzały.)¹⁷⁷. Minimalna ilość żołnierzy z szablami mogła wynosić 100-102, czyli 56% od liczby zbrojnych.
- Rota Jana Hynka – 165 kombatantów, typu wschodniego – 1 (żołnierz-łucznik uzbrojenie, którego zostało zapisane jako *szbroy[a] tatarszką*) i wynosi to 0,6%¹⁷⁸;

¹⁷⁰ Opis uzbrojenia husarzy P. Chodeckiego zawierał tylko pancerze, tarcze i drzewka. O. 85, sygn. 5, k. 20, 23.

¹⁷¹ Racowie P. Chodeckiego mieli na uzbrojeniu następujące zestawy uzbrojenia: same tarczę i drzewka – 22; kabaty (z nich 1 wołoski), tarcze i drzewka – 2. O. 85, sygn. 5, k. 20–25v.

¹⁷² O. 85, sygn. 5, k. 20–25v.

¹⁷³ O. 85, sygn. 5, k. 29–33.

¹⁷⁴ Ich uzbrojenie było opisywane formułami *zbroja huszarskye* (1 przypadek); pancerz, obojczyk, przyłbica, *huszarskye* (2 przypadki); pancerz, obojczyk, tarcz, drzewo (1 przypadek). O. 85, sygn. 5, k. 34–42v.

¹⁷⁵ Uzbrojenie „Raków” Strusia było zapisywane formułami: prosto *huszarskye* – 44 (razy); *huszarskye* i łuk – 1; tarcz, drzewko, przyłbica – 3; tarcz i drzewko – 21; kabat, tarcz i drzewko – 2; tarcz i włócznia – 1; tarcz i rohatyna – 3; kabat, tarcz i rohatyna – 1. O. 85, sygn. 5, k. 34–42v.

¹⁷⁶ Ich uzbrojenie zapisano w sposób następujący: łuk i kabat – 8; łuk, pancerz i obojczyk – 2, kabat, łuk i drzewko – 1. O. 85, sygn. 5, k. 34–42v.

¹⁷⁷ O. 85, sygn. 5, k. 34–42v; O. Ганський, *Озброєння і обладунки «затяжної» кінної роти Струся з 1501 р.*, [в:] *Історія давньої зброї. Дослідження 2020: збірник наукових праць*, ред. Д. Тоїчкін, Київ 2023, с. 189–210.

¹⁷⁸ O. 85, sygn. 5, k. 46v.

- Rota Giebułtowskiego (*Kyeboltawskiego*) – 93 kombatantów. W tytule rejestru jest nazwana husarską. W jej składzie było towarzyszy pochodzenia serbskiego – 8¹⁷⁹, węgierskiego – 3¹⁸⁰, chorwackiego – 1¹⁸¹, wschodniobrzmiącego – 4¹⁸², zaś polskiego 14¹⁸³. Uważam, że w tej konkretnej rocie obecność szabel byłaby procentowo największa, ponieważ żołnierzy w tradycyjnym uzbrojeniu (zbroje kopijnicze i strzelcze, kuszę) stanowili zdecydowaną mniejszość (11 osób)¹⁸⁴. Natomiast jeźdźców o charakterze wschodnim było 21 (w tym 1 husarz, 15 raców, 5 łuczników) oraz 57 jeźdźcy bez uzbrojenia zaczepnego, których nie możemy zaliczyć *stricto* do typów wschodnich (w tym 25 z tarczami, 30 w pancerzach, po jednym w pancerzu, obojczyku i przyłbicy oraz w pancerzu i obojczyku)¹⁸⁵. Więc, liczba szabel w tym oddziale mogłaby wynosić od 21 do 78 szt. (23-84% od liczby zbrojnych).
- Rota Jakuba Węgorzewskiego – 166 kombatantów, typu wschodniego – 2 (1 husarz z pocztu rotmistrzowskiego oraz rac z pocztu Mikołaja Turowskiego). Oprócz nich byli dwaj żołnierze uzbrojeni na modłę wschodnią. Był to żołnierz, który miał pancerz i *szolomyecz* (poczt Niedźwieckiego), czyli miałby wyglądać jak jeździec moskiewski oraz jeden wojownik w samym pancerzu (poczt Wolskiego)¹⁸⁶. Minimalna liczba żołnierzy z szablami mogłaby wynosić 1-4, czyli od 1,2 do 2,4% od liczby zbrojnych.

¹⁷⁹ *Petrus racz, Hijwan racz, Marek racz, Petko racz, Jurga racz, Radosław racz, Kuszco racz, Skynder racz*. O. 85, sygn. 5, k. 67v, 68, 69, 69v.

¹⁸⁰ *Petrus ungarus, Petrus ungarus (drugi), Andrych ungarus*. O. 85, sygn. 5, k. 67v–68.

¹⁸¹ *Karwath Yszrij*. O. 85, sygn. 5, k. 67v.

¹⁸² *Jaczko Udaszczsky, Wacław Aczadecz, Boszq, Pyotrasth*. O. 85, sygn. 5, k. 64v, 68v, 69, 69v.

¹⁸³ Jan Krakowiecki, Dolski, Piasecki, Piotr Bledowski, Mikołaj Piotrowski, Tomek Kurowski (*de Curow*), Wojciechowski, Mikołaj Maczyński, Jan Oleśnicki, Oświęcimski, Koścień, Jan Szawołowski, Jan Małogorski. O. 85, sygn. 5, k. 64v–70.

¹⁸⁴ Byli to jeden kopijnik z pocztu Jana Małogorskiego (przy czym sam towarzysz jest zapisany w ogóle bez uzbrojenia); 5 strzelców w zbrojach strzelczych z kuszami (Jan Krakowiecki, Dolski, Piasecki, poczt tegoż Małogorskiego); 5 żołnierzy w zbrojach strzelczych (poczt Krakowieckiego i Małogorskiego). O. 85, sygn. 5, k. 65, 69v–70.

¹⁸⁵ O. 85, sygn. 5, k. 64v–70.

¹⁸⁶ O. 85, sygn. 5, k. 77, 81, 83, 84.

- Rota Piotra Oleskiego – 211 kombatantów, typu wschodniego – 121 (husarzy – 49¹⁸⁷, raców – 66¹⁸⁸; łuczników uzbrojonych „po tatarsku” – 6¹⁸⁹). Oprócz nich byli jeszcze trzej żołnierze oraz dwaj pacholęcia, których ekwipunek był zbliżony do wschodniego. Pierwszym był żołnierz z pocztu rotmistrza w pancerzu i z tarczą oraz dwóch kolejnych jeźdźców z pocztów Mikołaja Brzeszcza i Włodka w kabatach wołoskich. Do tej kategorii zaliczam również dwóch pachółków w kabatach z pocztów Herburt i Oleksiego Korzenskiego¹⁹⁰. Minimalna ilość żołnierzy z szablami mogłaby wynosić 121-126, czyli od 57 do 60% od liczby zbrojnych.

¹⁸⁷ Rota była lustrowana przez Stanisława Chodeckiego (*Stanislaus de Chodecz*), starostę lwowskiego 22 maja 1501 r. Chodecki zanotował ich uzbrojenie formułami: zbroja strzelcza, *po uszarsku/huszarsku* – 4 (razy); pancerz, tarcz i drzewko – 1; pancerz i *po uszarsku* – 41; *plachy huszarskye* – 3. O. 85, sygn. 5, k. 103–112.

¹⁸⁸ Uzbrojenie jeźdźców rackich zapisywano słowami: *kabath valaszsky huszarskye* – 6; bez wskazania zbroi, prosto *huszarskye* – 60. O. 85, sygn. 5, k. 103v–112.

¹⁸⁹ Oddział Oleskiego miał w swoich szeregach 6 łuczników uzbrojenie których było opisane wyrazami *po tatarsku* – 4 (pocztu: *Frydrusza Knyehynjczy[ego]*) oraz pancerz, *s tatarszka przyprawą* – 2 (pocztu: Jana Jaczimirskiego i Tomka Bojaczowskiego). O. 85, sygn. 5, k. 104, 106v, 108v.

¹⁹⁰ O. 85, sygn. 5, k. 105, 108v, 109v, 110v.

- Rota Mikołaja Krezy¹⁹¹ – 120 kombatantów, typu wschodniego – 31 (4 husarzy¹⁹², 24 raców¹⁹³, 5 łuczników¹⁹⁴). Do tej liczby można dodać też pozostałych 13 żołnierzy z mieszanym uzbrojeniem: towarzysz Jan Lipski w pancerzu, obojczyku i z strzałami; Stanisław Przeluski w pancerzu, obojczyku i z tarczą; przywódca pocztu, niejaki *Outh* w pancerzu z tarczą; żołnierz w pancerzu, przyłbicę, obojczyku i strzałami Mikołaja *Czronowskiego*; wojownik w pancerzu z pocztu Mikołaja Wnuczka; pocztowy Hyżeńskiego z tarczą i strzałami. Oraz 7 żołnierzy z samymi tarczami: towarzysze Martin Hyżeński, Hieronim Dobrostański razem z jednym z pocztowych, oraz pocztowi z pocztów *Outha*, Przeluskiego i Bolanowskiego¹⁹⁵. Minimalna ilość żołnierzy z szablami mogłaby wynosić 33-46, czyli od 28 do 38% od liczby zbrojnych.

¹⁹¹ Mikołaj Kreza (senior) z Zawady i Bobolic, h. Przeginia (w źródłach w 1471–1507). Dworzanin królewski, sędzia ziemski sanocki, starosta lwowski (1498–1499) i przemyski (1497–1502), rotmistrz jazdy w 1471–1507, hetman okresowy na Rusi (1501–1502), jeden z czterech pomocników hetmanów Mikołaja Kamienieckiego i Stanisława Chodeckiego (*campiductorum coadiutores*) w 1506 r. D. Quirini–Popławska, *Kreza Mikołaj (zm. 1506)*, [w:] PSB, t. 15, Wrocław 1970, s. 295; L. Fac, *Mikołaj Kreza (zm. 1506) starosta lwowski i przemyski*, „Rocznik przemyski” 2007, t. 43, z. 1: Historia wojskowości, s. 207–211; Z. Anusik, *Krezowie herbu Przeginia – genealogia rodu*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2019, R. 18, nr 1, s. 16–17; *Urzędnicy województwa ruskiego XIV–XVIII wieku. (Ziemie halicka, lwowska, przemyska, sanocka). Spisy*, red. K. Przyboś, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1987, s. 151, 237, 310, nr 1174, 2024 (dalej: UR); M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość polska w XVI wieku*, t. 2, Oświęcim 2018, s. 298; Idem, *Naczelne dowództwo armii koronnej w latach 1501–1572*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1992, t. 34, s. 50–51; Z. Spieralski, *Geneza i początki hetmaństwa w Polsce*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości w Polsce” 1960, t. 5, s. 333, 338–339; J. Kałużny, *Chorągiew nadworna...*, s. 57, 75, 90, 388; A. Nalewajek, *Dwór królewski Jana Olbrachta w latach 1492–1501. Wykazy dworzan i rodziny dworskiej*, Warszawa 2022, s. 103.

¹⁹² Byli to żołnierze z pocztu Piotra Chwała w zbroi strzelczej oraz w *plahach* z tarczą i drzewem; husarz z pocztu Alberta Krzemieńskiego w pancerzu, przyłbicy z tarczą i drzewem; jeździec w pancerzu z tarczą i drzewem z pocztu Stanisława Kroszowskiego. O. 85, sygn. 5, k. 117v, 118, 119v.

¹⁹³ Racowie pana Krezy, z tarczami i drzewkami: 4 w poczcie Martina Słowackiego (*Szłwęcowski*); 3 z pocztu Wacława Zawadzkiego; Jan Otwinowski w kabacie wołoskim i dwa jego żołnierzy; 3 w poczcie Jana Lipskiego; Jan Brzuchański i dwa jego pocztowych; 2 z pocztu Mikołaj Stwosza (*Szwosth Nicolay*); po jednym w pocztach Stanisława Przeluskiego, Andrzeja Morawskiego, Włodka Teżarowskiego, Martina Hyżeńskiego, Wnuczka i Piotra Bolanowskiego. O. 85, sygn. 5, k. 117, 118v, 119–121.

¹⁹⁴ Oprócz łuków zaciężni ci mieli na uzbrojeniu: zbroje strzelczą w poczcie Krzemieńskiego; pancerz, przyłbicę i obojczyk w poczcie Stanisława Gujeckiego; sam pancerz w poczcie Harczskiego; drzewo i strzały w poczcie Piotra Chwała oraz sami strzały w poczcie Andrzeja Morawskiego. O. 85, sygn. 5, k. 116v, 117v, 118v–119v, 120v.

¹⁹⁵ O. 85, sygn. 5, k. 117–117v, 119–120.

- Oddział Waški oraz Iwan Barynowskich¹⁹⁶ – 47 kombatantów. Była to jedyna rota, w której wszyscy jeźdźcy mogli mieć szable. Sam rotmistrz Waška (*Waszka walachus*) był Wołochem, jego uzbrojenie ochronne stanowił pancerz i szłom. W takim samym uzbrojeniu byli spisani również dwa jego pocztowi¹⁹⁷. Biorąc pod uwagę pochodzenie tych jeźdźców i ich uzbrojenie ochronne, bardziej prawdopodobnym wydaje się posiadanie przez nich szabel niż mieczy. Podobnie i jego brat, wyżej wspomniany Iwan (*Hywan walachus*) który wystąpił w zbroi „obyczajem tatarskim”, co też sugeruje obecność szabli¹⁹⁸. Rota liczyła 30 raców z tarczami i drzewkami oraz dwóch husarzów¹⁹⁹. Pozostali jeźdźcy nie podpadali pod żadną kategorię. Byli to: żołnierz w pancerzu i przyłbicę z pocztu Waški; towarzysz, Polak – Rafał Malski w pancerzu i ze strzałami, jeden z jego służebnych miał pancerz z tarczą, drugi sam pancerz oraz trzech wojowników z samymi tarczami z pocztów rotmistrzowskiego, Iwan i Zachara Wołocha²⁰⁰.
- Rota Jana Kamienieckiego – 42 kombatantów (149 koni). Rejestr tego oddziału jest nie typowy, gdyż ponad 2/3 spisanych w nim koni występuje bez jeźdźców i uzbrojenia, natomiast przy odnotowanych tam towarzyszy nie podano informacji o ich uzbrojeniu. Natomiast spośród tych którzy ekwipunek w rejestrze opisano są potencjalni posiadacze szabel. Do nich można byłoby zaliczyć tylko jednego raca lub pięciu żołnierzy z samymi tarczami z pocztu Piotra Koli²⁰¹ oraz 8 jeźdźców w pancerzach z pocztu towarzysza *Kbqrmutha*²⁰². Dawałoby to od 1 do 14 żołnierzy wyposażonych w szable (33% liczby wymienionych kombatantów, albo 9% od liczby etatowej, czyli liczby koni).

¹⁹⁶ *Vaszkonis cum Hywonq*. Dana rota wołoskiej jazdy była w służbie królewskiej w latach 1501–1506. M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość...*, t.1, s. 49–50.

¹⁹⁷ O. 85, sygn. 5, k. 123.

¹⁹⁸ O. 85, sygn. 5, k. 123v.

¹⁹⁹ Pierwszym był żołnierz z pocztu rotmistrza w pancerzu, obojczyku, przyłbicy, z tarczą i drzewem. Drugi, w pancerzu, z tarczą i drzewem służył Iwonie. O. 85, sygn. 5, k. 123–123v.

²⁰⁰ O. 85, sygn. 5, k. 123–124v.

²⁰¹ O. 85, sygn. 5, k. 130–131.

²⁰² *Kbqrmuth octo loricas* [...]. Pod zapisem lista z 9 koni (w tym 2 kopijnicze). O. 85, sygn. 5, k. 128–128v.

Tabela 9. Hipotetyczna liczba oraz procent szabel w uzbrojeniu zaciężnej jazdy w 1501 r.

L.p.	Rotmistrz	Ogółem żołnierzy	Husarze	Racowie	Łucznicy (lub po tatarsku)	Bez kategorii (typ wschodni)	Łącznie z szablami	
							Liczba	%
Roty w których są odnotowane jeźdźcy typu wschodniego								
1.	Piotr Chodecki	114	2	24	4	55	30-85	26-75%
2.	Kreczowski	87	46	7	—	—	53	61%
3.	Jan Struś	178	4	76	11	2	100-102	56%
4.	Jan Hynek	165	—	—	1	—	1	0,6%
5.	Giebułtowski	93	1	15	5	57	21-78	23-84%
6.	Jakub Węgorzewski	166	1	1	—	2	2-4	1,2-2,4%
7.	Piotr Oleski	211	49	66	6	5	121-125	57-60%
8.	Mikołaja Krezy	120	4	24	5	13	33-46	28-38%
9.	Waśki i Iwoni Barynowskich	47	2	30	1	12	47	100%
10.	Jana Kamienieckiego	42 (149 koni)	—	1	—	13	1-14	2,4-33%
Roty w których brak wzmianek o jeźdźcach w typie wschodnim								
11.	Jan Buczacki	171	—	—	—	—	—	—
12.	Henryk Michowski	163	—	—	—	—	—	—
13.	Jakub Morawiec	170	—	—	—	—	—	—
Razem w 1501 r.		1728	122	244	33	159	409-555	24-32%

Źródło: Obliczenia własne na podstawie O. 85, sygn. 5.

Podsumowując, można założyć, że w 1501 r. minimum 409 jeźdźców uzbrojonych we wschodnim stylu (husarze, racowie, konni łucznicy) spośród 1728 zbrojnych zgrupowanych w 13 rotach, mogło mieć na uzbrojeniu szablę jako podstawową broń przyboczną. To dawałoby 24% ogółu zaciężnych spisanych w 1501 r. na ziemiach ruskich. Jeżeli dodamy do tej liczby jeszcze żołnierzy, których uzbrojenie zaczepne nie zostało odnotowane, lecz których uzbrojenie ochronne można uznać za należące do typu wschodniego, to ta liczba wyniesie 555 jeźdźców, co dałoby 32% żołnierzy, którzy z dużą dozą prawdopodobieństwa uzbrojeni byli w szablę.

Zapewne podobnie było w oddziałach zaciężnych wysyłanych do Wielkiego Księstwa Litewskiego w 1501 r. W oddziałach Jandy i Jakuba Secygniowskiego służyło wówczas sporo raców, którzy prawdopodobnie byli uzbrojeni w szable²⁰³.

2.3.6. Szable w chorągwi nadwornej

O szablach na wyposażeniu dworzan wiadomo bardzo mało. Można przypuszczać, że szable były obecne w zestawach uzbrojenia Tatarów służących w pocztach dworzan oraz pojawiających się tam żołnierzy uzbrojonych na sposób racki i husarski. Znany jest fakt służby w 1498 r. dwóch tatarskich wojowników w 12-konnym poczie dworzanina Turka²⁰⁴. Warto przytoczyć wpisy ich dotyczące:

*Valach szyvy strelczy dobry [słowo sbroya zakreślone] pod thatharzynem sabwya szelqm
kon vylczasthy dobry tatharzyn na nyem sabwya szalqm*²⁰⁵

Zdaniem J. Bochana były to Tatarzy litewscy i obaj byli uzbrojeni w szable (*sabwya*)²⁰⁶. T. Grabarczyk zachował ostrożność i stwierdził, iż te ostatnie słowa nie muszą dotyczyć uzbrojenia²⁰⁷. Jednak ten sam badacz przytacza informację o występowaniu podobnego słowa w latach 60. XV w. w Czechach, gdzie została odnotowana *šavla*²⁰⁸. Natomiast ostatnie słowo w obu zapisach (*szelqm*, *szalqm*) może oznaczać hełm – szłom²⁰⁹.

Kolejnych dwóch Tatarów dotyczy wzmianka z października 1498 r. Służyli oni w 14-konnym poczie Wacława Hniadego²¹⁰ a ich uzbrojenie opisano formułą

²⁰³ K. Górski, *Historia jazdy polskiej*, Kraków 1894, s. 18, 287–288; Ю. Бохан, *Наёмная войска у Вялікім Княстве Літоўскім у XV–XVI ст.*, Мінск 2004, c. 28. O racach i husarzach w WKL, *vide*: G. Lesmaitis, *Wojsko zaciężne w Wielkim Księstwie Litewskim w końcu XV–drugiej połowie XVI wieku*, tłum. B. Piasecka, Warszawa 2013, s. 91–98.

²⁰⁴ Jak zaznacza J. Kałużny, w chorągwi nadwornej mogli służyć ze trzy żołnierzy z przydomkiem Turek – *Lorincz* Turek, Jan Łacki Turek oraz prosto Turek. Jak zaznacza autor, nie jest wykluczonym, iż była to ta sama osoba. J. Kałużny, *Chorągiew nadworna królów Polski w latach 1447–1501*, Rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr. hab. T. Grabarczyka, Łódź 2021, s. 397, 400, 461.

²⁰⁵ O. 85, sygn. 3, k. 36–36v.

²⁰⁶ Autor wskazywał, że tenże Turek figurował w tymże roku spośród dworzan wielkiego księcia Aleksandra. Ю. Бохан, *Узбраенне...*, c. 145–146; L. Kolankowski, *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagellonów*, t. 1: 1377–1499, Warszawa 1930, s. 434–435.

²⁰⁷ T. Grabarczyk, „*Po racku...*”, s. 125.

²⁰⁸ T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 79, przyp. 8.

²⁰⁹ *szelqm*, *szalqm* – od. starosł. *szelom*. Możliwie chodzi o moskiewskie spiczaste hełmy typu *szelom* (ros. *шело́м*) które możemy zobaczyć na głowach Moskvicinów na obrazie *Bitwa pod Orszą*. О. Шиндлер, *Русские шлемы XVI века*, „История военного дела: исследования и источники” 2016, № 8, c. 194–200; Kolejny *szolomyecz* spotykamy w 1501 r. na głowie towarzysza Lenartha z rotы Jana Strusia. O. 85, sygn. 5, k. 41v–42; О. Ганський, *Озброєння і обладунки...*, c. 202.

²¹⁰ Wacław Gniady, dworzanin konny, nie był rotmistrzem. Por. z T. Grabarczyk, „*Po racku...*”, s. 125; J. Kałużny, *Chorągiew nadworna...*, s. 163, 261, 358; J. Skibniewska, *Dwór królewski Aleksandra Jagiellończyka w latach 1501–1506*, Lublin 2015, s. 332.

przyprawa tatarska, a więc wyposażenie tatarskie. Można więc się domyślać, że w jego skład wychodziła szabla²¹¹.

2.3.7. W piechocie zaciężnej oraz w eskorcie wozów

Nie znajdziemy szabel w rejestrach popisowych zaciężnych rot pieszych stacjonujących na zamkach ruskich i podolskich. Można jedynie odwołać się do wyników badań T. Grabarczyka nad rejestrami zaciężnych piechurów innych teatrów działań wojennych z lat 1471–1477, w których szable zostały odnotowane. Wynika z nich, że w 1471 r. w szable było uzbrojonych 875 pieszych zaciężnych, czyli 47% od liczby lustrowanych żołnierzy. W wykazach straconego uzbrojenia, np. z 1474 r., a więc podczas toczonej na Śląsku wojny z Węgrami, odnotowano stratę 16 szabel i 3 mieczy²¹². Natomiast w rejestrach piechoty z lat 20. XVI w. i do połowy stulecia przeważają miecze, które występowały w 48 z 119 zachowanych rejestrów piechoty zaciężnej z lat 1522–1547, i były jedyną bronią przyboczną obok granatów jaką wówczas odnotowywano²¹³.

Szable (*framea*) zostały natomiast odnotowane w rejestrze zbrojnej eskorty wozów z 1521 r. Z bronią tą wyruszyło do Prus 4 żołnierzy eskorty – z Przemyśla Michał Halmanus z rusznica, z Stryja Jan Mithrega z rusznicą, z Grodka Wojciech z włócznią oraz z Doliny Kiryło z łukiem. Dodatkowo szable miały trzech woźnice – Walentyn z Przemyśla, Paweł Diak z Grabowca oraz Andrzej Mastko z Stryja²¹⁴.

2.4. Kordy i tasaki

W literaturze naukowej wciąż toczą się spory dotyczące naukowej definicji tych terminów, wynikające z licznych niuansów stosowania terminologii historycznej w źródłach pisanych. Zdaniem wielu polskich ekspertów (J. Szymczak, T.J. Horbach, A. Bołdyrew) określenia kord i tasak mogły oznaczać ten sam rodzaj broni²¹⁵.

²¹¹ T. Grabarczyk, „*Po racku...*”, s. 125.

²¹² Idem, *Jazda zaciężna...*, s. 79; Idem, *Piechota zaciężna...*, s. 115–116.

²¹³ A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 197–207, tab. 65–67.

²¹⁴ RWS, s. 22; J. Szymczak, *Zbrojna eskorta...*, s. 297, 301–302; A. Bołdyrew, *Produkcja i koszty...*, s. 80.

²¹⁵ Na dany moment istnieje trzy klasyfikacji kordów: wg M. Głoska²¹⁵ (najstarsza), wg L. Marka (na materiale śląskim) i wg P. Żakowskiego (na materiale wschodnio-europejskim, najwięcej rozbudowana). L. Marek, *Broń biała...*, s. 46–64; L. Marek, *Broń biała...*, s. 46–64; J. Szymczak, *Rycerz z bronią...*, s. 84–85; T. J. Horbach, *W sprawie tzw. miecza jednosiecznego*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Archaeologica” 1982, nr 2, s. 35–40; A. Bołdyrew, *Produkcja i koszty...*, s. 75.

Inni badacze (A. Nadolski, A. Nowakowski, M. Głosek²¹⁶) łączą tasaki z dronią o krótkiej, rozszerzającej się ku sztychowi, jednosiecznej głowni w jedną grupę, natomiast kordami nazywają rozwiniętą formę „dużych noży”²¹⁷.

W materiale źródłowym przebadanym na potrzeby tej pracy występuje wyłącznie termin kord, brak wzmianek o tasakach. Była to broń o gorszych parametrach bojowych niż miecz lub szabla, lecz tańsza i dostępniejsza dla mniej zamożnych warstw społecznych²¹⁸.

Kord (czes. *kord*, węg. *kard*, ukr. *корт*, lit. *kardas*)²¹⁹ – jest to rodzaj broni siecznej w formie długiego noża z prostą lub krzywą szeroką jednosieczną lub obosieczną głownią (o długości ok. 64–72 cm). Rękojeść korda jest asymetryczna²²⁰, otwarta, typu nożowego, jelec nie zawsze jest obecny, a jak jest to bywa to zwykły, prosty. Okładziny są mocowane nitami – poprzecznie do trzpienia, główica jest mała²²¹. Dodatkowym ważnym elementem konstrukcyjnym w różnych typach kordów jest obecność w miejscu przejścia trzpienia w głownię, po prawej stronie, elementu często przyjmującego formę tarczki, nitu lub gwoźdźcia o szerokiej główce (tzw. nagel). Występowanie luźnych znalezisk odłamanych od kordów tarczek-nageli też świadczą o występowaniu kordów na badanym terytorium²²².

²¹⁶ A. Nowakowski, *Uzbrojenie indywidualne*, [w:] *Polska technika wojskowa do 1500 r.*, red. A. Nadolski, Warszawa 1994, s. 204–205 (dalej: PTW); Idem, *Uzbrojenie wojsk krzyżackich w Prusach w XIV i XV wieku*, „Acta Archaeologica Lodziensia” 1980, nr 29, s. 115; M. Głosek, *Broń biała długa*, [w:] UwPŚ/1, s. 121–123.

²¹⁷ Д. Тоїчкін, *Клинова зброя...*, s. 68.

²¹⁸ K. Kwiatkowski, *Wojska zakonu...*, s. 350.

²¹⁹ Słowo kord wywodzi się z języka perskiego, gdzie słowem „kard” oznaczano długi nóż. Stamtąd trafiło na Węgry (węg. *kard*), możliwie za pośrednictwem Turków. Z. Gloger, *Encyklopedia staropolska...*, t. 3, s. 82; A. Brückner, *Słownik etymologiczny...*, s. 256; Б. Черкас, *Корт*, [в:] *Енциклопедія історії України*, т. 5, Київ 2008, s. 137. Z kolei J. Bohan uważał, że słowo jest niemieckojęzycznym skrótem od kordelasa (*Kordelatsch*, *Kordalätsch*) pochodzącym z kolei od włoskiego *cortelas*, rodzaju długiego noża bojowego – kordelasa. T. Królikiewicz wskazują, że słowo kord pochodzi bezpośrednio z języka włoskiego (wł. *cortello*, *cortelas*, *coltellatio*), ponieważ znaczna ilość broni była importowana do Polski ze Włoch. Ю. Бохан, *Узбраєння...*, s. 138; T. Królikiewicz, *Historia broni siecznej: kordy, pugiwały, noże i bagnety*, Warszawa 2009, s. 26, 29–30; J. Szymczak, *Rycerz z bronią...*, s. 88.

²²⁰ Zdaniem L. Marka właśnie obecność rękojeści asymetrycznej nożowatej jest kryterium wyznaczalnym przy klasyfikowaniu danej broni jako kord. L. Marek, *Broń biała...*, s. 46.

²²¹ T. Grabarczyk, O. Ławrynowicz, *Falchion and its technology in Poland (14th–16th centuries)*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae” 2013, nr 26, p. 51; W. Kwaśniewicz, *Encyklopedia...*, s. 229–230; И. Возный, *Клиновое оружие...*, s. 320.

²²² Np. P. Kotowicz i P. Žákovský wspominają o niepublikowanym znalezisku „Wehrnagla” (typu t11 wg Žákovskiego) kordowego z wykopalisk u zbiegu ulic Chmielnickiego i Sanskiej we Lwowie, prowadzonych przez Archeologiczną Służbę Ratowniczą Instytutu Archeologii Uniwersytetu Lwowskiego Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w 2013 r. Znalezisko to odkryto w kontekście stratygraficznym, który ogólnie można datować na XV–XVI w. P. Kotowicz, P. Žákovský, *A find from Nozdrzec...*, p. 170; Znaczną liczbę nageli z terytorium Ukrainy opisali W. Prokopenko i S. Syczewski: В. Прокопенко, С. Сичевський, *Нові знахідки нагелів від кордів з території України*, [в:] *Історія давньої зброї. Дослідження 2018*:

Najstarsza wzmianka słowa kord na ziemiach polskich pochodzi z 1297 r.²²³ W źródłach średniowiecznych kordy występują synonimem słowa tasak, więc nie można rozdzielić te dwa terminy. Podobna, jeżeli nie taka sama była i wartość bojowa tasaków i kordów. Jak to podkreśla J. Szymczak: „gdzie jest tasak, tam nie ma korda i na odwrót”²²⁴. Również T. Grabarczyk podkreśla, że w rejestrach zaciężnej piechoty nie występują termin „tasak”, co świadczy o tym, że terminy kord i tasak były synonimami i oznaczały to samo²²⁵. Podobnie jest i w języku czeskim²²⁶. Odzwierciedleniem popularności kordów jest obecność sporej części terminów synonimicznych (np. w języku niemieckim) które określają daną broń – *Hauswehr* (obrońca mieszkań), *Bauersnwehr* (obrońca chłopów), *Gartweher*, *Seitengewehr* (ogólny termin broni przybocznej), *Wehr*, *Lanngwehr*²²⁷. Również, termin kord w XVI w. mogli stosować i do wczesnonowożytnych pałaszy²²⁸.

Mieszczanie i inni zbrojni piesi nosili kordy z reguły z lewej strony na luźnym, pojedynczym rzemieniu (lub odchodzącym od pasa głównego) na wysokości bioder. Bardzo rzadko noszono ich na rapciach. Pochwy szyto ze skóry, często dodawano nieduże kieszonki z zewnętrznej strony na szydła lub małe nożyki²²⁹. Nieduże kordy można było nosić jednocześnie z mieczem²³⁰. Sposoby noszenia kordów na luźno wiszących rapciach dobrze pokazują malowidła kościoła z Haczowa (zob. Ryc. 23, 135).

2.4.1. Produkcja i ceny

Kordy mogły być produkowane wszędzie, gdzie byli działali mieczownicy i nożownicy²³¹. Tak więc, na ziemiach ruskich kordy wytwarzane mogły być przez mieczowników we Lwowie, Kamieńcu, Bełzie, Drohobyczu, Przemyślu, Przeworsku,

збірник наукових праць Третьої міжнародної зброєзнавчої конференції, Київ 2020, с. 352–361 (dalej: ІД3/3); L. Marek, *Średniowieczne i nowożytne kordy ze Śląska*, AMM, t. 2, s. 49–51; Idem, *Broń biała...*, s. 194–197; И. Возный, *Клиновое оружие...*, с. 321; P. Kotowicz, P. Žákovský, *A find from Nozdrzec...*, p. 1;

²²³ T. Grabarczyk, O. Ławrynowicz, *Falchion...*, p. 51–53.

²²⁴ J. Szymczak, *Rycerz z bronią...*, s. 84–85.

²²⁵ RK 1, sygn. 16, k. 124; T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 121.

²²⁶ J. Biederman, *Organizace a vybavení vojska...*, s. 72, 74.

²²⁷ L. Marek, *Broń biała...*, s. 45; И. Возный, *Клиновое оружие...*, с. 320; С. Пивоваров, *Корд (хаусвер) другої половини XIV ст. із городища в Зеленій Луці*, „Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології” 2012, т. 2 (34), с. 31.

²²⁸ Д. Тоїчкін, *Клинова зброя...*, с. 40.

²²⁹ L. Marek, *Broń biała...*, s. 65–66; Idem, *Średniowieczne i nowożytne kordy...*, s. 189–206;

²³⁰ Świadczy wzmianka o słudze „cum gladio et cum cutella alias scordem”. AGZ, t. 13, s. 334, nr 4438; T. Grabarczyk, O. Ławrynowicz, *Falchion...*, p. 58.

²³¹ J. Szymczak, *Producenci...*, [w:] UwPŚ/2, s. 155.

Ratno, Satanowie, Sanoku²³². Podobnie jak i w przypadku szabel, dochodziło do konfliktów między mieczownikami a nożownikami o prawo do produkcji kordów²³³.

Ceny na kordy w II poł. XV w. oscylowały w okolicach 8–30 gr., czyli były podobne do wartości najtańszych mieczy. Jak i w przypadku mieczy i szabel o ostatecznej wartości w największym stopniu decydowało bogactwo oprawy. Jak podaje A. Bołdyrew, w I poł. XV w., za najtańszy kord można było zapłacić 7 gr., średniej jakości 12 i dobrej 20²³⁴.

Znana jest informacja o sporach toczonych w 1485 i 1488 r. w konsystorii lwowskiej. Tak, pierwsza wzmianka mówi, że ksiądz Albert z Kulikowa (*minister ecclesiae*²³⁵) zwrócił się do sądu o przyznanie mu *frameam* wartości 1 fl. po śmierci Michała, duchownego tego samego kościoła²³⁶. *Framea* za 10 gr. była także tematem sporu pomiędzy Pawłem, nauczycielem ze szkoły w Dolinie, a niejakim Janem Czogowskim²³⁷. Ponieważ dane *framee* należały do duchownych, oraz ich wartość (1 fl. oraz 10 gr.) była nie aż tak wysoka, to to daje podstawę badaczom wysunąć ostrożne przypuszczenie o tym, że były to albo szable, albo krótsze kordy o krzywych głowniach²³⁸.

2.4.2. Kordy w źródłach pisanych

O powszechności kordów na Rusi świadczą między innymi ówczesne materiały sądowe. W 1438 r. sąd w Haliczu rozpatrywał sprawę o zbrojnym napadzie na Ignacego z Kutyszcz (*Ihnath de Kvtiscza*) dokonany na gościńcu królewskim przez niejakiego Andrejka z Piotrowa. W wyniku rabunku napastnik ukradł Ignacemu m.in. ubiór, łuk, miecz, nagolenniki, konia z siodłem, a także „cutellum alias cord magnum”²³⁹. W innej

²³² A. Bołdyrew, *Produkcja i koszty...*, s. 231–236, tab. 31.

²³³ *Ibidem*, s. 61.

²³⁴ M. Głosek, *Broń biała*, [w:] UwPŚ/2, s. 37; J. Szymczak, *Ceny broni...*, [w:] UwPŚ/2, s. 235–236; A. Bołdyrew, *Produkcja i koszty...*, s. 75–76, 265, tab. 49a.

²³⁵ *Ministri ecclesiae* – w szerokim znaczeniu są to wszyscy osoby (duchowni i świeccy) działające w ramach parafii. W wąskim znaczeniu są to osoby świeccy (kantory, organiści, nauczyciele, zakrystianie, dzwonnicy etc). Ścisłe duchowni to – *ministri sacramentorum*. T. Nowicki, *Ministri ecclesiae. Służba kościelna i witrycy w diecezji włocławskiej w XVIII wieku*, Lublin 2011, s. 7.

²³⁶ *Discretus Albertus minister ecclesie in Culykow petit frameam in valore unius floreni a discreto Michaeli olim ministro in Culykow, petente ad deliberandum prima iuris post festa, et obtinuit. Presentibus*. AOCLA, cz. 1, s. 274, nr 1309; T. Grabarczyk, O. Ławrynowicz, *Falchion...*, p. 59.

²³⁷ *Honestus Paulus rector scole in Dolyna obligatur so vere decem grossos pro framea sibi per Iohannem Czchowsky de ibidem mutuata, eidem infra hinc per XV obligatur sub omnibus censuris ecclesiasticis. Presentibus*. AOCLA, cz. 1, s. 448, nr 2161; T. Grabarczyk, O. Ławrynowicz, *Falchion...*, p. 59.

²³⁸ T. Grabarczyk, O. Ławrynowicz, *Falchion...*, p. 59; P. Kotowicz, P. Žákovský, *A find from Nozdrzec...*, p. 167.

²³⁹ [...] *iopulam, sagittas, gladium, cultellum alias kord magnum, ocreas, calcaria et equum cum sella* [...]. AGZ, t. 12, s. 39, nr 344; P. Kotowicz, P. Žákovský, *A find from Nozdrzec...*, p. 165.

sprawie, która miała miejsce w Przemyślu w 1460 r., Jan Fredro z Pleszowic wraz z dwoma kusznikami i trzema łucznikami został oskarżony o napaść na sługę pilnującego drogi do Balic. Sługa ten był wyposażony w miecz i długi nóż lub kord (*cutella alias scordem*)²⁴⁰. Przykłady te pokazują, że kordy używane były nie tylko przez wojsko i podczas wojennych, a stanowiły rodzaj broni, która ich użytkownikom miała zapewnić bezpieczeństwo na co dzień.

2.4.3. Kordy w ikonografii

Kordy pojawiają się również w ikonografii z ziem ruskich. Dwa kordy przedstawiono na gotyckich malowidłach zdobiących ściany drewnianego kościoła we wsi Haczów (pow. brzozowski, woj. podkarpackie). Polichromie te datowane są na ostatnią ćwierć XV w. i najprawdopodobniej powstały przed 1493 r. Pierwszy z nich o zakrzywionej głowni, spoczywa w pochwie ozdobionej motywem roślinnym jest ukazany w scenie *Gra w kości o szatę Chrystusa*. Kord wisi na wąskim, luźnym rzemieniu. Widać krótki jelec w kształcie pręta, oprawa rękojeści jest przymocowana do trzpienia za pomocą dwóch nitów i w dolnej części przekształca się w asymetryczną zaokrągloną głowicę. Badacze odnoszą ten typ kordu do typu II z głowicą typu C (wg klasyfikacji L. Marka). Drugi kord jest trzyma w łapie morski potwór. Broń wyróżnia się ze względu na znacznie dłuższy, symetryczny kształt jelca i znacznie zakrzywione ostrze. Możliwie artysta chciał w taki sposób namalować szablę²⁴¹.

Kordy można również znaleźć na ikonach z kolekcji Lwowskiego Muzeum Narodowego im. A. Szeptyckiego. Najbardziej szczegółowe przedstawienie kordu można zobaczyć na ikonie *Żywot św. Paraskiewy Męczennicy* z końca XV w. Na tym przedstawieniu, w scenie dekapitacji świętej, widać żołnierza w łebce, czepcu kolczym i kolczudze z dość długim kordem (albo szablą?). Zdaniem P. Kotowicza, kord ten jest dość zbliżony do przedstawień z kościoła w Haczowie – jego głownia jest szeroka i duża, jelec ma kształt pręta, a głowica należy do typu C wg L. Marka²⁴².

²⁴⁰ AGZ, t. 13, s. 334, nr 4438. J. Szymczak, *Ceny broni...*, s. 263; T. Grabarczyk, O. Ławryniewicz, *Falchion...*, p. 58; P. Kotowicz, P. Žákovský, *A find from Nozdrzec...*, p. 165, 167.

²⁴¹ M. Glinianowicz, *Elementy uzbrojenia...*, s. 79–80, ryc. 11, 12, 20, 21; P. Kotowicz, P. Žákovský, *A find from Nozdrzec...*, p. 168–169, ryc. 17; P. Łopatkiewicz, *Drewniany kościół w Haczowie*, Kraków 2015, s. 57, ryc. 45.

²⁴² Obraz pochodzi z cerkwi pod wezwaniem św. Paraskewy Piątnicy we wsi Nowy Jar (rejon jaworowski, obw. lwowski). M. Гелитович, *Українські ікони XII–початку XVI століть зі збірки Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького*, Київ 2014, s. 189; P. Kotowicz, P. Žákovský, *A find from Nozdrzec...*, p. 170, ryc. 18.

Z pewnymi wahaniem P. Kotowicz zalicza do kordów broń z XV-wiecznej *Pasji*. Scena przedstawia *Aresztowanie Chrystusa w Ogrodzie Oliwnym*. W tej scenie św. Piotr wyciąga z pochwy zakrzywiony kord lub kindżał z zaokrągloną dziobowatą głowicą. Pochwa być może wykonana jest ze skóry, jest zakrzywiona na końcu i ozdobiona wzorem „w jodełkę”²⁴³.

Bardzo schematyczne przedstawienie kordu lub puginału w kształcie noża z rozszerzającą się ku sztychowi głownią można dostrzec także w scenie *Biczowania Chrystusa* w kolejnej ikonie pasyjnej, datowana na końcem XV – pocz. XVI w.²⁴⁴

Zakrzywiony kord jest również pokazany na kolejnej ikonie pasyjnej w cerkwi Narodzenia św. Jana Chrzciciela w Uhercach (pow. leski, woj. podkarpackie) z pocz. XVI w. Broń ta ukazana jest w dłoni św. Piotra, który odcina ucho Malchusowi w scenie w Ogrodzie Oliwnym. Broń pokazana jest dość schematycznie, bez szczegółów konstrukcyjnych rękojeści i z jalcem przypominającym drążek. Jedynym szczegółem jest rowek na ostrzu blisko jego grzbietu²⁴⁵.

²⁴³ Ikona pierwotnie znajdowała się w cerkwi Podwyższenia Krzyża Świętego w miejscowości Zwierzyń (pow. leski, woj. Podkarpackie). М. Гелитович, *Українські ікони...*, s. 300; P. Kotowicz, P. Żakovský, *A find from Nozdrzec...*, p. 170, ryc. 18.

²⁴⁴ Pierwotnie obraz znajdował się w cerkwi Najświętszej Marii Panny „Pokrowy” w miejscowości Truszowice (rejon samborski, obw. lwowski). М. Гелитович, *Українські ікони...*, s. 300; P. Kotowicz, P. Żakovský, *A find from Nozdrzec...*, p. 170, ryc. 18.

²⁴⁵ *Ibidem*.

Ryc. 23. A) Wyobrażenie uzbrojonego w kord oprawcy (na górze) ze sceny *Gra w kości o szaty Chrystusa*; B) Kord w ręku potwora morskiego w scenie *Święty Krzysztof*. Kościół w Haczowie (woj. podkarpackie), koniec XV w.; C) Kord w ręku siepacza z *Pasji* z końca XV–pocz. XVI w. Cerkiew Matki Boskiej „Pokrowy”, Truszwice (rejon samborski, obw. lwowski), koniec XV – pocz. XVI w.; D) Wyobrażenie żołnierza wykonującego dekapitację św. Paraskiewy. Fragment ikony *Św. Paraskiewa Męczennica*. Cerkiew św. Paraskiewy, w. Nowy Jar (rejon jaworowski, obw. lwowski); E) Kord (kindżał) w ręku św. Piotra. Fragment *Pasji* z XV w. Cerkiew Podwyższenia Krzyża Świętego (Zwierzyń, pow. leski, woj. Podkarpackie); F) Kord o zakrzywionej głowni z *Pasji* pocz. XVI w. Cerkiew Narodzenia św. Jana Chrzciciela w Uhercach (pow. leski, woj. Podkarpackie). Lwowski Muzeum Narodowy im. A. Szeptyckiego. Fot. D. Szuwalski (A, B), P. N. Kotowicz (C, D, E).

2.4.4. Źródła archeologiczne

Badania prowadzone w ciągu ostatnich lat znacząco poprawiły stan wiedzy o kordach znalezionych na ziemiach ruskich Królestwa Polskiego. Przejawem tego jest szereg publikacji poświęconych znaleziskom tej broni po obu stronach granicy polsko-ukraińskiej²⁴⁶. Poniżej omówione zostanie siedem kordów, które pochodzą z interesującego nas obszaru.

Z zachodniej części Rusi Czerwonej (w dawnej ziemi sanockiej) pochodzi kord przechowywany od 2019 r. w Muzeum Historycznym w Sanoku. Oręż ten jest

²⁴⁶ С. Сичевський, Ю. Безкоровайна, В. Прокопенко, *Корди: пізньосередньовічна холодна зброя з нових надходжень Національного музею історії України*, [в:] ІДЗ/2, с. 127.

znaleziskiem luźnym, wydobytym podczas prac w starym korycie rzeki San w okolicach Nozdrca (pow. brzozowski, woj. podkarpackie). Okaz mierzy 65 cm długości całkowitej; długość brzeszczotu – 51 cm; szerokość głowni przy jelcu – 5,7 cm; maksymalna szerokość głowni – 6 cm; grubość grzbietu głowni w okolicy jelca – 0,3 cm; długość jelca – 13,2 cm; wysokość jelca – 1,7 cm; grubość jelca – 1,3 cm; wysokość nagela – 6,2 cm; długość rękojści – ok. 14 cm; szerokość rękojści – 3,5 cm; szerokość głowicy – 5 cm. Ostrze stopniowo zwęża się w kierunku sztychu. Jednoręczna rękojeść wyróżnia się równymi krawędziami bocznymi posiada wgłębienie po jednej stronie. Głowica jest przedłużeniem trzpienia w formie stylizowanego „dzioba”. Dębowe okładziny montowano za pomocą trzech nitów. Nagel kordu jest osadzony na grubym trzpieniu i posiada rombowa główkę, której górna część jest lekko wygięta w stronę ostrza. Egzemplarz jest w złym stanie, ale warunki jego przechowywania w wilgotnym środowisku pozwoliły na zachowanie fragmentów dębowych okładzin rękojści oraz fragmentu skórzanej taszki lub pochwy co jest dość rzadkim zjawiskiem. Wg własnej klasyfikacji. P. Žákovský głownie kordu odnosi do typu B₇, rękojeść do typu Ib₃, jelec typu 3b i tarczkę boczną do typu t₁₀²⁴⁷.

Drugim z omawianych kordów jest egzemplarz datowany na II poł. XIV w. z pogranicza polsko-węgiersko-mołdawskiego, odkryty w 2003 r. podczas wykopalisk na obszarze grodu Zielona Lipa²⁴⁸ (rejon chocimski, obw. czerniowiecki). Okaz ten początkowo zakwalifikowano do długich kindżałów, później zaś do kordów²⁴⁹. Jest to długi, duży nóż z prostym grzbietem i jednostronnym ostrzem. Jego długość całkowita wynosi 41,3 cm (z czego 29 cm to długość głowni, a 12,3 cm to rękojeść). W najszerszym miejscu szerokość brzeszczotu wynosi 4 cm, szerokość trzpienia: 2–3 cm, grubość głowni: 0,5 cm. Na rękojści widoczne są trzy otwory. Jeden z nich jest umieszczony asymetrycznie w stosunku do poprzednich i jest przesunięty do rogu uchwytu. Być może otwór ten jest przeznaczony na temblak – pasek zapobiegający wypadnięciu broni z dłoni. Rękojeść zakończona jest mało wyraźną, zaokrągloną głowicą. Okaz ten posiada tarczkę-nagel w formie litery T (wysokość 2,2 cm, długość główki 3 cm). Kord ten jest klasyfikowany do pierwszej grupy (wg Głoska), a podobna broń datowana na II poł. XV

²⁴⁷ P. Kotowicz, P. Žákovský, *A find from Nozdrzec...*, p. 147–165.

²⁴⁸ W obw. czerniowieckim na prawym brzegu Dniestru.

²⁴⁹ С. Пивоваров, *Середньовічне озброєння з городища у 14 ст. у Зеленій Липі*, <https://swordmaster.org/2010/09/10/serednovchne-ozbroynnya-z-gorodyscha-u-14-st-u-zeleny-lip.html>, (dostęp: 1 XII 2025); Idem, *Городище другої половини XIV ст. в с. Зелена Липа на Буковині*, „Археологія і давня історія України” 2010, вип. 1, с. 368.

w. szeroko występuje w materiałach archeologicznych w Polsce, Czechach, na Litwie, Białorusi i Bułgarii²⁵⁰.

Egzemplarz kordu z Podola jest przechowywany w Muzeum Archeologicznym w Krakowie (nr inw. MAK/10243). Miejscem jego znalezienia była wieś Iwachnowce na Podolu (rejon czemerowiecki, obw. chmielnicki). Broń zachowała się w dość dobrym stanie, jednak bez jelca i tarczki-nagela. Wymiary egzemplarza to: długość – 61 cm; długość głowni – 45,6 cm; szerokość głowni – do 5,2 cm; grubość głowni – do 0,5 cm; długość rękojści – 15,4 cm. Waga okazu wynosi 490 g. Radosław Liwoch opisując dany kord klasyfikuje go jako typ I (wg klasyfikacji L. Marka), a i datuje na XV w.²⁵¹

Drugi kord odnaleziono w Grodku blisko Zaleszczyków (rej. czortkowski, obw. ternopolski). Jego całkowita długość wynosi 82 cm, ostrze stopniowo zwęża się od zastawy. W rejonie sztychu koniec jednostronnie zastrzonego ostrza jest zaokrąglony, co nadaje mu kształt asymetryczny. Długość głowni to 64,2 cm, a szerokość w rejonie jelca wynosi 6 cm. Jelec o długości 18,3 cm ma złożony kształt. Rękojeść jest asymetryczną, nożową, z grubszą głowicą, pochyloną do przodu, co zapobiegało wypadnięciu broni z dłoni podczas zadania ciosu. Jak zaznacza I. Wozny, prawie analogiczny kord jest przechowywany w Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie. Okaz ten jest odnoszony do tzw. morawskiego typu lub do typu 2 wg Głoska²⁵².

W zbiorach Muzeum Narodowego Historii Ukrainy znajdują się trzy kordy. Pierwszy z nich (nr inw. TKB 17680) trafił tam w 2014 r. Znaleziony został w okolicach wsi Narajów (rejon ternopolski, obw. ternopolski, 17 km na północny zachód od Brzeżan). Kord ma następujące parametry: długość ogólna – 53,4 cm; długość ostrza – 41,2 cm; szerokość ostrza w rejonie nagelu – 3,7 cm. Głownia stopniowo się zwęża ku sztychowi. Waga okazu to 490 g. Z powodu korozji nie można określić kształtu przekroju głowni. Możliwie, że jest soczewkopodobny lub w formie klina. Rękojeść jest szeroka na ok. 2,6–2,8 cm, widoczne są pozostałości w niej czterech nitów. Konstrukcja nagelu jest dość prosta²⁵³. P. Kotowicz klasyfikuje głownie danego oręża jako Typ B₃, rękojeść –

²⁵⁰ С. Пивоваров, *Корд (хаусвер)...*, с. 25–33; И. Возный, *Клиновое оружие...*, с. 320–321; L. Marek, *Średniowieczne i nowożytne kordy...*, s. 193.

²⁵¹ R. Liwoch, *Kord z Iwachnowiec na Podolu*, AMM 2013, t. 9, s. 241–242.

²⁵² W artykułach I. Woznego błędnie jest podany autor klasyfikacji. Jest to M. Głosek, nie A. Nowakowski czy A. Nadolski. И. Возный, *Клиновое оружие...*, с. 321, 323; Idem, *Середньовічні корди з території Середнього Подністр'я*, „Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології” 2013, т. 2, с. 57.

²⁵³ С. Сичевський, Ю. Безкоровайна, В. Прокопенко, *Корди: пізньосередньовічна холодна зброя...*, с. 128–129.

Ib4, jelec – t₅ (wg klasyfikacji P. Žákovského)²⁵⁴. Dany kord jest dobrym przykładem oręża używanego w XV–XVI w. na ziemiach ruskich Korony Polskiej. Możliwie, kord był zgubiony w rejonie odcinka szlaku wołowego Podhajce–Brzeżany–Dunajów kimś ze zbrojnej eskorty.

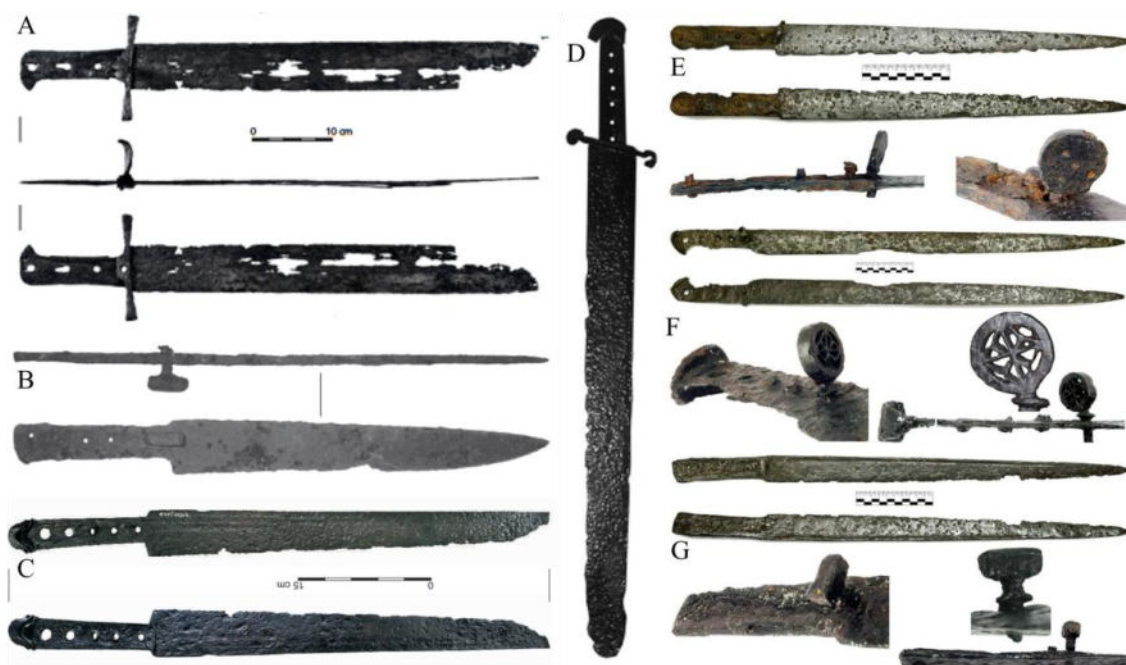
Drugi okaz z Muzeum Narodowego Historii Ukrainy (nr inw. TKB 17682) jest znaleziskiem luźnym z okolic wsi Serbyczany (rejon sokyriański, obw. czerniowiecki). Jego całkowita długość wynosi 79,7 cm, z czego 66 cm przypada na same ostrze. Szerokość ostrza w najszerszym miejscu, w okolicy rękojeści – 4,3 cm. Zwężenie na całej długości jest nierównomierne i zauważalne jest dopiero w ostatniej trzeciej głowni. Przekrój głowni jest raczej soczewkowaty. Rękojeść ma około 3,2 cm szerokości i 5,6 mm grubości, a kończy się płaską, zakrzywioną, prawie trójkątną głowicą. Na rękojeści znajdują się otwory na cztery nity mocujące drewniane okładziny. Waga okazu – 615 g. Kord posiada okrągły w osnowie ornamentowany nagel. Podobne kordy P. Žákowski datuje na koniec XV – pocz. XVI w. Terytorium, na którym został znaleziony kord znajdował się od poł. XIV w. pod rządami hospodara mołdawskiego, a od końca XV i w I poł. XVI w. stał się areną wojen pomiędzy Królestwem Polskim a Księstwem Mołdawskim. Można przypuszczać, że broń ta została utracona w toku wspomnianych działań wojennych²⁵⁵.

Trzeci eksponat lwowskiego muzeum (nr inw. TKB 17681) pochodzi z okolic zbocza góry Kostrzyca w Karpatach (rejon werchowynski, obw. iwano-frankowski). Jego całkowita długość wynosi 60,7 cm, z czego 48,7 cm przypada na ostrze. Szerokość ostrza w pobliżu rękojeści wynosi 3,5 cm. Same ostrze stopniowo zwęża się na całej długości. Kształt przekroju ostrza nie jest do końca jasny, gdyż jest ono mocno zniszczone przez korozję. Być może brzeszczot miał kształt lekko soczewkowaty lub był zaokrąglony niemalże w kształcie klina. Rękojeść ma szerokość średnio około 2,8–3 cm i grubość około 8–10 mm. Zauważalne są pozostałości dwóch nitów mocujących boczne osłony rękojeści. Waga okazu – 560 g. Nagel jest w formie litery T, podobny do kordu z XIV-wiecznego kordu z Zielonej Lipy. Sporo kordów morawskich ma podobne nagele, co daje podstawy przypuszczać, że jest to broń z warsztatów morawskich, a datowana jest na ostatnią ćwierć XIV – I poł. XV w. (z zastrzeżeniem, że podobne kordy mogli być

²⁵⁴ P. Kotowicz, P. Žákovský, *A find from Nozdrzec...*, p. 170.

²⁵⁵ С. Сичевський, Ю. Безкоровайна, В. Прокопенко, *Корди: пізньосередньовічна холодна зброя...*, с. 130–131.

używane w ciągu całego XV w.)²⁵⁶. Zdaniem P. Kotowicza i P. Žákovskiego głównie tego korda można zakwalifikować do typu B₃, rękojeść – IIIb5, jelec – t12a (wg Žákovskiego)²⁵⁷. Kord znaleziony został na obszarze historycznej Rusi Czerwonej, a jego właścicielem mógł być zarówno chłop, jak i żołnierz zaciężny.

Ryc. 24. A) Kord z Nozdrzca (pow. brzozowski, woj. Podkarpackie) znaleziony w starym korycie r. San. Fot. D. Szuwalski; B) Kord z Zielonej Lipy (rejon chocimski, obw. czerniowiecki); C) Kord z Iwachnowic na Podolu (rejon czemerowiecki, obw. chmielnicki). Muzeum Archeologiczne w Krakowie. Nr inw. MAK/10243. Foto: A. Susuł; D) Kord z Grodka blisko Zaleszczyków (rej. czortkowski, obw. tarnopolski); E) Kord z Narajowa (rejon tarnopolski, obw. tarnopolski). Muzeum Narodowe Historii Ukrainy. Nr inw. TKB 17680; F) Kord z Serbyczan (rejon sokyriański, obw. czerniowiecki). Muzeum Narodowe Historii Ukrainy. Nr inw. TKB 17682; G) Kord z okolic góry Kostrzyca w Karpatach (rejon werchowynski, obw. iwano-frankowski). Muzeum Narodowe Historii Ukrainy.

2.4.5. Kord w uzbrojeniu jezdnych

O kordach na wyposażeniu jazdy polskiej wiemy niewiele²⁵⁸. Nie wpisywano ich do dokumentów określających uzbrojenie pocztów pospolitego ruszenia, co nie oznacza, że ich tam nie było²⁵⁹. O używaniu kordów przez jazdę wspomina S. Sarnicki w *Księgach hetmańskich*:

²⁵⁶ С. Сичевський, Ю. Безкорвайна, В. Прокопенко, *Корди: пізньосередньовічна холодна зброя...*, с. 130–131.

²⁵⁷ P. Kotowicz, P. Žákovský, *A find from Nozdrzec...*, p. 170.

²⁵⁸ Np. T. Grabarczyk wspomina o wypłacie 5 guldenów w 1454 r. dla rotmistrza Mikołaja Chrzastowskiego za 2 kusze, kord i miecz. T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 120, przyp. 46.

²⁵⁹ T. Grabarczyk, O. Ławrynowicz, *Falchion...*, p. 53.

*Kord jest właśnie broń jeznego, jako się wyżej spominało, a właśnie jest broń słowackiego języka narodu. Ma tem nad szablie, że jest ujęcia lepszego i sztychem może kord uderzyć*²⁶⁰.

Podobnie pisał Mączyński w słowniku z 1564 r.: *kord, jezdecki miecz*²⁶¹. Dane wzmianki pochodzą z czasów późniejszych, lecz pokazują, że rozwój kordów o dłuższych głowniach (przypominających pałasze) doprowadził tego, że często sięgali po nie także jezdni. Tak było w wojsku Wielkiego Księstwa Litewskiego, gdzie w 1524 r. podczas ilustracji pospolitego ruszenia kordy występowały razem z mieczami (*с кордом*)²⁶². Natomiast w 1528 r. kordy zostają oficjalnie wymienieni razem z mieczami jako normatywny rodzaj broni siecznej dla litewskiego pospolitego ruszenia²⁶³.

2.4.6. Na uzbrojeniu zaciężnych piechurów

W rejestrach wojsk zaciężnych z przełamu XV–XVI w., nie znajdziemy wzmianek o kordów. Nie oznacza to, że zaciężni kordów nie używali. Rejestry piechoty z 1471 r. zawierają tylko 9 wzmianek o kordach co stanowi niecałe 0,5% ogólnej liczby wzmianek broni siecznej. Najwięcej, bowiem 3 kordy (*korth*) było w rocie Ścibora i Janeckiego. Wydaje się, że niska popularność tej broni wśród żołnierzy, wynikała z jej ograniczeń. Jednosieczne kordy ustępowały dwusiecznym mieczom, a ich proste

²⁶⁰ S. Sarnicki, *Księgi hetmańskie*, opr. M. Ferenc, Kraków 2015, s. 219.

²⁶¹ Z. Gloger, *Encyklopedia staropolska...*, t. 3, s. 82.

²⁶² *Popisy wojskowe pospolitego ruszenia Wielkiego Księstwa Litewskiego (1524–1566)*, opr. G. Lesmaitis, tłum. B. Piasecka, red. K. Łopatecki, Białystok 2016, s. 2, 6.

²⁶³ Widoczny jest proces wzrostu liczby kordów w pospolitym ruszeniu WKL. W 1524 r. na koniach i z kordami była opisana część szlachty *wasiliskiej* i *ostryńskiej* i *żołudskiej* (2 kordy), *rudamińskiej* (3 kordy) oraz *miednickiej* (3 kordy). Więcej kordów zostało wzmiankowane w ogólnopaństwowym popisie 1565 r. (41 szt.). Popis 1567 r. pokazał znaczny wzrost liczby kordów. Tak, w chorągwi wileńskiej kordy stanowiły 65,67% od całej liczby broni białej, w chorągwi brasławskiej – 64,7%, w kowieńskiej – 43,75%, słonimskiej – 45,9%, pińskiej – 15,65%, mińskiej – 35,56%, reczyckiej – 3,23%. *Kordek szmalcowany w [rz]yemiennych poszwach* był przechowywany również w zbrojowni zamku nieświeckiego w 1569 r. Czy fakt wzrostu liczby kordów jest powiązany z na ogół nie bogatym uzbrojeniem bojarstwa WKL, czy z ewentualnymi korzyściami pałaszowych głowni – nie wiadomo. Na pytanie czy w pospolitym ruszeniu z Rusi i Podola w omawianym okresie kordy też stopniowo zyskują na popularności (pod wpływem litewskim) też niema odpowiedzi. *Popisy wojskowe...*, s. 2, 6, 11, 17, 174–378; *Уставъ королевскій и сеймовый о нарядѣ земскаго войска*, [в:] *Акты относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссіею*, т. 2, 1506–1544, Санкт-Петербург 1848, с. 187–188; В. Гуцул, *Озброєння і тактика...*, с. 97; А. Boldyrew, *Najstarszy inwentarz zbrojowni nieświeckiej (1569)*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Archaeologica” 2021, nr 36, s. 362; Ю. Бохан, *Узбраєння...*, с. 143–144; *Корды и тесаки в Великом Княжестве Литовском и соседних странах*, <https://zbroevy-falvarak.by/kordy-i-tesaki-v-velikom-knyazhestve-litovskom-i-sosednix-stranax/> (dostęp: 1 XII 2025).

głównie, nie miały zalet zakrzywionych szabel przy wyprowadzaniu szybkich cięć²⁶⁴. Wszystko to daje podstawy twierdzić, że żołnierze zawodowi preferowali miecze i szable, nie kordy jako podstawową broń przyboczną²⁶⁵. Kordy nie wchodziły też w skład armatur pieszych zaciężnych w I poł. XVI w.²⁶⁶

Należy zauważyć, że kordy i tasaki niemal nie występują na liście uzbrojenia zbrojnej eskorty z 1521 r., gdzie znajdujemy tylko jedną wzmiankę o tego rodzaju jednosiecznej broni, która wystąpiła tam pod nazwą *thasak*²⁶⁷.

Oczywiście nie można wykluczyć, że zaciężni (w większości pochodzenia plebejskiego) mogli używać kordów jako broni zapasowej (osobistej) lub jako narzędzia gospodarskiego.

2.5. Puginały i noże bojowe

Wg. A. Nadolskiego puginałem jest „wszelka krótka broń biała, przeznaczona wyłącznie lub przede wszystkim do klucia. Sztylet to puginał o głowni obosiecznej, w przeciwieństwie do noża mającego głownię jednosieczną”. Problemem klasyfikowania puginałów w literaturze zachodniej zajmowali się H. Peterson, H. Seitz²⁶⁸. W polskiej nauce bronioznawczej panuje klasyfikacja M. Lewandowskiego²⁶⁹. Zazwyczaj puginały miały głownie o długości do 30-40 cm i były bronią uzupełniającą miecze²⁷⁰.

Jak pisze J. Szymczak „w ekwipunku rycerskim wśród broni białej niekwestionowane pierwsze miejsce zajmował miecz, to jego ważnym uzupełnieniem był puginał”²⁷¹. W źródłach polskich pisanych noże jako kategoria ogólna występują jako *cultellus*, *cuspides*, *messer* albo prosto *nóż*. Puginały (łac. *pugio*, *pugione*) również znajdziemy pod nazwą *tylec*, *tylec*z (od niem. *Dolch*, *Tulich*), mogą też występować jako *culter*, *framea*, *frameola*, *pugio*. Z kolei nóż bojowy znany był jako *daga* lub *deka*²⁷². Wiele terminów, z jakimi spotykamy się w źródłach na określenie puginałów jest

²⁶⁴ RK 1, sygn. 16, k. 124; T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 119–120; Idem, *Blade weapon as a part of an equipment of the mercenaries of the Kingdom of Poland in the second half of the 15th c.*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae” 2016, nr 29, s. 51.

²⁶⁵ T. Grabarczyk, *Blade weapon...*, s. 52

²⁶⁶ A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 195–208.

²⁶⁷ J. Szymczak, *Zbrojna eskorta...*, s. 292, 299.

²⁶⁸ H. Peterson, *Daggers and Fighting Knives of the Western World: From the Stone Age Till 1900*, New York 2001; H. Seitz, *Blankwaffen*, t. 1, Braunschweig 1965.

²⁶⁹ M. Lewandowski, *Puginały średniowieczne z ziem polskich*, „Acta Archaeologica Lodziensia” 1986, nr 31, s. 104, 107.

²⁷⁰ K. Kwiatkowski, *Wojska zakonu...*, s. 346.

²⁷¹ J. Szymczak, *Rycerz z bronią...*, s. 108.

²⁷² Idem, *Produkcja...*, s. 74.

odbiciem, różnic w ich konstrukcji. Odmienność ta widoczna jest w kształcie, długości i przekroju głowni oraz w formie rękojeści, przede wszystkim jelca i głowicy. Generalnie jednak można stwierdzić, że budową pugińałów przypominał budowę miecza²⁷³.

2.5.1. Produkcja i ceny

Produkcją pugińałów zajmowali się nożownicy (staropol. *nozewnnyk*, łac. *cultellifaber*, *cultellifex*, niem. *Messer*). Mniej skomplikowane egzemplarze mógł wykuć nawet wiejski kowal²⁷⁴. Broń tego typu w II poł. XV w. kosztowała od 12 gr. do nawet 3 fl. W 1491 r. w Jarosławie został odnotowany nóż (*cultro*) o wartości 12 gr.²⁷⁵ Dla porównania za zwykłe noże kuchenne płacono wówczas 2–4 gr. Zaś w I poł. XVI w. za zwykły pugińał płacono 2 grosze, za średniej jakości 3 i za towar dobrej jakości 4 grosze. Takie różnice cen wynikały przede wszystkim z jakości stali używanej do produkcji oraz odmiennością i sposobem wykończenia rękojeści²⁷⁶.

Na Rusi krótka broń sieczna była reprezentowana przez broń wywodzącą się z miejscowej tradycji ruskiej, broń tradycji zachodniej, polskiej – „rycerskiej” oraz broń typowo wschodnią. Bogactwo rodzajów pugińałów zachodnich miały tu uzupełniać różnorakie własne noże bojowe i kindżały typów wschodnich²⁷⁷. Tak, o cenionych na Rusi nożach tatarskich otrzymanych na Podolu od Gedigolda razem z innymi prezentami wspominał Gilbert de Lannoy²⁷⁸.

2.5.2. W źródłach pisanych

Pugińały spotykamy na wyposażeniu zaciężnej piechoty uczestniczącej w wyprawie do Czech i na Węgry w roku 1471, kiedy w rejestrach piechoty odnotowano ich 9. Co ważne, we wszystkich była to jedyna broń sieczna należąca do spisywanych żołnierzy. W rękopisach pugińały też kryją się pod terminami *tyleczy*, *burderzy*, *mieczky*,

²⁷³ W. Dziewanowski, *Zarys dziejów uzbrojenia w Polsce*, Warszawa 1935, s. 67–68; Ю. Быхан, *Узбраенне...*, c. 156; J. Biederman, *Organizace a vybavení vojska...*, s. 75; В. Быхайм, *Энциклопедия...*, c. 228.

²⁷⁴ J. Szymczak, *Produkcja...*, s. 51; Idem, *Rycerz z bronią...*, s. 123–124; M. Glinianowicz, P. Kotowicz, *Pugińał nożowy z miejscowości Burdze koło Stalowej Woli*, AMM 2010, t. 5, s. 225.

²⁷⁵ *et cultro valoris unius fertonis et de parata pecunia unius floreni*. AOCLA, cz. 2, s. 164, nr 680.

²⁷⁶ J. Szymczak, *Produkcja...*, s. 75; Idem, *J. Ceny broni...*, [w:] UwPS/2, s. 238; T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 122; A. Bołdyrew, *Produkcja i koszty...*, s. 259–260, tab. 37–39.

²⁷⁷ A. Bołdyrew, *Produkcja i koszty...*, s. 83.

²⁷⁸ Flamandzki podróżnik i poseł króla angielskiego Henryka V do Jagiellty, Witolda i cesarza Manuela II Paleologa w 1421 r. J. Lelewel, *Rozbiory dzieł obejmujących albo dzieje, albo rzeczy polskie różnymi czasy przez Joachima Lelewela ogłoszone w jedną księgę zebrane*, wyd. J. Żupański, Poznań 1844, s. 411; Ю. Быхан, *Вайсковая справа...*, c. 178.

*kordzik*²⁷⁹. Natomiast w rejestrach piechoty zaciężnej z I poł. XVI w. pugińałów nie odnotowano²⁸⁰.

Pugińały znajdowały się natomiast na uzbrojeniu zastępców w pospolitym ruszeniu z 1497 r. Stanowiły one część wyposażenia 4 piechurów, którzy – co warto podkreślić – mieli prócz tej broni krótkiej, także miecze²⁸¹. Należy zauważyć, że w spisie tym, żaden z konnych zastępców nie występuje z pugińałem.

2.5.3. Noże bojowe

Nożem bojowym jest pugińał o jednosiecznej głowni i rękojeści asymetrycznej²⁸². Rzeczą naturalną było używanie dużych noży przez niższe stany społeczne. Takie noże można było użyć i do samoobrony i jako narzędzie kuchenne czy budowlane. Elementem wyróżniającym noże bojowe od noży gospodarczych może być obecność nagła (tarczki bocznej). Pod względem konstrukcji, noże bojowych przypominała kordy²⁸³. W ikonografii z epoki noże bojowe są pokazani przyczepionymi do pasa po prawej stronie, często razem z sakwą. Sporym problemem jest odróżnienie spośród licznych okazów muzealnych noży, właśnie tych bojowych. To, dlatego do noży bojowych przyjęto odnosić broń o długości od 15 cm do 40 i z głownią wyraźnie przystosowaną do kłucia, gdzie głownia i trzpień zawsze były wykonane z jednego kawałku metalu²⁸⁴.

Na ziemiach ruskich noże były bardzo popularne, stanowiły atrybut każdego wolnego człowieka²⁸⁵²⁸⁶. W użyciu były noże bojowe, do których B. Kołczin (na podstawie materiałów archeologicznych z Nowogrodu Wielkiego) zaliczył noże o długich ostrzach z masywnym grzbietem, z masywną i wydłużoną rękojeścią. Głownia takiego noża miała 20–40 mm szerokości i była obustronnie zaostrzona²⁸⁷.

Przykładem noża bojowego jest egzemplarz znaleziony na brzegu rzeki Zbrucz koło Husiatyna (obw. tarnopolski), przechowywany w Muzeum Narodowym Historii

²⁷⁹ T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 122–125; Idem, *Blade weapon...*, s. 53.

²⁸⁰ A. Bóldyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 207.

²⁸¹ AE, s. 122, 124, 133, 147, nr 373, 396, 563, 449; J. Szymczak, *Ceny broni...*, [w:] UwPŚ/2, s. 294.

²⁸² M. Lewandowski, *Pugińały średniowieczne...*, s. 104; M. Głosek, *Średniowieczne uzbrojenie plebejskie w świetle odkryć archeologicznych, źródeł ikonograficznych i pisanych na ziemiach polskich*, „Acta Universitatis Lodzianae. Folia Archaeologica” 2004, nr 24, s. 246.

²⁸³ L. Marek, *Broń biała...*, s. 27–28.

²⁸⁴ J. Szymczak, *Rycerz z bronią...*, s. 108, 118; M. Lewandowski, *Pugińały średniowieczne...*, s. 104; M. Głosek, *Średniowieczne uzbrojenie plebejskie...*, s. 246.

²⁸⁵ Б. Попов, *Ножи Древней Руси*, <http://www.knifehelp.net/pages/nacionalnye-nozhi/nozhi-drevnej-rusi.php> (dostęp: 1 XII 2025).

²⁸⁶ А. Кирпичников, *Древнерусское оружие*, вып. 1, с. 71–72.

²⁸⁷ Б. Колчин, *Железодельное ремесло Новгорода Великого*, [в:] *Труды Новгородской археологической экспедиции*, т. 2, ред. А. Арциховский, Б. Колчин. Москва 1959, с. 56.

Ukrainy (nr inw. TKB-19445/1). Parametry okazu są następujące: długość całkowita broni wynosi 35,7 cm, z czego ostrze przypada 25 cm. Przekrój głowni ma kształt klinowy. Przy okazji znaleziono okrągły nagel (o wymiarach 2,8x2,2x0,4 cm) z dwoma otworami. Waga egzemplarza wynosi 238 g (bez nagelu, jego masa wynosi – 9 g). Autorzy klasyfikują go jako kord (głownia typu A2, rękojeść – Ia4, nagel – t₆), zaś P. Kotowicz i sam P. Žákovský wskazują, iż jest to raczej „sztylet w kształcie noża”. Przy czym wskazują na jego długość – 35,7 cm co nie pozwala na zaliczenie broni do liczby kordów²⁸⁸.

Ryc. 25. A) Nóż bojowy znaleziony na brzegu r. Zbrucz w okolicach Husiatyna (obw. tarnopolski). Nr inw. TKB – 19445/. Muzeum Narodowe Historii Ukrainy. B) Puginał z malowideł ze ścian kościoła w Haczowie.

Jednym z typów puginałów używanych w średniowieczu były te zwane tarczowymi. Ich cechą był jelec w formie płaskiej okrągłej tarczy i taka sama głowica. Puginały tarczowe były bardzo popularne wśród rycerstwa i przetrwały do połowy XVI w.²⁸⁹ Broń ta znana była na Rusi o czym świadczy puginał przedstawiony w scenie *Gra w kości o szaty Chrystusa* z kościoła w Haczowie. Puginał tkwi w pochwie przy lewym boku młodego sługi czy żołnierza. Rękojeść broni jest prosta i zaokrąglona na końcu, bez wyodrębnionej głowicy. Funkcje jelca pełni okrągła tarczka. Głownia jest włożona do

²⁸⁸ V. Prokopenko, S. Sychevskyj, *New Findings of Bayonet-Pointed Kords within Ukraine*, „Historia i Świat” 2018, nr 7, s. 276–277, fig. 1, 4; P. Kotowicz, P. Žákovský, *A find from Nozdrzec...*, p. 170.

²⁸⁹ Z. Żygulski, *Broń...*, s. 111–112; L. Marek, *Broń biała...*, s. 22–23; W. Kwaśniewicz, *Encyklopedia...*, s. 485; H. Peterson, *Daggers...*, p. 15–16; D. Bashford, *Catalogue of European Daggers including the Ellis, De Dino, Riggs and Reubell collections*, 1929, p. 37–40; Э. Окшотт, *Оружие...*, с. 535–536; С. Ефимов, С. Рымша, *Оружие...*, с. 241.

czarnej pochwy zdobionej dwoma taśmowatymi, żłobkowanymi, metalowymi okuciami (przy wlocie i w okolicach połowy długości). Ponieważ głównia jest nie widoczna, to Marcin Glinianowicz przypuszcza, że może ona być stosunkowo smukła i wąska, symetryczna w kształcie i jednosieczna, czyli należałaby do typu A wg M. Lewandowskiego. Jak zaznacza badacz, w kolekcjach muzealnych polskich brak ścisłej analogii do przedstawionego puginału z Haczowa²⁹⁰.

Kolejnym typem był tzw. puginał nerkowy (ang. *balock dagger*, *kidney dagger*, niem. *Nierendolch*) charakteryzował się dwoma okrągłymi wystęgami na jelcu. To był bardzo popularny odmian puginału. Jego rękojeść miała zaokrągloną formę z dwoma wydatnymi wybrzuszeniami w dolnej części, które zapewniały wygodne wsparcie dla dłoni. Głównie danych puginałów mogły być kłujące, kłująco-sieczne albo sieczne. U progu XVI w. rękojeści puginałów nerkowych w większości były robione z metalu²⁹¹. Raczej do tego typu należy odnieść puginał wyobrażony na nagrobku Feliksa Paniewskiego, który zmarły nosi po lewej stronie.

Ryc. 26. Puginał na płycie nagrobnej Feliksa Paniewskiego.

²⁹⁰ M. Glinianowicz, *Elementy uzbrojenia...*, s. 80.

²⁹¹ Z. Żygulski, *Broń...*, s. 112; L. Marek, *Broń biała...*, s. 17–19, 22; W. Kwaśniewicz, *Encyklopedia...*, s. 43, 485; T. Królikiewicz, *Historia broni siecznej...*, s. 95–96; H. Peterson, *Daggers...*, p. 27–29, 36–38; D. Bashford, *Catalogue...*, p. 49–51; Э. Окшотт, *Оружие...*, с. 501–502, 535; С. Ефимов, С. Рымша, *Оружие...*, с. 239.

2.6. Broń drzewcowa

Broń drzewcowa definiowana jest jako „broń, której główną część stanowi żeleźce przeznaczone do kłucia, ale czasem też do cięcia, osadzone na drzewcu o długości zazwyczaj nie mniejszej niż wzrost człowieka”²⁹². Dla klasyfikacji broni drzewcowej wspominanej w źródłach można spróbować skorzystać z klasyfikacji George A. Snookera który wyodrębnia następujące kategorie według zasady rażenia:

1. Broń tnąca (*cutting polearms*) – glewia;
2. Broń kolna (*thrusting polearms*) – rohatyny, włócznie, sulice, piki, widły bojowe;
3. Broń uderzeniowa (*percussion polearms*);
 - a) przebijająca (*piercing*) – kopie
 - b) miażdżąca (*crushing*) – cepy bojowe
4. Broń o żeleźcu złożonym (*combination polearms*) – halabardy²⁹³.

W bronioznawstwie polskim jest stosowana klasyfikacja oparta na rodzaju żeleźca: zwykłego pojedynczego (kopie, włócznie, piki, sulice, rohatyny) oraz złożonego (halabardy, glewie, widły bojowe)²⁹⁴.

2.6.1. Broń drzewcowa prosta

2.6.1.1. Kopia rycerska (*hasta*)

Podstawową bronią ciężkozbrojnego rycerstwa często rozstrzygającą starcia bitewne była kopia (*hasta, lancea, espietus, spedus*, niem. *Spieß*). Ponieważ ówczesna taktyka jazdy w Europie łacińskiej była oparta przede wszystkim na decydującej szarzy na kopie to podstawową jednostką obrachunkową wojska była „kopia”, czyli poczet rycerski²⁹⁵. Niewiele wiemy o kopiach i ich rodzajach będących na uzbrojeniu kopijników pełniących służbę w rotach zaciężnych, w chorągwi królewskiej i w pospolitym ruszeniu z ziem ruskich. Wyobrażenie kopii rycerskiej z proporczykiem możemy obserwować na płycie nagrobnej wielkiego marszałka Piotra Kmity (ok. 1505 r., zob. Ryc. 80).

Zasadniczo nie spotykamy kopii w rejestrach popisowych oraz w rejestrach strat mienia wojskowego. Całość uzbrojenia ciężkozbrojnego kopijnika opisywano lakonicznymi wyrazami typu *szbroya wpelnne kopynicza, arma hastaria* czy *hastario in*

²⁹² M. Głosek, *Broń drzewcowa i obuchowa*, [w:] UwPŚ/1, s. 131.

²⁹³ G. A., Snook, *The Halberd and Other European Polearms of the Late Medieval Period*, „American Society of Arms Collectors Bulletin” 1998, 79, p. 8.

²⁹⁴ M. Głosek, *Broń drzewcowa i obuchowa*, [w:] UwPŚ/1, s. 42–54.

²⁹⁵ *Ibidem*, s. 131–143; P.A. Nowakowski, *Arsenały...*, s. 84; С. Ефимов, С. Рымша, *Оружие...*, с. 264.

*arme plenarie*²⁹⁶. Natomiast mamy wzmianki z dokumentów opisujących uzbrojenie zastępców w pospolitym ruszeniu wielkopolskim 1498 r., np. „cum armis et hasta”²⁹⁷. Są dwie wersje czemu zabrakło miejsca dla kopij na kartach rejestrów. Pierwszą jest ta, że za utracone w bitwie kopie nie wypłacano odszkodowania, co może oznaczać, że w kopie wyposażał wojsko sam król kosztem własnym. Drugą opcją jest ta, iż kopia była częścią integralną i nieodłączalną od zbroi kopijniczej jak i broń przyboczna w którą rycerz miał wyposażać siebie sam²⁹⁸.

W XV w. kopie rycerskie miały długość 3,8–4 m przy średnicy 3,3–3,5 cm oraz do 5 m przy średnicy 4,5 cm i wagę ok. 4 kg²⁹⁹. Podstawowymi częściami kopii byli drzewce i grot. Część dolna drzewca (blisko $\frac{1}{4}$ długości) służyła przeciwwagą, była cięższą i szerszą od części uderzeniowej³⁰⁰. Rękojeść była zwężona, co ułatwiało trzymanie. W celu zmniejszenia wagi³⁰¹ sosnowe, osikowe czy jesionowe drzewce rozdzielano na dwie części, drażono na całą długość, a później sklecano między sobą wzmacniając obręczkami czy obwiązując rzemieniami. Dla większej trwałości drzewce pokostowano, a dla lepszego wyglądu malowano w kolorowe paski oraz dodawano kolorowe proporczyki z frędzlami. Ponieważ w ciągu XV w. waga kopii w Europie stopniowo wzrastała to niektóre pełne egzemplarze kanelowano od rękojeści do grotu³⁰². W celu ubezpieczenia dłoni podczas uderzenia na kopię, na odległości blisko $\frac{1}{5}$ od części dolnej montowano metalową okrągłą tarczę³⁰³.

Grot kopii był przeznaczony do przebicia pancerzy i miał wygląd masywnego, krótkiego kolca (w przekroju zbliżonego do kwadratu) z dość długą tuleją, często z wąsami do której wstawiano drzewce³⁰⁴. Ogólna konstrukcja kopii skutkowała tym, iż były one nie wytrzymałe i raczej jednorazowego użycia, ponieważ przy uderzeniu kruszyły się. Również spotykamy opinie, iż budowa kopii służyła nie tak do przebicia płyt zbroi jak do wybicia przeciwnika z siodła³⁰⁵.

Ceny na wyrób gotowy w XV–XVI w. z uwagi na składowość wykonania i konstrukcję bardzo się różniły. J. Szymczak wskazuje, że w II poł. XV w. za kopię ze

²⁹⁶ O. 85, sygn. 3, k. 115; sygn. 5, k. 2.

²⁹⁷ AE, s. 142.

²⁹⁸ T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 80.

²⁹⁹ С. Ефимов, С. Рымша, *Оружие...*, с. 264.

³⁰⁰ L. Kajzer, *Uzbrojenie i ubiór...*, s. 121.

³⁰¹ Egzemplarze pełne ważyły ok. 10 kg. lecz były wytrzymalsze. A. Bołdyrew, *Produkcja i koszty...*, s. 85.

³⁰² В. Бехайм, *Энциклопедия...*, с. 248; L. Kajzer, *Uzbrojenie...*, s. 136.

³⁰³ Э. Окшотт, *Оружие...*, с. 462.

³⁰⁴ M. Głosek, *Broń drzewcowa i obuchowa*, [w:] UwPŚ/1, s. 134; P.A. Nowakowski, *Arsenały...*, s. 87.

³⁰⁵ С. Ефимов, С. Рымша, *Оружие...*, с. 267.

zwykłym grotem płacono średnio 15 gr., zaś miedziowanym 18 gr.³⁰⁶. W 1506 r., po wyprawie pokuckiej hetman Mikołaj Kamieniecki rozliczał się m.in. z zakupu 70 kopii, na które wydał 11 fl. 20 gr., czyli po 5 gr. za sztukę³⁰⁷. Podczas natarcia jeźdźcie trzymał kopie pod pachą i upierał ją na specjalnym haku umocowanym do napierśnika. W czasie przemarszów kopią opiekował się giermek, a zapasowe kopie wożono na wozach³⁰⁸.

Kopie w arsenałach zamkowych spotykamy rzadko. W 1495 r. na Wysokim Zamku lwowskim przechowywano 4 stare kopie kopijnicze³⁰⁹. Niedatowany inwentarz z końca XV w. też wspomina o tychże kopiach³¹⁰. Na zamku przemyskim w 1497 r. składowano aż jedną *haste*³¹¹. O kopiach wspomniano w ordynacji obrony Rusi z listopada 1502 r. Zgodnie z jej zaleceniami, we wszystkich wsiach czterech chłopów miało wyposażać na wyprawę piątego, przy czym zalecano, żeby konnica była uzbrojona w „*hastas, iacula, arcus alias luki, sagittas, clipeos alias tharcze*”, zaś piechota „*clipeos cum lanceis vel adminus tribulos*”³¹². Tekst następnej grudniowej ordynacji wymienia „*cum lanceis, arcubus, tribulis, fundis, fuctibus, clipeis, iaculis etc*”³¹³.

2.6.1.2. Drzewce (*hasta* alias drzewce) w jeździe

Kolejną bronią drzewcową odnotowaną w rejestrach było *drzewce*. Nie sposób jednoznacznie rozstrzygnąć, czy pod terminem tym kryje się ciężka kopia rycerska, czy jej lżejsza odmiana, czy też zwykła włócznia. Możliwe, że z nazwą ta występują w źródłach trzy warianty broni:

1) *Drzewce* – kopia. Na korzyść pierwszej teorii świadczy ten fakt, iż łacińskie słowo *hasta* i polskie *drzewce* często stosowano zamiennie (*cum hastis alias z*

³⁰⁶ Jak podają J. Szymczak, w zapisach sądowych w końcu XIV w. kopie oceniano na 24 gr., zaś w końcu XV w. na 1 fl., a nawet 1 grzywnę. Taksa za wyprodukowanie poszczególnych części wynosiła: wykonanie czy malowanie drzewca – 12 gr. (1461 r.); groty – 3, 5 gr. Wielkie drążone drzewo kopijnicze wyceniono na 12 gr., zaś zwykłe, nie dęte 6 gr. Zwykłe groty kopijnicze w 1538 r. sprzedawano po 3 gr., a przeciągnięte miedzią po 6. J. Szymczak, *Ceny broni...*, [w:] UwPS/2, s. 238–239.

³⁰⁷ O. 86, sygn. 6a, k. 53v, 58v.

³⁰⁸ T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 80; M. Głosek, *Broń drzewcowa i obuchowa*, [w:] UwPS/2, s. 45–46; M. Plewczyński, *Wojny...*, t. 1, s. 57; J. Szymczak, *Rycerz z bronią...*, s. 82–89; Z. Żygulski, *Broń...*, s. 112.

³⁰⁹ *Quatuor haste antique, kopynycze*. O. LVI, sygn. 144, k. 14; M. Грушевський, *Опис Львівського замку р. 1495*, „Записки Наукового Товариства ім. Шевченка” 1896, т. 12, с. 5; О. Мальченко, *Арсенали...*, с. 164.

³¹⁰ *haste quatuor*. O. I, sygn. 19, k. 18; J. Szymczak, *Zasoby uzbrojenia*, [w:] UwPS/2, s. 298.

³¹¹ *item hasta una*. O. LIV, sygn. 202, k. 1–11; M. Грушевський, *Описи Перемишльського староства 1494–7 р.*, „Записки Наукового Товариства ім. Шевченка” 1897, т. 19, с. 10; О. Мальченко, *Арсенали...*, с. 164; J. Szymczak, *Zasoby uzbrojenia*, [w:] UwPS/2, s. 299.

³¹² AA, t. 19, s. 202, nr 133; J. Szymczak, *Rycerz z bronią...*, s. 157–158.

³¹³ AA, t. 19, s. 206, nr 135; J. Szymczak, *Rycerz z bronią...*, s. 158.

drzewczy)³¹⁴. *Słownik Staropolski* definiuje dane słowo jako „włócznia, hasta”³¹⁵. W. Kwaśniewicz pisze: „drzewo – staropolskie określenie kopii husarskiej”³¹⁶. Z kolei na niekorzyść tej hipotezy świadczy fakt, iż husarze byli „opancerzeni” w większości w pancerze kolcze, co wykluczało obecność haka (*faukre*), na którym by spoczywała ciężka kopia rycerskiej podczas ataku.

2) *Drzewce* – lżejsza wersja kopii, protoplasta późniejszych kopii husarskich z czasów ich świetności w końcu XVI–XVII w. Broń drzewcowej pojawia się w spisach uzbrojenia jeźdźców średniozbrojnych, tzw. półkopijników i husarzy oraz lekkozbrojnych raców³¹⁷. Więc, drzewcem mogła być nieco krótsza, lżejsza, być może drażona w środku, wersja ciężkiej kopii rycerskiej³¹⁸, albo i zwykła włócznia. M. Plewczyński uważa, iż lżejsze kopie trafiły do Polski z Węgier razem z pierwszymi husarzami-racami, lecz była to broń krótsza od egzemplarzy węgierskich (3,5–4 m), była drażona w środku od kuli („gałki”) po sam koniec oraz mieli proporczyk³¹⁹.

3) *Drzewce* – rodzaj włócznie do walki konnej. T. Grabarczyk pisze, że husarze w końcu XV w. korzystali z kopii o długości ok. 3 m, co potwierdza np. sylwetki raców na obrazie „Bitwa pod Orszą” oraz szereg innych źródeł ikonograficznych³²⁰. Na korzyść tej hipotezy świadczy również obecność drzew na uzbrojeniu piechoty.

Ceny za drzewce w XVI w. kształtowały się na poziomie 6 gr. (pełne) i 12 gr. (drażone) a niekiedy nawet więcej. Koszt grotu wynosił 2–6 gr., więc wyrób gotowy był wart 8–20 gr.³²¹.

W rotach zaciężnej jazdy *drzewce* spotykamy pod koniec XV w. W rocie A. Sewera popisanej w Krakowie w lipcu 1498 r. służył jeden towarzysz-husarz (*Kalbel*) uzbrojony w daną broń, lecz w tym przypadku była to raczej lekka włócznia³²². W tymże

³¹⁴ Zapis z 1498 r.: *cum decem nobilibus [...] bene armatis cum hastis alias z drzewczy et armis cum balistis, arcis et sagittis*. AGZ, t. 15, s. 361.

³¹⁵ *Słownik staropolski*, t. 2, D–H, Wrocław–Kraków–Warszawa 1956–1959, s. 203.

³¹⁶ W. Kwaśniewicz, *Encyklopedia...*, s. 103.

³¹⁷ T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 80–81; A. Bołdyrew, *Produkcja i koszty...*, s. 84–85.

³¹⁸ A. Болдырев, Т. Грабарчик, *Ротмистр Александр Сенявский герба Лелива и его конная рота в 1557 году*, 2022, „Stratum Plus. Археология и культурная антропология” 2022, №5, с. 431.

³¹⁹ M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość...*, t. I, s. 55.

³²⁰ T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 80; В. Гуцул, *Озброєння і тактика...*, с. 96–106.

³²¹ A. Bołdyrew, *Produkcja i koszty...*, s. 84–85; T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 81.

³²² T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 80; Idem, *Uzbrojenie w konnej rocie Aleksandra Sewera z 1498 roku*, „Archaeologia historica” 2009, nr 34, s. 447.

roku w listopadzie, w Krakowie popisano 107-konną rotę Ferencza Raca i Wacława Kamienieckiego w której służyło 99 żołnierzy *omnes cum tarcze et drzewcze*³²³.

Nieco bogatszy materiał prezentują rejestry z 1501 r. Tego roku „drzewka” były na uzbrojeniu wszystkich odnotowanych rot. W oddziałach: J. Buczackiego (30 żołnierzy z drzewkami, 18% od liczby kombatantów); P. Chodeckiego (30 żołnierzy, 26%); Krzeczowskiego (50 żołnierzy uzbrojenie których określone jako *huszarskye*, tzn. z tarczą i drzewem, 57%); J. Strusia (34 żołnierzy, do tego 48 z uzbrojeniem *huszarskim*, 46%); J. Hynka (3 żołnierzy, 1,8%); H. Michowski (2 żołnierzy, 1,2%); *Kyeboltawskiego* (16 żołnierzy, 17%); J. Węgorzewskiego (7 żołnierzy, 4,2%); J. Morawca (4 żołnierzy, 2,4%); P. Oleskiego (1 żołnierz, do tego 114 zestawów uzbrojenia typu *huszarskye*, 55%); M. Krezy (41 żołnierz, 34%); Wański (35 żołnierzy, 74%); J. Kamienieckiego (1 żołnierz, 2%)³²⁴.

³²³ T. Grabarczyk, „*Po racku...*”, s. 117–128, s. 119.

³²⁴ O. 85, sygn. 5, k. 3–112; O. Hański, *Cavalry Unit of „wojewodzie” Jan Buczacki from the year 1501*, [w:] *Oblicza Wojny*, t. 10: Narzędzia wojny, red. M. Pogońska-Pol, Łódź 2023, p. 163; Idem, O. Ганський, *Озброєння і обладунки...*, s. 194–196.

Ryc. 27. Grupa ciężkozbrojnych kopijników na fragmencie obrazu *Bitwa pod Orszą*, mal. Hans Krell (?), 1525–1530.

W chorągwi nadwornej również epizodycznie spotykamy żołnierzy uzbrojonych w drzewka. Tak, J. Kałużny naliczył 17 przypadków występowania danej broni w okresie 1495–1500³²⁵. Wiosną 1498 r., we Lwowie w składzie 134-konnej chorągwi w poczie Mikołaja Putowskiego (Piotrowskiego) spośród 109 kombatantów (z nich 20 kopijników) byli obecni tylko trzech średniozbrojni żołnierzy z drzewkami³²⁶.

³²⁵ J. Kałużny, *Chorągiew nadworna...*, s. 155–172.

³²⁶ O. 85, sygn. 3, k. 110–111; J. Kałużny, *Chorągiew nadworna...*, s. 173.

Ryc. 28. Groty kopij (turniejowe i bojowe), Niemcy, 1475–1540. The Metropolitan Museum of Art, New-York, inv. nr: 42.50.38.

A

B

Ryc. 29. A) Tarcza kopii roboty mistrza Matthes Deutsch (Landshut, w źródłach w 1485–1505), Niemcy, bl. 1490 r. The Metropolitan Museum of Art, New-York, inv. nr: 14.25.756; B) Tarcza kopii, Niemcy, XVI w. The Metropolitan Museum of Art, New-York, inv. nr: 27.183.95.

Rycerze z pospolitego ruszenia ziem ruskich jak i reszta koronnej szlachty często stawiali pod broń *cum hasta, cum lancea* czy z *kopyem* o czym świadczą nadania ziemskie na Podolu z pocz. XV w.³²⁷ W województwie ruskim sytuacja wyglądała tak samo (patrz Tab. 2)³²⁸. W materiałach opisujących pospolite ruszenie z Wielkopolski z lat 1497 i 1498 odnotowano tylko jednego półkopijnika, którego uzbrojenie składały się: hełm, pancerz, napiersnik (*plach*) i *hasta*³²⁹.

Z rejestru pospolitego ruszenia Wielkiego Księstwa Litewskiego z 1524 r., wynika, że rohatyny występują znacznie częściej niż drzewca (з *древцом*). Wzmianek o tych ostatnich było zaledwie 13, zaś o rohatynach 126³³⁰. Natomiast, zgodnie z ustawą z 1528 r. na wojnę szlachta wystawiała jednego pachołka z ośmiu dworów „na dobrym koniu, we zbroi, z drzewem z proporcem, na którym by był pancerz, przyłbica, miecz albo kord, kolorowe ubranie, paweza i ostrogi dwie”³³¹.

2.6.1.3. Włócznia (*lancea*) w jeździe

Jeszcze mniej wzmianek w interesującym nas okresie jest o włóczniach (łac. *lancea*). W 1501 r. jedna *włocznya* znajdowała się na uzbrojeniu żołnierza z rotы Jana Strusia (poczet Wojciecha Buczajskiego)³³². Włócznia – to rodzaj lekkiej kopii, która charakteryzuje się dość cienkim drzewcem (grubość tulei 2,5–3 cm) o długości nie większej niż 1,8–2 metry³³³. Grot włóczni był mniejszy od kopijniczego i kosztował 1–2 gr. Dobrą włócznię można było kupić za 6–7 gr.³³⁴ W. Kwaśniewicz zaznacza, iż termin ten dotyczy „bronі drzewcowej przeznaczonej do walki wręcz”³³⁵. Włócznią można było

³²⁷ В. Михайловський, *Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV–70-х роках XVI ст.*, Київ 2012, s. 92, 114.

³²⁸ Я. Лисейко, *Військовий потенціал посполитого рушення Сяноцької землі у другій половині XIV–XV ст.*, „Średniowiecze Polskie i Powszechne” 2014, nr 6 (10), s. 191–201.

³²⁹ AE, nr 382.

³³⁰ *Popisy wojskowe...*, s. 1, 6, 10–11, 15–16, 18.

³³¹ *Повинень съ кождыхъ осми служобъ людей ставити пахолка, на добромъ кони, во зброи, зъ древомъ, съ прапоромъ, на которомъ бы былъ панцеръ, прылбца, мечъ або кордъ, сукня цвѣтная, павеза и остроги двѣ. Уставъ королевскій и сеймовый...*, s. 187–188; В. Гуцул, *Озброєння і тактика...*, s. 97.

³³² O. 85, sygn. 3, k. 41.

³³³ M. Głosek, *Broń drzewcowa i obuchowa*, [w:] UwPŚ/2, s. 42–43; А. Кирпичников, *Древнерусское оружие*, Вып. 2, *Конья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX–XIII веков*, Ленинград 1966, s. 22–23. M. Bielski próbował wyjaśnić pochodzenie nazwy włócznia w ten sposób: *z rochatynami, które po prawej stronie pole siebie włóczyli jednym końcem po ziemi, a drugi na łęku zawiesił, przeto je zwali włócznie od włóczenia* M. Bielski, *Sprawa rycerska*, [w:] *Archiwum domowe do dziejów i literatury krajowej*, wyd. K. W. Wójcicki, Warszawa 1856, s. 335.

³³⁴ J. Szymczak, *Rycerz z bronią...*, s. 170.

³³⁵ W. Kwaśniewicz, *Encyklopedia...*, s. 523.

operować jedną ręką a także ją miotać. Na początku XVI w. broń była już przestarzała i rzadko używana.

Ryc. 30. Lekkozbrojny rac z drzewcem na fragmencie obrazu *Bitwa pod Orszą*, mal. Hans Krell (?), 1525–1530.

2.6.1.4. Rohatyny w jeździe

Rohatyna była rodzajem włóczni bojowej lub myśliwskiej o grubszym i dłuższym drzewcu (nie więcej niż 3 m), z długim i szerokim grotem przystosowanym zarówno do polowania na duże zwierzęta (przede wszystkim na niedźwiedzia lub dziką), jak i do przebijania kolczug. Grot rohatyny był wyposażony w masywną tuleję, a często i w metalową poprzeczkę czy hak. Wendelen Boenheim opisywał tzw. „niedźwiedzią włócznię czy włócznię na dziki” (niem. *Schwein-spieß*) z grubym drzewcem w skórzanym oplocie o długości 2 m, z masywnym szerokim grotem z poprzeczką³³⁶. A. Kirpicznikow odnosił rohatyny do rodziny włóczni z szerokimi grotami w kształcie liścia wawrzynu i uważał, że dana broń powstała i była używana wyłącznie na Rusi. M. Plewczyński, analizując rozpowszechnienie danej broni w Polsce XVI w. wskazuje, że rohatyny, które wówczas zyskały na popularności, były lżejsze i krótsze od kopii husarskich. Badacz wskazuje na podobieństwa rohatyn ruskich do włóczni i dzid

³³⁶ В. Бехайм, *Энциклопедия...*, с. 250–251; Э. Окшотт, *Оружие...*, с. 465.

polских i sugeruje, że mogą oni być prekursorem późniejszej lancy kawaleryjskiej³³⁷. Taką bronią można było prowadzić ograniczony fechtunek³³⁸.

Rohatyny w omawianym okresie nie spotykamy w arsenałach zamkowych³³⁹. Badania nad uzbrojeniem żołnierzy zaciężnych i dworzan konnych w XV w. również nie wykazały obecności rohatyn. Natomiast zaczynając od pierwszych lat XVI w. coraz częściej spotykamy rohatynę na uzbrojeniu jazdy zaciężnej. W 1501 r. rohatyny były na uzbrojeniu 11 żołnierzy w rocie Jana Strusia, przy czym pisarz odróżniał rohatynę od włóczni w ramach jednego pocztu Wojciecha Buczajskiego³⁴⁰. Kolejne rohatyny znajdowały się w pocztach Jołtucha (2), Techna Szedrannyka (uzbrojony w rohatynę sam oraz dwa jego pocztowi), Iwanka Szedrannykowicza (1), Kożuchowskiego (1). Również rohatynami byli uzbrojeni towarzysze bez pocztów (lub zwykle żołnierze): *Andrejka*, *Kopyłowycz*, *Hyeron Watham*³⁴¹. Jak widać z imion i nazwisk byli to w większości żołnierzy pochodzenia miejscowego – ruskiego lub wołoskiego.

Natomiast w pospolitym ruszeniu litewskim – jak wspomniano wyżej – rohatyny występowały masowo. Była to najbardziej rozpowszechniona broń drzewcowa w uzbrojeniu jeźdźców litewskich. Przypomnijmy zatem tylko dla porządku, że rejestrach z 1524 r. rohatyn odnotowano 126 szt., zaś drzewek tylko 13³⁴².

Ryc. 31. Grot rohatyny z poprzeczką, Niemcy lub Austria, 1425–1450. The Metropolitan Museum of Art, New-York, inw. nr: 14.25.321.

³³⁷ А. Кирпичников, *Древнерусское оружие*, вып. 2, с. 11; J. Szymczak, *Rycerz z bronią...*, s. 189; M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość...*, t. I, s. 59.

³³⁸ А. Болдырев, Т. Грабарчик, *Ротмистр Александр Сенявский...*, с. 431.

³³⁹ Natomiast spotykamy ich w czasach nieco późniejszych, np. w 1534 r. spotykamy ich w arsenale zamku w Kamionce Bużańskiej (4 szt.). О. Ганський, *Озброєння замку в Кам'янці-Бузькій (Струмиловій) в першій половині XVI століття*, [w:] *Облича Войны*, t. 8: *Нарzędzia wojny*, red. Т. Grabarczyk, J. Kita, М. Pogońska-Pol, М. Voloshchuk, Łódź 2023, s. 98.

³⁴⁰ О. 85, sygn. 5, k. 41,

³⁴¹ О. 85, sygn. 5, k. 41, 41v, 42.

³⁴² *Popisy wojskowe...*, s. 1–19.

2.6.1.5. *Drzewcze, hasta (pika) w piechocie*

W rejestrach piechoty zaciężnej, wzmianek o drzewkach jest niewiele. Podobnie jak w spisach jazdy, uzbrojenie kopijników, w absolutnej większości dziesiętników było opisywane określeniem „zbroja kopijnicza” bez podawania szczegółów uzbrojenia zaczepnego. Więc, jedynym żołnierzem, na wyposażeniu którego odnotowano drzewo był zaciężny o imieniu Irzyk z rotty Irzyka Hubatego, z dziesiątki Kaspera Zylińskiego opisany w lipcu 1498 r. we Lwowie³⁴³. Jak zaznacza A. Bołdyrew, pod terminem *drzewcze* w piechocie szesnastowiecznej trzeba rozumieć pikę lub kopię, lecz nie każdy kopijnik zwany kopijnikiem był w nie wyposażony, ponieważ preferowaną bronią w tej kategorii zbrojnych były wówczas włócznie, oszczepy i halabardy. Nie wiadomo, jak wyglądała sytuacja z drzewkami u schyłku badanego okresu, lecz wiadomo, że w latach 1522–1547 z „drzewkami” występowało średnio 18,09% zbrojnych (procent spośród broni drzewcowej wynosił 72,57%), przy czym tylko 1/3 „pikiniów” była kopijnikami, a reszta strzelcami³⁴⁴.

Piki spotykamy też pod inną nazwą – *hasta*. Na listach strat rotty Szymona Kulawego z wyprawy mołdawskiej 1509 r. wzmiankowane jest 6 *hastas*, za które wypłacono 3 fl. odszkodowania (czyli po 15 gr. za sztukę)³⁴⁵.

Takie piki miały grot sztyletowaty, romboidalny lub lancetowaty w przekroju i długość 5–10 cm osadzony na tulei z dość długimi wąsami. Przyjmuje się, iż długość „drzewka” wynosiła ok. 3–5 m. A. Bołdyrew wskazuje, iż w latach 1501–1575 ceny na takie piki kształtowała się na poziomie od 2 gr. za egzemplarz zwykły, za średniej jakości broń płacono 3 gr., a za bardzo dobrą nawet 5 gr.³⁴⁶

2.6.1.6. *Włócznie w piechocie*

W XV wieku była to przede wszystkim broń piechoty, a co ważne piechoty z pospolitego ruszenia. Na przykład, z listy pieszych zastępców szlachty województw kaliskiego i poznańskiego w pospolitym ruszeniu 1497 r. z 36 wymienionych w nim piechurów 10 mieli włócznie, zaś w roku następnym na 52 piechurzy z włóczniami (*cum lancea*) było 9³⁴⁷. W piechocie zaciężnej odnotowano tylko dwa przypadki występowania

³⁴³ O. 85, sygn. 3, k. 109; T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 126.

³⁴⁴ A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 209–210, 217.

³⁴⁵ RK 1, sygn. 43, k. 33.

³⁴⁶ A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 209, Idem, *Produkcja i koszty...*, s. 86–87, 266; Z. Żygulski, *Broń...*, s. 119.

³⁴⁷ M. Głosek, *Broń drzewcowa i obuchowa*, [w:] UwPŚ/2, s. 42–43.

włóczni. W rocie Szolca w 1497 r. służyli dwaj kopijnicy (Michał ze Świdnicy i Mikołusz z Raciborza) uzbrojeni w taką właśnie broń³⁴⁸.

2.6.1.7. Sulice (*lancea, cuspides, spiculus*) w piechocie

Łacińskim terminem *lancea* (*lancea alias sulica*) oprócz włóczni określano niekiedy sulicę³⁴⁹. M. Głosek wskazuje, że sulica (inaczej łac. *cuspides, spiculus*) miała zbliżony wygląd do włóczni i nie odnosi sulic do rodziny oszczepów³⁵⁰. J. Szymczak pisze, że sulica „to jednak chyba zwykła włócznia używana w Polsce i nie tylko”³⁵¹. A. Bołdyrew dowodzi, że w I poł. XVI w. sulicę i oszczepy były różnymi rodzajami broni, ponieważ w rejestrach popisowych występują osobno³⁵², więc sulicami mogła być krótsza wersja włóczni³⁵³. Natomiast Z. Żygulski oraz W. Kwaśniewicz odnoszą sulicę raczej do lekkich oszczepów niż do włóczni³⁵⁴. O różnicach między sulicą a włócznią (копье) pisał A. Kirpicznikow, który uważał, że sulice miały krótszy grot mierzący 15–20 cm, zaopatrzone w trzpień lub tuleje, a w końcu XV w. w większości przyjmowały formę liścia wawrzynu. Drzewce sulic było krótsze (1,2–1,5 m) i cieńsze (średnica tulei 1,5–2 cm) od włóczni. Badacz ten był zdania, iż sulica była bronią pośrednią między włócznią, a strzałami³⁵⁵. Warto przytoczyć w tym miejscu wzmiankę w lustracji zamku lwowskiego z 1534 r., gdzie przechowywano „wloczen 19, szulicz 2”³⁵⁶.

Broń ta długi czas była na uzbrojeniu ludów bałtyckich, stąd rozpowszechniła się do Polski i na Ruś, istnieje koncepcja, że same słowo jest pochodzenia prasłowiańskiego. Według niej pochodzi od *sudlo, sudlica*, które z kolei pochodzą od *sunqti-sovati*, tzn. pchać, suwać³⁵⁷. Pewną popularnością cieszyła się sulica i w państwie Zakonu Krzyżackiego, gdzie znajdowała się na uzbrojeniu tak jazdy jak i piechoty³⁵⁸. Na Rusi była to broń raczej chłopska, myśliwska niż wojenna. W tych krajach była to broń dość popularna w piechocie jeszcze w XVII w., kiedy to odnotowano ją jako „kopye peshee maloe”³⁵⁹.

³⁴⁸ O. 85, sygn. 2, k. 110; T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 126.

³⁴⁹ J. Szymczak, *Rycerz z bronią...*, s. 149.

³⁵⁰ M. Głosek, *Broń drzewcowa i obuchowa*, [w:] UwPŚ/2, s. 43–45.

³⁵¹ J. Szymczak, *Rycerz z bronią...*, s. 139.

³⁵² Jak zaznacza badacz oszczepy występowały regularnie, lecz masowo zaczynają występować na uzbrojeniu piechoty od 1528 r. A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 213.

³⁵³ *Ibidem*, s. 214.

³⁵⁴ Z. Żygulski, *Broń...*, s. 76; W. Kwaśniewicz, *Encyklopedia...*, s. 422.

³⁵⁵ A. Kirpicznikow, *Древнерусское оружие*, вып. 2, с. 23; Idem, *Военное дело...*, с. 21.

³⁵⁶ O. Мальченко, *Арсенали...*, с. 162.b

³⁵⁷ *Етимологічний словник...*, т. 5: Р–Т, с. 471.

³⁵⁸ A. Nowakowski, *Uzbrojenie wojsk krzyżackich...*, s. 119.

³⁵⁹ *копие пешее малое*. A. Kirpicznikow, *Древнерусское оружие*, вып. 2, с. 23.

Wobec takiej popularności sulic w Europie środkowej i wschodniej nie może dziwić, że w broń tą uzbrojeni niektórzy służący w pospolitym ruszeniu z ziemi kaliskiej i poznańskiej. W aktach zastępców na wyprawę mołdawską 1497 r. jest wzmiankowanych pięciu piechurów z sulicami, natomiast w spisach z 1498 r. z *szulyczami* było siedmiu³⁶⁰. Także w piechocie zaciężnej broń ta nie była zbyt popularna. Broń ta jest wzmiankowana tylko dwukrotnie w rocie Hanusza Szolca popisaną w czerwcu 1497 r. we Lwowie. W tym przypadku *szchulyczą* był uzbrojony sam rotmistrz oraz sześciu jego dziesiętników (*Ruladek sz Lednyczye, Jan s Paczkowa, Ambrosy s Brzega, Marczyn s Wratiszlawa, Jan Pleban s Wadzyslawya, Pyotr s Pylszna*)³⁶¹. Ci „podoficerowie” pochodzili ze Śląska i z Czech, gdzie jeszcze odczuwalnymi były wpływy husyckie. Skądinąd wiadomo, że załoga jednego wozu bojowego powinna liczyć czterech suliczników³⁶². Sulice na wyposażeniu arsenałów zamkowych w interesującym nas okresie praktycznie nie występują. Spośród zamków ziem ruskich jedynie na zamku w Ratnie w 1512 r. odnotowano 10 naprawionych grotów do sulic³⁶³.

Ryc. 32. A) Grot włóczni, Włochy, XV w. The Metropolitan Museum of Art, New-York, inw. nr: 14.25.471; B) Grot włóczni, Hiszpania, XV w. The Metropolitan Museum of Art, New-York, inw. nr: 14.25.482; C) Grot włóczni z poprzeczką, Europa Wschodnia, XV w. The Metropolitan Museum of Art, New-York, inw. nr: 14.25.394.

³⁶⁰ M. Głosek, *Broń drzewcowa i obuchowa*, [w:] UwPŚ/2, s. 43.

³⁶¹ O. 85, sygn. 2, k. 109–111; T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 126; M. Głosek, *Broń drzewcowa i obuchowa*, [w:] UwPŚ/2, s. 44; Z. Żygulski, *Broń...*, s. 138.

³⁶² J. Durdik, *Sztuka Wojenna Husytów*, Warszawa 1955, s. 132.

³⁶³ *sulycz fereis 10 reformatum*. O. LIV, sygn. 9, k. 98; М. Грушевський, *Описи Ратенського староства з 1500–1512 р.*, „Записки Наукового Товариства ім. Шевченка” 1898, т. 26, с. 30; О. Мальченко, *Арсенали...*, с. 162.

2.6.2. Broń drzewcowa o żelźcu złożonym

Ewolucja broni drzewcowej w XIII w. doprowadziła do pojawienia się broni o grocie złożonym. Jak zaznaczał E. Oakeshot, początkowo ubodzy piechurzy korzystali nawet z narzędzi do obcinania gałęzi na długich trzonkach, do których na pocz. XIV w. dodano grot włóczni. W dalszym czasie, wykształciły się „dwie siostry – halabarda i giewia”³⁶⁴.

W źródłach pisemnych z interesującego nas okresu znajdujemy niewiele informacji o broni z żelźcem złożonym. Badania nad uzbrojeniem piechoty polskiej w II poł. XV w. pokazują, iż w tym okresie piechota zaciężna nie używała broni o żelźcu złożonym³⁶⁵. Z kolei Stanisław Sarnicki pisząc o strażnikach dworskich i miejskich zauważył „halabart, ten więcej na ozdobę noszą”³⁶⁶. Jak zaznacza M. Głosek, w zbiorach polskich nie posiadamy okazów tego rodzaju broni, które można wiązać z ówczesnymi ziemiami Królestwa Polskiego³⁶⁷.

2.6.2.1. Widły bojowe

W źródłach z omawianego okresu występuje jedna tylko wzmianka o widłach bojowych. Można ją pośrednio wiązać z ziemiami ruskimi, dotyczy bowiem uzbrojonego w tę broń piechura, zmobilizowanego jako zastępca w ramach pospolitego ruszenia z Wielkopolski na wyprawę w celu odparcia najazdu tureckiego w 1498 r.³⁶⁸ Widły bojowe nieczęsto występują też w polskiej ikonografii, tym bardziej cennym przedstawieniem jest to z tablicy pasyjnej z ok. 1480 r. z kościoła św. Jakuba w Toruniu (zob. Ryc. 33)³⁶⁹. Możliwie, że widły te miały tylko dwa metalowe zęby. Prawdopodobne wydaje się też, użycie przez kmieci solidniejszych egzemplarzy wideł używanych na co dzień do prac w gospodarstwie. W literaturze zwrócono uwagę, że posługiwano się nimi głównie podczas oblężeń, dla odpychania drabin szturmowych od murów. Jak zaznaczał W. Boenheim, w Europie, a w sposób szczególny we Włoszech broń ta była uzbrojeniem wiejskiego pospolitego ruszenia³⁷⁰.

³⁶⁴ Э. Окшотт, *Оружие...*, с. 457.

³⁶⁵ T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 127.

³⁶⁶ S. Sarnicki, *Księgi hetmańskie*, s. 222.

³⁶⁷ M. Głosek, *Broń drzewcowa i obuchowa*, [w:] UwPŚ/2, s. 46–47.

³⁶⁸ *bilignis ferro fabricatis*. AE, s. 134, nr 456; M. Głosek, *Broń drzewcowa i obuchowa*, [w:] UwPŚ/2, s. 47.

³⁶⁹ UwPŚ/2, ryc. 75.

³⁷⁰ J. Szymczak, *Rycerz z bronią...*, s. 162; В. Бехайм, *Энциклопедия...*, с. 266.

Ryc. 33. Wyobrażenie zbrojnych na tzw. „pasji toruńskiej” (ok. 1480 r.). Kościół św. Jakuba w Toruniu.

Ryc. 34. Grupa piechurów z bronią drzewcową na fragmencie obrazu *Bitwa pod Orszą*, mal. Hans Krell (?), 1525–1530.

2.6.2.2. Halabardy

Halabarda jest to rodzaj dwuręcznej broni drzewcowej, łącząca walory topora bojowego, piki oraz haka na długim trzonku. Geneza danej broni w Europie Zachodniej sięga XIII w. (Z. Żygulski przeszuwa jej wynalezienie na pocz. XIV w.)³⁷¹. Broń ta ma średnio 1,5–1,8 m, a jej budowa składa się z drzewca i żeleźca o skomplikowanej konstrukcji (bazą dla konstrukcji służył grot włóczni pośrodku (ang. *spear*) z tuleją (ang. *socket*) i wąsami z otworami dla mocowania drzewca (ang. *langet*), ostrze topora (oksza) z przodu (ang. *axe blade*) oraz hak czy kolec z tyłu (ang. *beak*)³⁷².

Halabarda była bronią uniwersalną piechoty okresu Renesansu i mogła służyć, tak do klucia i przebicia pancerzy i hełmów, jak i szerokiego cięcia (przy czym te pierwsze wbrew pozorom byli o wiele groźniejsi dla zdrowia i zbroi od tej ostatniej funkcji)³⁷³. Za pomocą haku, piechur mógł skutecznie ściągnąć ciężkozbrojnego jeźdźcę z konia i tą że bronią dobić leżącego³⁷⁴. Nie była to jednak broń rycerska, gdyż nie było możliwe jej

³⁷¹ M. Głosek, *Broń drzewcowa i obuchowa*, [w:] UwPŚ/1, s. 136; G. A., Snook, *The Halberd...*, p. 9–11; Z. Żygulski, *Broń...*, s. 119.

³⁷² Z. Żygulski, *Broń...*, s. 29; G. A., Snook, *The Halberd...*, p. 6–7.

³⁷³ L. Marek, *Broń biała...*, s. 114; С. Ефимов, С. Рымша, *Оружие...*, с. 293; П. Винклер, *Иллюстрированная история оружия*, с. 129.

³⁷⁴ O walorach tej broni pisał S. Sarnicki w „Księgach hetmańskich”: *Taką siekierkę wymyślili, aby jeźdźcę i przepchnąć i ranić i hakiem owym z konia zerwać mogli, na ziemi stojąc. [...] bo ta broń właśnie*

stosowanie przez jeźdźców³⁷⁵. W Europie Zachodniej halabardy cieszyły się sporą popularnością, w sposób szczegółowy w szeregach piechoty szwajcarskiej (gdzie każdy kanton miał swoją oryginalną formę żelźca³⁷⁶) i landsknechtów (ci ostatnie używali jej na mniejszą skalę³⁷⁷) lecz na ziemiach polskich w omawianym okresie stosowano jej nie często. Polska piechota zaciężna w I poł. XVI w. sięgała po halabardy bardzo rzadko (1,46% zbrojnych)³⁷⁸, gdyż tę epokę można nazwać „okresem schyłkowym rozwoju halabardy jako broni pola walki”³⁷⁹.

Jeśli chodzi o ziemie ruskie, to w ordynacji z 1514 r., król Zygmunt I Stary wskazywał, żeby jego poddani w ziemiach szczególnie narażone na ataki tatarskie, mieli dobre rusznice, siekiery i halabardy³⁸⁰. Z omawianym terytorium łączą się też wzmianki z 1521 r., które mówią o halabardach stanowiących wyposażenie eskorty wozów picznych wysłanych do na wojnę w Prusach. Odnotowano tam 9 halabard. Jedna z nich stanowiła wyposażenie Marcina Zielonki, piechura z Buska, który miał ponadto miecz (zob. Tab. 7)³⁸¹.

Kończąc skromny przegląd wzmianek o halabardach warto przywołać informacje o cenach tej broni. W XVI w., płacono za nie ok. 3 fl. 25 gr., co było dość sporą kwotą, jak na broń drzewcową³⁸².

2.6.2.3. Giewie

Giewia (ang. *glaive*, *fauchard*, fr. *glaive*, niem. *Glefe*, czesk. *kúsa*) jest to broń drzewcowa, zaopatrzona w szeroki i płaski grot w kształcie jednosiecznego noża lub korda. Niektóre egzemplarze są odgięte lekko do tyłu oraz miały jeden lub dwa kolce wygięte ku dołowi. Przeznaczeniem giewii było zadanie szerokich ciosów tnących. Żelźce o długości ok. 60 cm i szerokością 6–7 cm osadzano na drzewcu długością 1,5–2 m (niektóre okazy, np. broń używane przez gwardzystów weneckich miały nawet 2,5

pieszym należy, gdy z jeźdnymi mają potrzebę, bo tą bronią z konia jeźdnego zerwać, stychować i ciąć łatwo. S. Sarnicki, *Księgi hetmańskie*, s. 222, 368.

³⁷⁵ W. Świątosławski, *Wizerunek zbrojnego króla z halabardą z 1509 r.*, [w:] *Cum arma per aeva: uzbrojenie indywidualne na przestrzeni dziejów*, red. P. Kucypera, P. Pudło, Toruń 2011, s. 276.

³⁷⁶ С. Ефимов, С. Рымша, *Оружие...*, s. 302.

³⁷⁷ M. Plewczyński, *Daj nam, Boże, sto lat wojny. Dzieje niemieckich lancknechtów 1477–1559*, Warszawa 1997, s. 50.

³⁷⁸ A. Bóldyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 214–217; M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość...*, t. 1, s. 64.

³⁷⁹ L. Marek, *Broń biała...*, s. 107.

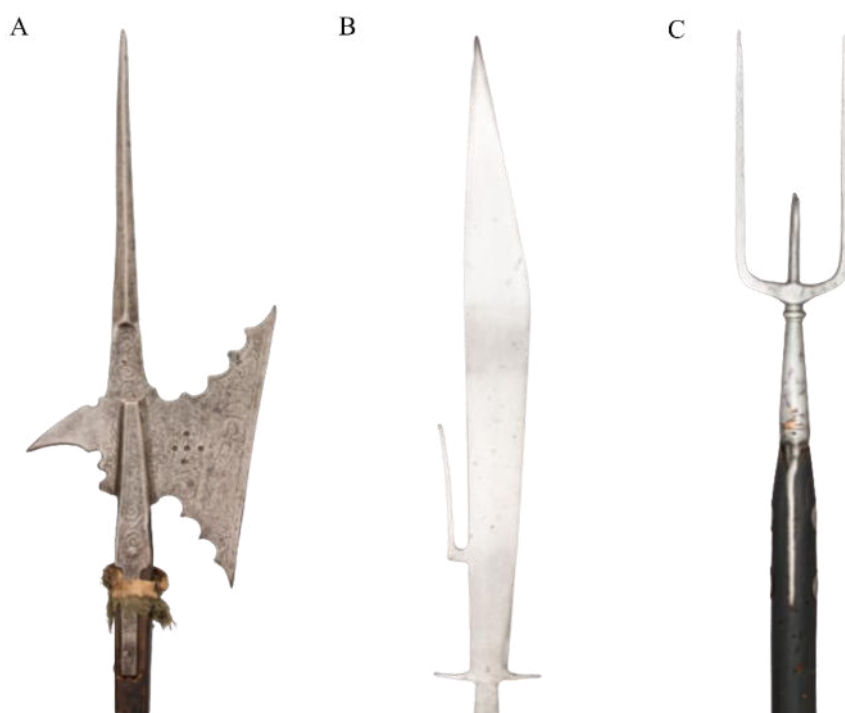
³⁸⁰ *Acta Tomiciana. Epistolarum, legationum, responsorum, actionum et rerum gestarum Serenissimi Principis Sigismundi Primi regis Poloniae Magni Ducis Lithuaniae per Stanislaum Górski canonicum Cracoviensem et Plocensem collectarum*, t. 3, wyd. S. Gorski, Poznań 1853, nr 73; J. Szymczak, *Rycerz z bronią...*, s. 158.

³⁸¹ *cum gladio et glavie, cum gladio et halabarth.* RWS, s. 20, 23.

³⁸² A. Bóldyrew, *Produkcja i koszty...*, s. 88.

m). Broń ta pojawiła się w Europie Zachodniej w XIII w. i była tam powszechnie używana w XIV–XVI w.³⁸³

Należy zauważyć, iż giewie na ziemiach polskich nie cieszyły się zbyt dużą popularnością. We wspomnianym spisie uzbrojenia eskorty wozów z 1521 r. odnotowano 6 sztuk giewi³⁸⁴. Dwie z nich należały do strażników z Sanoka (*Mathias Friga* i *Ricz Janthossowicz*), którzy prócz giewii mieli ze sobą miecze (zob. Tab. 7). O nikłym znaczeniu giewii na uzbrojeniu polskiej piechoty wskazują również ustalenia A. Bołdyrewa, który w rejestrach popisowych piechoty zaciężnej z lat 1522–1547 natrafił na jedną tylko wzmiankę o tej broni³⁸⁵.

Ryc. 35. A) Halabarda, Włochy, 1500–1525. The Metropolitan Museum of Art, New-York, inv. nr: 29.156.3; B) Giewia, Włochy–Wenecja, II poł. XV w. The Metropolitan Museum of Art, New-York, inv. nr: 14.25.259; C) Widły bojowe, Francja, bl. 1560 r. The Metropolitan Museum of Art, New-York, inv. nr: 14.25.58.

Niewielką popularność broni drzewcowej o żeleźcu złożonym na obszarze Polski tłumaczyć należy faktem, iż generalnie piechota w składzie armii nie była zbyt liczna. Na

³⁸³ W. Kwaśniewicz, *Encyklopedia...*, s. 124; G. A., Snook, *The Halberd...*, Blomfield 1998, p. 14; P. Klučina, *Zbroj...*, s. 409–411; B. Бехайм, *Энциклопедия...*, s. 259; С. Ефимов, С. Рымша, *Оружие...*, s. 330–331.

³⁸⁴ J. Szymczak, *Rycerz z bronią...*, s. 159; Idem, *The arms and armour of the municipal war wagon escort in 1521*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae” 2000, nr 12, s. 27–31; J. Kałużny, *Miejskie wozy wojenne z ziem łęczyckiej i sieradzkiej w składzie armii Królestwa Polskiego w XVI–XVII wieku*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica” 2017, nr 99 (16), s. 137.

³⁸⁵ A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 216–217.

ziemiach ruskich toczono walki głównie z lekką jazdą tatarską, mołdawską czy turecką, która prowadziła przede wszystkim walkę na odległość, z użyciem łuków. Przeciwno takiemu przeciwnikowi broń drzewcowa, zwłaszcza ta o żeleźcu złożonym nie była użyteczna. Wpływ na jej małą popularność miały też zapewne wyższe koszty jej wytworzenia, w związku z czym częściej sięgano po tańsze piki czy włócznie.

2.7. Broń obuchowa

Broń obuchowa jest to „broń biała przeznaczona do zadawania ciosów lub cięć, do walki wręcz i do miotania, składająca się z elementów konstrukcyjnych różnych kształtów, osadzonych na drewnianych lub metalowych trzonach”³⁸⁶. Jak się przyjmuje, jest to najstarszy rodzaj broni używany przez człowieka, łatwy w dostępie. Spośród całego spektrum broni obuchowej (siekiery, topory, czekany, buławy, buzdygany, maczugi, cepy bojowe³⁸⁷) polskie źródła pisane z przełomu średniowiecza i czasów nowożytnych wspominają tylko siekiery, topory i cepy bojowe. Więcej informacji o np. czekanach dostarcza natomiast archeologia i źródła ikonograficzne.

2.7.1. Siekiery i topory

Bronią obuchową najczęściej wymienianą w źródłach polskich są siekiery i topory. Topór bojowy, jak i jego cywilny odpowiednik – siekiera, składały się z żeleźca, które składało się z obucha, osady, szyi z ostrzem i brodą oraz z drewnianego trzonka (toporzyska)³⁸⁸.

W źródłach polskich topory kryją się pod łacińskimi terminami *bipenni* i *securis*. Jeżeli ostatnie słowo ma wyraźne podobieństwo do współczesnej siekiery i było stosowane wymiennie tak do toporów bojowych, jak i do narzędzi pracy, to słowo *bipenni* odnosiło się do toporów wojskowych o podwójnym ostrzu (albo ewentualnie do czekanów), a czasem do oskardów górniczych i kilofów³⁸⁹.

O różnicy między toporem a siekierą pisze M. Głosek: „w języku polskim termin „topór” nie określa jednoznacznie funkcji i stosuje się go w odniesieniu do toporów bojowych, ciesielskich, rzeźnickich i katowskich. Tylko termin „siekiera” ma jednoznaczne określenie jako narzędzie pracy. Jednak każda siekiera w potrzebie stawała się groźną i skuteczną bronią, zwłaszcza osadzona na długim toporzysku”³⁹⁰.

³⁸⁶ W. Kwaśniewicz, *Encyklopedia...*, s. 70.

³⁸⁷ J. Szymczak, *Rycerz z bronią...*, s. 182.

³⁸⁸ M. Głosek, *Późnośredniowieczna broń obuchowa w zbiorach polskich*, Warszawa 1996, s. 102.

³⁸⁹ J. Szymczak, *Rycerz z bronią...*, s. 184–193; M. Głosek, *Późnośredniowieczna broń obuchowa...*, s. 26.

³⁹⁰ M. Głosek, *Późnośredniowieczna broń obuchowa...*, s. 10.

Jak zaznacza P.A. Nowakowski, „studia nad toporami średniowiecznego rycerstwa polskiego już od samego początku są utrudnione”. Swoją myśl badacz rozwija, wyjaśniając fakt praktycznej niemożności odróżnienia toporów – broni od toporów i siekier – narzędzi pracy. Przecież każdy topór mógł być z równym powodzeniem użyty tak w gospodarstwie, jak i w bitwie. Z tego „narzędzia do zabijania” chętnie korzystały wszystkie warstwy społeczne, choć i nie była to broń *stricto* „rycerska”. Jak zaznacza M. Głosek, właśnie „z racji tej podwójnej roli: nie tylko z wojną, ale i z pracą, siekiery czy też topory nie zajmowały w hierarchii średniowiecznego oręża wysokiej pozycji”³⁹¹.

Jedynym wskaźnikiem, czy konkretny okaz przeznaczony był to do użytku cywilnego czy wojskowego, była obecność „mosiężnych aplikacji na stalowym podkładzie”, które w przypadku narzędzi ciesielskich łatwo by zniknęły przy codziennym kontakcie z drewnem³⁹².

Niewątpliwym walorem topora była jego niska cena, wielofunkcyjność i siła uderzeniowa. Chociaż topór bojowy pierwotnie był bronią piechoty, to fakt używania przez jazdę coraz doskonalszych zbroi, z którymi nie radziły sobie miecze, czy włócznie, doprowadził do tego, że używać topora zaczęli też używać jeźdźcy³⁹³. W XV w. upowszechniła się odmiana topora przeznaczona głównie do przebijania zbroi. Takie topory miały kształt klina i wyróżniały się dużą wytrzymałością i wagą. Posiadały krótkie, zwykle nie dłuższe niż 60 cm trzonki, a noszono je podwieszane do siodła na mocnej skórzanej smyczy³⁹⁴.

Aczkolwiek bardzo nieczęsto występują siekiery i topory w rejestrach uzbrojenia rot zaciężnych. Jedynym przypadkiem z XV w. jest zapis uzbrojenia w rejestrze roty Ścibora i Janeckiego (1477 r.) opisujący żołnierza Jana Schama uzbrojonego w siekiere (syekira vyelka)³⁹⁵. Z lat trzydziestych XVI w. pochodzą tylko 4 wzmianki o siekierkach na uzbrojeniu zaciężnej piechoty³⁹⁶. Wydaje się mało prawdopodobne, aby zaciężni w ogóle nie używali siekier. Jednoznacznie wchodziły one nie w skład jego uzbrojenia, a

³⁹¹ P.A. Nowakowski, *Arsenały...*, s. 76; M. Głosek, *Broń drzewcowa i obuchowa*, [w:] UwPŚ/1, s. 138–139.

³⁹² L. Marek, *Broń biała...*, s. 135–136.

³⁹³ В. Бехайм, *Энциклопедия...*, с. 277.

³⁹⁴ *Ibidem*, с. 280.

³⁹⁵ T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 127–128.

³⁹⁶ A. Böldyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 218; J. Szymczak, *Rycerz z bronią...*, s. 190.

wyposażenia wozu towarzysza razem z innymi narzędziami: motykami, kotłami, namiotami etc.³⁹⁷.

Ryc. 36. Kusznik z toporem. Fragment z kopii zaginionego obrazu *Oblężenie Malborka w 1460 r.* (ok. 1480 r.).

W rejestrach zastępców na wyprawę mołdawską 1497 r. znajdziemy zbrojnych z Wielkopolski *cum securi et lancea* oraz *cum securi et gladio*. Niektórzy zbrojni posiadali *carabella y dlotha*., Jak zaznacza J. Szymczak, dłuta te, to toporki o wąskim ostrzu (możliwie przypominające nadziaki)³⁹⁸. W kolejnym zaś roku odpierać najazd Turków mieli również zastępcy *cum gladio et securi*³⁹⁹. W tych przypadkach siekiery były orężem pomocniczym.

W *Rejestrze wozów skarbnych* z 1521 r. odnotowano 16 siekier i toporów, z których cztery znajdowały się na uzbrojeniu woźniców z Rusi. W miecz i siekiere był uzbrojony woźnica Jan z Chełma, zaś tylko w siekiere Tomasz z Sokala. Z kolei woźnicy *Oliepa* z Żydaczowa i *Ostałko* z Doliny wystąpili *cum lancea et bipenni*. Zdaniem J. Szymczaka były to raczej topory bojowe. Ponadto na wozach razem z motykami i łańcuchami przewożono zwykle siekiery gospodarcze⁴⁰⁰.

Ponieważ siekiera lub topór znajdowały się w każdej chacie na Rusi i Podolu, to można stwierdzić, iż była to broń masowa i dostępna dla chłopów, której mogli użyć w walce z najeźdźcami. Na korzyść tego faktu przemawia również tekst ordynacji obrony

³⁹⁷ M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość...*, t.1, s. 42.

³⁹⁸ AE, s. 47, nr 120, s. 49, nr 127; J. Szymczak, *Ceny broni...*, [w:] UwPŚ/2, s. 241; Idem, *Rycerz z bronią...*, s. 195.

³⁹⁹ AE, s. 117, 146, 150, nr 340, 341, 550, 590; M. Głosek, *Broń drzewcowa i obuchowa*, [w:] UwPŚ/2, s. 49.

⁴⁰⁰ O. 82, sygn. 3, k. 144v, 147, 155, 155v; RWS, s. 20–23; J. Szymczak, *Zbrojna eskorta...*, s. 293.

Rusi z 1514 r., w której król Zygmunt I Stary polecał, żeby mieszkańcy owych ziem zabierali ze sobą na wojnę m.in. *secures*⁴⁰¹.

Nie mamy wiele informacji o cenach na siekiery, topory i czekany. Badania J. Szymczaka pokazują, iż w XIV–XV w. za najtańszą siekierę trzeba było zapłacić od 2–3 gr., za zwykłe topory 4–6 gr., zaś za lepsze egzemplarze 10–15 gr.⁴⁰²

2.7.2. Siekiery i topory w świetle badań archeologicznych

Obraz tego jakimi rodzajami siekier i toporów posługiwano się na ziem ruskich daje materiał archeologiczny. W interesującym nas okresie, zgodnie z klasyfikacją Nadolskiego-Głóska, w użyciu na ziemiach Królestwa Polskiego byli topory i siekiery typów IVd, Vd, VII, VIII, VIIIa, IX, IXa, X, Xa, XII, XIII⁴⁰³. Informacje o toporach, które mogły ewentualnie być bronią lub narzędziem pracy na terenach zachodniej części województwa bełskiego (niemal połowa współczesnego lubelskiego) przynoszą badania Anny Kloss i Jerzy Kuśnierza. Z ich ustaleń wynika, że na tych terenach popularne były przede wszystkim typy i podtypy VIII, VIIIa, IX, IXa, X, XII⁴⁰⁴.

Na zachodzie Rusi Czerwonej, najczęściej spotykanym typem topora jest typ VIII (zob. Ryc. 37), którego znaleziono siedem egzemplarzy wraz z podtypem VIIIa – 4 egz.. Typ VIII charakteryzuje się wydzieloną osadą, „w rzucie bocznym prostokątnej lub trapezoidalnej, z wąskim i długim żełęczem, równym lub nieco przekraczającym długość osady oraz słabo ukształtowaną brodą”⁴⁰⁵. Z kolei podtyp VIIIa cechuje wydzielona osada, „w rzucie bocznym prostokątnej lub trapezoidalnej, najczęściej z wyraźnie zaznaczoną szyjką, wąskim i drugim żełęczem równym lub nieco przekraczającym długość osady i ze ściętą brodą”⁴⁰⁶.

⁴⁰¹ J. Szymczak, *Rycerz z broni...*, s. 189.

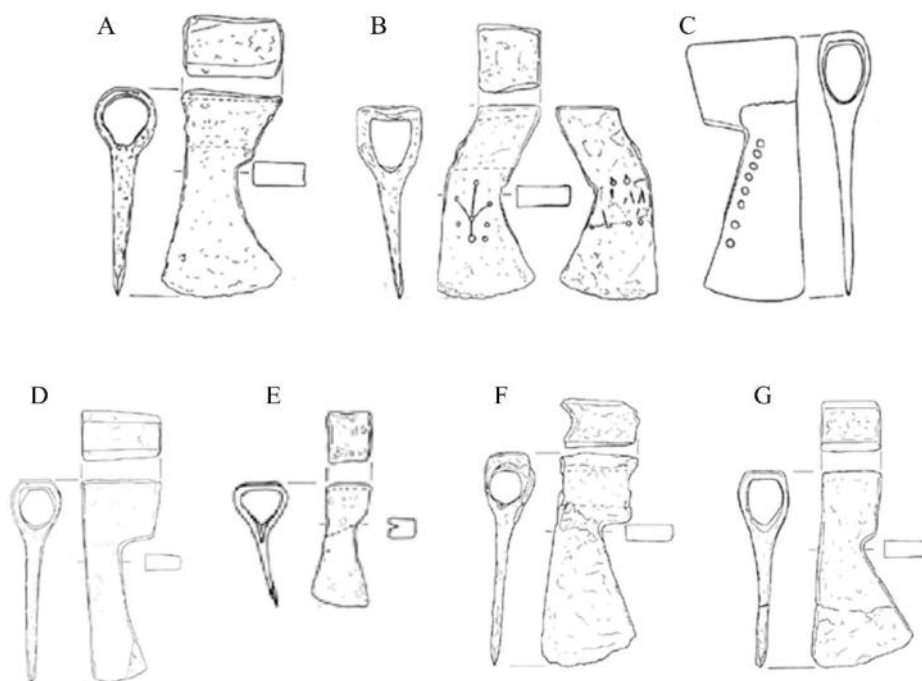
⁴⁰² Idem, *Ceny broni...*, [w:] UwPS/2, s. 242.

⁴⁰³ M. Głosek, *Późnośredniowieczna broń obuchowa...*, s. 80.

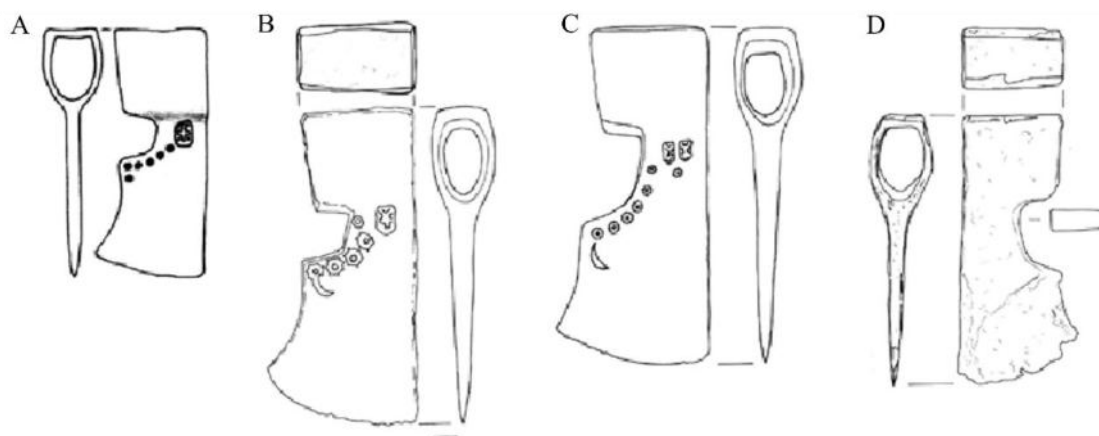
⁴⁰⁴ A. Kloss, J. Kuśnierz, *Późnośredniowieczne czekany, topory i siekiery z pogranicza Małopolski i Rusi Czerwonej w XIV–XV w.*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Archaeologica” 2021, nr 36, s. 237–263.

⁴⁰⁵ M. Głosek, *Późnośredniowieczna broń obuchowa...*, s. 38.

⁴⁰⁶ *Ibidem*, s. 39.

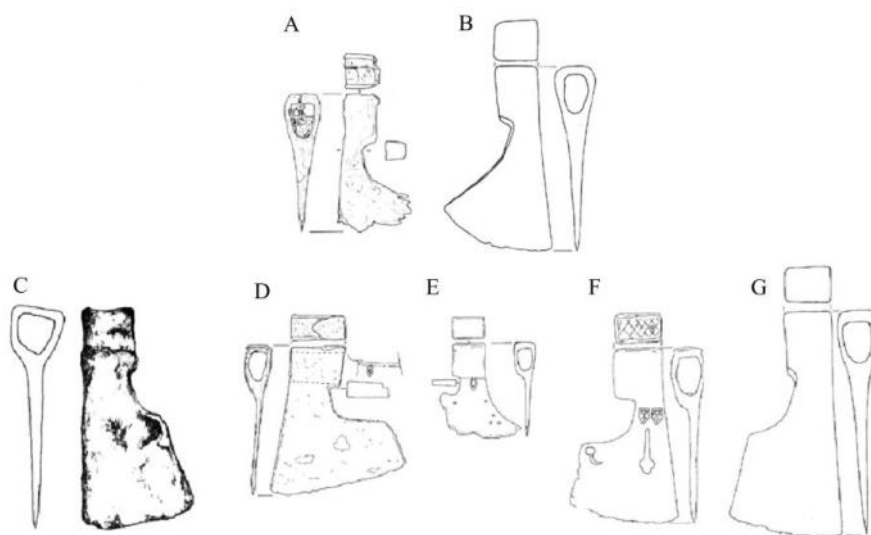

Ryc. 37. Topory i siekiery typu VIII z terenów współczesnego województwa lubelskiego. A) Typ VIII, 2. poł. XIII–XV w., nr kat. 9, miejsce znalezienia w. Leliszka, pow. tomaszowski, woj. lubelskie, Muzeum Tomaszów Lubelski (ryc. P. Kotowicz); B) Typ VIII, 2. poł. XIII–XV w., nr kat. 27, miejsce znalezienia w. Ulów, pow. tomaszowski, woj. lubelskie, Muzeum Tomaszów Lubelski (ryc. P. Kotowicz); C) Typ VIII, XIV–XV w., nr kat. 31, miejsce znalezienia nieznane, pow. Biłgoraj, Muzeum Biłgoraj (ryc. J. Kuśnierz); D) Typ VIII, 2. poł. XIII–XV w., nr kat. 21, miejsce znalezienia w. Osuchy, pow. biłgorajski, woj. lubelskie, Muzeum Tomaszów Lubelski (ryc. P. Kotowicz); E) Typ VIII, 2. poł. XIII–XV w., nr kat. 28, miejsce znalezienia w. Ulów, pow. tomaszowski, woj. lubelskie, Muzeum Tomaszów Lubelski (ryc. P. Kotowicz); F) Typ VIII, 2. poł. XIII–XV w., nr kat. 19, miejsce znalezienia w. Osuchy, pow. biłgorajski, woj. lubelskie, Muzeum Tomaszów Lubelski (ryc. P. Kotowicz); G) Typ VIII, 2. poł. XIII–XV w., nr kat. 20, miejsce znalezienia w. Osuchy, pow. biłgorajski, woj. lubelskie, Muzeum Tomaszów Lubelski (ryc. P. Kotowicz).

Ryc. 38. Topory i siekiery podtypu VIIIA z terenów współczesnego województwa lubelskiego. A) Podtyp VIIIA, 2. poł. XIII–XVII w., nr kat. 17, miejsce znalezienia w. Łabunie, pow. zamojski, woj. lubelskie, kolekcja prywatna (ryc. J. Kuśnierz); B) Podtyp VIIIA, 2. poł. XIII–XVII w., nr kat. 22, miejsce znalezienia w. Osuchy, pow. biłgorajski, woj. lubelskie, Muzeum Tomaszów Lubelski (ryc. P. Kotowicz); C) Podtyp VIIIA, 2. poł. XIII–XVII w., nr kat. 29, miejsce znalezienia w. Zanie, pow. biłgorajski, woj. lubelskie, Muzeum Biłgoraj (ryc. J. Kuśnierz); D) Podtyp VIIIA, 2. poł. XIII–XVII w., nr kat. 7, miejsce znalezienia w. Kolonia Rogóźno, pow. tomaszowski, woj. lubelskie, Muzeum Tomaszów Lubelski (ryc. P. Kotowicz).

Do typu IX należą dwa żelźca, z których pierwsze znalezione w Osuchach (pow. biłgorajski), a proveniencja drugiego jest nieznana (okaz znaleziony na terenach dawnego woj. zamojskiego)⁴⁰⁷. M. Głosek do danego typu zalicza „siekiry o wydzielonej, krótkiej osadzie, w rzucie bocznym prostokątnej z krótką wyodrębnioną szyjką podkreślona poprzez podcięcie od strony obucha, szerokim żelźcem, z wyraźną brodą ukształtowaną kończasto i górną krawędzią tworzącą linię prostą lub lekko wygiętą ku górze oraz ostrzem z reguły łukowatym”⁴⁰⁸. Jak zaznacza badacz podobne formy posiadają siekiry i w naszych czasach. Pięć okazów można odnieść do podtypu IXa⁴⁰⁹. Są to zbliżone kształtem siekiry do typu IX, ale posiadające ściętą brodę. Znaczna część siekier może występować z prostym lub prawie prostym ostrzem. Dane siekiry mogli służyć jako narzędzie gospodarskie tak i broń⁴¹⁰. Jak pisze T. Grabarczyk, właśnie w siekierę takiego typu mógł być uzbrojony wyżej wspomniany piechur Jan Scham⁴¹¹.

Ryc. 39. Topory i siekiry typu IX oraz podtypu IXa z terenów współczesnego województwa lubelskiego. A) Typ IX, 2. poł. XIV–XVI w., nr kat. 23, miejsce znalezienia w. Osuchy, pow. biłgorajski, woj. lubelskie, Muzeum Tomaszów Lubelski (ryc. P. Kotowicz); B) Typ IX, 2. poł. XIII–XVI w., nr kat. 32, miejsce znalezienia dawne woj. zamojskie, Muzeum Zamojskie w Zamościu (ryc. J. Kuśnierz); C) Podtyp IXa, XV–XVIII w., nr kat. 2, miejsce znalezienia Chełm, woj. lubelskie; D) Podtyp IXa, XIV–XVI w., nr kat. 24, miejsce znalezienia w. Paary, pow. tomaszowski, woj. lubelskie, Muzeum Tomaszów Lubelski (ryc. P. Kotowicz); E) Podtyp IXa XIV–XVI w., nr kat. 25, miejsce znalezienia w. Perespy, pow. tomaszowski, woj. lubelskie, Muzeum Tomaszów Lubelski (ryc. P. Kotowicz); F) Podtyp IXa, XIV–XVI w. nr kat. 18, miejsce znalezienia w. Orłów Murowany, pow. krasnostawski, woj. lubelskie, Muzeum Zamojskie (ryc. J. Kuśnierz); G) Podtyp IXa, XIV–XVI w., nr kat. 3, miejsce znalezienia w. Czechów Kąt, pow. chełmski, woj. lubelskie, Muzeum Regionalne w Krasnymstawie (ryc. J. Kuśnierz).

⁴⁰⁷ A. Kloss, J. Kuśnierz, *Późnośredniowieczne czekany...*, s. 258, 260.

⁴⁰⁸ M. Głosek, *Późnośredniowieczna broń obuchowa...*, s. 40–41.

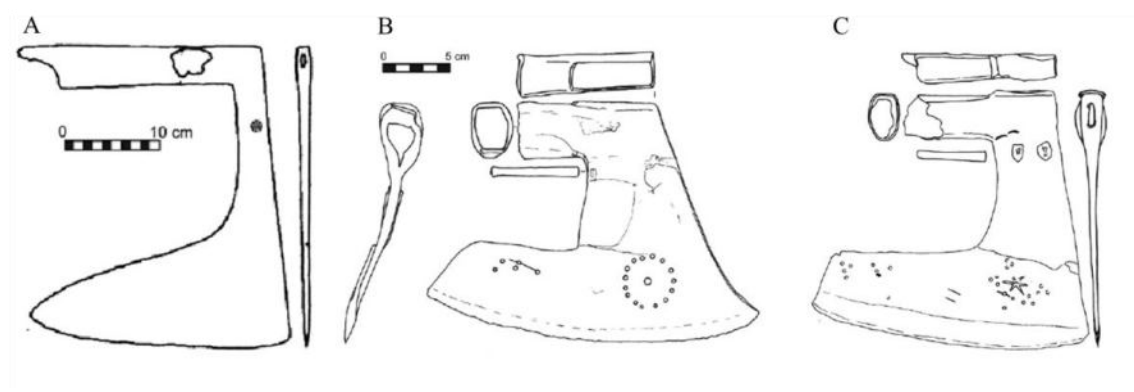
⁴⁰⁹ A. Kloss, J. Kuśnierz, *Późnośredniowieczne czekany...*, s. 255, 257–258.

⁴¹⁰ M. Głosek, *Późnośredniowieczna broń obuchowa...*, s. 42–43.

⁴¹¹ T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 128.

Exemplar znaleziony w Hrubieszowie badacze identyfikują jako typ X⁴¹². Jest to przedstawiciel toporów dużego rozmiaru, z długą osadą, która często równa się długości żelźca. Ostrze mają proste lub lekko łukowate, a brodę zakończoną kończasto. Tuleje mają kształt stożkowaty z małym otworem u góry⁴¹³.

Dwa topory z Leliszek i Borowca (woj. lubelskie) są zaliczane do typu XII (Ryc. 40)⁴¹⁴. Są to żelźca „masywne, z wyodrębnioną i długą osadą. W górnej części obuch ma wyraźną nakładkę, często wystającą od góry ponad otwór osady. Szyjka jest wyraźnie zaznaczona, przechodząca łukowato w żelźce ze ściętą brodą. Linia górnej krawędzi od osady, jest łukowato wygięta ku górze”⁴¹⁵. M. Głosek nie zalicza tych toporów do bojowych. Topory o takich rozmiarach mogli służyć oprócz swojej podstawowej funkcji (rąbanie drewna) również jako narzędzie katowskie. Topór takiego typu, służył jako narzędzie kata wileńskiego. Okaz ten jest eksponowany w Muzeum Narodowym Litwy⁴¹⁶.

Ryc. 40. Topory i siekiery typu X oraz typu XII z terenów współczesnego województwa lubelskiego A) Typ X, XIV–XV w. nr kat. 6, miejsce znalezienia Hrubieszów, pow. hrubieszowski, woj. lubelskie, Muzeum Hrubieszów (ryc. J. Kuśnierz); B) Typ XII, XV w., nr kat. 10, miejsce znalezienia w. Leliszka, pow. tomaszowski, woj. lubelskie, Muzeum Tomaszów Lubelski (ryc. P. Kotowicz); C) Typ XII, XV w., nr kat. 1, miejsce znalezienia w. Borowiec, pow. biłgorajski, woj. lubelskie Muzeum Tomaszów Lubelski (ryc. P. Kotowicz).

⁴¹² Typ X, XIV–XV w. nr kat. 6, miejsce znalezienia Hrubieszów, pow. hrubieszowski, woj. lubelskie. A. Kloss, J. Kuśnierz, *Późnośredniowieczne czekany...*, s. 256.

⁴¹³ M. Głosek, *Późnośredniowieczna broń obuchowa...*, s. 43.

⁴¹⁴ 1. Typ XII, XV w., nr kat. 10, miejsce znalezienia w. Leliszka, pow. tomaszowski, woj. lubelskie; 2. Typ XII, XV w., nr kat. 1, miejsce znalezienia w. Borowiec, pow. biłgorajski, woj. lubelskie. A. Kloss, J. Kuśnierz, *Późnośredniowieczne czekany...*, s. 255–256.

⁴¹⁵ M. Głosek, *Późnośredniowieczna broń obuchowa...*, s. 51.

⁴¹⁶ Ю. Быхан, *Узбраенне...*, с. 181.

2.7.3. Czekany

Rodzajem topora bojowego były czekany, a więc „topory, które w miejscu obucha mają uformowany młotek lub kolec, przeznaczony do zwiększania skuteczności ciosu”⁴¹⁷. Była to jedna z tych broni, która mogła mieć korzenie wschodnie⁴¹⁸.

Początkowo czekany miały trzonki drewniane, lecz w XV–XVI w. wykonywano je w całości z metalu. Nie wiadomo, czy na terenach Królestwa Polskiego, a w szczególności na ziemiach ruskich stosowano rodzaj czekana, tzw. toporek jazdy, europejski czy rycerski (popularnie nazywany *poleaxe*) których konstrukcja łączyła cechy nadziaka i czekana, ponieważ z jednej strony miał on toporek, z innej zaś długi kolec, a pośrodku grot⁴¹⁹.

Czekany nie występują na kartach rejestrów popisowych, nie znajdziemy ich i też w listach zaskodnych. Można z tego wysnuć wniosek, iż jeżeli ta broń występowała na wyposażeniu zaciężnych, to tylko jako broń osobista, za którą nie przysługiwało odszkodowanie w przypadku jej utraty.

Liczne dowody, że na ziemiach ruskich w omawianym okresie używano czekanów przynosi archeologia. W zbiorach polskich znajduje się wiele czekanów, dla których opracowana została rozbudowana klasyfikacja toporów bojowych i siekier⁴²⁰. Ogółem wyróżnia się 9 typów czekanów, w zależności od formy ostrza, młotka/kolca i sposobu osady na toporzystku⁴²¹. W interesującym nas okresie (1470–1520) na ziemiach polskich występowały czekany typów If, Ig, Ih, Ii⁴²². Większość zachowanych egzemplarzy czekanów, które można przypisać do ziem ruskich pochodzi z wykopalisk z pogranicza Małopolski i Rusi Czerwonej. Na dany moment, na tym obszarze odnaleziono pozostałości broni trzech typów: If, Ig oraz Ie⁴²³.

⁴¹⁷ M. Głosek, *Późnośredniowieczna broń obuchowa...*, s. 28.

⁴¹⁸ W. Kwaśniewicz, *Encyklopedia...*, s. 95; A. Кирпичников, *Древнерусское оружие*, вып. 2, с. 32; В. Греков, *Бойові сокири Південно-Західної Русі X – першої половини XIII ст.*, „Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди” 2014, Історія та географія, вип. 51, с. 23; Д. Алексинский, К. Жуков, А. Бутягин, Д. Коровкин, *Всадники войны. Книга первая: Кавалерия Европы*, Санкт-Петербург 2005, с. 29.

⁴¹⁹ W. Dziewanowski, *Zarys...*, s. 97; M. Głosek, *Broń drzewcowa i obuchowa*, [w:] UwPŚ/1, s. 139; Idem, *Broń drzewcowa i obuchowa*, [w:] UwPŚ/2, s. 48.

⁴²⁰ Klasyfikacja wg A. Nadolskiego, *vide*: Idem, *Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku*, [w:] „Acta Archaeologica Universitatis Lodziensis” 1954, nr 3, s. 40–50, tab. 12–18. Klasyfikacja czekanów wg. M. Głoska dla XIII–XVI w., *vide*: Idem, *Późnośredniowieczna broń obuchowa...*, s. 28–32, 103–104, tab. 2–3.

⁴²¹ J. Szymczak, *Rycerz z bronią...*, s. 200.

⁴²² M. Głosek, *Późnośredniowieczna broń obuchowa...*, s. 80.

⁴²³ A. Kloss, J. Kuśnierz, *Późnośredniowieczne czekany...*, s. 238.

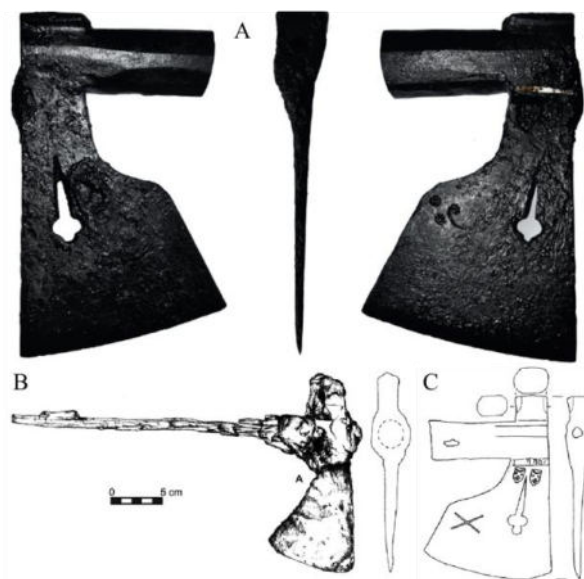
Ryc. 41. Typy czekanów wg. klasyfikacji A. Głoska występujące na ziemiach polskich w późnym średniowieczu.

Na to, że czekany były używane przez zbrojnych w Polsce wskazuje też ikonografia, np. na słynnym ołtarzu z kościoła Mariackiego w Krakowie, Wit Stwosz pokazał kusznika w pełnej zbroi z czekanem bardzo podobnym do typu Ih wg. M. Głoska (zob. Ryc. 42)⁴²⁴.

Ryc. 42. Kusznik z czekanem. Fragment ołtarza autorstwa Wita Stwosza z kościoła Mariackiego w Krakowie (ok. 1486 r.). Korekcja graficzna AI.

⁴²⁴ UwPŚ/2, ryc. 33.

Ryc. 43. Czekan pochodzące z terenów Rusi Czerwonej. A) Typ Ig, XV–XVI w., miejsce znalezienia Lwów, Ukraina (zdjęcie M. Shnicar); B) Typ If, XV–XVIII w., nr kat. 1, miejsce znalezienia Chełm, woj. lubelskie; C) Typ Ig, XV w., nr kat. 3, miejsce znalezienia Swaryczów, pow. zamojski, woj. lubelskie, Muzeum Zamojskie w Zamościu (ryc. J. Kuśnierz).

Spośród opracowanych przez M. Głoska czekanów, z ziemiami ruskimi związany jest egzemplarz typu If znaleziony w studni w Chełmie. Okaz ten jest datowany na XV–XVIII w. i ma „wykształcony, prostokątny młotek, żeleźce asymetryczne, lekko wachlarzowate, z niewielką brodą, zakończoną szpiczasto, a linia górnej krawędzi czekanu od nasady jest prosta lub lekko podniesiona ku górze”⁴²⁵.

Dwa kolejne czekany związane z interesującym nas obszarem, należą do typu Ig XV–XVI w. i znaleziono je w Swaryczowie⁴²⁶ i Lwowie⁴²⁷. „Okazy te mają prostokątny młotek, którego powierzchnia pracująca jest czasem zgroszkowana. Osada toporzyska jest różnej długości, od krótkiej, niewiele przekraczającej szerokość szyjki, do długiej, przekraczającej długość żeleźca. Żeleźce posiada wyraźnie ściętą brodę. Linia górnej krawędzi zbliżona jest do linii prostej. Z reguły okazy te mają otwór w żeleźcu w kształcie trójlistnej koniczynki z łodyżką skierowaną ku obuchowi, a często są także sygnowane znakami kowalskimi”⁴²⁸. Jak zaznacza M. Głosek, charakterystyczny otwór w żeleźcu mógł służyć do zawieszania czekana przy pasie oraz do wyciągania gwoździ. Czekany

⁴²⁵ Czekan typu If, XV–XVIII w., miejsce znalezienia Chełm, woj. lubelskie. M. Głosek, *Późnośredniowieczna broń obuchowa...*, s. 29, nr kat. 1; A. Kloss, J. Kuśnierz, *Późnośredniowieczne czekany...*, s. 254, nr kat. 1.

⁴²⁶ Czekan typu Ig, XV w., nr kat. 3, miejsce znalezienia Swaryczów, pow. zamojski, woj. lubelskie. A. Kloss, J. Kuśnierz, *Późnośredniowieczne czekany...*, s. 255.

⁴²⁷ Czekan typu Ig, XV–XVI w., miejsce znalezienia Lwów, Ukraina, M. Shnicar, *A late medieval hammer axe from L'viv*, AMM 2019, t. 15, s. 159–164.

⁴²⁸ M. Głosek, *Późnośredniowieczna broń obuchowa...*, s. 30.

takie R. E. Oakeshott datował na koniec XIV – pocz. XVI w. Według tego badacza czekany takie znajdowały się na uzbrojeniu zarówno piechoty, jak i jazdy⁴²⁹.

2.7.4. Buławy i buzdygany

Natomiast w źródłach pisanych dotyczących wojsk broniących ziem ruskich Królestwa Polskiego nie występują wzmianki o buzdyganach i buławach. A. Nowakowski twierdzi, że „buzdygany, buławy, maczugi były w wojsku polskim z pewnością używane, lecz o ich bojowej roli, z braku wystarczających informacji źródłowych, niczego nie da się orzec”⁴³⁰.

Buławą jest to broń obuchowa, która wyewoluowała z prostych maczug. Jest to broń „o krótkim, w średniowieczu drewnianym, a później najczęściej metalowym trzonku i kulistej lub wielopłaszczyznowej, ale zawsze jednolitej głowicy”⁴³¹. W średniowieczu i późniejszych epokach buława pełniła podwójną rolę – była zarówno bronią, jak i symbolem władzy. Np. z buławą jest wyobrażony hetman wielki litewski Konstanty Ostrogski na obrazie *Bitwa pod Orszą*. Znana jest wzmianka z 1514 r., z której wynika, że cena buławy wynosiła 9 gr. (była to raczej buława zwykła, nie zaś zdobiona)⁴³².

Z kolei buzdygan jest bronią obuchową, posiadającą drewniany lub metalowy trzon, na którym umocowana jest głowica, złożona najczęściej z 6 do 8 pionowych piór w formie trójkąta lub zbliżonym do półkola, rozchodzących się promieniście od trzonu⁴³³.

Wobec braku wzmianek źródłowych należy zwrócić uwagę na buzdygan produkcji niemieckiej z pocz. XVI w. o wymiarach 60 cm x 10 cm i przechowywany w Skarbcu Koronnym na Wawelu (zob. Ryc. 44)⁴³⁴.

Przypomina on buzdygany, które dzierżą w swych rękach rycerze ukazani na *Pontyfikale Erazma Ciolka* (zob. Ryc. 46)⁴³⁵. Wobec niedostatku źródeł ukazujących tego rodzaju broń, na szczególną uwagę zasługują buzdygany ukazane na drzeworycie ilustrującym poemat Krzyckiego, dedykowany zwycięstwu pod Orszą w 1514 r.,

⁴²⁹ M. Głosek, *Późnośredniowieczna broń obuchowa...*, s. 30–31; Э. Окшотт, *Оружие...*, с. 470–471.

⁴³⁰ A. Nowakowski, *Podsumowanie*, [w:] UwPś/2, s. 311.

⁴³¹ A. Głosek, *Uzbrojenie zaczepne*, [w:] UwPś/2, s. 52. O znaleziskach buław średniowiecznych z ziem Polski i Ukrainy, vide: A. Michalak, *Wpływy wschodnie czy południowe? Z badań nad pochodzeniem buław średniowiecznych na ziemiach polskich*, „Вісник Національного університету Львівська Політехніка” 2006, №571, с. 48–74; Idem, *Jeszcze o buławach średniowiecznych z ziem polskich. Refleksje na marginesie odkrycia z Bogucina*, pow. Olkusz, AMM 2006, t. 2, s. 103–114; R. Liwoch, *Buławy z Zachodniej Ukrainy*, AMM 2006, t. 2, s. 67–78; Idem, *Булавы и кистени неизвестного происхождения из Археологического музея в Кракове*, „Stratum plus. Archeologia i kulturalna antropologia” 2022, №5, с. 409–414; Idem, *Середньовічний бияк кистеня з драконом із Крилоса (Давній Галич)*, „Галич. Збірник наукових праць” 2022, вип. 7, с. 28–34; R. Zdaniewicz, M. Adamiak, *Relikt broni obuchowej z Chudowa*, AMM 2011, t. 7, s. 191–192; J. Puziuk, A. Tyniec, *Buławy średniowieczne z ul. Sławkowskiej 17 w Krakowie*, „Materiały Archeologiczne” 2013, t. 39, s. 33–53.

⁴³² J. Szymczak, *Ceny broni...*, [w:] UwPś/2, s. 242.

⁴³³ A. Głosek, *Uzbrojenie zaczepne*, [w:] UwPś/2, s. 51.

⁴³⁴ Buzdygan (maczuga rycerska), nr inw. ZKnW-PZS 4522, <https://cyfrowy.wawel.krakow.pl/obiekt/6114e4d370d6cc8c12070a42> (dostęp: 1 XII 2025)

⁴³⁵ A. Głosek, *Uzbrojenie zaczepne*, [w:] UwPś/2, s. 51.

wydanym w 1515 r. Widzimy na nim czterech ciężkozbrojnych jeźdźców z buzdyganami w prawym ręku (zob. Ryc. 45). W tym przypadku należy zwrócić uwagę, że ci konni nie są wmieszani w tłum, zajmują raczej eksponowane miejsce w szyku, co pozwala sądzić, że pełnią oni funkcje dowódcze, a buzdygany, z którymi zostali ukazani dodatkowo to podkreślają.

Ryc. 44. Buzdygan (maczuga rycerska), Niemcy, pocz. XVI w. Zbiory Skarbcza Koronnego na Wawelu (nr inw. ZKnW-PZS 4522).

Ryc. 45. Buzdygany i buławy. Fragmenty drzeworytu A. Krzyckiego z *Ad Divvm Sigismvndvm...*

Ryc. 46. Rycerze w zbrojach kopijnicznych z proporcami oraz z buzdyganami z *Pontyfykalu* Erazma Ciołka.

2.7.5. Cepy bojowe

Cep bojowy jest to broń obuchowa, będąca wzmocnioną wersją cepu gospodarczego⁴³⁶. Cep składał się z bijaka (walcowate, stożkowate lub kuliste w formie, często okute metalem lub wyposażone w kolce) oraz trzonu (dzierżaka, cepiska), połączonych między sobą łańcuchem (tzw. cepiga) czy skórzanymi rzemieniami (uwiązkami)⁴³⁷. W zbiorach Muzeum Wojska w Pradze przechowywany jest metalowy bijak z XV w., jest mocowany na jednym ogniwie do metalowej tulei, która osadzona była na drewnianych chwytaku. Waga danego egzemplarza 1430 g, długość 67,2 cm, a średnica 70 mm (zob. Ryc. 47)⁴³⁸.

Dana broń występowała w dwóch wersjach: długiej – broń piechoty i krótkiej – broń jazdy⁴³⁹. Te ostatnie mogły mieć dzierżak metalowy, a bijak w kształcie kuli⁴⁴⁰. Ta pierwsza była bronią piechoty plebejskiej, rozsławiona na cały świat przez piechotę husycką (żołnierzy z cepami zwano *cepnicami*)⁴⁴¹. Lecz jak zaznacza M. Głosek: „zarówno w polskich źródłach pisanych jak i ikonograficznych nie mamy jednoznacznego poświadczenia używania cepów przez stan rycerski, choć – sądząc z analogii z Europy Zachodniej – z taką ewentualnością również należy się liczyć”⁴⁴². Piechota miejska też chętnie korzystała z cepów dla obrony murów swoich miast⁴⁴³.

W porównaniu do innego uzbrojenia, ceny na cepy nie były aż tak wysokie. Zwykle drewniane cepy gospodarskie można było nabyć nawet za 2 gr⁴⁴⁴.

O występowaniu cepów bojowych na koronnych ziemiach ruskich w omawianym okresie mamy niewiele informacji. W źródłach cepy występują pod terminami *czepi*, *czepy*, *tribuis* lub *tribulis*⁴⁴⁵. Zabrakło cepów na uzbrojeniu rot zaciężnych stacjonujących w końcu XV w. na Rusi i Podolu⁴⁴⁶. Natomiast kilka wzmianek znajdziemy w spisach

⁴³⁶ L. Marek, *Broń biała...*, s. 147; W. Dziewanowski, *Zarys...*, s. 100.

⁴³⁷ W. Kwaśniewicz, *Encyklopedia...*, s. 90; A. Nowakowski, *Uzbrojenie indywidualne...*, s. 218.

⁴³⁸ *Bojový cep, Čechy, 15. Století*, <https://www.vhu.cz/exhibit/06-bojovy-cep-cechy-15-stoleti/>, (dostęp: 1 XII 2025).

⁴³⁹ J. Szymczak, *Rycerz z bronią...*, s. 204; Д. К. Стоун, *Большая энциклопедия оружия...*, с. 692.

⁴⁴⁰ M. Głosek, *Późnośredniowieczna broń obuchowa...*, s. 60.

⁴⁴¹ Z. Żygulski, *Broń...*, s. 119; С. Ефимов, С. Рымша, *Оружие...*, с. 345; S. Turnbull, *The Hussite Wars 1419–36*, *Man-at-Arms*: 409, Oxford 2004, p. 21–22; P. Klučina, *Zbroj...*, s. 440; *Cepníci*, <https://encyklopedie.vseved.cz/cepn%C3%ADci>, (dostęp: 1 XII 2025).

⁴⁴² M. Głosek, *Średniowieczne uzbrojenie plebejskie...*, s. 244.

⁴⁴³ We Lwowie jeszcze w XVII–XVIII w. straż miejska była uzbrojona w cepy bojowe (stąd i ich nazwa: *cipaky*). С. Шаменков, *Ціпак. Львівська міська сторожа*, <https://tyzhden.ua/tsipak-lvivska-miska-storozha/> (dostęp: 1 XII 2025).

⁴⁴⁴ J. Szymczak, *Ceny broni...*, [w:] UwPŚ/2, s. 242; T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 127.

⁴⁴⁵ M. Głosek, *Broń drzewcowa i obuchowa*, [w:] UwPŚ/2, s. 53.

⁴⁴⁶ Cepy występują w rejestrach pieszych rot z 1471 r. *Vide*: T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 127.

zastępców pospolitego ruszenia z 1498 r., gdzie odnotowano dwóch pieszych chłopów z Wielkopolski *cum czepy et gladio*⁴⁴⁷.

W myśl ordynacji wojennej z 1502 r. dotyczącej obrony ziem ruskich w każdej wsi czterech chłopów mieli uzbroić piątego. W przypadku jeźdźnego polecano go uzbroić m.in. w *clipeos cum lanceis vel adminus tribulos*⁴⁴⁸. Kolejna ordynacja z grudnia 1502 r. też wspomina między innymi cep: *cum lanceis, arcubus, tribulis, fundis, fuctibus, clipeis, iaculis etc.*⁴⁴⁹ W ordynacji nie sprecyzowano, czy miały to być cepy z żelaznym okuciem, czy raczej chodziło o zwykłe cepy gospodarskie.

Kolejną wzmiankę o cepie zawiera cytowany już wyżej spis wozów z 1521 r. Jednym z powoził woźnica z Horodła *Nahum Thoma*, który do Prus wyruszył *cum tribulo*⁴⁵⁰.

O cepach na krótkim trzonku w uzbrojeniu jazdy źródła polskie milczą, lecz na ziemiach Rusi Kijowskiej, a później w księstwie halicko-wołyńskim, ta groźna broń występowała dość często i była zwana kiścieniem⁴⁵¹. W państwie moskiewskim kiścienie byli bronią wojskową oraz cywilną. Szesnastowieczny podróżnik Siegmund von Herberstein opisując kiścienie Moskwcizan podaje i ich polską nazwę – *bassalick (?)*⁴⁵².

Ryc. 47. Fragment cepu bojowego, Czechy, XV w. *Vojenský historický ústav*, Praga.

⁴⁴⁷ AE, s. 146, nr 552, 556; M. Głosek, *Późnośredniowieczna broń obuchowa...*, s. 62.

⁴⁴⁸ AA, t. 19, s. 200–201, nr 133; J. Szymczak, *Rycerz z bronią...*, s. 189.

⁴⁴⁹ AA, t. 19, s. 204–212, nr 135; J. Szymczak, *Rycerz z bronią...*, s. 189.

⁴⁵⁰ O. 82, sygn. 3, k. 149; RWS, s. 21; J. Szymczak, *The arms...*, s. 29, Idem, *Zbrojna eskorta...*, s. 289–290.

⁴⁵¹ O kiścieniach na terenach Rusi Kijowskiej vide: A. Кирпичников, *Древнерусское оружие*, вып. 2, с. 57–64; С. Терський, *Ки́стень у Галицькому та Волинському князівствах (X–XIV ст.)*, „Вісник Національного університету Львівська політехніка” 2014, № 784: Держава та армія, с. 3–12; Z. Żygulski, *Broń...*, s. 69; O. Ławrynowicz, P. Strzyż, *Nowe zabytki broni obuchowej z okolic Roztocza*, „Archeologia Polski Śródkowowschodniej” 2001, nr 6, s. 258–261.

⁴⁵² С. Герберштейн, *Записки о Московии*, пер. А. Малеина, А. Назаренко, Москва 1988, с. 114.

Ryc. 48. Wyobrażenie żołnierzy żydowskich w uzbrojeniu piętnastowiecznym z różnymi rodzajami broni drzewcowej (młot bojowy, glewia, pika, cep bojowy, maczuga, (?), pika z proporcem, halabarda) na fragmencie obrazu *Modlitwa w Ogrójcu* aut. Micklascha Haberschracka, kwatera poliptyku augustiańskiego, ok. 1470–1480. Muzeum Narodowe, Kraków.

2.8. Broń strzelcza

2.8.1. Kusze

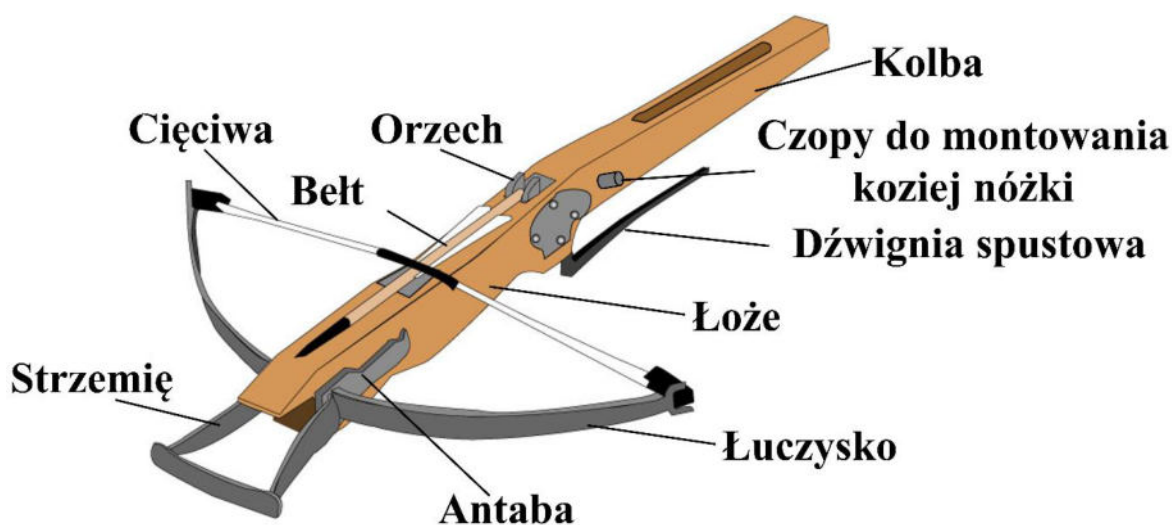
Kusza to ręczna broń neurobalistyczna, wykorzystująca energię sprężystości łuczyska do wystrzeliwania pocisków. Kusze pojawiły się w państwie Piastów oraz na Rusi w końcu XII w.⁴⁵³ Broń ta cechowała się dużą celnością i siłą przebicia. Jej atutem – w przeciwieństwie do łuku – była też możliwość celowania bez konieczności utrzymywania napięcia cięciwy. Wszystko to sprawiło, że kusze szybko zyskały dużą popularność, zarówno wśród jeźdźców i piechurów⁴⁵⁴. Upowszechnienie się tej zabójczej broni wywołało nawet reakcje Kościoła, który próbował zakazać jej użycia szlakiem zakazu ich używania przeciwko chrześcijanom⁴⁵⁵.

⁴⁵³ A. Nadolski, M. Lewandowski, *Broń strzelcza*, [w:] UwPŚ/1, s. 148; Z. Wawrzonowska, *Broń strzelcza*, [w:] UwPŚ/2, s. 57; J. Szymczak, *Rycerz z bronią...*, s. 218–227; O. Мальченко, *Арсенали...*, c. 150.

⁴⁵⁴ Pierwsze wzmianki o broni przypominającej kuszę (tzw. gastraphetes) znajdziemy już w IV w p. n. e. w Grecji, w II–I w. p. n. e. stosowali kuszę Chińczycy, a w IV w n. e. Rzymianie (były to tzw. manubalisty i arcubalisty). Na nowo strzelcy europejscy odkryli dla siebie walory kuszy dopiero w XI–XII w. za pośrednictwem Arabów w toku krucjat. J. Werner, *Polska broń. Łuk i kusza*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1974, s. 46; W. Kwaśniewicz, *Encyklopedia...*, s. 248–252; A. Nadolski, M. Lewandowski, *Broń strzelcza*, [w:] UwPŚ/1, s. 143; R. M. Jurga, *Machiny wojenne*, Kraków–Warszawa 1995, s. 14–15; P.A. Nowakowski, *Arsenały...*, s. 94; K. Smith, R. Brown, *A devilish device: the Crossbow*, „Medieval Warfare” 2017, vol. 7, 2, p. 52–53 (dalej: MW); M. Loades, *The Crossbow*, Osprey: Weapon, 61, Oxford 2018, p. 9–21; В. Бехайм, *Энциклопедия...*, c. 299; Э. Окшотт, *Оружие...*, c. 375.

⁴⁵⁵ Tu dobrym przykładem może być 29 kanon II Soboru Laterańskiego z 1139 r., w którym zapisano: „Pod groźbą anatemy zakazujemy tej morderczej sztuki kuszników i łuczników, która jest Bogu wstrętna, aby była stosowana odtąd przeciwko chrześcijanom i katolikom”, *Second Lateran Council – 1139 A.D.*, <https://www.papalencyclicals.net/councils/ecum10.htm>, (dostęp: 1 XII 2025). Szerzej na dany temat: V.

Kusza składa się drewnianego łoża z kolbą (*szocho*, *socha*, *kolona*), drewnianego, kompozytowego⁴⁵⁶ lub metalowego łuczyska oraz mechanizmu spustowego. Łoża i kolby kusz robiono z twardego drewna, jak to orzech, jabłoń czy grusza. Najprostsze cięciwy były z nici konopnej, zaś cięciwy dla mocniejszych kusz z żył zwierzęcych. W źródłach polskich broń ta występuje pod terminami *balista*, *ballista*, *samostrzał*, *schamostrzel*, *kusha*⁴⁵⁷. W spisach uzbrojenia żołnierzy pilnujących kresów występują kusze z *rogem* (*rohem*), czyli te których łuczysko było zrobione z warstw drewna, rogu i ścięgien oraz *szelazne* z łuczyskiem stalowym⁴⁵⁸.

Ryc. 49. Budowa kuszy.

Z kusz strzelano pociskami zwanymi bełtami (*tela*, *alias szypy*⁴⁵⁹). Brzechwy bełtów strugano z jednego kawałka świerka, dębu, leszczyny, sosny, jesionu, brzozy, wierzby, klonu. Konstrukcja bełtu przypominała strzałę, lecz był to pocisk o grubszej i

van der Veen, *Crossbows and Christians: The Church's Ban of the Crossbow*, MW 2012, vol. 2, no. 2, p. 38–41.

⁴⁵⁶ Czyli wykonanych z połączenia warstw mocnych i giętkich materiałów. Przekroje łuczysk kompozytowych zostały dobrze opisane i pokazane w pracy M. Loades, *The Crossbow*, p. 31–35.

⁴⁵⁷ Polska nazwa kusza wywodzi się z czeskiego słowa *kuše* które w swojej kolejności i pochodzi z francuskiego *couche*, wyrazu określającego kolbę. Inna nazwa tej broni: *arbalet* też wywodzi się z języka francuskiego *arbalète*, czyli zniekształconego łacińskiego wyrazu *arcabalista*. Termin łaciński jest połączeniem słów *arcus* (łuk) i zapożyczonego greckiego wyrazu *ballisto* (strzelać, rzucać). J. Werner, *Polska broń...*, s. 46, 54; J. Szymczak, *Rycerz z bronią...*, s. 218, s. 237, 280; Z. Wawrzonowska, *Broń strzelcza*, [w:] UwPŚ/2, s. 58; W. Kwaśniewicz, *Encyklopedia...*, s. 248–250.

⁴⁵⁸ Z. Wawrzonowska, *Broń strzelcza*, [w:] UwPŚ/2, s. 58–59; A. Bołdyrew, *Produkcja i koszty...*, s. 37; J. Szymczak, *Rycerz z bronią...*, s. 240–242; Idem, *Producenci...*, [w:] UwPŚ/2, red. A. Nowakowski, Łódź, s. 138; Idem, *Organizacja produkcji...*, s. 218; P.A. Nowakowski, *Arsenały...*, s. 94–95.

⁴⁵⁹ O. LIV, sygn. 19, k. 4; М. Грушевський, *Опись Подільських замків 1494 р.*, „Записки Наукового Товариства ім. Шевченка” 1895, т. 7, с. 5.

krótszej brzechwie. Na jednym końcu bełt miał metalowy grot (*szyp*), różnorodnego kształtu o przekroju kwadratowym lub romboidalnym, mocowany do drzewca zwanego promieniem, za pomocą trzpienia lub tulejki. Na jego drugim końcu było opierzenie – lotki z cienkich listewek lipowych, ustawione tak, aby bełt obracał się w locie. Gotowe bełty wiązano w „kopy” czyli pęczki po 60 szt. albo pakowano w beczki⁴⁶⁰. W 1390 r. kupiono 80 *sagittis* za 16 skojców. Kopa samych żelaznych grotów kosztowała 7 gr., natomiast stalowych 12 gr.⁴⁶¹. Jan Ostroróg w ok. 1477 r. uważał, że 20 bełtów w kołczanie strzelców musi być ilością dostateczną do prowadzenia boju⁴⁶².

Ryc. 50. Bełt i grot (szypy), pierw. poł. XV w., Europa Zachodnia. Musée de l'Armée w Paryżu, inw. nr: 11436L.

2.8.2. Mechanizmy do napinania cięciwy kusz

Proces ładowania kuszy tylko wydaje się niezbyt skomplikowaną sprawą, natomiast wymagał sprawnego obsługiwanie mechanizmu napinania. Łuki wcześniejszych egzemplarzy – z drewnianymi łuczyskami napinano ręcznie stając nogą na łuczysku⁴⁶³. Kusze z łuczyskami kompozytowymi potrzebowały mechanizmów wspomagających napinanie cięciwy. Dla wygody oraz żeby nie niszczyć łuczyska na końcu łoża dodano strzemię, w które wstawiano nogę. Pierwszym, najpospolitszym mechanizmem napinania był hak mocowany do pasa. Strzelec wstawiał nogę w strzemię, schylał się zakładając

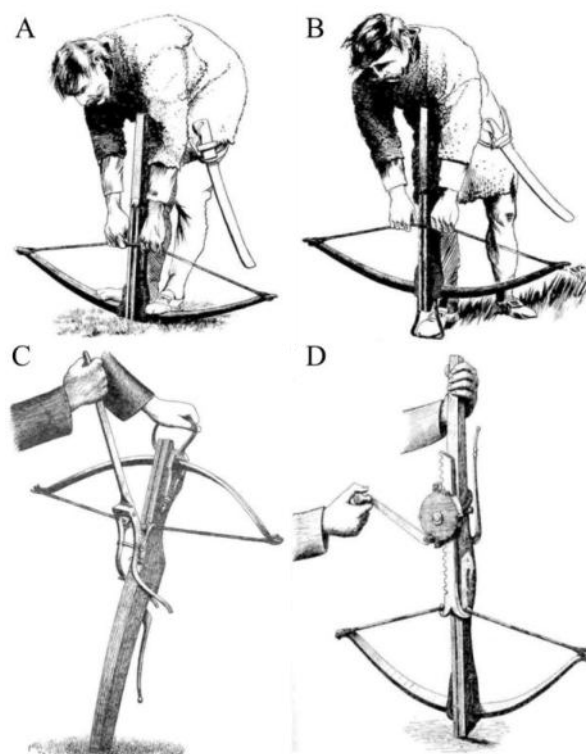
⁴⁶⁰ J. Szymczak podaje cenę takiej pustej beczki – 3 gr. J. Szymczak, *Ceny broni...*, s. 248.

⁴⁶¹ A. Bołdyrew, *Produkcja i koszty...*, s. 37; J. Szymczak, *Organizacja produkcji...*, s. 282–283; Idem, *Ceny broni...*; Idem, *Rycerz z bronią...*, s. 249, 252; A. Nadolski, M. Lewandowski, *Broń strzelcza*, [w:] UwPŚ/1, s. 144, 151; Z. Wawrzonowska, *Broń strzelcza*, [w:] UwPŚ/2, s. 58, 60.

⁴⁶² J. Ostroróg, *Memoriał w sprawie uporządkowania Rzeczypospolitej*, red. A. Obrębski, Łódź 1994, s. 41.

⁴⁶³ Р. Пейн-Голлуэй, *Книга арбалетов. История средневекового метательного оружия*, Москва 2005, с. 76.

hak na cięciwę i prostował się ciągnąc za sobą cięciwę, żeby ona trafiła na zaczep („orzech”) połączony ze spustem⁴⁶⁴. Za pomocą takiego haka można było naciągać kusze siedząc w siodle, o czym świadczy np. fragment z *Sprawy rycerskiej* Marcina Bielskiego: „Aż do panowania Ludwika Węgierskiego nasi za kuszą chodzili, którzy hak mając u pasa, schyliwszy się na koniu, a kusze o nogę zawadziwszy dopinali...”⁴⁶⁵. W źródłach haki takie występują pod nazwą *kryg*⁴⁶⁶. Wynalazkiem pomocnym do napinania kuszy był tzw. „pas Samsona”, czyli system łączący pas, hak i bloczek, lub kilka bloczków⁴⁶⁷. Ten system pozwalał napiąć kuszę z siłą ciągu od 100 do 180 kg⁴⁶⁸. Możliwie, że właśnie o taki pas (*cingulum*) lub zwykły pas z hakami chodziło w zapisce z 1464 r., w której wyszczególniono akcesoria kusznicze: *balistam, cingulum, tulecz, szypę*. Całość tego zestawu wyceniono na 1,5 grzywny (2 fl. 12 gr)⁴⁶⁹.

Ryc. 51. A) Napinanie najprostszej kuszy; B) Napinanie kuszy za pomocą strzemięcia; C) Napinanie kuszy za pomocą koziej nóżki; D) Napinanie kuszy za pomocą windy angielskiej.

⁴⁶⁴ В. Бехайм, *Энциклопедия...*, c. 304; J. Werner, *Polska broń...*, s. 59; Z. Wawrzonowska, *Broń strzelcza*, [w:] UwPŚ/2, s. 58; M. Loades, *The Crossbow*, p. 40–43.

⁴⁶⁵ M. Bielski, *Sprawa rycerska...*, s. 335.

⁴⁶⁶ T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 134–136; Idem, *Jazda zaciężna...*, s.

⁴⁶⁷ J. Szymczak, *Rycerz z bronią...*, s. 239–240; Э. Окшотт, *Оружие...*, c. 445; В. Бехайм, *Энциклопедия...*, c. 300.

⁴⁶⁸ M. Loades, *The Crossbow*, Osprey: Weapon, 61, Oxford 2018, p. 43–44.

⁴⁶⁹ J. Szymczak, *Ceny broni...*, s. 247.

Należy pamiętać, iż w trakcie naciągania kuszy obsługujący ją strzelec był faktycznie bezbronny. Aby uchronić się przed wrogimi strzałami strzelcy w polu korzystali z ochrony pawężników, a podczas walk oblężniczych chowali się za murami lub umocnieniami polowymi⁴⁷⁰.

W końcu XIV w. zaczęto stosować drugi mechanizm zwany potocznie kozią nóżką (niem. *Geissfuss*). W źródłach mechanizmy te kryją się pod terminem *hewar*. Była to prosta dźwignia jednostronnej, metalowy pręt z jednej strony zakończony zaczepem (który mocowano do pasa), zaś z drugiej miał rozwidlenie, do którego przymocowane były równoległe między sobą zmontowane wygięte długie haki które zaczepiano o cięciwę, a dolne opierano o specjalne kołki zamocowane na łożu. Moc jaka dawał lewar była niewystraczająca dla napinania łuków stalowych⁴⁷¹.

W źródłach spotykamy trzeci mechanizm napinania, tzw. *kliki*. Przyjęto uważać, iż był to mechanizm zwany windą angielską (in. winda dwuramienna). Było to urządzenie blokowo-korbowe służące do napinania łuków o sile naciągu ok. 180 kg. W rejonie kolby montowano dwuręczną dwuramienną korbę z drewnianymi okładzinami na którą nawijano liny. Drugim elementem tego naciągu był system haków i metalowych bloczków zakładany na cięciwę i obracając korbę przywodziło kusze w gotowość bojową⁴⁷². Zaletą tego systemu była możliwość naciągania cięciwy ciężkich kusz bez użycia większej siły. Mankamentem kusz wyposażonych w dany system był długi czas napinania, w porównaniu z tymi z kuszami z kozią nóżką. W praktyce oznaczało, że w polu takie kusze były rzadko spotykaną bronią. Należy też pamiętać, iż kusze z tego rodzaju naciągiem używać mogła tylko piechota⁴⁷³. Kusze z windą angielską sprawdzały się też jako broń forteczna⁴⁷⁴.

Przykładem takiej kuszy jest egzemplarz ze zbiorów Muzeum Wojska Polskiego. Jest to broń używana przez piechotę, datowana na XV–XVI w., z stalowym łuczyskiem i

⁴⁷⁰ I. Śliwińska-Słomska, *Kusza: diabelska broń czy genialny wynalazek*, <https://histmag.org/Kusza-diabelska-bron-czy-genialny-wynalazek-23427> (dostęp: 1 XII 2025).

⁴⁷¹ J. Szymczak, *Rycerz z bronią...*, s. 240–242; T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 81–82; Idem, *Piechota zaciężna...*, s. 132, 134; Idem, *Broń strzelcza piechoty zaciężnej w latach 1471–1500*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica” 2000, nr 67, s. 156–159; W. Kwaśniewicz, *Encyklopedia...*, s. 238; P. Пейн-Голлуэй, *Кнуза арбалетов...*, c. 102–109; M. Loades, *The Crossbow*, p. 45–46.

⁴⁷² J. Werner, *Polska broń...*, s. 61; W. Kwaśniewicz, *Encyklopedia...*, s. 523; M. Loades, *The Crossbow*, p. 43–44.

⁴⁷³ T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 134.

⁴⁷⁴ *Ibidem*, s. 135.

strzemieniem, wyposażona w windę angielską. Waga broni wynosi 10,30 kg, rozpiętość łuku 83 cm, a długość kolumny 83 cm⁴⁷⁵.

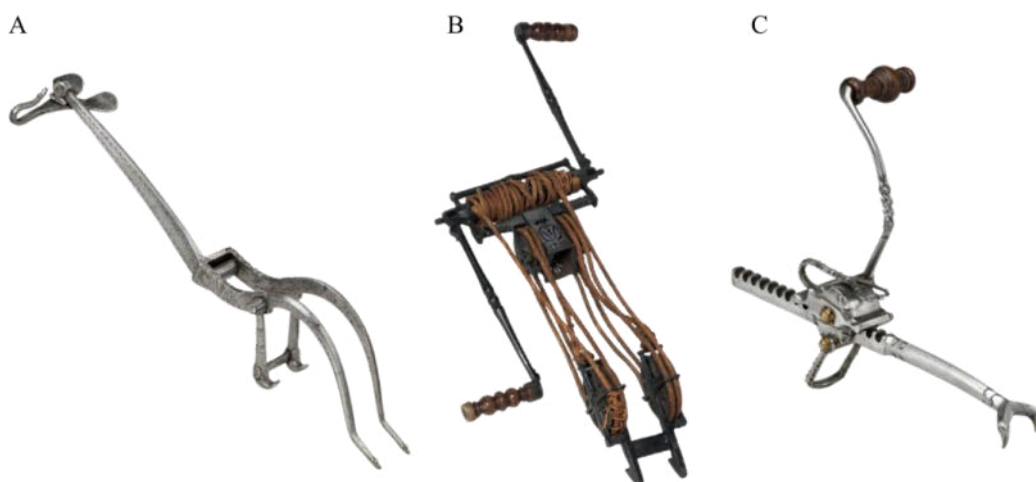

Ryc. 52. Kusza piechotna wyposażona w windę angielską z bełtem, XV–XVI w., Muzeum Wojska Polskiego, nr inw. 59x.

W źródłach opisujących uzbrojenie jazdy polskiej również spotykamy nazwę *kliki*, *gliky*. W tym przypadku, pod tą nazwą kryje się mechanizm zwany windą niemiecką. Ten rodzaj naciągu zaczął swoje rozpowszechnianie w Europie w ok. 1480 r. Było to urządzenie działające na zasadzie przekładni zębatej. Dwoma podstawowymi elementami tu służyły metalowa sztaba z zębatką na całej długości uwieńczona jednym lub dwoma hakami zaczepianymi o cięciwę oraz mechanizm naciągający składający się z 3 kół zębatych połączonych z korbą. Za pomocą tego naciągu można było napinać stalowe łuczyska. Naciągnięcie kuszy tym mechanizmem trwało dłużej niż windą angielską, mimo to szybkostrzelność była większa, mniej bowiem czasu zajmowało założenie i zdjęcie windy⁴⁷⁶. Tego rodzaju naciągi mogły być używane przez piechotę i jazdę.

⁴⁷⁵ Z. Żygulski, *Stara broń w polskich zbiorach*, Warszawa 1984, s. 165.

⁴⁷⁶ Zgodnie z wynikami eksperymentów R. Payne-Gallwey, czas napinania kuszy z windą niemiecką – 35 s., zaś z windą angielską 12 s. Przy czym szybkostrzelność ostatniej kuszy wynosiła 1 strzał na minutę, a pierwszej 2 strzały za 3 minuty. P. Пейн-Голлуэй, *Книга арбалетов...*, c. 149–150; В. Бехайм, *Энциклопедия...*, c. 305; T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 81–82; Idem, *Piechota zaciężna...*, s. 132–135; M. Loades, *The Crossbow*, p. 46–49.

Ryc. 53. A) Lewar typu kozia nóżka (hewar), pocz. XVI w., Hiszpania. The Metropolitan Museum of Art, New-York, inw. nr: 14.25.1609; B) Mechanizm typu winda angielska (windless), 1741 r., Belgia lub Dania. The Metropolitan Museum of Art, New-York, inw. nr: 14.25.1579a; C) Winda niemiecka (qranequin) ze zbrojowni cesarza Maksymiliana I, 1505–1519, Europa Zachodnia lub Środkowa, Holandia lub Austria. The Metropolitan Museum of Art, New-York, inw. nr: 2012.4.

Przykładem kuszy lżejszej z windą niemiecką, nadającej się do strzelania z konia jest kusza pochodzenia niemieckiego ze zbiorów paryskiego Muzeum Armii, datowana na lata 1480–1500 (zob. Ryc. 54). Rozpiętość łuczyska kompozytowego stanowi 65 cm (nie zachowany w całości), a długość kolumny 85 cm. Kolumna jest wykonana z drewna z pokryta rogiem, z rogu jest też wykonany orzech kuszy. Strzemię jest przymocowane do kolumny za pomocą skórzanych rzemieni, a łuczysko umocowano przywiązując je grubymi linami. Broń ma charakterystyczne czopy do montowania koziej nóżki, lecz jest eksponowana razem z windą niemiecką⁴⁷⁷.

⁴⁷⁷ *Arbalète* à *cranequin*, <https://basedescollections.musee-armee.fr/ark:/66008/1924PO?posInSet=3&queryId=ff9ee89a-4884-47b3-8de7-fa339fd9e631>, (dostęp: 1 XII 2025).

Ryc. 54. Kusza z beltem i windą niemiecką (qranequin), Niemcy, lata 1480–1500. Musée de l'Armée w Paryżu, inw. nr: 1924 PO.

2.8.3. Kołczany i futerały

Kusze i belty musieli być chronione przed szkodliwym działaniem pogody, zarówno od deszczu jak i słońca. Jak zaznacza T. Grabarczyk bezpośrednich dowodów, że zaciężni z obrony potocznej używały kołczany na belty i futerały na kusze – brak. Akcesoria do kusz nie spisywano podczas przeglądów ani nie wpisywano do rejestrów utraconego uzbrojenia. Lecz niema wątpliwości, że tzw. tuły (*pharetra alias thul*) występowały w ekwipunku żołnierzy polskich. Świadczy o tym ikonografia, np. wyobrażenie kusznika na ołtarzu w Kościele Mariackim w Krakowie (zob. Ryc. 42). W zasobach zamków ruskich tuły spotykamy kilkakrotnie. We Lwowie, w końcu XV w. było 4⁴⁷⁸, a w Przemyślu w 1497 r. tylko 2 *reservacula sagittarum alias thuly*⁴⁷⁹. W rachunkach królewicza Zygmunta kilkakrotnie spotykamy tuły⁴⁸⁰. Nawet gdy kusze już wyszły z użytku, zdarzało się, że nadal belty przechowywano w tułach. Podczas lustracji zamku w Kamionce Strumiłowej w 1542 r. stwierdzono *dwa thuly a w tych thulych iest osm sypow bez pierza*⁴⁸¹. Takie kołczany w cenie 6–8 gr. robiono z cienkich deseczek obszytych skórą i niekiedy okuwano blachą. W 1501 r. za naprawę kołczanu królewicza Zygmunta

⁴⁷⁸ O. I, sygn. 19, k.18

⁴⁷⁹ O. LIV, sygn. 202, k. 1–11. M. Грушевський, *Описи Перемишльського староства...*, s. 10

⁴⁸⁰ *Účty dvora...*, s. 94, 99, 148, 167, 407.

⁴⁸¹ O. I, sygn. 62, k. 89–89v; O. Ганський, *Озброєння замку...*, s. 100.

zapłacono 12 denarów węgierskich⁴⁸². Z 1504 r. pochodzi informacja z cechu poznańskich siodlarzy, spośród których, żeby zdobyć rangę mistrza trzeba było wyprodukować 3 *pharetras alias thuli* z których 1 miał być wojskowy. J. Szymczak dodaje, że zgodnie z przepisami obowiązującymi w Poznaniu kołczan wojskowy powinien być być okuty żelazem, zaś „cywilne” trzeba było pokrywać skórą i solidnie oklejać⁴⁸³. Dobrym przykładem kołczanu z pocz. XVI w. może być zabytek przechowywany w Metropolitan Museum of Art w Nowym Yorku. Rama zabytku jest wykonana z drewna dębu lub brzozy i obszyta skórą borsuka (w czasach swojego użytkowania skóra była pokryta sierścią)⁴⁸⁴.

Ryc. 55. A) Kołczan na bełty z Kodeksu Baltazara Behema, k. 295, 1505 r.; B) Kołczan na bełty, pocz. XVI w., Niemcy lub Europa Wschodnia. The Metropolitan Museum of Art, New-York, inv. nr: 29.158.646a–l.

Kusze należało chronić przed wilgocią, dlatego trzeba było je przechowywać w nieprzemakających futerałach. Takie pokrowce wyrabiano z materiałów tekstylnych, futra, skóry, aczkolwiek trafiały się egzemplarze z drewna obciągniętego skórą. Za zwykle tekstylne płacono 3 gr., zaś za pokrowce skórzane w 1394 r. 5–6 gr. Ceny za nowe i naprawiane pokrowce królewicza Zygmunta Jagiellończyka znacznie się różniły bowiem w okresie 1504–1506 płacono za nie od 1 gr. do 21 gr. (w tym za pochwę

⁴⁸² Zsigmond lengyel herceg budai számadásai (1500–1502, 1505), wyd. A. Divéky, Budapest 1914, s. 47.

⁴⁸³ T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 137; J. Szymczak, *Ceny broni...*, s. 246–247; Z. Wawrzonowska, *Broń strzelcza*, [w:] UwPŚ/2, s. 57, 60; I. Turnau, *Polskie skórnictwo*, Wrocław 1983, s. 68.

⁴⁸⁴ *Quiver with Eleven Crossbow Bolts*, <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/34069>, (dostęp: 1 XII 2025); M. Loades, *The Crossbow*, p. 93.

mieczową)⁴⁸⁵. Czasem pokrowce zdobiono, lecz ciekawym faktem jest to, iż w 1490 r. w Krakowie wydano zakaz malarzom obciągać skórą wysokiego gatunku kołczany i sajdaki⁴⁸⁶. Oprócz futerałów miejsca newralgiczne (przede wszystkim łuczysko i cięciwę) zabezpieczano za pomocą pokrowców ze skóry lub płótna. Za takie pokrowce płacono 3–6 gr.⁴⁸⁷.

Ryc. 56. Strzelec konny wyposażony w kuszę zabezpieczoną futerałem i kopijnik; B) Futerał kuszy w powiększeniu. *Mittelalterliche Hausbuch von Schloss Wolfegg*, 1480, fol. 51v–52r1.

2.8.4. Ceny

Ceny kusz w II poł. XV w. kształtowały się na poziomie od 30 do 64 gr. Zależały od rodzaju naciągu. Najtańsze były te z hakami, egzemplarze z kozią nóżką kosztowały powyżej 48 gr., okazy z windą angielską – 50–52 gr., a broń wyposażona w windę niemiecką – 60–64 gr. We Lwowie w 1487 r. odnotowano zakup kusz za 48 gr. (4 *balistas, quelibet valuit marcam*⁴⁸⁸), czyli można przypuszczać, iż były to egzemplarze bojowe przeciętnej jakości napinane za pomocą haku u pasa albo z kozią nóżką. W pierwszych dekadach XVI w. ceny były bardzo zbliżone do tych z poprzedniego stulecia, tj. za duże kusze płacono 2 fl. za zwykle 48 gr.⁴⁸⁹

W wojskach zaciężnych za utratę kuszy wypłacano rekompensatę w wysokości 1 fl. Tak właśnie wyceniano kusze utracone w kampanii mołdawskiej 1497 r. Niskie w

⁴⁸⁵ J. Szymczak, *Rycerz z bronią...*, s. 245; Idem, *Organizacja produkcji...*, s. 281–282; T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 137; Z. Wawrzonowska, *Broń strzelcza*, [w:] UwPŚ/2, red. A. Nowakowski, Toruń 2003, s. 57.

⁴⁸⁶ J. Szymczak, *Producenci...*, s. 168.

⁴⁸⁷ J. Szymczak, *Ceny broni...*, s. 246.

⁴⁸⁸ AOCLA, t. 1, s. 383, nr 1861; J. Szymczak, *Producenci...*, s. 243.

⁴⁸⁹ J. Szymczak, *Rycerz z bronią...*, s. 242; Idem, *Ceny broni...*, s. 243, 244, 246; Z. Wawrzonowska, *Broń strzelcza*, [w:] UwPŚ/2, s. 60; A. Bołdyrew, *Produkcja i koszty...*, s. 91–92.

stosunku do cen rynkowych kusz prowadziło do tego, że broń, z którą piechurzy zaciężni stawali do przeglądu był nie najlepszej jakości, używana lub naprawiana⁴⁹⁰.

Niestety, do naszych czasów nie zachowała się w całości żadna kusza, którą by można było łączyć polskim wojskiem z przełomu XV i XVI w. Tym bardziej cenne, aczkolwiek fragmentaryczne informacje przynoszą znaleziska archeologiczne. Ponieważ do produkcji kusz stosowano głównie materiały naturalne, więc rozkładowi ulegały jej części drewniane (łóże i łuczysko), a części metalowe (strzemiono, elementy dźwigni spustowej i naciągu) poddają się wpływowi korozji i są trudne do zidentyfikowania⁴⁹¹. Mimo to w kolekcjach muzealnych znajduje się sporo grotów bełtów, które świadczą o powszechnym użyciu tej broni. Wśród zabytków można również trafić na części mechanizmu spustowego, orzecha.

2.8.5. Kusze w jeździe

Choć neurobalistyczna broń miotająca stopniowo traciła swoje znaczenia na rzecz broni palnej, to jednak w polskiej jeździe strzelcy nadal używali głównie kusz. W rejestrach zaciężnej jazdy w latach 1497–1498 są odnotowane rotę, które formowano z myślą o walce na ziemiach ruskich Królestwa Polskiego i w Mołdawii. W 1497 r., pisarze wojskowi zapisywali uzbrojenie żołnierzy nie będących kopijnikami lakonicznym określeniem zbroja strzelcza, całkowicie pomijając ich broń zaczepną. Badający wojska zaciężne w tym czasie T. Grabarczyk, takich wzmianek naliczył 116. Nie sposób stwierdzić, ilu z nich miało kusze, ile w tej liczbie mogło być kuszników, pewna część żołnierzy w tej grupie mogła bowiem być tzw. półkopijnikami czy miecznikami⁴⁹².

W 1498 r. pisarze już odnotowali 61 kusze w dwóch rotach (Aleksandra Sewera i Rożnowskiego). 82-konna rota Sewera (75 żołnierzy) spisana w Krakowie w lipcu 1498 r. po najeździe tureckim miała na uzbrojeniu 44 kuszy na 48 strzelców, których uzbrojenie ochronne było opisane w szczegółowo, poprzez wymienienie jego poszczególnych elementów. Spośród tych kusz 39 były naciągane za pomocą lewarów (*cum hewar*) czyli kozią nóżką, a 2 klikami (*cum gliky*) a więc windą niemiecką⁴⁹³. W rocie Jakuba

⁴⁹⁰ O. 85, sygn. 2, k. 134–135v; T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 140–141.

⁴⁹¹ Z. Wawrzonowska, *Broń strzelcza*, [w:] UwPŚ/2, s. 58; M. Mieściski, *Pozostałości krzyżackiego warsztatu kuszniczego na zamku w Człuchowie*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2020, nr 68 (3), s. 289.

⁴⁹² T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 102–103.

⁴⁹³ T. Grabarczyk, *Uzbrojenie w konnej rocie Aleksandra Sewera...*, s. 445–453, s. 445–447; Idem, *Jazda zaciężna...*, s. 59, 102–103, 231.

Rożnowskiego liczącej 130 jeźdźców, 92 żołnierzy służyło w zbrojach strzelczych, z czego 17 z nich posiadało kusze⁴⁹⁴.

Ryc. 57. Konny kusznik w zbroi strzelczej. *Mittelalterliche Hausbuch von Schloss Wolfegg*, 1480, fol. 51v–52r1.

Jeżeli w piechocie zanikanie kusz było przede wszystkim powiązane z rozpowszechnianiem broni palnej, to w jeździe wiązało się to z tzw. reformą „racką”, czyli masowym rozpowszechnianiu jazdy rackiej i husarskiej, jak to Bielski pisał:

*naszy Polacy od nich [od Raców] obaczyli ich sprawę służąc z nimi, bo przedtem z kuszami jeździli [...] od tegoż czasu ich obyczajem jeżdżą ku potrzebie wojennej z drzewem a z tarczą, porzuciwszy kusze*⁴⁹⁵.

Zdanie Bielskiego dobrze się koreluje z zawartością rejestrów popisowych jazdy zaciągniętej na służbę w 1501 r. Wynika z nich, że na uzbrojeniu 685 strzelców znajdowało się 640 kusz. Kusze były używane w rotach Buczackiego (102 szt.), Hynka (119 szt.), Michowskiego (123 szt.), Węgorzewskiego (127 szt.), Morawca (134 szt.), Mikołaja Krezy (28 szt.), Giebułtowskiego (5 szt.), Chodeckiego i Krzeczowskiego (po 1 szt.)⁴⁹⁶.

Niestety odczuwalny jest brak informacji źródłowych dla końca interesującego nas okresu. Możemy przypuszczać, iż w pierwszych dwóch dekadach XVI w., kusze w

⁴⁹⁴ O. 85, sygn. 3, k. 50–54v. Por. T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 231.

⁴⁹⁵ M. Bielski, *Sprawa rycerska...*, s. 335. U K. Górskiego: „gdyż przedtem nasi z kuszą tylko jeździli, którą tak mając u pasa, schyliwszy się na koniu, a kuszę o nogę zawadziwszy dopinali”. K. Górski, *Historia jazdy...*, s. 19.

⁴⁹⁶ O. 85, sygn. 5, k. 2–131.

jeździe zaciężnej odgrywały coraz mniejszą rolę. Można przywołać przykład bitwy pod Orszą 8 września 1514 r. Według M. Plewczyńskiego tej bitwie w składzie jazdy wojsk koronnych było zaledwie 15% kuszników⁴⁹⁷.

Badania Plewczyńskiego nad rejestrami popisowymi z lat 1527–1530 wyraźnie pokazują, iż w chorągwiach obrony potocznej w ziemiach ruskich Królestwa Polskiego nad strzelcami zdecydowanie przeważali husarze, stanowiący wówczas połowę całej jazdy⁴⁹⁸.

Nieco więcej informacji o obecności kusz na uzbrojeniu jazdy broniącej ziem ruskich, przynoszą rejestry chorągwi królewskiej (*curienses*). Jak wynika z badań J. Kałużnego, na przełomie XV i XVI w. podstawową bronią strzelczą w tej chorągwi była kusza. Rejestr dworzan od 10 sierpnia 1496 r. wracających ze służby na Rusi wykazuje 79 jeźdźców w zbrojach strzelczych, z czego na wyposażeniu 14 z nich odnotowano kusze⁴⁹⁹. Przy czym należy zauważyć, iż kusze występują razem ze zbrojami strzelczymi na początku rejestru, lecz później, czy to przez lenistwo pisarza czy z jakiegoś innego powodu są sami zbroje strzelcze. Wiosną 1498 r., we Lwowie dworzanie konni byli popisani przez Mikołaja Krezę, wtedy na uzbrojeniu 134 konnego oddziału (109 żołnierzy) było 76 kusz⁵⁰⁰. Rejestr królewskich *curienses* (324 jeźdźcy) z 2 stycznia 1500 r. sporządzony w Krakowie po rozliczeniu za starą służbę i w związku z prolongacją służby dworzan na kolejny okres wykazuje 189 kusz przy ogólnej liczbie 208 strzelców⁵⁰¹.

⁴⁹⁷ M. Plewczyński, *Wojny...*, t. 1, s. 53.

⁴⁹⁸ M. Plewczyński, *Wojny...*, t. 1, s. 55–56.

⁴⁹⁹ O. 85, sygn. 2, k. 10–14; K. Górski, *Historia jazdy...*, s. 279.

⁵⁰⁰ O. 85, sygn. 3, k. 107–111; J. Kałużny, *Chorągiew nadworna...*, s. 167–168, 255.

⁵⁰¹ J. Kałużny, *U boku króla. Chorągiew nadworna królów Polski u schyłku XV wieku*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica” 2019, nr 103, s. 68; Idem, *Chorągiew nadworna...*, s. 170–171, 274.

Ryc. 58. Strzelec konny z kuszą i w hełmie typu kapalin. Hans Talhoffer, *Fechtbuch*, 1459.

Co do kusz w pospolitym ruszeniu to w badanym okresie o ich obecności dowiadujemy się ze źródeł różnego rodzaju: aktów nadawczych królów polskich, materiałów lustracyjnych z ziem ruskich i podolskich 1469 r. oraz rejestrów zastępców pospolitego ruszenia z Wielkopolski na wyprawę mołdawską 1497 r. oraz wyprawę obronną przeciw Turkom w 1498 r.

Z aktów nadawczych zazwyczaj nie wynikało czy strzelec (*sagittarius*) miał być łucznikiem czy kusznikiem. Tylko sporadycznie trafiały się bardziej precyzyjne zapisy. Z aktów nadań Kazimierza Wielkiego z lat 1366-1369 w ziemi sanockiej wynika, że czasem władca określał, iż potrzebował strzelców z kuszami (*cum balista*). Podobnie było z nadaniami Władysława Opolczyka w 1373 r. w tejże ziemi⁵⁰². Z aktów nadań dokonanych przez Władysława Jagiełłę na Podolu w latach 1403, 1404, 1406, 1407, 1409, 1410, 1413, 1431-1434 wynika, że przynajmniej część szlachty, która otrzymywała ziemię zobowiązana była do wystawienia na wojnę kopijników i strzelców⁵⁰³. W tym okresie, bardzo rzadko w nadaniach doprecyzowano, o jakich strzelców – łuczników czy kuszników – chodziło. Przykładowo, podstoli krakowski Piotr Szafraniec w 1404 r. miałby wyruszyć się na wyprawę z poczem złożonym z 6 kopijników i 12 kuszników

⁵⁰² P. N. Kotowicz, P. Skowroński, *New Rulers, New Rules? Changes in Military Equipment during the 13th and 14th Centuries in the Area of the Sanok Land*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae” 2020, t. 33, s. 60–61, tab. 1.

⁵⁰³ В. Михайловський, *Еластична спільнота...*, с. 92–93, 114; Ю. Сіцінський, *Поділля під владою Литви*, ред. Д. Ващук, М. Мошак, Кам'янець-Подільський 2009, с. 77, 85.

(*ballistariis*)⁵⁰⁴. Podobnie miał być wyposażony poczet Fredry wg. nadania z 1410 r. – *una hasta et duobus ballistariis decenter armatis*⁵⁰⁵ oraz w 1434 r. *nobilis et strenuus Johannes Kruschyna de Galow, miles fidelis* też miał pojawiać się na wyprawy z kopio i trzema kusznikami⁵⁰⁶. Z kolei w podolskich nadaniach Władysława III Warneńczyka nie określano jakiego typu strzelców potrzebowano⁵⁰⁷.

W materiałach lustracyjnych z 1469 r. (tzw. *Bona Regalia Onerata*) kusze też występują epizodycznie⁵⁰⁸. Jedna ze wzmianek mówi, że bojarzyn *Fyedor Czalhansky* miał wystawiać *tribus balistis in equis valentibus*⁵⁰⁹. Jeden z braci kasztelana przemyskiego Dobiesława Odrowąża (Mikołaj lub Paweł) miał wystawić kopijnika i 3 kuszników⁵¹⁰. Z kolei od niejakiego Wnuczkowi dano prawo wyboru: jego trzech strzelcy mieli posiadać konie wartości 3 grzywien, zaś uzbrojeni mogli być w kusze lub łuki⁵¹¹. Z kolei rycerz z ziemi halickiej Jan Myłowański był zobowiązany do wystawienia pocztu złożonego z 2 kopijników, 2 kuszników i 2 łuczników na dobrych koniach⁵¹². Lecz takie zapisy były rzadkością, większość strzelców była zapisywana po prostu jako *sagittariis*.

W zapiskach dotyczących wielkopolskich pieszych i konnych zastępców kusza była podstawowym rodzajem broni strzelczej, spotykamy jej aż 184 razy, z czego na uzbrojeniu jeźdźców było kusz 171, zaś pieszych tylko 13⁵¹³. Przytoczone powyżej wzmianki potwierdzają to, że na ziemiach ruskich pełniono służbę z kuszami. Można przypuszczać, że w pospolitym ruszeniu, podobnie jak w wojskach zaciężnych i chorągwi nadwornej, popularność kuszy malała⁵¹⁴.

2.8.6. Kusze w piechocie

W polskiej piechocie zaciężnej u schyłku XV i w początkach XVI w. przeważali żołnierze uzbrojeni w broń strzelczą. Tak też było w rotach pieszych zaciągniętych w 1496 r. W

⁵⁰⁴ ZDM, t. 4, nr 1079. В. Михайловський, *Еластична спільнота...*, с. 92–93, таб. 1.

⁵⁰⁵ ZDM, cz. 6, nr 1749. В. Михайловський, *Еластична спільнота...*, с. 92–93, таб. 1.

⁵⁰⁶ *una hasta et tribus balistariis*. ZDM, cz. 7, nr 2102. В. Михайловський, *Еластична спільнота...*, с. 114, таб. 4.

⁵⁰⁷ В. Михайловський, *Надання земельної власності у Подільському воєводстві за панування Владислава III (1434–1444)*, „Український археографічний щорічник” 2004, вип. 8/9, с. 233–234.

⁵⁰⁸ *Bona Regalia onerata in terris Russiae etc. Lustratio 1469 r.*, [w:] *Źródła dziejowe*, t. 18, cz. 1: *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 7, cz. 1: *Ziemie Ruskie. Ruś Czerwona*, wyd. A. Jabłonowski, Warszawa 1902, s. 1–72 [dalej: BR].

⁵⁰⁹ BR, s. 8.

⁵¹⁰ [...] *cum una hasta et tribus balistarum in equis decernentibus*. BR, s. 10.

⁵¹¹ [...] *servicium in equo valore trium marcarum cum balistis sive arcu*. BR, s. 9.

⁵¹² [...] *due haste, due baliste, quatuor sagittarii cum arcubus et equis valentibus*. BR, s. 36.

⁵¹³ AE, nr 268–656.

⁵¹⁴ M. Plewczyński, *Wojny...*, t. 1, s. 52–55; P. Drózd, *Orsza 1514*, Warszawa 2000, s. 136.

pięciu rejestrach spisanych pod Sandomierzem (roty Hynka, Polaka, Hubatego, Kałusza i Kani) i jednej pod Zawichostem (Luboszwarski) odnotowano łącznie 1012 żołnierzy z czego 837 było strzelcami. W tej grupie wyposażonych w piechurów z kuszami było 611, co stanowiło 73% strzelców. Pozostali strzelcy uzbrojeni byli w broń palną. Pewną nowością była obecność 2 kusz z metalowymi łuczyskami (0,3% wszystkich kusz), które mieli na uzbrojeniu ludzie Luboszwarskiego⁵¹⁵.

W 6 rotach pieszych (Zaleskiego, Kacpra, Tworzyjana, Kuropłocha, Wrony, Szolca) spisanych w czerwcu 1497 r. we Lwowie, tuż przed wyprawą do Mołdawii) służyło 317 żołnierzy, w tym 238 (31%), którzy mieli na uzbrojeniu 74 kusze⁵¹⁶. O zmierzchu ery kusz również mogą świadczyć adnotacje stosownie uzbrojenia trzech żołnierzy z rotę Hanusza Szolca, którym polecono zamienić kusze na rusznice⁵¹⁷.

Ryc. 59. Strzelcy piesi z kuszami. Widać hełmy (łębki i kapaliny) oraz obojczyki. *Mittelalterliche Hausbuch von Schloss Wolfegg*, 1480, fol. 51v–52r1.

W trzech rotach spisanych we Lwowie już po wyprawie mołdawskiej, czyli w rotach Jana Kałusza, Albrechta Kani i Łukasza Luboszwarskiego (503 żołnierzy) sytuacja

⁵¹⁵ O.85, sygn. 2, k. 43–81v; T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 130, 141, 248–249; Idem, *Broń strzelcza piechoty...*, s. 153.

⁵¹⁶ O. 85, sygn. 2, k. 103–112, 147–156v. Por. T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 147, 249.

⁵¹⁷ M. Adamczewski, *Uzbrojenie zaciężnych rot pieszych wojska polskiego (1471–1500)*, „Rocznik Łódzki” 1989, t. 39, s. 253.

była podobna. 403 strzelców miało na uzbrojeniu 177 kusz (44% strzelców) przy 226 rusznicach⁵¹⁸.

Kolejną porcję informacji o kuszach na wyposażeniu piechoty przynoszą rejestry z 1498 r. Na przełomie wiosny i lata tego roku zaciągnięto liczną jazdę oraz piechotę. Do naszych czasów zachowały się materiały lustracyjne dla 17 rot (ok. 1950 żołnierzy) – przypuszczalnie spisanych we Lwowie (jak w przypadku części chorągwi królewskiej)⁵¹⁹. Jak wynika z rejestrów, w pięciu oddziałach (Sokołowskiego, Sławickiego, Skały, Chomutowskiego, Hubatego) kusz było więcej niż rusznic. W pozostałych rotach liczba rusznic była już wyższa od kusz (roty Zaleskiego, Marczysha, Sternysza, Letowskiego, Morawczyka, Kolencza, Polaka, Rożnowskiego), zaś w trzech (Brzeskiego, Samsona, Mądrego) kusze w ogóle zostali wycofane z uzbrojenia na korzyść broni palnej. Na wyposażeniu 1578 strzelców było więc 729 kusz (blisko 40% strzelców), z czego 39 kusz określono jako stare (5%), 1 jako złą (0,13%), a 124 jako *podzelowane* (17%). 9 żołnierzy miały kusze z żelaznymi łuczyskami⁵²⁰.

Brak jest informacji o kuszach w spisany w Bełzie rejestrze piechurów rotmistrza Macieja Polaka z lutego 1499 r. przez Mikołaja Firleja. Rota ta liczyła 173 żołnierzy, w tym uzbrojenie 141 strzelców zostało określone jako zbroje strzelcze. Nie wiadomo ilu z nich miało kusze⁵²¹.

Natomiast gwałtowny spadek liczby kusz zauważalny jest w rotach pełniących służbę w 1500 r. Na 515 żołnierzy z trzech rota (Kałusza, Luboszwarskiego, Kani) spisanych w Leżajsku, z 405 strzelców, 67 (17 %) miało kusze⁵²².

⁵¹⁸ O. 85, sygn. 2, k. 147–156v.

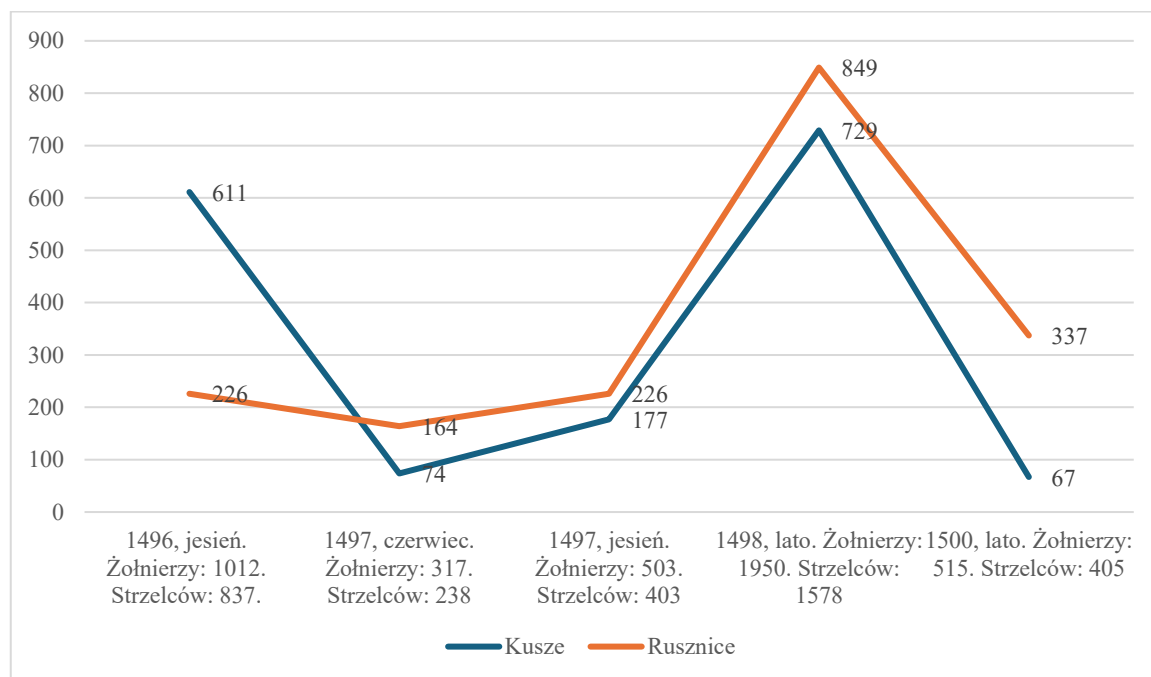
⁵¹⁹ T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 147–148, 258; Z. Spieralski, *Po klęsce bukowińskiej 1497 r. Pierwsze najazdy Turków na Polskę*, „*Studia i Materiały do Historii Wojskowości*” 1963, t. 9, s. 52.

⁵²⁰ O. 85, sygn. 3, k. 58–91v; T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 130, 147–148.

⁵²¹ O. 85, sygn. 3, k. 131–132; T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 35.

⁵²² T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 141, 148, 262.

Wykres 1. Stosunek liczby kusz i rusznic do liczby strzelców w piechocie zaciężnej w latach 1496, 1497, 1498, 1500.

Źródło: opracowanie własne na podstawie O. 85, sygn. 2 i 3.

Dla początków XVI w. dysponujemy znacznie skromniejszą bazą źródłową, w konsekwencji trudno dokładniej prześledzić informacje o kuszach na wyposażeniu zaciężnej piechoty. Jednak nieliczne informacje zdają się potwierdzać trend zastępowania kusz przez broń palną. Wynika to z listy strat poniesionych przez zaciężnych piechurów podczas kampanii mołdawskiej 1509 r. Wówczas, na 248 straconych rusznic przypadała raptem 1 kusza (*balista*). Jej wartość, łącznie z pawężą, wyceniono na 1 fl., więc za samą kuszę płacono 15 gr., czyli dwa razy mniej niż za utratę rusznicy. Informacja o tej jedynej utraconej kuszy dotyczy roty Jana Flaszki, który w tym czasie stracił 37 rusznic. Oddział ten utracił też 3 konie strzelcze, możliwe więc, że kusza należała do jeźdźca⁵²³.

Jak zaznacza A. Bołdyrew – „trudno jednoznacznie wypowiadać się na temat lat 1501–1521, skoro brak szczegółowych źródeł do tego okresu”, więc możemy tylko przypuszczać, iż liczba kusz nieustannie spadała, ponieważ w latach 1522–1547 spośród 12 tys. wzmianek o uzbrojeniu zaledwie 4 dotyczyły kusz. Dwie z tych kusz były na uzbrojeniu jeźdźców z roty pieszej Jerzego Krzyckiego (119 żołnierzy), a dwie kolejne

⁵²³ RK, sygn. 43, k. 34.

znalazły się w rocie Lamberta Gnoyeńskiego (72 żołnierzy)⁵²⁴. Oddziały te były spisane we Lwowie w czerwcu 1528 r.⁵²⁵

Powyższe zestawienie danych o kuszach na wyposażeniu piechoty jednoznacznie wskazuje na malejącą rolę samostrzałów, które w zaciężnej piechocie były wypierane przez rusznice.

2.8.7. Kusze w arsenałach zamkowych

W omawianym okresie kusze odgrywały w polu coraz mniejszą rolę, a to z kolei oznaczało ich stopniowe wycofywanie z uzbrojenia wojsk i przekazywanie do arsenałów zamkowych, w których te były przechowywane przez kolejne dekady⁵²⁶.

Inwentaryzacja zamków podolskich w 1494 r. pokazała bardzo zły stan kuszek zamkowych. W Kamieńcu Podolskim spisano 102 kusze, z których 90 było połamane i tylko 12 było w miarę dobre (*mediocriter bone*). Przechowywano tam również gotowe bełty (*zypy*), którymi wypełnione było 9 beczulek (*byerzvyenicze sive beczulki*). Ponadto była tam pewna ilość samych brzechw do bełtów⁵²⁷. Kusze te były przechowywane w jednym pomieszczeniu z rusznicami, hakownicami i prochem, co świadczy, że były to kusze ręczne, nie wałowe⁵²⁸.

Zamek w Smotryczu, w tym samym roku dysponował tylko 16 kuszami, z których 9 były starej roboty, do czego się nie nadające się, pozostałych 7 samostrzałów było połamanych. Kusze te były przechowywane w bramie zamkowej. Z kolei bełty znajdowały się w dwóch beczkach, jak zaznaczono, jedna pełna, druga nie do końca⁵²⁹.

Jeszcze mniej kuszek przechowywano w owym czasie na zamku w Skale Podolskiej. Zaledwie 7 nie nadających się do walki kuszek wisiało na ścianach, a ósma była

⁵²⁴ A. Bóldyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 27, 219–220.

⁵²⁵ O. 85, sygn. 17, k. 85, 87–93.

⁵²⁶ K. Górski, *Historia Piechoty...*, s. 13; A. Bóldyrew, *Produkcja i koszty...*, s. 91.

⁵²⁷ *baliste duodecim mediocriter bone et nonaginta male, fracte, nullius valoris*. O. LIV, sygn. 19, k. 9v; M. Грушевський, *Опись Подільських замків...*, c. 11; K. Górski, *Historia Artylerii Polskiej*, Warszawa 1902, s. 218; J. Szymczak, *Zasoby uzbrojenia...*, s. 297; Idem, J. Szymczak, *Rycerz z bronią...*, s. 266; O. Паменицька, *Castrum Camenecensis. Фортеця Кам'янець: (пізньоантичний-ранньомодерний час)*, Кам'янець-Подільський 2012, c. 609.

⁵²⁸ O. Мальченко, *Арсенали...*, c. 154–155;

⁵²⁹ *baliste in valva pendent novem veteris artis, sed nullius valoris, et septem fracte [...] tela due byryuenyce: una plena, alia non plena modicum*. O. LIV, sygn. 19, k. 1v; M. Грушевський, *Опись Подільських замків...*, c. 16; K. Górski, *Historia Artylerii...*, s. 219; J. Szymczak, *Zasoby uzbrojenia...*, s. 297; O. Мальченко, *Арсенали...*, c. 155.

rozmontowana – osobno składowano łoże i łuk. Bełtów była jedna niepełna beczka i niewielka liczba samych brzechw⁵³⁰.

Choć ważnym ośrodkiem produkcji kusz był Lwów, to stan uzbrojenia obydwóch zamków lwowskich nie prezentował się dobrze⁵³¹. Tak więc, w 1495 r., na Wysokim Zamku przechowywano 65 uszkodzonych kusz i 7 starych balist, czy dużych kusz wałowych. Gotowe do użycia bełty były składowane w 6 beczkach. Nieosadzone szypy oraz brzechwy (w liczbie ponad tysiąc) przechowywano w kilku innych beczkach. Również spotykamy tu 5 zestawów naprawczych do kusz⁵³². Do napinania cięciw kusz służyły 3 naciągi „kolowrothy”, pod którym określeniem kryły się najpewniej windy angielskie⁵³³. Uwzględniając obecność danych przyrządów można przypuszczać, iż korzystano z nich kolejno przy naciąganiu wyżej wspomnianych 7 „castrenses baliste antique” czyli dużych kusz wałowych⁵³⁴. Jeszcze skromniej wyglądały zasoby kusz na lwowskim Niskim Zamku, gdzie składowano 19 starych i połamanych kusz⁵³⁵.

Trochę cenniejszą informację zawiera wspomniany niedatowany inwentarz lwowski z końca XV w. Jak zaznacza J. Szymczak, różnice z inwentarzem poprzednim są minimalne. Odnotowano w nim informacje o 60 połamanych i 7 starych kuszach przechowywanych na Wysokim zamku, o 2 kołowrotach do kusz oraz o 4 kołczanach (tułach)⁵³⁶. Lustracja tego zamku z 1509 r. wspomina tylko o broni palnej, nie znajdziemy

⁵³⁰ *septem balistę nullius valoris et octava ballista – arcus seorsum et szocha seorsum [...] tela, alias szypy, unum vas alias byrzwyenycza, alias po polsku czwarthka [...] brzechwy ad existimacionem unius capecie*; O. LIV, sygn. 19, k. 4; M. Грушевський, *Опись Подільських замків...*, s. 5; O. Мальченко, *Арсенали...*, c. 155;

⁵³¹ J. Szymczak, *Producenci...*, s. 163.

⁵³² *Balistarum destructarum, alias zaskodnych, sunt sexaginta quinque et castrenses balistę antique in numero septem [...] sex vasa telorum alias szypoff osszadzonych [...] telorum sunt aliquot capecie, absque vasis posite, eciam osszadzonych, nouiter reparate [...] brzechwy – iste non sunt numerate, quorum est copia*

existimacione mille et vitra capeciarum [...] quedam instrumenta artificum balistariorum porciones quinque [...] tres kolowrothy pro trahendis balistis. O. LVI, sygn. 144, k. 13v; M. Грушевський, *Опись Львівського замку...*, c. 4–5; K. Górski, *Historia artylerii...*, s. 219; J. Szymczak, *Zasoby uzbrojenia...*, s. 298; O. Мальченко, *Арсенали...*, c. 154.

⁵³³ K. Górski błędnie odczytał liczbę *tres* jako *sex*. U K. Górskiego: *sex kolowrothy pro trahendas balistas*, K. Górski, *Historia Artylerii Polskiej...*, s. 220. Porównaj z *tres kolowrothy pro trahendis balistis*, M. Грушевський, *Опись Львівського замку...*, c. 5. Racje miał M. Hruszewski, *vide*: O. LVI, sygn. 144, k. 13v; *Słownik staropolski*, t. III, I–K, s. 320.

⁵³⁴ Tego rodzaju kusze, miały się naciągu 200–500 kg, O. Мальченко, *Арсенали...*, c. 159.

⁵³⁵ *Baliste destructe, alias zaskodne, decim novem*. O. LVI, sygn. 144, k. 15v; M. Грушевський, *Опись Львівського замку...*, c. 7; O. Мальченко, *Арсенали...*, c. 154.

⁵³⁶ O. I, sygn. 19, k. 17–19v; J. Senkowski, *Materiały archiwalne do historii organizacji polskiej siły zbrojnej w drugiej poł. XV w. przechowywane w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie*, „Studia i Materiały do Historii Sztuki Wojennej” 1954, t. 1, s. 519; J. Szymczak, *Zasoby uzbrojenia...*, s. 298.

na jej kartach żadnych kusz⁵³⁷. Natomiast, stare kusze ponownie pojawiają się w późniejszych lustracjach: 65 starych połamanych kusz w 1535 r. oraz 30 w 1558 r.⁵³⁸

W mniejszych zamkach w województwa ruskiego sytuacja z kuszami też była nie najlepsza. Na zamku w Glinianach w 1495 r. była odnotowana wyłącznie broń palna, a o kuszach przypominały tylko dwie wiązanki bełtów (120 szt.)⁵³⁹. W zamku w Przemyślu w 1497 r. było 7 kusz, 2 tuły i tylko jeden mechanizm do naciągania kusz – *klyky*⁵⁴⁰. Te same kusze były tam w 1508 r.⁵⁴¹ Na zamku w Samborze w 1509 r. znajdowały się 3 kusze⁵⁴². W arsenale zamku w Ratnie w 1512 r. składowano 13 kusz, 4 *klyki* i 1 *hewarem*. Jak zanotował pisarz – bełtów było „niemało”⁵⁴³. Podsumowując, należy zauważyć, iż spośród wszystkich kusz odnotowanych w inwentarzach zamkowych (293 szt.) tylko 35 szt. było w gotowości do użycia bojowego (12% od liczby ogólnej)⁵⁴⁴.

Z punktu widzenia stanu technicznego kusze składowane w zamkach były bronią przestarzałą i w zdecydowanej większości niezdatną do użycia. Jak jednak zauważa O. Malczenko, kusze te można traktować nie jak „niewielką ilość uzbrojenia przestarzałego” lecz „niewielką ilość uzbrojenia niezbędnego” które wymagało natychmiastowej naprawy⁵⁴⁵. Badacz ten przypuszcza, iż większość usterek w kuszach była spowodowana złym stanem cięciw. Można przypuszczać, iż taki stan rzeczy nie mógł trwać stale i przy otrzymaniu wiadomości o nadchodzącym nieprzyjacielu kusze te można było natychmiast naprawić, o czym przykładowo świadczy, obecność 5 zestawów naprawczych do kusz na Wysokim Zamku we Lwowie. Z pewnością obrona Lwowa nie opierała się tylko na zasobach broni składowanej w zamku. Niewątpliwie też pewną ilość

⁵³⁷ J. Szymczak, *Rycerz z bronią...*, s. 266.

⁵³⁸ O. Мальченко, *Арсенали...*, c. 154.

⁵³⁹ *telorum due capacie ossadzonych*. O. LVI, sygn. 144, k. 20; M. Грушевський, *Опись Львівського замку...*, c. 11; K. Górski, *Historia Artylerii...*, s. 220; J. Szymczak, *Zasoby uzbrojenia...*, s. 298–299.

⁵⁴⁰ *VII balistę [...] duo reservacula sagittarum alias thuly, absque klyky*. O. LIV, sygn. 202, k. 2; M. Грушевський, *Описи Перемишльського староства...*, c. 10; J. Szymczak, *Zasoby uzbrojenia...*, s. 299; Idem, J. Szymczak, *Rycerz z bronią...*, s. 266–267; O. Мальченко, *Арсенали...*, c. 154.

⁵⁴¹ O. LVI, sygn. 49, k. 13v.

⁵⁴² O. LVI, sygn. 250, k. 28.

⁵⁴³ *ibidem sagithe alias schipi ad balistas sunt non pauce [...] baliste castrenses tredecim, klyky czwory reformate, hewar unus*. O. LIV, sygn. 9, k. 98–104; M. Грушевський, *Описи Ратенського староства...*, c. 30; O. Мальченко, *Арсенали...*, c. 154–155.

⁵⁴⁴ Dla porównania można przytoczyć informacje z siedmiogrodzkiego Hermannstadt (Sybin). W mieście też zamieszkiwała niewielka grupa pochodzących z terenów Rzeszy rzemieślników produkujących i sprzedających kusze. W 1492 r. w tamtejszym arsenale miejskim było 117 kusz, co jest porównywalnym do arsenału w Kamieńcu, O. Мальченко, *Арсенали...*, c. 155–156; Ю. Шокарев, *Луки и арбалеты*, Москва 2003, c. 63.

⁵⁴⁵ O. Мальченко, *Арсенали...*, c. 154.

kusz posiadali mieszczenie. Warto też zauważyć, że w warunkach walk oblężniczych, nie można mówić o tym, że kusze były bezużyteczne, podczas obrony przydatna mogła być każda broń⁵⁴⁶.

2.9. Łuki

W Europie zachodniej na przełomie wieku XV i XVI łuk i kusza traciły na znaczeniu. Natomiast inaczej było w Polsce, gdzie kusze wprawdzie w początkach XVI w. zaczęły wychodzić z użycia, to z łukami jest wręcz przeciwnie, wracają do łask. Był to jednak proces i nie możemy wskazać dokładnej daty masowego przezbrajania jazdy polskiej z kusz na łuki⁵⁴⁷.

U wschodnich sąsiadów Polski, a zwłaszcza wśród Tatarów łuk od zawsze był podstawową bronią dystansową jazdy. Ich refleksyjne łuki były groźną bronią sukcesywnie konkurującą z bronią palną europejskich żołnierzy⁵⁴⁸. W Polsce średniowiecznej znano dwa rodzaje łuków: zwykłe drewniane (równikowe) oraz refleksyjne kompozytowe (zwane potocznie wschodnimi)⁵⁴⁹. Z tymi ostatnimi wojownicy z Rusi Czerwonej i Podola byli zaznajomieni od dawna, ponieważ te ziemie sąsiadowały z Wielkim Stepem i zasiedlającymi ich koczownikami używającymi takiej broni od wieków. Choć źródła pisane nie mówią o tym wprost, to można przyjąć z dużą dozą prawdopodobieństwa, że łuki na uzbrojeniu wojsk pełniących służbę na ziemiach ruskich Królestwa Polskiego, były łukami refleksyjnymi, za czym przemawiają częste kontakty z wojskowością tatarską, mołdawską i turecką. O tym, że jazda polska używała łuków refleksyjnych informują rejestry wojsk zaciężnych z 1531 r., w których są wzmiankowane tzw. sahajdaki (*sahaydak*), czyli zestaw pokrowców służących do przenoszenia łuku i strzał. W sahajdakach noszono wyłącznie łuki azjatyckie, czyli łuki refleksyjne kompozytowe⁵⁵⁰.

Budowa łuku refleksyjnego była bardzo skomplikowana, a jego produkcja często trwała ponad rok. Od XV w. koczownicy korzystali z dwóch rodzajów łuków azjatyckich:

⁵⁴⁶ Jak zaznacza O. Malczenka, siły przebicia zwykłej kuszy z mocą naciągu cięciwy w 150 kg całkiem starczyło do wyeliminowania z walki lekkozbrojnego jeźdźcy tatarskiego ubranego w zbroje skórzaną lub kolczugę, O. Мальченко, *Арсенали...*, s. 156.

⁵⁴⁷ A. Bołdyrew, *The Bow in the Borderland in the 16th Century*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae” 2017, nr 30, s. 12.

⁵⁴⁸ N. Mika, *Problematyka tatarska w polityce europejskiej od połowy XV do początku XVI w.*, Kraków-Warszawa 2020, s. 27, 32; W. Świętosławski, *Uzbrojenie koczowników Wielkiego Stepu w czasach ekspansji Mongołów (XII–XIV w.)*, „Acta Archaeologica Lodziensia” 1996, nr 40, s. 39–41.

⁵⁴⁹ J. Szymczak, *Rycerz z bronią...*, s. 217, 231; Z. Wawrzonowska, *Broń strzelcza*, [w:] UwPŚ/2, s. 53.

⁵⁵⁰ *Rejestry popisowe wojska koronnego 1531*, wyd. A. Bołdyrew, Warszawa 2023, s. 12. A. Bołdyrew, *The Bow...*, s. 12.

refleksyjnych oraz retrofleksyjnych które wyróżniają się charakterystycznym wygięciem ramion w stanie spoczynku. Różnią się one kluczową cechą budowy, która wpływa na ich wydajność. Ten pierwszy, to łuk, którego ramiona są wygięte w przeciwnym kierunku do naciągania cięciwy. Kiedy cięciwa jest napięta, ramiona prostują się, magazynując dużą ilość energii. Taka konstrukcja pozwala na uzyskanie większej siły naciągu oraz prędkości strzały przy stosunkowo krótkim łuku, a więc, był idealny do użycia z konia. Natomiast łuk drugiego typu, jest bardziej zaawansowaną odmianą pierwszego. Oprócz wygięcia ramion, ma on sztywne je zakończone (tzw. wsporniki lub gryfy), które nie uginają się podczas naciągania. Kiedy cięciwa jest naciągana, początkowo pracują tylko elastyczne części ramion. Dopiero w końcowej fazie naciągu cięciwa uderza w sztywne wsporniki, powodując ich gwałtowne odgięcie. Ten mechanizm zwiększa dynamikę łuku, co przekłada się na znacznie większą energię kinetyczną przekazywaną strzale. Dzięki temu łuk retrofleksyjny wyrzucał strzały z większą prędkością niż łuk refleksyjny⁵⁵¹.

Wykonywano go sklejjąc ze sobą listwy giętkiego i twardego drewna (np. jałowiec i brzoza czy sosna i brzoza), warstwę rogową (na brzuchu) i pas ścięgien (strona grzbietowa). Do tego dodawano rogi z drewnianymi ramionami, wygięte na zewnątrz od łuczника na które naciągano cięciwę. Całość pokrywano warstwą z łyka (np. brzozowego) i niekiedy lakierowano⁵⁵².

Długość łuków tatarskich, tureckich, arabskich i ruskich rzadko przewyższała 150–160 cm, a w stanie z nałożoną cięciwą nie więcej niż 130 cm⁵⁵³. Łuki wymagały stałej konserwacji, a ich największym wrogiem była woda i mróz. Np. w 1444 r., podczas zimowej kampanii przeciwko Tatarom, ci nie mogli strzelać w jazdę moskiewską, ponieważ „od wielkiego mrozu i chłodu i wiatru i wiru ich łuki i strzały nie nadawały się do niczego”⁵⁵⁴.

⁵⁵¹ M. Loades, *The Composite Bow*, Osprey: Weapon 043, Oxford 2016, p. 6–8; Idem, *Longbow, crossbow, composite bow and Japanese yumi*, Oxford 2019, p. 281–287; J. Werner, *Polska broń...*, s. 26; N. Mika, *Problematyka tatarska...*, s. 32.

⁵⁵² J. Werner, *Polska broń...*, s. 14, 27–28; J. Zawisza, *Wschodni łuk kompozytowy*, „Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska” 2006, nr 19, s. 220–221; M. Loades, *The Composite Bow...*, p. 22–26; Э. Аствацатурян, *Турецкое оружие...*, с. 192–195; І. Печенюк, *Давньоруська ручна метальна зброя (лук і стріли) як джерело вивчення історії науки і техніки*, „Дослідження з історії техніки” 2010, вип. 12, с. 14–15.

⁵⁵³ А. Медведев, *Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел) VIII–XIV вв.*, Москва 1966, с. 15.

⁵⁵⁴ *от великого мраза и студени великіа и вѣтра и вихра луки ихъ и стрѣлы ни во чтоже быша. Полное собрание русских летописей*, т. 12, *Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью*, Санкт-Петербург 1901, с. 62 (dalej: ПСРЛ); А. Медведев, *Ручное метательное оружие...*, с. 15.

Strzały łuku tureckiego mierzyły 75–80 cm⁵⁵⁵. Dla rażenia różnych celów stosowano strzały o odpowiednich grotach, z trzpieniem lub tuleją. Łuki przechowywano w specjalnych futerałach – łubiach, a strzały w tulach albo kołczanach (np. Tatarzy mieli w swoich kołczanach 18–20 strzał)⁵⁵⁶. Cały zestaw akcesoriów łuczniczych zwano terminem sahajdak (z tiurk. *sadaq*, z mong. *sagadag*)⁵⁵⁷. Ceny łuków i związanego z nimi osprzętu w pierwszej połowie XVI w. wahały się od 1 grzywny (48 gr.) do 2 fl. (60 gr.)⁵⁵⁸.

W kolekcjach muzealnych przechowywane jest stosunkowo wiele łuków refleksyjnych. Są to jednak egzemplarze nowsze, zwykle z XVII i XVIII w. Do nielicznych przykładów łuku kompozytowego datowanego na pocz. XVI w. należy może być łuk ze zbiorów Metropolitan Museum w Nowym Jorku. Pochodzenie tego egzemplarza nie zostało jednoznacznie określone, mógł zostać wyprodukowany we Włoszech, ale też Indiach czy Persji. Do jego wyprodukowania użyto drewno, róg, ścięgna bycze czy łosiowe, całość jest pomalowana. Długość łuku 59,7 cm, grubość ok. 4,1 cm⁵⁵⁹. Spośród późniejszych egzemplarzy można jeszcze wymienić łuk krymsko-tatarskiego typu wyprodukowany w Turcji, w końcu XVIII–XIX w. jest wystawiony w Kijowie. Łuk ma długość 123 cm oraz charakterystyczne ramiona w wyglądzie litery S, z których dolne jest krótsze od górnego. Broń jest ornamentowana i nie posiada skórzanego opłotu, co wskazują, iż była to broń sportowa⁵⁶⁰. Dobrym przykładem łubia i kołczanu jest zestaw z II poł. XVII w. wystawiony w Skarbcu Jasnogórskim w Częstochowie. Skórzane, bogato zdobione łubie ma wysokość 64,5 cm i szerokość 27,5 cm. Kołczan ma wysokość 38 cm, szerokość w linii środkowej 15 cm, a długość pasa przy kołczanie wynosi 190 cm⁵⁶¹. Mimo, że powyższe przykłady pochodzą z okresu późniejszego niż XV–XVI w., to warto je tu przytoczyć, bowiem konstrukcja łuku refleksyjnego nie ulegała większym zmianom na przestrzeni wieków.

⁵⁵⁵ Э. Аствацатурян, *Турецкое оружие...*, с. 194.

⁵⁵⁶ J. Werner, *Polska broń...*, s. 19, 33–34; Л. Г. де Боплан, *Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн*, пер. Я. Кравець, З. Борисюк, ред. Київ–Кембрідж 1990, с. 155.

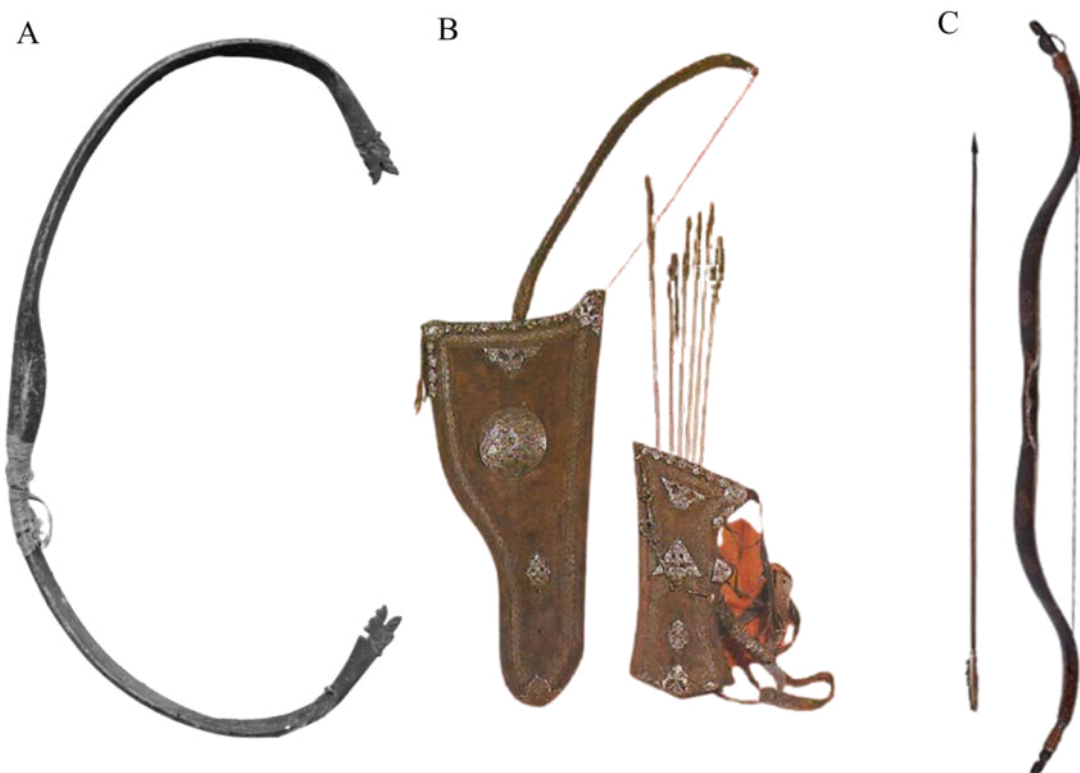
⁵⁵⁷ W. Kwaśniewicz, *Encyklopedia...*, s. 405–406; A. Boldyrew, *The Bow...*, s. 12.

⁵⁵⁸ A. Boldyrew, *Produkcja i koszty...*, s. 67–68, 260.

⁵⁵⁹ Bow, <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/25830>, (dostęp: 1 XII 2025).

⁵⁶⁰ О. Попельницька, *Лук „східного” типу XVIII–XIX ст. у зібранні Національного музею історії України*, [w:] *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірник наукових статей*, вип. 22, ч. 1, Київ 2013, с. 166–170.

⁵⁶¹ Z. Żygulski, *Stara broń...*, s. 117.

Ryc. 60. A) Łuk, bl. 1500 r, Włochy–India–Persia, The Metropolitan Museum, New York, nr kat. 13.146; B) Sahajdak turecki, II poł. XVII w., Skarbiec Jasnogórski w Częstochowie; C) Łuk krymsko-tatarski (wersja sportowa) i strzała, druga poł. XVIII–XIX w., Turcja, Narodowe Muzeum Historii Ukrainy, Kijów.

2.9.1. Łuki w jeździe

W chorągwi nadwornej służyła niewielka liczba jeźdźców tatarskich. Ich uzbrojenie określano formułą *s przyprawa tatarską* lub *obyczajem tatarskim*⁵⁶². Dwóch jeźdźców, których uzbrojenie jest opisane jako *apparati thartarorum plenario* spotykamy w poczie „wojewodzica podolskiego” Jana Buczackiego spisanych we Lwowie 8 lutego 1499 r.⁵⁶³ Pod tymi zapisami kryje się najpewniej wschodni zestaw uzbrojenia: sahajdak, szabla i tarcza-kałkan. Ponadto uzbrojonego w łuk trębacza – Jana Bielewę spotykamy w poczie dworzanina Piotra Turka Łąckiego popisanej, możliwie, w Krasnymstawie w lutym 1499 r.⁵⁶⁴

⁵⁶² T. Grabarczyk, „*Po racku...*”, s. 125; J. Kałużny, *U boku króla...*, s. 68–69; Idem, *Chorągiew nadworna...*, s. 29, 147.

⁵⁶³ O. 85, sygn. 3, k. 116; J. Kałużny, *Chorągiew nadworna...*, s. 147.

⁵⁶⁴ *Item Trubacz Jan Byełewa s lukem.* O. 85, sygn. 3, k. 141.

Ryc. 61. Konni łucznicy w bitwie pod Orszą (8 września 1514 r.), fragment obrazu *Bitwa pod Orszą*, Hans Krell (?), lata 30-40 XVI w.

W oddziałach zaciężnej jazdy najczęściej przypadków występowania łuku (33) i strzał (17) mamy w rotach jazdy obrony potocznej z 1501 r. Łucznicy służyli w rotach P. Chodeckiego (4 łuki i 1 ze strzałami), J. Strusia (19 łuków i 4 ze strzałami), Giebułtowskiego (5 łuków i 5 ze strzałami), P. Oleskiego (1 ze strzałami) oraz Mikołaja Krezy (5 łuków oraz 4 ze strzałami). Również w oddziale Oleskiego uzbrojenie czterech żołnierzy było opisane jako *po tatarsku*, a dwaj jeźdźcy byli z *przyprawa tatarska*. W rocie Hynka też był jeden jeździec w „zbroi tatarskiej” (*zbroy tatarszką*)⁵⁶⁵. U Waśki uzbrojenie jednego żołnierza zostało określone jako *zbroja obyczajem tatarskim*)⁵⁶⁶.

Brak rejestrów popisowych dla lat 1502–1522 nie pozwala na prześledzenie procesu przezbrajania strzelców konnych z kusz w łuki na omawianym teatrze działań wojennych. Można przypuścić, iż charakter walki z Tatarami skutkował tym, iż liczba

⁵⁶⁵ O. 85, sygn. 5, k. 46v.

⁵⁶⁶ O. 85, sygn. 5, k. 20–25v, 34–42v, 64v–70, 103–112, 115–121v, k. 123–124v.

łuczniaków stale wzrastała. Przykładowo, M. Plewczyński wskazuje, że liczba konnych łuczniaków w bitwie pod Orszą 1514 r. z przeciwnikiem jakim byli Moskwiczanie⁵⁶⁷ wynosiła ok. 15% przy podobnej liczebności kuszników. Natomiast w latach 1519–1521, podczas wojny z Zakonem Krzyżackim, a więc w starciu z przeciwnikiem typu zachodniego, liczebność łuczniaków wzrosła i wynosiła ok. 27%⁵⁶⁸. Jak zaznacza ten badacz, na szybkie rozpowszechnienie łuków wpływ miały dwa fakty. Po pierwsze, negatywne doświadczenia z bitwy pod Sokalem w 1519 r., podczas której wojsko polskie zostały skutecznie ostrzeliwane przez Tatarów z łuków. Natomiast odpowiedź polskich kuszników – o ile była – nie wpłynęła na przebieg starcia. Po drugie, pozytywne doświadczenia wykorzystania jazdy kozackiej i tatarskiej uzbrojonej w łuki w wojnie pruskiej zachęciły do przezbrajania jeźdźców w obronie potocznej z kusz w łuki⁵⁶⁹.

O używaniu łuków przez pospolite ruszenie ziem ruskich świadczą aktów nadań ziemskich określających między innym wyposażenie wojskowe szlachty, sołtysów i wójtów⁵⁷⁰. Niestety, z dokumentów nie zawsze wynika z czym dokładnie miał pojawić się na wojnie strzelec z pocztu zobowiązanego do służby szlachcica. Jak już wyżej wspomniano, często spisywano tylko liczbę strzelców (*sagittarii*, *стрѣльцу*) bez określenia z jakim mieli się stawić uzbrojeniem – kuszą, czy łukiem⁵⁷¹. Jak zaznaczał Stanisław Sochaniewicz opisując uzbrojenie sołtysów z ziemi lwowskiej: „kusze i łuk stawiano na równi i stąd zostawiano do woli, czy z kuszą, czy z łukiem spełni obowiązany swą powinność (*cum ballista seu arcu*)”⁵⁷². Podobnie było i w ziemi sanockiej. Wyjątkiem były dokumenty królowej Zofii Holszańskiej wydane dla sołtysów (kniaziów) wsi Szczawne⁵⁷³ lokalizowanej na prawie wołoskim w 1437 r., w których jednoznacznie stwierdzono, że byli zobowiązani do służby z łukiem. Kolejny przywilej na sołtystwo we wsi Radoszyce z 1441 r. zaznaczał, iż sołtys miałby służyć konno na koniu wartym 5 grzywien i z łukiem, albo nadać staroście konia o te same wartości⁵⁷⁴. Podczas lustracji 1469 r., niejaki Wnuczko z ziemi przemyskiej wykazał, że miał odbywać służbę na koniu

⁵⁶⁷ O wojsku Państwa Moskiewskiego *vide*: В. Пенской, *Военное дело Московского государства. От Василия Темного до Михаила Романова*, Москва 2018.

⁵⁶⁸ M. Plewczyński, *Wojny...*, t. 1, s. 53.

⁵⁶⁹ M. Plewczyński, *Wojny...*, t. 1, s. 53–54.

⁵⁷⁰ J. Szymczak, *Ceny broni...*, s. 242.

⁵⁷¹ A. Prochaska, *Lenna i maństwa na Rusi i na Podolu*, Kraków 1901, s. 30.

⁵⁷² S. Sochaniewicz, *Wójtostwa i sołtystwa pod względem prawnym i ekonomicznym w ziemi lwowskiej*, Lwów 1921, s. 264.

⁵⁷³ Wieś Szczawne w województwie podkarpackim.

⁵⁷⁴ ZDM, cz. 5, nr 164; cz. 8, nr 2327. Я. Лисейко, *Військовий потенціал...*, s. 193, 194–195, 197.

wartym 3 grzywny, z kuszą lub łukiem⁵⁷⁵. Kolejny akt nadawczy w którym jest wzmiankowany łuk i strzały pochodzi z 1499 r. Wtedy Jan Olbracht nadał sołtystwa Jaczkowiczowi we wsiach Derewne i Kobli na prawie wołoskim w starostwie samborskim z umową wystawienia dwóch łuczników na dobrych koniach⁵⁷⁶. W pocztach zastępców wielkopolskich na wyprawę 1498 r. łuki spotykamy tylko jako uzbrojenie dwóch jeźdźców⁵⁷⁷.

Na większą skalę łuk był rozpowszechniony w wojskie Wielkiego Księstwa Litewskiego, np. podczas bitwy pod Kleckiem (1506 r.) Litwini strzelali do Tatarów „z dział, z rusznic, z łuków”⁵⁷⁸, zaś sami zmniejszali swe straty od wrogiego ostrzału wykonując rozkaz Glińskiego o rozproszeniu swych szyków⁵⁷⁹. Pospolitalcy litewscy w 1524 r. też mieli łuczników w swych szeregach, bowiem podczas popisów były odnotowywane osoby *уз сагайдаком* (z sahajdakiem)⁵⁸⁰.

2.9.2. Łuki na uzbrojeniu piechoty

W rejestrach piechoty zaciężnej z końca XV w., łuki zostały odnotowane tylko dwa razy. W pierwszym przypadku łucznik na imię Borys (możliwie Rusin z pochodzenia) służył w rocie Sterniszcza w 1498 r., zaś drugi – Jan Czarny, służył w oddziale Luboszwarskiego w 1500 r.⁵⁸¹ Co do występowania łuków w piechocie miejskiej, to w *Rejestrze wozów skarbnych* z 1521 r. znajdziemy tylko jedną wzmiankę o łuczniku imieniem *Kurelo*⁵⁸² z miasta Dolina na Rusi⁵⁸³ wyposażonego w szablę (*framea*) i łuk (*arcu[s]*)⁵⁸⁴. Brak jest dowodów na używanie łuków przez piechotę zaciężną i w pierwszej poł. XVI w., co można tłumaczyć faktem, iż w formacji tej kusze wyparte zostały przez broń palną⁵⁸⁵.

⁵⁷⁵ BR, s. 9.

⁵⁷⁶ [...] *in duobus equis bonis, cum arcus et sagittis*. M. Грушевський, *Матеріали...*, s. 64–65, №50.

⁵⁷⁷ AE, nr 484, 540.

⁵⁷⁸ *wojska Litowskoho strelaty na nich z del z rucznic, z lukow*. ПСРЛ, т. 17. *Западнорусские летописи*, ред. С. Пташицкий, А. Шахматов, Санкт-Петербург 1907, s. 571; A. Kazakou, *Wojsko Wielkiego Księstwa Litewskiego w epoce bitwy pod Kleckiem*, „Rocznik lituanistyczny” 2020, nr. 6, s. 55–75, s. 70.

⁵⁷⁹ A. Böldyrew, *The Bow...*, s. 14–15.

⁵⁸⁰ *Popisy wojskowe pospolitego ruszenia Wielkiego Księstwa Litewskiego (1524–1566)*, opr. G. Lesmaitis, tłum. B. Piasecka, red. K. Łopatecki, Białystok 2016, s. 9, 13.

⁵⁸¹ T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 141–142.

⁵⁸² Być może był to Rusin na imię Kyryło, czyli Cyrył.

⁵⁸³ Dolyna – miasto na Ukrainie, stolica rejonu w obwodzie iwanofrankowskim.

⁵⁸⁴ RWS, s. 23; J. Szymczak, *Ceny broni...*, s. 242–243; Idem, *The arms...*, s. 29.

⁵⁸⁵ A. Böldyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 221.

2.10. Broń palna

2.10.1. Geneza broni palnej

Za broń palną uznaje się broń która wyrzuca pociski z lufy siłą gazów powstałych podczas spalanie prochu strzelniczego. Praktycznie od początku była w Europie używana w walkach oblężniczych, jak i w otwartym polu⁵⁸⁶. Ani czas, ani miejsce wynalezienia czarnego prochu zwanego strzelniczym nie są znane, jak się przyjmuje nastąpiło to w Chinach w IX w.⁵⁸⁷ Bezsporny jest fakt, że bronią palną posługiwano się w Europie już w latach 20. XIV w. Pierwszy raz jako narzędzie oblężnicze zastosowano prymitywne bombardy w północnych Włoszech w 1331 r. w celu zdobycia twierdzy Cividale del Friuli, a w otwartej bitwie zastosowano działa w bitwie pod Crecy w 1346 r.⁵⁸⁸ W ciągu kilku dekad broń palna była w użyciu na całym kontynencie. Schyłek wieku XV i początki XVI w. to okres „rewolucji prochowej” gdy gwałtownie rosło znaczenie artylerii i ręcznej broni palnej, powstało wiele typów dział i rodzajów ręcznej broni palnej⁵⁸⁹.

Pierwsza wiarygodna wzmianka o użyciu nowego śmiertelniegroźnego oręża w Królestwie Polskim pochodzi z 1383 r. (oblężenie Pyzdr)⁵⁹⁰. Natomiast najstarsze informacje o ręcznej broni palnej w Polsce pochodzą z 1410 r. gdy w Krakowie jeden ze strażników miejskich miał *handbuchse*⁵⁹¹. Większą rolę broń ta zaczęła jednak odgrywać dopiero w II poł. XV w.⁵⁹². Z 1393 r. pochodzą pośrednie informacje o działach w wojsku Witolda użytych podczas jego ekspedycji przeciw Koriatowiczom na Podolu. Na to wskazują liczne znaleziska kamiennych kul od bombard datowanych na koniec XIV-pocz. XV w. we wsi Sokolec oraz Braclawiu⁵⁹³.

⁵⁸⁶ P. Strzyż, *Broń palna w Europie Środkowej w XIV–XV w.*, Łódź 2014, s. 147; W. Kwaśniewicz, *Encyklopedia...*, s. 74.

⁵⁸⁷ O początkach broni prochowej *vide*: A. Niewiński, *Początki i rozwój technologiczny artylerii ogniowej i jej wykorzystanie w średniowiecznych działaniach wojennych*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 2024, t. 69, nr 3, s. 163–176; W. Wilinbachow, *Początkowy okres rozwoju broni palnej w krajach słowiańskich*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1963, nr 8/2, s. 215; J. Szymczak, *Początki broni palnej w Polsce (1383–1533)*, Łódź 2004, s. 11–15; O. Мальченко, *Артилерія...*, s. 18–64.

⁵⁸⁸ J. Szymczak, *Początki...*, s. 11; S. McLachlan, *Medieval Handgonnes. The First Black Powder Infantry Weapons*, Weapon, 3, Oxford 2010, p. 14.

⁵⁸⁹ Z. Stefańska, *Arkebuzy, hakownice, muszkiety*. Artykuł dyskusyjny, „Muzealnictwo Wojskowe” 1989, t. 4, s. 215.

⁵⁹⁰ P. Strzyż, *Średniowieczna broń palna w Polsce. Studium archeologiczne*, Łódź 2011, s. 16.

⁵⁹¹ T. Grabarczyk, *Hand Firearms in 15th-Century Poland. Why Did the Breakthrough Happen?*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae” 2021, nr 34, s. 108.

⁵⁹² W. Sarnecki, D. Nicolle, G. Embleton, *Medieval Polish Armies 966–1500*, Men-et-Arms, 445, Oxford 2008, p. 39.

⁵⁹³ A. Федорук, *Литовские князья из династии Гедиминовичей и распространение огнестрельного оружия в русских землях (конец XIV - первая половина XV вв.)*, „Colloquia Russica” 2013, Series II, vol. 2, s. 419.

O obecności broni palnej na ziemiach ruskich Królestwa Polskiego można dopiero w 1394 r., kiedy to król Władysław Jagiełło rozkazał puszkarzowi Zbrożkowi przywieźć do Lwowa działa i 6 beczek prochu⁵⁹⁴. Dużą rolę w upowszechnianiu tej broni na ziemiach polskich odegrali husyci, których w XV wieku królowie polscy często wynajmowali jako najemników, lecz minęło sporo czasu, zanim ręczna broń palna znalazła powszechne zastosowanie⁵⁹⁵.

Ewolucja sztuki wojennej i rozwój technologiczny doprowadziły do wydzielenia w połowie XV w. ręcznej broni palnej jako odrębnego rodzaju techniki wojennej. W ostatniej ćwierci stulecia prawdziwym odkryciem stał proch w postaci drobnego granulatu, ponieważ proch w postaci drobnego proszku łatwiej przemakał, a jego palenie było słabo przewidywane, co wnioskowało wybuchami lufy i innymi rodzajami ryzyku⁵⁹⁶. Głównym walorem ziarnistego prochu była większa siła wybuchowa która bardzo zwiększyła donośność⁵⁹⁷. Pociskiem najczęściej używanym stała się ołowiana sferyczna kula, którą wbijano do lufy owijając w skórę, tkaninę, papier czy inny materiał. Lecz korzystano też z całej gammy pocisków, np. z kamienia, kutych i lanych z żelaza, czasem nawet ze szkła lub gliny⁵⁹⁸. Znaczący wpływ na rozwój ręcznej broni palnej mieli wynalazki w dziedzinie mechanizmów zapłonowych. W wyniku ewolucji od puszczeli wyodrębniły się lżejsze rusznice⁵⁹⁹ i cięższe hakownice⁶⁰⁰. Strzelba ręczna wojsk polowych – piechoty i jazdy obrony potocznej składała się przeważnie z rusznicy⁶⁰¹.

2.10.2. Ręczna broń palna

2.10.2.1. Piszczele

Piszczele to najprostszy pod względem konstrukcyjnym typ broni palnej, składający się z lufy z otworem zapalowym umocowanej na przedłużeniu drewnianego trzonu (części chwytowej) lub do łoża pomocą metalowych obejm. Ponieważ była to najwcześniejsza forma broni palnej, to charakteryzowała się ogromną różnorodnością form, rozmiarów i

⁵⁹⁴ J. Szymczak, *Organizacja produkcji...*, s. 292; Idem, *Sprzęt i technika oblężnicza*, [w:] PTW, s. 262; K. Badecki, *Średniowieczne ludwisarstwo lwowskie*, Lwów–Warszawa–Kraków 1921, s. 24; O. Мальченко, *Артилерія на українських землях у XIV–XV століттях*, Київ 2005, c. 71; Idem, *Арсенали...*, c. 18.

⁵⁹⁵ T. Grabarczyk, *Firearms in the Equipment of Mercenary Troops of the Kingdom of Poland in 1471–1500*, FAH 2012, nr 25, s. 53; Idem, *Hand Firearms...*, s. 107–121.

⁵⁹⁶ S. McLachlan, *Medieval Handgonnes...*, p. 26.

⁵⁹⁷ M. Plewczyński, *Daj nam, Boże...*, s. 51.

⁵⁹⁸ P. Strzyż, *Średniowieczna broń palna ...*, s. 49–58; Idem, *Broń...*, s. 114–126.

⁵⁹⁹ P. Strzyż, *Broń palna...*, s. 67–72.

⁶⁰⁰ O. Мальченко, *Арсенали...*, c. 107; Idem, *Артилерія...*, c. 91.

⁶⁰¹ J. Szymczak, *Początki broni palnej...*, s. 299–338; Idem, *Ceny broni...*, [w:] UwPŚ/2, s. 254.

proporcji⁶⁰². Nazwa pochodzi od czeskiego słowa *pištala*, oznaczającego rurę, co dobrze oddaje nieskomplikowaną konstrukcję tej broni⁶⁰³.

Lufy miały okrągły, sześciokątny lub ośmiokątny przekrój. Otwór zapalny był rozmieszczony na górze w części dennej. Lufy z pocz. XV w. były początkowo krótkie (od 6 cm) nie wyróżniały się celnością, zasięgiem ani mocą przebicia. Z czasem lufę stopniowo wydłużano (do ok. 25-30 cm), a trzonek przybierał formę łoża i tak powstał znany w bronioznawstwie tzw. „kij żelazny” albo piszczel (ang. *handgonne*, niem. *Handbuchse*). W II poł. XV w. w piszczelach pojawiły się przyrządy celownicze, otwór zapalny został przeniesiony na prawy bok lufy, a obok zaczęto montować zamykającą się półkę prochową⁶⁰⁴.

W badanym okresie, po pojawieniu się długolufowych hakownic i rusznic była to już broń przestarzała, lecz którą mógł wykuć lub wylać prawie każdy kowal zamkowy, nie mówiąc już o zawodowych puszkarzach. Dla tego na zamkach ukraińskich „kije żelazne” występowały jeszcze w poł. XVII w. Z powodu swego ciężaru i nieporęczności nie była to broń celna, lecz nadawała się do walk oblężniczych⁶⁰⁵.

Piszczele nie występowały w rotach pieszych stacjonujących na Rusi w omawianym okresie. Wszystkie wzmianki dotyczące piszczeli na wyposażeniu zaciężnych dotyczą wojsk biorących udział w wyprawie czeskiej w 1471 r.⁶⁰⁶ Zasadniczo, w ramach naszego badania, o piszczalach mamy tylko jedną wzmiankę. W 1507 r., na zamku w Samborze były przechowywane 2 *pixides alias pischely*⁶⁰⁷. Co charakterystyczne, w badanym okresie w innych inwentarzach zamków ruskich, po polskiej stronie granicy ani piszczele, ani „kije żelazne” nie występują. Natomiast, na zamkach litewskich w 1471 r. piszczele się pojawiają kilka razy. Tak, zamki w Winnicy i w Cudnowie mieli po 2 piszczele. Ogólnie piszczele występowały dość często⁶⁰⁸. Ponownie piszczele pojawiają się w arsenałach zamku kamienieckiego w latach 1535 (67 szt., wszystkie zepsute), 1543 (10 szt.), 1544 (50 szt.), 1570 i 1572 (25 sprawnych i 1

⁶⁰² P. Strzyż, *Średniowieczna broń palna* ..., s. 15–16.

⁶⁰³ J. Szymczak, *Początki broni palnej*..., s. 36–37; P. Strzyż, *Broń palna*..., s. 28.

⁶⁰⁴ P. Strzyż, *Średniowieczna broń palna* ..., s. 15; Idem, *Broń*..., s. 25–30; J. Szymczak, *Początki broni palnej*..., s. 36–37; S. McLachlan, *Medieval Handgonnes*..., p. 28; O. Мальченко, *Артилерія*..., c. 89.

⁶⁰⁵ P. Strzyż, *Średniowieczna broń palna* ..., s. 20; O. Мальченко, *Артилерія*..., c. 89.

⁶⁰⁶ Odnotowano wówczas jedynie 3 piszczele w rocie Marka i 1 w rocie Wacława. T. Grabarczyk, *Firearms*..., p. 57, tab. 1.

⁶⁰⁷ O. LVI, sygn. 250, k. 28.

⁶⁰⁸ O. Мальченко, *Артилерія*..., c. 82, 158–162.

niesprawna)⁶⁰⁹. Na zamku w Trembowli w 1550 i 1551 r. składowano odpowiednio 3 i 2 „kije”⁶¹⁰.

Ryc. 62. A) Piszczel, łożo zrekonstruowane przełom XIV i XV w., Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie; B) Piszczel w łożu współczesnym, przełom XIV i XV w., Croatian History Museum.

2.10.2.2. Hakownice

Rozwojem piszczeli były hakownice. Nowa broń szybko rozprzestrzeniła się po całej Europie. Tak w Anglii hakownice nazywano *hackbut* oraz *hagbut*, w Niemczech *Hakenbüchse*⁶¹¹, w księstwie moskiewskim *zatinnyje pishchali*⁶¹². W Rzeszy Niemieckiej, w zależności od długości daną broń umownie klasyfikowano jako półhakownice (niem. *Halbhaken*), właśnie hakownice oraz podwójne hakownice (*Doppelhaken*)⁶¹³.

W polskim bronioznawstwie historycznym istnieje dwa poglądy na genezę tej broni. Badacze starej szkoły (Kazimierz Konieczny, Włodzimierz Kwaśniewicz, Michał Gradowski i Zdzisław Żygulski młodszy) uważali, iż hakownice wywodzili bezpośrednio od rusznic, aczkolwiek różnica polegała tylko w obecności „haka” pod lufą który dodano w okolicach roku 1400⁶¹⁴. Natomiast badacze nowej szkoły (Jan Szymczak, Piotr Stryż)

⁶⁰⁹ O. Hański, *Artyleria i ręczna broń palna zamku kamienieckiego w epoce jagiellońskiej*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia historica” 2022, nr 111, s. 23, tab. 3.

⁶¹⁰ T. Grabarczyk, *Zamek w Trembowli w świetle inwentarzy z lat 1550 i 1551*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica” 2022, t. 111, s. 55, tab. 1.

⁶¹¹ М. Верхотурова, *Гаківниці...*, s. 44; В. Бехайм, *Энциклопедия...*, s. 329; J. Szymczak, *Początki broni palnej...*, s. 41.

⁶¹² Затинные пищаля. Ю. Тарасевич, *Номенклатура артиллерии среднего и малого калибра в Московской Руси XVI–XVII веков*, [В:] *Война и оружие: новые исследования и материалы. Труды Восьмой Международной научно-практической конференции 17–19 мая 2017 года*, Санкт-Петербург 2017, s. 263.

⁶¹³ W. Vorbrodt, *Historyczny rozwój artylerii*, „Żołnierz polski” 1924, nr 48 (432), s. 13; В. Бехайм, *Энциклопедия...*, s. 335.

⁶¹⁴ K. Konieczny, *Ręczna broń palna...*, s. 186; Z. Żygulski, *Broń...*, s. 124; M. Gradowski, Z. Żygulski, *Słownik...*, s. 95; W. Kwaśniewicz, *Encyklopedia...*, s. 138–140.

wywodzą je od starszych piszczeli albo inaczej „kijów żelaznych”⁶¹⁵. W historiografii ukraińskiej (Oleg Malczenko, Mariana Werchotururowa) przeważają poglądy, że hakownice jak i rusznice wywodzili się od „kija żelaznego”, były jego formami rozwojowymi i rozwijały się równolegle⁶¹⁶.

Jak i wiele rodzajów broni palnej swojemu rozpowszechnieniu w Europie Wschodniej hakownice zawdzięczają czeskim husytom⁶¹⁷, główna zasługa których polegała na „wyprowadzeniu” hakownic w pole, ponieważ do nich była to przede wszystkim broń forteczna.

W zależności od gabarytów daną broń odnoszą albo do lekkiej artylerii albo do ciężkiej ręcznej broni palnej. Należy zaznaczyć, że w interesującym nas okresie nie stosowano żadnej standaryzacji⁶¹⁸ długości luf i kalibrów broni, co przekładało się na cenę broni.

Jak zaznacza P. Strzyż, w połowie XV w. rozwój hakownic postępował dwoma szlakami: lżejsze hakownice kalibrem w 20 mm i wagą do 10 kg były na uzbrojeniu piechoty (hakownice te różniły się od ówczesnych rusznic i piszczeli chyba obecnością „haku” pod lufą), a cięższe egzemplarze o wydłużonej lufie, wzmocnionej komorze prochowej i kalibrem ok. 30 mm stają się podstawową bronią wałową⁶¹⁹. Z mniejszych hakownic strzelał jeden strzelec, zaś hakownice wałowe (były to raczej hakownice podwójne) używano jako drobne działa stacjonarne do strzelania z murów i instalowano na trzynożnym stojaku, tzw. „koźle”. Takie hakownice mogli być obsługiwane przez 1 lub 2 strzelców⁶²⁰.

⁶¹⁵ J. Szymczak, *Początki broni palnej...*, s. 41; P. Strzyż, *Średniowieczna broń palna...*, s. 21; Idem, *Broń palna w Europie Środkowej...*, s. 35; P. Strzyż, T. Dzieńkowski, S. Gołub, *Hakownice z ratusza w Chelmie. Przyczynek do znajomości środkowoeuropejskiej ręcznej broni palnej w XVI stuleciu*, „Acta Archaeologica Lodziensia” 2016, vol. 62, s. 100.

⁶¹⁶ О. Мальченко, *Арсенали...*, s. 106; Мальченко О., *Артилерія...*, s. 90; М. Верхотуrowa, *Гаківниці...*, s. 44.

⁶¹⁷ K. Ziolkowski, *Uzbrojenie piechoty husyckiej w latach 1420–1436*, [w:] *Mieczem i szczytem: broń na polu walki: z dziejów wojskowości polskiej i powszechnej*, red. A. Niewińskiego, s. 76–77; Idem, *Husyckie wojska polne. Kształt i organizacja armii*, Poznań 2015. Praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. n. dr hab. Z. Pilarczyka, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, s. 179

⁶¹⁸ Jedną z pierwszych prób standaryzacji hakowniczych luf za pomocą odlewania mniej-więcej jednakowych egzemplarzy opisuje Anatolij Kirpicznikow powołując na badania archeologów jugosłowiańskich w 1957 r. Wtedy to przy badaniach twierdzy w Smeredewo (wybudowana w 1430 r., współczesna Serbia) odkryto 11 prawie identycznych hakownic. А. Кирпичников, *О единообразии в изготовлении русских средневековых артиллерийских орудий и их классификации*, „Fasciculi archaeologiae historicae” 1987, t. 2, s. 29–48.

⁶¹⁹ P. Strzyż, *Broń palna...*, s. 53, 56.

⁶²⁰ О. Мальченко, *Артилерія...*, s. 90; W. Kwaśniewicz, *Encyklopedia...*, s. 138.

Ryc. 63. Sposób strzelania z mniejszej hakownicy z murów zamkowych. Niemcy, 1480-1490.

Natomiast w przypadku stosowania w polu ciężkich hakownic była wymagana obecność minimum 2 żołnierzy wraz ze drewnianym stojakiem. Kaliber lufy ciężkich hakownic wynosił blisko 22–37 mm, waga wahała się w okolicach dziesięciu lub kilkudziesięciu kg, długość wynosiła 1–2,5 m, a dystans ich rażenia wynosił blisko 300 kroków⁶²¹. Efektywny dystans rażenia jednej mniejszej hakownicy mógł wynosić ok. 50–60 kroków, lecz kiedy strzelał cały oddział to dystans wzrastał do ok. 120⁶²². Ładowano hakownicy czarnym prochem, a do strzelby wykorzystywano kule kamienne, żelazne, ołowiane a nawet szklane⁶²³.

Początkowo lufy były kute z żelaza, w wieku XV zaczynają produkować znacznie droższe i wytrzymalsze lufy z brązu. Przykładem tych pierwszych mogą służyć hakownice węgierskie z XV w., które ważyły od 8 do 20 kg i miały kaliber do 30 mm. Znacznie lżejszymi były brązowe które miały kaliber 10–16 mm⁶²⁴.

Pierwsze egzemplarze hakownic jak i „kije żelazne” mieli krótką, bl. 30 cm lufę z górnym otworem zapalnym którą osadzano na długim drewnianym trzonku. Odpalano

⁶²¹ T. Grabarczyk, *Hand Firearms...*, s. 108; M. Верхотурова, *Гаківниці...*, s. 44.

⁶²² M. Верхотурова, *Гаківниці...*, s. 44.

⁶²³ J. Szymczak, *Początki broni palnej...*, s. 58–59; 100–102; K. Górski, *Historia Artylerii...*, s. 30–31; M. Mielczarek, *Ręczna broń palna*, [w:] UWPŚ/2, s. 63–67; O. Мальченко, *Арсенали...*, s. 105–106, Idem, *Museum artilleriae Ucrainicae. Музей української артилерії XV–XVIII століть*, ч. 1, *Українські гармати в зарубіжних музейних колекціях*, Київ 2011, s. 179–180; Idem, *Артилерія...*, s. 76–77; P. Klučina, *Zbroj...*, s. 455–456;

⁶²⁴ K. Kozák, *Hakownice węgierskie XV–XVII w. w kolekcjach muzealnych*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1973, r. 21, z. 2, s. 317–318; J. Szymczak, *Początki broni palnej...*, s. 252.

broń ręcznie tlejącym lontem. Idea z hakiem była udana, więc konstrukcja otrzymała dalszy rozwój⁶²⁵.

Konstrukcyjnie pierwsze hakownice różniły się od piszczeli tylko obecnością „haka” przymocowanego pod kątem prostym w okolicach wylotu. Podczas strzelania żołnierz „zahaczał” broń o krawędź muru lub ścianę wozu w celu tłumienia siły odrzutowej i polepszenia amortyzacji. Właśnie od tego haka pochodzi nazwa broni⁶²⁶.

W XV w. stopniowo wydłużano lufę, a od połowy stulecia już wiercono boczny otwór zapłonowy z prawej strony lufy. Niektóre egzemplarze były robione z prymitywnymi przyrządami celowniczymi (tzw. muszka i szczerbinka). Jako łoże jeszcze służyły odpowiednio wystrugane drewniane żerdzie czasem przybierające formę przykładu wstawiane do tulei w dennej części lufy (Ryc. 1). Na danym etapie taka konstrukcja nie dodawała komfortu podczas celowania (ponieważ celowano trzymając broń pod pachą lub opierając na krawędź wozu czy pawęży) oraz odznaczała się awaryjnością podczas strzelania⁶²⁷.

Ryc. 64. Hakownica, kolba współczesna. Austria, ok. 1500 r. Zbiory Kunsthistorisches Museum, Wiedeń. Nr inw. Hofjagd- und Rüstkammer, A 68.

W II poł. XV w. hakownice też zmodernizowano, zmieniając sposób obsadzania lufy. Zrezygnowano z tulei, spodnia? część otrzymała kształt prosty. W dolnej części lufy, z tyłu i przy haku, w 2–3 punktach dodano małe „uszy”, które mocowano do łoża za pomocą sztyftów. Zmienił się i sam charakter łoża. Ergonomię broni znacznie poprawiono montując łożo pod lufą oraz dodaniem lekko opuszczonej kolby, co zwiększyło celność broni. Znacznym wynalazkiem była tzw. serpentyna, czyli prymitywnego systemu odpalania. Była to metalowa blaszka w kształcie litery S mocowana nitami do łoża. W górnej jej części wstawiano palący się lont, a dolna wykonywała rolę języka spustowego. Przy nacisku górna część opadała na panewkę z drobnym prochem, ogień przez otwór zapalny trafiał wewnątrz dennej części hakownicy,

⁶²⁵ P. Strzyż, T. Dzieńkowski, S. Gołub, *Hakownice...*, s. 100.

⁶²⁶ A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 242; W. Wilinbachow, *Początkowy okres rozwoju broni palnej...*, s. 215.

⁶²⁷ P. Strzyż, T. Dzieńkowski, S. Gołub, *Hakownice...*, s. 100.

odpalał ładunek powodując strzał. Hakownice z taką niezbyt skomplikowaną konstrukcją były w użyciu jeszcze na początku wieku XVI (Ryc. 1)⁶²⁸.

Ryc. 65. Hakownica i rusznica, pocz. XVI w. *Zeugbuch Kaiser Maximilians I*, Innsbruck 1502.

Kolejna modernizacja była spowodowana wynalezieniem kurkowego zamka lontowego który rozpowszechniał się w Europie zaczynając od lat 30. XV w. Konstrukcja zamka była dość skomplikowana, bowiem jej elementami były: blacha zamkowa z połączonymi między sobą kolejno kurkiem, orzechem i sprężyną z językiem spustowym. Dla oddania strzału strzelec naciskał na spust, obracał się orzech powodując opadnięcie kurka z lontem na panewkę, palił się proch odpalając ładunek i wyrzucając pocisk. Wersjami zamku lontowego były tzw. zapadkowy i hubczasty który różniły się mechanizmami spustu⁶²⁹.

Niewiele wiemy o cenach hakownic. Przede wszystkim cena zależała od surowca, żelazne były tańsze, brązowe droższe. Wiadomo, iż w 1484 roku we Lwowie puszkarzowi Janowi zapłacono 1 grzywnę za dużą hakownicę, a 19 hakownic mniejszego kalibru kupionych we Wrocławiu kosztowało 26 fl. (w wyliczeniu J. Szymczaka: blisko 41 gr. za lufę)⁶³⁰. Z tego ż roku pochodzi informacja o zakupie w Krakowie jednej hakownicy za kwotę 60 gr., a w 1524 r. zapłacono 1 grzywne i 12 gr. (faktycznie te same 60 gr.). K. Górski przytacza informacje o wysłaniu przez Zygmunta Starego do twierdzy kamienieckiej 20 hakownic zakupionych w Świdnicy z ceną jednostkową w 2 fl. 30 grosz za lufę (96 gr.) i wagą 8,5 centnara (czyli ok. 20 kg na lufę). Informacje o najdroższych

⁶²⁸ P. Strzyż, T. Dzieńkowski, S. Gołub, *Hakownice...*, s. 100; O. Мальченко, *Арсенали...*, с. 107.

⁶²⁹ P. Strzyż, T. Dzieńkowski, S. Gołub, *Hakownice...*, s. 100; P. Strzyż, *Średniowieczna broń palna...*, s. 21.

⁶³⁰ J. Szymczak, *Organizacja produkcji...*, s. 297.

egzemplarzach są odnotowane w rachunkach królewskich w 1471 r., kiedy to w Krakowie zakupiono partie z 6 szt. po 5 fl. za jednostkę (160 gr.)⁶³¹.

Jako przykład hakownic używanych na ziemiach polskich podać można dwa eksponaty z Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie z długością lufy 39–45 kalibrów (Ryc. 1A). Pierwszy okaz datowany jest na drugą połowę XV w. Ośmiokątna żelazna lufa z otworem zapalnym po prawej stronie ma kaliber 27 mm, długość 92 cm i ma hak typu schodkowego. Zrekonstruowany drewniany trzonek jest uchylony ku dołu i przypomina kolbę. Jest wsadzony do tulei, więc długość całkowita hakownicy wynosi 158 cm, a wagą 11 kg⁶³².

Drugi egzemplarz pochodzi z lat 1500–1510, ma stalową okrągłą lufę długością 104 cm kalibru 23 mm (Ryc. 1B). Ma drewniane pochylone łożę z dobrze określoną kolbą. Dany egzemplarz posiada przyrządy celownicze: rowkowy celownik i muszkę. Otwór zapalny jest po prawej stronie wraz z małą półeczką dla prochu. Pobojczyk (stempel) był mocowany po lewej stronie. Waga całkowita broni 14,20 kg, długość z łożem 151 cm⁶³³.

Ryc. 66. A) Fragment pokazujący otwór zapalny hakownicy z II poł. XV w. ze zbiorów Muzeum Wojska Polskiego; B) Hakownica z pocz. XVI w. ze zbiorów Muzeum Wojska Polskiego.

2.10.2.2.1. Hakownice w piechocie

Mówiąc o uzbrojeniu w hakownice pieszych rot z obrony potocznej należy zauważyć, iż w interesującym nas okresie brak wzmianek źródłowych o wykorzystaniu hakownic właśnie na ziemiach ruskich. Badania Tadeusza Grabarczyka nad uzbrojeniem

⁶³¹ K. Górski, *Historia Artylerii...*, s. 240; J. Szymczak, *Początki broni palnej...*, s. 101; Idem, *Ceny broni...*, s. 252.

⁶³² P. Strzyż, *Średniowieczna broń palna...*, s. 24; J. Szymczak, *Początki broni palnej...*, s. 44; K. Konieczny, *Ręczna broń palna...*, s. 189.

⁶³³ K. Konieczny, *Ręczna broń palna...*, s. 189.

zaciężnej piechoty w XV w. pokazują, że wszystkie 12 wzmianek hakownic pochodzą z rejestrów popisowych oddziałów pieszych z 1471 r.⁶³⁴ Roty te w tym okresie nie stacjonowały na Rusi, co nie znaczy, że hakownic nie używano tam w ogóle, ponieważ nie wszystkie materiały źródłowe przetrwały do naszych czasów. Hipotetycznie żołnierze ci mogli mieć hakownice podobne do ówczesnych węgierskich hakownic średniej wielkości i masą 8–10 kg. Kaliber takich luf mógł dochodzić do 16–20 mm⁶³⁵. Natomiast faktem jest to, że w końcu XV w. piechurzy polskie woleli uzbrajać się w lżejsze rusznice niż przestarzałe piszczcze i hakownice⁶³⁶.

Badania Aleksandra Bołdyrewa dla pierwszej poł. XVI w. też pokazują, że niewielka ilość hakownic była użytkowana w latach 1535 (1 przypadek) i 1538 (7 przypadków). Z półhakownicami sytuacja wyglądała podobnie (5 przypadków w 1535 r. i 2 w 1538 r.⁶³⁷), aczkolwiek dany rodzaj broni palnej uznają za prekursor pistoletu⁶³⁸, więc tu mamy do czynienia raczej z pozytywną dynamiką.

2.10.2.2. Hakownice w arsenalach zamkowych

Z opisów zamków strzeżących granic państwa Jagiellonów wynika, że sporą część arsenałów stanowiły tzw. *hakownycze*. Na Podolu spotykamy ich w 1494 r. w Kamieńcu Podolskim, gdzie było *pixides in pariete, alias hakownicze, triginta due [...] hakownycz ibidem reperi quinque bonas et unam fractam*⁶³⁹ (37 jednostek oraz 1 niesprawna, 76% całej liczby broni palnej. W Smotryczu był siedem hakownic, co stanowiło absolutną większość tamtejszego arsenału broni palnej (7 szt., 70%)⁶⁴⁰. W Skale Podolskiej było *XI hakownicz et XII-a fracta et destructa*⁶⁴¹ (12 szt., 80%).

⁶³⁴ T. Grabarczyk, *Firearms...*, p. 57, tab. 1.

⁶³⁵ T. Grabarczyk, *Ręczna broń palna w świetle rejestrów popisowych piechoty zaciężnej z lat 1471–1500*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica” 1999, nr 64, s. 29; K. Kozák, *Hakownice...*, s. 317–318.

⁶³⁶ T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 143.

⁶³⁷ A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 242.

⁶³⁸ Półhakownicą albo półhakiem początkowo zwano pomniejszoną hakownicę, później krótkolufową broń palną, prekursor pistoletu bojowego, używaną przede wszystkim przez kawalerię. W. Kwaśniewicz, *Encyklopedia...*, s. 368; J. Szymczak, *Początki broni palnej...*, s. 47.

⁶³⁹ O. LIV, sygn. 19, k. 9–9v; A. Jabłonowski, *Podole u schyłku XV wieku*, „Ateneum” 1880, t. 2 (18), z. 8, s. 347; M. Грушевський, *Опись Подільських замків...*, c. 11–12; K. Górski, *Historia Artylerii...*, s. 218–219; O. Пламєницька, *Castrum Camenecensis...*, s. 609; J. Szymczak, *Początki broni palnej...*, s. 322; Idem, *Zasoby uzbrojenia...*, s. 297; T. Grabarczyk, *Hand Firearms...*, s. 109; O. Мальченко, *Арсенали...*, c. 31.

⁶⁴⁰ O. LIV, sygn. 19, k. 13; M. Грушевський, *Опись Подільських замків...*, c. 16; K. Górski, *Historia Artylerii...*, s. 219.

⁶⁴¹ O. LIV, sygn. 19, k. 6; M. Грушевський, *Опись Подільських замків...*, c. 6; J. Szymczak, *Początki broni palnej...*, s. 323; O. Мальченко, *Арсенали...*, c. 31.

We Lwowie hakownice spotykamy w 1484 r., kiedy mieszczenie lwowscy zakupili we Wrocławiu między innym 19 brązowych hakownic na sumę 26 fl.⁶⁴². W 1495 r. na Wysokim Zamku znajdowały się 2 hakownice żelazne i 3 brązowe, 22%)⁶⁴³. Jak zaznacza J. Szymczak, kolejna lustracja z końca stulecia nie wymienia hakownic w ogóle⁶⁴⁴. Natomiast hakownice pojawiają się ponownie w 1509 r., kiedy było odnotowano ich po 6 (w lipcu i w październiku)⁶⁴⁵.

W Glinianach w 1495 r. była tylko jedna przywieziona ze Lwowa hakownica⁶⁴⁶ (3%), a w końcu stulecia już 5⁶⁴⁷ (18%, jak i w przypadku z pierwszą można domniemywać, iż były to hakownicy lwowskie). W Przemyślu w 1497 r. przechowywano *III pixe ferre oblonge, alias hakownycze [...] due hakownycze parve, item 2 hakownycze de spyza*, czyli 7 hakownic w tym 3 długie żelazne, 2 krótkie i 2 spiżowe⁶⁴⁸ (58%). Na zamku w Ratnie, w ziemi chełmskiej, na granice z Wielkim Księstwem Litewskim w 1512 r. znajdowały się 20 hakownic (*hakownycze viginti bene reformati*⁶⁴⁹) (80%).

2.10.2.3. Rusznice

Pierwszy raz termin rusznica został odnotowany w źródłach polskich w 1478 r., kiedy to 2 małe rusznice zostały zinwentaryzowane w zamku arcybiskupa gnieźnieńskiego w Łowiczu⁶⁵⁰. Samo słowo rusznica (z czes. *ručnice*, od słowa *ruka* – ręka) wskazywała na ręczny charakter broni którą można było posługiwać się dwoma rękoma, bez wykorzystania oparcia.

⁶⁴² J. Szymczak, *Początki broni palnej...*, s. 36, Idem, *Organizacja produkcji...*, s. 297; D. Zubrzycki, *Kronika miasta Lwowa*, Lwów 1844, s. 110.

⁶⁴³ *hakownycz in numero quinque: due ferree et tres enee*, O. LVI, sygn. 144, k. 13, 19v; M. Грушевський, *Опись Львівського замку...*, c. 4, 11; K. Górski, *Historia Artylerii...*, s. 219–220; T. Grabarczyk, *Hand Firearms...*, s. 109.

⁶⁴⁴ O. I, sygn. 19, k. 17–19v; J. Szymczak, *Początki broni palnej...*, s. 324.

⁶⁴⁵ MK, sygn. 24, k. 1–2; L. Walkiewicz, *Rodzaje dział zabranych przez Jana Olbrachta na wyprawę moldawską 1497 r.*, [w:] *Wielowiekowe bogactwo polsko-rumuńskich związków historycznych i kulturowych*, red. S. Iachimovschi, E. Wieruszewska-Calistru, Suceava 2014, s. 33; Por. J. Szymczak, *Początki broni palnej...*, s. 324, 336.

⁶⁴⁶ O. LVI, sygn. 144, k. 19v; M. Грушевський, *Опись Львівського замку...*, c. 11; K. Górski, *Historia Artylerii...*, s. 220.

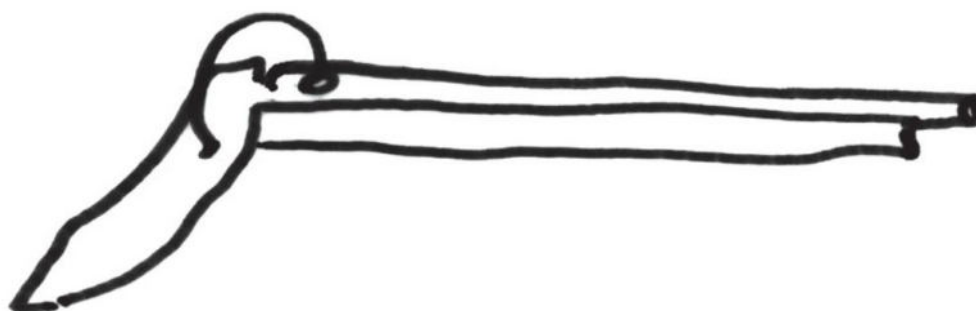
⁶⁴⁷ O. I, sygn. 19, k. 21; J. Szymczak, *Zasoby uzbrojenia...*, s. 299; Idem, *Początki broni palnej...*, s. 325; T. Grabarczyk, *Hand Firearms...*, s. 109.

⁶⁴⁸ O. LIV, sygn. 202, k. 1–11; M. Грушевський, *Описи Перемишльського староства...*, c. 10; J. Szymczak, *Początki broni palnej...*, s. 325; O. Мальченко, *Арсенали...*, c. 31.

⁶⁴⁹ O. LIV, sygn. 9, k. 98; M. Грушевський, *Описи Ратенського староства...*, c. 30.

⁶⁵⁰ T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 85; Idem, *Hand Firearms...*, s. 109; Idem, *Firearms in the Equipment of Mercenary Troops of the Kingdom of Poland in 1471–1500*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae” 2012, t. 25, s. 54.

W. Kwaśniewicz, podaje definicję rusznicy jako jednego z najstarszych długolufowych rodzajów broni palnej zaopatrzonej w różne rodzaje zamku⁶⁵¹. Zdaniem J. Szymczaka, rusznica była dalszym rozwojem puszczeli albo *kijów żelaznych*, lecz była od nich lżejsza⁶⁵². Z kolei P. Strzyż wskazuje, że pojawienie się rusznic było powiązane z tym, że „staroświeckie” puszcze już nie spełniały wymóg ówczesnego pola walki, a hakownicy coraz bardziej ewoluowały w stronę ciężkiej broni wałowej. Wobec, powstała potrzeba modernizacji ręcznej broni palnej. Jak zaznacza badacz, zmiany przede wszystkim mogły dotyczyć dennej części lufy z otworem zapłonowym i sposobu odpalania ładunku. Jak i w przypadku hakownic zrezygnowano z prymitywnego łoża żerdziowego, a więc i tulei w dennej części lufy (czyli lufy na „na patyku”). Nowe łoża obejmowały cały przewód lufy, stopniowo kształtowała się też kolba, której koniec był skierowany ku dołowi⁶⁵³. Właśnie taka rusznica jest namalowana w liście rozbójników do rady miasta Bardiowa w 1493 r. Broń tam pokazana ma już dobrze określoną kolbę oraz jest wyposażona w zamek serpentynowy⁶⁵⁴.

Ryc. 67. Wyobrażenie rusznicy z listu rozbójników do rady miasta Bardiowa (1493 r.).

Jak i w przypadku z inną ówczesną bronią palną o jakimś stopniu standaryzacji nie można wspominać. Przeciętna długość tej broni wynosiła 1–1,2 m (25–30 kalibrów), waga 10–15 kg, kaliber do 15–20 mm. Lufy wytwarzano okuwając rozżarzoną blachę wokół długiego stalowego stempla. Często lufy miały kształt żelaznego lub brązowego ośmiokąta, lecz znane są okazy ośmiokątne w części dennej (tu można mówić o wzmocnionej budowie komory) i okrągłe w części wylotowej (wylot był wzmocniany poprzez zgrubienie który mógł przybierać kształt „rozszerzającego kielicha”). Łoże w

⁶⁵¹ W. Kwaśniewicz, *Encyklopedia...*, s. 399.

⁶⁵² J. Szymczak, *Początki broni palnej...*, s. 45; P. Strzyż, *Średniowieczna broń palna...*, s. 15; T. Grabarczyk, *Ręczna broń palna...*, s. 30.

⁶⁵³ P. Strzyż, *Broń palna...*, s. 67–68.

⁶⁵⁴ T. Grabarczyk, *Uzbrojenie mieszczan bardiowskich w świetle spisów z lat 1493, 1521 i 1536*, „Archeologia Historica” 2007, vol. 32, s. 467, ryc. 2.

formie prostej lekko nachylonej ku dołowi prostej belki z prymitywną kolbą było wykonywane z drewna. Lufę do łoża mocowano za pomocą metalowych obejm. Broń ta była wyposażona w zamek lontowy (w najprostszym wariantcie była to tzw. serpentyna, czyli dalszy rozwój mechanizmu spustowego kuszy). Egzemplarze z serpentyną nie potrzebowały nawet spustu, daną rolę odgrywała dźwignia⁶⁵⁵. Szybkostrzelność rusznicy wynosiła ok. 1 strzał na 10 minut, a zasięg efektywnego rażenia sięgał stu metrów⁶⁵⁶.

2.10.2.3.1. Rusznice a arkebuzy

Konstrukcyjnie na przełomie XV–XVI w. większość długolufowej ręcznej broni palnej we wszystkich krajach Europy posiadała zamek lontowy, miała podobną budowę, lecz różniła się nazwami. W Europie Zachodniej jeszcze w I poł. XV w. zaczęto korzystać z arkebuz. Jak zaznaczała Zofia Stefańska, etymologia nazwy tej broni nie jest dokładnie jasna, ponieważ nazwy własne w języku francuskim (*arquebouse* czy *arquebuse*), włoskim (*archibugio*), hiszpańskim (*arcabuz*) są pochodne od łacińskiego słowa *archibusus* i są używane przez muzeologów w znaczeniu bardzo szerokim, uogólniając całe spektrum ręcznej długolufowej broni palnej od XV do XVII w.⁶⁵⁷. Natomiast w języku niemieckim arkebuzy w ogóle zwano *Hoggebüggse*, *Hakenbüchse* (często okazy te miały mały hak pod lufą), co odpowiadałoby polskiej nazwie hakownica. Rozpowszechnianie nowej broni odbywało się w latach 1485–1515 zaczynając od Włoch północnych, przez teren Niemiec Południowych⁶⁵⁸. T. Grabarczyk zaznacza, iż nie jest wykluczonym to, że polska piechota mogła korzystać właśnie z tych pierwszych arkebuz w wersji z zamkiem lontowym nie używając właśnie nazwy, a nazywając ich rusznicami⁶⁵⁹. Podobny pogląd ma i M. Plewczyński co do niemieckich landsknechtów, którzy też używały rusznicy którzy później nazwano arkebuzami⁶⁶⁰.

⁶⁵⁵ A. Bóldyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 229.

⁶⁵⁶ K. Konieczny, *Ręczna broń palna...*, s. 199; J. Szymczak, *Początki broni palnej...*, s. 45.

⁶⁵⁷ Z. Stefańska, *Arkebuz...*, s. 215–237; J. Szymczak, *Początki broni palnej...*, s. 46.

⁶⁵⁸ Z. Stefańska, *Arkebuz...*, s. 216.

⁶⁵⁹ T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 151.

⁶⁶⁰ M. Plewczyński, *Daj nam, Boże...*, s. 51.

Ryc. 68. Arkebuza z brązową lufą i zamkiem lontowym, kaliber 10,9 mm, długość 78,2 cm, Niemcy, Norymberg (?), 1500–1510 r.

W pierwszej połowie XVI w. do Polski dotarły prawdziwe nowoczesne arkebuz (w Królestwie Polskim pierwszy raz odnotowano „prawidłowe” arkebuz w 1538 r.) posiadające zamek kołowy, wzmocnioną lufę o kalibrze ok. 10 mm (co dawało możliwość ładowania podwójnej dawki prochu), łożysko z dobrze określoną ergonomiczną kolbą (tzw. kolbą niemiecką) i wagą w okolicach 2,5–3,5 kg⁶⁶¹. Zaawansowana konstrukcja pozwalała na prowadzenie dość celnego ognia (w porównaniu z hakownicami i rusznicami)⁶⁶². Właśnie o takich arkebuzach i o przestarzałości rusznic wspominał hetman Jan Tarnowski w 1558 r.: *pieszcy naszy blachą strzelbę mają, bo arkiebuz mało, jedno podle rucznicę*⁶⁶³.

Nie zważając na wolne tempo w rozpowszechnieniu broni palnej w szeregach jazdy, rusznice aktywnie przenikają do arsenałów szlachty i mieszczan. Niestety, niewiele wiemy o zasobach broni palnej przechowywanych w szlacheckich arsenałach domowych. Jak zaznacza Piotr Nowakowski tę broń posiadali rycerze bogatsi⁶⁶⁴. Zabójczy charakter tej broni potrzebował regulacji państwowej w jej przejściu z życia „wojskowego” do „cywilnego”. W 1519 r. sejm piotrkowski uchwalił zakaz zabierania ze sobą rusznic w czasie pokoju przez konnych i pieszych żołnierzy po ukończeniu ich

⁶⁶¹ J. Szymczak, *Początki broni palnej...*, s. 46–47.

⁶⁶² *Ibidem*, s. 46–47; K. Górski, *Historia Artylerii...*, s. 51–52; В. Бехайм, *Энциклопедия...*, с. 329; M. Gradowski, Z. Żygulski, *Słownik...*, s. 97; A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 233–235; O arkebuzach w wojsku polskim, *vide*: A. Bołdyrew, *Arkebuz w wojsku polskim w pierwszej połowie XVI w. (w świetle rejestrów popisowych piechoty zaciężnej)*, [w:] *In tempore belli et pacis. Ludzie – miejsca – przedmioty. Księga pamiątkowa dedykowana prof. dr. hab. Janowi Szymczakowi w 65-lecie urodzin i 40-lecie pracy naukowo-dydaktycznej*, red. T. Grabarczyk, A. Kowalska-Pietrzak, T. Nowak, Warszawa 2011, s. 539–550.

⁶⁶³ J. Tarnowski, *Consilium rationis bellicae*, [w:] *Dzieła Jana Tarnowskiego kasztelana krakowskiego i hetmana wielkiego koronnego*, wyd. K. J. Turowski, Kraków 1858, s. 12.

⁶⁶⁴ P. A. Nowakowski, *Arsenały...*, s. 104.

służby, we wszystkich ziemiach koronnych oprócz ziem ruskich⁶⁶⁵, którzy stale żyły w zagrożeniu tatarskim⁶⁶⁶.

Strzelanie z ówczesnych rusznic było dość skomplikowaną sprawą. Najpierw strzelec miał wsypać na patelnię niewielką ilość drobnego prochu z prochownicy, później popchnąć trochę do otworu zapalnego. Nadmiar prochu z panewki trzeba było delikatnie zdmuchnąć i zamknąć. Dalej nabijano sam ładunek do lufy, wsypywano wcześniej odmierzoną dawkę granulowanego prochu, wkładano kule uszczelniając wszystko od góry szmatem tkaniny czy papieru, a później wbijano do części dennej za pomocą drewnianego lub metalowego stempla umieszczonego w specjalnym otworze pod lufą. Skończywszy nabijanie chowano stempel i przywodzono broń w pozycję poziomą. Dalej podpalano knot znajdujący się w kurku (przy czym cały czas trzeba było uważać na wiatr i deszcz!). Ponieważ ówczesna broń odznaczała się awaryjnością podczas oddania strzału to celowano nie tak jak z broni współczesnej – ściśle trzymając kolbę przy policzku i upierając broń w ramie. W zależności od konstrukcji i obecności kolby trzymano broń pod pachą lub upierając w ramie trzymając twarz jak najdalej od palącego się lontu i panewki wypełnionej prochem. Strzelanie „z policzka”, czyli z przyłożeniem kolby do twarzy dopiero się rozpowszechniało. Ponieważ efektywne strzelanie w owych czasach polegało na strzelaniu salwami, to otrzymawszy rozkaz na otwarcie ognia – otwierano panewkę, wciskano spust i jeżeli wszystko było prawidłowo zrobiono oraz proch był suchym to odbywał się strzał⁶⁶⁷.

Cena rusznicy zależała przede wszystkim od materiału lufy. J. Szymczak przytacza informację o kupnie przez Lwowian w Norymberdze 8 małych brązowych *hantpoxii* w 1484 r. za 7 fl. (blisko 28 gr. za lufę). Za cięższe żelazne i lżejsze brązowe lufy płacono w pierwszej połowie XVI w. od 19 do 36 gr.⁶⁶⁸ Kuta żelazna lufa w 1532 roku kosztowała 48 gr., a odszkodowanie za utratę broni na początku XVI w. wynosiło tylko 20 gr.⁶⁶⁹

⁶⁶⁵ *Volumina legum*, wyd. J. Ohryzko, t. 1, Petersburg 1859, s. 177; J. Szymczak, *Początki broni palnej...*, s. 45; M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość polska...*, t. 1, s. 62; T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 85.

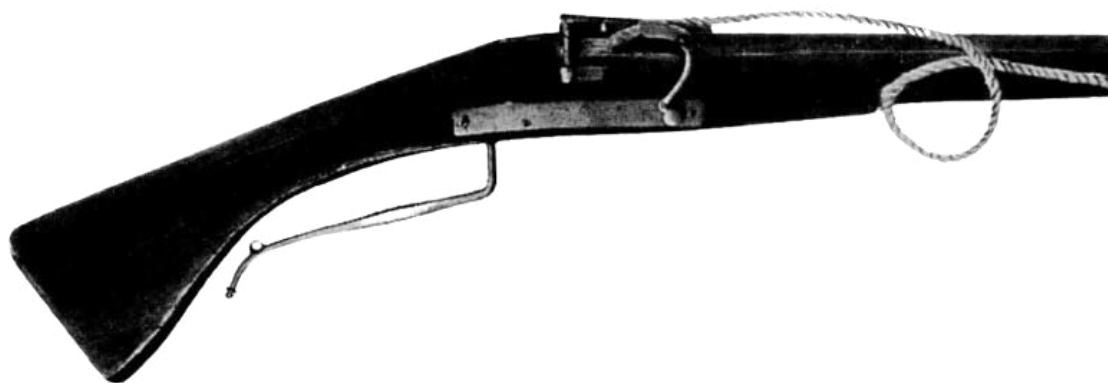
⁶⁶⁶ Dyplomata cesarski Erich Lassota von Steblau jeszcze w 1594 r. wspominał, iż na Zadnieprzu, podczas żniw – w polu, można było spotkać uzbrojonych w muszkiety i szable chłopów z tego samego powodu. *Мемуари до історії Південної Русі. Випуск 1 (XVI ст.)*, ред. В. Антонович, пер. Т. Завгородня, Дніпропетровськ 2005, с. 177.

⁶⁶⁷ S. McLachlan, *Medieval Handgonnes...*, p. 66–67; M. Plewczyński, *Daj nam, Boże...*, s. 51–52.

⁶⁶⁸ J. Szymczak, *Początki broni palnej...*, s. 99–100; A. Bóldyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 229–330.

⁶⁶⁹ J. Szymczak, *Początki broni palnej...*, s. 45, 99–100, 311–312, 315–316; O. Мальченко, *Арсенали...*, c. 106; T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 143, 150–151, Idem, *Jazda zaciężna...*, s. 84–85; A. Bóldyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 222–223; M. Mielczarek, *Ręczna broń palna*, [w:] UwPŚ/2, s. 64–65; Z. Żygulski, *Broń...*, s. 124.

Niestety w Polsce jest odczuwalny brak zabytków muzealnych z interesującego nas okresu, więc możemy tylko opisywać egzemplarzy z połowy XVI w. Tak, K. Konieczny opisuje okaz z Muzeum Wojska Polskiego. Stalowa ośmiokątna wiercona lufa z kalibrem 16 mm o gładkiej powierzchni jest przymocowana stalowymi obejmami do prostego drewnianego łoża z dobrze określoną kolbą. Ma prymitywne przyrządy celownicze (celownik o kształcie rurki) i zamek lontowy. Długość lufy od wylotu do otworu zapalnego 87,8 cm, długość całkowita 128 cm, a waga 4,8 kg)⁶⁷⁰.

Ryc. 69. Fragment zdjęcia pokazujący zamek lontowy rusznicy z poł. XVI w. ze zbiorów Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie.

2.10.2.3.2. Rusznice w jeździe

Dla interesującego nas okresu prawdziwie brzmią słowa K. Górskiego, iż jazda polska w tym okresie nie uległa pokusie broni palnej, ponieważ rusznicę spotykamy w rejestrach popisowych bardzo rzadko⁶⁷¹. Pierwsza wzmianka o dwóch polskim jeźdźcach z rusznicami pochodzi z rejestru chorągwi nadwornej z 1497 r.⁶⁷² Jak zaznacza badacz, z następnego roku pochodzi już 5 wzmianek o rusznicach na uzbrojeniu tej jednostki. Choć większość popisów dworzan i odbywały się w stolicy, aczkolwiek dana jednostka lub wydzielone poczty wielokrotnie wspierały obronę potoczną w ziemiach ruskich, więc stopniowe wdrażenie niewielkiej ilości broni palnej odbywało się z myślą o walce z wschodnimi przeciwnikami. Jędrzej Kałużny wspomina o żołnierzu z pocztu dworskiego opisanego w Krakowie w 1500 r. w zbroi strzelczej z rusznicą i dosiadającego konia strzelczego⁶⁷³. Żołnierze zaciężni też stosunkowo rzadko sięgali po daną broń.

⁶⁷⁰ K. Konieczny, *Ręczna broń palna...*, s. 193.

⁶⁷¹ K. Górski, *Historia jazdy...*, s. 16.

⁶⁷² Chodzi o żołnierzy z pocztów Olszeńskiego (*sbroya strzelcza krom thassek a rucznyca*) i Czartoryjskiego (*zbroja strzelcza rucznicza*). J. Kałużny, *Chorągiew nadworna...*, s. 177; T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 84.

⁶⁷³ J. Kałużny, *U boku króla...*, s. 68.

Pierwszych 4 jeźdźców z rusznicami spotykamy w rejestrze roty Aleksandra Sewera z 1498 r. oraz 5 w innych rotach formowanych w Krakowie w lipcu-sierpniu 1498 r. z myślą o obronie Królestwa Polskiego, a w szczególności jego ziem ruskich przed oczekiwanym najazdem tureckim⁶⁷⁴.

Bezpośrednie wzmianki o rusznicach na uzbrojeniu jazdy w granicach ziem ruskich pochodzą z wiosny 1501 r. Wtedy to spotykamy 19 konnych strzelców z bronią palną w 6 rotach z 13⁶⁷⁵ popisanych w okolicach Lwowa. Rotmistrz Jan Buczacki miał w składzie swojego pocztu żołnierza z rusznicą, dwaj kolejni byli w pocztach Podlodowskiego i Jana Treпки. Żołnierze ci mieli na sobie zbroje strzelcze i dosiadali koni strzelczych, a więc nie różnili się od zaciężnych z kuszami⁶⁷⁶. Kolejnych dwóch służyli w rocie Jana Strusia⁶⁷⁷, pierwszy był towarzyszem, jest znany z imienia (*Lenarth*) i oprócz broni ofensywnej miał pancerz, obojczyk i stożkowaty hełm (*szłom*). Kolejny zaś zaciężny z pocztu Jakuba Szepczyńskiego nie miał żadnego uzbrojenia ochronnego⁶⁷⁸. Jan Hynek miał 4 strzelców w zbrojach strzelczych z rusznicami (po jednym w poczcie Jana Dołuchowskiego, Stanisława Kolaczewskiego i dwa u Janistowskiego)⁶⁷⁹. Najwięcej strzelców miał Henryk Michowski, wszyscy 6 jeźdźców oprócz rusznic mieli na sobie zbroje (pierwszym był towarzysz Niemiec Wolf, trzy kolejne służyli w poczcie Stanisława Dorskiego, kolejny w poczcie Karzowskiego, ostatni był towarzysz Mikołaj Smolka)⁶⁸⁰. 3 rusznice mieli żołnierze Jakuba Węgorzewskiego⁶⁸¹ (poczty Repeckiego, Pawawycza, Trzpieńskiego) oraz 1 Jakub Morawiec we własnym poczcie⁶⁸².

⁶⁷⁴ T. Grabarczyk, *Uzbrojenie w konnej rocie Aleksandra Sewera...*, s. 447; J. Szymczak, *Początki broni palnej...*, s. 312.

⁶⁷⁵ T. Grabarczyk, *Hand Firearms...*, s. 110.

⁶⁷⁶ O.85, sygn. 5, k. 3v, 4v, 12; O. Hański, *Cavalry Unit of „wojewodzie” Jan Buczacki from the year 1501*, [w:] *Oblicza Wojny*, t. 10: Narzędzia wojny, red. M. Pogońska-Pol, Łódź 2023, p. 165.

⁶⁷⁷ U T. Grabarczyka był to Stanisław Struś. T. Grabarczyk, *Hand Firearms...*, s. 110.

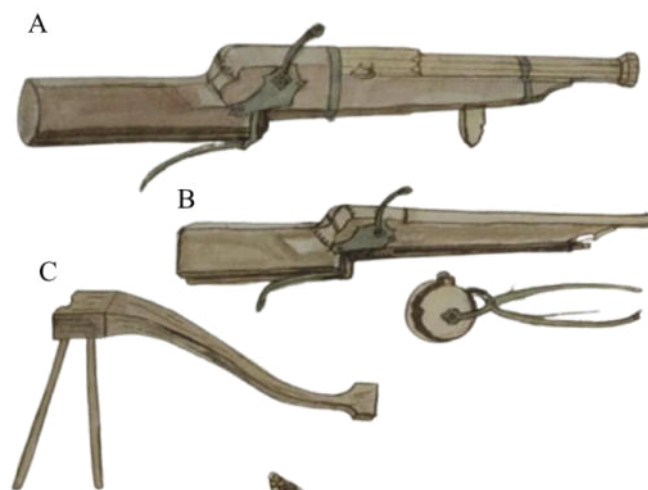
⁶⁷⁸ O.85, sygn. 5, k. 34v, 41v–42; O. Ганський, *Озброєння і обладунки...*, s. 197.

⁶⁷⁹ O.85, sygn. 5, k. 47v, 49, 50.

⁶⁸⁰ O.85, sygn. 5, k. 58, 60v, 62v, 64.

⁶⁸¹ U. T. Grabarczyka był to Węgrowski. T. Grabarczyk, *Hand Firearms...*, s. 110.

⁶⁸² O.85, sygn. 5, k. 77, 82v, 83v, 88.

Ryc. 70. A) Hakownica; B) Rusznica; C) Stojak do hakownicy. Mönch Philipp, *Kriegsbuch*, 1496.

Ponieważ za lata 1502–1520 nie mamy zachowanych rejestrów popisowych wyszczególniających uzbrojenie, to można przypuszczać, iż liczba rusznic w oddziałach jazdy, jeżeli i wzrosła – to nieznacznie, ponieważ w danym okresie aktywny rozwój otrzymali inne, rodzaje jazdy – husarzy (uzbrojeni w drzewka, szable i tarcze) i kozacy (uzbrojeni w łuki i rohatyny). W chorągwiach starego typu (kopijniczo-strzelcze) sytuacja też nie bardzo się zmieniła. Dopiero w drugiej ćwierci XVI w. liczba rusznic stopniowo wzrastała w związku z przebrojeniem chorągwi strzelczych z kusz na łuki i rusznice z których te pierwsze górowali nad bronią palną. W 1525 r. król Zygmunt zalecał, *aby każdy u pocztu swego w trzech, w czterech, w pięci, w sześci koni jedną rusznice miał*. W 1528 r. hetman Jan Tarnowski zalecał, aby jedna czwarta lekkobrojnnych kawalerzystów posiadała rusznice. Trzy lata później, w bitwie pod Obertynem tylko 410 strzelców (9,2% jazdy) miało rusznicę. Jak zaznacza badacz, sytuacja z przebrojeniem jeźdźców w broń palną polepszyła się z dopiero z pojawieniem arkebuzerii⁶⁸³.

2.10.2.3.3. Rusznice w piechocie

Dla pierwszej połowy interesującego nas okresu braknie rejestrów popisowych które można by było dokładnie przywiązać do oddziałów pieszych stacjonujących na Rusi i Podolu (jak zaznaczał Jan Wimmer rejestrów w ogóle brak dla lat 1478–1495⁶⁸⁴). Obfity materiał zawierający informacje o broni palnej na uzbrojeniu piechoty mamy z lat 1496–1500. W omawianym okresie rusznice długi czas znajdowali się na uzbrojeniu

⁶⁸³ M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość polska*, t. 1, s. 57; Idem, M. Plewczyński, *Obertyn 1531*, Warszawa 1994, s. 138; Z. Spieralski, *Kampania obertyńska 1531 roku*, Warszawa 1962, s. 39–40; S. Kutrzeba, *Polskie ustawy i artykuły wojskowe od XV do XVIII wieku*, Kraków 1937, s. 39.

⁶⁸⁴ J. Wimmer, *Historia piechoty polskiej do roku 1864*, Warszawa 1978, s. 89.

piechoty równoległe z kuszami, dopełniając swoje mankamenty (z rusznicy można było oddać 1 strzał na 10 minut, z rusznicy natomiast 10, lecz siła przebicia bełtu nie szła w porównanie do kuli)⁶⁸⁵. Pod koniec XV w. rusznice stopniowo, lecz nieodwracalnie wypierają kusze i stają się podstawową bronią palną polskiej piechoty⁶⁸⁶.

Stosunek liczby rusznic do liczby kusz w końcu XV w. można zobaczyć na wykresie 1. Z roku 1496 pochodzą spisy 5 rot pieszych spisanych pod Sandomierzem i 1 pod Zawichostem (1012 żołnierzy). Były to rotty zaciągnięte dla udziału w wyprawie mołdawskiej Jana Olbrachta. Choć oddziały te nie były spisane bezpośrednio w ziemiach ruskich, lecz charakter ich uzbrojenia miał odpowiadać ruskiemu teatru działań wojennych, ponieważ większość szlaku odbywał się przez terytorium ruskiego województwa. W danych oddziałach procent strzelców z rusznicami wyglądał następująco:

- rota Piotra Hynka (210 żołnierzy, 175 strzelców, z nich 62 z rusznicami) – 35% strzelców z rusznicami;
- Macieja Polaka (120 żołnierzy, 105 strzelców, z nich 24 z rusznicami) – 23% strzelców z rusznicami;
- Irzyka Hubatego (174 żołnierzy, 143 strzelców, z nich 34 z rusznicami) – 20% strzelców z rusznicami;
- Jana Kałusza (171 żołnierzy, 141 strzelców, z nich 32 z rusznicami) – 23% strzelców z rusznicami;
- Albrechta Kani (167 żołnierzy, 140 strzelców, z nich 34 z rusznicami) – 24% strzelców z rusznicami;
- Łukasza Luboszwarskiego (170 żołnierzy, 133 strzelcy, z nich 40 z rusznicami) – 30% strzelców z rusznicami.

Ogólna liczba odnotowanych rusznic wynosiła 226 egzemplarzy, więc średnia roczna wynosiła blisko 27%⁶⁸⁷.

⁶⁸⁵ K. Konieczny, *Ręczna broń palna...*, s. 199; J. Szymczak, *Początki broni palnej...*, s. 303.

⁶⁸⁶ T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 146–149; Idem, T. Grabarczyk, *Ręczna broń palna...*, s. 34–37; J. Wimmer, *Historia piechoty...*, s. 90; Z. Spieralski, *Kampania obertyńska...*, s. 41.

⁶⁸⁷ O.85, sygn. 2, k. 43–81v. Por. T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 146–147, 248–249; Idem, *Ręczna broń palna...*, s. 35; Idem, *Firearms in the Equipment...*, s. 57, tab. 1; J. Szymczak, *Początki broni palnej...*, s. 305.

W roku następnym kontynuowano przygotowanie do wyprawy, pozostawiono w służbie stare roty i przyjmowano nowe. We Lwowie, w czerwcu 1497 r. spotykamy rotę:

- Jana Zaleskiego (83 żołnierzy, 66 strzelców, 30 z rusznicami) – 47%;
- Kacpra (17 żołnierzy, w tym 15 strzelców, 6 z rusznicami) – 40%;
- Tworzyjana (22 żołnierzy, w tym 19 strzelców, 8 z rusznicami) – 42%;
- Jakuba Kuropłocha (18 żołnierzy, w tym 12 strzelców, 2 z rusznicami) – 17%;
- Wrony (34 żołnierzy, w tym 25 strzelców, 20 z rusznicami) – 75%;
- Hannusza Szolca (143 żołnierzy, w tym 101 strzelców, z rusznicami 98 lecz reszta miała wymienić kuszę na rusznicę) – 97%⁶⁸⁸.
- Dziesiątek Stanisława *Pielssa* (10 żołnierzy, 8 strzelców, z nich 7 z rusznicami) – 90%⁶⁸⁹.

Ze starych rot również we Lwowie już po wyprawie mołdawskiej spotykamy żołnierzy⁶⁹⁰:

- Jana Kałusza (167 żołnierzy, w tym 133 strzelców, z nich 76 z rusznicami – 56,2%);
- Albrechta Kani (167 żołnierzy, w tym 136 strzelców, z rusznicami 74 – 54%);
- Łukasza Luboszwarskiego (169 żołnierzy, w tym 134 strzelcy, z rusznicami 76 – 57%)⁶⁹¹.

Więc, w rejestrach z 1497 r. zostały odnotowane 397 rusznic, przy ogólnej liczbie strzelców 649 to daje prawie 61%⁶⁹².

W 1498 r., po wyprawie mołdawskiej oraz groźnym ataku tureckim – Osmanowie dotarli pod sam Przemyśl który został spalony – i w oczekiwaniu nowego, w maju-sierpniu zebrano wojsko pieniężne, w tym znaczną liczbę piechoty (1950 żołnierzy). Nie wiadomo, gdzie odbywały się popisy 17 nowo zaciągniętych rot (możliwie, że był to Kraków)⁶⁹³. Zdzisław Spieralski przypuszczał, iż miały oni obsadzić linie rzeki San w

⁶⁸⁸ O. 85, sygn. 2, k. 103–112. Por. T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 147, 249; Idem, *Firearms in the Equipment...*, s. 57, tab. 1.

⁶⁸⁹ O. 85, sygn. 2, k. 96–97.

⁶⁹⁰ Popisy odbywali się we wtorek 28 listopada 1497 r. przed wspomnieniem św. Andrzeja.

⁶⁹¹ O. 85, sygn. 2, k. 147–156v; T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 147, 249; Idem, *Firearms in the Equipment...*, s. 57.

⁶⁹² T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 147, 249; Idem, *Ręczna broń palna...*, s. 35; J. Szymczak, *Początki broni palnej...*, s. 305.

⁶⁹³ T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 258; Idem, *Jazda...*, s. 231.

celu niedopuszczenia wgłęb kraju oczekiwanych Turków, Tatarów i Wołochów⁶⁹⁴. Uzbrojenie w broń palną tej piechoty wyglądało następująco:

- Rota Floriana i Jana Kliszowskiego (88 żołnierzy, w tym 73 strzelcy, 47 z rusznicami) – 64%;
- Jana Sokołowskiego (85 żołnierzy, w tym 65 strzelców, 22 z rusznicami) – 34%;
- Jana Zaleskiego (79 żołnierzy, w tym 59 strzelców, 36 z rusznicami) – 61%;
- Sokoła Sławickiego (87 żołnierzy, w tym 68 strzelców, 17 z rusznicami) – 25%;
- Marczysha (84 żołnierzy, w tym 68 strzelców, 35 z rusznicami) – 52%;
- Skały (131 żołnierzy, w tym 106 strzelców, 24 z rusznicami) – 25%;
- Sternyszcza (83 żołnierzy, w tym 67 strzelców, 35 z rusznicami, 1 z łukiem) – 53%;
- Ambrożego Brzeskiego – 86 żołnierzy w tym wszyscy 68 strzelców z rusznicami;
- Letowskiego (174 żołnierzy, w tym 143 strzelcy, 83 z rusznicami) – 58%;
- Samsona – 14 żołnierzy, w tym wszyscy 12 strzelców z rusznicami;
- Irzyka Chomutowskiego (85 żołnierzy, w tym 64 strzelców, 21 z rusznicami) – 32%;
- Matysza Morawczyka (163 żołnierzy, w tym 137 strzelców, 66 z rusznicami) – 48%;
- Kolencza (180 żołnierzy, w tym 154 strzelcy, 83 z rusznicami) – 54%;
- Macieja Polaka (169 żołnierzy, w tym 137 strzelców, 78 z rusznicami) – 57%;
- Irzyka Hubatego (177 żołnierzy, w tym 142 strzelcy, 62 z rusznicami) – 44%;
- Jana Mądrego – 24 żołnierzy, wszyscy 24 strzelcy z rusznicami;
- Jakuba Rożnowskiego (237 żołnierzy, w tym 192 strzelcy, 135 rusznic) – 70%⁶⁹⁵.

Średnia za 1498 r. wynosiła 54% przy liczbie rusznic 849⁶⁹⁶. Jak widzimy 3 roty (A. Brzeskiego, Samsona, Mądrego) byli w 100% wyposażeni w broń palną, przy czym należy zauważyć, iż pierwsza rota była średniej liczebności, a 2 kolejne małej.

Na dany moment jedynym rejestrem z 1499 r. jest rejestr roty pod dowództwem Macieja Polaka spisany w lutym owego roku w Bełzie przez Mikołaja Firleja⁶⁹⁷. Niestety

⁶⁹⁴ T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 147–148, 258; Z. Spieralski, *Po klęsce bukowińskiej...*, s. 52.

⁶⁹⁵ O. 85, sygn. 3, k. 58–91v; T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 147–148; Idem, *Firearms in the Equipment...*, s. 57.

⁶⁹⁶ Por. T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 148.

⁶⁹⁷ O. 85, sygn. 3, k. 131–132; T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 35.

nie znajdziemy w nim informacji o uzbrojeniu zaczepnym tych 172 żołnierzy, w tym 141 strzelców, gdyż pisarz zapisał same zbroje kopijnicze oraz funkcje żołnierzy.

Zamykają stan wiedzy o broni palnej w końcu XV w. popisy 3 rot z 4 lipca 1500 r. spisane w Leżajsku (*in Layzeysszko*). Były to roty:

- Jana Kałusza: 178 piechurów, w tym 142 strzelcy, 125 z rusznicami – 89%⁶⁹⁸;
- Łukasza Luboszwarskiego: 178 żołnierzy, w tym 135 strzelców, 107 z rusznicami – 79%;
- Albrechta Kani: 167 żołnierzy, w tym 128 strzelców, 105 z rusznicami – 81%.

Średnia dla tego roku wynosiła 83% przy 337 egzemplarzach broni palnej⁶⁹⁹.

Więc, można potwierdzić przypuszczenie M. Plewczyńskiego, iż około 1500 r. już nastąpiło przebrojenie większości pieszych kuszników w prymitywne rusznice. Też raczej wiernym jest przypuszczenie badacza o tym, że garnizony piesze w Kamieńcu Podolskim i Lwowie, a także nie liczne w tych latach piechurzy z obrony potocznej byli uzbrojeni w swojej masie w rusznice. O tym, że rusznicę ostatecznie wyparł kuszę świadczy też fakt, iż na listach strat rot piechoty z kampanii mołdawskiej 1509 r. widnieją się aż 248 rusznic i aż 1 kusza. Najwięcej rusznic stracił w swym oddziale rotmistrz Szymon Kulawy – 87 (stan etatowy – 600 porcji). Po nim kolejno Jan Kałusz – 70 (600 porcji), Jan Flaszka – 37 (200 porcji), Jan Szczerbaty – 20 (200 porcji), Jan Suchodolski (*Szwoch?*) – 13 (200 porcji), Jan Spergalt – 12 (300 porcji) oraz Piotr Szalony – 9 (200 porcji)⁷⁰⁰.

O fakcie aktywnego użycia rusznic na polu boju w omawianym okresie bezpośrednio mówi przypadek z bitwy pod Łopuszną w 1512 r., kiedy to ogień piechoty rozproszył pierwszy atak jazdy tatarskiej⁷⁰¹.

Jak i w przypadku jazdy, dla pierwszych 20 lat XVI w. katastroficznie braknie źródeł opisujących uzbrojenie piechoty, a w szczególności na badanym terytorium. Znane są wyniki badań A. Bołdyrewa dla lat 1522–1547, z których wynika, iż na uzbrojeniu pieszych zaciężnych przebywały różne rodzaje rusznic: rusznice – 7310 (96,43%);

⁶⁹⁸ Z. Spieralski, *Wypisy źródłowe do historii polskiej sztuki wojennej. Polska sztuka wojenna w latach 1454–1562*, z. 4, Warszawa 1958, s. 81–86; M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość...*, t. 1, s. 60.

⁶⁹⁹ T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 148, 262; Idem, *Firearms in the Equipment...*, s. 57.

⁷⁰⁰ RK, sygn. 43, k. 33–34.

⁷⁰¹ M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość...*, t. 1, s. 60; J. Szymczak, *Początki broni palnej...*, s. 311.

mniejsze *ruszniczki* – 249 (3,28%); rusznice *zapalczyste* – 13 (0,17%); rusznice krótkie – 9 (0,12%). W sumie to dawało 64,62% wszystkich żołnierzy uzbrojonych w dany rodzaj broni palnej. Również pokazowym jest fakt, iż roty piesze Piotra Jasińskiego i Jana Zebrzydowskiego z 1522 r. byli w 100% uzbrojeni w rusznice⁷⁰², jak i prawie wszystkie rotacje pod Obertynem⁷⁰³. Więc należy się spodziewać podobnego, lecz trochę mniejszego procentu w latach poprzednich.

2.10.2.3.4. Rusznice w arsenałach zamkowych

Wbrew pozorom, rusznice w interesującym nas okresie zajmowali tylko drugie miejsce po hakownicach w arsenałach zamkowych, choć w wojskach polowych górowały bezwzględnie. Przede wszystkim to należy tłumaczyć faktem, iż w zamkach składowano broń przestarzałą, a w przypadku obrony żołnierze garnizonu mieli stawiać się z własnymi rusznicami.

W Kamieńcu Podolskim w 1494 r. przechowywano 15 zepsutych rusznic, które pozostawili po sobie zaciężni⁷⁰⁴. Na Wysokim Zamku we Lwowie w 1495 r. było 14 żelaznych rusznic (*rucznych quatuordecem, omnes ferree*) i do końca stulecia ich liczba się nie zmieniała⁷⁰⁵. Również wiadomo, że w tymże roku, bezpośrednio ze Lwowa, 17 sztuk rusznic wysłano na zamek w Glinianach, ponieważ tamtejsze trzy rusznice miały uszkodzone (*tres rucznicze ferree fracte*). W końcu wieku XV w służbie pozostawało zapewne te same 17 lwowskich rusznic⁷⁰⁶. Zamek w Ratnie w 1512 r. dysponował wówczas 4 dobrze naprawionymi rusznicami (*rucznych 4 bene reformat*)⁷⁰⁷.

2.10.3. Artyleria

Termin artyleria (z łacin. *Arte tollere*; fr. *artillerie*, od *atillier* – przygotowywać; niem. *Artillerie*; włosk. *arte de tirare* – sztuka strzelania) powstał w XIV w. w Burgundii i Francji i opisywał w dowolną broń, niezależnie od tego, czy była ona przeznaczona do miotania, czy do bezpośredniego strzału. W następnym stuleciu danym słowem zaczęto

⁷⁰² A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 230.

⁷⁰³ Z. Spieralski, *Kampania obertyńska...*, s. 42.

⁷⁰⁴ *quindecim rucznicze fracte, alias zaskodne, que stipendarii, dum ibi fuerunt, reposuerunt in castro*. O. LIV, sygn. 19, k. 4–16; M. Грушевський, *Опис Подільських замків... 1494 р.*, c. 11; K. Górski, *Historia Artylerii...*, s. 218; O. Мальченко, *Артилерія...*, c. 79; J. Szymczak, *Początki broni palnej...*, s. 322.

⁷⁰⁵ O. LVI, sygn. 144, k. 13; M. Грушевський, *Опис Львівського замку...*, c. 3–4; K. Górski, *Historia Artylerii...*, s. 219; J. Szymczak, *Początki broni palnej...*, s. 324;

⁷⁰⁶ O. LVI, sygn. 144, k. 19v–20; O. I, sygn. 19, k. 21; M. Грушевський, *Опис Львівського замку...*, c. 11; K. Górski, *Historia Artylerii...*, s. 220; J. Szymczak, *Początki broni palnej...*, s. 324–325; O. Мальченко, *Арсенали...*, c. 19.

⁷⁰⁷ O. LIV, sygn. 9, k. 98; M. Грушевський, *Описи Ратенського староства...*, c. 30.

nazywać broń strzelczą, zaś później tylko działa⁷⁰⁸. Przez cały czas ich istnienia przed działami stawiono to samo wymaganie: „by strzelanie z dział przyczyniło przeciwnikowi jak największe straty, t. j. by strzelanie było skuteczne, niszczące, celne i szybkie”⁷⁰⁹.

2.10.3.1. Taraśnice i półtaraśnice

Pierwszymi działami przystosowanymi do rażenia siły żywej przeciwnika były taraśnice. Taraśnica (łac. *tarraspixides*, czesk. *tarasnice*, niem. *Terrasbüche*) była lekkim, dość uniwersalnym działem z rodziny bombard wykorzystywanym jak do bezpośredniego wsparcia ogniem wojska w polu⁷¹⁰ tak i strzelania z murów zamkowych⁷¹¹. Strzelano z taraśnic strzałem „rdzennym”, czyli torem spłaszczonym⁷¹². Co do nazwy tej broni to istnieją dwie hipotezy jej pojawienia. Tradycyjna wersja pochodzi od rozmieszczenia dział na tarasach zamkowych podczas walk oblężniczych⁷¹³. Inna wersja wskazuje na czeskie pochodzenie nazwy działa, które aktywnie wykorzystywali husyci. Miejsce taraśnic w husyckim szyku obozowym znajdowało się między wozami bojowymi, stąd potrzeba w osłonie dział i obsługi drewnianymi ruchomymi zasłonami (właśnie z czesk. *taras*⁷¹⁴) albo ciężkimi pawężami (też często nazywanymi tymże słowem)⁷¹⁵. Początkowo były to działa niewielkiego kalibru, lecz stopniowo osiągnął on 40-100 mm, a długość lufy 21–29 kalibrów. Jan Szymczak opisuje średnią wagę wrocławskich taraśnic z 1427 r. która wynosiła 143 kg⁷¹⁶.

⁷⁰⁸ В. Бехайм, *Энциклопедия...*, c. 319; W. Vorbrodt, *Historyczny rozwój artylerii...*, s. 4.

⁷⁰⁹ J. Jacyna, J. Łunkiewicz, *Nauka artylerji, cz. 2, Sprzęt artyleryjski, wozy, amunicja, utrzymanie sprzętu*, Warszawa 1922, s. 4.

⁷¹⁰ Jan Długosz opisuje przypadek z wojny ze Świdrygiełłą w 1431 r. Wtedy to wojsko polskie ostrzelało Litwinów, Rusinów i Tatarów z 2 taraśnic na drugim brzegu r. Styr pod Łuckiem. J. Długosz, *Roczniki czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, ks. 11, Warszawa 2009, s. 36.

⁷¹¹ J. Szymczak, *Sprzęt...*, [w:] PTW, s. 264; W. Kwaśniewicz, *Encyklopedia...*, s. 497–498; M. Gradowski, Z. Żygulski, *Słownik...*, s. 110; P. Klučina, *Zbroj...*, s. 405.

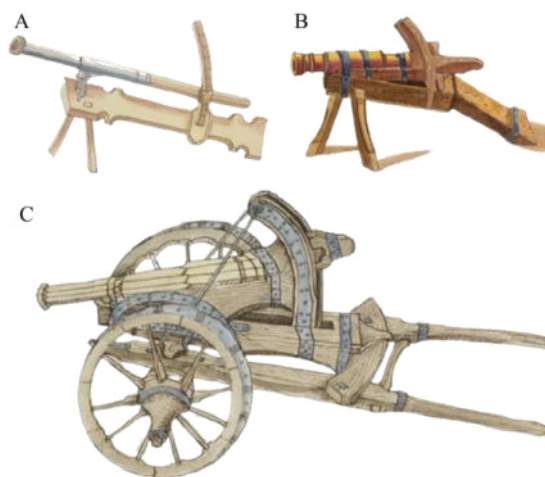
⁷¹² W. Vorbrodt, *Historyczny rozwój artylerii...*, s. 4.

⁷¹³ Jak pisze P. Strzyż „mianem tarasu można zatem określić większe, drewniane lub szalowane drewnem konstrukcje, posadowione na podmurówce, które sytuowano w różnych miejscach na zewnątrz murów, głównie przed bramami”. P. Strzyż, *Broń palna...*, s. 72–73; K. Górski, *Historia Artylerii...*, s. 17; W. Wilinbachow, *Początkowy okres rozwoju broni palnej...*, s. 224; E. Wagner, Z. Drobná, J. Durdík, *Medieval costume, armour, and weapons*, New York 2000, p. 82–83.

⁷¹⁴ Natomiast P. Strzyż wskazują na to, iż mianowanie dużych pawęży słowem *taras* odbyło się później stosowania nazwy taraśnica. P. Strzyż, *Broń palna...*, s. 73.

⁷¹⁵ W. Kwaśniewicz, *Encyklopedia...*, s. 497–498.

⁷¹⁶ J. Szymczak, *Ceny broni...*, [w:] UwPŚ/2, s. 255; Idem, *Początki broni palnej...*, s. 106–107.

Ryc. 71. A) Taraśnica na drewnianym stojaku, Francja pierwsza poł. XV w. B) Taraśnica na drewnianym stojaku z arsenału Maksymiliana I. *Zeugbuch Kaiser Maximilians I*, Innsbruck 1502; C) Taraśnica na lawecie kołowej, kon. XV w. Mönch Philipp, *Kriegsbuch*, 1496.

Początkowo taraśnice montowano na drewnianych stojakach. Budowa takiego drewnianego stojaka była następująca: lufę układano mniej więcej w połowie długości na łożo kłocowe które kolei montowano ruchomo do drewnianej „ławki” która w swojej przedniej części stała na dwóch drewnianych nogach. Kąt podnoszenia lufy razem z łożem regulowano za pomocą drabinki celowniczej albo łukowego mechanizmu podnoszenia (2 belki wyglądu odwróconej litery C połączone między sobą deskami w podobieństwie drabinki)⁷¹⁷.

W drugiej połowie XV w. działa zaczęto montować na dwukołowych lawetach, tzw. „lawetach burgundzkich” które składały się z drewnianej belki z osią i kołami, a na osi poprzecznej zamontowane było łożo z lufą. Ponieważ czopów jeszcze nie stosowano to celowanie w pionie odbywało się za pomocą dwóch charakterystycznych łuków (drabinki celowniczej) zainstalowanych w tylnej części ramy. Nowa konstrukcja lawety znacznie zwiększała manewrowość działa, np. taraśnicę na kołach odnotowano w 1509 r. we Lwowie⁷¹⁸.

Początkowo strzelano z taraśnic kulami kamiennymi, później żelaznymi lub ołowianymi. Ceny za taraśnice zależały od rozmiaru, za małe płacono od 180 gr. do 576.

⁷¹⁷ J. Szymczak, *Początki broni palnej...*, s. 70.

⁷¹⁸ *Ibidem*, s. 54, 70; Idem, *Ceny broni...*, [w:] UwPŚ/2, s. 250.

Dystans efektywnego rażenia tarczownic wynosił na 250–300 m⁷¹⁹. Odmianami tarczownic według kalibru byli tarczownice (*magna tarasnicza*) i półtarczownice (*poltarasnicze*)⁷²⁰.

Pierwsze wzmianki o tarczownicach na ziemiach ruskich pochodzą z lat 1484–85, kiedy to miasto Lwów kupiło małą tarczownicę za 6 fl. (3 kopy gr. albo 3 grzywny 36 gr.), oraz kiedy to nieznany z imienia puszkarz odlał 2 tarczownice za co otrzymał 4 grzywny⁷²¹. W 1494 r. w Kamieńcu Podolskim znajdowali się 1 duża tarczownica, 3 mniejsze oraz 4 półtarczownice⁷²². We Lwowie na Wysokim zamku w 1495 r. przechowywano 1 tarczownicę i 1 półtarczownicę oznaczone herbem Leliwa⁷²³. W końcu stulecia opisano tą samą tarczownicę z Leliwą (*tharassnyicza cum signo Lelywa*) oraz jakąś półtarczownicę bez oznaczenia (*sine signo*)⁷²⁴. W 1509 r. Lwów oprócz innej artylerii pozostawionej Olbrachtem po wyprawie 1497 r. dysponował 3 tarczownicami (w lipcu) oraz 1 (w październiku)⁷²⁵. Zamek w Glinianach w 1495 r. miał jedną przesłaną ze Lwowa tarczownicę, a w końcu stulecia pojawiła się tam jeszcze półtarczownica⁷²⁶. Przemyśl w 1497 r. miał do dyspozycji 2 półtarczownice na łożach⁷²⁷. Przebywali oni na zamku i w 1508 r.⁷²⁸ Zamek ratneński w 1512 r. miał tylko 1 dużą dobrze naprawioną tarczownicę⁷²⁹.

2.10.3.2. Hufniece i półhufniece

Jak zaznacza Jan Szymczak hufniece były najbardziej popularnymi działami polowymi. Było to lekkie działo z rodziny małych bombard niewielkiego rozmiaru o krótkiej lufie kalibrem do 230 mm⁷³⁰. Jak i w przypadku innych dział, jej wynalezienie

⁷¹⁹ W. Wilinbachow, *Początkowy okres rozwoju broni palnej...*, s. 224.

⁷²⁰ J. Szymczak, *Początki broni palnej...*, s. 53–55, 106–107; O. Мальченко, *Арсенали...*, c. 114, 360–361; I. Данилов, *Артилерія кам'янецької твердині*, „Військово-історичний альманах” 2002, ч. 1 (4), c. 102–113, c. 112;

⁷²¹ J. Szymczak, *Początki broni palnej...*, s. 107; Idem, *Organizacja produkcji...*, s. 289; K. Badecki, *Średniowieczne ludwisarstwo...*, s. 42; O. Мальченко, *Артилерія...*, c. 74; Idem, *Арсенали...*, c. 114.

⁷²² *una magna tarasnicza, quatuor poltarasnicze, machine quatuor modice, minores quam magna tarasnicza, due polhufnicze*. M. Грушевський, *Опис Подільських замків...*, c. 15; K. Górski, *Historia Artylerii...*, s. 218; J. Szymczak, *Początki broni palnej...*, s. 322; O. Мальченко, *Арсенали...*, c. 31.

⁷²³ *tercia pars tharasznyicza cum signo Lelywa, poltharasznycze etiam cum signo Lelywa*. M. Грушевський, *Опис Львівського замку...*, c. 4; K. Górski, *Historia Artylerii...*, s. 219; J. Szymczak, *Początki broni palnej...*, s. 323; O. Мальченко, *Арсенали...*, c. 19–20.

⁷²⁴ O. I, sygn. 19, k. 17; J. Szymczak, *Początki broni palnej...*, s. 324.

⁷²⁵ MK, sygn. 24, k. 1–2; L. Walkiewicz, *Rodzaje dział...*, s. 33; Por. J. Szymczak, *Początki broni palnej...*, s. 324.

⁷²⁶ *que ex Leopoli deducta sunt: [...] una tharasznyicza*. M. Грушевський, *Опис Львівського замку...*, c. 11; U Górskiego: *que ex Leopoli adducte sunt: [...] una tharasznyicza*. K. Górski, *Historia Artylerii...*, s. 220.

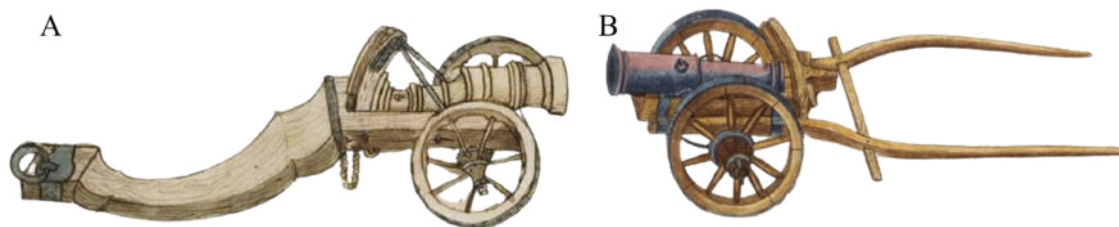
⁷²⁷ *item 2 pixe alias poltarasznycze in lectis*. M. Грушевський, *Описи Перемишльського староства...*, c. 10; J. Szymczak, *Początki broni palnej...*, s. 325.

⁷²⁸ O. LVI, sygn. 49, k. 13v.

⁷²⁹ *poltarasznycze unum magnum bene reformatum*. O. LIV, sygn. 9, k. 98; M. Грушевський, *Описи Ратенського староства...*, c. 30.

⁷³⁰ J. Szymczak, *Sprzęt...*, [w:] PTW, s. 264.

jest przypisywane husytom, którzy w 20 latach XV w. wykorzystywali ich do wsparcia bezpośredniego swoich oddziałów ostrzeliwujące kamiennymi kulami oraz kartaczami wrogie oddziały. Możliwie, nazwa wywodzi się od czesk. *houfnice* (od *houf*, *huf* – oddział wojskowy, czyli działo przy hufie)⁷³¹.

Ryc. 72. A) Hufnica z kon. XV w. Mönch Philipp, *Kriegsbuch*, 1496. B) Hufnica z pocz. XVI w. *Zeugbuch Kaiser Maximilians I*, Innsbruck 1502.

Żelazne lufy o kalibrze blisko 200–230 mm i długością ok. 3,5–4 kalibry (800 mm), z dobrze wyrażoną, o mniejszej średnicy od przewodu lufy komorą prochową (często o 1/5 długości lufy) montowano na dwukołowej lawecie z łukowym mechanizmem podnoszenia lufy. Strzelały hufnice pod dosyć wysokim kątem – torem „przerzutowym” miotając większe i cięższe pociski od tarczownic⁷³². Odmianą hufnic były mniejszego kalibru półhufnice. Na przykład, lufy hufnicze opisuje J. Szymczak: lufy ze Wrocławia z 1438 r. miały masę ok. 133 kg, długość ok. 50 cm, kaliber 130 mm i mogły strzelać kamiennymi pociskami o wadze ok. 2,7 kg. Wartość hufnic mogła mieścić się w przedziale od 360 do 960 gr.⁷³³

Ponieważ w omawianym okresie artyleria polowa na ziemiach Królestwa Polskiego dopiero zaczynała swój rozwój, więc informacje o hufnicach czerpiemy przeważnie z inwentarzy zamkowych. Pierwsza wzmianka o hufnicach na ziemiach ruskich Korony Polskiej dotyczy 1457 r., kiedy to wójt lwowski Jerzy Kuśnierz otrzymał z rąk radnych żelazną hufnicę dla utrzymania porządku w mieście⁷³⁴. Z kolei w inwentarzach zamkowych ruskich, hufnice spotykamy w 1446 r. w Sanoku. Wówczas przebywało tam 3 hufnice⁷³⁵. W 1494 r. w twierdzy kamienieckiej zostali odnotowane 2 półhufnice⁷³⁶. We

⁷³¹ P. Strzyż, *Broń palna...*, s. 84–85.

⁷³² W. Vorbrodt, *Historyczny rozwój artylerii...*, s. 4.

⁷³³ J. Szymczak, *Początki broni palnej...*, s. 61

⁷³⁴ J. Szymczak, *Początki broni palnej...*, s. 61; K. Badecki, *Średniowieczne ludwisarstwo...*, s. 34; D. Zubrzycki, *Kronika...*, s. 110.

⁷³⁵ AGZ, t. 11, s. 272–273, nr 2173.

⁷³⁶ *due polhufnicze*. M. Грушевський, *Опись Подільських замків...*, c. 15; K. Górski, *Historia Artylerii...*, s. 218; J. Szymczak, *Początki broni palnej...*, s. 61, 322.

Lwowie w 1495 r. na Wysokim zamku stała hufnica z herbem Odrowąż i półhufnica z herbem Leliw⁷³⁷. Działa te przechowywano na zamku u schyłku XV w.⁷³⁸ W końcu stulecia zamiast hufnicy spotykamy tu *media polhuffnicza*⁷³⁹. Inna lwowska hufnica została raczej przetransportowana w tymże 1495 r. do Glinian⁷⁴⁰. Z kolei jedynymi wzmiankami o polowych hufnicach są zapisy opisujące hufnice pozostawione przez Jana Olbrachta po wyprawie mołdawskiej 1497 r. i przechowywanych we Lwowie jeszcze w 1509 r. W lipcu owego roku hufnic było 6, zaś w październiku już 8⁷⁴¹.

2.10.3.3. Foglerze

Jak zaznacza J. Szymczak sporym problemem było odprzodowe nabijanie miążkiem prochem długolufowych tarcz. Trydność tę próbowano rozwiązać stosując tarcznice z wymiennymi komorami prochowymi (staropol. *prochownicze*, niem. *Ladekammer*, komory nabojoye⁷⁴²) które umieszczano w wyciętej dennej części działa. Dopasowanie takiej komory do kanału działa i jej blokowanie robiono metodą regulacji szerokim, podobnego rozmiaru do prochownicy drewnianym lub metalowym klinem wkładanym do specjalnych otworów w dennej części działa⁷⁴³. Tak pojawił się nowy rodzaj działa – tzw. foglerz. Geneza nazwy tego działa też do końca nie jest jasna. Tak, nazwa foglerz może mieć różne znaczenie: z flamandzkiego *vogheleer*, *vogelaer* – ptasznik, łowca ptaków; podobnie z niem. *Vogler* albo *Kammerbüchse* – działo komorowe, z ang. *fowler* – łowca ptaków. Natomiast W. Kwaśniewicz wywodzi nazwę z fr. *veuglaire*, od *aveugler* – zaślepić, zatykać otwór⁷⁴⁴.

⁷³⁷ *una huffnycza cum signo Odrowasch, et altera que nucupatur polhuffnycze*. M. Грушевський, *Опис Львівського замку...*, c. 4; K. Górski, *Historia Artylerii...*, s. 219; J. Szymczak, *Początki broni palnej...*, s. 323.

⁷³⁸ O. I, sygn. 19, k. 17; J. Szymczak, *Początki broni palnej...*, s. 324.

⁷³⁹ O. I, sygn. 19, k. 21; *Ibidem*, s. 325.

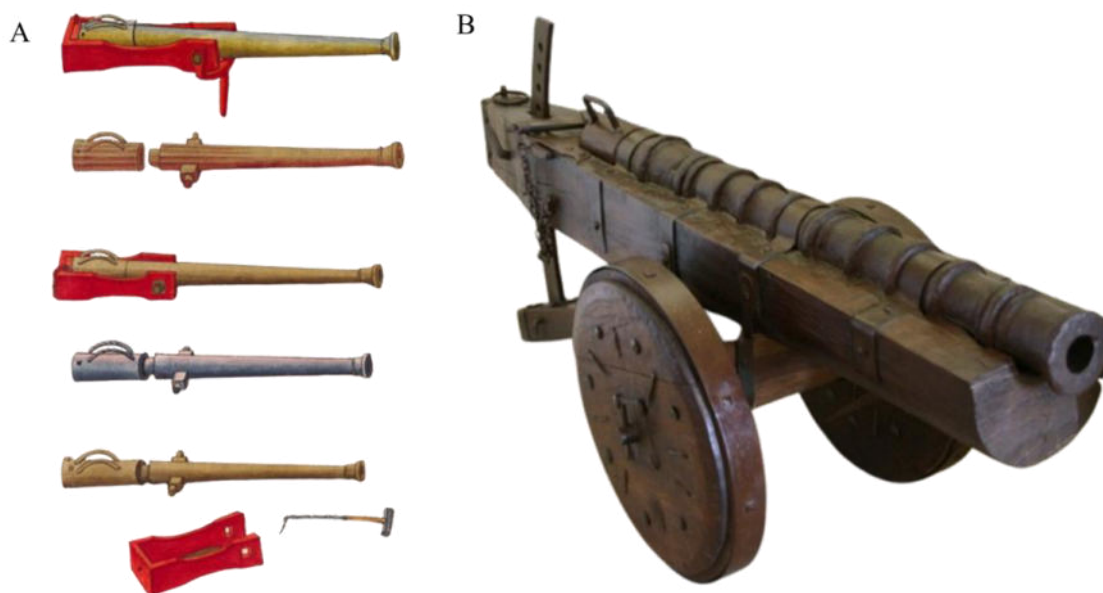
⁷⁴⁰ *una huffnycza*, M. Грушевський, *Опис Львівського замку...*, c. 4; K. Górski, *Historia Artylerii...*, s. 220; J. Szymczak, *Początki broni palnej...*, s. 324–325.

⁷⁴¹ *item sex uffnicze [...] octo uffnicze*. MK, sygn. 24, k. 1, 2; L. Walkiewicz, *Rodzaje dział...*, s. 33, Por. K. Górski, *Historia Artylerii...*, s. 221–222; A. Borzemski, *Siły zbrojne w wołoskiej wojnie Jana Olbrachta*, Lwów 1928, s. 37; J. Szymczak, *Początki broni palnej...*, s. 324; O. Мальченко, *Арсенали...*, c. 20.

⁷⁴² O komorach prochowych przechowywanych w muzeach Europy Wschodniej *vide*: P. Strzyż, *Broń palna...*s. 94–104. W muzeach ukraińskich *vide*: O. Мальченко, *Змінні порохівниці казнозарядної артилерії XV–XVI століть у колекціях українських музеїв*, „Український археографічний щорічник” 2016, вип. 19/20, c. 115–139.

⁷⁴³ P. Strzyż, *Broń palna...*, s. 92; M. Mielczarek, *Artyleria*, [w:] UwPŚ/2, s. 71; B. Бехайм, *Енциклопедия...*, c. 322.

⁷⁴⁴ W. Kwaśniewicz, *Encyklopedia...*, s. 115.

Ryc. 73. A) Foglerze z katalogu broni cesarza Maximiliana I. *Zeugbuch Kaiser Maximilians I*, Innsbruck 1502; B) Foglerz XV w. ze zbiorów Museo militar del Château de Castelnau (Francja).

Jak zaznacza P. Strzyż, jest to najbardziej zróżnicowany kalibrowo typ dział średniowiecznych⁷⁴⁵. Do foglerzy zaliczają zarówno lekkie działka o niewielkich kalibrach (2,5-4 cm) o długości lufy w granicach 20-25 kalibrów, tak i egzemplarze o wadze kilku ton. Foglerze wywodzą od tarcznic i były to pierwsze działa w historii artylerii ładowane odtylcowo za pomocą 3–4 wymiennych komór prochowych⁷⁴⁶. Rozwiązanie to zwiększało szybkość ładowania, lecz w związku z niedoskonałością procesów produkcyjnych. Przede wszystkim chodziło o uchodzenie gazów prochowych w wyniku nieszczelnego dopasowania komory, co powodowało zmniejszenie siły wyrzutu kuli. Komory wymieniano po każdym strzale. Pierwszą chłodzono, drugą czyszczono, a trzecią załadowaną prochem wkładano do działa (przed tym ładowano kule w tylnej części działa). Dziennie z tego działa można było oddać do 30 strzałów dziennie⁷⁴⁷. Foglerze można było montować na ruchomych lawetach typu burgundzkiego⁷⁴⁸ lub typu niemieckiego albo stacjonarnych kłocowych⁷⁴⁹.

⁷⁴⁵ P. Strzyż, *Broń palna...*, s. 93.

⁷⁴⁶ P. Strzyż, *Średniowieczna broń palna...*, s. 30–31.

⁷⁴⁷ J. Szymczak, *Początki broni palnej...*, s. 55–56; M. Mielczarek, *Artyleria*, [w:] UwPŚ/2, s. 69; P. Strzyż, *Średniowieczna broń palna...*, s. 30; O. Мальченко, *Арсенали...*, c. 115, Idem, *Артилерія...*, c. 104.

⁷⁴⁸ Kłocowe łoże z łukowym systemem podnoszenia (niem. *Blocklafette*). В. Бехайм, *Энциклопедия...*, c. 320; J. Szymczak, *Początki broni palnej...*, s. 70;

⁷⁴⁹ Z niem. *Wandlafette* – łoże dwuścienne. Pojawienie się czopów w drugiej poł. XV w. pozwoliły zrezygnować z łukowego systemu podnoszenia lufy. Dany system przetrwał aż do końca I Wojny Światowej. В. Бехайм, *Энциклопедия...*, c. 320;

Niestety nie mamy żadnych informacji o cenach foglerzy na ziemiach polskich w interesującym nas okresie. J. Szymczak przytacza informacje z pocz. XV w. z terenu państwa zakonnego. Na przykład, w 1409 r. do Malborka z Gdańska był sprowadzony mały foglerz z 3 komorami prochowymi (ważący 11,5 centnara, czyli ok. 628 kg) w cenie 65 grzywien 1 wiardunek 4 skojce i 8 dynarów. Za odlew o wiele mniejszych dwóch egzemplarzy o łącznej wadze 4 centnarów 20 funtów, ok. 113 kg na lufę) płacono w 1403 r. 4 grzywny (być może tu chodziło tylko o opłatę dla ludwisarza)⁷⁵⁰. Ceny foglerzy można by było porównać z cenami na podobnego wymiarami falkonetu. Tenże badacz przytacza wzmiankę z 1536 r. o falkonecie o wadze 2¼ centnara (ok. 130 kg). Wówczas liczono 9 fl. od centnara, czyli zapłacono 20¼ fl. za samą lufę, a za łożę i inny niezbędny sprzęt dodatkowo 8 fl., więc cena całości wyniosła ponad 28 fl.⁷⁵¹

Nie zważając na niedoskonałości technologiczne, foglerze stanowili większość dział w arsenałach zamków na ziemiach ruskich, aczkolwiek brakowało ich w tych największych: Kamieńcu Podolskim i na lwowskim Wysokim Zamku (w tym konkretnym przypadku wiemy o transferach broni do Glinian). W 1494 r. w Smotryczu znajdowały się 2 foglerze, w tym 1 na łożu o dwu kołach oraz mały „foglarek”, i co ciekawe bez komór prochowych⁷⁵². W tymże czasie w Skale Podolskiej przechowywano 5 foglerzy i tylko 3 prochownice⁷⁵³. Zamek w Glinianach w 1495 r. dysponował aż 11 foglerzami i 32 prochownicami (z czego miejscowymi były tylko 2 egzemplarze z 9 komorami prochowymi, pozostałe 9 były dostarczone ze Lwowa razem z 23 prochownicami)⁷⁵⁴. Natomiast w kolejnym inwentarzu z końca stulecia zniknęły 9 „lwowskich” foglerzy z komorami, lecz i do Lwowa oni nie powrócili. Pozostały same „gliniańskie” 2 foglerze z 9 prochownicami. J. Szymczak wyjaśnia tę sytuację następująco: albo pożyczone uzbrojenie wróciło do Lwowa, albo zostało przekazane miastu w celu wzmocnienia jego obronności. Nie wykluczone też, że opis ten został jednak sporządzony wcześniej od tego spisane w 1495 r.⁷⁵⁵

⁷⁵⁰ J. Szymczak, *Początki broni palnej...*, s. 107.

⁷⁵¹ Idem, *Ceny broni...*, [w:] UwPŚ/2, s. 255.

⁷⁵² М. Грушевський, *Опись Подільських замків...*, c. 16; K. Górski, *Historia Artylerii...*, s. 219; J. Szymczak, *Początki broni palnej...*, s. 55–56, 323; О. Мальченко, *Арсенали...* 6 c. 31.

⁷⁵³ М. Грушевський, *Опись Подільських замків...*, c. 6; J. Szymczak, *Początki broni palnej...*, s. 55–56, 323; О. Мальченко pisze tylko o 3 foglerzach. О. Мальченко, *Арсенали...*, c. 31.

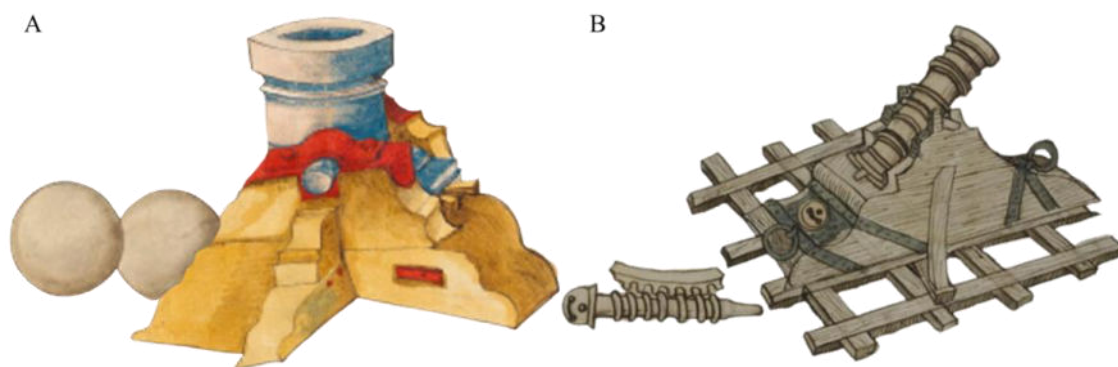
⁷⁵⁴ *que ex Leopoli deducta sunt*: [...] *novem foglary, prochownycz viginti tres*, М. Грушевський, *Опись Львівського замку...*, c. 11; K. Górski, *Historia Artylerii...*, s. 220; J. Szymczak, *Początki broni palnej...*, s. 324–325; О. Мальченко, *Арсенали...*, c. 19.

⁷⁵⁵ J. Szymczak, *Początki broni palnej...*, s. 325

2.10.3.4. Moździerze

W XV w. w Europie do niszczenia potężnych umocnień miały służyć ciężkie bombardy, lecz nawet bombardy dużego kalibru były zbyt słabe, ciężkie i nie odznaczały się celnością. Z mankamentami bombard zaczęto się radzić zwiększając siłę ładunku, aby nadać pociskowi większą prędkość początkową, a także zwiększając wagę kuli dla podwyższenia stopnia destrukcji ostrzeliwanych obiektów po uderzeniu. W wyniku eksperymentów pojawił się moździerz o dużym zasięgu rażenia, co osiągnięto za pomocą specjalnie przykutej komory (niem. *Kammer*)⁷⁵⁶.

Moździerz (z niderl. *mortier*, od łac. *mortarium*, niem. *Mörser*) był żelaznym lub brązowym działem oblężniczym skonstruowanym ok. poł. XIV w. z długością lufy w skrajnych przypadkach 1,5–2 kalibry i kalibrem 500–600 mm i masą lufy ok. 1950 kg. Zdzisław Żygulski uważał moździerze za „pewną odmianę bombardy o krótkiej trąbie i potężnym kalibrze”⁷⁵⁷.

Ryc. 74. A) Moździerz, pocz. XVI w. *Zeugbuch Kaiser Maximilians I*, Innsbruck 1502. B) Moździerz, kon. XV w. Mönch Philipp, *Kriegsbuch*, 1496.

Taki moździerz strzelał kulami kamiennymi, często wzmocnianymi metalowymi obręczami (a później granatami i bombami metalowymi naczynionymi prochem) torem stromym, powyżej 45 stopni. Waga pocisków największych egzemplarzy dochodziła do 300–400 kg. Przede wszystkim moździerzy używano do bombardowania obiektów znajdujących się za wysokimi murami obronnego, a dystans ich rażenia wynosił 200–300 m⁷⁵⁸.

Oprócz właśnie moździerzy były jeszcze półmoździerze i małe moździerze (u Żygulskiego duże, średnie i małe)⁷⁵⁹. Pierwsze moździerze wykuwano z pasów żelaza i

⁷⁵⁶ В. Бехайм, *Энциклопедия...*, с. 322.

⁷⁵⁷ Z. Żygulski, *Broń...*, s. 122.

⁷⁵⁸ О. Мальченко, *Арсенали...*, с. 112; Idem, *Артилерия...*, с. 106–107.

⁷⁵⁹ M. Gradowski, Z. Żygulski, *Słownik...*, s. 110; J. Szymczak, *Początki broni palnej...*, s. 62; Z. Spieralski, *Kampania obertyńska...*, s. 43; Z. Żygulski, *Broń...*, s. 168.

ich kaliber dochodził do 88 cm, a komora prochowa była węższą od reszty przewodu lufy. W XV w. moździerzy zaczęto odlewać z brązu, zmniejszono ich kaliber i rozszerzono komorę prochową. Pierwsze egzemplarze, jak i pierwsze bombardy instalowano na ziemi na drewnianych belkach i klockach, z których konstruowano prowizoryczne „ławety”, a po wynalezieniu czopów zawieszano ich na drewnianych stacjonarnych łożach. Celowano z danych dział z pomocą kątomierzy. Duża masa nie pozwalała na montowanie do łoża kół, dlatego transportowano moździerze na wozach – lufę i łożę oddzielnie⁷⁶⁰. Dla transportowania luf moździerzy oblężniczych do wozu zaprzęgano 8 koni, a dla wozu z łożem 4. Lufy małych moździerzy, przeznaczonych do stosowania w polu mieli wagę 130 kg, a waga pocisku min. 2 kg. Takie małe działa w ilości 12 szt. można było transportować na wozie o 6 koniach. Dziennie wszystkie rodzaje moździerzy mogli oddawać 20 strzałów⁷⁶¹.

Moździerze były typowymi działami oblężniczymi, aktywnie wykorzystywanymi tak przez oblegających, jak i obleganych. Znajdująca się na uzbrojeniu zamków w ziemiach ruskich niewielka ilość moździerzy była aktywnie używana podczas obrony murów. Moździerz ustawiony na dziedzińcu zamkowym był chroniony przed ogniem napastników, personel mógł go bezpiecznie i szybko przeładować, a pociski raziły napastników pod murami w „martwym polu”, gdzie kule strzelców z wyższych kondygnacji murów i wież nie dosięgali wrogów⁷⁶².

W 1494 r. w Kamieńcu Podolskim odnotowano *polhufnicze ad modum mosgyerz*, który leżał na ziemi bez łoża na dziedzińcu zamkowym. Również został odnotowany jeszcze jeden normalny moździerz, który znajdował się w pomieszczeniu puszkarza⁷⁶³. Największa liczba moździerzy, bowiem 3 (w tym jeden mały) została odnotowana na zamku przemyskim w 1497 r.⁷⁶⁴ Jedenaście lat później zostało ich już 2⁷⁶⁵.

2.10.3.5. Harczownice

Do dział o niejasnej kategorii odnosimy tzw. harczownice, śrubnice i półśrubnice. One występują tylko w dwóch rejestrach artylerii Jana Olbrachta pozostawionej we

⁷⁶⁰ W. Kwaśniewicz, *Encyklopedia...*, s. 302.

⁷⁶¹ Z. Spieralski, *Kampania obertyńska...*, s. 43–44.

⁷⁶² О. Мальченко, *Арсенали...*, c. 112.

⁷⁶³ М. Грушевський, *Опись Подільських замків...*, c. 15–16; K. Górski, *Historia Artylerii...*, s. 218; J. Szymczak, *Początki broni palnej...*, s. 62, 322; О. Мальченко, *Арсенали...*, s. 112.

⁷⁶⁴ *item due bombarde alias moszderze [...] item una bombarde parva admodum moszdez*. М. Грушевський, *Описи Перемишльського староства...*, s. 10; J. Szymczak, *Początki broni palnej...*, s. 325.

⁷⁶⁵ О. LVI, sygn. 49, k. 13v.

Lwowie w 1497 r. i zinwentaryzowanych w 1509 r. J. Szymczak przebadawszy źródła czeskie wskazał, iż w średniowiecznych Czechach istniały działa o podobnej nazwie – harcownice. Były to niewielkie, lekkie, mobilne, długolufowe działka polowe z kalibrem lufy 80–90 mm. Jak pisze ten badacz, były one poprzednikami falkonetów⁷⁶⁶. Możliwie, że nazwa pochodzi od słów harc, harcownik – czyli „pojedynczy jeźdźcy wysunięci przed szczyk wojska i staczający utarczki z jeźdźcami przeciwnika lub nękający napadami, tzw. harcami”⁷⁶⁷. Oznacza to, że działka te mogły prowadzić ogień precyzyjny eliminując żywą siłę przeciwnika, a możliwe i pojedynczych żołnierzy czy oficerów. W 1509 r. dwie *charczownice* znajdowały się na blankach Wysokiego Zamku we Lwowie⁷⁶⁸.

2.10.3.6. Śrubnice i półśrubnice

Z śrubnicami i półśrubnicami (*srubnyce*, *polsrubnyce*) sytuacja wygląda podobnie. Istniało kilka wyjaśnień, jakie były to działa. K. Górski wysunął przypuszczenie, iż były to foglerze lub jakieś inne działka składające się z kilku części⁷⁶⁹ (2–4) połączonych między sobą za pomocą śrub⁷⁷⁰. Bronisław Gembarzewski⁷⁷¹, podzielał poglądy K. Górskiego, a W. Kwaśniewicz zaznacza, iż podobna konstrukcja ułatwiała transport i umożliwiała szybki demontaż dział⁷⁷². Również nazwę łączono ze śrubowym mechanizmem podniesienia łoża z lufą albo nawet z gwintowanym przewodem. Jak wskazuje J. Szymczak ta ostatnia hipoteza nie wytrzymała próby czasu, ponieważ broń gwintowana pojawiła się dopiero w okolicach 1550 r.⁷⁷³ Najbardziej trafnym jest pogląd J. Szymczaka, iż śrubnicami zwano nowoczesne działa forteczne, które od połowy XV w. zaczęli wypierać targańnice. Możliwe, były to nawet jakieś udoskonalone targańnice. Jedyne wzmianki źródłowe o śrubnicach w interesującym nas okresie pochodzą z tegoż

⁷⁶⁶ J. Szymczak, *Początki broni palnej...*, s. 58.

⁷⁶⁷ *Harcownik*, [w:] *Encyklopedia PWN*, <https://encyklopedia.pwn.pl/encyklopedia/harcownik.html>, (dostęp: 1 XII 2025).

⁷⁶⁸ *Item due charczownice superius alias na blankach*. K. Górski, *Sztuka wojenna w Polsce za Zygmunatów*, „Biblioteka Warszawska” 1890, t. 4, z. 2, s. 230–231; Idem, *Historia Artylerii...*, s. 220–222; J. Szymczak, *Zasoby uzbrojenia...*, s. 298; Idem, *Początki broni palnej...*, s. 324, 328, tab. 18; O. Мальченко, *Арсенали...*, c. 20; L. Walkiewicz, *Rodzaje dział...*, s. 42.

⁷⁶⁹ Z. Żygulski przytacza informacje o ogromnej, ciężkiej osmańskiej bombardzie, tzw. *Bombardzie Mahometa* (inne nazwy: *Basilisk* albo *Dardanelles Gun*) z 1464 r. przechowywanej w Fort Nelson (Hampshire) i która składała się z 2 potężnych części skręcanych na gwint. Z. Żygulski, *Broń...*, s. 123–124; O artylerii osmańskiej *vide*: A. Gabor, *Ottoman artillery and European military technology in the fifteenth and seventeenth centuries*, „Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae” 1994, nr 47, s. 15–48.

⁷⁷⁰ K. Górski, *Historia Artylerii...*, s.

⁷⁷¹ B. Gembarzewski, *Uzbrojenie i rodzaje broni. Epoka porozbiorowa*, [w:] *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce*, t. 3, *Dokończenie epoki przedrozbiorowej. Epoka porozbiorowa*, red. T. Korzon, , Lwów 1923, s. 273.

⁷⁷² W. Kwaśniewicz, *Encyklopedia...*, s. 491.

⁷⁷³ J. Szymczak, *Początki broni palnej...*, s. 56.

1509 r. ze Lwowa. Wtedy w lipcu zostali wymienieni 10 śrubnic i 2 półśrubnice, z których jedna pochodziła z Buska, zaś w październiku tylko 5 śrubnic. Większość śrubnic były na dwukołowych lawetach, lecz 3 były całkiem nowe – bez lawetów i kół⁷⁷⁴. W 1534 r., po wielkim pożarze 1527 r. we Lwowie pozostała tylko 1 śrubnica⁷⁷⁵.

2.10.3.7. Kozy

Wśród wczesno nowożytnej artylerii broniącej zamków w ziemiach ruskich bezwzględnie górują tzw. *pixides alias cozy*, których w dwóch rejestrach z 1509 r. odnotowano 100 (w lipcu) oraz 94 (w październiku)⁷⁷⁶. Lecz nie wiadomo do końca, do jakiego typu dział czy ręcznej broni palnej należałoby zaliczyć owe „kozy”.

Jak zaznacza J. Szymczak, to musiała być broń niewielka gabarytowo, mniejsza od tarcznicy i hufnicy⁷⁷⁷. W bronioznawstwie historycznym na dany moment istnieje kilka poglądów co do atrybucji tej broni. Poglądy K. Górskiego ewoluowały, jeżeli w artykule *Sztuka wojenna w Polsce za Zygmuntów* (1890 r.) badacz pisał o kozach jako broni ręcznej oraz utożsamiał ich z petrynałami („kozy, zwane także petrynałami”), również dodawał, iż „Kozy posiadały kolbę w dół zagiętą i zakończoną, w kształcie kozonoga t. j. kostki, używanej przy grze w babki, z kąd zapewne powstała i nazwa kozy. Jeźdźce opierali kolbę o siodło, a piesi o prawą stronę piersi, którą podówczas okrywano blachą”⁷⁷⁸. Jak widać, z tego opisu Górski w tym okresie raczej opisywał rusznice. Natomiast w *Historii artylerii* (1902 r.) badacz nie podjął się wyjaśnienia, czym były kozy, lecz przytoczył ważne cytaty z inwentarza zamku olsztyńskiego z 1532 r. o *unum aliud tormentum vulgariter koza* oraz z inwentarza lwowskiego 1558 r.: *koza działko na kołach okowanych*⁷⁷⁹. K. Kłochowicz podzielał ten pierwszy pogląd Górskiego o petrynałach, i wskazywał, że takie petrynały na uzbrojeniu pieszych miały długość 4 stopy, wagę 15–16 funtów i strzelali ołowianymi kulami⁷⁸⁰. W. Kwaśniewicz zalicza kozy do małych dział, zbliżonych do średniowiecznych petrynałów⁷⁸¹. O. Malczenko podziela poglądy Górskiego i Kłochowicza, aczkolwiek uważa kozy za ulepszone hakownice na

⁷⁷⁴ *pixides alias srubnyce*. MK, sygn. 24, k. 1, 2; L. Walkiewicz, *Rodzaje dział...*, s. 33, 42; Por. K. Górski, *Sztuka wojenna...*, s. 230–231; Idem, *Historia Artylerii...*, s. 220–222; A. Borzemski, *Siły zbrojne...*, s. 37; J. Szymczak, *Początki broni palnej...*, s. 324.

⁷⁷⁵ O. Мальченко, *Арсенали...*, s. 22; Idem, *Артилерія...*, s. 144.

⁷⁷⁶ MK, sygn. 24, k. 1-2; L. Walkiewicz, *Rodzaje dział...*, s. 33; Por. K. Górski, *Historia Artylerii...*, s. 220–222.

⁷⁷⁷ J. Szymczak, *Początki broni palnej...*, s. 58.

⁷⁷⁸ K. Górski, *Sztuka wojenna...*, s. 246.

⁷⁷⁹ K. Górski, *Historia Artylerii...*, s. 26–27.

⁷⁸⁰ K. Kłochowicz, *Historyczny rozwój broni palnej*, Warszawa 1927, s. 48.

⁷⁸¹ W. Kwaśniewicz, *Encyklopedia...*, s. 344–345.

drewnianych łożach, pochylonych ku dołowi⁷⁸². Dość popularnym jest utożsamianie kóz z dużymi hakownicami na kozłach⁷⁸³. J. Szymczak wysuwa kilka hipotez na temat tej broni. Pierwszą jest ta, iż były to podwójne albo najcięższe typy hakownic (tzw. centnarowe) na stojakach-kozlach⁷⁸⁴. Badacz opisuje podobne ciężkie niemieckie „centnerhaken” jako cetnarowe z masą pocisku 5–6 łutów⁷⁸⁵. Lufy były osadzone w wielkie, proste, graniaste kolby, bez drewnianego łoża pod lufą. Podczas strzelania opierano przednią część lufy na murach lub solidnie zbudowanych drewnianych kozłach. Celowanie odbywało się z pomocą nachylania/podnoszenia kolby w odpowiednim kierunku. Otwór zapalny z panewką mieścił się z prawego boku w części dennej, a odpalanie broni odbywało się ręcznie z pomocą palącego się lontu⁷⁸⁶. Drugą ta, że mogła to być „broń kombinowana w postaci 2 luf na jednym łożu [...] strzelającymi śrutem lub kulami albo śrutem i kulami”⁷⁸⁷. Trzecia hipoteza, nawiązuje do zapisu Górskiego z inwentarza lwowskiego 1558 r., o armatce na okutych kołach⁷⁸⁸.

⁷⁸² О. Мальченко, *Арсенали...*, s. 128.

⁷⁸³ М. Верхотурова, *Гаківниці львівського історичного музею: питання атрибуції*, „Historical and cultural studies/Історико-культурні студії” 2015, vol. 2, no. 1, s. 44.

⁷⁸⁴ J. Szymczak, *Zasoby uzbrojenia...*, s. 298; J. Szymczak, *Początki broni palnej...*, s. 59.

⁷⁸⁵ Czyli masą ok. 64,8 kg z masą pocisku ok. 63,28–75,936 g odpowiednio. J. Szymański, *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 2004, s. 172.

⁷⁸⁶ J. Szymczak, *Początki broni palnej...*, s. 59.

⁷⁸⁷ *Ibidem*, s. 58.

⁷⁸⁸ *Ibidem*, s. 59.

Ryc. 75. Landsknechci strzelają z ciężkiej hakownicy zamontowanej na stojaku-koźle. *Zeugbuch Kaiser Maximilians I*, Innsbruck 1502.

Ostatnią dość ważną hipotezą, jest koncepcja Walkiewicza o tym, iż były to raczej niewielkie działka podobne do tzw. „puszek kozłowych” (niem. Bockbüchsen) instalowanych na specjalnych wysokich drewnianych stojakach lub lawetach⁷⁸⁹.

Właśnie takie hakownice są przedstawione na kartach katalogu broni cesarza Maksymiliana (zob. Ryc. 75), a lawetę z otworem pod hak i okutymi kołami może być przedstawiona w *Feuerwerksbuch* Martina Merza (zob. Ryc. 76).

⁷⁸⁹ L. Walkiewicz, *Rodzaje dział...*, s. 44.

Ryc. 76. Laweta pod ciężką hakownicę. Martin Merz, *Feuerwerksbuch*, 1473.

2.10.3.8. Działa burzące i półburzące

Najcięższym rodzajem artylerii były duże działa oblężnicze, potocznie zwane bombardami (choć w wiekach średnich taką nazwą określano na ogół broń palną). Były to działa przystosowane do burzenia murów. Jak zaznaczali M. Gradowski i Z. Żygulski jun. według przyjętych w Europie Zachodniej w XVI w. klasyfikacji do dział oblężniczych odnosili działa o dużym kalibrze strzelającymi pociskami wagą od 50 do 100 funtów (czyli ok. 22,68–45,35 kg)⁷⁹⁰. P. Strzyż wskazuje, iż do bombard zaliczamy działa o szerszej części lufowej i znacznie węższej części dennej. Przy strzelaniu takie bombardy ustawiano bezpośrednio na ziemi albo na drewnianym rysztowaniu. Starano się ustawić działo tak, żeby zapobiec jego przesuwaniu w wyniku mocnego odrzutu⁷⁹¹. Na Rusi Moskiewskiej do takich dział stosowano termin *lomovaya pishchal*⁷⁹².

Na ziemiach ruskich Królestwa Polskiego w interesującym nas okresie spotykamy ciężkie murołomy zaledwie dwa razy, przy czym były to te same działa. Były Wyżej wspomniany opis lwowski z lipca 1509 r. wymienia jeden ciężki murołom zwany *burzace dzýalo*⁷⁹³, który stał przy Bramie Krakowskiej oraz mniejsze *polburzoce dzýalo* (półburzące)

⁷⁹⁰ M. Gradowski, Z. Żygulski, *Słownik...*, s. 109.

⁷⁹¹ P. Strzyż, *Broń palna...*, s. 104–109.

⁷⁹² Ломовая пищаль. В. Квасневич, *Лексикон старинного огнестрельного оружия*, с. 175.

⁷⁹³ *Item magna una bombardia alias burzace dzýalo*. MK, ks. 24, k. 1; MRPS IV, t. 2, s. 43, nr 9070; L. Walkiewicz, *Rodzaje dział...*, s. 33; K. Górski, *Sztuka wojenna...*, s. 230; Idem, *Historia Artylerii...*, s. 221.

bez kół, przebywające przy Bramie Halickiej⁷⁹⁴. Z kolei w październiku 1509 r. zostali opisane już dwa *polporzacze dzyala*, lecz były to raczej te same działa wspomniane powyżej⁷⁹⁵. Jak zaznaczał Wapowski, do transportu danych dział podczas kampanii suczawskiej 1497 r. niezbędnymi były 50 oraz 40 koni⁷⁹⁶. Bez wątplenia, było to najcięższe uzbrojenie, które w 1497 r. miało przebić mury Suczawy i po powrocie z wyprawy do Mołdawii został pozostawione we Lwowie przez Jana Olbrachta. Jak zaznacza Walkiewicz, pierwsze działo mogło ważyć ok. 7,5-10 t, drugie ok. 6-8 t⁷⁹⁷.

Jak zaznacza J. Szymczak, były to działa o krótkich lufach (3–7 kalibrów), z szerszą częścią wylotową i węższą komorą prochową, przy czym za najlepsze okazy uznawano te w których komora stanowiła 2/5 średnicy wylotu, a kanał miał 3 takie długości. Ze względu na kaliber tych dział, przyjęto dzielić je na 3 grupy: małe (100–150 mm), średnie (150–250 mm) i duże (powyżej 250 mm). Również najlepsze efekty podczas strzelania osiągnano wtedy, kiedy waga prochu wynosiła 1/10 wagi kuli, zaś waga kula od 1/20 do 1/50 od masy całego działu⁷⁹⁸.

Wielkokalibrowa artyleria wymagała odpowiednich pocisków. W przypadku dział o równym kanale przystosowanych do kruszenia z bliskiej odległości murów stosowano kule ołowiane. Pociski kamienne miotano po torze stromym, dla tego były potrzebne działa z wąską komorą prochową i szeroką częścią wylotową⁷⁹⁹.

Począwszy od lat 70. XV w. w artylerii oblężniczej (przede wszystkim w francuskiej i burgundzkiej, a w niemieckiej bliżej 1500 r., za panowania cesarza Maksymiliana I) zaczęto stosować lane kule żeliwne. Jednak wprowadzenie niezawodnej techniki lania takich kul dla dział dużego kalibru stała się powszechną dopiero w latach 40. XVI w.

⁷⁹⁴ *Item bombard magna alias polburzoce dzyalo absquo rotis*. MK, ks. 24, k. 1; L. Walkiewicz, *Rodzaje dział...*, s. 35, przyp. 19; Por. K. Górski, *Sztuka wojenna...*, s. 230; Idem, *Historia Artylerii...*, s. 221.

⁷⁹⁵ *Due magne pixides seu bombarde alias polporzacze dzyala*. MK, ks. 24, k. 2; Por. K. Górski, *Sztuka wojenna...*, s. 231; Idem, *Historia Artylerii...*, s. 222.

⁷⁹⁶ B. Wapowski, „*Historia Polaków*” część ostatnia (1480-1535), wyd. i tłum. K. Jasińska-Zdun, Folia Jagiellonica, Fontes, t. 41, Kraków 2024, s. 47; L. Walkiewicz, *Rodzaje dział...*, s. 36.

⁷⁹⁷ K. Górski, *Historia Artylerii...*, s. 25; E. Fischer, Kozmin. *Zur Geschichte des polnisch-moldauischen Krieges im Jahre 1497* = E. Фишер. Козмин. *До питання про історію польсько-молдавської війни 1497 року*, пер. В. Іванюк, ред. М. Чучко, А. Федорук, Чернівці 2003 [wydanie dwujęzyczne], s. 32; A. Borzemski, *Sily zbrojne...*, s. 36; J. Szymczak, *Początki broni palnej...*, s. 63, 324, Idem, *Ceny broni...*, [w:] UwPŚ/2, s. 263;

⁷⁹⁸ J. Szymczak, *Początki broni palnej...*, s. 63–64.

⁷⁹⁹ Z. Żygulski, *Broń...*, s. 122; J. Szymczak, *Początki broni palnej...*, s. 63.

W XV w. krajach Europy i Imperium Osmańskiego zaczęła się prawdziwa „gigantomania”. Dla zwiększenia siły uderzenia odlewano lufy monstrualnych rozmiarów oraz stosowano coraz większe pociski⁸⁰⁰. Niestety do naszych czasów w Polsce nie zachowały się okazy artylerii „głównego kalibru”. Nie wiadomo jak potoczyła się historia dział lwowskich, możliwe, że wspomniane murołomy zostały wywiezione w głąb kraju, lecz raczej zginęły w wielkim pożarze 1527 r., ponieważ w lustracji 1534 r. i późniejszych już nie figurują⁸⁰¹.

W jakości przykładu zachowanego do naszych czasów największego europejskiego działa można przywołać dobrze znaną „Dulle Griet”⁸⁰² wykutą we Flandrii w ok. 1435 r. i obecnie wystawionej w Gandawie. Olbrzymich rozmiarów lufa ma kutą-spawaną konstrukcję (podliczono, iż konstrukcja zawiera 32 żelaznych belek i 61 obręcz). Lufa ma ok. 5m długości, kaliber wynosi ok. 640 mm, a waga 16,4 t. „Greta” potrafiła wyrzucić kamienny pocisk masą ok. 320 kg, lecz strzelano z nią tylko podczas nieudanego oblężenia m. Udenar w latach 1451–1452, w wyniku, którego wojsko gandawskie straciło działo na korzyść obrońców, a do Gandawy wróciło dopiero w 1578 r. (Ryc. 1)⁸⁰³.

⁸⁰⁰ Ikonicznym w tym przypadku jest przykład dział używanych przy zdobyciu Konstantynopola w 1453 r. Węgierski mistrz Urban odlał dla sułtana Mehmeda II Zdobywcy oprócz innych mniejszych dział gigantyczne działo z nazwą własną „Bazyliszek” z długością lufy 7,32 m, wagą ok. 32 t, kalibrem ok. 760 mm, donośnością ok. 1,6–2 km oraz szybkostrzelnością 1 strzał na godzinę. Masa kamiennego pocisku wynosiła aż 544 kg. Do transportu tego monstrum używano 30 par byków, służba pomocnicza obejmowała także 50 stolarzy i 200 robotników przy tworzeniu drewnianych podstawek. W sumie do konserwacji i strzelania potrzeba było około 700 osób, przy czym na 4 lub 5 dzień lufa „Bazyliszka” pękła, co znacznie zmniejszyło jej potencjał ogniowy. G. Agoston, *Ottoman artillery...*, p. 28; D. Nicolle, S. Turnbull, J. Haldon, *The Fall of Constantinople. The Ottoman conquest of Byzantium*, Oxford 2007, p. 216; O. Мальченко, *Артилерія...*, s. 56.

⁸⁰¹ O. Мальченко, *Арсенали...*, s. 20, 22–23.

⁸⁰² Nazwa może nawiązywać do Szalonej Grety (Małgorzaty) z Gandawy, kobiety, która według legendy potrafiła zejść do piekła i urządzić tam awanturę. Postać ta została spopularyzowana dzięki obrazowi Pietera Bruegla „Dulle Griet” z 1562 r. V. Boehaim odnosił to działo do XIV w. B. Бехайм, *Энциклопедия...*, s. 319.

⁸⁰³ K. DeVries, R. D. Smith, *The Artillery of the Dukes of Burgundy, 1363–1477*, Woodbridge, p. 266–267; J. Szymczak, *Początki broni palnej...*, s. 63.

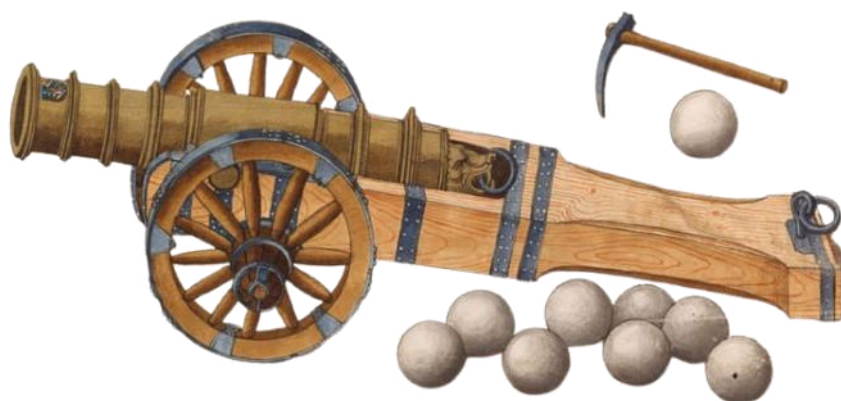

Ryc. 77. Działo „Dulle Griet” z Gandawy.

Można mieć wątpliwości, czy można porównywać „burzące działo” Jana Olbrachta z największymi ówczesnymi okazami. Raczej należy je porównywać do mniejszych bombard o dużym kalibrze. Na przykład, w szwajcarskiej Bazylei, w Historisches Museum Basel są przechowywane 2 egzemplarze ciężkich bombard z II poł. XV w. Pierwszym jest większe, tzw. „działo bazylejskie” (*a „Basel” bombard*, Ryc. 1A). Wykonane na burgundzkie zamówienie, podobno we Flandrii około 1450 r. i zdobyte przez Szwajcarów w 1476 r. w bitwie pod Grandson. Żelazna kuta-spawana lufa (20 belek podłużnych i 34 obręcze) ma kaliber 345–360 mm i ogólną długość ok. 2719 mm przy długości kanału 1880 mm. Szacunkowa waga kamiennej kuli wynosi 98 funtów (ok. 44,44 kg)⁸⁰⁴.

Pod nazwą „działa półburzące” można się spodziewać dział oblężniczych o mniejszym kalibrze. Możliwie, można by było ich porównać do ówczesnych ciężkich dział typu *courteau* (z fr. zapasowy koń rycerski, ang. *courtaw*). Takie działo o własnej nazwie „Burgunderin” (Ryc. 1) jest przedstawione w arsenalnej księdze cesarza Maksymiliana Gabsburga i była na uzbrojeniu w pierwszej dekadzie XVI w.

⁸⁰⁴*Siege artillery: giants of iron and monsters of fire*, <https://www.musee-armee.fr/ExpoChevaliersBombardes/siege-artillery.html> (dostęp: 1 XII 2025).

Ryc. 78. Działo „Burgunderin” typu *courtau*. *Zeugbuch Kaiser Maximilians I*, Innsbruck 1502.

Podobne działo (*courtau*) też jest obecnie przechowywane w Bazylei (Ryc. 1B). Działo to było wylane przez puszkarza Jean de Malines w 1474 r. dla księcia burgundzkiego Karola Śmiałego i też było przejęte przez wojsko szwajcarskie jako trofeum po bitwie pod Grandson. Ten okaz jest brązową lufą z kalibrem ok. 227 mm i długością kanału ok. 7 kalibrów (Ryc. 1). Lufa jest wyposażona w czopy, ma długość 2,55 m i ma masę 1956 funtów (ok. 887 kg). Ten egzemplarz był zdolny wyrzucać żelazne pociski wagomiarem 85 funtów (ok. 38.55 kg)⁸⁰⁵.

Ryc. 79. A) „Bazylejskie działo”, Mons (?), 1420–1430. Historisches Museum Basel; B) Działo typu *courtau*. Mechelen, Belgium, 1474 r. Historisches Museum Basel. Nr inw. 1874.95.

⁸⁰⁵ K. DeVries, R. D. Smith, *The Artillery...*, p. 272–273.

Tabela 10. Uzbrojenie zaczepne rot konnych na podstawie rejestrów popisowych z lat 1498 i 1501

L. p.	Rotmistrz	Broń dystansowa				Broń drzewcowa			Zestawy uzbrojenia	
		Kusza	Rusznica	Luk	Strzały	Drzewko	Włócznia	Rohatyna	huszarskie (tarcz i drzewko)	Po tatarsku (luk i strzały)
1498, Kraków										
1.	Aleksander Sewer	53	4	—	—	1	—	—	—	—
2.	Rożnowski	17	—	—	—	—	—	—	—	—
3.	Ferenc Raceni i Wacław Kamieniecki	—	—	—	—	100	—	—	—	—
Razem w 1498 r.		70	4	—	—	101	—	—	—	—
1501, ziemie ruskie										
4.	Mikołaj Kreza	28	—	5	4	41	—	—	—	—
5.	Henryk Michowski (Mykowski)	123	6	—	—	2	—	—	—	—
6.	Giebułtowski (<i>Kyeboltawski</i>)	5	—	5	5	16	—	—	—	—
7.	Jan Buczacki	102	3	—	—	30	—	—	—	—
8.	Waśka (Barynowski)	—	—	—	2	35	—	—	—	1
9.	Jan Struś	—	2	19	4	34	1	11	48	—
10.	Jan Kamieniecki	—	—	—	—	1	—	—	—	—
11.	Jan Hynek	119	4	—	—	3	—	—	—	1
12.	Jakub Węgorzewski	127	3	—	—	7	—	—	—	—
13.	Jakub Morawiec	134	1	—	—	4	—	—	—	—
14.	Piotr Oleski	—	—	—	1	1	—	—	114	6
15.	Piotr Chodecki (Halicki)	1	—	4	1	30	—	—	—	—
16.	Jan Krzeczowski	1	—	—	—	—	—	—	50	—
Razem w 1501 r.		640	19	33	17	204	1	11	212	8
Ogółem w 1498 i 1501 r.		710	23	33	17	305	1	11	212	8

Źródło: O. 85. sygn. 3, 6.

Tabela 11. Uzbrojenie w chorągwi nadwornej na ziemiach ruskich w latach 1470, 1495-1499 na podstawie rejestrów popisowych.

L. p.	Dowódca	Uzbrojenie zaczepne		Zestaw uzbrojenia ochronnego				Elementy uzbrojenia ochronnego				Ladry
		Kusza	Drzewka	Zbroja kopijnicza	Zbroja strzelcza	Zbroja (nieokreślona)	Po tatarsku (lub luk)	Galea	Napiersniki i napieczniki	Napiersniki	Myski (zarękawia)	
1.	Michał Lasocki (?) - dworzanie	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
2.	Michał Lasocki (?) - pokojowcy	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Razem w 1470 r.		2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
3.	Paweł Jasiński (?)	—	—	17	113	14	—	—	—	—	—	—
Razem w 1495 r.		—	—	17	113	14	—	—	—	—	—	—
4.	Paweł Jasiński (?)	15	—	22	98	—	—	7	7	1	3	—
Razem w 1496 r.		15	—	22	98	—	—	7	7	1	3	—
5.	Jan Trnka	—	—	22	100	—	—	—	—	—	—	2
Razem w 1497 r.		—	—	22	100	—	—	—	—	—	—	2
6.	Henryk Michowski	78	3	20	81	—	—	—	—	—	—	—
7.	Piotr Szafraniec (?)	—	—	4	17	—	—	—	—	—	—	—
Razem w 1498 r.		78	3	24	98	—	—	—	—	—	—	—
8.	Henryk Michowski	—	—	21	96	—	2	—	—	—	—	—
9.	nieznany	—	—	—	3	—	—	—	—	—	—	—
10.	nieznany	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
11.	Jan Łacki Turek	—	—	17	101	—	1	—	—	—	—	—
Razem w 1499 r.		—	—	38	200	—	3	—	—	—	—	—
Razem w 1470, 1495-1499 r.		93	3	123	609	14	3	7	7	1	3	2

Źródło: RK, sygn. 338; O. 85, sygn. 2-3.

Tabela 12. Uzbrojenie w pocztach konnych zastępców z wielkopolskiego pospolitego ruszenia (1497-1498)

L. p.	Województwo	Rok	Uzbrojenie zaczepne				Zestawy uzbrojenia		Uzbrojenie ochronne						
			Kusza	Łuk	Miecz	Kopia	Zbroja kopijnicza	Zbroja strzelcza	Helmy		Osłony tułowia			Obojczyk	Tarcza
									<i>Galea</i>	<i>Przybica</i>	<i>Kirys</i>	<i>Napiersnik</i>	<i>Pancerz</i>		
1.	z kaliskiego	1497	55	—	15	1	5	89	6	4	—	4	6	5	—
2.	z kaliskiego i poznańskiego	1498	54	2	27	—	3	50	3	4	1	—	4	—	—
3.	z poznańskiego	1498	13	—	4	—	—	10	—	—	—	—	2	—	1
4.	z kaliskiego	1498	31	—	4	—	1	28	2	—	—	—	2	—	1
5.	z poznańskiego	1498	18	—	16	—	2	17	1	—	1	—	—	—	—
Razem w 1497 i 1498 r.			171	2	66	1	11	194	12	8	2	4	14	5	2

Źródło: AE, nr 268-656.

Tabela 13. Uzbrojenie rot pieszych na podstawie rejestrów popisowych z lat 1496-1500

L. p.	Rotmistrz	Uzbrojenie zaczepne						Uzbrojenie ochronne						Proporzec	
		Broń dystansowa			Broń drzewcowa			Zestawy zbroi		Elementy zbroi		Tarcze piechoty			
		Rusznica	Kusza	Łuk	Włócznia	Sulica	Drzewce	Zbroja kopijnicza	Zbroja strzelcza	Kiryś	Napiersnik	Pawęż	Pawęż strzelcza		Pawężka
1496, ok. Sandomierza, przed wyprawa moldawska															
1.	Piotr Hynek	62	113	—	—	—	—	19	—	—	—	11	—	—	5
2.	Albert Kania	34	106	—	—	—	—	14	—	—	—	7	—	—	6
3.	Maciej Polak	24	81	—	—	—	—	9	—	—	—	6	—	—	—
4.	Irzyk Hubaty	34	109	—	—	—	—	17	—	—	—	8	—	—	6
5.	Jan Kałusz	32	109	—	—	—	—	20	—	—	—	4	—	—	6
1496, ok. Zawichostu, przed wyprawa moldawska															
6.	Łukasz Luboszwarski	40	93	—	—	—	—	25	—	—	—	9	—	—	3
Razem w 1496 r.		226	611	—	—	—	—	104	—	—	—	45	—	—	26
1497 r., Lwów, przed wyprawą moldawską															
7.	Jan Zaleski	30	36	—	—	—	—	9	—	—	—	6	—	—	2
8.	Kasper [bł. Kusy]	6	9	—	—	—	—	1	—	—	—	1	—	—	—
9.	Tworzyjan	8	11	—	—	—	—	1	—	—	—	1	—	—	1
10.	Jakub Kuropłoch	2	10	—	—	—	—	3	—	—	—	2	—	—	1
11.	Wrona	20	5	—	—	—	—	3	1	—	—	4	—	—	1
12.	Hannusz Szolc	99	3	—	2	7	—	17	—	2	—	17	—	—	8
1497 r., w trakcie wyprawy moldawskiej															
13.	Stanisław Pielss	7	1	—	—	—	—	1	—	—	—	1	—	—	—
1497 r., Lwów, po wyprawie moldawskiej															
14.	Jan Kałusz	76	57	—	—	—	—	18	—	—	—	11	—	—	3
15.	Albrecht Kania	74	62	—	—	—	—	22	—	—	—	5	—	—	4
16.	Łukasz Luboszwarski	76	58	—	—	—	—	25	—	—	—	5	—	—	4
	Razem w 1497 r.	398	252	—	2	7	—	100	1	2	—	53	—	—	24
1498 r., Lwów (?)															
17.	Florian i Jan Kliszowscy	47	26	—	—	—	—	4	—	—	—	10	—	—	2
18.	Jan Sokołowski	22	43	—	—	—	—	12	—	—	—	5	—	1	2
19.	Jan Zaleski	36	23	—	—	—	—	9	—	—	—	9	—	—	2
20.	Sokoł Sławicki	17	51	—	—	—	—	10	—	1	—	8	—	—	2
21.	Marczysz	35	32	—	—	—	—	9	—	—	—	6	—	—	2
22.	Skała	24	82	—	—	—	—	9	—	—	—	12	—	—	4

L. p.	Rotmistrz	Uzbrojenie zaczepne						Uzbrojenie ochronne						Proporzec	
		Broń dystansowa			Broń drzewcowa			Zestawy zbroi		Elementy zbroi		Tarcze piechoty			
		Rusznica	Kusza	Łuk	Włócznia	Sulica	Drzewce	Zbroja kopijnicza	Zbroja strzelcza	Kirys	Napiersnik	Pawęż	Pawęż strzelcza		Pawężka
1496, ok. Sandomierza, przed wyprawa moldawską															
23.	Sternyszcze	36	30	1	—	—	—	9	—	—	—	5	—	—	2
24.	Ambroży Brzeski	68	—	—	—	—	—	10	—	—	—	6	—	—	2
25.	Letowski	83	60	—	—	—	—	20	—	—	—	7	—	—	4
26.	Samson	12	—	—	—	—	—	2	1	—	4	—	—	—	—
27.	Irzyk Chomutowski	21	44	—	—	—	—	11	1	—	—	6	—	—	2
28.	Matysz Morawczyk	66	71	—	—	—	—	18	—	—	—	8	—	—	—
29.	Kolencz	83	71	—	—	—	—	10	—	—	—	12	—	—	4
30.	Maciej Polak	78	59	—	—	—	—	14	—	—	—	14	—	—	6
31.	Irzyk Hubaty	62	80	—	—	—	1	17	—	—	—	13	—	—	4
32.	Jan Mądry	24	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
33.	Jakub Rożnowski	135	57	—	—	—	—	18	—	3	—	20	1	3	6
	Razem w 1498 r.	849	729	1	—	—	1	182	2	4	4	141	1	4	44
Belz, 13 lutego 1499 r.															
34.	Maciej Polak	—	—	—	—	—	—	15	—	—	—	11	—	—	6
	Razem w 1499 r.	—	—	—	—	—	—	15	—	—	—	11	—	—	6
Leżajsk, 4 lipca 1500 r.															
35.	Jan Kałusz	125	17	—	—	—	—	19	—	—	—	12	—	—	5
36.	Łukasz Luboszwarski	107	27	1	—	—	—	18	—	—	—	12	—	—	3
37.	Albrecht Kania	105	23	—	—	—	—	23	—	—	—	12	—	—	4
	Razem w 1500 r.	337	67	1	—	—	—	60	—	—	—	36	—	—	12
	Ogółem w 1496-1500 r.	1810	1659	2	2	7	1	446	3	6	4	286	1	4	112

Źródło: O. 85, sygn. 2-4.

Tabela 14. Uzbrojenie pieszych zastępców z wielkopolskiego pospolitego ruszenia w 1497 i 1498 r.

L. p.	Województwo	Rok	Uzbrojenie zaczepne									Uzbrojenie ochronne						
			Kusza	Miecz	<i>Multan</i>	Puginał (<i>cultro</i>)	<i>Lancea</i>	Sulica	Widły	Cepy	Topór	<i>Arma</i>	Helmy		Osl. tuł.		Obojczyk	Tarcza
													<i>Galea</i>	Przyłbica	Napiersnik	Pancerze		
1.	z kaliskiego	1497	6	28	—	2	9	4	—	—	2	2	5	2	2	—	—	15
2.	z kaliskiego i poznańskiego	1498	5	35	—	2	5	1	1	2	2	1	6	—	2	3	1	2
3.	z poznańskiego	1498	—	2	1	—	1	3	—	—	—	—	—	1	1	1	—	3
4.	z kaliskiego	1498	2	9	—	—	2	1	—	—	1	—	1	—	—	1	—	1
5.	z poznańskiego	1498	—	5	—	—	1	2	—	—	—	—	1	2	1	1	—	1
Razem w 1497 i 1498 r.			13	79	1	4	18	11	1	2	5	3	13	5	6	6	1	22

Źródło: AE, nr 268-656.

Podsumowanie

Podsumowując, należy stwierdzić, że w omawianym okresie, na ziemiach ruskich Królestwa Polskiego używano mieczy tych samych typów, co i w innych dzielnicach państwa Jagiellonów. Źródła archeologiczne pokazują, że w obiegu mogły być miecze typów XV, XVI, XVIa, XVII, XVIII, XIIIa, XX oraz XXI (wg. klasyfikacji Oakeshotta-Głoska), lecz różnorodność ich mogła być większa, gdyż wciąż się zdarza, że z ziemi wydobywane są kolejne okazy, które, niestety, w absolutnej większości pochodzą z nielegalnych wykopów, a więc zasilają kolekcje prywatne. W użyciu były miecze jednoręczne i półtoraręczne, wzmianek o mieczach dwuręcznych (*szarszyny*) jest bardzo mało. W nieznaczej ilości występowały też koncerze, gdyż walczono przede wszystkim z przeciwnikami typu wschodniego, lekko opancerzonymi, więc nie było potrzeby w korzystaniu z broni przeznaczonej do zwalczania ciężkozbrojnych wojowników.

Należy też zaznaczyć, że omawiany okres jest kluczowy dla rozwoju i upowszechnienia się szabli w Polsce. Nie zważając na to, że broń ta była znana już wcześniej, to właśnie w tym czasie zaczęła stopniowo wypierać miecze, lecz koniec tego procesu można datować dopiero na II poł. XVI w. Proces ten, zwłaszcza na ziemiach ruskich wiązał się z ewolucją taktyki walki oraz wpływami kulturowymi i militarnymi ze Wschodu. Nie ma podstaw sądzić, że na Rusi koronnej w omawianym okresie powstał

jakiś odrębny, lokalny typ szabel. Podstawowym typem szabli był tzw. typ węgierski, z którego najchętniej korzystały racowie i husarzy z obrony potocznej.

Należy też zauważyć, że w badanym okresie miecze zaczęły być stopniowo wypierane przez szable, lecz był to raczej dopiero początek danego procesu. To, że przez długi czas miecz był popularniejszy od szabli, mogło wynikać z wyższej ceny tej ostatniej broni. W I poł. XVI w., wartości przeciętnych mieczy i szabli wynosiły odpowiednio 24 i 35 gr., lecz jeszcze bardziej odczuwalna różnica była w przypadku mieczy i szabel lepszej jakości, odpowiednio: 27 i 70 gr., zaś te najlepszej jakości osiągały nawet ceny 30 i 150 gr.⁸⁰⁶

Podsumować rozważania o kordach w ręku mieszkańców ziem ruskich można słowami Leszka Kajzera: „[Kordy były] w powszechnym użytku raczej wśród niższych warstw społeczeństwa, służąc jako narzędzie samoobrony czy silny argument w różnicach poglądów i zwadach”⁸⁰⁷. Była to popularną i dostępną broń sieczną, szczególnie w uzbrojeniu ludności cywilnej. Kordy były bardziej przystępne cenowo i uniwersalne niż miecze czy szable, co czyniło je idealną bronią dla niższych warstw społecznych. Nie była to broń typowo rycerska, prawie nie znajdziemy ich w rejestrach popisowych wojsk polskich, lecz jej uniwersalność oraz rola broni „zapasowej”, lub tej po którą sięgali ubożsi kombatanci tłumaczy liczne znaleziska archeologiczne i pozwala stwierdzić, że na ziemiach ruskich także chętnie z niej korzystano.

Puginały i noże bojowe były rzadko spotykane w źródłach opowiadających o historii ziem ruskich. Znamy tylko cztery wzmianki o puginałach jako uzbrojenia pieszych zastępców z Wielkopolski na wyprawy 1497 i 1498 r. Jej występowanie potwierdzają źródła ikonograficzne. Na ziemiach ruskich, na styku dwóch cywilizacji można było spotkać i europejskie puginały rycerskie, ruskie noże bojowe oraz bogato zdobione puginały i noże tureckie i tatarskie.

Broń drzewcowa w arsenale żołnierzy polskich na ziemiach ruskich nie tylko pozostawała jednym z podstawowych elementów uzbrojenia jazdy, ale jej znaczenie dodatkowo wzrosło za koszt pojawienie się nowych formacji: raców i husarzy stosujących taktykę kopijniczą i uzbrojonych w lekkie drzewca. Nazewnictwo łacińskie nie było zbyt precyzyjne, określeniami, np. terminem *hasta* nazywano zarówno ciężkie kopie rycerskie jak i piki piechoty. Poznanie arsenału broni drzewcowych obrońców Rusi

⁸⁰⁶ A. Bóldyrew, *Produkcja i koszty...*, s. 260, tab. 38.

⁸⁰⁷ L. Kajzer, *Uzbrojenie...*, s. 120.

i Podola utrudnia fakt konsekwentnego pomijania broni drzewcowej towarzyszy w jeździe i dziesiętników w piechocie. Można założyć, że kopijnicy konni nadal korzystali z ciężkich kopii rycerskich. Największy procent spośród broni drzewcowej zajmowały drzewka charakterystyczne dla nowej jeszcze wówczas husarii (305 odnotowanych przypadków, 15% od liczby zaciężnych jeźdźców). Jeżeli uwzględnić drzewka wchodzące w skład uzbrojenia *huszarskiego* (w zależności od kontekstu, w 1501 r., było to raczej tarcza i drzewko), to ich liczba wzrosnie do 517 (25%). Marginalną rolę odgrywały rohatyny (11 szt.) oraz włócznie (1 szt.). W chorągwi nadwornej drzewka jeszcze nie odgrywały większej roli, z przeanalizowanych rejestrów wynika, że w było w nie uzbrojonych tylko trzech *curienses*, wszyscy w 1497 r. W pospolitym ruszeniu rycerstwo z ziem ruskich występowało *cum hasta*, *cum lancea* czy z *kopyem*. W materiałach pospolitego ruszenia z Wielkopolski z lat 1497 i 1498 odnotowano tylko jednego półkopijnika z *hasta*.

W piechocie broń drzewcowa była odnotowywana tylko w latach 1497 i 1498. Było to 7 sulic, 2 włócznie oraz 1 drzewko. Na listach strat uzbrojenia piechoty z wyprawy 1509 r. występują 6 *hasta*, lecz czy były to piki, czy włócznie nie sposób powiedzieć. Z kolei zastępcy z wielkopolskiego pospolitego ruszenia mieli na uzbrojeniu 18 *lancei* oraz 11 sulic.

Brak jest całkowicie informacji o wykorzystaniu halabard czy glewii przez piechurów zaciężnych. Jedyne trzy wzmianki o takim orężu zawarto w rejestrze wozów wystawianych na wyprawę przeciw Krzyżakom w 1521 r., stanowiły więc wyposażenie mieszczan. Byli to dwaj piechurzy z Sanoka oraz jeden z halabardą z Buska. W widły bojowe wyposażony był, tylko jeden pospolitak-zastępca z Wielkopolski w 1498 r.

Sytuacja z bronią obuchową jest o tyle ciekawa, że siekiery i topory w omawianym okresie nie występowały na kartach rejestrów popisowych wojsk zaciężnych, lecz bez nich żadne wojsko funkcjonować po prostu nie mogło. Znaczna ilość okazów pozyskanych szlakiem badań archeologicznych pokazują, że na ziemiach ruskich korzystano zarówno z toporów, siekier jak i z czekanów. Topory występowały w arsenale uzbrojenia pieszych zastępców na pospolite ruszenie z Wielkopolski w latach 1497-1498 (5 szt.), lecz towarzyszyły im miecze, a więc topory były raczej narzędziem pomocniczym. W topory byli uzbrojeni czterej woźnicy z miast ruskich podczas wyprawy przeciw Krzyżakom w 1521 r. O obecności buław i buzdyganów w arsenale rycerstwa

polskiego wspominają tylko źródła ikonograficzne. Możliwie, że oba rodzaje broni wchodziły w skład zestawu zbroi kopijniczej. Należy jednak pamiętać, że badanym *teatrum* działań wojennych walczone przede wszystkim z jazdą nieopancerzoną lub opancerzoną lekko, więc buława nie była bronią szczególnie pożądaną. Natomiast, buławy i buzdygany stają się symbolem władzy wojskowej, co potwierdza ikonografia.

W rejestrach piechoty zaciężnej z badanego terytorium nie występują cepy bojowe. Wzmianki o tej broni pochodzą natomiast z 1498 r. kiedy to dwóch wielkopolskich żołnierzy-zastępców miało tę broń cepy. Ponadto, w 1521 r. cep bojowy miał woźnica z Horodła. Jak widać, pomimo dostępności broń ta najwyraźniej nie cieszyła się popularnością.

W wojsku polskim na ziemiach południowo-wschodnich broń strzelcza neurobalistyczna była reprezentowana przez kusze i łuki. Kusze były podstawową bronią strzelczą w polskim wojsku przez długi czas. U schyłku XV w. zaczęły jednak tracić na znaczeniu. K. Górski stwierdził, iż kusze zanikają całkowicie w wojsku polskim około 1522 r. Opinię tę podtrzymał J. Szymczak, który przytoczył dodatkowo dane dotyczące uzbrojenia eskorty wozów z 1521 r., gdzie na 72 sztuki broni strzelczej nie było żadnej kuszy⁸⁰⁸. Również M. Plewczyński rok 1521 r. uznał za zmierzch u epoki kusz w wojsku polskim. Przytoczone wyżej dane o kuszach, świadczą o tym, że wprawdzie po 1521 r. jeszcze sporadycznie były one używane na ziemiach ruskich Królestwa Polskiego, lecz już nie odgrywały tak istotnej roli jak w XV w. Przyczyną zaniku kusz w piechocie było zastąpienie ich przez broń palną. W przypadku jazdy obrony potocznej dodatkowo doszedł aspekt specyfiki przeciwnika, z którym wojska te musiały się mierzyć. Mając naprzeciwko siebie jazdę tatarską, mołdawską czy turecką, polscy konni strzelcy zaczęli masowo używać łuków. W starciu z lekką i mobilną jazdą ze wschodu i południa liczyła się już nie tyle siła przebicia i zasięg, lecz szybkostrzelność i możliwość rażenia przeciwnika w galopie, a tego kusze zapewnić nie mogły⁸⁰⁹. Wojskowość polska, w szczególności jazda, w początkach XVI w. otwiera się „orientalizację” zarówno uzbrojenia, jak i taktyki. W nagłych sytuacjach, zwłaszcza w gwałtownych potyczkach z Tatarami, łuk był często bardziej praktyczny, ponieważ nie wymagał dodatkowych przygotowań, jak np. rozpalania lontów do rusznicy czy naciąganiu kusz. Za to był ceniony

⁸⁰⁸ RWS, s. 4–24; J. Szymczak, *The arms...*, s. 27; idem, *Rycerz z bronią...*, s. 262.

⁸⁰⁹ M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość...*, t. 1, s. 52–59.

przez żołnierzy kresowych, gdyż jedną z podstawowych zasad sztuki wojennej jest „zwalczanie przeciwnika jego własną bronią”.

W badanym okresie znacznie wzrasta rola broni palnej. Ręczna broń palna w wojsku polskim przeszła drogę od ciekawostki technicznej do istotnego elementu uzbrojenia. Choć wciąż ustępowała miejsca broni białej oraz broni neurobalistycznej w jeździe, to w piechocie stawała się coraz ważniejsza. Jeżeli mówimy o rodzajach ręcznej broni palnej stosowanej przez żołnierzy zawodowych z obrony potocznej, to zarówno jeźdźcy, jak i piechurzy stosowali rusznicę (możliwie zbliżonych konstrukcyjnie do prymitywnych arkebuz). W omawianym okresie możemy mówić o ostatecznym wyparciu kusz przez rusznicę w końcu XV w. w piechocie. Natomiast w jeździe to nie rusznice konkurowały z kuszami, lecz łuki (o czym świadczą 23 wzmianki w rejestrach popisowych rot jazdy o rusznicach i 33 o łukach). Fragmentaryczność materiału źródłowego nie pozwala wskazać na stopień obecności rusznic w pocztach pospolitego ruszenia, ale nieobecność broni palnej w uzbrojeniu pieszych i konnych zastępców z wielkopolskiego pospolitego ruszenia z lat 1497-1498 świadczy o małym zainteresowaniu tą bronią w konserwatywnym pospolitym ruszeniu (przynajmniej w zachodniej części kraju, jak było na Rusi – nie wiemy). W piechocie strzegącej wozów w wyprawie 1521 r. wszyscy strzelcy byli uzbrojeni w rusznicę i łuki. Co do cięższych hakownic, to rezygnowano z nich w wojskach polowych, przekazując je do arsenałów zamkowych. Tam hakownice jeszcze nieznacznie górowały nad rusznicami liczebnie (109 wzmianek o hakownicach przy 92 wzmiankach o rusznicach).

Podczas walk toczonych na ziemiach ruskich używano artylerii, zarówno w walkach w otwartym polu (np. w bitwie pod Łopusznym 1512 r.), jak i podczas oblężeń. Jeśli widziano taką potrzebę, to na wyprawę zabierano znaczą artylerię. Jan Olbracht w 1497 planując zdobycie Suczawy zabrał ze sobą do Mołdawii ponad sto dział. Podobnie było podczas ekspedycji Mikołaja Kamienieckiego w 1509 r. W użyciu były działa różnych typów i wielkości. Inwentarze zawierają wzmianki o szerokiej gamie dział przechowywanych na zamkach: taraśnice i półtaraśnice, hufnice i półhufnice, śrubnice i półśrubnice, foglerze, moździerze oraz harcownicę.

Szczególnie istotne przy ocenie uzbrojenia zaczepnego używanego na południowo-wschodnich ziemiach Królestwa Polskiego jest dostrzeżenie jego różnorodności, miesza się tu broń z wywodząca się z różnych stron Europy. Dobitnym tego przykładem jest fakt,

że rozpowszechnienie się broni palnej oraz powrót do łuków w jeździe odbywały się równolegle, co świadczy o przejmowaniu przez wojsko skutecznych rozwiązań, zarówno z Zachodu jak i Wschodu.

Rozdział 3. Uzbrojenie ochronne

3.1. Zbroja kopijnicza

Pełna zbroja płytowa biała była wynalazkiem północnowłoskich płatnerzy, którzy jej produkcję rozpoczęli w początkach XV w. Te wspaniałej roboty zbroje pokrywały całe ciało rycerza¹. Taką właśnie zbroję rekomendował Jan Ostroróga ok. 1477 r.: *kopijnik powinien mieć całą zbroję*². W dokumentach z epoki zbroje rycerskie określano różnie: *arma plena*, *arma hastaria*, *arma plena hastaria*, *arma integra*, *szbroya wpelnye kopynicza*, *zbroja kopijnicza zupelna*, *szbroya kopynicza*, *arma bellicalia alias copyynicza sbroya*³ czy np. *harnasz*⁴. Jeżeli elementy były wykonane w jednym stylu, to był to tzw. garnitur, czyli kompletną zbroję⁵. W XV-wiecznych materiałach sądowych z Rusi znajdziemy liczne wzmianki o zbrojach (*sbroya*, *zbroya*), które zapewne dotyczyły uzbrojenia ochronnego, lecz nie da się sprecyzować którego⁶.

¹ К. Блэр, *Рыцарские доспехи и оружие Европы*, Москва 2008, c. 78; J. D. Lepage, *Medieval Armies and Weapons in Western Europe*, Jefferson–New York–London 2005, p. 210, 213; M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość polska w XVI wieku*, t. 1, Oświęcim 2017, s. 47–49.

² *hastarius habeat arma integra*. J. Ostroróg, *Monumentum pro reipublicae ordinatione*, [w:] *Jana Ostroroga żywot i pismo o naprawie Rzeczypospolitej. Studium z literatury politycznej XV wieku*, wyd. A. Pawiński, Warszawa 1884, s. 160; Idem, *Memoriał w sprawie uporządkowania Rzeczypospolitej*, tłum. Andrzej Obrębski, Łódź 1994, s. 41.

³ O. 85, sygn. 1–5, *passim*; RK, sygn. 16, *passim*; A. Swaryczewski, *Płatnerze krakowscy*, Warszawa–Kraków 1987, s. 23; J. Kałużny, *Chorągiew nadworna królów Polski w latach 1447–1501*, Rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr. hab. T. Grabarczyka, Łódź 2021, s. 134; A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna w Polsce w pierwszej połowie XVI wieku*, Warszawa 2011, s. 246; T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna Królestwa Polskiego w XV wieku*, Łódź 2000, s. 157–160; *Item recepitis dublicia arma bellicalia alias copyynicza sbroya, quinque toraces alias plathow stizacznych* [?], *sex loricas et totidem obvyeczkw et sex galleas scutellas stanneas*. *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek Fundacyi śp. Aleksandra hr. Stadnickiego*, t. 15, Lwów 1891, s. 529, nr 4230 (dalej: AGZ); Por. A. Swaryczewski, *Płatnerze...*, s. 44; *Bellicalis*, Elektroniczny Słownik Łaciny Średniowiecznej w Polsce (dalej: ESŁ), https://ellexicon.scripores.pl/pl/lemma/BELLICALIS#haslo_pelny, (dostęp: 1 XII 2025).

⁴ *armatura bellica alias harnasz*. Staropol. *harnasz*, *harnacz*, z niem. *Harnisch* – nazwa pełnego zestawu uzbrojenia ochronnego rycerza. Synonim słowa zbroja. A. Swaryczewski, *Płatnerze...*, s. 19; A. Nowakowski, J. Szymczak, *Rodzaje uzbrojenia ochronnego w Polsce w okresie monarchii stanowej w świetle źródeł pisanych*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1985, r. 33, nr 1–2, s. 44–45; A. Bołdyrew, *Produkcja i koszty uzbrojenia w Polsce w XVI wieku*, Warszawa 2005, s. 251, 259, tab. 33, 37; W. Kwaśniewicz, *Encyklopedia dawnej broni i uzbrojenia ochronnego*, Warszawa 2022, s. 553–559; W. Dziewanowski, *Zarys dziejów uzbrojenia w Polsce*, Warszawa 1935, s. 163; J. Kałużny, *Chorągiew nadworna...*, s. 134.

⁵ Z. Fuiński, *Garnitur zbroi*, „Studia do Dziejów Dawnego Uzbrojenia i Ubioru Wojskowego” 1988, cz. 9, 10, s. 117.

⁶ AGZ, t. 14, nr 840, 1350, 1350.

Za zbroję kopijniczą zwykło się uważać zestaw płytowych elementów chroniących całe ciało, uzupełnionych niekiedy elementami kolczymi⁷. W idealnym wariantcie głowę zamożnego rycerza chronił zamknięty hełm: przyłbica lub półotwarta salada, a czasem otwarty kapalin. Szyję i górną część tułowia osłaniał obojczyk składający się z dwóch płyt i folgowej osłony szyi. Czasem stosowano tu zwykłe obojczyki z plecionki kolczej. Korpus wojownika ochraniał kirys, który składał się z dwóch części: górnej do której zaliczamy *plach* czyli napierśnik z hakiem do podtrzymywania kopii po prawej stronie z naplecznikiem oraz dolnej, z ruchomym fartuchem (*szorce, folgi*) i taszkami. Ochrona rąk (*naręczaki, myszki*) składała się z naramienników, osłony ramion (*opachy*), nałokciec z „skrzydełkami”, osłony przedramion (*zarękawia*) oraz rękawic płytowych (*plachownice*). Stosowano również też rękawy kolcze lub kolczugę z długimi rękawami⁸. Nogi osłaniane były przez nabiodrki (*szynki*), nakolanniki, nagolenniki oraz trzewiki płytowe z ostrogami. Czasem przywdziewano nogawice kolcze. Pod zbroję zakładano pikowane lub skórzane kaftany, a czasem i kolczugi lub fartuch kolczy (wtedy element ten wykonywał rolę szorcy)⁹. Natomiast mniej zamożni kopijnicy, minimum, mogli mieć na sobie hełm, kirys, obojczyk, osłony rąk i szorcę, czyli korzystali z tzw. półzbroi¹⁰. Zbroja taka dość dobrze chroniła ciało jeźdźcy¹¹.

Zbroje, podobnie jak ubiór, ulegały zmieniającym się modom. Przykładem są tzw. zbroje gotyckie produkowane przez płatnerzy niemieckich. Wyróżniały je, jak pisał A. Nowakowski, wydłużone kontury, smukłe linie oraz wyraźne, ostrymi załomy oraz długie i ostre nosy trzewików¹². Typ ten powstał w II poł. XV w., zaś do Polski dotarł w ostatniej ćwierci tegoż stulecia¹³. i jak się wydaje, był popularny spośród kopijników polskich aż

⁷ A. Bołdyrew, *Armatury orszańskie 1514 roku*, „Biblioteka Epoki Nowożytnej” 2015, nr 3, s. 160; Idem, *Produkcja i koszty...*, s. 97; A. Swaryczewski, *Płatnerze...*, s. 23–24; T. Grabarczyk, *Uzbrojenie w konnej rocie Aleksandra Sewera z 1498 roku*, „Archaeologia historica” 2009, nr 34, s. 447;

⁸ T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna Królestwa Polskiego w XV wieku*, Łódź 2015, s. 110–112; P. Klučina, *Zbroj a zbraně: Evropa 6.–17. století*, Praha-Litomyšl 2004, s. 18–17.

⁹ A. Nowakowski, *Uzbrojenie ochronne*, [w:] UwPŚ/2, s. 81; T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 86; P. A. Nowakowski, *Arsenały domowe rycerstwa polskiego w Średniowieczu*, Toruń 2006, s. 135; J. Szymczak, *Rycerz w hełmie, w zbroi i z tarczą*, Warszawa–Bellerive-sur-Allier 2016, s. 126.

¹⁰ A. Swaryczewski, *Płatnerze...*, s. 23–26; A. Bołdyrew, *Armatury...*, s. 160–161.

¹¹ В. Гуцул, *Рицарі-копійники у битві під Оршею (1514). Озброєння і тактика*, [w:] *Облича Войны*, t. 8, red. T. Grabarczyk, J. Kita, M. Pogońska-Pol, M. Voloshchuk, Łódź 2023, c. 64–65.

¹² A. Nowakowski, *Uzbrojenie ochronne*, [w:] UwPŚ/2, s. 85; P. A. Nowakowski, *Arsenały...*, s. 128; W. Kwaśniewicz, *Encyklopedia...*, s. 561; J. D. Lepage, *Medieval Armies...*, p. 215; J. Szymczak, *Rycerz w hełmie...*, s. 125; К. Блэр, *Рыцарские доспехи...*, c. 78.

¹³ P. Mrozowski, *Polskie nagrobki gotyckie*, Warszawa 1994, s. 235–236; J. Szymczak, *Rycerz w hełmie...*, s. 128; P. A. Nowakowski, *Arsenały...*, s. 128.

do końca naszego badania, zaś wpływy włoskie w tym rejonie świata, zaczynając od II poł. XV w. były coraz słabsze¹⁴.

W latach 1490–1510 we Włoszech wykształcił się styl tzw. „zbroi kulistych”¹⁵ odznaczający się wypukłymi i gładkimi napierśnikami. W takiej zbroi jest przedstawiony jest wojewoda krakowski i marszałek koronny Piotr Kmita (1442-1505, zob. Ryc. 80)¹⁶.

Ryc. 80. Wyobrażenie Piotra Kmity Sobieńskiego w zbroi kopijniczej na jego nagrobku (ok. 1505 r.), Katedra Wawelska, Kraków.

¹⁴ A. Nowakowski, *Uzbrojenie ochronne*, [w:] UwPŚ/2, s. 88; M. Glinianowicz, *Elementy uzbrojenia na późnośredniowiecznych malowidłach z kościoła w Haczowie*, „Acta Militaria Mediaevalia” 2008, t. 4, s. 62.

¹⁵ Л. Функен, Ф. Функен, *Средние века. Эпоха ренессанса: Пехота – Кавалерия – Артиллерия*, пер. Б. Иванова, Москва 2004, s. 98.

¹⁶ A. Nowakowski, *Uzbrojenie ochronne*, [w:] UwPŚ/2, s. 89.

Od ok. 1510 r. zaczęto produkować zbroje tzw. zbroje żłobkowane znane też jako maksymiliańskie¹⁷. Płyty danej zbroi odznaczały się żłobkowaniem na całej powierzchni co nie tylko poprawiało wygląd zbroi, ale również usztywniało konstrukcję przy jednoczesnym zmniejszeniu wagi¹⁸. Kopijników w takich zbrojach widzimy na obrazie *Bitwa pod Orszą* (zob. Ryc. 27).

Choć największymi centrami produkcji takich zbroi były Włochy (zwłaszcza Mediolan) czy południowe Niemcy i Austria (Augsburg, Norymberga, Landshut, Insbrucku)¹⁹, to również na ziemiach polskich rozwinęła się produkcja tego rodzaju uzbrojenia. Największymi centrami płatnerstwa polskiego byli Kraków, Poznań, Gdańsk. Na ziemiach ruskich głównym ośrodkiem płatnerstwa był Lwów. Brak jest natomiast wzmianek źródłowych o płatnerzach z II poł. XV w. w Nowym Sączu, Sandomierzu, Koszycach, Kaliszu, Inowrocławiu, na Rusi zaś w Przemyślu i Przeworsku, chociaż wcześniej tacy tam występowali. Warto odnotować wzmiankę z 1499 r. o dwóch płatnerzach – Wacławie i Baltazarze, którzy działali w Busku, w ziemi bełskiej. We Lwowie w owym czasie funkcjonował *torator, lorifex i plathnerz* Marcin²⁰. W XVI w. ośrodkami płatnerstwa na Rusi był też Przemyśl i Dukla²¹.

Ceny za zbroje były bardzo zróżnicowane. W końcu XV w. za dobrej jakości jeździecką zbroję kopijniczą płacono 21 floren, a za bardzo dobrą ok. 26 florenów²². Ceny na zbroje zadowolające rotmistrzów i wyższej rangi dowódców ceniono na 40–42

¹⁷ Określenie te pochodzi od imienia cesarza Maksymiliana I Habsburga mającego znaczny wpływ na sztukę wojenną doby Renesansu, lecz nie mającego żadnego stosunku do powstania danej zbroi. Cesarz był miłośnikiem turniejów i lubił różne nowinki wojskowe, lecz miał permanentne trudności finansowe za co otrzymał od współczesników przydomek „Maksymilian bez grosza”. Э. Окшотт, *Оружие и воинские доспехи Европы. С древних времен до конца Средневековья*, пер. Л. Игоревский, Москва 2009, s. 400; Idem, *European weapons and armour: from the Renaissance to the Industrial Revolution*, Woodbridge 2012, p. 103–105; С. Ефимов, С. Рымша, *Оружие Западной Европы XV–XVII вв.*, Т. 1, *Доспехи, клинковое оружие, оружие на древках, орудия правосудия*, Санкт-Петербург 2009, s. 136. O dyskusji nad terminami maksymiliańska i żłobkowana vide: M. Cieśla, *Napierśnik zbroi z warsztatu mediolańskiego w kolekcji Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie: analiza porównawcza*, „Studia z Dziejów Wojskowości” 2018, t. 7, s. 13.

¹⁸ A. Bołdyrew, *Produkcja i koszty...*, s. 111; J. Szymczak, *Rycerz w hełmie...*, s. 125.

¹⁹ Z. Żygulski, *Broń w dawnej Polsce na tle uzbrojenia Europy i Bliskiego Wschodu*, Warszawa 1982, s. 105, 107; A. Nowakowski, *Uzbrojenie ochronne*, [w:] UwPŚ/2, red. A. Nowakowski, Toruń 2003, s. 85; Z. Fuiński, *Związki pomiędzy zbroją i ubiorem w aspekcie historycznym*, „Studia do Dziejów Dawnego Uzbrojenia i Ubioru Wojskowego” 2018, t. 15, s. 72–73; Л. Функен, Ф. Функен, *Средние века...*, s. 100.

²⁰ J. Szymczak, *Producenci...*, s. 182–186.

²¹ A. Bołdyrew, *Produkcja i koszty...*, s. 231–236, tab. 31.

²² Dane kwoty otrzymane T. Grabarczykiem na podstawie obliczeń J. Szymczaka. Dla uzyskania pełnej sumy, do dano cenę zbroi kopijniczej do ceny hełmu. Cena dobrej zbroi kopijniczej – 480 gr. (16 fl.); bardzo dobrej – 576 gr. (ok. 19 fl.). Wartość dobrego hełmu – ok. 144 gr. (ok. 5 fl.); bardzo dobrej roboty – 192 gr. (ok. 6 fl.). T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 86–87; J. Szymczak, *Produkcja i koszty uzbrojenia rycerskiego w Polsce XIII–XV w.*, Łódź 1989, s. 265, tab. 21; P. A. Nowakowski, *Arsenały...*, s. 183, tab. 8.

florenów²³, zaś książąt od 47–50 florenów²⁴. W XVI stuleciu za zwykłe *harnasze* kopijników płacono – 144 gr. (ok. 5 florenów); średniej jakości – 165 gr. (5,5 florenów); dobrej jakości – 245 gr. (ok. 8 florenów)²⁵. Z kolei za zbroję kompletną (z osłonami nóg) trzeba było wydać kwotę blisko 7 grzywien (ok. 11 florenów), zaś za przeciętną półzbroję ok. 6 florenów²⁶.

3.1.1. Źródła archeologiczne

Uzupełnienie informacji zawartych w źródłach pisanych przynoszą zwykle znaleziska archeologiczne. Niestety, zabytki tego rodzaju, które można byłoby traktować jako elementy zbroi kopijniczej z ziem ruskich nie są znane. Dla pokazania jakich konkretnie zbroi używano na badanym terenie może służyć, pośrednio, materiał archeologiczny wydobyty z pozostałości lamusa z dworu obronnego (pocz. XVI w.) w małopolskich Spytkowicach. Stamtąd pochodzą m. in. fragmenty z różnych zestawów zbroi gotyckich (fragment zasłony salady w formie ludzkiej twarzy, relikty trzech nałokcie, fragmenty folgowego naramiennika i zarękawia, liczne płytki od kirysu lub szorc, luźne ułamki folg, fragmenty kolczugi, sprzączki oraz zawiasy). Spytkowice od 1498 r. były we władaniu Piotra Myszkowskiego, wojewody bełskiego, starosty generalnego ruskiego i przywódcy obrony potocznej²⁷. Fakt ten pozwala łączyć spytkowickie znalezisko z uzbrojeniem używanym na Rusi.

3.1.2. Zbroje kopijnicze w ikonografii

3.1.2.1. Nagrobki i epitafia

Cennym źródłem do poznania dawnego uzbrojenia są nagrobki rycerskie. Na potrzeby tego opracowania omówione zostaną zabytki z terenu Rusi oraz te spoza tego obszaru, lecz upamiętniające dostojników sprawujących urzędy na omawianym terytorium i biorących udział w jego obronie. Mając na uwadze, że uzbrojenie – zwłaszcza to wysokiej

²³ T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 86–87; J. Szymczak, *Rycerz w hełmie...*, s. 130.

²⁴ Chodzi o zbroje kupioną przez Janusza Kołudzkiego, rotmistrza Związku Pruskiego, za 60 guldenów w Krakowie w 1457 r. oraz zbroje kupioną za 64 guldeny (ok. 42 fl.) w Ulmie w Niemczech dla rotmistrza tegoż związku Jana Oleja. Natomiast Janusz II Mazowiecki w 1478 r. kupił zbroje za 47 fl., a rok później za 50 fl. J. Szymczak, *Rycerz w hełmie...*, s. 131; T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 86–87; Idem, *Piechota zaciężna...*, s. 156–60; A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 246–248.

²⁵ A. Bołdyrew, *Produkcja i koszty...*, s. 259, tab. 37.

²⁶ T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 180, tab. 7.

²⁷ L. Klimek, P. Strzyż, *Nowe spojrzenie na zbroję ze Spytkowic na marginesie przeprowadzonych analiz metaloznawczych*, AMM 2011, t. 7, s. 215–240; P. A. Nowakowski, *Arsenały...*, s. 120–121, 144–146; A. Nadolski, Z. Wawrzonowska, *Szczątki zbroi ze Spytkowic*, [w:] *Studia do Dziejów Dawnego Uzbrojenia i Ubioru Wojskowego*, t. 8, red. Kraków 1982, s. 19–32; M. Glinianowicz, *Stan badań nad uzbrojeniem późnośredniowiecznym w Małopolsce*, „Acta Militaria Mediaevalia” 2005, t. 1, s. 145–148.

jakości – używane było niekiedy przez kolejne pokolenia przedstawione zostaną także przykłady nagrobków wykraczających nieco poza ścisłe ramy chronologiczne tej rozprawy.

Z omawianym terenem związane jest epitafium starosty lwowskiego Rafała z Tarnowa i Jarosławia h. Leliwa (zm. ok. 1441). Grobowiec dostojnika pochowanego w Przeworsku przykrywa płyta, na której przedstawiono sylwetkę Rafała Tarnowskiego w zbroi (zob. Ryc. 81)²⁸. Starosta lwowski jest ukazany w kapalinie, kołnierzu kolczym, napierśniku płytowym, możliwie szorcy (folgowej?), posiada płytowe ochrony rąk i nóg i jest ubrany w metalowe trzewiki z długimi noskami z ostrogami i jest opasany pasem klamrowym z mieczem, zaś w rękach trzyma włócznię i tarczę, miecz.

²⁸ Rafał z Tarnowa (zm. 1441), starosta lwowski, kasztelan wojnicki, dworzanin królewski. UR, s. 150, nr 1164; W. Dworzaczek, *Leliwici Tarnowscy. Z dziejów możnowładztwa małopolskiego. Wiek XIV–XV*, Warszawa 1971, s. 232, 233, 235, 237–239, 252, tab. V; П.Н. Котовіч, *Стан та перспективи досліджень пізньосередньовічного озброєння Червоної Русі*, [в:] *Історія давньої зброї. Дослідження 2018*, Київ 2020, c. 117. Nagrobek się znajduje w kościele p. w. Św. Ducha (Sanktuarium Grobu Bożego). P. Mrozowski, *Polskie nagrobki...*, s. 223, il. 104; P. A. Nowakowski, *Arsenały...*, s. 258, tabl. 16; П. Н. Котовіч, *Стан та перспективи...*, c. 117.

Ryc. 81. Wyobrażenie Rafała z Tarnowa, starosty generalnego ruskiego na jego nagrobku (Przeworsk).

Z Przeworska pochodzi również epitafium syna Rafała z Tarnowa – Rafała Jakuba z Jarosławia i Przeworska (zm. 1493), starosty generalnego ruskiego i marszałka wielkiego koronnego. Ukazano go w pozie klęczącej, w pełnej zbroi późnogotyckiej, bez rękawic (zob. Ryc. 82). Dobrze widoczne są okrągłe tarczki opachowe (rondele), napierśnik (możliwe, że składający się z dwóch części), szorcę folgową z podwieszonymi do niej efektownymi taszkami, ponadto płytowe ochrony rąk i nóg. Stopy marszałka są

osłonięte trzewikami folgowymi. Przy nogach zmarłego jest umieszczona tarcza z herbem Leliwa i hełm typu salada z zasłoną²⁹.

Ryc. 82. Fragment epitafium Rafała Jakuba z Jarosławia i Przeworska, starosty generalnego ruskiego (Przeworsk).

Jak zauważył Piotr Kotowicz, badając uzbrojenie na ziemiach ruskich Królestwa Polskiego nie można pominąć przedstawień dygnitarzy, którzy obejmowali stanowiska na tych terenach, lecz zostali pochowani gdzie indziej. Pierwszy z zabytkiem z tej grupy jest nagrobek i epitafium (Muzeum Narodowe w Krakowie) starosty Wierzbiety z Branick (zob. Ryc. 83)³⁰ Nagrobek znajduje się w małopolskiej Ruszczy i przedstawia zmarłego w pozie klęczącej z dłońmi złożonymi do modlitwy. Okrywa go pełna zbroja płytowa i przyłbica z uniesioną zasłoną. Ekwipunek uzupełnia miecz i pas klamrowy złożony z

²⁹ L. Kajzer, *Uzbrojenie i ubiór rycerski w średniowiecznej Małopolsce w świetle źródeł ikonograficznych*, Kraków 1976, s. 75; P. A. Nowakowski, *Arsenały...*, s. 117, 289, tab. 47.

³⁰ Wirzbietą z Branick (ok. 1370–1424 lub 1425) – stolnik krakowski, starosta sanocki (1412–1418). K. Piotrowicz, *Branicki Wirzbietą*. [w:] PSB, t. 2, 1936, s. 411–412; UR, s. 292, nr 2545; P. N. Kotowicz, *Architektura obronna i wyposażenie załogi zamku sanockiego w późnym średniowieczu*, [w:] *Фортеця. Збірник Заповідника „Тустань” на пошану Мухаила Ружка*, Львів 2009, s. 372–373; J. Gadomski, *Gotyckie malarstwo tablicowe Małopolski: 1420–1470*, Warszawa 1981, s. 157, il. 109.

ogniów ozdobionych rozetami. U kolan ulokowana tarcza gotycka z herbem Gryf³¹. Różnice między obrazem na płycie nagrobnej a wyobrażeniem rycerza w epitafium pozwalają P.A. Nowakowskiemu przypuścić, że rycerz ten posiadał dwa zestawy zbroi³². Dla badanego okresu uzbrojenie przedstawione w danych źródłach mogło już być nieco przestarzałe, lecz nie należy wykluczać, że szlachta ziem ruskich mogła sięgać po wyposażenie dobrej jakości, nawet jeśli było ono proveniencji wcześniejszej³³.

Ryc. 83. A) Nagrobek Wirzbięty z Branic, starosty sanockiego (Ruszcza, Małopolska); B) Epitafium Wirzbięty z Branic, starosty sanockiego (Ruszcza, Małopolska).

Drugim tego rodzaju zabytkiem jest płyta nagrobna Jana II ze Sprowy h. Odrowąż, starosty lwowskiego, wojewody ruskiego i podolskiego³⁴ z opactwa cystersów w Mogile

³¹ L. Kajzer, *Uzbrojenie...*, s. 70–71; P. Mrozowski, *Polskie nagrobki...*, s. 224–225, il. 106.

³² P. A. Nowakowski, *Arsenały...*, s. 113, 137, tab. 7–11.

³³ Por. A. Bołdyrew, *Armatury...*, s. 160.

³⁴ Jan Odrowąż ze Sprowy, h. Odrowąż, syn Piotra i brat Andrzeja (zm. 1485). Starosta lwowski (1465), samborski (1465–1469), żydaczowski (1465), stryjski (1466), halicki (1485), kamieniecki (1477–1481), podstoli sandomierski (1465–1475), wojewoda podolski (1477–79), ruski (1479–85). UR, s. 150, 371, nr 1168; UP, s. 231, nr 549, 626; F. Kiryk, *Odrowąż Jan ze Sprowy h. Odrowąż* (zm. 1485), [w:] PSB, t. 23, s. 549; W. Dworzaczek, *Leliwici...*, s. 243, 260, 276.

(Kraków–Nowa Huta). Pozostałości nagrobku zachowała się w złym stanie i jest znana z rekonstrukcji Przemysława Mrozowskiego (zob. Ryc. 84). Na płycie starosta jest wyobrażony jako „stojący w silnym kontrapoście, w pełnej zbroi płytowej, prawą ręką wspartym na mieczu”³⁵.

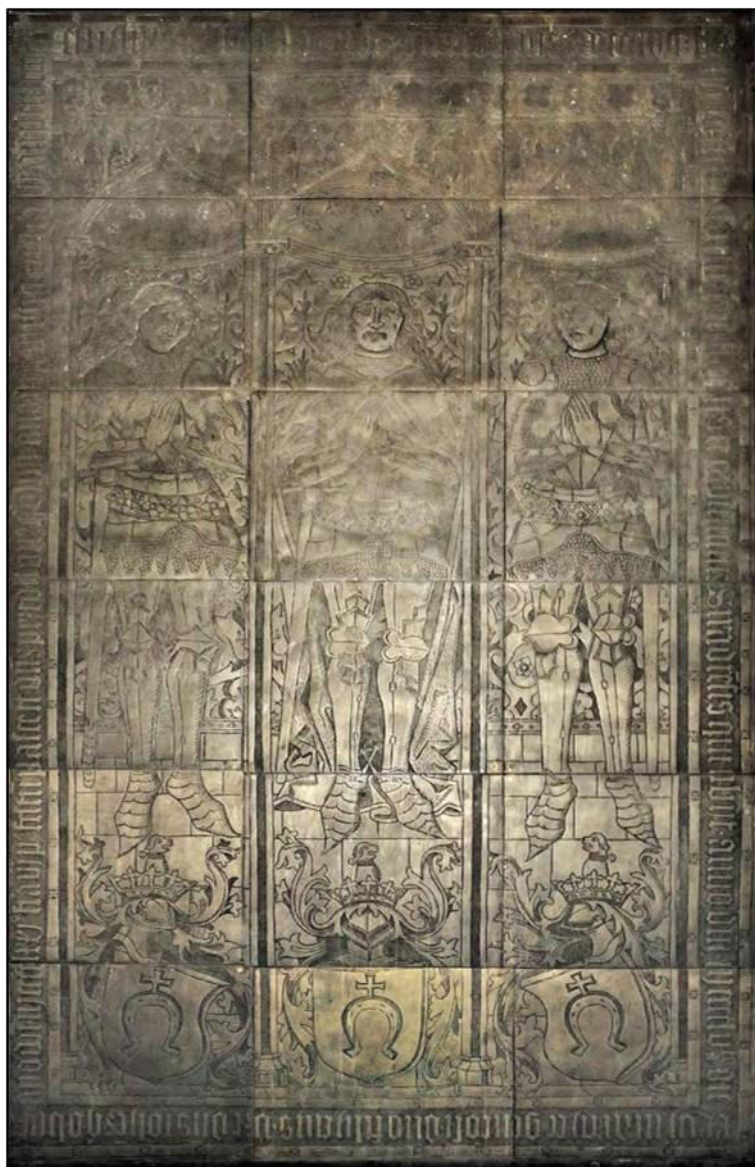
Ryc. 84. A) Fragment płyty nagrobnej Jana II Odrowąża ze Sprowy, starosty lwowskiego i wojewoda ruskiego i podolskiego (Mogiła, Kraków); B) Hipotetyczna rekonstrukcja nagrobka Jana II Odrowąża autorstwa P. Mrozowskiego.

W kościele pw. Św. Stanisława w Wielgomłynach (łódzkie) zachowała się płyta nagrobna przedstawiająca Jana Taszkę, kanclerza wielkiego koronnego oraz jego synów Przdeborę i Jana Koniecpolskich z ok. 1475 r. (zob. Ryc. 85). Nagrobek znalazł się w tym wykazie w związku z osobą Jana Koniecpolskiego, który sprawował urząd starosty rateńskiego³⁶. Niestety nie wiadomo, która konkretnie z postaci wyobrażonych na kamieniu go przedstawia. Wszystkie trzy mają podobne zbroje w stylu gotyckim, kanalowanymi napierśnikami. Obojczyki wykonane z plecionki kolczej, szorce dość krótkie bez taszek. Dobrze są widoczne ochrony na nogi z nakolankami oraz trzewnikami o długich nosalach. Przy bokach rycerze mają półtoraręczne miecze. Na uwagę zasługują

³⁵ P. Mrozowski, *Polskie nagrobki...*, s. 209, il. 80; P. A. Nowakowski, *Arsenały...*, s. 91, tab. 39–40.

³⁶ A. Szymczakowa, *Szlachta sieradzka w XV wieku Magnifici et generosi*, Łódź 1998, s. 54–55; Z. Bania, *Sibi, suisque et Patriae ornamento. Fundacje artystyczne Koniecpolskich w XV–XVII wieku*, Łódź 2021, s. 31–32.

też ozdobne pasy rycerskie. Pod nogami rycerze mają tarczę z herbami Pobóg oraz hełmy heraldyczne, turniejowe typu „żabi pysk”³⁷.

Ryc. 85. Nagrobek Jana Taszki, Przdebor a i Jana Koniecpolskich (Wielgomłyny, łódzkie).

Najokazalsza zbroja późnogotycka jest pokazana na brązowej płycie nagrobnej (ok. 1488 r.) znajdującej się w Kościół Najświętszego Serca Jezusowego i Matki Boskiej Pocieszenia. Sanktuarium Matki Bożej Różańcowej, ukazującej Feliksa Paniewskiego (zob. Ryc. 86), hetmana i starosty generalnego podolskiego³⁸. Jest on wyobrażony jest w

³⁷ P. Mrozowski, *Polskie nagrobki...*, s. 235, 236.

³⁸ Feliks (Szczęsny) z Paniewa („Felice de Panyow”, „Felicis heredis de Panyow Cap[itan]ei Shydaczow et Campiductoris Regni Polonie”), h. Godziemba (zm. 1488). Dowódca wojsk królewskich (1465–1488), hetman wojsk koronnych na ziemiach ruskich (od 1485). Kasztelan lwowski (1487–1488), starosta kamieniecki (generalny podolski w 1484–1486), czorszyński (1474–1488), żydaczowski (1476–1488), doliński (1479–1488), stryjski (1484), stolnik sandomierski (1483–1485), burgrabia krakowski (1479–1485). M. Michalewiczowa, *Paniewski (Paniowski) Feliks (Szczęsny) (właściwie Feliks z Paniewa) h.*

pozycji stojącej, w pełnej zbroi, bez hełmu, w długim płaszczu z rękoma złożonymi w modlitwie. Zbroja posiada obojczyk folgowy, napierśnik jednoczęściowy z hakiem do podtrzymania kopii (*Rüsthaken*) po prawej stronie oraz folgową szorcę z taszkami. Kompletne osłony rąk i ud ozdobione są przez liczne kanelowania (oprócz nagolenników). Stopy są chronione przez trzewiki folgowe. Paniewski na nagrobku posiada miecz półtoraręczny i pugińał, przy nogach jest umieszczona tarcza z herbem Godziemba zwieńczona hełmem turniejowym typu „żabi pysk” z labrami i koroną³⁹.

Ryc. 86. Wyobrażenie Feliksa Paniewskiego na jego płycie nagrobnej w Poznaniu.

Z kolei w katedrze sandomierskiej znajduje się epitafrum Stanisława Chroberskiego, herbu Topór, dworzanina Zygmunta I, uczestnika wyprawy mołdawskiej

Godziemba (zm. 1488), [w:] PSB, t. 25/1, z. 104, s. 127–129; UCNP, s. 40, nr 116; UP, s. 129, 223, nr 551; UR, s. 116, 375, nr 832; Z. Spieralski, *Geneza i początki hetmaństwa w Polsce*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości w Polsce” 1960, t. 5, s. 315, 319–322; M. Plewczyński, *Wojny Jagiellonów z wschodnimi i południowymi sąsiadami Królestwa Polskiego w XV wieku*, Siedlce 2002, s. 57–115; K. Niemczyk, *Kilka uwag do genezy i początków hetmaństwa w Polsce*, „Średniowiecze Polskie i Powszechne” 2014, t. 6 (10), s. 327–328; В. Михайловський, *Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV–70-х роках XVI ст.*, Київ 2012, с. 350.

³⁹ Płyta roboty norymberskiej (warsztat odlewniczy Vischerów) mieści się w kościele p. w. Św. Dominika w Poznaniu. P. Mrozowski, *Polskie nagrobki...*, s. 222, il. 103; P. A. Nowakowski, *Arsenały...*, s. 129, 150, 283, tab. 5, 41.

z 1509 r. i bitwy sokalskiej 1519 r.⁴⁰ Chroberski, ukazany w pozie klęczącej, okryty kompletną, złożoną zbroją płytową, z widocznym lewym naręczakiem, złożonym z rozbudowanego naramiennika, folgowej opachy, nałokcicy i zarękawia (zob. Ryc. 87). Całość uzupełniają ostrogi. U jego lewego boku znajduje się miecz zawieszony na pasie – broń umieszczono w bogato dekorowanej pochwie, a uwagę zwracają szczegóły: spiralnie ukształtowana rękojeść, podobnie opracowana głowica oraz krzyżowy jelec, którego jedno ramię wygięto ku górze, drugie zaś ku dołowi. Rycerz trzyma dłonie bez ochronnych rękawic złożone do modlitwy. Na ziemi, tuż przy kolanach, spoczywa jego hełm – salada z zasłoną, ozdobiona piórem osadzonym na grzebieniu, obok podbródek⁴¹.

Ryc. 87. Fragment epitafium Stanisława Chroberskiego z ok. 1520 r. Katedra w Sandomierzu.

⁴⁰ Stanisław Chroberski, h. Topór. Dworzanin Zygmunta I. Chorąży i cześnik nadworny (1509–1520), starosta krzeczowski (1511 r.), krajczy dworski (1518–1520), wojski krakowski (1520 r.). W. Pociecha, Chroberski Stanisław h. Topór, [w:] PSB, t. 3, Kraków 1937, s. 446–447; UCNP, s. 162; *Rejestr popisowy ciężkozbrojnych pocztów dworzan konnych króla Zygmunta I Starego z lat 1518–1525, Folia Jagellonica. Fontes*, t. 11, wyd. A. Januszek-Sieradzka, A. Gładysz. J. Szymczak, Warszawa 2023, s. 12–13; P. A. Nowakowski, *Arsenali...*, s.117–118, 314–315, tab. 72–73.

⁴¹ P. Łopatkiewicz, *Tablicowe Epitafium Stanisława Chroberskiego w Katedrze Sandomierskiej oraz Stanisław Tarło – jego fundator związany z Krosnem*, „Studia Pigoniana 2023, nr 5, s. 99.

3.1.2.2. Ikonografia sakralna

Wyobrażenia wojowników w pełnych zbrojach płytowych można znaleźć także na obrazach o tematyce sakralnej pochodzących z Rusi Czerwonej. Przedstawienie legionistów rzymskich w średniowiecznych zbrojach białych na obrazach z cyklu pasyjnego i zmartwychwstania było w malarstwie gotyckim częste⁴². Przykładem tego rodzaju sceny jest wyobrażenie kusznika w pełnej zbroi z ołtarza Wita Stwosza z Kościoła Mariackiego w Krakowie⁴³. Na Rusi do takich dzieł można zaliczyć późnośredniowieczne malowidła z kościoła w Haczowie (pow. brzozowski, woj. podkarpackie, zob. Ryc. 94, 96, 117, 126) oraz ikonę przedstawiające Św. Jerzego ze wsi Stupnica (rej. drohobycki, obw. lwowski) z Lwowskiego Muzeum Narodowego (Ryc. 88)⁴⁴.

⁴² P. Grotowski, *Motywy gotyckiej zbroi płytowej jako wczesny przejaw okcydentalizacji w ruskim malarstwie ikonowym w XV wieku*, [w:] *Artifex doctus. Studia ofiarowane profesorowi Jerzemu Gądomskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, t. 2, red. W. Bałus, W. Walanus, M. Walczak, Kraków 2007, s. 52.

⁴³ L. Klimek, P. Strzyż, *Nowe spojrzenie...*, s. 220, Ryc. 5.

⁴⁴ Ю. Ольхович-Новосадиук, *Святий Юрій Змієборець*, <https://localhistory.org.ua/texts/statti/sviiatii-iurii-zmiieborets/> (dostęp: 1 XII 2025).

Ryc. 88. A) Obraz walki św. Jerzego ze smokiem ze wsi Stupnica (rejon drohobycki, obw. lwowski). Jeździec bez hełmu, w nakryciu głowy z piórami (strusiowymi?) w zbroi gotyckiej, uzbrojony w długi miecz (typ XVIa?) i z tarczą asymetryczną; B) Zbrojni na murach. Cerkiew pod wezwaniem Św. Jerzego, koniec XV-pocz. XVI w. Muzeum Narodowe imienia Andrzeja Szeptyckiego (Lwów).

Ostatnie wyobrażenie jest dość ciekawym i nietypowym dla sztuki bizantyńskiej. św. Jerzego⁴⁵. Patron rycerzy dosiada białego konia i jest ubrany w dość szczegółowo, ale schematycznie namalowaną zbroję gotycką. Jeździec jest bez hełmu, na głowie ma „gotycki czub z dębowych liści i strusich piór, a po bokach wstęgi labrów”⁴⁶.

Napiersnik zbroi jest jednoczęściowy, z pionową centralną ością z ozdobną listwą oraz bocznymi żłobkowaniami. Nie do końca wiadomo, czy jeździec ma na szyi obojczyk z ozdobnymi wycięciami, czy jest to fragment ubrania. Widać tylną część charakterystycznego dla tego typu zbroi, krótkiej tylnej szorcy folgowej. Nie do końca jest jasne, czy na obrazie została przedstawiona folgowa szorca, czy zastępujący ją fartuch kolczy. Prawy naramiennik nałożony na opachę ma formę miski. Ręce są chronione niepełnymi naręczakami z nałocicami oraz rękawicami. Osłony nóg pełne, z dobrze widocznymi nakolankami. Metalowe trzewiki z okrągłymi noskami i zaznaczonymi palcami podobne są do „niedźwiedzich łap” z pocz. XVI w.⁴⁷ Jeździec jest uzbrojony w długi półtoraręczny miecz ze skórzaną taszką, przy pasie ma pochwę z metalową szyjką, wykończoną trzewikiem. Na lewym ramieniu święty ma małych rozmiarów asymetryczną tarczę z wycięciem pod kopię, czerwonego koloru z tzw. prawosławnym „krzyżem kalwaryjskim” (рос. *гогофский крест*) wraz z *Arma Passionis* (włócznia i gąbka)⁴⁸.

Interesujące zbroje są również pokazane również w scenach bocznych na ikonie Św. *Archaniola Michała* z Nagórzan z I poł. XV w. (zob. Ryc. 89). W scenie *Spotkania Jezusa Nawina z Archaniołem* sam Jezus jest ukazany konno w pełnym rynsztunku bojowym, z włócznią i dużą owalną tarczą za plecami. Jak zaznacza Piotr Kotowicz, choć postacie odwzorowani dość schematycznie, lecz „pewne szczegóły pozwalają interpretować je jako odwzorowanie realnego, późnośredniowiecznego ekwipunku bojowego”⁴⁹. Zbroja świętego składa się z kirysu płytowego o dobrze zaznaczonej

⁴⁵ В. Свенціцька, О. Сидор, *Спадщина віків: Українське малярство XIV–XVIII ст. у музейних колекціях Львова*, худож. Б. Пікулицький, Львів 1990, с. 54, іл. 29; Ю. Ольхович-Новосадиук, *Святий Юрій...*, (dostęp: 1 XII 2025).

⁴⁶ P. Grotowski, *Motywy gotyckiej zbroi...*, s. 55.

⁴⁷ К. Блэр, *Рыцарские доспехи...*, с. 246–247, 242–243.

⁴⁸ P. Grotowski, *Motywy gotyckiej zbroi...*, s. 55; Analogiczny wymiarowo i kształtem tarcz węgierski jest przechowywany w Muzeum w Saint Louise (Missouri, Stany Zjednoczone), Shield, <https://www.slam.org/collection/objects/35654/#> (dostęp: 1 XII 2025).

⁴⁹ P. Kotowicz, *Ikony ze zbiorów sanockich muzeów jako źródło do poznania uzbrojenia pogranicza Małopolski i Rusi Czerwonej w późnym średniowieczu*, [w:] *Cum Arma per Aeva. Uzbrojenie indywidualne na przestrzeni wieków*, red. P. Kucypera, P. Pudło, Toruń 2011, s. 237.

środkowej ości. Poniżej napierśnika widoczna szorca folgowa. Osłony rąk są niemal niewidoczne, wygląda na to, że to są płytowe opachy razem z naramiennikiem w formie miseczki albo same tarczki opachowe. Dużo trudności sprawia identyfikacja typu osłony głowy jeźdźca. Jak zaznacza badacz, intencją artysty było pokazanie hełmu typu *bascinet* z czepcem kolczym⁵⁰. Moim zdaniem warto też rozważyć opcje szkicowego przedstawienia hełmu stożkowego typu *szłom* z czepcem kolczym.

Ryc. 89. Postać Jezusa Nawina ze sceny bocznej z ikony Św. Archaniola Michała z Nagórzan (pow. sanocki, woj. podkarpackie). I poł. XV w. Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku.

W scenie *Zatopienie wojsk faraona* widzimy zwartą grupę opancerzonych jeźdźców w hełmach, zbrojach i z włóczniami, lecz zbyt schematyczny sposób ich pokazania nie pozwala na identyfikacje poszczególnych elementów ich uzbrojenia ochronnego⁵¹.

W ikonografii z ziem ruskich piesi w zbrojach występują niezbyt często. Do unikalnych zabytków, na których znalazły się sylwetki zbrojnych piechurów są późnośredniowieczne malowidła z kościoła Haczowie (podkarpackie) gdzie widać ośmiu pieszych żołnierzy w zbrojach płytowych pokazanych w trzech scenach. Obrazy te „nie należą do szczególnie realistycznych” lecz pracując z ostrożnością można odnieść się do

⁵⁰ P. Kotowicz, *Ikony...*, s. 237–240, 242.

⁵¹ *Ibidem*, s. 242–243.

licznych analogii⁵². W scenie pierwszej – *Chrystus przed Pilatem* – są pokazani trzej żołnierze, dwaj pierwsi (po prawej stronie) są ubrani w pełne zbroje. Obraz jest częściowo zniszczony, w związku z czym nie widać szczegółów kształtu napierśnika i szorcy pierwszego wojownika uzbrojonego w młot lucereński. Widoczny jest natomiast kapalin w kształcie zbliżonym do omówionego wyżej hełmu Rafała z Tarnowa (z kapturem kolczym?), prawy naramiennik w formie miski, płytowe osłony nóg z nakolankami. Uzbrojenie drugiego wojownika stanowi tzw. *Poleaxe* (*topór lucernski* wg L. Marka)⁵³. Zbroi ma złoty odcień, na głowie żołnierz ma hełm nieokreślonego typu, możliwe jest to salada z podniesioną zasłoną (zdaniem Glinianowicza jest to kapalin)⁵⁴. Rozpoznać również można osłonę prawej ręki z nałokcicą i rękawicą pancerną. Nogi mają pełne osłony ze schematycznie przedstawionymi nakolankami. Uzbrojenie trzeciego zbrojnego przypomina, to co wyobrażamy sobie pod terminem zbroja strzelcza – kapalin z podbródkiem (?) i kirys z szorcą. Wydaje się, że nikt z tej trójki nie posiada trzewików pancernych, więc można przypuścić, że nieznany artysta odwzorował uzbrojenie żołnierzy pieszych⁵⁵.

Kolejna trójka zbrojnych znajduje się w scenie *Niesienie Krzyża*. Pierwszy z nich ma na sobie pełną zbroję, widać fragment naramiennika, rękawicę i osłonę nóg, na głowie jest otwarty hełm trudny do jednoznacznej identyfikacji. Drugi żołnierz też wyposażony w pełną zbroję o smukłych liniach, o wyraźnej stylistyce gotyckiej. Widać pełen naręczak i rękawicę oraz szorcę folgową z taszką. Szyję wojownika chroni podbródek, a głowę salada ze szczeliną wzrokową, wyraźnym nakarczkiem i okrągłymi tarczkami skroniowymi⁵⁶. Dolna część zbroi jest ukryta za postacią Chrystusa. Ostatni wojownik również jest niemal całkowicie zasłonięty przez belkę krzyża, widać tylko głowę w kapalinie z nietypowym płytowym nakarczkiem osłaniającym nawet uszy (raczej fantazja malarza) i podbródkiem oraz górną lewą część korpusu w zbroi gotyckiej. Natomiast, nie jest jasnym czy zbrojny ten ma osłony nóg.

W scenie *Ukrzyżowanie Jezusa*, widać postać Longinusa przebijającego bok Chrystusa, czy to włócznią z poprzeczką w połowie drzewca (wg Glinianowicza może to być nawiązanie do legendarnej włóczni Longinusa) czy to bronią podobnej do broni o

⁵² M. Glinianowicz, *Elementy uzbrojenia...*, s. 63.

⁵³ *Ibidem*.

⁵⁴ *Ibidem*, s. 68, 71.

⁵⁵ *Ibidem*, s. 64, ryc. 2–3.

⁵⁶ *Ibidem*, s. 66, 71, ryc. 4–5.

żeleźcu złożonym, zwanym *Ahlspiess* (in. szydło). Ponieważ obraz jest częściowo zniszczony, prawie nie widać głowy i nóg żołnierza. Natomiast jest widoczna półbroja w stylu gotyckim, na którą składa się obojczyk (?), dwuczęściowy napierśnik, pasem, szorcą o grubych felgach z wyraźnym „jeździeckim” podcięciem oraz pełne osłony rąk. Dzwonu hełmu nie widać, ale jest on otwarty, podobny do salady, mocno przylega do głowy, jest również niewielki nakarczek, widać również okrągłe tarczki skroniowe, przypominający saladę⁵⁷.

Ostatnią postacią z tej sceny jest żołnierz po prawym boku Chrystusa – Stefanon. Podobnie jak postać opisana powyżej, ma on na głowie saladę, a reszta ciała jest chroniona pełną zbroją. Zwraca na siebie uwagę bombiasty napierśnik o gładkiej powierzchni z wycięciem w górnej części w formie wysokiej szpicy. Szorca jest podobna do tej, którą nosił także wyżej wspomniany Longinus, lecz tu nie widać podziału na folgi. Naramienniki są w formie misek, szyja chroniona jest przez obojczyk. Jeśli chodzi o zarękawia, to można przypuścić, iż tekstura malowidła sugeruje, że mogą to być rękawy kolcze przechodzące w rękawicę płytową. Przy pasie Stefanon nosi jednoręczny miecz o prostym jelcu, który M. Glinianowicz odnosi do typu 2 wg Oakeshotta z głowicą w formie płaskiego dysku (typ G lub H), albo w kształcie kuli (typ R). Pochwa jest pozbawiona okuć i posiada skórzaną taszkę chroniącą jej wlot od brudu i wilgoci⁵⁸.

Na przywoływanej już wyżej ikonie św. Jerzego ze wsi Stupnica⁵⁹, również ukazano pieszych lub spieszonych jeźdźców. Na murach miasta są zauważalne niewielkie sylwetki trzech wojowników w pełnych zbrojach. Z wielką ostrożnością można identyfikować ich nakrycia głowy jako: przyłbice lub salady z podniesionymi osłonami oraz płytowymi podbródkami. Postać środkowa ma także obojczyk kolczy. Pierwszy żołnierz trzyma w ręku tarczę gotycką z krzyżem (?). Ostatni żołnierz posiada prawdopodobnie tarczki opachowe, a w ręku trzyma tarczę, niestety uzbrojenia zaczepnego u całej trójki nie widać.

Obecność pełnych zbroi gotyckich na ziemiach ruskich Korony pośrednio poświadczają też miniatury z tzw. *Latopisu Radziwiłłowskiego* (in. *Latopis Królewiecki*) tworzone w Wielkim Księstwie Litewskim (możliwie na Wołyniu) w końcu XV w. lub

⁵⁷ M. Glinianowicz, *Elementy uzbrojenia...*, s.63–64, 68, 74, 81, ryc. 7–8.

⁵⁸ *Ibidem*, s. 63–64, 69, 74, 78–79, ryc. 9–10.

⁵⁹ В. Свенціцька, О. Сидор, *Спадицина віків...*, с. 54, іл. 29; Ю. Ольхович-Новосадюк, *Святий Юрій...*, (dostęp: 1 XII 2025).

na pocz. XVI w.⁶⁰ W jednej ze scen przedstawiono profil żołnierza uzbrojonego we włócznię z proporczykiem w pełnej zbroi gotyckiej (Ryc. 90)⁶¹. Na jego głowie jest pończacana salada bez podbródka. Reszta zbroi jest koloru szarego, a więc tzw. „biała”. Napierśnik jest wypukły z mało widocznym żłobkowaniem i szorcą o trzech folgach. Lewa ręka jest chroniona naręczakiem ze stylizowanym na kształt kwiatu naramiennikiem i podobnie wykonaną nałokcicą z zarękawiem. Widać także osłony nóg również z „kwiatowymi” nakolankami. Dla pełnego zestawu brakuje rękawic oraz metalowych trzewików, w miejsce których są zwykłe skórzane trzewiki. Zważając na fakt zaopatrywania szlachty litewskiej w zbroje produkcji krakowskiej oraz schematyczny, ale dość szczegółowy charakter ryciny, możemy przypuścić, iż intencją miniaturzysty było pokazanie zbroi podobnej do tych z których korzystało rycerstwo koronne.

Ryc. 90. Miniatura z *Latopisu Radziwiłłowskiego* przedstawiająca władcę i rycerza w zbroi kopijniczej.

⁶⁰ Miniatury ilustrują teksty opowiadające o wydarzeniach z historii Rusi do 1206 r., a więc znacznie wcześniejsze. O. Толочко, *Радзивілівський літопис*, [в:] *Енциклопедія історії України*, редкол. В. Смолій та ін., Т. 9 Київ 2012, с. 107.

⁶¹ *Радзивіловская летопись*, <http://radzivilovskaya-letopis.ru/index.php?id=273#sel> (dalej РЛ) (dostęp: 1 XII 2025); Ю. Бохан, *Вайсковая справа ў Вялікім княстве Літоўскім у другой палове XIV - канцы XVI ст.*, Мінск 2008, с. 58–60, 102, мал. 4; Idem, *Зброя Вялікага княства Літоўскага 1385–1576*, Мінск 2003, с. 16; Idem, *Узбраенне войска ВКЛ другой паловы XIV – канца XVI ст.*, Мінск 2002, с. 78.

Także motywy zbroi gotyckiej zawierają wyobrażenia strażników ze włóczniami na ikonie Św. Jerzego ze wsi Zwierzyń koło Leska (in. Zdwyżeń, pow. leski, woj. podkarpackie) z II poł. XV w. (zob. Ryc. 91)⁶² Zbroje dwóch strażników pilnujących murów Lasji są wyobrażone schematycznie, ich głowy są chronione przez otwarte hełmy, możliwe, że intencją malarza było pokazanie łebek bez zasłony lub kapturów kolczych, czy płytowych podbródków przechodzących w obojczyki. Dobrze są zaznaczone okrągłe tarczki opachowe. Brak jest płytowych osłon rąk, nóg i szorcy (ostatnie są zastąpione bizantyjskimi *pteryges*), więc można byłoby zaryzykować stwierdzenie, iż przed nami są zbroje strzelcze. Również pod zbrojami widać pikowane kaftany lub – jak twierdzi P. Grotowski – krótkie tuniki⁶³.

Ryc. 91. Strażnicy na ikonie Św. Jerzego zwalczającego smoka ze wsi Zwierzyń (Zdwyżyn, pow. leski, woj. podkarpackie). Mistrz nieznany, z warsztatu w Waniwce (koło Krosna) i Zwierzynia (koło Leska), II poł. XV w. Narodowe Muzeum Sztuki w Kijowie.

Schematycznie namalowane zbroje gotyckie znajdziemy na fragmentach kolejnej *Pasji* ze Zwierzynia z II poł. XV w. Tu zbrojni występują w trzech scenach: *Pocałku Judasza*, *Sądu Pilata* i *Zmartwychstaniu*. Strażnicy strzegący grobu mają na sobie

⁶² Wieś Zwyżyn leży na odległości 37 km na południu od Brodów (rej. brodowski, obw. lwowski).

⁶³ P. Grotowski, *Motywy gotyckiej zbroi...*, s. 54, il. 4; *Св. Юрій Змієборець. Ікона 2 пол. 15 ст.*, https://www.pslava.info/ZdvyzhenS_CerkVozdvyzhennja_234,107491.html (dostęp: 1 XII 2025).

płytowe kirysy z pionową granią, ochrony ramion, tarczki opachowe, folgowe szorce. Ich ekwipunek uzupełniają kolcze kołnierze (zob. Ryc. 92)⁶⁴.

Ryc. 92. Zbrojni na ikonie *Pasji* ze wsi Zwyżyn (Zdwyżyn, rej. brodowski, obw. lwowski). Mistrz nieznan, z warsztatu w Waniwce (koło Krosna) i Zwierzynia (koło Leska), II poł. XV w. Muzeum Narodowe we Lwowie. Nr inw. 1-2121/ 36453.

3.1.3. Zbroje kopijnicze w jeździe

Jak wyżej wspomniano, podstawowym źródłem informującym o zbrojach używanych w omawianym okresie są rejestry popisowe wojsk zaciężnych. W latach 1471–1498 w zbrojach kopijniczych stawało do lustracji niespełna 14% jeźdźców. Natomiast, dla naszego badania szczególnie interesujące są wyniki dla lat 90. XV w. kiedy to odnotowane w rejestrach wojska pełniły służbę na ziemiach ruskich. Wtedy w okresie ciężkich walk z Tatarami, Turkami i Mołdawianami udział kopijników był nieco wyższy – 23% w 1497 r. i 15,4% w 1498 r.⁶⁵ Większy odsetek ciężkozbrojnych w 1497 r. mógł wynikać z faktu, iż na wyprawę mołdawską – w związku z ogólną mobilizacją – zaciągnięto się więcej zbrojnych z zachodnich części Królestwa Polskiego. Rok później wojska znacząco zredukowano, a trzon ówczesnych sił mogli tworzyć zbrojni z południowo-wschodnich kresów Królestwa, a więc ci których wyposażenie lepiej

⁶⁴ P. Grotowski, *Motywy gotyckiej zbroi...*, s. 3–54; A. Gronek, *Ikony Męki Pańskiej. O przemianach w malarstwie cerkiewnym ukraińsko-polskiego pogranicza*, Kraków 2007, s. 180, il. 1.

⁶⁵ Wyliczenia te bazują się na ustaleniach T. Grabarczyka i są otrzymane szlakiem obliczenia procentów od liczby zbroi kopijniczych i strzelczych w 1497 r., oraz od sumy liczby zbroi kopijniczych, strzelczych, pancerzy i napierśników (w tym z napiecznikami) w 1498 r. T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 87, 101–103, tab. 2.

odpowiadało wymogom tamtejszego teatru działań wojennych, gdzie głównym przeciwnikiem była lekkozbrojna jazda.

Interesujące informacje o występowaniu zbroi kopijniczych w jeździe z obrony potocznej dostarczają również rejestry z 1501 r. W 12 spisanych wówczas rotach łącznie zostali odnotowani 181 kopijników⁶⁶, a więc niemal 9% od liczby kombatantów. W zbrojach opisanych jako zupełne kopijnicze było 11 jeźdźców, a w kopijniczych 161, zaś w zbrojach, lecz na koniach kopijniczych 8 osób⁶⁷.

W poszczególnych rotach liczba zbroi kopijniczych wyglądała następująco:

- Rota Jana Buczackiego⁶⁸ (171 kombatantów) – 6 kopijników w zbrojach zupełnych kopijniczych i 22 w zwykłych kopijniczych (16,3%)⁶⁹;
- Rota Piotra Chodeckiego⁷⁰ (114 kombatantów) – 6 jeźdźców w zbrojach kopijniczych (5,2%)⁷¹;
- Rota Jana Kreczowskiego⁷² (87 kombatantów) – 9 żołnierzy w zbrojach kopijniczych (10,3%)⁷³;
- Rota Jana Strusia⁷⁴ (179 kombatantów) – 10 zaciężnych w zbrojach kopijniczych (5,6%)⁷⁵;
- Rota Jana Hynka (165 kombatantów) – 30 kopijników w zbrojach kopijniczych (18%)⁷⁶;

⁶⁶ Kopijników nie było w oddziale rotmistrza Waśki.

⁶⁷ O. 85, sygn. 5, k. 2–131.

⁶⁸ Rotmistrz, dworzanin, podczaszy królewski (1503–1506). J. Kałużny, *Chorągiew nadworna...*, s. 422; A. Nalewajek, *Dwór królewski Jana Olbrachta w latach 1492–1501. Wykazy dworzan i rodziny dworskiej*, Warszawa 2022, s. 79; J. Skibniewska, *Dwór królewski Aleksandra Jagiellończyka w latach 1501–1506*, Lublin 2015, s. 323.

⁶⁹ W rocie Buczackiego zbroje zupełne występują tylko w poczcie rotmistrzowskim (w takiej zbroi był zapisany sam rotmistrz i trzech jego pocztowych) oraz w pocztach 2 kolejnych towarzyszy (Kasper Maczenowski i Marcin Jaromyrski). 85, sygn. 5, k. 2, 5v, 8; O. Hański, *Cavalry Unit of „wojewodzie” Jan Buczacki from the year 1501*, [w:] *Oblicza Wojny*, t. 10: Narzędzia wojny, red. M. Pogońska-Pol, Łódź 2023, s. 162–163.

⁷⁰ Liczne braci Chodeccy często używali przydomku Haliccy. *Vide*: J. Skibniewska, *Dwór królewski Aleksandra...*, s. 325. M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość...*, t. 2, Oświęcim 2018, s. 286.

⁷¹ O. 85, sygn. 5, k. 20–25v.

⁷² Rotmistrz, dworzanin. Jan Krzeczowski s. Michała, herbu Korczak. M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość...*, t. 2, s. 298.

⁷³ O. 85, sygn. 5, k. 29–33.

⁷⁴ Rotmistrz obrony potocznej, dworzanin, starosta chmielnicki. A. Nalewajek, *Dwór królewski Jana Olbrachta...*, s. 129.

⁷⁵ O. 85, sygn. 5, k. 34–42v; O. Ганський, *Озброєння і обладунки „затяжної” кінної роти Струся з 1501 р.*, [w:] *Історія давньої зброї. Дослідження 2020: збірник наукових праць*, Київ 2023, s. 198.

⁷⁶ O. 85, sygn. 5, k. 46–54v.

- Rota Henryka Michowskiego (*Mykowskiego*) – 163 kombatantów – 4 osoby w zbrojach zupełnych kopijniczych, 11 w kopijniczych, 6 w zbrojach na koniach kopijniczych (12,8%)⁷⁷;
- Rota Giebułtowskiego (93 kombatantów) – 1 kopijnik w poczcie Jana Małogórskiego (1,07%)⁷⁸;
- Rota Jakuba Węgorzewskiego⁷⁹ (166 kombatantów) – 26 osób w zbrojach kopijniczych, 1 w zbroi na koniu kopijniczym (16%)⁸⁰;
- Rota Jakuba Morawca⁸¹ (170 kombatantów) – towarzysz Stanisław Stradowski w zupełnej, 23 w kopijniczej, 1 w zbroi na koniu kopijniczym (14,7%)⁸²;
- Rota Piotra Oleskiego⁸³ (211 kombatantów) – 14 kopijników w zbrojach kopijniczych (6,6%)⁸⁴;
- Rota Mikołaja Krezy (120 kombatantów) – 9 żołnierzy w zbrojach kopijniczych (7,5%)⁸⁵;
- Rota Jana Kamienieckiego (w rejestrze było 149 koni, ale zanotowano tylko 49 żołnierzy) – 1 kopijnik Piotr Koła⁸⁶ (*Kolą Piorth*) w zbroi kopijniczej⁸⁷.

Jak widać, w zbrojach zupełnych występowali kopijnicy w trzech rotach: w rocie Jana Buczackiego – 6 żołnierzy w zbrojach zupełnych i 22 w zwykłych; w rocie Henryka Mykowskiego – 4 żołnierzy w zupełnych, 11 w zwykłych; w rocie Jakuba Morawca – 1 żołnierz w zupełnej, 23 w zwykłych. Użyte przez pisarza słowa *wpełnye*, *vpelnye*, mogą o niczym nie świadczyć, ponieważ wszystkie zbroje z założenia mogli być zupełnymi, lecz faktem jest to, że w dwóch przypadkach z trzech w takich „zupełnych” zbrojach

⁷⁷ W rocie Henryka Mykowskiego (poczt 30–konny) w zbroi zupełnej był popisany sam rotmistrz i trzech towarzyszy (Stanisław Łucharski, *Treczyeski Andreij* i Jan Litwa. O. 85, sygn. 5, k. 57, 61v, 62.

⁷⁸ O. 85, sygn. 5, k. 64v–70.

⁷⁹ Dworzanin, rotmistrz. M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość...*, t. 2, s. 318; J. Skibniewska, *Dwór królewski Aleksandra...*, s. 379.

⁸⁰ O. 85, sygn. 5, k. 76–85.

⁸¹ Rotmistrz, dworzanin pochodzenia czeskiego, od 1510 r. chorąży i starosta lubelski. M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość...*, t. 2, s. 304; J. Skibniewska, *Dwór królewski Aleksandra...*, s. 351.

⁸² 85, sygn. 5, 88–96v, k. 90v.

⁸³ Rotmistrz, dworzanin. M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość...*, t. 2, s. 305; J. Kałużny, *Chorągiew nadworna...*, s. 411; T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 239; A. Nalewajek, *Dwór królewski Jana Olbrachta...*, s. 114.

⁸⁴ O. 85, sygn. 5, k. 103–112.

⁸⁵ O. 85, sygn. 5, k. 115–121v.

⁸⁶ Piotr Koła, syn Jana seniora, brat Jana i Pawła, herbu Junosza (w źródłach od 1473–1512), dworzanin Jana Olbrachta (poczt 10-konny w 1497), towarzysz jazdy w rocie Jana Kamienieckiego, (1501), rotmistrz (1502–1509), chorąży przemyski (1509–1512). M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość...*, t. 2, s. 296; A. Nalewajek, *Dwór królewski Jana Olbrachta...*, s. 99; F. Kiryk, *Kola (Koło) Paweł, h. Junosza*, [w:] PSB, t. 13, s. 286–287; UR, s. 196, nr 1607.

⁸⁷ O. 85, sygn. 5, k. 126–131.

wystąpili dowódcy oddziałów Buczacki i Michowski, a więc elita wojsk zaciężnych. Nasuwa się myśl, że to właśnie oni i nieliczni żołnierze z ich najbliższego otoczenia mieli na sobie pełne zbroje rycerskie. Reszta zaś kopijników (przynajmniej w tych rotach) mogła korzystać z ekwipunku nieco zredukowanego, w którym nie było nagolenników i trzewików płytowych. Podobną prawidłowość również dostrzeżono w pocztach dworzan konnych⁸⁸. Analiza rejestrów z 1501 r. potwierdza spostrzeżenie dotyczące lat 90. XV w., że ogólny odsetek zaciężnych uzbrojonych w zbroje kopijnicze malał, przy czym nie dotyczyło to wszystkich rot, w części z nich nadal było ok. 15% kopijników.

Warto przyjrzeć się wyposażeniu w zbroje kopijnicze jeźdźców z chorągwi nadwornej. Spośród dworzan pod wodzą hetmana Stanisława Chodeckiego spisanych w Grodku na Podolu 14 października 1495 r. zbroje kopijnicze miało na sobie 13,3% jeźdźców (wszyscy towarzysze z wyjątkiem Maraszka, spisanego w zbroi strzelczej⁸⁹). W pocztach dworzan konnych stacjonujących na Rusi pod dowództwem Pawła Jasińskiego w latach 1495–1496 sytuacja była podobna – 13,5% dworzan miało zbroje kopijnicze⁹⁰. Rejestr dworzan we Lwowie wiosną 1498 r. zawiera informacje o 20 *arma plenaris* co daje 18,3% kombatantów⁹¹. Kolejny rejestr dworzan lwowskich pod dowództwem hetmana nadwornego Henryka Michowskiego⁹² w *arma hastaris* (*Henrici campiductoris*) spisany przez chorążego krakowskiego Mikołaja Firleja z Dąbrowicy z 15 lutego 1499 r. pokazuje obecność 21 zbroi kopijnicznych (17%)⁹³. W latach 1495–1500 w chorągwi królewskiej ciężkozbrojni kopijnicy stanowili od 11,6 do 15,4% jej składu. Jest to minimalna liczba, ponieważ specyfiką rejestrów *curienses* było to, że więcej uwagi poświęcano w nich wierzchowcom niż uzbrojeniu dworzan⁹⁴. Jak widać dane nie odbiegają znacząco do tych, jakie przyniosła analiza rejestrów rot konnych.

Zbroje kopijnicze były bardzo kosztownym uzbrojeniem. Tymczasem sumy wypłacane w ramach odszkodowania za ich stratę nie pokrywały całości kosztów

⁸⁸ J. Kałużny, *Chorągiew nadworna...*, s. 134–135.

⁸⁹ Rejestr sporządzony w dwóch wersjach z minimalnymi różnicami. O. 85, sygn. 2, k. 1–5v, 6–7v; J. Kałużny, *Chorągiew nadworna...*, s. 154, tab. 5; K. Górski, *Historia jazdy polskiej*, Kraków 1894, s. 277–279.

⁹⁰ O. 85, sygn. 2, k. 10–17. J. Kałużny, *Chorągiew nadworna...*, s. 155, 266, tab. 5.

⁹¹ O. 85, sygn. 3, k. 107–111. Por. J. Kałużny, *Chorągiew nadworna...*, s. 174–175, 266, tab. 5.

⁹² Henryk Michowski dowodził garnizonem lwowskim do czasu otrzymania nominacji Piotra Myszkowskiego na dane stanowisko (3 maja 1499 r.). *Listy i Akta Piotra Myszkowskiego*, wyd. A. Lewicki, Kraków 1898, nr. 21 (dalej: LAPM); J. Kałużny, *Chorągiew nadworna...*, s. 268; A. Nalewajek, *Dwór królewski Jana Olbrachta...*, s. 110.

⁹³ O. 85, sygn. 3, k. 115–120v; LAPM, nr. 20; J. Kałużny, *Chorągiew nadworna...*, s. 177–178, 267–268, tab. 5.

⁹⁴ J. Kałużny, *Chorągiew nadworna...*, s. 135–136.

poniesionych na ich zakup. J. Kałużny przytacza informację o utracie 14 zbroi kopijniczych podczas kampanii mołdawskiej 1497 r.⁹⁵ Wtedy przyznawano za nie odszkodowanie w wysokości 9–10 fl. za zestaw⁹⁶. Po 10 fl. rekompensaty zapłacono za każdą z 19 zbroi kopijniczych straconych w przegranej bitwie sokalskiej 1519 r. Należy przy tym zauważyć, że garnitury te stanowiły tylko 3,6% całości straconego uzbrojenia ochronnego. Świadczy to o stopniowej rezygnacji z ciężkich zestawów uzbrojenia w jeździe obrony potocznej⁹⁷. Za utracone zbroje kopijnicze piechurów płacono po 5 fl.⁹⁸

3.1.4. Zbroje kopijnicze w piechocie zaciężnej

W XV-wiecznych rejestrach piechoty zaciężnej wpisywano zazwyczaj ogólną nazwę „zbroja kopijnicza” co nie daje podstaw do odtworzenia z jakich elementów się składała. Zdarzało się, że pisarz odnotował brak jakiegoś elementu wyposażenia, lub obecność takiego, który wykraczał poza standardowy ekwipunek pieszego kopijnika. Przykładem mogą być zapisy z rejestru roty Szolca z 1497 r. służyli *Andrysz z Wraczyślawyja w kopynyczy sbroji bez bartha* oraz *Casper s Nyerberku w kopynyczy zbroy bez kapaly na alye ma myecz na drugie ukazanye*⁹⁹. Czasem w ramach nawet jednej rotы stosowano inne nazewnictwo, tak w rocie Sokołowskiego z 1498 r. dziesiętnik Łukasz miał pełną zbroję (*sbroya vpelna*), reszta zaś kopijników zbroje kopijnicze¹⁰⁰. Nie wszyscy żołnierze w zbrojach kopijniczych byli kopijnikami. Np. piechur Jacub Mylkowski z tej że rotы Sokołowskiego miał zbroję kopijniczą i rusznice¹⁰¹. Tu też spotykamy trębacza Jana, z pocztu Jakuba Siedleckiego w zbroi kopijniczej¹⁰².

Można więc przyjąć, że do podstawowych elementów pieszej zbroi kopijniczej (oprócz nieodnotowywanych napierśników czy szorcy) zaliczyć należy: hełm (kapalin

⁹⁵ J. Kałużny, *Chorągiew nadworna...*, s. 134–135, s. 247–249, tab. 6.

⁹⁶ T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 86.

⁹⁷ Strata zbroi kopijniczej mogła świadczyć pośrednio o śmierci lub trafieniu w niewole tatarską towarzyszy jazdy. Dane zbroje zostały stracone w pocztach Stanisława i Jana Baranowskich, Pawła Biechowskiego, Pawła Kowalowskiego, Andrzeja (Stanisława?) Czuryła – starosty niepołomickiego, Piotra i Adama *Dzybultowsich*, Jana Garbowskiego, Jana Kaszuby, Mikołaja Koszmydera, Stanisława Łaszczońskiego, Piotra Łomeńskiego, Jana Magiery, Jana Morawca, Jana *Nypczycza*, Gabriela Plechowskiego, Stanisława Pszonki, Mikołaja Wrzełowskiego, Jana Witowskiego. 86, sygn. 7, k. 15–15v, 41, 46, 47, 61v, 72, 108, 110, 112, 124, 125, 159–159v, 163–163v, 166–166v, 214–214v, 183–183v, 215–215v; sygn. 12, k. 3, 3v, 5v, 6, 8v, 9v, 10, 10v, 14, 19.

⁹⁸ T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 180.

⁹⁹ O. 85, sygn. 2, k. 110v.

¹⁰⁰ O. 85, sygn. 3, k. 59v.

¹⁰¹ O. 85, sygn. 3, k. 60v.

¹⁰² O. 85, sygn. 3, k. 61.

lub salada), podbródek (*barth*) i myszki. Również materiał ikonograficzny poświadcza obecność w zestawie uzbrojenia kopijnika hełmów, obojczyków lub podbródków, kirysu, rękawic, zarękawia, opach, szorcy oraz płytowej osłony nóg¹⁰³.

Badania A. Bołdyrewa wykazują, że niemal każdy towarzysz-kopijnik z I poł. XVI w. zajmujący pierwsze miejsce w szeregu rotty posiadał taką zbroję. Jak zaznacza ten badacz, mogło ją mieć 13,65% kombatantów (konnych i pieszych) służących w oddziałach piechoty. Czy wszyscy natomiast posiadali pełen garnitur płytowy? Raczej nie. Zaczynając od 1515 r. mogło dojść do „przemian formalnych w zakresie omawianego terminu”. Tak jak w pozostałych krajach europejskich piechota stopniowo pozbywała się oddzielnych elementów zbroi i w końcu badanego okresu zestawem typowym dla kopijników był hełm, kirys, fartuch folgowy, nabiodrki i osłony płytowe rąk¹⁰⁴.

3. 2. Zbroja strzelcza

Drugim rodzajem zbroi wspominanym w źródłach jest zbroja strzelcza (*szbroja strelcza*, *arma sagittaria*)¹⁰⁵. Termin ten nie jest jednoznaczny, zestaw elementów składających się na taką zbroję mógł występować w różnych konfiguracjach. Zdzisław Żygulski uważał, iż zestaw taki składał się z kirysu płytowego, łebki lub kapalinu¹⁰⁶. Z kolei A. Swaryczewski zaznaczał, iż wspólną cechą dla wszystkich wariantów danej zbroi było zapewnienie wygodnego i skutecznego strzelania z kuszy (a później łuku). Badacz ten zaproponował swoją definicję zbroi strzelczej i podawał dwa jej warianty: z miękkim okryciem tułowia (hełm, obojczyk, kaftan pikowany i kolczuga oraz płytowe osłony nóg) oraz płytowy (hełm, kirys z szorcą, tylko jeden, lewy, naplecznik oraz osłony nóg)¹⁰⁷. Podobne zapatruje się na tę kwestię W. Kwaśniewicz¹⁰⁸. A. Nowakowski ogólnikowo określił jako zredukowaną i lżejszą od zbroi kopijniczej¹⁰⁹. Jurij Bohan twierdzi, że zbroja strzelcza w odróżnieniu od kopijniczej nie miała płytowych osłon nóg, a więc były to półzbroje. Przy czym stwierdzał, że naręczaki musiały być kompletne (razem z naramiennikami),

¹⁰³ T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 157–160, 180, tab. 7.

¹⁰⁴ A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 247–248.

¹⁰⁵ *Dominus rexit* [?] *Kosciejewycz monstratus in sex equos solus totaliter armatus alias w kopyńczej sbroj, et familia ipsius in armis sagittariis, alias w strelczej sbroj*. O. 85, sygn. 2, k. 10; K. Górski, *Historia jazdy...*, s. 279; A. Swaryczewski, *Platnerze...*, s. 27–28; J. Kałużny, *Chorągiew nadworna...*, s. 156, 382.

¹⁰⁶ Z. Żygulski, *Broń...*, s. 182.

¹⁰⁷ A. Swaryczewski, *Platnerze...*, s. 26.

¹⁰⁸ W. Kwaśniewicz, *Encyklopedia...*, s. 572.

¹⁰⁹ A. Nowakowski, *Uzbrojenie ochronne*, [w:] UwPŚ/2, s. 101.

ale czasem stosowano również same naramienniki¹¹⁰. A. Bołdyrew zaznacza, że był to „zestaw elementów uzbrojenia ochronnego opartego na otwartej osłonie głowy oraz pancerzu”; przy czym „w szczątkowej formie” z dodatkowymi płytowymi ochronami tułowia¹¹¹. Obecność osłon rąk i nóg w tym przypadku też jest wątpliwa¹¹². Aleksander Kazakow stwierdza, iż była ona lżejsza od kopijniczej i przychyła się raczej do poglądów J. Bohana i A. Bołdyrewa¹¹³. M. Plewczyński też podkreśla różnorodność w uzbrojeniu średniozbrojnych strzelców, ale poszerza listę ewentualnie występujących jej elementów o kolczugę, kirysy kryte (brygantyny), obojczyki, napierśniki, napleczniki, nieczęsto również nakolanki, zarękawia, nałokcice, zaś głowę chroniła łebka lub kapalin¹¹⁴. J. Kałużny przyjmuje, że elementami niezbędnymi były hełm, kirys albo napierśnik, obojczyk, taszki, szorcę, oraz rękawy kolcze¹¹⁵. Przy czym w pocztach dworskich czasem występowały również „zbroje strzelcze zupełne”, a więc albo były to pełne zestawy (w rozumieniu ówczesnych pisarzy), albo pełne zbroje z cieńszej blachy bez haka-podpórki¹¹⁶.

Zagadkę spróbował rozwiązać T. Grabarczyk. Jak zaznacza badacz, samo pojawienie się wyrazu „zbroja strzelcza” było raczej powiązane „z przyjęciem zryczałtowanej formy rekompensaty za jej utratę”¹¹⁷ w końcu XV w. Prostymi słowy odszkodowanie płacono nie za każdy element (np. hełm czy obojczyk oceniane po 30 gr.), a za cały zestaw – 90 gr. (3 floreny). Przy czym w badanym okresie taksa się nie zmieniała, taką samą kwotę płacono za stracone uzbrojenie w kampanii suczawskiej w 1497 r. oraz po pogromie sokalskim w 1519 r.¹¹⁸

¹¹⁰ Ю. Бохан, *Вайсковая справа...*, c. 105.

¹¹¹ A. Bołdyrew, *Armatury...*, s. 161.

¹¹² Idem, *Piechota zaciężna...*, s. 248–249.

¹¹³ A. Kazakou, *Wojsko Wielkiego Księstwa Litewskiego w epoce bitwy pod Kleckiem*, „Rocznik lituanistyczny” 2020, nr. 6, s. 68.

¹¹⁴ Również M. Plewczyński podaje definicję zbroi strzelczej w jej późnym – „zorientalizowanym” wariantie spotykanej w rejestrach popisowych zaczynając od lat 20. XVI w. Zdaniem badacza jest to „komplet uzbrojenia składający się zapewne z łuku, szabli, brygantyny lub kaftanu (tzw. miękkiego pancerza)”. Taki wariant uzbrojenia też mógł mieć miejsce na ziemiach ruskich, w szczególności w jeździe wołoskiej. M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość...*, t. 1, s. 56.

¹¹⁵ J. Kałużny, *Chorągiew nadworna...*, s. 138–140.

¹¹⁶ T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 88; J. Kałużny, *Chorągiew nadworna...*, s. 139–140.

¹¹⁷ Jak zaznacza badacz, dane *novum* nosiło cechy tak pozytywne, jak i negatywne, bowiem z jednej strony to usprawniało proces rozliczenia i sprzyjało standaryzacji uzbrojenia, zaś z drugiej nie zachęcało towarzyszy inwestować w uzbrojenie ochronne swoich pachołków, ponieważ niezależnie od jakości i ilości przydzielonego im uzbrojenia rekompensata była jednakowa – 3 fl.. Ten oddolny proces mógł skutkować nawet spadkiem jakości uzbrojenia całego wojska, dlatego starano się ustalić minimalne wymogi do zestawu uzbrojenia ochronnego strzelców. T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 87–88.

¹¹⁸ Np. po klęsce sokalskiej: *Eisdem pro armis ibidem annissis solvendo arma v[ul]g[a]r[is] zbroya kopynicza per 5 flor. zbroya strzelcza per 3 flor. panczyrz per 2 flor. et rucznyca per 20 gr.* O. 86, sygn.

Dla zrozumienia, które elementy wchodziły w skład zbroi strzelczej musimy wrócić do niejednokrotnie omawianego rejestru roty Jakuba Rożnowskiego spisanej zapewne w Krakowie w 1498 lub 1499 r.¹¹⁹ W tym oddziale, całość uzbrojenia 92 strzelców opisano lakonicznym określeniem „zbroja strzelcza”¹²⁰, nie wspominając o kuszy, więc można się domyślać, iż w tym przypadku kusze domyślnie wchodziły w skład takiego zestawu. Kolejnych 19 jeźdźców opisano w stylu rejestrów z lat 70. XV w., a więc wymieniając poszczególne elementy ekwipunku. Dzięki temu można wyszczególnić siedem takich zestawów: łebka, płachy, myszki, kusza – 4 (razy); pancerz, łebka, myszki, kusza – 1; płachy, łebka, kusza – 7; płachy, przyłbica, kusza – 2; pancerz, łebka, kusza – 3; pancerz, kusza – 1; płachy, kusza – 1¹²¹. Należy przyjąć, że w tych przypadkach pisarz odnotowywał „niedociągnięcia” do poziomu zbroi strzelczej. W przypadku utraty uzbrojenia rekompensata wysokości 90 gr. (60 gr. za pancerz oraz 30 za hełm, tyle samo co za zbroję strzelczą) przysługiwałyby tylko dwóm żołnierzom – pierwszemu, z pocztu Wojciecha Przeborowskiego w pancerzu i saladzie oraz drugiemu, z pocztu Stanisława Szadzyńskiego w pancerzu, saladzie i z myszkami (naręczakami, za nich do wypłaty należało jeszcze 20 gr.)¹²².

I wprawdzie, za otrzymane koszty w I poł. XVI w. można byłoby minimalnie uzbroić się w najtańszy pancerz (60 gr.) oraz hełm (saladę lub kapalin)¹²³. Lecz sam pancerz lub napierśnik z naplecznikiem, hełm-salada, a nawet naręczaki nie wystarczały, żeby taki zestaw zasługiwał na miano „zbroi strzelczej”. Należy zauważyć, że żaden z wspomnianej dziewiętnastki nie miał obojczyka, szorcy i taszek. Możliwie, właśnie tych elementów zabrakło żołnierzom Przeborowskiego i Szadzyńskiego. Z kolei w rejestrach dworzan z wiosny 1497 r. są wzmiankowane zbroje strzelcze, przy których zanotowano,

7, k. 8v; sygn. 12, k. 1–19v; K. Górski, *Historia piechoty polskiej*, Kraków 1893, s. 22; Idem, *Historia jazdy...* s. 14; T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 87.

¹¹⁹ Opublikowanie danego rejestru zawdzięczamy K. Górskiemu, lecz należy zauważyć, że zrobiono to było w nie sposób idealny (np. badacz opuścił cały fragment opisujący o 11-konny poczt braci Marcina i Jana Słupskich). Z kolei w tym miejscu chciałem podziękować T. Grabarczykowi za udostępnienie odczytu danego rękopisu, O. 85, sygn. 3, k. 50–54v; K. Górski, *Historia jazdy...*, s. 274–277; T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 88, 103, tab. 2; Idem, *Występowanie i zastosowanie zbroi płytowej białej w drugiej połowie XV w.*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica” 1994, nr 50 (7), s. 89, tab 6; A. Swaryczewski, *Płatnerze...*, s. 27.

¹²⁰ O. 85, sygn. 3, k. 50–54v.

¹²¹ O. 85, sygn. 3, k. 50–50v, 51–51v, 52, 53–54.

¹²² O. 85, sygn. 3, k. 50v; 54.

¹²³ A. Bóldyrew, *Produkcja i koszty...*, s. 260, tab. 38.

że nie mają taszek, co pozwala sądzić, że taszki standardowo wchodziły w skład takiego zestawu¹²⁴.

Na podstawie zebranych informacji, można przyjąć, że w badanym okresie w skład zbroi strzelczej mógł wchodzić hełm, obojczyk, płytowy napierśnik albo cały kirys, lecz nie był to zestaw stały. Obecność samego pancerza bez napierśnika jako podstawowego elementu ochrony tułowia jest raczej wykluczona, ponieważ wartość rekompensaty w 60 gr. (2/3 od całej kwoty za całą zbroję) nie gwarantowała jeszcze zaliczenia do tej kategorii, a razem z hełmem, obojczykiem, napierśnikiem (z szorcą) i taszkami przekraczałyby kwotę w 120 gr.

Dlatego w tańszym wariantcie jeźdźcy mogli stosować kolcze rękawy zamiast całego pancerza, a w droższym, do podstawowych elementów wchodziły: hełm, obojczyk, kirys, zaś do dodatkowych szorca z taszkami oraz rękawy kolcze, a w przypadku bogato wyposażonych pocztów pancerze pod kirysami¹²⁵.

Pewne wnioski na temat tego, z jakich elementów składała się zbroja strzelcza, można wyciągnąć z informacji o sporze pomiędzy Mikołajem z Kurozwęk, wojewodą lubelskim a jego synem Adamem, który najechał zamek ojca w Rytwianach i zrabował tam między innym „40 zbroi kopijniczych, 90 zbroi strzelczych [...] 80 pancerzy kolczych z obojczykami [...]”¹²⁶. Jak widać, same pancerze z obojczykami nie dorównywały zbrojom strzelczym, zabrakło im hełmu oraz innych elementów, jak napierśnik, szorca czy taszki.

Należy również pamiętać, iż w omawianym okresie towarzysze zaciężni uzbrojenie dla siebie i swoich pocztowych kupowali samodzielnie, co zapewne skutkowało dużą różnorodnością elementów ekwipunku i kompletowanych z nich zbroi. Nie można zatem wykluczyć, że część żołnierzy była wyposażona w elementy uzbrojenia o wartości powyżej kwoty odszkodowania. Jak zatem widać nie da się jednoznacznie określić, jak wyglądały zbroje strzelcze¹²⁷.

¹²⁴ T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 88.

¹²⁵ *Ibidem*, s. 88–89.

¹²⁶ *super 40 hastarios alias copyniky arma alias copynicza sbroya, item arma super 90 sagittarios alias strzelcza sbroya [...] item 80 loricas cum coloris ferreis alias oboycziky, Matricularum Regni Poloniae summaria excussis codicibus, qui in Chartophylacio Maximo Varsoviensi asservantur*, cz. 3, ed. T. Wierzbowski, Varsoviae 1912, s. 20, nr 301 (dalej: MRPS); J. Szymczak, *Zasoby uzbrojenia*, [w:] UwPŚ/2, s. 300–301.

¹²⁷ T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 88; A. Nowakowski, *Podsumowanie*, [w:] UwPŚ/2, s. 319.

3.2.1. Zabytki archeologiczne

Unikalnym znaleziskiem jest niemal pełen zestaw uzbrojenia ochronnego jeźdźca, na który natrafiono w 2013 r. w rzece Wichra w mieście Mścislaw (Białoruś, obw. mohylewski). Z dna rzeki wydobyto kości ludzkie oraz część bojowego rynsztunku: miecz, ostrogi, fragmenty rękawicy kolczej, saladę, podbródek, napierśnik i naplecznik z fragmentami plecionki kolczej (zob. Ryc. 93, 102, 110, 111)¹²⁸.

Ryc. 93. Fragmenty zbroi z r. Wichra (Białoruś).

Wszystkie przedmioty wydobyte z Wichry należały do jednego jeźdźca, lecz nie były one jednorodne stylistycznie. Na podstawie wydobytych szczątków kostnych jeździec miał około 160–164 cm wzrostu, zginął on najprawdopodobniej w przegranej bitwie między siłami księcia Michała Zaslawskiego z wojskiem moskiewskim 4 listopada 1501 r. W tej bitwie brali udział dworzanie i zaciężni wielkksiążęcy pod wodzą

¹²⁸ Szerzej o danych znaleziskach *vide*: И. Марзалюк, А. Николаев, А. Богданов, *Предметы вооружения, найденные в реке Вихра в Мстиславле из фондов Музея истории Могилева*, [в:] *Воинские традиции в археологическом контексте: от позднего латена до позднего средневековья*, ред. Ю. Кулешов, С. Каинов, Г. Баранов, Тула 2023, с. 281–295.

namiestnika krzyczewskiego Ostafija Daszkiewicza¹²⁹. Nie jest wykluczone, że ten ryzsztunek należał do jednego z polskich zaciężnych w służbie litewskiej. Co ciekawe, zachowały się również materiały tekstylne i skóra. Jak widać, ów żołnierz miał na sobie lnianą koszulę, na którą była nałożona kolczuga. Na niej znajdowała się dodatkowa ochrona ze sprasowanej skóry i filcu (przeszywanica albo nawet *kusz* czy *kabat*), dopiero na nią był założony kirys¹³⁰.

3.2.2. Zbroje strzelcze w ikonografii

W ikonografii z ziem ruskich dysponujemy tylko dwoma wyobrażeniami zbrojnych w zbroi strzelczej, czyli złożonej minimum z hełmu oraz jakiejś osłony tułowia i ewentualnych kończyn górnych. Na malowidłach haczowskich, w scenie „Chrystus przed Piłatem” widzimy zbrojnego w kapalinie, napierśniku, szorcy i rękawicach (możliwie też w całym naręczaku, zob. Ryc. 94A)¹³¹. Pewną percepcją zbroi strzelczej można nazwać wyobrażenie wojownika w niepełnej zbroi z ikony *Ukrzyżowania* z Truszewiczów (kon. XV w.-pocz. XVI w., zob. Ryc. 94B). Ikonografia z reszty ziem polskich też nie jest o wiele bogatsza. Na uwagę zasługują np. figury zbrojnych z kopii obrazu *Oblężenie Malborka w 1460 r.* lub śpiący kusznik z obrazu *Zmartwychwstania* z Książnic Wielkich (zob. Ryc. 94D). Na obrazie *Bitwa pod Orszą* też niewiele znajdziemy osób w niepełnych zbrojach. Jego autor umieścił ich wszystkich w scenie ciągnięcia armaty lub wśród grup strzelców (zob. Ryc. 135D). Warto zaznaczenia to, że wszystkie wyobrażenia pokazują wyłącznie pieszych.

¹²⁹ M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość...*, t. 1, s. 148.

¹³⁰ „Могила литовских рыцарей” — река Вихра под Мстиславлем, <https://von-buddenbrock.livejournal.com/23085.html> (dostęp: 1 XII 2025).

¹³¹ M. Glinianowicz, *Elementy...*, s. 63, Ryc. 2.

Ryc. 94. A) Wyobrażenie zbrojnego w zbroi strzelczej z kościoła w Haczowie. B) Wyobrażenie zbrojnego na Pasji z Truszewiczów; C) Zbrojni z fragmentu z kopii zaginionego obrazu *Oblężenie Malborka w 1460 r.* (ok. 1480 r.); D) Kusznik z obrazu *Zmartwychwstania z Książnic Wielkich* (1477-1491).

3.2.3. Zbroje strzelcze w jeździe

W rejestrach z 1501 r. zbroje strzelcze odnotowane zostały na uzbrojeniu żołnierzy we wszystkich rotach oprócz rot Waśki i Jana Kamienieckiego. Wzmiankowane są 827 razy jako zbroja zupełna strzelcza, zbroja strzelcza czy zbroja, co daje w skali roku 47,8% wszystkich kombatantów.

- W rocie Jana Buczackiego (171 kombatantów): zbroi strzelczych – 106; zbroi – 31 (80% od liczby kombatantów)¹³²;
- W rocie Piotra Chodeckiego (114 kombatantów): zbroi strzelczych – 11 (9,6%)¹³³;
- W rocie Jana Kreczowskiego (87 kombatantów) – 18 (20,6%)¹³⁴;
- W rocie starosty chmielnickiego Jana Strusia (179 kombatantów) – 10 zbroi strzelczych i 11 zbroi (11,7%)¹³⁵;
- W rocie podkomorzego łączyckiego Jana Hynka (165 kombatantów) – 59 zbroi strzelczych i 71 zbroi (78,7%)¹³⁶;
- W rocie Henryka Michowskiego (Mykowskiego) – 163 kombatantów – 1 zbroja strzelcza, 2 zupełne zbroje na jeźdźcach z kuszami¹³⁷, 136 zbroi (85%)¹³⁸;

¹³² O. 85, sygn. 5, k. 2–12.

¹³³ O. 85, sygn. 5, k. 20–25v.

¹³⁴ O. 85, sygn. 5, k. 29–33.

¹³⁵ O. 85, sygn. 5, k. 34–42v.

¹³⁶ O. 85, sygn. 5, k. 46–54v.

¹³⁷ *sbroya wpelna kuscha; wpelną szbroya kuscha*. O. 85, sygn. 5, k. 57.

¹³⁸ O. 85, sygn. 5, k. 57–64v.

- W rocie rotmistrza Giebułtowskiego (93 kombatantów) – 4 zbroje strzelcze i 6 zbroi (10,7%)¹³⁹;
- W rocie Jakuba Węgorzewskiego (166 kombatantów) – 43 zbroi strzelczych i 92 zbroi (81%)¹⁴⁰;
- W rocie Jakuba Morawca (170 kombatantów) – 71 zbroi strzelczych i 72 zbroi (z nich jeden na koniu kopijniczym, więc była to zbroja raczej kopijnicza) – 83,5%¹⁴¹;
- W rocie Piotra Oleskiego (211 kombatantów) – 43 zbroi strzelczych (20%)¹⁴²;
- W rocie Mikołaja Krezy (120 kombatantów) – 38 zbroi strzelczych i 2 zbroi (33%)¹⁴³.

Zapewne najwięcej elementów składało się na „zbroję strzelczą zupełną”. W 1495 r. takie zbroje zostały odnotowane na Podolu w pocztach dworzan konnych, m. in. w poczcie Suchodolskiego.¹⁴⁴ Należy odnotować, iż zbroje strzelcze zupełne występują bardzo rzadko, np. w rejestrze rotty jazdy zaciężnej Henryka Michowskiego z 1501 r., w 30-konnym poczcie rotmistrzowskim pisarz odnotował dwóch kuszników w zbrojach zupełnych (sbroya wpelna, wpelną szbroya)¹³. O tym, że były to raczej zbroje strzelcze decydowała obecność kusz oraz dosiadane przez tych kuszników koni strzelczych. Możliwie jak i w przypadku z zupełnymi zbrojami strzelczymi dworzan¹⁴, były to pełne zbroje płytowe z cieńszej blachy i bez haków, aczkolwiek mogły to być zbroje strzelcze z osłonami nóg.

Należy zaznaczyć, że zbroje strzelcze nie zawsze stanowiły wyposażenie jeźdźców z bronią strzelczą. W chorągwi nadwornej w 1498 i 1500 r. 8 żołnierzy miało na sobie zbroje strzelcze a ich uzbrojenie zaczepne stanowiły drzewka¹⁴⁵. W rotach ruskich obrony potocznej w 1501 r. było takich 47 (2,4% kombatantów)¹⁴⁶. Takich jeźdźców można zakwalifikować do grupy tzw. półkopijników (semihastarii) oraz przytoczyć słowa Jana Ostroroga już ok. 1477 r., który zalecał, żeby taki to półkopijnik posiadał „hełm, kolczugę, napierśnik, obojczyk i rękawice”¹⁴⁷. Można byłoby przyjąć, że w tym

¹³⁹ O. 85, sygn. 5, k. 64v–70.

¹⁴⁰ O. 85, sygn. 5, k. 76–85.

¹⁴¹ O. 85, sygn. 5, k. 88–96v.

¹⁴² O. 85, sygn. 5, k. 103–112.

¹⁴³ O. 85, sygn. 5, k. 115–121v.

¹⁴⁴ *Item pan Suchodolskij wkazalsyje nyaczterzech konyech dobrych wsbroj kopijniczey wzvpelne y aczeladz wstrzelczey wzvpelnyey*. O. 85, sygn. 2, k. 2; por. K. Górski, *Historia jazdy...*, s. 278.

¹⁴⁵ J. Kałużny, *Uzbrojenie...*, s. 36–37.

¹⁴⁶ O. 85, sygn. 5, k. 6–121.

¹⁴⁷ *semihastarius galeam et loriceam, thoracem et torquem, vulgariter oboiczik, cum chyrothecis*. W wydaniach Adolfa Pawińskiego (1884 r.) i Andrzeja Odrębskiego (1994 r.) przy tłumaczeniu słowa *thoracem* użyto słowa „kaftan” w znaczeniu „kabat”. Natomiast T. Grabarczyk używa słowa napierśnik,

przypadku mamy do czynienia z jednym z cięższych wariantów zbroi strzelczej (lecz bez szorcy i taszek).

W 1501 r. pisarze sporządzający rejestry opisali 116 żołnierzy (5%) których uzbrojenie stanowiły zbroje strzelcze, a w jednym przypadku także tarcza. Możliwie tu mamy do czynienia z średniozbrojnym wariantem uzbrojenia tzw. *gladiatores* Ostroróga, który zalecał, żeby miecznicy mieli hełmy, tarcze i miecze¹⁴⁸.

Również interesujący jest przypadek występowania husarzy w zbrojach strzelczych. Tacy znajdowali się w rotach: Krzczowskiego i Oleskiego (po 4 żołnierzy) oraz Strusia i Krezy (po jednym). Np. u Krzczowskiego byli to towarzysze Bogdan Czeremowski i Józef Herbarski oraz żołnierze w pocztach Jurka Jabłonowskiego, Kiaszkowskiego (*Kyaszcovsky, Knaszkovsky*)¹⁴⁹. Przy czym przy opisie uzbrojenia jeźdźca w poczcie Jabłonowskiego zostało skreślone słowo „pancerz”, a zastąpiono je wyrazem „zbroja strzelcza”¹⁵⁰. Możliwie była to zwykła pomyłka pisarza albo żołnierz ten faktycznie miał oprócz pancerza jeszcze elementy płytowe, np. napierśnik co dało podstawę pisarzowi „awansować” jego opancerzenie do poziomu zbroi strzelczej.

Z 1493 r. pochodzi informacja o tym, że Mikołaj z Kurozwek, kasztelan sieradzki, posiadał zbroje kopijnicze i 6 strzelczych na łączną kwotę 179 florenów. Wyliczenia J. Szymczaka pokazują, że zbroja kopijnicza mogła w takim przypadku kosztować 35 florenów, zaś strzelcze były warte 24 floreny¹⁵¹. Należy mieć jednak na uwadze, że ceny podawane w księgach sądowych zawyżano, aby uzyskać wyższą rekompensatę na utracony ekwipunek.

co jest bardziej odpowiednim słowem w przypadku średniozbrojnych półkopijników. Podobnie tłumaczy dane słowo słownik angielsko-łaciński: *thorax – breastplate, cuirass*. J. Ostroróg, *Monumentum...*, s. 160–161; J. Ostroróg, *Memorial...*, s. 40–41; T. Grabarczyk, „*Po racku, po husarsku, z przyprawą tatarską*” – początki przemian wojskowości polskiej u schyłku XV w., [w:] *In tempore belli et pacis. Ludzie – Miejsca – Przedmioty*, red. A. Kowalska-Pietrzak, T. Nowak, T. Grabarczyk, Warszawa 2011, s. 117–128; por. *Cabacium, Kabacium*, EŚL, <https://elexicon.scripores.pl/pl/pl/disambHomonyms.html?what=thorax> (dostęp: 1 XII 2025); *Thorax, Latin dictionary*, <https://www.online-latin-dictionary.com/latin-english-dictionary.php?parola=thorax> (dostęp: 1 XII 2025).

¹⁴⁸ *Gladiator galeam, scutum et ense habeat*. W wydaniach Adolfa Pawińskiego (1884 r.) i Andrzeja Odrębskiego (1994 r.) przy tłumaczeniu słowa *gladiator* użyto słowa „szermierz”. W swojej pracy korzystam z wariantu tłumaczenia „miecznik”, ponieważ sposób walki ówczesnych żołnierzy w zbrojach mało przypominał sztukę szermierczą. J. Ostroróg, *Monumentum...*, s. 160–161; J. Ostroróg, *Memorial...*, s. 40–41.

¹⁴⁹ *Bochdan Czeremowsky. Item valach szrydzaplesznyvy lyszy dobry szbroya strelcza huszarskye; Herbarski Jozseph. Item kon popyelyczathy strelczy dobry szbroya strelcza huszarszkye*; w poczcie Jurka Jabłonowskiego: *Item valach popyelovathy dobry [pancerz skreślone] szbroya strelczą huszarszkye*; w poczcie Kiaszkowskiego: *Item valach wrony dobry szbroya strelczą husarsz[kye]*. O. 85, sygn. 5, k. 30–31v.

¹⁵⁰ O. 85, sygn. 5, k. 30.

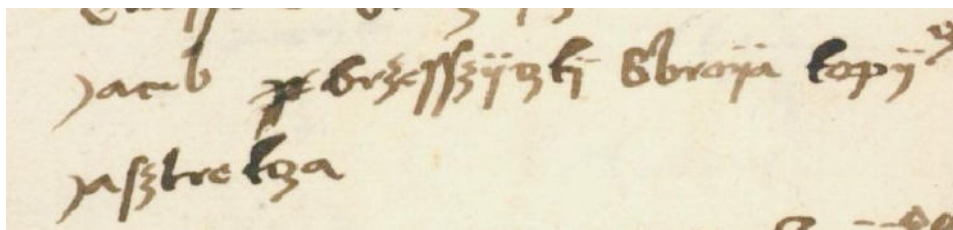
¹⁵¹ J. Szymczak, *Koszty uzbrojenia*, [w:] UwPŚ/2, s. 288.

3.2.4. Zbroje strzelcze w piechocie zaciężnej

Należy zauważyć, iż w odróżnieniu od jazdy, zestaw zwany „zbroją strzelczą” w piechocie zaciężnej występowały niezwykle rzadko, a jeżeli występował, to na uzbrojeniu jeźdźców¹⁵². Taki zestaw został odnotowany na wyposażeniu jeźdźcy z rotę Irzyka Chomutowskiego spisanej 27 czerwca 1498 r. we Lwowie¹⁵³.

Dla pieszych możemy przytoczyć zapis z 14-osobowej rotę Samsona spisanej 25 czerwca 1498 r. we Lwowie: *Jacob Brzessycki sbroja kopijcza sztelcza* (zob. Ryc. 95)¹⁵⁴. Nie wiadomo, dlaczego pisarz użył obu określeń, skoro pozostałych trzech kopijników miał po prostu zwykłe zbroje kopijnicze. Być może zapomniał o tym, aby jedno z nich skreślić.

T. Grabarczyk przytacza z tego okresu informacje o zaledwie 16 przypadkach występowania napierśników, napleczników, obojczyków, myszek, kapalinów i salad na wyposażeniu pieszych strzelców¹⁵⁵. Natomiast z pierwszych dwóch dekad XVI w. nie zachował się żaden rejestr popisowy rot pieszych¹⁵⁶. Brak wzmianek o zbrojach strzelczych w piechocie w II poł. XV w. tłumaczyć należy wysokimi cenami uzbrojenia ochronnego, co sprawiało, że piesi strzelcy nie dysponowali uzbrojeniem ochronnym, lub było ono bardzo skromne.

Ryc. 95. Zapis z rejestru 14-osobowej rotę Samsona. Źródło: O. 85, sygn. 3, k. 76v.

3.3. Helmy

3.3.1. Kapaliny

Kapalin jest to hełm cieszący się w średniowiecznej Europie dużą popularnością¹⁵⁷. Sprzyjała temu nieskomplikowana konstrukcja – kształtem przypominał metalowy

¹⁵² A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 249.

¹⁵³ *Konij czyszawy malij sztelczyj sbroja strzelcza kusza*. O. 85, sygn. 3, k. 78.

¹⁵⁴ O. 85, sygn. 3, k. 76v.

¹⁵⁵ T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 184.

¹⁵⁶ Vide: A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 25, tab. 2.

¹⁵⁷ Kapaliny doczekały się szeregu opracowań, spośród tych najnowszych na szczególną uwagę zasługuje opracowanie: D. Gosk, *Średniowieczne kapaliny z ziem polskich na tle Europejskim*, Malbork 2022. Spośród wcześniejszych prac wymienić należy m.in.: O. Ławrynowicz, *Nowo odkryty kapalin z*

kapelusz z szerokim rondem i stosunkowo niewysoka cena podstawowych modeli. Po kapaliny chętnie sięgali zarówno jeźdźcy i piechurzy, zwłaszcza ci posługujący się kuszami czy łukami¹⁵⁸. Z upływem lat, kształt kapalinów ewoluował. Dzwon hełmu stawał się głębszy, rondo (kreza) szersza i opadająca do dołu, w związku z czym z czasem się pojawiły się w niej szczeliny wzrokowe. Hełmy te często noszono na kapturze koleczym, a niekiedy do zestawu dodawano płytowy podbródek (*barth*)¹⁵⁹.

Na ziemi polskiej ten typ hełmu dotarł pod koniec XIII w. i także tutaj zyskał wielu użytkowników¹⁶⁰. Słowo „kapalin” w polskich źródłach spotykamy po raz pierwszy w rejestrach rot zaciężnych z 1471 r.¹⁶¹ Wcześniej ten rodzaj hełmu występował pod łacińskim *capo*, *capellina*, *ferreus pilleus*, *pilleus ferreus alias clobuczek*, *clobuczek*, *galea alias clobuczek* czy, czy niemieckie *Eisenhut*, *isenhut*, *ysenhutt*¹⁶². Z kapalinem wielu badaczy wiąże także łaciński *termin slappa*¹⁶³. Jednak ostatnio D. Gosk wysunął

Włocławka na tle porównawczym, „Acta Militaria Mediaevalia” 2009, t. 5, s. 175–195; T. Grabarczyk, O. Ławrynówicz, *Kapaliny w późnośredniowiecznej Polsce*, [w:] *Краеугольный Камень. Археология, история, искусство, культура России и сопредельных стран. 80-летию со дня рождения Анатолия Николаевича Кирпичникова посвящается*, t. 1, red. E. Носов, С. Белецкий, Санкт-Петербург–Москва 2010, s. 230–242; T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 160–164; Idem, *Jazda zaciężna...*, s. 89–90; Idem, *Шлемы наемников в польском войске второй половины XV в.*, [w:] *История военного костюма: от древнего мира до наших дней. Материалы Международной военно-исторической конференции 19 ноября 2015 г.*, red. А. Аранович, Д. Алексеев, Санкт-Петербург 2016, s. 83–86; Idem, *Uzbrojenie w konnej rocie Aleksandra Sewera...*, s. 44; J. Szymczak, *Rycerz w hełmie...*, s. 55–60; Idem, *Produkcja...*, s. 125–126; A. Nowakowski, *Uzbrojenie ochronne*, [w:] *Uzbrojenie w Polsce Średniowiecznej 1350–1450*, red. A. Nadolski, Łódź 1990, s. 53–56 (dalej: UwPŚ/1); Idem, *Uzbrojenie ochronne*, [w:] UwPŚ/2, s. 76–77; Z. Żygulski, *Broń...*, s. 34, 57, 62, 126, 182; A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 255–256; Idem, *Produkcja...*, s. 96, 110, 254; P. A. Nowakowski, *Arsenały...*, s. 114–116; Ю. Бохан, *Узбраенне...*, s. 37–39; Idem, *Вайсковая справа...*, s. 65–67; K. Kwiatkowski, *Wojśka zakonu niemieckiego w Prusach 1230–1525*, Toruń 2016, s. 395–398; A. Michalak, *Arma confini: przemiany późnośredniowiecznej broni na rubieżach Śląska, Wielkopolski, Brandenburgii i Łużyc*, Zielona Góra 2019, s. 26–28.

¹⁵⁸ Jak pisał Philip Contamine: „Według kodeksu florenckich żołnierzy zaciężnych z 1369 roku każdy angielski łucznik służący w kompaniach awanturników, takich jak dowodzona przez kondotiera Johna Hawkwooda, powinien mieć pancierz lub napierśnik, kapalin lub *cappellino*, żelazne rękawice, łuk, strzały, miecz i nóż”. Ph. Contamine, *Wojna w średniowieczu*, tłum. M. Czajka, Warszawa 1999, s. 140.

¹⁵⁹ A. Nowakowski, *Uzbrojenie ochronne*, [w:] UwPŚ/1, s. 53–54; Idem, *Uzbrojenie ochronne*, [w:] UwPŚ/2, s. 76.

¹⁶⁰ Pierwsze wzmianki i kapalinach pochodzą z końca XIII w. z terenów Śląska, zaś w granicach Królestwa Polskiego kapaliny zaczynają być odnotowywane zaczynając od lat 20. XIV w. T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 89; O. Ławrynówicz, *Nowo odkryty kapalin...*, s. 175–177.

¹⁶¹ D. Gosk, *Średniowieczne kapaliny...*, s. 113.

¹⁶² *Ibidem*, s. 108–116; T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 89.

¹⁶³ J. Durdik, *Sztuka wojenna Husytów*, tłum. J. Chłabicz, Warszawa 1955, s. 106; J. Szymczak, *Rycerz w hełmie...*, s. 55; O. Ławrynówicz, *Nowo odkryty kapalin...*, s. 175; T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 89; P. N., Kotowicz, P., Skowroński, *New Rulers, New Rules? Changes in Military Equipment during the 13th and 14th Centuries in the Area of the Sanok Land*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae” 2020, t. 33, s. 59; A. Michalak, *Arma confini...*, s. 25. Warto też odnotować, że A. Nowakowski traktuje *slappe* jako „skórzaną lub bawełnianą wyściółkę osłaniającą bezpośrednio głowę rycerza”, A. Nowakowski, *Uzbrojenie wojsk krzyżackich w Prusach w XIV i XV wieku*, „Acta Archaeologica Lodziensia” 1980, nr 29, s. 75; Idem, *Uzbrojenie ochronne*, [w:] UwPŚ/1, s. 54.

hipotezę, że *slappa* może oznaczać kaptur kolczy. Badacz ten zwrócił uwagę na wzmiankę zawartą w dokumencie Kazimierza III Wielkiego dla wójta Będzina jest zapis o obowiązku stawiania się zbrojnie *in uno equo decenti cum balista in pancerio et slappa vel ferreo pileo*. Jak zaznacza D. Gosk, dotychczas słowo *vel* tłumaczono jako „czyli”, natomiast *vel* można też przetłumaczyć jako „albo”. Idąc tym tropem, można wywnioskować, że chodziło o dwa różne typy nakrycia głowy. Jak zaznacza naukowiec, słowo *slappa* wywodzi się z niem. *Schlappen* (wiotki, giętki), a więc mogło oznaczać elastyczny kaptur kolczy¹⁶⁴.

Możliwe, że pewną odmianą kapalinów był tzw. kłobuczek (*clobuczek*)¹⁶⁵. T. Grabarczyk wysunął hipotezę, że kłobuczki mogły być kapalinami o bardziej zawansowanej konstrukcji, ponieważ są przypadki zakupu takich hełmów za 2 grzywny (1428 r.) oraz 1 grzywnę (1445 r.), a więc za kwotę wyższą od tej jaką przeciętnie płacono za kapalinę. Warto zauważyć, że wzmianka o kłobuczku z 1445 r. pochodzi z zapisków sądowych województwa ruskiego, gdzie odnotowano go razem z obojczykiem o tej samej wartości¹⁶⁶. D. Gosk opisuje kłobuczki jako „kapaliny o łagodnych liniach, słabej tektonice budowy i niewyodrębnionym rondzie” oraz wskazuje, że łacińskim odpowiednikiem kłobuczków może być słowo *caleptra*¹⁶⁷.

Ceny kapalinów w XV w. mieściły się w granicach 30–96 gr. Daje się zauważyć, że od lat 30. XV w. ceny takich hełmów rosną, co może wskazywać na udoskonalenie ich konstrukcji lub obecność czepca kolczego, bez którego kapalin nie chronił karku¹⁶⁸.

3.3.1.1. Ikonografia

O ile w ikonografii polskiej kapaliny występują dość często, to takich wyobrażeń z ziem ruskich Królestwa Polskiego jest niewiele. Można w tym miejscu przywołać wspomniany już w tej pracy nagrobek Rafała z Tarnowa i Jarosławia h. Leliwa (zm. 1441)

¹⁶⁴ D. Gosk, *Średniowieczne kapaliny...*, s. 31, 115–116.

¹⁶⁵ P. Klučina, *Zbroj...*, s. 375.

¹⁶⁶ *clobuczek sicut marca et oboyczek sicut alia marca*. AGZ, t. 14, nr 1325, s. 163. Т. Грабарчик, *Шлемы наемников...*, с. 84.

¹⁶⁷ D. Gosk, *Średniowieczne kapaliny...*, s. 111–113.

¹⁶⁸ J. Szymczak, *Produkcja...*, s. 126; Idem, *Rycerz w hełmie, w zbroi i z tarczą*, Warszawa 2016, s. 61; D. Gosk, *Średniowieczne kapaliny...*, s. 140–141; Z. Wilk-Woś, *Broń i oporządzenie jeździeckie w inwentarzach mieszczan krakowskich z drugiej połowy XV wieku*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica” 2001, nr 72, s. 65.

pochowanego w Przeworsku (Ryc. 96A)¹⁶⁹. Na głowie starosta lwowski ma kapalin o kopulastym dzwonie z wyraźnym grzebieniem i nieznacznie pochylonym rondem¹⁷⁰.

Kolejne trzy kapaliny znajdujemy na malowidłach ściennych z kościoła w Haczowie. W scenie *Chrystus przed Pilatem* widoczne są takie hełmy na głowach dwóch żołnierzy (w pełnej zbroi i w tym co można by było określić mianem zbroi strzelczej). Posiadają one kopulaste dzwony z granią przechodzącą w lekko nachylone dziobkowate z przodu rondo. Podobny hełm widnieje się również w scenie *Niesienia Krzyża* (Ryc. 96 B–C)¹⁷¹. Wyobrażenie kapaliny można spotkać również na miniaturach z *Latopisu Radziwiłłowskiego* (Ryc. 96 G)¹⁷².

Ryc. 96. A) Kapalin z nagrobku Rafała z Tarnowa (Przeworsk); B-C) Kapaliny z malowideł kościoła w Haczowie; D-F) Kapaliny z kwatery ze skrzydła tryptyku *Trójcy Świętej Nawrócenie św. Pawła*, ok. 1467, Katedra Wawelska, Kraków; G) Kapalin z *Latopisu Radziwiłłowskiego*; H) Kapaliny z „pasji toruńskiej” z kościoła św. Jakuba w Toruniu.

Jak wynika z ikonografii, kapalinów mogli nosić nie tylko jeźdźcy średniozbrojni, ale i ciężkozbrojni. Na fragmencie tryptyku *Trójcy Świętej*, pokazującego *Nawrócenie św. Pawła* (ok. 1467 r.) z Katedry Wawelskiej cztery z ośmiu konnych posiadają właśnie

¹⁶⁹ P. Mrozowski, *Polskie nagrobki...*, s. 223, il. 104; P. A. Nowakowski, *Arsenały...*, s. 258, tabl. 16; П. Н. Котовіч, *Стан та перспективи...*, с. 117.

¹⁷⁰ D. Gosk, *Średniowieczne kapaliny...*, s. 152.

¹⁷¹ M. Glinianowicz, *Elementy uzbrojenia...*, s. 63–66, 68–71, Ryc. 2–5; D. Gosk, *Średniowieczne kapaliny...*, s. 463, nr kat. 2. 46.

¹⁷² Ю. Бохан, *Вайськова справа...*, с. 66.

kapaliny (w tym jeden ciężkozbrojny, Ryc. 96 D–F). Także z kapalinów korzystały też piesi kopijnicy, co widać na tzw. „pasji toruńskiej” (Ryc. 96 H).

3.3.1.2. Archeologia

Niestety jak i w przypadku z resztą uzbrojenia ochronnego, nie mamy informacji o zabytkach archeologicznych pochodzących z terenów Rusi i Podola, dlatego musimy sięgnąć do prac D. Goska, O. Ławrynowicza oraz T. Grabarczyka w których są szczegółowe opisy kapalinów z terenów współczesnej Polski¹⁷³. W badanym okresie w użyciu obrońców ziem ruskich mogli być kapaliny analogiczne do tzw. kapalinów z Leśna, Olsztynka i Włocławka.

Kapalin z Leśna datowany jest na poł. XIV w. Hełm został wykuty z dwóch kęsów blachy, które zostały połączone szlakiem zgrzewania (zob. Ryc. 97 A). Dzwon kapalinu jest kopulasty, z niewielką granią przechodzącą na pochylone rondo o dziobkowatym zakończeniu z tyłu. Na rondzie zachował się jeden nit (ogólnie było ich jeszcze 15) za pomocą których mocowano pasek od wyściółki. Wysokość zabytku wynosi 270 mm, z czego 195 mm wynosi wysokość dzwonu. Szerokość ronda waha się od 85 mm do 100 mm, zaś jego średnica od 245 mm do 330 mm. Obwód ronda wynosi 895 mm. Średnica dzwonu jest w granicach od 170 do 205 mm, a jego obwód zewnętrzny 640 mm. Zabytek zachował się prawie w kompletnym stanie¹⁷⁴.

Hełm z Olsztynka pochodzi z końca XIV lub I ćwierci XV w. Kapalin jest wykonany z jednego kęsa blachy o grubości ronda ok. 1,5 mm (zob. Ryc. 97 B). Hełm jest dość wysoki (315 mm), gdyż posiada sterczynę (70 mm). Dzwon hełmu jest kopulasty i ma średnice u podstawy ok. 200x240 mm. Rondo kapalinu o średnicy 295x345 mm jest szerokie i pochylone, zaś z tyłu posiada dziobkowane zakończenie. Wyściółka była mocowana do hełmu za pomocą 12 nitów¹⁷⁵.

Kapalin z Włocławka został datowany na XV w. Hełm wykonano z jednego kęsa blachy (zob. Ryc. 97 C). Jego grubość przy rondzie wynosi ok. 1,2 mm przy rondzie oraz ok. 2 mm na dzwonie. Dzwon jest sferyczny, kopulasty, bez szpikulca, dlatego jest on

¹⁷³ D. Gosk, *Średniowieczne kapaliny...*; O. Ławrynowicz, *Nowo odkryty kapalin...*, s. 175–195; T. Грабарчик, О. Лавринович, *Шлемы...*, с. 230–240.

¹⁷⁴ Obecnie hełm jest przechowywany w Muzeum Historyczno-Etnograficznym w Chojnicach (nr inw. Mch/A9). D. Gosk, *Średniowieczne kapaliny...*, s. 257, nr kat. 1. 21; T. Grabarczyk, O. Ławrynowicz, *Kapaliny...*, s. 232–233.

¹⁷⁵ Obecnie kapalin jest przechowywany w Muzeum Wojska w Białymstoku (nr inw. MWB 3328). D. Gosk, *Średniowieczne kapaliny...*, s. 323–325, nr kat. 1. 72; T. Grabarczyk, O. Ławrynowicz, *Kapaliny...*, s. 233; O. Ławrynowicz, *Nowo odkryty kapalin...*, s. 183; A. Wap, *Kapalin z XIV/XV w.*, „Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska” 1994, nr 8, s. 125–126.

najniższy od reszty wspomnianych zabytków, bowiem jego wysokość wynosi 175 mm. Rondo przemyka do dzwonu niemal prostopadle. Obwód zewnętrzny dzwonu to ok. 650 mm, zaś jego średnica wacha się od 185 do 215 mm. Szerokość zachowanego pasa rodna wacha się od 55 do 65 mm, a jego średnica wynosi od 320 do 340 mm. Wyściółka była mocowana do hełmu za pomocą ok. 20 nitów¹⁷⁶.

Ryc. 97. A) Kapalin z Leśna. Muzeum Historyczno-Etnograficzne w Chojnicach. Nr inw. Mch/A9; B) Kapalin z Olsztynka. Muzeum Wojska w Białymstoku. Nr inw. MWB 3328; C) Kapalin z Włocławka. Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej we Włocławku. Nr inw, MK H – 1387/38553.

3.3.1.3. Kapaliny w jeździe zaciężnej

Jako jeden z najtańszych, a zatem również użytecznych hełmów kapaliny były na uzbrojeniu jeźdźców zaciężnych z obrony potocznej. Z przeprowadzonej przez T. Grabarczyka analizy rejestrów popisowych z lat 1471, 1474 i 1477 wynika, że w poszczególnych rotach jazdy zaciężnej kapaliny posiadało od 16 do 30% żołnierzy¹⁷⁷. Te informacje należy uzupełnić danymi z rejestru roty rotmistrza Gotarda z Radlina z 1474 r. W tej 163-konnej rocie kapaliny, spośród 78 żołnierzy z hełmami, kapaliny miało 27 żołnierzy, a więc blisko 35% co jest wartością wyższą od przeciętnej dla jazdy w latach 70. XV w.¹⁷⁸

Natomiast na przełomie XV i XVI w., a więc w czasie, kiedy wojsko zaciężne brało aktywny udział w walkach na Rusi, liczba kapalinów znacznie spada (zob. Tab. 15). Z 1498–1499 r. pochodzą rejestry 4 rot: Aleksandra Sewera, Rożnowskiego, Ferenc Raceni i Kamienieckiego oraz Kopycińskiego. W spisach tych brak wzmianek o hełmach,

¹⁷⁶ Obecnie hełm jest przechowywany w Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej we Włocławku (nr inw. MK H – 1387/38553). D. Gosk, *Średniowieczne kapaliny...*, s. 336, nr kat. 1. 82; T. Grabarczyk, O. Ławryniewicz, *Kapaliny...*, s. 233; O. Ławryniewicz, *Nowo odkryte kapaliny...*, s. 175–195.

¹⁷⁷ T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 90; D. Gosk, *Średniowieczne kapaliny...*, s. 161.

¹⁷⁸ O. 86, sygn. 12, ks. 4, k. 1–7v; O. Hański, *Rota konna rotmistrza Gotarda z 1474 r.*, „Rocznik Łódzki” 2024, t. 74, s. 224.

wyjątkiem jest spis roty Sewera. W oddziale tym tylko jeden żołnierz był spisany w kapalinie i czepcu kolczym (pełne jego wyposażenie opisano w rozdziale o armaturach)¹⁷⁹. Przy takim rozkładzie należałoby przyznać, iż w 1498 r. tylko 1,5% zaciężnych¹⁸⁰ posiadało kapaliny. Niewykluczone, że pod nazwą *pekilhube* w rocie Sewera występują kapaliny w jednej ze swych odmian (zob. niżej)¹⁸¹. Swoje badania nad kapalinami zaciężnych w świetle rejestrów popisowych wynika, że w latach 1471, 1474, 1477 oraz 1498 tylko 15% zaciężnych posiadało kapaliny¹⁸². Malejące znaczenie kapalinów w jeździe potwierdzają rejestry 13 zaciężnych rot z 1501 r., w których brak wzmianek o kapalinach¹⁸³. Kapaliny jako hełmy jazdy pojawiają się na listach strat z wojny pruskiej z lat 1519-1521. Tak w rocie Achacego Cemy w Pasłęku w latach 1520-1521 stracono oprócz innych przedmiotów uzbrojenia 5 przyłbic i 2 kapaliny¹⁸⁴. W bardzo małej liczbie kapaliny występują w rejestrach jazdy z 1531 r., tu bezwzględnie przeważają „przyłbice”. Kapaliny spotykamy tam tylko w rocie Stanisława Pirszyńskiego, w 5-konnym poczie Stanisława Szczawińskiego gdzie służyły dwa żołnierzy, pierwszy w plachach, w przyłbice i kapalinie (sic!) oraz z rusznicą, drugi zaś w plachach, kapalinie i z rusznicą¹⁸⁵.

Należy jednak pamiętać, że kapaliny mogły stanowić element składowy zbroi strzelczych, o których wzmianek w latach 1498-1499 i 1501 naliczono 926¹⁸⁶. W odróżnieniu od rejestrów dworzan, nie możemy ich doszukiwać się w kategorii *galea*, gdyż w omawianych rejestrach wojsk na Rusi brak jest takiego terminu, lecz w rejestrach zaciężnych z lat 1471, 1474, 1477 *galea* występuje 45 razy (5% od liczby wzmianek o hełmach)¹⁸⁷.

¹⁷⁹ O. 85, sygn. 3, k. 8v. T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 90; Idem, *Uzbrojenie w konnej rocie Aleksandra Sewera...*, s. 448; D. Gosk, *Średniowieczne kapaliny...*, s. 164.

¹⁸⁰ W tym przypadku bierzemy tylko rotę Sewera i Rożnowskiego, ponieważ rota Ferencza i Kamienieckiego nosiła charakter racki, zaś w rocie Kopycińskiego zostali spisani same konie.

¹⁸¹ D. Gosk, *Średniowieczne kapaliny...*, s. 164.

¹⁸² T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 97; Idem, *Piechota zaciężna...*, s. 163.

¹⁸³ O. 85, sygn. 5.

¹⁸⁴ M. Biskup, „*Wojna Pruska*”, czyli wojna Polski z zakonem krzyżackim z lat 1519–1521, Olsztyn 1991, s. 467.

¹⁸⁵ *Rejestry popisowe wojska koronnego 1531*, wyd. A. Bołdyrew, Warszawa 2023, s. 223.

¹⁸⁶ A. Swaryczewski, *Platnerze...*, s. 25, ryc. 4.

¹⁸⁷ T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 97, 103, tab. 2.

3.3.1.4. W pocztach dworzan

Brak jest wzmianek o kapalinach w rejestrach pocztów dworzan¹⁸⁸. W interesujących nas rejestrach dworzan na ziemiach ruskich mamy tylko 7 wzmianek o hełmach *galea* (1496 r.). Wszystkie występowały razem z napierśnikami i naplecznikami¹⁸⁹. Jak w przypadku jazdy zaciężnej można byłoby wysunąć przypuszczenie, iż kapaliny wchodziły w jakiejś mierze w skład zestawów zbroi strzelczych, które w pocztach nadwornych odnotowano w latach 1495–1499 aż 609 razy (zob. Tab. 11).

3.3.1.5. W pospolitym ruszeniu

O kapalinach na wyposażeniu rycerstwa z ziem ruskich wiadomo bardzo niewiele. O tym, że uczestnicy pospolitego ruszenia z tego obszaru używali tego typu hełmy mogą świadczyć wzmianki w XIV-wiecznych dokumentach z ziemi sanockiej¹⁹⁰. Kapaliny stanowiły często wyposażenie uboższych rycerzy, wójtów i sołtysów¹⁹¹. Jako analogię można przytoczyć również informację z 1419 r. z dokumentu księcia mazowieckiego Janusza I dotyczącą ziemi bielskiej. Mazowiecki Piast zobowiązał obdarowanych dziedziców do wystawienia z każdych 10 włók ziemi kusznika konnego w pancerzu i w kłobuczku, na koniu wartym minimum 4 kopy gr.¹⁹²

Dla badanego okresu, nie ma informacji o używaniu kapalinów w ruskim czy podolskim pospolitym ruszeniu. Z kolei w rejestrach konnych zastępców wielkopolskich z lat 1497–1498 występują hełmy pod nazwą *galea* i przyłbica, a także zestawy *armis* czy *arma sagittaria*¹⁹³. Więc, nie jest wykluczone, że kapaliny kryły się właśnie pod określeniem *galea* i były na wyposażeniu pospolitego ruszenia z Wielkopolski, a także z Rusi i Podola.

¹⁸⁸ W dworzan hełmy występują pod terminami *galea* oraz łebka. J. Kałużny, *Uzbrojenie i wyposażenie członków chorągwi nadwornej królów Polski w drugiej połowie XV w.*, [w:] *Oblicza wojny*, t. 9: *Narzędzia wojny*, red. T. Grabarczyk, Łódź 2023, s. 33.

¹⁸⁹ J. Kałużny, *Chorągiew nadworna...*, s. 150.

¹⁹⁰ P. N. Kotowicz, P. Skowroński, *New Rulers...*, s. 59–62.

¹⁹¹ D. Gosk, *Średniowieczne kapaliny...*, s. 153; A. Nowakowski, *Uzbrojenie ochronne*, [w:] *UwPŚ/1*, s. 55.

¹⁹² E. Kalinowski, *Pospolite ruszenie szlachty ziemi bielskiej – zarys problematyki*, „Bielski Almanach Historyczny” 2017, nr 2, s. 7.

¹⁹³ *Acta expeditionum bellicalium palatinatus Calissiensis et Posnaniensis in Valachos et in Turcas a. 1497–1498 in Archivo regio Posnaniensi asservata*, wyd. M. Bobrzyński, SPPP, t. 7, z. 1, Kraków 1882 (dalej: AE), nr 268–656.

3.3.1.6. W piechocie zaciężnej

W latach 70. XV w. w piechocie zaciężnej w kapaliny było wyposażonych tylko 16% żołnierzy z hełmami (58 kapalinów i jeden kłobuczek)¹⁹⁴. Natomiast w rejestrach piechoty z lat 90. XV w. hełmy takie w ogóle nie występują, gdyż wówczas stosowano skróconą formę zapisu stosując skróty „zbroja kopijnicza”, „kopijnik” lub „pawężnik”¹⁹⁵. O tym, że jednak ten typ występował na wyposażeniu pieszych, wskazywać może wzmianka z rejestru roty Szolca mówiąca o tym, że kopijnik Kacper stanął do lustracji bez kapalinu. Przy czym wyraźnie zaznaczono, iż musi uzupełnić swój ekwipunek o ten element uzbrojenia¹⁹⁶. Można z tego wyciągnąć wniosek, że przy obecności podbródka hełm wchodził w skład zestawu zbroi kopijnicznych piechurów. Kapalin również występuje na liście szkód roty Macieja Polaka, poniesionych podczas wyprawy mołdawskiej. Co ciekawe w samym rejestrze popisowym tej roty hełmu takiego nie ma¹⁹⁷. Możliwe zatem, że był on częścią wyposażenia któregoś z kopijników lub pawężników, których ekwipunek w rejestrze opisano jako zbroja kopijnicza czy pawężnicza. Również kapaliny występują na listach strat piechoty zaciężnej w Prusach w latach 1520–1521. Był to inny teatr działań wojennych, lecz wydaje się, iż kapaliny dobrze chroniły głowy żołnierzy zarówno od strzał tatarskich, jak i bełtów i kamieni krzyżackich zrzucanych ze ścian zamków w Prusach. Jak podawał M. Biskup ogólnie w 20 rotach (3501 żołnierzy) stracono 27 kapalinów, 4 przyłbice i 1 saladę¹⁹⁸. W rejestrach piechoty z XVI w., kapaliny pojawiają po raz pierwszy w 1530 r. w rocie Lamberta Gnoyeńskiego. Wygląda na to, że w kolejnych latach ich popularność rosła. W 1538 r. w rejestrze roty Mikołaja Iskrzyckiego (230 żołnierzy) kapaliny spotykamy wyłącznie jako ochrony głowy 27 pawężników (10% od liczby żołnierzy), przy czym brak jest wzmianek o innych hełmach, nie wiadomo też w jakich hełmach byli kopijnicy w zbrojach kopijnicznych oraz dwaj jeźdźcy w zbrojach strzelczych¹⁹⁹. Natomiast w 1547 r. kapaliny stanowiły już 80,17% hełmów piechoty. W związku z powyższym, ekstrapolując późniejsze dane na okres

¹⁹⁴ T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 97; Idem, *Piechota zaciężna...*, s. 161; D. Gosk, *Średniowieczne kapaliny...*, s. 161.

¹⁹⁵ T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 160.

¹⁹⁶ *Casper s Nyerberku w kopynyczy zbroy bez kapalyne alye ma myecz na drugie ukazanye*. O. 85, sygn. 2, k. 110v. T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 157. Por. K. Górski, *Historia piechoty...*, s. 207.

¹⁹⁷ 85, sygn. 2, k. 61v. T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 160, przyp. 284.

¹⁹⁸ M. Biskup, *„Wojna Pruska”, czyli wojna Polski z zakonem krzyżackim z lat 1519–1521*, Olsztyn 1991, s. 469.

¹⁹⁹ O. 85, sygn. 35, k. 166–171v. Chciałbym podziękować w tym miejscu prof. T. Grabarczykowi za udostępnienie mi odczytu danej sygnatury.

wcześniejszy można się zgodzić z twierdzeniem A. Bołdyrewa, iż był to „podstawowy typ hełmu polskiego piechura zaciężnego”²⁰⁰.

3.3.1.7. W arsenałach zamkowych

Kapaliny stanowili również pokaźną część arsenałów miejskich, lecz nie spotykamy kapalinów w arsenałach zamków z obszaru Rusi i Podola. Zdaniem D. Goska w innych miastach Królestwa Polskiego ten typ hełmu dominował od lat 70. XIV w. po lata 40. XV w.²⁰¹ Przykładem może być Kraków, gdzie w 1427 r. w cechowych zbrojowniach przechowywano 124 hełmów, z czego kapalinów było 108, czyli 87% całości²⁰².

Wzmianki o kapalinach w arsenałach zamków ruskich pochodzą z czasów późniejszych, np. w 1534 i 1542 r. Na zamku w Kamionce Strumiłowej znajdowało się wówczas odpowiednio 9 i 6 kapalinów²⁰³. W odniesieniu do arsenału zamku lwowskiego należy wspomnieć też o nieścisłej terminologii stosowanej przez ówczesnych pisarzy. W 1495 r. na przechowywano tam 26 *veteris posicionis, alias scholomkow*²⁰⁴. W kolejnym inwentarzu z końca XV w. było 25 *galeas alias scholomkow*²⁰⁵. Kapaliny właściwe pojawiają się razem z przyłbicami w 1534 r. we Lwowie: *kapalinow y przelbicz starich 30*²⁰⁶. Lecz w kolejnym opisie z tegoż roku dowiemy się znów o 30 *przyłbic solomczy*²⁰⁷. Możliwe, że do starych przyłbic i szłomów dodano kilka nowszych kapalinów, albo pisarz nie orientował się w terminologii wojskowej. Górski podawał, że w 1537 r. było „kapalinów i przyłbic starych 30” (nie udało się odnaleźć oryginału tego zapisu, jest możliwe, że badacz opierał się na pierwszym opisie z 1534 r. i podał błędną datę)²⁰⁸. Ponownie kapaliny pojawiają się w 1558 r. – *kapalynow [...] starich* było 28²⁰⁹, zaś w 1570 r. *kapalinow zlich* było 21²¹⁰. Więc z dużą ostrożnością można by było przypuścić,

²⁰⁰ A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 256.

²⁰¹ D. Gosk, *Średniowieczne kapaliny...*, s. 158–160.

²⁰² D. Gosk, *Średniowieczne kapaliny...*, s. 158.

²⁰³ O. LVI, sygn. 100, k. 2–2v; O. I, sygn. 62, k. 89–89v. O. Ганський, *Озброєння замку в Кам'янці-Бузькій (Струмиловій) в першій половині XVI століття*, [w:] *Облича Войны*, t. 8: Narzędzia wojny, red. T. Grabarczyk, J. Kita, M. Pogońska-Pol, M. Voloshchuk, Łódź 2023, s. 94, tab. 1.

²⁰⁴ O. LVI, sygn. 144, k. 13v. M. Грушевський, *Опись Львівського замку...*, s. 4.

²⁰⁵ O. I, sygn. 19, k. 17–17v.

²⁰⁶ O. LVI, sygn. 144, k. 42; O. Мальченко, *Арсенали українських замків XV – середини XVII ст.*, Київ 2004, s. 172.

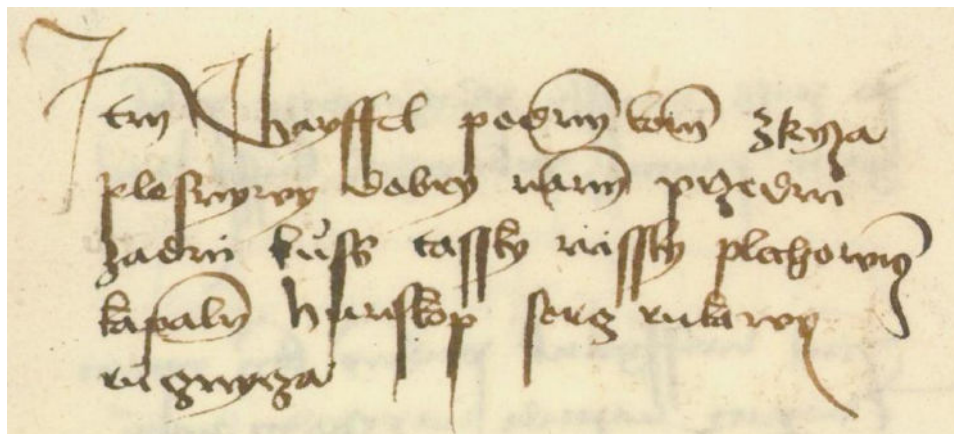
²⁰⁷ O. LVI, sygn. 144, k. 69–70.

²⁰⁸ K. Górski, *Historia Artylerii Polskiej*, Warszawa 1902, s. 223.

²⁰⁹ O. LIV, sygn. 145, k. 4v.

²¹⁰ O. LIV, sygn. 146, k. 26v.

iż jeżeli były to te same hełmy (na co wskazuje m. in O. Malczenka) to pewna liczba hełmów z końca XV w. mogła być kapalinami²¹¹.

Ryc. 98. Opis uzbrojenia i konia towarzysza Tajffela z rotty Aleksandra Sewera. Źródło: O. 85, sygn. 3, k. 8v.

3.3.2. Salady

Salada (od włoskiego *celata*, łac. *Caelatum*, niem. *Schaller*) to typ hełmu powstały we Włoszech, gdzie w ikonografii występują od XIV w., a pierwsza wzmianka w źródłach pisanych pochodzi z 1407 r.²¹² Szybko zysały sobie popularność niemal w całej Europie, zwłaszcza w Rzeszy, gdzie w drugiej połowie XV w. typowym niemieckim hełmem, który stał się charakterystycznym elementem gotyckiej zbroi. Wykształcił się szereg odmian tego hełmu – otwarte i z zasłoną. Charakterystyczną cechą konstrukcyjną salad był nakarczek, szczególnie długi (niekiedy folgowy) w ich odmianie niemieckiej²¹³. Salady noszone przez zwykłą piechotę często miały rondo, co sprawiało, że przypominały kapaliny²¹⁴. Najstarsza wzmianka o saladzie na terenach Królestwa Polskiego pochodzi z 1419 r., kiedy odnotowano *Galirium alias lapka*²¹⁵ W polskich źródłach pisanych z XV i XVI w. salady występują właśnie pod mianem *lepka*, *lapka*²¹⁶. Salady w źródłach

²¹¹ O. Мальченко, *Арсенали...*, c. 173.

²¹² W ikonografii jest to wyobrażenie zbrojnego w takim hełmie z ok. 1370 r. z ołtarza w katedrze miasta Pistoia w Toskanii. Włoski termin *celata* został po raz pierwszy wspomniany w opisie uzbrojenia kondotierskiej rodziny Gonzaga z 1407 r. K. Блэр, *Рыцарские доспехи...*, c. 89; T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 91.

²¹³ Z. Żygulski, *Broń...*, s. 103.

²¹⁴ Przykładem takiej kapalino-salady jest okaz przechowywany na zamku w Churburg, Z. Żygulski, *Broń...*, s. 102–103.

²¹⁵ J. Szymczak, *Rycerz w hełmie...*, s. 63; W. Kwaśniewicz, A. Michalak, P. Wawrzyniak, *Salada typu niemieckiego ze zbiorów lubuskiego muzeum wojskowego w Drzonowie koło Zielonej Góry*, „Acta Militaria Mediaevalia” 2028, t. IV, s. 199–221.

²¹⁶ W starszej literaturze termin „łebka” używano zarówno w odniesieniu hełmów typu basinet (szłomy) jako salad, np. „późnogotycka łebka”. Z. Żygulski, *Broń...*, s. 102. Ostatecznie przyjęło się termin *lepka* stosować do szłomów, salady natomiast zaczerpnięto nazwę z literatury zachodnioeuropejskiej A.

proweniencji sądowej pochodzących z ziem ruskich spotykamy nieczęsto. Pierwszą wzmiankę: *galeam alias lapka* o wartości 2 grzywien (96 gr.) spotykamy w materiałach sądowych halickich w 1439 r.²¹⁷ Kolejny raz *cassides alias lapky* zostały odnotowane jako część ekwipunku zmarłego w 1448 r. Jana Jarosławskiego z Jarosławia i Przeworska²¹⁸.

Powszechność użycia salad w krajach europejskich wynikała ze stosunkowo przystępnych cen tych hełmów, które oscyływały w granicach od 30 do 96 gr. Rozpiętość cen wynikała zapewne z różnic konstrukcyjnych tego elementu uzbrojenia. Zaciężni polscy, za utracą na wojnie saladę otrzymywali odszkodowanie w wysokości 1 fl.²¹⁹

3.3.2.1. Ikonografia

Wyobrażenia salad znajdziemy też w ikonografii z ziem ruskich²²⁰. Tu można je znaleźć na epitafiach, ikonach i malowidłach ściennych. Szczególnie wartościowe jest epitafium przeworskie Rafała Jakuba z Jarosławia i Przeworska (zm. 1493 r.), starosty generalnego ruskiego i jego małżonki Elżbiety z Komorowskich (zob. Ryc. 99 A). U kolan rycerza widać dość „krótką” schematycznie namalowaną saladę z zasłoną o głębokim dzwonie²²¹. Jako najbliższą analogię można przytoczyć hełm z Brescii datowany na ok. 1460 r. przechowywany w zbiorach Royal Armoury Museum w Leeds (nr inw. II.168 A)²²².

Również w tym miejscu należy przytoczyć informacje o hełmie z epitafium dworzanina królewskiego Stanisława Choberskiego (zm. 1520), z katedry w Sandomierzu (zob. Ryc. 99 C). U nóg klęczącego rycerza znajduje się połączona saladą z zasłoną ruchomą, z odczepionym od niej złożonym podbródkiem²²³. Hełm posiada po cztery nity o dużych główkach z każdej strony, które możliwe służyły do mocowania

Nowakowski, *Uzbrojenie ochronne*, [w:] UwPŚ/1, s. 46–47; A. Nowakowski, *Uzbrojenie ochronne*, [w:] UwPŚ/2, s. 78; M. Bogacki, *Broń wojsk polskich w okresie średniowiecza*, Zakrzewo 2009, s. 281.

²¹⁷ AGZ, t. 12, nr 679, s. 70. J. Szymczak, *Ceny broni, koni i oporządzenia jeździeckiego*, [w:] UwPŚ/2, s. 265.

²¹⁸ AGZ, t. 13, s. 279, nr 3857. A. Nowakowski, J. Szymczak, *Rodzaje uzbrojenia ochronnego...*, s. 44.

²¹⁹ J. Szymczak, *Rycerz w hełmie...*, s. 63; J. Szymczak, *Produkcja...*, s. 131; T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 74.

²²⁰ Co do reszty ziem polskich, to P. A. Nowakowski przytacza informację o jeszcze ośmiu wyobrażeniach ikonograficznych. P. A. Nowakowski, *Arsenały...*, s. 117.

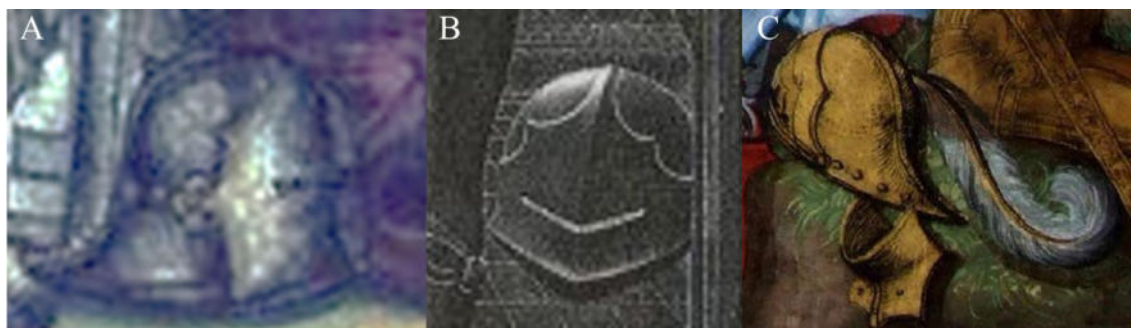
²²¹ L. Kajzer, *Uzbrojenie...*, s. 75; P. A. Nowakowski, *Arsenały...*, s. 117, 289, tab. 47.

²²² Sallet – 1460, <https://royalarmouries.org/collection/object/object-8942> (dostęp: 1 XII 2025).

²²³ P. A. Nowakowski, *Arsenały...*, s. 117–118, 314–315, tab. 72–73; P. Łopatkiewicz, *Tablicowe Epitafium...*, s. 87–124.

wyściółki. Widoczny też jest biały pióropusz przymocowany, jak widać, po prawej stronie dzwonu.

Na malowidłach z kościoła w Haczowie salady możemy obserwować w scenie Niesienie Krzyża (postać D wg. Glinianowicza, zob. Ryc. 117 A)²²⁴. Tu widzimy żołnierza w bardzo schematycznie przedstawionym zarzuconym na tył głowy hełmie o długim nakarczku z podbródkiem. Widać też szczelinę wzrokową oraz okrągłe tarczki skroniowe. Tego rodzaju tarczki w ikonografii polskiej nigdzie więcej nie występują, lecz znane są z ikonografii zachodnioeuropejskiej, szczególnie francuskiej²²⁵. Z dużą ostrożnością jako salady można też identyfikować hełmy trzech zbrojnych na murach miasta z ikony św. Jerzego ze Stupnicy (zob. Ryc. 88)²²⁶.

Ryc. 99. A) Salada z epitafrum Rafała Jakuba z Jarosławia i Przeworska, starosty generalnego ruskiego (Przeworsk); B) Salada z płyty nagrobnej Piotra Kmity Sobieńskiego (ok. 1505 r.), Katedra Wawelska, Kraków; C) Salada z epitafrum Stanisława Chroberskiego z ok. 1520 r. Katedra w Sandomierzu.

Otwarte salady mają na głowach strażnicy z dwóch ikon ze Zwierzynia (zob. Ryc. 91)²²⁷. Podobny hełm możemy również obserwować na głowie kata z ikony Św. Paraskiewy Męczennicy ze wsi Nowy Jar (rejon jaworowski, obw. Lwowski, zob. Ryc. 23 D)²²⁸. O rozpowszechnieniu salad dalej na wschód, na terenach Wielkiego Księstwa Litewskiego świadczy również wyobrażenie otwartej złożonej salady na głowie rycerza w pełnej zbroi z Latopisu Radziwiłłowskiego (zob. Ryc. 90)²²⁹.

²²⁴ M. Glinianowicz, *Elementy uzbrojenia...*, s. 65–66, 71, ryc. 4–5.

²²⁵ Np. na miniaturach z kroniki Jean’a Froissart’a znajdziemy wiele zbrojnych w saladach z tarczками skroniowymi. *Chroniques sire Jehan Froissart, Français* 2643, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b84386043#> (dostęp: 1 XII 2025).

²²⁶ Ю. Ольхович-Новосадиук, *Святой Юрій...*, (dostęp: 1 XII 2025).

²²⁷ A. Gronek, *Ikony...*, s. 180, il. 1.

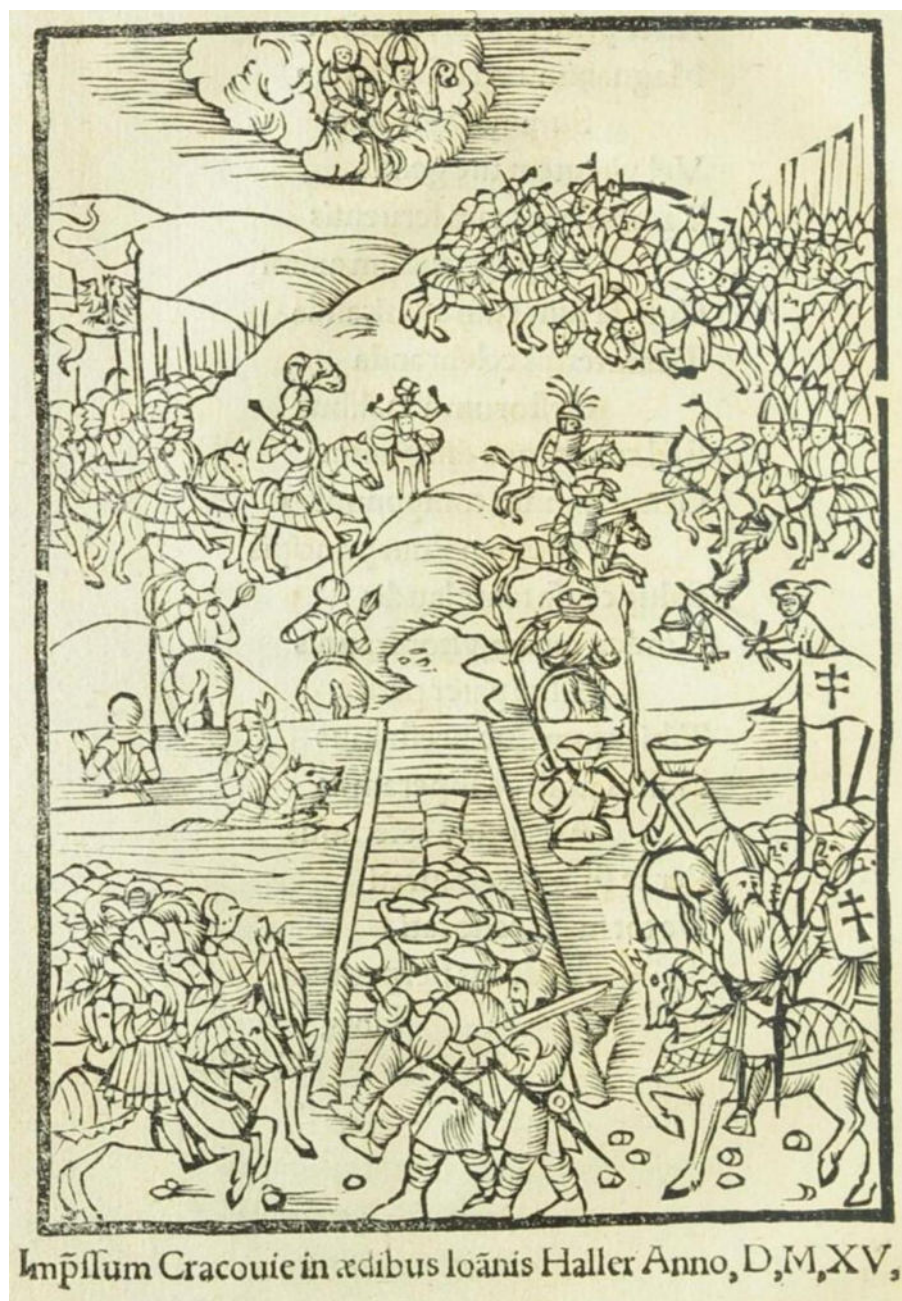
²²⁸ P. Kotowicz, P. Żakovský, *A find from Nozdrzec...*, p. 166, ryc. 18, 1.

²²⁹ РЛ, (dostęp: 1 XII 2025). Ю. Бохан, *Вайськова справа...*, с. 59, мал. 4. Analogiami do danego hełmu mogą posłużyć dwa hełmy. Pierwsza saladą jest wykonana w franko-burgundzkim stylu i jest wystawiona w Metropolitan Museum w Nowym Jorku (nr inw. 29.150.13). Druga to saladą z Royal Armory Museum w Leeds (nr inw. IV.481). Sallet in the Franco-Burgundian Style,

Również w ikonografii znajdujemy potwierdzenie dużej roli salad w jeździe w początkach XVI w. Przykładem może być drzeworyt z poematu Andrzeja Krzyckiego *Ad Divvm Sigismvndvm...* z 1515 r. – najstarszego graficznego przedstawienia bitwy pod Orszą 1514 r. Większość kopijników tam ukazanych nosi salady z podbródkami (*barth*), natomiast tylko jedna postać posiada przyłbicę typu armet (zob. Ryc. 100, 119)²³⁰. Kolejnym przykładem może służyć fragment drzeworytu z wyobrażeniem walki rycerzy polskich z Turkami z *Chronicum Polonorum* Macieja z Miechowa (Ryc. 101). Tu możemy zobaczyć trzy salady z podbródkami.

<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/26451> (dostęp: 1 XII 2025); Sallet – about 1440, <https://royalarmouries.org/collection/object/object-17273> (dostęp: 1 XII 2025).

²³⁰ A. Krzycki, *Ad Divvm Sigismvndvm Polonie Regem Et Magnvm Dvcem Lithvanie Semper Invictvm Post Partam De Moskis victoriam Andree Krziczki inclite co[n]iugis sue Ca[n]cellarij Carme[n]*, Cracoviae 1515, s. 30.

Ryc. 100. Drzeworyt przedstawiający bitwę pod Orszą 1514 r. z poematu A. Skrzyckiego, *Ad Divvm Sigismvndvm...* (1515 r.).

Ryc. 101. Walka rycerzy polskich z Turkami z *Chronicon Polonorum* Macieja z Miechowa.

3.3.2.2. Archeologia

Z wykopalisk w Spytkowicach w Małopolsce pochodzi fragment zasłony twarzy stanowiącej część salady datowanej na pocz. XVI w. Uformowany został na kształt ludzkiej twarzy element jest centralną częścią zasłony, mierzy 11,8 cm wysokości i jest wykuty z blachy o grubości 4 mm. Andrzej Nadolski i Zdzisława Wawrzonowska wskazywali na podobieństwo do okazu o stylizowanej osłonie datowanego na ok. 1510 r. przechowywanego w Wallace Collection w Londynie (nr inw. A85), zaś Leszek Klimek i Piotr Strzyż podają jeszcze dwie analogie (hełm z kolekcji Odescalchi z ok. 1500 r. oraz ze Stibbert Muzeum we Florencji z ok. 1530 r.)²³¹.

Bardzo interesujący egzemplarz zachowanej w całości salady, pochodzi został znaleziony w rzece Wichra w Mściśławie (obw. mohylewski) w 1994 r. Hełm ten został wykonany z jednego kęsa metalu, ma wydłużony nakarczek i lekko odgiętą krezę, nie posiada ruchomej zasłony. Jak zaznaczał J. Bohan, najbliższe analogie takiej salady są datowane na lata 70. XV w. Wydobyty z rzeki hełm ma 35,5 cm długości (od końca nakarczka do części przedniej), przy czym brak jest ok. 1 cm, nakarczka. Wysokość hełmy to ok. 22 cm wysokości. Grzebień jest wyraźnie widoczny z przodu i spłaszczony w tylnej części, biegnie wzdłuż jego osi. Dzieli on hełm symetrycznie na dwie części.

²³¹ L. Klimek, P. Strzyż, *Nowe spojrzenie...*, s. 215–216, ryc. 2–2; A. Nadolski, Z. Wawrzonowska, *Szczątki zbroi...*, s. 19–32; A. Nowakowski, *Uzbrojenie ochronne*, [w:] UwPŚ/2, s. 78; J. Szymczak, *Rycerz w hełmie...*, s. 62; Sallet, [https://wallacelive.wallacecollection.org/eMP/eMuseumPlus?service=direct/1/ResultListView/result.t1.collection_list.\\$TspTitleImageLink.link&sp=10&sp=Scollection&sp=SfieldValue&sp=0&sp=0&sp=2&sp=SdetailList&sp=0&sp=Sdetail&sp=0&sp=F&sp=T&sp=20](https://wallacelive.wallacecollection.org/eMP/eMuseumPlus?service=direct/1/ResultListView/result.t1.collection_list.$TspTitleImageLink.link&sp=10&sp=Scollection&sp=SfieldValue&sp=0&sp=0&sp=2&sp=SdetailList&sp=0&sp=Sdetail&sp=0&sp=F&sp=T&sp=20), (dostęp: 1 XII 2025).

Obwód hełmu wynosi ok. 65,5 cm. Na szczycie hełmu grzebień staje się spłaszczony, segmentowy o 25 cm długości i 27 cm szerokości. Waga egzemplarza wynosi 2,1 kg²³².

Druga salada z tej rzeki została odnaleziona w 2013 r. Jest to okaz o tyle interesujący, że jest to hełm otwarty, posiada przymocowane przez zwykłego kowala lub samego wojownika folgowy nakarczek typu „ogon raka” stosowany w późniejszych kapalinach husarskich oraz policzki (po tych modyfikacjach hełm wyglądał niczym rzymski hełm typu Montefortino)²³³. Oba hełmy z Wichry zostały utracone zapewne podczas boju księcia Michała Iżesławskiego z wojskiem moskiewskim 4 listopada 1501 r.²³⁴

Podobną do pierwszej salady z Wichry jest salada zamkniętego typu znaleziona w ok. 2003 r. i przechowywana w Lubuskim Muzeum Wojskowym (tzw. salada z Drzonowa, lubuskie, nr inw. LMW-KI-2734). Dany okaz jest datowany na IV ćwierć XV w. i wykuto go z jednego płatu blachy, o grubości 2–3 mm (w partii dolnej grubość dochodzi do 5 mm) przypuszczalnie w warsztatach południowo niemieckich. Długość od niepełnie zachowanego nakarczka do części twarzowej to 30 cm. Wysokość i szerokość hełmu to 24,5 oraz 20,3 cm. Dzwon hełmu posiada wyraźną grań w części twarzowej i spłaszczoną w tylnej części. Na szczycie dzwonu grań przechodzi w niezachowany grzebień o szerokości 2,8 cm. Szczelina wzrokowa hełmu mierzy 22,6 cm długości i 0,6 cm szerokości. Zachowały się również 12 otworów na nity, do których mocowano fasunek hełmu²³⁵.

²³² J. Bochan, *The Sallet Type Helm from Mscislav*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae” 1997, t. 10, s. 9–11; Ю. Бохан, *Узбраенне...*, с. 80; Idem, *Зброя...*, с. 10–11; Idem, *Сярэднявечны гелм з Мсціслава*, „Наша Ніва” 1995, с. 5; Idem, *Мсціслаўская салада і верагоднасць ужывання падобных шлемаў у Вялікім княстве Літоўскім*, [в:] *Гістарычна-археалагічны зборнік*, вып. 8, Мінск 1996, с. 33–39; Idem, *Баявыя нагалоўі ў Вялікім княстве Літоўскім у другой палове XIV – канцы XVI стагоддзя*, „Гістарычна-археалагічны зборнік” 1996, вып. 10, с. 89–111.

²³³ Szerzej na temat danego okazu *vide*: И. Марзалюк, А. Николаев, А. Богданов, *Предметы вооружения...*, с. 281–295, рис. 1, 2, 8.

²³⁴ J. Bochan, *The Sallet...*, s. 11.

²³⁵ W. Kwaśniewicz, A. Michalak, P. Wawrzyniak, *Salada typu niemieckiego...*, s. 200–201, 215; J. Szymczak, *Rycerz w hełmie...*, s. 62.

Ryc. 102. A) Salada z r. Wichry (Białoruś, znalezisko z 1994 r.); B) Pozostałości salady nr 2 z r. Wichra (Białoruś, znalezisko z 2013 r.). C) Salada z Drzonowa, Lubuskie Muzeum Wojskowe, nr inw. LMW-KI-2734.

3.3.2.3. W jeździe zaciężnej

W XV-wiecznej jeździe zaciężnej salady cieszyły się sporą popularnością. W latach 70. XV w. odnotowano ich aż 643 razy (czyli 77% od liczby wzmiankowanych hełmów)²³⁶. W latach 90. XV w. liczba notowań salad spadła, co jest powiązane jak i w przypadku z kapalinami powszechnym użyciem sformułowań zbroja kopijnicza i strzelcza. W rotach z obrony potocznej w 1498 r., a właściwie w rocie Jakuba Rożnowskiego na 18 hełmów, aż 14 było saladami²³⁷. Natomiast w rocie Aleksandra Sewera było ich siedem, pozostałe 52 stanowili hełmy innych typów²³⁸. Tylko sześć salad zostało odnotowanych w rotach w 1501 r. W rocie Buczackiego saladę miał na głowie żołnierz z drewkiem (być może półkopijnik) z pocztu Ambrożego Jaromirskiego²³⁹, w rocie Hynka dwaj żołnierze w pancerzach bez broni zaczepnej (półkopijnicy lub mieczownicy) z pocztu Szymona Chlewickiego²⁴⁰, kolejne trzy salady były noszone przez żołnierzy rotmistrza Krezy, w pocztach Mikołaja Czronowskiego (półkopijnik), Kazimirskiego (miecznik lub półkopijnik) i Stanisława Gieszczyńskiego (półkopijnik)²⁴¹. Warto zwrócić uwagę na fakt, że salady nosili tylko półkopijnicy lub mieczniki, żaden strzelec nie został odnotowany w saladzie.

3.3.2.4. W chorągwi nadwornej

W chorągwi nadwornej występowały tylko hełmy określane terminami *lepka* oraz *galea* (ogólnie badacz naliczył 11 wzmianek o hełmach). Jak zaznacza J. Kałużny, salady w pocztach dworzan odnotowano tylko pięć razy, resztę stanowiły *galeas*. Na listach strat znajdziemy informacje o kolejnych 16 takich hełmach straconych w kompanii mołdawskiej 1497 r. i dalszych walkach u schyłku XV w.²⁴² Wzmianki o saladach nie koniecznie w pełni oddają rolę tych hełmów na wyposażeniu polskich zaciężnych. Jest bardzo prawdopodobne, że używany przez pisarzy termin „zbroje strzelcze” obejmował

²³⁶ Liczba ta uzyskana poprzez dodanie do wyników otrzymanych przez T. Grabarczyka hełmów z rot Gotarda z Radlina z 1474 r. T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 101–102, tab. 2; O. Hański, *Rota konna...*, s. 115, tab. 3.

²³⁷ O. 85, sygn. 3, k. 50–54. Por. T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 92, 103, tab. 2.

²³⁸ T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 92.

²³⁹ *plach przedny lapka drzewcze*. O. 85, sygn. 5, k. 8v; O. Hański, *Cavalry Unit...*, p. 167.

²⁴⁰ *panczerz lapka*. O. 85, sygn. 5, k. 48v.

²⁴¹ *panczerz oboyeczek lapka drzewcze. panczerz oboyeczek lapka panczerz lapka drzew [cze]*. O. 85, sygn. 5, k. 116v, 117, 118.

²⁴² J. Kałużny, *Uzbrojenie i wyposażenie...*, s. 33, s. 172; J. Kałużny, *Chorągiew nadworna...*, s. 149.

także w części przypadków salady. Wydaje się to potwierdzać rejestr roty Gotarda z 1474 r., na kartach którego nie używano określenia „zbroja strzelcza” a wpisywano poszczególne elementy ekwipunku. Wśród spisanego tam uzbrojenie występuje 51 salad, co stanowiło 65% od całości hełmów (resztę stanowiły kapaliny)²⁴³. Czy podobnie wyglądały proporcje w rotach, w rejestrach których pisarze wpisywali „zbroje strzelcza” jest nie do udowodnienia, ale zarazem jest to możliwe. Należy też zauważyć, że salady mogły stanowić pewną część hełmów odnotowanych w rejestrach jako *galea*.

3.3.2.5. W piechocie zaciężnej

Również w piechocie zaciężnej dominowała saladą. W rejestrach z lat 70. XV w. odnotowano 295 takich hełmów, a więc 80% wszystkich spisanych wówczas ochron głowy²⁴⁴. Natomiast w rotach z końca XV w., nie znajdziemy w rejestrach żadnych hełmów, z wyjątkiem wzmianek o brakujących kapalinach w rocie Szolca. Można sądzić, że podobnie jak w przypadku jazdy, także w piechocie salady wchodziły skład zestawu uzbrojenia kopijniczego i pawężniczego²⁴⁵.

Wzmianki o saladach w piechocie XVI-wiecznej są dość skąpe. Jak zaznacza A. Bołdyrew, w rejestrach z I poł. XVI w. hełmy te są wzmiankowane tylko siedem razy w 1540 r. jako uzbrojenie pawężników²⁴⁶.

3.3.3. Szłomy

Inwentarz z 1495 r., sporządzony na Zamku Wysokim we Lwowie, wymienia 26 hełmów typu *veteris posicionis, alias scholomkow*²⁴⁷. Kolejny, niedatowany inwentarz z końca XV w. wskazuje na ubytek jednego takiego hełmu w stosunku do poprzedniego zestawienia²⁴⁸.

Termin *scholomky* wiązać można ze znaną ze źródeł nazwą „szłomy”. Pojęcie to można odczytać dwojako. Po pierwsze, szłomy można identyfikować z basinetami, które w polskiej literaturze bronioznawczej zwane są łebkami. W źródłach polskich, termin *schlom* niemal nigdy nie jest łączony z inną nazwą hełmu, lecz występuje albo bez

²⁴³ O. 86, sygn. 12, ks. 4, k. 1–7v.

²⁴⁴ T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 163–164.

²⁴⁵ *Ibidem*, s. 157, 180–182.

²⁴⁶ A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 257–258, 271, tab. 77.

²⁴⁷ O. LVI, sygn. 144, k. 13v; M. Грушевський, *Опись Львівського замку р. 1495*, „Записки Наукового Товариства ім. Шевченка” 1896, т. 12, с. 4.

²⁴⁸ O. I, sygn. 19, k. 17–17v.

szczegółowego objaśnienia albo wspólnie z *galeaurum*²⁴⁹. W Prusach krzyżackich hełmy znane *slohuben* przyjęto wiązać z basinetami²⁵⁰. To daje podstawę dla rozważania opcji, że szłomy to basinet. Były to raczej basinet otwarty. W swoich lepszych czasach łebki były noszone przez ówczesną elitę wojskową, lecz z pojawieniem nowszych generacji hełmów trafiły na wyposażenie pocztowych – strzelców²⁵¹.

Drugą jest opcja, w której pod szłomami można się doszukiwać wschodnich hełmów stożkowatych, tzn. szłomów (rus. *шелом*). Na Rusi używano go jako ogólne określenie osłony głowy, a więc był to odpowiednik łacińskiego *galea*²⁵². W źródłach wschodniej proveniencji pierwsza wzmianka o „szłomie” pochodzi z końca XII w., zapisana w *Słowie o pǫlku Igora*, gdzie są wzmiankowane *szłomy lackie* (златые шеломы [...] Ляцкии)²⁵³. Był to podstawowy typ hełmu na ziemiach ruskich występujące w dwóch odmianach: spiczaste oraz bardziej kopulaste, ale zwieńczone szpikulcem²⁵⁴. Często miały doczepiony kaptur kolczy. Pozostałości takiego hełmu pochodzące z rzeki Styr na Wołyniu są przechowywane w Łuckim Muzeum Krajoznawczym²⁵⁵. Co ważne obie odmiany szłomów występowały równolegle i możemy spotkać ich wyobrażenia m.in. na pieczętkach wielkich książąt litewskich z końca XIV-poł. XV w.²⁵⁶

Hełmy o konicznej formie były powszechnie używane w krajach azjatyckich i wśród nomadów Wielkiego Stepu. Były też popularne w wojsku Wielkiego Księstwa Litewskiego w XV – I poł. XVI w.²⁵⁷ Potwierdzają to informacje z *Rejestru pospolitych rzeczy skarbnych* z 1510 r. (prawdopodobnie z arsenału Mikołaja Radziwiłła). Wśród wymienionych tam 64 hełmów jest 8 *szłomców*. Z kolei w 1536 r. w arsenale zamku Mogilno było 95 szłomów, co stanowiło około 80% osłon głowy tam przechowywanych²⁵⁸. Znany jest też przypadek służby w rocie jazdy Jana Mieleckiego z obrony potocznej w latach 1528–1530 Andrzeja Zbaraskiego, księcia z Wołynia z

²⁴⁹ A. Nowakowski, *Uzbrojenie ochronne*, [w:] UwPŚ/1, s. 45.

²⁵⁰ Ю. Бохан, *Вайсковая справа...*, c. 52; K. Kwiatkowski, *Wojska zakonu...*, s. 398.

²⁵¹ A. Michalak, *Arma confini...*, s. 23.

²⁵² Ю. Бохан, *Вайсковая справа...*, c. 50–51.

²⁵³ J. Szymczak, *Rycerz w hełmie...*, s. 35.

²⁵⁴ Ю. Бохан, *Вайсковая справа...*, c. 50–51; О. Шиндлер, *Русские шлемы XVI века*, „История военного дела: исследования и источники” 2016, № 8, c. 194; K. Kwiatkowski, *Wojska zakonu...*, s. 394–395.

²⁵⁵ С. Терський, *Лучеськ Х–ХV ст.*, Львів 2006, c. 182, рис. 155: 1.

²⁵⁶ Ю. Бохан, *Вайсковая справа...*, c. 56.

²⁵⁷ О. Шиндлер, *Русские шлемы...*, c. 194.

²⁵⁸ Ю. Бохан, *Шеломы „русского” типа...*, c. 126.

pocztom 10-konnym. Zarówno on sam, jak i dwaj jego pocztowi mieli na głowach *solomy*. Przy pozostałych żołnierzach w tym poczie hełmów nie odnotowano²⁵⁹.

Za sprawą związku Polski z Litwą, a zapewne też w związku z częstymi od XV w. kontaktami z Tatarami i Turkami, wschodnie elementy wyposażenia przenikały do uzbrojenia wojsk Królestwa Polskiego. Przykładem na to są zapisy w rejestrach chorągwi nadwornej w 1498 r., gdzie w poczie jeźdźca o przydomku Turek służyło m.in. dwóch Tatarzynów uzbrojonych w szable i szlomy (*szelqm, szalqm*)²⁶⁰.

Wyjaśnienie, jakie osłony głowy kryją się pod nazwą *scholomkow* w inwentarzu arsenału lwowskiego, nie jest łatwe. Hełmy z Zamku Wysokiego występują w źródłach kilkakrotnie i niemal w tej samej liczbie na przestrzeni 63 lat. Już w pierwszej wzmiance z 1495 r. były określane jako „stare”. Było wtedy 26 *scholomkow* i trzy *galeas*²⁶¹; w drugim inwentarzu z końca XV w. (po 1495 r.) było 25 *scholomkow* i trzy *galeas*²⁶²; w spisie z 1534 r. mowa jest o przechowywaniu *kapalynow y przelbicz starich 30* (sic!)²⁶³; rejestr z 1534 r. wymienia *przylbycz solomczy 30*²⁶⁴; z kolei w 1537 r. wg. Górskiego, było kapalinów i przyłbic starych 30²⁶⁵; w rejestrze z 1558 r. zanotowano *kapalynow w teyze komnacie starich 28*²⁶⁶; a w 1570 r. było *kapalinow zlich 27*²⁶⁷. Jeśli przyjąć, że te wzmianki w kolejnych inwentarzach dotyczą tych samych hełmów, to w przypadku wspomnianych wyżej lwowskich inwentarzy z końca XV w., nazwa *scholomki* oznaczała kapaliny, a *galeas* to przyłbice nieznanego typu, możliwe były to basiny z zasłonami²⁶⁸.

3.3.3.1. Hełmy stożkowate – archeologia

Jak zaznaczał J. Bochan, najbliższymi analogiami do hełmów z *Latopisu Radziwiłłowskiego* są okazy archeologiczne pozyskane z byłych ziem państwa

²⁵⁹ O. 85, sygn. 17, k. 63–64. Ю. Бохан, *Вайсковая справа...*, с. 61.

²⁶⁰ O. 85, sygn. 3, k. 36–36v.

²⁶¹ O. LVI, sygn. 144, k. 13v; М. Грушевський, *Опись Львівського замку...*, с. 4.

²⁶² O. I, sygn. 19, k. 17–17v.

²⁶³ O. LVI sygn. 144, k. 42–42v

²⁶⁴ O. LVI sygn. 144, k. 69–70.

²⁶⁵ K. Górski, *Historia artylerii polskiej*, Warszawa 1902, s. 223.

²⁶⁶ O. LIV sygn. 145, k. 4v–5

²⁶⁷ O. Мальченко, *Арсенали...*, с. 173.

²⁶⁸ Zadaniem O. Malcenki mogły to być same kapaliny, O. Мальченко, *Арсенали...*, с. 173.

krzyżackiego, czyli hełmy spiczaste z Mielna koło Olsztynka oraz hełm z rzeki Wystruci, datowane na koniec XIV-pocz. XV w., które wiąże się z wojną 1409–1411²⁶⁹.

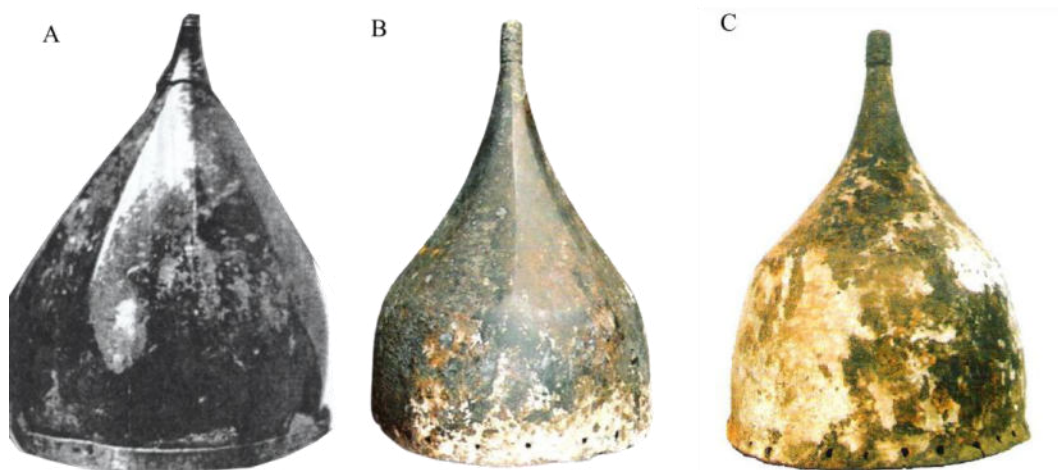
W 1976 r. z rzeki Styr w rejonie Łucka wyłowiono podobny hełm (zob. Ryc. 103 A). Wysokość okazu to 27 cm, obwód 19 cm. Stożkowaty dzwon hełmu posiada dobrze zaznaczone granie. Hełm w dolnej partii posiada miedzianą listwę o szerokości 1,5 cm. Okaz ten jest datowany na XIV-XVI w. i jest przechowywany w Wołyńskim Muzeum Krajoznawczym w Łucku²⁷⁰.

Dwa hełmy podobne do hełmu z rzeki Styr na Wołyniu, datowane na koniec XV w. znaleziono również w rzece Wichra (Mścislawł, Białoruś) w 2004 oraz 2006 r. (zob. Ryc. 103 B i C). Pierwszy z nich waży około 1,7 kg, wysokość jego dzwonu ok. 29,5 cm, długość 23,5 cm, a szerokość 22 cm. Dzwon hełmu posiada 10 pionowych grani w partii górnej, zaś na górze pikulec. Grubość ścianek wokół lekko wygiętych zewnętrznych krawędzi waha się od 1,2 do 2,2 mm. Wzdłuż krawędzi dzwonu znajdują się 23 otwory o średnicy do 5 mm. Umieszczone w znacznej odległości od wcięcia głowy, służyły być może nie do mocowania czepca kolczego, ale do utwierdzenia fasunku. Jednocześnie do takich otworów można było przymocować czepiec kolczy za pomocą specjalnych pierścieni o większej średnicy, a zagięte krawędzie hełmu miały w tym przypadku zmniejszyć nacisk pierścieni na głowę wojownika. Drugi szłom wykazuje oczywiste podobieństwa do poprzedniego. Jego wysokość to ok. 29 cm, długość – 24 cm, szerokość 21,5 cm, zaś waga – ok. 1,7 kg. Krawędzie dzwonu, podobnie jak w przypadku poprzedniego hełmu są lekko wygięte na zewnątrz. Ich grubość waha się od 1,1 do 2 mm. Na obwodzie hełmu, na jego krawędziach, znajdują się 34 otwory o średnicy 5 mm. Cechą szczególną danego hełmu jest wyprofilowanie jego krawędzi. Wokół uszu są lekko zakrzywione, jak niektóre hełmy normañskie z późnego średniowiecza. Na szczycie kopuły znajduje się 12 pionowych krawędzi. Wewnątrz hełmu zostali odnaleźeni resztki plecionki kolczej o średnicy pierścieni ok. 1 cm. Jak zaznaczał J. Bochan, mogli to być pozostałości kaptura kolczego²⁷¹.

²⁶⁹ O danych hełmach *vide*: M. Głosek, A. Nowakowski, *Średniowieczna przyłbica z Muzeum Okręgowego w Toruniu. Przyczynek do znajomości bałtyjskiego uzbrojenia ochronnego*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1980, r. 28, nr 1, s. 58–60; Ю. Бохан, *Шеломы „русского” типа...*, s. 127; K. Kwiatkowski, *Wojska zakonu...*, s. 395, rys. 79.

²⁷⁰ С. Терський, *Лучеськ...*, s. 182, рис. 155: 1.

²⁷¹ Ю. Бохан, *Шеломы „русского” типа...*, s. 125; И. Марзалюк, А. Николаев, А. Богданов, *Предметы вооружения...*, s. 281–295.

Ryc. 103. A) Szłom, XIV–XVI w. z r. Styr z Łucka. Wołyński Muzeum Krajoznawczy w Łucku; B) Szłom, kon. XV w., z r. Wichra znaleziony w 2004 r.; C) Szłom, kon. XV w., z r. Wichra znaleziony w 2006 r.

3.3.3.2. Szłomy w rotach jazdy

Szolomyecz pojawia się sześciokrotnie w rejestrach polskiej zaciężnej jazdy z 1501 r. Takie osłony głowy posiadał rotmistrz Waśka (Barynowski) i dwóch jego pocztowych. Waśka był Wołochem, prawdopodobnie jego podkomendni też. Prócz szłomów uzbrojeni byli w pancerze. Mając na uwadze pochodzenie tych zaciężnych i ich stosunkowo lekkie uzbrojenie ochronne, prawdopodobne jest, że noszone przez nich szłomy były spiczastymi hełmami typu wschodniego.

Kolejni jeźdźcy ze szłomami odnotowani w rejestrach z 1501 r. to jeździec z rotty Węgorzewskiego (poczet Niedźwieckiego)²⁷², Lenart z rotty J. Strusia²⁷³ oraz Szumlański, towarzysz z rotty P. Chodeckiego²⁷⁴. Z rejestrów wynika, że dwóch ostatnich uzbrojeni byli w pancerze i obojczyki. Przy Lenarcie zanotowano też rusznicę.

Podobne zestawy uzbrojenia ochronnego, łączące zbroje strzelczą z szłomem zostały odnotowane w 1531 r. w rejestrze rotty Jana Pileckiego. W poczie rotmistrzowskim służyło dwóch żołnierzy w zbroi strzelczej, w szłomach (*szolomei*, *szolom*) i z drzewami. W tejże rotcie, w poczie Mikołaja Zawiaży służył żołnierz w szłomie i przyłbicy (raczej w przyłbicy-misiurce) Możliwie, że ów żołnierz założył pod szłom przyłbicę-misiurkę, która odgrywała rolę kaptura kolczego. Z kolei w rotcie Andrzeja Trojanowskiego służył towarzysz Jan Kotowski w pancerzu i szłomie

²⁷² O. 85, sygn. 5, k. 78v, 123.

²⁷³ O. 85, sygn. 5, k. 41v–42; O. Ганський, *Озброєння...*, s. 198, 202.

²⁷⁴ O. 85, sygn. 5, k. 24.

(szolomonyecz)²⁷⁵. Pomimo, że żołnierze, zarówno ci spisani w 1501 jak i ci z 1531 r., pochodzili z ziem koronnych nie wykluczone, że szłomy ich były hełmami typu wschodniego.

Na praktykę łączenia zbroi typu zachodniego z hełmami wschodnimi wskazuje wizerunek zbrojnych na miniaturach z *Chronica Hungarorum* z 1488 r. (zob. Ryc. 104 A)²⁷⁶ Ukazani tam mołdawscy ciężkozbrojni kopijnicy i piesi strzelcy w zbrojach płytowych, mają na głowach hełmy stożkowe z czepcami kolczymi. Szłom ukazano też na głowie księcia Konstantego Ostrońskiego w dziele A. Krzyckiego *Ad Divum Sigismundum...* z 1515 r. (zob. Ryc. 104 B)²⁷⁷. Takie połączenie widzimy również na miniaturach z *Latopisu Radziwiłłowskiego*, więc na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego²⁷⁸. Ukazane tam hełmy mają kształt zarówno stożkowy, a także – choć znacznie rzadziej – cylindryczno-stożkowy. Szpice wieńczące niektóre z tych hełmów ozdobione są kulami lub chorągiewkami. Wszystkie hełmy mają poziomo ściętą dolną krawędź²⁷⁹.

²⁷⁵ *Rejestry popisowe wojska koronnego 1531*, wyd. A. Bóldyrew, Warszawa 2023, s. 116, 124, 174 (dalej: RPWK).

²⁷⁶ *Chronica Hungarorum*, https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/a/a6/Thur%C3%B3czy_kr%C3%B3nika_-_A_zeilesmaueri_csata.jpg (dostęp: 1 XII 2025).

²⁷⁷ В. Гуцул, *Зброя князя Костянтина Івановича Острозького у зображеннях, текстах та артефактах*, „Острозька давнина” 2016, вип. 5, с. 8.

²⁷⁸ РЛ (dostęp: 1 XII 2025); Б. Черкас, *Степовий щит Литви. Українське військо Гедиміновичів (XIV–XVI ст.)*, Київ 2011, с. 91.

²⁷⁹ Ю. Бохан, *Шеломы „русского” мунда...*, с. 127; К. Kwiatkowski, *Wojska zakonu...*, s. 395, rys. 79.

Ryc. 104. A) Wojownicy mołdawscy z *Chronica Hungarorum* (1488 r.); B) Księżę i wielki hetman litewski Konstanty Ostrogski z drzeworytu w A. Skrzyckiego, *Ad Divm Sigismvndvm...*

3.3.4. Przyłbice

3.3.4.1. Problem identyfikacji przyłbic

Jak to ujął J. Szymczak – „przyłbica jest hełmem posiadającym zasłonę, czyli ruchomą część chroniącą twarz wojownika, bez względu na jej konstrukcję, kształt i rozmiary”²⁸⁰. Nie sposób się nie zgodzić z klasykiem, dane określenie trafnie pasuje do przyłbic wojowników typu europejskiego np. tych z pospolitego ruszenia wielkopolskiego. Natomiast, jak widać z rejestrów wojska zaciężnego – przyłbicę byli noszone nie tylko przez kuszników, ale i przez łuczników, husarzy, raców oraz mieczowników. W kolejnych latach przyłbice masowo wchodziły do kanonicznego zestawu uzbrojenia husarzy, określane razem z tarczą, pancerzem i drzewem skrótem *p. t. d. p*²⁸¹. Byli to jeźdźcy *levis armaturae*, a więc dla wykonania ich zadań hełmy zamknięte byłoby tylko obciążeniem, gdyż ich zasłony przeszkadzały w oddychaniu i co

²⁸⁰ Kwestie genezy terminu przyłbica wyjaśnia J. Szymczak, *Rycerz w hełmie...*, s. 66, 70. Szersza definicja przyłbicy autorstwa A. Nowakowskiego: Idem, *Uzbrojenie ochronne*, [w:] *UwPŚ/I*, s. 48.

²⁸¹ *Rejestry popisowe wojska koronnego 1531*, wyd. A. Bóldyrew, Warszawa 2023, s. 3, *passim*. O. Bóldyrew, *Przemiany uzbrojenia wojska polskiego na przełomie średniowiecza i nowożytności (1454–1572) jako przejaw (r)ewolucji militarnej*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 2019, t. 80, s. 122.

najważniejsze ograniczały widoczność. Na dany fakt zwracał uwagę J. Bohan analizując uzbrojenie wojowników litewskich oraz ostatnio T. Grabarczyk i A. Bołdyrew²⁸².

Jak zaznaczał Bohan, w dokumentach litewskich odsetek nakryć głowy określanych przyłbicami był wyższy wśród żołnierzy z bronią dystansową niż wśród tych, którzy mieli tylko broń białą. W rejestrze broni z arsenału w Nieświeżu z 1569 r. z wspomina się o przyłbicach „kozackich”²⁸³, szturmakach i szyszakach, a więc ostatnie mieliby być lżejsze od pierwszych, lecz tak nie było, gdyż wiadomo, że jazda kozacka nigdy nie używała przyłbic zamkniętych. Warte odnotowanie też to, iż czasami przyłbicy służyły także jako jedyny element uzbrojenia ochronnego drabów pieszych (w tym strzelców), choć przepisy sejmowe w ogóle nie przewidywały dla nich żadnej ochrony ciała.

Wszystko to dało badaczowi podstawę dla wysunięcia kilku przesupozycji, że były przyłbicy w arsenałach uzbrojenia jeźdźców lekko i średniozbrojnych. Pierwszą opcją jest ta, w której pod „przyłbicami” należy rozumieć hełmy „odciążone”, czyli pozbawione oddzielnych elementów. Jako argument badacz przytacza przykład pieszych żołnierzy z obrazu *Bitwa pod Orszą*. Tam widać osoby jak w kompletnych przyłbicach tak i w takich w których brakowało zasłony lub nawet policzek. Dany pogląd wyjaśnia obecność przyłbic w rejestrach XVI-wiecznych piechurów (nie zaś jeźdźców w rotach pieszych).

Drugą opcją jest ta, w której źródłowy termin „przyłbica” oznaczał w ogóle inny typ hełmu. Jako dowód na to naukowiec przytacza informacje o żołnierzu z pocztu Mikołaja Zawiazy z rotacji Jana Pileckiego, który jednocześnie miał na głowie przyłbicę i *szolom*²⁸⁴. Drugim przykładem jest ten z 1552 r., w którym piechur Jan Tuslewski z rotacji Lamparta Gnojeńskiego miał na głowie jednocześnie przyłbicę i kapalin. To daje podstawę uważać dane przyłbicy za inny typ hełmu, gdyż np. w państwie moskiewskim też istniały hełmy określane jako *прилбицы* które są kojarzone z lekkimi hełmami typu misiurek²⁸⁵. Dodatkowo w *Rejestrze pospolitych rzeczy skarbnych* z 1510 r. są

²⁸² Ю. Бохан, *Вайсковая справа...*, с. 76–79; А. Болдырев, Т. Грабарчик, *Ротмистр Александр Сеньевский герба Лелива и его конная рота в 1557 году*, 2022, „Stratum Plus. Археология и культурная антропология” 2022, №5, с. 432.

²⁸³ А. Боłдырев, *Najstarszy inwentarz zbrojowni nieświeskiej (1569)*, „Acta Universitatis Lodziensis” 2021, Folia Archaeologica nr 36, s. 360, 362.

²⁸⁴ *Rejestr wojaka...*, s. 124. Ю. Бохан, *Вайсковая справа...*, с. 77.

²⁸⁵ Ю. Бохан, *Вайсковая справа...*, с. 77–78.

wzmiankowane 18 pancerzy oraz 18 nowych przyłbic do pancerzy²⁸⁶. Więc, pozostaje tylko zgodzić się z koncepcją Bochana i zakwalifikować przyłbice towarzyszące lekkozbrojnym jeźdźcom w pancerzach do kategorii lekkich hełmów typu „przyłbic moskiewskich” czyli misiurek²⁸⁷.

Więc, w przypadku przyłbic na Rusi mamy do czynienia z dwoma podobno brzmiącymi, lecz odmiennymi treściowo określeniami oraz trzema typami osłon głowy – basinetami, armetami i misiurkami²⁸⁸.

3.3.4.2. Przyłbice starszego typu. Basety z zasłoną

Pierwsze przyłbicy hełmu powstały w Europie Zachodniej w I poł. XIV w. szlakiem stopniowej ewolucji mocowanego do dzwonu ruchomego nosała, który przekształcił się w większą i wysklepioną zasłonę. Standardowa zasłona była wyposażona w szczelinę wzrokową oraz otwory wentylacyjne. Początkową taką osłoną była montowana za pomocą pojedynczego zawiasu czołowego (tzw. zasłona klapowa, niem. *Klappvisier*), później zaś dziobowata, popularnie zwana *Hundsgugel* (dosłownie „psi kaptur”)²⁸⁹. Dane hełmy całkowicie zakrywały głowę, pozostawiając bez ochrony szyję, którą zakrywał jedynie czepiec kolczy. Kształt dzwonu hełmów starszego typu był taki sam jak i u łebek-szłomów. Dlatego w literaturze zachodniej dane hełmy nazywają basinetami zamkniętymi²⁹⁰. Informacje o cenie przyłbicy mamy tylko za okres 1393–1428, kiedy to płacono za niego 3–4 grzywny (144–192 gr.), czyli prawie tyle co za dwa dobrych kapaliny²⁹¹. Zaczynając od ok. 1410 r. czepce kolcze zastępują podbródki oraz nakarczki z blachy. Takie hełmy o bardziej zaawansowanej konstrukcji przyjęto nazywać terminem

²⁸⁶ T. Grabarczyk, *Rota Mikołaja Sieniawskiego z 1557 roku*, „Acta Universitatis Lodziensis” 2021, Folia Archaeologica nr 36, s. 349.

²⁸⁷ Ю. Бохан, *Вайсковая справа...*, s. 77–78.

²⁸⁸ *Ibidem*, c. 52

²⁸⁹ Jak zaznacza A. Nowakowski, dany termin jest błędną interpretacją średniowiecznych niemieckich terminów *Hundsgugel*, *Hundskugel* lub *Hundskogil*. Jak zaznacza badacz dane terminy w Niemczech dotyczyły kaptura kolczego, nie zaś przyłbicy, aczkolwiek w celu uniknięcia nieporozumień zaleca nadal nazywać takie przyłbicy mianem „psich pysków”, gdyż właściwa średniowieczna nazwa nie jest znana. A. Nowakowski, *Jeszcze o „psich pyskach”*, [w:] *Archeologia i starożytnicy. Studia dedykowane Profesorowi Andrzejowi Abramowiczowi w 70 rocznicę urodzin*, red. M. Głosek, Warszawa 1997, s. 229–236; M. Glinianowicz, *Zasłona typu „psi pysk” ze zbiorów Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie*, „Acta Militaria Mediaevalia” 2010, t. 6, s. 193–210.

²⁹⁰ A. Nowakowski, *Uzbrojenie ochronne*, [w:] *UwPŚ/1*, s. 48–49; J. Szymczak, *Rycerz w hełmie...*, s. 65; K. Kwiatkowski, *Wojska zakonu...*, s. 398, 402; M. Michalak, *Przedstawienia przyłbic...*, s. 20–21.

²⁹¹ J. Szymczak, *Produkcja i koszty...*, s. 132–133; Idem, *Rycerz w hełmie...*, s. 66; T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 93.

francuskim *grand bascinet* („wielkie łebki” – K. Kwiatkowski)²⁹². Podobne hełmy były w użyciu nawet w II poł. XV w., a ich głównym walorem było to, iż swój ciężar opierały na barkach wojownika, zaś mankamentem było to, iż taki hełm był montowany na stałe do kirysu, co nie pozwalało rycerzowi na obracanie głową. Podobny hełm możemy obserwować na nagrobku i epitafium Wirzbięty z Branic (zm. 1425, zob. Ryc. 83 A i B)²⁹³.

3.3.4.3. Przyłbice młodszego typu. Armet i „hełm zamknięty”

Rozwojem bascinetów była „najdoskonalsza późnośredniowieczna ochrona głowy” (J. Szymczak), czyli przyłbica, którą przyjęto określać mianem armet (ang. *armet*, fr. *armet*, od romańskiego *arma*, *armatura*)²⁹⁴. Była to nazwa stosowana w Europie Zachodniej już w średniowieczu (*un armet avec la bauière d l’armet*) lecz nie występowała ona w Polsce²⁹⁵.

Armet (tzw. przyłbica młodszego typu) był hełmem przeznaczonym dla konnej walki na kopie i pochodził ze Włoch, gdzie podobnie został skonstruowany ok. lat 20. XV w.²⁹⁶, zaś rozpowszechnienie otrzymała ok. połowy stulecia²⁹⁷. Jak pisał Z. Żygulski „tajemnicę [jego] sukcesu stanowił pomysł dołączenia do kulistego dzwonu dwóch półokrągłych płyt bocznych okrywających policzki, odchylających się na zawiasach na zewnątrz i zamykanych na podbródku za pomocą metalowego guzika”²⁹⁸. Dzwon miał kulistej anatomicznej formy z grzebieniem (lub bez). W najpowszechniejszym wariantcie posiadał ruchome osłony boczne osłaniające policzki i tył głowy. Zasłona była podnoszona do góry i mogła być jednoczęściowa lub dwuczęściowa, najczęściej

²⁹² M. Michalak, *Przedstawienia przyłbic...*, s. 10; K. Kwiatkowski, *Wojska zakonu...*, s. 402.

²⁹³ M. Michalak, *Przedstawienia przyłbic...*, s. 20–21; P. A. Nowakowski, *Arsenały...*, s. 113, il. 7–11.

²⁹⁴ O pochodzeniu terminu *vide*: R. Moffat, *Medieval Arms and Armour. A Sourcebook*, vol. 2: 1400–1450, Martlesham 2024, p. 181–184.

²⁹⁵ R. Moffat, *Medieval Arms and Armour. A Sourcebook*, vol. 3: 1450–1500, Martlesham 2024, p. 102; M. Bogacki, *Broń wojsk polskich...*, s. 277.

²⁹⁶ Armet wywodził się z Włoch, aczkolwiek najwcześniejszymi jego przedstawieniami są wyobrażenia z włoskich ksiąg *Il Fior di Bataglia* (ok. 1409 r.), *Flos Duellatorum* (ok. 1410 r.) oraz hełm wyobrażony na nagrobku niemieckiego rycerza Dietricha Hofera (ok. 1416 r.) w Sünching w Bawarii. К. Блэр, *Рыцарские доспехи...*, с. 91; R. Moffat, *Medieval Arms...*, vol. 2, p. 182, fig. 12.

²⁹⁷ M. Goll, *Iron Documents, Interdisciplinary studies on the technology of late medieval European plate armour production between 1350 and 1500*, Heidelberg 2014 (rozprawa doktorska), p. 47, 62–63; В. Бехайм, *Энциклопедия...*, с. 39–40.

²⁹⁸ Z. Żygulski, *Broń...*, s. 101–102.

przypominająca kształtem dziób wróbla (ang. *sparrow's-beak visor*) lecz mogła przebierać i inne różne formy, np. znani są armety z zasłonami typu „psi pysk” oraz typu *bickock* (w formie durszlaku). W położeniu zamkniętym zapewniały one bardzo ciasne przyleganie do głowy, zaś w otwartym zapewniały zdejmowanie hełmu. W odróżnieniu od basinetów armety nie posiadali czepców kolczych, gdyż byli ściśle dopasowywani do kołnierzy. Z tyłu armet mógł być wyposażony w krótki trzonek uwieńczony rondelem, lecz dokładniej jego funkcji nie wiemy. Najbardziej rozpowszechnioną opinią na ten temat jest ta w której rondel mógł osłaniać skórzany rzemień mocujący potężny dodatkowy podbródek (ang. *wrapper*), często sięgający aż po linie oczu²⁹⁹.

Wersją rozwojową armety i być może późnych salad na pocz. XVI w. stał się tzw. hełm zamknięty (ang. *closed-helmet*, niem. *geschlossener Helm*), mylony czasem z armetami, gdyż byli prawie jednakowej formy³⁰⁰. Różnica między wcześniejszymi armetami a nowszymi hełmami zamkniętymi polegała na sposobie zamykania podbródka. W nowszym typie hełmu (z końca XV – pocz. XVI w.) podbródek był elementem jednoczęściowym, przymocowanym na zawiasach z lewej i prawej strony i otwieranym pionowo – tak jak zasłona³⁰¹.

Właśnie takie hełmy już bardziej pasowały do garniturów zbroi żłobkowanej (tzw. zbroi Maksymilianowskiej) która łączyła zalety zbroi włoskich i niemieckich³⁰². Dzwony tych hełmów były bardziej kuliste, zaś grzebień niski. Wiele egzemplarzy było zdobionych żłobkowaniem, lecz zdarzały się egzemplarze gładkie. Zasłony tych przyłbic produkowano w sporej liczbie odmian, lecz najpopularniejszymi były dwie: norymberska, która miała kształt „miecha” oraz augsburska, która była bardziej wystająca i jest powszechnie nazywana „małpią mordą”³⁰³.

Hełmy obu rodzajów otrzymały rozpowszechnienie w tym rejonie świata dopiero w pierwszych latach XVI w., lecz pozwolić na zakup takiego nowszego hełmu mogli tylko nieliczni szlachcice, gdyż w cenie przyłbicy (ok. 3–4 grzywny w okresie 1393–

²⁹⁹ К. Блэр, *Рыцарские доспехи...*, с. 91–94; W. Kwaśniewicz, *Leksykon uzbrojenia ochronnego...*, s. 8, 22, 95, 134; P. Klučina, *Zbroj...*, s. 372–374 Э. Окшотт, *Оружие...*, с. 437; J. Szymczak, *Rycerz w hełmie...*, s. 66; Т. Грабарчик, *Шлемы наемников...*, с. 88–90; A. Bołdyrew, *Производство...*, s. 109.

³⁰⁰ E. Oakeshott, *European weapons...*, p. 121; К. Блэр, *Рыцарские доспехи...*, с. 145–146.

³⁰¹ E. Oakeshott, *European weapons...*, p. 121–123.

³⁰² Z. Fuiński, *Związki pomiędzy zbroją i ubiorem...*, s. 76.

³⁰³ E. Oakeshott, *European weapons...*, p. 121–123.

1428) można było kupić dwa szłomy lub trzy cztery kapaliny³⁰⁴. Jak zaznacza T. Grabarczyk, raczej pewnym jest, że w XV w. ceny na przyłbicy spadły, lecz nadal był to oręż mało dostępny z powodu złożonej konstrukcji, a więc wyższej ceny³⁰⁵. Posiadaczami hełmów nowszej generacji mogła być raczej tylko kadra dowódcza, o czym świadczy też ikonografia, np. na drzeworycie z poematu A. Krzyckiego w hełmie tego typu z podniesioną zasłoną widzimy tylko jednego oficera, reszta zaś kopijników ma na głowach salady. Tak samo jest na drzeworycie z kroniki Miechowity – tylko jeden rycerz z całej widocznej grupy posiada armet z podniesioną zasłoną, reszta ma na głowach salady zamknięte lub otwarte (zob. Ryc. 101). Natomiast całą gamę stosowanych w drugiej-trzeciej dekadzie XVI w. przyłbic oddaje obraz *Bitwa pod Orszą*. Hełmy zamknięte tutaj są jednym z głównych rodzajów hełmów po stronie litewskiej³⁰⁶. Hełmy posiadają zasłony czterech modyfikacji w postaci „dzioba wróbla”, „małpiej mordy”, miechów kowalskich, a także zasłony spłaszczone, które są bardziej typowe dla salad (zob. Ryc. 27)³⁰⁷.

3.3.4.4. Przyłbice typu misiurskiego

Misiurki to hełmy o niezwykle prostej konstrukcji, bowiem składają się z małej metalowej miski i czepca kolczego. W definicji W. Kwaśniewicza był to typ hełmu „złożonego z dzwonu w formie żelaznej lub miedzianej płytkiej miski będącej segmentem kuli (często bogato zdobionej w stylu orientalnym), umieszczonej wewnątrz czapeczki (pełniącej funkcję wyściełania) oraz przymocowanego do dzwonu czepca kolczego otwartego z przodu; czepiec ten okrywał kark, ramiona oraz czoło i uszy”³⁰⁸.

Pierwsze misiurki pojawiły się na Bliskim Wschodzie w XIV w. Natomiast zdaniem Z. Żygulskiego stało się to tamże pod koniec XV w., lecz w innym miejscu badacz pisze o tym, że misiurki ruskie wywodzili się właśnie od ruskich szyszaków³⁰⁹. Ten typ hełmu został prawdopodobnie wynaleziony przez mameluków i przejęty od nich przez Turków (nazwa tur. *zirh külâh*) Tatarów. Za pośrednictwem ostatnich trafił na Ruś

³⁰⁴ M. Bogacki, *Broń wojsk polskich...*, s. 281; K. Kwiatkowski, *Wojska zakonu...*, s. 405; A. Nowakowski, *Uzbrojenie ochronne*, [w:] UwPŚ/1, s. 49; K. Блэр, *Рыцарские доспехи...*, c. 111.

³⁰⁵ T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 93.

³⁰⁶ Inny pogląd miał J. Bohan który wskazywał, że były to armety, wyposażone w klasyczne policzki, lecz moim zdaniem z obrazu nie wynika jaki typ zamknięcia chciał pokazać malarz z kręgu Lukasa Cranacha Starszego, a więc chronologicznie pasowałyby tu hełmy zamknięte. Ю. Бохан, *Вайсковая справа...*, s. 73.

³⁰⁷ Ю. Бохан, *Вайсковая справа...*, s. 73.

³⁰⁸ W. Kwaśniewicz, *Leksykon dawnego uzbrojenia ochronnego...*, s. 75.

³⁰⁹ Z. Żygulski, *Broń...*, s. 133, 178.

moskiewską i litewską. Większość bronioznawców uważa, iż sama nazwa hełmu jest głównym dowodem tego faktu, gdyż termin wywodzi się od arabskiego *Misr*, czyli starej nazwy Egiptu³¹⁰.

W bronioznawstwie historycznym rozróżniają dwa typy misiurek: właściwe przyłbice – których miskopodobny dzwon sięgał oczu oraz tzw. *priplesznice* (ros. *приплевницы*) których dzwon chronił jedynie czubek głowy i miał formę płaskiej miski³¹¹. Michaił Gorelik uważał, że dane hełmy poprzedzały hełmy wschodnie typu turbanowego³¹². Wojownicy moskiewscy takie hełmy nosili pod szłomami lub szyszakami – „czapkami jerychońskimi”, gdyż pierwsze często nie posiadali czepea koczowego, zaś drugie były w taki sposób dodatkowo wzmacniane³¹³.

Pierwszy raz przyłbice na Rusi są wzmiankowane w latopisie z 1169 r.³¹⁴ Również dany termin można znaleźć w nowogrodzkich gramotach na korze brzozonej z lat 1380-1400, lecz dotyczył on raczej futrzanych czapek z wilka lub borsuka przywdziewanych pod hełm. Natomiast jak zaznaczał A. Kirpicznikow, w czasach „moskiewskich” słowo *prilbica* już dotyczyła hełmu³¹⁵.

W badanym okresie misiurki w ikonografii polskiej jeszcze nie występują. Brak również zabytków archeologicznych z badanego terytorium. W większej liczbie XVI-wieczne misiurki występują w kolekcjach muzeów rosyjskich. Przykłady XVI-wiecznych misiurek-przyłbic podaje O. Shindler. Do takich należą przyłbicy z Tuły i Dmitrowa (zob. Ryc. 105). Również badacz opisuje w swoim artykule 31 misiurkę typu *pryplesznica*³¹⁶.

³¹⁰ O. Шиндлер, *Русские шлемы...*, с. 204; Э. Аствацатурян, *Турецкое оружие*, Санкт Петербург 2002, с. 65.

³¹¹ O. Шиндлер, *Русские шлемы...*, с. 204.

³¹² А. Кирпичников, *Древнерусское оружие*, вып. 3: *Доспех, комплекс боевых средств IX–XIII вв.*, Ленинград 1971, с. 31.

³¹³ O. Шиндлер, *Русские шлемы...*, с. 204.

³¹⁴ *статья взяти Михалковъ и натъкнути на нь прилбицу. Полное собрание русских летописей*, т. 1: *Лаврентьевская летопись*, Ленинград 1927, с. 248.

³¹⁵ O. Шиндлер, *Русские шлемы...*, с. 205; А. Кирпичников, *Древнерусское оружие*, вып. 3, с. 30.

³¹⁶ O. Шиндлер, *Русские шлемы...*, с. 206–208; Idem, *Шапки мисюрские*, <https://muscovitearmor.wordpress.com/%D1%88%D0%BB%D0%B5%D0%BC%D1%8B/%D0%BC%D0%B8%D1%81%D1%8E%D1%80%D0%BA%D0%B8/> (dostęp: 1 XII 2025).

Ryc. 105. A) Przyłbica-misiurka, XVI w., Muzeum Krajoznawczy w Tule; B) Przyłbica-misiurka, XV-XVI w., Muzeum-Rezerwat „Dmitrowski Kreml”.

3.3.4.5. Przyłbice w jeździe

Przyłbicę spotykamy w rejestrach popisowych jazdy zaciężnej stosunkowo często. Jest to drugi typ hełmu po liczbie wzmianek (28 wzmianek źródłowych) po tzw. *pekilhubach*. Zrozumieć o przyłbicę którego typu chodzi w każdym oddzielnie wziętym przypadku – jak i w przypadku ze szłomami – może pomóc analiza reszty uzbrojenia kombatanta.

Pierwszy raz dwie przyłbice pojawiają się w rocie Jakuba Rożnowskiego z 1498 r. Dane hełmy były noszone przez strzelca z pocztu rotmistrza oraz strzelca z pocztu Ślązaka³¹⁷. Kolejne przyłbice spotykamy w rejestrach z 1501 r. Po jednej przyłbicy mieli w swych rotach Andrzej Buczacki (żołnierz w pancerzu z pocztu Stanisława Dołuskiego)³¹⁸, Jan Hynek (żołnierz w kirysie z pocztu Prandoty Marstowskiego)³¹⁹, Giebułtowski (żołnierz w pancerzu i obojczyku z pocztu Kościenia), Morawiec (żołnierz w pancerzu z pocztu Andrzeja Chamca) i Oleski (żołnierz Jakub Borowski w kirysie)³²⁰. Po dwie posiadali w swych oddziałach P. Chodecki (towarzysz Wnuk w pancerzu i z łukiem oraz pocztowy w pancerzu z pocztu Karasia³²¹), Henryk Michowski (kuszniczy w

³¹⁷ O. 85, sygn. 3, k. 50, 53v.

³¹⁸ O. 85, sygn. 5, k. 7; O. Hański, *Cavalry Unit...*, p. 167.

³¹⁹ O. 85, sygn. 5, k. 49v.

³²⁰ O. 85, sygn. 5, k. 68v, 94, 111v.

³²¹ O. 85, sygn. 5, k. 24v, 25,

pancerzach w poczcie Łoszkowskiego³²²) oraz Waśki Barynowskiego (husarz i miecznik w pancierzach)³²³. Sześć przyłbic miał w swoim oddziale Jan Struś. W trzech przypadkach byli to żołnierze z tarczami i drzewkami (dwa w poczcie rotmistrza oraz towarzysza Wacław Zamoczski)³²⁴. W trzech kolejnych byli to dwaj husarze i jeden żołnierz w pancierzach z obojczykami z pocztu Jakuba Długosza³²⁵. Lecz najwięcej, bowiem dziewięć miał w swej rocie Mikołaj Kreza. Byli to czterej husarze, jeden jeździec racki, łucznik, miecznik, kusznik i jeden żołnierz ze strzałami w pancerzu³²⁶.

Przyłbicy spotykamy również w pocztach konnych wielkopolskiego pospolitego ruszenia w których zostało odnotowano ich dziewięć, zaś posiadaczami ich byli dwa kopijnicy³²⁷, czterech strzelców (z nich dwa w pancierzach i z jednym obojczykiem³²⁸) oraz trzech mieczowników w samych przyłbicach³²⁹.

3.3.4.6. W piechocie

W rejestrach rot piechoty zaciężnej w XV w. termin przyłbica nie występuje³³⁰. Dany fakt wyjaśnia T. Grabarczyk, który wskazuje, iż prawdopodobieństwo obecności przyłbic w danej formacji jest niski, możliwie z powodu wysokiej ceny (3–4 grzywny)³³¹. Co do piechoty XVI-wiecznej, to w latach 1522–1547 odnotowano 39 takich przedmiotów. 33 z nich nosili piechurzy (pawężnicy i jeden strzelec), zaś pozostałe sześć służyli jako hełmy dla jeźdźców³³².

W pocztach pieszych pospolitego ruszenia wielkopolskiego zostały spisane tylko trzy przyłbice. Pierwsze dwie mieli na sobie wojownicy z tarczami, mieczami i sulicami³³³, zaś trzecią żołnierz w napierśniku z mieczem i sulicą³³⁴.

³²² O. 85, sygn. 5, k. 60.

³²³ O. 85, sygn. 5, k. 123.

³²⁴ O. 85, sygn. 5, k. 34, 34v.

³²⁵ O. 85, sygn. 5, k. 37v. O. Ганський, *Озброєння і обладунки...*, s. 201–202.

³²⁶ O. 85, sygn. 5, k. 116v, 117v, 118, 119, 119v.

³²⁷ AE, nr 365.

³²⁸ AE, nr 376, 410, 538, 645,

³²⁹ AE, nr 498, 537.

³³⁰ Popularne do niedawna stwierdzenie o obecności przyłbic w rocie Szolca z 1497 r. nie ma podstaw źródłowych, gdyż jest oparte na błędnym odczycie K. Górskiego, który pomylił słowa „sulicę” i „przyłbicę”, na co wskazuje T. Grabarczyk. *Vide*: T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 126, przyp. 88. Por. K. Górski, *Historia jazdy...*, s. 225; A. Nowakowski, *Uzbrojenie ochronne*, [w:] UwPŚ/2, s. 80.

³³¹ T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 163.

³³² A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 254, 256

³³³ AE, nr 346, 397.

³³⁴ AE, nr 579.

3.3.5. *Pekelhube*

Kolejną nazwą, jaka występuje w źródłach w kontekście hełmów używanych przez zaciężnych broniących ziem ruskich Królestwa Polskiego to *pekilhube*. Termin ten występuje w źródłach z terenu Państwa Zakonnego, Czech, Śląska. Ze Śląska znane jest też przedstawienie hełmu zwieńczonego na malowidłach kościołów w Strzelnikach i Krzyżowicach na Śląsku³³⁵. W źródłach polskiej proveniencji nazwa ta pojawia się w księgach podkrakowskiego Kazimierza w 1372 r.³³⁶ Kolejne wzmianki o znajdujemy dopiero w rejestrze konnej rot Aleksandra Sewera z 1498 r. zaciągniętej dla obrony ziem ruskich przed najazdem tureckim. W spisie tym, odnotowano 51 takich hełmów (*pekelhube*) obok jednego kapalinu i siedmiu salad³³⁷.

Badacze nie są zgodni co do tego, jak należy rozumieć termin *pekilhube*. A. Nowakowski odnosi ten termin do hełmu z II poł. XIV w. przechowywanego w Muzeum w Toruniu (zob. Ryc. 106). Hełm ten o walcowatym dzwonie jest zwieńczony szpicem oraz posiada otwory na mocowanie czepca kolczego. Okaz ten posiadał również nie zachowaną do naszych czasów zasłonę³³⁸. Z kolei A. Swaryczewski przypuszczał, iż był to spiczasty hełm typu ruskiego³³⁹. M. Goliński wiązał je z szłomami-basinetami o spiczastych dzwonach. Zasługuje na uwagę koncepcja A. Kwiatkowskiego, który dla wojsk zakonu krzyżackiego rozróżnia podobne konstrukcyjne XIV-wieczne *pekilhuby* i „pruskie łebki” (*prewsche huben*) i wskazuje, iż mogła to być raczej łebka wywodząca się od hełmu spiczastego o zróżnicowanym kształcie dzwonu z przedłużonymi partiami tylnymi i bocznymi przybierających kształt cylindra³⁴⁰. Z kolei T. Grabarczyk, analizujący wspomniany wyżej rejestr roty Sewera przypuszcza, iż mógł to być raczej kapalin ze szpicem – podobny do znaleziska z Olsztyńka lub spiczasta sala³⁴¹. *Pekilhube* żołnierzy tej roty musiało się przy tym różnić od zwykłych kapalinów i salad, które również odnotowano w tym spisie. Ta ostatnia koncepcja wydaje się być najbardziej przekonująca, gdyż kusznicy konni w końcu XV w. preferowali właśnie kapaliny i salady.

³³⁵ W. Wasiak, *Identyfikacja średniowiecznych przedstawień ikonograficznych z realnymi egzemplarzami broni na przykładzie wyobrażenia hełmu typu pekilhube z Kościoła w Strzelnikach koło Brzegu* [w:] *Broń i wojna w dziejach człowieka*, red. K. Badowska, W. Wasiak, P. Łuczak, Łódź 2009, s. 117–131.

³³⁶ T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 93.

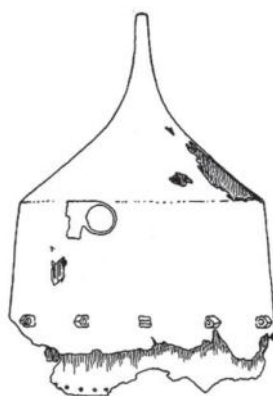
³³⁷ T. Grabarczyk, *Uzbrojenie w konnej rocie Aleksandra Sewera...*, s. 448.

³³⁸ Szerzej o danym okazie: M. Głosek, A. Nowakowski, *Średniowieczna przyłbica...*, s. 58–60; M. Głosek, W. Wasiak, *Nowe spojrzenie na problem przyłbicy typu pekilhube z Torunia*, [w:] *Cum Arma per Aeva. Uzbrojenie indywidualne na przestrzeni dziejów*, red. P. Kucypera, P. Pudło, Toruń 2011, s. 126–150.

³³⁹ A. Swaryczewski, *Platnerze...*, s. 73.

³⁴⁰ K. Kwiatkowski, *Wojska zakonu...*, s. 402.

³⁴¹ T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 93–94.

Ryc. 106. Rysunek hełmu-pekillhube ze zbiorów Muzeum Okręgowego w Toruniu.

3.3.6. *Galea*

Termin *galea* był w średniowieczu pojęciem ogólnym, odpowiednikiem słowa hełm. Był też używany w odniesieniu do konkretnych typów hełmów, jednak niekonsekwentnie, co uniemożliwia interpretację, o którym rodzaju hełmu jest mowa w konkretnym źródle. W źródłach termin ten występuje często łącznie z drugim terminem określającym rodzaj: *galea alias lapka*, *galea alias clobuczek*, *cassida alias galea*, *galea videlicet przelbicza* etc.³⁴²

3.3.6.1. W jeździe

W 127-osobowym oddziale dworzan pod dowództwem Jasieńskiego, w 1496 r., na Podolu w pocztach Dimitrowskiego i Stanisława Bostowskiego spotykamy siedem *galeas*. Jak zaznacza J. Kałużny, innych określeń oraz innych hełmów (np. *lapek*) w rękopisie brak, a więc mogły to być salady lub kapaliny, a możliwe, że oba typu hełmów³⁴³.

W spisach rejestrach jazdy zaciężnej z lat 70. XV w. *galea* pojawia się 45 razy (5% wzmianek). Nie były to jednak wojska operujące na ziemiach ruskich³⁴⁴. Z kolei w rejestrach żołnierzy służących na południowo-wschodnich ziemiach Królestwa Polskiego termin ten nie występuje.

³⁴² A. Nowakowski, J. Szymczak, *Rodzaje uzbrojenia...*, s. 32.

³⁴³ Por. J. Kałużny, *Chorągiew nadworna...*, s. 150.

³⁴⁴ O znaczeniu terminu *galea* w konkretnych przypadkach vide: T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 94–96, 101–103, tab. 2.

Termin *galea* spotykamy natomiast w spisach wielkopolskiego pospolitego ruszenia z lat 1497–1498. Użyto go przy opisie uzbrojenia 14 jeźdźców³⁴⁵. Najprawdopodobniej były to salady lub/i kapaliny, gdyż w tych zapiskach występują też przyłbice.

3.3.6.2. W piechocie

W piechocie zaciężnej w XV w. sytuacja była podobna. *Galee* spotykamy jedynie w rejestrach z lat 70. XV w. w liczbie 14 sztuk, zaś w latach 90. XV w., wskutek stosowania skróconej formy zapisu (zbroja kopijnicza, zbroja pawężnicza), hełmy w ogóle nie występują. T. Grabarczyk przypuszcza, że w przypadku tego terminu, w rejestrach piechurów z lat 70. XV w. raczej nie używano go w znaczeniu ogólnym, lecz musiał on oznaczać konkretny hełm, np. basinet-szłom, gdyż małoprawdopodobne aby używanie droższych przyłbic, a w rejestrach są wzmiankowane też kapaliny i salady³⁴⁶.

Termin *galea* pojawia się ponownie dopiero na listach strat piechoty w kampanii mołdawskiej 1509 r. Wówczas w rotach Piotra Szalonego i Jana Flaszki odnotowano stracenie dwóch hełmów *galea* za które wypłacono po 20 gr. odszkodowania³⁴⁷. Były to raczej kapaliny.

W piechocie z wielkopolskiego pospolitego ruszenia *galea* zanotowana została 14 razy. Tak jak w przypadku jazdy, mogły to być zarówno kapaliny, salady lub łebki³⁴⁸.

3.3.6.3. W arsenałach zamkowych

Charakterystyczne, że termin *galea* w inwentarzach arsenałów zamków w województwie ruskim występuje łącznie z określeniem „stara”. Na Zamku Wysokim we Lwowie w 1495 r. przechowywano 26 *galearum veteris posicionis, alias scholomkow* oraz trzy *galee antique*³⁴⁹. Na zamku samborskim w 1507 r. przechowywano dziewięć *galee antiqui labore sy fffassowane[m]* oraz dwa hełmy bez fasunków³⁵⁰. W spisie uzbrojenia na zamku Ratno z 1512 r. nazwa *galea* pojawia się dwukrotnie³⁵¹.

³⁴⁵ AE, nr 269, 276, 382, 402, 409, 423, 436, 507, 521, 648.

³⁴⁶ T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 163.

³⁴⁷ RK 1, sygn. 43, k. 33-34.

³⁴⁸ AE, nr 371, 372, 403, 413, 449, 450, 489, 493, 506, 508, 615, 616, 650, 652.

³⁴⁹ O. LVI, sygn. 144, k. 13v; M. Грушевський, *Опись Львівського замку...*, s. 4.

³⁵⁰ Za pomoc w odczycie danego mało czytelnego fragmentu serdecznie dziękuję prof. A. Bołdyrewowi. O. LVI, sygn. 250, k. 28.

³⁵¹ O. LIV, sygn. 9, k. 98. M. Грушевський, *Описи Ратенського староства з 1500–1512 р.*, „Записки Наукового Товариства ім. Шевченка” 1898, т. 26, с. 30.

3.3.7. Kaptury koczne

Na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych tzw. kaptury koczne traciły na znaczeniu, ponieważ rozwój sztuki płatnerskiej doprowadził do pojawienia się zaawansowanych technologicznie hełmów, więc nie było już potrzeby w dodatkowym nawarstwianiu osłon głowy. Był on zakładany na miękkiej, pikowanej czepiec mający amortyzować uderzenia³⁵². Niekiedy dla zabezpieczenia przed korozją wyrób oksydowano (czerniono). Ponieważ dolną część kaptura spadała daleko na piersi i ramiona, to plecionka koczna wykonywała również funkcję obojczyka³⁵³.

W europejskich kolekcjach muzealnych kaptury koczne stanowią rzadkość. W Sztokholmie przechowywane są te pochodzące ze zbiorowych mogił po bitwie pod Visby 1361 r.³⁵⁴, kaptur z I poł. XIV w. przechowywany w Royal Scottish Museum w Edynburgu³⁵⁵, a kolejny XIV-wieczny znajduje się w Muzeum Historycznym w Prowadii (Bułgaria)³⁵⁶. Być może właśnie pozostałości kaptura przypinanego do szłomu pochodzą z miejsca bitwy sokalskiej 1519 r. i są przechowywane w Lwowskim Muzeum Historycznym (zob. Ryc. 14 i 113)³⁵⁷.

³⁵² Z. Żygulski, *Broń...*, s. 34; Ю. Быхан, *Вайсковая справа...*, c. 62–63; P. Klučina, *Zbroj...*, s. 183, 205.

³⁵³ K. Kwiatkowski, *Wojska zakonu...*, s. 393–394.

³⁵⁴ Znalezione tam 185–186 sztuk kapturów, B. Thordeman, *Armour from the battle of Visby 1361*, Sztokholm 1939, p. 98–106, 11–112.

³⁵⁵ M. Burgess, H. Robinson, *A 14th-century mail hood in the Royal Scottish Museum*, Edinburgh. „J Arms Armour Soc” 1956, vol. 2 (3), p. 59–65; T. Richardson, *Armour in England, 1325–99*, „Journal of Medieval History” 2011, 37 (3), p. 311; Idem, *The medieval inventories of the Tower armouries 1320–1410*, PhD dissertation, University of York 2012, p. 32, 40.

³⁵⁶ *Експозиция Средновековие*, <https://muzei-provadia.com/ekspozicii/ekspoziciya-srednovekovie.html> (dostęp: 1 XII 2025)

³⁵⁷ С. Горбенко, *Реконструкция. Фридерик Гербурт (+1519)*, <https://sagor.com.ua/ru/rekonstrukciya-frederik-gerburt-1519-2.html> (dostęp: 15 IX 2025).

Ryc. 107. Kaptur kolczy, XIV w., Muzeum Historyczne w Prowadii (Bułgaria).

Kaptury kolcze, zwane też jako *hunczkopy* (od niem. *Hutkappe*³⁵⁸) w materiale źródłowym odnoszącym się do wojsk zaciężnych spotykamy tylko we wspomnianym wyżej rejestrze roty Aleksandra Sewera z 1498 r., gdzie nosiło go siedmiu żołnierzy. Jak wynika z rejestru, kaptury te noszono tam z kapalinami, łebkami oraz pikelhubami, natomiast nikt w tym oddziale nie nosił ich jakośi jedynej ochrony głowy. Potwierdza to wcześniejsze informacje, o tym, że w Polsce osłona ta niemal nigdy nie była samodzielną osłoną³⁵⁹.

Dla ziem ruskich dysponujemy dość niepewną wzmianką o hanczkopie w księgach sądowych halickich. W 1437 r. są wzmiankowane tam „loricam, galeam, vuskop”³⁶⁰. Ponieważ *vuskop* sąsiaduje w tej zapisce z hełmem i pancerzem, to jest wysoce prawdopodobne, że jest to właśnie kaptur kolczy. W XVI w., hunczkopy były już raczej anachronizmem (chyba że któryś z kapturów schował się w zestawie zbrój strzelczych). J. Szymczak przytacza informacje o testamencie wielkopolanina Andrzeja Gosławskiego z 1502 r. w którym wymienione jest 5 kolczug, 8 obojczyków oraz 4 kaptury kolcze³⁶¹. Wychodzące z użycia kaptury przerabiano niekiedy na inne elementy kolcze

³⁵⁸ Jak pokazują badania J. Szymczaka nazwa ta pochodzi właśnie od niem. *Hutkappe* (kapelusz-kaptur), a nie jak uważano wcześniej *Hundiskappe* (czyli zasłony w hełmach typu „psi pysk”). J. Szymczak, *Rycerz w hełmie...*, s. 60.

³⁵⁹ T. Grabarczyk, *Uzbrojenie w konnej rocie Aleksandra Sewera...*, s. 451; Idem, *Jazda zaciężna...*, s. 90; J. Szymczak, *Rycerz w hełmie...*, s. 60; A. Nowakowski, *Uzbrojenie ochronne*, [w:] UwPŚ/1, s. 58.

³⁶⁰ AGZ, t. 12, nr 195, s. 24.

³⁶¹ J. Szymczak, *Zasoby uzbrojenia*, [w:] UwPŚ/2, s. 295.

uzupełniające zbroje płytowe. Tak było np. w 1555 r., kiedy to z Krakowa wysłano do Wilna stare kolczugi i kaptury w celu ich przerobienia na szorce i rękawy kolcze³⁶². Idea samego kaptura kolczego na wyposażeniu polskich zbrojnych otrzymała mocny impuls ze Wschodu w postaci kapturów – misiurek³⁶³.

Jedynie informacje o cenie za kaptur kolczy pochodzą z końca XIV w. Wtedy za taki element uzbrojenia przeciętnie płacono 24 gr³⁶⁴. Biorąc pod uwagę ceny np. kapalinów, była to inwestycja dość kosztowna, a do tego pełniła tylko funkcję pomocniczą, bowiem bez hełmu wykonywała swoją funkcję tylko częściowo.

3.3.8. Czepce, fasunki, wyściółki do hełmów

Średniowieczni wojownicy, świadomi zagrożeń związanych z noszeniem ciężkich hełmów, poszukiwali sposobów na złagodzenie skutków uderzeń. W tym celu stosowano płócienne czepce zakładane pod hełm³⁶⁵. Niekiedy wewnątrz hełmu było wyścielone tkaniną (zdarzało się, że ozdobną). Takie wyściółki również chroniły hełmy od korozji, gdyż zapobiegały kontaktu przepoconej głowy lub fasunku z metalem dzwonu³⁶⁶. Oprócz czepców i wyściółek integralną częścią hełmów byli fasunki, czyli mocowane we wnętrzu hełmu skórzane lub tekstylne taśmy, które miały utrzymać dzwon hełmu w pewnym oddaleniu od czaszki, tworząc swego rodzaju bezpieczną strefę zgniotu. Jako przykład fasunku popularnych wówczas salad można przytoczyć opis zachowanego fasunku od „czarnej salady” z Royal Armouries w Leeds (nr inw. IV.13). Fasunek przynitowano do wewnętrznej części dzwonu skórzany pas o szerokości 2,5 cm. Do danego pasa przszyto właściwy dwój warstwowy gęsto przepikowany fasunek z lnianej tkaniny wypełniony końskim włosiem, wełną lub pakułami³⁶⁷. Fasunek składa się ze czterech takich trójkątów z otworami na szczytach, połączonych między sobą sznurkiem. Elementem dodatkowym jest również płócienny, nabitym włosiem wałek umieszczony u nasady fasunku w celu zwiększenia amortyzacji i lepszego dopasowania hełmu³⁶⁸.

³⁶² Ю. Бохан, *Вайсковая справа...*, c. 63.

³⁶³ O kapturach-misiurkach vide: A. Bołdyrew, *In Search of the Specificity of Transformation in the Crown Army during the Reign of the Last Jagiellonians: Introduction to Cossack Arms and Armour*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae” 2020, nr 33, s. 127.

³⁶⁴ J. Szymczak, *Produkcja...*, s. 127–128; T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 90.

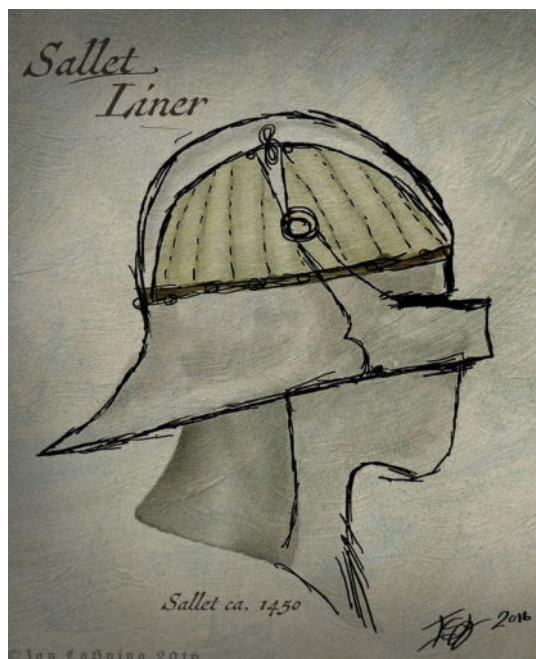
³⁶⁵ Э. Окшотт, *Оружие...*, c. 351; К. Блэр, *Рыцарские доспехи...*, c. 26, 80; J. Szymczak, *Rycerz w hełmie...*, s. 64.

³⁶⁶ Znane są z ikonografii niemieckiej wyściółki z tkaniny czerwonego lub brązowego koloru, W. Kwaśniewicz, A. Michalak, P. Wawrzyniak, *Salada typu niemieckiego...*, s. 204.

³⁶⁷ K. Blair pisał nawet o fasunkach wypełnionych trawą. К. Блэр, *Рыцарские доспехи...*, c. 80.

³⁶⁸ W. Kwaśniewicz, A. Michalak, P. Wawrzyniak, *Salada typu niemieckiego...*, s. 202–204.

Z interesującego nasz obszaru, obecność hełmów z fasunkami potwierdza informacja z opisu zamku samborskiego z 1507 r. w którym przechowywano *novem galee antiqui labore sy ffastowane* oraz dwa hełmy bez fasunków³⁶⁹.

Ryc. 108. Schemat mocowania fasunku w saladzie.

Znana jest cena wyściółki z 1395 r. na produkcję takiego elementu (raczej nie do hełmu bojowego) użyto 1 łokieć (ok. 56 cm) droższej czarnej tafty za 16 gr. oraz 1,5 łokcia tańszej za 8 gr.³⁷⁰

3.4. Oslony tułowia

3.4.1. Oslony sztywne

3.4.1.1. Płaty

Płytowe metalowe napierśniki byli znani już w Starożytności, lecz po upadku Zachodniego Cesarstwa Rzymskiego tradycje i technologie kowalskie czasów rzymskich zostały utracone. Przez wieki dominowały zbroje elastyczne. Z czasem zaczęto dodawać do nich metalowe wzmocnienia (zbrojniki). Tak w XIII w. powstały płaty (ang. coat-of-plate, fr. cotte de plates, pair de plattes, niem. Plate), czyli pancerze w formie skórzanej kamizeli „z przynitowanymi do niej od spodu i ułożonymi rzędami poziomo lub pionowo

³⁶⁹ Za pomoc w odczycie danego mało czytelnego fragmentu serdecznie dziękuję Panu prof. A. Bołdyrewu. O. LVI, sygn. 250, k. 28.

³⁷⁰ J. Szymczak, *Rycerz w hełmie...*, s. 64.

– albo inaczej – żelaznymi lub stalowymi folgami, większymi jednak od blaszek w pancerzach zbrojnikowych”³⁷¹. Ten typ zbroi był sporadycznie używany jeszcze podczas wojny trzynastoletniej. Nie był to oręż zbyt drogi – w I poł. XV w. płacono za niego ok. 4–5 grzywien (192–240 gr.), czyli podobnie jak za kolczugi dobrej jakości³⁷².

3.4.1.2. Brygantyna

W XIV w. z płatów wyewoluowała tzw. brygantyna – czyli kamizela z metalowymi płytami o jednakowej wielkości (!) przymocowanymi pod tkaninę lub skórę zakładanej na kolczugę. Brygantyna różniła się od płatów tym, że jej płytki były mniejsze, ale było ich więcej, co zapewniało lepsze dopasowanie i komfort noszenia. Do tego brygantyny zakładano jak kurtkę, a płyty z kolei zakładano przez głowę. Sam termin jest skrótem od nazwy początkowej – *corazzine brigantine*³⁷³. W źródłach brygantyny czasem figurują jako *iopule*. Brygantyny w państwie krzyżackim kosztowały min. 1,5 grzywny (72 gr.). Tam dane ochrony figurowały pod nazwami *brongen*, *bronyen*³⁷⁴. Odnosić należy wzmiankę w aktach przemyskich z 1503 r. w której występują *dwyne bronye*³⁷⁵. Stwierdzenie jednak jednoznacznie, że były to brygantyny byłoby zbyt dużym uproszczeniem, można przypuszczać, że w tym przypadku chodziło o jakiś rodzaj pancerza³⁷⁶.

3.4.1.3. Napierśniki i napleczniki płytowe (*plachy*)

W procesie ewolucji średniowiecznego uzbrojenia ochronnego płyty stanowiły etap przejściowy między typową zbroją elastyczną, a zbroją płytową. W tej ostatniej napierśnik i naplecznik nie były już pokryte tkaniną czy skórą, ale lśniły polerowaną powierzchnią metalu, dlatego nazywano je białymi.

³⁷¹ A. Bławat, *Płaty...*, s. 44–45; J. Szymczak, *Rycerz w helmie...*, s. 107–108; A. Nowakowski, *Uzbrojenie ochronne*, [w:] UwPS/1, s. 64–66; В. Свентославский, *Поверх доспеха или нет? Эволюция тканевых покрытий средневековых польских рыцарей*, [w:] *История военного костюма: от древнего мира до наших дней: Материалы III Международной военно-исторической конференции: 23 ноября 2017 г.*, ред. А. Аранович, Д. Алексеев, Санкт-Петербург 2018, с. 35.

³⁷² J. Szymczak, *Rycerz w helmie...*, s. 110; Idem, *Produkcja...*, s. 115.

³⁷³ R. Moffat, *Medieval Arms...*, vol. 2, p. 201.

³⁷⁴ J. Szymczak, *Rycerz w helmie...*, s. 111.

³⁷⁵ AGZ, t. 18, s. 562, nr 4136.

³⁷⁶ Zresztą podobne terminy istniały w językach europejskich (starofr. *brogne*, łac. *brunea*, anglosaks. *byrnje*) gdzie w XI–XII w. oznaczali zbroje łuskową lub kolczugi. Ph. Contamine, *Wojna w średniowieczu...*, s. 195. *Słownik staropolski*, t. 1, z. 3, Warszawa 1954, s. 161–165 (dalej: SS); *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.*, ред. Д. Гринчишин, В. Полюга, вип. 3, Київ 1996, с. 76.

W takich zbrojach napierśnik i naplecznik, połączone były ze sobą systemem pasków i sprzączek na ramionach i bokach tworząc kirys, którego nazwa wywodzi się od fr. *cuir, cuirie, cuiret*, pochodzącego od łac. *corium*³⁷⁷. W źródłach polskich występuje pod wieloma nazwami: *torax, pectorale, pectorale alias bliachi, plach, plachy, blachy* etc. Jeżeli w źródle chciano zaznaczyć, iż mowa jest tylko o napierśniku to dodawano słowa *anterior, przedny, przedsobny, przedny*, a jeżeli wyszczególniano napleczniki, to wpisywano *posterior, ambobus plathi, zasobny, zadny*³⁷⁸.

Napierśniki i napleczniki wykuwano zgodnie z zasadami ówczesnej mody i stylu. Pierwszą pełną zbroją płytową, która zyskała popularność jeszcze pod koniec XIV w., była tzw. zbroja mediolańska, z charakterystycznym wypukłym napierśnikiem, składającym się z dwóch płyt³⁷⁹. Takie napierśniki przyjęto nazywać bombiastymi (kulistymi, z fr. *a la bomb*, zob. Ryc. 109 A)³⁸⁰. Kirysy w dolnej części miały dodaną szorcę z trzech lub więcej folg przynitowanej³⁸¹.

W latach 50. XV w. w południowych Niemczech powstała zbroja gotycka, której charakterystyczną cechą był napierśnik składający się z dwóch płyt, górnej i mniejszej dolnej połączonych nitami (w odróżnieniu od egzemplarzy włoskich, gdzie stosowano rzemienie) z pionowym wzmocnieniem pośrodku, niekiedy w połączeniu z dodatkowymi wzmocnieniami tworzącymi ryflowaną powierzchnię, często z krawędziami wykończonymi mosiężnymi lamówkami. Napierśniki w dolnej części łączyły się z szorcą (zob. Ryc. 109 B)³⁸².

W ostatniej dekadzie XV w. dolna część napierśnika stopniowo wydłużała się do góry i wreszcie górna jego część stała się nie potrzebna. W tym samym czasie, ok. lat 1490–1510 – jak twierdzi C. Blaire – wszystkie formy napierśnika stopniowo zastępowano jedną – „wypukłymi, bez środkowego wycięcia”³⁸³ popularnie zwane

³⁷⁷ Э. Окшотт, *Оружие...*, c. 391.

³⁷⁸ A. Nowakowski, *Uzbrojenie ochronne*, [w:] UwPŚ/2, s. 81–82, 85; J. Szymczak, *Rycerz w hełmie...*, s. 114.

³⁷⁹ К. Блэр, *Рыцарские доспехи...*, c. 82; Э. Окшотт, *Оружие...*, c. 397, рис. 254. Przykładem takich napierśników jest egzemplarz datowany na lata 1361–1370, przechowywany w kolekcji zamku w Churburgu (Austria), nr inw. CH 13, К. Блэр, *Рыцарские доспехи...*, c. 82.

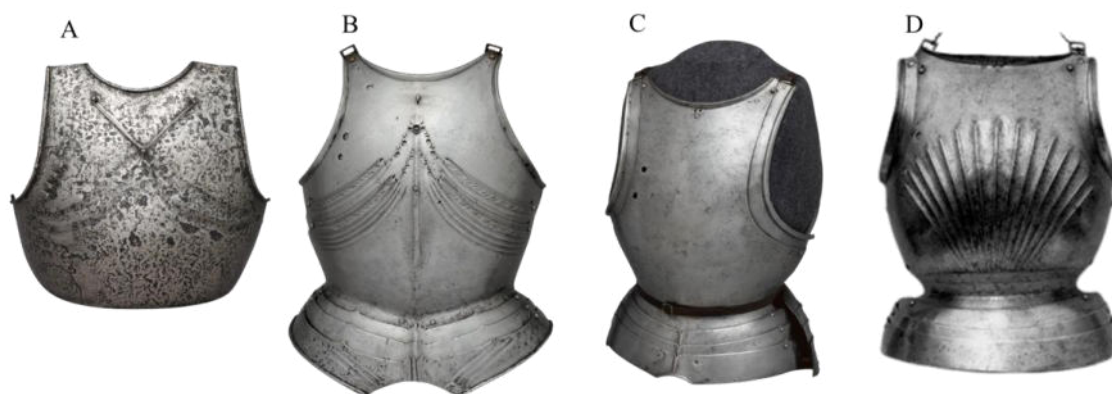
³⁸⁰ A. Nowakowski, *Uzbrojenie ochronne*, [w:] UwPŚ/2, s. 86; Z. Żygulski, *Broń...*, s. 155; A. Puławski, *Renesansowe zbroje płytowe z napierśnikiem bombiastym w dawnym księstwie pomorskim w świetle wybranych zabytków sztuki*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2019, t. 67 (4), s. 416; W. Kwaśniewicz, *Leksykon dawnego uzbrojenia ochronnego...*, s. 82.

³⁸¹ A. Michalak, *Arma confini...*, s. 47.

³⁸² К. Блэр, *Рыцарские доспехи...*, c. 99; A. Nowakowski, *Uzbrojenie ochronne*, [w:] UwPŚ/2, s. 88; A. Michalak, *Arma confini...*, s. 50–51.

³⁸³ К. Блэр, *Рыцарские доспехи...*, c. 84.

„kulistymi”. Byli to napierśniki o gładkiej powierzchni i liniach, lecz w formie jeszcze gotyckiej (zob. Ryc. 109 C)³⁸⁴. W pierwszej ćwierci XVI w. cechy gotyckich zbroi mediolańskich i niemieckich zostały połączone w tzw. zbrojach żłobkowanych (zwanych popularnie maksymiliańskimi), stworzonych z uwzględnieniem szerokiego rozpowszechnienia broni palnej. Napierśnik i naplecznik były już jednolite, a ich ogólny kształt nawiązywał do włoskich, bombiastych wzorców, lecz łączył je z żłobkowaniem (kanelurami), żebrowaniem (karbowaniem) charakterystycznym dla późnej gotyki (zob. Ryc. 109 D)³⁸⁵.

Ryc. 109. A) Napierśnik bombiasty, Włochy, ok. 1420–1430. Metropolitan Museum of Arts, New York, nr. inw. 29.150.87; B) Napierśnik niemieckiej zbroi gotyckiej, Południowe Niemcy, ok. 1475–1485. Metropolitan Museum of Arts, New York, nr. inw. 29.150.77; C) Napierśnik „zbroi kulistej”, Hans Prunner, Południowe Niemcy, ok. 1485–1495 Metropolitan Museum of Arts, New York, nr. inw. 29.150.80; D) Napierśnik zbroi żłobkowanej, Hans Maystetter, Południowe Niemcy, ok. 1510. Metropolitan Museum of Arts, New York, nr. inw. 28.74.4.

³⁸⁴ A. Nowakowski, *Uzbrojenie ochronne*, [w:] UwPŚ/2, s. 89; K. Kwiatkowski, *Wojska zakonu...*, s. 384; В. Бехайм, *Энциклопедия...*, s. 79–80;

³⁸⁵ A. Puławski, *Renesansowe zbroje...*, s. 417; M. Cieśla, *Napierśnik...*, s. 14–22, ryc. 2, 7; K. Kwiatkowski, *Wojska zakonu...*, s. 384–385; A. Michalak, *Arma confini...*, s. 53; A. Böldyrew, *Produkcja i koszty...*, s. 111; Э. Окшотт, *Оружие...*, s. 400.

Ryc. 110. Fragment naplecznika i kolczuga z r. Wichry (Białoruś).

3.4.1.3.1. Napierśniki w ikonografii

W ikonografii powiązanej z dostojnikami ruskimi znajdziemy kirys włoski na wyobrażeniach z epitafium i z nagrobku Wirzbięty z Branic (razem z szorcą folgową)³⁸⁶. Prawdopodobnie kirys bombiasty ukazany został na nagrobku Rafała z Tarnowa (zob. Ryc. 81)³⁸⁷.

Napierśniki gotyckie pojawiły się w Polsce ok. 1475 r. Wraz z szorcami i taszkami przedstawione zostały m.in. na płycie nagrobnej Feliksa Paniewskiego, starosty generalnego podolskiego. Napierśnik zbroi zaopatrzony był w hak służący do podtrzymywania kopii³⁸⁸. Innym przykładem przedstawienia zbroi gotyckiej jest epitafium Rafała Jakuba z Jarosławia i Przeworska, starosty generalnego ruskiego (zob. Ryc. 82)³⁸⁹. Schematyczne wyobrażenia kirysów gotyckich oraz jednego skrzyniowego (niem. Kastenbrust) możemy również zauważyć na malowidłach kościoła w Haczowie w scenie *Ukrzyżowanie Chrystusa*³⁹⁰. Z kolei wyobrażenie św. Jerzego ze Stupnicy nie odznacza się realizmem, choć artysta próbował odwzorować wszelkie granie, oście i zdobienia napierśnika gotyckiego (zob. Ryc. 88)³⁹¹.

³⁸⁶ P. A. Nowakowski, *Arsenały...*, s. 127, 249, 251, tab. 7, 9.

³⁸⁷ *Ibidem*, s. 258, tab. 16.

³⁸⁸ P. Mrozowski, *Polskie nagrobki...*, s. 222, il. 103; P. A. Nowakowski, *Arsenały...*, s. 129, 150, 283, tab. 5, 41.

³⁸⁹ P. A. Nowakowski, *Arsenały...*, s. 283, tab. 41.

³⁹⁰ M. Glinianowicz, *Elementy uzbrojenia...*, s. 63–66, 68–69, ryc. 7–10

³⁹¹ P. Grotowski, *Motyw gotyckiej zbroi...*, s. 55.

Napierśniki z garniturów „zbroi kulistych” można zobaczyć na drzeworycie z kroniki Miechowity, na wyobrażeniach rycerzy z drzeworytu do poematu o bitwie pod Orszą autorstwa Krzyckiego oraz na obrazie *Bitwa pod Orszą* (zob. Ryc. 27, 100, 101).

W XV w. za najprostsze napierśniki płacono 20–24 gr., co nie było kwotą dużą dla zakupu elementu zbroi zapewniającej dość dobrą osłonę przed strzałami³⁹². Natomiast w zapiskach sądowych występują kirysy o wyższej wartości. Przykładem może być wzmianka z Przemyśla, gdzie w latach 1502–1504 r. przedmiotem postępowania sądowego był kirys wyceniony na 6 fl.³⁹³. Trzeba mieć jednak na uwadze, że w postępowaniu sądowym wartość uzbrojenia mogła być przez poszkodowanego zawyżana, w celu uzyskania większej rekompensaty.

Napleczniki, używane od 1490 do 1510 r., składały się z trzech części: dużej płyty środkowej, której dolna część miała kształt ściętego trójkąta, oraz dwóch płyt bocznych na pętlach rozciągających się pod rękawami. Takie napleczniki sięgały talii, niekiedy miały zamontowane tylną szorcę³⁹⁴.

3.4.1.3.2. Napierśniki i napleczniki w archeologii

Niemal cały napierśnik płytowy oraz naplecznik wyłowiono w 2013 r. z r. Wichra w mieście Mścislaw (Białoruś, obw. mohylewski). Z dna rzeki razem z kośćmi ludzkimi wydobyto napierśnik i naplecznik z fragmentami plecionki kolczej, a także miecz, ostrogi, fragmenty rękawicy kolczej, saladę oraz podbródek (zob. Ryc. 93, 111)³⁹⁵.

³⁹² E. Oakeshotte przywołuje informację o tym, iż ówczesne zbroje płytowe dawali dobrą osłonę nawet przed strzałami z łuków angielskich. Э. Окшотт, *Оружие...*, s. 380.

³⁹³ J. Szymczak, *Produkcja...*, s. 117, tab. 20–21; P. A. Nowakowski, *Arsenały...*, s. 126.

³⁹⁴ К. Блэр, *Рыцарские доспехи...*, s. 101–102.

³⁹⁵ Szerzej o danych znaleziskach *vide*: И. Марзлюк, А. Николаев, А. Богданов, *Предметы вооружения...*, s. 281–295.

Ryc. 111. Napierśnik i naplecznik z r. Wichra (Białoruś).

W wydobytym z rzeki Wichry ekwipunku zwraca uwagę, że napierśnik i naplecznik nie należały do jednego zestawu. Napierśnik posiada pionową grań oraz jednofolgową szorcę³⁹⁶. Naplecznik zaś jest z kategorii zbroi gotyckich i pochodzi najprawdopodobniej z lat 70-80. XV w.³⁹⁷.

3.4.1.3.3. Plachy w jeździe

Ochrony tułowia w postaci napierśników i napleczników, bądź samych napierśników cieszyły się dużą popularnością wśród polskich zaciężnych jeźdźców. W 1471 r. odnotowano samych napierśników 455 (37% od liczby żołnierzy) oraz napierśników razem z naplecznikami (tzn. kirysów) 68 (6%). W 1474 r. było 69 napierśników (34%) i 49 kirysów (24%). W 1477 r. 61 (31%) i 48 (24%)³⁹⁸.

Należy jednak pamiętać, że w przypadku napierśników i napleczników odnotowywanymi w latach 1498 oraz 1501 r. mamy do czynienia raczej z danymi pokazującymi odchylenia od ogólnie przyjętych wówczas norm dotyczących jakości

³⁹⁶ Napierśnik tej zbroi jest podobny do XVI-wiecznych napierśników niemieckich, jak okaz z byłej zbrojowni Radziwiłłów przechowywany w Metropolitan Museum w Nowym Jorku (nr inw. 27.183.52) Breastplate, <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/22998> (dostęp: 1 XII 2025).

³⁹⁷ „Могила литовских рыцарей” – река Вихра под Мстиславлем, <https://von-buddenbrock.livejournal.com/23085.html> (dostęp: 1 XII 2025).

³⁹⁸ Wyliczenia dla lat 1471, 1477 są oparte na pracy T. Grabarczyka, *Jazda zaciężna...*, s. 57–56, 101–103, tab. 1–2. Dla roku 1474 r. opierałem się na dane Grabarczyka oraz dodałem do nich informacje z rejestru roty Gotarda. O. Hański, *Rota konna...*, s. 114–115, tab. 2–3.

uzbrojenia. Normą było zapisywanie uzbrojenia jako zbroi kopijniczych i strzelczych, do którego składu sztywne osłony tułowia też powinni były wchodzić. Więc, liczba napierśników była znacznie wyższa niż wprost mówią o tym źródła.

W interesujących nas konkretnie rotach ze składu obrony potocznej w okresie 1498–1501 w związku z przyjęciem zasady ryczałtowego opisu uzbrojenia wyrazami typu zbroi kopijniczej czy strzelczej mamy do czynienia z sytuacją odwrotną – z napierśnikami odnotowano jedynie sześciu żołnierzy (0,3% od ogólnej liczby żołnierzy), natomiast z napierśnikiem i naplecznikiem – 25 (1,2%)³⁹⁹. Różnie wyglądało to w odniesieniu do poszczególnych rot. W 1498 r. jeden napierśnik został odnotowany w rocie A. Sewera (75 żołnierzy, 1,3%)⁴⁰⁰. Z kolei w rocie Rożnowskiego (136 żołnierzy) było 13 kirysów (11%) zaś napierśnik tylko jeden (0,7%)⁴⁰¹. W 1501 r. najwięcej *plachów* było w rocie Piotra Oleskiego (211 żołnierzy) – cztery kirysy (1,9%) i jeden napierśnik (0,5%). W rotach Krzeczowskiego (87 żołnierzy) i Krezy (120 zbrojnych) było po dwa kirysy (odpowiednio 2,3% i 1,6%); w oddziałach Jana Strusia (178 wojowników) i Jana Hynka (165 żołnierzy) po jednym kirysie (po 0,6%) i jednym napierśniku (tak samo). Co też warte zaznaczenia, u Hynka znajdziemy rzadko spotykany termin *przednyą szbroya*⁴⁰². U P. Chodeckiego (115 wojowników) tylko jeden kirys (0,7%), zaś u Buczackiego (171 zbrojny) tylko jeden napierśnik (0,6%)⁴⁰³. Informacja pozyskana z rejestrów z 1501 r. potwierdza tezę, że „w tym czasie pełen kirys był używany zdecydowanie częściej niż sam napierśnik”, co wynikała z ich niezbyt wysokiej ceny i wysokich walorów użytkowo-ochronnych⁴⁰⁴. Jeżeli doliczymy tu wszystkie zbroje kopijnicze (207) oraz zbroje strzelcze (926) to liczba maksymalna żołnierzy w napierśnikach (bez wliczenia 6 napleczników) mogła sięgać 1158, czyli 56% od liczby spisywanej jazdy obrony potocznej.

W królewskiej chorągwi nadwornej *plachy* występowały epizodycznie. W latach 1495–1500 odnotowano 17 napierśników i 16 napleczników przy ogólnej liczbie żołnierzy 2287⁴⁰⁵. Z tej liczby 7 napierśników (*arma alias plach szadny gý przedny*) i 6

³⁹⁹ O. 85, sygn. 2–5.

⁴⁰⁰ O. 85, sygn. 3, k. 8v. T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 104.

⁴⁰¹ O. 85, sygn. 3, k. 50–54v.

⁴⁰² O. 85, sygn. 5, k. 48.

⁴⁰³ O. 85, sygn. 5, k. 8v, 22v, 30, 31v, 34v, 38, 48, 50, 62v, 105v, 106, 110v, 111, 111v, 119v.

⁴⁰⁴ T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 104–105.

⁴⁰⁵ Liczba żołnierzy uzyskana poprzez odjęcie liczby ludzi (2519) od liczby pachołków (232). J. Kałużny, *Chorągiew nadworna...*, s. 179, tab. 5; Idem, *Uzbrojenie i wyposażenie...*, s. 34.

napleczników było na uzbrojeniu 127 zbrojnych z pocztów dworzan konnych pod wodzą Pawła Jasińskiego spisywanych w lipcu-sierpniu 1496 r. na Podolu⁴⁰⁶. W oddziale tym, w osłony płytowe osłony tułowia było więc wyposażonych 5,5% żołnierzy (nie licząc kopijników i żołnierzy w zbrojach strzelczych).

W spisach pospolitego ruszenia z Wielkopolski z lat 1497 i 1498 r. tylko dwóch jeźdźców posiadało kirysy płytowe (*ambobus plathi*), zaś cztery napierśniki (*priori plath, ambobus plesski*)⁴⁰⁷. Nie była to liczba duża, gdyż tylko 2% z jeźdźców-zastępców (297 osób) posiadało takie elementy zbroi płytowej. Jak w przypadku z innymi elementami mogącymi tworzyć zestawy zbroi kopijniczych lub strzelczych, liczby te nie oddają prawidłowego obrazu, a więc liczba kirysów mogła być znacznie wyższa we wszystkich formacjach konnych.

3.4.1.3.4. *Plachy w piechocie*

W rejestrach XV-wiecznej piechoty zaciężnej *plach przedny, zadny* lub *plachy oba* występują 54 razy i stanowią wyposażenie zarówno prostych żołnierzy jak i oficerów⁴⁰⁸. Natomiast w rotach biorących udział w wyprawie mołdawskiej oraz pełniących służbę na Rusi w latach 1496–1500, liczba odnotowanych kirysów była niewielka – sześć kirysów oraz cztery napierśników. Pełen kirys posiadało dwóch strzelców z rusznicami w rocie Hannusza Szolca⁴⁰⁹. Kolejne trzy mieli żołnierze Rożnowskiego⁴¹⁰. W kirysie wystąpił również pawężnik z roty Sokoła Sławickiego⁴¹¹. Cztery same napierśniki (*plech przedny*) mieli na sobie cztery strzelcy z oddziału Samsona⁴¹². Podsumowując, stwierdzić należy, że w rotach na Rusi (4473 osoby), w kirysy było uzbrojonych 0,1% pieszych strzelców i pawężników, zaś w samych napierśnikach 0,08%. W 1509 r. po wyprawie mołdawskiej zgłoszono utratę 3 plachów w rotach Jana Suchodolskiego i Jana Szczerbatego (roty tę mieli po 200 etatów). Ich jednostkową wartość odszkodowania wyceniono na 2 fl. co dorównywało kwocie odszkodowania za pancerz⁴¹³. W rejestrach piechoty z I poł. XVI w. jak zaznacza A. Bołdyrew, *plachij* pierwszy raz się pojawiają w 1531 r.⁴¹⁴

⁴⁰⁶ O. 85, sygn. 2, k. 10–17v. J. Kałużny, *Chorągiew nadworna...*, s. 165, tab. 5.

⁴⁰⁷ AE, nr 368, 382, 423, 483, 648.

⁴⁰⁸ T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 166.

⁴⁰⁹ O. 85, sygn. 2, k. 111v. K. Górski, *Historia piechoty...*, s. 208; T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 184.

⁴¹⁰ O. 85, sygn. 3, k. 93v, 94, 95.

⁴¹¹ O. 85, sygn. 3, k. 63v.

⁴¹² O. 85, sygn. 3, k. 76v. T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 184.

⁴¹³ RK, sygn. 43, k. 33–34.

⁴¹⁴ A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 250.

Nieco informacji o kirysach zawierają materiały odnoszące się do zastępców z pospolitego ruszenia wielkopolskiego z lat 1497–1498. W napierśnikach (*priori plath*) wtedy występowało pięciu kopijników lekkich oraz jeden kusznik⁴¹⁵. Jak widać, w porównaniu do zaciężnych, piesi pospolitacy w ogóle nie używali kirysów pełnych, oczywiście oprócz tych, których uzbrojenie było opisywano jako *arma*.

3.4.1.3.5. W arsenałach zamkowych

W odróżnieniu od pancerzy, kirysy płytowe nie zalegały w większych ilościach w ruskich i podolskich arsenałach zamkowych. Z badanego okresu znane są dwie wzmianki o *plachach* w arsenałach zamkowych. W 1507 r. na zamku samborskim odnotowano *duo plachi cum galeas antiqui labores*⁴¹⁶. Z kolei na zamku w Ratnie w ziemia chełmskiej w 1512 r. przechowywano dwa napierśniki i jeden naplecznik (*plachi duo anteriores et unus posterior*)⁴¹⁷.

3.4.1.3.6. *Plachy* w materiałach sądowych

Informacje o ochronach tułowia na ziemiach ruskich uzupełniają wzmianki z materiałach sądowych. Tak więc w księgach grodzkich sanockich w 1466 r. odnotowana została *arma alias poluplaczie cum aliis armis*⁴¹⁸. Czym było *poluplaczie* nie do końca wiadomo, ale warto w tym kontekście przytoczyć znane ze źródeł krzyżackich *halbe platen* („półpłaty”), czyli prawdopodobnie były to płyty chroniące tylko przednią część tułowia⁴¹⁹. Zatem wzmianka z ksiąg sanockich mogła dotyczyć napierśnika płytowego, zapisanego w nietypowy sposób.

Z kolei w zapiskach sądowych lwowskich w 1484 r. zanotowano *quinque toraces alias plathow stizaczich*⁴²⁰. Jak zaznacza A. Swaryczewski „przymiotnik określający tu rodzaj płatów jest niestety niezrozumiały”⁴²¹.

W aktach przemyskich z lat 1502–1504 są wzmianki o przywłaszczeniu *arma dicta plachy anteriora et posteriora* pana Dersława z Zurowic o wartości 6 fl. Z materiałów dotyczących tej sprawy wynika, że wracając z wyprawy wołoskiej, będąc w rejonie Śniatynia, Dersław oddał kirys braciom Maciejowi i Mikołajowi Wojteckim, którzy

⁴¹⁵ AE, nr 372, 403, 489, 561, 579, 652.

⁴¹⁶ O. LVI, sygn. 250, k. 28.

⁴¹⁷ O. LIV, sygn. 9, k. 98. M. Грушевський, *Описи Ратенського староства...*, s. 30.

⁴¹⁸ AGZ, t. 16, nr 284, s. 35.

⁴¹⁹ K. Kwiatkowski, *Wojska zakonu...*, s. 380; J. Szymczak, *Rycerz w hełmie...*, s. 108–109.

⁴²⁰ AGZ, t. 15, nr 4231, s. 529.

⁴²¹ A. Swaryczewski, *Platnerze...*, s. 44.

zobowiązali się dostarczyć ekwipunek na swoim wozie do Przemyśla. Bracia się jednak z tego się nie wywiązali, gdyż w zbroi tej, był widziany niejaki pan Jerzy Malski wjeżdżając na zamek w Sobieniu⁴²², w czasie najazdu tureckiego na ziemię przemyską w 1498 r.

3.4.2. Pancerze – osłony elastyczne

Pod terminem pancerz przyjęto rozumieć osłony elastyczne (w tym płytkowe i płytkowo-kolcze), jednak w rejestrach wojsk zaciężnych używano go w odniesieniu do kolczug. Te stanowiły zdecydowaną większość zbroi elastycznych na wyposażeniu wojsk operujących na Rusi i Podolu w omawianym okresie⁴²³.

3.4.2.1. Kolczuga

Od początków Cesarstwa Rzymskiego, aż do poł. XIV w. najczęściej używanym typem zbroi metalowej w Europie była kolczuga⁴²⁴. W wiekach średnich ten typ zbroi był powszechnie używany na całym kontynencie, zarówno przez plebejuszy jak i królów⁴²⁵. Fenomen kolczugi oraz jej zalety podkreślał Zdzisław Żygulski: „Zbroja kolcza w wyniku wielowiekowych doświadczeń pancerników była strukturą niebywale cenną, pełną ukrytych subtelności, niedostrzegalnych dla laika, odczuwanych przez nosiciela, praktycznych w boju. Rzędy kołek splatano w zależności od potrzeby to gęściej, to rzadziej, ich wymiary też bywały nierówne. Największą zaletą kolczugi stanowiła jej przewiewność i elastyczność, zapewniająca swobodę ruchów”⁴²⁶.

W źródłach polskich kolczugi kryją się pod łacińskim terminem *lorica*, lub polskim *pancerz*. Bronioznawcy używają tego ostatniego terminu do określenia wszelkiego rodzaju elastycznych zbroi, lecz w tym opracowaniu występujący w rejestrach popisowych termin „pancerz” traktowany jest jako synonim „kolczuga”⁴²⁷.

W miarę ułatwienia procesu produkcji blachy płytowej o większych rozmiarach i lepszej jakości, mieszanka kolczugi i zbroi płytowej ewoluowała w XV w. w kompletny zestaw zbroi płytowej (ang. *harness*). Odtąd większość ciała wojownika była chroniona

⁴²² Zamek, którego ruiny znajdują się we wsi Manasterzec (podkarpackie), na granicy Pogórza Bukowskiego i Gór Słonnych, przy ujściu potoku Adyszów do rzeki San. *Ruiny zamku w Sobieniu*, <https://rzeszowpodkarpackie.com/ruiny-zamku-sobien/> (dostęp: 1 XII 2025)

⁴²³ M. Gradowski, Z. Żygulski, *Słownik...*, s. 131; T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 99.

⁴²⁴ T. Richardson, *Armour in England...*, p. 304.

⁴²⁵ O historii rozwoju kolczugi *vide*: E. Wood, D. Edge, A. Williams, *A note on the construction and metallurgy of mail armour exhibited in the Wallace Collection*, *Acta Militaria Mediaevalia* 2013, t. 9, s. 203–208.

⁴²⁶ Z. Żygulski, *Broń...*, s. 39.

⁴²⁷ T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 99.

przez płyty, zaś plecionka kolcza chroniła tylko miejsca połączeń płyt (tzw. *voiders*) czyli służyła dla ochrony pach, gdy rycerz podnosił rękę z mieczem lub pachwiny nie osłoniętej szorcą płytową lub przednim łękiem siodła⁴²⁸.

W omawianym okresie mamy do czynienia z dwoma przeciwstawnymi tendencjami. Pierwszym był „zmierzch” kolczugi jako podstawowego uzbrojenia ochronnego rycerzy (zaczynając od XIV w. kolczuga traci swój monopol na bycie podstawowym typem osłony ciała na rzecz zbroi płytowej), drugim zaś jej „renesans” w formacjach jazdy zaciężnej (przede wszystkim husarii). Od lat 30. XV w. cała kolczuga już była rzadko zakładana pod napierśniki, dlatego korzystano z jej mniejszych elementów (kołnierze, rękawy, szorce) łączonych z elementami zbroi płytowej. Natomiast, jak podkreśla A. Nowakowski kolczuga idealnie się nadawała jako oręż podróży czy łowiecki (właśnie jedynym przypadkiem wyobrażenia żołnierza w pełnej kolczudze jest pokazanie jednego z wojowników z orszaku Szawła z Tryptyku św. Trójcy, in. tryptyku świętokrzyskiego)⁴²⁹. Spadek zainteresowania kolczugami wśród rycerstwa skutkował tym, iż ceny na nie spadały (co było też skutkiem rozwoju technologicznego samego procesu ich produkcji), a więc same kolczugi stali się uzbrojeniem drobnej szlachty, mieszczaństwa, a nawet bogatszych chłopów⁴³⁰.

W Królestwie Polskim, jak i w innych krajach wytworzeniem kolczug oraz elementów z plecionki kolczej zajmowały się pancernicy (łac. *loricator*, *lorifactor*, *lorifex*; niem. *Panzer*, *Panczermacher*; *Sarwechter*, pol. *panczernyk*, *panczirnik* etc.)⁴³¹. Natomiast najlepsze kolczugi produkowano w Rzeszy Niemieckiej, gdzie słynnymi centrum produkcji byli Kolonia, Augsburg oraz Nuremberg, zaś we Włoszech Mediolan⁴³².

⁴²⁸ E. Wood, D. Edge, A. Williams, *A note on the construction...*, s. 208; K. Kwiatkowski, *Wojska zakonu...*, s. 376.

⁴²⁹ A. Nowakowski, *Uzbrojenie ochronne*, [w:] UwPŚ/1, s. 62, 91–92; Idem, *Uzbrojenie ochronne*, [w:] UwPŚ/2, s. 83, ryc. 32a; P. Kotowicz, A. Muzyczuk, *Militaria średniowieczne z królewskiego miasta Krosna*, „Acta Militaria Mediaevalia” 2020, t. 4, s. 146.

⁴³⁰ A. Nowakowski, *Uzbrojenie ochronne*, [w:] UwPŚ/1, s. 61.

⁴³¹ J. Szymczak, *Producenci i organizacja produkcji uzbrojenia*, [w:] UwPŚ/2, s. 179; A. Bołdyrew, *Produkcja i koszty...*, s. 93.

⁴³² Znany jest przypadek występowania kolczugi mediolańskiej w Polsce – *lorica Mediolanensis laboris* była oceniona na 26 fl. J. Szymczak, *Rycerz w hełmie...*, s. 99; D. Breiding, *Famous Makers of Arms and Armors and European Centers of Production*, „Heilbrunn Timeline of Art History” 2000, New York: The Metropolitan Museum of Art. Źródło: https://www.metmuseum.org/toah/hd/make/hd_make.htm (dostęp: 1 XII 2025).

Jak i w przypadku reszty uzbrojenia głównym centrum produkcji pancerzy był Kraków. W stolicy tworzeniem tych osłon ciała zajmował się zjednoczony cech pancerników i mieczowników. Na zachodzie kraju nieco mniejszym centrum był Poznań, gdzie pancernicy trudzili się w cechu ślusarsko-kowalskim⁴³³. Natomiast dla ziem ruskich, gdzie prym wiodł Lwów znany tylko 3 pancerników odnotowanych w I poł. XV w. Dla badanego okresu posiadamy tylko ubogie wzmianki przytoczone przez J. Szymczaka o ślubie Małgorzaty, córki nieznanego pancernika lwowskiego z Janem z Potylic, kowalem z lwowskiego przedmieścia („fabri de suburbio Leopoliensi”) oraz o Marcinie płatnerzu określonym też słowem *lorifex*, a więc robiącym też pancerze. Należał on raczej do cechu ślusarsko-kowalskiego. Jeżeli i byli jeszcze jakieś pancernicy, to działały oni też w zrzeszeniu z płatnerzami, ludwisarzami, konwisarzami, złotnikami oraz malarzami⁴³⁴. Co ciekawe, w 1650 r. (lub 1652 r.) bowiem znacznie później król Jan Kazimierz potwierdził przywilej wydany przez rajców lwowskich dla igielników (sic!) lwowskich o zakazie produkowania pancerzy (sic!) i innych przedmiotów przez Żydów, Ormian oraz inne narodowości⁴³⁵. Być może igielnicy lwowscy produkowali drut do pancerzy i w czasach wcześniejszych?

Produkcja kolczug była zajęciem bardzo czasochłonnym⁴³⁶. Podstawowym elementem kolczugi był okrągły lub kwadratowy drut o średnicy około 2 mm, który kuciem i przeciąganiem wykonywano z żelaza. Po wyciągnięciu drut nawijano na okrągły rdzeń o średnicy około 10–11 mm. Powstałą spiralę przecinano z jednej strony, uzyskując otwarte pierścienie o jednakowej średnicy⁴³⁷. Czasem, w celu zmniejszenia grubości kolczugi pierścienie w różnym stopniu spłaszczano⁴³⁸. Ilość pierścieni oscylowała w

⁴³³ J. Szymczak, *Producenci...*, [w:] UwPŚ/2, s. 181; A. Bołdyrew, *Produkcja i koszty...*, s. 93–95.

⁴³⁴ AOCLA, t. 1, nr 543, s. 110. J. Szymczak, *Producenci...*, [w:] UwPŚ/2, s. 185; Я. Кісь, *Промисловість Львова у період феодалізму (XIII–XIX ст.)*, Львів 1967, c. 114.

⁴³⁵ *Економічні привілеї міста Львова XV–XVIII ст.: привілеї та статуту ремісничих цехів і купецьких корпорацій*, ред. М. Капраль, Я. Дашкевич, С. Шуст, Львів 2013, c. 123–124.

⁴³⁶ Podliczono, iż do wykonania kolczugi w formie koszuli sięgającej do połowy uda z krótkimi rękawami zużywano od 600 do 1000 metrów drutu stalowego. Znaczny postęp w termicznej obróbce metali w okresie Renesansu, w tym usprawnienie procesu ciągnięcia drutu, ułatwił produkcję plecionki kolczej, a więc proces wytwarzania kolczug oraz elementów uzupełniających zbroję płytową (rękawy, rękawicy, szorce czy obojczyki kolcze etc.) się skrócił, lecz pozostawał bardzo czasochłonnym. W czasach współczesnych tworzenie kolczugi zajmuje ok. 1000 godzin, czyli 5 miesięcy roboczych, ponieważ wykonanie samej koszuli to kwestia 150–200 godzin (czyli od 19 do 25 dni roboczych). Np. Dawidowi Jonsonowi wykonanie fragmentu plecionki kolczej z 1080 pierścieni zajęło 30 godzin. D. Jones, *Arrows against mail armour*, „Journal of the Society of Archer-Antiquaries” 2014, vol. 57, p. 65; J. Szymczak, *Produkcja...*, s. 108; A. Bołdyrew, *Produkcja i koszty...*, s. 106–107; Idem, *Piechota zaciężna...*, s. 252–253; J. Szymczak, *Rycerz w hełmie...*, s. 97; O. Мальченко, *Арсенали...*, c. 175.

⁴³⁷ P. Klučina, *Zbroj...*, s. 179; O. Мальченко, *Арсенали...*, c. 175; A. Michalak, *Arma confini...*, s. 40.

⁴³⁸ Przekroje ogni w kolczug podaje Alan Williams. *Vide*: A. Williams, *The manufacture of mail in Medieval Europe: a technical note*, „Gladius” 1980, vol. 15, p. 133.

granicach 15–40 tys., zaś waga całego wyrobu mogła wynosić od 4 do 9 kg⁴³⁹. Co do rozmiarów pierścieni, to w jakości przykładu można wspomnieć pozostałości późnośredniowiecznej plecionki kolczej znalezionej w Krosnie (ziemia sanocka). Tkanę kolczą tworzą ogniwa o średnicy wewnętrznej 3 mm, 4 i 5 mm połączonych w systemie 4 do 1. Wszystkie ogniwa wyprodukowano z drutu o owalnym przekroju o grubości 1 mm spłaszczonych w miejscu nitowania⁴⁴⁰. Proces produkcji został znacznie przyspieszony w XIII w., kiedy to zaczęto stosować technikę wyciągania drutu przy pomocy kołowrotów montowanych w młynach wodnych⁴⁴¹. W XIV w. w Europie produkowano kolczugi półnitowane oraz całkiem nitowane. W pierwszym przypadku kolczugi były wykonywane z naprzemiennych rzędów nitowanych oraz pełnych pierścieni (czyli zgrzewanych). Lecz zaczynając od lat 40. XIV w. producenci europejscy przestali używać pełnych pierścieni, a kolczugę zaczęto wytwarzać wyłącznie z nitowanych ogniw⁴⁴². Kolczugi renesansowe dzięki ulepszeniu procesu obróbki cieplnej już gotowego pancerza były znacznie lepsze od typowych kolczug średniowiecznych⁴⁴³.

Średniowieczne kolczugi wytwarzano w różnych rozmiarach, rozróżniano m.in. *media lorica* oraz jak przepuszcza P. Nowakowski *longa lorica* oraz *breva lorica*⁴⁴⁴. Czasem w rejestrach popisowych podkreślano długość pancerzy słowami „kuse” lub „krótkie”⁴⁴⁵.

Kolczugi jako uzbrojenie cenne, a zarazem podatne na korozję wymagało zabiegów konserwacyjnych i napraw. Zachowało się szereg wzmianek informujących o pielęgnacji pancerzy. Jedną z nich dotyczy kasztelana zawichockiego i staroty sanockiego Wojciecha z Michowa, który w 1450 r. oddał pancernikowi krakowskiemu Tomaszowi dwie swoje kolczugi w celu ich oczyszczenia, zapewne z korozji⁴⁴⁶.

⁴³⁹ Trzy dobrze zachowane kolczugi z Wallace Collection (Londyn) składają się z 25,419 ogniw (nr inw. A1), 26,941 kółek (nr inw. A2) oraz 29,653 pierścieni (nr inw. A3). Natomiast kolczuga XVI-wieczna (nr inw. A7) posiada w swym składzie aż 147,706 kółek, zaś kolczugi wschodnie mieli ich jeszcze więcej. Co do wagi kolczug to ci sami trzy kolczugi z Londynu ważą odpowiednio: 4,479 kg; 8,84 kg oraz 9,015 kg. E. Wood, D. Edge, A. Williams, *A note on the construction...*, s. 208, tab. 1.

⁴⁴⁰ P. Kotowicz, A. Muzyczuk, *Militaria średniowieczne...*, s. 144–148; J. Szymczak, *Rycerz w hełmie...*, s. 93.

⁴⁴¹ K. Kwiatkowski, *Wojska zakonu...*, s. 376.

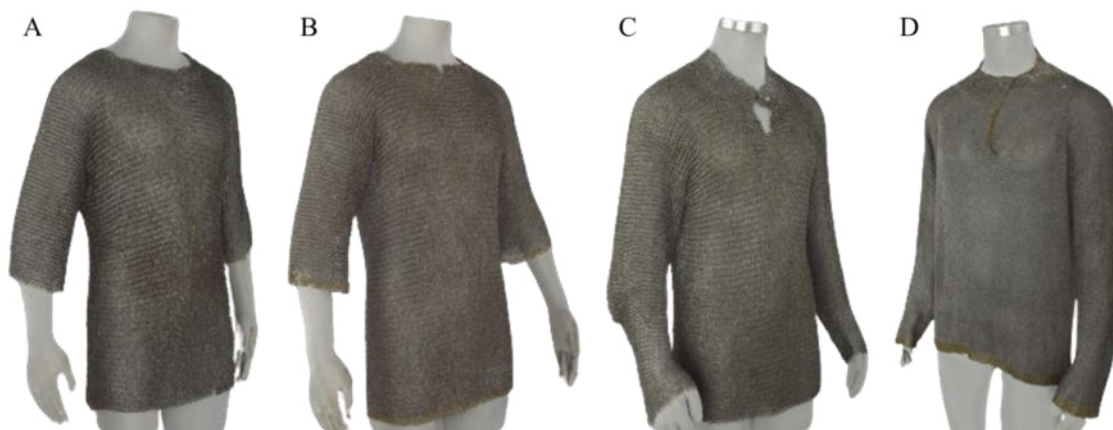
⁴⁴² T. Richardson, *Armour in England...*, p. 305–306.

⁴⁴³ Jak zaznacza Alan Williams, ogniwa kolczug z XVI w. są w 7 razy (sic!) twardsze od kolczug produkowanych sprzędz tysiąca lat. J. Szymczak, *Rycerz w hełmie...*, s. 95–96; A. Williams, *The manufacture of mail...*, p. 108.

⁴⁴⁴ P. A. Nowakowski, *Arsenały...*, s. 123.

⁴⁴⁵ T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 100.

⁴⁴⁶ Proces czyszczenia kolczug opisuje w swej pracy J. Szymczak. *vide*: Idem, *Rycerz w hełmie...*, s. 99–100.

Ryc. 112. Pancerze z Wallece Colection (Londyn): A) Kolczuga, kon. XIV-XV w., Augsburg, Niemcy. Nr inw. A1; B) Kolczuga, II ćwierć. XV w., Niemcy. Nr inw. A2; C) Kolczuga, 1450–1600, Niemcy. Nr inw. A3; D) Kolczuga, XVI w., Niemcy. Nr inw. A7.

Za najtańsze kolczugi płacono ok. 42–84 gr., zaś za kolczugi pasujące do wymóg rycerstwa płacono od 96 gr. i wzwyż⁴⁴⁷. Więc, raczej przeciętnej jakości była kolczuga wzmiankowana w konsystorze lwowskim oceniona na 2 fl. (60 gr., 1485 r.). W II poł. XV w., ceny na kolczugi wzrastają. W tymże konsystorze lwowskim jest wzmianka z 1487 r. o trzech pancerzach wycenionych na 12, 10 oraz 9 fl., czyli średnio po ok. 330 gr. Jak zaznacza J. Szymczak, był to skutek dewaluacji pieniądza, a nie podnoszenia kosztów produkcji⁴⁴⁸.

Ceny na pancerze były dość wysokie, o czym też świadczy też wzmianka w księgach grodzkich kamienieckich o tym, iż przed 1529 r. szlachcic podolski Fedor Wasylkowski któremu małżonka trafiła do niewoli tureckiej oddał w zastaw panu Jarmolińskiemu swój pancerz⁴⁴⁹.

Kolczugi zakładano na kaftany pikowane w celu amortyzacji uderzeń (ang. gambeson). Co do odzieży podkładowej, to w 1552 r., na zamku w Barze przechowywano „kawtanow zamschowych siedm, a ieden z pancerzem”⁴⁵⁰. Nie zważając na swoją dość pokaźną wartość sama kolczuga bez odpowiedniego podkładu nie zawsze chroniła swego właściciela nawet przed strzałami, nie mówiąc już o bełtach kusz⁴⁵¹.

⁴⁴⁷ J. Szymczak, *Produkcja...*, s. 107–112; J. Szymczak, *Rycerz w hełmie...*, s. 98.

⁴⁴⁸ AOCLA, t. 1, nr 1318, 1861, s. 276, 383. J. Szymczak, *Rycerz w hełmie...*, s. 99.

⁴⁴⁹ Cyt. za: L. Białkowski, *Podole w XVI w. Rysy społeczne i gospodarcze*, Warszawa 1920, s. 78; O. Мальченко, *Арсенали...*, c. 175.

⁴⁵⁰ O. Мальченко, *Арсенали...*, c. 174.

⁴⁵¹ D. Jones, *Arrows...*, p. 62–70; A. Michalak, *Arma confini...*, s. 34.

Kwota odszkodowania za stracony w boju pancerz w końcu XV w., wynosiła 2 fl.⁴⁵² W taki sam sposób opłacano straty dla rot pieszych w kampanii mołdawskiej 1509 r. (w której w rocie Piotra Szalonego stracono jeden pancerz⁴⁵³) oraz po bitwie sokalskiej 1519 r., w której wojsko koronne straciło 237 pancerzy⁴⁵⁴. W latach 70. XV w. – zaznacza T. Grabarczyk – podczas rozliczenia strat stosowano czasem rozróżnienie dla kolczug kopijniczych i strzelczych. Rekompensata za pierwsze wynosiła 288 gr., za drugie zaś 192 gr.⁴⁵⁵

3.4.2.1.1. Kolczugi w archeologii

Fragmety plecionki kolczej lub oddzielne kółka kolczug są szeroko spotykanym znaleziskiem, lecz pełnych kolczug z epoki, a sposób szczególnie z ziem ruskich jest nie wiele. W zasadzie z interesującego nas okresu pochodzą trzy kolczugi (wszystkie pochodzą z Wołynia). Dwie pierwsze zostały znalezione jeszcze w XIX w. i są opisane w pracy Światosława Terskiego. Pierwszą wydobyto z r. Styr w rejonie Łucka (zob. Ryc. 113 B). Jak zaznacza badacz, kolczuga jest w formie koszuli z krótkimi, szerokimi rękawami, zwężana w talii i rozszerzana ku dołowi. Ze względu na charakterystyczny styl (wysoki kołnierz z trójkątną klapką) produkt ten datuje się na XV–XVI w. Pancerz przeznaczony był dla jeźdźcy, o czym świadczą dwa krótkie cięcia: z przodu przy szyi i z tyłu u dołu. Kółka kolczugi są płaskie, owalne i nitowane. Plecionka jest pojedynczą. Waga – około 6 kg. Początkowo pancerz trafił do kolekcji muzealnej książąt Lubomirskich, lecz obecnie jest przechowywana w Lwowskim Muzeum Historycznym (nr inw. 3-3754)⁴⁵⁶. Druga kolczugę, pochodzącą z tego samego okresu, znaleziono na polu (początkowo była przechowywana w muzeum barona R. F. Shteingela w Gródku koło Równego, lecz jej ślady zniknęły już podczas I wojny światowej)⁴⁵⁷.

Trzecia kolczuga pochodzi z miejsca bitwy pod Sokalem 1519 r. Znalezionej jej archeologiem Igorem Swesznikowym w 1954 r. podczas budowy mostu na rzece Zachodni Bug w rejonie Sokalu (zob. Ryc. 113 A). Wtedy znaleziono szczątki żołnierza i jego konia, kolczugę razem z kapturem kolczym oraz miecz półtoraręczny. Nie jest

⁴⁵² T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 100.

⁴⁵³ RK, sygn. 43, k. 33–34.

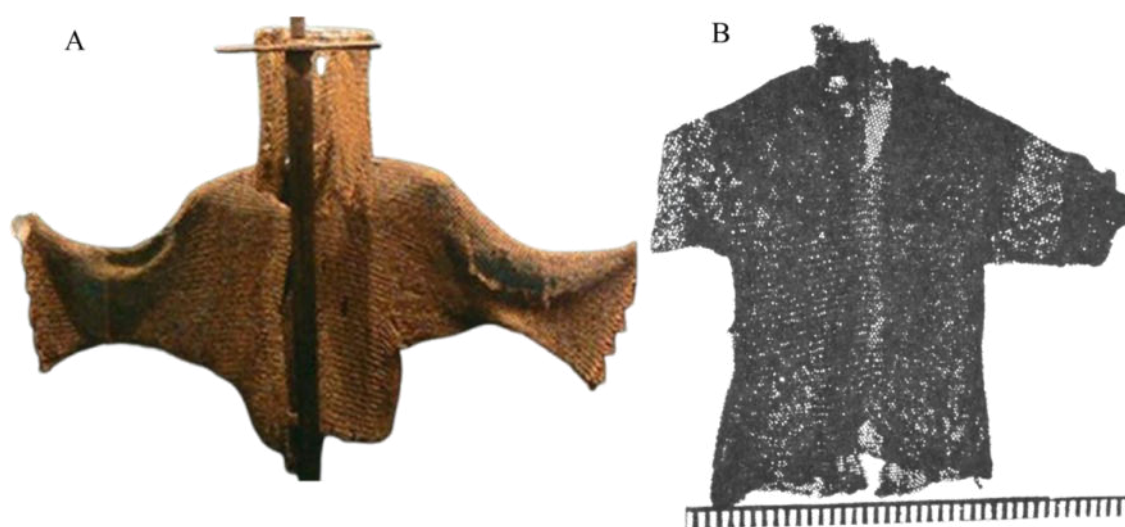
⁴⁵⁴ O. 86, sygn. 7, k. 8v; O. 85, sygn. 12; O. 86, sygn. 7.

⁴⁵⁵ T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 100.

⁴⁵⁶ С. Терський, *Лучеськ...*, с. 182, рис. 156; Idem, *Археологія у Львівському історичному музеї, Львів–Дрогобич 2020*, с. 13–14, рис. 2; Н. Петрик, *Військово-історичні пам'ятки у збірках музеїв Львова першої половини XX ст.*, „Historical and cultural studies/Історико-культурні студії” 2014, vol. 1

⁴⁵⁷ С. Терський, *Лучеськ...*, с. 182.

pewna początkowa lokalizacja znalezisk. Okazy te zostały znalezione w pozostałościach rowu zamku sokalskiego, bądź na dnie samej rzeki. Niema też dowodów, iż był to jeden zestaw, nie znaleziono ani hełmu, ani jakichś innych fragmentów zbroi płytowej. Znaleziska też mogły pochodzić z różnych miejsc, zaś ciało mogło być wrzucone do rzeki już po bitwie, kiedy już nie było możliwości zdjęcia z poległego kolczugi. Tradycja ustna mówi, iż są to szczątki chorążego lwowskiego w latach 1517–1519, rotmistrza Fryderyka Herburt⁴⁵⁸ poległego w bitwie, lecz hipoteza ta pozostaje tylko teorią. Sama kolczuga sięga „po pas” i posiada szerokie rękawy. Obecnie jest wystawiona we Lwowskim Muzeum Historycznym „Arsenał”. Uważa się, iż jest to egzemplarz polskiej roboty, datowany na XIV w.⁴⁵⁹

Ryc. 113. A) Kolczuga i czepiec kolczy z r. Bug w Sokalu. Lwowski Muzeum Historyczne „Arsenał”; B) Kolczuga z r. Stryr w Łucku.

3.4.2.1.2. Kolczugi w jeździe

W rejestrach zaciężnej jazdy z lat 1471–1498 odnotowano łącznie 716 pancerzy. Do danej liczby można dodać jeszcze 60 pancerzy (przy 44 kirysach i 51 napierśniku które w liczbie masowej byli łączone z pancerzami) z rotty Gotarda z 1474 r. nie

⁴⁵⁸ Fryderyk Herburt, h. Pawęza lub h. własnego (ok. 1470–1519). Rotmistrz w latach 1506–1519. Dworzanin wielkiego księcia litewskiego Aleksandra Jagiellończyka, chorąży lwowski (1517–1519), nominowany na podkomorzego halickiego (1511 r.) lecz urzędu nie przyjął. Możliwie, że był wojskim samborskim. Właściciel Felsztyna, Oleska, Podkamienia, Kukizowa, Rudańców i Knihyniczów. O. Łaszczyńska, *Herburt Fryderyk (Frydrusz, Fredrusz)*, [w:] PSB, t. 9/3, z. 42, s. 439; Idem, *Ród Herburtów w wiekach średnich*, Poznań 1948, s. 84–85; UR, s. 55, 110, nr 217, 773; M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość...*, t. 2, s. 293; J. Skibniewska, *Dwór królewski Aleksandra...*, s. 335, nr 104.

⁴⁵⁹ C. Горбенко, *Реконструкция...*, (dostęp: 1 XII 2025); *Тасмніці історії: Меч із Сокаля*, http://www.sokal.lviv.ua/novyny-news__15-01-2020.html (dostęp: 1 XII 2025)

uwzględnionych w badaniach T. Grabarczyka. Łącznie daje 41,1% od liczby zbrojnych w tej rocie⁴⁶⁰.

Oznacza to, że 45% średniozbrojnych jeźdźców było wyposażonych w ten rodzaj zbroi⁴⁶¹. Natomiast w naszym badaniu opieramy się na spisy rot z lat 1498–1501, w których odnotowano 297 pancerzy, co daje tylko 14,48%. Większość pancerzy, bowiem 129 znajdowała się na uzbrojeniu mieczowników. Na drugim miejscu byli nowomodne husarze z 106 pancerzami. Na uzbrojeniu strzelców przebywali 53 pancerzy. Co do husarzy, to wczesna husaria używała kolczug z długim rękawem, dochodzącym do nadgarstków⁴⁶².

Półkopińnicy posiadali 12 pancerzy, a jeszcze 9 pancerzy dają żołnierze z niejasnej kategorii ze strzałami (umownymi dzirytami). Natomiast sami pancerze występowali w 219 przypadkach (bez jakichkolwiek osłon ciała, nie wliczając tarcz). W reszcie przypadków pancerze występowali w różnych kombinacjach z elementami zbroi płytowej⁴⁶³. Kolejne informacje o pancerzach dostarczają rejestry strat z bitwy pod Sokalem 1519 r. Wtedy jazda obrony potocznej straciła 237 pancerzy⁴⁶⁴.

W elitarnej jednostce, jaką była chorągiew nadworna w omawianym okresie i na badanym terytorium pancerzy nie odnotowano. Obecność tylko jednego jeźdźcy w pancerzu z tarczą i drzewem wykazali badania J. Kałużnego (jeździec racko-husarski z pocztu Drabiny w 1498 r. jest wzmiankowany dwa razy)⁴⁶⁵. To może tylko oznaczać, że stan uzbrojenia tam był mocno pilnowany (w stosunku do strzelców), albo część kolczug mogła wchodzić do zestawów zbroi kopińniczych lub strzelczych. Jak widzimy wyjątek był robiony tylko dla jeźdźców nowego typu, czyli husarzy, a ich z biegiem lat stawało tylko więcej.

Rycerstwo na ziemiach ruskich nie było wyjątkiem od swoich kolegów europejskich, więc też korzystało z kolczug. Tak, np. po śmierci Jana Jarosławskiego z Jarosławia i Przeworska w 1448 r. zostały m.in. *arma videlicet loricas*⁴⁶⁶.

⁴⁶⁰ O. 86, sygn. 12, ks. 4, k. 1–7v.

⁴⁶¹ T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 99–100.

⁴⁶² W takich pancerzach występowali husarze jeszcze w pocz. XVII w., o czym świadczy np. tzw. *Rolka stokholmska*. K. Pokojski, *Wielka Księga Husarii: barwa i broń, fenomen husarii, legendarne zwycięstwa*, Warszawa 2024, s. 112.

⁴⁶³ O. 85, sygn. 2, 3, 4, 5.

⁴⁶⁴ O. 86, sygn. 7, k. 9–267; sygn. 12, ks. 3, k. 1–19v.

⁴⁶⁵ J. Kałużny, *Uzbrojenie i wyposażenie...*, s. 35; Idem, *Chorągiew nadworna...*, s. 145, 151, 179, tab. 5.

⁴⁶⁶ AGZ, t. 13, s. 279, nr 3857. A. Nowakowski, J. Szymczak, *Rodzaje uzbrojenia...*, s. 44.

W składzie pospolitego ruszenia wielkopolskiego z lat 1497 i 1498 odnotowani zostali też pancerze (*lorica*). Spośród konnych kuszników kolczugi posiadali 11 wojowników (w tym jeden w samym pancerzu) oraz jeden łucznik też w samym pancerzu. W gronie półkopińników w kolczugi hełmy i napierśnik byli ubrani trzech wojowników, a spośród mieczowników trzech (w tym jeden w samym pancerzu)⁴⁶⁷.

3.4.2.1.3. W piechocie

Jak zaznacza T. Grabarczyk, koszt zakupu pancerzy dla szeregowych piechurów był dość pokaźny, więc w latach 70. XV w. w pancerzach odnotowano tylko 16 żołnierzy, w tym 16 jeźdźców oraz dwóch rotmistrzów – Grota i Jakse. Pierwszy z nich miał również szynki, myszki, rękawicę pancerne oraz obojczyk, drugi zaś same szynki. Dani dowódcy pełnili funkcję pawężników, więc jak zaznacza badacz ich kolczugi raczej były krótkie, natomiast kolczugi jeźdźców mogli mieć długie rękawy i być dłuższe od stosowanych w piechocie. Dani jeźdźcy uzupełniali kolczugi obojczykami (8 przypadków), napierśnikami (2 przypadki), zaś jeden przywdziewał kolczugę pod zbroje kopijniczą⁴⁶⁸. W rejestrach popisowych z końca XV w., pancerzy nie odnotowano w ogóle⁴⁶⁹. W 1509 r. podczas kampanii 1509 r. przeciwko Mołdawianom w rocie Piotra Szalonego (200-etatowa rota) odnotowano stratę jednego pancerza. Był to jedyny utracony pancerz w całym 3050-etatowym zgrupowaniu piechoty biorącej udział w kampanii. Nie jest wykluczonym, że należał jeźdźcowi, gdyż rota Szalonego straciła 2 z 3 koni oraz jeden hełm⁴⁷⁰. W I poł. XVI w., zgodnie z wynikami badań A. Bołdyrewa pancerze mieli na sobie tylko dwa strzelcy w 1531 r. oraz sześć jeźdźców⁴⁷¹.

Natomiast nieco informacji o pancerzach w piechocie dają materiały do pospolitego ruszenia wielkopolskiego z lat 1497 i 1498. W formacji tej odnotowano cztery kolczugi w uzbrojeniu pieszych kopijników⁴⁷², oraz po dwie na uzbrojeniu mieczowników⁴⁷³ oraz kusznika⁴⁷⁴.

⁴⁶⁷ AE, nr 269, 365, 376, 382, 408, 423, 436, 485, 500, 507, 521, 645.

⁴⁶⁸ T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 164–165.

⁴⁶⁹ O. 85, sygn. 2, 3, 4.

⁴⁷⁰ RK, sygn. 43, k. 33–34.

⁴⁷¹ A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 253.

⁴⁷² AE, nr 493, 561, 571, 620.

⁴⁷³ AE, nr 506, 646.

⁴⁷⁴ AE, nr 520.

Wzmianki o pancerzach znajdziemy w opisie eskorty zbrojnej wystawianej przez królewskie miasto Sambor w 1521 r. Byli to strażnik Michał z włócznią i mieczem oraz żołnierz Jakub Frulich w starym pancerzu z rusznicą i mieczem⁴⁷⁵.

3.4.2.1.4. W arsenałach zamkowych

Faktycznie, informację o pancerzach w arsenałach zamkowych mamy tylko dla Wysokiego Zamku we Lwowie. Reszta zamków albo nie posiadała ich w ogóle, albo materiały ich lustracji się nie zachowały⁴⁷⁶. Posiadamy informację o 8 starych i zardzewiałych pancerzach przechowywanych na Wysokim Zamku we Lwowie w 1495 r. (*loricarum inveteratarum sunt octo*)⁴⁷⁷. Te same *lorice antique zerdzeviale octo que penitus nichel valens* spotykamy w niedatowanym rejestrze (z końca XV w.) opisywanym przez J. Szymczaka⁴⁷⁸. Te same pancerze o złej kondycji spotykamy i w 1534 r. (*pancerzow zlich 8*)⁴⁷⁹. Również 8 pancerzy posiadał w XVI w. (ok. 1582 r.) lwowski cech murarzy⁴⁸⁰.

3.4.2.2. Bechtery

Kolejnym rodzajem pancerzy elastycznych były bechtery. Co do pochodzenia i znaczenia terminu istnieją różne koncepcje⁴⁸¹. Były to kurtki bez kołnierza i rękawów, zapinane na ramieniu lub na jednym z boków. Wyróżniały się większą ilością niewielkich płytek, które były ułożone jedna na drugiej od dołu do góry. Płytki te były połączone na brzegach za pomocą ogniw kolczych. Ten pancerz mógł mieć wykonane z plecionki

⁴⁷⁵ O. 82, sygn. 3, k. 152; *Rejestr wozów skarbnych od miast i miasteczek Rzeczypospolitej koronnych na wyprawę wojenną roku 1521 dostarczonych*, wyd. C. Biernacki, Kraków 1886, s. 22 (dalej: RWS); J. Szymczak, *Zbrojna eskorta miejskich wozów wojennych w Polsce w XV–XVI w.*, „Studia z Dziejów Średniowiecza” 2016, nr 20, s. 301.

⁴⁷⁶ Lub dane wzmianki są o wiele późniejsze, np. w Barze w 1551 r. przechowywano 44 *lorice bone* oraz 6 *loricae deteriores*. O. LVI, sygn. 5, k. 4; АЮЗР, ч. 8, т. 1, II, 1893, c. 150; О. Мальченко, *Арсенали...*, c. 174.

⁴⁷⁷ O. LVI, sygn. 144, k. 13v; М. Грушевський, *Опись Львівського замку...*, c. 4; J. Szymczak, *Zasoby uzbrojenia*, [w:] UwPŚ/2, s. 298; О. Мальченко, *Арсенали...*, c. 174; Т. Білушак, *Стан озброєності Високого замку у Львові за актовими джерелами*, „Держава та армія: Вісник Національного університету Львівська політехніка” 2013, №752, c. 8.

⁴⁷⁸ O. I, sygn. 19, k. 17–19v; J. Szymczak, *Zasoby uzbrojenia*, [w:] UwPŚ/2, s. 298.

⁴⁷⁹ O. LVI, sygn. 144, k. 42v; О. Мальченко, *Арсенали...*, c. 174.

⁴⁸⁰ Я. Кісь, *Промисловість Львова...*, c. 110.

⁴⁸¹ Termin bechter (*bechter*, *behtar*, *baktar*) polski bronioznawca Antoni Chodyński wywodzi od starożytnej perskiej nazwy prowincji Baktria, co może znaczyć „zbroja baktryjska”. Jak zaznacza Oleg Schindler, Baktria znajdowała się na części terytorium współczesnego Uzbekistan, Tadżykistan i Afganistan. Terytoria te z pewnością znalazły się w orbicie persyjskich wpływów kulturowych i politycznych. Ponadto w połączeniu z *zirah bakhtar* lub *zirah bagtar* termin ten pojawia się jako nazwa mongolskich pancerzy kolczo-płytowych. Prawdopodobnie rosyjskie słowo *бахтепей* wywodzi się od mongolskiego słowa *bekter*. Nie wiadomo jednak, z jakiego języka termin ten przyszedł na język rosyjski, biorąc pod uwagę, że w językach mongolskich słowo to prawdopodobnie pochodzi od perskiego *begter*. A. Chodyński, *Oręż perski i indoperski XVI–XIX wieku ze zbiorów polskich: katalog wystawy*, Malbork 2000, s. 85, 90; О. Шиндлер, *Доспешная терминология Московии 1445–1625 гг.*, „Valla” 2018, № 4(5), c. 42.

kolczej rękawy lub fartuch. Bechtery łączyły w sobie elastyczność kolczugi i wytrzymałość pancerza płytowego. Wojownik w kolczato-płytowej zbroi był dobrze chroniony, a jednocześnie zachowywał mobilność i elastyczność. Bechtery są często mylone z innym rodzajem pancerza, tzw. juszmanem (ros. *юшман*), od którego się różni rozmiarem płytek. Zwykło się przyjmować, że bechtery wywodzą się ze Bliskiego Wschodu, a konkretnie z Persji, lecz istnieje też pogląd o złotoordyńskim pochodzeniu danego pancerza. Bechtery były znane na Litwie, skąd pierwsza wzmianka o nich pochodzi z 1510 r. Natomiast z terenu Wielkiego Księstwa Moskiewskiego najstarsza informacja pochodzi z 1521 r.⁴⁸² Zapewne na przełomie XV i XVI w. również trafiły na Węgry i do Polski za pośrednictwem Turków i Tatarów⁴⁸³.

W omawianym okresie bechtery spotykamy jedynie na liście strat poniesionych przez jazdę koronną w bitwie sokalskiej 1519 r. Na poboju wstępie zostawiono cztery takie zbroje. Dwie należały do żołnierzy z pocztu rotmistrza i starosty chmielnickiego Jakuba Strusia, po jednej zaś do pocztów Jarosza Ciołkowskiego i Mikołaja Białackiego⁴⁸⁴. Jak widzimy, nie był to oręż popularny, o czym świadczy fakt, że samych pancerzy stracono 237 szt. Wykaz strat sokalskich nieco koliduje z informacjami o tym, że bechtera używali „oficerowie i szeroko rozumiana starszyzna wojskowa”⁴⁸⁵, gdyż widać, że byli to albo zwykli towarzysze lub ich pocztowi. Natomiast nie sposób się nie zgodzić z tym, iż bechter przez ówczesnych był kojarzony z szeroko rozumianym Wschodem. Np. większość jazdy moskiewskiej na obrazie bitwa pod Orszą jest wyobrażona w tzw. bechterach moskiewskich, czyli rodzaju pancerza odmiennego od perskiej odmiany tego uzbrojenia, w postaci kamizelki bez rękawów, zapinanej z boku i na ramionach⁴⁸⁶. W Polsce, najwspanialszym przykładem bechtera jest tzw. bechter poznański z 1580 r.⁴⁸⁷

⁴⁸² Ю. Бохан, *Узбраенне...*, s. 54; О. Шиндлер, *Классификация русских корпусных доспехов XVI века*, „История военного дела: исследования и источники” 2014, т. 5, с. 469.

⁴⁸³ М. Mamet, *Bechter poznański z 1580 roku jako przyczynek do badań nad inskrypcjami na uzbrojeniu*, [w:] *W pancerzu przez wieki. Z dziejów wojskowości polskiej i powszechnej*, red. М. Baranowski, А. Гładysz, А. Niewiński, 2014, s. 120; А. Bóldyrew, *Produkcja i koszty...*, s. 94; А. Swaryczewski: *Platnerze...*, s. 36–37.

⁴⁸⁴ О. 86, sygn. 7, k. 120, 152v, 156–156v; sygn. 12, ks. 3, k. 1, 5v.

⁴⁸⁵ А. Bóldyrew, *Produkcja i koszty...*, s. 94; Idem, *Piechota zaciężna...*, s. 253–254.

⁴⁸⁶ Z. Żygulski, *Bitwa pod Orszą – struktura obrazu*, [w:] *Światła Stambułu*, Warszawa 1999, s. 283; О. Шиндлер, *Неопознанные „московиты”: известные и неизвестные „московитские” бахтерцы XVI–XVII вв.*, „История военного дела: исследования и Источники” 2017, т. 9, с. 263–292.

⁴⁸⁷ O bechterze poznańskim *vide*: Z. Bocheński, *Bechter z roku 1580 i jego pochodzenie na tle typologiczno-porównawczym*, „Studia do dziejów dawnego uzbrojenia i ubioru wojskowego” 1971, cz. 5, s. 5–56; Z. Żygulski, *Broń...*, s. 190; Idem, *Stara broń w polskich zbiorach*, Warszawa 1984, s. 29; М. Mamet, *Bechter poznański...*, s. 120–125.

3.4.3. Oslony skórzane i materiałowe

3.4.3.1. Kabat

Kabat (in. *kabaj*, łac. *cabacium*, z star. niem. *gewæte*, *kawâti*, z tur. i arab. *kaba*) to kaftan uszyty z tkaniny lub skóry, często pikowana, rozcięty z przodu, wiązany lub zapinany⁴⁸⁸. Odzież ten określano też terminami *ioppa* lub *jopula* (fr. *gippon*, *gibbon*, ang. *jupon*, wł. *zupone*)⁴⁸⁹. Były to krótkie pikowane kaftany do bioder, które od XIV w. pełniły funkcję odzieży zakładanej pod zbroje⁴⁹⁰. Przytoczone powyżej nazwy funkcjonowały w świecie cywilnym i mogły oznaczać odzież pikowaną lub skórzaną. Wiadomo, też, że przeszywanice były sprowadzane z Polski na Litwę w końcu XIV w., gdzie były znane pod terminem „jaka” (łac. *iacca*, niem. *Jacke*, fr. *jaquette*)⁴⁹¹. Czasem takie kaftany zbrojono, dodając metalowe zbrojniki lub pierścienie kolczugi. W XV w. do przeszywanic zakładanych pod zbroje płytowe dodawano też rękawy kolcze⁴⁹².

Takie przeszywanice noszono nie tylko pod zbrojami, ale i na zbrojach⁴⁹³, o czym świadczy wzmianka „in lorica alias w panczerzu et in ioppa”⁴⁹⁴. Chroniło to zbroje przed bezpośrednim działaniem promieni słonecznych i nie pozwalało na tak szybkie nagrzewanie się metalu, a po drugie, chroniło kosztowną zbroję przed poważniejszymi uszkodzeniami. Przykładem takiej odzieży jest *jupon (coat of arms)* Edwarda Czarnego Księcia przechowywany w katedrze miasta Canterbury⁴⁹⁵.

Kaftany pikowane spotykamy nieczęsto w ikonografii polskiej, gdyż ich po prostu nie widać pod zbrojami. Przykładami takich wyobrażeń mogą służyć wyobrażenia jeźdźców po stronie polsko-litewskiej na obrazie *Bitwa pod Orszą* (zob. Ryc. 114C).

⁴⁸⁸ I. Turnau, *Słownik ubiorów: tkaniny, wyroby pozatkackie, skóry, broń i klejnoty oraz barwy znane w Polsce od średniowiecza do początku XIX w.*, Warszawa 1999, s. 76; SSt, t. 3, z. 3 (16), s. 215; J. Szymczak, *Rycerz w hełmie...*, s. 104.

⁴⁸⁹ *Kąbath jopula*. SSt, t. 3, z. 3 (16), s. 215.

⁴⁹⁰ W języku czeskim *kabát* dotychczas oznacza odzież wierzchnią typu płaszcz lub bogatą wierzchnią odzież. Zaś słownik języka staroczeskiego podaje, że kabat to „měkký, bavlnou ap. vycpaný oděv do bitvy, zvl. nošený pod brněním” czyli odzież noszona pod zbroją. Wzmianki źródłowe ze słownika Gebauera: „Každý... hráli, meč, puklěř nesiechu a železný klobúk k tomu..., kabat tvrdý nebo pláty”; „w kabatiech s meči, s rukavicemi železnými”; „kabat joppa”. J. Rejzek, *Český etymologický slovník*, Praha 2015, s. 263; J. Gebauer, *Slovník staročeský*, t. 2, Praha 1916, s. 4; *Elektronický slovník staré češtiny*, <https://vokabular.ujc.cas.cz/hledani.aspx> (dostęp: 1 XII 2025).

⁴⁹¹ Свентославский В., *Поверх доспеха...*, с. 35; Ю. Бохан, *Зброя...*, с. 24; I. Turnau, *Słownik...*, s. 73.

⁴⁹² J. Szymczak, *Rycerz w hełmie...*, s. 105–106; Idem, *Produkcja...*, s. 95.

⁴⁹³ D. Nicolle, A. McBride, *French armies of The Hundred Years War*, Osprey, Man at Arms: 337, Oxford 2000, p. 45.

⁴⁹⁴ A. Nowakowski, *Uzbrojenie indywidualne*, [w:] *Polska technika wojskowa do 1500 r.*, red. A. Nadolski, Warszawa 1994, s. 236.

⁴⁹⁵ O danym okazie *vide*: J. Arnold, *The jupon or coat-armour of the Black Prince in Canterbury Cathedral*, „Church Monuments” 1993, vol. 8, p. 12–24.

Widzimy tu zarówno kaftany z długim rękawem, tak i bez rękawów w ogóle. Dla ziem ruskich mamy też wyobrażenie dwóch kaftanów pikowanych z bizantyńskimi *pterygas* przywdzianych pod zbroje płytowe na dwóch strażnikach z ikony Św. Jerzego ze Zwierzynia z końca XV w. (zob. Ryc. 91)⁴⁹⁶.

Kabaty spotykamy wyłącznie w rejestrach jazdy obrony potocznej z 1501 r., gdzie odnotowano ich 70. Odnotowano je w rotach Piotra Chodeckiego (30 sztuk), Jana Krzeczowskiego (2 sztuki), Jana Strusia (28 sztuk), Giebułtowskiego (*Kyeboltawszki*, 1 sztuka), Piotra Oleskiego (8 sztuk) oraz Mikołaja Krezy (1 sztuka)⁴⁹⁷. W żadnym z przypadków kabatowi nie towarzyszyły inne elementy zbroi lub hełmy. Z uzbrojenia ochronnego występowały same tarcze. W części rejestrów, jak np. w rejestrze roty Piotra Chodeckiego rozróżniano kabaty wołoskie (*kabath valaszky*, rum. *cabat*, *cabaturi*) oraz kabaty zwykłe (9 i 21 egzemplarzy)⁴⁹⁸. Kabat pojawia się jeszcze raz jako część wyposażenia konnego strażnika wozu wojennego z Sandomierza w 1521 r. (*equitat Jacobus Miecznik w kabacie de luteo cum gladio et gallea*)⁴⁹⁹.

Należy zauważyć, że rejestrach z 1501 r., w kabatach odnotowano jeźdźców rackich lub łuczników, czyli jeźdźców reprezentujących szeroko rozumiany wschodni „obyczaj” wojskowy⁵⁰⁰. Nie możemy wykluczyć, że korzystali oni ze zwykłych przeszywanic⁵⁰¹. W 1524 r. w Mińsku, w kabatach została spisana część szlachty wasiliskiej, ostrzyńskiej i żołudskiej oraz miednickiej (*на кони в кабатъ; на кони и кабате*), a także wysokodworskiej (ok. 1533 r.)⁵⁰². J. Bohan, zwrócił uwagę, że w spisach litewskiego pospolitego ruszenia z 1563 r., występują wojownicy w kabatach, a więc pancierzach miękkich, zbliżonych lub identycznych do tiegilajów (ros. *тегилай*) wojowników moskiewskich⁵⁰³. Można więc przypuszczać, że kabaty z rejestrów z 1501 r. też mogli być tiegilajami. Na potwierdzenie tej teorii można odwołać się do ikonografii zachodnioeuropejskiej, np. na drzeworycie Niklasa Störa widzimy jeźdźcę tureckiego w pikowanym kaftanie, z typowym uzbrojeniem stradiockim (czyt. rackim, Ryc. 114 A).

⁴⁹⁶ P. Grotowski, *Motywy gotyckiej zbroi...*, s. 54, il. 4.

⁴⁹⁷ O. 85, sygn. 5, k. 22v, *passim*. O. Ганський, *Озброєння...*, с. 202.

⁴⁹⁸ O. 85, sygn. 5, k. 20–25v.

⁴⁹⁹ RWS, s. 18. J. Szymczak, *Rycerz w hełmie...*, s. 104.

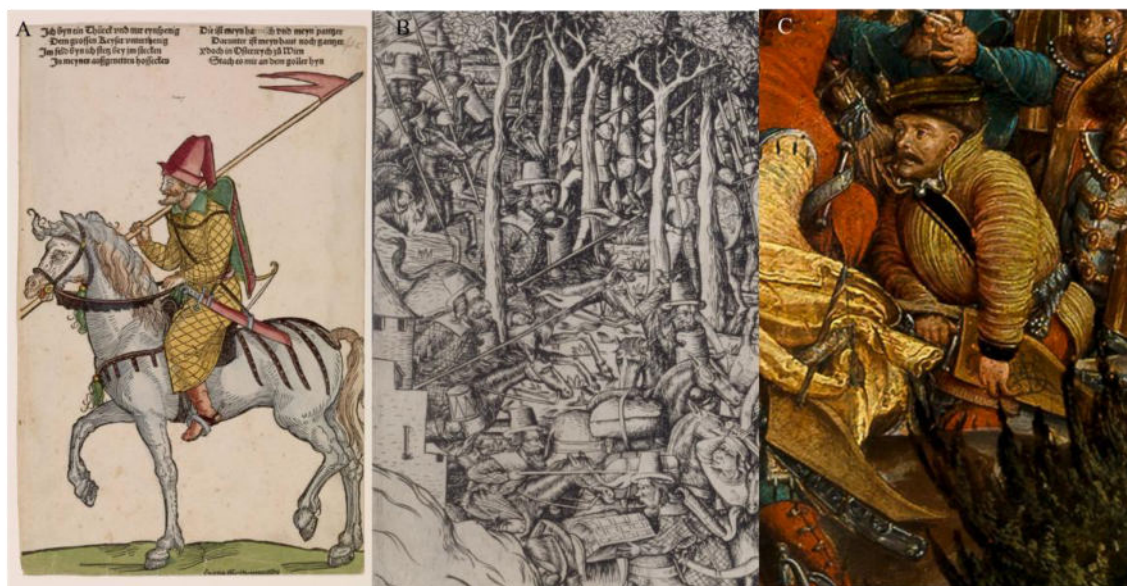
⁵⁰⁰ O. 85, sygn. 5.

⁵⁰¹ J. Szymczak, *Rycerz w hełmie...*, s. 102.

⁵⁰² *Popisy wojskowe pospolitego ruszenia Wielkiego Księstwa Litewskiego (1524–1566)*, opr. G. Lesmaitis, tłum. B. Piasecka, red. K. Łopatecki, Białystok 2016, s. 5, 11, 21.

⁵⁰³ Jak zaznacza O. Shindler, pierwsza wzmianka o *tegilajach* znajduje się w korespondencji Iwana III z królem polskim Kazimierzem Jagiellończykiem z 1489 r. Ю. Бохан, *Узбраенне...*, с. 290; Idem, *Зброя...*, с. 24; О. Шиндлер, *Доспешная терминология...*, с. 40.

Również na drzeworytach *Bitwa pod Fornovo* widzimy stradiotów w tych, że kaftanach (zob. Ryc. 114 B). No i na obrazie *Bitwa pod Orszą* również występują racowie w podobnych kaftanach (zob. Ryc. 114 C)⁵⁰⁴.

Ryc. 114. A) Jeździec turecki, ok. 1530 r., Niklas Stör. B) Stradioci w bitwie pod Fornovo 1495 r. Artysta nieznany, drzeworyt, Francja, 1495/1506.

Pozostaje też kwestia rozróżnienia kabatów i kabatów wołoskich. Hipotetycznie, kabaty wołoskie mogli być dłuższe lub posiadać/nie posiadać rękawy. Możliwie, że zwykłe kabaty były krótsze i wzmocnione (w typie gambesona). Natomiast w przypadku kabatów wołoskich, jeżeli byli to kaftany pikowane to, możliwe, posiadały charakterystyczne kołnierze z jakimi się kojarzą lekkobrojni jeźdźcy bałkańscy (m.in. taki kołnierz jest pokazany na drzeworycie N. Störa)⁵⁰⁵. W konsystorzu lwowskim są też wzmianki o „*iopulam Valachicalem*” za 2 grzywny (96 gr.), co było kwotą znaczną⁵⁰⁶.

Możliwie, że właściwe kabaty wołoskie są pokazane na freskach klasztoru w Moldovite w Vatra Moldovite w Rumunii. Takie kabaty, możliwe, że pikowane, przypominające późniejsze kontusze ze zwisającymi rękawami widzimy na dwóch postaciach: Tomie zwalczającym Turków oraz Turku z liczby „narodów potępionych” w scenie *Sądu ostatecznego* (zob. Ryc. 115 A i B).

⁵⁰⁴ W. Hucul, *Zachodnioeuropejskie korzenie husarii orszańskiej*, „Biblioteka Epoki Nowożytnej” 2016, nr 3, s. 61, 66, ryc. 5, 6; Idem, *Озброєння і тактика гусарської кінноти у візуальних джерелах першої третини XVI ст.*, [в:] *Історія давньої зброї. Дослідження*, Київ 2014, s. 96–107.

⁵⁰⁵ R. Brzeziński, *Polish Armies 1569–1696* (2), Osprey: Men-At-Arms 188, p. 25; M. Williamson, *Dracula's Army*, <https://weaponsandwarfare.com/2019/12/10/draculas-army/> (dostęp: 1 XII 2025).

⁵⁰⁶ AOCLA, t. 2, s. 64, nr 2130.

Ryc. 115. A) Jeździec mołdawski w kaftanie pikowanym (?). Scena *Moldawianin Toma uśmiercający Turków*; B) Turek w kaftanie pikowanym (?) ze sceny *Narody potępione*. Freski klasztoru w Moldowicie (Vatra Moldovitei).

Wzmiankę o kabacie zawiera księga radziecka miasta Drohobycza, gdzie w 1551 r. kabat występuje również jako „thoracem alias kabath”⁵⁰⁷. A. Bołdyrew przypuszcza, że w tym przypadku kabatem może być krótka skórzana kurtka⁵⁰⁸. W testamencie ułożonym w Trembowli w 1486 r. znajdziemy informacje o mieczu, dwóch kapturach (*capucia*) i *iopulam* ocenionych razem na 1 fl. Nie ma pewności czy w tym przypadku chodziło o odzież podkładową, czy o odzież cywilną, ponieważ danemu przedmiotowi towarzyszyła także broń (*balista, gladium*), jak odzież (tuniki, kaptury)⁵⁰⁹.

⁵⁰⁷ *Księga radziecka miasta Drohobycza 1542–1563: z papierów pośmiertnych ś.p. Stefana Sochaniewicza*, wyd. H. Polackówna, Lwów 1936, s. 58–59, nr 160. J. Szymczak, *Rycerz w hełmie...*, s. 104.

⁵⁰⁸ A. Bołdyrew, *Produkcja i koszty...*, s. 96.

⁵⁰⁹ AOCLA, t. 1, s. 332, nr 1627.

3.4.3.2. Kusz

Ryc. 116. Jeździec z orszaku Szawła z *Tryptyku Świętokrzyskiego*. Ponieważ jeździec ten posiada hełm (salada z bartem?), to nie da się wykluczyć, że pod górną warstwą odzieży (jopula? kusz?) posiada jeszcze zbroję. Kwatera ze skrzydła tryptyku Trójcy Świętej, *Nawrócenie św. Pawła*, ok. 1467, Katedra Wawelska, Kraków.

W rejestrach popisowych występuje również termin *kusz* jako określenie rodzaju ochrony tułowia. Zdaniem T. Grabarczyka, nazwa *kusz* może się wywodzić od czeskiego słowa *kůže*, czyli skóra. Ten rodzaj uzbrojenia znany jest z rejestrów z 1477 r., ale występuje również w liczbie 60 egzemplarzy w rejestrze rot Aleksandra Sewera z 1498 r. W źródle tym *kusz* jest konsekwentnie odróżniany od *plachów*. Również same *kusze* dzielą się na *kuszy* właściwe (szt. 39) oraz *kuszy po pas* (szt. 21). Kusz był noszony z elementami zbroi płytowej, takimi jak obojczyk (68 przypadków), szorca (33 przypadki) czy pancerz (26 przypadków), lecz nigdy z plachami. Z tych ostatnich faktów, wspomniany badacz wyciąga wniosek, iż *kusz* nie mógł oznaczać przeszywanicy, gdyż każdy wojownik musiał ją posiadać pod plachami lub pancerzem. Również z rejestru wynika, że *kusz* nie posiadał rękawów, gdyż był przywdziewany z pancerzem o długich rękawach lub rękawami kolczymi. Podsumowując, T. Grabarczyk wysuwa wniosek, że *kusz* był robiony ze skóry, składał się z części przedniej i tylnej, połączonych między sobą na ramionach, a po założeniu, wiązanych po bokach. Badacz ten wysuwa też przypuszczenie, że *kusz* z rejestru roty Sewera mógł być odpowiednikiem ioppy, zaś *kusz po pas* krótszej joppule⁵¹⁰.

⁵¹⁰ O. 85, sygn. 5, k. 5–11. T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 101–103, 106–108, tab. 2; J. Szymczak, *Rycerz w hełmie...*, s. 104. W testamencie spisany w Trembowli w 1486 r. znajdziemy informacje o mieczu, dwóch kapturach (*capucia*) i *iopulam* wycenionych razem na 1 fl. Nie ma pewności czy w tym przypadku chodziło o oręż, czy o odzież cywilną, ponieważ w dokumencie odnotowano zarówno broń (*balista*, *gladium*), jak odzież (*tuniki*, *kaptury*), AOCLA, t. 1, s. 332, nr 1627.

Natomiast czy można stawić znak równości między *kuszami* Sewera i kabatami z rejestrów z 1501 r.? Wydaje się, że nie. Jak już wyżej zauważono, w *kuszach* występowali kusznicy w latach w 1477 i 1498 r.⁵¹¹, natomiast w kabatach racowie i lekkozbrojni łucznicy. Możliwe, że kusz był wykonany ze skóry, kabat natomiast z tkaniny.

3.5. Elementy zbroi płytowej

3.5.1. Obojczyki (kołnierze płytowe)

Obojczyki w Polsce średniowiecznej kryły się pod terminami: *ambagium*, *collar*, *colenrium*, *colners*, *colnyr* (in. *kolner*, *kolnar*). W ówczesnej polszczyźnie był to *oboyczek*, *woboyczek*, *oboychyk*. W przypadku wcześniejszych egzemplarzy z plecionki kolczej mógł to być *panzirkolnar*⁵¹². Jak zaznacza Włodzimierz Kwaśniewicz, określenie „obojczyk” występujące w źródłach z epoki, to „nieprecyzyjnie stosowana nazwa autonomicznej części zbroi płytowej chroniąca szyję od ciosu z przodu oraz barki, mylona często z kołnierzem”⁵¹³. Swaryczewski skupił się na funkcji danego przedmiotu: „[obojczyk] oznacza blache otaczającą szyję i chroniącą właśnie obojczyk od ciosu, a czasem także barki”⁵¹⁴. Większość wzmianek o obojczykach pochodzi z rejestrów popisowych, lecz pytaniem otwartym jest to, na ile rozróżniały ówcześni pisarze *stricte* kołnierze i podbródki (*barty*) oraz czy wpisywały ich razem do kategorii obojczyków. Dlatego w naszym badaniu będziemy się dotrzymywać współczesnej klasyfikacji: czyli pod obojczykami będziemy rozumieli kołnierze (i w mniejszym stopniu podbródki) oraz podbródki właściwe (jeżeli o nich jest mówiono w źródłach wprost).

Wydaje się, iż większość obojczyków w źródłach była właśnie kołnierzami. Kołnierz – jak zaznacza W. Kwaśniewicz – „konstrukcyjnie był kilkufolgową częścią, w przeciwieństwie do obojczyka który był dwuczęściowym elementem konstrukcyjnym zbroi spinanym na ramionach”⁵¹⁵.

⁵¹¹ T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 101–103, tab. 2.

⁵¹² J. Szymczak, *Rycerz w hełmie...*, s. 115; P. A. Nowakowski, *Arsenały...*, s. 128–129; A. Nowakowski, *Uzbrojenie ochronne*, [w:] UwPŚ/2, s. 89.

⁵¹³ W. Kwaśniewicz, *Leksykon dawnego uzbrojenia ochronnego...*, s. 86; Idem, *Encyklopedia dawnej broni...*, s. 221.

⁵¹⁴ A. Swaryczewski, *Płatnerze...*, s. 59–60.

⁵¹⁵ W. Kwaśniewicz, *Leksykon dawnego uzbrojenia ochronnego...*, s. 86; Idem, *Encyklopedia dawnej broni...*, s. 221.

W latach 30. XV w., pojawiły się pierwsze egzemplarze płytowe, a później folgowie. Kołnierz mógł mieć różne kształty, zazwyczaj składając się z dwóch metalowych płyt połączonych na ramionach⁵¹⁶. Czasami osłona szyi była wykonana w formie elastycznego, segmentowego kołnierza, który był robiony z 2–3 wąskich listewek⁵¹⁷. W przypadku pełnego garnituru zbroi kopijniczych kołnierze zakładano pod napierśnik, co w innych przypadkach, zależnie od konstrukcji zakładano ich na sam kirys lub pancerz⁵¹⁸. Dlatego aby górna krawędź kołnierza nie ocierała o szyję pod niego zakładano szal. Cały proces przywdziewania kołnierza (lecz jak się wydaje nie pochodzi on z oryginalnego zestawu) w przystępny sposób opisał Ewart Oakeshott na przykładzie zbroi przypisywanej niemieckiemu baronowi rozbójnikowi Kunstu Schottu von Hellingenu (zm. 1526 r.)⁵¹⁹.

Jak zaznacza A. Kwiatkowski, w badanym okresie, obojczyki kolecze, folgowie i płytowe stosowano równolegle⁵²⁰. Ceny na obojczyki zależały od ich budowy i jakości. Jak podaje J. Szymczak, ceny na obojczyki wzrosły w XV w., z powodu modernizacji ich konstrukcji. W końcu XV w. zwykły piechur mógł zakupić obojczyk za 24 gr., strzelec konny za 42 gr., a kopijnik za 48 gr. Na Rusi trafiały się również przypadki oceniania obojczyków kwotą w 1 grzywnę (48 gr., 1445 r.) oraz droższej po 2 fl. (60 gr., 1487 r.)⁵²¹. Dany fakt jest interpretowany przez T. Grabarczyka jako przejaw wzrostu cen na obojczyki w związku ze zmianami konstrukcyjnymi powstałymi wraz z rozwojem zbroi płytowej, bowiem nowomodne egzemplarze folgowie musiały kosztować drożej. Choć, jak zaznacza badacz, dane kwoty były raczej zawyżone, gdyż pochodzą z zapisek sądowych, a więc ich wartość mogła być zawyżana celowo przez poszkodowanego⁵²².

⁵¹⁶ A. Michalak, *Arma confini...*, s. 52.

⁵¹⁷ К. Блэр, *Рыцарские доспехи...*, с. 102; Д. К. Стоун, *Большая энциклопедия оружия и доспехов. Оружие и доспехи всех времен и народов*, Москва 2010, с. 114–115.

⁵¹⁸ Częściej jednak kołnierz zakładano pod kirys, dzięki czemu lepiej się trzymał, a ciężar był bardziej równomiernie rozłożony. Rzeczywiście, w tych zbrojach, w których hełm był mocowany nad kołnierzem i w których, jak zaczęto to robić od 1500 r., naramienniki mocowano do kołnierza za pomocą pasków z klamrami, utrzymywał on prawie cały ciężar zbroi. К. Блэр, *Рыцарские доспехи...*, с. 102–103.

⁵¹⁹ Wybitny bronioznawca opisywał w tym przypadku zbroje roboty norymberskiej (lata 90. XV w., kolekcja prywatna Ronalda S. Laude'a). Przez długi czas uważano, iż jest to homogeniczny garnitur, lecz w ostatnim czasie na ten temat wypowiedział się Chris Dobson, który dowodzi, iż jest to „zbroja budowana przez pięć stuleci”. Э. Окшотт, *Оружие...*, с. 423–424; Ch. Dobson, *Kunz Schott...*, (dostęp: 1 XII 2025)

⁵²⁰ K. Kwiatkowski, *Wojska zakonu...*, s. 391.

⁵²¹ *clobuczek sicut marca et oboyczek sicut alia marca*. AGZ, t. 14, nr 1325, s. 163; AOCLA, t. 1, s. 383. J. Szymczak, *Ceny broni...*, [w:] UwPŚ/2, s. 283, tab. 5; Idem, *Rycerz w hełmie...*, s. 115.

⁵²² T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 98.

3.5.1.1. Ikonografia obojczyków

Ikonografia z ziem polskich nie wnosi wiele informacji o obojczykach, które zwykle ukazywane są jako integralnej części zbroi pełnej, zwykle widać tylko górną część kołnierza⁵²³. Wyobrażenia dygnitarzy królewskich na Rusi też nie dają wystarczająco informacji na ich temat. Kołnierz folgowy starszego typu możemy obserwować na *Epitafium* i nagrobku Wirzbięty z Branic, starosty sanockiego (zm. 1424/1425 r., zob. Ryc. 83)⁵²⁴. Kołnierz kolczy widać na nagrobku Rafała Tarnowskiego, starosty lwowskiego (zm. 1441 r.) z Przeworska (zob. Ryc. 81)⁵²⁵. Być może właśnie szyja jest osłonięta kołnierzem ze skóry zamykanym na guziczki albo jest to wyobrażenie kołnierza odzieży spodniej wystającej nad obojczykiem. Gotycki kołnierz folgowy o bardziej zaawansowanej konstrukcji możemy również dostrzec na nagrobku Feliksa z Paniewa, starosty generalnego podolskiego (zob. Ryc. 86)⁵²⁶. Co do wyobrażeń powstałych na ziemiach ruskich, to kołnierze folgowe oraz, być może, kolcze można również zobaczyć na przedstawieniach sylwetek trzech strażników na murach z ikony Św. Jerzego ze Stupnicy (zob. Ryc. 88 B)⁵²⁷. Kołnierze czy raczej bardzo schematyczne wyobrażenia bartów znajdziemy na strażnikach z ikony Św. Jerzego ze wsi Zwierzyń (zob. Ryc. 91)⁵²⁸. Natomiast nie jest jasne, jak skonstruowany jest obojczyka w zestawie uzbrojenia Św. Jerzego ze Stupnicy (zob. Ryc. 88 A)⁵²⁹.

3.5.1.2. Obojczyki w jeździe

Z ustaleń T. Grabarczyka wynika, że obojczyki były najpopularniejszym przedmiotem uzbrojenia ochronnego polskich zaciężnych jeźdźców wspominanych w rejestrach z lat 1471, 1474, 1477, 1497 i 1498. Obojczyki odnotowano 910 razy⁵³⁰. Do tej liczby dodać należy jeszcze 108 obojczyków w uzbrojeniu 146 żołnierzy z rotty Gotarda z 1474 r., które nie zostały uwzględnione przez wspomnianego badacza⁵³¹. Daje to ogółem 46% żołnierzy z obojczykami w wyżej wspomnianych latach⁵³². W rocie tej

⁵²³ Listę wyobrażeń kołnierzy podaje w swojej pracy P. A. Nowakowski, vide: Idem, *Arsenały...*, s. 129; T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 98.

⁵²⁴ Lecz osobiście uważam, że chodzi tu raczej o schematyczne wyobrażenie czepeca kolczego przymocowanego do przyłbicy starszego typu (tzw. bascineta). P. A. Nowakowski, *Arsenały...*, s. 129, 249–253, tab. 7–11.

⁵²⁵ P. A. Nowakowski, *Arsenały...*, s. 258, tab. 16.

⁵²⁶ *Ibidem*, s. 129, 249–253, 283, tab. 7–11, 41.

⁵²⁷ В. Свенціцька, О. Сидор, *Спадщина віків...*, c. 54, іл. 29.

⁵²⁸ P. Grotowski, *Motywy gotyckiej zbroi...*, s. 54, il. 4.

⁵²⁹ В. Свенціцька, О. Сидор, *Спадщина віків...*, іл. 29, c. 54.

⁵³⁰ T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 98–99, 103, tab. 2.

⁵³¹ O. 86, sygn. 12, ks. 4, k. 1–7v.

⁵³² T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 59, 103, tab. 1–2.

obojczyki występowały w różnych kombinacjach z pancerzami, kirysami, szorcami, kapalinami, łebkami etc. Co charakterystyczne, często pojawiają się zestawy obojczyków z płytowymi napierśnikami i przywdzianymi pod nich pancerzami⁵³³. Warto tu odnieść się do przykładu roty Aleksandra Sewera z 1498 r. w której odnotowano 60 obojczyków, co znaczy, że miało je 92% żołnierzy⁵³⁴. Natomiast w rotach pełniących służbę w ziemiach ruskich w 1501 r. sytuacja była inna. W rejestrach 13 rot zostały odnotowane zaledwie 34 obojczyki. Najwięcej – 12 było ich w rocie Mikołaja Krezy; 10 w oddziale Jana Strusia; 8 w rocie Piotra Chodeckiego; 2 u Giebułtowskiego; po jednym u Jakuba Morawca oraz Waśki⁵³⁵.

Wśród kuszników konnych z 1501 r. odnotowano tylko jednego żołnierza z rot Mikołaja Krezy (poczet Marcina Chyżeńskiego) posiadającego obojczyk⁵³⁶. Zapewne więc, w przypadku tej kategorii żołnierzy, większość obojczyków wchodziła w skład uzbrojenia określanego w rejestrach jako zbroja strzelcza. Wśród strzelców z bronią palną z obojczykiem, w pancerzu i szłomie odnotowany został też jeden towarzysz – Lenart z roty Jana Strusia⁵³⁷. Wśród łuczników spotkamy trzech zbrojnych z obojczykami. Pierwszy z nich to żołnierz w przyłbicy, pancerzu i obojczyku z rot Mikołaja Krezy, kolejnymi byli towarzysze Jan Głak i Pyłyp Kuryłowski, w pancerzach i obojczykach z rot Strusia⁵³⁸. Kolejne trzy obojczyki posiadali półkopijnicy – dwa z rot Krezy oraz jeden z rot Strusia⁵³⁹. Również wśród husarzy obojczyki cieszyły się niewielką popularnością. W tej kategorii tylko pięciu posiadało obojczyki i pancerze⁵⁴⁰. Kolejne trzy obojczyki posiadali żołnierze w pancerzach i przyłbicach ze strzałami⁵⁴¹. Natomiast najchętniej sięgały po ten oręż mieczownicy. Wśród nich można spotkać 26 zbrojnych z obojczykami w różnych kombinacjach z pancerzami, hełmami i tarczami⁵⁴². Warto zwrócić uwagę, że w rejestrach z 1501 r. obojczyki nigdy nie były łączone z elementami zbroi płytowej, a jedynie z pancerzami. Nigdy też nie występowali jako jedyna osłona ciała.

⁵³³ O. 86, sygn. 12, ks. 4, k. 1–7v.

⁵³⁴ T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 98–99.

⁵³⁵ O. 85, sygn. 5, k. 20–25v, 34–42v, 64v–70, 88–96v, 115–121v, 123–124v.

⁵³⁶ Ów żołnierz miał jeszcze przyłbicę, pancerz i kuszę. O. 85, sygn. 5, k. 119.

⁵³⁷ O. 85, sygn. 5, k. 41v–42.

⁵³⁸ O. 85, sygn. 5, k. 35, 41, 118.

⁵³⁹ O. 85, sygn. 5, k. 41, 116v, 117.

⁵⁴⁰ O. 85, sygn. 5, k. 20, 37v, 41, 123.

⁵⁴¹ O. 85, sygn. 5, k. 40, 116v, 118v.

⁵⁴² O. 85, sygn. 5, k. 20, 22v–25. 35, 37v, 65, 68v, 117–119v.

Należy zauważyć, że po bitwie sokalskiej obojczyki nie występują w spisach utraconego uzbrojenia⁵⁴³. Z kolei w chorągwi nadwornej obojczyk został odnotowany tylko raz⁵⁴⁴. Wzmianki o obojczykach w uzbrojeniu jady pospolitego ruszenia znajdujemy też w materiałach wielkopolskiego pospolitego ruszenia z lat 1497–1498, gdzie odnotowano trzy obojczyki (*ambagio*), wszystkie na uzbrojeniu kuszników konnych⁵⁴⁵.

3.5.1.3. Obojczyki w piechocie

Informacje o obojczykach na wyposażeniu piechurów pochodzą z lat 70. XV w. i nie dotyczy badanego regionu⁵⁴⁶. Natomiast w rejestrach z końca XV w., opisujących rotę przebywającą na Rusi i Podolu obojczyki nie występują⁵⁴⁷. Badania A. Bołdyrewa również nie wykazały obecności obojczyków w piechocie zaciężnej z I poł. XVI w. Jedynymi użytkownikami obojczyków mogli być kopijnicy piesi, o czym świadczy ikonografia, np. na obrazie *Bitwa pod Orszą*, gdzie ukazano piechura w kirysie i obojczyku płytowym⁵⁴⁸.

Tylko jeden obojczyk znajdziemy w uzbrojeniu pieszych zastępców z pospolitego ruszenia z Wielkopolski. Miał go lekki kopijnik, który ponadto uzbrojony był w pancerz, hełm, włócznię i miecz⁵⁴⁹.

3.5.1.4. Obojczyki w arsenałach zamkowych

Obojczyki znajdowały się w arsenale lwowskiego Zamku Wysokiego. W 1495 r. przechowywano tam 22 obojczyki (przy 8 pancerzach)⁵⁵⁰. W kolejnym niedatowanym rejestrze z końca XV w. było ich 20⁵⁵¹. W 1534 r. odnotowano ich w liczbie mniejszej – *oboyczkow zlich 6*⁵⁵².

Wydaje się, że przytoczone wyżej niewielkie liczby obojczyków nie do końca oddają stan faktyczny. Wydaje się, że omawianym okresie ta część uzbrojenia zaliczana

⁵⁴³ O. 86, sygn. 7, k. 8–267; sygn. 12, ks. 3, k. 1–19v.

⁵⁴⁴ J. Kałużny, *Uzbrojenie i wyposażenie...*, s. 34.

⁵⁴⁵ AE, nr 269, 276, 376.

⁵⁴⁶ T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 167.

⁵⁴⁷ O. 85, sygn. 2–4.

⁵⁴⁸ A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 246.

⁵⁴⁹ AE, nr 493.

⁵⁵⁰ O. LVI, sygn. 144, k. 13; M. Грушевський, *Опись Львівського замку...*, c. 4. J. Szymczak, *Zasoby uzbrojenia*, [w:] UwPŚ/2, s. 298; O. Мальченко, *Арсенали...*, c. 174.

⁵⁵¹ *Item oboyczkow XX eisd finites*. O. I, sygn. 19, k. 17. J. Szymczak, *Zasoby uzbrojenia*, [w:] UwPŚ/2, s. 298.

⁵⁵² O. LVI, sygn. 144, k. 42. O. Мальченко, *Арсенали...*, c. 178.

były już do zestawów zbroi kopijniczej (w postaci podbródków) i strzelczej, dlatego nie odnotowywano ich osobno, czy to w rejestrach rot, czy w wykazach uzbrojenia⁵⁵³. Wyjątek stanowił ekwipunek żołnierzy słabiej wyekwipowanych, gdzie obojczyk był spisywany jako odrębny element uzbrojenia, aczkolwiek występujący wspólnie z innymi, jak np. pancerz. Oznacza to, że sięgali po obojczyki także ci wyposażeni najskromniej, zapewne też najubożsi żołnierze. Generalnie uznać należy, że obojczyki były wciąż popularne, ale nie tyle jako odrębna część uzbrojenia ochronnego, ale jako składowa zbroi kopijniczej czy strzelczej.

3.5.2. Podbródki (*barty*)

Podbródkiem (*barth*) nazywano płytową osłonę uformowaną na kształt ludzkiego podbródka, mocowaną na sztywno do napierśnika w sposób umożliwiający osłonę gardła i podbródka. Często był noszony był z saladą, a niekiedy z kapalinem⁵⁵⁴. W źródłach dotyczących wojsk zaciężnych *barth* wzmiankowany jest jedynie w rejestrze roty Hannusza Szolca (1498). Spotykamy tam dwóch kopijników w zbrojach kopijniczych *bez bartha*, z czego można wysnuć wniosek, że reszta kopijników je posiadała⁵⁵⁵. Można więc przyjąć, że podobnie jak obojczyki także podbródki stanowiły składową części zbroi kopijniczych, nie odnotowywano ich więc osobno.

3.5.2.1. Ikonografia bartów

Kombinacje kapaliny i podbródka widać na malowidłach haczkowskich, prawdopodobnie podbródki ma tam trzech żołnierzy w scenie Niesienie krzyża oraz jeden ze sceny Chrystus przed Piłatem⁵⁵⁶. W tym miejscu należy przytoczyć również informacje o hełmie z podbródkiem z epitafium Stanisława Choberskiego, herbu Topór⁵⁵⁷. U nóg klęczącego rycerza widzimy saladę z podbródkiem (zob. Ryc. 99)⁵⁵⁸. Nico informacji o podbródkach można zaczerpnąć z rycin *Latopisu Radziwiłłowskiego*. Na jednej z nich widzimy dwóch wojowników, których *barthy* są wzmocnione parami

⁵⁵³ J. Kałużny, *Uzbrojenie i wyposażenie...*, s. 34. T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 157; Idem, *Jazda zaciężna...*, s. 89; A. Nowakowski, *Uzbrojenie ochronne*, [w:] UwPŚ/2, s. 81, 90.

⁵⁵⁴ A. Nowakowski, *Uzbrojenie ochronne*, [w:] UwPŚ/2, s. 76; J. Szymczak, J. Szymczak, *Ceny broni...*, [w:] UwPŚ/2, s. 264; A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 255; R. Moffat, *Medieval Arms...*, vol. 2, p. 192–193.

⁵⁵⁵ *Andrysz z Wraczyślawjya w kopynyczy sbroj bez bartha; Item Woyczzech sz Pyaszku w kopynyczy sbroj bez barthu*. O. 85, sygn. 2, k. 110v–111. T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 157.

⁵⁵⁶ M. Glinianowicz, *Elementy uzbrojenia...*, s. 64, 66, 75, ryc. 5: B, D–E, 3: C.

⁵⁵⁷ W. Pociecha, *Choberski Stanisław...*, s. 446–447; UCNP, s. 162; *Rejestr popisowy ciężkozbrojnych pocztów dworzan...*, s. 12–13; P. A. Nowakowski, *Arsenały...*, s. 117–118, 314–315, tab. 72–73.

⁵⁵⁸ P. A. Nowakowski, *Arsenały...*, s. 117–118, 314–315, tab. 72–73.

zaokrąglonych tarcz przynitowanych w okolicy uszu. Jeśli artysta oddał tu rzeczywisty wygląd uzbrojenia, to było to rozwiązanie nietypowe, gdyż takie tarcze zwykle mocowano nie do podbródka, ale bezpośrednio do hełmu⁵⁵⁹. W innym miejscu widać drabanta z dużym toporem, w półzbroi z podbródkiem, ale bez hełmu (zob. Ryc. 117 D)⁵⁶⁰.

Ryc. 117. A) Żołnierz ze sceny *Niesienie krzyża*. Malowidła kościoła w Haczowie; B) i C) Fragmenty z *Latopisu Radziwiłłowskiego* (k. 9, 11). D) Drabant, fragment miniatury z *Latopisu Radziwiłłowskiego* (k. 96v); E) Postać w zbroi strzeleczej z pugińalem z *Latopisu Radziwiłłowskiego*.

3.5.3. Szorce

Przez długie wieki podbrzusze wojownika było osłonięte „spodnicą” wykonaną z kolczugi. Z rozwiązana takiego korzystano aż do XVII w., lecz rozwój sztuki płatnerskiej doprowadził do pojawienia się pierwszych konstrukcji folgowych zwanych szorcami⁵⁶¹. Pierwsze szorce pojawiły się w Europie Zachodniej około 1370 r.⁵⁶² Składały się z zachodzących na siebie poziomych folg, połączonych przegubowo w celu zapewnienia im elastyczności. Szorce mogli być również dwuczęściowymi, wtedy przedni i tylny element tworzyli swego rodzaju metalową spódnicę⁵⁶³. Fragmenty podobnej wczesnej szorcy z II poł. XIV w., z paskami blachy o szerokości 2,5–3,6 cm pochodzą z Siedlątkowa⁵⁶⁴. W zbrojach jeździeckich przedni element mógł być wycięty łukowato w

⁵⁵⁹ Ю. Бохан, *Вайсковая справа...*, с. 58–29, рyc. 4 (1, 16).

⁵⁶⁰ PJI (dostęp: 1 XII 2025)

⁵⁶¹ Typologię szorc używanych w Polsce w omawianym okresie opracował A. Nowakowski, który wyodrębnia trzy ich typy, zob.: A. Nowakowski, *Uzbrojenie ochronne*, [w:] UwPŚ/2, s. 91–92.

⁵⁶² К. Блэр, *Рыцарские доспехи...*, с. 53.

⁵⁶³ P. Walker, *The History of Armour 1100–1700*, Ramsbury 2013, p. 82–86.

⁵⁶⁴ J. Szymczak, *Rycerz w hełmie...*, s. 116.

rejonie pachwiny, takie wycięcie pozwalało dosiadać konia⁵⁶⁵. Tylony zaś element był często wykonany z mniejszej liczby folg. Szorce mogły być przynitowane do dolnej krawędzi napierśnika lub wykonane jako oddzielny element, na który nachodzi napierśnik⁵⁶⁶. Szorce piechurów mogły przybierać formę pełnej metalowej spódnicy⁵⁶⁷. Właśnie takie fartuchy możemy obserwować na dwóch piechurach walczących w pełnych zbrojach w pierwszym szeregu wojsk jagiellońskich na obrazie *Bitwa pod Orszą*⁵⁶⁸. Użycie folgowych szorc nie oznaczało, że całkiem zrezygnowano z plecionki kolczej dla osłony podbrzusza. Pod szorce folgowe nadal często przywdziewano spódnice kolczą (*loripedium dico shurcz, panczershucz*)⁵⁶⁹.

W źródłach polskich szorce mogą się występować jako *sorcze, sorcae, schorze, schortcz, schorcze, podpaska, podpaschnyk*. Nie są znane ceny na szorce z państwa polskiego, lecz w państwie krzyżackim na pocz. XV w. ceny szorce oscylowały w granicach od 3 wiardunków (36 gr.) do 3 grzywien (144 gr.)⁵⁷⁰.

3.5.3.1. Szorce w jeździe

Szorce w rejestrach popisowych jazdy zaciężnej w latach 70. XV w. zostali odnotowane 17 razy. Były one elementem uzbrojenia ochronnego i wchodziły one w skład wyposażenia zarówno kopijników, jak i jeźdźców średniozbrojnych⁵⁷¹. Do tej liczby należy jeszcze doliczyć 12 szorc jeźdźców rotmistrza Gotarda z Radlina w 1474 r. W tej rocie przy zbrojach siedmiu kopijników zostało zaznaczone, iż posiadają one szorce⁵⁷². Podobna sytuacja z szorcami występowała w rocie Jakuba Białego z tego samego roku. Tam również tylko ośmiu kopijników posiadało *arma integra cum shorcze* lub *arma integra et sorcae*⁵⁷³. Fakt ten A. Nowakowski wyjaśnia tym, iż jeźdźcy ci mogli posiadać szorce folgowe starszego typu, przypinane do kirysu rzemieniami, natomiast pozostali kopijnicy również posiadali szorce, lecz były to egzemplarze krótkie, łączone na stałe z napierśnikiem i naplecznikiem. Właśnie takie osłony podbrzusza były typowe

⁵⁶⁵ T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 168.

⁵⁶⁶ Schemat budowy szorcy, *vide*: P. Walker, *The History of Armour...*, p. 84; A. Nowakowski, *Uzbrojenie ochronne*, [w:] UwPŚ/2, s. 90.

⁵⁶⁷ E. Oakeshott, *European weapons...*, p. 100–101.

⁵⁶⁸ A. Böldyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 246.

⁵⁶⁹ T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 108–109, przyp. 178; K. Kwiatkowski, *Wojska zakonu...*, s. 391.

⁵⁷⁰ J. Szymczak, *Produkcja...*, s. 109; Idem, J. Szymczak, *Rycerz w hełmie...*, s. 116–117; T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 109; A. Nowakowski, *Uzbrojenie ochronne*, [w:] UwPŚ/2, s. 90; Idem, *Uzbrojenie wojsk krzyżackich...*, s. 90.

⁵⁷¹ T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 103, tab. 2.

⁵⁷² O. 86, sygn. 12, ks. 4, k. 1, 1v, 2, 2v, 3, 3v, 5v, 6, 6v. O. Hański, *Rota konna...*, s. 221, tab. 3.

⁵⁷³ O. 85, sygn. 1, k. 1–4v; T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 109.

dla zbroi gotyckich⁵⁷⁴. Pozostałe szorce posiadało pięciu średniozbrojnych, którzy używali ich wraz z: napierśnikiem, pancerzem, obojczykiem i rękawicami lub z kirysem i obojczykiem, kolejny z kirysem, obojczykiem i nakolankami; następny z kapalinem, napierśnikiem i obojczykiem, a ostatni z kirysem⁵⁷⁵. W rejestrze z 1477 r. odnotowano jeźdźca z szorcą, był to jednak konny wchodzący w skład niewielkiego pieszego proporca *Krczonowskiego*. Ów żołnierz posiadał *plechi obadwa schorcza capalyn oboyczek*⁵⁷⁶.

Największą liczbę szorc, bowiem 30, odnotowano w rejestrze roty Aleksandra Sewera z 1498 r. W oddziale tym w szorce było wyposażonych 30 z 65 średniozbrojnych jeźdźców⁵⁷⁷. Z kolei w 1501 r. odnotowano tylko dwie szorce, czyli tylko 0,09% od liczby wzmianek o uzbrojeniu jeźdźców. Szorce te należały do jeźdźców z roty P. Chodeckiego i pocztu Jemielnickiego. Co jest warte odnotowania, pierwszy strzelec posiadał tylko szorce i zarękawia (sic!), kolejny zaś, mieczownik tylko szorce i rękawy koczne (sic!)⁵⁷⁸. Co charakterystyczne, w tym 12-konnym poczie poza dwoma kopijnikami byli to „najcięższej” uzbrojeni wojownicy, gdyż resztę składali racowie i łucznik. Był to jednak wyjątek, szorce standardowo wchodziły w zestaw zbroi kopijniczej i strzelczej.

3.5.3.2. Szorce w piechocie

Jak wynika z analizy rejestrach popisowych piechoty zaciężnej z XV w. żaden z piechurów nie miał szorcy⁵⁷⁹. W XVI w., kiedy doszło do zredukowania zbroi kopijniczej i powstanie *de facto* półzbroji (czyli tzw. „kirysa zupełnego”) szorce też były odnotowywane nieczęsto, wszystkie te wzmianki o nich pochodzą z 1538 r.⁵⁸⁰ Nie ma więc dowodów na to, że w omawianym okresie piechurzy w służbie polskiej używali szorc.

3.5.3.3. Ikonografia szorc

Wczesny typ szorc folgowych na ziemiach polskich widzimy na nagrobku Wirzbięty z Branicy (ok. 1425 r.). Fartuch starosty sanockiego sięga do połowy uda i składają się z ok. 7–9 folg⁵⁸¹. Dość specyficzny wygląd mają szorce na nagrobku Rafała

⁵⁷⁴ A. Nowakowski, *Uzbrojenie ochronne*, [w:] UwPŚ/2, s. 90–91.

⁵⁷⁵ O. Hański, *Rota konna...*, s. 226–228, tab. 4.

⁵⁷⁶ O. 85, sygn. 1, k. 19; T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 168.

⁵⁷⁷ T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 109.

⁵⁷⁸ O. 85, sygn. 5, k. 22.

⁵⁷⁹ T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 168.

⁵⁸⁰ A. Böldyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 247–248.

⁵⁸¹ P. A. Nowakowski, *Arsenały...*, s. 132, 249, 251, tab. 7, 9; J. Szymczak, *Rycerz w hełmie...*, s. 116–117.

z Tarnowa i Jarosławia (ok. 1441 r.)⁵⁸². Jeżeli intencją rzeźbiarza było pokazanie fartucha, to posiada on sześć folg i jest założony na przeszywanicę (zob. Ryc. 81). Ukazane na płycie nagrobnej Feliksa Paniewskiego (ok. 1488 r.) szorce są integralną częścią kirysa, posiadają pięć „falistych” folg oraz przymocowane taszki (zob. Ryc. 86).⁵⁸³ Całkiem odmienny typ szorcy z łukowatym wycięciem o podczepionymi taszkami posiada Rafał Jakub z Jarosławia i Przeworska (zm. 1493 r.) na swoim epitafium (zob. Ryc. 82)⁵⁸⁴. Szorce dwóch ostatnich rycerzy należy zaliczyć raczej do typu pierwszego wg. Nowakowskiego⁵⁸⁵. Szorce na epitafium dworzanina Stanisława Choberskiego (zm. 1520 r.) składają się z czterech szerokich pasów metalu połączonych ruchomymi nitami i są raczej przymocowane do kirysu na stałe (zob. Ryc. 87)⁵⁸⁶. Dane szorce też z ostrożnością można odnieść do typu pierwszego wg. Nowakowskiego. Podobny okaz widzimy również na Św. Jerzym na ikonie ze Stupnicy (zob. Ryc. 88 A). Tu szorce są pokazani bardzo schematycznie i posiadają 4–5 folg⁵⁸⁷. Możliwie, że intencją malarza było pokazanie właśnie szorcy gotyckiej, skróconej z przodu i nie posiadającej taszek⁵⁸⁸.

Szorce pieszych wojowników z malowideł kościoła w Haczowie nie odznaczają się realistycznością. Wszystkie postacie w zbrojach posiadają szorce krótkie, dopasowane do talii, w większości dwufolgowe i z łukowatym wycięciem (zob. Ryc. 94, 117, 126).⁵⁸⁹ Szorce o większej liczbie folg o bardzo małym wycięciu widzimy na dwóch postaciach z *Latopisu Radziwiłłowskiego* (zob. Ryc. 90, 117)⁵⁹⁰.

3.5.4. Taszki

Ponieważ w XV w. ogólną tendencją było skracanie szorc, to problem osłony przestrzeni między przednią szorcą a nabiodrkiem próbowano rozwiązać wprowadzając nowy element – płytowe taszki⁵⁹¹. Ten element powstał we włoskich warsztatach płatnerskich. Początkowo były to niewielkie prostokątne tarczki mocowane do dolnej folgi szorcy. W latach 30. XV w. taszki stały się dłuższe i do ok. 1450 r. często miały

⁵⁸² P. A. Nowakowski, *Arsenały...*, s. 258, tab. 16.

⁵⁸³ *Ibidem*, s. 283, tab. 41.

⁵⁸⁴ L. Kajzer, *Uzbrojenie...*, s. 75; P. A. Nowakowski, *Arsenały...*, s. 117, 289, tab. 47.

⁵⁸⁵ A. Nowakowski, *Uzbrojenie ochronne*, [w:] UwPŚ/2, s. 91.

⁵⁸⁶ P. A. Nowakowski, *Arsenały...*, s. 117–118, 314–315, tab. 72–73; P. Łopatkiewicz, *Tablicowe Epitafium...*, s. 87–124.

⁵⁸⁷ Ю. Ольхович–Новосадиук, *Святой Юрій...* (dostęp: 1 XII 2025)

⁵⁸⁸ Podobną szorcę widzimy w pracy W. Boehaima, *vide*: В. Бехайм, *Энциклопедия...*, s. 82, рис. 93.

⁵⁸⁹ M. Glinianowicz, *Elementy uzbrojenia...*, s. 63–69.

⁵⁹⁰ РЛ, k. 96v, 132, 342 (dostęp: 1 XII 2025). Ю. Бохан, *Вайсковая справа...*, s. 59, мал. 4.

⁵⁹¹ T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 109; M. Goll, *Iron Documents...*, p. 51; K. Kwiatkowski, *Wojska zakonu...*, s. 391; W. Dziewanowski, *Zarys...*, s. 173.

półokrągłe wycięcie pośrodku dolnej krawędzi. Z czasem wycięcia te stały się płytsze, zaś taszki dłuższe. Również przybierały one kształty bardziej stożkowate, a w połowie stulecia taszki zaczęły przypominać trójkąty. Po ok. 1440 r. pojawiły się małe dodatkowe taszki, które często były mocowane po bokach, a czasami nawet z tyłu zamiast większych tylnych taszek. Taszki nie były elementem obowiązkowym, wiele garniturów w stylu gotyckim ich nie miała, gdyż posiadali bardzo długie nabiodrki⁵⁹². W większości zbroi żłobkowatych (in. maksymiliańskich) zrezygnowano z taszek na korzyść bardziej rozbudowanych szorc, lecz w tych zbrojach w których one pozostawały mocowano ich po staremu do dolnej folgi szorcy. Zmieniła się natomiast ich konstrukcja, składali się one z kilku poziomych folg połączonych między sobą rzemykami lub sprzączkami⁵⁹³.

3.5.4.1. Ikonografia

Taszki występują w ikonografii powiązanej z ziemiami ruskimi tylko dwa razy. W pierwszym przypadku są to piękne okazy należące do zbroi wykonanej w stylu „wysokiego gotyku”⁵⁹⁴ przedstawionej na nagrobku Feliksa Paniewskiego (ok. 1488)⁵⁹⁵. Są to dwie symetryczne płyty pokryte żłobkowaniem w kształcie rozchodzących się promieni, charakterne dla zbroi w tym stylu (zob. Ryc. 86). Taszki starosty kamienieckiego w kształcie nieprawidłowego heksagonu sięgają połowy uda. W drugim przypadku są to taszki Rafała Jakuba z Jarosławia i Przeworska (zm. 1493 r.) klęczącego na swoim epitafrum⁵⁹⁶. Wydaje się, że ukazane tam taszki są zbyt małe, żeby móc chronić nogi tego rycerza. Elementy te, w kształcie odwróconego liścia noszą raczej funkcję dekoracyjną (zob. ryc. 82).

3.5.4.2. Taszki w wojsku

Taszki w rejestrach jazdy zaciężnej z XV w. występowały 33 razy, z czego 29 w 1474 r. (3% jeźdźców) oraz cztery razy (6%) w 1498 r. w rocie A. Sewera⁵⁹⁷. Tylko raz były wzmiankowane taszki w rejestrach chorągwi nadwornej. Wchodziły one w skład ekwipunku strzelca z pocztu dworzanina Zastrzelskiego⁵⁹⁸. W rejestrach XV-wiecznej piechoty zaciężnej taszki spotykamy tylko na wyposażeniu jeźdźcy z rotty Pławeckiego z

⁵⁹² К. Блэр, *Рыцарские доспехи...*, с. 84, 97, 99, 109; P. Walker, *The History of Armour...*, p. 13–14.

⁵⁹³ T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 109; К. Блэр, *Рыцарские доспехи...*, с. 131.

⁵⁹⁴ O zbrojach wykonanych w tym stylu pisał E. Oakeshotte, *vide*: Idem, *European weapons...*, p. 88–89.

⁵⁹⁵ P. A. Nowakowski, *Arsenały...*, s. 283, tab. 41.

⁵⁹⁶ L. Kajzer, *Uzbrojenie...*, s. 75; P. A. Nowakowski, *Arsenały...*, s. 117, 289, tab. 47.

⁵⁹⁷ T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 110.

⁵⁹⁸ J. Kałużny, *Uzbrojenie i wyposażenie...*, s. 35.

1471 r.⁵⁹⁹ Generalnie nieliczne występowanie taszek można wyjaśnić tym, że taszki wchodziły po prostu do zestawu „zbroi strzelczej”, bowiem w rejestrach chorągwi nadwornej nie jeden raz trafiają się sformułowania, iż którejś zbroi brakuje taszek. Również taszki występują na liście strat w pocztach dworzan podczas wyprawy do Mołdawii w 1497 r., np. wtedy taszki zostali utracone przez jednego z strzelców Piotra Pszonki⁶⁰⁰.

3.5.5. Naręczaki (*myszki*)

Przez długi czas ramiona kombatantów osłaniały jedynie rękawy kolczug, później zaczęto stosować osłony z utwardzonej skóry, a od XIII w. w arsenale rycerstwa europejskiego pojawiły się metalowe, płytowe osłony rąk zwane naręczakami⁶⁰¹. Składały się one z dwóch podstawowych elementów:

- części górnej złożonej z naramiennika chroniącego bark oraz opachy osłaniającej górną część ramienia
- części dolnej która składała się z nałokcicy oraz zarękawia osłaniającego przedramię⁶⁰²

Wszystkie elementy naręczaków starszej konstrukcji przywiązywali się rzemykami do rękawa przeszywanicy, dopiero w pierwszej ćwierci XV w. płatnerze mediolańscy skonstruowali naręczaki, w których wszystkie trzy elementy były łączone między sobą za pomocą rzemyków lub ruchomych nitów. Rozwiązanie to bardzo ułatwiało proces ubierania się rycerza w zbroję i zostało skopiowane przez płatnerzy w całej Europie⁶⁰³. Tańsze egzemplarze, z których korzystali mniej zamożni wojownicy zapewniały osłonę tylko ze strony zewnętrznej, natomiast droższe zapewniały pełną osłonę ręki⁶⁰⁴.

⁵⁹⁹ T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 167.

⁶⁰⁰ J. Kałużny, *Uzbrojenie i wyposażenie...*, s. 35.

⁶⁰¹ A. Michalak, *Arma confini...*, s. 54; Na ziemiach Piastów najstarsze osłony rąk pojawiają się ok. połowy XIV w. na Śląsku. Pierwsze pochodzą z nagrobka Pakosława Lisa z Mstyczowa, drugie z nagrobków książąt Henryka Jaworskiego (ok. 1346 r.) i Bolka II Ziębickiego (1341–1342). A. Nowakowski, *Uzbrojenie ochronne*, [w:] UwPŚ/2, s. 93.

⁶⁰² A. Nowakowski, *Uzbrojenie ochronne*, [w:] UwPŚ/1, s. 78; Idem, *Uzbrojenie ochronne*, [w:] UwPŚ/2, s. 93; T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 111; K. Блэр, *Рыцарские доспехи...*, c. 87, 103–105; B. Бехайм, *Энциклопедия...*, c. 61–63; Z. Żygulski, *Broń...*, s. 28; W. Dziewanowski, *Zarys...*, s. 173–174, tab. 37; P. Klučina, *Zbroj...*, s. 18; E. Oakeshott, *European weapons...*, p. 85–87; Idem, *Оружие...*, c. 392–393, 432.

⁶⁰³ Aczkolwiek nadal trafiały się egzemplarze, w których nałokcica była przywiązywana do rękawa, B. Бехайм, *Энциклопедия...*, c. 67; A. Michalak, *Arma confini...*, s. 56.

⁶⁰⁴ K. Блэр, *Рыцарские доспехи...*, c. 106.

W źródłach polskich i czeskich pełne naręczaki mogli występować jako *narencze*, *manicis ferreis*, *armilis alias scorky*, *kuorki*, *brachialia*⁶⁰⁵. W przebadanych źródłach jedynym terminem które można odnieść do naręczaków są tzw. *myszki*⁶⁰⁶.

3.5.5.1. Problem terminu *myszki*

W rejestrach popisowych wojsk koronnych oraz inwentarzach zamkowych pojawiają się enigmatyczne określenia takie jak *myszki* lub *miski*. Kontrowersje wokół znaczenia danych terminów w kontekście średniowiecznego uzbrojenia towarzyszyły badaczom od dawna.

Jak zaznacza T. Grabarczyk „sprawę gmatwa nie tylko niejednoznaczny przekaz źródeł, ale też odmienne od przyjmowanego przez polskich badaczy znaczenie tych słów w języku czeskim i niemieckim w których myszka oznacza nałokietnik”⁶⁰⁷. Tak, w bronioznawstwie czeskim *miška* jest kojarzona z nałokcicą, co da się wyjaśnić tym, iż nałokcice o prymitywnej konstrukcji często przybierały formy małych misek. Również W. Boehaim rozumiał pod myszkami (niem. Mäusel – mysz) właśnie takie nałokcice⁶⁰⁸. W źródłach niemieckich występują terminy *musysen*, *museysen*, *mauseysen*, *meuseln*, *muwyzen* które jak zaznacza J. Szymczak są pochodne od *Maus* – czyli myszki, lecz oznaczają zarękawie⁶⁰⁹. Za to, iż dany *muwsysen* był zarękawiem wypowiada się również K. Kwiatkowski⁶¹⁰. Z kolei w bronioznawstwie czeskim zarękawia to szynki (*šínky*, *plechové šínky*)⁶¹¹.

Na niejednoznaczność tego terminu zwrócił uwagę już K. Górski, który wątpił w możliwość rozwiązania tej zagadki⁶¹². Próby zdefiniowania tego terminu podjęli kolejni badacze. A. Swaryczewski uznał, że *myszki* to nałokcice wraz z folgami lub naramiennik z opachą⁶¹³. W. Kwaśniewicz przyjął, że *myski-miski* jako naramienniki⁶¹⁴. A. Nowakowski dodał, iż czasem w źródłach *myszki* mogli być naramiennikami, opachami lub całym naręczakiem⁶¹⁵. J. Szymczak, pierwszy wysunął przypuszczenie, iż mogły to

⁶⁰⁵ J. Szymczak, *Rycerz w hełmie...*, s. 118–119; A. Swaryczewski, *Platnerze...*, s. 52–53.

⁶⁰⁶ T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 111–112.

⁶⁰⁷ T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 168–169, 171; Idem, *Jazda zaciężna...*, s. 111, przyp. 195.

⁶⁰⁸ В. Бехайм, *Энциклопедия...*, с. 65, рис. 70.

⁶⁰⁹ J. Szymczak, *Rycerz w hełmie...*, s. 119.

⁶¹⁰ K. Kwiatkowski, *Wojska zakonu...*, s. 387.

⁶¹¹ P. Klučina, *Zbroj...*, s. 18.

⁶¹² K. Górski, *Historia jazdy...*, s. 7.

⁶¹³ A. Swaryczewski, *Platnerze...*, s. 27, 54–55.

⁶¹⁴ W. Kwaśniewicz, *Leksykon dawnego uzbrojenia ochronnego...*, s. 85.

⁶¹⁵ A. Nowakowski, *Uzbrojenie ochronne*, [w:] UwPŚ/1, s. 79–80; Idem, *Uzbrojenie ochronne*, [w:] UwPŚ/2, s. 93–94, 97.

być zarękawia⁶¹⁶. Z kolei T. Grabarczyk, wskazuje, iż pod myszkami mogli się kryć zarówno zarękawia, jak i całe osłony rąk⁶¹⁷. Należy pamiętać, że w ikonografii polskiej nie znajdziemy wyobrażeń rycerzy w samych zarękawiach. Ręce żołnierzy chronią albo całe naręczaki albo rękawy kolcze czy rękawy pancerzy (zob. Ryc. 33, 138)⁶¹⁸. Z kolei na korzyść opcji, że myszkami mogły być też zarękawia przemawia fakt, że w rocie Sewera myszki były noszone zawsze albo z rękawami kolczymi albo z pancerzami, gdyż używanie całego naręczaka razem z rękawami kolczymi nie było celowe, a używanie zarękawi wzmacniało ochronę rąk na podobieństwo wschodnich karwaszy⁶¹⁹.

Do znanej już podstawy źródłowej informującej o myszkach dodać można informacje zawarte w inwentarzach późniejszych, np. w 1552 r. W spisany podczas lustracji zamku barskiego wykazie odnotowano zarówno *zarukawia ad easdem loricas* oraz *zbroja polorowana 1 z obojczikiem z myshkamj s plachowiczq*⁶²⁰. Natomiast w o rok starszym inwentarzu przy tych samych zbrojach figurują tylko zarękawia, brak jest wzmianek o myszkach, więc były to synonimy⁶²¹.

Myszki miały dość skomplikowaną konstrukcję, gdyż w 1494 r. zapłacono za nie 48 gr.⁶²² W tym przypadku, wysoka cena za ten element zbroi wskazywałby na to, że chodzi tu o cały naręczak. Wiadomo, że za utracone myszki zaciężnym przysługiwało 20 gr. odszkodowania⁶²³. W związku z wieloma niejasnymi wzmiankami o myszkach jednoznaczna interpretacja tego terminu jest trudna. Mimo to, skłaniam się do tego, że pod terminem „myszki należy rozumieć całe naręczaki, lecz w niektórych przypadkach pisarz mógł użyć tej nazwy w odniesieniu do innej części uzbrojenia, np. zarękawia (przypadek rotty A. Sewera z 1498 r.)

3.5.5.2. Ikonografia naręczaków

W ikonografii z ziem ruskich lub przedstawień osób piastujących tam urzędy, naręczaki o różnych konstrukcjach są występują wielokrotnie. Najstarsze przedstawienie

⁶¹⁶ J. Szymczak, *Produkcja i koszty...*, s. 120; Idem, *Rycerz w hełmie...*, s. 119.

⁶¹⁷ T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 168–169, 171; T. Grabarczyk, *Jazda zaciezna...*, s. 111.

⁶¹⁸ Zob. UwPŚ/2, ryc. 26c–77.

⁶¹⁹ T. Grabarczyk, *Uzbrojenie w konnej rocie Aleksandra Sewera...*, s. 451.

⁶²⁰ O. LVI, sygn. 5, k. 25v. *Архив Юго-Западной России*, ч. 8, т. 1, II, 1893, Киев, с. 150. О. Мальченко, *Арсенали...*, с. 177.

⁶²¹ O. LVI, sygn. 5, k. 4–4v.

⁶²² J. Szymczak, *Rycerz w hełmie...*, s. 119.

⁶²³ K. Górski, *Historia jazdy...*, s. 14.

kompletnego naręczaka, które poprzez osobę Wirzbięty z Branic wiązać można z Rusią, występuje na jego epitafium oraz nagrobku, datowanych na ok. 1425 r. Ponieważ starosta sanocki nie posiada rękawic, to w obu przypadkach jest widoczna konstrukcja zarękawii, które składają się z dwóch dobrze dopasowanych do nałokcicy połówek połączonych zawiasem. Nałokcice naręczaka nie posiadają skrzydełek (zob. Ryc. 83)⁶²⁴. Niemal w całości, dwa naręczaki ukazane zostały na nagrobku Rafała z Tarnowa i Jarosławia (ok. 1441 r.). Tu opachy i zarękawia mają prawie identyczną konstrukcję, dobrze widać zawiasy łączące ich połówki (zob. Ryc. 81). Niestety, ubytki na powierzchni płyty nie pozwalają na dokładną identyfikację typu nałokcicy tego rycerza (zob. Nałokcice)⁶²⁵. Wspaniałe naręczaki zbroi gotyckiej są pokazane na nagrobku Feliksa Paniewskiego (ok. 1488 r.). Naręczaki kasztelana lwowskiego i starosty kamienieckiego posiadają nałokcicę w formie muszli i elementy folgowie przechodzące w zarękawia. Zarękawia posiadają żłobkowania od wewnętrznej strony, a ich połówki z jednej strony są łączone dwoma zawiasami (zob. Ryc. 86)⁶²⁶. Podobne do naręczaków Wirzbięty z Branic z początku stulecia naręczaki przedstawiono na epitafium Rafała Jakuba z Jarosławia i Przeworska (zm. 1493 r.), starosty generalnego ruskiego w Przeworsku. Dodatkowo ukazane są tam okrągłe tarczki opachowe (zob. Ryc. 82)⁶²⁷. Cennych informacji dostarcza również epitafium dworzanina królewskiego Stanisława Choberskiego (zm. 1520 r.), z katedry w Sandomierzu. Rycerz jest pokazany w pozycji nietypowej – klęczy odwrócony w lewą stronę. Dlatego widoczne są wszystkie detale lewego naręczaka wyposażonego w naramiennik ze stojącą krawędzią, opachą folgową oraz nałokcicą w bez skrzydełek. Tu mamy do czynienia raczej z naręczakiem, którego elementy były na stałe połączone ze sobą (zob. Ryc. 87)⁶²⁸.

W dość schematyczny sposób są wyobrażone naręczaki, z którymi ukazany został Św. Jerzy oraz trzech zbrojnych na ikonie ze Stupnicy (zob. Ryc. 88)⁶²⁹. Niewiele można powiedzieć o dość schematycznie przedstawionych naręczakach dwóch strażników z ikony Św. Jerzego ze Zwierzyna⁶³⁰. Raczej w same opachy i zarękawia jest wyposażona postać Jezusa Nawina ze sceny bocznej z ikony Św. Archanioła Michała z Nagórzan (zob.

⁶²⁴ P. A. Nowakowski, *Arsenały...*, s. 132, 249, 251, tab. 7, 9.

⁶²⁵ *Ibidem*, s. 258, tab. 16.

⁶²⁶ *Ibidem*, *Arsenały...*, s. 283, tab. 41.

⁶²⁷ L. Kajzer, *Uzbrojenie...*, s. 75; P. A. Nowakowski, *Arsenały...*, s. 117, 289, tab. 47.

⁶²⁸ P. A. Nowakowski, *Arsenały...*, s. 117–118, 314–315, tab. 72–73; P. Łopatkiewicz, *Tablicowe Epitafium...*, s. 87–124.

⁶²⁹ Ю. Ольхович-Новосадюк, *Святой Юрій...*, (dostęp: 1 XII 2025)

⁶³⁰ *Ibidem*.

Ryc. 89). Jak zaznacza P. Kotowicz, w okolicach ramienia widać również owalną tarczkę z umieszczonym pośrodku pojedynczym punktem. Możliwie, że jest to wyobrażenie okrągłego naramiennika lub tarczki opachowej z pojedynczym nitem pośrodku⁶³¹. Na malowidłach haczowskich są wprawdzie pokazane zarękawia, ale tylko jako integralna część naręczaków bez jakichkolwiek szczegółów konstrukcyjnych, a do tego są przykryte mankietami rękawic⁶³².

Dość interesujące jest wyobrażenie naręczaków z *Latopisu Radziwiłłowskiego*. Widoczne są w kilku scenach. Pełen naręczak zbroi gotyckiej ze zdobionym naramiennikiem ma piechur w saladzie i z włócznią z proporczykiem. Siedząca postać w kapalinie i półzbroi z pugińalem posiada schematycznie narysowane naręczaki z rękawicami skórzanymi (zob. Ryc. 117 E)⁶³³. Co ciekawie w obu przypadkach miniatury latopisu pokazują wojowników w niepełnych naręczakach. Jedna postać pojawiająca się dwa razy posiada samą opachę oraz naramiennik w formie okrągłej tarczki (zob. Ryc. 117 B, C), zaś drabant z toporem półzbroje z samym naramiennikiem (k. 96v)⁶³⁴.

3.5.5.3. Myszki w jeździe

Spośród dworzan konnych stacjonujących latem 1496 r. na Podolu, trzech żołnierzy z myszkami zostało odnotowanych w poczcie Stanisława Bostowskiego (*arma alias przedny plach cum zadny galea balista et myszky*)⁶³⁵. Podobny zestaw posiadały Jan Gliwicz (*plach przedny zadny misky oboycezek cussa*) i pisarz Janczel (*plach przedny oboycezek misky cussa*) z rotty Gotarda z 1474 r.⁶³⁶. Ogółem w jeździe zaciężnej w XV w. stwierdzono obecność 105 myшек⁶³⁷.

W powiązanych z obroną Rusi rotach w 1498 r. myшки występowały nader często – w rocie Sewera odnotowano je aż 45 razy, zaś w rocie Rożnowskiego 5, co wynosiło odpowiednio 69 i 28% żołnierzy, przy czym w przypadku tej drugiej rotty, myшки zostały odnotowane w uzbrojeniu tylko 18 żołnierzy, których ekwipunek został szczegółowo opisany, a więc liczba myшек mogła być wyższa, bowiem uzbrojenie pozostałych

⁶³¹ P. Kotowicz, *Ikony...*, s. 233, 239, ryc. 5

⁶³² M. Glinianowicz, *Elementy uzbrojenia...*, s. 66.

⁶³³ PJ, k. 132, 342 (dostęp: 1 XII 2025). Ю. Быхан, *Вайсковая справа...*, с. 59, мал. 4.

⁶³⁴ PJ (dostęp: 1 XII 2025).

⁶³⁵ O. 85, sygn. 2, k. 11–11v. J. Kałużny, *Uzbrojenie i wyposażenie...*, s. 36.

⁶³⁶ O. 86, sygn. 12, ks. 3, k. 5. O. Hański, *Rota konna...*, s. 224.

⁶³⁷ T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 103, tab. 2.

żołnierzy zostało zapisane ogólnikowo jako zbroje strzelcze⁶³⁸. Z kolei w rotach z 1501 r. określenie „myszki” w ogóle nie występuje.

Tylko jeden raz został odnotowany kusznik z pocztu Jemielnickiego z rotty P. Chodeckiego wyposażony tylko w szorcę i zarękawia (*szorc zarukawy kuschq*)⁶³⁹.

3.5.5.4. Myszki w piechocie

W rejestrach popisowych piechoty zaciężnej z lat 90. XV w. myszki nie występują, lecz ich obecność potwierdzają rejestry z lat 70. tegoż stulecia. Pojedyncze myszki, były częstsze wśród pawężników (283 przypadki), choć rzadko były spotykane pary (tylko 15 przypadków)⁶⁴⁰. W piechocie z I poł. XVI w. myszki występowały rzadko. Jak zaznacza A. Bołdyrew, były one obecne na wyposażeniu 16% znanych z rejestrów rot pieszych, a jeśli już występowały, to tylko w ekwipunku pawężników (takich było zaledwie 13,64%) lub w pojedynczych przypadkach proporników (tylko 0,71%)⁶⁴¹.

3.5.5.5. Myszki w arsenałach zamkowych

W arsenałach zamkowych myszki spotykamy nieczęsto. *Myshky dwoye* były przechowywane na zamku w Ratno w 1512 r.⁶⁴² Zapewne jakaś liczba myszek wchodziła też w skład 15 zdekompletowanych zestawów starych zbroi przechowywanych na Wysokim Zamku lwowskim w końcu XV w., gdyż jedne myszki zostały odnotowane w pierwszym inwentarzu z 1534 r. (*miski*), w drugim zaś z tegoż roku była *arma cum nakolanki et myskji*, ale występowały również cztery *zarukawie z obojczyki cum porcionibus fefuste destructe*⁶⁴³. Jedne myszki zostały tam i w 1537 r., lecz dalej ich ślad się gubi⁶⁴⁴.

3.5.6. Naramienniki

Górną część naręczaka stanowił naramiennik. Niekiedy występują one w źródłach polskich jako *skrzydła*. Dla omawianego okresu przydatna jest klasyfikacja naramienników A. Nowakowskiego sporządzona na podstawie analizy źródeł ikonograficznych:

⁶³⁸ *Ibidem*, s. 103, tab. 2, 111, przyp. 198.

⁶³⁹ O. 85, sygn. 5, k. 22.

⁶⁴⁰ T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 169, 171, 182.

⁶⁴¹ A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 251–252, 271, 276, tab. 77, 81.

⁶⁴² O. LIV, sygn. 9, k. 98. М. Грушевський, *Описи Ратенського староства...*, с. 30; О. Мальченко, *Арсенали...*, с. 178.

⁶⁴³ O. LVI, sygn. 144, k. 42, 69v.

⁶⁴⁴ K. Górski, *Historia Artylerii...*, s. 223.

- typ 1 – najprostsze naramienniki, niewielkie o zaokrąglonym kształcie przypominającym półkulę lub miseczkę. Niektóre występowały łącznie z tarczami opachowymi

- typ 2 – charakteryzuje się kapeluszowatym kształtem oraz wystającym, stożkowatym kolcem

- typ 3 – charakteryzował się budową dwuczęściową, gdzie każdy element stanowiła szeroka, wypukła folga o zaokrąglonych krawędziach

- typ 4 – określane w źródłach pisanych jako *skrzydła*, zapewniały kompleksową ochronę barku i łopatek. Budowano je z pojedynczych, mocno wyprofilowanych blach lub uzupełniano folgami, zwłaszcza w części osłaniającej łopatkę⁶⁴⁵. Ten typ znalazł zastosowanie dopiero w II połowie XV w. i był charakternym dla zbroi w stylu włoskim⁶⁴⁶. Do tej grupy należą te stanowiące fragment zbroi ze Spytkowic, pokryte gotyckimi żłobkowaniami⁶⁴⁷. Do takiego typu można też zaliczyć naramiennik o daleko zachodzącym tylnym „skrzydle” oraz podwiniętą do góry górną krawędzią osłaniającą szyję widoczny na epitafium Stanisława Choberskiego (zm. 1520 r.)⁶⁴⁸.

Pierwotne naramienniki stanowiły jednolity element metalowy. Z czasem ich konstrukcja uległa modyfikacji, stała się folgowa, zyskując elastyczność, co umożliwiało swobodne poruszanie ramionami. Przednie części prawych i lewych naramienników nie były identyczne. Prawy naramiennik, z reguły, posiadał specjalne wycięcie pod pachą, służące do utrzymania drzewca kopii, natomiast lewy naramiennik był tego wycięcia pozbawiony. Płyty naramiennika nie osłaniały obszaru pachowego, który był przykryty jedynie kolczugą, starano się temu zapobiec dodając okrągłą tarczkę opachową⁶⁴⁹. Jak zaznaczał C. Blaire, „skrzydło” naramienników wykonanych w stylu „wysokiego gotyku” „nabrało muszlowatego wyglądu z ostrymi krawędziami i falistą powierzchnią”⁶⁵⁰.

Na przełomie XV i XVI w., wraz z rozwojem formacji pieszych pojawił się podział na naramienniki stosowane przez piechotę oraz jazdę. W egzemplarzach używanych

⁶⁴⁵ A. Nowakowski, *Uzbrojenie ochronne*, [w:] UwPŚ/2, s. 93–94.

⁶⁴⁶ A. Swaryczewski, *Platnerze...*, s. 59.

⁶⁴⁷ A. Nowakowski, *Uzbrojenie ochronne*, [w:] UwPŚ/2, s. 94; J. Szymczak, *Rycerz w hełmie...*, s. 121; A. Nadolski, Z. Wawrzonowska, *Szczątki zbroi...*, s. 93; L. Klimek, P. Strzyż, *Nowe spojrzenie...*, s. 218.

⁶⁴⁸ P. A. Nowakowski, *Arsenały...*, s.117–118, 314–315, tab. 72–73; P. Łopatkiewicz, *Tablicowe Epitafium...*, s. 87–124.

⁶⁴⁹ Э. Окшотт, *Оружие...*, с. 393, 398.

⁶⁵⁰ К. Блэр, *Рыцарские доспехи...*, с. 104.

przez konnych występują niekiedy pionowo uformowane płyty, które miały na celu odprowadzenie wrogich kopii od twarzy jeźdźcy oraz sprawiać, że grot kopii ześlizgiwał się z naramiennika⁶⁵¹. Takie grzebnie są widoczne na epitafrum Stanisława Choberskiego oraz obrazie *Bitwa pod Orszą*. Z kolei piechota (przede wszystkim landsknechci) preferowała tzw. „wąskie naramienniki”, lekkie, pozbawione przednich skrzydeł i tym nie krępujące ruchów przy obsłudze m. in. broni palnej⁶⁵².

Analiza pozostałej bazy ikonograficznej pokazuje, że schematyczność przedstawionych na nagrobkach, epitafrach, malowidłach kościelnych oraz ikon zbroi nie pozwala na dokładne określić typu ukazanych tam naramienników. Można jedynie stwierdzić, że większość naramienników jest kształtu miskowatego, niekiedy pojawiają się tarczki opachowe. Takie widnieją się na nagrobku Rafała z Tarnowa i Jarosławia (ok. 1441 r.), Rafała Jakuba z Jarosławia i Przeworska (zm. 1493 r.) oraz na ikonie Św. Jerzego ze Zwierzynia⁶⁵³. Schematycznie ukazano naramienniki żołnierzy na malowidłach haczowskich. Tu naramienniki przedstawiono w formie miski, pojedynczej, stosunkowo dużej i zaokrąglonej płyty lub mniejszej płyty z jedną lub kilkoma folgami⁶⁵⁴. Schematyczność przedstawienia nie pozwala dopasować tych naramienników do jakiegokolwiek typu⁶⁵⁵.

3.5.7. Opachy

Częścią naręczaka chroniącą odcinek ramienia między barkiem a łokciem była opacha. Ta część zbroi mogła osłaniać tylko zewnętrzną stronę ramienia lub obejmowała całe ramię osłaniając je także od strony wewnętrznej. Nieliczne wzmianki informują o cenie opach, która oscylowała ok. 10 gr.⁶⁵⁶ W ikonografii polskiej występują opachy czterech rodzajów:

- w formie dwóch połączonych ze sobą płyt, w kształcie „półrur”
- folgowe

⁶⁵¹ В. Бехайм, *Энциклопедия...*, с. 61; К. Блэр, *Рыцарские доспехи...*, с. 103–104.

⁶⁵² В. Бехайм, *Энциклопедия...*, с. 62–63, рис. 68.

⁶⁵³ Р. А. Nowakowski, *Arsenały...*, s. 117, 258, 289, tab. 16, 47. L. Kajzer, *Uzbrojenie...*, s. 75; Ю. Ольхович-Новосадюк, *Святой Юрій...*, (dostęp: 1 XII 2025)

⁶⁵⁴ М. Glinianowicz, *Elementy uzbrojenia...*, s. 63–69, ryc. 2–10.

⁶⁵⁵ *Ibidem*, s. 66–67.

⁶⁵⁶ J. Szymczak, *Rycerz w hełmie...*, s. 120; A. Nowakowski, *Uzbrojenie ochronne*, [w:] UwPS/2, s. 75–109, s. 120.

- folgowo-płytowe, w których część górną stanowiły elementy folgowe, a część dolną była wykonana z jednej płyty

- o konstrukcji mieszanej, złożone z dwóch częściowa, w której stronę wewnętrzną stanowiła jednolita płyta, a stronę zewnętrzną też raczej jednolita z dodatkowymi łukowatymi płytkami w rejonie naramiennika i nad nałokcicą⁶⁵⁷.

W rejestrach popisowych wojsk obrony potocznej w latach 1498 i 1501 takie drobne elementy nie występują. Zapewne wchodziły one w skład zbroi kopijniczej, może też strzelczej, o czym świadczy materiał ikonograficzny. Wszyscy dostojnicy z ziem ruskich pokazani na swoich nagrobkach i epitafiach w zbrojach pełnych, a także żołnierze na malowidłach kościelnych (w Haczowie) posiadają opachy (zob. Ikonografia naręczaków).

Najczęściej w ikonografii „ruskiej” występowały opachy pierwszego typu. W takie wyposażone są postacie z epitafium i nagrobka Wirzbięty z Branic (ok. 1425 r., zob. Ryc. 83)⁶⁵⁸, na nagrobku Rafała Tarnowskiego (ok. 1441 r., zob. Ryc. 81)⁶⁵⁹, Rafała Jakuba z Jarosławia i Przeworska (ok. 1493 r., zob. Ryc. 82)⁶⁶⁰, postać Jezusa Nawina z Nagórzan (zob. Ryc. 89)⁶⁶¹, postać Św. Jerzego z ikony ze Stupnicy (zob. Ryc. 88)⁶⁶². Do tego ż typu można zaliczyć schematycznie wyobrażone opachy żołnierzy z malowideł haczowskich (zob. Ryc. 126)⁶⁶³. Raczej do ostatniego typu należą opachy z nagrobka Feliksa Paniowskiego (ok. 1488 r.)⁶⁶⁴, ukryte pod płaszczem są niemal niewidoczne, lecz widać ich dolne folgowe części oraz opachy Stanisława Choberskiego (zm. 1520 r., Ryc. 87)⁶⁶⁵.

3.5.8. Nałokcice

Zarękawia i opachy łączyły nałokcice. Początkowo do łączenia płytowych elementów osłony ręki służyły zawiasy, lecz w XIV w. nałokcice rozwinęły się w oddzielny element przybierający na przestrzeni lat różne formy i kształty⁶⁶⁶. Jak zaznacza

⁶⁵⁷ A. Nowakowski, *Uzbrojenie ochronne*, [w:] UwPŚ/2, s. 94–95; J. Szymczak, *Rycerz w helmie...*, s. 120.

⁶⁵⁸ P. A. Nowakowski, *Arsenały...*, s. 132, 249, 251, tab. 7, 9.

⁶⁵⁹ *Ibidem*, s. 258, tab. 16.

⁶⁶⁰ L. Kajzer, *Uzbrojenie...*, s. 75; P. A. Nowakowski, *Arsenały...*, s. 117, 289, tab. 47.

⁶⁶¹ P. Kotowicz, *Ikony...*, s. 233, 239, ryc. 5

⁶⁶² Ю. Ольхович-Новосадиук, *Святой Юрій...*, (dostęp: 1 XII 2025)

⁶⁶³ M. Glinianowicz, *Elementy uzbrojenia...*, s. 66.

⁶⁶⁴ P. A. Nowakowski, *Arsenały...*, s. 283, tab. 41.

⁶⁶⁵ P. A. Nowakowski, *Arsenały...*, s. 117–118, 314–315, tab. 72–73; P. Łopatkiewicz, *Tablicowe Epitafium...*, s. 87–124.

⁶⁶⁶ В. Бехайм, *Энциклопедия...*, с. 66. К. Блэр, *Рыцарские доспехи...*, с. 32.

A. Nowakowski, „w źródłach pisanych nie udało się odnaleźć bezspornych wzmianek o nałokcicach”, zaś o ich „budowie i konstrukcji informuje głównie ikonografia”⁶⁶⁷. Na jej podstawie badacz ten wyodrębnia kilka typów nałokcic (wg. ikonografii):

- Nałokcice najstarszego typu – koliste z pojedynczym kolcem pośrodku. Ich dalsza ewolucja przebiegała od form miskowatych do stożkowatych⁶⁶⁸.

- Nałokcice stożkowate, jak te z epitafium i nagrobku Wirzbięty z Branic (ok. 1425 r.)⁶⁶⁹. Co ciekawie, podobne nałokcice z początku stulecia ukazano na epitafium Rafała Jakuba z Jarosławia i Przeworska (zm. 1493 r.)⁶⁷⁰.

- Nałokcice stożkowate ze skrzydełkami. Typ ten był najbardziej powszechny w Europie Łacińskiej. W celu lepszej osłony stawu łokciowego w XIV w. do takich nałokcic z boków dodano skrzydełka, lecz w II poł. XV w. przestają być modne wśród rycerstwa⁶⁷¹. Do tego typu nałokcic można odnieść do przedstawienia ukazującego Rafała z Tarnowa i Jarosławia (ok. 1441 r.), gdyż widać górną część lewej nałokcicy ze skrzydełkiem, za tym przemawia również konstrukcja prawego nakolanka rycerza⁶⁷². Z czasem zamiast skrzydełek w miejscach styku nałokcicy z zarękawiem i opachą dodawano koliste tarczki, które montowano do opachy lub do zarękawia⁶⁷³. Niekiedy i skrzydełka, i tarczki występowały razem⁶⁷⁴.

- Nałokcice o muszlowatym kształcie, z kolcem, głębokie, czasem o żłobkowanej powierzchni charakterystyczne dla zbroi w stylu gotyckim. Właśnie do tego typu należą pozostałości trzech nałokcic z lamusa rycerskiego ze Spytkowic. Grubość takich elementów wynosiła 2,5–3 mm⁶⁷⁵. Do danego typu bez wątplenia należą rozbudowane, nałokcice z nagrobku Feliksa Paniewskiego (ok. 1488 r., zob. Ryc. 86)⁶⁷⁶. Odmianą tego typu mamy do czynienia przy postaci drabanta w zbroi gotyckiej z *Latopisy Radziwiłłowskiego* (zob. Ryc. 117 D)⁶⁷⁷.

⁶⁶⁷ A. Nowakowski, *Uzbrojenie ochronne*, [w:] UwPŚ/2, s. 95.

⁶⁶⁸ A. Nowakowski, *Uzbrojenie ochronne*, [w:] UwPŚ/1, s. 80.

⁶⁶⁹ P. A. Nowakowski, *Arsenały...*, s. 132, 249, 251, tab. 7, 9.

⁶⁷⁰ L. Kajzer, *Uzbrojenie...*, s. 75; P. A. Nowakowski, *Arsenały...*, s. 117, 289, tab. 47.

⁶⁷¹ A. Nowakowski, *Uzbrojenie ochronne*, [w:] UwPŚ/1, s. 81.

⁶⁷² P. A. Nowakowski, *Arsenały...*, s. 258, tab. 16.

⁶⁷³ J. Szymczak, *Rycerz w hełmie...*, s. 120; A. Nowakowski, *Uzbrojenie ochronne*, [w:] UwPŚ/2, s. 96.

⁶⁷⁴ A. Nowakowski, *Uzbrojenie ochronne*, [w:] UwPŚ/1, s. 80.

⁶⁷⁵ A. Nadolski, Z. Wawrzonowska, *Szczątki zbroi...*, s. 24–25; L. Klimek, P. Strzyż, *Nowe spojrzenie...*, s. 215–240, s. 217–218, ryc. 2.

⁶⁷⁶ P. A. Nowakowski, *Arsenały...*, s. 283, tab. 41.

⁶⁷⁷ РЛ (dostęp: 1 XII 2025); Ю. Быхан, *Вайсковая справа...*, с. 59, мал. 4.

• Nałokcice mankietowate, dość szerokie, obejmujące część opachy i zarękawia. Cała konstrukcja była zbudowana zapewne z folg, gdyż wykonanie tak dużego elementu jednolitym ograniczałoby swobodę ruchów⁶⁷⁸. Poglądowi temu zdaje się jednak przeczyć wyobrażenie dużej, jednolitej nałokcicy z epitafium dworzanina Stanisława Choberskiego (zm. 1520 r., zob. Ryc. 87)⁶⁷⁹.

3.5.9. Zarękawia

Zarękawia w rejestrach obrony potocznej występują tylko jeden raz. W 1501 r. miał je kusznik z rotty Piotra Chodeckiego (*szorc zarukavye kuschą*)⁶⁸⁰.

Zarękawia, podobnie jak opachy, składały się z dwóch połączonych zawiasami rurkowatych połówek, zamykanych klamrami na rzemykach. W niektórych garniturach zbroi zarękawia były mocowane bezpośrednio do nałokcic, co dodatkowo podwyższało ich wartość. Ich główną funkcją było chronienie ręki wojownika od łokcia do dłoni. Przykładem o podobnej konstrukcji jest okaz ze Spytkowic, który posiada delikatne żłobkowanie na zewnętrznej powierzchni oraz ozdobną, mosiężną listwą w formie stylizowanych lilii przy górnej krawędzi⁶⁸¹. Jak zaznacza A. Nowakowski, zarękawia masowo występują w ikonografii polskiej (jako część naręczaka), lecz nie można wyróżnić żadnych odmian konstrukcyjnych⁶⁸².

3.5.10. Rękawice (*plechownice*)

Dość rzadkim występującym w rejestrach popisowych elementem uzbrojenia ochronnego były tzw. *plachownicze* czy *plechownicze*. Przez długi czas termin *plechownice* wiązano z szorcami, z napierśnikiem lub ochronami nóg⁶⁸³. Natomiast termin ten, spotykany w rejestrach popisowych, należy traktować raczej jako rękawicę płytowe⁶⁸⁴. Dość skomplikowana konstrukcja takich rękawic musiała rzutować na ich ceny. Jak zaznacza J. Szymczak za skórzane rękawicę płacono 2–4 gr., za pancerne zaś można było wyłożyć minimum 6–8 gr., za najdroższe zaś nawet 48 gr.⁶⁸⁵

⁶⁷⁸ A. Nowakowski, *Uzbrojenie ochronne*, [w:] UwPŚ/2, s. 96.

⁶⁷⁹ P. A. Nowakowski, *Arsenały...*, s. 117–118, 314–315, tab. 72–73; P. Łopatkiewicz, *Tablicowe Epitafium...*, s. 87–124.

⁶⁸⁰ Rota Piotra Chodeckiego, poczet Jemielnickiego (1501 r.). O. 85, sygn. 5, k. 22.

⁶⁸¹ P. A. Nowakowski, *Arsenały...*, s. 390, tab. 148.

⁶⁸² A. Nowakowski, *Uzbrojenie ochronne*, [w:] UwPŚ/2, s. 96.

⁶⁸³ A. Swaryczewski, *Platnerze...*, s. 51–52.

⁶⁸⁴ T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 112.

⁶⁸⁵ J. Szymczak, *Rycerz w hełmie...*, s. 122–123.

W źródłach polskich rękawicę mogą występować jako *cyrothece*, *chirothecae*, *cirotecarum ferrearum*, *blachownice*, *plechovice*, *hanczken*, *blechanczken*, *wopenhanczken* etc.⁶⁸⁶. Właśnie *ciroteas* wraz z pancerzem, hełmem i być może kapturem kolczym (*vuskop*) są wspomniane w materiałach sądowych halickich z 1437 r.⁶⁸⁷

Do XIV w. w powszechnym użyciu byli rękawice z plecionki kolczej, która była nazywana bezpośrednio na skórzaną rękawicę. Przy czym rękawice mogły być wykonywane osobno, a mogły być integralną częścią pancerza i przedłużeniem rękawa kolczego. Taki rękaw był wyposażony w rozcięcie w okolicy nadgarstka, dzięki czemu można było łatwo wysunąć dłoń, rezygnując tym samym z ochrony, gdy była ona zbędna⁶⁸⁸. Rękawice płytowe pojawiają się w latach 20. XIV w., lecz we Francji wzmianki o pierwszych konstrukcjach z niewielkich płytek dotyczą ostatniej dekady XIII w. Rękawice te, podobnie jak płyty pancerza, konstruowano poprzez nitowanie metalowych płytek na podkładzie tekstylnym lub skórzanym⁶⁸⁹. W latach 40. XIV w. zwiększano płytki osłaniające śródrezcze, zaś w połowie tego 5. stulecia pojawiają się egzemplarze z płytami zachodzącymi daleko za nadgarstek, osłaniającymi część zarękawia. Takie rękawice miały formę klepsydry i były wykonywane z jednego kawałka metalu. W bronioznawstwie dany typ nosi nazwę „rękawic klepsydrowych”. W takiej konstrukcji palce byli osłonięte przez małe płytki, często wykonane w formie „dachówki” przynitowane do skórzanych pasków mocowanych do głównej płyty osłaniającej śródrezcze. Wewnątrz wszyta była zwykła skórzana rękawica, na którą zakładano żelazną rękawicę. Zewnętrzna część żelaznej rękawicy była niekiedy pokryta materiałem tekstylnym. W latach 70. XIV w. ten rodzaj rękawic stał się powszechny w krajach Europy Łacińskiej⁶⁹⁰.

W latach 30. XV w. rękawice wchodzące w garnitury zbroi niemieckich stały się dłuższe i cieńsze, chroniąc przedramię i dłoń aż do podstawy kciuka za pomocą pojedynczej płytki. W rękawicach zbroi gotyckich nasilił się podział na rękawice

⁶⁸⁶ *Ibidem*, s. 122; A. Nowakowski, *Uzbrojenie ochronne*, [w:] UwPŚ/2, s. 97.

⁶⁸⁷ AGZ, t. 12, s. 24, nr 195.

⁶⁸⁸ Dany typ osłony dłoni był w użyciu jeszcze w II poł. XIV w., o czym świadczą znaleziska w miejscu poboju pod Visby w 1361 r. K. Блэр, *Рыцарские доспехи...*, c. 42, 66; Ch. Gravett, *English Medieval Knight 1200–1300*, Osprey: Warrior 48, Oxford 2002, p. 21.

⁶⁸⁹ A. Sokoliński, *Przedstawienia rękawic płytowych na Polityku Grudziądzkim*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Archaeologica” 2012, nr 29, s. 251.

⁶⁹⁰ A. Sokoliński, *Przedstawienia rękawic...*, s. 251; K. Блэр, *Рыцарские доспехи...*, c. 19–20, 34–35, 65–66; B. Беха́йм, *Энциклопедия...*, c. 71–72.

„łapawice” (ang. mitons) oraz rękawice z oddzielnymi paluchami (ang. gauntless)⁶⁹¹. W pierwszym przypadku płytami lub folgami osłanianio tylko kciuk, zaś reszta palców była chroniona folgami wspólnie. W drugim przypadku folgi osłaniały każdy palec osobno. Sama dłoń była chroniona metalem tylko od zewnętrznej strony, lecz górna część „klepsydry” – mankiet mógł obejmować nadgarstek całkowicie. Warto zauważyć, że większość kopijników na obrazie *Bitwa pod Orszą* jest wyposażona właśnie w „łapawice”.

3.5.10.1. Ikonografia rękawic

Sytuacja z rękawicami pancernymi w ikonografii powiązaną z dostojnikami z ziem ruskich nie odbiega znacząco od ikonografii ogólnopolskiej. W zasadzie mamy tylko jedno wyobrażenie rękawic na nagrobku rycerskim, gdyż reszta dostojników jest przedstawiona jako oranci, a więc złożone w modlitewnym geście dłonie nie są osłonięte rękawicami. Dobrze odwzorowane rękawice klepsydrowe z bardzo dokładnie wyrzeźbionymi płytkami osłaniającymi palce ukazano na nagrobku Rafała z Tarnowa i Jarosławia (ok. 1441 r., zob. Ryc. 81)⁶⁹². Innym przykładem wyobrażenia rękawic w sztuce sakralnej są postacie Św. Jerzego oraz dwóch zbrojnych na ścianie miasta na ikonie ze Stupnicy. Tam główny bohater posiada rękawice o konstrukcji folgowej, rękawice pozostałych są pokazane schematycznie (zob. Ryc. 88)⁶⁹³. Dość schematyczne są ukazane rękawice żołnierzy z malowideł kościoła w Haczowie (zob. Ryc. 117, 126). Tu w rękawicach płytowych są wszyscy wojownicy w zbrojach. Jak wskazuje M. Glinianowicz, „mają one formę pięciopalczystą, mankiet i część chroniące śródrećce są ze sobą połączone i wykonane z pojedynczych kawałków blachy, natomiast każda z osłon palców wykonano jest oddzielnie i działa niezależnie od siebie”⁶⁹⁴.

Więc, jak wynika ze źródeł elementami pełnego naręczaka w świetle źródeł z epoki byli naramienniki (skrzydła), opachy, nalokcice i zarękawia (myszki).

3.5.10.2. Rękawice w jeździe

Plachownice w rejestrach popisowych jazdy polskiej w XV w. odnotowano 83 razy, z czego w 1471 r. ich posiadaczami był tylko 1% zaciężnych, zaś w 1477 r. 5%⁶⁹⁵. W

⁶⁹¹ Schemat ewolucji rękawic rycerskich opracował Dean Bashford, *vide*: Idem, *Educational Charts* (Arms & Armour), New York 1917, p. 5.

⁶⁹² P. A. Nowakowski, *Arsenały...*, s. 258, tab. 16.

⁶⁹³ Ю. Ольхович-Новосадиук, *Святому Юриу...*, (dostęp: 1 XII 2025).

⁶⁹⁴ M. Glinianowicz, *Elementy uzbrojenia...*, s. 67.

⁶⁹⁵ T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 113.

rocie Gotarda z 1474 r. w plachownice było wyposażonych 9 osób, czyli 6% średniozbrojnych⁶⁹⁶. Inną sytuację spostrzegamy w rocie Sewera z 1498 r., w której 95% żołnierzy posiadali rękawice metalowe, natomiast w rocie Rożnowskiego – żaden⁶⁹⁷. Również żadne plechownice nie zostały odnotowane w rejestrach rot jazdy z 1501 r.⁶⁹⁸ W pocztach dworzan z chorągwi nadwornej z końca XV w. rękawice płytowe (*plehowecze*) też zostali odnotowane dwa razy⁶⁹⁹.

Nie oznacza to, że w wojsku polskim broniącym Rusi i Podola rękawic pancernych nie używano, zapewne były częścią zbroi kopijniczych, w mniejszym stopniu stanowiły wyposażenie jeźdźców średniozbrojnych. Rękawice były częścią wyposażenia, z którą powinni wyruszać na wojnę sołtysi, o czym informują dokumenty już na pocz. XIV w.⁷⁰⁰ Również Jan Ostroróg zalecał, żeby półkopijnicy posiadali oprócz pancerza, napierśnika, obojczyka i hełmu także rękawice pancerne (*cum chyrothecis*)⁷⁰¹. Obecność rękawic w ekwipunku strzelców jest dość dyskusyjną, lecz ma poświadczenie w ikonografii europejskiej. Tak, konnych kuszników w folgowych rękawicach gotyckich możemy obserwować na kartach diariusza niemieckiego najemnika Paula von Dolnsteina⁷⁰².

3.5.10.3. Rękawice w piechocie

Rzadko odnotowywano plechownice i w rejestrach piechoty zaciężnej. Informacje o nich czerpiemy tylko z rejestrach z lat 70. XV w. Raz tylko rękawice wystąpiły samodzielnie, bez innych osłon ręki. Były częścią uzbrojenia jeźdźcy przypisanego do rot pieszej. Pozostałe rękawice występowały razem z myszkami lub szynkami. Ogółem wzmianek o plachownicach jest 37, z czego w 16 przypadkach występowały pojedyncze rękawice. Wszystkie rękawice (oprócz wzmiankowanego wyżej jeźdźcy) należały do pawężników⁷⁰³. Zapewne tak jak w przypadku jazdy, w plachownice mogli być wyposażeni piesi kopijnicy, gdyż właśnie oni byli narażeni na bezpośredni udział w walkach wręcz.

⁶⁹⁶ O. 86, sygn. 12, ks. 4, k. 1v, 3v, 4, 6, 6v, 7. O. Hański, *Rota konna...*, s. 226–228, tab.4.

⁶⁹⁷ T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 113.

⁶⁹⁸ O. 85, sygn. 5.

⁶⁹⁹ J. Kałużny, *Uzbrojenie i wyposażenie...*, s. 36.

⁷⁰⁰ A. Nowakowski, J. Szymczak, *Rodzaje uzbrojenia ochronnego...*, s. 43.

⁷⁰¹ J. Ostroróg, *Monumentum...*, s. 160.

⁷⁰² D. Skjelver, „there I, Paul Dolnstein, Saw Action”. *The sketchbook of a warrior artisan in The German Renaissance*, „Theses and Dissertations” 2012, v. 1271, p. 184, fig. 40.

⁷⁰³ T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 169–171, 182.

3.5.11. Nabiodrki (*szynki*)

W badanym okresie nogi żołnierzy noszących pełne zbroje chroniła, płytowa osłona nóg. Udo żołnierza było chronione nabiodrkiem, który łączył się z nakolankiem, który z kolei był połączony z górną częścią nagolenicy.

Częścią płytowych osłon nóg, które pojawiła się jako pierwsza były nakolanki, używane od lat 30. XIV w.⁷⁰⁴ Kompletna osłona nogi znana była XIV w.⁷⁰⁵ Noszono je na obcisłych lub watowatych nogawicach, które w rejonie stawu kolanowego owijano kilkoma warstwami cienkiego wełnianego materiału w celu zapobiegania otarć. Mocowane je do nogi za pomocą pasków z klamrami, które biegły wzdłuż tylnej części uda i kolana. Również do mocowania służył skórzany uchwyt w górnej części nabiodrka, który przypinano do pasa, na którym spoczywał cały ciężar danej części zbroi⁷⁰⁶.

W źródłach polskich płytowe ochrony nogi występują jako *bigwanty*, *beigwanty*⁷⁰⁷ lub *schinki*, *cynki*⁷⁰⁸. Dodatkowym, lecz nie obowiązkowym, elementem tego zestawu były trzewiki⁷⁰⁹. Cena takiego zestawu w końcu XIV w. i w I poł. XV w. wynosiły 1,5–4 grzywny (72–192 gr.)⁷¹⁰.

Znaczenie terminu „szynki” niejednemu raz byli obiektem dyskusji, rozumiano pod tym pojęciem opachy⁷¹¹, inni rozumieli pod tym pojęciem płytowe naramienniki, opachami, lub z zarękawiami⁷¹². Z kolei T. Grabarczyk w pracy poświęconej piechocie zaciężnej uznał, że były to opachy, jednak w późniejszym opracowaniu poświęconym

⁷⁰⁴ Pierwszym wyobrażeniem płytowych osłon nóg na ziemiach polskich są nakolanki pojawiające się na pieczętkach księcia legnicko-brzeskiego Bolesława III (1307 r.) oraz księcia jaworskiego Henryka I (1312 r.). Natomiast nakolanki i wąskie nagolenniki noszone na nogawice kolczej pojawiają się pierwszy raz na nagrobku Pakosława Lisa z Mstyczowa (ok. 1325 r.). Pełne osłony nóg pierwszy raz widzimy dopiero w ok. 1364 r. na pieczęciach księcia oleśnicko-namysłowskiego Konrada II przedstawianych na malowidłach w Kałkowie, Wilczkowie i Ząbkowicach Śląskich. J. Szymczak, *Rycerz w helmie...*, s. 124; A. Nowakowski, *Uzbrojenie ochronne*, [w:] UwPŚ/1, s. 83; K. Блэр, *Рыцарские доспехи...*, c. 29, 32.

⁷⁰⁵ A. Nowakowski, *Uzbrojenie ochronne*, [w:] UwPŚ/2, s. 98.

⁷⁰⁶ M. Goll, *Iron Documents...*, p. 115; K. Блэр, *Рыцарские доспехи...*, c. 63, 80; Э. Окшотт, *Оружие...*, c. 392, 422.

⁷⁰⁷ Jak zaznacza T. Grabarczyk, w rejestrach popisowych jazdy zaciężnej dany termin spotykamy tylko raz. W spisie rotы Kotwicz z 1471 r. odnotowano *armis kopyenyczs abscue bykwanth*. T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 113; A. Nowakowski, J. Szymczak, *Rodzaje uzbrojenia ochronnego...*, s. 43.

⁷⁰⁸ T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 113.

⁷⁰⁹ Schemat typowego XVI-wiecznej osłony nogi, *vide*: P. Walker, *The History of Armour...*, p. 183. Szymczak, *Rycerz w helmie...*, s. 124.

⁷¹⁰ A. Nowakowski, *Uzbrojenie ochronne*, [w:] UwPŚ/1, s. 84; J. Szymczak, *Rycerz w helmie...*, s. 125–126.

⁷¹¹ A. Nowakowski, *Uzbrojenie ochronne*, [w:] UwPŚ/2, s. 95; Jak zaznacza J. Szymczak, szynki występują w kontekście osłon ramion oraz nawiązują do niem. *Armschienen*, będąc odpowiednikiem *Vorstollen*. J. Szymczak, *Produkcja...*, s. 121–122; Idem, *Rycerz w helmie...*, s. 120.

⁷¹² A. Swaryczewski, *Platnerze...*, s. 58.

jeździe zaciężnej zmienił pogląd i doszedł do wniosku, że *schinki* lub *cynki* odnosiły się raczej do nabiodrków lub pełnych osłon nóg, gdyż często towarzyszyły nakolankom⁷¹³. Warto też zaznaczyć, iż w bronioznawstwie czeskim *šinki* to w ogóle zarękawia⁷¹⁴.

Na korzyść tego, że szynki raczej należały do osłon nóg może przemawiać również to, że polskie słowo „szynka” (niem. „Schinken”, cz. „šunka” lub ros. „шинка”) oznacza „tylną część półtuszy wieprzowej” lub też: „wędlina z tej części lub z analogicznej części innych zwierząt”⁷¹⁵. Z kolei źródłach angielskich istnieje termin *schynbalds*, który w średniowieczu oznaczał odmianę nagolennika mocowanego na nogawicę kolczą⁷¹⁶. Na korzyść tego poglądu również przemawia zapis z inwentarza zamku w Brześciu Kujawskim z 1494 r. w którym odnotowane są *nakolanky cum zinki*⁷¹⁷.

Konstrukcja nabiodrków nie była skomplikowana. Najwcześniejsze nabiodrki byli wykonane ze skóry lub mieli budowę podobną do brygantyn⁷¹⁸. Następnie pojawiły się warianty wykonane z kilku płyt chroniących dolną połowę uda powyżej kolana. Jeszcze późniejsze przykłady są wykonane z pojedynczej półrurkowatej płyty, do której później zaczęto dodawać podobny element zakrywający tylną część uda⁷¹⁹. Nieco różniły się między sobą nabiodrki w stylu niemieckim od osłon w stylu włoskim. Pierwsze składały się z kilku elementów, zaś drugie tylko z dwóch połówek. Obie połówki były połączone zawiasami i zamykane na sprzączki lub rzemyki. Taka konstrukcja nabiodrków utrzymywała się do ok. 1500 r.⁷²⁰

W garniturach zbroi gotyckich w stylu niemieckim w latach 60. XV w, nabiodrki zostały wydłużone poprzez dodanie kilku płyt (np. na nabiodrkach z garniturów Zygmunta i Maksymiliana Habsburgów z ok. 1480 r. przechowywanych w Wiedniu było ich pięć) w górnej ich części oraz odpowiednio, na bocznych płytach. Wydłużenie takie można wyjaśnić tym, iż w modnych w tamtym okresie zbrojach często brakowało taszek.

⁷¹³ T. Grabarczyk, *Piechota...*, s. 169; Idem, *Jazda zaciężna...*, s. 101, 113–114, przyp. 217, 220, 222.

⁷¹⁴ P. Klučina, *Zbroj...*, s. 17–18.

⁷¹⁵ *Szynka*, <https://sjp.pwn.pl/sjp/szynka;2527567.html> (dostęp: 1 XII 2025).

⁷¹⁶ К. Блэр, *Рыцарские доспехи...*, с. 36; Ch. Gravett, *English Medieval Knight...*, p. 23.

⁷¹⁷ T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 113; J. Szymczak, *Zasoby uzbrojenia*, [w:] UwPŚ/2, s. 297; Idem, *Zasoby broni w zamkach polskich w końcu XV i na początku XVI w.*, [w:], *Z dziejów wojen i wojskowości. Księga pamiątkowa poświęcona prof. dr. hab. Tadeuszowi Rawskiemu z okazji 55-lecia rozpoczęcia pracy naukowej*, red. P. Matusak, Łowicz 2001, s. 18.

⁷¹⁸ К. Блэр, *Рыцарские доспехи...*, с. 62–63.

⁷¹⁹ Э. Окшотт, *Оружие...*, с. 392.

⁷²⁰ A. Nowakowski, *Uzbrojenie ochronne*, [w:] UwPŚ/2, s. 98–99; К. Блэр, *Рыцарские доспехи...*, с. 62–63, 80.

Dodatkowo nabiodrki z danej epoki często posiadali poprzeczne żłobkowania których celem było odprowadzenie wrogiej broni tzw. żebra zatrzymujące⁷²¹.

W rejestrach popisowych jazdy zaciężnej szynki są wspomniane 63 razy, lecz wszystkie te wzmianki pochodzą jednak z lat 70. XV w. i nie dotyczą ziem ruskich⁷²². Czasem odnotowywano, iż szynki były dwie (*schynky obye cziste*)⁷²³. Np., w rocie jazdy Gotarda z Radlina popisaney w 1474 r. w małopolskiej Bochni kirys, pancerz, obojczyk, szynki i nakolanki posiadał tylko jeden żołnierz – Byczek⁷²⁴. W rejestrach wojsk zaciężnych pełniących służbę na ziemiach „ruskich” oraz w innych źródłach pisanych powiązanych z ziemiami ruskimi szynki nie występują.

3.5.11.1. Ikonografia nabiodrków

Można zgodzić się z A. Nowakowskim, że „nabiodrki są konstrukcyjnie proste, dlatego przekazy ikonograficzne nie ukazują różnicowań formalnych”⁷²⁵. Nabiodrki pokazane na epitafium Wirzbięty z Branic (ok. 1425 r.) to są dwie płyty uformowane w kształt „półrury” połączone zawiasami (zob. Ryc. 83)⁷²⁶. Nagrobek Rafała z Tarnowa i Jarosławia (ok. 1441 r.) nie dostarcza jakichkolwiek informacji, gdyż prawy nabiodrek jest ukryty pod przeszywanicą, lewy zaś pod tarczą (zob. Ryc. 81)⁷²⁷. Natomiast Feliks Paniewski na swojej płycie nagrobnej (ok. 1488 r.) posiada bogato żłobkowane gotyckie nabiodrki, których górna część dodatkowo jest wzmocniona taszkami (zob. Ryc. 86)⁷²⁸. Nabiodrki pokazane na epitafium Rafała Jakuba z Jarosławia i Przeworska (zm. 1493 r.), oprócz tego, że występują z taszkami oraz są dwuczęściowe nic nie wnoszą dla zrozumienia ich konstrukcji (zob. Ryc. 82)⁷²⁹. Podobne do nabiodrków Paniewskiego żłobkowane elementy nosi na swoim epitafium, dworzanin Stanisław Choberski (zm. 1520 r.). Być może autor epitafium pokazał właśnie „zatrzymujące żebra” (zob. Ryc. 87)⁷³⁰. Dwuczęściowy nabiodrek, bez jakichkolwiek szczegółów widzimy również na ikonie Św. Jerzego ze Stupnicy (zob. Ryc. 88)⁷³¹. Zwykle niczym nie odznaczające się

⁷²¹ Э. Окшотт, *Оружие...*, с. 398–399, 700.

⁷²² T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 101–103, 113, tab. 2.

⁷²³ RK, sygn. 16, k. 1.

⁷²⁴ O. 86, sygn. 12, ks. 4, k. 7. O. Hański, *Rota konna...*, s. 227, tab. 4.

⁷²⁵ A. Nowakowski, *Uzbrojenie ochronne*, [w:] UwPŚ/2, s. 98.

⁷²⁶ P. A. Nowakowski, *Arsenały...*, s. 132, 249, 251, tab. 7, 9.

⁷²⁷ *Ibidem*, s. 258, tab. 16.

⁷²⁸ *Ibidem*, s. 283, tab. 41.

⁷²⁹ L. Kajzer, *Uzbrojenie...*, s. 75; P. A. Nowakowski, *Arsenały...*, s. 117, 289, tab. 47.

⁷³⁰ P. A. Nowakowski, *Arsenały...*, s. 117–118, 314–315, tab. 72–73; P. Łopatkiewicz, *Tablicowe Epitafium...*, s. 87–124.

⁷³¹ Ю. Ольхович-Новосадиук, *Святой Юрій...*, (dostęp: 1 XII 2025)

szynki noszą zbrojni piechurzy na malowidłach kościoła w Haczowie (zob. Ryc. 117, 126)⁷³².

Nabiodrki były też noszone bez nagołenników⁷³³. Takie rozwiązanie widzimy również na obrazie *Bitwa pod Orszą*, gdzie w scenie odpoczynku na brzegu rzeki kilka kopijników właśnie nie posiada nagołenników. To może też wyjaśniać, dlaczego w rejestrach popisowych występują same szynki, bez np. nakolanków. Po 1510 r., m. in. w garniturach zbroi żłobkowatych (in. Maksymilianowskich) zrezygnowano z bocznych płyt mocowanych do nabiodrków na zawiasach. Natomiast poszerzono płytę główną w kierunkach bocznych i od teraz ona obejmowała większy obszar uda⁷³⁴.

3.5.12. Nakolanki

Przez długi czas konnych wojowników osłaniały nogawice kolcze, które w pocz. XII w. zostały uzupełnione przez dodanie skórzanej opaski z metalowym dyskiem osłaniającym kolano od zewnątrz. Ok. 1230–1250 r. powstały pierwsze wyprofilowane nakolanki płytowe⁷³⁵.

Typowy nakolank składał się z trzech płyt: 1) anatomicznej płyty głównej, która osłaniała kolano (niem. Muschel). Płytką tą zachodziła na dolną krawędź nabiodrka, do którego była przymocowana pojedynczym nitem po obu stronach nogi. Po prawej stronie rozszerzała się, tworząc owalne skrzydło boczne; 2) wąski pasek łączący pierwszy element z trzecim którym była płytą o prostej dolnej krawędzi, która zachodziła na górną krawędź nagołennika. Płytką tą była przymocowana do ostatniego za pomocą nitu lub za pomocą zawleczonej obrotowej po prawej stronie⁷³⁶. Wzmocnić ochronne właściwości nakolanków były powołane dodatkowe skrzydełka, które łączyły nabiodrki z nagołennikami⁷³⁷.

A. Nowakowski, wyodrębnia co najmniej trzy typy nakolanków⁷³⁸:

⁷³² O analogiach muzealnych dla nakolanków haczowskich, vide: M. Glinianowicz, *Elementy uzbrojenia...*, s. 67–68.

⁷³³ К. Блэр, *Рыцарские доспехи...*, с. 109–110.

⁷³⁴ *Ibidem*, с. 141–142.

⁷³⁵ В. Бехайм, *Энциклопедия...*, с. 96; К. Блэр, *Рыцарские доспехи...*, с. 32; P. Walker, *The History of Armour...*, p. 167–169, 171–172.

⁷³⁶ Ze schematem konstrukcji typowego nakolanka można zaznajomić się w pracy: P. Walker, *The History of Armour...*, p. 176; К. Блэр, *Рыцарские доспехи...*, с. 62; В. Бехайм, *Энциклопедия...*, с. 96.

⁷³⁷ J. Szymczak, *Rycerz w hełmie...*, s. 124.

⁷³⁸ A. Nowakowski, *Uzbrojenie ochronne*, [w:] UwPŚ/1, s. 85.

- miskowate, całkowicie zakrywające kolano, są często spotykane w ikonografii europejskiej sprzed 1350 r.
- stożkowate, które stawały coraz popularniejsze od około 1340 r. Zakrywały tylko przód i boki kolana. Po zewnętrznej stronie miały one zwykle boczne skrzydło, okrągłe lub w kształcie wachlarza. Czasami było ono również umieszczane po wewnętrznej stronie kolana. Mocowano je do dolnej części nabiodrka⁷³⁹.
- folgowe, występują od II poł. XV w., zbudowane są z kilku folg o różnej szerokości, dość długie, zachodzące na nabiodrek i nagolenicę. Takie nakolanki posiadali również ostro zakończoną dolną płytę, zachodzącą na nagolenicę. Takie nakolanki były charakterystyczne dla zbroi w stylu gotyckim i były popularne do ok. 1500 r.⁷⁴⁰.

W ciągu kolejnych czterech dekad XVI w. nakolanki pozostawały niemal niezmienione, wyjątkiem było to, że ich dolna część stała się w tym czasie znacznie węższa, a jej dolna krawędź stała się prosta⁷⁴¹.

Nakolanki są częścią zbroi, o której nie zachowało się wiele wzmianek źródłowych. W rejestrach jazdy zaciężnej z lat 70. XV w. przebadanych przez T. Grabarczyka nakolanki występują tylko 7 razy w 1471 r. oraz 6 razy w 1477 r.⁷⁴² Dodatkowo w rejestrze roty Gotarda z Radlina z 1474 r. znajdziemy informacje o tym, że np. zbroja kopijnicza towarzysza Jakuba Wielkiego nie miała nakolanków⁷⁴³. Również zostali tu odnotowane cztery pary nakolanków które wchodziły w ekwipunek jeźdźców średniozbrojnych⁷⁴⁴. Również w materiałach dotyczących ziem ruskich nakolanki wzmiankowane są nieczęsto. Nie występują w rastrach jazdy z 1501 r., natomiast informacje o 3 parach nakolanków lub 3 nakolankach zawiera inwentarz zamku w Ratno

⁷³⁹ K. Блэр, *Рыцарские доспехи...*, c. 62.

⁷⁴⁰ A. Nowakowski, *Uzbrojenie ochronne*, [w:] UwPŚ/2, s. 99; K. Блэр, *Рыцарские доспехи...*, c. 88.

⁷⁴¹ K. Блэр, *Рыцарские доспехи...*, c. 141.

⁷⁴² T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 114.

⁷⁴³ O. 86, sygn. 12, ks. 4, k. 5v; O. Hański, *Rota konna...*, s. 221.

⁷⁴⁴ *plach prerdnii zadni nacolankij oboy[czyk] truba sorcz; plech przedni zadni oboyczyk nakolanky lapka plechownicza cussa; plech przedni zadni oboyczyk nakolanki cussa; plech przedni zadni pancierz oboyczyk nakolanky schynkij cussa*. O. 86, sygn. 12, k. 1v, 3v, 5v, 7.

z 1512 r.⁷⁴⁵ Kolejna informacja o nakolankach pochodzi dopiero z 1534 r., kiedy to Zamku Wysokim we Lwowie została spisana *arma cum nakolanky et mysky*⁷⁴⁶.

3.5.12.1. Ikonografia nakolanków

Nakolanki występują w ikonografii ukazującej dostojników pełniących urzędy na ziemiach ruskich. Najwcześniejszym przedstawieniem nakolanków jest wyobrażenie na epitafrum Wirzbięty z Branic (ok. 1425 r., nakolanki wyobrażone na nagrobku nie są widoczne z powodu wytarcia kamienia). Widzimy tu nakolanki stożkowate, być może z małymi skrzydełkami (zob. Ryc. 83)⁷⁴⁷. Bardzo schematycznie jest pokazany prawy nakolaniek na nagrobku Rafała z Tarnowa i Jarosławia (ok. 1441 r.). Czy jest on miskowaty czy stożkowaty nie sposób się odpowiedzieć, lecz widać, że posiada małe skrzydełko (zob. Ryc. 81)⁷⁴⁸. Dwa pięknie wykonane wyobrażenia nakolanki o folgowej, gotyckiej konstrukcji widać na nagrobku Feliksa Paniewskiego (ok. 1488 r.). Składają się przynajmniej z ośmiu folg, przy czym folgi górne i dolne mają ostre zakończenia (zob. Ryc. 86)⁷⁴⁹. Podobne, choć już nie tak ozdobione nakolanki są przy zbroi, której posiadaczem jest Rafał Jakub z Jarosławia i Przeworska (zm. 1493 r.), starosta generalny ruski przedstawiony na swoim epitafrum w Przeworsku (zob. Ryc. 82)⁷⁵⁰. Kolejne epitafrum, dworzanina królewskiego Stanisława Choberskiego (zm. 1520 r.), z katedry w Sandomierzu pokazuje lewy nakolaniek w nietypowej odsłonie, gdyż jest odwrócony od widza, a więc widać folgową konstrukcję z dobrze rozbudowanymi skrzydełkami (zob. Ryc. 87)⁷⁵¹. Podobny do nakolanka Rafała Jarosławskiego nakolaniek ze skrzydełkiem widzimy na ikonie Św. Jerzego ze Stupnicy (zob. Ryc. 88)⁷⁵². Nakolanki żołnierzy z malowideł kościoła w Haczowie przedstawione bardzo schematycznie, jedne są częścią kompletnych ochron na nogi, inni zaś oddzielnie. Na podstawie obserwacji tych malowideł można wyodrębnić co najmniej dwa ich typy: pierwsze, nakolanki o ostrych górnych i dolnych krawędziach w kształcie „odwróconego liścia” (pierwszy żołnierz po lewej stronie w scenie *Chrystus przed Pilatem*) oraz drugie bardziej anatomiczne (w tejże scenie). Oba kształty wykazują podobieństwo do nakolanków stosowanych w zbrojach

⁷⁴⁵ O. LIV, sygn. 9, k. 98. М. Грушевський, *Описи Ратенського староства...*, s. 30; О. Мальченко, *Арсенали...*, s. 178.

⁷⁴⁶ O. LVI, sygn. 144, k. 69–70.

⁷⁴⁷ P. A. Nowakowski, *Arsenaly...*, s. 132, 249, 251, tab. 7, 9.

⁷⁴⁸ *Ibidem*, s. 258, tab. 16.

⁷⁴⁹ *Ibidem*, s. 283, tab. 41.

⁷⁵⁰ L. Kajzer, *Uzbrojenie...*, s. 75; P. A. Nowakowski, *Arsenaly...*, s. 117, 289, tab. 47.

⁷⁵¹ P. A. Nowakowski, *Arsenaly...*, s. 117–118, 314–315, tab. 72–73; P. Łopatkiewicz, *Tablicowe Epitafrum...*, s. 87–124.

⁷⁵² Ю. Ольхович-Новосадиук, *Святий Юрій...*, (dostęp: 1 XII 2025)

gotyckich (zob. Ryc. 117, 126)⁷⁵³. Również dość ciekawym przedstawieniem nakolanka z dodatkowymi zdobieniami w formie kwiatu znajdziemy na kartach *Latopisu Radziwillowskiego* (postać drabanta w pełnej zbroi, zob. Ryc. 90)⁷⁵⁴.

3.5.13. Nagolenniki

Nagolennikom nadawano kształt podudzia i składały się oni z dwóch płyt, pierwotnie połączonych zawiasami z prawej strony. Po lewej stronie nagołenniki miały paski z klamrami, które były mocowane do szczelin na tylnej płycie. Dół nagołenników odpowiadał kształtowi kostki i schodził nisko po obu stronach, tworząc łuk nad piętą i podbiciem stopy. Z przodu nagołennik posiadał zaokrągloną półkę chroniącą podbicie i zachodzącą na tylną krawędź trzewika, do którego był przymocowany sznurowadłami przechodzącymi przez dwa otwory jego dolnej części i w samym trzewiku⁷⁵⁵. Począwszy od 1510 r., pojawiały się nagołenniki obejmujące jedynie trzy czwarte obwodu goleni. Zapinano je zazwyczaj na paski ze sprzączkami zamiast zatrzasków, które stosowano w tym celu od 1500 r. Należy zauważyć, że nagołenniki noszone z trzewikami z plecionki kolczej zwykle kończyły się na kostkach. Zwykle nagołenniki miały pionowe rozcięcie w pięcie w które wkładano ostrogę, choć niekiedy ostrogi były nitowane w tym właśnie miejscu⁷⁵⁶.

3.5.13.1. Ikonografia nagołenników

Nagołenniki, podobnie jak i nabiodrki w ikonografii polskiej nie odznaczają się bogactwem odmian⁷⁵⁷. W ikonografii dotyczącej ziem ruskich i urzędników tam działających sytuacja jest podobna. Zwykle płytowe nagołenniki widzimy na epitafium Wirzbięty z Branic (ok. 1425 r., analogicznie do nakolanków nagołenniki nie przetrwały próby czasem, zob. Ryc. 83)⁷⁵⁸. Schematycznie, lecz informacyjnie są pokazane nagołennice na nagrobku Rafała z Tarnowa i Jarosławia (ok. 1441 r.). Widać, iż składają się z dwóch połączonych dwoma zawiasami anatomicznych połówek przechodzących w folgowe trzewiki (zob. Ryc. 81)⁷⁵⁹. Na nagrobku Feliksa Paniewskiego (ok. 1488 r.) widać dwa gotyckie anatomiczne nagołenniki z dobrze zaznaczoną środkową granią. Na

⁷⁵³ O analogiach muzealnych dla nakolanków haczkowych, vide: M. Glinianowicz, *Elementy uzbrojenia...*, s. 67–68.

⁷⁵⁴ РЛ, k. 132 (dostęp: 1 XII 2025); Ю. Быхан, *Вайсковая справа...*, с. 59, мал. 4.

⁷⁵⁵ A. Nowakowski, *Uzbrojenie ochronne*, [w:] UwPŚ/2, s. 100; К. Блэр, *Рыцарские доспехи...*, с. 62.

⁷⁵⁶ К. Блэр, *Рыцарские доспехи...*, с. 142–143.

⁷⁵⁷ A. Nowakowski, *Uzbrojenie ochronne*, [w:] UwPŚ/1, s. 85.

⁷⁵⁸ P. A. Nowakowski, *Arsenały...*, s. 132, 249, 251, tab. 7, 9.

⁷⁵⁹ *Ibidem*, s. 258, tab. 16.

lewej nodze widać również dwa zawiasy, zaś w partii dolnej, przy podbiciu, nagolenniki przybierają łukowaty kształt i płynnie przechodzą w folgowy trzewik. Ich boki przy tym chronią całą kostkę i spadają prawie do podeszw (zob. Ryc. 86)⁷⁶⁰. Podobną konstrukcję z daleko zachodzącymi na nie nakolannikami mają nagoleniki Rafała Jakuba z Jarosławia i Przeworska (zm. 1493 r., zob. Ryc. 82)⁷⁶¹. Nieco inną budowę mają te przypisywane dworzaninowi królewskiemu Stanisławowi Choberskiemu (zm. 1520 r., zob. Ryc. 87). Nie widać na nich zawiasów, w przedniej projekcji posiadają wycięcia łukowate, lekko zachodzące na trzewik, w tylnej zaś projekcji spadają do samej ziemi osłaniając całą piętę. Ostrogi przy tym są raczej przynitowane do pięty⁷⁶².

Nagolenice wyobrażone na malowidłach haczowskich nie odznaczają się detalicznością. Dla odmiany mamy tu pokazanych żołnierzy pieszych, a ich nagoleniki można ostrożnie odnieść do dwóch typów: pierwsze, są bardziej dopasowane do goleni, mają łukowate wycięcia z przodu oraz zaznaczone półokrągłe boki spadające na skórzane trzewiki (scena *Chrystus przed Pilatem*); drugie, raczej jednoczęściowe, z łukowatym wycięciem na dole, ale chroniące nogę tylko z przodu (scena *Ukrzyżowanie Chrystusa*). Lecz schematyczność ukazania tych ostatnich nasuwa wątpliwości, że być może są one zwykłymi dwuczęściowymi nagolenicami⁷⁶³. Żaden z piechurów nie nosi trzewików folgowych, tylko zwykłe skórzane (zob. Ryc. 117, 126). To koresponduje z przedstawieniem zbrojnego w pełnej zbroi na kartach Latopisu Radziwiłłowskiego. Dana postać posiada dwuczęściowe, dobrze dopasowane do nogi nagolenice (zob. Ryc. 90, 126)⁷⁶⁴. Zwykłą nagolenicę możemy obserwować również na ikonie Św. Jerzego ze Stupnicy (zob. Ryc. 88)⁷⁶⁵.

3.5.14. Trzewiki

Stopy tych nalepiej uzbrojonych ciężkozbrojnych jeźdźców były z reguły chronione przez trzewiki, które noszono razem z solidnymi skózanymi trzewikami. Początkowo stopy chroniono plecionką kolczą. Trzewiki właściwe (*wopenshu*) pojawiły

⁷⁶⁰ P. A. Nowakowski, *Arsenały...*, s. 283, tab. 41.

⁷⁶¹ L. Kajzer, *Uzbrojenie...*, s. 75; P. A. Nowakowski, *Arsenały...*, s. 117, 289, tab. 47.

⁷⁶² P. A. Nowakowski, *Arsenały...*, s. 117–118, 314–315, tab. 72–73; P. Łopatkiewicz, *Tablicowe Epitafium...*, s. 87–124.

⁷⁶³ M. Glinianowicz, *Elementy uzbrojenia...*, s. 67–68.

⁷⁶⁴ РЛ (dostęp: 1 XII 2025); Ю. Бохан, *Вайсковая справа...*, с. 59, мал. 4.

⁷⁶⁵ Ю. Ольхович-Новосадюк, *Святий Юрій...*, (dostęp: 1 XII 2025)

się w drugiej dekadzie XIV w. Pierwsze trzewiki płytowe pojawiły się we Włoszech i składały się z 4–5 folg. Kształtem naśladowały obuwie z tamtych czasów, tzn. miały krótki, spiczasty nosek. Trzewiki mocowano do dolnej części nagolenicy, a czasami były one wykonane jako osobna para butów⁷⁶⁶. Takie trzewiki nie miały podeszwy żelaznej, można było przymocować do buta za pomocą sznurowadeł⁷⁶⁷. W XV w. w zbrojach mediolańskich i gotyckich stosowano trzewiki z długim, spiczastym noskiem, który był odpinany podczas chodzenia. Było to bezpośrednie naśladownictwo ówczesnej mody na obuwie – ciżmy (fr. *poulaine*, *cracoves*)⁷⁶⁸. Natomiast w garniturach zbroi żłobkowanych (in. maksymiliańskich) trzewiki były szerokie, zakończone tępo, przez co nazywano je „łapami niedźwiedzia”⁷⁶⁹.

3.5.14.1. Ikonografia trzewików

Jak zaznacza A. Nowakowski „ikonografia przekonuje, że w interesującym nas okresie były konstruowane z wąskich folg żelaznych zachodzących łuskowato na siebie”. Jak zaznacza, ostrogi przy takiej konstrukcji mocowano do szerszej niż pozostałe folgi piętowej⁷⁷⁰.

Płytowe trzewiki o niezbyt widocznej konstrukcji widzimy na epitafrum Wirzbięty z Branic (ok. 1425 r., zob. Ryc. 83)⁷⁷¹. Nie do końca widoczne jest konstrukcja trzewików na nagrobku Rafała z Tarnowa i Jarosławia (ok. 1441 r., zob. Ryc. 81)⁷⁷². Być może tu mamy do czynienia jedynie z „nosami”, folgowymi okrywającymi górną część stopy z palcami. Natomiast pięta jest chroniona skórzanym trzewikiem, do którego mocowane są ostrogi. Trzewiki zbroi gotyckiej przedstawione na nagrobku Feliksa Paniewskiego (ok. 1488 r.) posiadają przynajmniej 9 elementów folgowych połączonych między sobą za pomocą nitów. Kostki rycerza są osłonięte spadającymi do ziemi płytami nagolenic (zob. Ryc. 86)⁷⁷³. Raczej podobną, tylko o mniejszej liczbie elementów ruchomych budowę posiadają trzewiki Rafała Jakuba z Jarosławia i Przeworska (zm. 1493 r.) na jego przeworskim epitafrum. Co ciekawe malarz wyobraził tylko jedną ostrogę na lewej nodze

⁷⁶⁶ Э. Окшотт, *Оружие...*, с. 392.

⁷⁶⁷ M. Goll, *Iron Documents...*, p. 66, 115.

⁷⁶⁸ I. Turnau, *Słownik ubiorów...*, s. 39.

⁷⁶⁹ J. Szymczak, *Rycerz w hełmie...*, s. 125; В. Бекайм, *Энциклопедия...*, с. 100–102; К. Блэр, *Рыцарские доспехи...*, с. 37–38, 61–62, 63, 84, 108, 109–110, 143.

⁷⁷⁰ A. Nowakowski, *Uzbrojenie ochronne*, [w:] UwPŚ/2, s. 100.

⁷⁷¹ P. A. Nowakowski, *Arsenały...*, s. 132, 249, 251, tab. 7, 9.

⁷⁷² *Ibidem*, s. 258, tab. 16.

⁷⁷³ *Ibidem*, s. 283, tab. 41.

(zob. Ryc. 82)⁷⁷⁴. W klasyczne „łapy niedźwiedzia” wyposażona jest postać dworzanina królewskiego Stanisława Choberskiego (zm. 1520 r.) na jego epitafium w Sandomierzu (zob. Ryc. 87)⁷⁷⁵. W odróżnieniu od reszty, trzewik Choberskiego jest integralną częścią ochrony nogi, stopa jest chroniona płytowym noskiem, czterema folgami oraz płytą nagolenicy osłaniającą całą kostkę razem z piętą. Do tej płyty przynitowane są również ostrogi.

Wszystkie powyżej wzmiankowane wyobrażenia pokazują przedstawicieli elit społecznych – rycerstwa walczącego konno. Natomiast jak wynika z dostępnej ikonografii, np. z malowideł kościoła w Haczowie piechota plebejską nie nosiła trzewików pancernych, tylko zwykłe skórzane⁷⁷⁶. Podobnie jest z postacią pieszego z kart *Latopisu Radziwiłłowskiego*. Drabant w pełnej zbroi też posiada jedynie trzewiki skórzane (zob. Ryc. 90, 117)⁷⁷⁷. Podobne rozwiązanie widzimy również na tryptyku *Koronacja Madonny z Wielunia*, ołtarzu w kościele Mariackim oraz tryptyku dominikańskim w Krakowie⁷⁷⁸. Z kolei postacie pieszych kopijników na obrazie *Bitwa pod Orszą* noszą trzewiki płytowe typu „łapa niedźwiedzia” lub „krowiego pyska”⁷⁷⁹.

3.6. Tarcze

Na omawiany okres, przypada z jednej strony schyłek tarcz, z drugiej natomiast ich renesans. Spada mianowicie rola tradycyjnych tarcz używanych przez jazdę uzbrojoną w stylu zachodnioeuropejskim, co było spowodowane rozwojem zbroi płytowej, co sprawiało, że używane tarcze stawały się coraz mniejsze, a ciężkozbrojni odrzucili je całkowicie⁷⁸⁰. Natomiast pojawianie się w Polsce jazdy racko-husarskiej oraz później jazdy kozackiej, spowodowało w wojsku polskim pojawiły się tarcze typów znanych na wschodzie i południu Europy, i były używane do końca XVII w. Natomiast w piechocie rola tarczy niezmiennie była duża, gdyż piechurzy polscy – nie licząc kopijników – byli dość słabo „opancerzeni”, więc często właśnie tarcze-pawęże były dla większości jedyną osłoną⁷⁸¹.

⁷⁷⁴ L. Kajzer, *Uzbrojenie...*, s. 75; P. A. Nowakowski, *Arsenały...*, s. 117, 289, tab. 47.

⁷⁷⁵ P. A. Nowakowski, *Arsenały...*, s. 117–118, 314–315, tab. 72–73; P. Łopatkiewicz, *Tablicowe Epitafium...*, s. 87–124.

⁷⁷⁶ M. Glinianowicz, *Elementy uzbrojenia...*, s. 63–77.

⁷⁷⁷ РЛ (dostęp: 1 XII 2025). Ю. Быхан, *Вайсковая справа...*, с. 59, мал. 4.

⁷⁷⁸ UwPs/2, ryc. 28b, 33, 39.

⁷⁷⁹ T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 158.

⁷⁸⁰ A. Nowakowski, *Uzbrojenie ochronne*, [w:] UwPs/2, s. 103.

⁷⁸¹ T. Grabarczyk, *Piechota...*, s. 171.

3.6.1. Pawężę piechoty

Podstawowym typem tarczy w polskiej piechocie zaciężnej były pawężę⁷⁸². W źródłach polskich mamy do czynienia z kilkoma odmianami tych tarcz: pawężami (*paweza*), mniejszymi pawężkami (*pawezka*) lub małymi pawężami (*mała pawez*). Spotykane też jest łacińskie określenie *clipeus* (lista strat piechoty z 1509 r.⁷⁸³) lub *scuto* (rejestry zastępców wielkopolskich z lat 1497-1498)⁷⁸⁴. Pawężę charakteryzowały się dużym, często prostokątnym lub trapezowym kształtem. Pawężę miały pionowy garb (grzbiet) pośrodku, na całej długości tarczy, który zwiększał ich sztywność i pomagał w odbijaniu ciosów. Właśnie ten grzbiet i jest wyznacznikiem pawęży jako rodzaju tarcz⁷⁸⁵.

Jak widać z ikonografii, w omawianym okresie piechota polska korzystała z dużych pawęży na ok. 150-160 cm oraz mniejszych na ok. 130, 100 lub 60 cm wysokości. Właśnie takie pawężę widzimy na ilustracjach z kodeksu Behema oraz obrazie *Bitwa pod Orszą* (zob. Ryc. 130). Te używane przez polskich pawężników były w stanie zatrzymać strzałę z łuku lub bełt z kuszy, lecz nie kule wystrzeliwane z broni palnej. To właśnie jej masowe użycie doprowadziło do tego, że pawężę ostatecznie znikają z arsenałów żołnierzy polskich w II poł. XVI w.⁷⁸⁶

Typowa pawęż składała się z deski czołowej (grzbietu), dwóch szerokich listew bocznych, oraz dwóch desek bocznych za pomocą których grzbiet montowano do listew bocznych. Wszystkie elementy były sklezione ze sobą oraz dodatkowo wzmacniane kołkami. Wewnętrzne powierzchnie oklejano świńską skórą, a powierzchnie zewnętrzne grubo tkanym płótnem oraz pokrywano kilkoma warstwami zaprawy klejowo-gipsowej. Po jej wyschnięciu całość szlifowano, a później malowano⁷⁸⁷. Z materiałów popisowych wojsk zaciężnych dowiadujemy się, że niektóre pawężę były malowane w srebrny lub czerwony kolor. Wartość pawęży piechoty wynosiła ok. 20-40 gr. Wykonywano je na czas jednej kampanii, gdyż w warunkach polowych, przy zwykłym użytkowaniu czas zdatności do użycia wynosił ok. jednego roku⁷⁸⁸.

⁷⁸² T. Grabarczyk, *Piechota...*, s. 171–179; A. Bołdyrew, *Piechota...*, s. 258–264.

⁷⁸³ RK, sygn. 43, k. 33-34.

⁷⁸⁴ AE, nr 371, 413; T. Grabarczyk, *Piechota...*, s. 172.

⁷⁸⁵ W. Krajewski, *Tarcze i pawężę w zbiorach Muzeum Wojska Polskiego (część I)*, „Muzealnictwo Wojskowe” 2024, t. 13, s. 68.

⁷⁸⁶ W. Krajewski, *Tarcze...*, s. 79–81.

⁷⁸⁷ *Ibidem*, s. 82.

⁷⁸⁸ *Ibidem*, s. 83–84.

W pieszych rotach zaciężnych służących na Rusi w latach 1496-1500 są odnotowane 282 pawęże, 1 pawęż strzelcza⁷⁸⁹ oraz 4 pawężki⁷⁹⁰. Pawęże znajdziemy też na listach strat rot pieszych w kampanii mołdawskiej 1497 r.⁷⁹¹ Kolejny raz tarcze spotykamy na listach strat z wyprawy mołdawskiej 1509 r. Wiemy, że podczas wyprawy stracono co najmniej 4 tarcze (*clipeus*) – w rocie Jana Kałusza (3 szt.) i w rocie Jana Flaszki (1 szt.). Kwota odszkodowania za pawęż wynosiła 15 gr.⁷⁹² Wart odnotowania jest fakt, że tarcze niemal nie występowały w arsenałach zamkowych. Znane są tylko dwie wzmianki – dotyczące zapewne tej samej pawęży – z inwentarza zamku przemyskiego z lat 1497 i 1508⁷⁹³.

3.6.2. Tarcze husarskie

Renesans tarcz w jeździe polskiej bezpośrednio jest powiązany z pojawieniem się w armii polskiej u schyłku XV w. jeźdźców rackich i husarzy. Oba typy jazdy korzystały z tego samego typu tarcz, która w bronzioznawstwie otrzymała nazwę węgierskiej, choć lepiej ich pochodzenie oddałaby nazwa: turecko-węgierskie. Ich dolna krawędź była półokrągła lub prostokątna, natomiast górna ścięta ukośnie od prawego górnego rogu do połowy długości lewej krawędzi. Takie tarcze możemy obserwować na obrazie *Bitwa pod Orszą* (zob. Ryc. 2). Tradycyjnie, takie tarcze były wykonywane z drewnianych listew, które oklejano grubą skórą lub pergaminem. Zdarzały się też egzemplarze pokryte jedynie płótnem. Zewnętrzna powierzchnia tarcz była często zdobiona malunkami przedstawiającymi np. ptasie skrzydła z łapą ze szponami, herby władców lub proste motywy geometryczne (np. pasy). Wysokość tarcz z końca XV w. wahała się między 38 a 57 cm, natomiast na początku XVI w. osiągała już około 90 cm przy szerokości ok. 60 cm. W połowie stulecia ich rozmiary ustabilizowały się na poziomie 120 cm wysokości i 60-70 cm szerokości. Tak duża osłona zaczęła jednak krępować ruchy jeźdźcy, co ostatecznie doprowadziło do całkowitego zarzucenia ich używania w latach 70. XVI w.⁷⁹⁴ W służbie pozostawały tylko tarcze o charakterze ceremonialnym (wspomnimy choćby tzw. *Rolkę sztokholmską* z pocz. XVII w.).

O obecności tarcz w arsenałach jeźdźców z obrony potocznej dowiadujemy się z materiałów popisowych z 1499 i 1501 r. Ogólnie odnotowano wówczas 363 tarcz. W

⁷⁸⁹ *Blazek myastho strelcza pavesz*. O. 85, sygn. 3, k. 94v.

⁷⁹⁰ *Irzyk s paveska*. O. 85, sygn. 3, k. 60v, 92v, 93v.

⁷⁹¹ T. Grabarczyk, *Piechota...*, s. 179.

⁷⁹² RK, sygn. 43, k. 33-34.

⁷⁹³ O. LIV, sygn. 202, k. 2; O. LVI, sygn. 49, k. 13v. M. Грушевський, *Описи Перемишльського царства...*, c. 10; J. Szymczak, *Zasoby uzbrojenia*, [w:] UwPś/2, s. 299.

⁷⁹⁴ A. Böldyrew, *Piechota...*, s. 264-265.

1498 r. tarczę posiadał jeździec Kalbel z rotty Sewera oraz 99 jeźdźców rackich z rotty Ferenca Raceni i Wacława Kamienieckiego⁷⁹⁵. W rejestrach rot stacjonujących na Rusi w 1501 r. zanotowano 261 tarcz:

- rota Jana Strusia (tarcz szt. 71) – żołnierzy 179, z tarczami: raców 90 (w tym 44 których uzbrojenie zostało określone jako husarskie, bez innych szczegółów, więc liczba tarcz mogła wynosić 137), husarzy 4, żołnierzy w zbrojach z tarczami 16, bez zbroi z tarczami 27. Więc, w oddziale mogło służyć żołnierzy z tarczami od 40% do 77%⁷⁹⁶;
- rota Piotra Chodeckiego (tarcz szt. 54) – żołnierzy 115, z tarczami: raców 24, husarzy 2, żołnierzy w zbrojach z tarczami 15, z samymi tarczami 13, łucznik 1. Procent żołnierzy z tarczami – 47%⁷⁹⁷.
- rota Mikołaja Krezy (tarcz szt. 46) – żołnierzy 120, z tarczami: raców 24, husarzy 6, żołnierzy w zbrojach z tarczami 8, z samymi tarczami 8. Procent żołnierzy z tarczami – 38%⁷⁹⁸;
- rota Giebułtowskiego (tarcz szt. 39) – żołnierzy 93, z tarczami: raców 15, husarzy 1, żołnierzy z samymi tarczami 25. Procent żołnierzy z tarczami – 42%⁷⁹⁹;
- rota Waśki Barynowskiego (tarcz szt. 41) – żołnierzy 47, z tarczami: raców 15, husarzy 1, żołnierzy z samymi tarczami 25. Procent żołnierzy z tarczami – 87%⁸⁰⁰.
- rota Jana Kamienieckiego (tarcz szt. 6) – żołnierzy 42 (ale liczba koni w rocie 149, więc ludzi było więcej), z tarczami: husarzy 8, raców 1, z samymi tarczami 5. Procent żołnierzy z tarczami – 14%⁸⁰¹.
- rota Jakuba Węgorzewskiego (tarcz szt. 2) – żołnierzy 166, z tarczami: rac 1, husarz 1. Procent żołnierzy z tarczami – 1,2%⁸⁰².
- rota Piotra Oleskiego (tarcz szt. 2) – żołnierzy 211, z tarczami: husarzy 2. W danej rocie służyło jeszcze 66 raców i 47 husarzy *po uszarszku*, więc liczba tarcz mogła wzrosnąć do 115. Procent żołnierzy z tarczami – od 1% do 54%⁸⁰³.

⁷⁹⁵ O. 85, sygn. 3, k. 16; T. Grabarczyk, „*Po racku...*”, s. 122; Idem, *Uzbrojenie w konnej rocie Aleksandra Sewera...*, s. 446; Idem, *Jazda...*, s. 63.

⁷⁹⁶ O. 85, sygn. 5, k. 34–42v.

⁷⁹⁷ O. 85, sygn. 5, k. 20–25v.

⁷⁹⁸ O. 85, sygn. 5, k. 115–121v.

⁷⁹⁹ O. 85, sygn. 5, k. 64v–70.

⁸⁰⁰ O. 85, sygn. 5, k. 123–124v.

⁸⁰¹ O. 85, sygn. 5, k. 126–131.

⁸⁰² O. 85, sygn. 5, k. 76–85.

⁸⁰³ O. 85, sygn. 5, k. 103–112.

- rota Jakuba Morawca (1 tarcza) – żołnierzy 170, z tarczą 1 żołnierz w pancerzu. Procent żołnierzy z tarczami – 0,6%⁸⁰⁴;
- rota Jana Krzeczowskiego (1 tarcza) – żołnierzy 87, z tarczą tylko 1 żołnierz bez opancerzenia⁸⁰⁵. W danej rocie służyło jeszcze 7 raców i 46 husarzy czyje uzbrojenie opisano skrótem *huszarskye*, więc liczba tarcz mogła wynosić 54. Procent żołnierzy z tarczami – od 1,1 do 62%⁸⁰⁶.

Tak więc, w 1501 r. tarcze posiadało od 15% do 19% żołnierzy, lecz ich liczba w dalszych latach rosła⁸⁰⁷. W chorągwi nadwornej tarcze po raz pierwszy spotykamy w uzbrojeniu pocztowego dworzanina Drabiny z 1498 r. Jego uzbrojenie składało się z pancerza, tarczy i drzewa⁸⁰⁸.

Należy więc podsumować, że w okresie 1470-1498 tarcz jazdy w wojsku zaciężnym i chorągwi nadwornej praktycznie nie używano z powodu aktywnego rozwoju zbroi płytowych, lecz w okresie 1498-1520 liczba tarcz wzrastała proporcjonalnie do liczby jeźdźców nowych kategorii – raców i husarzy.

3. 7. Konie

Nie sposób się nie zgodzić, z przytaczanym przez J. Szymczaka cytatem, Jeana Giraudoux, iż „koń, jak wszyscy wiedzą, jest najważniejszą częścią rycerza”⁸⁰⁹. Z kolei jak wskazywał Oakeshott, „rycerz bez konia nie mógł być rycerzem; jako żołnierz byłby śmiesznym, absurdalnym, bezużytecznym, tak jak współczesny czołg byłby całkowicie nieskutecznym bez silnika”⁸¹⁰.

W rejestrach popisowych jazdy zaciężnej, właśnie wierzchowcom poświęcano najwięcej uwagi. Żołnierze zaczynali służbę na koniach nabytych za własne środki, zaś w przypadku utraty czy zranienia wierzchowca przysługiwało im odszkodowanie lub nowy koń. Podczas przeglądu oddziału zadaniem pisarzem sporządzającego rejestr było

⁸⁰⁴ O. 85, sygn. 5, k. 96v.

⁸⁰⁵ O. 85, sygn. 5, k. 32v.

⁸⁰⁶ O. 85, sygn. 5, k. 29–33.

⁸⁰⁷ O. 85, sygn. 5. Na wzrost liczby tarcz wyraźnie wskazują materiały popisów z 1531 r., vide: *Rejestry popisowe wojska koronnego 1531*, wyd. A. Bołdyrew, Warszawa 2023

⁸⁰⁸ J. Kałużny, *Uzbrojenie...*, s. 32.

⁸⁰⁹ J. Szymczak, *Rycerz i jego konie*, Warszawa – Bellerive-sur-Allier 2019, s. 13.

⁸¹⁰ Э. Окшотт, *Оружие...*, с. 617.

tak opisać konia, żeby w przyszłości nikt nie skorzystał z okazji zamienić konia na gorszego od tego, z którym żołnierz stanął do lustracji⁸¹¹.

W ówczesnych rejestrach rozróżniano dwa podstawowe rodzaje koni: kopijnicze i strzelcze. W rejestrach trafiają się też wierzchowce, które nie posiadają żadnego z tych określeń. Nie wiadomo, czy było to przeoczenie pisarza, czy też nie wiedzieli, do której grupy zaliczyć takiego konia⁸¹². Kolejnym parametrem, który interesował pisarza było to, w jakim stanie znajdował się koń, te najlepsze określano mianem „dobry”⁸¹³. Zawracano też uwagę na wielkość konia. Zasadniczo rozróżniano konie „wielkie”, „średnie”, „równe” i „małe”⁸¹⁴. Skrupulatnie odnotowywano też maść końską, która pomagała w identyfikacji zwierząt. W opisie konia niewątpliwie przydatne było bogactwo języka polskiego, w którym funkcjonowało wiele słów opisujących ubarwienie koni np.: (*czarny, wrony, plov, cyemnoszywy, brudnoszywy, szwronaszywy, szyvyyabcobythy, gnyady, szwyathlognyady, gorczyczathy, szrydzaplesznyvy, czyrzawi, cyemnocyszavi, tharanthovathy, czyszaviszloyeczowathy, byaly* etc.). Spisywano też charakterystyczne oznaki (*byalo grzywy, gwiasda na czele*) oraz choroby (*nyeszprothywy neszdrzawy*) i zranienia zwierzęcia (*s przebytą szyją*)⁸¹⁵. Natomiast w omawianym okresie w rejestrach nie występują piętna końskie⁸¹⁶.

W opisie koni, często natrafiamy na informację o wałachach (*spadones, equum castratum alias walach, eunuchos*) oraz wałaszkach (czyli młodych wałachach)⁸¹⁷. Ich liczba stale rosła, np. w 1498 r. odnotowano tylko 64 wałachów i 16 wałaszków na 365 koni (22%)⁸¹⁸, lecz w 1501 r. wałachów było już 1030, zaś wałaszków 46 na 2166 koni, co stanowiło połowę składu końskiego. Zaletami takich koni było to, że oni zachowywały siłę ogierów, lecz były spokojniejsze, łatwiejsze w prowadzeniu⁸¹⁹.

W każdym oddziale najbardziej wartościowymi wierzchowcami były konie kopijnicze, ogiery lub wałachy potężnej budowy (equorum magnorum, dextarius), służące w boju ciężkozbrojnym jeźdźcom. Należy zauważyć, że wałachów wśród koni kopijniczych była mniejszość, np. w 1501 r. było takich 47 na

⁸¹¹ T. Grabarczyk, *Jazda...*, s. 118.

⁸¹² T. Grabarczyk, *Jazda...*, s. 117.

⁸¹³ O. 85, sygn. 5, k. 2.

⁸¹⁴ T. Grabarczyk, *Jazda...*, s. 117.

⁸¹⁵ O. 85, sygn. 5, k. 2-12v, *passim*.

⁸¹⁶ Znaki końskie stosowane w jeździe polskiej w 1531 r., vide: *Rejestry popisowe wojska koronnego 1531*, wyd. A. Bołdyrew, Warszawa 2023, tab. 1-54.

⁸¹⁷ O. 85, sygn. 5, k. 3-3v, *passim*. J. Szymczak, *Rycerz i jego konie...*, s. 59.

⁸¹⁸ O. 85, sygn. 3. Por. z T. Grabarczyk, *Jazda...*, s. 118.

⁸¹⁹ J. Szymczak, *Rycerz i jego konie...*, s. 61; A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna w Polsce...*, s. 282-285, idem, *Equus Polonus...*, s. 32.

459 koni kopijnicznych⁸²⁰. Takie wierzchowce musiała cechować duża siła, szybkość oraz dobra kondycja⁸²¹. Nie dziwi zatem, że rumak najwyższej klasy kosztował nawet 24 fl., dobry 16 fl., zaś za średni ok. 12 fl.⁸²² W I poł. XVI w., ceny rosły i bliżej w drugiej dekadzie tego stulecia za dobrego konia kopijnicznego trzeba było zapłacić 40 fl., za średniego 30 fl., a zwykłego za 20 fl.⁸²³ W większości pocztów kopijnicznych trzymano po dwa takie konie. Oakeshott miał zdanie, że najwięcej ówczesnych koni rycerskich przypominają mocno zbudowane konie myśliwskie lub cyrkowe, i co ciekawie, w Polsce do niedawna jeszcze używano w wielu miejscach podobnych koni o średniej wadze, podobnych do tych samych, którymi jeździli i na których walczyli średniowieczni rycerze⁸²⁴.

W latach 1498-1501 w rejestrach rot zaciężnych odnotowano 2633 koni. W tym wierzchowców kopijnicznych było 509 z czego 234 było dobrych, a 275 to zwykłe kopijniczne. Stanowiło to 19% od wszystkich wierzchowców spisanych w tych wykazach⁸²⁵. Większość wierzchowców spisanych w tych rejestrach to konie strzelcze, których było (1466), z czego 446 określone jako dobre⁸²⁶. Konie strzelcze były lżejsze i drobniejszej budowy niż kopijniczne. Od danych koni nie oczekiwano dużej siły fizycznej, lecz ceniono ich zwrotność. Zwierzęta nosiły na sobie strzelców, a później raców i husarzy. W XV w. za bardzo dobrego konia strzelczego płacono ok. 10 fl.⁸²⁷, zaś w I poł. XVI w., w związku ze wzrostem cen, za dobrego konia strzelczego należało zapłacić 30 fl., za średniego 20 fl., zaś za zwykłego 10 fl.⁸²⁸

W masie koni używanych przez zaciężnych zdarzały się takie, które wyróżniały się swym wyglądem, cechami czy umiejętnościami. Do takich niewątpliwie zaliczyć 48 koni rasy arabskiej (*badavia*, 1,8%). W 1498 i 1499 r. pojawiają się w małej liczbie 10 koni tureckich (0,4%), zaś w 1501 r. również tatarskie konie stepowe – 16 bachmatów⁸²⁹, 0,6%). Konia kopijnicznego towarzysza Mikołaja Piwka z rot Jana Buczackiego określono mianem *szwab*, czyli koń ten miał krótko ostrzeżony ogon⁸³⁰. Zdarzały się

⁸²⁰ O. 85, sygn. 5, k. 21, 30, *passim*.

⁸²¹ A. Nowakowski, *Zbroja końska, rzód i oporządzenie jeździeckie*, [w:] UwPŚ/2, s. 109.

⁸²² J. Szymczak, *Rycerz i jego konie...*, s. 15, 61, tab. 1.

⁸²³ A. Bołdyrew, *Produkcja...*, s. 259, tab. 37.

⁸²⁴ Э. Окшотт, *Опыжение...*, c. 617; J. Szymczak, *Rycerz i jego konie...*, s. 58-66.

⁸²⁵ O. 85, sygn. 2-3, 5.

⁸²⁶ O. 85, sygn. 2-3, 5.

⁸²⁷ J. Szymczak, *Rycerz i jego konie...*, s. 17, tab. 1.

⁸²⁸ A. Bołdyrew, *Produkcja...*, s. 260, tab. 38.

⁸²⁹ O koniach tych pisano: „szpetne, lecz za to niezmordowane”, L. Podchorodecki, *Chanat Krymski i jego stosunki z Polską w XV-XVIII w.*, Warszawa 1987, s. 55.

⁸³⁰ O. 85, sygn. 5, k. 10.

wierzchowce poruszające się inochodem (*ynochodnyk*) czyli jednocześnie unosząc obie kończyny z jednej strony ciała. Tego rodzaju wierzchowców odnotowano 92 (3,5%)⁸³¹.

Znaczna część koni nie była przypisana ani do koni kopijniczych, ani do strzelczych. Takich koni było aż 1178 (45%). Możliwie, że to było powiązane z ogólną trudną sytuacją gospodarczą w kraju wycieńczonym stałymi wrogimi najazdami, albo tym, że nowy typ jazdy – racko-husarski nie potrzebował koni lepszej jakości.

3. 7. 1. Zbroje końskie

Zbroje końskie były znane od starożytności, lecz w Europie Zachodniej zanikły po upadku Zachodniego Cesarstwa Rzymskiego. Ponownie pojawiły się dopiero w XII w., co zapewne było skutkiem udziału jazdy w wyprawach krzyżowych, podczas których zaczęto używać kropierzy końskich⁸³². Zbroje końskie rozwijały się równolegle ze zbrojami rycerskimi. Jednak tkanina, skóra i plecionka kolcza używane do ich produkcji nigdy całkowicie nie ustąpiły miejsca metalowym płytom. Na takie osłony koni mogli sobie pozwolić tylko zamożni rycerze, dla mniej zamożnych kombatanów nadal były wytwarzane z tradycyjnych, lżejszych i tańszych materiałów⁸³³. Zbroje końskie wywodziły się od wzmocnionych płytkami metalowymi kropierzy wykonanych na skórzanej osnowie. Same słowo *lader* używane na określenie końskich zbroi, wywodzi się od niem. *Leder*, które oznaczało „płat garbowanej skóry” i które później przeniesiono na zbroje metalowe⁸³⁴. Elementami typowej zbroi końskiej były naczółek (*roszkop*), nakarczek, napierśnik, blachy boczne oraz nazadnik. Stosowano również lejce osłonięte płytkami metalowymi. Waga takiej pełnej zbroi wynosiła ok. 30-32 kg. Nie były to rzeczy tanie, gdyż w końcu XV w. za zwykłe zbroje końską płacono ok. 6 fl.⁸³⁵.

⁸³¹ T. Grabarczyk, *Jazda ...*, s. 118.

⁸³² O genezie i rozwoju zbroi końskich w Europie Zachodniej, *vide*: D., Breiding, *Horse Armor in Medieval and Renaissance Europe: An Overview*, [in:] *The Armored Horses in Europe 1480-1620*, ed. S. Pyhrr, D. Larocca, D. Breiding, New York-London 2005, p. 8-18; К. Блэр, *Рыцарские доспехи и оружие Европы*, Москва 2008, с. 204-206.

⁸³³ Э. Окшотт, *Оружие и воинские доспехи Европы. С древних времен до конца Средневековья*, пер. Л. Игоревский, Москва 2009, с. 642.

⁸³⁴ J. Szymczak, *Rycerz i jego konie*, Warszawa 2018, s. 209, 213.

⁸³⁵ Wspaniałym przykładem zbroi końskiej w stylu gotyckim jest zbroja z ok. 1480 r. (siodło jest późniejsze, z lat 20 XVI w.), którą pierwszym właścicielem był Waldemar VI, książę Anhalt-Zerbstki (1450-1508) i która obecnie jest przechowywana w Royal Armouries Museum w Leeds (nr inw. VI.379). Zbroja składa się z nagłówka (nr inw. VI.379 A), nakarczku (nr inw. VI.379 B), napierśnika (nr inw. VI.379 C), dwóch płyt nazadnika (nr inw. VI.379 D i E), płyty na ogon (nr inw. VI.379 F) oraz dwóch osłon wodzy (nr inw. VI.379 G i H). Płyty zbroi są zdobione promieniście rozchodzącymi się żłobkami i ostrymi krawędziami zewnętrznymi (z wyjątkiem nagłówka). Inne elementy gotyckie to wytłoczona groteskowa maska lwa pośrodku napierśnika oraz wytłoczony potwór/bazyliżek na płycie ogonowej, którego rozwarta paszcza

W 1485 r. wspomniano, iż do pojawienia się ladr żelaznych stosowano w Polsce ladry skórzane i smolowane (*in equis falleratis, non falleris corrigiatis aut conbituminatis, sicut antiquitus habebant, sed habuerunt falleras ferreas et diversa genera armorum fortissimorum*). Co do *falleras ferreas* to były to raczej napierśniki żelazne⁸³⁶, choć terminami *eques falerati* mogli też nazywać „koni okrytych”, czyli w kropieżach⁸³⁷. Ladry skórzane były stosowane w Europie i w XVI w., gdyż były lżejsze i tańsze od metalowych. Takie ladry pokrywano gesso i malowano, co czyniło je bardzo efektownymi. Do naszych czasów zachowały się kilka fragmentów takich zbroi, np. w Metropolitan Museum są przechowywane dwie płyty boczne napierśnika oraz płyta zadnia chroniąca kłęby końskie z pocz. XVI w.⁸³⁸

tworzy część ogonową. *Horse armour - about 1480*, <https://royalarmouries.org/collection/object/object-1292>, (dostęp:). W. Świątosławski, *Zbroja końska, rzęd i oporządzenie jeździeckie*, [w:] UwPŚ/2, s. 109-118; J. Szymczak, *Rycerz i jego konie*, Warszawa 2018, s. 17, tab. 2; К. Блэр, *Рыцарские доспехи и оружие Европы*, Москва 2008, с. 216; Bogacki M., *Broń wojsk polskich w okresie średniowiecza*, Zakrzewo 2009, s. 297-298.

⁸³⁶ *Spominki przeworskie*, wyd. A. Bielowski, [w:] *Monumenta Poloniae historica. Pomniki dziejowe Polski*, t. 3, Lwów 1878, s. 274. T. Grabarczyk, *Jazda...*, s. 123; J. Szymczak, *Rycerz i jego konie*, Warszawa 2018, s. 211.

⁸³⁷ K. Kwiatkowski, *Wojska zakonu niemieckiego w Prusach 1230-1525*, Toruń 2016, s. 469.

⁸³⁸ Tamże i inne przykłady skórzanych zbroi końskich. *Peytral and Crupper Plates*, <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/684253>, (dostęp: 15 IX 2025).

Ryc. 118. Zbroja w stylu gotyckim nieznanego rycerza oraz zbroja końska Waldemara VI, księcia Anhalt-Zerbstkiego (1450-1508). Royal Armouries Museum w Leeds (nr inw. VI.379).

Jak wynika z rejestrów popisowych zbroje końskie (ladry) nie były tak powszechne jak się uważa. Najwięcej ladrowanych koni w wojsku zaciężnym było w 1471 r., kiedy odnotowano ich 48 (3,4% od liczby koni)⁸³⁹. W rejestrach z 1474 r. zapisany został tylko jeden taki koń. Należał on do rotmistrza Gotarda, a okrywały go ladry stalowe⁸⁴⁰. W 1479 r. ladrowanego konia posiadał w swym poczcie Piotr Lasocki⁸⁴¹.

Co do obrony potocznej, to w zasadzie mamy tylko dwie wzmianki o zbrojach końskich, obie pochodzą z 1498 r. Pierwsza to *ladra kozana pozlaczana* na koniu rotmistrza Aleksandra Sewera oraz *ladra plechowa* na koniu kopijnika Hanusza Rykpacha. W pierwszym przypadku mamy do czynienia z zbroją skórzaną, w drugim z wykonaną z metalu⁸⁴². W rejestrach jazdy obrony potocznej z 1501 r. w 13 rotach nie znajdziemy żadnego konia ladrowanego⁸⁴³. Mogłoby się wydawać, że w tak elitarnej jednostce, jaką była chorągiew królewska koni ladrowanych będzie więcej, lecz tak nie

⁸³⁹ T. Grabarczyk, *Jazda...*, s. 101, tab. 2.

⁸⁴⁰ O. Hański, *Rota konna...*, s. 230

⁸⁴¹ T. Grabarczyk, *Jazda...*, s. 124.

⁸⁴² T. Grabarczyk, *Jazda...*, s. 124.

⁸⁴³ O. 85, sygn. 5.

było. W 1497 r., we Lwowie hetman Jan Trnka miał do dyspozycji dwóch kopijników – Macieja Jankowskiego oraz Piesnickiego na koniach ladrowanych⁸⁴⁴.

Sporadycznie w źródłach występują końskie naczółki, tzw. roskopy (*roskop*, od niem. *Roßkopf*)⁸⁴⁵. T. Grabarczyk wspomina, że w zasadzie mamy tylko dwie wzmianki o końskich nagłówkach na wyposażeniu zaciężnych jeźdźców i oba dotyczą tylko 1471 r.⁸⁴⁶ W dalszych latach próżno ich szukać w rejestrach popisowych. Natomiast spotykamy je w arsenałach zamkowych. W 1509 r. we Lwowie naliczono ich 10⁸⁴⁷, a w 1512 r. na zamku rateńskim był 1 roskop⁸⁴⁸.

Dziesiątki okrytych zbrojami koni ukazywane w dziełach sztuki, jest raczej inwencją twórczą malarzy nieznajdującą potwierdzenia w rejestrach wojsk zaciężnych⁸⁴⁹.

⁸⁴⁴ Dworzenie pod wodzą Jana Trnki (1497 r.). Dworzenie Piesnicki (in. Piesiecki) oraz Maciej Jankowski. *Item kuon wrony kopyniczy zbroe kopyniczy ledra*. ASK, O. 85, sygn. 2, k. 92, 94. T. Grabarczyk, *Jazda...*, s. 124. Inne wzmianki o koniach ladrowanych w chorągwi nadwornej *vide*: J. Kałużny, *Uzbrojenie i wyposażenie członków chorągwi nadwornej królów Polski w drugiej połowie XV w.*, [w:] *Oblicza wojny*, t. 9: *Narzędzia wojny*, red. T. Grabarczyk, Łódź 2023, s. 41.

⁸⁴⁵ J. Szymczak, *Rycerz i jego konie*, Warszawa 2018, s. 211-212; Swaryczewski A., *Płatnerze krakowscy*, Warszawa–Kraków 1987, s. 22-23.

⁸⁴⁶ T. Grabarczyk, *Jazda...*, s. 124.

⁸⁴⁷ MK 24, k. 1v-2. MRPS, t. 4, cz. 2, s. 52, nr 9279. K. Górski, *Historia Artylerii...*, s. 222.

⁸⁴⁸ O. LIV, sygn. 9, k. 98-104. M. Грушевський, *Описи Ратенського староства...*, с. 30.

⁸⁴⁹ O zbrojach końskich w bitwie pod Orszą 1514 r. *vide*: V. Hucul, *Obraz Bitwa pod Orszą – propaganda dworska czy epos rycerski?* „RIHA Journal” 2014, <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:101:1-2014090414996> (dostęp:); idem, *Рицарі-копійники у битві під Оршею (1514). Озброєння і тактика*, [w:] *Oblicza Wojny*, t. 8, red. T. Grabarczyk, J. Kita, M. Pogońska-Pol, M. Voloshchuk, Łódź 2023, s. 62.

Tabela 15. Uzbrojenie ochronne rot konnych na podstawie rejestrów popisowych z lat 1498 i 1501

L. p.	Rotmistrz	Zestawy zbroi		Helmy						Oslony tulowia								Szorce	Oslony rąk				Oslony nóg	Tarcze		Ladry	
		Zbroje kopijnicze	Zbroje strzelcze	Kapaliny	Salady	Przyłbice	Pekilhube	Szlomy	Hunskop-kaptury	Napiersniki z naplecznikami	Napiersniki	Pancerze	Obojczyki	Kuszy	Kuszy po pas	Kabaty walcuskie	Kabaty		Rękawy kolcze	Myszki	Zarękawia	Plechownice	Taszkí	Tarcze husarskie	Puklerz		
1498-1499, Kraków																											
1.	Aleksander Sewer	9	16	1	7	—	51	—	7	—	1	32	60	39	21	—	—	30	30	44	—	63	6	1	—	2	
2.	Rożnowski	18	92	—	14	2	—	—	—	13	1	5	—	—	—	—	—	—	—	4	—	—	—	—	—	—	
3.	Ferenc Raceni i Wacław Kamieniecki	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	99	—	—		
Razem w 1498 r.		27	108	1	21	2	51	—	7	13	2	37	60	39	21	—	—	30	30	48	—	63	6	100	—	2	
1501, ziemie ruskie																											
4.	Jan Buczacki	28	137	—	1	1	—	—	—	—	1	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	
5.	Piotr Chodecki (Halicki)	5	11	—	—	2	—	1	—	1	—	25	8	—	—	9	21	2	1	—	1	—	—	54	—	—	
6.	Jan Krzeczowski	9	18	—	—	—	—	—	—	2	—	49	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	1	—	—	
7.	Jan Struś	10	21	—	—	6	—	1	—	1	1	20	10	—	—	—	28	—	—	—	—	—	—	71	—	—	
8.	Jan Hynek	30	130	—	2	1	—	—	—	1	1	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
9.	Henryk Michowski (Mykowski)	21	133	—	—	2	—	—	—	1	—	6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
10.	Giebułtowski (Kyeboltawski)	1	10	—	—	1	—	—	—	—	—	33	2	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	39	—	—	
11.	Jakub Węgorzewski	27	134	—	—	—	—	1	—	—	—	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	
12.	Jakub Morawiec	25	142	—	—	1	—	—	—	—	—	3	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	
13.	Piotr Oleski	14	43	—	—	1	—	—	—	4	1	72	—	—	—	8	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	
14.	Mikołaj Kreza	9	39	—	3	9	—	—	—	2	—	28	12	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	46	—	—	
15.	Waśka (Barynowski)	—	—	—	—	2	—	3	—	—	—	13	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	39	—	—	
16.	Jan Kamieniecki	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6	—	—	
Razem w 1501 r.		180	818	—	6	26	—	6	—	12	4	260	34	—	—	19	51	2	1	1	1	—	—	261	1	—	
Ogółem w 1498 i 1501 r.		207	926	1	27	28	51	6	7	25	6	297	94	39	21	19	51	32	31	49	1	63	6	361	1	2	

Źródło: O. 85, sygn. 5.

Tabela 16. Konie w rotach konnych na podstawie rejestrów popisowych z lat 1498, 1499, 1501

L.p.	Rotmistrz	Konie w rocie	Konie kopijnicze			Konie strzelcze			Koń (nie KK i KS)	Właściwości dodatkowe							
			Kopijniczy dobry	Kopijniczy	Razem konie kopijnicze	Strzelczy dobry	Strzelczy	Razem konie strzelcze		Walach	Właszczek	Konyk	Inochodnik	Badavia (koń arabski)	Bachmat	Walach-bachmat	Koń turecki
1498-1499, Kraków																	
1.	Aleksander Sewer	88	1	13	14	9	52	61	30	1	1	7	3	—	—	—	—
2.	Rożnowski	170	8	28	36	13	108	121	—	20	3	5	6	1	—	—	—
3.	Ferenc Raceni i Wacław Kamieniecki	107	—	—	—	—	1	1	92	43	12	—	2	3	—	—	9
Razem w 1498 r.		365	9	41	50	22	161	183	122	64	16	13	11	4	—	—	9
Lwów (?), 1499																	
4.	Kopyciński (Kopyczynszky)	102	—	—	—	—	—	—	102	—	—	—	—	—	—	—	1
Razem w 1499 r.		102	—	—	—	—	—	—	102	—	—	—	—	—	—	—	1
1501, ziemie ruskie																	
5.	Jan Buczacki	200	46	56	102	75	138	213	6	61	—	—	5	3	—	—	—
6.	Piotr Chodecki	150	4	9	13	27	93	120	98	106	—	—	10	8	2	—	—
7.	Jan Krzeczowski	100	4	8	12	3	9	12	83	60	—	—	5	—	3	—	—
8.	Jan Struś	202	9	15	24	38	114	152	73	169	3	—	9	3	3	3	—
9.	Jan Hynek	201	41	57	98	58	140	198	—	26	—	—	5	3	—	—	—
10.	Henryk Michowski (Mykowski)	198	19	30	49	26	114	140	189	50	—	—	5	3	—	—	—
11.	Giebułtowski (<i>Kyeboltawski</i>)	108	1	—	1	4	25	29	77	77	—	—	1	7	—	—	—
12.	Jakub Węgorzewski	202	39	14	53	71	73	144	5	29	—	—	8	2	—	—	—
13.	Jakub Morawiec	200	31	20	51	55	80	135	14	50	—	—	8	—	—	—	—
14.	Piotr Oleski	246	8	14	22	6	16	22	202	134	42	19	15	4	4	2	—
15.	Mikołaj Kreza	160	14	2	16	53	48	101	43	96	—	—	6	5	—	—	—

L.p.	Rotmistrz	Konie w rocie	Konie kopijnicze			Konie strzelcze			Koń (nie KK i KS)	Właściwości dodatkowe							
			Kopijnicy dobry	Kopijnicy	Razem konie kopijnicze	Strzelczy dobry	Strzelczy	Razem konie strzelcze		Walach	Właszczek	Konyk	Inochodnik	Badavia (koń arabski)	Bachmat	Walach-bachmat	Koń turecki
16.	Waśka (Barynowski)	50	—	—	—	—	—	—	50	43	—	—	—	3	1	1	—
17.	Jan Kamieniecki	149	9	9	18	8	9	17	114	129	1	—	4	3	3	—	—
Razem w 1501 r.		2166	225	234	459	424	859	1283	954	1030	46	19	81	44	16	6	—
Ogółem w 1498, 1499, 1501 r.		2633	234	275	509	446	1020	1466	1178	1094	62	32	92	48	16	6	10

Źródło: O. 85, sygn. 2-5.

Tabela 17. Konie w chorągwi nadwornej na ziemiach ruskich w latach 1470, 1495-1499 na podstawie rejestrów popisowych

L. p.	Dowódca	Liczba koni	Konie kopijnicze			Konie strzelcze			Koń (nieokreślony)	Właściwości dodatkowe		Ladry
			Kopijnicze dobre	Kopijnicze	Razem kopijnicze	Strzelcze dobre	Strzelcze	Razem strzelcze		Badavia (arab)	Koń turecki	
1.	Michał Lasocki (?) - dworzanie	263	—	23	23	—	—	—	240	—	—	—
2.	Michał Lasocki (?) - pokojowcy	123	—	16	16	—	—	—	107	—	—	—
Razem w 1470 r.		386	—	39	39	—	—	—	347	—	—	—
3.	Paweł Jasieński (?)	142	1	7	8	7	9	16	119	—	—	—
Razem w 1495 r.		142	1	7	8	7	9	16	119	—	—	—
4.	Paweł Jasieński (?)	133	—	10	10	—	27	27	134	—	—	—
Razem w 1496 r.		133	—	10	10	—	27	27	134	—	—	—
5.	Jan Trnka	169	12	50	62	22	113	135	—	—	—	2
Razem w 1497 r.		169	12	50	62	22	113	135	—	—	—	2
6.	Henryk Michowski	134	24	16	40	24	67	91	—	2	1	—
7.	Piotr Szafraniec (?)	25	7	8	15	15	17	32	—	1	—	—
Razem w 1498 r.		159	31	24	55	39	84	123	—	3	1	—
8.	Henryk Michowski	160	28	11	39	37	29	66	54	10	—	—
9.	nieznany	176	—	—	—	—	4	4	—	—	—	—
10.	nieznany	137	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
11.	Jan Łacki Turek	142	8	24	32	36	60	96	50	1	—	—
Razem w 1499 r.		615	36	35	71	73	93	166	104	11	—	—
Razem w 1470, 1495-1499 r.		1604	80	165	245	141	326	467	704	14	1	2

Źródło: RK, sygn. 338; O. 85, sygn. 2-3.

3. 8. Broń w zamkach i miastach

Obrona potoczna działała w oparciu na szereg twierdz i zamków, bez których utrzymanie i obrona tak olbrzymich terytoriów jakimi były rozległe równiny ziem ruskich i podolskich byłoby nie możliwe. Część miast w województwie ruskim, bełskim i podolskim było otoczone murem lub wałem, niektóre z nich miały w sąsiedztwie zamek. Lokowano zamki przy szlakach tatarskich (np. Czarnym czy Kuczmańskim), w celu ochrony miejscowej ludności oraz obserwacji wroga. Załogi królewskie były rozlokowane w twierdzach kluczowych dla obrony tego regionu, jak na przykład Kamieniec Podolski, Lwów, Chełm czy Bełz. Zamki służyły też jako magazyny dla przechowywanej tam broni, z której obrońcy ziem ruskich mogli korzystać. Były też miejsce wychnienia dla żołnierzy, po długiej służbie w polu.

Najbardziej wystającymi na wschód były zamki w województwie podolskim. Głównym i największym wśród nich był zamek w stolicznym Kamieńcu Podolskim. Zamek ten osłaniał południową granicę z Mołdawią. Oprócz Kamieńca południowo-wschodnia granica państwa opierała się na zamkach w Rowie, Chmielniku, Łatyczowie, Zinkowie, Międzybożu, Czarnym Ostrowie, Satanowie, Szelechowie, Jazłowcu, Skale, Smotryczu Czerwonogrodzie, Bakocie. Województwo ruskie spełniało rolę zaplecza strategicznego, lecz w przypadku niepowodzenia w obronie Podola było narażone na ataki z południa (na Pokucie) oraz z północnego wschodu (od strony pogranicza wołyńskiego). Stolicą regionu było miasto Lwów z Zamkiem Wysokim. W województwie też istniała sieć zamków, spośród których najgłówniejszymi były zamki w Trembowli, Haliczu, Śniatyniu, Buczaczu, Glinianach, Kamionce, Przemyślu, Sanoku, Samborze, Chełmie, Ratno oraz innych drobnych zameczków. Najdalej od granic z Tatarami i Mołdawią leżało województwo bełskie z zamkami w stolicznym Bełzie, Grabowcu, Busku, Sokalu i in.

Podstawa źródłową dla podrozdziału o broni w zamkach służą 15 inwentarzy zamkowych sporządzonych w latach 1446 oraz 1494–1512. Do naszych czasów zachowały się opisy samych zamków królewskich. W województwie podolskim były to

opisy zamku w Kamieńcu (1494 r.¹), Skale² i Smotryczu³ (1494 r.). W województwie ruskim zaś opisy Wysokiego Zamku we Lwowie (1495 r.⁴, jeden niedatowany opis z końca XV w.⁵ oraz dwa opisy z 1509 r.: lipcowy⁶ i październikowy⁷), zamków w Glinianach (1495 r.⁸ oraz niedatowany inwentarz z końca XV w.⁹), Przemyślu (1497 r.¹⁰, 1508 r.¹¹), Sanoku (1446 r.¹²), Samborze (1507 r.¹³), Chełmie (1510 r.¹⁴) oraz Ratno (1512 r.¹⁵). Brak natomiast inwentarzy dla województwa bełskiego. Informacje o zasobach broni w zamkach podaje wg. lokalizacji w województwach w kolejności alfabetycznej.

¹ O. LIV, sygn. 19, k. 4–16. A. Jabłonowski, *Podole u schyłku XV wieku*, „Ateneum” 1880, t. 2 (18), z. 6, s. 526–545, t. 3 (19), z. 7, s. 87–105 i 8, s. 328–351; M. Грушевський, *Опись Подільських замків 1494 р...*, c. 1–16; O. Платицька, *Castrum...*, c. 609–611; K. Górski, *Historia Artylerii...*, s. 218–219; J. Szymczak, *Zasoby uzbrojenia*, [w:] UwPŚ/2, s. 297; O. Мальченко, *Арсенали...*, c. 305; O. Hański, *Артылерія...*, s. 13–15, 22–23, tab. 2–3.

² O. LIV, sygn. 19, k. 4–8v. M. Грушевський, *Опись Подільських замків 1494 р...*, c. 5–10; J. Szymczak, *Początki broni palnej...*, s. 323.

³ O. LIV, sygn. 19, k. 13–15. M. Грушевський, *Опись Подільських замків 1494 р...*, c. 16–17; K. Górski, *Historia Artylerii...*, s. 219; J. Szymczak, *Zasoby uzbrojenia...*, s. 297; idem, *Początki broni palnej...*, s. 323, 327, tab. 17.

⁴ O. LVI, sygn. 144, k. 13–20v. M. Грушевський, *Опись Львівського замку...*, c. 4–11; K. Górski, *Historia Artylerii...*, s. 219–220; J. Szymczak, *Zasoby uzbrojenia...*, s. 297–298; idem, *Początki broni palnej...*, s. 324, tab. 17; O. Мальченко, *Арсенали...*, c. 307, 327.

⁵ O. I, sygn. 19, k. 17–21. J. Senkowski, *Materiały archiwalne...*, s. 519; J. Szymczak, *Zasoby uzbrojenia...*, s. 298; idem, *Początki broni palnej...*, s. 324, 327, tab. 17.

⁶ MK 24, k. 1–1v. MPRS, t. 4, cz. 2, s. 43, nr 9070. L. Walkiewicz, *Rodzaje dział...*, s. 33. Por. K. Górski, *Historia Artylerii...*, s. 220–222; J. Szymczak, *Zasoby uzbrojenia...*, s. 298; idem, *Początki broni palnej...*, s. 324, 328, tab. 18; O. Мальченко, *Арсенали...*, c. 20.

⁷ MK 24, k. 1v–2; MRPS t. 4, cz. 2, s. 52, nr 9279. L. Walkiewicz, *Rodzaje dział...*, s. 33. Por. K. Górski, *Historia Artylerii...*, s. 220–222; J. Szymczak, *Zasoby uzbrojenia...*, s. 298; idem, *Początki broni palnej...*, s. 324, 328, tab. 18; O. Мальченко, *Арсенали...*, c. 20; P. Strzyż, *Broń palna w Europie Środkowej...*, s. 82, 84.

⁸ O. LVI, sygn. 144, k. 19v–20v. M. Грушевський, *Опись Львівського замку...*, c. 11–12; K. Górski, *Historia Artylerii...*, s. 220; J. Szymczak, *Zasoby uzbrojenia...*, s. 298–299; idem, *Początki broni palnej...*, s. 324, 327, 332, tab. 17, 19; P. Strzyż, *Średniowieczna broń palna...*, s. 32; idem, *Broń palna w Europie Środkowej...*, s. 102.

⁹ O. I, sygn. 19, k. 21–23. J. Szymczak, *Zasoby uzbrojenia...*, s. 299; idem, *Początki broni palnej...*, s. 324, 327, tab. 17.

¹⁰ O. LIV, sygn. 202, k. 2. M. Грушевський, *Описи Перемишльського староства...*, c. 10; J. Szymczak, *Zasoby uzbrojenia*, s. 299; idem, *Początki broni palnej...*, s. 324, 327, tab. 17; O. Мальченко, *Арсенали...*, c. 154, 160, 164, 180.

¹¹ O. LVI, sygn. 49, k. 13v.

¹² AGZ, t. 11, s. 272–273, nr 2173.

¹³ O. LVI, sygn. 250, k. 28.

¹⁴ O. LIV, sygn. 9, k. 82v–86v.

¹⁵ O. LIV, sygn. 9, k. 98–104. M. Грушевський, *Описи Ратенського староства...*, c. 30; O. Мальченко, *Арсенали...*, c. 148, 154–155, 160, 162, 171.

3.8.1. Zasoby broni w zamkach województwa podolskiego

3.8.1.1. Zasoby uzbrojenia zamku w Kamieńcu Podolskim w 1494 r.

Najstarsza informacja o artylerii w Kamieńcu Podolskim pochodzi z ksiąg miejskich przemyskich, gdzie pod rokiem 1472 zapisano, iż Dobiesław, podkomorzy królewski (łożny), przewoził z Przemyśla do Kamieńca armaty *pro defensione eiusdem civitatis*¹⁶.

Znacznie więcej o kamienieckich działach dowiadujemy się z najstarszego, a zarazem jedyne go znanego inwentarza tamtejszego zamku z 1494 r. Dokument został sporządzony 29 listopada w języku łacińskim, w związku z objęciem urzędu starosty podolskiego przez Stanisława Chodeckiego. Oprócz Kamieńca Podolskiego opisano w nim zlustrowane wówczas twierdze w Smotryczu i Skale¹⁷.

Artyleria zamkowa (*Machine magne castris Camyenyecz*) w roku spisania inwentarza liczyła 11 dział różnych rodzajów: 1 dużą targańnicę, 4 półtargańnice, 4 działa mniejsze od dużej targańnicy, 2 półhufnice. Przy czym wskazano, że jedna mała półhufnica bez łoża była podobna do moździerza (*polhufnicze ad modum mosgyerz*). Kolejny *mosgerz* leżał bez łoża w pomieszczeniu puszkarza¹⁸. Jak przypuszcza O. Malczenko, 4 wyżej wspomnianych działa, mniejsze od targańnic mogły być hufnicami, a całość artylerii pochodziła z dostaw jeszcze z pierwszej połowy XV w.¹⁹

Inwentarz zawiera również informacje o uzbrojeniu indywidualnym, przechowywanym w zamkowych pomieszczeniach, mianowicie: w dużej sali: 32 krótkolufowe hakownice; w celi naprzeciwko sali: 12 sprawnych dobrych i 90 zepsutych kusz, 15 zepsutych rusznic pozostawionych przez zaciężnych, 5 sprawnych hakownic oraz 1 połamaną. Zapas prochu stanowiły 3 beczki. Ilość amunicji do broni palnej nie jest bliżej znana, wiadomo tylko że były tam kule kamienne i żelazne oraz śrut z tychże

¹⁶ F. Kyrk, *Z dziejów późnośredniowiecznego Kamieńca Podolskiego*, [w:] *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, red. t.1, Kraków 2000, s. 75; O. Пламеницька, *Castrum Camenecensis...*, s. 309.

¹⁷ Jako pierwszym opracował to źródło Aleksander Jabłonowski w 1880 r., w całości wydał je pięć lat później Mychajło Gruszeński, natomiast fragmenty dotyczące artylerii opublikował Konstanty Górski na początku XX w. O. LIV, sygn. 19, k. 4–16. A. Jabłonowski, *Podole...*, t. 2 (18), z. 6, s. 526–545, t. 3 (19), z. 7, s. 87–105 i 8, s. 328–351; M. Грушевський, *Опись Подільських замків...*, c. 1–18; K. Górski, *Historia Artylerii...*, s. 218–219; O. Hański, *Artyleria...*, s. 13–15.

¹⁸ M. Грушевський, *Опись Подільських замків...*, c. 1–16; O. Пламеницька, *Castrum Camenecensis...*, c. 609–611; J. Szymczak, *Zasoby uzbrojenia*, [w:] *UwPŚ/2*, s. 297; idem, *Początki broni palnej...*, s. 322–333, passim; P. Strzyż, *Średniowieczna broń palna w Polsce. Studium archeologiczne*, Łódź 2011, s. 67, 73, 103; idem, w *XIV–XV w.*, Łódź 2014, s. 82, 91, 134; O. Hański, *Artyleria...*, s. 13–15, 22–23, tab. 2–3.

¹⁹ O. Мальченко, *Арсенали...*, c. 18, 31, 305; idem, *Артилерія...*, c. 77–78.

materiałów. Gotowe bełty do kusz przechowywano w 9 beczkach i 2 korytach, zaś samych brzechw była tylko jedna beczka²⁰.

Także w kolejnych latach królowie w miarę swoich możliwości dbali o wyposażenie zamku w artylerię. Wiadomo, że 7 listopada 1502 r. król Aleksander polecił zaopatrzyć południowo wschodnią granicę państwa w nowe działa i zapasy artyleryjskie, a Kamieniec w puszkarzy i zaciężnych²¹.

3.8.1.2. Zasoby uzbrojenia zamku w Skale Podolskiej w 1494 r.

W świetle inwentarza z 1494 r. uzbrojenie zamku skalskiego prezentowało się skromnie. Całą artylerię stanowiło 5 foglerzy, zaś ręczną broń palną 12 hakownic, z których jedna nie nadawała się do użycia. Dwa foglerze stały na murach, lecz były wyłączone z użytku, gdyż nie można było do nich dojść, trzy kolejne znajdowały się w baszcie. O. Malczenko wskazuje, iż nie zważając na mały rozmiar fortyfikacji, zamek skalski był stosunkowo gorzej uzbrojony od zamku kamienieckiego²². Zapas prochu stanowiła jedna niepełna beczka (*byerzvyenicza*) oraz proch w skórzanych sakwach. Do foglerzy należały też 3 prochownice. Były też kule różnych rozmiarów. Źle wyglądało wyposażenie w kusze. Było ich osiem, z czego siedem w złym stanie (*septem baliste nullius valoris*), zaś ósma została rozebrana na części (*arcus seorsum et szocho seorsum*). Na zamku był też zapas bełtów do kusz w ilości jednej beczki oraz kopa nieosadzonych brzechw²³.

3.8.1.3. Zasoby uzbrojenia zamku w Smotryczu w 1494 r.

Wśród wszystkich trzech zamków podolskich wymienionych w inwentarzu 1494 r. zamek smotrycki posiadał najmniej uzbrojenia. Jego artylerię stanowiły zaledwie 3 foglerze, z których 1 miał lawetę z kołami i ustawiony był w bramie, drugi zaś stał nad bramą, trzeci – mały foglerzyk (*foglarek*) stał w „czarnej chacie” (*in nigra stuba*) naprzeciwko bramy. Do dyspozycji obrońców było również 7 hakownic. W lustracji odnotowano też 90 sztuk kamiennych kul armatnich oraz 60 kul do hakownic. Do nabijania tej broni służyć miały 2 stemple żelazne. Zapasy prochu też były niedostateczne, gdyż prochu działowego było zaledwie 2 beczułki, zaś hakowniczego 1

²⁰ O. LIV, sygn. 19, k. 9–13. М. Грушевський, *Опись Подільських замків...*, с. 1–16; О. Паменицька, *Castrum Camenecensis...*, с. 609–611.

²¹ *Acta Alexandri Regis Poloniae, Magni Ducis Lithuaniae etc. (1501–1506)*, [w:] *Monumenta Medii Aevi Historica Res Gestas Poloniae Illustrantia*, t. 19, wyd. F. Papée, Kraków 1927, nr 125, s. 190 [dalej: AA]; J. Szymczak, *Początki broni palnej...*, s. 270.

²² О. Мальченко, *Артилерія...*, с. 78.

²³ М. Грушевський, *Опись Подільських замків...*, с. 5–6; J. Szymczak, *Początki...*, s. 142, 322, 323, 327.

sakwa. Funkcję dekoracyjną pełniło 9 starych kusz wiszących w bramie, z których 7 było połamanych. Bełtów do kusz było 1,5 beczki²⁴.

3.8.2. Zasoby broni w zamkach i miastach województwa ruskiego

3.8.2.1. Zasoby uzbrojenia zamku w Chełmie w 1510 r.

Z roku 1510 pochodzi inwentarz zamku w Chełmie spisany 7 lipca 1510 r.²⁵ przez Stanisława Sienickiego, chorążego chełmskiego²⁶ dla nowego starosty Wiktoryna Sienieńskiego, starosty hrubieszowskiego.

Zasób przechowywanej na zamku broni nie wyglądał imponująco. Raczej do artylerii należy odnieść *duo instrumenta bellica alias strupnicze*²⁷. W literaturze przedmiotu brak jest wzmianek o działach o takiej nomenklaturze, więc na danym etapie badań trudno wskazać czym były dane urządzenia²⁸. Z broni ofensywnej były obecne jeszcze tylko 3 hakownice. O innych zapasach wojskowych pisarz nie wspomina²⁹. *Nota bene* w 2009 r. podczas prac archeologicznych w miejscu starego ratusza znaleziono lufy dwóch XVI-wiecznych hakownic³⁰.

3.8.2.2. Zasoby uzbrojenia zamku w Glinianach w końcu XV w.

W lustracjach miasto i zamek gliniański (*oppidum cum fortalicio Glyniany*) występował zawsze bezpośrednio po zamkach lwowskich, co świadczy o jego dużym znaczeniu. Z końca XV w. pochodzą dwa inwentarze, które niestety nie zawierają żadnych informacji o tym jak wyglądał zamek. Pierwszy rękopis pochodzi z 1495 r. i został sporządzony, podobnie jak i w przypadku rejestru lwowskiego, dla starosty generalnego Andrzeja Oleśnickiego³¹. Po raz pierwszy źródło było opublikowane przez M. Hruszewskiego w 1896 r., lecz w polskiej historiografii bardziej znane jest wydanie

²⁴ М. Грушевський, *Опись Подільських замків...*, с. 16–17. J. Szymczak, *Zasoby uzbrojenia...*, [w:] UwPŚ/2, s. 297; idem, *Początki...*, s. 323, 327, tab. 17; О. Мальченко, *Арсенали...*, s. 155; P. Strzyż, *Średniowieczna broń palna...*, s. 25, 32, 67; idem, *Broń palna...*, s. 102.

²⁵ ASK LIV, sygn. 9, k. 82v–86v.

²⁶ Stanisław Sienicki, h. Bończa. Stolnik chełmski (1508–1509), chorąży chełmski (1509–1525), podkomorzy bełski (1525–1543). UBCh, s. 146, nr 1039; *Posłowie ziemscy koronni 1493–1600*, oprac. W. Uruszczak, I. Kaniewska, M. Ferenc, J. Byliński, red. I. Kaniewska, Warszawa 2013, s. 81.

²⁷ ASK LIV, sygn. 9, k. 83.

²⁸ Możemy tylko spróbować zastosować analizę lingwistyczną. Najbliżej pojęciowo do owej „strupnicy” leży słoweńskie słowo „strúpnica” oznaczające „jad węża, gruczoł jadowy”. Z ostrożnością można by przypuszczać, iż mogły to być działa z rodziny serpentyn (od *serpens*, żmija). *Strúpnica*, <https://slovenian.en-academic.com/75295/str%C3%BApnica> (dostęp:); por. *Słownik staropolski*, t. 8, Wrocław–Kraków–Warszawa 1977–1981, s. 478.

²⁹ ASK LIV, sygn. 9, k. 83.

³⁰ P. Strzyż, T. Dzieńkowski, S. Gołub, *Hakownice z ratusza w Chełmie. Przyczynek do znajomości środkowoeuropejskiej ręcznej broni palnej w XVI stuleciu*, „Acta Archaeologica Lodziensia” 2016, vol. 62, s. 99–109.

³¹ O. LVI, sygn. 144, k. 19v–20v.

K. Górskiego z 1902 r.³² Zgodnie z opisem, zamkowa broń palna składała się z 1 hufnicy, 1 taraśnicy, 1 hakownicy, 11 foglerzy oraz 20 rusznic. Do foglerzy były aż 32 komory-prochownice. Zapas prochu był niewielki, bowiem na zamku składowano zaledwie 3 beczułki prochu, po jednej dla hufnicy, taraśnicy i hakownicy. Na zasoby amunicji składało się 50 kul do taraśnic, 270 kul do foglerzy oraz 700 kul do rusznic. Kusz nie było, lecz przechowywano 120 bełtów. Co ciekawe, w rejestrze wyraźnie zaznaczono, że i hufnica, i taraśnica, i hakownica oraz 9 foglerzy razem z 23 prochownicami oraz 17 rusznic były dostarczone ze Lwowa³³. Stałe wyposażenie miejscowego zamku stanowiły 2 foglerze i 9 prochownic oraz 2 nie nadające się do użytku żelazne rusznice³⁴.

Drugi niedatowany inwentarz, zdaniem J. Szymczaka także pochodzi z końca XV w., przy czym nie jest możliwe do ustalenia, który z nich powstał jako pierwszy. Badacz ten wskazuje, że wtedy na stanie zamku znajdowały się 1 taraśnica, 1 półtaraśnica, 1 półhufnica, 2 foglerze z 9 prochownicami, 17 rusznic oraz 5 hakownic. Zasoby prochu były podobne – 3 beczułki. Natomiast różniła się nieco liczba amunicji: 40 kul do taraśnic, 200 do foglerzy oraz 240 do rusznic i hakownic. W porównaniu do poprzedniego inwentarza liczba broni palnej się zmniejszyła z 34 jednostek do 27. Ten fakt można spróbować wyjaśnić tym, że część uzbrojenia, np. 9 foglerzy były odesłane z powrotem do Lwowa lub zainstalowane na fortyfikacjach miejskich³⁵.

3.8.2.3. Zasoby uzbrojenia Zamku Wysokiego we Lwowie w końcu XV w. oraz w 1509 r.

Informacje o uzbrojeniu na Wysokim Zamku (*castro Superiori*) we Lwowie w badanym okresie przynoszą cztery inwentarze. Pierwszy jest datowany na 1495 r., lecz nie posiada daty dziennej³⁶. Także drugi spis pochodzi z końca XV w., nie ma jednak

³² М. Грушевський, *Опись Львівського замку*., c. 11–12; K. Górski, *Historia Artylerii*..., s. 220.

³³ О. Мальченко, *Артилерія*..., c. 19.

³⁴ J. Szymczak, *Zasoby uzbrojenia*..., [w:] UwPś/2, s. 298–299; idem, *Początki*..., s. 324–325, 327, 332, tab. 17, 19.

³⁵ J. Szymczak, *Początki broni palnej*..., s. 324–325.

³⁶ О. LVI, sygn. 144, k. 13–20v. М. Грушевський, *Опись Львівського замку р. 1495*, „Записки Наукового Товариства ім. Шевченка” 1896, т. 12, с. 4–11; K. Górski, *Historia Artylerii*..., s. 219–220; J. Szymczak, *Zasoby uzbrojenia*..., s. 297–298; idem, *Początki*..., s. 324, tab. 17; О. Мальченко, *Арсенали*..., c. 307, 327, passim.

pewności czy jest on wcześniejszy, czy późniejszy od spisane go w 1495 r.³⁷ Dwa kolejne inwentarze pochodzą z 1509 r.³⁸

Zdaniem M. Hruszewskiego³⁹ inwentarz z 1495 r. został spisany podczas obejmowania urzędu starosty przez Andrze ja Oleśnickiego⁴⁰. Jak wynika z dokumentu, na Zamku Wysokim znajdowały się 4 działa. Ich lufy ozdobione były herbami: na hufnicy był herb Odrowąż, a na półhufnicy, tاراśnicy (trzyćwierciowa) i półtاراśnicy – herb Leliwa. Ręczną broń palną stanowiło 5 hakownic (w tym 2 żelazne i 3 brązowe) oraz 14 rusznic o żelaznych lufach. W komplecie do hakownic było jeszcze 6 stempli żelaznych. Na zapas artyleryjski składało się 37 beczulek prochu gotowego. W kolejnych 15 beczkach przechowywano proch „niepodziałany”, czyli nowy. Ponadto odnotowano beczkę saletry oraz ok. 200 kg siarki. Jeśli chodzi o amunicję to kul kamiennych było szt. 480, zaś kulek ołowianych do tاراśnic, hakownic i rusznic 2 pełne garnki. Na zamku były przechowywane też urządzenia z do wyrobu prochu⁴¹. Oprócz broni palnej w zamkowych pomieszczeniach znajdował się pewien zapas innej broni indywidualnej, lecz jej stan nie był najlepszy. W sposób szczególny to dotyczyło kusz, których było 72, z czego 65 nie nadawało się do strzelania, a resztę 7 określone starymi. W stosunku do nich lustrator użył określenia *castrenses baliste*, co O. Malczenko wyjaśnia ten termin jako kusze wałowe, wyróżniające się swymi rozmiarami i zainstalowane na murach obok armat⁴². Bełty do kusz trzymano w 6 beczkach, grotów było kilka beczulek, a samych brzechw ok. 1000 sztuk. Ponadto były tam 3 kołowroty do kusz (*tres kolowrothy pro trachendis balistis*), 5 innych bliżej nieznan ych instrumentów do kusz oraz pojemnik do czyszczenia kolczug. W inwentarzu odnotowano też 4 stare kopie (*haste antique, kopynycze*), a spośród uzbrojenia ochronnego: 29 starych hełmów (26 *galearum* [...] *alias sholowkow*,

³⁷ O. I, sygn. 19, k.17–21. J. Senkowski, *Materiały archiwalne...*, s. 519; J. Szymczak, *Zasoby uzbrojenia*, [w:] UwPś/2, s. 298; idem, *Początki...*, s. 324–325, 327, tab. 17.

³⁸ MK 24, k. 1v–2. MRPS IV, nr 9070, 9279. K. Górski, *Historia Artylerii...*, s. 220–222; J. Szymczak, *Zasoby uzbrojenia*, [w:] UwPś/2, s. 298; idem, *Początki...*, s. 324; 328, tab. 18; O. Мальченко, *Арсенали...*, c. 20, *passim*.

³⁹ М. Грушевський, *Опись Львівського замку...*, c. 2.

⁴⁰ Andrzej Oleśnicki, h. Dębno (ok. 1430–1496). Starosta generalny ruski (1495–1496), kasztelan biecki (1479–1483), sądecki (1484–1496), dworzanin Kazimierza Jagiellończyka (1471). UR, s. 151; F. Kiryk, Oleśnicki Andrzej (zm. 1496), [w:] PSB, t. 23, s. 761–761; J. Kałużny, *Chorągiew nadworna...*, s. 412, nr 516.

⁴¹ М. Грушевський, *Опись Львівського замку...*, c. 4. J. Szymczak, *Zasoby uzbrojenia*, [w:] UwPś/2, s. 297–298; idem, *Początki...*, s. 323–324.

⁴² O. Мальченко, *Арсенали...*, c. 148.

3 *galee*), 8 zardzewiałych pancerzy, 15 bliżej nieznanych fragmentów starych zbroi oraz 22 obojczyki⁴³.

Informacje zawarte w drugim, niedatowanym inwentarzu lwowskim, spisany zapewne niedługo po tym z 1495 r. najzasadniej będzie omówić wzorem J. Szymczaka, ukazując same różnice między obu tekstami. Tak więc w porównaniu z pierwszą lustracją, w drugiej zabrakło wszystkich pięciu hakownic, które najprawdopodobniej zostały przekazane do zamku w Glinianach, o czym mowa będzie jeszcze niżej. Ubyło też 5 kusz (stan kusz się nie poprawił) oraz zniknął 1 szłom i 2 obojczyki. W stosunku do amunicji i zapasu prochowego to na stanie zamku było 31 beczek prochu gotowego oraz 21 niepodziałanego, siarki natomiast było tylko półbeczki. Stempli żelaznych 7, a kołowrotów do kusz 2. *Novum* była obecność 4 tuły na bełty⁴⁴.

Po wyprawie mołdawskiej 1497 r. Jan Olbracht swoją artylerię ulokował właśnie we Lwowie. W świetle rejestru część dział królewskich trafiła na Zamek Wysoki. Więc, w lipcu 1509 r. „na stanie” zamku znajdowała się 1 długa tاراśnica oraz 1 pęknięta tاراśnica na lawetach z kołami; 6 hufnic na nowych lawetach z kołami; 2 śrubnice, 2 harcownice rozmieszczone na blankach, 29 „kóz” oraz 6 hakownic⁴⁵.

3.8.2.4. Produkcja i zakupy broni przez miasto Lwów w XV w.

W odniesieniu do broni palnej we Lwowie dysponujemy stosunkowo licznymi wzmiankami. Jedną z pierwszych jest ta z 1466 r. kiedy puszkarz Jerzy z Turcji odlał zamówioną przez miasto tاراśnicę⁴⁶. Z kolei w 1484 r. zakupiono w Krakowie hakownice wydając na nie 60 fl. Broń sprowadzano nawet z Norymbergii, skąd przywieziono 8 spiżowych rusznic czy hakownic (*handproxii*) po 7 fl. za sztukę. Natomiast w 1485 r. nieznany z imienia puszkarz odlał dwie tاراśnice (mniejszą i większą) na miejscu, zaś jego robocizna wynosiła 4 grzywny. Z funduszy królewskich kupowano również miedź, ołów oraz saletrę. Oprócz produkcji własnej kupowano broń we Wrocławiu. W 1486 r. nabyto tam 19 miedzianych hakownic (na sumę 26 fl.) oraz 1 bombardę-tاراśnicę (za 6 fl.). Wykonanie kół i lawety do tej tاراśnicy zlecono miejscowym rzemieślnikom. W tymże roku sprowadzono z Krakowa długą tاراśnicę oraz hufnicę – dar kardynała Fryderyka Jagiellończyka. Ponieważ hufnica ta posiadała na lufie herb kardynała, w

⁴³ М. Грушевський, *Опись Львівського замку...*, с. 4–5.

⁴⁴ O. I, sygn. 19, k.17–21. Por. J. Szymczak, *Zasoby uzbrojenia*, [w:] UwPś/2, s. 297–298; idem, *Początki...*, s. 323–324.

⁴⁵ MK, ks. 24, k. 1. MPRS IV, t. 2, s. 43, nr 9070.

⁴⁶ J. Szymczak, *Początki...*, s. 180.

związku z czym zwano jej „kardynalką”. Na budowę umocnień oraz zakup broni Kazimierz IV wydał 200 grzywien. Za odlaną na miejscu hakownicę płacono wówczas 1 grzywnę. W 1487 r. zakupiono 13 hakownic u handlarza bronią Marcina Mayzela, a w 1488 r. na mieście odlano szrotownicę. Jak podkreślał K. Badecki, wówczas, po aktywnej fazie produkcji własnej oraz szeroko zakrojonej kampanii zakupowej Lwów „stał u szczytu swej średniowiecznej potęgi militarnej”⁴⁷. W latach 1496–1497 w miejscowej ludwisarni wyprodukowano nie znane bliżej działo, a za nim jeszcze 1 hufnicę.

3.8.2.5. Zasoby uzbrojenia miasta Lwowa w 1509 r.

W zasobie Metryki Koronnej mieszczą się dwa interesujące nas dokumenty zawierające informację o artylerii polowej, oblężniczej oraz innym sprzęcie przechowywanym na Wysokim i Niskim Zamkach oraz w samym mieście w ciągu 12 lat od momentu pozostawienia jej w mieście przez króla Jana Olbrachta po wyprawie mołdawskiej 1497 r. i do momentu ponownego jej powrotu z kampanii mołdawskiej 1509 r.⁴⁸ Pierwszym wydawcą danych rejestrów był K. Górski, który jednak oba te połączył spisy w jeden⁴⁹. W konsekwencji wnioski jakie wyciągnął z analizy źródła były błędne, podobnie zresztą, jak i innych badaczy korzystających z tej edycji⁵⁰. Na wady wydania K. Górskiego zwrócił uwagę Lech Walkiewicz, który na nowo przeanalizował oba inwentarze⁵¹.

Pierwszy inwentarz opisujący artylerię i inne uzbrojenie pozostawione w mieście po wyprawie mołdawskiej w 1497 r. spisany został 17 lipca 1509 r.⁵² Jak wynika z tego rejestru we Lwowie w lipcu 1509 r. znajdowało się: 1 działo burzące oraz 1 półburzące, 10 śrubnic, 3 targańce, 6 hufnic, 2 harcownice, 100 kóz i 6 hakownic⁵³. Artyleria królewska była rozlokowana w różnych miejscach. Na Wysokim Zamku w lipcu znajdowało się wówczas 47 jednostek broni palnej, zaś w Niższym zamku 11 kóz. Przy

⁴⁷ K. Badecki, *Średniowieczne ludwisarstwo...*, s. 42–48; O. Мальченко, *Артилерія...*, s. 71–75.

⁴⁸ MK, ks. 24, k. 1–2.

⁴⁹ K. Górski, *Historia Artylerii...*, s. 220–222.

⁵⁰ A. Borzemski w swojej pracy zsumował wszystkie działa Olbrachta z 1497 r. oraz „domniemane” działa Kamienieckiego z 1509 r., co dało mu w 1509 r.: „wszystkich dział było 247, między nimi małych kóz 194”. Czyli badacz wyszczególnił: 1 burzące działo, 3 półburzące, 15 śrubnic, 2 półśrubnice (1 pochodziła z Buska), 4 targańce, 14 hufnic, 6 hakownic, 2 harcownice, 194 kozy. U J. Szymczaka: 1 murołom, 3 działa półburzące, 15 śrubnic, 2 półśrubnice (1 pochodziła z Buska), 14 hufnic, 4 targańce, 2 harcownice, 194 kozy, 6 hakownic. Badacz ten też zsumował działa Olbrachta i Kamienieckiego. Z kolei O. Malczenko też szedł tym tropem, lecz w ogóle pominął działa mianowane kozami. A. Borzemski, *Siłły zbrojne w włoskiej wojnie Jana Olbrachta*, Lwów 1928, s. 37; J. Szymczak, *Początki...*, s. 267, 324; O. Мальченко, *Артилерія...*, s. 20.

⁵¹ L. Walkiewicz, *Rodzaje dział...*, s. 30–34.

⁵² MK, ks. 24, k. 1–1v. MPRS IV, t. 2, s. 43, nr 9070.

⁵³ L. Walkiewicz, *Rodzaje dział...*, s. 33.

ratuszu były 3 nowe śrubnice bez łoż i lawet (nie były to raczej działa Olbrachta, lecz pochodzące z innych dostaw), 5 śrubnic na kołach (oprócz jednej), 60 kóz oraz jedna półśrubnica przewieziona z Buska. Naprzeciwko Bramy Halickiej stała 1 taraśnica, 1 półśrubnica oraz półburzące działło, zaś przy Bramie Krakowskiej stał sam wielki murołom. W jednej z miejskich wież (bliżej nieznanej) przechowywano proch do śrubnic oraz saletrę⁵⁴. W wieży ratusza składowano też jedno siodło do chorągwi, możliwie, że z uchwytem na drzewce (*selle in quibus vixilla portrantur*)⁵⁵. Były tu też 19 drzew chorągiewnych (*haste alias drzewyę vexilifferum*)⁵⁶.

Drugi z inwentarzy opisujących zasoby uzbrojenia we Lwowie datowany jest na 27 października 1509 r., a więc już po wyprawie mołdawskiej Mikołaja Kamienieckiego przeprowadzonej w sierpniu–październiku⁵⁷. W rejestrze tym odnotowano 2 działa półburzące, 5 śrubnic, 1 taraśnicę, 8 hufnic oraz 94 kozy⁵⁸. Należy się zgodzić z L. Walkiewiczem, że nie były to działa nowe, lecz te same, które we Lwowie zostały po wyprawie z 1497 r. Jak widać, nie wszystkie działa zostały odnotowane po raz drugi, lecz nie wiadomo, czy z powodu strat, czy część dział została rozparcelowana po innych miejscach. Jednocześnie należy zauważyć nieznaczne zwiększenie liczby hufnic (z 6 do 8) oraz pojawienie się drugiego działa półburzącego. Jak zauważa K. Gryglewski, mogło to wychodzić po prostu z tego, że wielkie działa mogli być mylone między sobą⁵⁹. Kule i proch w beczkach i sakwach przechowywano w wieży miejskiej. Tamże składowano sprzęt artyleryjski i kowalski. W stosunku do poprzedniego spisu, wzrosła liczba drzew chorągiewnych, których teraz było 37. Tam też przechowywano 75 kóz gotowych do strzelania oraz 19 niesprawnych. Do tego przebywały tam pasy metalu do kół armatnich (*szyny*), 10 naczółków końskich z „krukami” (*roszkopi cum corvis*)⁶⁰, kocioł, formy odlewnicze do kul taraśniczych etc. Przy samym ratuszu stały 8 hufnic, 5 śrubnic, 1 roztargana taraśnica oraz 2 półburzące działa⁶¹.

⁵⁴ MK, ks. 24, k. 1–1v. K. Górski, *Historia Artylerii...*, s. 220–221; Por. z J. Szymczak, *Zasoby uzbrojenia*, [w:] UwPś/2, s. 298; idem, *Początki...*, s. 324.

⁵⁵ MK, ks. 24, k. 1v. J. Szymczak, *Zasoby uzbrojenia*, [w:] UwPś/2, s. 298

⁵⁶ Nie były to 9 *tela* które określono włóczniami, lecz *selle*. Por. K. Górski, *Historia Artylerii...*, s. 221.

⁵⁷ MK, ks. 24, k. 1v–2. MRPS IV, t. 2, s. 52, nr 9279; M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość...*, t. 1, s. 136–139.

⁵⁸ L. Walkiewicz, *Rodzaje dział...*, s. 33.

⁵⁹ K. Gryglewski, *Regestrum bombardaru pixidu pulheru, czyli słów kilka o celach wyprawy mołdawskiej Mikołaja Kamienieckiego w 1509 r.*, [w druku].

⁶⁰ U K. Górskiego *eorvis*. K. Górski, *Historia Artylerii...*, s. 222.

⁶¹ MK, ks. 24, k. 1v–2. K. Górski, *Historia Artylerii...*, s. 221–222.

Jak widać, zasoby uzbrojenia przechowywane we Lwowie były wystarczające, żeby odstraszyć nieprzyjaciela. Jednak należy pamiętać, że była to w większości połowa artyleria królewska która w bądź jaki moment mogła zostać wysłana razem z wojskiem w inne miejsce (jak to było w 1509 r.).

3.8.2.6. Zasoby uzbrojenia zamku w Przemyślu w latach 1497 i 1508

W odniesieniu do Przemyśla, dysponujemy dwoma inwentarzami zamkowymi ze wzmiankami o uzbrojeniu. Pierwszy jest znany od dawna, po raz pierwszy został opublikowany przez M. Hruszewskiego w 1897 r.⁶² Spis ten sporządzono 14 grudnia 1497 r. przez Stanisława Małdrzyka Chodywańskiego, starosty samborskiego⁶³ dla nowego starosty przemyskiego Mikołaja Krezy z Bobolic⁶⁴. Zgodnie z rękopisem, artyleria zamkowa wyglądała następująco: 2 półtarasnice na lawetach i 3 moździerze. Do dyspozycji ludzi starosty były również 7 hakownic (3 długie żelazne, 2 krótkie i 2 spiżowe, wszystkie w swych łożach), 7 kusz, 1 kopia (*hasta*), 1 pawęż oraz 1 tarcza *radeczkye antique*. Gotowego prochu był 1 funt, bełtów 2 tuły. Brakło natomiast *klików* (*absque klyky*), czyli mechanizmów do naciągu kusz⁶⁵.

Drugi zaś rejestr pochodzi z czerwca 1508 r. i również spisany był przez Stanisława Małdrzyka. Nie wiadomo z jakiego powodu lustrowano zamek, gdyż starostą od 1502 r. był Stanisław Kmita. Jeżeli chodzi o uzbrojenie, to treść inwentarza jest bardzo zbliżona do poprzedniego, co by wskazywało na to, że zamek nie został jednak zdobyty przez Turków w 1498 r. Z artylerii na miejscu były 2 półtarasnice oraz 2 moździerze. Zamiast hakownic pisarz wpisał 8 *pixides*, z czego 2 były ze spyża, reszta zaś z żelaza, co raczej wskazuje na to, że były to te same hakownice do których dodano kolejna. Na miejscu były również 7 kusz oraz *due toraces alias tharcze*. Jak wodzimy nawet zostały 2 tarcze. Brak natomiast informacji o bełtach i prochu, lecz saletry było 7 beczulek⁶⁶.

Co charakterystyczne, tylko w obu inwentarzach zamku przemyskiego brak informacji o stanie kusz, więc możemy zrobić wniosek, że utrzymywano ich raczej w dobrej kondycji. Natomiast rodzi się pytanie, czy zamek przemyski posiadał

⁶² М. Грушевський, *Описи Перемишльського староства 1494–7 р.*, „Записки Наукового Товариства ім. Шевченка” 1897, т. XIX, с. 1–24.

⁶³ Stanisław Małdrzyk Chodywański, h. Wąż (zm. 1523). Podstarosta lwowski (1481–1492), starosta drohobycki (1518), samborski, medenicki, wojski lwowski (1482–1523). UR, s. 319.

⁶⁴ O. LIV, sygn. 202, k. 1–11.

⁶⁵ O. LIV, sygn. 202, k. 2. М. Грушевський, *Описи Перемишльського староства...*, с. 10. J. Szymczak, *Zasoby uzbrojenia...*, [w:] UwPŚ/2, s. 299; idem, *Początki...*, s. 324, 327, tab. 17; О. Мальченко, *Арсенали...*, с. 154, 160, 164, 180.

⁶⁶ O. LVI, sygn. 49, k. 13v.

wystarczająco uzbrojenia? Jeżeli weźmiemy pod uwagę nieduży zarys jego umocnień (obwód umocnień współczesnych wynosi 287 m⁶⁷), to tak, był to wystarczający zasób uzbrojenia który w połączeniu z murami oraz usytuowaniem zamku na wysokim wzgórzu dobrze chronił siedzibę starosty.

Z 27 kwietnia 1511 r. pochodzi też list królewski w którym Zygmunt Stary jako nagrodę za dostarczenie do zamku *bombardarum et aliarum machinarum* podczas wrogiego najazdu nadał Maciejowi *Schels* z Ołomuńca, puszkarzowi królewskiemu ziemi położoną pod zamkiem, zwaną Martiszówka oraz uwolnił jego od danin zamkowych oraz wszystkich innych powinności⁶⁸.

3.8.2.7. Zasoby zbrojenia zamku w Ratno w 1512 r.

Zgodnie z treścią inwentarza z 1512 r. zamek w Ratnie posiadał na wyposażeniu 1 dużą dobrą naprawioną półtaraśnicę i 20 hakownic oraz 4 rusznice. Ponieważ jest to najpóźniejszy inwentarz, którym dysponujemy, to takie liczby już raczej nie powinny dziwić, ale w porównaniu z innymi zamkami taka pokaźna liczba hakownic (więcej było tylko w Kamieńcu w 1494 r. – 38 szt.) świadczy o tymże zamek był w dobrych rękach. Wszystkie te hakownice oraz rusznice były *bene reformati*. Było też 13 kusz, których stan nie budził zastrzeżeń. Na miejscu znajdowały się kule do półtaraśnicy, hakownic i rusznic. Gotowego prochu było 3½ beczki. Niemało też było bełtów do kusz (*sagithe alias schipi ad balistas sunt non pauce*). Ciekawostką była obecność 4 naprawionych mechanizmów do naciągu kusz – 3 klików oraz 1 lewara. Dany inwentarz jest również jedynym w którym są odnotowane sulice z żelaznymi grotami (lub same groty), których było 10, lecz wszystkie one były po naprawach. W Ratnie składowano też 2 hełmy (*galee*), 2 napierśniki, 1 naplecznik, 2 myszek oraz 3 nakolanki. Tenże inwentarz jest jedynym, w którym wspomniane fragmenty zbroi końskiej – był tu 1 roszkop, czyli naczółek koński⁶⁹.

3.8.2.8. Zasoby uzbrojenia zamku w Sanoku w 1446 r.

W odniesieniu do Sanoka, nie ma informacji o tym, jak wyglądało uzbrojenie zamkowe w badanym okresie, natomiast dostępna jest informacja o arsenale zamkowym z 21 marca 1446 r.⁷⁰ Zapis ten był zrobiony przy okazji przekazania starostwa przez Jana

⁶⁷ Pomiar wykonany w Google Maps.

⁶⁸ Archiwum Państwowe w Przemyślu, O. 129, Akta Miasta Przemyśla, Dyplomy pergaminowe sygn. 16D.

⁶⁹ O. LIV, sygn. 9, k. 98. М. Грушевський, *Описи Ратенського староства...*, s. 30.

⁷⁰ AGZ, t. 11, s. 272–273, nr 2173. J. Szymczak, *Początki...*, s. 54, 320.

Kuropatwę, dotychczasowego starostą⁷¹ Wojciechowi Michowskiemu⁷². Na zamku wówczas znajdowały się 1 mała tarcznica (*tharasniczka*) oraz 3 hufnice. Bełty lub strzały (*tele sagittarum*) były przechowywane w 2 beczkach oraz jakiejś innej pojemności (*pudlo*). Prochu była 1 mała beczka, były też kamienne kule⁷³. Co ciekawe, P. Kotowicz podaje przykłady dwóch znalezisk archeologicznych z 2008 r. – kul kamiennych do hufnic znalezionych na wzgórzu zamkowym. Oprócz kul, w ciągu dłuższego czasu znaleziono tam też bełty do kusz, ostrogi, pociski ołowiane oraz pugińał z XIV–XV w.⁷⁴

3.8.2.9. Zasoby uzbrojenia zamku w Samborze w 1507 r.

Z 1507 r. pochodzi inwentarz zamku w Samborze. Zgodnie z informacjami w nim zawartymi w twierdzy była tylko jedna bombarda ustawioną na murze, 5 hakownic, a także 2 *pixides alias pischely* (piszczale) oraz 3 kusze oraz 5 kop bełtów (240 szt., *quinque capete missalia alias schipow*). Natomiast w odróżnieniu od innych zamków składowano tu nieco uzbrojenia ochronnego: 11 hełmów (*galea*) oraz 2 napierśniki. Do tego warto zaznaczyć, że 9 z 11 hełmów posiadały fasunki (*galee antique labores syffassowanyem*). Wszystkie elementy uzbrojenia ochronnego były starej roboty⁷⁵.

Jak widać z przytoczonych wzmianek o uzbrojeniu przechowywanego w zamkach królewskich na ziemiach ruskich i podolskich nie były to duże zasoby broni. Na ogół była to broń strzelcza była przestarzałą, lecz którą składowano z nadzieją o jej naprawie, gdyż ogólny zasób był dość biedny. Co do artylerii, to był to zasób raczej wystarczający, żeby trzymać Tatarów jak najdalej od murów, lecz w przypadku Mołdawian, posiadających liczną artylerię, te zasoby mogły okazać się niewystarczające.

⁷¹ Jan Kuropatwa z Łańcuchowa, h. Szreniawa. Podkomorzy lubelski (1439–1462), starosta sanocki (1442–1446), chełmski (1447), marszałek nadworny koronny (1455). UR, s. 355.

⁷² Wojciech (Albert) Michowski, h. Rawicz, kasztelan zawichojski (1440), starosta sanocki (1446–1450). UR, s. 365.

⁷³ AGZ, t. 11, s. 273, nr 2173. J. Szymczak, *Początki...*, s. 320.

⁷⁴ P. N. Kotowicz, *Architektura...*, s. 374–378.

⁷⁵ O. LVI, sygn. 250, k. 28.

Tabela 18. Uzbrojenie w zamkach na Rusi i Podolu w okresie 1446-1512 r.

L. p.	Zamek	Data	Uzbrojenie zaczepne																	Uzbrojenie ochronne																			
			Artyleria													Ręczna broń palna		Broń neurobalistyczna		Broń drzewcowa			Helmy		Fasunki do hełmów	Osłony tulowia			Elementy zbroi				Tarcze	Naczółki końskie					
			Działa półburzące	Działa burzące	Moździerze	Hufnice	Półhufnice	Półtaraśnice	Taraśnice	Foglerze	Harcownice	Półszrubnice	Śrubnice	Kozy	strupnicze	Działa	Hakownice	Rusznice	Piszczete	Balisty zamkowe	Kusze	Kopie	Kopie na proporce	Chorągwie		Sulice	Galea - szłomy	Galea	Pancerze	Napiersnik i naplecznik	Naplecznik	Obojczyki			Myszki	Nakolanki	Fragmenty starych zbroi		
1.	Kamieniec Podolski	1494 r.	–	–	1	–	2	4	1	–	–	–	–	–	4 (2 z)	38 (1 z)	15 z	–	–	102 (90 z)	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
2.	Skała Podolska	1494 r.	–	–	–	–	–	–	–	5	–	–	–	–	–	–	12	–	–	–	8 z	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
3.	Smotrycz	1494 r.	–	–	–	–	–	–	–	3	–	–	–	–	–	–	7	–	–	–	16 z	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
4.	Lwów	1495 r.	–	–	–	1	1	1	1	–	–	–	–	–	–	–	5	14	–	7	84z*	4	–	–	–	26	3	–	8 z	–	–	22	–	–	15	–	–		
5.	Lwów	kon. XV w.	–	–	–	1	1	1	1	–	–	–	–	–	–	–	–	14	–	7	60 z	4	–	–	25	3	–	8 z	–	–	22	–	–	15	–	–			
6.	Lwów	VII 1509 r.	1	1	–	6	–	–	3	–	2	2	10	100	–	–	6	–	–	–	–	–	19	9	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–		
7.	Lwów	X 1509 r.	2	–	–	8	–	–	1z	–	–	2	5	94	–	–	6	–	–	–	–	–	37	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	10		
8.	Gliniany	1495 r.	–	–	–	1	–	–	1	11	–	–	–	–	–	–	20 (3 z)	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–		
9.	Gliniany	kon. XV w.	–	–	–	–	1	1	1	2	–	–	–	–	–	–	5	17	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–		
10.	Przemyśl	1497 r.	–	–	3	–	–	2	–	–	–	–	–	–	–	–	7	–	–	–	7	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2	–		
11.	Przemyśl	1508 r.	–	–	2	–	–	2	–	–	–	–	–	–	–	–	8	–	–	–	7	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2	–		
12.	Sanok	1446 r.	–	–	–	3	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–		
13.	Sambor	1507 r.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	5	–	2	–	3	–	–	–	–	–	11	9	–	2	–	–	–	–	2	3	–	–		
14.	Chełm	1510 r.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–		
15.	Ratno	1512 r.	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	20	4	–	13**	–	–	–	–	10	–	2	–	–	2	1	–	2	1	–	2	3	–	–	1

Legenda:

z - zaszkodne

* W tym 65 na Zamku Wysokim oraz 19 na Zamku Niskim. Wszystkie zaszkodne

** W inwentarzu: *baliste castriensis*, ale raczej chodzi o zwykłe kusze

Źródło: MK, sygn. 24; O. LIV, sygn. 9, 19, 202; O. LVI, sygn. 49, 144, 250; O. I, sygn. 19; AGZ, t. 11.

Tabela 19. Amunicja, materiały wybuchowe i przybory w zamkach na Rusi i Podolu w okresie 1446-1512 r.

L. p.	Zamek	Data	Do broni palnej															Do kusz										Pojemnik do czyszczenia kołczug
			Amunicja do broni palnej							Materiały wybuchowe					Przybory do broni			Amunicja do kusz			Przybory do kusz							
			Kule do tar., hak., rusz. (czyli różne)	Kule kamienne	Kule do tarasnic	Kule do hufnic	Kule do hakownic	Kule do foglerzy	Kule do rusznic	Proch gotowy	Proch <i>nyepodczalany</i> , <i>nyeprzydzalany</i>	Saletra	Siarka	Ołów	Ubijaki	Łopaty do prochu	Prochownice do foglerzy	Bełty-szyby	Groty do bełtów	Brzechwy	Kołowroty	<i>Kiki</i>	<i>Lewary</i>	Instrumenty do balist	Tuły			
1.	Kamieniec Podolski	1494 r.	–	–	kamienne + śrót	–	żelazne + śrót	–	–	–	–	–	–	1	2	–	9 beczek, 2 koryta	–	1 beczka	–	–	–	–	–	–			
2.	Skała Podolska	1494 r.	są	–	–	–	–	–	–	1 niepełna czwartka i skórzane sakwy	–	–	–	–	–	3	1 beczka- czwartka	–	1 kopa	–	–	–	–	–	–			
3.	Smotrycz	1494 r.	–	–	–	–	60	kamienne, 90	–	2 beczułki, mieszek prochu	–	–	–	–	2	–	–	1,5 beczki	–	–	–	–	–	–	–			
4.	Lwów	1495 r.	2 garnki	480	ołowiane	–	ołowiane	–	ołowiane	37 beczek	15	1 beczka	ok. 200 kg	ok. 20 kg	6	–	–	6 beczek	kilka beczek	>1000	3	–	–	5	–	1		
5.	Lwów	kon. XV w.	2 garnki, ok. 200	–	–	–	–	–	–	31 beczek	21	?	pół beczki	ok. 20 kg	7	–	–	6 beczek	?	>1000	2	–	–	5	4	1		
6.	Lwów	VII 1509 r.	–	–	–	–	–	–	–	14 beczek	–	4 beczki	1 beczka	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–			
7.	Lwów	X 1509 r.	594	–	–	–	–	–	–	55 beczek	–	1 beczka	–	jest	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–			
8.	Gliniany	1495 r.	–	–	50	50	–	270	700	3 beczki	–	–	–	–	–	–	32	120	–	–	–	–	–	–	–			
9.	Gliniany	kon. XV w.	–	–	50	–	razem z rusznic.	200	240	3 beczki	–	–	–	–	–	–	9	180*	–	–	–	–	–	–	–			
10.	Przemysł	1497 r.	–	–	–	–	–	–	–	1 funt	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2	–			
11.	Przemysł	1508 r.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	7 beczułek	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–			
12.	Sanok	1446 r.	–	są	–	–	–	–	–	1 mała beczka	–	–	–	–	–	–	–	2 beczki i <i>pudło</i>	–	–	–	–	–	–	–			
13.	Sambor	1507 r.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	240	–	–	–	–	–	–	–			

L. p.	Zamek	Data	Do broni palnej															Do kusz								Pojemnik do czyszczenia kołczug
			Amunicja do broni palnej							Materiały wybuchowe					Przybory do broni			Amunicja do kusz			Przybory do kusz					
			Kule do tar., hak., rusz. (czyli różne)	Kule kamienne	Kule do tarasnic	Kule do hufnic	Kule do hakownic	Kule do foglerzy	Kule do rusznic	Proch gotowy	Proch <i>nyepodczalany</i> , <i>nyeprzydzalany</i>	Saletra	Siarka	Ołów	Ubijaki	Lopatki do prochu	Prochownice do foglerzy	Bełty-szypy	Groty do bełtów	Brzechwy	Kołowroty	<i>Kliki</i>	<i>Lewary</i>	Instrumenty do balist	Tuły	
14.	Chełm	1510 r.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
15.	Ratno	1512 r.	są	–	–	–	–	–	–	3 i pół beczki	–	–	–	–	–	–	–	nie mało	–	–	–	4	1	–	–	–

Legenda:

**Sthumpłow acsi tres capet*. Raczej chodzi o brzechwy niż o pobojezyki

Źródło: MK, sygn. 24; O. LIV, sygn. 9, 19, 202; O. LVI, sygn. 49, 144, 250; O. I, sygn. 19; AGZ, t. 11.

Podsumowanie o uzbrojeniu ochronnym

Podsumowując część o uzbrojeniu ochronnym należy zaznaczyć, że na ziemiach ruskich to właśnie wojsko polskie posiadało najcięższe uzbrojenie ochronne, co wprost wynikało z przynależności do zachodniej kultury militarnej. Z kolei spotkanie się na polu walki przeciwników uzbrojonych lżej i polegających na używaniu broni dystansowej musiał skutkować zmianami w uzbrojeniu i organizacji wojsk polskich na ziemiach południowo-wschodnich. Lecz w latach objętych naszym badaniem dopiero zaczyna się powolny proces pozbywania się zbroi (w jeździe polskiej ten proces będzie trwał aż do poł. XVIII w., zaś w piechocie do lat 70. XVII w.).

Jak i w reszcie krajów europejskich elitą wojska we wszystkich formacjach (obronie potocznej, chorągwi nadwornej oraz pospolitym ruszeniu) było ciężkozbrojne rycerstwo uzbrojone w zbroje kopijnicze. Zbroja typowego rycerza-kopijnika w omawianym okresie składała się z hełmu-saladę z podbródkiem (nowomodne przyłbicę armety dopiero zaczynały wchodzić do składu garniturów rycerzy polskich), napierśnik, naplecznik, szorce, czasem taszki oraz pełne osłony rąk i nóg. Jak widać ze źródeł ikonograficznych i archeologicznych rycerstwo polskie, którego organiczną częścią wówczas było rycerstwo ruskie i podolskie starało się uzbrajać na modłę zachodnią. Pod tym względem płatnerstwo polskie było pod silnym wpływem południowo-niemieckiego płatnerstwa wzorującego się na płatnerstwie północno-włoskie. Wpływ płatnerstwa włoskiego jak widać z ikonografii był minimalny, raczej z powodów geograficznych lub gospodarczych, gdyż zbroje włoskie były drogie, zaś transport dalekim i długim.

Zbroje kopijnicze występujące w kontekście ziem ruskich niczym się nie różniły od zbroi znanych z Małopolski, Wielkopolski oraz księstw Rzeszy Niemieckiej. Jak wynika z ikonografii, w użyciu obrońców ziem ruskich w badanym okresie mogły być zbroje pełne w stylach gotyckim (lata 70-90 XV w.), zbroje o kształtach kulistych (lata 90. XV w.–lata 10. XVI w.) oraz nowomodne zbroje żłobkowane popularne zwane „maksymilianowskimi” (lata 10. XVI w.).

Ponieważ uzbrojenie kopijnicze to nie tylko sama droga zbroja, ale i drogi koń kopijniczy z rzędem, z okutym żelazem siodłem (a w większości 2 konie) oraz resztą specyficznego uzbrojenia (kopie, miecze etc.) to żołnierzy w zbrojach kopijniczych nie było dużo. W latach 1495-1501 we wszystkich formacjach kopijników z zbrojach kopijniczych było tylko 325 (czyli 10% od ogółu żołnierzy). W wojsku zaciężnym zbroi

kopijniczych było tylko 208 (10%), w chorągwi nadwornej 106 (12%), zaś wśród zastępców-pospolitaków tylko 11 (4%). W piechocie zaciężnej procent zbroi kopijniczych też zbytnio się nie różnił od procentów w jeździe zaciężnej. W latach 1496-1500 zostało odnotowane 446 sztuk, czyli też 10%.

Z kolei większość żołnierzy służyła jako strzelcy w tzw. zbrojach strzelczych. Za rezultatami naszego badania nie możemy udzielić dokładnej odpowiedzi, które konkretne elementy wchodziły do zestawu zbroi strzelczej. Przejmuje się, że w badanym okresie na zbroje strzelcze mogli występować w różnych kombinacjach. Mogli to być kombinacje z hełmu (salada lub kapalin), napierśnik z naplecznikiem lub bez, pancerz lub rękawy kolcze, obojczyk, ewentualnie szorce, możliwie też naręczaki (*myszki*). Ogólnie w zbrojach strzelczych w latach 1495-1501 występowali w wojsku zaciężnym 926 osób (45% zaciężnych), w chorągwi nadwornej na Rusi 609 osób (66% żołnierzy z pocztów dworzan), zaś w pocztach zastępców z Wielkopolski 194 osób (65%). Zbroje strzelcze w piechocie były odnotowywane wyłącznie jako uzbrojenie nielicznych jeźdźców. W latach 1496-1500 są tylko 3 takie wzmianki (czyli 0,07% żołnierzy w formacjach pieszych).

Należy zaznaczyć, że głowy żołnierzy polskich na ziemiach ruskich były chronieni hełmami kilku typów. Nie zważając na to, że charakter zapisów rejestrów popisowych często nie mówi wprost o obecności hełmów na głowach żołnierzy polskich, jednak można stwierdzić, że w latach 1498-1501 większość żołnierzy hełmy posiadała. W jeździe obrony potocznej bezpośrednich wzmianek o żołnierzach w hełmach lub kapturach kolczych jest 238 (11% zbrojnych). Jeżeli dodać do nich wzmianki pośrednie (czyli o żołnierzach w zbrojach kopijniczych i strzelczych – 235 i 926 wzmianek) to wojowników w hełmach będzie 1399 czyli 68%. Dane bezpośrednie pokazują, że większość wspomnianych hełmów stanowili tzw. *pekilhube* (51), na drugim miejscu były przyłbice (28), na trzecim salady (27), czwartym szłomy (6) i dopiero na ostatnim kapaliny (1). Lecz należy wspomnieć o tym, że *pekilhube* mogły też być kapalinami, co by wyprowadzało ich na pierwsze miejsce. Z kolei w ikonografii pokazującej kopijników górują salady, zaś nowomodne przyłbice typu armet (lub „hełmy zamknięte”) pojawiają się tylko na głowach dowódców.

Trudno coś powiedzieć na temat liczby hełmów. Z listów przypowiednich oraz dokumentów księgowych z pierwszych dwóch dekad XVI w. wynika, że zaciężni otrzymywali żołd wg. dwóch stawek – opancerzeni wg. starego wzoru, kopijnicy i możliwie kusznicy (*decenariis, armaturae*) po 10 fl. i lekkozbrojni (*sextarios*) racowie

lub średniozbrojni husarze po 6 fl. Można byłoby pokusić się o określenie minimalnego progu liczby posiadaczy hełmów.

W sierpniu 1501 r. (zob. Aneks 1) jeźdźców *armatorum* było 1030 lub 1430 (z żołnierzami Andrzycha Mnichowskiego który w grudniu tegoż roku miał 400 pancernych i 100 *sextariis*¹), zaś *sextariis* 1870². Zatem minimalnie posiadaczy hełmów mogło być od 36% do 49% (bez wliczenia w to ewentualnych husarzy w przyłbicach). W grudniu 1501 r. żołnierzy w hełmach mogło być 47%³. W dalszych latach *equites armatorum* pojawiają się tylko epizodycznie, np. w lutym 1502 r. Mikołaj Kreza miał tylko 30 takich jeźdźców⁴, a w grudniu 1502 r. Andrzych Michowski otrzymał list przypowiedni na zaciąg 400 *armatorum* i 100 *sextariis*⁵. Większość jazdy w 1502 r. stanowili racowie i husarze (ok. 1230, zob. Aneks 1), zatem jeźdźców w hełmach mogło być minimum 32%. Jeźdźcy *armatorum* lub *decenariis* znikają z szeregów jazdy obrony potocznej po 1503 r. Ponownie ich widzimy w 1508 i 1509 r. jako poczty hetmana Jana Kamienieckiego⁶. Możliwie, że liczba żołnierzy w hełmach znacznie wzrosła podczas wojny z Mołdawią 1509 r. W większej liczbie – 900 *decenariis* przy liczbie 100 *sextariis* pojawiają się we Lwowie podczas przygotowań do wyprawy⁷. Rok później hetman Tworowski miał 475 *decenariis* przy 125 *sextariis*⁸. Można więc przypuścić, iż w latach 1509-1510 żołnierzy w hełmach mogło być odpowiednio nawet 90% i 76%. Natomiast w dalszych latach liczba *decenariis* gwałtownie spadła i wynosiła od 5 do 30 żołnierzy, pocztowych hetmańskich, strażników i pisarzy polnych (zob. Aneks 1). Po bitwie sokalskiej 1519 r. co prawda nie zgłaszano utraty hełmów, lecz hełmy mogły wchodzić w skład garniturów zbroi kopijniczych (20 egz.) i strzelczych (266 egz.), co by dawało tylko 15% żołnierzy w hełmach (zob. Aneks 2)⁹. Dane te są pozwalają częściowo ustalić to ilu żołnierzy miało hełmy. Należy jednak zaznaczyć, że nie są to dane kompletne, gdyż dla wielu lat brak jest stosownych źródeł.

Co do chorągwi nadwornej, to sytuacja z hełmami mogła być podobna jak i w jeździe zaciężnej. Z bezpośrednich informacji mamy tylko 7 wzmianek o *galeas*.

¹ MK, sygn. 17, k. 245; MPRS, t. 3, nr 40; LAPM, s. 76-77, nr 75.

² MK, sygn. 17, k. 225v; MPRS, t. 3, nr 3-4; LAPM, s. 76-77, nr 75.

³ MK, sygn. 17, k. 244-245; MPRS, t. 3, nr 40, 41-45; LAPM, s. 76-77, nr 75.

⁴ MPRS, t. 3, nr 200.

⁵ MK, sygn. 19, k. 99; MPRS, t. 3, nr 664.

⁶ O. 85, sygn. 7, k. 2, 45.

⁷ RK, sygn. 36, k. 37-37v

⁸ RK, sygn. 40, k. 36.

⁹ RS, sygn. 2; O. 86, sygn. 7.

Niewiele wiemy i o hełmach zastępców-pospolitaków z Wielkopolski, bowiem wzmiankowane zostały ci sami enigmatyczne *galeas* (12) oraz nie mniej enigmatyczne przyłbice (8).

Trudno też coś konkretnego powiedzieć na temat hełmów pieszych zaciężnych stacjonujących na Rusi, bowiem większość informacji o hełmach pochodzi z rejestrów poza granicami danej prowincji. W rejestrach popisowych z lat 90. XV w. hełmów brak, zaś na listach strat (1497, 1509) pojawiają się wyłącznie kapaliny. Natomiast wiadomo, że z hełmów korzystały kopijnicy i pawężnicy, przy czym ostatnie w latach 30 XVI w. preferowały wyłącznie kapaliny. Z ikonografii wiemy o obecności i innych hełmów, np. na malowidłach haczkowskich widzimy nie tylko kapaliny, ale i kopijników w saladach. Kopijnicy też korzystali z kapalinów (co potwierdzają wzmianki o konieczności zakupu kapalinów) wzmocnionych podbródkami. Piesi zastępcy z Wielkopolski tak jak i konni preferowali *galeas* (13) oraz *przyłbice* (5).

Tylko nieliczni zamki posiadały w swych arsenałach hełmy. Na zamkach ruskich magazynowano niewielkie ilości hełmów. W końcu XV w. były to *galeas* czy szłomy na zamku lwowskim (25-26 egz.) lub po prostu trzy *galeas*. Na zamkach w Samborze w 1507 r. było też 11 *galeas*, zaś na zamku w Ratnie w 1511 r. tylko dwie *galeas* (zob. Tab. 18). Wszystkie opisy zamkowe wskazywały, że były to hełmy stare.

W tym miejscu należałoby napisać kilka słów o zdobieniu hełmów. Od połowy XIV w. powszechną praktyką było malowanie hełmów otwartych, zwłaszcza salad i kapalinów. Wykorzystywano do tego naturalne substancje, takie jak oleje i smoła, które pod wpływem ciepła wnikały w powierzchnię metalu. Dzięki temu hełmy zyskiwały różne kolory: czerwień (*cirwony*, *rubeus*), czerni (*czarny*, *niger*, *swarze*) czy biel (*albus*, *weyse*). Część hełmów przy tym pozostawała bez malowania, gdyż ich szlifowano (takie hełmy nazywano „czystymi” – *cisty*, *mundus*). Badania przeprowadzone przez T. Grabarczyka wskazują, że szczególnie popularne wśród zaciężnych piechurów były hełmy czarne. Ich ciemna powierzchnia nie odbijała światła, co czyniło wojowników mniej widocznymi zarówno w świetle dziennym, jak i księżycowym. Dzięki temu mogli skuteczniej zaskakiwać przeciwnika podczas zasadek, nie ślepić towarzyszy podczas walki i być mniej widocznymi na marszu¹⁰.

¹⁰ J. Szymczak, *Rycerz w hełmie...*, s. 64; T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 64.

Podsumowując, należy zaznaczyć, że żołnierze polscy na Rusi aktywnie korzystali z podstawowego elementu zbroi białej którym były kirysy płytowe. Z powodu nieprecyzyjności form zapisów stosowanych w rejestrach popisowych nie możemy wskazać na dokładne proporcje w stosunku do kirysów pełnych a samych napierśników w garniturach zbroi strzelczych. Dane szczątkowe mówiące o 25 kirysach i sześciu napierśnikach wspomnianych w rejestrach jazdy zaciężnej oraz o siedmiu kirysach i jednym napierśniku w pocztach dworzan w latach 1498 i 1501 pokazują zdecydowaną przewagę kirysów. Lecz należy pamiętać, że dane proporcje mogą być w ogóle innymi, gdyż nie wiemy nic o kirysach w składzie garniturów zbroi strzelczych. Należy też pamiętać o tym, że w jeździe *plachy* mieli potężniejszą konkurencję którymi były pancerze, bardziej funkcjonalne w warunkach południowo-wschodniego teatru działań wojennych. Z kolei same napierśniki były też często noszone jako dodatkowy element wzmacniający kolczugę. W piechocie napierśniki stosowali w swych garniturach kopijnicy. Bardzo rzadkimi byli kirysy w uzbrojeniu strzelców. Pełne kirysy mieli tylko pięć żołnierzy (0,13% strzelców), same napierśniki tylko cztery (0,1% strzelców). Wśród pawężników (287 osób) obecność kirysu została odnotowana tylko raz. *Plachy* występowały na listach strat piechoty, np. w 1509 r. Należy też powiedzieć, że na ziemiach ruskich piechocie zaciężnej *plachy* nie konkurowały z pancerzami, gdyż ich obecności nie odnotowano w ogóle. Z kolei piechurzy z pospolitego ruszenia z Wielkopolski w ogóle nie korzystali z kirysów pełnych, tylko z samych napierśników. W arsenałach zamkowych na Rusi w porównaniu z hełmami *plachów* było mało. Jeden kirys był przechowywany na zamku w Ratnie (1511 r.), zaś jeden napierśnik na zamku w Samborze (1508 r.).

Odnosząc się do osłon elastycznych, należy zaznaczyć, że odwieczna popularność zbroi elastycznych na ziemiach ruskich była podyktowana raczej potrzebą dostosowywania się do warunków południowo-wschodniego teatrum działań wojennych. Potrzebowano mieć uzbrojenie ochronne lekkie i giętkie, które nie przeszkadzałoby mobilności żołnierza. Przy tym często bywało, że nawet zwykłej kolczugi wystarczało, żeby „przewyższać” w planie uzbrojenia ochronnego uzbrojenie ewentualnego przeciwnika (Tatarzy, Mołdawianie, Turcy), którzy często takiego nie posiadały. Przeciwnik ten bardziej polegał na walce dystansowej, rzadko dochodziło do walki wręcz, w więc pancerzy całkiem wystarczało. Nawet masowe rozpowszechnienie się zbroi płytowych, a zwłaszcza ich elementów w postaci kirysów lub samych napierśników nie

oznaczały automatycznego przebrożenia wszystkich żołnierzy na dane wzorce. Jak i w reszcie krajów europejskich starano się kombinować pozytywne cechy zbroi sztywnych i elastycznych, przywdziewając na pancerze napierśniki i obojczyki, czy dodając do kirysów choćby rękawy kolcze czy szorce.

W jeździe obrony potocznej pancerze bezwzględnie górowały nad kirysami (297 wzmianek o pancerzach przeciw 31 wzmianek o napierśnikach, czyli odpowiednio 14% i 1,5% od liczby zbrojnych). Warto też zaznaczyć, że pancerze kosztowały drożej (42-96 gr.) od napierśników (20-24 gr., czyli ok. 40-48 gr. za kirys), ale zapewniały większy obszar ochrony ciała. Dlatego należy pamiętać, że większość jeźdźców posiadała zbroje strzelcze (926 wzmianek, 45% zbrojnych), a więc zbroi kombinowanych, raczej będących kompromisem między ceną a bezpieczeństwem.

Zbroje skórzane (tzw. kusz), przywdziewane raczej na zbroje stosowali w ograniczonym zakresie jeźdźcy starszego typu (kuszniczy i półkopijnicy), lecz wzmianka o takim uzbrojeniu pochodzi wyłącznie z rejestru roty Aleksandra Sewera. Ich *kusze* i *kusze po pas* wynosiły 1,8% oraz 1% od liczby żołnierzy jazdy. Natomiast ze zbroi elastycznych tkanych (kabaty, czyli przeszywanice lub zbroje podobne do tuegilajów) korzystały jeźdźcy najlżejszych kategorii: racowie i łuczniczy (kabaty w dwóch postaciach zwykłej i wołoskiej posiadały odpowiednio 2,4% oraz 0,9% zaciężnych jeźdźców). Było to spowodowane zarówno „obyczajem” walki jak i małą zamożnością danych żołnierzy.

W piechocie zbroje elastyczne się nie przyjęły, gdyż kopijnicy i pawężnicy stosowali zbroje płytowe i ich elementy, zaś strzelcy w absolutnej większości uzbrojenia ochronnego nie posiadali. W arsenałach zamkowych większej liczby pancerzy nie przechowywano, a jeżeli i przechowywano (jak we Lwowie) to były to egzemplarzy mocno skorodowane i stare.

W rejestrach jazdy obrony potocznej z lat 1498 i 1501 możemy natrafić na wzmianki innym uzbrojeniu ochronnym. O obojczykach (94 egz., 4,5% żołnierzy z obojczykami), szorcach (32 egz., 1,5% żołnierzy posiadających szorce), rękawach kolczych (31 egz. 1,5% żołnierzy z rękawami kolczymi), naręczakach (myszkach, 49 egz., 2,4% żołnierzy w naręczakach), zarękawiach (1 egz., 0,05%), rękawicach (63 egz., 3% wojowników z rekawicami) i taszkach (6 egz., 0,3% żołnierzy z taszkami). W chorągwi nadwornej na ziemiach ruskich odnotowano tylko myszki (3 wzmianki). Należy jednak pamiętać, że zaczynając od lat 90. XV w. w przypadku szeregowych żołnierzy

etalonem była enigmatyczna zbroja strzeleza, więc przytoczone dane są danymi szczerzkowymi. Jak winno sądzić, wszystkie przedstawione elementy mogły wschodzić do składu zbroi strzelczej, a więc procenty żołnierzy, np. z obojczykami mogli być znacznie wyższe. Jeżeli chodzi o piechotę zaciężną, to w jej rejestrach z lat 1496-1500 w ogóle takie drobne elementy nie występowały.

Rozdział 4. Armatury

4.1 Pojęcie armatur

Sam termin *armatura* wywodzi się z łacińskiego słowa *armātūra*, które oznacza „uzbrojenie”. W tym opracowaniu określenie to będzie dotyczył, jak to ujął A. Bołdyrew – „modelowego uzbrojenia wybranej kategorii zbrojnych”¹ i obejmie uzbrojenie jazdy i piechoty. W obrębie tych dwóch podstawowych formacji uwzględniony zostanie podział na trzy grupy, będący konsekwencją rodzaju wojsk, mianowicie:

- jazda zaciężna z obrony potocznej²;
- konna chorągiew nadworna (*curienses*)³;
- jazda pospolitego ruszenia. W tym przypadku będziemy stosowali metodę analogii i skorzystamy z materiałów popisów pospolitaków z Wielkopolski w latach 1497-1498 biorących udział w walkach na Rusi⁴, gdyż po pierwsze tylko one się zachowały, po drugie zawierają szczegółową informację o indywidualnym uzbrojeniu uczestników pospolitego ruszenia. Natomiast brak jest materiałów popisów pospolitego ruszenia z województw ruskiego, bełskiego i podolskiego. Możliwie, że wynika to z tego, iż proces relucji pospolitego ruszenia w pocz. XVI w. był nieudany. W myśl postanowień sejmu z Nowego Miasta Korczyna z maja 1513 r., materiały popisowe sprzed 1513 r. zostały zniszczone, lecz nowych spisów, ze względu na opór szlachty, nie udało się przeprowadzić⁵.

W przypadku piechoty podział będzie analogiczny:

- piechota zaciężna⁶;
- piechota z wielkopolskiego pospolitego ruszenia⁷;
- piechota miejska, czyli przedstawiciele miast z Rusi Czerwonej służących jako eskorta zbrojna wozów wojennych z 1521 r.⁸

Z uwagi na stan zachowania źródeł analiza zostanie przeprowadzona w oparciu o materiały źródłowe z lat 1495-1500 oraz 1521⁹.

¹ A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna w Polsce w pierwszej połowie XVI wieku*, Warszawa 2011, s. 266.

² O. 85, sygn. 2–5.

³ O. 85, sygn. 2–4.

⁴ *Acta expeditionum bellicarum palatinatus Calisiensis et Posnaniensis in Valachos et in Turcas a. 1497–1498 in Archivo regio Posnaniensi asservata*, wyd. M. Bobrzyński, SPPP, t. 7, z. 1, Kraków 1882, nr 268–656 (dalej: AE).

⁵ A. Wyczański, *Z dziejów reform skarbowo-wojskowych za Zygmunta I. Próby relucji pospolitego ruszenia*, „Przegląd historyczny” 1952, t. 43, s. 296–297, *passim*.

⁶ O. 85, sygn. 2–4.

⁷ AE, nr 268–656.

⁸ O. 82, sygn. 3, k. 142–162v. *Rejestr wozów skarbowych od miast i miasteczek Rzeczypospolitej koronnych na wyprawę wojenną roku 1521 dostarczonych*, wyd. C. Biernacki, Kraków 1886, s. 20–24 (dalej: RWS). J. Szymczak, *Zbrojna eskorta miejskich wozów wojennych w Polsce w XV-XVI w.*, „Studia z Dziejów Średniowiecza” 2016, nr 20, s. 283–305.

⁹ Ponadto, w przypadku piechoty XV i XVI-wiecznej wykorzystane zostaną prace: T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna Królestwa Polskiego w XV wieku*, Łódź 2000, s. 180–190; A. Bołdyrew, *Piechota...*, s. 296–279.

4.2. Armatury jazdy

W celu zilustrowania poszczególnych armatur jeźdźców z II poł. XV w. należy skorzystać z dzieła *Monumentum pro Reipublicae ordinatione* (*Memoriał o naprawie Rzeczypospolitej*) z 1477 r., autorstwa Jana Ostroróga (1436-1501), kasztelana i późniejszego wojewody poznańskiego¹⁰. Autor dzieła proponował wyodrębnić spośród szlachty pospolitego ruszenia następujące kategorie:

- *hastarius* (kopijnik);
- *semihastarius* (półkopijnik¹¹)
- *sagittarius* (strzelec)
- *gladiatores* (miecznik)¹².

W końcu XV w. do jazdy polskiej zaczęły przenikać jeźdźcy typów wcześniej nad Wisłą nieznanymi – tzw. racowie i husarze (w dokumentach z epoki zwane *sextarios*, czyli „szostacy”). Wszystko na to wskazuje, że w ostatnim dwudziestolecu objętym naszym badaniem właśnie ci jeźdźcy zdominowali liczebnie jej szeregi z uwagi na swoją taniość i walory pasujące do opisywanego teatrum działań wojennych. Z kolei stałe kontakty z Tatarami skutkowały pojawieniem się w jeździe Tatarów lub żołnierzy naśladujących ich sposób prowadzenia walki oraz ich uzbrojenie.

4.2.1. Problem *decenariis*

W tym miejscu należy zasygnalizować pewien problem. K. Górski i M. Plewczyński uważali, że dla końca XV w. pod pojęciami *decenariis* i *sextariis* rozumiano kopijników (z żołdem 10 fl. kwartalnie) oraz strzelców (z żołdem 6 fl. kwartalnie)¹³. Natomiast T. Grabarczyk zwrócił uwagę, że 6 fl. płacono tylko jeźdźcom nowszego typu – lekkobrojnym racom i husarzom¹⁴. Stąd też utarła się dla nich nazwa *sextariis* lub „szostacy”¹⁵. Z pocz. XVI w., z wprowadzeniem w do wojska polskiego na masową skalę jazdy rackiej i husarskiej stawka ich żołdu pozostaje taka sama, nie zmieniają się również stawki kopijników i strzelców. Przez pewien czas zarówno strzelcy, racowie i husarze służyli w rotach równolegle, co wynika z rejestrów popisowych z 1501 r.¹⁶ Jeżeli

¹⁰ *Omnis itaque nobilium turba dividatur in hastarios, vulgariter in kopyniki, semihastarios, balistarios, sou bombardarios, et gladiatores. Hastarius habeat arm a Integra, sem ihastarius galeam et loricam, thoracem et torquem, vulgariter oboiczik, cum chyrothecis. Sagittarius galeam, loricam et bom bardam vel balistam cum viginti sagittis. Gladiator galeam, scutum et ense habeat. Hastarius duobus comitetur, semihastario et sagittario. Semihastarius unum sagittarium comitem habeat. Sagittarius solus, gladiator solus (procedat).* J. Ostroróg, *Monumentum pro reipublicae ordinatione*, [w:] *Jana Ostroroga żywot i pismo o naprawie Rzeczypospolitej. Studium z literatury politycznej XV wieku*, wyd. A. Pawiński, Warszawa 1884, s. 160–161; Także inne wydania: J. Ostroróg, *Monumentum pro comitiis generalibus Regni sub rege Casimiro pro Reipublicae ordinatione congestum*, [w:] *Starodawne Prawa Polskiego Pomniki*, t. V, wyd. M. Bobrzyński, Kraków 1877; J. Ostroróg, *Memoriał w sprawie uporządkowania Rzeczypospolitej*, tłum. A. Obrębski, Łódź 1994.

¹¹ Odpowiednik angielski: *demi-lancer*.

¹² J. Ostroróg, *Monumentum pro reipublicae ordinatione...*, s. 160–161; Idem, *Memoriał...*, s. 41; T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna Królestwa Polskiego w XV wieku*, Łódź 2015, s. 62.

¹³ K. Górski, *Historia jazdy polskiej*, Kraków 1894, s. 14.

¹⁴ T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna Królestwa Polskiego w XV wieku*, Łódź 2015, s. 66.

¹⁵ M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość polska w XVI wieku*, t. 1, Oświęcim 2017, s. 76.

¹⁶ O. 85, sygn. 5. O. Hański, *Cavalry Unit of Jan Buczacki from the year 1501*, [w:] *Oblicza Wojny*, t. 10: *Narzędzia wojny*, red. M. Pogońska-Pol, Łódź 2024, pp. 157–174; Idem, *Озброєння і обладунки*

porównamy listy przypowiednie z rejestrami popisowymi, to możemy potwierdzić tezę T. Grabarczyka. Przykładowo, z listu przypowiedniego wydane 22 marca 1501 r. na zaciąg oddziału Henryka Michowskiego wynika, że służyć w niej miało 200-konnych z żołdem 10 fl.¹⁷ Tymczasem z rejestru tejże rotacji z dnia 7 maja 1501 r. wynika, że w tej rotacji służyło 192 ludzi, z których 161 byli żołnierzami, pozostali to 29 pacholąt oraz 2 towarzysze bez uzbrojenia¹⁸. W rotacji tej było 21 kopijników, 129 strzelców, 2 żołnierza z drzewkami i 9 mieczowników lub półkopijników. Była to więc jazda „starego typu”. Natomiast jeżeli dodamy do tego kolejny list przypowiedni, z dnia 2 sierpnia 1501 r. to zobaczymy, że planowano sformowanie oddziału liczącego 200 *equitum armatorum* z żołdem 10 fl. i 100 *equitum schostakow* z żołdem 6 fl.¹⁹ Ponieważ w rejestrze majowym nie było żadnego husarza, to można przyjąć, że do kategorii *armatorum* zaliczano kopijników i strzelców, nie jest bowiem możliwe, aby w tej rotacji służyło 200 ciężkozbrojnych kopijników. Dlatego nie powinno nas dziwić np. liczba 900 *decenariis* w kampanii M. Kamienieckiego z 1509 r. albo 475 *decenariis* przy 125 *sextariis* w zgrupowaniu Tworowskiego wiosną 1510 r.²⁰

O tym, że *decenariis* nie było synonimem żołnierza na koniu kopijniczym świadczą też listy strat. Np. w poczcie hetmana Tworowskiego, gdzie latami służyli wyłącznie *decenariis*, w 1513 r. występował tylko jeden koń kopijniczy oraz 4 konie strzelcze²¹. Nie da się wykluczyć, iż mogli tu również służyć husarze, którzy otrzymywali wyższy żołd z powodu służby u boku hetmana. Z tego samego roku pochodzi zapis dotyczący 10-konnego pocztu pisarza polnego Wacława Baworowskiego, który utracił 2 konie kopijnicze oraz 5 strzelczych i nie odnotowano tam *sextariis*²².

Powyższe przykłady świadczą o tym, że do grupy *decenariis* zaliczano zarówno kopijników, jak i strzelców. Wpływ na wysokość żołdu miało więc uzbrojenie ochronne – jeźdźcy lepiej opancerzeni (*graves armaturae*) mieli wyższy żołd (10 fl), zaś *levis armaturae* – niższy (6 fl).

„затяжної” кінної роти Струся з 1501 р., [в:] *Історія давньої зброї. Дослідження 2020: збірник наукових праць*, Київ 2023, с. 189–210.

¹⁷ MK, sygn. 19, k. 20; MRPS, t. 2, nr 1460.

¹⁸ O. 85, sygn. 5, k. 57–64v.

¹⁹ MK, sygn. 17, k. 225v; MRPS, t. 3, nr 3–4.

²⁰ RK, sygn. 36, k. 37–37v; sygn. 40, k. 36.

²¹ O. 85, sygn. 12, k. 43v, 44v.

²² O. 85, sygn. 11, k. 1–3v, 34v; RK 1, sygn. 42, k. 3; O. 85, sygn. 12, k. 43v, 44v.

Tabela 20. Armatury jazdy w latach 1497-1499 i 1501

L.p.	Kategoria	Jazda zaciężna		Chorągiew nadworna		Pospolite ruszenie		Razem	
1.	Liczba żołnierzy	2072		914		297		3283	
2.	Liczba ludzi	2342		1012		297		3651	
3.	Liczba koni	2633		1604		255		4492	
4.	Liczba wzmianek o uzbrojeniu	3655		865		492		5012	
Kategoria									
		I.	%	I.	%	I.	%	Razem	% og.
5.	Kopijnicy	208	10%	106	12%	11	4%	325	10%
Strzelcy									
9.	a) Strzelcy z kuszami	710	34%	93	10%	233	78%	1036	32%
10.	b) Żołnierze w zbrojach strzelczych (w rotach bez kusz i drzewek), um. kusznicy	148	7%	421	46%	—	—	569	17%
11.	c) Strzelcy z rusznicami	23	1%	—	—	—	—	23	0,7%
12.	d) Łucznicy	31	1%	3	0,3%	2	0,7%	36	1,1%
8.	Strzelcy razem	912	44%	514	56%	233	78%	1659	51%
Kopijnicy lekkie									
14.	Żołnierze opancerzeni z drzewkami	62	3%	3	0,4%	2	1%	67	2%
17.	Husarze	123	6%	—	—	—	—	123	4%
18.	Racowie	343	17%	—	—	—	—	343	10%
19.	Jeźdźcy wołoskie lub kozacy	9	0,4%	—	—	—	—	9	0,3%
	Za samymi drzewkami	6	0,3%	—	—	3	1%	9	0,3%
Mieczownicy i inni									
15.	Mieczownicy	—	—	—	—	40	13,5%	40	1%
16.	Żołnierze tylko z uzbrojeniem ochronnym (um. półkopijnicy lub mieczownicy)	341	16,5%	—	—	—	—	341	10%
20.	Żołnierze z samymi strzałami (dzyrytnicy?)	8	0,4%	—	—	—	—	8	0,2%

Źródło: Opracowanie własne na podstawie O. 85, sygn. 2-5, AE.

Tabela 21. Kategorie jeźdźców w rotach konnych na podstawie rejestrów popisowych z lat 1498, 1499, 1501

L. p.	Rotmistrz	Kopijnicy	Strzelcy					Kopijnicy lekkie					Bez kategorii
			Kusznicy	Strzelcy z rusznicami	W zbrojach strzelczych*	Łucznicy	Strzelcy razem	Żołnierze z drzewkami	Półkopijnicy lub mieczownicy	Racowie	Husarze	Jeźdźcy wołoskie	
1498, Kraków													
1.	Aleksander Sewer**	9	53	4	16	—	73	—	9	—	1	—	—
2.	Rożnowski***	18	17	—	93	—	110	—	2	—	—	—	—
3.	Ferenc Raceni i Wacław Kamieniecki	—	—	—	—	—	—	—	—	99	—	—	1
Razem w 1498 r.		27	70	4	109	—	183	—	11	99	1	—	1
Lwów (?), 1499													
4.	Kopyczyński Jerzy	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Razem w 1499 r.		—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1501, ziemie ruskie													
5.	Jan Buczacki	28	102	3	—	—	105	31	8	—	—	—	—
6.	Piotr Chodecki (Halicki)	6	1	—	—	4	5	3	70	24	2	—	1
7.	Jan Krzeczowski	9	1	—	—	—	1	—	23	7	46	—	—
8.	Jan Struś	10	—	2	—	19	21	4	60	76	4	8	6
9.	Jan Hynek	30	119	4	—	1	124	3	7	—	—	—	—
10.	Henryk Michowski (Mykowski)	21	123	6	—	—	129	2	9	—	—	—	—
11.	Giebułtowski (Kyeboltawski)	1	5	—	—	5	10	—	66	15	1	—	—
12.	Jakub Węgorzewski	27	127	3	—	—	130	5	3	1	1	—	—
13.	Jakub Morawiec	25	134	1	—	—	135	4	5	—	—	—	—
14.	Piotr Oleski****	14	—	—	39	6	45	—	33	66	49	—	—
15.	Mikołaj Kreza	9	28	—	—	5	33	10	34	24	6	1	—
16.	Waśka (Barynowski)	—	—	—	—	1	—	—	11	30	5	—	—
17.	Jan Kamieniecki	1	—	—	—	—	—	—	5	1	8	—	—
Razem w 1501 r.		181	640	19	39	41	739	62	334	244	122	9	7
Ogółem w 1498, 1499, 1501 r.		208	710	23	148	41	922	62	345	343	123	9	8

Legenda:

* Żołnierze w zbrojach strzelczych które mogli być kusznikami

**Występują kusze, ale na końcu są dopisane żołnierze w samych zbrojach strzelczych.

*** Występują kusze.

****Nie występują kusze.

Źródło: O. 85, sygn. 3, 5.

Tabela 22. Kategorie jeźdźców i konie w pocztach zastępców z wielkopolskiego pospolitego ruszenia w 1497 i 1498 r.

L. p.	Terytorium	Rok	Żołnierze	Kategorie					Nieuzbrojeni	Konie			
				Kopijnicy	Kusznicy	W zbrojach strzelczych (lub <i>in armis</i>)	Łucznicy	Półkopijnicy		Mieczownicy	Konie kopijnicze	Konie strzelcze	Konie zwykłe
1.	z kaliskiego	1497	133	5	112	—	—	2	1	11	1	3	114
2.	z kaliskiego i poznańskiego	1498	85	3	58	3	2	2	—	17	—	—	70
3.	z poznańskiego	1498	15	—	13	—	—	—	—	2	—	—	9
4.	z kaliskiego	1498	38	1	31	—	—	1	—	4	—	—	38
5.	z poznańskiego	1498	26	2	19	—	—	—	—	6	—	—	24
Razem w 1497 i 1498 r.			297	11	233	3	2	5	1	40	1	3	255

Źródło: AE, nr 268-656.

4.2.2. Kopijnicy

Armatura konnych kopijników w omawianym okresie raczej się nie odbiegała od standardów uzbrojenia jazdy z obszaru Europy łacińskiej. Obecność kopijników w szeregach żołnierzy broniących terenów Rusi i Podola, czyli jazdy zaciężnej, chorągwi nadwornej oraz pospolitego ruszenia można stwierdzić na podstawie analizy rejestrów popisowych oraz wykazów strat²³.

Ryc. 119. A) i B) Jazda kopijnicza. Fragment drzeworytu z poematu A. Skrzyckiego, *Ad Divvm Sigismvndvm...* (1515 r.).

Ponieważ z reguły uzbrojenie kopijników w dokumentach z epoki zapisywano lakonicznymi frazami typu *zbroja kopijnicza*, *arma plena*, *arma hastaria*, *arma plena hastaria*, *arma integra*, to taki stan bazy źródłowej nie pozwala na wyodrębnienie większej liczby typów armatur kopijniczych. Dlatego na potrzeby naszego badania wyodrębniamy tylko dwa typy, różniące się między sobą obecnością ładr, czyli zbroi końskich. Reszta uzbrojenia (*zbroja kopijnicza* – „harnasz”, *kopia*, *miecz*, *puginał*²⁴, ewentualnie jakaś broń obuchowa pozostaje bez zmian.

²³ O. 85, sygn. 2–5; Straty poniesione pod Sokalem: O. 85, sygn. 12; O. 86, sygn. 7; ASK II, Rachunki sejmowe, sygn. 2 (tzw. Rachunki Bonera).

²⁴ A. Bołdyrew, *Produkcja i koszty uzbrojenia w Polsce w XVI wieku*, Warszawa 2005, s. 250, Tab. 32.

Więc, do **Typu 1** należy odnieść tylko 4 żołnierzy (po dwa w jeździe zaciężnej i chorągwi nadwornej, zob. Tab. 23). Efektownie i na bogato się prezentował w 1498 r. rotmistrz Aleksander Sewer – w zbroi kopijniczej na koniu w połączonych ladrach²⁵. Zaś jeden z jego towarzyszy, Hanusz Rykpach pokazał się na wierzchowcu przyodzianym w *ladrę plechową*²⁶. Nieczęsto spotykamy tak uzbrojonych jeźdźców w chorągwi nadwornej. We Lwowie w 1497 r., hetman Jan Trnka miał do dyspozycji tylko dwóch dworzan w zbrojach kopijniczych na koniach ladrowanych. Byli to Maciej Jankowski oraz Piesnicki²⁷. W wykazach zastępców z pospolitego ruszenia w latach 1497–1498 takie zestawy nie występują.

Jak widać, w interesującym nas okresie, obecność jeźdźca w całości okrytego pełną zbroją, na koniu okrytym metalowymi ladvami było raczej ewenementem niż powszechną praktyką. W wojsku na zieiach ruskich Królestwa Polskiego zaciężnych w takim ekwipunku było tylko 0,1%, zaś w spośród *curienses* 0,3%.

Do armatury kopijniczej **Typu 2** można odnieść resztę kopijników na koniach bez ladvów. W szeregach zaciężnych w latach 1498-1501 było ich 208 (10% spośród wszystkich zaciężnych), wśród dworzan 106 (16%), oraz pospolitaków 11 (3,2%).

Ciężkozbrojni kopijnicy w zbrojach kopijniczych występowali w 14 z 16 przebadanych rejestrów (braknie ich w rotach Kamienieckiego i Ferencza z 1498 r. oraz Waśki z 1501 r.). Kopijnicy występowali w rotach zaciężnych w 1498 r.: Sewera – 9; Rożnowskiego – 17. W 1501 r.: u Buczackiego – 22; P. Chodeckiego – 6; Krzeczowskiego – 9; Strusia – 10; Hynka – 30; Michowskiego – 11; Giebułtowskiego – 1; Węgorzewskiego – 26; Morawca – 23; Oleskiego – 14; Krezy – 9; Kamienieckiego – 1²⁸.

²⁵ *Item pod ssamym panem Allexandrem kon plesnywy zrydza plesnywy na nym ladra kozana pozlaczana a nany zbroya kopenicza*. O. 85, sygn. 3, k. 5; T. Grabarczyk, *Uzbrojenie w konnej rocie Aleksandra Sewera z 1498 roku*, „Archaeologia historica” 2009, nr 34, s. 452; Idem, *Jazda zaciężna...*, s. 124.

²⁶ Towarzysz z tejże rot: *Hannusz Rykpach* (lub *Wybpach*, *Wybroch*) *ponym kon hnedy kopeniczny lissy na nym zbroya wssetka kopenicza a na kony ladra plech[owa]*. O. 85, sygn. 3, k. 6; T. Grabarczyk, *Uzbrojenie w konnej rocie Aleksandra Sewera...*, s. 452; Idem, *Jazda zaciężna...*, s. 103, tab. 2.

²⁷ Dworzanie pod wodzą Jana Trnki (1497 r.). Dworzanie Piesnicki (in. Piesiecki) oraz Maciej Jankowski. *Item kuon wrony kopyniczny zbroe kopyniczny ledra*. O. 85, sygn. 2, k. 92, 94. T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 124. Inne wzmianki o koniach ladrowanych w chorągwi nadwornej *vide*: J. Kałużny, *Uzbrojenie i wyposażenie członków chorągwi nadwornej królów Polski w drugiej połowie XV w.*, [w:] *Oblicza wojny*, t. 9: *Narzędzia wojny*, red. T. Grabarczyk, Łódź 2023, s. 41.

²⁸ O. 85, sygn. 3–5.

W badanej grupie dworzan biorących udział w walkach na Rusi jeźdźców w zbrojach kopijniczych było 106²⁹, czyli 16%, zaś procent wśród całości przebadanych przez Kałużnego dworzan (w tym i tych że na ziemiach ruskich) to ok. 14,1% w latach 1495-1500³⁰).

Natomiast wśród zastępców z pospolitego ruszenia w latach 1497-1498 kopijników nie było wiele – 11 (3,2%), w tym dwoje *in equis valentibus loricatis w przelbycza*³¹. Z kolei po analizie zapisek z lustracji 1469 r. w województwach ruskich kopijników było 163, czyli 30%, strzelców zaś 377, czyli odpowiednio 70% (Tabela X)³².

Tabela 23. Typy armatur kopijników ciężkich

Formacja	Kategoria	Typ 1			Typ 2		
Zaciężni	Kopijn.						
2072	208						
Dworzanie	Kopijn.						
914	106						
Posp. rusz.	Kopijn.						
297	11						
Żołnierzy	Kopijn.						
3283	325						
Zestaw w źródle		Zbroja kopijnicza, ladry			Zbroja kopijnicza		
Formacja		l.	% og.	% k.	l.	% og.	% k.
Wojsko zaciężne		2	0,1%	1%	206	10%	99%
Chorągiew nadworna		2	0,2%	2%	106	12%	98%
Pospolite ruszenie		—	—	—	11	100%	100%
Razem		4	0,1%	1,2%	321	99%	10%

Legenda:

% og. – procent od liczby ogólnej kombatantów

% k. – procent wewnątrz kategorii.

Źródło: opracowanie własne na podstawie O. 85, sygn. 2–5; AE; T. Grabarczyk, *Jazda...*, s. 101–103, tab. 2.

²⁹ O. 85, sygn. 2–3.

³⁰ Badacz wyszczególnia spośród 2519 odnotowanych kombatantów 168 kopijników oraz 196 jeźdźców w zbrojach kopijniczych. Jak wnioskuję historyk była to liczba zaniżona, ponieważ nie obejmowała ona żołnierzy prosto na koniach kopijniczych. J. Kałużny, *Uzbrojenie...*, s. 28.

³¹ *Acta expeditioum bellicalium palatinatus Calissiensis et Posnaniensis in Valachos et in Turcas a. 1497–1498 in Archivo regio Posnaniensi asservata*, wyd. M. Bobrzyński, SPPP, t. 7, z. 1, Kraków 1882, nr 288, 353, 365, 420, 474, 479, 511, 621, 644 (dalej: AE).

³² BR, s. 8–65.

Tabela 24. Koszty uzbrojenia kopijnika konnego w końcu XV w. (za J. Szymczakiem)

L.p.	Pozycja	Ceny uzbrojenia w groszach		
		średnie	dobre	b. dobre
Uzbrojenie				
1.	Kopia	—	15	21
2.	Miecz	—	72	120
3.	Puginał	2	4	12*
5.	Zbroja płytowa**	420	630	780
6.	Pancerz koleczy	288	336	480
7.	Ostrogi	10	12	15
Koń				
8.	Koń kopijniczy	336	480	720
9.	Rząd koński	24	33	48
10.	Siodło z dodatkami	32	48	90
11.	Zbroja końska (ladry)	—	—	192
Razem groszy		1100	1626	2466
Razem florenów (30 gr.)		36 fl. 20 gr.	54 fl. 10 gr.	82 fl. 18 gr.

Legenda:

*AOCLA, s. 164, nr 680.

**Wyliczenia na podstawie pracy T. Grabarczyka, *Jazda zaciężna...*, s. 86–87. Badacz zsumował koszty zbroi i hełmu zawarte w pracy J. Szymczaka, *Produkcja...*, s. 265, tab. 1.

Źródło: J. Szymczak, *Rycerz i jego konie...*, s. 17, tab. 2.

Tabela 25. Koszty uzbrojenia kopijnika konnego w I poł. XVI w. (za A. Bołdyrewym)

L.p.	Pozycja	Ceny uzbrojenia w groszach		
		zwykłe	średnie	dobre
Uzbrojenie				
1.	Kopia	12	18	20
2.	Miecz	24–26	27	30
3.	Puginał	2	3	4
4.	Zbroja kopijnicza (harnasz)	144	165	245
5.	Ostrogi	4	6	10
Koń				
6.	Koń kopijniczy	600	900	1200
7.	Rząd koński	25	38–40	48–52
8.	Siodło z dodatkami	71	105–110	127–134
9.	Zbroja końska (ladry)	—	—	192*
Razem groszy		882–884	1262–1269	1876–1887**
Razem florenów (30 gr.)		29 fl. 12–14 gr.	42 fl. 2–9 gr.	62 fl. 15–27 gr.

Legenda:

*Koszt zakupu ladry w końcu XV w. wzięty za pracy J. Szymczaka, *Rycerz i jego konie...*, s. 17, tab. 2.

**W wyliczeniu A. Bołdyrewa (bez ladry) – 56 fl. 4–15 gr.

Źródło: A. Bołdyrew, *Produkcja i koszty uzbrojenia...*, s. 259, tab. 37.

4.2.3. Strzelcy

4.2.3.1. Kusznicy konni

Obok ciężkozbrojnych kopijników w oddziałach jazdy służyli średniozbrojni strzelcy (*sagittarii*)³³. Na przełomie XV i XVI wieków byli nimi kusznicy konni, choć był już zauważalny proces przezbierania części z nich w rusznice, zaś innych w łuki na sposób wschodni.

Kuszników konnych spotykamy w trzech rodzajach wojska strzegących południowo-wschodnich terenów Królestwa Polskiego. Wyniki otrzymane w procesie badania zachowanych źródeł pokazują, iż najwięcej takich było w wojsku zaciężnym – 858 żołnierzy, na drugim miejscu była chorągiew nadworna królewska – 514 osób, a na ostatnim grupa zastępców z pospolitego ruszenia – 233 zbrojnych. Sumując powyższe liczby otrzymujemy 1605 ludzi i jeśli porównać ich z ogólną liczbą zbrojnych w latach 1495-1501 (3283 żołnierzy) dochodzimy do wniosku, że blisko połowa zbrojnych uczestnicząca w obronie Rusi i Podola była konnymi kusznikami.

Lecz należy zauważyć, iż dostępna baza źródłowa może nie do końca odzwierciedlać stan faktyczny. Nie mamy rejestrów pospolitego ruszenia z województw ruskiego, bełskiego i podolskiego, a informację zaczerpniętą z rejestrów zaciężnych i dworzan konnych (w naszym badaniu, w przypadku rejestrów opieramy się tylko na akty z lat 1495–1501) pokazują dynamikę przezbierania i zaniku roli kusz tylko w małym stopniu.

W związku z takim stanem rzeczy rolę jaką odgrywali konni kusznicy, w świetle zachowanych źródeł, można podzielić na dwa okresy: czas ich liczebnej dominacji (do 1499 r.) oraz początek spadku znaczenia na rzecz lżejszej jazdy uzbrojonej w broń drzewcową – o ile takie wnioski można wysnuć, opierając się jedynie na rejestrach popisowych z 1501 r. Tak więc, w pierwszym okresie do 1498 r. konni kusznicy stanowili 71,4% od liczby zbrojnych³⁴. Natomiast nie są znane informacje o kusznikach w chorągwi nadwornej i pospolitym ruszeniu. Więc wnioski możemy opierać tylko na 13 rejestrach rot jazdy obrony potocznej z 1501 r. Tu możemy zauważyć gwałtowny spadek

³³ K. Górski, *Historia jazdy...*, s. 11; O. Bołdyrew, *Przemiany uzbrojenia wojska polskiego na przełomie średniowiecza i nowożytności (1454–1572) jako przejaw (r)ewolucji militarnej*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 2019, t. 80, s. 121.

³⁴ W wojsku zaciężnym 56% (181 kuszników); u dworzan konnych 75% (509 kuszników); w wykazach zastępców 79% (235 kuszników). Lecz jeżeli dodamy do tego informacje o 102 koniach Kopycińskiego (1499 r. O. 85, sygn. 3, k. 122–122v) w przypadku których w ogóle nie mamy informacji o uzbrojeniu, to procent nieznacznie się zmieni. Źródło: obliczenia własne.

– 39% zbrojnych (1727 kombatantów, 673 kuszników) posiadało kuszę³⁵. Trzynastcie lat później, w bitwie pod Orszą w 1514 r. – w walce z podobnym do Tatarów przeciwnikiem – procent kuszników mógł być jeszcze mniejszy – 15% (wyliczenia M. Plewczyńskiego), zaś w wojnie pruskiej 17%³⁶. Faktem jest, że po kawaleryjskiej bitwie sokalskiej 1520 r. w ogóle nie zgłaszano utraty kusz. Jedynym uzbrojeniem zaczepnym wykazanym wówczas na liście strat było 38 rusznic³⁷. Więc, nie sposób się nie zgodzić z Plewczyńskim, iż od 1521 r. „konni kusznicy powoli znikają z szeregów jazdy”, choć proces ten zaczął się już wcześniej³⁸.

Analiza materiału źródłowego pokazuje, iż można wyodrębnić 27 typów armatur kuszników konnych (zob. Tab. 28). Do **Typu 1** można odnieść całokształt uzbrojenia dwóch kuszników z rotty Henryka Mykowskiego posiadających zbroje zupełne i kuszę³⁹. Podobny przypadek występowania pełnej zbroi strzelczej, lecz w chorągwi nadwornej opisuje T. Grabarczyk⁴⁰. Do wysuniętych przez badacza dwóch wersji, jak mogła taka zbroja wyglądać, można dodać trzecią, w której jeźdźcy ci oprócz zbroi strzelczej (czym by ona nie była) posiadali osłony nóg (tzw. *bigwanty*).

Absolutna większość kuszników miała na sobie zbroje strzelcze (**Typ 2**, 92,4% kuszników i 48,7% od całości zbrojnych). Tu zaliczam również sformułowanie typu *in armis cum balista et gladio ceterisque necessariis ad sagittarium pertinentibus*, *armis et aliis ad sagittarium pertinentiis* lub *armis et aliis necessariis ad sagittarium pertinentibus* w pospolitym ruszeniu⁴¹.

Jednym z najcięższych zestawów strzelczych, można nazwać armaturę na wyposażeniu jednego z zastępców w pospolitym ruszeniu, który posiadał jakiś rodzaj hełmu (*galea*), napierśnik, pancerz, miecz i kuszę (**Typ 4**)⁴².

Do typów 5–7 można odnieść różne wariacje elementów zbroi płytowej:

³⁵ O. 85, sygn. 5.

³⁶ M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość...*, t. 1, s. 53.

³⁷ O. 86, sygn. 7, k. 1–374; sygn. 12, ks. 3, k. 1–19v.

³⁸ M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość...*, t. 1, s. 54.

³⁹ Rota Henryka Mykowskiego (1501 r.). Dwa strzelcy z pocztu rotmistrzowskiego. *sbroya wpelna kusch*; *wpelną szbroya kusch*. O. 85, sygn. 5, k. 57.

⁴⁰ Badacz rozwiązuje tę zagadkę w sposób dwojaki: albo była to lżejsza wersja zbroi kopijniczej, albo pełen zestaw zbroi strzelczej „bez zarzutu”. T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 88.

⁴¹ AE, nr 305, 375, 377.

⁴² AE, nr 423.

- **Typ 5** – łebka, kirys, myszki, kusza (7 przypadków)⁴³;
- **Typ 6** – hełm (łebka, przyłbica lub ogólna *galea*), kirys lub napierśnik, kusza (15 przypadków)⁴⁴;
- **Typ 7** – kirys lub napierśnik (*przednyą szbroya*), kusza (5 przypadków)⁴⁵.

Typy 8–10 obejmują kuszników w pancerzach, elementach zbroi płytowej i hełmach:

- **Typ 8** – przyłbica lub *galea*, pancerz, obojczyk, kusza (4 przypadki)⁴⁶;
- **Typ 9** – łebka, pancerz, myszki, kusza (1 przypadek)⁴⁷;
- **Typ 10** – hełm (przyłbica, łebka lub *galea*), pancerz, kusza, miecz (7 przypadki)⁴⁸.

Nieczęstym przypadkiem było wyposażenie kuszników w sam pancerz (**Typ 11**). Takich żołnierzy odnotowano pięciu⁴⁹.

Osobną grupę stanowią strzelcy Aleksandra Sewera, opisani przez T. Grabarczyka⁵⁰). Żołnierzy z danej rotacji można przypisać do armatur typu 12–19:

- **Typ 12** – hełm typu *pikelhube*, napierśnik, pancerz, obojczyk, rękawicę pancerne, kusza (1 przypadek)⁵¹.
- **Typ 13** – hełm typu *pikelhube*, czepiec kolczy, *kusz*, obojczyk, szorce, rękawy kolcze, rękawicę pancerne, kusza (1 przypadek)⁵².

⁴³ Rota Rożnowskiego. O. 85, sygn. 3, k. 50–54. Pocztę dworzan pod wodzą Jasińskiego czy Chodeckiego. 1496 r. O. 85, sygn. 2, k. 11–11v. J. Kałużny, *Uzbrojenie...*, s. 34.

⁴⁴ W tym 1 bez naplecznika. Dworzanie Jasińskiego czy Chodeckiego, Podole, 1496 r. O. 85, sygn. 2, k. 10–11v. J. Kałużny, *Uzbrojenie...*, s. 34. Rota Rożnowskiego. O. 85, sygn. 3, k. 50–54v. Pospolnicy: *Mathiam Domanyewski [...] cum ambobus plesski, galea, balista et gladio*. AE, nr 648.

⁴⁵ Rota Rożnowskiego (1498 r.); rotę Mykowskiego i Hyńka (1501 r.) – poczet Stanisława Wyrchowskiego. O. 85, sygn. 3, k. 54; sygn. 5, 48, k. 62v. U zastępców – *sagittarium cum balista, equo, priori plath et gladio*. AE, nr 368, 483.

⁴⁶ Rota Mikołaja Krezy, poczet Marcina Chyżeńskiego. O. 85, sygn. 5, k. 119; Pospolnicy: AE, nr 269, 276, 376.

⁴⁷ Rota Rożnowskiego. Poczet Stanisława Szadzińskiego. O. 85, sygn. 3, k. 54.

⁴⁸ Rota Rożnowskiego (1498 r.). Rota Henryka Mykowskiego (dwa strzelcy z poczu Łoszkowskiego). O. 85, sygn. 3, k. 50v, 51v; sygn. 5, k. 60. Zastępcy: AE, nr 500, 609, 645.

⁴⁹ 1498 r.: rota Rożnowskiego, poczet Głowaczowskiego – 1. 1501 r.: rotę Krzeczowskiego – 1; Mykowskiego – 1; Krezy – 2. O. 85, sygn. 3, k. 53; sygn. 5, k. 32v, 61v, 118v, 120v. Pospolite ruszenie: *Iohannem familiarem cum balista et lorica ac gladio*. AE, nr 583.

⁵⁰ T. Grabarczyk, *Uzbrojenie w konnej rocie Aleksandra Sewera...*, s. 445–453.

⁵¹ O. 85, sygn. 3, k. 8.

⁵² Rota Sewera (1498 r.). *Paul [...] przedni zadni kusz plechowicze pekwlhaub hunskop sorcz rukawy obuyczik kussy hew[ar]*. O. 85, sygn. 3, k. 8v.

•**Typy 14–15** różnią się między sobą tylko obecnością zarękawi (w 3 przypadkach, czyli tzw. *myszek*). Do takiego zestawu wchodził hełm (łębka lub *pikelhube*), *kusz*, pancerz, obojczyk, myszki, rękawicę pancerne, kusza (21 i 3 przypadki odpowiednio).

•**Typy 16–17** też różnią się w podobny sposób (w 4 przypadkach w zestawie nie było *myszek*). Również armatury tych typów, w odróżnieniu od poprzednich nie posiadają pancerzy, w zamian za to są rękawy kolecze i szorce które w jakiś sposób były montowane bezpośrednio do *kusz*'a. Więc zestaw taki wyglądał następująco: hełm *pikelhube* lub łębka, *kusz*, pancerz, obojczyk, rękawicę pancerne, kusza i myszki (w 4 przypadkach bez ostatnich, czyli 21 przypadek i 4 odpowiednio).

•**Typ 18** – różni się od typu 14 brakiem jakiegokolwiek osłony głowy. W takim zestawie zostali opisani 3 żołnierzy⁵³.

•**Do Typu 19** można odnieść uzbrojenie żołnierza posiadającego tylko łębkę, czepiec koleczy i kuszę⁵⁴. Nie wiadomo natomiast dlaczego taki zestaw nie wzbudził zastrzeżeń lustratora.

Niektórzy kusznicy spośród zastępców w pospolitym ruszenia przybywali na wojnę w samych przyłbicach z kuszami i mieczami⁵⁵. Odnotowano dwa takich przypadki (**Typ 20**). Jaką konstrukcję miały te przyłbice, niestety, nigdy się nie dowiemy.

Bardzo nietypowy był zestaw uzbrojenia żołnierza z rotacji Piotra Chodeckiego z 1501 r. Żołnierz ten był posiadaczem szorce, zarękawi i kuszy (**Typ 21**)⁵⁶. Spośród konnych kuszników najslabiej byli uzbrojeni zastępcy z pospolitego ruszenia. Dwóch z nich posiadało tylko kusze, miecze i tarcze⁵⁷ (**Typ 22**), natomiast 14 jedynie kuszę i miecz (**Typ 23**)⁵⁸. Do ostatniego typu (**Typ 24**) zaliczono 8 wojowników-zastępców, w stosunku do których pisarze użyli słowa „strzelec”, bez jakiegokolwiek opisywania ich uzbrojenia⁵⁹.

⁵³ O. 85, sygn. 3, k. 9v.

⁵⁴ *na pacholeczu lepka hunskop kussy et hew[ar]*. O. 85, sygn. 3, k. 7.

⁵⁵ *lohannem familiarem [...] cum gladio et balista et przelbycza*. AE, nr 410, 538.

⁵⁶ Rota Piotra Chodeckiego, poczet Jemielnickiego. 1501 r. O. 85, sygn. 5, k. 22.

⁵⁷ *Nicolaum equestrem suum familiarem cum balista et gladio ac scuto*. AE, nr 572, 606.

⁵⁸ *Paulum familiarem suum sagittarium cum gladio et equo bono ac balista*. AE, nr 379, 383, 424, 426, 432, 466, 469, 485, 501, 511, 564, 574, 599, 607.

⁵⁹ *nobilesque Nicolaum Studzyenszki et Stanislaum sagittarios*. AE, nr 288, 292, 297, 298, 300, 317, 425.

Tabela 26. Koszty uzbrojenia kuszniaka konnego w końcu XV w. (za J. Szymczakiem)

L. p.	Pozycja	Ceny uzbrojenia w groszach	
		mierny	dobry
Uzbrojenie			
1.	Kusza	—	60
2.	Miecz	—	32
3.	Szabla/kord	10	—
4.	Puginał	2	4
5.	Pancerz kolczy	120	288
6.	Obojczyk	—	42
7.	Napierśnik	—	24*
8.	Hełm	30	60
9.	Oslony rąk i nóg	10	90
10.	Ostrogi	4	8
Koń			
11.	Koń	96	288
12.	Rząd koński	14	24
13.	Siodło z dodatkami	18	32
Razem groszy		304	928
Razem florenów (30 gr.)		10 fl. 4 gr.	30 fl. 28 gr.

Legenda:

*Cena napierśnika w piechocie.

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: J. Szymczak, *Rycerz i jego konie...*, s. 17, tab. 2.

Tabela 27. Próba rekonstrukcji kosztów uzbrojenia kuszniaka konnego w pierwszych dekadach XVI w.

L. p.	Pozycja	Ceny uzbrojenia w groszach		
		zwykłe	średnie	dobrze
Uzbrojenie				
1.	Kusza	—	—	60*
2.	Miecz/szabla	24/35	27/70	30/150
4.	Puginał	2	3	4
5.	Pancerz	60	180	270
6.	Obojczyk	—	—	42
7.	Napierśnik	—	—	24**
8.	Hełm	30	39	48***
10.	Ostrogi	3	4	5
Koń				
11.	Koń	300	600	900
12.	Rząd koński	8	15	23–24
13.	Siodło z dodatkami	27	39	57
Razem groszy		454/465	907/950	1463/1584
Razem florenów (30 gr.)		15 fl. 4 gr./15 fl. 15 gr.	30 fl. 7 gr./31 fl. 20 gr.	48 fl. 23 gr./52 fl. 24 gr.

Legenda:

*Cena z końca XV w. Źródło: J. Szymczak, *Rycerz i jego konie...*, s. 17, tab. 2.

**Cena napierśnika w piechocie. Źródło: J. Szymczak, *Rycerz i jego konie...*, s. 17, tab. 2.

***Cena hełmów w piechocie I poł. XVI w. Źródło: A. Bołdyrew, *Produkcja i koszty uzbrojenia...*, s. 265, tab. 49a.

Źródło: obliczenia własne na podstawie A. Bołdyrew, *Produkcja i koszty uzbrojenia...*, s. 259, 265, tab. 38, 49a.

Tabela 28. Typy armatur konnych kuszników

Formacja	Kategoria	Typ 1			Typ 2			Typ 3		
Zaciężni	Kusznicy									
2072	858									
Dworzanie	Kusznicy									
914	514									
Posp. rusz.	Kusznicy									
297	233									
Żołnierzy	Kusznicy									
3283	1605									
Zestaw w źródle		Zbroja pełna, kusza			Zbroja strzelcza (lub <i>in armis</i>), kusza			Zbroja strzelcza (w rotach z brakiem kusz i drzewek)		
Formacja		l.	% og.	% k.	l.	%	% k.	l.	%	% k.
Wojsko zaciężne		2	0,1%	0,1%	708	34%	83%	148	7%	17%
Chorągiew nadworna		—	—	—	93	10,2%	18%	421	46%	82%
Pospolite ruszenie		—	—	—	190	64%	82%	—	—	—
Razem		2	0,06%	0,1%	1034	31,5%	64%	569	17%	35%
Formacja	Kategoria	Typ 4			Typ 5			Typ 6		
Zaciężni	Kusznicy									
2072	858									
Dworzanie	Kusznicy									
914	514									
Posp. rusz.	Kusznicy									
297	233									
Żołnierzy	Kusznicy									
3283	1605									
Zestaw w źródle		Napierśnik, pancerz, hełm, kusza, miecz			Hełm (łebka lub <i>galea</i>), kirys, myszki, kusza			Hełm (łebka, przyłbica lub <i>galea</i>), kirys (lub napierśnik), kusza		
Formacja		l.	%	% k.	l.	% og.	% k.	l.	%	% k.
Wojsko zaciężne		—	—	—	4	0,2%	0,5%	9	0,4%	1%
Chorągiew nadworna		—	—	—	3	0,3%	0,6%	4	0,4%	0,8%
Pospolite ruszenie		1	0,3%	0,4%	—	—	—	2	0,7%	0,9%
Razem		1	0,03%	0,1%	7	0,2%	0,4%	15	0,5%	0,9%

Formacja	Kategoria	Typ 7			Typ 8			Typ 9		
Zaciężni	Kusznicy									
2072	858									
Dworzanie	Kusznicy									
914	514									
Posp. rusz.	Kusznicy									
297	233									
Żołnierzy	Kusznicy									
3283	1605									
Zestaw w źródle		Kirys (lub napierśnik), kusza			Hełm (przyłbicą lub <i>galea</i>), pancerz, obojczyk, kusza			Łebka, pancerz, myszki, kusza		
Formacja		l.	% og.	% k.	l.	%	% k.	l.	%	% k.
Wojsko zaciężne		3	0,1%	0,3%	1	0,05%	0,1%	1	0,05%	0,1%
Chorągiew nadworna		—	—	—	—	—	—	—	—	—
Pospolite ruszenie		2	0,7%	0,9%	3	1%	1%	—	—	—
Razem		5	0,15%	0,3%	4	0,1%	0,2%	1	0,03%	0,1%
Formacja	Kategoria	Typ 10			Typ 11			Typ 12		
Zaciężni	Kusznicy									
2072	858									
Dworzanie	Kusznicy									
914	514									
Posp. rusz.	Kusznicy									
297	233									
Żołnierzy	Kusznicy									
3283	1605									
Zestaw w źródle		Hełm (łebka, przyłbicą lub <i>galea</i>), pancerz, kusza, miecz (rzadko)			Pancerz, kusza, miecz (rzadko)			Hełm <i>pikelhube</i> , pancerz, napierśnik, obojczyk, rękawicę, kusza		
Formacja		l.	%	% k.	l.	%	% k.	l.	%	% k.
Wojsko zaciężne		5	0,2%	0,6%	5	0,2%	0,6%	1	0,05%	0,1%
Chorągiew nadworna		—	—	—	—	—	—	—	—	—
Pospolite ruszenie		6	2%	2,6%	1	0,3%	0,4%	—	—	—
Razem		11	0,3%	0,7%	6	0,2%	0,4%	1	0,03%	0,1%

Formacja	Kategoria	Typ 13			Typ 14			Typ 15		
Zaciężni	Kusznicy									
2072	858									
Dworzanie	Kusznicy									
914	514									
Posp. rusz.	Kusznicy									
297	233									
Żołnierzy	Kusznicy									
3283	1605									
Zestaw w źródle		Hełm <i>pikelhube</i> , czepiec kolczy, <i>kusz</i> , obojczyk, szorce, rękawy kolcze, rękawicę, kusza			Hełm (<i>pikelhube</i> lub łebka), <i>kusz</i> , pancerz, obojczyk, myszki, rękawice, kusza			Hełm (<i>pikelhube</i> lub łebka), <i>kusz</i> , pancerz, obojczyk, rękawice, kusza		
Formacja		l.	% og.	% k.	l.	%	% k.	l.	%	% k.
Wojsko zaciężne		1	0,05%	0,1%	21	1%	2,4%	4	0,1%	0,5%
Chorągiew nadworna		—	—	—	—	—	—	—	—	—
Pospolite ruszenie		—	—	—	—	—	—	—	—	—
Razem		1	0,03%	0,1%	21	0,64%	1,3%	4	0,1%	0,2%
Formacja	Kategoria	Typ 16			Typ 17			Typ 18		
Zaciężni	Kusznicy									
2072	858									
Dworzanie	Kusznicy									
914	514									
Posp. rusz.	Kusznicy									
297	233									
Żołnierzy	Kusznicy									
3283	1605									
Zestaw w źródle		Hełm (<i>pikelhube</i> lub łebka), <i>kusz</i> , obojczyk, myszki, szorce, rękawy, rękawice, kusza			<i>Pikelhube</i> , <i>kusz</i> , obojczyk, szorce, rękawy, rękawice, kusza			<i>Kusz</i> , pancerz, obojczyk, rękawice, kusza		
Formacja		l.	%	% k.	l.	%	% k.	l.	%	% k.
Wojsko zaciężne		21	1%	2,4%	2	0,1%	0,2%	3	0,1%	0,3%
Chorągiew nadworna		—	—	—	—	—	—	—	—	—
Pospolite ruszenie		—	—	—	—	—	—	—	—	—
Razem		21	0,64%	1,3%	2	0,1%	0,1%	3	0,1%	0,2%

Formacja	Kategoria	Typ 19			Typ 20			Typ 21		
Zaciężni	Kusznicy									
2072	858									
Dworzanie	Kusznicy									
914	514									
Posp. rusz.	Kusznicy									
297	233									
Żołnierzy	Kusznicy									
3283	1605									
Zestaw w źródle		Łebka, czepiec kolczy, kusza			Przyłbica, kusza, miecz			Szorce, zarękawia, kusza		
Formacja		l.	% og.	% k.	l.	%	% k.	l.	%	% k.
Wojsko zaciężne		1	0,05%	0,1%	—	—	—	1	0,05%	0,1%
Chorągiew nadworna		—	—	—	—	—	—	—	—	—
Pospolite ruszenie		—	—	—	2	1%	1%	—	—	—
Razem		1	0,03%	0,1%	2	0,1%	0,1%	1	0,03%	0,1%
Formacja	Kategoria	Typ 22			Typ 23			Typ 24		
Zaciężni	Kusznicy									
2072	858									
Dworzanie	Kusznicy									
914	514									
Posp. rusz.	Kusznicy									
297	233									
Żołnierzy	Kusznicy									
3283	1605									
Zestaw w źródle		Łebka, czepiec kolczy, kusza			Kusza, miecz			Prosto strzelec		
Formacja		l.	%	% k.	l.	%	% k.	l.	%	% k.
Wojsko zaciężne		—	—	—	—	—	—	—	—	—
Chorągiew nadworna		—	—	—	—	—	—	—	—	—
Pospolite ruszenie		2	1%	1%	14	5%	6%	8	2,7%	3,4%
Razem		2	0,1%	0,1%	14	0,4%	1%	8	0,24%	0,5%

Legenda:

% og. – procent od liczby ogólnej kombatantów

% k. – procent wewnątrz kategorii.

Źródło: opracowanie własne na podstawie O. 85, sygn. 2–5; AE; T. Grabarczyk, *Jazda...*, s. 101-103, tab. 2.

4.2.3.2. Jeźdźcy z bronią palną

Spośród 1659 strzelców (w tym 912 zaciężnych) wydzielamy 23 żołnierzy uzbrojonych w broń palną – rusznicę. Pierwszy raz tę broń na wyposażeniu jeźdźca spotykamy na kartach rejestrów pocztów dworzan konnych w 1497 r. Co ciekawe, tym orężem dysponowali wówczas pocztowi nie byle kogo, bo litewskich kniaziów Jerzego Holszańskiego i Andrzeja (Jerzego) Czartoryjskiego pisywanych, zapewnię, w związku z przygotowaniami do wyprawy mołdawskiej⁶⁰.

Raczej nie ulega wątpliwości, iż strzelcy z rusznicami wchodziłi w skład pocztów dworskich, lecz w 7 rejestrach zwartych grup dworzan konnych na Rusi nie znajdziemy żadnej rusznicy. Wg. badań J. Kałużnego, wszystkie 7 przypadków występowania rusznic w pocztach dworskich zostały odnotowane w Krakowie⁶¹ w okresie 1497–1500⁶². Faktem jest, że poczty kniaziów Holszańskiego i Czartoryjskiego w 1497 r. najpierw zostały spisane w Krakowie, a później, przy okazji wypłacenia im gotówki, odnotowano we Lwowie w czerwcu tegoż roku. Pierwszy. Z nich otrzymał wtedy 20 fl., zaś drugi, na 6 koni – 12 fl. (po 2 fl. za konia, czyli pierwszy kniaź miał poczet 10-konny)⁶³. Pocztę Holszańskiego i Czartoryjskiego były również pod Suczawą, o czym świadczą wypłacone im odpowiednio 40 fl. i 28 fl.. Wtedy zapłacono po 4 fl. za jednego konia (więc pierwszy miał poczet 10-konny, drugi zaś 6-konny)⁶⁴. Na zachowanej liście straconych koni i uzbrojenia z tej wyprawy żadnej rusznicy nie było⁶⁵, można więc zaryzykować stwierdzenie, że rusznice odnotowane w pocztach kniaziów wróciły do kraju. Rusznic nie odnotowano również w stratach jakie ponieśli zaciężni⁶⁶.

W jeździe zaciężnej pierwszych strzelców z bronią palną – w liczbie czterech – spotykamy w 1498 r. w rocie Aleksandra Sewera⁶⁷. Kolejnych 19 spotykamy dopiero w

⁶⁰ T. Grabarczyk, *Początki ręcznej broni palnej na wyposażeniu jazdy polskiej w końcu XV wieku*, „Mars” 2002, nr 12, s. 3–10; J. Kałużny, *Uzbrojenie...*, s. 38; Idem, *Chorągiew nadworna...*, s. 412, 343; A. Nalewajek, *Dwór królewski Jana Olbrachta w latach 1492–1501. Wykazy dworzan i rodziny dworskiej*, Warszawa 2022, s. 82, 114; J. Skibniewska, *Dwór królewski Aleksandra Jagiellończyka w latach 1501–1506*, Lublin 2015, s. 326.

⁶¹ Vide: O. 85, sygn. 3, k. 113; sygn. 3, k. 11, 35v; sygn. 4, k. 8.

⁶² Oprócz pocztu Mikołaja Jemielnickiego, popisanego we Lwowie w 1498 r., lecz tu mamy miejsce z błędnym odczytem słowa *sagitt*.... O. 85, sygn. 3, k. 110.

⁶³ O. 86, sygn. 2, k. 184v–185.

⁶⁴ A. Nalewajek, *Lista wypłat dla dworzan konnych Jana Olbrachta koło Suczawy w 1497 r.*, „Saeculum Christianum” 2021, nr 2 (28), s. 261.

⁶⁵ T. Grabarczyk, *The Polish Court Banner in the Moldavian Expedition in 1497*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae” 2017, t. 30, s. 34.

⁶⁶ T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 228, tab. 4.

⁶⁷ *Ibidem*, s. 85.

1501 r. w szeregach jazdy obrony potocznej⁶⁸. Armatury tych 23 strzelców prawie się nie różniły od armatur kuszników. Lecz ze względów formalnych przypiszemy ich do 6 typów (zob. Tab. 29):

- **Typ 1** – strzelcy z rusznicami w zbrojach strzelczych – 17. Żołnierze ci występowali w rotach: Jana Buczackiego – 3⁶⁹; Jana Hynka – 4⁷⁰; Henryka Michowskiego – 6⁷¹; Jakuba Węgorzewskiego – 3⁷²; Jakuba Morawca – 1⁷³.
- **Typ 2** – towarzysz *Chanssel* z rotacji Sewera posiadający uzbrojenie ochronne składające się na kapalin (*nota bene*: był to jedyny żołnierz zaciężny w *stricte* kapalinie), czepiec kolczy, kusz, szorcę z taszkami, rękawy kolcze z myszkami i rękawicami⁷⁴.
- **Typ 3** – pocztowy Oswalda Hapergera z rotacji Sewera. Żołnierz ten miał hełm (*pikielhube*), pancerz, obojczyk, rękawicę i rusznicę⁷⁵.
- **Typ 4** – towarzysz *Lenart* w pancerzu, obojczyku, szłomie (*szolomyecz*) z rusznicą z rotacji Jana Strusia⁷⁶.
- **Typ 5** – dwaj żołnierze z pocztów Mathiasa Saura i Andrela Arndorffa z tejże rotacji w łebkach, czepcach kolczych i z rusznicami⁷⁷.
- **Typ 6** – żołnierz z tejże rotacji (poczet Jakuba Szepińskiego) bez uzbrojenia ochronnego z samą rusznicą⁷⁸.

W tym miejscu należy zwrócić uwagę, na to, iż trzech z czterech strzelców Sewera miało dodatkowe zabezpieczenie głowy w postaci czepca kolczego (*hunczkop*, *hundiskappe*), gdy w całej rocie ich było 7. Dwoje z nich również mieli rękawicę pancerne (*plachownice*), które nie dodawały wygody w procesie posługiwania się bronią palną (na pieszo), lecz w przypadku konnej walki wręcz dani strzelcy mieli cenność jak

⁶⁸ O. 85, sygn. 5.

⁶⁹ O. 85, sygn. 5, k. 3v, 4v, 12v.

⁷⁰ O. 85, sygn. 5, k. 47v, 49, 50.

⁷¹ O. 85, sygn. 5, k. 58, 60v, 62v, 64.

⁷² O. 85, sygn. 5, k. 77, 82v, 83v.

⁷³ O. 85, sygn. 5, k. 88.

⁷⁴ Item *Chanssel* [...] *przedni zadni kusz tassky missky plechowicz(e) kapalin hunczkop sorcz rukawy rucznyca*. O. 85, sygn. 3, k. 8. T. Grabarczyk, *Uzbrojenie w konnej rocie Aleksandra Sewera...*, s. 445–453.

⁷⁵ *pancerz vabuyczek pekelhaub plehowicze rucznyczy*. O. 85, sygn. 3, k. 6v. T. Grabarczyk, *Uzbrojenie w konnej rocie Aleksandra Sewera...*, s. 445–453.

⁷⁶ *Lenarth* [...] *pancerzs oboyeczek szolomyecz rucznyczq*. O. 85, sygn. 5, k. 41v–42. O. Ганський, *Озброєння і обладунки...*, s. 198, 202.

⁷⁷ O. 85, sygn. 3, k. 7v. T. Grabarczyk, *Uzbrojenie w konnej rocie Aleksandra Sewera...*, s. 446, 451.

⁷⁸ Rota Jana Strusia. 1501 r. Strzelec w poczie Jakuba Szepińskiego – *rucznyczq*. O. 85, sygn. 5, k. 34v; O. Ганський, *Озброєння і обладунки...*, s. 198, 202.

dobrze opancerzeni mieczownicy. Tak samo było i w przypadku z żołnierzami w zbrojach strzelczych i pancerzach.

Tabela 29. Armatury strzelców konnych z bronią palną

Formacja	Kategoria	Typ 1			Typ 2			Typ 3		
Zaciężni	Z br. paln.									
2072	23									
Żołnierzy	Z br. paln.									
3283	23									
Zestaw w źródle		Zbroja strzelcza, rusznica			Kapalin, czepiec kolczy, kusz, szorca, taszki, rękawy kolcze, zarękawia, rękawicę, rusznica			Pikelhube, pancerz, obojczyk, rękawicę, rusznica		
Formacja		l.	% og.	% k.	l.	%	% k.	l.	%	% k.
Wojsko zaciężne		17	0,8%	73,9%	1	0,05%	4%	1	0,05%	4%
Razem		17	0,5%	73,9%	1	0,03%	4%	1	0,03%	4%
Formacja	Kategoria	Typ 4			Typ 5			Typ 6		
Zaciężni	Z br. paln.									
2072	23									
Żołnierzy	Z br. paln.									
3283	23									
Zestaw w źródle		Szlom, pancerz, obojczyk, rusznica			Łebka, czepiec kolczy, rusznica			Rusznica		
Formacja		l.	% og.	% k.	l.	%	% k.	l.	%	% k.
Wojsko zaciężne		1	0,05%	4%	2	0,1%	9%	1	0,05%	4%
Razem		1	0,03%	4%	2	0,06%	9%	1	0,03%	4%

Legenda:

% og. – procent od liczby ogólnej kombatantów

% k. – procent wewnątrz kategorii.

Źródło: opracowanie własne na podstawie O. 85, sygn. 2–5; AE; T. Grabarczyk, *Jazda...*, s. 101-103, tab. 2.

4.2.3.3. Łucznicy konni. Jeźdźcy tatarscy

Obok strzelców z kuszami i rusznicami w końcu XV w. w oddziałach strzegących Rusi i Podola, zaczynają być odnotowywani jeźdźcy uzbrojeni w łuki, a więc na sposób wschodni. A. Bołdyrew wskazuje, że „wielki powrót” łuku i strzał był rzeczą naturalną i była to swoista konsekwencja przekierowania polityki koronnej z Zachodu na Wschód i co za tym idzie potrzeba przystosowania do nowych realiów południowo-wschodniego teatru działań wojennych⁷⁹. Zjawisko to jest bezpośrednio powiązane ze wzrostem wpływu Tatarów na polską sztukę wojenną w owym okresie. Jak słusznie zauważył Jan Tyszkiewicz, od czasów Wielkiej wojny z Krzyżakami, różne wojska tatarskie wchodziły w skład armii koronnej i brały czynny udział w konfliktach prowadzonych przez Królestwo Polskie⁸⁰. Natomiast, wpływ ten był ograniczony, ponieważ Polacy przez długi czas nie przyjmowali od wschodnich sąsiadów sposobów uzbrojenia i metod walki. Oddziaływanie to wzrasta dopiero po nieudanej kampanii mołdawskiej 1497 r., pierwszych najazdach tureckich i kolejnych uderzeniach tatarskich⁸¹.

Ryc. 120. Łucznik wschodni (*Ein Bogenschütze zu Pferd*). Albrecht Dürer (1514)

⁷⁹ A. Bołdyrew, *The Bow in the Borderland in the 16th Century*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae” 2017, nr 30, s. 11, 17.

⁸⁰ J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie i w Polsce. Studia z dziejów XIII–XVIII w.*, Warszawa 1989, s. 110–143.

⁸¹ T. Grabarczyk, „Po racku, po husarsku, z przyprawą tatarską” – początki przemian wojskowości polskiej u schyłku XV w., [w:] *In tempore belli et pacis. Ludzie–Miejsca–Przedmioty*, red. A. Kowalska-Pietrzak, T. Nowak, T. Grabarczyk, Warszawa 2011, s. 125–127.

Nie znaczy to, iż Rusini i zamieszkujące te tereny inne narodowości nie znali i nie używali łuków na wojnie w badanym okresie. Wręcz przeciwnie, w 1469 r. łucznicy mogli wchodzić do składu pocztów pospolitego ruszenia z ziem ruskich (*quatuor sagittarii cum arcubus et equis valentibus*), jednak czasem rycerzowi zostawiali dowolność w wystawieniu kuszników czy łuczników (*servicium in equo valore trium marcarum cum balistis sive arcu*)⁸². To na tym terenie spotykały się dogasające wpływy sztuki wojennej Rusi Kijowskiej, wpływy europejskie reprezentowane przez rycerstwo i zacieężnych koronnych z niezwykle silnymi wpływami Orientu. Jednak z powodów braków źródłowych nie możemy w pełni prześledzić tego zjawiska. Odczuwalny był wpływ i wojskowości Wielkiego Księstwa Litewskiego, gdzie jak zaznacza A. Kazakow, łuk refleksyjny był najstarszym rodzajem broni strzelczej. Jednakże, pisemne źródła z ziem ruskich Korony XIV i XV w. dostarczają więcej informacji na temat użycia kuszy, która była powszechnie stosowaną bronią zarówno przez piechotę, jak i jazdę⁸³. Również na terenach Rusi litewskiej, na Ukrainie jeszcze przez długi czas, zaczynając od końca XV w. Kozacy używali łuków⁸⁴, zaś w najdawniejszym wyobrażeniu herbu Kijowa był obecny łuk (1480 r., później zamieniony na kuszę)⁸⁵. W wołyńskiej służbie ziemskiej oraz prywatnym wojsku Konstantego Ostrońskiego też nie brakowało łuczników⁸⁶. O obecności lokalnych łuczników świadczy również archeologia. Groty strzał i bełtów przeważają w materiale archeologicznym o charakterze militarnym z terenów Rusi Czerwonej⁸⁷.

Stała walka z przeciwnikami wschodnimi oraz epizodyczna z południowymi (wojny z Węgrami w 1471–1472 oraz 1490–1492, szeregi, których zasilała znaczna liczba lekkozbrojnych łuczników siedmiogrodzkich – tzw. Szeklerów oraz starcia z jazdą mołdawską i wołoską) wymagała zwiększenia liczby łuczników w wojskach koronnych.

⁸² BR, s. 9, 6; *Історія українського війська*, ред. І. Крип'якевич і ін., Вінніпег 1953, с. 146.

⁸³ A. Kazakou, *Wojsko Wielkiego Księstwa Litewskiego w epoce bitwy pod Kleckiem*, „Rocznik Lituaniści” 2020, nr. 6, s. 69.

⁸⁴ Л. Войтович, *Європейський фронт і проблема становлення козацтва*, „Наукові зошити історичного факультету Львівського університету” 2020, вип. 210, с. 220; Л. Войтович, *Козацька піхота: озброєння, організація, бойові можливості на тлі європейської лінійної піхоти кінця XV – середини XVII ст.*, „Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи” 2012, вип. 3, с. 68.

⁸⁵ „Łuków i szabel było wystarczająco i w Ukrainie”. Б. Черкас, *Степовий щит Литви. Українське військо Гедиміновичів (XIV–XVI ст.)*, Київ 2011, с. 63. О łukach w wojskach litewskich: Ю. Бохан, *Вайсковая справа ў Вялікім княстве Літоўскім у другой палове XIV–канцы XVI ст.*, Мінск 2008, с. 217–222; Herb Kijowa: О. Русина, І. Сварник, Л. Войтович, Д. Ващук, А. Блануца, Б. Черкас. *Україна: литовсько-польська доба 1320–1569*, Київ 2008, с. 39.

⁸⁶ М. Plewczynski, *Wojny i wojskowość...*, t. 1, s. 128.

⁸⁷ П. Н. Котовіч, *Стан та перспективи досліджень пізньосередньовічного озброєння Червоної Русі*, [В:] ІДЗ/3, с. 118.

W tym miejscu można podważyć twierdzenie T. Grabarczyka o tym, że król nie miał faktycznego wpływu na charakter uzbrojenia koronnego pospolitego ruszenia, a więc mógł jedynie uzupełniać w ograniczonym zakresie lekkozbrojnymi jeźdźcami swoją własną chorągiew oraz wojska zaciężne⁸⁸. Właśnie o takiej małej próbie zwiększenia liczby łuczników w pospolitym ruszeniu może świadczyć wymienienie łuków w nadaniu ziemskim Jana Olbrachta dla Wołocha Jaczkowicza z 1499 r., który w zamian za wójtostwo w wioskach Derewno i Koblo lokowanych na prawie wołoskim w starostwie samborskim miał wystawiać 2-konny poczet łuczniczy (*in duobus equis bonis, cum arcus et sagittis*)⁸⁹. Rzeczą naturalną było pojawienie się pierwszych łuczników w pocztach dworzan konnych w okolicach 1498 r. Jak zaznacza J. Kałużny byli to lub wprost Tatarzy lub ich uzbrojenie było zapisywano skrótem „po tatarsku” co raczej należy rozumieć jako opis zestawu uzbrojenia łuczniaka konnego. Bezpośrednio w granicach ziem ruskich, we Lwowie, dwóch takich jeźdźców *cum asparati thartaror plenario* spotykamy w 1499 r. w chorągwi pod wodzą Henryka Michowskiego (poczet Jana Buczackiego, zaliczam ich do **Typu 8**). Jak zaznacza badacz, jeszcze 14 jeźdźców tatarskich odnotowywano w latach 1500–1501, więc ich liczba stopniowo wzrastała⁹⁰.

W obronie potocznej też mamy do czynienia z podobną tendencją. Z 1501 r. mamy informację o 29 łucznikach konnych (zaś ich uzbrojenie składało się na 9 typów armatur, zob. Tab. 30).

W przypadku zaciężnych mamy do czynienia również ze zjawiskiem „odciążania” jeźdźców w zbrojach strzelczych i wyposażenie ich w łuki refleksyjne w miejsce kusz, (co jest porównywalne z przypadkiem przezbrajania kuszników z pocztu Andrzeja Kościeleckiego w chorągwi nadwornej w 1500 r.⁹¹ lecz zjawisko to było marginalne i prawie nie zauważalne. Jeźdźca w zbroi strzelczej z łukiem (**Typ 1**) posiadał w swej rocie Mikołaj Kreza (poczet Alberta Krzemieńskiego)⁹². Nieco lżejszy ty jeźdźca mógł prezentować żołnierz w pancerzu, obojczyku, przyłbicy (raczej lekkiej misiurki) z łukiem (**Typ 2**) z tejsze rotty (poczet Stanisława Hwieckiego)⁹³. Podobny zestaw, lecz z tarczą w

⁸⁸ T. Grabarczyk, „*Po racku...*”, s. 127.

⁸⁹ М. Грушевський, *Матеріали до історії суспільно-політичних і економічних відносин Західньої України. Серія перша* (ч. 1–80) (1361–1530), „Записки Наукового Товариства ім. Шевченка” 1905, р. 14, т. 64, кн. 2, с. 64–65, nr LX.

⁹⁰ O. 85, sygn. 3, k. 116. J. Kałużny, *Uzbrojenie...*, s. 32–33.

⁹¹ T. Grabarczyk, „*Po racku...*”, s. 126.

⁹² *szbroya strelcza luc*. O. 85, sygn. 5, k. 117v.

⁹³ *panczersz oboyeczek przelbycza luc* O. 85, sygn. 5, k. 118.

zamian obojczyka (**Typ 3**) spotykamy u towarzysza o przydomku Wnuk z rotę Piotra Chodeckiego⁹⁴.

Większość łuczników konnych nie posiadała hełmów. Dwóch żołnierzy z rotę Strusia (towarzysz Johannes Głak i Pyłyp Kuryłowski⁹⁵) mieli na sobie pancerze i obojczyki (**Typ 4**)⁹⁶. Jak widać te imiona i nazwiska nie są tatarskimi, ale mamy do czynienia raczej z mieszkańcem terenów niemieckojęzycznych oraz Rusinem.

Zestaw pancerz-łuk (**Typ 5**) był nieco popularniejszy. Tak prezentował się towarzysz Wojciechowski (który do tego miał jeszcze strzały) z rotę Giebułtowskiego⁹⁷ oraz pocztowy Stanisława Harczskiego z rotę Krezy⁹⁸. W wielkopolskim pospolitym ruszeniu też spotykamy podobny zestaw: pancerz i łuk, acz z adnotacją, iż wojownik posiadał jeszcze miecz⁹⁹.

Najliczniejszą kategorią łuczników byli jeźdźcy w kabatach (**Typ 6**). Do takich należało 8 klientów starosty chmielnickiego Jana Strusia służących w jego rocie, czasem o wschodnich imionach i nazwiskach (byli to Rusini, Wołosi i Tatarzy: *Jwanko Szedranynkowycz*, *Kożuchowski*, *Boxa*, *Stachno*, *Jnkowyecz Hqpon*, *Jnyewkowycz*, *Szoszką* oraz pocztowy Pyłypa Kuryłowskiego)¹⁰⁰. Do nich również zaliczam Bałabana z rotę P. Chodeckiego¹⁰¹ oraz pocztowego Mikołaja Maczyńskiego z rotę Giebułtowskiego (*Kyeboltawszki*) w tzw. kabatach wołoskich¹⁰².

⁹⁴ *Item Wnuk [...] panczersz tarcz przelbyczą luc.* O. 85, sygn. 5, k. 24v.

⁹⁵ Działalność ostatniego jest poświadczona jeszcze w 1532 r., kiedy to Pyłyp oraz inny szlachcic Semko Tychnowicz Zedranikowicz (btć może syn Techna z tejże rotę Strusia) zeznawali na zamku w Chmielniku w sprawie podziału majątku Iwładowa Górka. В. Михайловський, *Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV–70-х роках XVI ст.*, Київ 2012, s. 241.

⁹⁶ Rota Jana Strusia. 1501 r. Żołnierze Jan Głak *pancerzs oboyeczek luc* i Filip Kuryłowski (Curyłowski) *Item Johannes Głak panczersz oboyeczuk luc*; *Item Phylyp Curyłowski panczersz oboyeczuk luc.* O. 85, sygn. 5, k. 35, 41. О. Ганський, *Озброєння...*, s. 197, 202.

⁹⁷ *pancersz luc y stralų.* O. 85, sygn. 5, k. 67.

⁹⁸ O. 85, sygn. 5, k. 120v.

⁹⁹ *Iohannem familiarem in equo gnyady cum gladio et luk et lorica.* AE, nr 484.

¹⁰⁰ O. 85, sygn. 5, k. 41, 41v, 42, 42v. В. Михайловський, *Еластична спільнота...*, s. 229, 236–237; О. Ганський, *Озброєння...*, s. 193, 197, 202.

¹⁰¹ *Balaban kabath walaszki luc.* O. 85, sygn. 5, k. 23v.

¹⁰² *kabath walaszki luc stralų.* O. 85, sygn. 5, k. 67v.

Ryc. 121. Łucznik wschodni w kabacie (*Orientalischer Bogenschütze*), Albrecht Dürer

Najlżejszą wyposażoną podkategorią łuczników konnych było 8 żołnierzy z samymi łukami, bez jakiegokolwiek uzbrojenia ochronnego (**Typ 7**). W obronie potocznej takich lekkich łuczników było 4, wszyscy posiadali też strzały: pierwszym żołnierzem był łucznik z rotty P. Chodeckiego (poczet Jemielnickiego)¹⁰³, kolejnymi dwoma towarzyszy z rotty Giebułtowskiego – Serb Piotr Hywan oraz Węgier Piotr¹⁰⁴, ostatnim zaś był zaciężny z rotty Krezy (poczet Andrzeja Morawskiego)¹⁰⁵. Z samym łukiem został odnotowany też konny zastępca z wielkopolskiego pospolitego ruszenia¹⁰⁶. Tylko jeden nieopancerzony łucznik posiadał tarczę (**Typ 8**) i był to wojownik z rotty Piotra Chodeckiego¹⁰⁷.

Ostatnie 2 typy dotyczą żołnierzy uzbrojonych na sposób tatarski. W wojsku zaciężnym w 1501 r. odnotowano takich 8 (**Typ 9**). Jeźdźcy uzbrojeni *po tatarsku* występowali tylko w rocie Piotra Oleskiego i był to Rusin-towarzysz Aleksiej Korzeński (*Olexij Korzensky*) oraz pocztowi Fryderyka Knieginicza (*Frydrushc Knyehynijczy*), Herburta oraz Jana Jacimirskiego¹⁰⁸. Raczej do tejże kategorii można odnieść również zapisy typu *zbroja tatarska* oraz *zbroja obyczajem tatarskiem*. Być może *zbroja tatarska* była, właśnie, pancerzem lub bechterem oraz łukiem i posiadał ich żołnierz z pocztu

¹⁰³ O. 85, sygn. 5, k. 22.

¹⁰⁴ *Petrus rącz luk strzały; Hijwan racz; Petrus ungarus*; O. 85, sygn. 5, k. 67v–68.

¹⁰⁵ O. 85, sygn. 5, k. 118.

¹⁰⁶ *Iohannem familiarem suum in equo czyssavy zlukyem*. AE, nr 540.

¹⁰⁷ *luc tarcz*. O. 85, sygn. 5, k. 20v.

¹⁰⁸ *po tatarsku*. O. 85, sygn. 5, k. 104, 105, 107, 108v.

rotmistrzowskiego Jana Hyńka¹⁰⁹. Tu można również umieścić armaturę jednego z dowódców królewskich Iwoni w *zbroi obyczajem tatarskim* (rota Waśki i Iwoni Barynowskich)¹¹⁰. Do tej kategorii można również zaliczyć 2 wyżej wspomnianych jeźdźców z chorągwi nadwornej¹¹¹.

Przyprawa tatarska, czyli raczej to co w późniejszych rejestrach mianowano sahadakiem¹¹² w 2 przypadkach sąsiaduje z pancerzami (**Typ 10**) (rota Oleskiego, pocztu Jana Jacimirskiego i Tomka Bojaczowskiego)¹¹³.

Raczej do grupy łuczników tatarskich można zaliczyć też dwóch Tatarów z pocztu dworzanina Turka (Łackiego) uzbrojonych w szable i szłomy (ze względów formalnych nie wliczam ich do typologii, gdyż nie jest znane miejsce popisu i nie wiadomo czy dane jeźdźcy przebywali na Rusi, choć wszystko raczej wskazuje na to że przebywali razem ze swym panem)¹¹⁴. O łukach nie jest napisane wprost, lecz ich narodowość skłania nas do zaliczenia ich właśnie do danego typu. Możliwie również, że szłomy chroniące ich głowy byli spiczastymi szłomami tatarskimi lub tureckimi hełmami typu turbanowego.

Jak widzimy, stopniowy wzrost liczby łuczników konnych w wojsku koronnym był zauważalny, lecz był to dopiero początek „procesu powrotu żołnierzy Rzeczypospolitej do posługiwania się łukiem i strzałami w XVI wieku”¹¹⁵.

¹⁰⁹ *zbroj tatarszka*. O. 85, sygn. 5, k. 46v.

¹¹⁰ *Hywan* (sam Iwonia?) *walachus* [...] *szbroja obyczajem tatarszkym*. O. 85, sygn. 5, k. 123v.

¹¹¹ Dworzanie pod wodzą Henryka Michowskiego, 1499 r., Lwów. Poczet Jana Buczackiego (Podolskiego). *cum asparati thartaror plenario*. O. 85, sygn. 3, k. 116. J. Kałużny, *Uzbrojenie...*, s. 33.

¹¹² M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość...*, t. 1, s. 56.

¹¹³ *panczersz s tatarszka przyprawą*. O. 85, sygn. 5, k. 107, 108v.

¹¹⁴ *pod thatarzynem sabwya szelqm*; *thatarzyn na nyem sabwya szalqm*. O. 85, sygn. 3, k. 36–36v.

¹¹⁵ A. Böldyrew, *The Bow...*, s. 12.

Tabela 30. Typy armatur łuczników konnych

Formacja	Kategoria	Typ 1			Typ 2			Typ 3		
Zaciężni	Łucznicy									
2072	31									
Dworzanie	Łucznicy									
914	3									
Posp. rusz.	Łucznicy									
297	2									
Żołnierzy	Łucznicy									
3283	36									
Zestaw w źródle		Zbroja strzelcza, łuk			Przyłbica, pancerz, obojczyk, łuk			Przyłbica, pancerz, tarcz, łuk		
Formacja		l.	% og.	% k.	l.	%	% k.	l.	%	% k.
Wojsko zaciężne		1	0,05%	3,2%	1	0,05%	3%	1	0,05%	3%
Chorągiew nadworna		—	—	—	—	—	—	—	—	—
Pospolite ruszenie		—	—	—	—	—	—	—	—	—
Razem		1	0,03%	3%	1	0,03%	3%	1	0,03%	3%
Formacja	Kategoria	Typ 4			Typ 5			Typ 6		
Zaciężni	Łucznicy									
2072	31									
Dworzanie	Łucznicy									
914	3									
Posp. rusz.	Łucznicy									
297	2									
Żołnierzy	Łucznicy									
3283	36									
Zestaw w źródle		Pancerz, obojczyk, łuk			Pancerz, łuk, strzały, miecz			Kabat, łuk		
Formacja		l.	% og.	% k.	l.	%	% k.	l.	%	% k.
Wojsko zaciężne		2	0,1%	6,5%	2	0,1%	6,5%	10	0,5%	32%
Chorągiew nadworna		—	—	—	—	—	—	—	—	—
Pospolite ruszenie		—	—	—	1	0,3%	50%	—	—	—
Razem		2	0,06%	5,6%	3	0,1%	8%	10	0,3%	28%

Typ 7			Typ 8			Typ 9			Typ 10		
											
Łuk (czasem też strzały)			Łuk, tarcza			Zbroja tatarska, zbroja obyczajem tatarskim, asparati thartaror plenario, po tatarsku			Pancerz z tatarszka przyprawą		
l.	% og.	% k.	l.	% og.	% k.	l.	%	% k.	l.	%	% k.
5	0,2%	16%	1	0,05 %	3,2%	6	0,3%	19,4 %	2	0,1%	6,5%
1	0,1%	33%	—	—	—	2	0,2%	66,7 %	—	—	—
1	0,3%	50%	—	—	—	—	—	—	—	—	—
7	0,2%	19%	1	0,03 %	3%	8	0,2%	22,2 %	2	0,1%	5,6%

Legenda:

% og. – procent od liczby ogólnej kombatanatów

% k. – procent wewnątrz kategorii

Źródło: opracowanie własne na podstawie O. 85, sygn. 2–5; AE

4.2.4. Żołnierze z drzewkami

4.2.4.1. Żołnierze opancerzeni z drzewkami (półkopijnicy)

Dość nieliczną kategorią zbrojnych (64 osoby, 2,1% od liczby ogólnej) byli żołnierze uzbrojeni w lekkie kopie (*drzewcze, hasta, hastula*) i mający na sobie opancerzenie podobne do strzelców. Mieli więc różne rodzaje hełmów, a często występowali bez ochrony głowy, tułów chronił elementy płytowe lub elastyczne. To zapewne tego rodzaju jeźdźców J. Ostroróg nazywał *semihastarii*. Zdaniem tego pisarza, żołnierz taki mieć powinien: „galeam et loricam, thoracem et torquem, vulgariter oboiczik, cum chyrothecis”, czyli hełm, pancerz, napierśnik lub kaftan, obojczyk i rękawice¹¹⁶. Tę grupę można określić mianem lekkich kopijników lub półkopijników¹¹⁷. Wprowadzenie tak wyposażonych jeźdźców w szeregi jazdy polskiej było zapowiedzią tzw. „reformy rackiej” polegająca na tym, że obok ciężkozbrojnych kopijników i strzelców służyć mieli lekkozbrojni racowie i husarze¹¹⁸.

Należy jednak zauważyć, że liczba półkopijników mogła być znacznie większa. Półkopijnikami mogli bowiem być żołnierze występujący w rejestrach z samym uzbrojeniem ochronnym (zbroje strzelcze, pancerze, obojczyki, hełmy, tarcze etc.). Była to spora grupa licząca 389 osób (czyli prawie 12% od liczby zbrojnych, zob. Tab. 20–21, 39). Ich uzbrojenie ochronne było porównywalne do tego jakim dysponowali żołnierze zwani tu półkopijnikami. W odróżnieniu od żołnierzy z drzewkami korzystali też z tarcz. Jako główne uzbrojenie mogła służyć im kopia, która jak pamiętamy była zasadniczo pomijana w rejestrach. Lecz nie jest wykluczone, że byli to mieczownicy, o których mowa jest w podrozdziale o żołnierzach bez wzmianek o uzbrojeniu zaczepnym.

Jeżeli ściśle przytrzymywać się zaleceń Ostroróga, to do półkopijników można zaliczyć tylko żołnierzy posiadających hełmy (takich było 58), lecz wydaje się, że można doliczyć do tej grupy jeszcze 16 zbrojnych posiadających jakąś ochronę tułowia. Idąc tym tropem, można podzielić tę nieliczną grupę na 9 typów armatur (zob. Tab. 32):

¹¹⁶ J. Ostroróg, *Monumentum pro reipublicae ordinatione*, [w:] *Jana Ostroroga żywot i pismo o naprawie Rzeczypospolitej. Studium z literatury politycznej XV wieku*, wyd. A. Pawiński, Warszawa 1884, s. 160; J. Ostroróg, *Memoriał...*, s. 41; T. Grabarczyk, *Jazda...*, s. 62.

¹¹⁷ W Anglii występowali jako *demilancer*, we Francji i Burgundii nazywano ich *coutillier* (nożownicy), N. Michael, *Armies of Medieval Burgundy (1364–1477)*, Osprey: Men-et-Arms 144, Oxford 1993, p. 37; D. Nicolle, *French Armies of the Hundred years War*, Osprey: Men-et-Arms 337, Oxford 2000, p. 21; P. Tafiłowski, *Wojny włoskie 1494–1559*, Zabrze 2007, s. 64, 67.

¹¹⁸ *Vide*: T. Grabarczyk, „*Po racku...*”, s. 117–128.

Typ 1 – żołnierze w zbrojach strzelczych, z drzewem. Uzbrojonych w taki sposób jeźdźców najwięcej było w szeregach obrony potocznej (47 osób, 2,3%). Półkopińnicy w takim rynsztunku występowały w 1501 r. w rotach Buczackiego – 25 osób; P. Chodeckiego – 1; Hynka – 1; Michowskiego – 2; Węgorzewskiego – 2; Morawca – 1; Krezy – 2. Do tego należy doliczyć 13 żołnierzy, których uzbrojenie ochronne było zapisywane słowem „zbroja”: w rocie Buczackiego – 2; Hynka – 1; Strusia – 3; Hynka – 2; Węgorzewskiego – 2; Morawca – 3; Krezy – 1¹¹⁹. Do tego typu należą wszyscy trzej półkopińnicy z chorągwi nadwornej. W 1498 r. odnotowano takich jeźdźców w poczie Mikołaja Putowskiego (Piotrowskiego). Ich uzbrojenie zapisywano: *in arme sagitarys cum drzewce*¹²⁰. W grupie zastępców z pospolitego ruszenia tak uzbrojony był tylko sługa pani Jadwigi Kobyłeńskiej z kaliskiego, niejaki Latoszyński w zbroi strzelczej z włócznią (*hastula*) i mieczem¹²¹.

Reszta typów armatur to są pojedyncze żołnierze lub grupki kilkuosobowe mające cechy półkopińników. Do **Typu 2** można spróbować zaliczyć wojownika Piotra z grona zastępców z Wielkopolski. Żołnierz ten miał pancerz, napierśnik, hełm i oszczep czy drzewko (*hastula*)¹²². **Typ 3** jest prezentowany przez jednego z żołnierzy z rotacji Buczackiego (poczet Ambrożego Jaromyrskiego) uzbrojonego w napierśnik, łebkę i drzewce¹²³. Do **Typów 4–9** zaliczam żołnierzy, których podstawową ochroną tułowia był pancerz elastyczny oraz elementy zbroi płytowej. **Typ 4** reprezentuje żołnierz z rotacji Krezy (poczet Mikołaja Czronowskiego) w łebce, pancerzu, obojczyku i z drzewkiem¹²⁴. Do **Typu 5** zaliczyć należy żołnierzy posiadających hełm (łebkę lub przyłbicę), pancerz i drzewko. Takie zestawy zaprezentowało podczas popisu rotacji wyżej wspomnianego Krezy trzech zaciężnych z obrony potocznej. W poczie Stanisława Gujeckiego był to żołnierz w łebce, zaś Mikołaj Wnuczek i żołnierz z pocztu Mikołaja Czronowskiego byli w przyłbicach¹²⁵. Nie jest jasne z jakimi przyłbicami mamy do czynienia u dwóch ostatnich żołnierzy. Zważając na mocno mieszany charakter rotacji starosty lwowskiego i przemyskiego, gdzie obecni byli przedstawiciele wszystkich kategorii jeźdźców, mógł to

¹¹⁹ O. 85, sygn. 5, k. 6–121.

¹²⁰ O. 85, sygn. 3, k. 111; J. Kałużny, *Uzbrojenie...*, s. 36.

¹²¹ *Latoszyński familiarem suum in equo gnyady cum armis sagittarium attinentibus, gladio et hastulo*. AE, nr 630.

¹²² *Iacobum in equo bono et armis et Petrum cum hastata in lorica, ambobus plach et galea nec non super equo bono aliisque necessariis ad sagittarios*. AE, nr 382.

¹²³ *plach przedny lapka drzewce*. O. 85, sygn. 5, k. 8v; O. Hański, *Cavalry Unit...*, p. 167.

¹²⁴ Poczet Mikołaja Czronowskiego (*Czronowski Nicolay*). O. 85, sygn. 5, k. 116v.

¹²⁵ O. 85, sygn. 5, k. 116v, 118, 119v.

być zarówno półkopijski w przyłbicy, np. typu armet czy starszej, jak i husarz bez tarczy w przyłbicy-misiurce. **Typ 6** prezentowany przez jednego z żołnierzy Krezy (poczet Jana Otwinowskiego), który miał przyłbicę, pancerz, obojczyk i drzewce¹²⁶. Ostatnie trzy **Typy 7–9** odnoszą się do żołnierzy bez hełmów. Pierwszym był towarzysz Łuczka w pancerzu, obojczyku i z drzewem z rotty Jana Strusia¹²⁷. Żołnierz z rotty Buczackiego (poczet Podlódzkiego) był wyposażony w pancerz, drzewce i okrągłą tarczę-puklerz¹²⁸. Ostatnimi, najslabiej uzbrojonymi półkopijskimi (lub husarzami bez hełmów i tarcz) byli czterej żołnierze w samych pancerzach z drzewkami (w rocie Buczackiego – 1; P. Chodeckiego – 2; Węgorzewskiego – 1)¹²⁹.

Tabela 31. Koszty uzbrojenia półkopijskiego konnego w końcu XV w. (za J. Szymczakiem)

L. p.	Pozycja	Ceny uzbrojenia w groszach	
		mierny	dobry
Uzbrojenie			
1.	Kopia	—	15
2.	Włócznia	6	
3.	Miecz	—	32
4.	Szabla/kord	10	—
5.	Puginał	2	4
6.	Pancerz kolczy	120	288
7.	Obojczyk	—	42
8.	Napierśnik	—	24*
9.	Hełm	30	60
10.	Oslony rąk i nóg	10	90
11.	Ostrogi	4	8
Koń			
12.	Koń	96	288
13.	Rząd koński	14	24
14.	Siodło z dodatkami	18	32
Razem groszy		310	883
Razem florenów (30 gr.)		10 fl. 10 gr.	29 fl. 4 gr.

Legenda:

*Cena napierśnika w piechocie.

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: J. Szymczak, *Rycerz i jego konie...*, s. 17, tab. 2; T. Grabarczyk, *Piechota...*, s. 180, tab. 7.

¹²⁶ Rota Mikołaja Krezy. Poczet Jana Otwinowskiego. O. 85, sygn. 5, k. 117.

¹²⁷ O. 85, sygn. 5, k. 41.

¹²⁸ *Item badawia wrona dobra panczarsz puclarsz drzewcze*. O. 85, sygn. 5, k. 4v. O. Hański, *Cavalry Unit...*, p. 166.

¹²⁹ O. 85, sygn. 5, k. 8v, 23, 24, 83.

Tabela 32. Typy armatur półkopińników

Formacja	Kategoria	Typ 1			Typ 2			Typ 3		
Zaciężni	Półkopiń.									
2072	62									
Dworzanie	Półkopiń.									
914	3									
Posp. rusz.	Półkopiń.									
297	2									
Żołnierzy	Półkopiń.									
3283	67									
Zestaw w źródle		Zbroja strzelcza, drzewce (<i>hastula</i>)			Hełm (<i>galea</i>), napierśnik, pancerz, kopia (<i>hasta</i>)			Łebka, napierśnik, drzewce		
Formacja		l.	% og.	% k.	l.	%	% k.	l.	%	% k.
Wojsko zaciężne		47	2,3%	75,8%	—	—	—	1	0,05%	1,6%
Chorągiew nadworna		3	0,3%	100,0%	—	—	—	—	—	—
Pospolite ruszenie		1	0,3%	50,0%	1	0,3%	50,0%	—	—	—
Razem		51	1,6%	76,1%	1	0,03%	1,5%	1	0,03%	1,5%
Formacja	Kategoria	Typ 4			Typ 5			Typ 6		
Zaciężni	Półkopiń.									
2072	62									
Dworzanie	Półkopiń.									
914	3									
Posp. rusz.	Półkopiń.									
297	2									
Żołnierzy	Półkopiń.									
3283	67									
Zestaw w źródle		Łebka, pancerz, obojczyk, drzewce			Hełm (przyłbica lub łebka), pancerz, drzewce			Przyłbica, pancerz, obojczyk, drzewce		
Formacja		l.	% og.	% k.	l.	%	% k.	l.	%	% k.
Wojsko zaciężne		1	0,05%	1,6%	3	0,14%	5%	1	0,05%	1,6%
Chorągiew nadworna		—	—	—	—	—	—	—	—	—
Pospolite ruszenie		—	—	—	—	—	—	—	—	—
Razem		1	0,03%	1,5%	3	0,09%	5%	1	0,03%	1,5%

Formacja	Kategoria	Typ 7			Typ 8			Typ 9		
Zaciężni	Półkopijn.									
2072	62									
Dworzanie	Półkopijn.									
914	3									
Posp. rusz.	Półkopijn.									
297	2									
Żołnierzy	Półkopijn.									
3283	67									
Zestaw w źródle		Pancerz, obojczyk, drzewcze ¹³⁰			Pancerz, drzewcze, puklerz ¹³¹			Pancerz, drzewcze ¹³²		
Formacja		l.	% og.	% k.	l.	%	% k.	l.	%	% k.
Wojsko zaciężne		1	0,05%	1,6%	1	0,05%	1,6%	4	0,2%	6%
Chorągiew nadworna		—	—	—	—	—	—	—	—	—
Pospolite ruszenie		—	—	—	—	—	—	—	—	—
Razem		1	0,03%	1,5%	1	0,03%	1,5%	4	0,1%	6%

Legenda:

% og. – procent od liczby ogólnej kombatanów

% k. – procent wewnątrz kategorii

Źródło: opracowanie własne na podstawie O. 85, sygn. 2–5; AE; T. Grabarczyk, *Jazda...*, s. 101-103, tab. 2.

¹³⁰ Rota Jana Strusia. Towarzysz Łuczka. O. 85, sygn. 5, k. 41.

¹³¹ Rota Jana Buczackiego. Poczet Podlódowski: *badawia wrona dobra panczarsz puclarsz drzewcze*. O. 85, sygn. 5, k. 4v.

¹³² Roty Buczackiego – 1; P. Chodeckiego – 2; Węgorzewskiego – 1. O. 85, sygn. 5, k. 8v, 23, 24, 83.

4.2.4.2. Żołnierze nieopancerzeni z drzewkami

Spośród zastępców wielkopolskich z lat 1497–1498 r. oraz zaciężnych z obrony potocznej w 1501 r. spotykamy jeźdźców lekkozbrojnych, których uzbrojenie zaczepne składało się wyłącznie drzewko (*hasta*) oraz zapewne, pomijane w rejestrach, miecze lub szable. Tak wyposażonych jeźdźców odnotowano w szeregach zaciężnych 9 (0,4% od liczby zaciężnych i wspominanych pospolitaków). W chorągwi nadwornej nie występowali.

Uzbrojenie takich zbrojnych można podzielić na trzy typy armatur. Dwóch żołnierzy z rot P. Chodeckiego (poczet Naranowskiego) oraz oddziału Jana Strusia (poczet Kuryłowskiego) jako uzbrojenie ochronne mieli kabaty, a jako zaczepne drzewka (Typ 1)¹³³. Tylko jeden żołnierz miał hełm – przyłbicę, i był to jedyny przedmiot uzbrojenia ochronnego. Żołnierz w poczie Stanisława Przełuskiego z roty Mikołaja Krezy posiadał przyłbicę i drzewko (Typ 2)¹³⁴. Natomiast najwięcej było żołnierzy z samymi drzewkami – 6. Po jednym żołnierzu znajdowało się w rotach Wacława Kamienieckiego i Ferenca w 1498 r. (poczet Wojciecha), w 1501 r. w rotach Strusia (poczet Filipa Kuryłowskiego) i Krezy (towarzysz Bolanowski z drzewem)¹³⁵. Informację o kolejnej trójce dostarczają nam materiały pospolitego ruszenia wielkopolskiego z lat 1497–1498 w których jest zawarta informacja o żołnierzach „cum hastula”, „cum hastula et gladio” oraz „cum gladio et lancea”¹³⁶.

Podobnie uzbrojeni jeźdźcy z samymi włóczniami byli znani w Europie Zachodniej, o czym świadczą między innym rysunki z ksiąg szermierczych Hansa Talhoffera (1459) oraz rysunek Albrechta Dürera *Kopijnik na koniu* (1502). Na Wschodzie starano się łączyć uzbrojenie drzewkowe z bronią dystansową, najczęściej z łukiem.

¹³³ *kabath walaszky drzewcze*. O. 85, sygn. 5, k. 23, 41.

¹³⁴ O. 85, sygn. 5, k. 117v.

¹³⁵ O. 85, sygn. 3, k. 16; sygn. 5, k. 41, 120.

¹³⁶ AE, nr 297, 482, 562.

Tabela 33. Armatury żołnierzy z drzewkami

Formacja	Kategoria	Typ 1			Typ 2			Typ 3		
Zaciężni	Z drzew.									
2072	6									
Posp. rusz.	Z drzew.									
297	3									
Żołnierzy	Z drzew.									
3283	9									
Zestaw w źródle		Kabat, drzewko			Przyłbica, drzewko			Drzewko, kopia i miecz		
Formacja		l.	% og.	% k.	l.	%	% k.	l.	%	% k.
Wojsko zaciężne		2	0,1%	33%	1	0,05%	17%	3	0,14%	50%
Pospolite ruszenie		—	—	—	—	—	—	3	1%	100%
Razem		2	0,06%	22%	1	0,03%	11%	6	0,2%	67%

Legenda:

% og. – procent od liczby ogólnej kombatantów

% k. – procent wewnątrz kategorii

Źródło: opracowanie własne na podstawie O. 85, sygn. 5, AE.

Ryc. 122. Lekki jeździec mołdawski w kaftanie pikowanym (?). Scena *Mołdawianin Toma uśmiercający Turków*; Freski klasztoru w Moldowicie (Vatra Moldovitei).

Ryc. 123. Lekki jeździec. Hans Talhoffer, *Alte Armatur und Ringkunst*, 1459.

Ryc. 124. Lekki jeździec na koniu, Albrecht Dürer, 1502 r.

4.2.4.3. Racowie

Stała walka z lekkozbrojnymi jeźdźcami wschodnimi wymagała zmian w polskiej sztuce wojennej. W tym celu skorzystano ze sprawdzonych przez południowych sąsiadów (przede wszystkim Węgry) rozwiązań i po przeprowadzeniu tzw. reformy rackiej, która polegała na masowym wprowadzeniu do szeregów jazdy polskiej jeźdźców lekkozbrojnych, na uzbrojenie których często składało się tylko na drzewko, szabla i tarcza w stylu węgierskim. Jak to ujął Z. Spieralski rozwój jazdy „postępował w kierunku zapewnienia jej większej ruchliwości”¹³⁷. Lecz, jak zaznacza M. Plewczyński „reforma racka w Koronie dokonała się nie na dalekich kresach południowo-wschodnich, lecz na dworze jagiellońskim, w środowisku królewskich *curienses*”¹³⁸. Pod koniec lat 90. XV w., liczba jeźdźców rackich i husarskich rosła, zaczęto ich rekrutować do szeregów obrony potocznej, gdzie płacono im po 6 fl. kwartalnie (co doprowadziło, iż zaczęto ich nazywać „szóstakami” (*sextarios*)¹³⁹.

Ryc. 125. A) Walka raców z jazdą moskiewską; B) Przeprowa raców przez Dniepr. Fragmenty drzeworytu z poematu A. Skrzyckiego, *Ad Divvm Sigismvndvm...* (1515 r.).

W ówczesnej terminologii wojskowej nie znano rozróżnienia na lekkozbrojnych raców i średniozbrojnych husarzy, często stosowano obu terminów zamiennie, jak to było w przypadku słynnego sformułowania *hussares alias racze*¹⁴⁰. Potwierdzeniem tego

¹³⁷ Z. Spieralski, *Kampania obertyńska 1531 roku*, Warszawa 1962, s. 38.

¹³⁸ M. Plewczyński, *W służbie polskiego króla. Z zagadnień struktury narodowościowej armii koronnej w latach 1500–1574*, Oświęcim 2015, s. 216.

¹³⁹ Genezę danego nazewnictwa pokazują T. Grabarczyk. *Vide: Idem, Jazda zaciężna...*, s. 66, przyp. 255

¹⁴⁰ T. Grabarczyk, „*Po racku...*”, s. 122.

może służyć fakt stosowania przez pisarzy wojskowych w 1501 r. określenia wyposażenia jako *huszarskye*, dla nowego stylu uzbrojenia (212 przypadków)¹⁴¹. Skrót ten w omawianych przypadkach oznaczał uzbrojenie żołnierza w tarczę i drzewko, ponieważ występował często w sąsiedztwie z uzbrojeniem ochronnym, bez wzmiankowania jakiegokolwiek uzbrojenia zaczepnego, a więc był stosowany jak do *de facto* nieopancerzonych raców tak i do faktycznych husarzy.

Zawiłe początki jazdy racko-husarskiej i jej pierwsze sukcesy w państwach Jagiellonów najpełniej opracował M. Plewczyński¹⁴². Jak zaznacza ten badacz, geneza samego terminu „husarz” jest dość skomplikowana¹⁴³. Faktem jest to, iż jazda racka wywodzi się z terenów Serbii, zaś husarska rozwinęła się z rackiej już na terenach Królestwa Węgier¹⁴⁴. Decydujący wpływ na uzbrojenie i sposób walki Raców mieli

¹⁴¹ Roty Jana Krzeczowskiego, Jana Strusia, Piotra Oleskiego. O. 85, sygn. 5, k. 29–33, 34–42v, 103–112.

¹⁴² M. Plewczyński, *W służbie polskiego króla...*, s. 204–225.

¹⁴³ Zgodnie z jedną z koncepcji węgierskie „huszar” wywodzi się z południowo-słowiańskich języków. W Dalmacji „huszarami” już w XII w. oznaczano zarówno rozbójników jak i jeźdźców. W języku serbskim terminem „güsar” oznaczano piratów rzecznych i morskich, zaś w XIV w. „husarstwo” serbskie miało negatywną konotację bowiem polegało na przeprowadzeniu konno lub na łodziach szybkich akcji rabunkowych. Do niedawna dominującą teorią było również wywodzenie danego słowa od pojednania węgierskich wyrazów „husz” (dwadzieścia) i „ar” (lenno, dobra ziemskie). W tym też jest logika, bowiem w 1458 r. król Maciej Korwin zainicjował powstanie konnej służby granicznej która była rekrutowana w południowych rejonach, a sposób jej formowania polegał na wystawieniu jednego jeźdźcy z drzewem i w pancerzu z 20 dworów (co było już tradycyjnym dla Królestwa Węgier). M. Plewczyński, *W służbie polskiego króla...*, s. 205–206.

¹⁴⁴ W naszych czasach najpopularniejsza teorią jest ta która wywodzi korzenie husarii od rodzaju bizantyjskiej lekkiej jazdy zwanej *chosarios*, *chosarioi* z X wieku, wywodzącej się z Zakaukazia i Persji. Jeżeli szukać głębiej, to można też przypomnieć późnorzymską lekką jazdę gończą, zwaną *cursores*. Za pośrednictwem Ormian trafiła ona do Cesarstwa Bizantyjskiego, a stamtąd na Bałkany, do Serbii, skąd zaczęto rekrutować danych jeźdźców do wojska cesarza. W średniowieczu w Królestwie Serbskim jazda ta już ostatecznie sformowała się organizacyjnie, a ponieważ wówczas Serbów nazywano Racami (od stolicy państwa Ras, i co za tym idzie nazwy państwa serbskiego *Rascia*). Na Węgrzech i w Polsce średniowiecznej Serbowie właśnie i byli znani pod nazwą Racowie (*Racz*). Po sławnej, lecz przegranej bitwie na Kosowym Polu (1389 r.) i w toku tzw. „wielkiej emigracji Serbów” w latach 60. XV w. wiele Raców przechodziło przez granicę węgierską i zasilali szeregi wojska królewskiego (słynnej „czarnej armii”) i poczty magnatów węgierskich. Właśnie w tym okresie, część Raców przywdziewają pancerze i stają się *de facto* nowym, lecz spokrewnionym z lekkimi Racami rodzajem jazdy – husarzami. Podobni do Raców jeźdźcy – *stradioci*, też wywodzące się z Bałkanów przebywali w służbie Republiki Weneckiej i króla Francji.

W II poł. XV i na pocz. XVI w. Królestwo Węgier było przedmiotem systematycznej agresji osmańskiej. Jazda racka i husarska była dość skutecznym narzędziem w walce z Turkami, więc tamtejsi Jagiellonowie mieli żywy interes do podobnych formacji i pragnęli mieć jak najwięcej podobnej taniej i skutecznej jazdy. Uchwała węgierskiego sejmiku w Budzie z 1 lutego 1492 roku zobowiązywała tamtejszą szlachtę do wystawiania z 20 gospodarstw chłopskich jednego jeźdźcy w pancerzu, z krótką włócznią, tarczą i łukiem. Kolejny dekret węgierskiego króla Władysława II z 1498 r. używa już terminu *huszaronem* w stosunku do jeźdźców, których miała wystawić szlachta z południowych komitatów królestwa, najbardziej narażonych na turecką ekspansję, a do tego gęsto zaludnionych bałkańskimi wygnańcami. W myśl postanowienia, szlachta miała wyposażyć z 24 gospodarstw jednego husarza w pancerzu, hełmie, z tarczą i włócznią. T. Grabarczyk, „*Po racku...*”, s. 117–118; M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość...*, t. 1, s. 49–51; Idem, *W służbie polskiego króla...*, s. 205–208; W. Hucul, *Zachodnioeuropejskie korzenie husarii orszańskiej*, „Biblioteka Epoki Nowożytnej” 2016, nr 3, s. 54; Idem, *Озброєння і тактика гусарської*

Turcy, zaś wkład Węgrów polegał na doposażeniu ich w elementy uzbrojenia ochronnego, w tym tarczy z wycięciem pod kopię¹⁴⁵.

Z uwagi na to, że w tym czasie zarówno Węgry, jak i Królestwo Polskie i WKL znajdowały się pod berłem Jagiellonów, a dwory w Krakowie i Wilnie utrzymywały ścisłe kontakty z Budą, to nic dziwnego, że na przełomie XV i XVI w. Racowie i husarzy pojawili się w Polsce i na Litwie, a z wojskiem zaciężnym również na Rusi i Podolu¹⁴⁶. Na takie pochodzenie tej kategorii jeźdźców zwrócił już uwagę Marcin Bielski w swojej *Sprawie rycerskiej* z 1569 r.¹⁴⁷

Jeźdźcy ci trafiali do Polski z dwoma typami armatur – pierwszej, tzw. rackiej, czyli lekkiej, bez uzbrojenia ochronnego oraz drugiej, tzw. husarskiej, cięższej, w skład której wchodził pancerz i hełm, która była efektem przemian jakie zaszły w ekwipunku rackim na Węgrzech. Dlatego rozumiejąc umowność terminów „Rac” i „husarz” oraz ich równoległe występowanie w tych że samych oddziałach i pocztach (np. M. Plewczyński stosuje sformułowanie „racka husaria”) zdecydowałem na potrzeby naszego badania – zgodnie z Bielskim¹⁴⁸ i Plewczyńskim¹⁴⁹ – nazywać formalnie jeźdźców zupełnie lekkozbrojnych z tarczami i bronią drzewcową „Racami” lub „jazdą racką”, zaś jeźdźców z takim zestawem uzbrojenia, lecz dodatkowo z uzbrojeniem ochronnym osłaniającym tułów (nie chodzi tu o kaftany pikowane) – „husarzami”.

Co do taktyki użycia obu formacji są dwa poglądy. Pierwszy (lansowany przez W. Hucuła) wskazuje, iż oba typy jazdy byli typami jazdy uderzeniowej i wbrew swej lekkości mogli stosować tradycyjne szarże rycerskie z pochyloną bronią drzewcową (*mounted shock combat*), lecz posiadając znacznie skromniejszy ekwipunek byli znacznie

кінноту у візуальних джерелах першої третини XVI ст., [в:] ІДЗ/1, с. 96–106. K. Pokojski, *Wielka Księga Husarii: barwa i broń, fenomen husarii, legendarne zwycięstwa*, Warszawa 2024, s. 22.

¹⁴⁵ M. Plewczyński, *W służbie polskiego króla...*, s. 208.

¹⁴⁶ В. Гуцул, *Озброєння і тактика...*, с. 103.

¹⁴⁷ *Racy albo Raucy (Słowacy to byli z Rasciej, z Ruskiego narodu), ci napierwej do nas wnieśli obyczaj służby żołnierskiej na Podole, z drzewem a z tarczą jeździeć, jeszcze za Loisza, potem za Władysława królów polskich i węgierskich, którzy czynili z Litwą za króla Loisza, a z Tatary za Władysława królów, od granic, potem naszymi Polacy od nich obaczyli ich sprawę służąc z nimi, bo przedtem z kuszami jeździli, a z rochatynami, które po prawej stronie pole siebie włóczyli jednym końcem po ziemi, a drugi na łęku zawiesił, przeto je zwali włócznie od włóczenia; od tegoż czasu ich obyczajem jeżdżą ku potrzebie wojennej z drzewem a z tarczą, porzuciwszy kusze, odprawiwszy Race, którzy szkody swoim czynili, sami żołnierską służbę przyjęli; po sześci złotych na koń na ćwierć roku im płacono, i szkody końskie według rejestru jako którego pisano, to jest: strzelczy siedm złotych, kopienczy piętnaście, tureckie trzydzieści.* M. Bielski, *Sprawa rycerska*, [w:] *Archiwum domowe do dziejów i literatury krajowej*, wyd. K. W. Wójcicki, Warszawa 1856, s. 334–335.

¹⁴⁸ *Racy [...] ci najpierwej do nas wnieśli obyczaj służby żołnierskiej na Podole z drzewem a tarczą jeździeć; [Niemcy] stroją się po usarsku w pancerzach z tarczą a z drzewem na prędkie potkanie.* M. Bielski, *Sprawa rycerska...*, s. 325, 335.

¹⁴⁹ M. Plewczyński, *W służbie polskiego króla...*, s. 216–218.

mobilniejsi od zachodniej jazdy kopijniczej. Dodatkową osłonę podczas szarż zapewniała im asymetryczna tarcza typu węgierskiego¹⁵⁰. Drugi pogląd przedstawia M. Plewczyński, który zgadza się z przełamującą się funkcją średniozbrojnych husarzy, lecz jest ostrożny w przypisywaniu takiej roli nieopancerzonym racom, częściej stosujących luźne uderzenia drzewkami, zamiast uderzenia rycerskiego¹⁵¹.

Większość przebadanych przedstawicieli „obyczaju rackiego”, których w obronie potocznej w 1498 i 1501 r. było 322 przypadków, (15,7% od liczby zaciężnych, 93,6% od liczby Raców) występowała bez uzbrojenia ochronnego, więc rejestry zawierają informacje jedynie o tarczach i drzewkach (**Typ 1**, zob. Tab. 34). Z takim zestawem występowało 218 żołnierzy. W 1498 r. 100 jeźdźców Wacława Kamienieckiego i Ferencza była *omnes cum tarcze et drzewcze* (oprócz jednego jeźdźcy bez tarczy). W 1501 r. podobnych jeźdźców było w rotach: P. Chodeckiego – 22; Krzeczowskiego – 5; Strusia – 21; Giebułtowskiego – 15; Węgorzewskiego – 1; Krezy – 23; Wałki – 30; Kamienieckiego – 1¹⁵². Do nich należy doliczyć 104 żołnierzy, których uzbrojenie było opisane jako *husarskye*, co znaczyło z tarczem i drzewem, lecz bez zbroi, w przypadku kiedy inne husarze występowali w zbrojach i po husarsku. W 1501 r. tacy jeźdźcy służyli w rotach Jana Strusia – 44 i rocie Piotra Oleskiego – 60¹⁵³. Można domniemywać, iż podstawowym ubiorem w tym typie armatury byli kaftany, podobne do wyobrażonych na obrazie Bitwa pod Orszą, lecz w zwykłej, nie paradnej, wersji oraz wysokie czarne kapelusze filcowe z pierzastymi szkofiami¹⁵⁴.

Jak zaznacza M. Plewczyński, zwykły rac w boju mógł nosić kaftan skórzany lub lniany pikowany, który chronił przed cięciami szabel i mieczy¹⁵⁵. Materiały rejestrów z 1501 r. tylko częściowo potwierdzają tę hipotezę, bowiem tylko niewielka część raców przywdziewała pikowane kaftany-kabaty (**Typ 2**) lub jakąś inną ich odmianę – kabaty *walaszkie* (wołoskie). W zwykłych kabatach opisano 5 jeźdźców (rota P. Chodeckiego – 1; Krzeczowskiego – 2; Strusia – 2), zaś w wołoskich 8 (rota P. Chodeckiego – 1;

¹⁵⁰ W. Hucul, *Zachodnioeuropejskie korzenie husarii...*, s. 58.

¹⁵¹ M. Plewczyński, *W służbie polskiego króla...*, s. 217–218.

¹⁵² O. 85, sygn. 3, k. 16; sygn. 5, k. 20–24v, 29v, 30v, 31, 34v–42v, 64v, 67v, 69–69v, 83, 117–117v, 118v–119, 120, 120v–121, 123–124v, 130v.

¹⁵³ Bez zbroi, w przypadkach kiedy inne husarze występowali w zbrojach i po husarsku. O. 85, sygn. 5, k. 35–37, 38, 39, 39v–40v, 103v–110, 111v–112.

¹⁵⁴ O „paradności” Raców orszańskich: M. Plewczyński, *W służbie polskiego króla...*, s. 217, przyp. 48.

¹⁵⁵ M. Plewczyński, *W służbie polskiego króla...*, s. 217.

Oleskiego – 6; Krezy – 1)¹⁵⁶. Jeden pocztowy w kabacie z pocztu Wojciecha Buczackiego (rota Strusia) miał tarczę i rohatynę (**Typ 3**)¹⁵⁷.

W bardzo małej liczbie występowali też racowie z przyłbicami (**Typ 4**). Sama obecność hełmu na wyposażeniu nie pozwala nam zakwalifikować ich do husarzy. Takich żołnierzy było trzech (w rocie Jana Strusia, 2 w poczcie rotmistrzowski, oraz towarzysz Wacław Zamoszki)¹⁵⁸.

Zasadniczo racowie uzbrojeni byli w drzewka (lekkie kopie) to kilku jeźdźców tej kategorii posługiwało się inną bronią drzewcową. W rocie Strusia 3 konnych miło tarcze i rohatyny (**Typ 5**). Byli to towarzysz Andrejko oraz pocztowi Iwanka Zedrannykowycza (*Szedrannykowycza*) i Kożuchowskiego¹⁵⁹. W tejże rocie służył pocztowy wyżej wspomnianego Wojtka Buczackiego z tarczem i włócznią (**Typ 6**)¹⁶⁰. Przypadek jeźdźców podolskich jest potwierdzeniem tezy M. Plewczyńskiego o tym, iż „przyjęcie tego typu [*rackiej* – O.H.] formacji ułatwiały bez wątpienia tradycje lekkiej jazdy litewsko-ruskiej”¹⁶¹.

Ostatnim żołnierzem, którego możemy zaliczyć do jazdy *rackiej* był pocztowy Feliksa Zamoszkiego z omawianej rotacji Jana Strusia. Żołnierz ten miał łuk, tarczę i drzewo (**Typ 7, husarskie**)¹⁶². Taki zestaw uzbrojenia dla danego okresu był nietypowy dla jazdy polskiej (0,04% w skali ogółu zaciężnych), lecz charakternym dla jeźdźców tatarskich lub Serbów z połowy XV w.¹⁶³.

Najcenniejszym źródłem ikonograficznym do historii polskiej jazdy *rackiej*, jest bez wątpienia obraz *Bitwa pod Orszą*. Nieznany malarz był na tyle zafascynowany lekką jazdą, iż zupełnie zapomniał o istnieniu husarzy wyposażonych w przyłbice i pancerze, na barkach którego spoczęło zwycięstwo wojska jagiellońskiego¹⁶⁴.

¹⁵⁶ O. 85, sygn. 5, k. 22v, 23, 29v, 31, 41, 109, 109v, 110v, 117.

¹⁵⁷ *kabath tarcz rohatyna*. O. 85, sygn. 5, k. 41.

¹⁵⁸ *tarcz drzewcze przelbyczq*. O. 85, sygn. 5, k. 34v.

¹⁵⁹ O. 85, sygn. 5, k. 41v.

¹⁶⁰ *tarcz włocznyq*. O. 85, sygn. 5, k. 41.

¹⁶¹ M. Plewczyński, *W służbie polskiego króla...*, s. 216.

¹⁶² *luc husarskye*. O. 85, sygn. 5, k. 36.

¹⁶³ M. Plewczyński przytacza fragment z listów Zdenka z Šternberka o Racach siejących postrach w wojnach Korwina z królem czeskim Jerzym z Podiebradu *na małych, ale szybkich koniach podbiegali bez zbroi z drewnianymi tarczami, łukami i kopiami, chwyтали nieprzyjaciół, po czym odrąbywali im głowy, za co dostawali zamiast żołdu po złotym od każdej głowy*. M. Plewczyński, *W służbie polskiego króla...*, s. 208.

¹⁶⁴ M. Plewczyński, *W służbie polskiego króla...*, s. 221–222.

Racowie i stradioci odegrali istotną rolę w rozwoju lekkiej jazdy w Europie, zapoczątkowując trend, który doprowadził do uczynienia jej kluczowym elementem wszystkich armii kontynentu przez kilka kolejnych stuleci¹⁶⁵.

Tabela 34. Typy armatur rackich występujących w wojsku zaciężnym

Formacja	Kategoria	Typ 1			Typ 2			Typ 3			
Zaciężni	Racowie										
2072	344										
Żołnierzy	Racowie										
3283	344										
Zestaw w źródle		Tarcza, drzewko(<i>huszarskye</i>)			Kabat, tarcza, drzewko			Kabat, tarcza, rohatyna			
Formacja		l.	% og.	% k.	l.	% og.	% k.	l.	% og.	% k.	
Zaciężni		322	15,5%	94%	13	0,6%	4%	1	0,05%	0,3%	
Razem		322	9,8%	94%	13	0,4%	4%	1	0,03%	0,3%	
Typ 4		Typ 5			Typ 6			Typ 7			
											
Przyłbica, tarcza, drzewko		Tarcza, rohatyna			Tarcza, włócznia			Łuk, <i>huszarskye</i>			
l.	% og.	% k.	l.	% og.	% k.	l.	% og.	% k.	l.	% og.	% k.
3	0,14%	0,9%	3	0,14%	0,9%	1	0,05%	0,3%	1	0,05%	0,3%
3	0,09%	0,9%	3	0,09%	0,9%	1	0,03%	0,3%	1	0,03%	0,3%

Legenda:

% og. – procent od liczby ogólnej kombatantów

% k. – procent wewnątrz kategorii.

Źródło: opracowanie własne na podstawie O. 85, sygn. 3, 5.

¹⁶⁵ W. Sarnecki, D. Nicolle, *Armie średniowiecznej Polski (966–1500)*, tłum. K. Ziółkowski, Osprey, Oświęcim 2018, s. 38.

4.2.4.4. Husarze

Jeźdźcy uzbrojeni na sposób husarski pojawiają się na kartach rejestrów popisowych najpóźniej w 1498 r. Fragment artykułów Władysława II, króla Węgier i Czech dokładnie wskazują, na co miałyby się składać armatura husarza, a więc była to tarcza (*scutum seu clypeum*), włócznia (*lancea*), pancerz (*lorica*) i hełm (*cassidem, galeam*)¹⁶⁶. Jak zaznacza historyk, za pierwszego husarza odnotowanego w rejestrach polskich wojsk zaciężnych, można uznać żołnierza z roty Aleksandra Sewera o imieniu Kalbel (o jeszcze niżej). Jego zestaw uzbrojenia bardzo przypominał ekwipunek ze wspomnianych wyżej zaleceń Władysława II¹⁶⁷.

Trzy lata później husarze stanowili już 6% zaciężnych jeźdźców w obronie potocznej (123 zbrojnych), co świadczyło o tym, że nowy rodzaj jazdy sprawdzał się w warunkach południowo-wschodniego teatru działań wojennych¹⁶⁸. Zaczęto wydawać też listy przypowiednie, jak np. dla rotmistrza Henryka Michowskiego na zaciąg rot mieszanych w których 200 koni z jeźdźcami starszego typu (*armatos*), którzy mieli dostawać po 10 fl., i 100 koni z jeźdźcami nowszego typu (*sextarios*) po 6 fl.¹⁶⁹ Z kolei hetman Stanisław Chodecki dostał list przypowiedni na zaciąg od razu 300 *sextarios*¹⁷⁰.

Za pierwszego husarza w chorągwi nadwornej można uznać jeźdźcę z pocztu dworzanina Drabiny, wpisanego do księgi rejestrów 14 sierpnia 1498 r. Jego uzbrojenie składało się z pancerza, tarczy i drzewa¹⁷¹. Tak jak w przypadku jeźdźców rackich i łuczników konnymi, można przyjąć, iż w kolejnych latach husarze wchodzili w skład chorągwi nadwornej stacjonującej na ziemiach ruskich, lecz specyfika sporządzania rejestrów w pierwszych dwóch dekadach XVI w. tego nie potwierdza.

Dla potrzeb naszego badania, armatury jeźdźców średniozbrojnych z tarczami i drzewami można podzielić na 8 typów (zob. Tab. 35):

- Typ 1–3: armatury żołnierzy w zbrojach i hełmach;
- Typ 4–6 armatury żołnierzy posiadających ochronę tułowia (pancerze, kirysy);
- Typ 7–8 rzadko spotykane armatury.

¹⁶⁶ *unum husaronem scutum seu clypeum, nec non lanceam, lorica et cassidem sive galeam habentem [...] dare teneantur*. Cyt. za T. Grabarczyk, „Po racku...”, s. 122.

¹⁶⁷ T. Grabarczyk, „Po racku...”, s. 122; Idem, *Uzbrojenie w konnej rocie Aleksandra Sewera...*, s. 446.

¹⁶⁸ O. 85, sygn. 5.

¹⁶⁹ List przypowiedni z dnia 2 sierpnia 1501 r. MK, sygn. 17, k. 225v; MRPS, t. 3, nr 3–4.

¹⁷⁰ List przypowiedni z tegoż dnia. *Ibidem*.

¹⁷¹ J. Kałużny, *Uzbrojenie...*, s. 32.

Zasilanie szeregów polskiej jazdy w jeźdźców uzbrojonych na sposób husarzy, nie sprowadzało się do zaciągu tak wyposażonych jeźdźców z południa Europy. Tak wyposażonych jeźdźców starano się pozyskać angażując w szeregi obrony potocznej żołnierzy w zbrojach strzelczych z *huszarskim* uzbrojeniem lub wprost z tarczą i drzewem (**Typ 1**). Takie zestawy możemy obserwować w rotach Jana Krzeczowskiego – 4 przypadki; Jana Strusia – 1; Piotra Oleskiego – 4; Mikołaja Krezy – 1¹⁷². W taki sposób uzyskiwano „najcięższy” typ husarzy, porównywalny do husarii z okresu batoriańskiego¹⁷³.

Bardziej tradycyjnie dla swego okresu prezentowali się żołnierze w pancerzach, obojczykach, przyłbicach z tarczami i drzewami (**Typ 2**). Nie było ich wielu, bowiem tylko 3 – w rocie Strusia – 2 (poczet Jakuba Długosza) i u Waśki – 1 (poczet rotmistrzowski)¹⁷⁴. Natomiast typowych husarzy znanych z czasów obertyńskich (p. t. d. p.) w przyłbicach, pancerzach z tarczami i drzewem¹⁷⁵ (**Typ 3**) w 1501 r. odnotowano tylko 1, i był nim żołnierz z rotacji Krezy (poczet Alberta Czeremieńskiego, przy czym sam towarzysz był strzelcem w zbroi strzelczej)¹⁷⁶. Bez względu na to z jakim typem uzbrojenia husarskiego mamy do czynienia, pozostają niejasne, jaki rodzaj przyłbic nosili ci jeźdźcy. Najprawdopodobniej jednak, nie były to hełmy zamknięte z ruchomą osłoną, lecz były to przyłbice-misiurki, lekkie i nie ograniczające pole widzenia¹⁷⁷.

Zdecydowana większość husarzy w badanym okresie nie nosiła hełmów, a jedyną ich osłoną ciała był pancerz, najprawdopodobniej kolczuga. Bardzo rzadko sięgano również po obojczyki, które odnotowano dwukrotnie (**Typ 4**). W taki sposób uzbrojony był jeden z pocztowych P. Chodeckiego oraz towarzysz Wojtek Buczański z rotacji Jana Strusia¹⁷⁸.

100 husarzy (81% w kategorii husarzy i 4,9% od ogółu zaciężnych) miało na sobie pancerze (**Typ 5**). W 1501 r. takich husarzy było w rotach P. Chodeckiego – 1; Krzeczowskiego – 40; Giebułtowskiego – 1; Węgorzewskiego – 1; Oleskiego – 42; Krezy

¹⁷²Pocztowy Jurka Jabłonowskiego w rocie Krzeczowskiego: przekreślone „pancerz”, napisane *szbroja strzelczą huszarskye*; lub Strusiowy towarzysz *Johannes Glowacz* [...] *szbroja huszarskye*. O. 85, sygn. 5, k. 30, 31, 31v, 35v, 106, 108v, 109, 119v.

¹⁷³M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość...*, t. 2, s. 34.

¹⁷⁴O. 85, sygn. 5, k. 37v, 123.

¹⁷⁵Z. Spieralski, *Kampania obertyńska...*, s. 38.

¹⁷⁶O. 85, sygn. 5, k. 117v.

¹⁷⁷T. Grabarczyk, *Rota Mikołaja Sieniawskiego z 1557 roku*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologica” 2021, nr 36, s. 349.

¹⁷⁸O. 85, sygn. 5, k. 20, 41.

– 3; Waśni – 4¹⁷⁹. Do nich można doliczyć jeszcze 8 jeźdźców z roty Kamienieckiego, z pocztu Kbarmuta (*Kbarmuth*) uzbrojenie których opisano formułą *octo loricas hz*, co można interpretować jako osiem pancerzy, *huszarskye* (czyli tarcza i drzewko)¹⁸⁰. Właśnie takich husarzy, w służbie węgierskiej opisywał M. Bielski: [...] *są ludzie lekko zbrojni w pancerzach z tarczą a z drzewem, na koniach równych jeżdżą zwłaszcza usarze, ci się potkają z nieprzyjacielem dobrze zewszego skoku*¹⁸¹.

Rzadko, ale też sięgano po same płytowe kirysy (*plachy*, **Typ 6**). Wyposażonych w nie było 6 jeźdźców: napierśnik i napiecznik, tarcz i drzewce (w rocie Krzeczowskiego – 2; Oleskiego – 3, Krezy – 1)¹⁸².

Wracając do początków dziejów husarii na gruncie polskim, należy raz jeszcze przywołać żołnierza imieniem Kalbelu z roty Aleksandra Sewera. Ów żołnierz miał na sobie hełm typu *pekihube*, czepiec kolczy (*hunczkop*), pancerz, rękawicę pancerne (*plechowicze*) i miał tarcz i drzewce (**Typ 7**). Opisanie całego zestawu pisarz podsumował krótko: *po hussarsku*¹⁸³.

Do ostatniego typu armatur husarskich (**Typ 8**) odnoszę żołnierzy w bechterach. Jest to dość ryzykownie, ponieważ nie mamy pewnych informacji, iż w badanym okresie husarzy stosowali ten wartościowy element uzbrojenia. Informacje o bechterach w wojsku polskim pochodzą z rejestru strat oddziałów obrony potocznej sporządzanych po przegranej bitwie sokalskiej 1519 r. Odnotowano tam między innymi utratę 4 bechterów (kwota odszkodowania za jeden wynosiła 3 fl.). Natomiast pancerzy wówczas stracono 237 (kwota odszkodowania za pancerz wynosiła 2 fl.)¹⁸⁴. Różnica w liczbie utraconych bechterów i pancerzy jednoznacznie pokazuje na zdecydowanie większą popularność tych ostatnich wśród żołnierzy obrony potocznej w tym czasie. Okazuje skalę zjawiska. Choć, w bechterach mogli występować również strzelcy, to biorąc pod uwagę, że

¹⁷⁹ O. 85, sygn. 5, k. 23, 41, 29–32v, 67, 77, 103, 105v–111v, 118, 119, 120, 123v, 124v.

¹⁸⁰ O. 85, sygn. 5, k. 128.

¹⁸¹ M. Bielski, *Sprawa rycerska...*, s. 326.

¹⁸² O. 85, sygn. 5, k. 30, 31v, 105v, 106v, 111, 119v.

¹⁸³ O. 85, sygn. 3, k. 10. T. Grabarczyk, „*Po racku...*”, s. 122; Idem, *Uzbrojenie w konnej rocie Aleksandra Sewera...*, s. 446.

¹⁸⁴ Bechtery zostali utracone w poczcie Mikołaja Bialackiego (poczet 5-konny, w tym poczcie stracono również rusznicę i 4 konie), Jarosza Ciołkowskiego (stracono wszystkie 3 konie strzelcze), 2 bechtery i 10 pancerzy w poczcie rotmistrza Jakuba Strusia (stracono również 17 z 20 koni – 2 kopijniczych i 15 strzelczych). O. 86, sygn. 7, k. 120, 152v, 156–156v; sygn. 12, k. 1, 5v.

większość jazdy polskiej pod koniec naszego badania stanowili husarze i racowie, to najprawdopodobniej korzystali z nich właśnie husarze¹⁸⁵.

Jak widać, przyjęcie bałkańsko-tureckiej tradycji lekkiej jazdy i połączenie jej z własną tradycją rycersko-kopijniczą skutkowało w kolejnych latach rozwojem niezwykle przydatnej i skutecznej w boju formacji husarzy. Jak to ujął Kuba Pokojński – „husaria nie jest tworem czysto polskim, ale to właśnie w Polsce w wyniku długotrwałej ewolucji osiągnęła swoją szczytową formę”¹⁸⁶.

¹⁸⁵ M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość...*, t. 1, s. 53.

¹⁸⁶ K. Pokojński, *Wielka Księga Husarii: barwa i broń, fenomen husarii, legendarne zwycięstwa*, Warszawa 2024, s. 18.

Tabela 35. Typy armatur husarskich występujących w wojsku zaciężnym

Formacja	Kategoria	Typ 1			Typ 2			
Zaciężni	Husarze							
2072	123							
Żołnierzy	Husarze							
3283	123							
Zestaw w źródle		Zbroja strzelcza, tarcz i drzewo (<i>huszarskye</i>)			Przyłbicam pancerz, obojczyk, <i>huszarskye</i>			
Formacja		l.	% og.	% k.	l.	% og.	% k.	
Wojsko zaciężne		10	0,5%	8,1%	3	0,1%	2,4%	
Typ 3		Typ 4			Typ 5			
								
Przyłbica, pancerz, tarcz, drzewo		Pancerz, obojczyk, tarcz, drzewo			Pancerz, tarcz, drzewce			
l.	% og.	% k.	l.	% og.	% k.	l.	% og.	% k.
1	0,05%	0,8%	2	0,1%	1,6%	100	4,8%	81,3%
Typ 6		Typ 7			Typ 8			
								
Kirys, tarcz, drzewo		Pekelhube, czepiec, pancerz, rękawice, tarcz, drzewo			Bechter, domniemany tarcz i drzewo			
l.	% og.	% k.	l.	% og.	% k.	l.	% og.	% k.
6	0,3%	4,9%	1	0,05%	0,8%	4	0,2%	3,3%

Legenda:

% og. – procent od liczby ogólnej kombatantów

% k. – procent wewnątrz kategorii.

Źródło: opracowanie własne na podstawie O. 85, sygn. 2–5; AE; T. Grabarczyk, *Jazda...*, s. 101–103, tab. 2.

4.2.4.5. Jeźdźcy kozackie lub wołoskie

Jak zaznacza M. Plewczyński „już od 1520 r. istniał w wojsku koronnym nowy rodzaj lekkiej jazdy zwanej kozacką”¹⁸⁷. Do „obyczaju kozackiego” M. Plewczyński oraz Bartosz Głubisz zaliczają żołnierzy uzbrojonych w łuk i rohatynę, później uzupełnianych pancerzami i przyłbicami-misiurkami¹⁸⁸.

Jak zaznacza badacz, już w 1511 roku pojawiają się pierwsze wzmianki o jeźdźcach z obrony potocznej o przydomkach „Kozak”. W księdze żołdu za lata 1510–1511 (*Regestrum omnium servilium Anno Domini 1511 in terris Russiae servientium*) jest odnotowany *Stanislaus Cozak* (poczet 3-konny)¹⁸⁹. W kolejnej księdze za okres 1511–1512 dla zgrupowania jazdy (*Regestrum sexigentorum equorum*) strażnika polnego koronnego i starosty generalnego podolskiego Stanisława Lanckorońskiego z lat 1511–1512 jest wymieniony towarzysz Jan Kluszeński Kozak (poczet 3-konny) oraz inny nieznany Kozak (poczet 1-konny)¹⁹⁰. W tejże księdze znajdziemy Stanisława Ruska z dopiskiem *Kozak*, z pocztem 2-konnym, co świadczy o miejscowym ruskim pochodzeniu żołnierza (być może był to ten sam wyżej wymieniony Stanisław Kozak)¹⁹¹. Z kolei w księdze żołdu z 1511 r. (*Expedicio servilium antiquorum...*) odnotowano, iż w ok. 24 sierpnia 1511 r. w Kamieńcu Podolskim żołd w wysokości 2 fl. na konia pobrał wyżej wzmiankowany Stanisław Kozak (z 3-konnym pocztem)¹⁹². M. Plewczyński uważa, iż ów Kozak służył w rocie Rusinów Jana i Andrzeja Boratyńskich¹⁹³. W 1519 r., jest odnotowany *Cozaczek* służący na 1 koniu (z tego tytułu otrzymał 3fl. żołdu)¹⁹⁴. Natomiast nie sposób jest opowiedzieć o tym w jakim rynsztunku występowały dani Kozacy.

W kolejnych dziesięcioleciach jeźdźcy uzbrojone po kozacku coraz częściej uczestniczyli w działaniach wojennych. Przykładem może być udział 300-konnej rotty kozackiej pod dowództwem Jakuba Secygniowskiego w wojnie z Krzyżakami w 1520 r. oraz obecność kozackich łuczników w straży białogrodzkiej Przecława Lanckorońskiego w 1528 r. W dalszych latach znaczenie jazdy uzbrojonej po kozacku w obronie potocznej

¹⁸⁷ M. Plewczyński, *W służbie polskiego króla...*, s. 129.

¹⁸⁸ Idem, *Uzbrojenie jazdy i piechoty polskiej w I poł. XVI w.*, [w:] *Technika a wojna X–XX w.*, red. P. Matusak, J. Piłatowicz, Siedlce 2000, s. 109; O jeździe kozackiej w latach późniejszych *vide*: B. Głubisz, *Jazda kozacka w armii koronnej 1549–1696*, Poznań 2016, s. 14.

¹⁸⁹ O. 85, sygn. 11, k. 95v.

¹⁹⁰ O. 85, sygn. 10, k. 19, 262; O. 86, sygn. 10, k. 19.

¹⁹¹ O. 85, sygn. 10, k. 106v.

¹⁹² RK, sygn. 42, k. 41v, 98.

¹⁹³ M. Plewczyński, *W służbie polskiego króla...*, s. 127.

¹⁹⁴ O. 86, sygn. 7, k. 2v, 136v.

wzrastało, co skutkowało reformą kozacką, która została przeprowadzona w latach 1545–1549¹⁹⁵.

Armatury 9 jeźdźców z rot Jana Strusia i Mikołaja Krezy można prawdopodobnie klasyfikować jako kozackie lub wołoskie, lub ich lżejszą odmianę, ponieważ żaden nie posiadał uzbrojenia ochronnego. Ich uzbrojenie umownie można przypisać do trzech typów (zob. Tab. 36). W rocie starosty chmielnickiego Jana Strusia w 1501 r. zostało spisanych 7 żołnierzy w kabatach, z łukami i rohatynami (**Typ 1**). Byli to towarzysze Kopyłowycz i ataman *Hyeron (Wathamam)*, żołnierz z pocztu Jołtucha oraz cały 3-konny poczet Tychona Zedrannykowycza (*Szedrannyk*)¹⁹⁶. Wymienieni z imienia żołnierze byli przedstawicielami miejscowej szlachty podolskiej służącej w chorągwi swego starosty. Byli to osadnicy, których osadzano na ziemiach przy zamkach podolskich, których mieli strzec. Stąd i ich status – ziemianie królewscy¹⁹⁷. Podobny zestaw uzbrojenia, tylko z drzewem (**Typ 2**) posiadał sam towarzysz Jołtuch (Jełtuch)¹⁹⁸. Jeszcze jeden żołnierz z roty Mikołaja Krezy (poczet Piotra Chwała) miał typowe uzbrojenie ofensywne – łuk ze strzałami i drzewo, lecz nie posiadał uzbrojenia ochronnego (**Typ 3**)¹⁹⁹.

Podsumowując rozważania o armaturach kozackich należy przytoczyć słowa M. Plewczyńskiego – „oryginalnym wkładem Kozaków w jagiellońską sztukę wojenną było więc połączenie dwóch elementów w uzbrojeniu – tatarskiego łuku i litewsko-ruskiej rohatyny”²⁰⁰. W rozpowszechnianiu nowego stylu walki w obronie potocznej pośredniczyła szlachta ruska z Wołynia i Podola²⁰¹, co potwierdza przypadek służby miejscowych klientów starosty chmielnickiego Jana Strusia w jego rocie zaciężnej. Jak widać, początki „obyczaju kozackiego” w obronie potocznej można przesunąć na sam początek XVI w. W dalszych latach znaczenie jazdy kozackiej rosło, a po tzw. reformie

¹⁹⁵ M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość...*, t. 1, s. 58; Idem, *W służbie polskiego króla...*, s. 128–129; A. Böldyrew, *In Search of the Specificity of Transformation in the Crown Army during the Reign of the Last Jagiellonians. Introduction to Cossack Arms and Armour*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae” 2020, t. 33, s. 125–132.

¹⁹⁶ O. 85, sygn. 5, k. 41v, 42.

¹⁹⁷ Jak zaznacza W. Mychajłowski, Jołtuch i Tychno występują w liście Strusia do króla od 21 września 1499 r., gdzie zostali określani mianem wiernych ziemian królewskich. *Listy i akta Piotra Myszkowskiego generalnego starosty ziem ruskich króla Jana Olbrachta*, wyd. A. Pawiński, Kraków 1898; B. Михайловський, *Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV-70-х роках XVI ст.*, Київ 2012, s. 236–238.

¹⁹⁸ *Yoltuch [...] kabath luc drzewce*. O. 85, sygn. 5, k. 41v. O rodzinie Jełtuchów *vide*: B. Михайловський, *Еластична спільнота...*, s. 237–238.

¹⁹⁹ *luc strzaly drzewce*. O. 85, sygn. 5, k. 119v.

²⁰⁰ M. Plewczyński, *W służbie polskiego króla...*, s. 135.

²⁰¹ *Ibidem*, s. 135.

kozackiej stała się liczną formacją średniozbrojną wspierającą na polu walki coraz ciężiej wyposażonych husarzy.

Tabela 36. Typy armatur jeźdźców uzbrojonych na sposób kozacki lub wołoski

Formacja	Kategoria	Typ 1			Typ 2			Typ 3		
Zaciężni	Jeźdźcy w/k									
2072	9									
Żołnierze	Jeźdźcy w/k									
3283	9									
Zestaw w źródle		Kabat, łuk, rohatyna			Kabat, łuk, drzewce			Łuk, strzały, drzewce		
Formacja		l.	% og.	% k.	l.	% og.	% k.	l.	% og.	% k.
Zaciężni		7	0,3%	78%	1	0,05%	11%	1	0,05%	11%

Legenda:

% og. – procent od liczby ogólnej kombatanów

% k. – procent wewnątrz kategorii

Źródło: opracowanie własne na podstawie O. 85, sygn. 5.

4.2.5. Miecznicy

Ostatnią grupą zbrojnych wspomnianych przez Ostroroga były tzw. *gladiatores*, czyli mieczownicy (w literaturze nazywani również szermierzami). Mieczownicy powinni byli posiadać hełmy i być uzbrojeni w miecze i tarcze (*Gladiator galeam, scutum et ensem habeat*)²⁰². Zatem ich jedynym uzbrojeniem zaczepnym była przyboczna broń sieczna.

Wśród zbrojnych uczestniczących w obronie ziem ruskich, do niewątpliwych mieczowników można zaliczyć tylko 40 osób, czyli 1,2% od liczby zbrojnych. Znajdziemy ich wyłącznie w szeregach pospolitaków-zastępców z Wielkopolski (39 osób, 13% od liczby wspomnianych pospolitaków). Natomiast żołnierzy z mieczami nie znajdziemy na kartach rejestrów wojsk zaciężnych oraz dworzan konnych. Nie musi to oznaczać, że tam ich nie było, gdyż każdy żołnierz musiał miecz lub szablę posiadać. Możliwe, że jakaś część mieczowników może się kryć w kategorii żołnierzy z uzbrojeniem ochronnym, ale bez kusz czy drzewek (zob. Tab. 39)²⁰³.

²⁰² J. Ostroróg, *Memoriał w sprawie uporządkowania Rzeczypospolitej*, tłum. A. Obrębski, Łódź 1994, s. 41; T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 62.

²⁰³ T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 62; J. Kałużny, *Uzbrojenie...*, s. 30.

Armatury mieczników z Wielkopolski nie odznaczają się różnorodnością. Samych typów-wariantów można wyliczyć 6 (zob. Tab. 37):

- **Typ 1:** mieczownik w zbroi z tarczą – 1 osoba (2,5% mieczowników). Do tego typu można zaliczyć konnego zastępcę „*armato cum gladio et scuto*”²⁰⁴.
- **Typ 2:** mieczownicy w zbrojach strzelczych – 1 osoba (2,5% mieczowników). W pocztach zastępców też był tylko jeden taki żołnierz (*cum gladio et armis sagittarium*)²⁰⁵.
- **Typ 3:** żołnierze w hełmach, pancerzach z mieczami. Takich było 2 (5 % od liczby mieczowników). Taki komplet miał Jan Kielczewski oraz bezimienny zastępca z Wielkopolski²⁰⁶.
- **Typ 4:** żołnierz z mieczem i w samym pancerzu (2,5% mieczowników)²⁰⁷.
- **Typ 5:** zbrojni w samych przyłbicach z mieczami – 3 osoby (7,5% mieczowników)²⁰⁸.
- **Typ 6:** pospolitacy z mieczami i tarczami. Do tej grupy zaliczyć należy 4 pospolitaków *cum gladio et scuto* (10% mieczowników)²⁰⁹.
- **Typ 7:** żołnierze z samymi mieczami (*cum gladio*) – 28 osób (72% mieczników). Zdarzało się, że na wojnę wysyłano również i takich żołnierzy uzbrojonych w samą broń sieczną²¹⁰. Pewnie, dany fakt można wyjaśnić tym, że w czasie kryzysu wysyłano do pospolitego ruszenia kogo tylko można. Dla porównania, w grupie zastępców z kaliskiego wysyłanych na wyprawę mołdawską 1497 r. takich mieczowników było 6, a w 1498 r. w celu odparcia najazdu tureckiego z poznańskiego i kaliskiego wysłano już 22 mieczowników²¹¹.

Należy zaznaczyć, że mieczownicy pod względem uzbrojenia zaczepnego były najslabiej uzbrojoną kategorią zbrojnych, a zważając na to, że ich większość (72%) na dodatek w ogóle nie posiadała uzbrojenia ochronnego, to była to najslabiej uzbrojona kategoria w jeździe polskiej w latach 1497-1498.

²⁰⁴ *equite armato cum gladio et scuto*. AE, nr 268.

²⁰⁵ *Mathiam familiarem suum in equo gnyady cum gladio et armis sagittarium*. AE, 491.

²⁰⁶ *nobilem Iohannem Kyelczewski in equo szywy in lorica, galea et cum gladio*. AE, nr 521, 616.

²⁰⁷ *equitem Martinum in equo wrony cum lorica et gladio*. AE, nr 584.

²⁰⁸ *przelbycza et gladio*. AE, nr 498, 524, 537.

²⁰⁹ *familiarem Thomam super equo cum gladio et scuto, cum tarcz et gladio*. AE, nr 270, 272, 275, 421.

²¹⁰ *equitem cum gladio*. AE, nr 273, 339, 361, 384, 406, 419, 453, 455, 462, 465, 472, 475, 487, 509, 518, 519, 530, 555, 558, 573, 589, 603, 634–636, 642, 649, 653c.

²¹¹ AE, s. XIII.

Tabela 37. Mieczownicy z wielkopolskiego pospolitego ruszenia w latach 1497-1498

Formacja	Kategoria	Typ 1			Typ 2			Typ 3			
Posp. rusz.	Miecznicy										
297	40										
Żołnierzy	Miecznicy										
3283	40										
Zestaw w źródle		Zbroja, miecz, tarcza			Zbroja strzelcza, miecz			Hełm, pancerz, miecz			
Formacja		l.	% og.	% k.	l.	% og.	% k.	l.	% og.	% k.	
Pospolite ruszenie		1	0,3%	2,5%	1	0,3%	2,5%	2	0,7%	5%	
Razem		1	0,03%	2,5%	1	0,03%	2,5%	2	0,06%	5%	
Typ 4		Typ 5			Typ 6			Typ 7			
											
Pancerz, miecz		Przyłbica, miecz			Miecz, tarcza			Miecz			
l.	% og.	% k.	l.	% og.	% k.	l.	% og.	% k.	l.	% og.	% k.
1	0,3%	2,5%	3	1%	7,5%	4	1%	10%	28	9%	72%
1	0,03%	2,5%	3	0,09%	7,5%	4	0,1%	10%	28	0,9%	72%

Legenda:

% og. – procent od liczby ogólnej kombatantów

% k. – procent wewnątrz kategorii

Źródło: opracowanie własne na podstawie AE.

4.2.6. Dziiryticy

Do żadnej ze znanych w ówczesnym wojsku polskim kategorii nie możemy przypisać ryszunku 10 jeźdźców zaciężnych (0,48% od ogólnej liczby jeźdźców zaciężnych, zob. Tab. 38). Według rejestrów popisowych z 1501 r., ich uzbrojenie zaczępe stanowiły jedynie strzały (*strąły*). Oczywiście, zbrojni ci posiadali jeszcze broń sieczną. Wśród zastępców z kaliskiego na wojnę 1497 r. odnotowano jeźdźca *cum equo bono et sagittis manualibus et armis*²¹². Czy zatem pisarze zastosowali słowo strzały (łac.

²¹² AE, nr 296, s. 111.

sagitta) do określenia krótkich oszczepów? Jan Szymczak przytacza wzmianki z ksiąg grodzkich lwowskich z 1448 r. i 1466 r., w których są mowa jest o *duas sagittas rāczne* oraz *sagittam manualem alias rāczną*, czyli małych oszczepach, a dokładniej dzirytach²¹³.

Tak wyposażonego żołnierza spotykamy w rocie Mikołaja Krezy (poczet Mikołaja Czronowskiego) w pancerzu, obojczyku, przyłbicy i z strzałami (**Typ 1**)²¹⁴. Dwaj kolejnych to żołnierze w pancerzu, obojczyku, ze strzałami (**Typ 2**) z roty tegoż Krezy – towarzysze Stanisław Klesztowski oraz towarzysze Jan Lipski z oddziału Jana Strusia²¹⁵. Najwięcej było żołnierzy w samych pancerzach ze strzałami – 5 (**Typ 3**): w rotach Strusia – 2 (poczty Mikołaja Duszy i Mikołaja Szaszyma); Oleskiego – 1 (poczet Andrzeja Lukońskiego); Waški – 2 (Rafał Małski i Zachar)²¹⁶. Ostatnia dwójka, to są żołnierze z tarczami i strzałami (**Typ 4**) z roty Strusia (poczet Wojciecha Buczajskiego) oraz roty Krezy (poczet Marcina Hyżeńskiego)²¹⁷.

Jeźdźcy – konni miotacze dzirytów, znani są z półwyspu iberyjskiego, gdzie występowali tzw. *jinete* (ang. *genetes*, hiszp. jeździec, od berberskiego *zenata*). Uzbrojenie i taktykę takich jeźdźców opisywał Charles Oman:

„Mieli wyposażenie na wpół mauretańskim stylu, z okrągłym stalowym kapeluszem, dużą tarczą, pikowaną przeszywanicą i dwoma długimi oszczepami, które ciskali w nieprzyjaciela dobrze celując, nawet w pełnym galopie. Ich taktyka nie polegała na zbliżeniu, lecz krążeniu wokół swych przeciwników oraz ich ciągłym nękanie, dopóki się nie wycofają lub nie złamią szyku, kiedy pojawi się szansa przypuszczenia szarży”²¹⁸.

Lub:

„Ich pancerz składał się tylko z niepełnego hełmu i kolczugi, a uzbrojenie z oszczepu (rzut byłby niemożliwy, gdyby żołnierza krępowały kirysy czy naramienniki). Koni nie chroniło żadne opancerzenie. Do XV wieku *jinete* zachowali okrągłe arabskie tarcze, chroniące przed wrogimi pociskami [...]. Ich taktyka polegała na opadnięciu

²¹³ AGZ, t. XIV, nr 2073; t. XV, nr 279. J. Szymczak, *Rycerz z bronią zaczepną*, Warszawa-Bellerive-sur-Allier 2017, s. 151, 219.

²¹⁴ *pancersz oboyczek przelbyczą strąly*. O. 85, sygn. 5, k. 116v.

²¹⁵ *pancersz oboyczek strąly*. O. 85, sygn. 5, k. 40, 118v.

²¹⁶ O. 85, sygn. 5, k. 38, 38v, 106v, 124.

²¹⁷ O. 85, sygn. 5, k. 41, 119.

²¹⁸ Ch, Oman, *Sztuka wojenna w średniowieczu*, t. 3, tłum. G. Smulka, Oświęcim 2015, s. 70.

wroga, zasypaniu go pociskami, rozproszeniu jego sił, jeśli szarżował w grupie, szarpaniu jego skrzydeł i nękanii atakami do momentu utraty przez niego sił lub porządku. *Jinete* po wyczerpaniu zapasu oszczepów sięgali po miecze i przechodzili do walki wręcz”²¹⁹.

Jak widać, dziirytnicy z obrony potocznej nie byłiby jedynymi tego rodzaju jeźdźcami w Europie. Nie ulega wątpliwości, że kwestia jeźdźców uzbrojonych w „strzały” (dziiryty) i broń sieczną wymaga prowadzenia dalszych badań.

Tabela 38. Armatury żołnierzy zaciężnych ze strzałami (umownymi dziirytami) w 1501 r.

Zaciężni			Ze strzałami			Żołnierzy			Ze strzałami		
2072			10			3283			10		
Typ 1			Typ 2			Typ 3			Typ 4		
											
Przyłbica, pancerz, obojczyk, strzały			Pancerz, obojczyk, strzały			Pancerz, strzały			Tarcz, strzały		
l.	%	% k.	l.	%	% k.	l.	%	% k.	l.	%	% k.
1	0,01%	10%	2	0,1%	20%	5	0,2%	50%	2		

Legenda:

% og. – procent od liczby ogólnej kombatantów

% k. – procent wewnątrz kategorii

Źródło: opracowanie własne na podstawie O. 85, sygn. 5

4.2.7. Żołnierze bez wzmianek o uzbrojeniu zaczepnym

Stosunkowo liczną i enigmatyczną grupą (389 osób, 12% od liczby zbrojnych) w wojsku były żołnierze spisani z samym uzbrojeniem ochronnym. W większości ich ekwipunek był porównywalny do tego jakim dysponowali żołnierze z drzewkami, lecz w odróżnieniu od ostatnich czasem korzystali też z tarcz. Jako główne uzbrojenie mogła służyć im kopia, która – jak wiadomo – była zasadniczo pomijana w rejestrach. Lecz nie jest wykluczone, że były to zwykli mieczownicy.

W badanej zbiorowości zbrojnych – biorących udział w obronie ziem ruskich, żołnierzy z uzbrojeniem ochronnym, ale bez wzmianek o zaczepnym można wyliczyć

²¹⁹ Ch. Oman, *Sztuka wojenna w XVI wieku*, t. 1, tłum. G. Smulka, Oświęcim 2015, s. 46.

341 osób, czyli prawie 12% od liczby kombatanów. Znajdziemy ich wyłącznie w szeregach jazdy obrony potocznej (341 osób, 17% zaciężnych jeźdźców). Natomiast nie znajdziemy ich na kartach rejestrów dworzan konnych. Fakt ten można wyjaśnić tym, że jakaś ich część może się kryć w kategorii żołnierzy w zbrojach strzelczych, przy których jednak nie zapisano kusz czy drzewek²²⁰.

Faktem jest to, że w rejestrach popisowych piętnastowiecznej jazdy zaciężnej zasadniczo pomijano broń sieczną oraz kopie rycerskie²²¹. Tak też było w rejestrach z 1501 r., które są podstawowym źródłem dla badania nad uzbrojeniem obrońców Rusi i Podola. W związku z powyższym, wszystkich zbrojnych mających na sobie uzbrojenie ochronne, ale nie posiadających broni drzewcowej lub strzelczej, można umownie zaliczyć lub do kategorii mieczowników lub do półkopijników z kopiami, gdyż lekkie drzewka w rejestrach z 1501 r. występowały masowo.

Armatury żołnierzy tych odznaczają się sporą różnorodnością, stwierdzono ich 22 warianty (zob. Tab. 39), które można zebrać w trzy główne typy:

- Typy 1–6: żołnierze z tarczami – 124 osób (36% w danej kategorii);
- Typy 7–14: żołnierze w hełmach i posiadających ochronę tułowia – 98 osób (29%);
- Typy 16–23: zbrojni tylko z ochroną tułowia lub innymi elementami uzbrojenia ochronnego – 119 osób (35%);

Najcięższym typem w danej kategorii jest **Typ 1**. Do niego należy uzbrojenie dwóch zaciężnych, składające się ze zbroi strzelczej i tarczy. Pierwszym był żołnierz z roty Jana Strusia (poczet Jana Święcowskiego). W jego przypadku zostało przekreślone słowo *plachy* i wpisane *szbroya streлча tarcz*. W rocie starosty przemyskiego i lwowskiego Krezy także służył żołnierz z takim zestawem²²².

Do **Typu 2** zaliczyć można 12 zaciężnych jeźdźców w pancerzach, obojczykach z tarczami (roty Piotra Chodeckiego – 9, Jana Strusia – 1, Mikołaja Krezy – 2)²²³. **Typ 3** różnił się od poprzedniego brakiem obojczyka – 13 żołnierzy (roty Jana Strusia – 6, Jakuba Morawca – 1, Piotra Oleskiego – 1, Mikołaja Krezy – 4, Waśki – 1)²²⁴. Pocztowy

²²⁰ T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 62; J. Kałużny, *Uzbrojenie...*, s. 30.

²²¹ T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 78.

²²² O. 85, sygn. 5, k. 39, 119v.

²²³ O. 85, sygn. 5, k. 20, 22v, 23, 23v, 24, 24v, 25, 35, 117, 119v.

²²⁴ O. 85, sygn. 5, k. 35, 35v, 37v, 38v, 39, 96v, 103v, 117, 119v, 120, 124.

Piotra Chwała z roty Krezy oraz towarzysza Jakub Zaporski z roty Jana Strusia mieli kirysy płytowe (*plachy*) i tarcze²²⁵. Wyłącznie *plach* oraz tarczę posiadał pocztowy Jakuba Szepyńskiego z roty tegoż Strusia²²⁶. Tych trzech żołnierzy zaliczamy do **Typu 4**.

Uzbrojenie ochronne, zwane kabatem posiadało 11 mieczowników z tarczami (**Typ 5**) z rot Piotra Chodeckiego (6 osób) oraz Strusia (5 żołnierzy)²²⁷. Najliczniejszym reprezentowanym typem jest **Typ 6**, do którego zaliczyć należy 76 konnych zaciężnych tarczowników z rot P. Chodeckiego – 13 (osób); Krzeczowskiego – 1, Strusia – 22; Giebułtowskiego – 25; Krezy – 7; Waśki – 3; Kamienieckiego – 5²²⁸.

Dość liczną kategorię tworzyli żołnierze w zbrojach (lub jej elementach) i hełmach, lecz bez tarcz. Najwięcej było żołnierzy w zbrojach strzelczych. Do **Typu 7** zaliczyć należy 76 zbrojnych, odnotowanych w rejestrach, w których występowali też strzelcy z kuszami. Zatem tych 76 nie mogło być kusznikami. Takich żołnierzy z obrony potocznej spotykamy w rotach Jana Buczackiego – 5; Piotra Chodeckiego – 10; Krzeczowskiego – 14; Jana Strusia – 17; Jana Hyńka – 4; Henryka Mykowskiego – 9; Giebułtowskiego – 5; Jakuba Węgorzewskiego – 1; Jakuba Morawca – 2; Mikołaja Krezy – 9²²⁹.

Mniej zamożni towarzysze mogli wyposażać swoich pocztowych w pancerze, obojczyki i hełmy (**Typ 8** – 5 przypadków). W ramach typu zmieniały się tylko hełmy. W przyłbicach popisano po jednym żołnierzu w rotach Strusia (poczet Jakuba Długosza); Giebułtowskiego (poczet Jana Krakowieckiego); Krezy (poczet Włodka Teżarowskiego)²³⁰. W łebce odnotowano pocztowego pana Kazimirskiego (rota Krezy)²³¹, zaś w szłomie (*szolomyecz*) towarzysza Szumlańskiego z roty P. Chodeckiego²³². Podobnymi zestawami, ale bez obojczyków dysponowało już więcej osób – 12 (**Typ 9**). Łebkę miał na głowie żołnierz Szymona Chlewickiego (rota Hyńka)²³³, przyłbicę czterech (rotы P. Chodeckiego, Morawca, Krezy, Waśki)²³⁴. W szłomach i pancerzach zapisali się na kartach historii rotmistrz Waśka Barynowski i

²²⁵ O. 85, sygn. 5, k. 38, 119v.

²²⁶ O. 85, sygn. 5, k. 34v.

²²⁷ O. 85, sygn. 5, k. 24, 24v, 25, 42, 42, 42v.

²²⁸ O. 85, sygn. 5, k. 20–131.

²²⁹ O. 85, sygn. 5, k. 3–120v.

²³⁰ O. 85, sygn. 5, k. 37v, 65, 119.

²³¹ O. 85, sygn. 5, k. 117.

²³² *Szumleyenszky* [...] *pancerz obojczyk szolomyecz*. O. 85, sygn. 5, k. 24.

²³³ O. 85, sygn. 5, k. 48v.

²³⁴ O. 85, sygn. 5, k. 25, 94, 119, 123.

dwóch jego pocztowych oraz żołnierz z rotty Węgorzewskiego (poczet Niedźwieckiego)
235.

W przyłbicy, napierśniku i napleczniku (**Typ 10**) odnotowano dwóch zbrojnych: w rocie Hynka (poczet Prandoty *Marsthowskiego*) oraz Oleskiego (towarzysz Jakub Borowski)²³⁶. Tylko jedną osobę odnotowano w hełmie, kirysie i z myszkami (**Typ 11**). Był to żołnierz z rotty Rożnowskiego (poczet Lasoty Brzostowskiego) z 1498 r.²³⁷.

Tak jak i w przypadku strzelców osobną grupą pod względem ilości elementów uzbrojenia ochronnego są żołnierze Sewera z 1498 r. Najcięższy garnitur posiadał Klaus *Welffel* (lub *Welssel*), który miał na sobie łebkę z czepcem kolczym, obojczyk, przedni i zadni *kusz* z przymontowaną do niego szorcą i taszkami. Ręce zaciężnego chroniły rękawy kolcze, zarękawia i rękawicę (**Typ 12**)²³⁸. Inny żołnierz, z pocztu Hanusza Rykpacha dysponował hełmem-pikelhubem, pancerzem, *kuszem* po pas z taszkami, obojczykiem, myszkami i rękawicami (**Typ 13**)²³⁹. Jeszcze dwaj zbrojni: trębacz z pocztu Rykpacha i towarzysz *Rayssynger* mieli na sobie hełmy – *Pikelhube*, *kusze*, obojczyki, myszki, szorce, rękawy i rękawice (**Typ 14**)²⁴⁰.

Do ostatniej podgrupy należą zaciężni bez hełmów. Trzech takich żołnierzy służyło w rocie Sewera, a ich tułowia były chronione skórzanymi kaftanami (*kuszami*), obojczykami, szorcami z taszkami, a ręce rękawami kolczymi, zarękawiami i rękawicami pancernymi (**Typ 15**)²⁴¹.

Niezbyt popularną wśród żołnierzy z tej kategorii była kombinacja kirysu i pancerza (**Typ 16**). Tylko jeden towarzysz z rotty Oleskiego, Mikołaj Czyżykowski, posiadał taki zestaw²⁴². Więcej było osób prezentujących połączenie pancerza i obojczyka (**Typ 17**, 9 przypadków). W rocie P. Chodeckiego było takich 4; Giebułtowskiego – 1; Morawca – 1; Mikołaja Krezy – 3²⁴³.

Przypadkowym był zestaw pancerza i rękawic pancernych (**Typ 18**, żołnierz z rotty Sewera, poczet Wolfganga Haussthausera), lecz w tym przypadku mamy do czynienia z

²³⁵ *pancerzs szolomyecz*. O. 85, sygn. 5, k. 78v, 123.

²³⁶ O. 85, sygn. 5, k. 50, 111v.

²³⁷ O. 85, sygn. 3, k. 54.

²³⁸ *zbroya przedni zadni kusz tassky myszky sorcz rukawy obuyczik hunskop lepka*. O. 85, sygn. 5, k. 7.

²³⁹ O. 85, sygn. 5, k. 5v.

²⁴⁰ O. 85, sygn. 5, k. 5v, 10v.

²⁴¹ O. 85, sygn. 5, k. 7, 7v.

²⁴² *plachy panczez*. O. 85, sygn. 5, k. 106.

²⁴³ O. 85, sygn. 5, k. 22v, 23v, 68v, 90, 118–119, 119v.

nieprzygotowaniem żołnierza do służby, gdyż brakujące uzbrojenie ochronne miał uzupełnić w Krakowie, co zresztą uczynił, jak wynika z adnotacji uczynionej przez pisarza²⁴⁴.

Najwięcej, bo 78 razy zostało odnotowane wyposażanie żołnierzy w same pancerze (**Typ 19**). Rotmistrz Buczacki dysponował trzema takimi jeźdźcami; P. Chodecki miał 5, Krzczowski – 8; Struś – 3; Giebułtowski – 30; Węgorzewski – 1; Oleski – 26; Waśka – 1; Kreza – 1²⁴⁵.

Dość zaskakująca jest informacja o tym, iż wbrew rozwojowi płatnerstwa i stopniowemu zmniejszeniu cen na zbroje płytowe, na przełomie XV i XVI w. odnotowujemy tylko nieliczne przypadki żołnierzy wyposażonych w kirysy lub same napierśniki. Mamy tylko dwa przypadki występowania wojowników w kirysie lub napierśniku (**Typ 20**) w szeregach obrony potocznej w 1501 r. Żołnierza w kirysie (*plachy*) znajdziemy w rocie P. Chodeckiego (poczet Skarbka), zaś w samym napierśniku (*plach*) w oddziale Oleskiego (poczet Morawickiego)²⁴⁶. Jak widać, na pograniczu bardziej ufano znacznie droższym pancerzom, dającym lepsze okrycie ciała przed wrogimi strzałami.

Spośród żołnierzy z rot P. Chodeckiego, Strusia i Oleskiego 24 spisano w samym kabacie²⁴⁷ lub kabacie wołoskim²⁴⁸ (16 i 8 przypadków, **Typ 21**). Ta miękka osłona ciała była lepszym rozwiązaniem niż brak jakiejkolwiek osłony ciała. W przypadku danych jeźdźców możemy również mieć sprawę z szablistami. Dość specyficzny zestaw uzbrojenia, czyli same szorce i rękawy kolcze zaprezentował żołnierz z rotacji P. Chodeckiego (poczet Jemielnickiego, **Typ 22**)²⁴⁹. Możliwie, ów wojownik posiadał również jakąś mięką osłonę typu przeszywanicy, co nie zostało odnotowane, lecz dawało możliwość przymocować rękawy do ramion.

²⁴⁴ *napacholku panczer a plachowicze wsatek zbroje ma wkrakowie dokupicz*. O. 85, sygn. 5, k. 9v.

²⁴⁵ O. 85, sygn. 5, k. 6–120.

²⁴⁶ O. 85, sygn. 5, k. 22v, 110v.

²⁴⁷ Roty P. Chodeckiego i J. Strusia. O. 85, sygn. 5, k. 22v, 23v–24, 25, 25v, 38, 42.

²⁴⁸ Roty P. Chodeckiego i P. Oleskiego. O. 85, sygn. 5, k. 22v, 23v, 24, 25, 109v, 110v.

²⁴⁹ *szorc rukawy*. O. 85, sygn. 5, k. 22.

Tabela 39. Armatury żołnierzy z uzbrojeniem ochronnym, ale bez uzbrojenia zaczepnego (um. półkopijników lub mieczowników)

Formacja	Kategoria	Typ 1			Typ 2			Typ 3		
Zaciężni	Półkop./miec z.									
2072	341									
Żołnierzy	Półkop./miec z.									
3283	341									
Zestaw w źródle		Zbroja strzeleca, tarcza			Pancerz, obojczyk, tarcza			Pancerz, tarcza		
Formacja		l.	% og.	% k.	l.	% og.	% k.	l.	% og.	% k.
Wojsko zaciężne		2	0,1%	0,6%	12	0,6%	3,5%	20	1%	6%
Razem		2	0,06%	0,6%	12	0,4%	3,5%	20	1%	6%
Formacja	Kategoria	Typ 4			Typ 5			Typ 6		
Zaciężni	Półkop./miec z.									
2072	341									
Żołnierzy	Półkop./miec z.									
3283	341									
Zestaw w źródle		Kirys (lub napierśnik), tarcza			Kabat, tarcza			Tarcza		
Formacja		l.	% og.	% k.	l.	% og.	% k.	l.	% og.	% k.
Wojsko zaciężne		3	0,1%	1%	11	0,5%	3%	76	3,7%	22%
Razem		3	0,1%	1%	11	0,3%	3%	76	2,3%	22%
Formacja	Kategoria	Typ 7			Typ 8			Typ 9		
Zaciężni	Półkop./miec z.									
2072	341									
Żołnierzy	Półkop./miec z.									
3283	341									
Zestaw w źródle		Zbroja strzeleca (w rotach z kuszami)			Hełm (przyłbica, łebka, szłom), pancerz, obojczyk			Hełm (galea, łebka, przyłbica, szłom), pancerz		
Formacja		l.	% og.	% k.	l.	% og.	% k.	l.	% og.	% k.
Wojsko zaciężne		76	3,7%	22%	5	0,2%	1%	10	0,5%	3%
Razem		76	2,3%	22%	5	0,2%	1%	10	0,3%	3%

Formacja	Kategoria	Typ 10			Typ 11			Typ 12		
Zaciężni	Półkop./miecz.									
2072	341									
Żołnierzy	Półkop./miecz.									
3283	341									
Zestaw w źródle		Kirys, przyłbica			Łebka, kirys, zarękawia			Łebka, ciepiec kolczy, kusz, obojczyk, szorce, taszki, rękawy, zarękawia, rękawice		
Formacja		l.	% og.	% k.	l.	% og.	% k.	l.	% og.	% k.
Wojsko zaciężne		2	0,1%	0,6%	1	0,05%	0,3%	1	0,05%	0,3%
Razem		2	0,1%	0,6%	1	0,03%	0,3%	1	0,03%	0,3%
Formacja	Kategoria	Typ 13			Typ 14			Typ 15		
Zaciężni	Półkop./miecz.									
2072	341									
Żołnierzy	Półkop./miecz.									
3283	341									
Zestaw w źródle		Pikelhube, kusz po pas, pancerz, taszki, obojczyk, zarękawia, rękawice			Pikelhube, kusz, obojczyk, szorce, rękawy, zarękawia, rękawice			Kusz, obojczyk, szorce, taszki, rękawy, zarękawia, rękawice		
Formacja		l.	% og.	% k.	l.	% og.	% k.	l.	% og.	% k.
Wojsko zaciężne		1	0,05%	0,3%	2	0,1%	0,6%	3	0,1%	0,9%
Razem		1	0,03%	0,3%	2	0,1%	0,6%	3	0,1%	0,9%
Formacja	Kategoria	Typ 16			Typ 17			Typ 18		
Zaciężni	Półkop./miecz.									
2072	341									
Żołnierzy	Półkop./miecz.									
3283	341									
Zestaw w źródle		Kirys, pancerz			Pancerz, obojczyk			Pancerz, rękawice pancerne		
Formacja		l.	% og.	% k.	l.	% og.	% k.	l.	% og.	% k.
Wojsko zaciężne		1	0,05%	0,3%	9	0,4%	2,6%	1	0,05%	0,3%
Razem		1	0,03%	0,3%	9	0,3%	2,6%	1	0,03%	0,3%

Typ 19			Typ 20			Typ 21			Typ 22		
											
Pancerz			Kirys lub napierśnik			Szorce, rękawy			Kabat, kabat <i>walaszki</i>		
l.	% og.	% k.	l.	% og.	% k.	l.	% og.	% k.	l.	% og.	% k.
78	4%	23%	2	0,1%	0,6%	24	1,2%	7%	1	0,05%	0,3%
78	2%	23%	2	0,1%	0,6%	24	0,7%	7%	1	0,03%	0,3%

Legenda:

% og. – procent od liczby ogólnej kombatantów

% k. – procent wewnątrz kategorii

Źródło: opracowanie własne na podstawie O. 85, sygn. 2–5; AE; T. Grabarczyk, *Jazda...*, s. 101-103, tab. 2.

4.3. Armatury piechoty

W badanym okresie w piechocie zaciężnej występowały cztery zasadnicze typy armatur: kopijnicza, pawężnicza, strzelcza i propornicza²⁵⁰. W przypadku strzelców z przełomu XV i XVI w., podstawową różnicą w ich uzbrojeniu był rodzaj broni ofensywnej – były to rusznice, kusze, a także choć bardzo rzadko – łuki. Z kolei w przypadku pieszych zastępców zmobilizowanych w ramach pospolitego ruszenia z Wielkopolski (zob. Tab. 41) w latach 1497–1498 oraz piechurów stanowiących eskortę wozów oraz woźniców (zob. Tab. 7) wysłanych z Rusi na wojnę z Zakonem Krzyżackim Krzyżaków w 1521 r. możemy mówić o dodatkowych armaturach, którymi były armatury pieszych kopijników lekkich, mieczowników, żołnierzy z bronią o żelźcu złożonym (halabardników, żołnierzy z glewiami czy widłami bojowymi), cepników oraz toporników (zob. Tab. 40).

²⁵⁰ T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna Królestwa Polskiego w XV wieku*, Łódź 2000, s. 180–190; A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 296–279.

Tabela 40. Armatury piechoty

L. p	Liczba	Formacja								Razem
		Piechota zaciężna		Piesi zastępcy z Wielkopolski		Straż wozów		Woźnicy		
1.	Liczba żołnierzy	4468		100		25		16		4609
2.	Liczba ludzi	4495		103		25		18		4641
3.	Nie uzbrojeni	21		3		—		2		25
4.	Liczba koni (wzmianek o koniach)	36		—		—		—		33
5.	Liczba wzmianek o uzbrojeniu	4363		545		46		17		4971
Kategoria/liczba armatur										
Kategoria		Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%	
7.	Kopijnicy ciężkie	460	10%	2	2%	—	—	—	—	462
8.	Kopijnicy lekkie	1	0,02%	28	28%	7	28%	2	13%	38
9.	Pawężnicy	287	6,3%	—	—	—	—	—	—	287
10.	Strzelcy ogółem	3612	81%	13	13%	12	48%	—	—	3637
11.	a) strzelcy z kuszami	1659	37%	13	13%	—	—	—	—	1672
12.	b) strzelcy z rusznicami	1809	40%	—	—	11	44%	—	—	1820
13.	c) strzelcy łucznicy	2	0,04%	—	—	1	4%	—	—	3
14.	Mieczownicy	—	—	49	49%	1	4%	9	56%	59
15.	Cepnicy	—	—	2	2%	—	—	1	6%	3
16.	Z żeleźcem złożonym	—	—	1	1%	3	12%	—	—	4
17.	Topornicy	—	—	4	4%	—	—	2	12,5%	6
18.	Propornicy	112	2,5%	—	—	—	—	—	—	112

Legenda:

*W tym 141 strzelec bez zaznaczonego uzbrojenia z rotty Macieja Polaka opisanej 13 lutego 1499 r. w Bełzie (O. 85, sygn. 4, k. 131–132). Stąd jest różnica w sumie kuszników i żołnierzy z bronią palną.

Źródło: opracowanie własne na podstawie O. 85, sygn. 2–4, AE, RWS.

Tabela 41. Kategorie pieszych w pocztach zastępców z wielkopolskiego pospolitego ruszenia w 1497 i 1498 r.

L. p.	Województwo	Rok	Żołnierze	Kategorie						Nie uzbrojone
				Kopijnicy	Kusznicy	Mieczownicy	Cepnicy	Topornicy	Z widłami	
1.	z kaliskiego	1497	41	14	6	16	—	1	—	3
2.	z kaliskiego i poznańskiego	1498	39	6	5	23	2	2	1	—
3.	z poznańskiego	1498	6	4	—	2	—	—	—	—
4.	z kaliskiego	1498	12	3	2	6	—	1	—	—
5.	z poznańskiego	1498	5	3	—	2	—	—	—	—
Razem w 1497 i 1498 r.			103	30	13	49	2	4	1	3

Źródło: AE, nr 268–656.

4.3.1. Kopijnicy piesi

Najwcześniejsze wzmianki o kopijnikach w rejestrach popisowych polskich zaciężnych piechurów datowane są na 1496 r. Charakterystyczną cechą tych opisów jest stosowanie skróconych formuł odnoszących się do uzbrojenia ochronnego – „zbroja kopijnicza”, „zbroja zupełna” czy „kopijnicza zupełna”, które były używane zamiennie i wskazywały na ciężkie opancerzenie typowe dla tej kategorii żołnierzy. Przyjmując takie założenie, można stwierdzić, że w latach 1496–1500 w wojsku polskim biorącym udział w walkach na Rusi i w Mołdawii służyło co najmniej 455 zaciężnych ciężkozbrojnych kopijników oraz dwóch kopijników z grona pospolitaków wielkopolskich²⁵¹.

²⁵¹ T. Grabarczyk naliczył takich 442. Nie wliczam do tej kategorii Irzyka z drzewem. T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 126, 180–181.

Tabela 42. Koszty wyposażenia kopijnika pieszego w końcu XV w. (wg T. Grabarczyka)

L.p.	Rodzaj broni	Ceny uzbrojenia w groszach		
		słabe	przeciętne	dobre
Uzbrojenie ochronne				
1.	Hełm	30	40	48
2.	Obojczyk/podbródek	24	24	24
3.	Napiersnik	24	24	24
4.	Naplecznik	—	24	24
5.	Rękawice	6	6	8
6.	Zarękawie	10	8	10
7.	Opacha	—	8	10
8.	Ochrona nóg	—	—	48
9.	Szorca	—	48	96
	Suma	94	182	292
Uzbrojenie zaczepne				
10.	Miecz	10	20	30
11.	Pika	6	6	8
	Razem groszy	110	208	330
	Razem florenów (30 gr.)	3 fl. 18 gr.	6 fl. 27 gr.	11 fl.

Źródło: T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 180, Tab. 7.

Tabela 43. Koszty wyposażenia kopijnika pieszego od pierwszej do trzeciej ćwierci XVI w. (wg A. Bołdyrewa)

L.p.	Rodzaj broni	Ceny uzbrojenia w groszach		
		zwykle	średnie	dobre
Uzbrojenie ochronne				
1.	Zbroja (<i>harnasz</i>)	67	90–145	165
Uzbrojenie zaczepne				
2.	Kopia/halabarda	2/22	3/65	5/115
3.	Miecz	24–26	27–28	30–32
4.	Puginał	2	3	4
	Razem groszy	95/117	123/241	204/316
	Razem florenów (30 gr.)	3 fl. 5 gr./3 fl. 27 gr.	4 fl. 3 gr/8 fl. 1 gr.	6 fl. 24 gr./10 fl. 16 gr.

Źródło: A. Bołdyrew, *Produkcja...*, s. 266, Tab. 50.

Uzbrojenie 460 kopijników, a więc 97,5% żołnierzy tej kategorii zostało opisane formułami „zbroja kopijnicza” itp. Daje się zauważyć, że w badanym 50-leciu zbroje kopijników stawały coraz lżejsze, poprzez redukcję liczby ich elementów. Oznacza to że:

- 1) w latach 1470–1500, zbroje kopijnicze posiadały prawdopodobnie *maximum* elementów, czyli kopijnik był wyposażony w zbroję płytową, z zamkniętym lub otwartym hełmem (w tym przypadku z podbródkiem). Takich właśnie kopijników widzimy na malowidłach haczowskich z ostatniej ćwierci XV w. (zob. Ryc. 126A)²⁵².
- 2) w latach 1501–1520 następowało stopniowe redukowanie liczby elementów zbroi kopijniczej, co doprowadziło do tego, że zestaw ten ewoluował do poziomu *kijrijsu zupelnijego* (1528 r.) opisanego przez A. Bołdyrewa, czyli zestawu obejmującego „hełm, kirys płytowy, folgowy fartuch albo nabiodrki oraz osłony rąk”²⁵³. Takich właśnie żołnierzy możemy obserwować na tzw. fryzach wawelskich z lat 40. XVI w. (zob. Ryc. 126B)²⁵⁴.

Ryc. 126. A) Dwaj żołnierze w pełnych zbrojach (po lewej) oraz jeden w zbroi strzelczej (po prawej) ze sceny *Chrystus przed Pilatem*. Fragment malowideł kościoła w Haczowie, pow. brzozowski, woj. podkarpackie. B) Grupa kopijników z fryzów *Sali Pod Przeglądem Wojsk*, Hans Dürer, Antoni Wiedt, lata 30. XVI w. Zamek Królewski na Wawelu.

²⁵² T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*; M. Glinianowicz, *Elementy uzbrojenia na późnośredniowiecznych malowidłach z kościoła w Haczowie*, „Acta Militaria Mediaevalia” 2008, t. 4, s. 63–69, ryc. 2–10.

²⁵³ A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna w Polsce w pierwszej połowie XVI wieku*, Warszawa 2011, s. 247–248, 267–270, Ryc. 5.

²⁵⁴ *Sala pod Przeglądem Wojsk*, Wirtualne zwiedzanie Zamku na Wawelu, <https://3d.wawel.krakow.pl/> (dostęp:)

Nie wiadomo, którym rodzajem broni drzewcowej się posługiwano w ramach tej grupy. Najpewniej były to sulice o długości nie więcej niż 3 m²⁵⁵. Trudno powiedzieć, jak było w pierwszych dwóch dekadach XVI w., ponieważ brak jest rejestrów popisowych z tego okresu. Natomiast badania A. Bołdyrewa dla lat 1522–1547 wykazują znikomą liczbę sulic w rękach zaciężnych (tylko 0,26% kopijników mieli ich w swoim arsenale), aczkolwiek liczba drzew wynosiła prawie 48%, zaś oszczepów 40,49%²⁵⁶. Hipotetycznie można przyjąć, iż jakaś część kopijników w latach wcześniejszych była wyposażona w „drzewa”. Przemawia za tym informacja zawarta, gdyż na listach strat z 1509 r., gdzie żołnierze z rot Szymona Kulawego zgłosili utratę sześciu pik (*hasta*)²⁵⁷.

Chociaż źródła pisane nie wspominają o tym wprost, obecność broni siecznej w wyposażeniu kopijników wydaje się oczywista, co znajduje potwierdzenie w licznych źródłach ikonograficznych²⁵⁸, choćby we wspomnianych wyżej malowidłach z kościoła w Haczowie, gdzie przedstawiono jednego piechura w pełnej zbroi płytowej z mieczem, zaś reszta osób w zbrojach kopijniczych posiada samą broń drzewcową²⁵⁹. Do wyjątków należy opis uzbrojenia kopijnika z pospolitego ruszenia kaliskiego na wyprawę 1497 r., który oprócz zbroi i włóczni posiadał miecz²⁶⁰.

Co do przedstawienia kopijników polskich w ikonografii, to najbardziej efektownie są przedstawieni na obrazie *Bitwa pod Orszą*. Zdzisław Żygulski jun. tak opisuje Ciężkozbrojnych kopijników: „Pierwsza linia: siedmiu ciężkozbrojnych w starciu z jazdą moskiewską; dwaj na lewym skrzydle w metalowych spódnicach używanych do turnieju pieszego, z których pierwszy w przyłbicy z podniesioną zasłoną walczy tzw. szydłem, drugi zaś, w przyłbicy turniejowej typu „bicoock”, uderza od góry włócznią skrzydełkową; dalsi pomiędzy armatami jako ich osłona mają hełmy zamknięte bądź otwarte i posługują się podobną bronią drzewcową”²⁶¹. Takie idealnie wyobrażenie kopijników poddał krytyce A. Bołdyrew, który wskazując, iż realnym zbrojom kopijniczym z I poł. XVI w. bliżej jest do wyobrażeń fryzów wawelskich oraz piechurów z tegoż obrazu w scenie z armatą²⁶².

²⁵⁵ T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 126, 181.

²⁵⁶ A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 268.

²⁵⁷ RK, sygn. 43, k. 33–34.

²⁵⁸ T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 181.

²⁵⁹ M. Glinianowicz, *Elementy uzbrojenia...*, s. 69, Ryc. 9–10.

²⁶⁰ AE, nr 412.

²⁶¹ Z. Żygulski, *Bitwa pod Orszą – struktura obrazu*, [w:] *Światła Stambułu*, Warszawa 1999, s. 275.

²⁶² A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 247–248.

Uzbrojenie przetłaczającej liczby kopijników (447 przypadków) w rejestrach popisowych jest opisane albo jako zbroja kopijnicza albo po prostu jest zaznaczono, że żołnierz był kopijnikiem (**Typ 1**, zob. Tab. 44).

W związku z powyższym, na podstawie informacji, które w jakiś sposób uzupełniają tę dane i wychodzą poza granicy kanonicznej „zbroi kopijnicznej” możemy wyodrębnić jeszcze 5 typów armatur kopijników ciężkich.

Typ 2. Można do niego odnieść żołnierzy z sulicami. Na wzór swego rotmistrza – Hanusza Szolca w zbroi kopijnicznej z sulicą było wyposażonych jeszcze sześciu jego żołnierzy²⁶³. Do tego typu można odnieść również – z wielkimi zastrzeżeniami co do jakości i rodzaju zbroi – zastępcę *in armis* z sulicą z pospolitego ruszenia wielkopolskiego w 1497 r.²⁶⁴

Typ 3. W tejże rocie Szolca spotykamy kolejnych 2 kopijników, tym razem z włóczniami²⁶⁵. Jak i poprzednim przypadku zaliczamy do danego typu także pieszego pospolitaka *in armis*, [cum] *lancea et gladio*²⁶⁶.

Czasem w rejestrach występują wzmianki o niekompletnym stanie armatur kopijnicznych. Do takich przypadków należy informacja o dwóch żołnierzach rotmistrza Szolca, w zbrojach kopijnicznych, ale bez płytowego podbródka²⁶⁷ (barta, **Typ 4**) oraz jednego bez kapalinu (**Typ 5**)²⁶⁸. O ich uzbrojeniu, niestety, pisarz nic nie napisał, ale przynajmniej z tej zapiski wynika, to iż do zestawu zbroi kopijnicznej w piechocie wchodzić najprawdopodobniej podbródek i hełm kapalin.

Kolejny typ armatury, jest bezpośrednim połączeniem funkcji i uzbrojenia kopijnika i strzelca. Chodzi o zestawienie zbroi kopijnicznej z rusznicą (**Typ 6**) w wyposażeniu XV-wiecznych żołnierzy były czymś wyjątkowym. Tak uzbrojonych piechurów odnotowano w rejestrach z 1498 r. Był to Jakub Miłkowski (rota Sokołowskiego) i Zabrzycki (rota Sokoła Słowackiego), obaj w zbrojach kopijnicznych z

²⁶³ *Hanus rotmistrz w kopynycznej szbroji zupełney szchulyczq.* O. 85, sygn. 2, k. 109, 110, 110v, 111, 111v; T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 126. Por. K. Górski, *Historia piechoty polskiej*, Kraków 1893, s. 207. Badacz ten błędnie odczytywał słowo *szchulyczq* jako przyłbica.

²⁶⁴ *pedestrem cum armis et szulyczq.* AE, nr 362.

²⁶⁵ Rota Hanusza Szolca. *Mychal Szwydnyche zupełney w kopynycznej szbroji sz wlochnyq.* O. 85, sygn. 2, k. 110, 111; T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 126. Por. K. Górski, *Historia piechoty...*, s. 207. Historyk pomylił włócznie z przyłbicą.

²⁶⁶ *pedestrem cum armis, lancea et gladio.* AE, nr 412.

²⁶⁷ *Andrysz z Wracziślawjya w kopynyczy sbroji bez bartha.* O. 85, sygn. 2, k. 110v–111v; T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 157. Por. K. Górski, *Historia piechoty...*, s. 207–208. Górski pominął frazę *bez bartha*.

²⁶⁸ *Casper s Nyerberku w kopynyczy zbroj bez kapalyna alye ma myecz na drugie ukazanye.* O. 85, sygn. 2, k. 110v. T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 157. Por. K. Górski, *Historia piechoty...*, s. 207.

rusznicami. Najprawdopodobniej, żołnierze ci stosowali taktykę polegającą na oddaniu strzału z rusznicy, a następnie przejściu do walki wręcz kopią. Podobne praktyki obserwowano wśród XVI-wiecznych strzelców, którzy dodatkowo wyposażeni byli w piki, co pozwalało im efektywnie wspierać kopijników²⁶⁹. A. Bołdyrew wskazuje, iż kopijników z rusznicami, w latach 1522–1547 też było niewiele, bowiem tylko 12 (0,78% od liczby kopijników)²⁷⁰.

Koszt wyposażenia kopijnika we wszystkie niezbędne elementy zbroi nie był niski (zob. Tab. 42–43), lecz jak zaznacza A. Bołdyrew „nie dochodziło jednak do sytuacji, w której kombatantowi brakowało pieniędzy z żołdu na wyposażenie się do pełnienia służby”²⁷¹. Zakup pełnej zbroi płytowej dobrej jakości był znaczącym wydatkiem, który mógł sięgać około 7 grzywien (11 fl. 6 gr.) lecz niska wartość odszkodowania za utratę takiego wyposażenia (5 fl.) świadczy o tym, że jego zakup stanowił istotne obciążenie finansowe dla towarzysza (dziesiętnika) piechoty którego żołd wynosił 10 fl. kwartalnie. Do tych kosztów również należy doliczyć koszty uzbrojenia ofensywnego: broni drzewcowej – 6–8 gr; miecza – 10–30 gr.; pugiinału – 2–4 gr. oraz koszty wyżywienia²⁷².

²⁶⁹ T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 181.

²⁷⁰ A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 268.

²⁷¹ *Ibidem*, s. 270.

²⁷² T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 180–181, Tab. 7; A. Bołdyrew, *Produkcja...*, s. 266, Tab. 50; Idem, *Piechota zaciężna...*, s. 270.

Tabela 44. Typy armatur kopijników pieszych

Formacja	Kategoria	Typ 1			Typ 2			Typ 3		
Zaciężni	Kopijn. ciężk.									
4468	460									
Posp. rusz.	Kopijn. ciężk.									
100	2									
Żołnierzy	Kopijn. ciężk.									
4609	462									
Zestaw w źródle		Zbroja kopijnicza, kopijnik			Zbroja kopijnicza (<i>in armis</i>), sulica			Zbroja kopijnicza, włócznia, <i>in armis</i> , lancea, gladio		
Formacja		l.	% og.	% k.	l.	% og.	% k.	l.	% og.	% k.
Wojsko zaciężne		447	10%	9%	7	0,16%	1,5%	1	0,02%	0,2%
Pospolite ruszenie		—	—	—	1	1%	50%	1	1%	50%
Razem		447	10%	99%	8	0,17%	1,7%	1	0,02%	0,2%
Formacja	Kategoria	Typ 4			Typ 5			Typ 6		
Zaciężni	Kopijn. ciężk.									
4468	460									
Posp. rusz.	Kopijn. ciężk.									
100	2									
Żołnierzy	Kopijn. ciężk.									
4609	462									
Zestaw w źródle		Zbroja kopijnicza bez podbródka			Zbroja kopijnicza bez kapalinu			Zbroja kopijnicza, rusznica		
Formacja		l.	% og.	% k.	l.	% og.	% k.	l.	% og.	% k.
Wojsko zaciężne		2	0,04 %	0,4%	1	0,02%	0,2%	2	0,04%	0,4%
Pospolite ruszenie		—	—	—	—	—	—	—	—	—
Razem		2	0,04 %	0,4%	1	0,02%	0,2%	2	0,04%	0,4%

Źródło: Opracowanie własne na podstawie O. 85, sygn. 2–4, AE, RWS.

Podsumowując należy stwierdzić, że kopijnicy (a właściwie kopijnicy ciężkozbrojni) występowali tylko w wojskach zaciężnych (za małym wyjątkiem dwóch przypadków w gronie zastępców wielkopolskich). Liczebnie, stanowili mniejszość w rotach zaciężnych (10%), lecz byli to żołnierze najcięższej kategorii, którzy razem z pawężnikami tworzyli tzw. „żywy mur” osłaniając nieopancerzonych strzelców. W większości byli to towarzysze które wykonywali funkcje podoficerskie dowodząc swoimi pocztami. Podstawową ich bronią zaczepną była broń drzewcowa: drzewka, włócznie lub sulicę, możliwie piki. W odróżnieniu od zachodnioeuropejskich pikinierów ich broń nie była tak długa (wspomnimy sobie piki piechurów szwajcarskich czy landsknechtów), nie stosowano też halabard czy glewii.

4.3.2. Kopijnicy lekkozbrojne (włócznicy i sulicznicy)

Część żołnierzy zaangażowanych w obronę południowo-wschodnich ziem Królestwa Polskiego miała stosunkowo lekkie uzbrojenie ochronne, a jako broń zaczepną używali różne rodzaje broni drzewcowej i siecznej (zob. Ryc. 127 A–B). Właśnie ich uzbrojenie ochronne nie pozwala zaliczyć ich do kategorii *stricto* ciężkozbrojnych kopijników i dlatego należy wyodrębnić oddzielną kategorię – lekkich kopijników. Takich żołnierzy w latach 1496–1500 było zaledwie 37, co stanowiło 0,8% liczby piechurów. Najmniej ich było w piechocie zaciężnej, tylko 1 (Irzyk z drzewem z rotty Hubatego z 1498 r.)²⁷³. Więcej takich zbrojnych – 27 (0,6% od liczby pieszych żołnierzy) spotykamy w gronie pieszych zastępców z pospolitego ruszenia wielkopolskiego z lat 1497–1498²⁷⁴. Kolejnych siedmiu stanowią strażnicy wozów z miast ruskich wyprawianych na wojnę pruską w 1521 r. oraz dwóch – woźnice kierujących tymi wozami z tejże okazji²⁷⁵.

²⁷³ Rota Hubatego (1498 r.). O. 85, sygn. 3, k. 89.

²⁷⁴ AE, nr 268–656. J. Szymczak przeanalizował te wykazy od 1474 r., kiedy to pospolite ruszenie województw kaliskiego i poznańskiego wyruszyło na wyprawę na Śląsk. My w naszym badaniu skoncentrowaliśmy uwagę tylko na danych dotyczących wypraw z lat 1497–1498. J. Szymczak, *Zasoby uzbrojenia*, [w:] UwPŚ/2, s. 292–294.

²⁷⁵ O. 82, sygn. 3, k. 142–162v; RWS, s. 20–23; J. Szymczak, *Zbrojna eskorta miejskich wozów wojennych w Polsce w XV–XVI w.*, „Studia z Dziejów Średniowiecza” 2016, nr 20, s. 296–304.

Ryc. 127. A) Pieszy z włócznią. Fragmenty malowideł z końca XV w. z kościoła w Haczowie, pow. brzozowski, woj. podkarpackie; B) Żołnierze z pikami z fryzów w *Sali Pod Przeglądem Wojsk* na Wawelu. Hans Dürer, Antoni Wiedt, lata 30. XVI w. C) Grupa pieszych kopijników z tarczami. *Bitwa pod Orszą*, mal. Hans Krell (?), 1525–1530.

Uzbrojenie tych żołnierzy można podzielić na 19 typów armatur (zob. Tab. 45):

- Typy 1–6 wojownicy z włóczniami (*lancea*) i z ochroną tułowia;
- Typy 7–19 żołnierze z włóczniami bez osłony tułowia;
- Typy 14–17 opancerzeni sulicznicy;
- Typy 17–19 nieopancerzeni sulicznicy.

W 1497 r. wśród zastępców z województwa kaliskiego odnotowano żołnierza w hełmie, napierśniku płytowym z włócznia i mieczem (**Typ 1**)²⁷⁶. Podobny zestaw, lecz z

²⁷⁶ *pedestrem cum lancea et gladio, galea et priori plath*. AE, nr 403.

tarczą i bez hełmu posiadał kolejny pospolitak w 1498 r. (**Typ 2**)²⁷⁷. Większą popularnością cieszyły się kolczugi. Czasem do nich przywdziewano przyłbicę. Był to prawdopodobnie basinet z zasłoną, podobny do pokazanego na strażniku z obrazu z Książnic Wielkich (zob. Ryc. 128). Dodatkowo właściwości ochronne zwiększano za pomocą tarczy. Kolejny żołnierz (z poznańskiego) miał włócznię, miecz i tarczę (**Typ 3**)²⁷⁸. Nie były natomiast popularne obojczyki. Naliczyliśmy tylko jednego zbrojnego uczestnika pospolitego ruszenia w hełmie, obojczyku, pancerzu z włócznią i mieczem (**Typ 4**)²⁷⁹. Miały miejsce również przypadki, kiedy pancerz był jedyną osłoną ciała włóczników. W taki sposób był uzbrojony strażnik wozu z Sambora w 1521 r., do tego miał on jeszcze miecz (**Typ 5**)²⁸⁰. Z kolei w 1498 r. przy dwóch żołnierzach-zastępcach nie odnotowano, aby posiadali broń sieczną (**Typ 6**)²⁸¹.

Ryc. 128. Strażnik Grobu Pańskiego z obrazu *Zmartwychwstania* z Książnic Wielkich (1477-1491).

Większa część włóczników nie posiadała żadnego opancerzenia. Dwóch pospolitaków miało tylko włócznię, miecze i tarcze (**Typ 7**)²⁸². Z kolei jeden pospolitak i strażnik horodelskiego wozu mieczy nie mieli (**Typ 8**)²⁸³. Czasem zamiast broni siecznej używano obuchowej. Tak było w przypadku pospolitaka z włócznią i toporem

²⁷⁷ *peditem cum priori plath, gladio, scuto et lancea*. AE, nr 561.

²⁷⁸ *peditem cum lancea, lorica, przelbycza, scuto et gladio*. AE, nr 646.

²⁷⁹ *pedestrem in lorica, oboyczek, galea cum lancea et gladio*. AE, nr 493.

²⁸⁰ O. 82, sygn. 3, k. 152; RWS, s. 22; J. Szymczak, *Zbrojna eskorta...*, s. 301.

²⁸¹ *pedestrem in lorica et lancea*. AE, nr 571, 620.

²⁸² *pedestrem cum lancea, gladio et scuto*. AE, nr 274, 327.

²⁸³ *pedestrem cum scuto et lancea*. AE, nr 308. O. 82, sygn. 3, k. 149; RWS, s. 21; J. Szymczak, *Zbrojna eskorta...*, s. 297.

oraz dwóch woźnic z Żydaczowa i Doliny (**Typ 9**)²⁸⁴. Czasem piechurzy z włócznią przywdziewały tylko sam hełm (**Typ 10**)²⁸⁵.

Rzeczą naturalną było również to, że najliczniej występowali zbrojni wyposażeni jedynie we włócznię i broń sieczną – z mieczami i szablami (**Typy 11 i 12**). Do tego pierwszego typu odnosimy uzbrojenie wyżej wspomnianego zaciężnego Irzyka z rotty Hubatego w 1498 r. Ów żołnierz posiadał tylko drzewko, lecz jak i w przypadku z resztą zaciężnych możemy się domyślić, że dysponował też bronią przyboczną²⁸⁶. Zarazem był to jedyny odnotowany lekki kopijnik spośród zaciężnych. Czterech pospolitaków posiadało włócznię i miecze, trzech strażników z Tyszowic, Sambora i Niżankowic też mieli taki sam zestaw²⁸⁷. Natomiast szablę i włócznię posiadał strażnik z Grodka²⁸⁸. W ogóle z samą włócznią na wyprawę przeciw Turkom w 1498 r. z Wielkopolski ruszyli dwa zastępcy²⁸⁹, a w 1521 r. przeciwko Krzyżakom nieznany strażnik z Horodła²⁹⁰.

Tylko 11 żołnierzy byli uzbrojonych w sulice. Cechą wspólną z kopijnikami ze włóczniami była obecność samych napierśników płytowych, odmienną, że nie stosowano pancerzy elastycznych. Wszyscy „lekko uzbrojeni sulicznicy” wchodziłi w skład wielkopolskiego pospolitego ruszenia. Nie spotykamy ich w wojsku zaciężnym i spośród strażników i woźnic. Najwięcej elementów uzbrojenia (5 szt.) miał pospolitak w hełmie, napierśniku, z tarczą, sulicą i mieczem (**Typ 14**)²⁹¹. Taki sam zestaw, tylko bez miecza posiadał jeszcze jeden wojownik wielkopolski (**Typ 15**)²⁹². Bez tarczy, ale w napierśniku, w przyłbicy, z sulicą i mieczem został spisany jeszcze jeden żołnierz (**Typ 16**)²⁹³. Nieco popularniejszą była armatura bez napierśnika, z samą przyłbicą, tarczą, sulicą i mieczem (**Typ 17**). Znane są dwa takie przypadki²⁹⁴. Natomiast większość suliczników w ogóle

²⁸⁴ *pedestrem cum securi et lancea*. AE, nr 341. O. 82, sygn. 3, k. 155–155v; RWS, s. 22–23; J. Szymczak, *Zbrojna eskorta...*, s. 297, 304.

²⁸⁵ *peditem cum galea et lancea*. AE, nr 508.

²⁸⁶ O. 85, sygn. 3, k. 89. T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 126.

²⁸⁷ *pedestrem cum lancea et gladio*. AE, nr 290, 367, 392, 544. O. 82, sygn. 3, k. 148v, 152, 157; RWS, s. 21, 22, 23; J. Szymczak, *Zbrojna eskorta...*, s. 300–303.

²⁸⁸ O. 82, sygn. 3, k. 154v; RWS, s. 22; J. Szymczak, *Zbrojna eskorta...*, s. 297.

²⁸⁹ *pedestrem cum lancea*. AE, nr 461, 628.

²⁹⁰ O. 82, sygn. 3, k. 149; RWS, s. 21; J. Szymczak, *Zbrojna eskorta...*, s. 297.

²⁹¹ *peditem cum priori plath, galea, szulycza, gladio, et clipeo*. AE, nr 652.

²⁹² *pedestrem cum priori plath, galea sulycza et scuto*. AE, nr 489.

²⁹³ *pedestrem cum szulycza et gladio et priori plath ac przelbycza*. AE, nr 579.

²⁹⁴ *pedestrem cum scuto, gladio et sulycza nec non przelpycza de dote et dotalitio suis*. AE, nr 346, 397.

nie miała płytowych osłon ciała. Trzy osoby miały tylko tarcze i sulicę (**Typ 18**)²⁹⁵, zaś kolejne trzy tylko sulicę i miecze (**Typ 19**)²⁹⁶.

Ryc. 129. Albrecht Dürer, *Żołnierze (Kriegsleute)*, 1489 r.

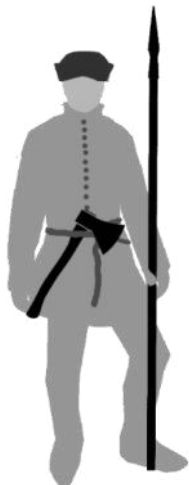
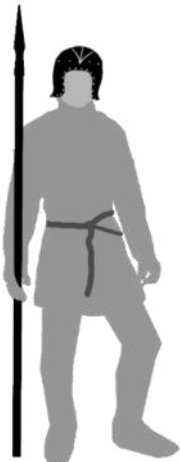
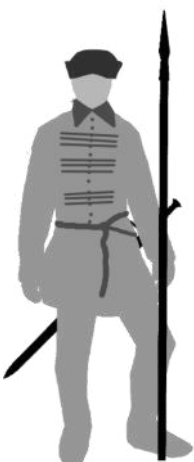
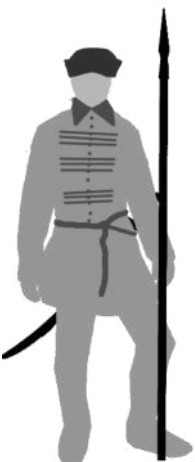
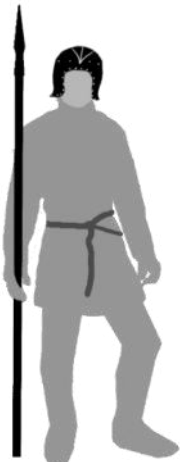
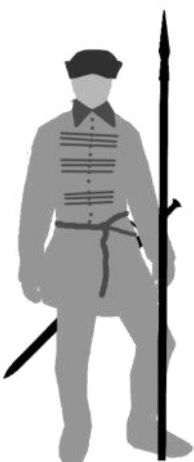
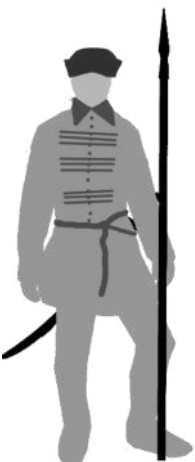
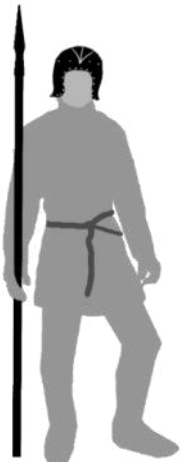
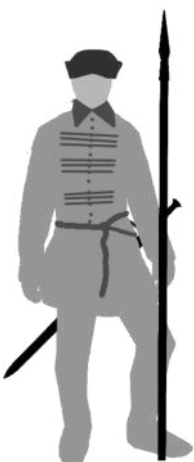
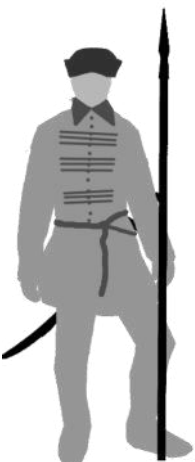
Jak widzimy, armatury lekkich kopijników (*de facto* włóczników i suliczników) nie były zbyt rozbudowane. Gdyby zaszła taka potrzeba, żołnierze ci mogli brać udział w bitwach, lecz charakter ich uzbrojenia predestynował ich, raczej do pełnienia funkcji strażniczych. Również, żołnierze ci nadawali się do obrony warownych obozów i w tym należy upatrywać ich głównej funkcję.

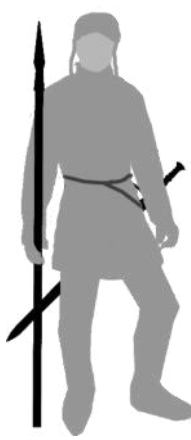
²⁹⁵ *pedestrem cum szulycza et scuto*. AE, nr 427, 567, 569.

²⁹⁶ *cum szulycza et gladio pedestrem*. AE, nr 405, 597, 653b,

Tabela 45. Typy armatur lekkich pieszych kopijników z włóczniami (*cum lancea*) lub sulicami

Formacja	Kategoria	Typ 1			Typ 2			Typ 3		
Zaciężni	Kopijn. lekk.									
4468	1									
Posp. rusz.	Kopijn. lekk.									
100	28									
Straż wozów	Kopijn. lekk.									
25	7									
Woźnice	Kopijn. lekk.									
16	2									
Żołnierzy	Kopijn. lekk.									
4609	38									
Zestaw w źródle		Helm, napierśnik, włócznia, miecz			Napierśnik, tarcza, włócznia, miecz			Przyłbica, pancerz, tarcza, sulica, miecz		
Formacja		l.	% og.	% k.	l.	% og.	% k.	l.	% og.	% k.
Wojsko zaciężne		—	—	—	—	—	—	—	—	—
Pospolite ruszenie		1	1%	3,6%	1	1%	3,6%	1	1%	3,6%
Straż wozów		—	—	—	—	—	—	—	—	—
Woźnice		—	—	—	—	—	—	—	—	—
Razem		1	0,02%	2,6%	1	0,02%	2,6%	1	0,02%	2,6%
Formacja	Kategoria	Typ 4			Typ 5			Typ 6		
Zaciężni	Kopijn. lekk.									
4468	1									
Posp. rusz.	Kopijn. lekk.									
100	28									
Straż wozów	Kopijn. lekk.									
25	7									
Woźnice	Kopijn. lekk.									
16	2									
Żołnierzy	Kopijn. lekk.									
4609	38									
Zestaw w źródle		Helm, obojczyk, pancerz, włócznia, miecz			Pancerz, włócznia, miecz			Pancerz, włócznia		
Formacja		l.	% og.	% k.	l.	% og.	% k.	l.	% og.	% k.
Wojsko zaciężne		—	—	—	—	—	—	—	—	—
Pospolite ruszenie		1	1%	3,6%	—	—	—	2	2%	7%
Straż wozów		—	—	—	1	1%	3,6%	—	—	—
Woźnice		—	—	—	—	—	—	—	—	—
Razem		1	0,02%	2,6%	1	0,02%	2,6%	2	0,04%	5,3%

Formacja	Kategoria	Typ 7			Typ 8			Typ 9		
Zaciężni	Kopijn. lekk.									
4468	1									
Posp. rusz.	Kopijn. lekk.									
100	28									
Straż wozów	Kopijn. lekk.									
25	7									
Woźnice	Kopijn. lekk.									
16	2									
Żołnierzy	Kopijn. lekk.									
4609	38									
Zestaw w źródle		Tarcza, włócznia, miecz			Tarcza, włócznia			Włócznia, topór		
Formacja		l.	% og.	% k.	l.	% og.	% k.	l.	% og.	% k.
Wojsko zaciężne		—	—	—	—	—	—	—	—	—
Pospolite ruszenie		2	2%	7%	1	1%	3,6%	1	1%	3,6%
Straż wozów		—	—	—	1	4%	14,3%	—	—	—
Woźnice		—	—	—	—	—	—	2	12,5%	100%
Razem		2	0,04%	5,3%	2	0,04%	5,3%	3	0,06%	8%
Formacja	Kategoria	Typ 10			Typ 11			Typ 12		
Zaciężni	Kopijn. lekk.									
4468	1									
Posp. rusz.	Kopijn. lekk.									
100	28									
Straż wozów	Kopijn. lekk.									
25	7									
Woźnice	Kopijn. lekk.									
16	2									
Żołnierzy	Kopijn. lekk.									
4609	38									
Zestaw w źródle		Hełm, włócznia			Włócznia (lub drzewo u zaciężnych), miecz			Włócznia, szabla		
Formacja		l.	% og.	% k.	l.	% og.	% k.	l.	% og.	% k.
Wojsko zaciężne		—	—	—	1	0,02%	100%	—	—	—
Pospolite ruszenie		1	1%	3,6%	4	4%	14%	—	—	—
Straż wozów		—	—	—	3	12%	43%	1	4%	14,3%
Woźnice		—	—	—	—	—	—	—	—	—
Razem		1	0,02%	2,6%	8	0,17%	21%	1	0,02%	2,6%

Formacja	Kategoria	Typ 13			Typ 14			Typ 15			
Zaciężni	Kopijn. lekk.										
4468	1										
Posp. rusz.	Kopijn. lekk.										
100	28										
Straż wozów	Kopijn. lekk.										
25	7										
Woźnice	Kopijn. lekk.										
16	2										
Żołnierzy	Kopijn. lekk.										
4609	38										
Zestaw w źródle		Włócznia			Hełm, napierśnik, tarcza, sulica, miecz			Hełm, napierśnik, tarcza, sulica			
Formacja		l.	% og.	% k.	l.	% og.	% k.	l.	% og.	% k.	
Wojsko zaciężne		—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Pospolite ruszenie		2	2%	7,5%	1	1%	3,6%	1	1%	3,6%	
Straż wozów		1	4%	14,3%	—	—	—	—	—	—	
Woźnice		—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Razem		3	0,06%	8%	1	0,02%	2,6%	1	0,02%	2,6%	
Typ 16		Typ 17			Typ 18			Typ 19			
											
Przyłbica, napierśnik, sulica, miecz		Przyłbica, tarcza, sulica, miecz			Tarcza, sulica			Sulica, miecz			
l.	% og.	% k.	l.	% og.	% k.	l.	% og.	% k.	l.	% og.	% k.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1	1%	3,6%	2	2%	7%	3	3%	11%	3	3%	11%
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1	0,02%	2,6%	2	0,04%	5,3%	3	0,06%	8%	3	0,06%	8%

Źródło: Opracowanie własne na podstawie O. 85, sygn. 2–4, AE, RWS.

4.3.3. Pawężnicy

W szeregach piechoty zaciężnej pawężnicy, czyli żołnierze, których podstawowym i charakterystycznym wyposażeniem była duża, drewniana tarcza zwana pawężą. Pobierali oni podwójny żołd (10 fl.), gdyż ich zadaniem była bezpośrednia osłona nieopancerzonych strzelców co narażało ich na utratę życia lub zdrowia. W szyku bojowym zajmowali oni drugi szereg, za kopijnikami (zob. Ryc. 130B)²⁹⁷.

Pawężnicy występowali wyłącznie w piechocie zaciężnej. W rotach z lat 70. XV w. byli obok strzelców główną kategorią zbrojnych. W rejestrach popisowych z lat 1496–1500 odnotowywanych zostało 287 pawężników, co daje 6,4% od ogółu zaciężnych piechurów²⁹⁸. Specyfiką sporządzanych wówczas rejestrów jest to, że niemal nie wymieniano w nich szczegółów uzbrojenia poszczególnych żołnierzy. Stosowano tylko lakoniczny zapis „pawężnik” lub „pawęż”²⁹⁹. Tylko dwukrotnie wzmiankowani są pawężnicy w kirysach (Jan i Matysz) z rotacji Jakuba Rożnowskiego z 1498 r.³⁰⁰ W przypadku tej rotacji mamy oddany stan faktyczny – dwóch pawężników z ochroną tułowia, reszta posiadała jedynie tarcze. W pozostałych rotach są wzmianki jedynie o pawężach lub pawężnikach, co znaczy, iż stajemy przed faktem, że w przypadku 99% pawężników nie mamy żadnych informacji o ich uzbrojeniu ochronnym i *de facto* o ich armaturach.

Szczególnie cenne dla poznania wyposażenia pawężników są rejestry piechoty z lat 1471 i 1477 gdzie znajdują się opisy uzbrojenia pawężników. Z 864 spisanych tam tarczowników, dokładnie wiemy, co mieli na sobie tylko 390. Pozostali są opisani bardzo ogólnie, co pozwala przypuszczać, że ich wyposażenie było typowe dla tego rodzaju żołnierzy. Szczegółowe informacje o elementach uzbrojenia ochronnego mówią nam, że co najmniej 350 z nich nosiło hełmy. Były to kapaliny, łebki-salady oraz *galea* – czyli ogólne określenie hełmu, które mogło dotyczyć hełmów różnych typów³⁰¹. Popularnym elementem wśród pawężników były ochrony ramion (*szynki*) – nosiło je 162 spośród z nich. Często spotykane były pary szynek (88 przypadków), ale zdarzały się też pojedyncze. Pojedyncze myszki, czyli zarękawia chroniące nadgarstek, były częstsze wśród tarczowników (283 przypadki), choć rzadko spotykane były pary (tylko 15

²⁹⁷ A. Bóldyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 189, 338.

²⁹⁸ O. 85, sygn. 2–4.

²⁹⁹ T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 181.

³⁰⁰ Rota Jakuba Rożnowskiego. *Jan pawes plach predni za[dni]; Mathysz Szaksz plech predni zadny pawesz*, O. 85, sygn.3, k. 89, 93v; T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 182.

³⁰¹ T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 181–182.

przypadków). Rękawice pancerne (*plachownice*) były, wbrew pozorom, rzadkością – posiadało je tylko 35 pawężników. Co ciekawe, większość pawężników miało zabezpieczone tylko jedno, prawe, ramię, a często spotykane było połączenie dwóch opach jednej myszki. To jest rzeczą naturalną, ponieważ lewą ręką dźwigano ciężką tarczę³⁰².

Jak widzimy w późniejszej ikonografii, choćby na obrazie *Bitwa pod Orszą*, pawężnicy są ukryci za tarczami, więc widać tylko czubki ich głów w różnorodnych hełmach (zob. Ryc. 130B). Przede wszystkim uwagę przyciągają pawężnicy w centrum kompozycji. Tu widzimy zwarty szereg 11 pawężników, z których 3 noszą przyłbice typu armet, zaś 9 salady z ruchomą osłoną, przy czym wszyscy trzymają osłonę podniesioną chowając się za górnym krajem tarczy³⁰³. Takie wyobrażenie jak najbardziej pasuje do informacji z rejestrów z lat 70. XV w. Jak pokazują zapisy w rejestrach, pawężnicy chętnie sięgali po salady, czyli nie wybierali najtańszych rozwiązań kosztem własnego bezpieczeństwa³⁰⁴. Z kolei w 1538 r., w 230-osobowej rocie Mikołaja Iskrzyckiego wszyscy pawężnicy (27) miało na sobie kapaliny³⁰⁵.

Ryc. 130. A) Żołnierze w zbrojach z pawężami i proporcami. *Kodeks Baltazara Behema*; B) Kopijnicy, pawężnicy (drugi szereg) i strzelcy. *Bitwa pod Orszą*, mal. Hans Krell (?), 1525–1530.

³⁰² T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 169, 171, 182.

³⁰³ Z. Żygulski, *Bitwa pod Orszą...*, s. 275–276.

³⁰⁴ T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 182.

³⁰⁵ O. 85, sygn. 35, k. 166–171v. *Rejestry popisowe wojska koronnego (księga 33, 34, 35)*, wyd. A. Böldyrew, T. Grabarczyk, P. Strzyż, Warszawa 2024, s. 359–367.

W XV w. pawężnicy rzadko sięgali po kirysy płytowe. Właśnie o 2 takich przypadkach informują nas rejestry rot Sokoła Sławickiego i Jakuba Rożnowskiego z 1498 r. W danych rotach służyli żołnierze Jan i Matysz Szaksz w *plahach* i z pawężami³⁰⁶. Jak zaznacza Grabarczyk, kirys raczej nie był podstawowym elementem zbroi pawężniczej. W oddzielnych przypadkach występowały również obojczyki, są również informacje o stosowaniu w czasach późniejszych bartów-podbródków, lecz logicznym jest to, że byli oni obecni i w omawianych czasach. Brak natomiast informacji o osłonach nóg³⁰⁷.

Dotychczasowe analizy uzbrojenia pawężników, przeprowadzone przez T. Grabarczyka oraz A. Bołdyrewa dla XVI w., można ująć w dwóch punktach:

- T. Grabarczyk stwierdza na podstawie rejestrów z lat 1471 i 1477, że pawężnicy nosili tzw. zbroje pawężnicze, czyli elementy uzbrojenia ochronnego osłaniające przede wszystkim górną część ciała³⁰⁸.

- A. Bołdyrew przyjmuje, że w rejestrach słowa „pawęż” lub „pawężnik” oznaczają żołnierza bez uzbrojenia ochronnego, z samą tarczą. Takich XVI-wiecznych pawężników badacz wyodrębnia w Typ 1 (wg. A. Bołdyrewa) armatur pawężniczych i w latach 1522–1547 było ich 75,2%, resztę zaś stanowili pawężnicy w hełmach i z zarękawiami (Typ 2) lub tylko w hełmach (Typ 4)³⁰⁹.

Najbliższe chronologicznie do górnej cezurzy naszego badania są rejestry popisowe rot Piotra Jasińskiego i Jana Zebrzydowskiego spisanych w Dębicy (małopolskie) w 1522 r., na kartach których znajdziemy 20 pawężników (po 10 odpowiednio) których armatura opisana została skrótem *pa.*, a więc brak tam zupełnie wzmianek o zbrojach³¹⁰. W 1538 r., w już wspomnianej rocie Mikołaja Iskrzyckiego wszystkich 27 pawężników miało pawężę, kapaliny oraz zarękawia (myszki)³¹¹.

³⁰⁶ Jan pawes plach predni za[dni]; Mathysz Szaksz plech predni zadny pawesz, O. 85, sygn.3, k. 63v, 93v; T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 182.

³⁰⁷ T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 167, 183.

³⁰⁸ T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 181–182.

³⁰⁹ A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 272–273, Tab. 78, Ryc. 6.

³¹⁰ O. 86, sygn. 12, ks. 2, k. 1–6; A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 196–197; K. Górski, *Historia piechoty polskiej*, Kraków 1893, s. 224–225.

³¹¹ O. 85, sygn. 35, k. 166–171v; *Rejestry popisowe wojska koronnego (księga 33...*, s. 359–367.

Analiza uzbrojenia zaczepnego przeprowadzona przez T. Grabarczyka pokazuje, iż w 1471 r., tarczownicy preferowali miecze (233) nad szablami (112) oraz w nieznacnej mierze korzystali z szarszunów (tylko 3 przypadki), burderzy i koncerzy (po 2 przypadki).

Co ciekawe, pawężnicy w ogóle nie używali kordów. Występowanie mieczy do szabel w proporcji 2:1 da się wytłumaczyć tym, iż zza tarczy łatwiej było wyprowadzać uderzenia pchające bronią o główkach prostych (na manierę legionistów rzymskich) i nie chodziło tu w żaden sposób o jakąś formę fechtunku³¹². Natomiast w wieku XVI, jak wskazują A. Bołdyrew wśród pawężników żołnierzy z szablami w ogóle nie było, trafiali się osoby z siekierkami i siekierami, a nawet z bronią palną³¹³.

Osobną kwestią jest obecność wśród zaciężnych żołnierzy osób z tarczami opisanymi jako pawężki, czyli mniejsze pawęże. W pierwszym przypadku był to raczej sygnalista z rotty Jana Sokołowskiego – *Swijnka s trubu* [z trąbą?] *s paweszka*³¹⁴. W trzech kolejnych byli to żołnierze Jakuba Rożnowskiego o imionach: Irzyk oraz dwóch Hansów³¹⁵.

Więc na potrzeby naszego badania możemy wyodrębnić 4 typy armatur pawężniczych (zob. Tab. 46):

- **Typ 1** – żołnierze czyje uzbrojenie opisano tylko słowem „pawęż” czy „pawężnik” (282 osoby, 99% pawężników). W latach 70. XV w. z samymi tarczami zostali spisane ok. 30% żołnierzy³¹⁶. Wg. rejestrów z lat 1496–1500 byli to żołnierze z samymi pawężami, lecz nie da się wykluczyć, że tak jak i w przypadku zbroi strzelczych w skład zestawu mogły wchodzić elementy uzbrojenia wspominane w rejestrach z lat 1471 i 1477 (salady, kapaliny, obojczyki, barty, myszki, rękawicę) lub z lat 30. XVI w. (kapaliny, przyłbice, salady, myszki). Faktycznie byłby to **Typ 2**.
- **Typ 2** – tzw. „zbroja pawężnicza” (koncepcja T. Grabarczyka), której przeciętny zestaw miał zawierać hełm, podbródek, parę zarękawi, parę opach i rękawic lub podobny zestaw chroniący tylko prawą rękę³¹⁷. Były to zestawy szczegółowo

³¹² T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 183.

³¹³ A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 271.

³¹⁴ *Swijnka s trubu s paweszka*. nie jest wykluczone, że podano tu pochodzenie żołnierza: *s Trubu*, O. 85, sygn. 3, k. 60.

³¹⁵ *Irzyk s paweszka*; *Hans s paweszka*; drugi *Hans s paweszka*. O. 85, sygn. 3, k. 92v, 93v.

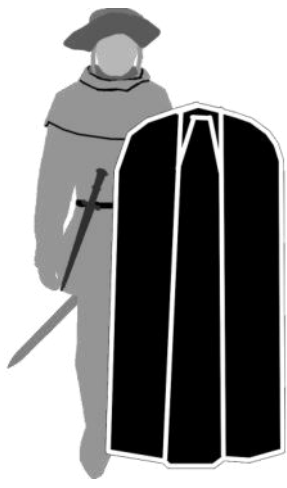
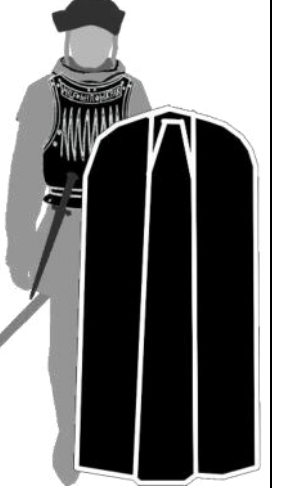
³¹⁶ T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 183.

³¹⁷ T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 182–184.

opisywane w rejestrach z lat 70. XV w., kiedy jeszcze nie stosowano systemu ryczałtowego przy wypłacaniu odszkodowań. Zredukowanymi odpowiednikami tego typu mogą służyć typy 2 i 4 wg. Bołdyrewa³¹⁸. Raczej w ramach danego typu odbyło się stopniowe przejście od salad do kapalinów, a także „uszczuplanie” całego zestawu do samego hełmu i myszek. Należy bowiem pamiętać, że żołnierze z lat 70. XV w. dobierali sobie uzbrojenie z uwzględnieniem specyfiki walki z przeciwnikiem zachodnim wyposażonym w kusze oraz liczone się z wysoką ewentualnością walk oblężniczych, zaś żołnierze na Rusi bardziej orientowali się na przeciwdziałanie lekkiej jeździe, a więc stawiali bardziej na mobilność, niż na mocne opancerzenie.

- **Typ 3** – żołnierze w kirysach płytowych z pawężami (2 osoby). Byli to żołnierze Matysz Szaksz oraz Szwab z rotty Jakuba Rożnowskiego z 1498 r. spisani we Lwowie i posiadające *plech predny zadny* oraz *pawesz*³¹⁹.
- **Typ 4** – żołnierze z pawężkami, czyli z pawężami o mniejszych wymiarach niż reszta tarcz. Były to 4 osoby z rot Sokołowskiego i Rożnowskiego z 1498 r. wspomniane wyżej³²⁰.

Tabela 46. Warianty armatur pawężniczych w wojsku zaciężnym

Typ 1			Typ 2			Typ 3			Typ 4		
											
Pawęza			„zbroja pawężnicza”			Kirys, pawęż			Pawężka		
l.	% og.	% k.	l.	% og.	% k.	l.	% og.	% k.	l.	% og.	% k.
281	6,3%	98%	—	—	—	2	0,04%	0,7%	4	0,09%	1,4%

Źródło: Opracowanie własne na podstawie O. 85, sygn. 2–4.

³¹⁸ A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 273, Ryc. 6.

³¹⁹ O. 85, sygn. 3, k. 93v–94.

³²⁰ O. 85, sygn. 3, k. 60, 92v, 93v.

Tabela 47. Koszty wyposażenia pawężnika w końcu XV w. (wg T. Grabarczyka)

L.p.	Rodzaj broni	Ceny uzbrojenia w groszach		
		słabe	Przeciętne*	dobre
Uzbrojenie ochronne				
1.	Hełm	30	40	48
2.	Podbródek	4	24	24
3.	Rękawice	—	6	8
4.	Zarękawie	—	4	8
5.	Opacha	—	5	10
6.	Napierśnik	—	—	24
7.	Naplecznik	—	—	24
	Suma	34	79	146
Uzbrojenie				
10.	Miecz	10	25	30
11.	Puginał**	2	3	4
12.	Pawęż	30	35	40
Razem groszy		76	142	220
Razem florenów (30 gr.)		2 fl. 16 gr.	4 fl. 22 gr.	7 fl. 10 gr.

Legenda:

*Dla przeciętnego uzbrojenia T. Grabarczyk liczy 1 myszkę i 1 opachę.

** Informacja o cenach puginałów dodana z pracy A. Bołdyrewa, *Produkcja...*, s. 266, Tab. 51, Źródło: T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 182, Tab. 8.

Tabela 48. Koszty wyposażenia pawężnika od pierwszej do trzeciej ćwierci XVI w. (wg A. Bołdyrewa)

L.p.	Rodzaj broni	Ceny uzbrojenia w groszach		
		zwykłe	średnie	dobrze
Uzbrojenie ochronne				
1.	Hełm	30	39	48
2.	Naręczaki	20	25	30
Uzbrojenie				
3.	Kord/miecz/szabla	7/24/35	12/27/70	20/30/150
4.	Puginał	2	3	4
5.	Pawęż	30	36	48
Razem groszy		89/106/117	115/130/173	150/160/280
Razem florenów (30 gr.)		3 fl./3 fl. 16 gr./3 fl. 27 gr.	3 fl. 25 gr./4 fl. 10 gr./5 fl. 23 gr.	5 fl./5 fl. 10 gr./9 fl. 10 gr.

Źródło: A. Bołdyrew, *Produkcja...*, s. 266, Tab. 51.

4.3.4. Strzelcy

W ikonografii z ziem ruskich wyobrażenia strzelców są nieliczne, co można wyjaśnić przede wszystkim plebejskim charakterem danej formacji. Bezpośrednio z ziem ruskich pochodzą wyobrażenia strzelców z kuszami i łukami, celujących do św. Sebastiana na malowidłach kościoła w Haczowie³²¹. Znane są również wyobrażenia strzelców z rusznicami z fryzów wawelskich oraz z obrazu *Bitwa pod Orszą*³²² oraz kuszników z *Kodeksu Behema*³²³.

Na pytanie jaką bronią sieczną posługiwali się strzelcy w XV w. spróbował odpowiedzieć T. Grabarczyk. Jak wynika z jego badań nad rejestrami z 1471 r. na uzbrojeniu strzelców było „737 szabli, 702 miecze, 13 szarszunów, 11 kordów (w tym 3 kordziki), 8 koncerzy i 4 burderze”³²⁴. Jak zaznacza badacz, jedynie strzelcy dysponowali kordami. Oprócz uzbrojenia zaczepnego każdy kusznik musiał jeszcze posiadać kołczan na bełty, futerał na kuszę (opcjonalnie), jakiś mechanizm do naciągania cięciwy, pugiinał. Wszystko to zawieszano na skórzanym pasie. Stosowano również skórzane rękawice ochronne, a minimalną osłonę ciała dawała zapewne przeszywania, nie odnotowywana w rejestrach uzbrojenia³²⁵.

Co do uzbrojenia ochronnego na wyposażeniu strzelców pieszych to należy zauważyć, iż osłony tułowia posiadało 11 żołnierzy (0,3% strzelców), a tylko jeden miał hełm. Więc, należy się zgodzić i zacytować T. Grabarczyka: „uzbrojenie ochronne strzelców prezentowało się nader skromnie”³²⁶. Więc podstawowym typem armatury strzelczej na przełomie XV i XVI w. była faktycznie armatura o Typach 1 i 3 (wg. A. Bołdyrewa), na którą składała się wyłącznie broń strzelcza lub z broń strzelcza i sieczna bez uzbrojenia ochronnego³²⁷.

Koszty wyposażenia strzelców pieszych nie były aż tak duże w porównaniu do kosztów wykupowania kopijników. Strzelec stawał gotowy do boju po zainwestowaniu w niego kosztów żołdu oraz ponad 2 grzywien (96 groszy) w przeciętny pod względem

³²¹ M. Glinianowicz, *Elementy uzbrojenia...*, s. 75–78, ryc. 16–19.

³²² T. M. Nowak, *Polska sztuka wojenna w czasach Odrodzenia*, Warszawa 1955, s. 63; Z. Żygulski, *Bitwa pod Orszą...*, s. 272, 276.

³²³ Biblioteka Jagiellońska, *Kodeks Baltazara Behema*, Codex picturatus Balthasaris Behem, BJ Rkp. 16, k. 297, <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/300330/edition/287325/content>

³²⁴ T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 184.

³²⁵ T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 184–186.

³²⁶ T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 184.

³²⁷ A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 275, Ryc. 7.

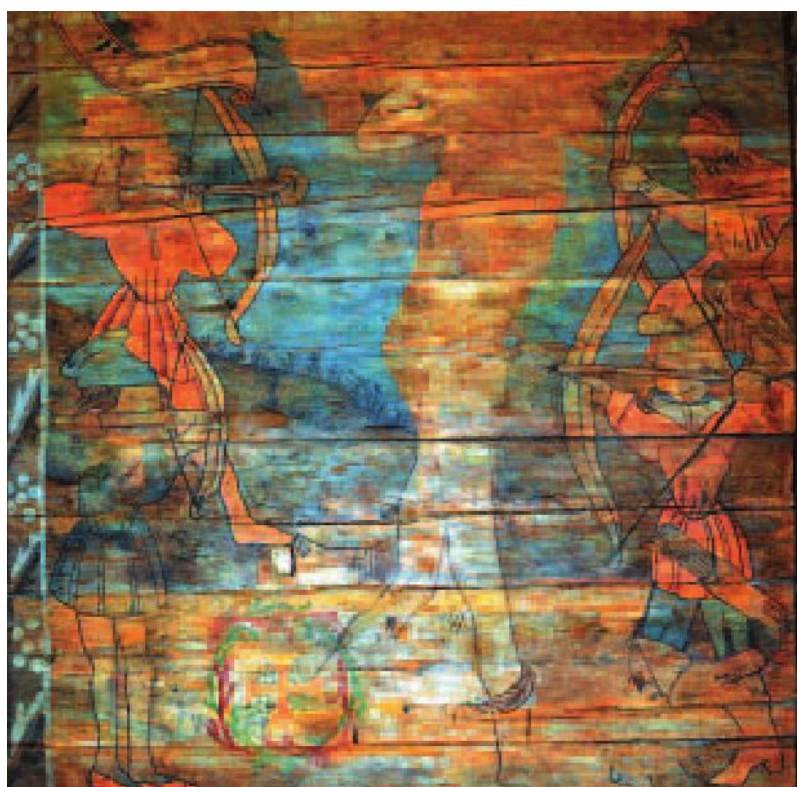
jakości nowy ekwipunek i uzbrojenie (zob. Tab. 49). Przy czym, w przypadku strzelców z rusznicami, ich wyposażenie było tańsze w porównaniu do kuszników o 22%, co też jest pośrednim przejawem rewolucji militarnej.

Tabela 49. Koszty wyposażenia strzelca pieszego w końcu XV w.

L.p.	Rodzaj broni	Ceny uzbrojenia w groszach		
		słabe	przeciętne	dobre
Wyposażenie kusznika				
1.	Kusza	30	48	60
2.	Bełty (60 szt., <i>kopa</i>)	24	24	24
3.	Kołczan	4	6	8
	Razem groszy	58	78	92
Wyposażenie strzelcza z bronią palną				
4.	Rusznica	24	36	48
5.	Funt prochu	6	6	6
6.	Kule (60 szt., <i>kopa</i>)	9	9	9
7.	Sakwa na proch	2	4	4
	Razem groszy	41	55	67
Oporządzenie dodatkowe				
8.	Miecz, szabla, kord	8	20	30
9.	Puginał	2	3	4
10.	Rękawicę skórzane	2	2	2
	Razem groszy	12	25	36
	Koszt wyposażenia kusznika	70	103	128
	Koszt wyposażenia strzelcza z rusznica	53	80	103
Uzbrojenie ochronne (opcjonalnie)				
11.	Hełm	—	—	30
12.	Napierśnik	24	24	24
13.	Pancerz	—	—	288

Źródło: T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 180, Tab. 9; A. Bołdyrew, *Produkcja...*, s. 265, Tab. 49a.

Armatury strzeleckie omówione zostaną z podziałem na rodzaj broni strzelczej używanej przez zbrojnych. W omawianym okresie były to kusze, rusznice i łuki. W odniesieniu do strzelców mamy stosunkowo szeroką podstawę źródłową. W rejestrach popisowych z lat 1496–1500 odnotowano 3612 strzelców, zaś z nich 3470 żołnierzy z bronią strzelczą (1659 kuszników, 1809 z rusznicami oraz 2 łuczników)³²⁸. Strzelcy stanowili 81% od ogólnej liczby piechurów zaciężnych³²⁹. Zupełnie inaczej sytuacja wyglądała w wielkopolskim pospolitym ruszeniu. Tu odnotowano tylko 13 pieszych strzelców, co daje 12,6% Wielkopolan z wypraw z lat 1497–1498³³⁰. Wśród straży wozów wystawionych przez miasta w 1521 r. strzelców było 12, czyli niemal połowa zbrojnych strażników³³¹. Łącznie w obronie potocznej, pospolitym ruszenie wielkopolskim i straży wozów służyło 3495 strzelców.

Ryc. 131. Strzelcy z łukami i kuszami w scenie *Męczeństwo św. Sebastiana*. Fragment malowideł z końca XV w. z kościoła w Haczowie, pow. brzozowski, woj. podkarpackie.

³²⁸ W 171-osobowej rocie Macieja Polaka spisanej 13 lutego 1499 r. w Bełzie było 141 strzelców, lecz o ich uzbrojeniu źródło milczy, O. 85, sygn. 4, k. 131–132.

³²⁹ O. 85, sygn. 2–4.

³³⁰ AE, nr 268–659.

³³¹ O. 85, sygn. 2–4; O. 82, sygn. 3. RWS. J. Szymczak, *Zbrojna eskorta...*

4.3.4.1. Kuszniczy piesi

Kusznicy należeli do kategorii strzelców. Podstawowym ich uzbrojeniem była kusza. Elementy uzbrojenia ochronnego były spotykane bardzo rzadko (zob. Tab. 50). Na 1672 przebadanych zapisów o kusznikach na ziemiach południowo-wschodnich Królestwa Polskiego wystąpiły tylko 4 wzmianki o uzbrojeniu ochronnym, w tym tylko o 1 hełmie oraz o 2 tarczach. Kuszników pieszych spotykamy w latach 1496–1500 tylko w formacjach zaciężnych, gdzie służyli w liczbie 1659 (co stanowiło 48% strzelców i 37% od liczby żołnierzy) oraz w pospolitym ruszeniu wielkopolskim, gdzie było ich 13, a więc 13% od liczby piechurów³³².

Za najcięższej uzbrojonego kusznika można uznać pieszego zastępcę z wielkopolskiego pospolitego ruszenia. Żołnierz ten miał hełm i napierśnik (**Typ 1**)³³³. Natomiast najcięższe uzbrojenie spośród kuszników zaciężnych posiadał żołnierz Szwab z rotacji Jakuba Rożnowskiego (1498 r.), który wyposażony był w napierśnik i kuszę (**Typ 2**)³³⁴. W szeregach pospolitego ruszenia wielkopolskiego odnotowano jednego kusznika w pancerzu z kuszą i z mieczem (**Typ 3**)³³⁵. Nie wiadomo czy żołnierze ci posiadali jakąś broń sieczną, być może została nie odnotowana.

³³² O. 85, sygn. 2–4. AE, nr 268–659.

³³³ *pedestrem cum galea, priori plath et balista*. AE, nr 372.

³³⁴ *Swab prednÿ zadnÿ plach kusha*. O. 85, sygn. 3, k. 94.

³³⁵ *peditem cum balista, lorica et gladio*. AE, nr 520.

Ryc.132. Strzelcy z kuszami. *Kodeks Baltazara Behema.*

Unikalny zestaw uzbrojenia zaprezentował uczestnik pospolitego ruszenia wielkopolskiego, który miał na swym wyposażeniu włącznie, kuszę i miecz (**Typ 4**)³³⁶. Dwóch pospolitaków z tejże formacji miało tarczę, lecz co ciekawe nie nazwano jej pawężą, lecz po polsku: *s tarcza*, a w innym drugim przypadku łacińskim *scuto* (**Typ 5**)³³⁷.

Absolutna większość kuszników nie posiadała w ogóle żadnego opancerzenia i zostali spisani wyłącznie z kuszami (**Typ 6**). W piechocie zaciężnej takich żołnierzy było 1659, a w pospolitym ruszeniu wielkopolskim 8)³³⁸. W 7 przypadkach dotyczących pospolitaków mamy informacje również o mieczach³³⁹.

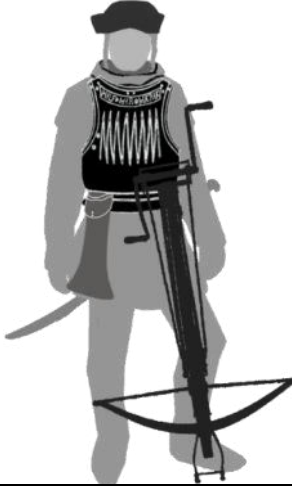
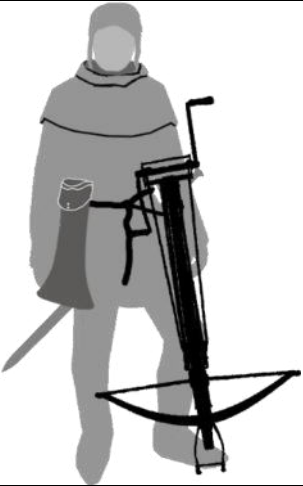
³³⁶ *pedestrem cum lancea, gladio et balista*. AE, nr 374.

³³⁷ *pedestrem cum starcza et balista ac gladio; cum scuto et balista*. AE, nr 310, 418.

³³⁸ *peditem Andream familiarem suum cum balista*. AE, nr 595. O. 85, sygn. 2–4.

³³⁹ *cum balista et gladio pedestrem*. AE, nr 385, 433, 452, 490, 545, 546, 608.

Tabela 50. Typy armatur kuszników pieszych

Formacja	Kategoria	Typ 1			Typ 2			Typ 3		
Zaciężni	Kusznicy									
4468	1659									
Posp. rusz.	Kusznicy									
100	13									
Żołnierzy	Kusznicy									
4609	1672									
Zestaw w źródle		Hełm, napierśnik, kusza			Napierśnik, kusza			Pancerz, kusza, miecz		
Formacja		l.	% og.	% k.	l.	% og.	% k.	l.	% og.	% k.
Wojsko zaciężne		—	—	—	1	0,02%	0,06%	—	—	—
Pospolite ruszenie		1	1%	8%	—	—	—	1	1%	8%
Razem		1	0,02%	0,06%	1	0,02%	0,06%	1	0,02%	0,06%
Formacja	Kategoria	Typ 4			Typ 5			Typ 6		
Zaciężni	Kusznicy									
4468	1659									
Posp. rusz.	Kusznicy									
100	13									
Żołnierzy	Kusznicy									
4609	1672									
Zestaw w źródle		Kusza, włócznia, miecz			Tarcza, kusza, miecz			Kusza lub kusza i miecz		
Formacja		l.	% og.	% k.	l.	% og.	% k.	l.	% og.	% k.
Wojsko zaciężne		—	—	—	—	—	—	1658	37%	99,9%
Pospolite ruszenie		1	1%	8%	2	2%	15%	7	7%	54%
Razem		1	0,02%	0,06%	2	0,04%	0,12%	1665	36%	99%

Źródło: Opracowanie własne na podstawie O. 85, sygn. 2–4, AE, RWS.

4.3.4.2. Piechurzy z rusznicami

Pod koniec XV w. faktem staje się dominacja ręcznej broni palnej w rotach zaciężnych, występuje też ona na wyposażeniu straży miejskich wozów z 1521 r. Razem w latach 1496–1500 oraz 1521 tak uzbrojonych ludzi było 1820, z czego 1809 osób w wojsku zaciężnym – 52% strzelców, a 40,4% od ogólnej liczby zaciężnych. W eskorcie wozów z miast Rusi w 1521 r. było ich 10, czyli 40% od liczby. Podstawową i jedyną bronią palną strzelców na przełomie XV i XVI w. była rusznica.

Uzbrojenie ochronne występowało w tej kategorii nieco częściej niż u kuszników, ale i tak było go niewiele (zob. Tab. 51). Do **Typu 1** można odnieść żołnierzy posiadających płytowe kirysy lub napierśniki. Dwóch zaciężnych z rot Samsona posiadało napierśnik i rusznicę³⁴⁰. Pięciu żołnierzy z rot Hanusza Szolca³⁴¹ i Jakuba Rożnowskiego miało kirysy płytowe³⁴². Tak jak i w przypadku kuszników, pancerze też nie cieszyły się popularnością – tylko jeden żołnierz z Sambora posiadał *gladio et pixide atque lorica* (**Typ 2**)³⁴³. Pozostałych 1799 żołnierzy zaciężnych oraz 10 piechurów miejskich odnotowano w rejestrach wyłącznie z rusznicami, a w przypadku strażników także z mieczami lub szablami (**Typ 3**)³⁴⁴. Ostatni typ armatury jest niczym innym jak połączeniem **Typów 1 i 3** armatur strzelców wg. A. Bołdyrewa³⁴⁵. Miecze i *bombardy* mieli żołnierze z Chełma – 1³⁴⁶, Hrubieszowa – 2³⁴⁷, Sokala – 2³⁴⁸, Bełza – 1³⁴⁹, Stryja – 1³⁵⁰, Żydaczowa – 1³⁵¹. W szable było uzbrojonych tylko 2 żołnierzy: z Przemyśla³⁵² i Stryja³⁵³. Przy czym, przy żołnierzu z Przemyśla odnotowano, iż posiadał on *bombarda et ceteris apamentis, quo pertinent ad bombardam*, co należy rozumieć jako całość oporządzenia niezbędnego dla obsługi rusznicy, czyli lont, łopatkę do zasypywania

³⁴⁰ Rota Samsona. *Plech przedny*. O. 85, sygn. 3, k. 76v. T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 184.

³⁴¹ Rota Hanusza Szolca. *Jakub s Lypnyka z ruczniczą przenym y zadnym plech*; [brak imienia] *sz Rybnyka z rucz nyczą przednym y zadnym plech*. O. 85, sygn. 2, k. 111v; K. Górski, *Historia piechoty...*, s. 208; T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 184.

³⁴² Rota Jakuba Rożnowskiego. *Grech predny zadny plach s rucznicza*. O. 85, sygn. 3, k. 95.

³⁴³ O. 82, sygn. 3, k. 152; RWS, s. 22; J. Szymczak, *Zbrojna eskorta...*, s. 301.

³⁴⁴ O. 85, sygn. 2–4; O. 82, sygn. 3. RWS. J. Szymczak, *Zbrojna eskorta...*

³⁴⁵ A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 273–276, Tab. 80, Ryc. 7.

³⁴⁶ O. 82, sygn. 3, k. 144v; RWS, s. 20; J. Szymczak, *Zbrojna eskorta...*, s. 296.

³⁴⁷ Ibidem, k. 146v; Ibidem, s. 21; Ibidem, s. 297.

³⁴⁸ Ibidem, k. 147; Ibidem, s. 21; Ibidem, *Zbrojna eskorta...*, s. 302.

³⁴⁹ Ibidem, k. 147v; Ibidem, s. 21; Ibidem, s. 296.

³⁵⁰ Ibidem, k. 152v; Ibidem, s. 22; Ibidem, s. 302.

³⁵¹ Ibidem, k. 155; Ibidem, s. 22; Ibidem, s. 304.

³⁵² Ibidem, k. 151; Ibidem, s. 22; Ibidem, s. 301.

³⁵³ Ibidem, k. 152v; Ibidem, s. 22; Ibidem..., s. 302.

prochu, drewniany stempel okuty metalem lub cały metalowy (pobojczyk), grajcar służący do rozbijania nabojęw, drewniany wycior (kożuch), igła (przetyczka), śrubokręty służące do rozbierania broni, sakwę na kule, prochownicę i podsypkę, formy i szczypcę do odlewania kul oraz różne szmatki do owijania i ubijania kul³⁵⁴.

Tabela 51. Typy armatur strzelców z rusznicami

Formacja	Kategoria	Typ 1			Typ 2			Typ 3		
Zaciężnych	Strzel. z rusz.									
4468	1809									
Straż wozów	Strzel. z rusz.									
25	11									
Żołnierzy	Strzel. z rusz.									
4609	1820									
Zestaw w źródle		Napiersnik, rusznica i broń sieczna			Pancerz, rusznica, miecz			Rusznica i broń sieczna		
Formacja		l.	% og.	% k.	l.	% og.	% k.	l.	% og.	% k.
Wojsko zaciężne		7	0,16%	0,4%	—	—	—	1799	0,4%	99%
Straż wozów		—	—	—	1	4%	9%	10	40%	91%
Razem		7	0,15%	0,4%	1	0,02%	0,05%	1809	39%	99%

Źródło: Opracowanie własne na podstawie O. 85, sygn. 2–4, RWS.

Ryc. 133. A) Oddział piechoty z armatą przeprawia się przez Dniepr. Fragment drzeworytu z poematu A. Skrzyckiego, *Ad Divm Sigismvndvm...* (1515 r.). B) Strzelcy z rusznicami. *Bitwa pod Orszą*, mal. Hans Krell (?), 1525–1530; C) Strzelcy piesi z rusznicami z fryzów w *Sali Pod Przeglądem Wojsk* na Wawelu. Hans Dürer, Antoni Wiedt, lata 30. XVI w.

³⁵⁴ Strzyż P., *Oporządzenie strzelców z ręczną bronią palną w XIV–XVII w.*, „Acta Archaeologica Lodziensia” 2008, t. 54, *Nie tylko broń. Niemilitarne wyposażenie wojowników w starożytności i średniowieczu*, red. W. Świętosławski, s. 133–143; J. Szymczak, *Zbrojna eskorta...*, s. 288–289.

4.3.4.3. Łucznicy piesi

Najmniej liczną kategorią pieszych strzelców byli łucznicy (zob. Tab. 52). W badanym okresie wytypowano ich tylko 3 (0,09% strzelców pieszych). Dwaj żołnierze służyli w rotach Sterniszczu i Węgra Łukasza Luboszwarskiego odpowiednio w 1498 i 1500 r.³⁵⁵. Byli to Borys i Jan Czerny (Czarny) odnotowani tylko z łukami (**Typ 1**), lecz trudno uwierzyć, iż była to jedyna ich broń, musieli przecież posiadać też broń sieczną³⁵⁶. Imię pierwszego sugeruje jego rdzenne ruskie lub moskiewskie pochodzenie. Skąd pochodził Jan nie sposób się ustalić. Kolejnym łucznikiem był strażnik wozu z Doliny – *Kurelo* (Kyryło) *cum framea et arcu*, czyli z szablą i łukiem (**Typ 2**)³⁵⁷. Jak widać, żołnierz ten także miał ruskie imię co sugeruje jego miejscowe pochodzenie. Postać łucznika o orientalnym wyglądzie ukazano na jednej z miniatur *Kodeksu Behema*.

Ryc. 134. Postać łucznika. *Kodeks Baltazara Behema*.

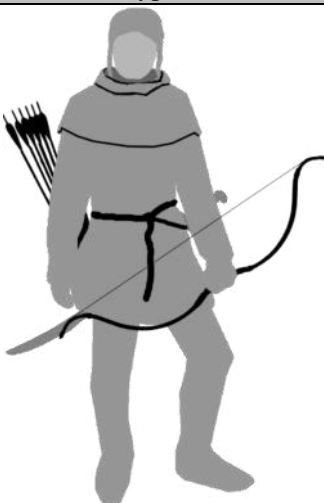
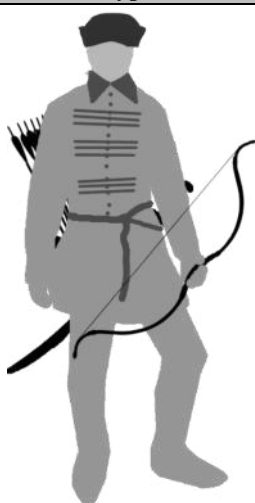
Łucznicy piesi nie mieli żadnego uzbrojenia ochronnego. Ich wyposażenia wchodził niewątpliwie kołczan ze strzałami, futerał na łuk (łubie), miecz lub szablę oraz nóż dla strugania promieni.

³⁵⁵ T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 142.

³⁵⁶ *Borysz s lukem*. O. 85, sygn. 3, k. 69v; *Czerny Jan z lukem*. O. 85, sygn. 4, k. 124.

³⁵⁷ O. 82, sygn. 3, k. 155v; RWS, s. 23; J. Szymczak, *Zbrojna eskorta...*, s. 297.

Tabela 52. Typy armatur łuczników pieszych

Formacja	Kategoria	Typ 1	Typ 2				
Zaciężni	Łucznicy						
4468	2						
Straż wozów	Łucznicy						
25	1						
Żołnierzy	Łucznicy						
4609	3						
Zestaw w źródle		Łuk		Łuk, szabla			
Formacja		l.	% og.	% k.	l.	% og.	% k.
Wojsko zaciężne		2	0,04%	100%	—	—	—
Straż wozów		—	—	—	1	4%	100%
Razem		2	0,04%	67%	1	0,02%	33%

Źródło: Opracowanie własne na podstawie O. 85, sygn. 2–4, RWS.

4.3.5. Propornicy

Jedynie znaki bojowe oraz jedynie osoby, które trafili na karty rejestrów to są proporce i propornicy piechoty zaciężnej. Proporzec był nie tylko symbolem, ale i kluczowym narzędziem w ręku propornika. To właśnie on, a nie broń, definiował rolę tego żołnierza na polu bitwy³⁵⁸. W toku naszego badania dotarliśmy do 112 proporników (2,5% od liczby zaciężnych), co znaczy, że na jedną rotę przypadało średnio 3 proporce, a 1 znak rozpoznawczy na 40 ludzi³⁵⁹. Niestety, źródła nie wymieniają żadnego uzbrojenia, które mogliby mieć ze sobą propornicy, a więc nie jest możliwym wyodrębnienie jakichś typów armatur.

Z kolei badania A. Bołdyrewa pokazują, że w latach 1522–1547 istniały trzy typy armatur proporniczych: żołnierze z samymi proporcami – 75,51% proporników (Typ 1 wg. A. Bołdyrewa); zbrojni w zbrojach strzelczych, w więc w pancerzach i hełmach

³⁵⁸ A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 276.

³⁵⁹ Co jest zgodne z twierdzeniami Jana Wimmera, T. Grabarczyka i A. Bołdyrewa. J. Wimmer, *Historia piechoty...*, s. 104; T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 188; A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 280.

otwartych i mieczami – 13.47% (Typ 2) oraz z proporcami i mieczami 11,02% (Typ 3)³⁶⁰. Sam koszt produkcji proporca w XV w. jedwabny bławat o wymiarach ok. 80x100 cm, razem z drzewkiem mógł kosztować całe 2 fl. (60 gr) co było znacznym wydatkiem³⁶¹. Lecz kwota odszkodowania płacona za proporzec była czterokrotnie niższa, bowiem w 1509 r. za stracony proporzec w rocie Jana Kałusza wypłacono tylko 15 gr. odszkodowania³⁶².

4.3.6. Mieczownicy piesi

W szeregach pospolitego ruszenia i eskorty wozów służyli zbrojni wyposażeni wyłącznie w broń przyboczną. Grupa ta liczyła łącznie 65 osób, a więc 1,4% liczby piechurów. Ich rola w walkach toczonych w otwartym polu była raczej znikoma, więcej korzyści od nich było przy obronie lub szturmie fortyfikacji i obozów warownych oraz jako służby wartowniczej. Z kolei w jeździe tak uzbrojonych ludzi było 389, czyli niecałe 12%. W porównaniu do mieczowników pieszych, ci walczący konno, byli bardziej użyteczni w we wszelkiego rodzaju starciach.

Żołnierza z samym mieczem, acz w pełnej zbroi oraz mężczyzn z mieczami i kordami spotykamy na malowidłach haczowskich³⁶³. Widać ich również na obrazie *Bitwa pod Orszą* w scenie z armatą (zob. Ryc. 135D), choć tu mamy raczej do czynienia z żołnierzami dźwigającymi działo, więc ze zrozumiałych przyczyn nie posiadają oni broni palnej lub drzewcowej³⁶⁴. Wyobrażenie żołnierza lub raczej pisarza wojskowego z bronią sieczną możemy obserwować na fryzach wawelskich (zob. Ryc. 135C).

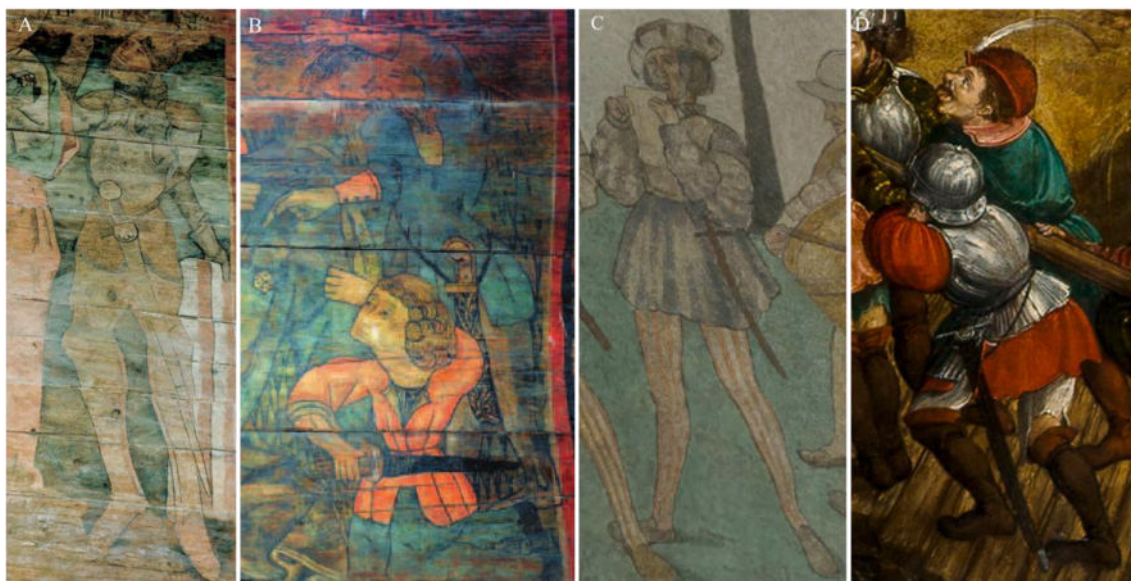
³⁶⁰ A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 279, Tab. 83.

³⁶¹ T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 186–189; A. Bołdyrew, *Produkcja...*, s. 259–260, Tab. 36–39.

³⁶² RK, sygn. 43, k. 33–34.

³⁶³ M. Glinianowicz, *Elementy uzbrojenia...*, s. 69, 70–71, ryc. 9–12.

³⁶⁴ Z. Żygulski, *Bitwa pod Orszą...*, s. 268, ryc. 13.

Ryc. 135. A) Zbrojny w pełnej zbroi z mieczem; B) Zbrojni z mieczem i kordem. Fragmenty malowideł z końca XV w. z kościoła w Haczowie, pow. brzozowski, woj. podkarpackie; C) Pieszy z bronią przyboczną (pisarz polny?) z fryzów w *Sali Pod Przeglądem Wojsk* na Wawelu. Hans Dürer, Antoni Wiedt, lata 30. XVI w.; D) Piesi dźwigający armatę. *Bitwa pod Orszą*, mal. Hans Krell (?), 1525–1530.

Na ogół ta grupa żołnierzy była nieopancerzona, jednak od tej zasady zdarzają się wyjątki (zob. Tab. 53). Przykładem piechura z uzbrojeniem ochronnym (*in armis*) oraz z mieczem jest zbrojny służący w wielkopolskim pospolitym ruszeniu (**Typ 1**)³⁶⁵. Raczej wykluczyć należy, aby miał on pełną zbroję kopijniczą, był to zapewne jakiś wariant zbroi strzelczej³⁶⁶. Kolejny pospolitak z mieczem posiadał hełm i pancerz (**Typ 2**)³⁶⁷. Trzech zbrojnych z pospolitego ruszenia miało hełmy, tarcze i miecze³⁶⁸ (**Typ 3**), zaś 9 nie miało hełmów (**Typ 4**)³⁶⁹. Rzadko na uzbrojeniu mieczowników odnotowywano pugińały, z drugiej jednak strony należy zauważyć, że przy innych kategoriach ich pomijano całkowicie. Pugińał – oprócz hełmu i miecza — posiadał jeden żołnierz (**Typ 5**), kolejni czterej pospolitacy z mieczami i pugińałami hełmów nie mieli (**Typ 6**)³⁷⁰, zaś w hełmach, lecz bez pugińałów odnotowani zostali kolejnych dwóch zbrojnych (**Typ 7**)³⁷¹. Żołnierzy

³⁶⁵ *in armis pedestrem et gladio*. AE, nr 492.

³⁶⁶ T. Grabarczyk wspomina o grupie kopijników z rotty Szolca w 1498 r., przy których nie odnotowano żadnej broni drzewkowej. Czy jest możliwe, iż byli to mieczownicy w zbrojach kopijniczych? Taka ewentualność jest zbyt niska, raczej musimy zgodzić się z naukowcem, że w chwili lustracji nie posiadali owi żołnierze broni drzewkowej. Lub jak w przypadku z większością rejestrów ich broń była na tyle oczywista (np. drzewka) że nie została odnotowana. T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 127.

³⁶⁷ *peditem in lorica cum gladio et galea*. AE, nr 506.

³⁶⁸ *pedestrem cum scuto, gladio et galea*. AE, nr 371, 412, 413.

³⁶⁹ *pedestrem cum scuto et gladio*. AE, nr 306, 314, 398, 399, 415, 429, 581, 619.

³⁷⁰ *pedestrem cum gladio et cultro*. AE, nr 373, 396, 563.

³⁷¹ *pedestrem cum gladio et galea*. AE, nr 615, 650.

z samymi mieczami (**Typ 8**) w pospolitym ruszeniu wielkopolskim było 29³⁷². Spośród strażników wozów tylko w miecz był uzbrojony żołnierz z Grabowca³⁷³, a wśród woźniców tak uzbrojonych było pięciu: z Sanoka, Hrubieszowa, Tyszowiec, Sambora i Niżankowich³⁷⁴.

Ryc. 136. Miecz landsknechtowski (tzw. katzbalger) na rycinie *Zakochani i Śmierć*, Albrecht Dürer, ok. 1498.

Rzadko spotykaną bronią był tzw. *szarszun*, czyli najprawdopodobniej miecz dwuręczny (**Typ 9**). Co ciekawe spotykamy go w rękach woźnicy z Buska³⁷⁵. Natomiast nie było wiele szabel (**Typ 10**). W gronie pospolitaków z poznańskiego odnotowano żołnierza Stanisława z *multanem*, czyli najprawdopodobniej z szablą pochodzenia mołdawskiego³⁷⁶. *Cum framea*, czyli najprawdopodobniej z szablami odnotowano jeszcze 3 woźnic z Grabowca, Przemyśla oraz Stryja³⁷⁷.

Również pozostaje nierozwiązaną kwestia obecności wśród pospolitaków trzech kombatantów opisywanych zwrotem *pedestrem*, czyli piechurów bez wymieniania szczegółów ich uzbrojenia³⁷⁸.

³⁷² *pedestrem cum gladio*. AE, nr 338, 380, 386, 435, 439, 451, 457, 460, 481, 486, 487, 492, 494, 503, 504, 512a, 523, 541, 543, 547–549, 551, 553, 596, 614, 627, 629, 655.

³⁷³ O. 82, sygn. 3, k. 148; RWS, s. 21; J. Szymczak, *Zbrojna eskorta...*, s. 297.

³⁷⁴ O. 82, sygn. 3, k. 142, 146v, 148v, 152, 157; RWS, s. 20–23; J. Szymczak, *Zbrojna eskorta...*, s. 297, 300, 302–303.

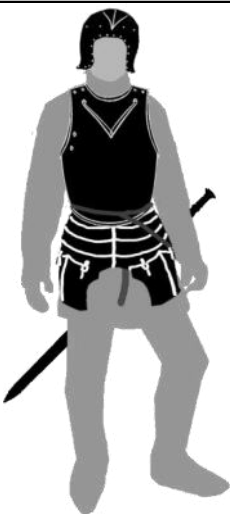
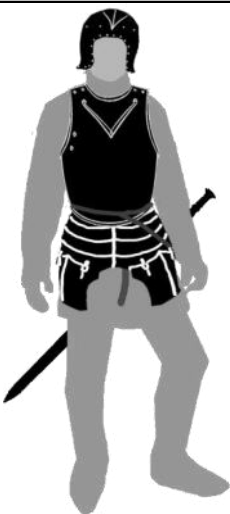
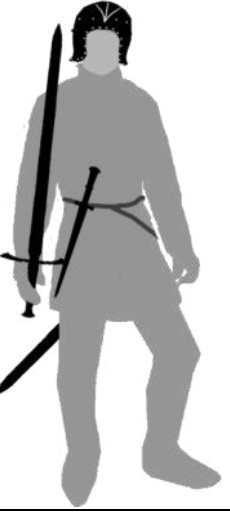
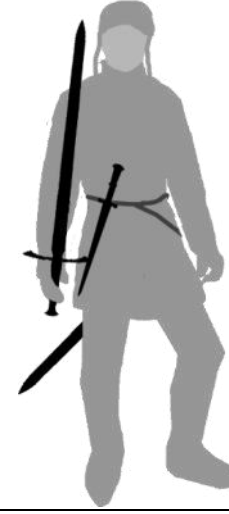
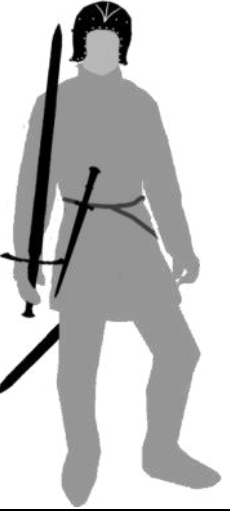
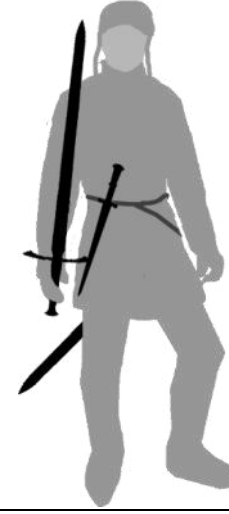
³⁷⁵ O. 82, sygn. 3, k. 162v; RWS, s. 23; J. Szymczak, *Zbrojna eskorta...*, s. 292, 296.

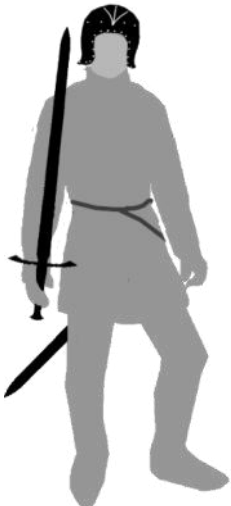
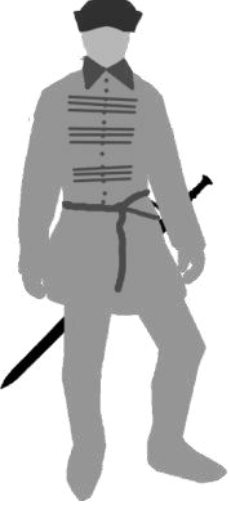
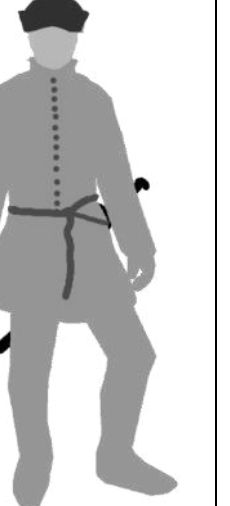
³⁷⁶ *Stanislaum pedestrem familiarem suum cum multan*. AE, nr 566.

³⁷⁷ O. 82, sygn. 3, k. 148, 151, 152v; RWS, s. 21–22; J. Szymczak, *Zbrojna eskorta...*, s. 297, 301–302.

³⁷⁸ *nobilem Ionem Syerzka pedestrem*. AE, nr 294, 363, 441.

Tabela 53. Typy armatur mieczowników pieszych

Formacja	Kategoria	Typ 1			Typ 2			Typ 3		
Posp. rusz.	Mieczow.									
100	49									
Straż wozów	Mieczow.									
25	1									
Wóźnic	Mieczow.									
16	9									
Żołnierzy	Mieczow.									
4609	59									
Zestaw w źródle		Zbroja, miecz			Hełm, pancerz, miecz			Hełm, tarcza, miecz		
Formacja		l.	% og.	% k.	l.	% og.	% k.	l.	% og.	% k.
Pospolite ruszenie		1	1%	2%	1	1%	2%	3	5,1%	6%
Straż wozów		—	—	—	—	—	—	—	—	—
Wóźnice		—	—	—	—	—	—	—	—	—
Razem		1	0,02%	1,7%	1	0,02%	1,7%	3	0,06%	3%
Formacja	Kategoria	Typ 4			Typ 5			Typ 6		
Posp. rusz.	Mieczow.									
100	49									
Straż wozów	Mieczow.									
25	1									
Wóźnic	Mieczow.									
16	9									
Żołnierzy	Mieczow.									
4609	59									
Zestaw w źródle		Tarcza, miecz			Hełm, miecz, pugińał			Miecz, pugińał		
Formacja		l.	% og.	% k.	l.	% og.	% k.	l.	% og.	% k.
Pospolite ruszenie		9	15%	18,4%	1	1%	2%	4	8%	8,2%
Straż wozów		—	—	—	—	—	—	—	—	—
Wóźnice		—	—	—	—	—	—	—	—	—
Razem		9	0,19%	9%	1	0,02%	1,7%	4	0,09%	4%

Typ 7			Typ 8			Typ 9			Typ 10		
											
Hełm, miecz			Miecz			Szarszun (miecz dwuręczny)			Szabla (framea, multan)		
l.	% og.	% k.	l.	% og.	% k.	l.	% og.	% k.	l.	% og.	% k.
2	2%	4,1%	29	29%	59%	—	—	—	1	1%	2%
—	—	—	1	4%	100%	—	—	—	—	—	—
—	—	—	5	31%	55%	1	6%	11%	3	19%	33%
2	0,04%	3,4%	35	0,75%	59%	1	0,02%	1,7%	4	0,09%	7%

Źródło: Opracowanie własne na podstawie AE, RWS.

4.3.7. Żołnierze z bronią o żelęzcu złożonym

W wojsku polskim w XV i w początkach XVI w. żołnierze z bronią o żelęzcu złożonym odgrywali rolę marginalną. Jak stwierdził T. Grabarczyk, „nie ma żadnych informacji o tym, aby polska piechota zaciężna już w XV w. miała na swym uzbrojeniu broń drzewcową o żelęzcu złożonym”³⁷⁹. Nie jest wykluczone, że w latach 1501–1520, a więc w okresie, gdy akurat brak rejestrów popisowych, żołnierze z halabardami stopniowo zaczęli pojawiać się w szeregach królewskiego, ponieważ w latach 1522–1547 stwierdzono istnienie typu armatury kopijniczej (Typ 3 wg. A. Bołdyrewa) na wyposażeniu zaciężnych. Ten rodzaj ekwipunku miało wówczas 11,38% piechurów³⁸⁰. W omawianym okresie, jedynymi jak dotąd znanymi przykładami żołnierzy z bronią o żelęzcu złożonym z ziem ruskich są wzmianki o dwóch strażnikach wozów picznych z 1521 r. (zob. Tab. 54). Pierwszy z nich pochodził z Sanoka, jego uzbrojenie stanowiła giewia i miecz (Typ 1)³⁸¹. Drugi strażnik służył na wozie z Buska, jego uzbrojenie

³⁷⁹ T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 127.

³⁸⁰ A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 268–270.

³⁸¹ O. 82, sygn. 3, k. 142; RWS, s. 20; J. Szymczak, *Zbrojna eskorta...*, s. 302.

stanowiła halabarda i miecz (**Typ 2**, Ryc. 137)³⁸². Także jedynym znanym odnotowanym przypadkiem występowania widły bojowych na ziemiach ruskich jest opis uzbrojenia pospolitaka z kaliskiego w widły bojowe (**Typ 3**), który wyruszył na wojnę przeciwko najeźdźcom tureckim w 1498 r.³⁸³ Warto również odnotować, iż żaden z danych żołnierzy nie posiadał uzbrojenia ochronnego.

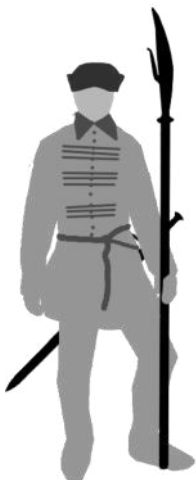
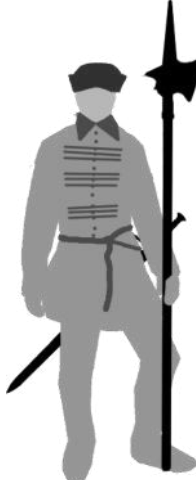
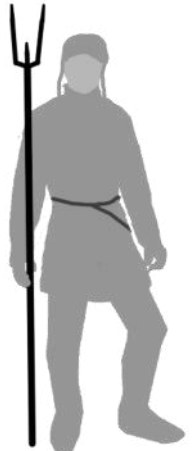
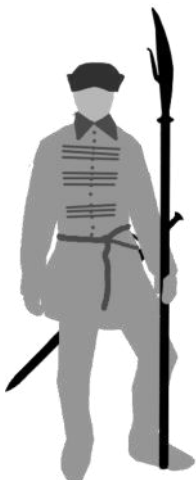
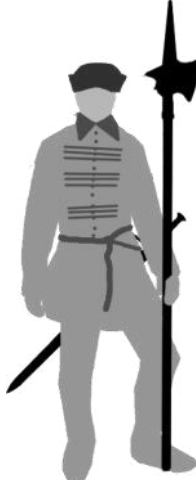
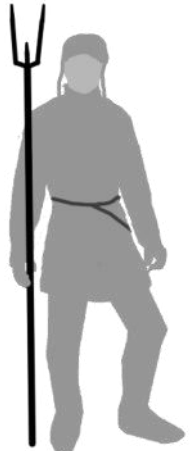

Ryc. 137. Żołnierz z halabardą i mieczem. Albrecht Dürer, *Dama na koniu i landsknecht*, ok. 1497 r. (*Das Fräulein zu Pferd und der Landsknecht*).

³⁸² O. 82, sygn. 3, k. 162v; RWS, s. 23; J. Szymczak, *Zbrojna eskorta...*, s. 296.

³⁸³ *pedestrem cum bilignis ferro fabricate*. Oczywiście nie ma pewności, że piechur ten na Ruś w ogóle dotarł, ponieważ został odnotowany w obozie podczas pobytu w okolicach Wielatowo (woj. wielkopolskie), AE, nr 456.

Tabela 54. Typy armatur żołnierzy z bronią o żelęcu złożonym

Formacja	Kategoria	Typ 1			Typ 2			Typ 3		
Posp. rusz.	Z BoŻŻ									
100	1									
Straż wozów	Z BoŻŻ									
25	3									
Żołnierzy	Z BoŻŻ									
4609	4									
Zestaw w źródle		Glewia, miecz			Halabarda, miecz			Widły bojowe		
Formacja		l.	% og.	% k.	l.	% og.	% k.	l.	% og.	% k.
Pospolite ruszenie		—	—	—	—	—	—	1	1%	100%
Straż wozów		2	8%	67%	1	4%	33%	—	—	—
Razem		2	0,04%	50%	1	0,02%	25%	1	0,02%	25%

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: AE, RWS.

4.3.8. Cepnicy

Po analizie dostępnych źródeł z badanego okresu, stwierdzić należy, że żołnierze z bronią obuchową występowali wyłącznie w pieszym pospolitym ruszeniu oraz spośród woźniców. Wprawdzie znane są przypadki występowania cepników i żołnierzy z siekierami w wojsku zaciężnym, lecz są to pojedyncze wzmianki nie powiązane z ziemiami ruskimi³⁸⁴.

Dwóch wojowników z cepami i mieczami (**Typ 1**) spotykamy wśród pospolitaków wielkopolskich z 1498 r. (zob. Tab. 55)³⁸⁵. W cep, ale bez miecza (**Typ 2**), był również uzbrojony woźnica z Horodła w 1521 r.³⁸⁶ Z kolei pierwsze informacje o cepach w arsenałach zamkowych na Rusi pochodzą dopiero z lat 30. XVI w., kiedy to na zamku lwowskim odnotowano *czepy zeliaszne* – jedno w 1534 r. oraz dwa w 1537 r.³⁸⁷. Jak widać, nie był to oręż zbyt popularny w wojsku polskim na ziemiach ruskich. Wyjaśnić to można tym, że cepów bojowych używano przeciwko mocno opancerzonym przeciwnikom (jak np. podczas walk Husytów z ciężkozbrojną jazdą rycerską), lecz takie

³⁸⁴ O cepach, cepnikach oraz siekierach w wojsku zaciężnym *vide*: T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 127–128, 186.

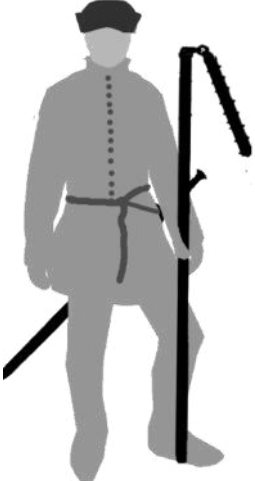
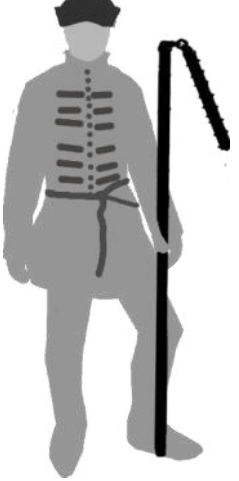
³⁸⁵ *peditem cum czepi et gladio*. AE, nr 552, 556.

³⁸⁶ O. 82, sygn. 3, k. 149; RWS, s. 21; J. Szymczak, *Zbrojna eskorta...*, s. 297.

³⁸⁷ O. LVI, sygn. 144, k. 42v. K. Górski, *Historia Artylerii Polskiej*, Warszawa 1902.

cepy były mało użyteczne w walce z lekką jazdą tatarską czy mołdawską. Inną sprawą była obrona miast, lecz o cepnikach z piechoty miejskiej miast ruskich w badanym okresie nie mamy informacji. Należy jednak pamiętać, że zwykłe cepy gospodarskie jako broń przeciw najeźdźcom mogli używać też chłopci, o czym wprost mówili ordynacje wojenne króla Aleksandra Jagiellończyka z 1502 r.³⁸⁸

Tabela 55. Typy armatur żołnierzy z cepami

Formacja	Kategoria	Typ 1			Typ 2		
Posp. rusz.	Cepnicy						
100	2						
Woźnice	Cepnicy						
16	1						
Żołnierzy	Cepnicy						
4609	3						
Tekst w źródle		Cep, miecz			Cep (<i>cum tribulo</i>)		
Formacja		l.	% og.	% k.	l.	% og.	% k.
Pospolite ruszenie		2	2%	100%	—	—	—
Woźnice		—	—	—	1	6%	100%
Razem		2	0,04%	67%	1	0,02%	33%

Źródło: Opracowanie własne na podstawie AE, RWS.

4.3.9. Topornicy

Zdecydowanie popularniejsze były topory i siekiery. Wiemy o sześciu odnotowanych przypadkach uzbrojenia w *securis* lub *bipennis* pospolitaków wielkopolskich oraz woźniców ruskich. Nie mamy pewności czy owe siekiery czy topory były bojowymi czy zwykłymi narzędziami gospodarczymi. W jednym przypadku pospolitak z *securis* miał również hełm i miecz (**Typ 1**, zob. Tab. 56), więc nie możemy wykluczyć, iż był to topór wojskowy lub czekan³⁸⁹. Bez hełmów, z toporami i mieczami

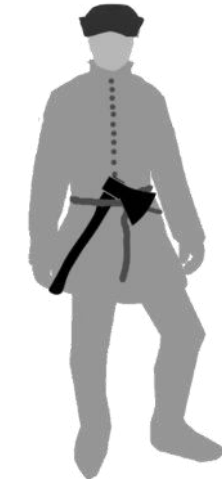
³⁸⁸ AA, t. 19, s. 200–201, 204–212, nr 133, 135; J. Szymczak, *Rycerz z bronią...*, s. 189.

³⁸⁹ *pedestrem cum gladio, securi et galea*. AE, nr 450.

występowało również trzech pospolitaków³⁹⁰ oraz woźnica z Chełma (**Typ 2**)³⁹¹. Z samym toporem został odnotowany również woźnica z Sokala (**Typ 3**)³⁹².

Jak widzimy, w skład armatur danych żołnierzy nie wchodziło uzbrojenie ochronne (oprócz jednego hełmu). Owi zbrojni też nie nadawali się do starcia w otwartym polu i wykonywali raczej funkcje strażnicze i pomocnicze. Podobnie jak i z cepami, toporami i siekierami byli uzbrojeni chłopci³⁹³.

Tabela 56. Typy armatur żołnierzy z toporami

Formacja	Kategoria	Typ 1			Typ 2			Typ 3		
Posp. rusz.	Topornicy									
100	4									
Woźnice	Topornicy									
16	2									
Żołnierzy	Topornicy									
4609	6									
Tekst w źródle		Hełm, topór (czekan), miecz			Topór (czekan), miecz			Topór		
Formacja		l.	% og.	% k.	l.	% og.	% k.	l.	% og.	% k.
Pospolite ruszenie		1	6%	25%	3	3%	75%	—	—	—
Woźnice		—	—	—	1	6%	50%	1	6%	50%
Razem		1	0,02%	17%	4	0,08%	67%	1	0,02%	17%

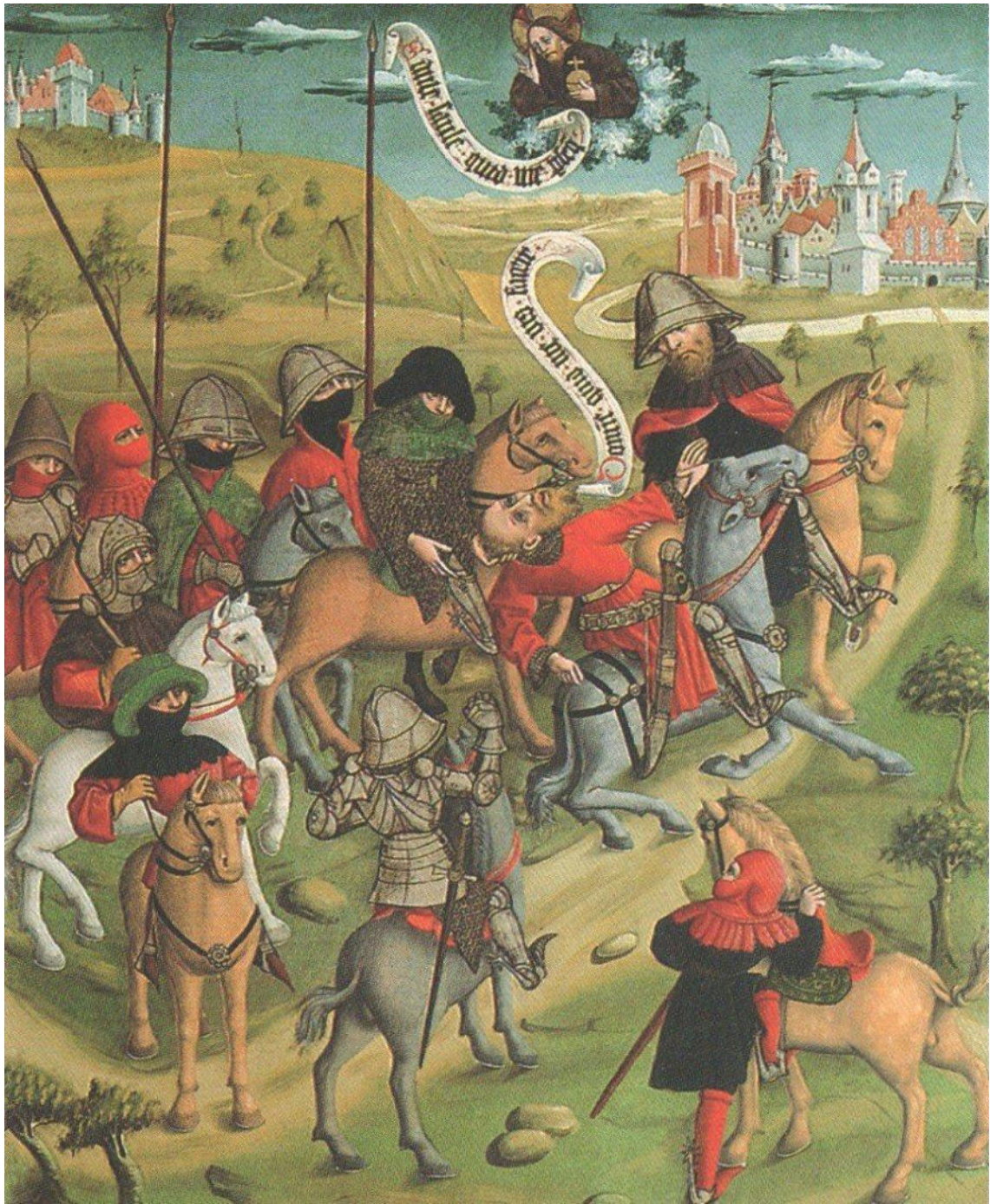
Źródło: Opracowanie własne na podstawie AE, RWS.

³⁹⁰ *pedestrem cum securi et gladio*. AE, nr 340, 550, 590.

³⁹¹ O. 82, sygn. 3, k. 144v; RWS, s. 20; J. Szymczak, *Zbrojna eskorta...*, s. 296.

³⁹² O. 82, sygn. 3, k. 147; RWS, s. 21; J. Szymczak, *Zbrojna eskorta...*, s. 302.

³⁹³ AA, t. 19, s. 200–201, 204–212, nr 133, 135; J. Szymczak, *Rycerz z bronią...*, s. 189.

Ryc. 138. Orszak zbrojny z kwatery *Nawrócenie św. Pawła* tryptyku Trójcy Świętej, ok. 1467, Katedra Wawelska, Kraków

Podsumowanie

W toku przeprowadzonej kwerendy w materiałach rejestrów popisowych wojsk zaciężnych z lat 1498-1501 oraz chorągwi nadwornej z lat 1495-1499, a także w rejestrach zastępców z wielkopolskiego pospolitego ruszenia z lat 1497-1498 udało się zdobyć informacje o charakterze uzbrojenia 3283 zbrojnych jeźdźców (3651 ludzi ogółem, wliczając pacholąt lub osób nie uzbrojonych) oraz 4492 koni. Siły te były podzielone są na trzy główne formacje:

- jazdę zaciężną z obrony potocznej, która była najliczniejszą grupą oraz stanowiła trzon ówczesnej jazdy polskiej (2072 żołnierzy);
- królewską chorągiew nadworną której przedstawicielami były dworzanie konni i ich pocztowi (914 jeźdźców);
- wielkopolskie pospolite ruszenie, najmniej liczna formacja w tym zestawieniu (297 zastępców).

W swoim składzie konnica posiadała kilka rodzajów jeźdźców. Elitą prawie każdego oddziału były ci w rynsztunku kopijniczym, czyli w pełnych zbrojach rycerskich uzbrojeni w kopie oraz miecze (możliwe też buzdygany lub buławy). Ponieważ był to bardzo kosztowny rodzaj armatur, to kopijników była mniejszość – w latach 1471-1498 kopijników zaciężnych naliczono 267 (10,8% zbrojnych), zaś w 1501 r. było ich 181 (10,5% zbrojnych)³⁹⁴. Jak widać, liczba kopijników spadła tylko nieznacznie. W latach 1495-1501 oni stanowili 10% od ogółu sił na Rusi (325 żołnierzy). Ich udział był procentowo podobny w jeździe zaciężnej (10%) oraz w chorągwi nadwornej (12%), natomiast w pospolitym ruszeniu stanowili mniejszość (4%).

Największą grupę w przebadanych materiałach stanowili strzelcy, którzy obejmowali aż 51% ogółu żołnierzy (1659 osób). Uzbrojenie ochronne strzelców było podobne, lecz charakter ich uzbrojenia zaczepnego dzielił ich na 3 grupy. Pierwszą i najliczniejszą byli kusznicy, którzy byli zdecydowanie najliczniejsi, stanowili 32% (1036 osób) ogółu sił, a doliczając żołnierzy w zbrojach strzelczych występujących w rejestrach, w których pisarze stosowali uproszczony sposób zapisu i nie wymieniali kuszę, tylko cały zestaw zbroi strzelczej to ten odsetek wzrasta do 49%. Z kolei w pospolitym ruszeniu strzelcy z kuszami stanowili aż 78% składu zastępców pospolitego

³⁹⁴ T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna...*, s. 59, tab. 1; O Hański, *Rota...*, s. 114, t. 2.

ruszenia wielkopolskiego. W badanym okresie dwie kolejne kategorie, czyli żołnierze z rusznicami oraz łucznicy jeszcze miały znaczenie marginalne. Strzelcy z bronią palną stanowili zaledwie 0,7% ogółu (23 osoby), zaś łucznicy tylko 1,1% (36 osób).

W szyku bojowym, w pierwszej linii razem z kopijnikami mogli stać też jeźdźcy posiadający uzbrojenie ochronne podobne do strzelców, lecz uzbrojeni w drzewka lub kopie. Takich jeźdźców zwykło się nazywać półkopijnikami. Zbrojnych takich naliczono 67 (większość z nich, czyli 62 należały do zaciężnych, 3%), lecz biorąc pod uwagę istnienie 341-osobowej grupy żołnierzy, przy których w ogóle nie odnotowano żadnego uzbrojenia zaczepnego i nie będących raczej kusznikami (przypadek umownych strzelców opisywałem wyżej) nie da się wykluczyć, że właśnie dana grupa mogła być półkopijnikami lecz wyposażonymi w cięższe kopie, które z reguły nie odnotowywano w rejestrach popisowych. Wreszcie, możliwe też, że byli to też zwykłe mieczownicy. Co do ostatnich, to oni stanowili nieliczną grupę (40 osób), występującą wyłącznie w pospolitym ruszeniu (13,5% tej formacji), co można wyjaśnić gorszym stanem uzbrojenia pospolitaków w porównaniu z zaciężnymi, nie mówiąc już o dworzanach konnych.

Rok 1501 w świetle rejestrów popisowych można uznać za przełomowy pod kątem przenikania do szeregów jazdy polskiej jeźdźców charakterystycznych dla wojsk południowo-wschodnich sąsiadów Korony. Zmiany dokonane w składzie wojsk zaciężnych nosiły charakter rewolucyjny, gdyż faktycznie za jednorazowo na służbę zaciągnięto 25% jeźdźców nowych typów. Przede wszystkim należy zaznaczyć rosnący procent (w stosunku do rejestrów z lat 1495-1499) jeźdźców rackich i husarskich w obronie potocznej. Racowie uzbrojeni w lekkie drzewka, szable i tarcze typu węgierskiego, doskonale nadawali się do walki z Tatarami i Mołdawianami i w rotach stacjonujących na Rusi i Podolu w 1501 r. stanowili już odczuwalną siłę – 10% ogółu zaciężnych (343 żołnierzy, 17% składu osobowego). Cięższą wersją rozwojową raców byli husarze, wyposażeni w drzewka, tarcze i szable, dysponujący też elementami uzbrojenia ochronnego. W tym czasie większość husarzy jeszcze nie posiadała hełmów. Podstawową ich osłoną ciała były pancerze, lecz czasem stosowano też zbroje strzelcze oraz płytowe kirysy. Ogólnie odnotowano obecność 123 husarzy, co stanowiło już 6% zaciężnych (zaś ogółu tylko 4%). Jak się wydaje, miejscową tradycję wojenną, podolską (gdyż byli to ludzie starosty chmielnickiego Strusia), reprezentowało 9 żołnierzy z rohatynami i drzewkami oraz łukami. Umownie ich nazwaliśmy jeźdźcami typu kozackiego lub wołoskiego.

Nie do końca jest jasna rola na polu walki 8 żołnierzy z 1501 r. na wyposażeniu których odnotowano jedynie „strzały”. Prawdopodobnie w tym przypadku chodziło o ręczne „strzały” – dziiryty (za analogią z *sagittis manualibus*).

Kończąc podsumowanie podrozdziału o armaturach jazdy, należy zaznaczyć na przejściowy charakter ówczesnej wojskowości. Mimo obecności na polu walki wojowników o średniowiecznej genezie (ciężkich kopijników oraz kuszników) już zauważalną jest obecność typów nowożytnych, lekkiej i średniozbrojnej jazdy typu wschodniego (racowie, husarze) w oddziałach zaciężnych, przy jednoczesnym bardzo tradycyjnym uzbrojeniu pospolitego ruszenia (głównie kusznicy i mieczownicy).

W zaciężnych rotach pieszych dążono do jednolitości uzbrojenia (na ile to było możliwe w warunkach cechowej produkcji broni), zaś na wyposażenie poszczególnych żołnierzy mógł za pomocą listów przypowiednich (oraz późniejszych artykułów rotmistrzowskich) wpływać król (jako głównodowodzący oraz osoba zapewniająca żołd dla wojska) lub hetmani. W ramach piechoty zaciężnej funkcjonowały cztery rodzaje armatur: kopijnicza, pawężnicza, strzeleczka i propornicza. Z kolei w formacjach pospolitego ruszenia czy piechoty miejskiej istniały też inne armatury, takie jak te, z którymi występowali mieczownicy, cepnicy, topornicy czy żołnierze z halabardami czy glewiami. Stanowili oni jednak niewielki odsetek oddziałów. Natomiast uzbrojenie poszczególnych żołnierzy różniło pod względem jego elementów składowych oraz ich liczby.

W badanym okresie odbywała się tzw. rewolucja militarna, przejawem której była wzrastająca rola broni palnej malejące znaczenie broni białej oraz neurobalistycznej. To skutkowało spadkiem roli ciężkozbrojnych kopijników i pawężników oraz wzrostem roli strzelców. Ciężkozbrojni kopijnicy (których w latach 1496–1500 odnotowano 462 osoby, czyli 10% od ogółu żołnierzy) pozostawali najcięższej uzbrojoną kategorią piechoty polskiej używającej do walki bezpośredniej pik (drzewek), włóczni i sulic. W wojsku zaciężnym kopijnicy występowali w swojej cięższej wersji (było ich 460), dlatego mianuje ich w mojej pracy kopijnikami ciężkimi. Ich armatury można podzielić na 6 typów, które różniły się od siebie tylko poziomem kompletności zbroi kopijniczej oraz stosowanym uzbrojeniem drzewkowym, za wyłączeniem dwóch kopijników z rusznicami. O ich broni siecznej rejestry nie wspominają, lecz były to zapewne miecze (jak wynika z ikonografii, np. z malowideł haczowskich czy późniejszych i okazalszych fryzów wawelskich czy obrazu *Bitwa pod Orszą*). Można pokusić się o stwierdzenie, że

właśnie w pierwszych dwóch dekadach XVI w. ich uzbrojenie ochronne ewoluowało od zbroi pełnych do tzw. półzbroi, jak i w reszcie krajów Europy.

W pospolitym ruszeniu ich rola kopijników ciężkich była znikoma, bowiem występowali tam bardzo rzadko (źródła mówią o obecności tylko 2 takich żołnierzy w szeregach zastępców wielkopolskich), zaś spośród strażników wozów na wyprawę z 1521 r. nie było ich w ogóle. Wynikać to mogło z tego, iż służba w tych formacjach była gorzej płatna oraz generalnie z łżejszego charakteru tych formacji. Natomiast w szeregach pospolitaków i strażników kopijnicy występowali w łżejszej wersji. Takich lekkozbrojnych kopijników było 38 (0,8% żołnierzy, z nich w wojsku zaciężnym tylko 1 osoba została odnotowana z drewkiem). Ogólnie można naliczyć 19 typów ich armatur, które różniły się przede wszystkim obecnością pojedynczych elementów uzbrojenia ochronnego (w tym tarcz – nie występujących w armaturach kopijników zaciężnych). Na ich uzbrojenie zaczepne składali się włócznie i sulicę oraz broń sieczna.

Kolejną kategorią były pawężnicy, które występowali wyłącznie w formacjach zaciężnych. Była to druga kategoria zaciężnych które z uwagi na niebezpieczne warunki służby otrzymywali podwójny żołd. O charakterze ich uzbrojenia w omawianym okresie ciężko powiedzieć coś konkretnego z powodu lakoniczności informacji. W zasadzie, w badanym korpusie źródeł mamy tylko 2 wzmianki o dodatkowym (oprócz pawęzy), uzbrojeniu ochronnym pawężników. Były to 2 żołnierze w kirysach, których odnotowano w rocie Rożnowskiego we Lwowie w 1498 r. Warto też podkreślić, że tylko w małym stopniu stosowano pawężę innych, mniejszych od ogólnie przyjętych rozmiarów tarcz, gdyż odnotowano tylko 5 takich przypadków. Co do bezwzględnej większości innych pawężników, to ich armatury możemy spróbować zrekonstruować opierając się na dane wcześniejsze (z lat 70. XV w.) oraz późniejsze (z lat 30. i 40. XVI w.). Terminy „pawężnik” lub „pawęża” w badanym okresie raczej należy rozpatrywać w kluczu zestawu uzbrojenia tzw. „zbroi pawężniczej” (która w latach 1496–1500 nie figurowała w rejestrach) na którą oprócz pawęzy i broni siecznej składali się też hełmy (salady lub kapaliny) oraz elementy zbroi płytowej: zarękawia (myszki), obojczyki oraz rękawicę. Lecz nie jest wykluczone, że pawężnicy mogli też występować w swej łżejszej odmianie – posiadając tylko same pawężę i broń sieczną. Więc, po analizie wzmianek źródłowych z badanego okresu oraz stosując metodę ekstrapolacji możemy formalnie wyodrębnić 4 typy ich armatur.

Można tylko zgodzić się z T. Grabarczykiem i A. Bołdyrewym i stwierdzić, iż piechota polska w okresie XV i XVI w. nosiła „charakter wybitnie strzelczy”³⁹⁵. Większość siły żywej oraz główną siłę uderzeniową piechoty polskiej stanowili strzelcy (3637 osób, 79% od liczby żołnierzy) które w swojej bezwzględnej masie służyli w formacjach zaciężnych (99% od liczby strzelców). Właśnie ci żołnierze jak najbardziej odczuli wpływ i byli bezpośrednimi beneficjentami rewolucji militarnej lub inaczej zwanej „prochową”. Piechurzy zaciężni stacjonujący na Kresach masowo się przezbajali się z kusz na broń palną. W 1471 r. ręczna broń palna zaczęła pojawiać się w wyposażeniu zaciężnych piechurów, zapowiadając głębokie przemiany w sztuce wojennej. Początkowo jej rola była niewielka, jednak w ciągu kolejnych dekad nastąpił dynamiczny wzrost popularności rusznic. W 1496 r. ponad ćwierć strzelców było wyposażonych w tę nową broń. W kolejnym 1497 r. było to 61%, zaś w 1498 r. – 56%. Proces ten osiągnął punkt kulminacyjny na przełomie stuleci, kiedy to w 1500 r. rusznica stała się dominującą bronią piechoty – w ręku jej dzierżyło ponad 80% strzelców. Zmiana ta zaszła w krótkim czasie, co świadczy o rewolucyjnym charakterze wprowadzenia broni palnej. Należy też zaznaczyć, że kiedy zaciężni masowo się przezbajali się w rusznicę, to wśród zastępców wielkopolskich broni palnej nie było w ogóle. Stosunek liczby rusznic do kusz na pocz. XVI w. oddają listy strat z kampanii 1509 r. W zgrupowaniu liczącym etatowo 3050 piechurów stracono 248 rusznic oraz 1 kuszę (sic!)³⁹⁶. Potwierdzają to dane z późniejszego okresu, przykładem mogą być rotę Piotra Jasińskiego i Jana Zebrzydowskiego z 1522 r., w której nie było żadnego kusznika³⁹⁷. Także wśród armatur strzelców z lat 1522–1547 nie znajdziemy żadnej kuszy. Dane te świadczą o tym, że w okresie 1500–1520, nastąpił gwałtowny spadek liczby kuszników na korzyść żołnierzy z rusznicami³⁹⁸.

Marginalne znaczenie w uzbrojeniu strzelców miały łuki. Piechurów z tą bronią stwierdzono tylko 3 (0,06%, 2 w piechocie zaciężnej oraz 1 wśród strażników wozów z 1521 r.).

Należy zaznaczyć, że armatury strzelców z kuszami, rusznicami i łukami poza bronią miotającą niemal się nie różniły, gdyż bezwzględna większość strzelców występowała bez jakichkolwiek elementów uzbrojenia ochronnego (1665 kuszników

³⁹⁵ T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 129; A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna...*, s. 337.

³⁹⁶ RK, sygn. 43, k. 33–34.

³⁹⁷ O. 86, sygn. 12, ks. 2, k. 1–6.

³⁹⁸ O. Bołdyrew, *Przemiany uzbrojenia...*, s. 124–125, tab. 2.

oraz 1809 żołnierzy z rusznicami, czyli odpowiednio 36% oraz 39% żołnierzy). Niemniej jednak trafiały się pojedyncze wyjątki, które pozwoliły na sklasyfikowanie armatur kuszników w ramach 6 typów, strzelców z rusznicami w ramach 3 typów oraz pieszych łuczników w ramach 2 typów. Różnice między poszczególnymi typami polegały tylko w obecności hełmów (1 przypadek), napierśników, pancerzy czy tarcz. Za broń sieczną strzelcom służyły miecze i szable, lecz ich proporcje, niestety nie są możliwe do ustalenia z powodu pomijania broni siecznej w rejestrach popisowych. Bardzo rzadko sięgano też po włócznie (znany jest tylko 1 taki przypadek uzbrojenia zastępcy-kusznika z Wielkopolski).

Warto zaznaczyć, że w piechocie odnotowano tylko 3 przypadki występowania zbroi strzelczych, ale w dwóch przypadkach one dotyczyły jeźdźców (w zbroi strzelczej spisano w 1497 r. we Lwowie rotmistrza Wronę³⁹⁹ oraz jeźdźcę z kuszą w rocie Irzyka Chomutowskiego⁴⁰⁰). Jedynym piechurem co do uzbrojenia, którego pisarz miał chyba wątpliwości był Jakub Breszycki z małego oddziału Samsona czyje uzbrojenie określono jako *zbrÿa kopyczja sztreлча*⁴⁰¹.

Na sam koniec rozważań o uzbrojeniu strzelców pieszych należałoby spróbować udzielić odpowiedzi na pytanie: „w jakim stopniu wojskowość wschodnia wpływała na armatury strzelców na ziemiach południowo-wschodnich?” Po analizie zapisów źródłowych należy zaznaczyć, że armatury strzelców (z reguły nieopancerzonych) działających na zachodzie państwa Jagiellonów w latach 70. XV w. tylko minimalnie się różniły od tych armatur strzelców stacjonujących na ziemiach południowo-wschodnich królestwa na przełomie XV i XVI w. Jak zaznacza T. Grabarczyk, połowa wzmianek o uzbrojeniu ochronnym (8 wzmianek) dotyczy 1471 r., czyli wojsk działających na zachodzie, połowa dotyczy lat 1497–1498, kiedy rotty piesze stacjonowały na Rusi⁴⁰². Strzelcy zasadniczo nie posiadali uzbrojenia ochronnego, więc jedyną zmianą było ich przebrojenie z kusz w rusznice. Było to zjawisko ogólnoeuropejskie i nie kontakty z przeciwnikiem wschodnim nie miały na to żadnego wpływu.

Ostatnim typem armatur stosowanych wyłącznie przez zaciężnych były armatury propornicze. Spośród wszystkich armatur są one najbardziej enigmatyczne. Grupa

³⁹⁹ O. 85, sygn. 2, k.107.

⁴⁰⁰ O. 85, sygn. 3, k. 78.

⁴⁰¹ O. 85, sygn. 3, k. 76v.

⁴⁰² T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna...*, s. 184.

proporników była stosunkowo liczna (112 osób, 2,4% zbrojnych). W rejestrach z lat 1496–1500 zasadniczo brak informacji o ich uzbrojeniu ochronnym. Była to trzecia grupa żołnierzy pobierających podwójny żołd, lecz jak się wydaje, praktyka ta wynikała z faktu z większego narażenia życia i zdrowia proporników oraz ich umiejętności w przekazywaniu rozkazów. Zawsze starano się wyeliminować z walki dowódców i sygnalistów przekazujących rozkazy i skupiających dookoła siebie oddziały.

Przykładami kolejnego rodzaju uzbrojenia jest ekwipunek mieczowników. Naliczono ich 59 (1,3% zbrojnych), wszyscy należeli do grupy zastępców wielkopolskich lub ze zbrojnej eskorty wozów wystawianych przez miasta ruskie. Była to kategoria lekkozbrojna, gdyż tylko 5 z nich posiadały broje, pancerze lub hełmy. Tylko nieliczni posiadali szable (znamy tylko 4 takie przypadki). Na Rusi były obecni też cepnicy lecz w formacjach zawodowych była to broń bardzo rzadka. Znamy tylko 3 wzmianki o cepnikach (0,06%) z liczby zastępców wielkopolskich oraz eskorty zbrojnej wozów. Nieco większą kategorią zbrojnych były topornicy, których odnotowano 6 (0,1%). Zaskakująco niskim był udział żołnierzy z bronią drzewcową o żelźcu złożonym. Żołnierze tak uzbrojeni występowały wyłącznie w eskorcie zbrojnej wozów w 1521 r. (1 halabardzista oraz 2 żołnierze z glewiami). Oprócz broni drzewcowej posiadali też miecze, lecz nie mieli na sobie żadnego uzbrojenia ochronnego. Jedynym wojownikiem z widłami bojowymi był też pieszy zastępca z Wielkopolski w 1498 r.

Uzbrojenie piechoty, z jednej strony charakteryzowało się sporą różnorodnością, o czym świadczyć może stwierdzona duża liczba armatur, z drugiej jednak. W odniesieniu do wojska zaciężnego możemy mówić o pewnej unifikacji, wynikającej z występowania w szeregach pieszych rot trzech podstawowych typów żołnierzy: kopijników, pawężników i strzelców. Na koniec można się pokusić o stwierdzenie, że ekwipunek piechurów na ziemiach ruskich, nie uległ wpływom wschodnim, a trzony tej formacji od schyłku XV w. stanowili strzelcy uzbrojeni w broń palną, a więc podobnie, jak na w Europie zachodniej.

Zakończenie

Ziemie ruskie Królestwa Polskiego różniły się od pozostałych ziem monarchii jagiellońskiej pod wieloma względami, jednak kluczowe znaczenie miały ich różnorodność i wieloetniczność. Był to obszar położony na styku lasów i stepu, a zarazem na pograniczu odmiennych modeli cywilizacyjnych – osiadłego i koczowniczego. Stanowił także przestrzeń styku różnych kręgów kulturowo-religijnych, gdzie przenikały się wpływy chrześcijaństwa, islamu i judaizmu.

Również sami poddani królów Polski nie tworzyli jednolitej wspólnoty. W obrębie tych samych miast i osad często współistnieli wyznawcy różnych obrządków i tradycji kulturowych: prawosławni Rusini i Mołdawianie związani z kręgiem kultury greckiej, katolicy należący do kultury łacińskiej – Polacy, Niemcy, Czesi czy Węgrzy – a także Żydzi, chrześcijańscy Ormianie oraz muzułmańscy Tatarzy. Zróżnicowanie to miało również wymiar prawny: funkcjonowały tu osady lokowane na prawie polskim, ruskim, niemieckim i wołoskim.

Tak ukształtowany tygiel etniczny, kulturowy i prawny, wzbogacony o napływ nowoczesnych wpływów zachodnich oraz innowacji technicznych, musiał prowadzić do znacznego zróżnicowania form organizacji militarnej zamieszkujących te tereny społeczności, a w konsekwencji także ich uzbrojenia. Dotyczyło to przede wszystkim jednego z kluczowych aktorów wschodnioeuropejskiej sceny polityczno-wojskowej – jagiellońskiego wojska polskiego, które operując na ziemiach ruskich zdobywało doświadczenia bojowe i równolegle podlegało licznym procesom modernizacyjnym. To właśnie tam, na tym pograniczu i w tej przełomowej epoce, kształtowały się podstawy staropolskiej sztuki wojennej.

Opracowanie niniejszej rozprawy wymagało wnikliwej analizy źródeł oraz zapoznania się z obszernym dorobkiem kilku pokoleń historyków i archeologów. Naukowcy już od XIX wieku kierowali swą uwagę ku zagadnieniom związanym z obroną południowo-zachodnich ziem Królestwa Polskiego w XV i XVI wieku. Te najstarsze opracowania, które kładły podwaliny pod badania nad dziejami wojskowości na omawianym obszarze, dziś już pod wieloma względami są zdezaktualizowane. Podobnie rzecz ma się w odniesieniu do części edycji źródłowych (np. materiały wydane przez K. Górskiego). Bez wątpienia znaczący postęp wiedzy przyniosły dopiero badania Z. Spieralskiego prowadzone z przerwami od lat 60. XX w. Trudne do przecenienia jest

dorobek zespołu archeologów i historyków związanych z Zakładem Archeologii Polski Środkowej Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN, Instytutem Archeologii PAN (obecnie: Instytut Archeologii i Etnologii PAN Oddział w Łodzi) oraz Uniwersytetu Łódzkiego, kierowanych przez prof. A. Nadolskiego, który zapoczątkował regularne badania bronioznawcze w Polsce. Z opracowań, które opublikowano u schyłku XX i w pierwszej ćwierci XXI w., szczególnie przydatne dla opracowania tej dysertacji były publikacje dotyczące wojsk zaciężnych w XV i XVI w. pióra łódzkich badaczy A. Bołdyrewa, T. Grabarczyka oraz opracowania dotyczące uzbrojenia i szerzej rozumianej wojskowości średniowiecznej autorstwa J. Szymczaka. Fundamentalne znaczenie dla podjętego tematu miały publikacje M. Plewczyńskiego.

Ze względu na obszar, którego dotyczy to opracowanie, niezwykle pomocne okazały się studia P. Kotowicza. Prezentując znaczenie dla tej rozprawy dotychczasowego dorobku naukowego, nie sposób pominąć publikacji badaczy ukraińskich D. Toiczkina oraz A. Malczenki. W większości przypadków są one – podobnie jak publikacje rosyjskojęzyczne – nie dość powszechnie znane w Polsce. Z pewnością lektura tej pracy pozwoli na zapoznanie się z wynikami badań wielu naukowców ze Wschodu.

Podsumowując stan badań nad wojskowością i uzbrojeniem wojsk Królestwa Polskiego na ziemiach ruskich, należy uznać, że jest on znaczący, a wiele prac jest niezwykle wartościowych. Nie zmienia to faktu, że badacze nie wykorzystali dotąd wszystkich źródeł rękopiśmiennych dotyczących tego tematu. Przykładem mogą być rejestry popisowe wojsk zaciężnych sporządzone w 1501 r. Ich analiza, w zestawieniu z wcześniejszymi badaniami, znacząco poszerzyła stan wiedzy o uzbrojeniu i organizacji oddziałów tworzących obronę potoczną. Opracowując temat uzbrojenia wojsk polskich na omawianym obszarze, należało też zebrać wyniki badań zawarte w licznych, ale bardzo rozproszonych, mało znanych tekstach. Zebranie zawartych tam ustaleń i poglądów, czasem ze sobą sprzecznych, można uznać za jeden z walorów tej rozprawy.

W obronę południowo-wschodnich obszarów Królestwa Polskiego zaangażowane było początkowo pospolite ruszenie województw ruskiego, podolskiego i bełskiego, wspierane również przez chorągwie z pozostałych ziem. Od 1474 r. pojawiają się na tych ziemiach zaciężni, ale ich regularna obecność na tych ziemiach zaczyna się dopiero od połowy lat 80. XV w. Oddziały pieniężne wspierane były czasami przez oddelegowaną na Ruś część chorągwi nadwornej. Zdarzało się, że wojska królewskie uzyskiwały wsparcie sojuszników; najczęściej były to siły litewskie (1474, 1476, 1485,

1490, 1494, 1497, 1509, 1512, 1516, 1518-1520), rzadziej czeskie (1474), krzyżackie (1497), mazowieckie (1497) czy węgierskie (1511). Kilukrotnie dochodziło też do współpracy z Mołdawianami (1476, 1485, 1509, 1511).

Liczebność tych wojsk zależała od stanu finansów państwa, a ponieważ nie były one w najlepszym stanie, to i liczba wojska, które miało bronić pogranicza, ulegała nieustannym zmianom i wynosiła od kilkuset do maksymalnie 3 tys. koni. Znacznie większe siły pojawiały się na ziemiach ruskich, gdy planowano działania zaczepne, jak np. w 1497 r., gdy w związku z wyprawą przeciwko Mołdawii zebrano armię liczącą, jak się szacuje, ok. 50 tys. zbrojnych. Mniejsze wojska zgromadzono również na potrzeby wojen z hospodarstwem w 1509 r. – ok. 5 tys., w 1511 r. ponad 6 tys. Wystawienie tak licznych wojsk było oczywiście możliwe wtedy, gdy pod broń stawiali się nie tylko zaciężni, ale też pospolite ruszenie, chorągiew nadworna (zwykle ok. 300 konnych) i oddziały sojusznicze (pełen wykaz wojen zob. aneks). Z pewnością takie nagromadzenie wojska skutkowało też wzrostem zapotrzebowania na uzbrojenie, w które częściowo zaopatrywano się w ośrodkach miejskich na Rusi i Podolu. Zatem działania militarne na tym terenie niosły ze sobą nie tylko zniszczenia wojenne, ale mogły być bodźcem do rozwoju handlu i rzemiosł produkujących dobra na potrzeby armii. Zagadnienie to jednak wymaga osobnych badań.

Wojsko używane do obrony ziem ruskich Królestwa Polskiego to przede wszystkim jazda, której mobilność pozwalała na pokonywanie rozległych, słabo zaludnionych przestrzeni w celu odparcia najazdów. Nie można jednak zapominać o rotach pieszych, których również używano w działaniach defensywnych. Piechota wykorzystywana była przede wszystkim do obrony zamków i miast. Stan zachowania źródeł nie pozwala dokładnie prześledzić liczebności i rozlokowania tych oddziałów. Mimo to można przyjąć, że największa liczba zaciężnej piechoty stacjonowała w Kamieńcu Podolskim. Pierwsze wzmianki o tamtejszym garnizonie pochodzą z 1499 r.; od tamtej pory nieprzerwanie obecni tam byli zaciężni piechurzy, których liczba wahała się od 200 do 300, tylko w 1520 spadła do 100. Drugi garnizon złożony z zaciężnych znajdował się we Lwowie, przy czym dane na jego temat są znacznie skromniejsze. Nie ulega wątpliwości, że był on mniej liczny niż ten w Kamieńcu i liczył prawdopodobnie do kilkudziesięciu zbrojnych.

W rozprawie przeanalizowano także źródła informujące o zasobach arsenałów zamków na Rusi i Podolu. Jak z nich wynika, przechowywano w nich uzbrojenie, które często nie nadawało się już do użytku, było przestarzałe lub uszkodzone. Na tym tle nieco

lepiej prezentowały się zasoby artylerii, która, nawet jeśli była niezbyt liczna, to przynajmniej zdalna do użytku. W arsenałach przechowywano także zwykle zapas prochu i bełtów do kusz. Generalnie, w arsenałach ruskich i podolskich zamków trudno znaleźć zasoby, które mogły znacząco wpłynąć na obronność tych ziem. Natomiast składowane tam uzbrojenie mogło służyć jako źródło części zamiennych do naprawy wyposażenia będącego w lepszej kondycji.

Analiza uzbrojenia wojsk operujących na ziemiach ruskich oraz tych, które z tego obszaru się wywodziły (eskorta wozów wysłanych w 1521 r. do Prus), wykazuje, że do roku 1497 mamy do czynienia z typowym wojskiem średniowiecznym, co widać zwłaszcza po składzie oddziałów jazdy. Oddziały konne składały się wówczas z czterech typów jeźdźców, różniących się uzbrojeniem. Byli to kopijnicy w pełnych zbrojach, występujący w lżejszym uzbrojeniu ochronnym półkopijnicy, strzelcy z kuszami oraz mieczownicy. Te kategorie kombatantów można zidentyfikować na podstawie informacji zawartych w rejestrach popisowych, choć rozróżnienie między półkopijnikiem a mieczownikiem bywa czasem niemożliwe. Taki podział jazdy jest zgodny z zaleceniami memoriału Jana Ostroroga, który z pewnością znał dobrze realia wojskowości drugiej połowy XV w.

Pierwsze zmiany w takiej strukturze jazdy obserwujemy od 1498 r., gdy w szeregach chorągwi nadwornej pojawiają się pierwsi jeźdźcy uzbrojeni po racku (z tarczą i drzewkiem) oraz po tatarsku (z łukiem). Podobne obserwacje poczynić można także w odniesieniu do wojsk zaciężnych. Tego samego bowiem roku odnotowana została 100-konna rota złożona wyłącznie z jeźdźców rackich (oddział Ferenca Raca i Wacława Kamienieckiego). Dzięki zachowanym rejestrom popisowym z 1501 r. dość dokładnie można poznać ówczesne uzbrojenie i skład 13 rot konnych.

Niejednolity i przejściowy charakter jazdy polskiej w drugim okresie (1501-1520) najlepiej oddają materiały rejestrów popisowych 13 rot obrony potocznej z wiosny i lata 1501 r. Wówczas w szeregach jazdy zaciężnej służyło 1726 żołnierzy, z czego 181 kopijników (10,5%), 679 kuszników (39%), 19 strzelców z rusznicami (1,1%), 41 łuczników (2,4%), 62 półkopijników z drzewkami (3,6%), 244 raców (14%), 122 husarzy (7%), 9 jeźdźców przypominających jeźdźców kozackich lub wołoskich (0,5%) oraz 7 innych, których uzbrojenie nie podpadało pod ówczesne kategorie (0,4%)¹. Spośród przytoczonych tu danych zwraca przede wszystkim uwagę spora liczba raców i husarzy,

¹ O. 85, sygn. 5.

którzy łącznie stanowili 21% zebranej wówczas konnicy. Pojawienie się tych jeźdźców w rotach konnych spowodowało spadek odsetka strzelców, którzy stanowili wówczas 43% konnych, podczas gdy w rotach z XV w. większość oddziałów liczyła od 48,8% do 79,7% jeźdźców z kuszami². Średnio ponad 45%. Zauważalnie zmalała też liczba ciężkozbrojnych kopijników, których w XV w. było w poszczególnych rotach w granicach 11,8-18,8%³. Różnice między 1501 r. a ostatnimi dekadami XV w. nie są jeszcze drastyczne, ale dostrzegalne – rosło znaczenie lekko i średniozbrojnych jeźdźców uzbrojonych w broń drzewcową.

Wpływ Wschodu na jazdę polską widoczny jest poprzez pryzmat uzbrojenia, np. w odniesieniu do hełmów. Pojawiają się na wyposażeniu jeźdźców lekkie hełmy „przyłbice”, czyli misiurki. Używali je żołnierze służący obok kolegów noszących znane na Zachodzie kapaliny, salady, *pekilhube*, czy przyłbice armet. Uzbrojenie ochronne stanowiły przede wszystkim elementy płytowe, jak napierśniki czy obojczyki, ale spotykamy też kombatantów w watowanych kaftanach typowych dla ziem ruskich, Mołdawii i Wołoszczyzny. Jeśli chodzi o broń zaczepną, to należy zwrócić uwagę na broń drzewcową. Obok ciężkich kopii znanych z XV w. pojawiają się coraz częściej lżejsze sulice i drzewka. Choć źródła pisane nie mówią o tym wprost, to są podstawy twierdzić, że wielu spośród służących konno używało szabel (potwierdza to ikonografia). Wyżej wspomniano o pojawieniu się łuków na wyposażeniu zaciężnych, co jest jeszcze jednym dowodem percepcji przez polskich zaciężnych uzbrojenia typowego dla ludów Wschodu. Z drugiej jednak strony trzeba zauważyć pojawienie się u schyłku lat 90. XV w. pojedynczych egzemplarzy ręcznej broni palnej (rusznic) na uzbrojeniu jazdy. Nie inaczej jest w rotach z 1501 r. Mamy więc tu do czynienia z przyswojeniem w konnicy broni typowej dla Europy Zachodniej. Mieszaniu się różnych stylów uzbrojenia w formacjach polskich sprzyjało niewątpliwie to, że przyjmowano w ich szeregi nie tylko mieszkańców ziem koronnych. Wśród raców i husarzy byli niewątpliwie żołnierze pochodzący z Węgier i wybrzeży Adriatyku, na co wskazują ich przydomki, np.: Raceni, Chorwath itp. Jeźdźcy uzbrojeni po tatarsku to zapewne Tatarzy zamieszkujący ziemie ruskie. Są też powody przypuszczać, że po takie „wschodnie” uzbrojenie sięgali również poddani Jagiellonów z terytorium Królestwa Polskiego. Świadczyć o tym może przykład Wacława Kamienieckiego, rotmistrza w rocie złożonej z jeźdźców uzbrojonych po racku.

² T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna Królestwa Polskiego w XV wieku*, Łódź 2005, s. 60.

³ T. Grabarczyk, *Jazda...*, s. 56.

W odróżnieniu od jazdy, piechota opierała się wpływowi wschodniemu. Zachodzące w tej formacji zmiany są raczej zbieżne z tendencjami widocznymi na Zachodzie Europy, tj. wzrostem odsetka żołnierzy uzbrojonych w ręczną broń palną, która wyparła kusze. Kolejnym argumentem przemawiającym za tym, że piechurzy chętniej sięgali po broń „zachodnią”, jest uzbrojenie eskorty wozów wystawionych przez miasta ruskie. Część spośród tych zbrojnych była bowiem wyposażona w broń drzewcową o żelźcu złożonym. Ta różnorodność rodzajów broni i uzbrojenia będącego na wyposażeniu wojsk w służbie polskiej znajdowała też odzwierciedlenie w wielości zestawów uzbrojenia, czyli armatur, których stwierdzono 99 w jeździe i 55 w piechocie.

Powyższe przykłady pokazują mieszanie się wpływów wojskowości zachodniej i wschodniej na ziemiach pruskich. Sprzyjały temu intensywne kontakty różnych armii przy okazji konfliktów zbrojnych, które rozgrywały się na tych ziemiach, a także wieloetniczność mieszkańców tych ziem, którzy mieli swoje tradycyjne sposoby prowadzenia walki i dostosowane do tego uzbrojenie. Na badany okres lat 1470-1520 przypadł początek orientalizacji uzbrojenia wojsk polskich. Niestety stan zachowania źródeł, głównie brak rejestrów popisowych z lat 1501-1520, nie pozwala w pełni prześledzić tego procesu. Dane z późniejszego okresu pokazują jednak, że postępował, czyniąc z armii Królestwa Polskiego formację wykorzystującą osiągnięcia sztuki i techniki wojennej Wschodu i Zachodu.

Wykaz skrótów

AA – *Acta Alexandri Regis Poloniae*

AE – *Acta expeditionum bellicarum palatinatus Calissiensis et Posnaniensis in Valachos et in Turcas*

AGAD – Archiwum Główny Aktów Dawnych w Warszawie

AGZ – *Akta grodzkie i ziemskie*

AMM – AMM

AOCLA – *Acta officii consistorialis Leopoliensis antiquissima*

AP – Archiwum Państwowe w Przemyślu

ASK – Archiwum Skarbu Koronnego

AT – *Acta Tomiciana*

Bielski – M. Bielski, *Kronika polska*

BR – *Bona Regalia onerata in terris Russiae etc. Lustratio 1469 r.*

Decjusz – J. Decjusz, *Księga o czasach króla Zygmunta*

Długosz – J. Długosz, *Roczniki...*

ESŁ – Elektroniczny Słownik Łaciny Średniowiecznej w Polsce

Kromer – M. Kromer, *Kronika polska*

LAPM – *Listy i akta Piotra Myszkowskiego*

Miechowita – Maciej z Miechowa, *Kronika Polaków*

MK – Metryka Koronna

MRPS – *Matricularum Regni Poloniae summaria*

MW – „Medieval Warfare”

PSB – Polski słownik biograficzny

PTW – *Polska technika wojskowa do 1500 r.*

RJT – *Rocznik Jana z Targowiska*

RK – Rachunki królewskie. AGAD

~~RPWK~~ – rejestry 1531

RWS – *Rejestr wozów skarbnych*

SMHW – „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”

SSt – Słownik staropolski

UBCh – *Urzędnicy województwa Belskiego i ziemi Chełmskiej*

UC – *Urzednicy centralni i nadworni Polski*
UP – *Urzednicy podolscy*
UR – *Urzednicy wojewodztwa ruskiego*
UwPS/1 – *Uzbrojenie w Polsce Sredniowiecznej 1350-1450*
UwPS/2 – *Uzbrojenie w Polsce Sredniowiecznej 1450-1500*
VC – *Volumina Constitutionum*
Wapowski – B. Wapowski, „*Historia Polakow*”
ZDM – Zbiór dokumentów Małopolskich
ZDP – Zbiór dokumentów papierowych. AGAD
ZDPerg – Zbiór dokumentów pergaminowych
ЗНТШ – „Записки Наукового Товариства ім. Шевченка”
ІДЗ/1 - *Історія давньої зброї. Дослідження, Київ 2014*
ІДЗ/2 – *Історія давньої зброї. Дослідження 2016*
ІДЗ/3 – *Історія давньої зброї. Дослідження 2018*
ІДЗ/4 – *Історія давньої зброї. Дослідження 2020: збірник наукових праць*
ПСРЛ – *Полное собрание русских летописей*
РЛ – *Радзивилловская летопись*

Bibliografia

Źródła

Przemyśl

Archiwum Państwowe w Przemyślu

O. 129, Akta Miasta Przemyśla, Dyplomy pergaminowe, sygn. 16D

Warszawa

Archiwum Główne Aktów Dawnych

Archiwum Skarbu Koronnego:

O. 85, Rejestry Popisowe Wojska Koronnego, sygn. 2-12, 35.

O. 86, Rachunki z przychodów i wydatków na potrzeby wojska, sygn. 2-4, 6-7, 12

ASK 1, Rachunki królewskie, sygn. 20, 22, 26, 28, 36, 40, 42, 43, 45, 49, 310, 338

ASK II, Rachunki Sejmowe, sygn. 2

ASK LIV, Zbiór pism rozmaitych tyczących się dóbr królewskich, sygn. 9, 19, 202

ASK LVI, Inwentarze Starostw, sygn. 144, 250

O. I, Rejestry podatkowe, sygn. 19

Metryka Koronna: sygn. 14-22

Zbiór Dokumentów Papierowych: nr 3676, 4481, 4490

Zbiór Dokumentów Pergaminowych: nr 4650, 5165, 5247, 5275, 7368

Wydawnictwa źródłowe

Acta Alexandri Regis Poloniae, Magni Ducis Lithuaniae etc. (1501-1506), [w:] *Monumenta Medii Aevi Historica Res Gestas Poloniae Illustrantia*, t. 19, wyd. F. Papée, Kraków 1927.

Acta expeditionum bellicarum palatinatus Calisiensis et Posnaniensis in Valachos et in Turcas a. 1497-1498 in Archivo regio Posnaniensi asservata, wyd. M. Bobrzyński, *Starodawne Prawa Polskiego Pomniki*, t. 7, z. 1, Kraków 1882.

Acta officii consistorialis Leopoliensis antiquissima, wyd. W. Rolny, cz. I (1482-1489), cz. II (1490-1498), Zabytki dziejowe, t. 2-3, Lwów 1927-1930.

Acta Tomiciana. Epistolarum, legationum, responsorum, actionum et rerum gestarum Serenissimi Principis Sigismundi Primi regis Poloniae Magni Ducis Lithuaniae per Stanislausm Górski canonicum Cracoviensem et Plocensem collectarum, t. 1-5, wyd. S. Gorski, Poznań 1852-1855

Acten der Ständetage Preussens, Königlichen Antheils. (Westpreussen), bd. 1 (1466-1471), wyd. F. Thunert, Danzig 1888.

Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek Fundacyi śp. Aleksandra hr. Stadnickiego, t. 7-8, 11-16, 18, Lwów 1878-1903

Archiwum ksiąg Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie, t.3, 1432-1534, wyd. Z. Radziwiński, B. Gorczak, Lwów 1888, s. 247-249, nr 200.

Bielski M., *Kronika polska*, t. 2, wyd. K. J. Turowski, Sanok 1856.

Bielski M., *Sprawa rycerska*, [w:] *Archiwum domowe do dziejów i literatury krajowej*, wyd. K. W. Wójcicki, Warszawa 1856.

Bona Regalia onerata in terris Russiae etc. Lustratio 1469 r., [w:] *Źródła dziejowe*, t. 18, cz. 1: *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 7, cz. 1: *Ziemie Ruskie. Ruś Czerwona*, wyd. A. Jabłonowski, Warszawa 1902, s. 1-72.

Codex epistolaris saeculi decimi quinti, t. 1, 1384-1492: *ex antiquis libris formularum, corpore Naruszeviciano, autographis archivistiche plurimis collectus opera Augusti Sokołowski, Josephi Szujski*, cz. 2, *Ab anno 1444 ad annum 1492*, wyd. A. Sokołowski, J. Szujski, Kraków 1876.

Codice diplomatico delle colonie tauro-liguri durante la signoria dell' Ufficio di S. Giorgio (1453-1475) ordinato ed illustrato dal socio p. Amedeo Vigna, [w:] *Atti della Società Ligure di Storia Patria*, t. 7/1, Genova 1871.

Corpus Iuris Polonici, t. 3: 1506-1522, wyd. O. Balzer, Kraków 1906.

Decjusz J. L., *Księga o czasach króla Zygmunta*, tłum. K. Komaniecki i in., Warszawa 1960.

Długosz J., *Roczniki czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, ks. 11-12, Warszawa 2009.

Jan z Komorowa, *Kronika Zakonu Braci Mniejszych Obserwantów*, Wydawnictwo OO. Bernardynów „Calvarianum” 2014.

Kodex dyplomatyczny Polski obejmujący przywileje królów polskich, wielkich ksiąg litewskich, bulle papieżkie, jako też wszelkie nadania prywatne mogące posłużyć do wyjaśnienia dziejów wewnętrznych krajowych, dotąd nigdzie nie drukowane, od najdawniejszych czasów aż do roku 1506, t. 1, red. A. Helcel, L. Rzysszewski, A. Muczkowski, S. Strąbski, Warszawa 1847.

Kromer M., *Kronika polska Marcina Kromera biskupa warmińskiego ksiąg XXX dotąd w trzech językach, a mianowicie w łacińskim, polskim i niemieckim* wydana, na język polski z łacińskiego przełożona przez Marcina z Błażowa Błażowskiego, t. 1, wyd. M. Polak, Sanok 1857.

Kromer M., *Mowa na pogrzebie Zygmunta I oraz O pochodzeniu i o dziejach Polaków: Księgi XXIX i XXX*, Pojezierze-Olsztyn 1982.

Krzycki A., *Ad Divvm Sigismvndvm Polonie Regem Et Magnvm Dvcem Lithvanie Semper Invictvm Post Partam De Moskis victoriam Andree Krziczki inclite co[n]iugis sue Ca[n]cellarij Carme[n]*, Cracoviae 1515.

Ksenofont, *Hippika i Hipparch czyli Jazda konna i Naczelnik jazdy*, wyd. I. Priebatsch, tłum. A. Bronikowski, Ostrów 1860, t. 12.

Księga ławnicza miejska: 1441–1448, wyd. A. Czołowski, F. Jaworski, *Pomniki dziejowe Lwowa. Z archiwum miasta*, t. 4, Lwów 1921.

Księga radziecka miasta Drohobycza 1542–1563: z papierów pośmiertnych ś. p. Stefana Sochaniewicza, wyd. H. Polackówna, Lwów 1936.

Kutrzeba S., *Polskie ustawy i artykuły wojskowe od XV do XVIII wieku*, Kraków 1937.

Lelewel J., *Rozbiory dzieł obejmujących albo dzieje, albo rzeczy polskie różnymi czasy przez Joachima Lelewela ogłoszone w jedną księgę zebrane*, wyd. J. Żupański, Poznań 1844.

Liber quitanciarum Aleksandri regis ab a. 1502 ad 1506 (Księga skarbową króla Aleksandra Jagiellończyka), wyd. A. Pawiński (Teki Pawińskiego 1), Warszawa 1897.

Liboryusz naker 1497 r., [w:] *Cudzoziemcy w Polsce*, wyd. X. Liske, Lwów 1876.

Listy i akta Piotra Myszkowskiego generalnego starosty ziem ruskich króla Jana Olbrachta, wyd. A. Pawiński, Kraków 1898.

Maciej z Miechowa, *Kronika Polaków. Wydanie I*, tłum. M. Cichoń, Kraków 2023.

Matricularum Regni Poloniae summaria, excussis codocibus, qui in Chartophylacio Maximo Varsoviensi asservantur, t. 1-4, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1912.

Moffat R., *Medieval Arms and Armour. A Sourcebook*, vol. 1: The Fourteenth Century, Martlesham 2022.

Moffat R., *Medieval Arms and Armour. A Sourcebook*, vol. 2: 1400–1450, Martlesham 2024.

Moffat R., *Medieval Arms and Armour. A Sourcebook*, vol. 3: 1450–1500, Martlesham 2024.

Ostroróg J., *Memoriał w sprawie uporządkowania Rzeczypospolitej*, tłum. Andrzej Obrębski, Łódź 1994.

Ostroróg J., *Monumentum pro comitiis generalibus Regni sub rege Casimiro pro Reipublicae ordinatione congestum*, [w:] *Starodawne Prawa Polskiego Pomniki*, t. 5, wyd. M. Bobrzyński, Kraków 1877.

Ostroróg J., *Monumentum pro reipublicae ordinatione*, [w:] *Jana Ostroroga żywot i pismo o naprawie Rzeczypospolitej. Studium z literatury politycznej XV wieku*, wyd. A. Pawiński, Warszawa 1884.

Popisy wojskowe pospolitego ruszenia Wielkiego Księstwa Litewskiego (1524–1566), opr. G. Lesmaitis, tłum. B. Piasecka, red. K. Łopatecki, Białystok 2016.

Rachunki Tomasza Trąbczyńskiego podskarbiego króla Kazimierza Jagiellończyka, wyd. T. Grabarczyk, W. Bukowski, *Folia Jagellonica*, t. 29, Kraków 2024.

Rejestr popisowy ciężkozbrojnych pocztów dworzan konnych króla Zygmunta I Starego z lat 1518–1525, *Folia Jagellonica. Fontes*, t. 11, wyd. A. Januszek-Sieradzka, A. Gładysz, J. Szymczak, Warszawa 2023.

Rejestr popisowy lekkozbrojnych pocztów dworzan konnych króla Zygmunta I Starego z lat 1518–1525, *Folia Jagellonica. Fontes*, t. 13, wyd. A. Januszek-Sieradzka, A. Gładysz, J. Szymczak, Warszawa 2024.

Rejestr wozów skarbnych od miast i miasteczek Rzeczypospolitej koronnych na wyprawę wojenną roku 1521 dostarczonych, wyd. C. Biernacki, Kraków 1886

Rejestry popisowe wojska koronnego (księga 33, 34, 35), wyd. A. Bołdyrew, T. Grabarczyk, P. Strzyż, Warszawa 2024

Rejestry popisowe wojska koronnego 1531, wyd. A. Bołdyrew, Warszawa 2023.

Rocznik Jana z Targowiska, wyd. E. Kalitowski, *Monumenta Poloniae Historica*, t. 3, Lwów 1878.

Sarnicki S., *Księgi hetmańskie*, opr. M. Ferenc, Kraków 2015.

Spierski Z., *Wypisy źródłowe do historii polskiej sztuki wojennej. Polska sztuka wojenna w latach 1454-1562*, z. 4, Warszawa 1958.

Spominki przeworskie, wyd. A. Bielowski, [w:] *Monumenta Poloniae historica. Pomniki dziejowe Polski*, t. 3, Lwów 1878.

Sprawy wołoskie za Jagiellonów. Akta i listy, wyd. Jabłonowski, *Źródła dziejowe*, t. 10, Warszawa 1878.

Starowolski S., *Szymona Starowolskiego Wojownicy sarmaccy*, Warszawa 1978.

Strykowski M., *Kronika polska, litewska, żmudzka i wszystkiéj Rusi*, t. 1, wyd. M. Malinowski, Warszawa 1846.

Tarnowski J., *Consilium rationis bellicae*, [w:] *Dzieła Jana Tarnowskiego kasztelana krakowskiego i hetmana wielkiego koronnego*, wyd. K. J. Turowski, Kraków 1858.

Tarnowski J., *Consilium rationis bellicae*, wyd. T. Nowak, Warszawa 1987.

Účty dvora prince Zikmunda Jagellonského, vévody hlohovského a opavského, nejvyššího hejtmana Slezska a Lužic, z let (1493) 1500–1507: Kritická edice pramene (Rationes curiae Sigismundi Iagellonici, ducis Glogoviensis et Opaviensis, Silesiae et Lusatarum summi capitanei, de annis (1493) 1500–1507: Editio critica), ed. P. Kozák, Praha 2014.

Volumina Constitutionum (1493-1549), t. 1: 1493-1526, red. S. Grodziski, Warszawa 2000.

Volumina legum, wyd. J. Ohryzko, t. 1, Petersburg 1859.

Walawender A., *Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1450-1586*, t. 2. Zniszczenia wojenne i pożary, Lwów 1935.

Wapowski B., „*Historia Polaków*” część ostatnia (1480-1535), wyd. i tłum. K. Jasińska-Zdun, *Folia Jagiellonica, Fontes*, t. 41, Kraków 2024.

Wtargnienie do Galicyi w roku 1498. Z roczników Chodzy Saad-ed-Dina, tomu drugiego, [w:] *Collectanea z dziejopisów tureckich rzeczy do historyi polskiej służących: z dodatkiem objaśnień potrzebnych i krytycznych uwag: z wizerunkami odbijanemi na kamieniu*, wyd. J. Sękowski, t. 1, Warszawa 1824.

Zbiór Dokumentów Małopolskich, cz. 6-8, red. S. Kuraś, K. Buczek, I. Sułkowska-Kuraś, Wrocław-Warszawa-Kraków 1974-1975

Zsigmond lengyel herceg budai számadásai (1500-1502, 1505), wyd. A. Divéky, Budapest 1914.

Акты относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею, т. 2, 1506–1544, Санкт-Петербург 1848.

Архив Юго-Западной России, ч. 8, т. 1, II, 1893 Киев.

Боплан Л. Г. де, *Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн*, пер. Я Кравець, З. Борисюк, ред. Київ–Кембрідж 1990.

Волынская краткая летопись, [w:] *Полное собрание русских летописей*, т. 35: *Летописи белорусско-литовские*, Москва 1980.

Гваньїні О., *Хроніка європейської Сарматії*, тлум. Ю. Мицик, Київ 2007.

Герберштейн С., *Записки о Московии*, пер. А. Малеина, А. Назаренко, Москва 1988.

Грушевський М., *Барське староство. Історичні нариси (XV—XVIII ст.)*, Київ 1996.

Грушевський М., *Матеріали до історії суспільно-політичних і економічних відносин Західньої України. Серія перша* (ч. 1-80) (1361-1530), „Записки Наукового Товариства ім. Шевченка” 1905, р. 14, т. 63, р. 14, т. 64, кн. 2.

Грушевський М., *Описи Ратенського староства з 1500-1512 р.*, „Записки Наукового Товариства ім. Шевченка” 1898, т. 26, с. 1-40.

Грушевський М., *Опись Львівського замку р. 1495*, „Записки Наукового Товариства ім. Шевченка” 1896, т. 12, с. 1-12.

Грушевський М., *Опись Подільських замків 1494 р.*, „Записки Наукового Товариства ім. Шевченка” 1895, т. 7, с. 1-18

Грушевський М., *Опись Подільських замків 1494 р.*, „Записки Наукового Товариства ім. Шевченка” 1895, т. 7, с. 1-18.

Густынская летопись, [w:] *Полное собрание русских летописей*, т. 40, ред. В. Буганов, Б. Рыбаков, Санкт-Петербург 2003.

Економічні привілеї міста Львова XV–XVIII ст.: привілеї та статuti ремісничих цехів і купецьких корпорацій, ред. М. Капраль, Я. Дашкевич, С. Шуст, Львів 2013.

Кам'янецька хроніка (уривки), пер. О. Божко, [w:] „Східний світ” 2015, №3.

Лаврентьевская летопись, [w:] *Полное собрание русских летописей*, т. 1, Ленинград 1927.

Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью, [w:] *Полное собрание русских летописей*, т. 12, , Санкт-Петербург 1901.

Львівський літопис, [w:] А. Бевзо, *Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження*, Київ 1971.

Мемуари до історії Південної Русі. Випуск I (XVI ст.), ред. В. Антонович, пер. Т. Завгородня, Дніпропетровськ 2005.

Молдавско-немецкая летопись 1457-1499 гг. [w:], *Славяно-молдавские летописи XV - XVI вв.*, изд. Ф. Грекул, Москва 1976.

Молдавско-польская летопись 1385-1564 гг. [w:], *Славяно-молдавские летописи XV - XVI вв.*, изд. Ф. Грекул, Москва 1976.

Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымом, Нагаями и Турциею, т. 2, 1508-1521 гг., *Сборник Императорского Русского исторического общества*, т. 95, Санкт-Петербург 1895.

Перапіс войска Вялікага княства Літоўскага 1528 года. Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Кн. 523. Кн. Публічных спраў 1, ред. А. Груша, М. Спірыдонаў, М. Вайтовіч, Мінск 2003.

Полное собрание русских летописей, т. 17: *Западнорусские летописи*, ред. С. Пташицкий, А. Шахматов, Санкт-Петербург 1907.

Хроники: Литовская и Жмойтская, Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырного, *Полное собрание русских летописей*, т. 32, ред. А. Рыбаков, Москва 1975.

Literatura

Adamczewski M., *Uzbrojenie zaciężnych rot pieszych wojska polskiego (1471–1500)*, „Rocznik Łódzki” 1989, t. 39.

Adamiak M., Zdaniewicz R., *Żelazna szabla ze zbiorów muzeum w Gliwicach*, AMM 2015, t. 11.

Agoston G., *Ottoman artillery and European military technology in the fifteenth and seventeenth centuries*, „Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae” 1994, nr 47.

Anusik Z., *Krezowie herbu Przeginia – genealogia rodu*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2019, r. 18, nr 1.

Arnold J., *The jupon or coat-armour of the Black Prince in Canterbury Cathedral*, „Church Monuments” 1993, vol. 8.

Baczkowski K., *Między czeskim utrakwizmem a rzymską ortodoksją, czyli walka Jagiellonów z Maciejem Korwinem o koronę czeską w latach 1471–1479*, Oświęcim 2014.

Badecki K., *Średniowieczne ludwisarstwo lwowskie*, Lwów–Warszawa–Kraków 1921.

Bania Z., *Sibi, suisque et Patriae ornamento. Fundacje artystyczne Koniecpolskich w XV–XVII wieku*, Łódź 2021.

Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M., *Historia ustroju i prawa polskiego*, Warszawa 2009.

Białkowski L., *Podole w XVI w. Rysy społeczne i gospodarcze*, Warszawa 1920.

Biederman J., *Organizace a vybavení vojska v 15. století: paralelní vývoj ve Francii, Burgundsku a střední Evropě*, praca doktorska napisana pod kierunkiem doc. PhDr. Martin Nejedlý, Praha 2015.

Biskup M., „*Wojna Pruska*”, czyli wojna Polski z zakonem krzyżackim z lat 1519–1521, Olsztyn 1991.

Biskup M., *Wojna trzynastoletnia z Zakonem Krzyżackim 1454-1466*, Oświęcim 2019.

Biskup M., *Wojny Polski z Zakonem Krzyżackim (1308-1521)*, Oświęcim 2019.

Bławat A., *Płaty jako uzbrojenie ochronne w Polsce średniowiecznej między XIII a XV wiekiem*, [w:] *Wybrane problemy badawcze historii wojskowej. W pancerzu i mundurze*, red. K. Kościelniak, Z. Pilarczyk, Toruń 2014.

Bochan J., *The Sallet Type Helm from Mscislav*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae” 1997, t. 10.

Bocheński Z., *Bechter z roku 1580 i jego pochodzenie na tle typologiczno-porównawczym*, „Studia do dziejów dawnego uzbrojenia i ubioru wojskowego” 1971, cz. 5.

Bogacki M., *Broń wojsk polskich w okresie średniowiecza*, Zakrzewo 2009.

Bołdyrew A., *Arkebuzy w wojsku polskim w pierwszej połowie XVI w. (w świetle rejestrów popisowych piechoty zaciężnej)*, [w:] *In tempore belli et pacis. Ludzie – miejsca – przedmioty. Księga pamiątkowa dedykowana prof. dr. hab. Janowi Szymczakowi w 65-lecie urodzin i 40-lecie pracy naukowo-dydaktycznej*, red. T. Grabarczyk, A. Kowalska-Pietrzak, T. Nowak, Warszawa 2011.

Bołdyrew A., *Armatury orszańskie 1514 roku*, „Biblioteka Epoki Nowożytnej” 2015, nr 3.

Bołdyrew A., *In Search of the Specificity of Transformation in the Crown Army during the Reign of the Last Jagiellonians: Introduction to Cossack Arms and Armour*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae” 2020, nr 33.

Bołdyrew A., *In Search of the Specificity of Transformation in the Crown Army during the Reign of the Last Jagiellonians. Introduction to Cossack Arms and Armour*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae” 2020, t. 33.

Bołdyrew A., *Najstarszy inwentarz zbrojowni nieświeskiej (1569)*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Archaeologica” 2021, nr 36.

Bołdyrew A., *Najstarszy inwentarz zbrojowni nieświeskiej (1569)*, „Acta Universitatis Lodzensis” 2021, Folia Archaeologica nr 36.

Bołdyrew A., *Piechota zaciężna w Polsce w pierwszej połowie XVI wieku*, Warszawa 2011.

Bołdyrew A., *Pieniądz jako narzędzie wojny (florenos breves et integros) w Polsce pierwszej połowy XVI wieku*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica” 2023, t. 114.

Bołdyrew A., *Pochody wojenne polskich wojsk zaciężnych w pierwszej połowie XVI w. (ze szczególnym uwzględnieniem piechoty)*, „Piotrkowskie Zeszyty Historyczne” 2011, t. 12/2.

Bołdyrew A., *Produkcja i koszty uzbrojenia w Polsce w XVI wieku*, Warszawa 2005.

Bołdyrew A., *Przemiany uzbrojenia wojska polskiego na przełomie średniowiecza i nowożytności (1454–1572) jako przejaw (r)ewolucji militarnej*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 2019, t. 80.

Bołdyrew A., *Tam in pecuniis, quam in mercibus alias towarami. Żołd i zarobki żołnierzy polskiej piechoty zaciężnej za panowania Aleksandra Jagiellończyka i Zygmunta I Starego*, „Studia z Dziejów Wojskowości” 2012, t. 1.

Bołdyrew A., *The Bow in the Borderland in the 16th Century*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae” 2017, nr 30.

Borzemski A., *Siły zbrojne w wołoskiej wojnie Jana Olbrachta*, Lwów 1928.

Brückner A., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 1927.

- Brzeziński R., *Polish Armies 1569–1696* (2), Osprey: Men-At-Arms 188, Oxford 1987.
- Burgess M., Robinson H., *A 14th-century mail hood in the Royal Scottish Museum, Edinburgh*, „J Arms Armour Soc” 1956, vol. 2 (3).
- Chodyński A., *Oręż perski i indoperski XVI–XIX wieku ze zbiorów polskich: katalog wystawy*, Malbork 2000.
- Chorążyczewski W., *Sprawy wojskowe w kancelarii królewskiej Zygmunta Starego*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 2001, t. 13.
- Cieśla M., *Napiersnik zbroi z warsztatu mediolańskiego w kolekcji Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie: analiza porównawcza*, „Studia z Dziejów Wojskowości” 2018, t. 7.
- Contamine Ph., *Wojna w średniowieczu*, tłum. M. Czajka, Warszawa 1999.
- Czamańska I., *Mołdawia i Wołoszczyzna wobec Polski, Węgier i Turcji w XIV i XV wieku*, Poznań 1996.
- Dean B., *Catalogue of European Daggers including the Ellis, De Dino, Riggs and Reubell collections*, New York 1929.
- Dean B., *Educational Charts (Arms & Armour)*, New York 1917.
- DeVries K., Smith R. D., *The Artillery of the Dukes of Burgundy, 1363–1477*, Woodbridge 2005.
- Dobrowolski T., *Ze studiów nad ikonografią patrona rycerstwa*, „Folia Historiae Atrium” 1973, t. 9.
- Dróżdż P., *Orsza 1514*, Warszawa 2000.
- Duczmał M., *Jagiellonowie. Leksykon biograficzny*, Kraków 1996.
- Dudziński R., *Wozy taborowe i organizacja przemarszów wojsk polskich w drugiej połowie XV wieku*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica” 2001, t. 72.
- Durdik J., *Sztuka Wojenna Husytów*, Warszawa 1955.
- Dwojak S., *Wizyty Zygmunta Starego w Toruniu (1519-1521)*, „Rocznik Toruński” 2016, t. 43.
- Dworzaczek W., *Jarosławski Spytek (Spytek z Jarosławia) h. Leliwa (ok. 436-1519)*, [w:] PSB, t. 11, Wrocław-Kraków-Warszawa, 1964-1965.
- Dworzaczek W., *Leliwici Tarnowscy. Z dziejów możnowładztwa małopolskiego. Wiek XIV–XV*, Warszawa 1971.
- Dziewanowski W., *Zarys dziejów uzbrojenia w Polsce*, Warszawa 1935.
- Fac L., *Mikołaj Kreza (zm. 1506) starosta lwowski i przemyski*, „Rocznik przemyski” 2007, t. 43, z. 1: Historia wojskowości.
- Fac L., *Południowo-wschodni teatr działań wojennych w latach 1497-1509. Działania wojenne i zagrożenia dla Rusi Czerwonej na przełomie XV i XVI w. (1497-1509)*, „Rocznik przemyski” 2007, t. 43, z. 1: Historia wojskowości.
- Fac L., *Stanisław z Chodcza (Chodecki) zapomniany obrońca Przemyśla*, „Rocznik przemyski” 2007, t. 43, z. 1: Historia wojskowości.

Fałkowski W., *Dzięśław Rytwiański herbu Jastrzębiec*, [w:] PSB, t. 31, Wrocław-Kraków-Warszawa-Gdańsk-Łódź 1988-1989.

Ferenc M., *Dwór królewicza Zygmunta Jagiellończyka (1493-1506): organizacja, ludzie, praca*, Warszawa-Kraków 2023.

Fischer E., *Kozmin. Zur Geschichte des polnisch-moldauischen Krieges im Jahre 1497* = Фішер Е., *Козмин. До питання про історію польсько-молдавської війни 1497 року*, пер. В. Іванюк, ред. М. Чучко, А. Федорук, Чернівці 2003 [wydanie dwujęzyczne].

Friedberg J., *Pospolite ruszenie w Wielkopolsce w drugiej połowie XV wieku*, Lwów 1900.

Fuiński Z., *Garnitur zbroi*, „Studia do Dziejów Dawnego Uzbrojenia i Ubioru Wojskowego” 1988, cz. 9, 10.

Fuiński Z., *Związki pomiędzy zbroją i ubiorem w aspekcie historycznym*, „Studia do Dziejów Dawnego Uzbrojenia i Ubioru Wojskowego” 2018, t. 15.

Gadomski J., *Gotyckie malarstwo tablicowe Małopolski: 1420–1470*, Warszawa 1981.

Garbaczik J., *Jan I Olbracht (1459-1501)*, [w:] PSB, t. 10, Wrocław-Kraków-Warszawa 1962-1964.

Gąsiorowski A., *Starostowie wielkopolskich miast królewskich w dobie jagiellońskiej*, Warszawa-Poznań 1981.

Gebauer J., *Slovník staročeský*, t. 2, Praha 1916.

Gembarzewski B., *Uzbrojenie i rodzaje broni. Epoka porozbiorowa*, [w:] *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce*, t. 3, *Dokończenie epoki przedrozbiorowej. Epoka porozbiorowa*, red. T. Korzon, Lwów 1923.

Gierlach J., *Pospolite ruszenie i obrona za Zygmunta I*, [w:] *Księga pamiątkowa ku czci Władysława Abrahama*, t. 2, Lwów 1931.

Ginter K., *Udział szlachty polskiej w pospolitym ruszeniu w XIV i XV wieku. Aspekty prawne i stan faktyczny*, Kraków 2008.

Głabiński S., *Nauka skarbowości*, Warszawa-Lwów 1925.

Gładysz A., *Dworzanie konni królowej Bony Sforzy wobec curiensorum króla Zygmunta I Starego (1518–1525)*, „Perspektywy Kultury” 2022. t. 39, nr 4.

Gładysz A., *Instrumentaliści w wojsku ostatnich Jagiellonów w świetle wybranych źródeł normatywnych (1507-1572)*, [w:] *Przysięga wojskowa. Idea i praktyka. Z dziejów wojskowości polskiej i powszechnej*, red. A. Niewiński, Oświęcim 2016.

Gładysz A., *Jedna, czy dwie chorągwie nadworne Zygmunta I w kampanii mołdawskiej 1509 r.?* [w:] *Na z góry upatrzonych pozycjach*, red. B. Międzybrodzki, Zabrze 2011.

Gładysz A., *Kampania Bogdana III Jednookiego w Polsce w 1509 r. a obrona Rohatyna*, [w:] *Mity i legendy w polskiej historii wojskowości*, red. W. Caban, J. Smoliński, J. Żak, Kielce 2014.

Gładysz A., *Militarne aspekty funkcjonowania dworu królewskiego ostatnich Jagiellonów. Stan badań i ich perspektywy*. [w:] *Ad perpetuam rei memoriam. Jagiellonowie i ich czasy w historiografii polskiej XVI–XXI wieku*, red. A. Januszek-Sieradzka, Sandomierz 2013.

- Gładysz A., *The Polish-Moldavian conflict (1506)*, [in:] *War in history: the History of Polish and General Military Science*, red. A. Niewiński, Siedlce 2017.
- Gładysz A., *Wyprawa odwetowa hetmana Mikołaja Kamienieckiego do Mołdawii w 1509 roku*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2023, nr 4 (286).
- Glinianowicz M., *Elementy uzbrojenia na późnośredniowiecznych malowidłach z kościoła w Haczowie*, AMM 2008, t. 4.
- Glinianowicz M., Kotowicz P. N., *Puginał nożowy z miejscowości Burdze koło Stalowej Woli*, AMM 2010, t. 5.
- Glinianowicz M., *Stan badań nad uzbrojeniem późnośredniowiecznym w Małopolsce*, AMM 2005, t. 1.
- Glinianowicz M., *Zasłona typu „psi pysk” ze zbiorów Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie*, AMM 2010, t. 6.
- Gloger Z., *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, t. 3, Warszawa 1902.
- Głosek M., *Broń biała długa*, [w:] *Uzbrojenie w Polsce Średniowiecznej 1350-1450*, red. A. Nadolski, Łódź 1990.
- Głosek M., *Broń biała*, [w:] *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1450–1500*, red. A. Nowakowski, Toruń 2003.
- Głosek M., *Broń drzewcowa i obuchowa*, [w:] *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1450-1500*, red. A. Nowakowski, Toruń 2003.
- Głosek M., *Broń drzewcowa i obuchowa*, [w:] *Uzbrojenie w Polsce Średniowiecznej 1350-1450*, red. A. Nadolski, Łódź 1990.
- Głosek M., *Broń palna*, [w:] *Uzbrojenie w Polsce Średniowiecznej 1350-1450*, red. A. Nadolski, Łódź 1990.
- Głosek M., *Miecze środkowoeuropejskie z X-XV w.*, Warszawa 1984.
- Głosek M., Nowakowski A., *Średniowieczna przyłbica z Muzeum Okręgowego w Toruniu. Przyczynek do znajomości bałtyjskiego uzbrojenia ochronnego*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1980, r. 28, nr 1.
- Głosek M., *Późnośredniowieczna broń obuchowa w zbiorach polskich*, Warszawa 1996.
- Głosek M., *Przyczynek do początków nowożytnej szabli w Polsce*, [w:] *Arma et ollae. Studia dedykowane profesorowi Andrzejowi Nadolskiemu w 70 rocznicę urodzin i 45 rocznicę pracy naukowej*, Łódź 1992.
- Głosek M., *Średniowieczne uzbrojenie plebejskie w świetle odkryć archeologicznych, źródeł ikonograficznych i pisanych na ziemiach polskich*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Archaeologica” 2004, nr 24.
- Głosek M., *Uzbrojenie zaczepne*, [w:] *Uzbrojenie w Polsce Średniowiecznej 1450-1500*, red. A. Nowakowski, Łódź 2003.
- Głosek M., Wasiak W., *Nowe spojrzenie na problem przyłbicy typu pekilhube z Torunia*, [w:] *Cum Arma per Aeva. Uzbrojenie indywidualne na przestrzeni dziejów*, red. P. Kucypera, P. Pudło, Toruń 2011.
- Głubisz B., *Jazda kozacka w armii koronnej 1549–1696*, Poznań 2016.

- Goliński M., *Żebracy. XV -wieczne bractwo żołnierskie i jego historiograficzne kreacje*, Kraków 2023.
- Goll M., *Iron Documents, Interdisciplinary studies on the technology of late medieval European plate armour production between 1350 and 1500*, Heidelberg 2014 (rozprawa doktorska).
- Góralski Z., *Urzędy i godności w dawnej Polsce*, Warszawa 1983.
- Górewicz I., *Miecze Europy*, Warszawa 2021.
- Górski K., *Historia Artylerii Polskiej*, Warszawa 1902.
- Górski K., *Historia jazdy polskiej*, Kraków 1894.
- Górski K., *Historia piechoty polskiej*, Kraków 1893.
- Górski K., *Obrona granic Rzeczypospolitej od Tatarów*, „Biblioteka Warszawska” 1891, t. 2, z. 6.
- Górski K., *Sztuka wojenna w Polsce za Zyguntów*, „Biblioteka Warszawska” 1890, t. 4, z. 2.
- Gosk D., *Średniowieczne kapaliny z ziem polskich na tle Europejskim*, Malbork 2022.
- Grabarczyk T., „*Po racku, po husarsku, z przyprawą tatarską*” – początki przemian wojskowości polskiej u schyłku XV w., [w:] *In tempore belli et pacis. Ludzie – Miejsca – Przedmioty*, red. A. Kowalska-Pietrzak, T. Nowak, T. Grabarczyk, Warszawa 2011.
- Grabarczyk T., *Blade weapon as a part of an equipment of the mercenaries of the Kingdom of Poland in the second half of the 15th c.*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae” 2016, nr 29.
- Grabarczyk T., *Broń strzelcza piechoty zaciężnej w latach 1471–1500*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica” 2000, nr 67.
- Grabarczyk T., *Firearms in the Equipment of Mercenary Troops of the Kingdom of Poland in 1471-1500*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae” 2012, nr 25.
- Grabarczyk T., *Hand Firearms in 15th-Century Poland. Why Did the Breakthrough Happen?*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae” 2021, nr 34.
- Grabarczyk T., *Jazda zaciężna Królestwa Polskiego w XV wieku*, Łódź 2015.
- Grabarczyk T., *Kalendarz wojenny pospolitego ruszenia w czasach Władysława Jagiełły*, [w:] *Oblicza Wojny*, t. 1: Armia kontra natura, red. W. Jarno, J. Kita, Łódź 2020.
- Grabarczyk T., Ławrynowicz O., *Kapaliny w późnośredniowiecznej Polsce*, [w:] *Краеугольный Камень. Археология, история, искусство, культура России и сопредельных стран. 80-летию со дня рождения Анатолия Николаевича Кирпичникова посвящается*, t. 1, red. E. Носов, С. Белецкий, Санкт-Петербург–Москва 2010.
- Grabarczyk T., O. Ławrynowicz, *Falchion and its technology in Poland (14th–16th centuries)*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae” 2013, nr 26.
- Grabarczyk T., *Piechota zaciężna Królestwa Polskiego w XV wieku*, Łódź 2000.
- Grabarczyk T., *Początki ręcznej broni palnej na wyposażeniu jazdy polskiej w końcu XV wieku*, „Mars” 2002, nr 12, s. 3–10.

Grabarczyk T., *Ręczna broń palna w świetle rejestrów popisowych piechoty zaciężnej z lat 1471–1500*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Historica” 1999, nr 64.

Grabarczyk T., *Rota Mikołaja Sieniawskiego z 1557 roku*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Archaeologica” 2021, nr 36.

Grabarczyk T., *The Polish Court Banner in the Moldavian Expedition in 1497*, „Fasciculi archaeologiae historicae” 2017, t. 30.

Grabarczyk T., *Udział wojsk zaciężnych w obronie południowo-wschodnich kresów Królestwa Polskiego w latach 1499-1500*, [w:] *Kresy, granice i pogranicza w historii wojskowej*, red. A. Olejko, Rzeszów 2014.

Grabarczyk T., *Uzbrojenie mieszczan bardiowskich w świetle spisów z lat 1493, 1521 i 1536*, „Archeologia Historica” 2007, vol. 32.

Grabarczyk T., *Uzbrojenie w konnej rocie Aleksandra Sewera z 1498 roku*, „Archeologia historica” 2009, nr 34.

Grabarczyk T., *Występowanie i zastosowanie zbroi płytowej białej w drugiej połowie XV w.*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Historica” 1994, nr 50 (7).

Grabarczyk T., *Zamek w Trembowli w świetle inwentarzy z lat 1550 i 1551*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Historica” 2022, t. 111.

Grąbczewski G., *Zaangażowanie polityczne królewicza kardynała Fryderyka Jagiellończyka za rządów Jana Olbrachta (1492-1501)*, „Resovia Sacra: Studia Teologiczno-Filozoficzne Diecezji Rzeszowskiej” 2019, t. 26.

Grabowski J., *Tytułatura pruska, chełmińska, elblaska, królewiecka, sambijska i michałowska na dokumentach i listach Kazimierza Jagiellonczyka. Przyczynek do intytulacji Jagiellonów*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 2016, t. 23.

Gradowski M., Żygulski Z. jun., *Słownik polskiej terminologii uzbrojenia historycznego*, Warszawa 1982.

Gradowski M., Żygulski Z. jun., *Słownik uzbrojenia historycznego*, Warszawa 1998.

Gravett Ch., *English Medieval Knight 1200–1300*, Osprey: Warrior 48, Oxford 2002.

Gravett Ch., McBride A., *German Medieval Armies 1300–1500*, Osprey: Men at Arms, 166, Oxford 1996.

Gronek A., *Ikony Męki Pańskiej. O przemianach w malarstwie cerkiewnym ukraińsko-polskiego pogranicza*, Kraków 2007.

Grotowski P., *Motyw gotyckiej zbroi płytowej jako wczesny przejaw okcydentalizacji w ruskim malarstwie ikonowym w XV wieku*, [w:] *Artifex doctus. Studia ofiarowane profesorowi Jerzemu Gądomskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, t. 2, red. W. Bałus, W. Walanus, M. Walczak, Kraków 2007.

Gruszka A., *Starostowie chełmscy w epoce jagiellońskiej*, Chełm 2002.

Gryglewski K., *Military Service of Knights, Vogts and Village Mayors in the Kingdom of Poland under the Reign of Władysław II Jagiełło: Legal Regulations*, „Faces of War” 2024, nr 2.

Gryglewski K., *Uwagi dotyczące kampanii mołdawskiej Mikołaja Kamienieckiego w 1509 roku*, [w:] *Vade Nobiscum*, t. 22: *Studia z wieków dawnych*, red. K. Gryglewski, J. Kuliś, J. Pisarski, C. Wiśniewski, Łódź 2021.

Hałuszka A., *Łopuszno 28 IV 1512. Walka Rusi południowo-zachodniej z najazdami Tatarów krymskich na początku XVI wieku*, Zabrze 2024.

Hański O., *Artyleria i ręczna broń palna zamku kamienieckiego w epoce jagiellońskiej*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia historica” 2022, nr 111.

Hański O., *Cavalry Unit of Jan Buczacki from the year 1501*, [w:] *Oblicza Wojny*, t. 10: *Narzędzia wojny*, red. M. Pogońska-Pol, Łódź 2024.

Hański O., *Garnizon Kamieńca Podolskiego do końca XVI wieku*, [w:] *Oblicza wojny: Miasto i wojna*, t. 3, red. W. Jarno, J. Kita, Łódź 2021.

Hański O., *Rota konna rotmistrza Gotarda z 1474 r.*, „Rocznik Łódzki” 2024, t. 74.

Herbst S., *Bitwa pod Sokalem 2 VIII 1519*, [w:] *Potrzeba historii, czyli o polskim stylu życia*, t. 2, Warszawa 1978.

Herbst S., *Najazd tatarski 1512*, [w:] *Potrzeba historii czyli o polskim stylu życia*, t. 2, Warszawa 1978.

Herbst S., *Obraz bitwy pod Orszą. Dokument historii sztuki i wojskowości XVI w.*, [w:] *Potrzeba historii czyli o polskim stylu życia*, t. 2, Warszawa 1978.

Herbst S., *Wojna moskiewska 1507-1508*, [w:] *Potrzeba historii czyli o polskim stylu życia*, t. 2, Warszawa 1978.

Horbacz T., *W sprawie tzw. miecza jednosiecznego*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Archaeologica” 1982, nr 2.

Hucul W., *Zachodnioeuropejskie korzenie husarii orszańskiej*, „Biblioteka Epoki Nowożytnej” 2016, nr 3.

Jabłonowski A., *Podole u schyłku XV wieku*, „Ateneum” 1880, t. 2 (18), z. 8.

Jacyna J., Łunkiewicz J., *Nauka artylerji, cz. 2, Sprzęt artyleryjski, wozy, amunicja, utrzymanie sprzętu*, Warszawa 1922.

Januszek-Sieradzka A., *Udział konnicy nadwornej króla Zygmunta Starego w wojnie pruskiej (1519-1521) w świetle źródeł podskarbińskich*, [w:] *Regnum defendo ense et alis tego stricto. Królestwa bronię dobytym mieczem i osłaniam skrzydłami. Malbork w Prusach Królewskich*, t. 1: *Prusy Królewskie i Malbork w okresie staropolskim (1454-1772)*, Malbork 2021.

Jones D., *Arrows against mail armour*, „Journal of the Society of Archer-Antiquaries” 2014, vol. 57.

Jurga R., *Machiny wojenne*, Kraków–Warszawa 1995.

K. Łopatecki, *Organizacja, prawo i dyscyplina w polskim i litewskim pospolitym ruszeniu (do połowy XVII wieku)*, Białystok 2018.

Kaczmarek Z., Weyman S., *Reformy wojskowe i organizacja siły zbrojnej za Kazimierza Wielkiego*, Warszawa 1958.

Kajzer L., *Uzbrojenie i ubiór rycerski w średniowiecznej Małopolsce w świetle źródeł ikonograficznych*, Kraków 1976.

- Kalinowski E., *Pospolite ruszenie szlachty ziemi bielskiej – zarys problematyki*, „Bielski Almanach Historyczny” 2017, nr 2.
- Kałużny J., *Chorągiew nadworna królów Polski w latach 1447–1501*, Rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr. hab. T. Grabarczyka, Łódź 2021.
- Kałużny J., *Miejskie wozy wojenne z ziem łączyskiej i sieradzkiej w składzie armii Królestwa Polskiego w XVI-XVII wieku*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica” 2017, nr 99 (16).
- Kałużny J., *U boku króla. Chorągiew nadworna królów Polski u schyłku XV wieku*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica” 2019, nr 103.
- Kałużny J., *Uzbrojenie i wyposażenie członków chorągwi nadwornej królów Polski w drugiej połowie XV w.*, [w:] *Oblicza wojny*, t. 9: Narzędzia wojny, red. T. Grabarczyk, Łódź 2023.
- Kamiński A., *Myszkowski Piotr z Przeciszowa i z Mirowa h. Jastrzębiec (ok. 1450-1505)*, [w:] PSB, t. 22, Wrocław-Kraków-Warszawa-Gdańsk 1977.
- Kamiński J., *Otto z Chodcza, wojewoda krakowski: próba monografii historycznej*, Złoczów 1911.
- Kazakou A., *Wojsko Wielkiego Księstwa Litewskiego w epoce bitwy pod Kleckiem*, „Rocznik lituanistyczny” 2020, nr 6.
- Kiryk F., *Kola (Koło) Paweł, h. Junosza*, [w:] PSB, t. 13, Wrocław-Warszawa-Kraków 1967-1968.
- Kiryk F., *Odrowąż Andrzej*, [w:] PSB, t. 23, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1978.
- Kiryk F., *Odrowąż Jan ze Sporowy h. Odrowąż (zm. 1485)*, [w:] PSB, t. 23, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1978.
- Kiryk F., *Oleśnicki Andrzej (zm. 1496)*, [w:] PSB, t. 23, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1978.
- Kiryk F., *Z dziejów późnośredniowiecznego Kamieńca Podolskiego*, [w:] *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, red. t.1, Kraków 2000.
- Klein A., Nowakowski P., *Banderia Apud Grunwald I. Chorągwie polskie pod Grunwaldem*, Łódź 2000.
- Klimek L., Strzyż P., *Nowe spojrzenie na zbroję ze Spytkowic na marginesie przeprowadzonych analiz metaloznawczych*, AMM 2011, t. 7.
- Kłochowicz K., *Historyczny rozwój broni palnej*, Warszawa 1927.
- Kloss A., Kuśnierz J., *Późnośredniowieczne czekany, topory i siekiery z pogranicza Małopolski i Rusi Czerwonej w XIV–XV w.*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Archaeologica” 2021, t. 36.
- Klučina P., *Zbroj a zbraně: Evropa 6.–17. století*, Praha–Litomyšl 2004.
- Kocój E., *Świątynie, postacie, ikony: malowane cerkwie i monastypy Bukowiny Południowej w wyobrażeniach rumuńskich*, Kraków 2006.
- Kolankowski L., *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagellonów*, t. 1: 1377-1499, Oświęcim 2014.

- Kolankowski L., *Roty koronne na Rusi i Podolu 1492–1572*, „Ziemia Czerwieńska” 1935, r. 1, z. 2.
- Konieczny K., *Ręczna broń palna w Polsce w XV i XVI w.*, „Muzealnictwo Wojskowe” 1964, t. 2.
- Konopczyński W., *Chronologia sejmów polskich 1493–1793*, Kraków 1948.
- Korzon T., *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce*, t. 1: *Epoka przedrozbiorowa*, Kraków 1912.
- Kotarski H., *Lanckoroński Przedśław (Krzeseław) herbu Zadora*, [w:] PSB, t. 16, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1971.
- Kotowicz P. N., *Ikony ze zbiorów sanockich muzeów jako źródło do poznania uzbrojenia pogranicza Małopolski i Rusi Czerwonej w późnym średniowieczu*, [w:] *Cum Arma per Aeva. Uzbrojenie indywidualne na przestrzeni wieków*, red. P. Kucypera, P. Pudło, Toruń 2011.
- Kotowicz P. N., Muzyczuk A., *Militaria średniowieczne z królewskiego miasta Krosna*, AMM 2020, t. 4.
- Kotowicz P. N., *Późnośredniowieczny miecz z sygnowaną głowicą z okolic Jaślik w ziemi sanockiej*, [w:] *Non Sensistis Gladios. Studia ofiarowane Marianowi Głowskiemu w 70. rocznicę urodzin*, red. O. Ławrynów, J. Maik, P. A. Nowakowski, Łódź 2011.
- Kotowicz P. N., Skowroński P., *New Rulers, New Rules? Changes in Military Equipment during the 13th and 14th Centuries in the Area of the Sanok Land*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae” 2020, t. 33.
- Kotowicz P. N., Žákovský P., *A find from Nozdrzec in the former Land of Sanok and the issue of popularity of falchions in medieval Red Ruthenia*, AMM 2020, t. 16.
- Kotowicz P. N., *Architektura obronna i wyposażenie załogi zamku sanockiego w późnym średniowieczu*, [w:] *Фортеця. Збірник Заповідника „Тусань” на пошану Миколая Рожка*, ред. М Бевз та ін., Львів 2009.
- Kowalska H., *Lanckoroński Stanisław herbu Zadora*, [w:] PSB, t. 16, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1971.
- Kozák K., *Hakownice węgierskie XV–XVII w. w kolekcjach muzealnych*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1973, r. 21, z. 2.
- Krajewski W., *Tarcze i pawęż w zbiorach Muzeum Wojska Polskiego (część 1)*, „Muzealnictwo wojskowe” 2024, t. 13.
- Krawczyk D., *Broń biała w zbiorach Muzeum Szlachty Mazowieckiej w Ciechanowie*, Ciechanów 2016.
- Królikiewicz T., *Historia broni siecznej: kordy, pugiwały, noże i bagnety*, Warszawa 2009.
- Kuczyński S., *Polskie siły zbrojne za Kazimierza Wielkiego i Andegawenów*, SMHW 1965, t. 11, cz. 2.
- Kukiel M., *Zarys historii wojskowości w Polsce*, Kraków 1929.
- Kuśkowska D., Petrus M., Rottau A., *Średniowieczna tarcza krzyżacka (pawęż) ze zbiorów Muzeum Wojska Polskiego (nr inw. MWP 181): kompleksowe badania techniki i technologii wykonania*, „Muzealnictwo wojskowe” 2024, t. 13.

- Kuśnierz J., *Wybrane militaria późnośredniowieczne w zbiorach muzeów i kolekcjach prywatnych południowej Lubelszczyzny*, AMM 2010, t. 6.
- Kwaśniewicz W., *Dzieje szabli w Polsce*, Warszawa 1999.
- Kwaśniewicz W., *Encyklopedia dawnej broni i uzbrojenia ochronnego*, Warszawa 2022.
- Kwaśniewicz W., *Leksykon dawnego uzbrojenia ochronnego*, Warszawa 2005.
- Kwaśniewicz W., *Leksykon dawnej broni palnej*, Warszawa 2004.
- Kwaśniewicz W., Michalak A., Wawrzyniak P., *Salada typu niemieckiego ze zbiorów Lubuskiego Muzeum Wojskowego w Drzonowie koło Zielonej Góry*, AMM 2008, t. 4.
- Kwiatkowski K., *Wojska zakonu niemieckiego w Prusach 1230-1525*, Toruń 2016.
- Łaszczyńska O., *Herburt Fryderyk (Frydrusz, Fredrusz)*, [w:] PSB, t. 9, Wrocław-Kraków-Warszawa 1960.
- Łaszczyńska O., *Ród Herburtów w wiekach średnich*, Poznań 1948.
- Ławrynowicz O., *Nowo odkryty kapalin z Włocławka na tle porównawczym*, AMM 2009, t. 5.
- Ławrynowicz O., Strzyż P., *Nowe zabytki broni obuchowej z okolic Roztocza*, „Archeologia Polski Śródkowowschodniej” 2001, nr 6.
- Ławrynowicz O., Wasiak W., *The Hussites or the Tartars? The Secret of the Depictions of Helmets in the Battle Scenes of St Hedwig's Altarpiece in the Bernardine Church in Wrocław*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae” 2017, t. 30.
- Lepage J. D., *Medieval Armies and Weapons in Western Europe*, Jefferson–New York–London 2005.
- Lesmaitis G., *Wojsko zaciężne w Wielkim Księstwie Litewskim w końcu XV–drugiej połowie XVI wieku*, tłum. B. Piasecka, Warszawa 2013.
- Liwoch R., *Buławy z Zachodniej Ukrainy*, AMM 2006, t. 2.
- Liwoch R., *Kord z Iwachnowiec na Podolu*, AMM 2013, t. 9.
- Liwoch R., *Późnośredniowieczna (?) szabla z miejscowości nieznanej ze zbiorów dawnych Muzeum Archeologicznego w Krakowie*, AMM 2023, t. 18.
- Liwoch R., *Булавы и кистени неизвестного происхождения из Археологического музея в Кракове*, „Stratum plus. Археология и культурная антропология” 2022, №5.
- Liwoch R., *Середньовічний бияк кистеня з драконом із Крилоса (Давній Галич)*, „Галич. Збірник наукових праць” 2022, вип. 7.
- Loades M., *Longbow, crossbow, composite bow and Japanese yumi*, Oxford 2019.
- Loades M., *The Composite Bow*, Osprey: Weapon 43, Oxford 2016.
- Loades M., *The Crossbow*, Osprey: Weapon, 61, Oxford 2018.
- Łopatecki K., *„Disciplina militaris” w wojskach Rzeczypospolitej do połowy XVII wieku*, Białystok 2012.
- Łopatecki K., Bołdyrew A., *Półstałe obozy wojskowe w Koronie jako nowa rzeczywistość społeczno-gospodarcza w okresie funkcjonowania obrony potocznej*, [w:] *Człowiek twórcą historii*, t. 1: Człowiek i praca w procesie modernizacji społecznej i gospodarczej, red. C. Kukło, W. Walczak, Białystok 2024.

- Łopatecki K., *Instytucja „wytrębowania hasła” w wojskach Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, „Białostockie Teki Historyczne” 2005, t. 3.
- Łopatecki K., *Muzycy wojskowi w Rzeczypospolitej – zarys problematyki*, [w:] *Nad społeczeństwem staropolskim*, t. 2: Polityka i ekonomia – społeczeństwo i wojsko – religia i kultura w XVI-XVIII wieku, red. D. Wereda, Siedlce 2009.
- Łopatkiewicz P., *Drewniany kościół w Haczowie*, Kraków 2015.
- Łopatkiewicz P., *Tablicowe Epitafrum Stanisława Chroborskiego w Katedrze Sandomierskiej oraz Stanisław Tarło – jego fundator związany z Krosnem*, „Studia Pigioniana” 2023, nr 5.
- Łowmiański H., *Polityka Jagiellonów*, Poznań 1999.
- Lubomirski J. T., *Trzy rozdziały z historii skarbowości w Polsce 1507–1532*, Kraków 1868.
- Lulewicz H., *Litewskie chorągwie dworzańskie (dworskie) w wyprawie mołdawskiej 1509 r.*, [w:] *Spółeczeństwo polskie i wojsko*, red. K. Maksymiuk, D. Wereda, A. Zawadzki, Siedlce 2016.
- M. Lewandowski, *Puginały średniowieczne z ziem polskich*, „Acta Archaeologica Lodziensia” 1986, nr 31.
- Majchrowski J., *Wojewoda w dawnej Polsce*, Warszawa 2019.
- Mamet M., *Bechter poznański z 1580 roku jako przyczynek do badań nad inskrypcjami na uzbrojeniu*, [w:] *W pancerzu przez wieki. Z dziejów wojskowości polskiej i powszechnej*, red. M. Baranowski, A. Gładysz, A. Niewiński, Oświęcim 2014.
- Marek L., *Broń biała na Śląsku XIV–XVI w.*, [w:] *Wratislavia antiqua*, t. 10, Wrocław 2008.
- Marek L., *Średniowieczne i nowożytnie kordy ze Śląska*, AMM 2006, t. 2.
- Maroń J., Goliński M., *Uwagi w sprawie organizacji i taktyki rycerstwa (na marginesie najnowszej historiografii polskiej)* [w:] *Memoriae amici et magistri. Studia historyczne poświęcone pamięci Prof. Wacława Korty (1919-1999)*, red. M. Derwich, W. Mrozowicz, R. Żerelik, Wrocław 2001.
- McLachlan S., *Medieval Handgonnes. The First Black Powder Infantry Weapons*, Weapon, 3, Oxford 2010.
- Michael N., *Armies of Medieval Burgundy (1364-1477)*, Osprey: Men-et-Arms 144, Oxford 1993.
- Michalak A., *Arma confini: przemiany późnośredniowiecznej broni na rubieżach Śląska, Wielkopolski, Brandenburgii i Łużyc*, Zielona Góra 2019.
- Michalak A., *Jeszcze o buławach średniowiecznych z ziem polskich. Refleksje na marginesie odkrycia z Bogucina*, pow. Olkusz, AMM 2006, t. 2.
- Michalak A., *Wpływy wschodnie czy południowe? Z badań nad pochodzeniem buław średniowiecznych na ziemiach polskich*, „Вісник Національного університету Львівська Політехніка” 2006, №571.
- Michalak M., *Przedstawienia przyłbic z drugiej połowy XIV i pierwszej ćwierci XV stulecia w ikonografii z terenów państwa krzyżackiego*, „Porta Aurea” 2023, nr 22.

Michalewiczowa M., *Paniewski (Paniowski) Feliks (Szczęsny) (właściwie Feliks z Paniewa) h. Godziemba (zm. 1488)*, [w:] PSB, t. 25, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1980.

Mielczarek M., *Artyleria*, [w:] *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1450-1500*, red. A. Nowakowski, Toruń 2003.

Mielczarek M., *Ręczna broń palna*, [w:] *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1450-1500*, red. A. Nowakowski, Toruń 2003.

Mieściski M., *Pozostałości krzyżackiego warsztatu kuszniczego na zamku w Człuchowie*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2020, nr 68 (3).

Mika N., *Problematyka tatarska w polityce europejskiej od połowy XV do początku XVI w.*, Kraków-Warszawa 2020.

Miller D., *The Landsknechts*, Osprey: Men-at-Arms 58, Osprey Publishing, 1976.

Mrozowski P., *Polskie nagrobki gotyckie*, Warszawa 1994.

Mykhaylovskiy V., *Podolian Melting Pot: Formation of Multicultural Community of Nobles on the Eastern Border of Polish Kingdom of the Fifteenth Century Europe*, „Український історичний журнал” 2020, вип. 4.

Nabiałek K., *Obsada zamków monarszych w Królestwie Polskim na przełomie średniowiecza i epoki nowożytnej*, „Roczniki Historyczne” 2008, r. 74.

Nadolski A., Dankowa J., *Uwagi o składzie i uzbrojeniu polskiej jazdy rycerskiej w latach 1350-1450*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1983, t. 26.

Nadolski A., *Helm i fragmenty zbroi z Siedlątkowa*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna” 1968, t. 15.

Nadolski A., *Helm i fragmenty zbroi z XIV wieku znalezione w Siedlątkowie nad Wartą*, „Studia do Dziejów Dawnego Uzbrojenia i Ubioru Wojskowego” 1969, t. 4.

Nadolski A., M. Lewandowski, *Broń strzelcza*, [w:] *Uzbrojenie w Polsce Średniowiecznej 1350-1450*, red. A. Nadolski, Łódź 1990.

Nadolski A., *Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI I XII wieku*, [w:] „Acta Archaeologica Universitatis Lodzensis” 1954, nr 3.

Nadolski A., Wawrzonowska Z., *Szczątki zbroi ze Spytkowic*, [w:] *Studia do Dziejów Dawnego Uzbrojenia i Ubioru Wojskowego*, t. 8, red. Kraków 1982.

Nagielski M., *Poczet hetmanów Rzeczypospolitej. Hetmani koronni*, Warszawa 2005.

Nalewajek A., *Curienses w służbie wojskowej na Rusi za panowania króla Jana Olbrachta – zarys problematyki źródłowej*, „Historia Slavorum Occidentis” 2022, r. 12, nr 1 (32).

Nalewajek A., *Dwór królewski Jana Olbrachta w latach 1492–1501. Wykazy dworzan i rodziny dworskiej*, Warszawa 2022.

Nalewajek A., *Lista wypłat dla dworzan konnych Jana Olbrachta koło Suczawy w 1497 r.*, „Saeculum Christianum” 2021, nr 2 (28).

Nalewajek A., *Uzupełnienie do itinerarium króla Kazimierza Jagiellończyka w drugiej połowie 1470 r.*, „Saeculum Christianum” 2022, t. 29 (1).

Nicolle D., *French Armies of the Hundred years War*, Osprey: Men-et-Arms 337, Oxford 2000.

Nicolle D., McBride A., *French armies of The Hundred Years War*, Osprey, Man at Arms 337, Oxford 2000.

Nicolle D., *Romes Enemies (5): The Desert Frontier*, Osprey: Men at Arms 243, Oxford 1998.

Nicolle D., Turnbull S., Haldon J., *The Fall of Constantinople. The Ottoman conquest of Byzantium*, Oxford 2007.

Niemczyk K., *Chodeccy a wyprawa mołdawska z 1509 roku*, „Balcanica Posnaniensia” 2017, t. 24.

Niemczyk K., *Kamienieccy herbu Pilawa. Z dziejów kariery i awansu szlachty polskiej do 1535/1536 roku*, Katowice 2016.

Niemczyk K., *Kilka uwag do genezy i początków hetmaństwa w Polsce*, „Średniowiecze Polskie i Powszechne” 2014, t. 6 (10).

Niemczyk K., *Przyczynek do relacji polsko-mołdawskich w XVI w.: geneza konfliktu z 1506 r.*, [w:] *Polska i Rumunia wspólnie - obok - blisko*, red. H. Walczak, Suceava 2015

Niemczyk-Wiśniewska K., *Stosunki polsko-mołdawskie w kontekście relacji z Węgrami i Turcją na przełomie XV i XVI wieku*, Katowice 2025.

Niewiński A., *Jenietwo wojenne w późnym średniowieczu. Studia nad problematyką zjawiska w Polsce w kontekście zachodnioeuropejskim*, Oświęcim 2020.

Niewiński A., *Początki i rozwój technologiczny artylerii ogniowej i jej wykorzystanie w średniowiecznych działaniach wojennych*, „Kwartalnik historii nauki i techniki” 2024, t. 69, nr 3.

Niewiński A., *Rola i znaczenie chorągwi w przełomowych momentach średniowiecznych bitew*, [w:] *Przełomowe momenty wojen w świetle faktów i tradycji. Z dziejów wojskowości polskiej i powszechnej. Seria Homo Militans*, t. 10, red. A. Niewiński, Lublin 2021.

Nowakowski A., *Jeszcze o „psych pyskach”*, [w:] *Archeologia i starożytnicy. Studia dedykowane Profesorowi Andrzejowi Abramowiczowi w 70 rocznicę urodzin*, red. M. Głosek, Warszawa 1997.

Nowakowski A., Szymczak J., *Rodzaje uzbrojenia ochronnego w Polsce w okresie monarchii stanowej w świetle źródeł pisanych*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1985, r. 33, nr 1–2.

Nowakowski A., *Uzbrojenie indywidualne*, [w:] *Polska technika wojskowa do 1500 r.*, red. A. Nadolski, Warszawa 1994.

Nowakowski A., *Uzbrojenie ochronne*, [w:] *Uzbrojenie w Polsce Średniowiecznej 1350–1450*, red. A. Nadolski, Łódź 1990.

Nowakowski A., *Uzbrojenie ochronne*, [w:] *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1450–1500*, red. A. Nowakowski, Toruń 2003.

Nowakowski A., *Uzbrojenie wojsk krzyżackich w Prusach w XIV i XV wieku*, „Acta Archaeologica Lodziensia” 1980, nr 29.

- Nowakowski P. A., *Arsenały domowe rycerstwa polskiego w Średniowieczu*, Toruń 2006.
- Nowakowski, A. *Uzbrojenie wojsk krzyżackich w Prusach w XIV i na początku XV w.*, Wrocław 1980.
- Nowicki T., *Ministri ecclesiae. Służba kościelna i witrycy w diecezji wrocławskiej w XVIII wieku*, Lublin 2011.
- Oakeshott E., *European weapons and armour: from the Renaissance to the Industrial Revolution*, Woodbridge 2012.
- Oakeshott E., *Records of the Medieval Sword*, Woodbredge 2000.
- Oakeshott E., *The Sword in the Age of Chivalry*, London 1964.
- Ochęcki M., Górecki A., *Szable średniowieczne z Torunia i Malborka w kontekście analogicznych zabytków z polskich zbiorów muzealnych*, „Nowe Studia Grunwaldzkie” 2019/2020, t. 5/6.
- Ochmański J., *Organizacja obrony w Wielkim Księstwie Litewskim przed napadami Tatarów krymskich w XV-XVI wieku*, SMHW 1960, t. 5.
- Oman Ch., *Sztuka wojenna w średniowieczu*, t. 3, tłum. G. Smułka, Oświęcim 2015.
- Oman Ch., *Sztuka wojenna w XVI wieku*, t. 1, tłum. G. Smułka, Oświęcim 2015.
- P. Strzyż, *Lipany 1434*, Łódź 2021.
- Papée F., *Chodecki Mikołaj (†1491)*, [w:] PSB, t. 3, Kraków 1937.
- Papée F., *Jan Olbracht*, Kraków 1999.
- Peterson H., *Daggers and Fighting Knives of the Western World: From the Stone Age Till 1900*, New York 2001.
- Pilat L., *The 1487 crusade: A turning Point in the Moldavian-Polish Relations*, „Medieval and Early Modern Studies for Eastern and Central Europe” 2010, nr 2.
- Piotrowicz K., *Branicki Wierzbęta*. [w:] PSB, t. 2, Kraków 1936.
- Piwowarczyk D., *Obyczaj rycerski w Polsce późnośredniowiecznej (XIV – XV wiek)*, Warszawa 2000.
- Plewczyński M., *Daj nam, Boże, sto lat wojny. Dzieje niemieckich lancknechtów 1477-1559*, Warszawa 1997.
- Plewczyński M., *Jakub Secygniowski*, [w:] PSB, t. 36, Warszawa-Kraków 1995-1996.
- Plewczyński M., *Materiały do zagadnienia liczebności i organizacji wojska polskiego w latach 1506-1572*, SMHW 1988, t. 3.
- Plewczyński M., *Obertyn 1531*, Warszawa 1994.
- Plewczyński M., *Rotmistrze łęczyccy w XVI wieku*, [w:] *In tempore belli et pacis. Ludzie - miejsca - przedmioty. Księga pamiątkowa dedykowana prof. dr. hab. Janowi Szymczakowi w 65-lecie urodzin i 40-lecie pracy naukowo-dydaktycznej*, red. T. Grabarczyk, A. Kowalska-Pietrzak, T. Nowak, Warszawa 2011.
- Plewczyński M., *Skład chorągwi jazdy koronnej w latach 1501-1572*, SMHW 1993, t. 35.

- Plewczyński M., *Uzbrojenie jazdy i piechoty polskiej w I poł. XVI w.*, [w:] *Technika a wojna X–XX w.*, red. P. Matusak, J. Piłatowicz, Siedlce 2000.
- Plewczyński M., *W służbie polskiego króla. Z zagadnień struktury narodowościowej armii koronnej w latach 1500–1574*, Oświęcim 2015.
- Plewczyński M., *Wojny i wojskowość polska w XVI wieku*, t. 1-2, Oświęcim 2017-2018.
- Plewczyński M., *Wojny Jagiellonów z wschodnimi i południowymi sąsiadami Królestwa Polskiego w XV wieku*, Siedlce 2002.
- Plewczyński M., *Naczelne dowództwo armii koronnej w latach 1501-1572*, SMHW 1992, t. 34.
- Pociecha W., *Chodecki Otto, h. Powął*, [w:] PSB, t. 3, Kraków 1937.
- Pociecha W., *Chodecki Stanisław (†1529)*, [w:] PSB, t. 3, Kraków 1937.
- Pociecha W., *Chodecki Stanisław, h. Powął (†1474)*, PSB, t. 3, Kraków 1937.
- Pociecha W., *Chroberski Stanisław h. Topór*, [w:] PSB, t. 3, Kraków 1937.
- Pociecha W., *Daszkiewicz (Daszkowicz) Eustachy (Ostafij)*, [w:] PSB, t. 4, Kraków 1938.
- Pociecha W., *Firlej Mikołaj z Dąbrowicy h. Lewart*, [w:] PSB, t. 7, Kraków 1948-1958.
- Pociecha W., *Mikołaj, kasztelan krak. Hetman w. kor. (um. 1526)*, [w:] *Firlejowie*, Kraków 1948.
- Podchorodecki L., *Chanat Krymski i jego stosunki z Polską w XV-XVIII w.*, Warszawa 1987.
- Podchorodecki L., *Dzieje Lwowa*, Warszawa 1993.
- Pokojski K., *Wielka Księga Husarii: barwa i broń, fenomen husarii, legendarne zwycięstwa*, Warszawa 2024.
- Posłowie ziemscy koronni 1493-1600*, oprac. W. Uruszczak, I. Kaniewska, M. Ferenc, J. Byliński, red. I. Kaniewska, Warszawa 2013.
- Prochaska A., *Lenna i maństwa na Rusi i na Podolu*, Kraków 1901.
- Prokopenko V., Sychevskyj S., *New Findings of Bayonet-Pointed Kords within Ukraine*, „Historia i Świat” 2018, nr 7.
- Ptak J., *Strzeżenie granic Królestwa Polskiego w późnym średniowieczu i początki obrony potocznej*, [w:] *Dzieje organizacji polskich formacji ochrony granic. Od obrony potocznej do II wojny światowej*, red. A. Gosławska-Hrychorczuk.
- Ptak J., *Weksylia jako narzędzia wojen*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica” 2023, nr 113.
- Pułaski K., *Machmet–Girej chan Tatarów perekopskich i stosunki jego s Polska (1515-1523)*, [w:] *Szkic i poszukiwania historyczne*, ser. 2, Petersburg 1898.
- Pułaski K., *Stosunki z Mendli-Girejem - chanem Tatarów perekopskich (1469-1515): akta i listy*, Kraków-Warszawa 1881.
- Pułaski K., *Wojna Zygmunta I-go z Bohdanem wojewoda mołdawskim w 1509 r.*, „Biblioteka Warszawska” 1877, t. 1, z. 2.

- Puławski A., *Renesansowe zbroje płytowe z napierśnikiem bombiastym w dawnym księstwie pomorskim w świetle wybranych zabytków sztuki*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2019, t. 67 (4).
- Puziuk J., Tyniec A., *Buławy średniowieczne z ul. Sławkowskiej 17 w Krakowie*, „Materiały Archeologiczne” 2013, t. 39.
- Quirini-Popławska D., *Karnkowski Jan, h. Junosza*, [w:] PSB, t. 12, Wrocław-Kraków Warszawa 1966-1967.
- Quirini-Popławska D., *Kreza Mikołaj (zm. 1506)*, [w:] PSB, t. 15, Wrocław-Kraków-Warszawa 1970.
- Rejzek J., *Český etymologický slovník*, Praha 2015.
- Richardson T., *Armour in England, 1325–99*, „Journal of Medieval History” 2011, no. 37 (3).
- Richardson T., *The medieval inventories of the Tower armouries 1320–1410*, PhD dissertation, University of York 2012.
- Rolle J., *Zameczki podolskie na kresach multańskich*, t. 2, Warszawa 2004.
- Rutkowska G., *Itinerarium króla Kazimierza Jagiellończyka 1440-1492*, Warszawa 2014.
- Rutkowski J., *Skarbowość polska za Aleksandra Jagiellończyka*, Lwów 1909.
- Sarnecki W., Nicolle D., *Armie średniowiecznej Polski (966–1500)*, tłum. K. Ziółkowski, Oświęcim 2018.
- Seitz H., *Blankwaffen*, t. 1, Braunschweig 1965.
- Senkowski J., *Materiały archiwalne do historii organizacji polskiej siły zbrojnej w drugiej poł. XV w. przechowywane w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie*, „Studia i Materiały do Historii Sztuki Wojennej” 1954, t. 1.
- Shnicar M., *A late medieval hammer axe from L'viv*, AMM 2019, t. 15.
- Sikora F., *Pieniążek Stanisław (zm. 1493)*, [w:] PSB, t. 26, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1978.
- Skibniewska J., *Dwór królewski Aleksandra Jagiellończyka w latach 1501-1506*, Lublin 2015.
- Skjelver D., „there I, Paul Dolnstein, Saw Action”. *The sketchbook of a warrior artisan in The German Renaissance*, „Theses and Dissertations” 2012, vol. 1271.
- Słoń M., *Szpitala lwowskie w wiekach średnich*, „Przegląd Historyczny” 1994, nr 85/3.
- Słownik staropolski*, t. 2, D–H, Wrocław–Kraków–Warszawa 1956–1959.
- Smith K., Brown R., *A devilish device: the Crossbow*, „Medieval Warfare” 2017, vol. 7, no. 2.
- Smołucha J., *Papieżstwo a Polska w latach 1484–1526*, Kraków 1999.
- Snook G. A., *The Halberd and Other European Polearms 1300–1650*, Blomfield 1998.
- Snook G. A., *The Halberd and Other European Polearms of the Late Medieval Period*, „American Society of Arms Collectors Bulletin” 1998, 79.

- Sochaniewicz S., *Wójtowstwa i sołtystwa pod względem prawnym i ekonomicznym w ziemi lwowskiej*, Lwów 1921.
- Sokoliński A., *Przedstawienia rękawic płytowych na Poliptyku Grudziądzkim*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Archaeologica” 2012, nr 29.
- Spierski Z., *Awantury mołdawskie*, Warszawa 1967.
- Spierski Z., *Geneza i początki hetmaństwa w Polsce*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości w Polsce” 1960, t. 5.
- Spierski Z., *Hynek Stanisław*, [w:] PSB, t. 10, Wrocław-Kraków-Warszawa 1962-1964.
- Spierski Z., *Kamieniecki Mikołaj h. Pilawa (ok. 1460—1515)*, [w:] PSB, t. 11, Wrocław-Kraków-Warszawa 1964-1965.
- Spierski Z., *Kamieniecki Jan h. Pilawa (ok. 1463—1513)*, [w:] PSB, t. 11, Wrocław-Kraków-Warszawa 1964-1965.
- Spierski Z., *Kamieniecki Marcin h. Pilawa (zm. 1530)*, [w:] PSB, t. 11, Wrocław-Kraków-Warszawa 1964-1965.
- Spierski Z., *Kampania obertyńska 1531 roku*, Warszawa 1962.
- Spierski Z., *Obrona potoczna*, [w:] *Historia wojskowości*, red. S. Okęcki, Warszawa 1960.
- Spierski Z., *Po klęsce bukowińskiej 1497 r. Pierwsze najazdy Turków na Polskę*, SMHW 1963, t. 9.
- Spierski Z., *Wymiar służby w pospolitym ruszeniu*, SMHW 1960, t. 6, cz. 1.
- Spierski Z., *Z dziejów wojen polsko-mołdawskich*, SMHW 1965, t. 11, cz. 2.
- Stachowski M., *The Origin of the European Word for Sabre*, „Studia Etymologica Cracoviensia” 2004, vol. 9.
- Starykoń-Grodecki K., *Miecz pasawski z kresów wschodnich*, „Broń i barwa” 1934, r. 1, nr 3.
- Stefańska Z., *Arkebuz, hakownica, muszkiet. Artykuł dyskusyjny*, „Muzealnictwo Wojskowe” 1989, t. 4.
- Strzyż P., *Broń palna w Europie Środkowej w XIV-XV w.*, Łódź 2014.
- Strzyż P., Dzieńkowski T., Gołub S., *Hakownice z ratusza w Chełmie. Przyczynek do znajomości środkowoeuropejskiej ręcznej broni palnej w XVI stuleciu*, „Acta Archaeologica Lodziensia” 2016, vol. 62.
- Strzyż P., *Oporządzenie strzelców z ręczną bronią palną w XIV-XVII w.*, „Acta Archaeologica Lodziensia” 2008, t. 54, *Nie tylko broń. Niemilitarne wyposażenie wojowników w starożytności i średniowieczu*, red. W. Świętosławski.
- Strzyż P., *Średniowieczna broń palna w Polsce. Studium archeologiczne*, Łódź 2011.
- Sucheni-Grabowska A., *Monarchia dwu ostatnich Jagiellonów a ruch egzekucyjny*, cz. 1, *Geneza egzekucji dóbr*, Wrocław 1974.
- Sułkowska-Kurasiowa I., *Polska kancelaria królewska w latach 1447–1506*, Wrocław 1967.
- Swaryczewski A., *Platnerze krakowscy*, Warszawa–Kraków 1987.

- Świętosławski W., *Uzbrojenie koczowników Wielkiego Stepu w czasach ekspansji Mongołów (XII-XIV w.)*, „Acta Archaeologica Lodziensia” 1996, nr 40.
- Świętosławski W., *Wizerunek zbrojnego króla z halabardą z 1509 r.*, [w:] *Cum arma per aeva: uzbrojenie indywidualne na przestrzeni dziejów*, red. P. Kucypera, P. Pudło, Toruń 2011.
- Świętosławski W., *Znaki i sygnały dowodzenia, łączności i identyfikacji*, [w:] *UwPŚ/2*.
- Szejchumierow A., *Armia Chanatu Krymskiego. Organizacja i taktyka (XV-XVIII w.)*, Zabrze–Tarnowskie Góry 2021.
- Szukała M., *Największe przedsiębiorstwo dawnej Rzeczypospolitej*, „Mówią wieki” 2019, nr 6.
- Szulc T., *Uchwały podatkowe ze szlacheckich dóbr ziemskich za pierwszych Jagiellonów (1386-1501)*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Iuridica” 1991, t. 48.
- Szybkowski S., *Kościeleccy ze Skępego herbu Ogon i ich protoplaści*, Gdańsk 2018.
- Szybkowski S., *Nieznana pieczęć królewicza Kazimierza z 1482 roku*, „Roczniki Historyczne” 2015, t. 81.
- Szybkowski S., *Pochodzenie Chodeckich herbu Ogon oraz ich związki rodzinne z Umieńskimi i Lubińskimi*, „Średniowiecze Polskie i Powszechne” 2016, t. 8.
- Szymański J., *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 2004.
- Szymczak J., *Ceny broni, koni i oporządzenia jeździeckiego*, [w:] *Uzbrojenie w Polsce Średniowiecznej 1350-1450*, red. A. Nadolski, Łódź 1990.
- Szymczak J., *Ceny broni, koni i oporządzenia jeździeckiego*, [w:] *Uzbrojenie w Polsce Średniowiecznej 1450-1500*, red. A. Nowakowski, Łódź 2003.
- Szymczak J., *Ceny broni, koni i oporządzenia jeździeckiego*, [w:] *Uzbrojenie w Polsce Średniowiecznej 1350-1450*, red. A. Nadolski, Łódź 1990.
- Szymczak J., *Koszty uzbrojenia*, [w:] *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1450–1500*, red. A. Nowakowski, Toruń 2003.
- Szymczak J., *Organizacja produkcji i ceny uzbrojenia*, [w:] *Uzbrojenie w Polsce Średniowiecznej 1350-1450*, red. A. Nadolski, Łódź 1990.
- Szymczak J., *Początki broni palnej w Polsce (1383–1533)*, Łódź 2004.
- Szymczak J., *Producenci i organizacja produkcji uzbrojenia*, [w:] *Uzbrojenie w Polsce Średniowiecznej 1450-1500*, red. A. Nowakowski, Łódź 2003.
- Szymczak J., *Produkcja i koszty uzbrojenia rycerskiego w Polsce XIII-XV w.*, Łódź 1989.
- Szymczak J., *Rycerz i jego konie*, Warszawa 2018.
- Szymczak J., *Rycerz w hełmie, w zbroi i z tarczą*, Warszawa–Bellerive-sur-Allier 2016.
- Szymczak J., *Rycerz w podróży, na kwaterze i ze spyżką*, Warszawa 2024.
- Szymczak J., *Rycerz z bronią zaczepną*, Warszawa–Bellerive-sur-Allier 2017.
- Szymczak J., *Sprzęt i technika oblężnicza*, [w:] *Polska technika wojskowa do 1500 r.*, red. A. Nadolski, Warszawa 1994.

- Szymczak J., *The arms and armour of the municipal war wagon escort in 1521*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae” 2000, nr 12.
- Szymczak J., *Zasoby broni w zamkach polskich w końcu XV i na początku XVI w.*, [w:], *Z dziejów wojen i wojskowości. Księga pamiątkowa poświęcona prof. dr. hab. Tadeuszowi Rawskiemu z okazji 55-lecia rozpoczęcia pracy naukowej*, red. P. Matusak, Łowicz 2001.
- Szymczak J., *Zasoby uzbrojenia*, [w:] *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1450–1500*, red. A. Nowakowski, Toruń 2003.
- Szymczak J., *Zbrojna eskorta miejskich wozów wojennych w Polsce w XV–XVI w.*, „Studia z Dziejów Średniowiecza” 2016, nr 20.
- Szymczakowa A., *Szlachta sieradzka w XV wieku Magnifici et generosi*, Łódź 1998.
- Tafiłowski P., *Wojny włoskie 1494–1559*, Zabrze 2007.
- Talaga M., *Miecz sprawiedliwości? Nowe spojrzenie na koncerz z dawnego Skarbcza Koronnego*, „Studia Waweliana” 2014, t. 16.
- Thordeman B., *Armour from the battle of Visby 1361*, Sztokholm 1939.
- Turnau I., *Polskie skórnictwo*, Wrocław 1983.
- Turnau I., *Słownik ubiorów: tkaniny, wyroby pozatkackie, skóry, broń i klejnoty oraz barwy znane w Polsce od średniowiecza do początku XIX w.*, Warszawa 1999.
- Turnbull S., *The Hussite Wars 1419–36*, Man-at-Arms: 409, Oxford 2004.
- Tyszkiewicz J., *Tatarzy na Litwie i w Polsce. Studia z dziejów XIII–XVIII w.*, Warszawa 1989.
- Uruski S., *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, t. 4, Warszawa 1907.
- Uruszczak W., *Sejm walny koronny w latach 1506–1540*, Warszawa 1980.
- Urzędnicy centralni i nadworni Polski XIV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. K. Chłapowski i in., red. A. Gąsiorowski, Kórnik 1992.
- Urzędnicy małopolscy XII–XV wieku: spisy*, oprac. J. Kurtyka i in., red. A. Gąsiorowski, Wrocław-Warszawa-Kraków 1990.
- Urzędnicy podolscy XIV–XVIII wieku. Spisy*, opr. E. Janas, W. Kłaczewski, J. Kurtyka, A. Sochacka, red. A. Gąsiorowski, Kórnik 1998.
- Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego: spisy*, t. 9, *Województwo mścisławskie XVI–XVIII wiek*, red. A. Rachuba, Warszawa 2019.
- Urzędnicy województwa Belskiego i ziemi Chełmskiej XIV–XVIII wieku. Spisy*, red. A. Gąsiorowski, H. Gmiterek, R. Szczygieł, Kórnik 1992.
- Urzędnicy województwa krakowskiego XVI–XVIII wieku. Spisy*, oprac. S. Cynarski, A. Falniowska-Gradowska, Kórnik 1990.
- Urzędnicy województwa ruskiego XIV–XVIII wieku. (Ziemie halicka, lwowska, przemyska, sanocka). Spisy*, red. K. Przyboś, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1987.
- Veen van der V., *Crossbows and Christians: The Church's Ban of the Crossbow*, „Medieval Warfare” 2012, vol. 2, no. 2.
- Vorbrodt W., *Historyczny rozwój artylerii*, „Żołnierz polski” 1924, nr 48 (432).

- W. Sarnecki, D. Nicolle, G. Embleton, *Medieval Polish Armies 966–1500*, Men-et-Arms, 445, Oxford 2008.
- Wagner E., Drobná Z., Durdík J., *Medieval costume, armour, and weapons*, New York 2000.
- Walker P., *The History of Armour 1100–1700*, Ramsbury 2013.
- Walkiewicz L., *Rodzaje dział zabranych przez Jana Olbrachta na wyprawę moldawską 1497 r.*, [w:] *Wielowiekowe bogactwo polsko-rumuńskich związków historycznych i kulturowych*, red. S. Iachimovschi, E. Wieruszewska-Calistru, Suceava 2014.
- Wap A., *Kapalin z XIV/XV w.*, „Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska” 1994, nr 8.
- Wasiak W., *Identyfikacja średniowiecznych przedstawień ikonograficznych z realnymi egzemplarzami broni na przykładzie wyobrażenia hełmu typu pekilhube z Kościoła w Strzelnikach koło Brzegu* [w:] *Broń i wojna w dziejach człowieka*, red. K. Badowska, W. Wasiak, P. Łuczak, Łódź 2009.
- Wawrzonowska Z., *Broń strzelcza*, [w:] *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1450-1500*, red. A. Nowakowski, Toruń 2003.
- Werner J., *Polska broń. Łuk i kusza*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1974.
- Widawski J., *Miejskie mury obronne w państwie polskim do początku XV wieku*, Warszawa 1991.
- Wilinbachow W., *Początkowy okres rozwoju broni palnej w krajach słowiańskich*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1963, nr 8/2.
- Wilk-Woś Z., *Broń i oporządzenie jeździeckie w inwentarzach mieszczan krakowskich z drugiej połowy XV wieku*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica” 2001, nr 72.
- Williams A., *The manufacture of mail in Medieval Europe: a technical note*, „Gladius” 1980, vol. 15.
- Wimmer J., *Historia piechoty polskiej do roku 1864*, Warszawa 1978.
- Wood E., Edge D., Williams A., *A note on the construction and metallurgy of mail armour exhibited in the Wallace Collection*, AMM 2013, t. 9.
- Wyczański A., *Z dziejów reform skarbowo-wojskowych za Zygmunta I. Próby relucji pospolitego ruszenia*, „Przegląd historyczny” 1952, t. 43.
- Zawisza J., *Wschodni łuk kompozytowy*, „Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska” 2006, nr 19.
- Zdaniewicz R., Adamiak M., *Relikt broni obuchowej z Chudowa*, AMM 2011, t. 7.
- Ziołkowski K., *Husyckie wojska polne. Kształt i organizacja armii*, Poznań 2015. Praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. n. dr hab. Z. Pilarczyka, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.
- Ziołkowski K., *Uzbrojenie piechoty husyckiej w latach 1420–1436*, [w:] *Mieczem i szczytem: broń na polu walki: z dziejów wojskowości polskiej i powszechnej*, red. A. Niewińskiego.
- Zubrzycki D., *Kronika miasta Lwowa*, Lwów 1844.
- Związek T., *Mechanizmy poboru podatków nadzwyczajnych na początku XVI wieku na przykładzie kaliskich rejestrów poborowych*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2022, t. 70 (1).

- Żygulski Z. jun., *Bitwa pod Orszą – struktura obrazu*, [w:] *Światła Stambułu*, Warszawa 1999.
- Żygulski Z. jun., *Broń w dawnej Polsce na tle uzbrojenia Europy i Bliskiego Wschodu*, Warszawa 1982.
- Żygulski Z. jun., *Hetmani Rzeczypospolitej, Dzieje narodu i państwa polskiego*, Kraków 1994.
- Żygulski Z. jun., *Stara broń w polskich zbiorach*, Warszawa 1984.
- Алексинский Д., Жуков К., Бутягин А., Коровкин Д., *Всадники войны. Книга первая: Кавалерия Европы*, Санкт-Петербург 2005.
- Арциховский А., *Древнерусские миниатюры как исторический источник*, Москва 1944.
- Аствацатурян Э., *Турецкое оружие*, Санкт Петербург 2002.
- Балух О., *Повстання 1490-1492 рр. на території Північної Буковини та Східної Галичини: нове бачення*, „Наукові записки Національного університету Острозька академія” 2014, Історичне релігієзнавство, вип. 11.
- Бережинский В., *Основные типы османских сабель*, [в:] *Історія давньої зброї. Дослідження*, Київ 2014.
- Бехайм В., *Энциклопедия оружия*, пер. А. Девель, ред. А. Кирпичников, Санкт-Петербург 1995.
- Білушак Т., *Стан озброєності Високого замку у Львові за актовими джерелами*, „Держава та армія: Вісник Національного університету Львівська політехніка” 2013, №752.
- Блэр К., *Рыцарские доспехи и оружие Европы*, Москва 2008.
- Болдырев А., Грабарчик Т., *Ротмистр Александр Сенявский герба Лелива и его конная рота в 1557 году*, 2022, „Stratum Plus. Археология и культурная антропология” 2022, №5.
- Бохан Ю., *Баявыя нагалоўі ў Вялікім княстве Літоўскім у другой палове XIV – канцы XVI стагоддзя*, „Гістарычна-археалагічны зборнік” 1996, вип. 10.
- Бохан Ю., *Вайсковая справа ў Вялікім княстве Літоўскім у другой палове XIV - канцы XVI ст.*, Мінск 2008.
- Бохан Ю., *Зброя Вялікага княства Літоўскага 1385–1576*, Мінск 2003.
- Бохан Ю., *Мсціслаўская салада і верагоднасць ужывання падобных шлемаў у Вялікім княстве Літоўскім*, „Гістарычна-археалагічны зборнік” 1996, вип. 8..
- Бохан Ю., *Наёмная войска у Вялікім Княстве Літоўскім у XV–XVI ст.*, Мінск 2004.
- Бохан Ю., *Сярэднявечны гелм з Мсціслава*, „Наша Ніва” 1995.
- Бохан Ю., *Узбраенне войска ВКЛ другой паловы XIV – канца XVI ст.*, Мінск 2002.
- Бохан Ю., *Шеломы „русского” типа из Мстиславля* [в:] *Военная археология: Сборник материалов семинара при Государственном историческом музее*, ред. О. Двуреченский, Москва 2008.

Бурковська Л., *Українські ікони "Страсті Господні" XV – початку XVII століття: іконографія, особливості композиційної та структурної побудов, „Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії” 2019, вип. 19.*

Верхотурова М., *Гаківниці львівського історичного музею: питання атрибуції, „Historical and cultural studies/Історико-культурні студії” 2015, vol. 2, №1.*

Винклер П., *Иллюстрированная история оружия*, Москва 2010.

Возный И., *Клинковое оружие XII—XV вв. с территории междуречья Верхнего Прута и Среднего Днестра, [в:] В поисках сущности. Сборник статей в честь 60-летия Н. Д. Руссева*, ред. М. Ткачук, Г. Атанасова, Библиотека „Stratum”, Кишинэу 2019

Возный И., *Середньовічні корди з території Середнього Подністров'я*, „Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології” 2013, т. 2.

Войтович Л., *Європейський фронтір і проблема становлення козацтва*, „Наукові зошити історичного факультету Львівського університету” 2020, вип. 210.

Войтович Л., *Князь Костянтин Іванович Острозький як полководець*, „Наукові записки Національного університету „Острозька академія”: Історичні науки” 2011, вип. 18.

Войтович Л., *Козацька піхота: озброєння, організація, бойові можливості на тлі європейської лінійної піхоти кінця XV – середини XVII ст.*, „Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи” 2012, вип. 3.

Ганський О., *Озброєння замку в Кам'янці-Бузькій (Струмиловій) в першій половині XVI століття, [w:] Oblicza Wojny, t. 8: Narzędzia wojny*, red. T. Grabarczyk, J. Kita, M. Pogońska-Pol, M. Voloshchuk, Łódź 2023.

Ганський О., *Озброєння і обладунки «затяжної» кінної роти Струся з 1501 р.*, [в:] *Історія давньої зброї. Дослідження 2020: збірник наукових праць*, ред. Д. Тоїчкін, Київ 2023.

Гелитович М., *Українські ікони XII–початку XVI століть зі збірки Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького*, Київ 2014.

Грбарчик Т., *Шлемы наемников в польском войске второй половины XV в.*, [в:] *История военного костюма: от древнего мира до наших дней. Материалы Международной военно-исторической конференции 19 ноября 2015 г.*, ред. А. Аранович, Д. Алексеев, Санкт-Петербург 2016.

Грабовецький В., *Селянське повстання на Прикарпатті під проводом Мухи 1490-1492 рр.*, Львів 1979.

Греков В., *Бойові сокири Південно-Західної Русі X – першої половини XIII ст.*, „Збірник наукових праць. Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди” 2014, Історія та географія, вип. 51.

Гринчишин Б., *Клинкова зброя в системі озброєння давньоукраїнського воїна XII–XIV ст.*, дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук, Національний університет „Львівська політехніка”, Львів 2016.

Гринчишин Б., *Мечі типу XIIIа і типу XX (за Е. Окиоттом) з території України*, [в:] „Археологія & Фортифікація України”. Збірник матеріалів III Міжнародної

науково-практичної конференції, редкол.: О. Заремба та ін., Кам'янець-Подільський 2013.

Гринчишин Б., *Середньовічна клинкова зброя із фондів Львівського історичного музею*, „Вісник Національного університету Львівська політехніка: Держава та армія: зб. наук. Праць” 2013, № 752.

Гуцул В., *Зброя князя Костянтина Івановича Острозького у зображеннях, текстах і артефактах*, „Острозька давнина” 2016, вип. 5.

Гуцул В., *Озброєння і тактика гусарської кінноти у візуальних джерелах першої третини XVI ст.*, [в:] *Історія давньої зброї. Дослідження*, Київ 2014.

Гуцул В., *Рицарі-копійники у битві під Оршею (1514). Озброєння і тактика*, [w:] *Oblicza Wojny*, t. 8, red. T. Grabarczyk, J. Kita, M. Pogońska-Pol, M. Voloshchuk, Łódź 2023.

Данилов І., *Артилерія кам'янецької твердині*, „Військово-історичний альманах” 2002, ч. 1 (4).

Етимологічний словник української мови: в 7 т., редкол. О. Мельничук та ін., укл. В. Коломієць і ін., Київ 2012.

Ефимов С., Рымша С., *Оружие Западной Европы XV-XVII вв.*, т. 1, *Доспехи, клинковое оружие, оружие на древках, орудия правосудия*, Санкт-Петербург 2009.

Історія українського війська, ред. І. Крип'якевич і ін., Вінніпег 1953.

Капраль М., *Статуті ремісничих цехів та купецьких корпорацій львова XV–XVIII ст.: організаційноправові питання*, „Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність” 2006-2007, т. 15.

Квасневич В., *Лексикон старинного огнестрельного оружия*, Санкт-Петербург 2007.

Кирпичников А., *Военное дело на Руси в XIII-XV вв.*, Ленинград 1976.

Кирпичников А., *Древнерусское оружие*, вып. 1, *Мечи и сабли IX–XIII вв.*, Москва–Ленинград 1966.

Кирпичников А., *Древнерусское оружие*, вып. 2, *Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX–XIII веков*, Ленинград 1966.

Кирпичников А., *Древнерусское оружие*, вып. 3: *Доспех, комплекс боевых средств IX–XIII вв.*, Ленинград 1971.

Кирпичников А., *О единообразии в изготовлении русских средневековых артиллерийских орудий и их классификации*, „Fasciculi archaeologiae historicae” 1987, t. 2.

Кісь Я., *Промисловість Львова у період феодалізму (XIII–XIX ст.)*, Львів 1967.

Козак М., *Шабля як наступальна зброя і воїнський символ у Галицькому і Волинському князівствах у XI–XIV ст.*, „Військово-науковий вісник” 2022, №37.

Колчин Б., *Железодельное ремесло Новгорода Великого*, [в:] *Труды Новгородской археологической экспедиции*, т. 2, ред. А. Арциховский, Б. Колчин. Москва 1959.

Котовіч П. Н, *Стан та перспективи досліджень пізньосередньовічного озброєння Червоної Русі*, [в:] *Історія давньої зброї. Дослідження 2018*, Київ 2020.

Кулаковський П., *Князь Костянтин Іванович Острозький і оборона українських земель від татарської агресії (кінець XV – перша третина XVI ст.)*, „Наукові записки Національного університету Острозька академія” 2011, Історичні науки, вип. 18.

Лисейко Я., *Військовий потенціал посполитого рушення Сяноцької землі у другій половині XIV—XV ст.*, „Średniowiecze Polskie i Powszechne” 2014, nr 6 (10).

Мальченко О., *Museum artilleriae Ucrainicae. Музей української артилерії XV–XVIII століть*, ч. 1, *Українські гармати в зарубіжних музейних колекціях*, Київ 2011.

Мальченко О., *Арсенали українських замків XV – середини XVII ст.*, Київ 2004.

Мальченко О., *Артилерія на українських землях у XIV-XV століттях*, Київ 2005.

Мальченко О., *Змінні порохівниці казнозарядної артилерії XV–XVI століть у колекціях українських музеїв*, „Український археографічний щорічник” 2016, вип. 19/20.

Мандзяк В., *Битви української середньовічної та ранньомодерної історії: Довідник*, Львів 2011.

Марзалюк И., Николаев А., Богданов А., *Предметы вооружения, найденные в реке Вихра в Мстиславле из фондов Музея истории Могилева*, [в:] *Воинские традиции в археологическом контексте: от позднего латена до позднего средневековья*, ред. Ю. Кулешов, С. Каинов, Г. Баранов, Тула 2023.

Медведев А., *Ручное метательное оружие (тук и стрелы, самострел) VIII–XIV вв.*, Москва 1966.

Михайловський В., *Генеральний подільський староста Станіслав Лянцкоронський*, „Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки” 2012, вип. 5.

Михайловський В., *Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV-70-х роках XVI ст.*, Київ 2012.

Михайловський В., *Земельні надання за часів панування Яна-Ольбрахта (1492–1501) та Олександра (1501–1506)*, [в:] *Місто Хмельницький в контексті історії України. Матеріали наукової конференції, присвяченої встановленню дати „1431 рік” датою найдавнішої згадки про Хмельницький в історичних документах*, Хмельницький-Кам'янець-Подільський 2006.

Михайловський В., *Надання земельної власності у Подільському воєводстві за панування Владислава III (1434–1444)*, „Український археографічний щорічник” 2004, вип. 8/9.

Михайловський В., *Надання земельної власності у Подільському воєводстві за Казимира IV*, „Записки Наукового товариства імені Шевченка” 2006, т. 251.

Окшотт Э., *Оружие и воинские доспехи Европы. С древних времен до конца Средневековья*, пер. Л. Игоревский, Москва 2009.

Пейн-Голлуэй Р., *Книга арбалетов. История средневекового метательного оружия*, Москва 2005.

Пенской В., *Военное дело Московского государства. От Василия Темного до Михаила Романова*, Москва 2018.

Петрик Н., *Військово-історичні пам'ятки у збірках музеїв Львова першої половини ХХ ст.*, „Historical and cultural studies/Історико-культурні студії” 2014, vol. 1.

Печенюк І., *Давньоруська ручна метальна зброя (лук і стріли) як джерело вивчення історії науки і техніки*, „Дослідження з історії техніки” 2010, вип. 12.

Пивоваров С., *Городище другої половини XIV ст. в с. Зелена Липа на Буковині*, „Археологія і давня історія України” 2010, вип. 1.

Пивоваров С., *Корд (хаусвер) другої половини XIV ст. із городища в Зеленій Липі*, „Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології” 2012, т. 2 (34).

Пилипчук Я., *„Опасная граница”. Сигизмунд I и Гераи в 1517-1548 гг.*, „История военного дела: исследования и источники” 2016, т. 8.

Плавинский Н., *Миниатюры Радзивилловской летописи как источник по истории древнерусского оружия: к постановке вопроса*, [в:] *Археология и история Пскова и Псковской земли. Семинар имени академика В. В. Седова: Материалы 59-го заседания*, Москва – Санкт-Петербург 2014.

Пламєницька О., *Castrum Camenecensis. Фортифікація Кам'янець: (пізньоантичний-ранньомодерний час)*, Кам'янець-Подільський 2012.

Попельницька О., *Лук „східного” типу XVIII–XIX ст. у зібранні Національного музею історії України*, [w:] *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірник наукових статей*, вип. 22, ч. 1, Київ 2013.

Попельницька О., *Мечі другої половини XIII–XV ст. у зібранні Національного музею історії України*, [в:] *Історія давньої зброї. Дослідження*, Київ 2014.

Почекаев Р., *Цари ордынские*, Санкт-Петербург 2010.

Прокопенко В., Сичевський С., *Нові знахідки нагелів від кордів з території України*, [в:] *Історія давньої зброї. Дослідження 2018: збірник наукових праць Третьої міжнародної зброєзнавчої конференції*, Київ 2020.

П'янкова Є., *Урядницька кар'єра братів Ходєцьких на руських землях Корони Польської у другій половині XV — першій третині XVI століття*, „Київські історичні студії” 2018, № 2 (7).

Рудницький С., *Руські землі польської корони при кінці XV в. Ворожі напади й організація пограничної оборони*, „Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка” 1899, т. 31-32.

Русина О., Сварник І., Войтович Л., Ващук Д., Блануца А., Черкас Б., *Україна: литовсько-польська доба 1320–1569*, Київ 2008.

С. Терський, *Лучеськ X–XV ст.*, Львів 2006.

Свєнтославський В., *Поверх доспеха или нет? Эволюция тканевых покрытий средневековых польских рыцарей*, [w:] *История военного костюма: от древнего мира до наших дней: Материалы III Международной военно-исторической конференции: 23 ноября 2017 г.*, ред. А. Аранович, Д. Алексеев, Санкт-Петербург 2018.

Свенціцька В., Сидор О., *Спадщина віків: Українське малярство XIV–XVIII ст. у музейних колекціях Львова*, худож. Б. Пікулицький, Львів 1990.

Сичевський С., Безкоровайна Ю., Прокопенко В., *Корди: пізньосередньовічна холодна зброя з нових надходжень Національного музею історії України*, [в:] *Історія давньої зброї. Дослідження 2016*, Київ 2017.

Сіцинський Ю., *Поділля під владою Литви*, ред. Д. Ващук, М. Мошак, Кам'янець-Подільський 2009.

Словник української мови XVI – першої половини XVII ст., ред. Д. Гринчишин, В. Полюга, вип. 3, Київ 1996.

Стоун Д., *Большая энциклопедия оружия и доспехов. Оружие и доспехи всех времен и народов*, Москва 2010.

Стрельченко А., *К вопросу атрибуции позднесредневековых мечей с Западной Украины*, [в:] *„Археологія & Фортифікація України”*. Збірник матеріалів VI Міжнародної науково-практичної конференції, редкол.: О. Заремба та ін., Кам'янець-Подільський 2016.

Стрельченко А., *Находка позднесредневекового меча во Львовской области Украины*, [в:] *Воинские традиции в археологическом контексте: от позднего латена до позднего средневековья*, ред. И. Бурцев, Тула 2014.

Стрельченко А., *Средневековый меч с Западной Украины*, [в:] *Історія давньої зброї. Дослідження*, Київ 2014.

Тарасевич Ю., *Номенклатура артиллерии среднего и малого калибра в Московской Руси XVI–XVII веков*, [в:] *Война и оружие: новые исследования и материалы. Труды Восьмой Международной научно-практической конференции 17–19 мая 2017 года*, Санкт-Петербург 2017.

Терський С., *Археологія у Львівському історичному музеї*, Львів–Дрогобич 2020.

Терський С., *Кістень у Галицькому та Волинському князівствах (X–XIV ст.)*, „Вісник Національного університету Львівська політехніка” 2014, № 784: Держава та армія.

Терський С., Стрельченко О., *Мечі з Белза в збірці Львівського історичного музею*, [в:] *Історія давньої зброї. Дослідження 2016*, т. 2, Київ 2017.

Тимів І., *Битва князя Костянтина Острозького з татарами під Сокалем (1519 р.)*, „Гуманітарний журнал” 2013, № 4.

Тоїчкін Д., *Клинковая зброя козацької старшини XVI - першої половини XIX ст.: проблеми атрибуції та класифікації*, Київ 2013.

Тоїчкін Д., *Клинковое оружие с городской гербовой маркировкой в коллекции Львовского исторического музея*, [w:] *Oblicza wojny*, t. 3, Miasto i wojna, red. W. Jarno, J. Kita, Łódź 2021.

Тоїчкін Д., *Середньовічний меч як традиційна ознака військово-рицарського стану на українських землях*, „Військово-історичний альманах” 2013, №1-2 (25-26).

Толочко О., *Радзивіллівський літопис*, [в:] *Енциклопедія історії України*, т. 9, редкол. В. Смолій та ін., Київ 2012.

Федорук А., *Литовские князья из династии Гедиминовичей и распространение огнестрельного оружия в русских землях (конец XIV - первая половина XV вв., „Colloquia Russica” 2013, Series II, vol. 2.*

Функен Л., Функен Ф., *Средние века. Эпоха ренессанса: Пехота – Кавалерия – Артиллерия*, пер. Б. Иванова, Москва 2004.

Черкас Б., *Боротьба литовсько-руської держави та Криму за українські землі в першій третині XVI ст.*, [в:] *Русь „після Русі”. Між короною і булавою. Українські землі від королівства Русі до Війська Запорозького*, В. Горобець, М. Волощук, А. Плахонін, Б. Черкас, К. Галушко, Харків 2016.

Черкас Б., *Вільно, Краків, Кіркор у 1519-1520 рр.*, „Український історичний збірник” 2007, вип. 10.

Черкас Б., *Корд*, [в:] *Енциклопедія історії України*, т. 5, Київ 2008.

Черкас Б., *Остафій Дашкович - черкаський і канівський староста XVI ст.*, „Український історичний журнал” 2002, №1.

Черкас Б., *Сокальська битва 1519 р.*, [в:] *Енциклопедія історії України : у 10 т.*, т. 9 редкол.: В. Смолій Київ 2012.

Черкас Б., *Степовий щит Литви. Українське військо Гедиміновичів (XIV–XVI ст.)*, Київ 2011.

Шевцов А., *Турецькі шаблі з колекції запорізького обласного краєзнавчого музею*, „Музейний вісник” 2015, №15.

Шиндлер О., *Доспешная терминология Московии 1445–1625 гг.*, „Valla” 2018, №4 (5).

Шиндлер О., *Классификация русских корпусных доспехов XVI века*, „История военного дела: исследования и источники” 2014, т. 5.

Шиндлер О., *Неопознанные „московиты”: известные и неизвестные „московитские” бахтерцы XVI–XVII вв.*, „История военного дела: исследования и Источники” 2017, т. 9.

Шиндлер О., *Русские шлемы XVI века*, „История военного дела: исследования и источники” 2016, № 8.

Шокарев Ю., *Луки и арбалеты*, Москва 2003.

Щербак В., *Дашкевич Остафій*, [в:] *Енциклопедія історії України*, т. 2, редкол.: В Смолій та ін., Київ 2004.

Netografia

„Могила литовских рыцарей” – река Вихра под Мстиславлем, <https://von-buddenbrock.livejournal.com/23085.html> (dostęp: 1 XII 2025).

Arbalète à cranequin, <https://basedescollections.musee-armee.fr/ark:/66008/1924PO?posInSet=3&queryId=ff9ee89a-4884-47b3-8de7-fa339fd9e631>, (dostęp: 1 XII 2025).

Bellicalis, *Elektroniczny Słownik Łaciny Średniowiecznej w Polsce (A–Q)*, https://elexicon.scriptor.es.pl/pl/lemma/BELLICALIS#haslo_pelny, (dostęp: 1 XII 2025).

Bevore,
<https://collections.glasgowmuseums.com/mwebcgi/mweb?request=record;id=420210;type=101> <https://www.khm.at/objektdb/detail/547357/?offset=54&lv=list> (dostęp: 1 XII 2025).

Bojový cep, Čechy, 15. Století, <https://www.vhu.cz/exhibit/06-bojovy-cep-cechy-15-stoleti/>, (dostęp: 1 XII 2025).

Bow, <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/25830>, (dostęp: 1 XII 2025).

Breastplate, <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/22998> (dostęp: 1 XII 2025).

Breiding D. H., *Arms and Armor – Common Misconceptions and Frequently Asked Questions*, https://www.metmuseum.org/toah/hd/aams/hd_aams.htm#details_b (dostęp: 1 XII 2025).

Breiding D., *Famous Makers of Arms and Armors and European Centers of Production*, „Heilbrunn Timeline of Art History” 2000, New York: The Metropolitan Museum of Art., https://www.metmuseum.org/toah/hd/make/hd_make.htm (dostęp: 1 XII 2025).

Brust und Rücken der Königsgarnitur Kaiser Maximilians I., <https://www.khm.at/objektdb/detail/547357/?offset=54&lv=list> (dostęp: 1 XII 2025).

Buzdygan (maczuga rycerska), <https://cyfrowy.wawel.krakow.pl/obiekt/6114e4d370d6cc8c12070a42> (dostęp: 1 XII 2025).

Cabacium, Kabacium, [w:] Elektroniczny Słownik Łaciny Średniowiecznej, <https://elexicon.scriptor.es/pl/pl/disambHomonyms.html?what=thorax> (dostęp: 1 XII 2025);

Cepníci, <https://encyklopedie.vseved.cz/cepn%C3%ADci>, (dostęp: 1 XII 2025).

Chronica Hungarorum, https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/a/a6/Thur%C3%B3czy_kr%C3%B3nika_-_A_zeilemaueri_csata.jpg (dostęp: 1 XII 2025).

Chroniques sire Jehan Froissart, Français 2643, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b84386043#> (dostęp: 1 XII 2025).

Constitutiones sive decreta in conventionem generali lublinensiper regiam maiestatem et consiliarios regni facta, [w:] Sejm lubelski 1506: tekst 1, IURA. Źródła prawa dawnego, <https://iura.uj.edu.pl/dlibra/publication/3153/edition/2392/content?ref=desc> (dostęp: 1 XII 2025).

Dobson Ch., *Kunz Schott, Death and the Devil. Nuremberg Armour and the Art of Albrecht Dürer*, www.renaissancedissident.com (dostęp: 1 XII 2025).

Elektronický slovník staré češtiny, <https://vokabular.ujc.cas.cz/hledani.aspx> (dostęp: 1 XII 2025).

Full armour, <https://wallacelive.wallacecollection.org/eMP/eMuseumPlus?service=direct/1/ResultDetailView/result.tab.link&sp=10&sp=Scollection&sp=SfieldValue&sp=0&sp=2&sp=2&sp=SdetailView&sp=26&sp=Sdetail&sp=3&sp=F&sp=SdetailBlockKey&sp=0> (dostęp: 1 XII 2025).

Goldberg M., *Tamás Bakócz*, <https://www.britannica.com/biography/Tamas-Bakocz> (dostęp: 1 XII 2025).

Große Schaller, <https://www.khm.at/objektdb/detail/547292/?offset=5&lv=list> (dostęp: 1 XII 2025).

Harcownik, [w:] *Encyklopedia PWN*, <https://encyklopedia.pwn.pl/encyklopedia/harcownik.html>, (dostęp: 1 XII 2025).

Horse armour - about 1480, <https://royalarmouries.org/collection/object/object-1292>, (dostęp: 1 XII 2025).

Hucul V., *Obraz Bitwa pod Orszą – propaganda dworska czy epos rycerski?* „RIHA Journal” 2014, <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:101:1-2014090414996> (dostęp: 1 XII 2025).

Hucul V., *Obraz Bitwa pod Orszą – propaganda dworska czy epos rycerski?*, „RIHA Journal” 2014, <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:101:1-2014090414996> (dostęp: 1 XII 2025).

Quiver with Eleven Crossbow Bolts, <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/34069>, (dostęp: 1 XII 2025).

Ruiny zamku w Sobieniu, <https://rzeszowpodkarpackie.com/ruiny-zamku-sobien/> (dostęp: 1 XII 2025).

Sala pod Przeglądem Wojsk, Wirtualne zwiedzanie Zamku na Wawelu, <https://3d.wawel.krakow.pl/> (dostęp: 1 XII 2025).

Sallet – 1460, <https://royalarmouries.org/collection/object/object-8942> (dostęp: 1 XII 2025).

Sallet – about 1440, <https://royalarmouries.org/collection/object/object-17273> (dostęp: 1 XII 2025).

Sallet in the Franco-Burgundian Style, <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/26451> (dostęp: 1 XII 2025).

Sallet in the Franco-Burgundian Style, <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/26451> (dostęp: 1 XII 2025).

Sallet, [https://wallacelive.wallacecollection.org/eMP/eMuseumPlus?service=direct/1/ResultListView/result.t1.collection_list.\\$TspTitleImageLink.link&sp=10&sp=Scollection&sp=SfieldValue&sp=0&sp=0&sp=2&sp=SdetailList&sp=0&sp=Sdetail&sp=0&sp=F&sp=T&sp=20](https://wallacelive.wallacecollection.org/eMP/eMuseumPlus?service=direct/1/ResultListView/result.t1.collection_list.$TspTitleImageLink.link&sp=10&sp=Scollection&sp=SfieldValue&sp=0&sp=0&sp=2&sp=SdetailList&sp=0&sp=Sdetail&sp=0&sp=F&sp=T&sp=20), (dostęp: 1 XII 2025).

Sallet, <https://wallacelive.wallacecollection.org/eMP/eMuseumPlus?service=direct/1/ResultDetailView/result.tab.link&sp=10&sp=Scollection&sp=SfieldValue&sp=0&sp=0&sp=2&sp=SdetailView&sp=17&sp=Sdetail&sp=2&sp=F&sp=SdetailBlockKey&sp=0> (dostęp: 1 XII 2025).

Sallet. North Italy, [https://wallacelive.wallacecollection.org/eMP/eMuseumPlus?service=direct/1/ResultListView/result.t1.collection_list.\\$TspTitleLink.link&sp=10&sp=Scollection&sp=SfieldVa](https://wallacelive.wallacecollection.org/eMP/eMuseumPlus?service=direct/1/ResultListView/result.t1.collection_list.$TspTitleLink.link&sp=10&sp=Scollection&sp=SfieldVa)

[lue&sp=0&sp=0&sp=2&sp=SdetailList&sp=0&sp=Sdetail&sp=0&sp=F&sp=T&sp=9](#) (dostęp: 1 XII 2025).

Second Lateran Council – 1139 A.D., <https://www.papalencyclicals.net/councils/ecum10.htm>, (dostęp: 1 XII 2025).

Shield, <https://www.slam.org/collection/objects/35654/#> (dostęp: 1 XII 2025).

Siege artillery: giants of iron and monsters of fire, <https://www.musee-armee.fr/ExpoChevaliersBombardes/siege-artillery.html> (dostęp: 1 XII 2025).

Strúpnica, <https://slovenian.en-academic.com/75295/str%C3%BApnica> (dostęp: 1 XII 2025).

Szynka, <https://sjp.pwn.pl/sjp/szynka;2527567.html> (dostęp: 1 XII 2025).

Śliwińska-Słomska I., *Kusza: diabelska broń czy genialny wynalazek?*, <https://histmag.org/Kusza-diabelska-bron-czy-genialny-wynalazek-23427> (dostęp: 1 XII 2025).

Thorax, *Latin dictionary*, <https://www.online-latin-dictionary.com/latin-english-dictionary.php?parola=thorax> (dostęp: 1 XII 2025).

Peytral and Crupper Plates, <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/684253>, (dostęp: 1 XII 2025).

Ukraine Arms and Armour Collection Gredunov Evgeniy, <https://www.facebook.com/ArmsArmourCollection> (dostęp: 1 XII 2025).

Williamson M., *Dracula's Army*, <https://weaponsandwarfare.com/2019/12/10/draculas-army/> (dostęp: 1 XII 2025).

Żupan (watowany kaftan) po Stanisławie Żółkiewskim, <https://zbiory.mnk.pl/pl/wyniki-wyszukiwania/zaawansowane/katalog/287414> (dostęp: 1 XII 2025).

Битва под Сокалем 1519 года – 2я часть, <https://bratgoranflo.livejournal.com/58735.html>, (dostęp: 1 XII 2025).

Горбенко С., *Реконструкція. Фридерик Гербурт (+1519)*, <https://sagor.com.ua/ru/rekonstrukciya-frederik-gerburt-1519-2.html> (dostęp: 1 XII 2025).

Експозиция Средневековие, <https://muzei-provadia.com/ekspozicii/ekspoziciya-srednevekovie.html> (dostęp: 1 XII 2025).

Жарких М., *Напади татар на Україну: 1438 – 1478 рр.*, <https://www.m-zharkikh.name/uk/History/Monographs/TatarRaidsToUkraine1438-1478.html>, (dostęp: 1 XII 2025).

Заремба О., *Меч XIV–XV ст. з К-ПДІМЗ (меч з Водичок)*, <http://kpvit.blogspot.com/2020/03/xiv-xv.html>, (dostęp: 1 XII 2025).

Корды и тесаки в Великом Княжестве Литовском и соседних странах, <https://zbroevy-falvarak.by/kordy-i-tesaki-v-velikom-knyazhestve-litovskom-i-sosednix-stranax/> (dostęp: 1 XII 2025).

Ольхович-Новосадюк Ю., *Святий Юрій Змієборець*, <https://localhistory.org.ua/texts/statti/sviatii-iurii-zmiieborets/> (dostęp: 1 XII 2025).

Пивоваров С., *Середньовічне озброєння з городища у 14 ст. у Зелений Ліпні*, <https://swordmaster.org/2010/09/10/serednovchne-ozbroyennya-z-gorodischa-u-14-st-u-zeleny-lip.html> (dostęp: 1 XII 2025).

Попов Б., *Ножі Древней Руси*, <http://www.knifehelp.net/pages/nacionalnye-nozhi/nozhi-drevnej-rusi.php> (dostęp: 1 XII 2025).

Посольство Бориса Яковлевича Голохвастова в Царьград, https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XVI/PDS_2/21-40/37.htm, (dostęp: 1 XII 2025).

Радзивилловская летопись, <http://radzivilovskaya-letopis.ru/index.php?id=273#sel> (dostęp: 1 XII 2025).

Св. Юрій Змієборець. Ікона 2 пол. 15 ст., https://www.pslava.info/ZdvyzhenS_CerkVozdvyzhennja_234,107491.html (dostęp: 1 XII 2025).

Таємниці історії: Меч із Сокаля, http://www.sokal.lviv.ua/novyny-news_15-01-2020.html (dostęp: 1 XII 2025).

Шаменков С., *Ціпак. Львівська міська сторожа*, <https://tyzhden.ua/tsipak-lvivska-miska-storozha/> (dostęp: 1 XII 2025).

Шиндлер О., *Шапки мисюрские*, <https://muscovitearmor.wordpress.com/%D1%88%D0%BB%D0%B5%D0%BC%D1%8B/%D0%BC%D0%B8%D1%81%D1%8E%D1%80%D0%BA%D0%B8/> (dostęp: 1 XII 2025).

Spis tabel i wykresów

Tabela 1. Braki w uzbrojeniu i wyposażeniu w rocie pieszej Hannusza Szolca w 1497 r.

Tabela 2. Straty w rotach pieszych w kampanii 1509 r.

Tabela 3. Skład rot konnych na podstawie rejestrów popisowych z lat 1498, 1499, 1501.

Tabela 4. Skład rot pieszych na podstawie rejestrów popisowych z lat 1496-1500.

Tabela 5. Skład chorągwi nadwornej na ziemiach ruskich w latach 1470, 1495-1499 na podstawie rejestrów popisowych.

Tabela 6. Wymiar służby określony materiałach lustracyjnych oraz nadaniach ziemskich z lat 1469 i 1501.

Tabela 7. Uzbrojenie woźniców i piechurów wystawionych przez miasta ruskie na wyprawę do Prus w 1521 r.

Tabela 8. Najważniejsze wydarzenia o charakterze militarnym mające wpływ na liczebność wojska polskiego na ziemiach południowo-wschodnich Królestwa Polskiego w latach 1470-1520.

Tabela 9. Hipotetyczna liczba oraz procent szabel w uzbrojeniu zaciężnej jazdy w 1501 r.

Tabela 10. Uzbrojenie zaczepne rot konnych na podstawie rejestrów popisowych z lat 1498 i 1501.

Tabela 11. Uzbrojenie w chorągwi nadwornej na ziemiach ruskich w latach 1470, 1495-1499 na podstawie rejestrów popisowych.

Tabela 12. Uzbrojenie w pocztach konnych zastępców z wielkopolskiego pospolitego ruszenia (1497-1498).

Tabela 13. Uzbrojenie rot pieszych na podstawie rejestrów popisowych z lat 1496-1500.

Tabela 14. Uzbrojenie pieszych zastępców z wielkopolskiego pospolitego ruszenia w 1497 i 1498 r.

Tabela 15. Uzbrojenie ochronne rot konnych na podstawie rejestrów popisowych z lat 1498 i 1501.

Tabela 16. Konie w rotach konnych na podstawie rejestrów popisowych z lat 1498, 1499, 1501.

Tabela 17. Konie w chorągwi nadwornej na ziemiach ruskich w latach 1470, 1495-1499 na podstawie rejestrów popisowych.

Tabela 18. Uzbrojenie w zamkach na Rusi i Podolu w okresie 1446-1512 r.

Tabela 19. Amunicja, materiały wybuchowe i przybory w zamkach na Rusi i Podolu w okresie 1446-1512 r.

Tabela 20. Armatury jazdy w latach 1497-1499 i 1501.

Tabela 21. Kategorie jeźdźców w rotach konnych na podstawie rejestrów popisowych z lat 1498, 1499, 1501.

Tabela 22. Kategorie jeźdźców i konie w pocztach zastępców z wielkopolskiego pospolitego ruszenia w 1497 i 1498 r.

Tabela 23. Typy armatur kopijników ciężkich.

Tabela 24. Koszty uzbrojenia kopijnika konnego w końcu XV w. (za J. Szymczakiem).

Tabela 25. Koszty uzbrojenia kopijnika konnego w I poł. XVI w. (za A. Bołdyrewym).

Tabela 26. Koszty uzbrojenia kusznika konnego w końcu XV w. (za J. Szymczakiem).

Tabela 27. Próba rekonstrukcji kosztów uzbrojenia kusznika konnego w pierwszych dekadach XVI w.

Tabela 28. Typy armatur konnych kuszników.

Tabela 29. Armatury strzelców konnych z bronią palną.

Tabela 30. Typy armatur łuczników konnych.

Tabela 31. Koszty uzbrojenia półkopijnika konnego w końcu XV w. (za J. Szymczakiem).

Tabela 32. Typy armatur półkopijników.

Tabela 33. Armatury żołnierzy z drzewkami.

Tabela 34. Typy armatur rackich występujących w wojsku zaciężnym.

Tabela 35. Typy armatur husarskich występujących w wojsku zaciężnym.

Tabela 36. Typy armatur jeźdźców uzbrojonych na sposób kozacki lub wołoski.

Tabela 37. Mieczownicy z wielkopolskiego pospolitego ruszenia w latach 1497-1498.

Tabela 38. Armatury żołnierzy zaciężnych ze strzałami (umownymi dzirytami) w 1501 r.

Tabela 39. Armatury żołnierzy z uzbrojeniem ochronnym, ale bez uzbrojenia zaczepnego (um. półkopijników lub mieczowników).

Tabela 40. Armatury piechoty w latach 1496-1500.

Tabela 41. Kategorie pieszych w pocztach zastępców z wielkopolskiego pospolitego ruszenia w 1497 i 1498 r.

Tabela 42. Koszty wyposażenia kopijnika pieszego w końcu XV w. (wg T. Grabarczyka).

Tabela 43. Koszty wyposażenia kopijnika pieszego od pierwszej do trzeciej ćwierci XVI w. (wg A. Bołdyrewa).

Tabela 44. Typy armatur kopijników pieszych.

Tabela 45. Typy armatur lekkich pieszych kopijników z włóczniami (cum lancea) lub sulicami.

Tabela 46. Warianty armatur pawężniczych w wojsku zaciężnym.

Tabela 47. Koszty wyposażenia pawężnika w końcu XV w. (wg T. Grabarczyka).

Tabela 48. Koszty wyposażenia pawężnika od pierwszej do trzeciej ćwierci XVI w. (wg A. Bołdyrewa).

Tabela 49. Koszty wyposażenia strzelca pieszego w końcu XV w.

Tabela 50. Typy armatur kuszników pieszych.

Tabela 51. Typy armatur strzelców z rusznicami.

Tabela 52. Typy armatur łuczników pieszych.

Tabela 53. Typy armatur mieczowników pieszych.

Tabela 54. Typy armatur żołnierzy z bronią o żeleźcu złożonym.

Tabela 55. Typy armatur żołnierzy z cepami.

Tabela 56. Typy armatur żołnierzy z toporami.

Wykres 1. Stosunek liczby kusz i rusznic do liczby strzelców w piechocie zaciężnej w latach 1496, 1497, 1498, 1500.

Spis ilustracji

Ryc. 1. Chorąży konny na koniu ladrowanym. Fryzy z *Sali Pod Przeglądem Wojsk* na Wawelu. Hans Dürer, Antoni Wiedt, lata 30-te XVI w. Źródło: <https://3d.wawel.krakow.pl/>

Ryc. 2. A) Husarze spod chorągwi Orła Białego; B) Chorąży z personalnym znakiem bojowym (herbem własnym) K. Ostrońskiego. *Bitwa pod Orszą*, mal. Hans Krell (?), 1525-1530. Muzeum Narodowe w Warszawie. Źródło: <https://cyfrowe.mnw.art.pl/pl/katalog/517554>

Ryc. 3. A) Oddział wojskowy pod chorągwią Orła Białego; B) Chorąży ze znakiem dynastycznym Jagiellonów. Fragment drzeworytu A. Skrzyckiego, *Ad Divvm Sigismvndvm...* (1515 r.). Die Sächsische Landesbibliothek, Staats- und Universitätsbibliothek Dresden (SLUB Dresden), sygn. Lit.Lat.rec.A.386,23.f. Źródło: <https://digital.slub-dresden.de/werkansicht/dlf/246248/1>

Ryc. 4. Dobosz i propornicy piesi. Fryzy z *Sali Pod Przeglądem Wojsk* na Wawelu. Hans Dürer, Antoni Wiedt, lata 30-te XVI w. Źródło: <https://3d.wawel.krakow.pl/>

Ryc. 5. A) Dobosz. Fragment drzeworytu z poematu A. Skrzyckiego, *Ad Divvm Sigismvndvm...* Die Sächsische Landesbibliothek, Staats- und Universitätsbibliothek Dresden (SLUB Dresden), sygn. Lit.Lat.rec.A.386,23.f. Źródło: <https://digital.slub-dresden.de/werkansicht/dlf/246248/1>; B) Dobosz i trębacz konni. *Bitwa pod Orszą*, mal. Hans Krell (?), 1525-1530. Muzeum Narodowe w Warszawie. Źródło: <https://cyfrowe.mnw.art.pl/pl/katalog/517554>; C) Dobosz; C) Piszczek; D) Orkiestra wojskowa. Fryzy z *Sali Pod Przeglądem Wojsk* na Wawelu. H. Dürer, Antoni Wiedt, lata 30-te XVI w. Źródło: <https://3d.wawel.krakow.pl/>

Ryc. 6. Trębacz konny w kirysie. Fryzy z *Sali Pod Przeglądem Wojsk* na Wawelu. H. Dürer, Antoni Wiedt, lata 30-te XVI w. Źródło: <https://3d.wawel.krakow.pl/>

Ryc 7. A) Orkiestra wojskowa; B) Piszczek. Fryzy z *Sali Pod Przeglądem Wojsk* na Wawelu. H. Dürer, Antoni Wiedt, lata 30-te XVI w. Źródło: <https://3d.wawel.krakow.pl/>

Ryc. 8. Zapis uzbrojenia trębacza Jana z rotty Jana Sokołowskiego, Lwów, 1498 r. Źródło: ASK, O. 85, sygn. 3, k. 61.

Ryc. 9. A) Trębacz. Miniatura z *Latopisu Radziwiłłowskiego* (k. 343). Źródło: <http://radzivilovskaya-letopis.ru/index.php?id=273#sel>

Ryc. 10. Schemat organizacji pocztu i rotty konnej. Opracowanie własne.

Ryc. 11. Schemat organizacji rotty piechoty zaciężnej. Opracowanie własne.

Ryc. 12. A) Obraz Św. Jerzego ze wsi Stupnica (rejon drohobycki, obw. lwowski). Jeździec uzbrojony w długi miecz (typ XVIa?). Cerkiew pod wezwaniem Św. Jerzego, koniec XV–pocz. XVI w. Miejsce przechowywania: Muzeum Narodowe imienia Andrzeja Szeptyckiego (Lwów). B) Obraz Sw. Jerzego roboty krakowskiej ze wsi Słowita (rejon przemyski obw. lwowski). Widać miecz (typ XVA za Głosem). Ok. 1453 r. Źródło: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/svati-iurii-zmiiebores/>; C) Miecz (typ XVII?) ok. 1505 r., Biblioteka Jagiellońska, Kodeks Baltazara Behema (*Codex picturatus Balthasaris Behem*), BJ Rkp. 16. Źródło:

<https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/300330/edition/287325/kodeks-baltazara-behema-behem-baltazar-ca-1460-1508>

Ryc. 13. A) Miecz typu XVII, XIV–XV w. z Muzeum Narodowego Historii Ukrainy, nr. kat. 5, nr inw. 3-517 (tzw. miecz z Łozowej, obw. chmielnicki). Źródło: O. Попельницька, *Мечі...*, s. 157; B) Miecz typu XVII, XIV–pocz. XV w. Czerniowieckie Muzeum Krajoznawcze (nr inw. 5133-сб-161). Źródło: И. Возный, *Клинковое оружие...*, s. 314; C) Miecz typu XVII. Miejsce znalezienia: wschodnia część obwodu lwowskiego; D) Miecz typu XVII. Muzeum Narodowe Historii Ukrainy (nr inw. 3-517), Miejsce znalezienia: ok. m. Derażnia, obw. chmielnicki. Źródło: A. Стрельченко, *К вопросу атрибуции...*, s. 149; E) Miecz typu XVII. Państwowy Muzeum Historyczne w Kamieńcu Podolskim (nr inw. 35035). Miejsce znalezienia wieś Wodyczki (obw. chmielnicki). Źródło: O. Запемба, *Меч...*, <http://kpvit.blogspot.com/2020/03/xiv-xv.html>

Ryc. 14. Miecz typu XVIa/XVII (nr inw. 3-2358), kolczuga i kaptur kolczy (?) powiązywane z bitwą pod Sokalem 1519 r., I poł. XVI w. Lwowski Muzeum Historyczny „Arsenał”. Źródło: <https://www.lhm.lviv.ua/location/arsenal.html>

Ryc. 15. Miecze typu XVIa. A) Miecz typu XVIa/XVII, II poł. XV–pocz. XVI w., Muzeum Regionalnym w Tomaszowie Lubelskim (nr inw. MT/656/H). Źródło: J. Kuśnierz, *Wybrane militaria...*, s. 216; B) Miecz typu XVI, XIV–XV w. Czerniowieckie Muzeum Krajoznawcze (nr inw. 5128-II-221); C) Miecz typu XVIa, XIV–XV w. Czerniowieckie Muzeum Krajoznawcze (nr inw. 5130-II-223); D) Miecz typu XVIa, XIV–poł. XV w. Muzeum Krajoznawczym w Zaleszczykach (nr inw. 5128-II-221). Źródło: И. Возный, *Клинковое оружие...*, s. 314; E) Miecz typu XVIa z okolic Kamieńca Podolskiego. K. Starykoń-Grodecki, *Miecz...*, s. 47–48.

Ryc. 16. Miecze typu XVIII. A) Miecz podtypu XVIIIb, XIV–XV w. z Muzeum Narodowego Historii Ukrainy (Kijów), nr. kat. 7, nr inw. 3-1195 (tzw. miecz z Pałanki, obw. winnicki). Źródło: O. Попельницька, *Мечі...*, s. 154; B) Ozdobny ceremonialny miecz typu XVIII, XV–I poł. XVI w. Lwowski Muzeum Historyczne „Arsenał” (nr inw. 3-3477). Zdjęcie: D. Toiczkin. Źródło: Д. Тоїчкін, *Клинковое оружие...*, s. 64, рис. 1.

Ryc. 17. A) Miecz z końca XIV–poł. XV w. (typu: XIIIa/XX/XXI?). Miejsce znalezienia: obwód lwowski. Źródło: A. Стрельченко, *Находка...*, s. 186-189; B) Miecz typu XIIIa, poł. XIV–I poł. XV w. Miejsce znalezienia wieś Ostrożec (rejon młynowski, obw. wołyński). Rowieńskie Obwodowe Muzeum Krajoznawcze. Źródło: A. Стрельченко, *Средневековый меч...*, s. 217; C) Miecz typu XX (XXI), koniec XIV–XVI w. Miejsce znalezienia Gródek (obw. tarnopolski). Muzeum Krajoznawcze w Zaleszczykach. D) Dwa miecze (typ XX – Oakeshott lub XXI – Głosek) z Czerniowskiego Muzeum Krajoznawczego (nr inw. nr inw. 5131-II-158 i 48678-сб-387). Źródło: И. Возный, *Клинковое оружие...*, s. 314.

Ryc. 18. Miecz dwuręczny z II poł. XV–poł. XVI w. z kolekcji Jewhenija Gredunowa (Boryspol). Miejsce znalezienia: w. Borsziw (obw. ternopolski). Źródło: <https://www.facebook.com/ArmsArmourCollection>

Ryc. 19. Koncerz (Panzerstecher) z I poł. XVI w. z kolekcji Jewhenija Gredunowa. Miejsce znalezienia: Ukraina Zachodnia. Źródło: <https://www.facebook.com/ArmsArmourCollection>

Ryc. 20. Andrzej Wielogłowski w zbroi kopijniczej z szablą przy boku na fragmencie obrazu *Św. Mikołaj ze świętymi Katarzyną i Andrzejem* (ok.1515 r.) z kościoła w

Tymowej. Muzeum Narodowe w Krakowie (nr inw. MNK I-31). Źródło: <https://zbiory.mnk.pl/pl/wyniki-wyszukiwania/katalog/36514>

Ryc. 21. Postać szlachcica z szablą z *Pontyfikału* (1506-1518) biskupa Erazma Ciołka. Biblioteka Książąt Czartoryskich, sygn. 1212 V Rkps. Źródło: <https://cyfrowe.mnk.pl/dlibra/publication/17095/edition/16845/content>

Ryc. 22. Szabla z pocz. XV w. (?) z Lwowskiego Muzeum „Arsenał” (nr inw. 3-1230). Źródło: <https://swordmaster.org/2013/06/28/muzej-arsenal-u-lvov.html>

Ryc. 23. A) Wyobrażenie uzbrojonego w kord oprawcy (na górze) ze sceny *Gra w kości o szaty Chrystusa*; B) Kord w ręku potwora morskiego w scenie *Święty Krzysztof*. Kościół w Haczowie (woj. podkarpackie), koniec XV w.; C) Kord w ręku siepacza z *Pasji* z końca XV–pocz. XVI w. Cerkiew Matki Boskiej „Pokrowy”, Truszowice (rejon samborski, obw. lwowski), koniec XV – pocz. XVI w.; D) Wyobrażenie żołnierza wykonującego dekapitację św. Paraskiewy. Fragment ikony *Św. Paraskiewa Męczennica*. Cerkiew św. Paraskiewy, w. Nowy Jar (rejon jaworowski, obw. lwowski); E) Kord (kindżał) w ręku św. Piotra. Fragment *Pasji* z XV w. Cerkiew Podwyższenia Krzyża Świętego (Zwierzyń, pow. leski, woj. Podkarpackie); F) Kord o zakrzywionej głównej z *Pasji* pocz. XVI w. Cerkiew Narodzenia św. Jana Chrzciciela w Uhercach (pow. leski, woj. Podkarpackie). Lwowski Muzeum Narodowy im. A. Szeptyckiego. Fot. D. Szuwalski (A, B), P. N. Kotowicz (C, D, E). Źródło: P. Kotowicz, P. Žakovský, *A find from Nozdrzec...*, p. 166, ryc. 17–18.

Ryc. 24. A) Kord z Nozdrzca (pow. brzozowski, woj. Podkarpackie) znaleziony w starym korycie r. San. Fot. D. Szuwalski. Źródło: P. Kotowicz, P. Žakovský, *A find from Nozdrzec...*, p. 151, ryc. 3; B) Kord z Zielonej Lipy (rejon chocimski, obw. czerniowiecki). Źródło: С. Пивоваров, *Корд (халцвер)...*, с. 27, рис. 1; C) Kord z Iwachnowic na Podolu (rejon czemerowiecki, obw. chmielnicki). Muzeum Archeologiczne w Krakowie. Nr inw. MAK/10243. Foto: A. Susuł. Źródło: R. Liwoch, *Kord z Iwachnowiec...*, s. 241, ryc. 1; D) Kord z Grodka blisko Zaleszczyków (rej. czortkowski, obw. ternopolski). Źródło: И. Возный, *Клинковое оружие...*, с. 321, рис. 9; E) Kord z Narajowa (rejon tarnopolski, obw. ternopolski). Muzeum Narodowe Historii Ukrainy. Nr inw. TKB 17680; F) Kord z Serbyczan (rejon sokyriański, obw. czerniowiecki). Muzeum Narodowe Historii Ukrainy. Nr inw. TKB 17682; G) Kord z okolic góry Kostrzyca w Karpatach (rejon werchowynski, obw. iwano-frankowski). Muzeum Narodowe Historii Ukrainy. Nr inw. TKB 17681. Foto: D. Kłoczko. Źródło: С. Сичевський, Ю. Безкоровайна, В. Прокопенко, *Корди...*, с. 126, 128, 130, рис. 1–3.

Ryc. 25. A) Nóż bojowy znaleziony na brzegu r. Zbrucz w okolicach Husiatyna (obw. tarnopolski). Nr inw. TKB – 19445/. Muzeum Narodowe Historii Ukrainy. Źródło: V. Prokopenko, S. Sychevskyj, *New Findings...*, s. 276–277, fig. 4; B) Puginał z malowideł ze ścian kościoła w Haczowie. Źródło: M. Glinianowicz, *Elementy uzbrojenia...*, s. 70, ryc. 11.

Ryc. 26. Puginał wyobrażony na płycie nagrobnej Feliksa Paniewskiego. Źródło: <https://www.skyscrapercity.com/threads/nagrobki-p%C5%82yty-epitafia-sarkofagi-w-polsce-tombs-plates-epitaphs-sarcophagi-in-poland.1956025/>

Ryc. 27. Grupa ciężkozbrojnych kopijników na fragmencie obrazu *Bitwa pod Orszą*, mal. Hans Krell (?), 1525–1530. Muzeum Narodowe w Warszawie. Źródło: <https://cyfrowe.mnw.art.pl/pl/katalog/517554>

Ryc. 28. Groty kopij (turniejowe i bojowe), Niemcy, 1475–1540. The Metropolitan Museum of Art, New-York, inw. nr: 42.50.38. Źródło: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/24705>

Ryc. 29. A) Tarcza kopii roboty mistrza Matthes Deutsch (Landshut, w źródłach w 1485–1505), Niemcy, bl. 1490 r. The Metropolitan Museum of Art, New-York, inw. nr: 14.25.756. Źródło: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/22282>; B) Tarcza kopii, Niemcy, XVI w. The Metropolitan Museum of Art, New-York, inw. nr: 27.183.95. Źródło: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/34876>

Ryc. 30. Lekkozbrojny rac z drzewcem na fragmencie obrazu *Bitwa pod Orszą*, mal. Hans Krell (?), 1525–1530. Muzeum Narodowe w Warszawie. Źródło: <https://cyfrowe.mnw.art.pl/pl/katalog/517554>

Ryc. 31. Grot rohatyny z poprzeczką (Head of a Hunting Spear), Niemcy lub Austria, 1425–1450. The Metropolitan Museum of Art, New-York, inw. nr: 14.25.321. Źródło: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/22196>

Ryc. 32. A) Grot włóczni, Włochy, XV w. The Metropolitan Museum of Art, New-York, inw. nr: 14.25.471. Źródło: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/27068>; B) Grot włóczni, Hiszpania, XV w. The Metropolitan Museum of Art, New-York, inw. nr: 14.25.482. Źródło: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/27074>; C) Grot włóczni z poprzeczką, Europa Wschodnia, XV w. The Metropolitan Museum of Art, New-York, inw. nr: 14.25.394. Źródło: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/26796>

Ryc. 33. Wyobrażenie zbrojnych na tzw. „pasji toruńskiej” (ok. 1480 r.). Kościół św. Jakuba w Toruniu. Źródło: <https://kujawsko-pomorskie.pl/aktualnosci/pasja-torunska/>

Ryc. 34. Grupa piechurów z bronią drzewcową na fragmencie obrazu *Bitwa pod Orszą*, mal. Hans Krell (?), 1525–1530. Muzeum Narodowe w Warszawie (źródło: <https://cyfrowe.mnw.art.pl/pl/katalog/517554>)

Ryc. 35. A) Halabarda, Włochy, 1500–1525. The Metropolitan Museum of Art, New-York, inw. nr: 29.156.3. Źródło: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/23210>; B) Glevia, Włochy–Wenecja, II poł. XV w. The Metropolitan Museum of Art, New-York, inw. nr: 14.25.259. Źródło: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/26689>; C) Widły bojowe, Francja, bl. 1560 r. The Metropolitan Museum of Art, New-York, inw. nr: 14.25.58. Źródło: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/25903>

Ryc. 36. Kuszniak z toporem. Fragment z kopii zaginionego obrazu *Oblężenie Malborka w 1460 r.* (ok. 1480 r.). Źródło: <https://www.facebook.com/photo/?fbid=10158331355460734&set=pcb.10158331357855734>

Ryc. 37. Topory i siekiery typu VIII z terenów współczesnego województwa lubelskiego. A) Typ VIII, 2. poł. XIII–XV w., nr kat. 9, miejsce znalezienia w. Leliszka, pow. tomaszowski, woj. lubelskie, Muzeum Tomaszów Lubelski (ryc. P. Kotowicz); B) Typ VIII, 2. poł. XIII–XV w., nr kat. 27, miejsce znalezienia w. Ulów, pow. tomaszowski, woj. lubelskie, Muzeum Tomaszów Lubelski (ryc. P. Kotowicz); C) Typ VIII, XIV–XV w., nr kat. 31, miejsce znalezienia nieznane, pow. Biłgoraj, Muzeum Biłgoraj (ryc. J. Kuśnierz); D) Typ VIII, 2. poł. XIII–XV w., nr kat. 21, miejsce znalezienia w. Osuchy, pow. biłgorajski, woj. lubelskie, Muzeum Tomaszów Lubelski (ryc. P. Kotowicz); E) Typ

VIII, 2. poł. XIII–XV w., nr kat. 28, miejsce znalezienia w. Ulów, pow. tomaszowski, woj. lubelskie, Muzeum Tomaszów Lubelski (ryc. P. Kotowicz); F) Typ VIII, 2. poł. XIII–XV w., nr kat. 19, miejsce znalezienia w. Osuchy, pow. biłgorajski, woj. lubelskie, Muzeum Tomaszów Lubelski (ryc. P. Kotowicz); G) Typ VIII, 2. poł. XIII–XV w., nr kat. 20, miejsce znalezienia w. Osuchy, pow. biłgorajski, woj. lubelskie, Muzeum Tomaszów Lubelski (ryc. P. Kotowicz). Źródło: A. Kloss, J. Kuśnierz, *Późnośredniowieczne czekany...*, tabl. II, III.

Ryc. 38. Topory i siekiery podtypu VIIa z terenów współczesnego województwa lubelskiego. A) Podtyp VIIa, 2. poł. XIII–XVII w., nr kat. 17, miejsce znalezienia w. Łabunie, pow. zamojski, woj. lubelskie, kolekcja prywatna (ryc. J. Kuśnierz); B) Podtyp VIIa, 2. poł. XIII–XVII w., nr kat. 22, miejsce znalezienia w. Osuchy, pow. biłgorajski, woj. lubelskie, Muzeum Tomaszów Lubelski (ryc. P. Kotowicz); C) Podtyp VIIa, 2. poł. XIII–XVII w., nr kat. 29, miejsce znalezienia w. Zanie, pow. biłgorajski, woj. lubelskie, Muzeum Biłgoraj (ryc. J. Kuśnierz); D) Podtyp VIIa, 2. poł. XIII–XVII w., nr kat. 7, miejsce znalezienia w. Kolonia Rogóźno, pow. tomaszowski, woj. lubelskie, Muzeum Tomaszów Lubelski (ryc. P. Kotowicz). Źródło: A. Kloss, J. Kuśnierz, *Późnośredniowieczne czekany...*, tab. II, III.

Ryc. 39. Topory i siekiery typu IX oraz podtypu IXa z terenów współczesnego województwa lubelskiego. A) Typ IX, 2. poł. XIV–XVI w., nr kat. 23, miejsce znalezienia w. Osuchy, pow. biłgorajski, woj. lubelskie, Muzeum Tomaszów Lubelski (ryc. P. Kotowicz); B) Typ IX, 2. poł. XIII–XVI w., nr kat. 32, miejsce znalezienia dawne woj. zamojskie, Muzeum Zamojskie w Zamościu (ryc. J. Kuśnierz); C) Podtyp IXa, XV–XVIII w., nr kat. 2, miejsce znalezienia Chełm, woj. lubelskie (ryc. z A. Bronicki, S. Kadrow, L. Tokarski, *Staromiejska studnia na rynku w Chełmie...*); D) Podtyp IXa, XIV–XVI w., nr kat. 24, miejsce znalezienia w. Paary, pow. tomaszowski, woj. lubelskie, Muzeum Tomaszów Lubelski (ryc. P. Kotowicz); E) Podtyp IXa XIV–XVI w., nr kat. 25, miejsce znalezienia w. Perespy, pow. tomaszowski, woj. lubelskie, Muzeum Tomaszów Lubelski (ryc. P. Kotowicz); F) Podtyp IXa, XIV–XVI w. nr kat. 18, miejsce znalezienia w. Orłów Murowany, pow. krasnostawski, woj. lubelskie, Muzeum Zamojskie (ryc. J. Kuśnierz); G) Podtyp IXa, XIV–XVI w., nr kat. 3, miejsce znalezienia w. Czechów Kąt, pow. chełmski, woj. lubelskie, Muzeum Regionalne w Krasnymstawie (ryc. J. Kuśnierz). Źródło: A. Kloss, J. Kuśnierz, *Późnośredniowieczne czekany...*, tab. III, IV.

Ryc. 40. Topory i siekiery typu X oraz typu XII z terenów współczesnego województwa lubelskiego A) Typ X, XIV–XV w. nr kat. 6, miejsce znalezienia Hrubieszów, pow. hrubieszowski, woj. lubelskie, Muzeum Hrubieszów (ryc. J. Kuśnierz); B) Typ XII, XV w., nr kat. 10, miejsce znalezienia w. Leliszka, pow. tomaszowski, woj. lubelskie, Muzeum Tomaszów Lubelski (ryc. P. Kotowicz); C) Typ XII, XV w., nr kat. 1, miejsce znalezienia w. Borowiec, pow. biłgorajski, woj. lubelskie Muzeum Tomaszów Lubelski (ryc. P. Kotowicz). Źródło: A. Kloss, J. Kuśnierz, *Późnośredniowieczne czekany...*, nr 36, s. 255–256.

Ryc. 41. Typy czekanów wg. klasyfikacji A. Głoska występujące na ziemiach polskich w późnym średniowieczu. Źródło: M. Głosek, *Późnośredniowieczna broń obuchowa...*, s. 105, tab. 4.

Ryc. 42. Kusznik z czekanem. Fragment ołtarza autorstwa Wita Stwosza z kościoła Mariackiego w Krakowie (ok. 1486 r.). Źródło: <https://wirtualnedziedzictwo.pl/kolekcje/oltarz-wita-stwosza/>

Ryc. 43. Czekaney pochodzące z terenów Rusi Czerwonej. A) Typ Ig, XV–XVI w., miejsce znalezienia Lwów, Ukraina (zdjęcie M. Shnicar). Źródło: M. Shnicar, *A late medieval...*, s. 162; B) Typ If, XV–XVIII w., nr kat. 1, miejsce znalezienia Chełm, woj. lubelskie; C) Typ Ig, XV w., nr kat. 3, miejsce znalezienia Swaryczów, pow. zamojski, woj. lubelskie, Muzeum Zamojskie w Zamościu (ryc. J. Kuśnierz). Źródło: A. Bronicki, S. Kadrow, L. Tokarski, *Staromiejska studnia na rynku w Chełmie...*; M. Głosek, *Późnośredniowieczna broń...*, s. 29, nr kat. 1; A. Kloss, J. Kuśnierz, *Późnośredniowieczne czekany...*, s. 254–255.

Ryc. 44. Buzdygan (maczuga rycerska), Niemcy, pocz. XVI w. Zbiory Skarbca Koronnego na Wawelu (nr inw. ZKnW-PZS 4522) Źródło: <https://cyfrowy.wawel.krakow.pl/obiekt/6114e4d370d6cc8c12070a42>

Ryc. 45. Buzdygany i buławy. Fragmenty drzeworytu A. Krzyckiego z *Ad Divvm Sigismvndvm...* Źródło: <https://digital.slub-dresden.de/werkansicht/dlf/246248/1>

Ryc. 46. Rycerze w zbrojach kopijniczych z proporcami oraz buzdyganami z *Pontyfikału* Erazma Ciołka. Źródło: https://pl.wikipedia.org/wiki/Pontyfika%C5%82_Erazma_Cio%C5%82ka#/media/Plik:Koronacja_na_kr%C3%B3la_Pontyfika%C5%82_Erazma_Cio%C5%82ka.jpg

Ryc. 47. Fragment cepu bojowego, Czechy, XV w. Vojenský historický ústav, Praga. Źródło: <https://www.vhu.cz/exhibit/06-bojovy-cep-cechy-15-stoleti/>

Ryc. 48. Wyobrażenie żołnierzy żydowskich w uzbrojeniu piętnastowiecznym z różnymi rodzajami broni drzewcowej (młot bojowy, giewia, pika, cep bojowy, maczuga, (?), pika z proporcem, halabarda) na fragmencie obrazu *Modlitwa w Ogrójcu* aut. Micklascha Haberschracka, kwatera poliptyku augustiańskiego, ok. 1470–1480. Muzeum Narodowe, Kraków. Źródło: <http://artyzm.com/obraz.php?id=243>

Ryc. 49. Budowa kuszy. Opracowanie własne z wykorzystaniem obrazku z: <https://www.stickpng.com/img/miscellaneous/weapons/crossbow-drawing>

Ryc. 50. Bełt i groty (szypy), pierw. poł. XV w., Europa Zachodnia. Musée de l'Armée w Paryżu, inw. nr: 11436L. Źródło: <https://basedescollections.musee-armee.fr/notice?id=h%3A%3Aark%3A%2F66008%2F11436I&posInSet=1&queryId=ff9ee89a-4884-47b3-8de7-fa339fd9e631>

Ryc. 51. A) Napinanie najprostszej kuszy; B) Napinanie kuszy za pomocą strzemiesia; C) Napinanie kuszy za pomocą koziej nóżki; D) Napinanie kuszy za pomocą windy angielskiej. Źródło: P. Пейн-Голлуэй, *Книга арбалетов...*, s. 76, 77, 104, 108.

Ryc. 52. Kusza piechotna wyposażona w windę angielską z bełtem, XV–XVI w., Muzeum Wojska Polskiego, nr inw. 59x. Źródło: Z. Żygulski, *Stara broń...*, s. 165.

Ryc. 53. A) Lewar typu kozia nóżka (hewar), pocz. XVI w., Hiszpania. The Metropolitan Museum of Art, New-York, inw. nr: 14.25.1609. Źródło: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/33648>; B) Mechanizm typu winda angielska (windless), 1741 r., Belgia lub Dania. The Metropolitan Museum of Art, New-York, inw. nr: 14.25.1579a. Źródło: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/33744>; C) Winda niemiecka (qranequin) ze zbrojowni cesarza Maksymiliana I, 1505–1519, Europa Zachodnia lub Środkowa, Holandia lub Austria. The Metropolitan Museum of Art, New-York, inw. nr: 2012.4 Źródło: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/35797>

Ryc. 54. Kusza z beltem i windą niemiecką (qranequin), Niemcy, lata 1480–1500. Musée de l'Armée w Paryżu, inw. nr: 1924 PO. Źródło: <https://basedescollections.musee-armee.fr/ark:/66008/1924PO?posInSet=3&queryId=ff9ee89a-4884-47b3-8de7-fa339fd9e631>

Ryc. 55. A) Kołczan na belty z Kodeksu Baltazara Behema, k. 295, 1505 r. Źródło: [http://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/docmetadata?id=287325&from=&dirids=1&ver_id=&lp=2&QI=\);](http://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/docmetadata?id=287325&from=&dirids=1&ver_id=&lp=2&QI=);) B) Kołczan na belty, pocz. XVI w., Niemcy lub Europa Wschodnia. The Metropolitan Museum of Art, New-York, inw. nr: 29.158.646a–l. Źródło: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/34069>

Ryc. 56. Strzelec konny wyposażony w kuszę zabezpieczoną futerałem i kopijnik; B) Futerał kuszy w powiększeniu. *Mittelalterliche Hausbuch von Schloss Wolfegg*, 1480, fol. 51v–52r1. Źródło: <https://digital.slub-dresden.de/werkansicht/dlf/185453/1>

Ryc. 57. Konny kusznik w zbroi strzelczej. *Mittelalterliche Hausbuch von Schloss Wolfegg*, 1480, fol. 51v–52r1. Źródło: <https://digital.slub-dresden.de/werkansicht/dlf/185453/1>

Ryc. 58. Strzelec konny z kuszą i w hełmie typu kapalin. Hans Talhoffer, *Fechtbuch*, 1459). Źródło: [https://wiktenauer.com/wiki/Talhoffer_Fechtbuch_\(Cod.icon._394a\)](https://wiktenauer.com/wiki/Talhoffer_Fechtbuch_(Cod.icon._394a))

Ryc. 59. Strzelcy piesi z kuszami. Widać hełmy (łebki i kapaliny) oraz obojczyki. *Mittelalterliche Hausbuch von Schloss Wolfegg*, 1480, fol. 51v–52r1). Źródło: <https://digital.slub-dresden.de/werkansicht/dlf/185453/1>

Ryc. 60. A) Łuk, bl. 1500 r, Włochy–India–Persia, The Metropolitan Museum, New York, nr kat. 13.146. Źródło: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/25830>; B) Sahajdak turecki, II poł. XVII w., Skarbiec Jasnogórski w Częstochowie. Źródło: Z. Żygulski, *Stara broń...*, s. 117); C) Łuk krymsko-tatarski (wersja sportowa) i strzała, druga poł. XVIII–XIX w., Turcja, Narodowe Muzeum Historii Ukrainy, Kijów. Źródło: <https://nmui.org/archive-exhibit/2073-ckladnyi-kompozytnyi-luk-skhidnoho-typu>.

Ryc. 61. Konni łucznicy w bitwie pod Orszą (8 września 1514 r.), fragment obrazu *Bitwa pod Orszą*, Hans Krell (?), lata 30–40 XVI w., Muzeum Narodowe w Warszawie. Źródło: [https://pl.m.wikipedia.org/wiki/Plik:Krell_Battle_of_Orsha_\(detail\)_06.jpg](https://pl.m.wikipedia.org/wiki/Plik:Krell_Battle_of_Orsha_(detail)_06.jpg)

Ryc. 62. A) Piszczel, łożo zrekonstruowane przełom XIV i XV w., Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie. Źródło: <http://www.muzeumwp.pl/emwpaedia/puszkareczna-z-przelomu-xiv-xv-wieku.php>; B) Piszczel w łożu współczesnym, przełom XIV i XV w., Croatian History Museum. Źródło: S. McLachlan, *Medieval Handgonnes...*, p. 31.

Ryc. 63. Sposób strzelania z mniejszej hakownicy z murów zamkowych. Niemcy, 1480–1490. Herzog August Bibliothek, Cod. Guelf. 161. Źródło: <https://diglib.hab.de/?db=mss&list=ms&id=161-gud-lat&lang=en>

Ryc. 64. Hakownica, kolba współczesna. Austria, ok. 1500 r. Zbiory Kunsthistorisches Museum, Wiedeń. Nr inw. Hofjagd- und Rüstammer, A 68. Źródło: <https://www.khm.at/objektdb/detail/373104/>

Ryc. 65. Hakownica i rusznica, pocz. XVI w. *Zeugbuch Kaiser Maximilians I*, Innsbruck 1502. Źródło: <https://daten.digital-sammlungen.de/>

Ryc. 66. A) Fragment pokazujący otwór zapalny hakownicy z II poł. XV w. ze zbiorów Muzeum Wojska Polskiego; B) Hakownica z pocz. XVI w. ze zbiorów Muzeum Wojska Polskiego. Źródło: K. Konieczny, *Ręczna broń palna...*, s. 89.

Ryc. 67. Wyobrażenie rusznicy z listu rozbójników do rady miasta Bardiowa (1493 r.). Źródło: T. Grabarczyk, *Uzbrojenie mieszczan...*, s. 467, ryc. 2.

Ryc. 68. Arkebuza z brązową lufą i zamkiem lontowym, kaliber 10,9 mm, długość 78,2 cm, Niemcy, Norymberg (?), 1500–1510 r. Zbiory Ermitażu Państwowego (Sankt-Petersburg). Źródło: <http://collections.hermitage.ru/entity>

Ryc. 69. Fragment zdjęcia pokazujący zamek lontowy rusznicy z poł. XVI w. ze zbiorów Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie. Źródło: K. Konieczny, *Ręczna broń palna...*, s. 193.

Ryc. 70. A) Hakownica; B) Rusznica; C) Stojak do hakownicy. Mönch Philipp, *Kriegsbuch*, 1496. Źródło: <https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/cpg126>

Ryc. 71. A) Taraśnica na drewnianym stojaku, Francja pierwsza poł. XV w. Giosué Cantelmo, *Recueil de dessins de machines de guerre*, Źródło: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b105422981/f86.item#>; B) Taraśnica na drewnianym stojaku z arsenału Maksymiliana I. *Zeugbuch Kaiser Maximilians I*, Innsbruck 1502. Źródło: <https://daten.digital-sammlungen.de/>; C) Taraśnica na lawecie kołowej, kon. XV w. Mönch Philipp, *Kriegsbuch*, 1496. Źródło: <https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/cpg126>

Ryc. 72. A) Hufnica z kon. XV w. Mönch Philipp, *Kriegsbuch*, 1496. Źródło: <https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/cpg126>; B) Hufnica z pocz. XVI w. *Zeugbuch Kaiser Maximilians I*, Innsbruck 1502. Źródło: <https://daten.digital-sammlungen.de/>

Ryc. 73. A) Foglerze z katalogu broni cesarza Maximiliana I. *Zeugbuch Kaiser Maximilians I*, Innsbruck 1502. Źródło: <https://daten.digital-sammlungen.de/>. B) Foglerz XV w. ze zbiorów Museo militar del Château de Castelnau (Francja). Źródło: <https://es.wikipedia.org/wiki/Veuglaire>

Ryc. 74. A) Moździerz, pocz. XVI w. *Zeugbuch Kaiser Maximilians I*, Innsbruck 1502. Źródło: <https://daten.digital-sammlungen.de/>; B) Moździerz, kon. XV w. Mönch Philipp, *Kriegsbuch*, 1496. Źródło: <https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/cpg126>.

Ryc. 75. Landsknechci strzelają z ciężkiej hakownicy zamontowanej na stojaku-koźle. *Zeugbuch Kaiser Maximilians I*, Innsbruck 1502. Źródło: <https://daten.digital-sammlungen.de/>

Ryc. 76. Laweta pod ciężką hakownicę. Martin Merz, *Feuerwerksbuch*, 1473. Źródło: <https://www.digital-sammlungen.de/en/details/bsb00045460>

Ryc. 77. Działo „Dulle Griet” z Gandawy. Źródło: https://en.wikipedia.org/wiki/Dulle_Griet#/media/File:Ghent_cannon.jpg

Ryc. 78. Działo „Burgunderin” typu courtau. *Zeugbuch Kaiser Maximilians I*, Innsbruck 1502. Źródło: <https://daten.digital-sammlungen.de/>

Ryc. 79. A) „Bazylejskie działo”, Mons (?), 1420–1430. Historisches Museum Basel. Źródło: <https://www.musee-armee.fr/ExpoChevaliersBombardes/siege-artillery.html>; B) Działo typu courtau. Mechelen, Belgium, 1474 r. Historisches Museum Basel. Nr inw.

1874.95. Źródło: <https://www.hmb.ch/en/museums/objects-in-the-collection/details/s/gun-barrel-from-the-burgundian-booty/>

Ryc. 80. Wyobrażenie Piotra Kmity Sobieńskiego w zbroi kopijniczej na jego nagrobku (ok. 1505 r.), Katedra Wawelska, Kraków. Źródło: <https://www.memorizer.pl/powtorzenie/17179/sztuka-polska-20192020/>

Ryc. 81. Nagrobek Rafała z Tarnowa, starosty generalnego ruskiego (Przeworsk). Źródło: П. Н. Котович, *Стан...*, с. 113, рис. 5.

Ryc. 82. Fragment epitafium a Jakuba z Jarosławia i Przeworska, starosty generalnego ruskiego (Przeworsk). Źródło: https://korczak.miraheze.org/wiki/Plik:Epitafium_przeworsk,_el%C5%BCbieta_komorowska.jpg

Ryc. 83. A) Nagrobek Wirzbięty z Branic, starosty sanockiego (Ruszcza, Małopolska) Źródło: <https://sdm.upjp2.edu.pl/dziela/tablica-nagrobna-wierzbiety-z-branic>; B) Epitafium Wirzbięty z Branic, starosty sanockiego (Ruszcza, Małopolska). Źródło: <https://ruszczalp.pl/tl/Epitafium-Wierzbi%26%23281%3Bty-z-Branic.htm>

Ryc. 84. A) Fragment płyty nagrobnej Jana II Odrowąża ze Sprowy, starosty lwowskiego i wojewoda ruskiego i podolskiego (Mogiła, Kraków). Źródło: zdjęcie własne; B) Hipotetyczna rekonstrukcja nagrobka Jana II Odrowąża autorstwa P. Mrozowskiego. Źródło: P. Mrozowski, *Polskie nagrobki...*, s. 209, il. 80.

Ryc. 85. Nagrobek Jana Taszki, Przdeborą i Jana Koniecpolskich (Wielgomłyny). Źródło: Z. Bania, *Sibi...*, s. 31-32, ryc. 16.

Ryc. 86. Wyobrażenie Feliksa Paniewskiego na jego płycie nagrobnej w Poznaniu. Źródło: <https://www.skyscrapercity.com/threads/nagrobki-p%C5%82yty-epitafia-sarkofagi-w-polsce-tombs-plates-epitaphs-sarcophagi-in-poland.1956025/>

Ryc. 87. Fragment epitafium Stanisława Choberskiego z ok. 1520 r. Katedra w Sandomierzu. Źródło: P. Łopatkiewicz, *Tablicowe Epitafium...*, s. 90, il. 2.

Ryc. 88. A) Obraz walki św. Jerzego ze smokiem ze wsi Stupnica (rejon drohobycki, obw. lwowski). Jeździec bez hełmu, w nakryciu głowy z piórami (strusiowymi?) w zbroi gotyckiej, uzbrojony w długi miecz (typ XVIa?) i z tarczą asymetryczną. Cerkiew pod wezwaniem Św. Jerzego, koniec XV-pocz. XVI w.; B) Zbrojni na murach. Muzeum Narodowe imienia Andrzeja Szeptyckiego (Lwów). Źródło: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/svati-iurii-zmiieborets/>

Ryc. 89. Postać Jezusa Nawina ze sceny bocznej z ikony Św. Archaniola Michała z Nagórzan (pow. sanocki, woj. podkarpackie). I poł. XV w. Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku. Źródło: P. Kotowicz, *Ikony...*, s. 233.

Ryc. 90. Miniatura z *Latopisu Radziwillowskiego* przedstawiająca władcę i rycerza w zbroi kopijniczej. Źródło: <http://radzivilovskaya-letopis.ru/index.php?id=273#sel>

Ryc. 91. Strażnicy na ikonie Św. Jerzego zwalczającego smoka ze wsi Zwierzyń (Zdwyżyn, pow. leski, woj. podkarpackie). Mistrz nieznany, z warsztatu w Waniwce (koło Krosna) i Zwierzynia (koło Leska), II poł. XV w. Narodowe Muzeum Sztuki w Kijowie. Źródło: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/svati-iurii-zmiieborets/>

Ryc. 92. Zbrojni na ikonie *Pasji* ze wsi Zwierzyń (Zdwyżyn, rej. brodowski, obw. lwowski). Mistrz nieznany, z warsztatu w Waniwce (koło Krosna) i Zwierzynia (koło

Leska), II poł. XV w. Muzeum Narodowe we Lwowie. Nr inw. 1-2121/ 36453. Źródło: A. Gronek, *Ikony...*, s. 180, il. 1.

Ryc. 93. Fragmenty zbroi z r. Wichra (Białoruś). Źródło: <https://mstlife.by/chem-zakonchilas-istorija-dospehov-najdennyh-v-mstislavle.html>

Ryc. 94. A) Wyobrażenie zbrojnego w zbroi strzelczej z kościoła w Haczowie. Źródło: M. Glinianowicz, *Elementy...*, s. 63; B) Wyobrażenie zbrojnego na Pasji z Truszewiczów. Źródło: Л. Бурковська, *Українські ікони...*, c. 50; C) Zbrojni z fragmentu z kopii zaginionego obrazu *Oblężenie Malborka w 1460 r.* Ok. 1480 r. Źródło: <https://www.facebook.com/photo/?fbid=10158331355460734&set=pcb.10158331357855734>; D) Kuszniak z obrazu *Zmartwychwstania* z Książnic Wielkich (1477-1491). Źródło: <https://sodmidn.kielce.eu/sites/sodmidn.kielce.eu/files/konkursy/konkursy15-16/Konkurs%20Humanistyczny%202015-2016-%20I%20etap-1.pdf>

Ryc. 95. Zapis z rejestru 14-osobowej rotty Samsona. Źródło: O. 85, sygn. 3, k. 76v.

Ryc. 96. A) Kapalin z nagrobku Rafała z Tarnowa (Przeworsk). Źródło: П. Н. Котович, *Сман...*, c. 113, рис. 5; B-C) Kapaliny z malowideł kościoła w Haczowie. Źródło: P. Łopatkiewicz, *Drewniany kościół...*, s. 64, il. 37; D-F) Kapaliny z kwatery ze skrzydła tryptyku Trójcy Świętej *Nawrócenie św. Pawła*, ok. 1467, Katedra Wawelska, Kraków. Źródło: M. Grychowski, K. Czyżewski, *Katedra Wawelska*, s. 113; G) Kapalin z *Latopisu Radziwiłłowskiego*. Źródło: <https://radzivilovskaya-letopis.ru>; H) Kapaliny z „pasji toruńskiej” z kościoła św. Jakuba w Toruniu. Źródło: <https://kujawsko-pomorskie.pl/aktualnosci/pasja-torunska/>

Ryc. 97. A) Kapalin z Leśna. Muzeum Historyczno-Etnograficzne w Chojnicach. Nr inw. Mch/A9. Źródło: D. Gosk, *Średniowieczne kapaliny...*, s. 257, nr kat. 1. 21; B) Kapalin z Olsztynka. Muzeum Wojska w Białymstoku. Nr inw. MWB 3328. Źródło: D. Gosk, *Średniowieczne kapaliny...*, s. 324, nr kat. 1. 72; C) Kapalin z Włocławka. Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej we Włocławku. Nr inw, MK H – 1387/38553, Źródło: D. Gosk, *Średniowieczne kapaliny*, nr kat. 1. 82.

Ryc. 98. Opis uzbrojenia i konia towarzysza Tajffela z rotty Aleksandra Sewera. Źródło: O. 85, sygn. 3, k. 8v.

Ryc. 99. A) Salada z epitafium Rafała Jakuba z Jarosławia i Przeworska, starosty generalnego ruskiego (Przeworsk). Źródło: https://korczak.miraheze.org/wiki/Plik:Epitafium_przeworsk_el%C5%BCbieta_komorowska.jpg; B) Salada z płyty nagrobnej Piotra Kmity Sobieńskiego (ok. 1505 r.), Katedra Wawelska, Kraków. Źródło: <https://www.memorizer.pl/powtorzenie/17179/sztuka-polska-20192020/>; C) Salada z epitafium Stanisława Chroberskiego z ok. 1520 r. Katedra w Sandomierzu. Źródło: P. Łopatkiewicz, *Tablicowe Epitafium...*, s. 90, il. 2.

Ryc. 100. Drzeworyt przedstawiający bitwę pod Orszą 1514 r. z poematu A. Skrzyckiego, *Ad Divvm Sigismvndvm...* (1515 r.). Die Sächsische Landesbibliothek, Staats- und Universitätsbibliothek Dresden (SLUB Dresden), sygn. Lit.Lat.rec.A.386,23.f. Źródło: <https://digital.slub-dresden.de/werkansicht/dlf/246248/1>.

Ryc. 101. Walka rycerzy polskich z Turkami z *Chronicum Polonorum* Macieja z Miechowa. Źródło: <https://polona.pl/item-view/3003bf54-f26f-4e1e-ba68-eb8f479ea347?page=4>

Ryc. 102. A) Salada z r. Wichry (Białoruś, znalezisko z 1994 r.); Źródło: <https://swordmaster.org/2012/09/14/shelomy-russkogo-tipa-iz-mstislavlya.html>; B) Pozostałości salady nr 2 z r. Wichra (Białoruś, znalezisko z 2013 r.). Źródło: <https://von-buddenbrock.livejournal.com/23085.html>; C) Salada z Drzonowa, Lubuskie Muzeum Wojskowe, nr inw. LMW-KI-2734. Źródło: W. Kwaśniewicz, A. Michalak, P. Wawrzyniak, *Salada...*, s. 205, ryc. 5.

Ryc. 103. A) Szłom, XIV–XVI w. z r. Styr z Łucka. Wołyński Muzeum Krajoznawczy w Łucku. Źródło: С. Терський, *Лучеськ...*, s. 182, рис. 155: 1; B) Szłom, kon. XV w., z r. Wichra znaleziony w 2004 r. Źródło: <https://stagraad.by/shlemy-russkogo-tipa-iz-mstislavlya/>; C) Szłom, kon. XV w., z r. Wichra znaleziony w 2006 r. Źródło: Ю. Бохан, *Шеломы...*, s. 193–194, рис. 2–3.

Ryc. 104. A) Wojownicy mołdawscy z *Chronica Hungarorum* (1488). Źródło: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/a/a6/Thur%C3%B3czy_kr%C3%B3nika_-_A_zeilemaueri_csata.jpg; B) Książę i wielki hetman litewski Konstanty Ostrogski z A. Skrzycki, *Ad Divvm Sigismvndvm...*, s. 30. Źródło: <https://digital.slub-dresden.de/werkansicht/dlf/246248/1>

Ryc. 105. A) Przyłbica-misiurka, XVI w., Muzeum Krajoznawczy w Tule. Źródło: <https://muscovitearmor.wordpress.com/2016/02/02/%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%BB%D0%B1%D0%B8%D1%86%D0%B0-%D0%B8%D0%B7-%D1%82%D1%83%D0%BB%D1%8B/>; B) Przyłbica-misiurka, XV-XVI w., Muzeum-Rezerwat „Dmitrowski Kreml”. Źródło: <https://muscovitearmor.wordpress.com/2016/02/20/%d0%bf%d1%80%d0%b8%d0%bb%d0%b1%d0%b8%d1%86%d0%b0-%d0%b8%d0%b7-%d0%b4%d0%bc%d0%b8%d1%82%d1%80%d0%be%d0%b2%d0%b0/>

Ryc. 106. Rysunek hełmu-pekilhuba ze zbiorów Muzeum Okręgowego w Toruniu. Źródło: UwPŚ/1, s. 505, ryc. 36.

Ryc. 107. Kaptur koleczy, XIV w., Muzeum Historyczne w Prowadii (Bułgaria). Źródło: <https://muzei-provadia.com/galeria/srednovekovie.html>

Ryc. 108. Schemat mocowania fasunku w saladzie. Źródło: <https://pl.pinterest.com/pin/1759287337140206/>

Ryc. 109. A) Napierśnik bombiasty, Włochy, ok. 1420–1430. Metropolitan Museum of Arts, New York, nr. inw. 29.150.87. Źródło: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/23148>; B) Napierśnik niemieckiej zbroi gotyckiej, Południowe Niemcy, ok. 1475–1485. Metropolitan Museum of Arts, New York, nr. inw. 29.150.77. Źródło: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/23143>; C) Napierśnik „zbroi kulistej”, Hans Prunner, Południowe Niemcy, ok. 1485–1495 Metropolitan Museum of Arts, New York, nr. inw. 29.150.80. Źródło: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/23146>; D) Napierśnik zbroi żłobkowanej, Hans Maystetter, Południowe Niemcy, ok. 1510. Metropolitan Museum of Arts, New York, nr. inw. 28.74.4. Źródło: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/23040>

Ryc. 110. Fragment naplecznika i kolczuga z r. Wichry (Białoruś). Źródło: <https://mstlife.by/chem-zakonchilas-istorija-dospehov-najdennyh-v-mstislavle.html>

Ryc. 111. Napierśnik i naplecznik z r. Wichra (Białoruś). Źródło: <https://mstlife.by/chem-zakonchilas-istorija-dospehov-najdennyh-v-mstislavle.html>

Ryc. 112. Pancerze z Wallece Colection (Londyn). A) Kolczuga, kon. XIV-XV w., Augsburg, Niemcy. Nr inw. A1; B) Kolczuga, II ćwierć. XV w., Niemcy. Nr inw. A2; C) Kolczuga, 1450–1600, Niemcy. Nr inw. A3; D) Kolczuga, XVI w., Niemcy. Nr inw. A7. Źródło: <https://wallacelive.wallacecollection.org/>

Ryc. 113. A) Kolczuga i czepiec kolczy z r. Bug w Sokalu. Lwowski Muzeum Historyczne „Arsenał”. Źródło: <https://www.lhm.lviv.ua/location/arsenal.html>; B) Kolczuga z r. Styr w Łucku. Źródło: С. Терський, *Лучеськ...*, с. 182, рис. 156.

Ryc. 114. A) Jeździec turecki, ok. 1530 r. Niklas Stör. Źródło: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Turkish_Horseman.jpg; B) Stradioci w bitwie pod Fornovo 1495 r. Artysta nieznany, drzeworyt, Francja, 1495/1506. Źródło: <https://www.nga.gov/artworks/41736-battle-fornovo>

Ryc. 115. A) Jeździec mołdawski w kaftanie pikowanym (?). Scena *Mołdawianin Toma uśmiercający Turków*; B) Turek w kaftanie pikowanym (?) ze sceny *Narody potępione*. Freski klasztoru w Moldowicie (Vatra Moldovitei). Źródło: E. Kocój, *Świątynie...*, ryc. 134, 118.

Ryc. 116. Jeździec z orszaku Szawła z *Tryptyku Świętokrzyskiego*. Ponieważ jeździec ten posiada hełm (salada z bartem?), to nie da się wykluczyć, że pod górną warstwą odzieży (Jopula? Kusz?) posiada jeszcze zbroje. Kwaterna ze skrzydła tryptyku Trójcy Świętej, *Nawrócenie św. Pawła*, ok. 1467, Katedra Wawelska, Kraków. Źródło: M. Grychowski, K. Czyżewski, *Katedra Wawelska*, s. 113.

Ryc. 117. A) Żołnierz ze sceny *Niesienie krzyża*. Malowidła kościoła w Haczowie. Źródło: M. Glinianowicz, *Elementy...*, s. 65, ryc. 4; B) i C) Fragmenty z *Latopisu Radziwiłłowskiego* (k. 9, 11). D) Drabant, fragment miniatury z *Latopisu Radziwiłłowskiego* (k. 96v); E) Postać w zbroi strzelczej z pugińalem z *Latopisu Radziwiłłowskiego*. Źródło: <https://radzivilovskaya-letopis.ru/index.php?id=202#sel>

Ryc. 118. Zbroja w stylu gotyckim nieznanego rycerza oraz zbroja końska Waldemara VI, księcia Anhalt-Zerbstkiego (1450-1508). Royal Armouries Museum w Leeds (nr inw. VI.379). Źródło: <https://royalarmouries.org/collection/object/object-1292>

Ryc. 119. A) i B) Jazda kopijnicza. Fragment drzeworytu z poematu A. Skrzyckiego, *Ad Divvm Sigismvndvm...* (1515 r.). Źródło: <https://digital.slob-dresden.de/werkansicht/dlf/246248/1>

Ryc. 120. Łucznik wschodni (*Ein Bogenschütze zu Pferd*). Albrecht Dürer, 1514. Biblioteca Ambrosiana, Mailand. Źródło: <https://sempub.ub.uni-heidelberg.de/duerer.online/de/werke>

Ryc. 121. Łucznik wschodni w kabacie (*Orientalischer Bogenschütze*), Albrecht Dürer. Biblioteca Ambrosiana, F 264 inf. n. 32. Źródło: <https://sempub.ub.uni-heidelberg.de/duerer.online/de/wisshi/navigate/108525/view>

Ryc. 122. Lekki jeździec mołdawski w kaftanie pikowanym (?). Scena *Mołdawianin Toma uśmiercający Turków*; Freski klasztoru w Moldowicie (Vatra Moldovitei). Źródło: E. Kocój, *Świątynie...*, ryc. 118.

Ryc. 123. Lekki jeździec. Hans Talhoffer, *Alte Armatur und Ringkunst*, 1459. Thott 290 2, Kongelige Bibliothek, Copenhagen. Źródło: https://www.salafenix.eu/docs/biblio/tratados/Hans_Talhoffer.Alte_Armatur_und_Ringkunst.1459.Original.al.pdf

Ryc. 124. Lekki jeździec na koniu, Albrecht Dürer, 1502 r. Muzeum Sztuki Pięknej, Budapest. Źródło: <https://www.mfab.hu/artworks/11100/>

Ryc. 125. A) Walka raców z jazdą moskiewską; B) Przeprowadzenie raców przez Dniepr. Fragmenty drzeworytu z poematu A. Skrzyckiego, *Ad Divvm Sigismvndvm...* (1515 r.). Źródło: <https://digital.slub-dresden.de/werkansicht/dlf/246248/1>

Ryc. 126. A) Dwaj żołnierze w pełnych zbrojach (po lewej) oraz jeden w zbroi strzelczej (po prawej) ze sceny *Chrystus przed Pilatem*. Fragment malowideł kościoła w Haczowie, pow. brzozowski, woj. podkarpackie. Źródło: P. Łopatkiewicz, *Drewniany kościół...*, s. 64, il. 37; B) Grupa kopijników z fryzów *Sali Pod Przeglądem Wojsk*, Hans Dürer, Antoni Wiedt, lata 30. XVI w. Zamek Królewski na Wawelu. Źródło: <https://3d.wawel.krakow.pl/>

Ryc. 127. A) Pieszy z włócznią. Fragmenty malowideł z końca XV w. z kościoła w Haczowie, pow. brzozowski, woj. podkarpackie. Źródło: P. Łopatkiewicz, *Drewniany kościół...*, s. 62, il. 34; B) Żołnierze z pikami z fryzów w *Sali Pod Przeglądem Wojsk* na Wawelu. Hans Dürer, Antoni Wiedt, lata 30. XVI w. Źródło: <https://3d.wawel.krakow.pl/>; C) Grupa pieszych kopijników z tarczami. *Bitwa pod Orszą*, mal. Hans Krell (?), 1525–1530. Muzeum Narodowe w Warszawie. Źródło: <https://cyfrowe.mnw.art.pl/pl/katalog/517554>

Ryc. 128. Strażnik Grobu Pańskiego z obrazu *Zmartwychwstania z Książnic Wielkich* (1477-1491). Źródło: <https://sodmidn.kielce.eu/sites/sodmidn.kielce.eu/files/konkursy/konkursy15-16/Konkurs%20Humanistyczny%202015-2016-%20I%20etap-1.pdf>

Ryc. 129. Albrecht Dürer, Żołnierze (*Kriegsleute*), 1489 r. Kupferstichkabinett Berlin. Źródło: <https://www.wikiart.org/en/albrecht-durer/soldiers>

Ryc. 130. A) Żołnierze w zbrojach z pawężami i proporcami. Kodeks Baltazara Behema, Biblioteka Jagiellońska, *Codex picturatus Balthazaris Behem*, ok. 1506 r. BJ Rkp. 16, k. 301. Źródło: <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/300330/edition/287325/content>; B) Kopijnicy, pawężnicy (drugi szereg) i strzelcy. *Bitwa pod Orszą*, mal. Hans Krell (?), 1525–1530. Muzeum Narodowe w Warszawie. Źródło: <https://cyfrowe.mnw.art.pl/pl/katalog/517554>

Ryc. 131. Strzelcy z łukami i kuszami w scenie *Męczeństwo św. Sebastiana*. Fragment malowideł z końca XV w. z kościoła w Haczowie, pow. brzozowski, woj. podkarpackie. Źródło: P. Łopatkiewicz, *Drewniany kościół...*, s. 87, il. 69.

Ryc. 132. Strzelcy z kuszami. Kodeks Baltazara Behema. Biblioteka Jagiellońska, *Codex picturatus Balthazaris Behem*, BJ Rkp. 16, k. 301. Źródło: <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/300330/edition/287325/content>

Ryc. 133. A) Oddział piechoty z armatą przeprowadza się przez Dniepr. Fragment drzeworytu z poematu A. Skrzyckiego, *Ad Divvm Sigismvndvm...* (1515 r.). Die Sächsische Landesbibliothek, Staats- und Universitätsbibliothek Dresden (SLUB Dresden), sygn. Lit.Lat.rec.A.386,23.f. Źródło: [https://digital.slub-](https://digital.slub-dresden.de/werkansicht/dlf/246248/1)

dresden.de/werkansicht/dlf/246248/1; B) Strzelcy z rusznicami. *Bitwa pod Orszą*, mal. Hans Krell (?), 1525–1530. Muzeum Narodowe w Warszawie. Źródło: <https://cyfrowe.mnw.art.pl/pl/katalog/517554>; C) Strzelcy piesi z rusznicami z fryzów w *Sali Pod Przeglądem Wojsk* na Wawelu. H. Dürer, Antoni Wiedt, lata 30. XVI w. Źródło: <https://3d.wawel.krakow.pl/>

Ryc. 134. Postać łuczника. *Kodeks Baltazara Behema*, Biblioteka Jagiellońska, *Codex picturatus Balthazaris Behem*, BJ Rkp. 16, k. 266. Źródło: <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/300330/edition/287325/content>

Ryc. 135. A) Zbrojny w pełnej zbroi z mieczem; B) Zbrojni z mieczem i kordem. Fragmenty malowideł z końca XV w. z kościoła w Haczowie, pow. brzozowski, woj. podkarpackie. Źródło: P. Łopatkiewicz, *Drewniany kościół...*, s. 69, il. 43, 44; C) Pieszy z bronią przyboczną (pisarz polny?) z fryzów w *Sali Pod Przeglądem Wojsk* na Wawelu. Hans Dürer, Antoni Wiedt, lata 30. XVI w. Źródło: <https://3d.wawel.krakow.pl/>; D) Piesi dźwigający armatę. *Bitwa pod Orszą*, mal. Hans Krell (?), 1525–1530. Muzeum Narodowe w Warszawie. Źródło: <https://cyfrowe.mnw.art.pl/pl/katalog/517554>

Ryc. 136. Miecz landsknechtowski (tzw. katzbalger) na rycinie *Zakochani i Śmierć*, Albrecht Dürer, ok. 1498. Städel Museum, Frankfurt nad Menem. Źródło: <https://sammlung.staedelmuseum.de/en/work/death-and-the-lovers>

Ryc. 137. Żołnierz z halabardą i mieczem. Albrecht Dürer, *Dama na koniu i landsknecht*, ok. 1497 r. (*Das Fräulein zu Pferd und der Landsknecht*). Städel Museum, Frankfurt nad Menem. Źródło: <https://sammlung.staedelmuseum.de/en/work/das-fraeulein-zu-pferd-und-der-landsknecht>

Ryc. 138. Orszak zbrojny z kwatery *Nawrócenie św. Pawła* tryptyku Trójcy Świętej, ok. 1467, Katedra Wawelska, Kraków. Źródło: M. Grychowski, K. Czyżewski, *Katedra Wawelska*, s. 113

Spis aneksów

Aneks 1. Rotmistrze oraz liczebność rot zaciężnych na ziemiach ruskich Królestwa Polskiego w latach 1489-1520 na podstawie listów przypowiednich, rejestrów popisowych, zapisów w rachunkach oraz wzmianek źródłowych

Aneks 2. Straty jazdy zaciężnej w bitwie pod Sokalem 1519 r.

Aneksy

Aneks 1. Rotmistrze oraz liczebność rot zaciężnych na ziemiach ruskich Królestwa Polskiego w latach 1489-1520 na podstawie listów przypowiednich, rejestrów popisowych, zapisów w rachunkach oraz wzmianek źródłowych

Legenda:

J - jazda

P, p - piechota

k - konie w piechocie

e - liczebność etatowa w piechocie

sext. - jazda racko-husarska

arm. - jazda kopijniczo-strzelcza

RP - rejestr popisowy

LS - lista strat

LP - list przypowiedni

WYP - wypłata w rachunkach

WYP - wypłata w rachunkach

WYP - wypłata w rachunkach

WŻ - wzmianka źródłowa

LIT - wzmianka w literaturze

UM - umowa rotmistrza z królem

— - brak danych

L.p.	Rotmistrz lub oddział wojska	Jazda /Piechota	Skład	Data	Charakter źródła	Źródło
1489						
1.	Janusz Świerczowski	J	150	15 VII 1489	LP	MK, sygn. 14, k. 311; MRPS, t. 1, nr 2024
1492						
2.	Dersław Dzierżek	J	200	2 XI 1492	LP	MK, sygn. 15, k. 3v; MRPS, t. 2, nr 33
3.	Janusz Świerczowski	J	212	2 XI 1492	LP	MK, sygn. 15, k. 3v; MRPS, t. 2, nr 33
4.	Hynek z Umienia	J	170	2 XI 1492	LP	MK, sygn. 15, k. 3v; MRPS, t. 2, nr 33
5.	Piotr Łącki (Turek)	J	170	2 XI 1492	LP	MK, sygn. 15, k. 3v; MRPS, t. 2, nr 33
6.	Jankowski	J	170	2 XI 1492	LP	MK, sygn. 15, k. 3v; MRPS, t. 2, nr 33
7.	Jan Jukowski (Żukowski)	J	100	2 XI 1492	LP	MK, sygn. 15, k. 3v; MRPS, t. 2, nr 33
8.	Stanisław Chodecki, hetman polny [poczt]	J	30	16 XII 1492	LP	MK, sygn. 15, k. 8; MRPS, t. 2, nr 62
9.	Mikołaj Slesier	P	2 k, 200 p	17 V 1492	LP	MK, sygn. 14, k. 208; MRPS, t. 1, nr 2195
1493						
10.	Janusz Świerczowski	J	206	4 III 1493	LP	MK, sygn. 17, k. 44v; MRPS, t. 2, nr 166
11.	Hynek z Umienia	J	170	4 III 1493	LP	MK, sygn. 17, k. 44v; MRPS, t. 2, nr 166
12.	Dersław Dzierżek	J	200	4 III 1493	LP	MK, sygn. 17, k. 44v; MRPS, t. 2, nr 166
13.	Jukowski-Żukowski	J	100	4 III 1493	LP	MK, sygn. 17, k. 44v; MRPS, t. 2, nr 166
14.	Piotr Łącki (Turek)	J	170	4 III 1493	LP	MK, sygn. 17, k. 44v; MRPS, t. 2, nr 166
15.	Jankowski	J	170	4 III 1493	LP	MK, sygn. 17, k. 44v; MRPS, t. 2, nr 166
16.	Janusz Świerczowski	J	212	10 VI 1493	LP	MK, sygn. 15, k. 21; MRPS, t. 2, nr 199
17.	Jankowski	J	170	10 VI 1493	LP	MK, sygn. 15, k. 21; MRPS, t. 2, nr 200
18.	Piotr Łącki (Turek)	J	170	10 VI 1493	LP	MK, sygn. 15, k. 21; MRPS, t. 2, nr 200
19.	Hynek z Umienia	J	170	10 VI 1493	LP	MK, sygn. 15, k. 21; MRPS, t. 2, nr 200
20.	Dersław Dzierżek	J	200	10 VI 1493	LP	MK, sygn. 15, k. 21; MRPS, t. 2, nr 200

L.p.	Rotmistrz lub oddział wojska	Jazda /Piechota	Skład	Data	Charakter źródła	Źródło
21.	Jan Jukowski (Żukowski)	J	100	10 VI	LP	MK, sygn. 15, k. 21; MRPS, t. 2,
22.	Mikołaj Slesier	P (?)	—	22 VIII 1493	LP	MK, sygn. 15, k. 22; MRPS, t. 2, nr 235
23.	Mikołaj Slesier	P (?)	—	22 VIII 1493	LP	MK, sygn. 15, k. 39; MRPS, t. 2, nr 237
24.	Janusz Świerczowski	J	212	22 VIII 1493	LP	MK, sygn. 15, k. 39; MRPS, t. 2, nr 236
25.	Jankowski	J	170	22 VIII 1493	LP	MK, sygn. 15, k. 39; MRPS, t. 2, nr 238
26.	Piotr Łącki (Turek)	J	170	22 VIII 1493	LP	MK, sygn. 15, k. 39; MRPS, t. 2, nr 238
27.	Hynek z Umienia	J	170	22 VIII 1493	LP	MK, sygn. 15, k. 39; MRPS, t. 2, nr 238
28.	Dersław Dzierżek	J	200	22 VIII	LP	MK, sygn. 15, k. 39; MRPS, t. 2,
29.	Jan Jukowski (Żukowski)	J	100	22 VIII 1493	LP	MK, sygn. 15, k. 39; MRPS, t. 2, nr 238
30.	Jakub Pukowski	J	100 (?)	25 VIII 1493	LP	MK, sygn. 15, k. 41v; MRPS, t. 2, nr 252
31.	Jan Struś	J	100 (?)	25 VIII 1493	LP	MK, sygn. 15, k. 41v; MRPS, t. 2, nr 252
32.	Jakub Pukowski	J	100 (?)	5 XI 1493	LP	MK, sygn. 15, k. 51; MRPS, t. 2, nr 265
33.	Jan Struś	J	100 (?)	5 XI 1493	LP	MK, sygn. 15, k. 51; MRPS, t. 2, nr 265
34.	Janusz Świerczowski	J	212	5 XI 1493	LP	MK, sygn. 15, k. 51; MRPS, t. 2, nr 264
35.	Jankowski	J	170	5 XI 1493	LP	MK, sygn. 15, k. 51; MRPS, t. 2, nr 265
36.	Piotr Łącki (Turek)	J	170	5 XI 1493	LP	MK, sygn. 15, k. 51; MRPS, t. 2, nr 265
37.	Hynek z Umienia	J	170	5 XI 1493	LP	MK, sygn. 15, k. 51; MRPS, t. 2, nr 265
38.	Dersław Dzierżek	J	200	5 XI 1493	LP	MK, sygn. 15, k. 51; MRPS, t. 2,
39.	Jukowski-Żukowski	J	100	5 XI 1493	LP	MK, sygn. 15, k. 51; MRPS, t. 2, nr 265
40.	Mikołaj Slesier	P (?)	—	5 XI 1493	LP	MK, sygn. 15, k. 51; MRPS, t. 2, nr 265
1494						
41.	Jan Struś	J	100	2 VI 1494	LP	MK, sygn. 15, k. 80v; MRPS, t. 2, nr 368
42.	Jakub Pukowski	J	100	2 VI 1494	LP	MK, sygn. 15, k. 80v; MRPS, t. 2, nr 369
1496						
43.	Piotr Hynek	P	212	27-28 X 1496	RP	O. 85, sygn. 2, k. 43-47
44.	Albert Kania	P	169	27-28 X 1496	RP	O. 85, sygn. 2, k. 50-53
45.	Maciej Polak	P	123	27-28 X 1496	RP	O. 85, sygn. 2, k. 59-61
46.	Irzyk Hubaty	P	175	27-28 X 1496	RP	O. 85, sygn. 2, k. 64-66v
47.	Jan Kałusz	P	174	27-28 X 1496	RP	O. 85, sygn. 2, k. 70-73
1497						
48.	Humbicki	J	200	24-25 III 1497	WYP	RK, sygn. 22, k. 98v

L.p.	Rotmistrz lub oddział wojska	Jazda /Piec hota	Sklad	Data	Char akter źródł a	Źródło
49.	Grot	J	200	24-25 III 1497	WYP	RK, sygn. 22, k. 98v
50.	Warszawski	J	172	24-25 III 1497	WYP	RK, sygn. 22, k. 98v
51.	Strzała	J	98	24-25 III 1497	WYP	RK, sygn. 22, k. 98v
52.	Jan Kałusz	P	4 k, 200 p	24-25 III 1497	WYP	RK, sygn. 22, k. 98v
53.	Irzyk Hubaty	P	6 k, 198 p	24-25 III 1497	WYP	RK, sygn. 22, k. 98v
54.	Łukasz Luboszwarski	P	200	24-25 III 1497	WYP	RK, sygn. 22, k. 98v
55.	Maciej Polak	P	4 k, 200 p	24-25 III 1497	WYP	RK, sygn. 22, k. 98v
56.	Albrecht Kania	P	179	24-25 III 1497	WYP	RK, sygn. 22, k. 98v
57.	Hynek	P	178	24-25 III 1497	WYP	RK, sygn. 22, k. 98v
58.	<i>Carvath Zeloni</i>	P	9	24-25 III 1497	WYP	RK, sygn. 22, k. 98v
59.	Ambroży Brzeski (?)	P	100 e	2 V 1497	WYP	RK, sygn. 22, k. 103v
60.	Sterniżek		100 e	2 V 1497	WYP	RK, sygn. 22, k. 103v
61.	Zaleski	P	100 e	2 V 1497	WYP	RK, sygn. 22, k. 103v
62.	Marcisz	P	100 e	2 V 1497	WYP	RK, sygn. 22, k. 103v
63.	Skała	P	150	2 V 1497	WYP	RK, sygn. 22, k. 103v
64.	Kolencz	P	200	2 V 1497	WYP	RK, sygn. 22, k. 103v
65.	Kacper Rakowiec	J	100	lato 1497	LIT	T. Grabarczyk, <i>Jazda zaciężna ...</i> , s. 222
66.	Oddział piechoty w Haliczu	P	150	31 VII 1497	WŻ	Liboriusz Naker, [w:] <i>Cudzoziemcy w Polsce ...</i> , s. 20
67.	Wrona	P	33	5 VI 1497	RP	O. 85, sygn. 2, k. 105
68.	Jan Zaleski	P	83	9 VI 1497	RP	O. 85, sygn. 2, k. 103-104
69.	Hannusz Szolc	P	143	12 VI 1497	RP	O. 85, sygn. 2, k. 109-112
70.	Tworzyjan	P	22	16 VI 1497	RP	O. 85, sygn. 2, k. 105v
71.	Jakub Kuropłoch	P	18	16 VI 1497	RP	O. 85, sygn. 2, k. 106
72.	Kacper	P	17	ok. 16 VI 1497	RP	O. 85, sygn. 2, k. 105
73.	Stanisław <i>Pielss</i>	P	10	9 VIII 1497	RP	O. 85, sygn. 2, k. 96-97
74.	Jana Kałusza	P	167	28 XI 1497	RP	O. 85, sygn. 2, k. 147-148v
75.	Albrechta Kani	P	168	28 XI 1497	RP	O. 85, sygn. 2, k. 149v-151v
76.	Łukasz Luboszwarski	P	169	28 XI 1497	RP	O. 85, sygn. 2, k. 154-156v
77.	Warszawski	J	—	kon. 1497	LS	O.85, sygn. 2, k. 163-169
78.	Strzała	J	—	kon. 1497	LS	O.85, sygn. 2, k. 170-172
79.	Kacper Rakowiec	J	—	kon. 1497	LS	O.85, sygn. 2, k. 172v-175
1498						
80.	Aleksander Sewer	J	88	20 lub 30 VII 1498 r.	RP	O. 85, sygn. 3, k. 5-11
81.	Rożnowski	J	170	4 VIII 1498 r.	RP	O. 85, sygn. 3, k. 50-54v

L.p.	Rotmistrz lub oddział wojska	Jazda /Piec hota	Skład	Data	Char akter źródł a	Źródło
82.	Ferenc Raceni i Wacław Kamieniecki	J	107	6-16 XI 1498 r.	RP	O. 85, sygn. 3, k. 14v-16v
83.	Florian i Jan Kliszowski	P	88	25 V 1498	RP	O. 85, sygn. 3, k. 58-59
84.	Jan Sokołowski	P	85	1 VI 1498	RP	O. 85, sygn. 3, k. 59v-61
85.	Jan Zaleski	P	79	7 VI 1498	RP	O. 85, sygn. 3, k. 61-63
86.	Sokół Sławicki	P	87	7 VI 1498	RP	O. 85, sygn. 3, k. 63-65
87.	Marczysz	P	84	9 VI 1498	RP	O. 85, sygn. 3, k. 65-67
88.	Skąła	P	131	11 VI 1498	RP	O. 85, sygn. 3, k. 67-69
89.	Sternyszcze	P	83	11 VI 1498	RP	O. 85, sygn. 3, k. 69v-71
90.	Ambroży Brzeski	P	86	ok. 23 VI 1498	RP	O. 85, sygn. 3, k. 71v-72v
91.	Letowski	P	174	20 VI 1498	RP	O. 85, sygn. 3, k. 73-76
92.	Samson	P	14	25 VI 1498	RP	O. 85, sygn. 3, k. 76
93.	Irzya Chomutowski	P	85	27 VI 1498	RP	O. 85, sygn. 3, k. 78-79v
94.	Matysz Morawczyk	P	163	16 VI 1498	RP	O. 85, sygn. 3, k. 79v-82v
95.	Kolencz	P	180	30-31 VI 1498	RP	O. 85, sygn. 3, k. 83-85v
96.	Maciej Polak	P	169	30-31 VI 1498	RP	O. 85, sygn. 3, k. 86-88v
97.	Irzyk Hubaty	P	177	4 VII 1498	RP	O. 85, sygn. 3, k. 88v-91
98.	Jan Mądry	P	24	14 VII 1498	RP	O. 85, sygn. 3, k. 91v
99.	Jakub Rożnowski (dow. fakt. Hanusz Szolc)	P	237	1 VIII 1498	RP	O. 85, sygn. 3, k. 92-97
1499						
100.	Maciej Polak	P	172	13 II 1499	RP	O. 85, sygn. 4, k. 131-132
101.	Jerzy Kopyczyński	J	102	1499	RP	O. 85, sygn. 3, k. 122-122v
102.	Kacper Czykiel	J/P	—	1499	LIT	T. Grabarczyk, <i>Jazda zaciężna</i> ..., s. 238
103.	Jan Morawczyk	J	20-30	28 VI 1499	WŻ	LAPM, s. 28, nr 24
104.	Jan Mądry	P	14-24	VI-VII 1499	WŻ	LAPM, s. 28-29, nr 25
105.	Jan Kałusz	P	—	27 VII 1499	WŻ	LAPM, s. 37-38, nr 32
106.	Irzyk Chomutowski	P	—	27 VII 1499	WŻ	LAPM, s. 37-38, nr 32
107.	Ambroży Brzeski	P	—	27 VII 1499	WŻ	LAPM, s. 37-38, nr 32
108.	Jan Sokołowski	P	—	27 VII 1499	WŻ	LAPM, s. 37-38, nr 32
109.	Stefek	P	—	27 VII 1499	WŻ	LAPM, s. 37-38, nr 32
110.	Łukasz Luboszwarski	P	—	27 VII 1499	WŻ	LAPM, s. 38, nr 33
111.	Winiowski	J	—	2 VIII 1499	WŻ	LAPM, s. 39, nr 35

L.p.	Rotmistrz lub oddział wojska	Jazda /Piec hota	Skład	Data	Char akter źródł a	Źródło
112.	Jan Rzepiecki	J	—	2 VIII 1499	WŻ	LAPM, s. 39, nr 35
113.	Piechota we Lwowie i Busku	P	—	VIII-IX 1499	WŻ	LAPM, s. 47, 54, nr 44-45, 52
114.	Wacław Racz	J	46	2 IX 1499	WŻ	LAPM, s. 50, nr 47
115.	Jan Struś	J	—	IX 1499	WŻ	LAPM, s. 55-56, nr 53-54
116.	Kolencz	J/P	—	28 IX 1499	WŻ	LAPM, s. 59, nr 57
117.	Piotr Oleski	J	ok. 200	3 IX 1499	WŻ	LAPM, s. 50-51, nr 48
118.	600 jazdy Piotra Myszkowskiego	J	600	1 X 1499	WŻ	LAPM, s. 64, nr 62
1500						
119.	Albrecht Kania	P	167 f	4 VII 1500	RP	O. 85, sygn. 4, k. 125v-128
120.	Jan Kałusz	P	178 f	4 VII 1500	RP	O. 85, sygn. 4, k. 119v-122
121.	Łukasz Luboszwarski	P	168f	4 VII 1500	RP	O. 85, sygn. 4, k. 122v-125
122.	Albrecht Kania	P	200e	27 X 1500	LP	LAPM, s. 73, nr 72
123.	Jan Kałusz	P	200e	27 X 1500	RP	LAPM, s. 74, nr 73
1501						
124.	Jakub Morawiec	J	200	22 III 1501	LP	MK, sygn. 19, k. 20; MRPS, t. 2, nr 1459
125.	Henryk Michowski	J	200	22 III 1501	LP	MK, sygn. 19, k. 20; MRPS, t. 2, nr 1460
126.	Jan Buczaeki	J	200	27 III 1501	LP	MK, sygn. 19, k. 20v; MRPS, t. 2, nr 1465
127.	Piotr Oleski	J	250	5 IV 1501	LP	MK, sygn. 19, k. 26; MRPS, t. 2, nr 1484
128.	Jan Krzeczowski	J	100	5 IV 1501	LP	MK, sygn. 19, k. 26; MRPS, t. 2, nr 1485
129.	Jan Struś	J	200	5 IV 1501	LP	MK, sygn. 19, k. 26; MRPS, t. 2, nr 1486
130.	Stanisław Chodecki, hetman polny (do sierpnia 1501 r.)	J	300	19 IV 1501	LP	MK, sygn. 19, k. 35; MRPS, t. 2, nr 1501
131.	Piotr Chodecki	J	150	19 IV 1501	LP	MK, sygn. 19, k. 35; MRPS, t. 2, nr 1502
132.	Jan Hynek	J	200	19 IV 1501	LP	MK, sygn. 19, k. 35; MRPS, t. 2, nr 1503
133.	Jan Kamieniecki	J	150	20 IV 1501	LP	MK, sygn. 19, k. 38; MRPS, t. 2, nr 1512
134.	Jan Sokołowski	P	100	20 IV 1501	LP	MK, sygn. 19, k. 38; MRPS, t. 2, nr 1513
135.	Ambroży Brzeski	P	100	20 IV 1501	LP	MK, sygn. 19, k. 38; MRPS, t. 2, nr 1513
136.	Jakub Węgorzewski	J	200	21 IV 1501	LP	MK, sygn. 19, k. 40v; MRPS, t. 2, nr 1520
137.	Mikołaj Kreza	J	160	1 V 1501 r.	RP	O. 85, sygn. 5, k. 115-121v
138.	Henryk Michowski (Mykowski)	J	198	7 V 1501 r.	RP	O. 85, sygn. 5, k. 57-64v
139.	Giebułtowski (<i>Kyeboltawski</i>)	J	108	7 V 1501 r.	RP	O. 85, sygn. 5, k. 64v-70
140.	Jan Buczaeki	J	200	8 V 1501 r.	RP	O. 85, sygn. 5, k. 2-12
141.	Waśka Barynowski	J	50	10 V 1501 r.	RP	O. 85, sygn. 5, k. 123-124v
142.	Jan Struś	J	202	12 V 1501 r.	RP	O. 85, sygn. 5, k. 34-42v

L.p.	Rotmistrz lub oddział wojska	Jazda /Piec hota	Sklad	Data	Char akter źródł a	Źródło
143.	Jan Kamieniecki	J	149	14 V 1501 r.	RP	O. 85, sygn. 5, k. 126-131
144.	Jan Hynek	J	201	15 V 1501 r.	RP	O. 85, sygn. 5, k. 46-54v
145.	Jakub Węgorzewski	J	202	15 V 1501 r.	RP	O. 85, sygn. 5, k. 76-85
146.	Jakub Morawiec	J	200	17 V 1501 r.	RP	O. 85, sygn. 5, k. 88-96v
147.	Piotr Oleski	J	246	22 V 1501 r.	RP	O. 85, sygn. 5, k. 103-112
148.	Piotr Chodecki	J	150	3 VI 1501 r.	RP	O. 85, sygn. 5, k. 20-25v
149.	Jan Krzeczowski	J	100	3 VI 1501 r.	RP	O. 85, sygn. 5, k. 29-33
150.	Henryk Michowski	J	200 arm. 100 sext.	2 VIII 1501	LP	MK, sygn. 17, k. 225v; MRPS, t. 3, nr 3-4
151.	Jan Buczacki	J	200 arm.	2 VIII 1501	LP	MK, sygn. 17, k. 225v; MRPS, t. 3, nr 3-4; LAPM, s. 76-77, nr 75
152.	Jakub Morawiec	J	200 arm.	2 VIII 1501	LP	MK, sygn. 17, k. 225v; MRPS, t. 3, nr 3-4; LAPM, s. 76-77, nr 75
153.	Jakub Węgorzewski	J	200 arm.	2 VIII 1501	LP	MK, sygn. 17, k. 225v; MRPS, t. 3, nr 3-4; LAPM, s. 76-77, nr 75
154.	Jan Hynek	J	200 arm.	2 VIII 1501	LP	MK, sygn. 17, k. 225v; MRPS, t. 3, nr 3-4; LAPM, s. 76-77, nr 75
155.	Stanisław Chodecki	J	300 sext.	2 VIII 1501	LP	MK, sygn. 17, k. 225v; MRPS, t. 3, nr 3-4
156.	Piotr Chodecki	J	150 sext.	2 VIII 1501	LP	MK, sygn. 17, k. 225v; MRPS, t. 3, nr 3-4
157.	Piotr Oleski	J	250 sext.	2 VIII 1501	LP	MK, sygn. 17, k. 225v; MRPS, t. 3, nr 3-4
158.	Jan (?) Struś	J	200 sext.	2 VIII 1501	LP	MK, sygn. 17, k. 225v; MRPS, t. 3, nr 3-4
159.	Mikołaj Kreza, hetman polny	J	120 sext. 30 arm.	2 VIII 1501	LP	MK, sygn. 17, k. 225v; MRPS, t. 3, nr 3-4
160.	Jan Kamieniecki	J	150 sext.	2 VIII 1501	LP	MK, sygn. 17, k. 225v; MRPS, t. 3, nr 3-4
161.	Jan Krzeczowski	J	100 sext.	2 VIII 1501	LP	MK, sygn. 17, k. 225v; MRPS, t. 3, nr 3-4
162.	Wąska Barynowski	J	150 sext.	2 VIII 1501	LP	MK, sygn. 17, k. 225v; MRPS, t. 3, nr 3-4
163.	<i>Georgium alias Gyrzyk capit.</i> (Andrzych Mnichowski)	J	450	2 VIII 1501	LP	MK, sygn. 17, k. 225v; MRPS, t. 3, nr 3-4
164.	Jan Sokołowski, załoga kamieniecka	P	200	2 VIII 1501	LP	MK, sygn. 17, k. 225v; MRPS, t. 3, nr 3-4
165.	Andrzej (Andrzych) Mnichowski	J	400 arm. 100 sext.	13 XII 1501	LP	MK, sygn. 17, k. 245; MRPS, t. 3, nr 40; LAPM, s. 76-77, nr 75
166.	Stanisław Struś	J	100 sext.	13 XII 1501	LP	MK, sygn. 17, k. 245; MRPS, t. 3, nr 41
167.	Piotr Oleski	J	250 sext.	23 XII 1501	LP	MK, sygn. 17, k. 244; MRPS, t. 3, nr 45
1502						
168.	Jan Sokołowski, załoga kamieniecka	P	200, 4 k.	24 I 1502	LP	MK, sygn. 17, k. 279; MRPS, t. 3, nr 148

L.p.	Rotmistrz lub oddział wojska	Jazda /Piec hota	Sklad	Data	Char akter źródł a	Źródło
169.	Piotr Chodecki	J	150 sext.	28 I 1502	LP	MK, sygn. 17, k. 288; MRPS, t. 3, nr 170
170.	Jan Kamieniecki	J	150 sext.	28 I 1502	LP	MK, sygn. 17, k. 288v; MRPS, t. 3, nr 171
171.	Jan Krzeczowski	J	100 sext.	28 I 1502	LP	MK, sygn. 17, k. 288v; MRPS, t. 3, nr 172
172.	Mikołaj Kreza	J	130 sext. 30 arm.	3 II 1502	LP	MK, sygn. 17, k. 295 [brak karty]; MRPS, t. 3, nr 200
173.	Jan Kamieniecki	J	150 sext.	17 III 1502	WŻ	MK, sygn. 17, k. 326v; MRPS, t. 3, nr 322
174.	Jan Struś	J	200 sext.	13 VI 1502	UM	MK, sygn. 20, k. 16; MRPS, t. 3, nr 544
175.	Mikołaj Kreza	J	130 sext.	13 VI 1502	UM	MK, sygn. 20, k. 16; MRPS, t. 3, nr 544
176.	Piotr Oleski	J	250 sext.	13 VI 1502	UM	MK, sygn. 20, k. 16; MRPS, t. 3, nr 544
177.	Piotr Chodecki	J	150 sext.	13 VI 1502	UM	MK, sygn. 20, k. 16; MRPS, t. 3, nr 544
178.	Jan Kamieniecki	J	150 sext.	13 VI 1502	UM	MK, sygn. 20, k. 16; MRPS, t. 3, nr 544
179.	Stanisław Chodecki, hetman polny	J	300 sext.	13 VI 1502	UM	MK, sygn. 20, k. 16; MRPS, t. 3, nr 544
180.	Jan Sokołowski, załoga kamieniecka	P	200, 4 k.	21 XI 1502	LP	MK, sygn. 20, k. 113; MRPS, t. 3, nr 978
181.	Henryk Michowski	J	400 arm. 100 sext.	7 XII 1502	LP	MK, sygn. 19, k. 99; MRPS, t. 3, nr 664
182.	Stanisław Chodecki, hetman polny	J	100 sext.	7 XII 1502	LP	MK, sygn. 19, k. 99; MRPS, t. 3, nr 665
183.	Piotr Chodecki	J	150 sext.	7 XII 1502	LP	MK, sygn. 19, k. 99; MRPS, t. 3, nr 665
184.	Jan Struś	J	200 sext.	7 XII 1502	LP	MK, sygn. 19, k. 99; MRPS, t. 3, nr 665
185.	Piotr Chwał	J	112 sext.	7 XII 1502	LP	MK, sygn. 19, k. 99; MRPS, t. 3, nr 665
186.	Jan Kamieniecki	J	150 sext.	7 XII 1502	LP	MK, sygn. 19, k. 99; MRPS, t. 3, nr 665
187.	Piotr Oleski	J	250 sext.	7 XII 1502	LP	MK, sygn. 19, k. 99; MRPS, t. 3, nr 665
188.	Jan Krzeczowski	J	100 sext.	7 XII 1502	LP	MK, sygn. 19, k. 99; MRPS, t. 3, nr 665
1503						
189.	Jerzy Krupski	J	100	11 I 1503	LP	MK, sygn. 20, k. 43v; MRPS, t. 3, nr 688
190.	Henryk Michowski	J	400 arm. 100 sext.	13 IV 1503	WYP	MK, sygn. 19, k. 107; brak?
191.	Jan Struś	J	200 sext.	22 V 1503	LP	MK, sygn. 19, k. 107; MRPS, t. 3, nr 772
192.	Piotr Kola	J	150 sext.	22 V 1503	LP	MK, sygn. 19, k. 107; MRPS, t. 3, nr 773
193.	Piotr Chwał	J	150 sext.	22 V 1503	LP	MK, sygn. 19, k. 107; MRPS, t. 3, nr 774
194.	Hieronim Jemielnicki	J	100 sext.	22 V 1503	LP	MK, sygn. 19, k. 107; MRPS, t. 3, nr 775
195.	Mikołaj Kreza	J	100 sext.	6 VII 1503	LP	MK, sygn. 19, k. 109v; MRPS, t. 3, nr 828
196.	Mikołaj Żółkiewski	J	200 sext.	14 VII 1503	LP	MK, sygn. 19, k. 110; MRPS, t. 3, nr 834

L.p.	Rotmistrz lub oddział wojska	Jazda /Piec hota	Sklad	Data	Char akter źródł a	Źródło
197.	Jan Struś	J	200 sext.	1 VIII 1503	LP	MK, sygn. 19, k. 110; MRPS, t. 3, nr 844
198.	Jan (?) Kamieniecki	J	203 sext.	1 VIII 1503	LP	MK, sygn. 19, k. 110; MRPS, t. 3, nr 845
199.	Piotr Oleski	J	300 sext.	1 VIII 1503	LP	MK, sygn. 19, k. 110; MRPS, t. 3, nr 846
200.	Piotr Chodecki	J	170 sext.	1 VIII 1503	LP	MK, sygn. 19, k. 110; MRPS, t. 3, nr 847
201.	Piotr (Jerzy?) Krupski	J	162 sext.	1 VIII 1503	LP	MK, sygn. 19, k. 110; MRPS, t. 3, nr 848
202.	Piotr Chwał	J	200 sext.	1 VIII 1503	LP	MK, sygn. 19, k. 110; MRPS, t. 3, nr 849
203.	Piotr Kola	J	180 sext.	1 VIII 1503	LP	MK, sygn. 19, k. 110; MRPS, t. 3, nr 850
204.	Jan Struś	J	200 sext.	20 IX 1503	LP	MK, sygn. 19, k. 112v; MRPS, t. 3, nr 929
205.	Piotr Kola	J	180	20 IX 1503	LP	MK, sygn. 19, k. 112v; MRPS, t. 3, nr 930
206.	Piotr Chodecki	J	170	20 IX 1503	LP	MK, sygn. 19, k. 112v; MRPS, t. 3, nr 930
207.	Mikołaj Żółkiewski	J	200	20 IX 1503	LP	MK, sygn. 19, k. 112v; MRPS, t. 3, nr 930
208.	Piotr Chwał	J	200	20 IX 1503	LP	MK, sygn. 19, k. 112v; MRPS, t. 3, nr 930
209.	Jerzy Krupski	J	162	20 IX 1503	LP	MK, sygn. 19, k. 112v; MRPS, t. 3, nr 930
210.	Piotr Oleski	J	294	20 IX 1503	LP	MK, sygn. 19, k. 112v; MRPS, t. 3, nr 930
211.	Jan Krzeczowski	J	135	20 IX 1503	LP	MK, sygn. 19, k. 112v; MRPS, t. 3, nr 930
212.	Mikołaj Kreza	J	100	20 IX 1503	LP	MK, sygn. 19, k. 112v; MRPS, t. 3, nr 930
213.	Jan Kamieniecki	J	200	20 IX 1503	LP	MK, sygn. 19, k. 112v; MRPS, t. 3, nr 930
1504						
214.	Jan Kamieniecki	J	203 sext.	14 I 1504	LP	MK, sygn. 20, k. 149v; MRPS, t. 3, nr 1132
215.	Piotr Chodecki	J	170	14 I 1504	LP	MK, sygn. 20, k. 149v; MRPS, t. 3, nr 1133
216.	Piotr Oleski	J	295	14 I 1504	LP	MK, sygn. 20, k. 149v; MRPS, t. 3, nr 1133
217.	Mikołaj Kreza	J	100	14 I 1504	LP	MK, sygn. 20, k. 149v; MRPS, t. 3, nr 1133
218.	Jan Struś	J	200	14 I 1504	LP	MK, sygn. 20, k. 149v; MRPS, t. 3, nr 1133
219.	Piotr Chwał	J	200	14 I 1504	LP	MK, sygn. 20, k. 149v; MRPS, t. 3, nr 1133
220.	Mikołaj Żółkiewski	J	200 (?)	14 I 1504	LP	MK, sygn. 20, k. 149v; MRPS, t. 3, nr 1133
221.	Mikołaj (Jan?) Krzeczowski	J	200 (?)	14 I 1504	LP	MK, sygn. 20, k. 149v; MRPS, t. 3, nr 1133
222.	Piotr Oleski	J	—	2 VIII 1504	UM	MK, sygn. 19, k. 161v; MRPS, t. 3, nr 1582
223.	Jan Kamieniecki	J	—	2 VIII 1504	UM	MK, sygn. 19, k. 161v; MRPS, t. 3, nr 1583
224.	Jan Struś	J	—	2 VIII 1504	UM	MK, sygn. 19, k. 161v; MRPS, t. 3, nr 1583

L.p.	Rotmistrz lub oddział wojska	Jazda /Piec hota	Sklad	Data	Char akter źródł a	Źródło
225.	Piotr Chodecki	J	—	2 VIII 1504	UM	MK, sygn. 19, k. 161v; MRPS, t. 3, nr 1583
226.	Mikołaj Kreza	J	—	2 VIII 1504	UM	MK, sygn. 19, k. 161v; MRPS, t. 3, nr 1583
227.	Piotr Oleski	J	250	3 VIII 1504	UM/L P	MK, sygn. 19, k. 161v-162; MRPS, t. 3, nr 1585
228.	Piotr Chodecki	J	—	3 VIII 1504	UM	MK, sygn. 19, k. 161v; MRPS, t. 3, nr 1586
229.	Jan Kamieniecki	J	—	3 VIII 1504	UM	MK, sygn. 19, k. 161v; MRPS, t. 3, nr 1587
230.	Piotr Chodecki	J	150	3 VIII 1504	UM/L P	MK, sygn. 19, k. 162; MRPS, t. 3, nr 1588
231.	Jan Kamieniecki	J	150	3 VIII 1504	UM/L P	MK, sygn. 19, k. 162; MRPS, t. 3, nr 1588
232.	Piotr Oleski	J	—	3 VIII 1504	UM	MK, sygn. 19, k. 162v; MRPS, t. 3, nr 1590
233.	Jan Kamieniecki	J	—	3 VIII 1504	UM	MK, sygn. 19, k. 162v; MRPS, t. 3, nr 1591
234.	Piotr Chodecki	J	—	3 VIII 1504	UM	MK, sygn. 19, k. 162v; MRPS, t. 3, nr 1592
235.	Piotr Chwał	J	—	3 VIII 1504	UM	MK, sygn. 19, k. 162v; MRPS, t. 3, nr 1593
236.	Mikołaj Kreza	J	—	3 VIII 1504	UM	MK, sygn. 19, k. 162v; MRPS, t. 3, nr 1594
237.	Mikołaj Żółkiewski	J	—	3 VIII 1504	UM	MK, sygn. 19, k. 162v; MRPS, t. 3, nr 1595
238.	Piotr Kola	J	—	3 VIII 1504	UM	MK, sygn. 19, k. 163; MRPS, t. 3, nr 1596
239.	Jan Struś	J	—	3 VIII 1504	UM	MK, sygn. 19, k. 163; MRPS, t. 3, nr 1597
240.	Piotr Oleski	J	200 sext.	13 VIII 1504	LP	MK, sygn. 19, k. 163; MRPS, t. 3, nr 1608
241.	Mikołaj Żółkiewski	J	200 sext.	13 VIII 1504	LP	MK, sygn. 19, k. 163; MRPS, t. 3, nr 1609
242.	Piotr Chodecki	J	180 sext.	13 VIII 1504	LP	MK, sygn. 19, k. 163; MRPS, t. 3, nr 1609
243.	Jan Kamieniecki	J	200	13 VIII 1504	LP	MK, sygn. 19, k. 163; MRPS, t. 3, nr 1609
244.	Piotr Chwał	J	200	13 VIII 1504	LP	MK, sygn. 19, k. 163; MRPS, t. 3, nr 1609
245.	Jerzy Indrzychowski	J	121	18 VIII 1504	LP/U M	MK, sygn. 19, k. 163; MRPS, t. 3, nr 1615, 1616
246.	Jan Kałusz	P	200 p. 6 k.	30 XI 1504	LP	MK, sygn. 21, k. 91; MRPS, t. 3, nr 1887
247.	Szymon Kulawy	P	200 p. 6 k.	30 XI 1504	LP	MK, sygn. 21, k. 91; MRPS, t. 3, nr 1888
248.	Łukasz ze Staregomiasta	P	100 p. 3 k.	16 XII 1504	LP	MK, sygn. 21, k. 91; MRPS, t. 3, nr 1911
249.	Piotr Oleski	J	200 sext.	XII 1504	WŻ	AA, nr 275
1505						
250.	Jarosz, załoga kamieniecka	P	200 p. 4 k.	30 XI 1505	LP	MK, sygn. 22, k. 17; MRPS, t. 3, nr 2468
1506						
251.	Wacław Racz (Husarz, Hracz)	J	80	26 II 1506	LP	MK, sygn. 22, k. 87v; MRPS, t. 3, nr 2700

L.p.	Rotmistrz lub oddział wojska	Jazda /Piec hota	Sklad	Data	Char akter źródł a	Źródło
252.	Leonardo	J	70	26 II 1506	LP	MK, sygn. 22, k. 87v
253.	Jan Kałusz	P	200 p. 6 k.	26 II 1506	LP	MK, sygn. 22, k. 87v; MRPS, t. 3, nr 2700
254.	Szymon Kulawy	P	200 p. 6 k.	26 II 1506	LP	MK, sygn. 22, k. 87v; MRPS, t. 3, nr 2700
255.	Piotr Kola	J	180 sext.	17 III 1506	LP	MK, sygn. 22, k. 85v; MRPS, t. 3, nr 2870
256.	Piotr Chwał	J	180 sext.	17 III 1506	LP	MK, sygn. 22, k. 85v; MRPS, t. 3, nr 2871
257.	Jan Rzepiecki	J	180 sext.	17 III 1506	LP	MK, sygn. 22, k. 85v; MRPS, t. 3, nr 2871
258.	Feliks Brzeski	J	180 sext.	17 III 1506	LP	MK, sygn. 22, k. 85v; MRPS, t. 3, nr 2871
259.	Bartek Husarz	J	100 sext.	17 III 1506	LP	MK, sygn. 22, k. 85v; MRPS, t. 3, nr 2871
260.	Wacław Husarz (Hracz)	J	100 sext.	17 III 1506	LP	MK, sygn. 22, k. 85v; MRPS, t. 3, nr 2871
261.	Szymon Kulawy	P	200 p. 6 k. sext.	17 III 1506	LP	MK, sygn. 22, k. 85v; MRPS, t. 3, nr 2871
262.	Przedbor Rudzki	J	200 sext.	17 III 1506	LP	MK, sygn. 22, k. 85v; MRPS, t. 3, nr 2871
263.	Jakub Struś	J	180 sext.	17 III 1506	LP	MK, sygn. 22, k. 85v; MRPS, t. 3, nr 2871
264.	Fryderyk Herburt (<i>de Felsztyn</i>)	J	130 sext.	17 III 1506	LP	MK, sygn. 22, k. 85v; MRPS, t. 3, nr 2871
265.	Iwonia Barynowski	J	60 sext.	17 III 1506	LP	MK, sygn. 22, k. 85v; MRPS, t. 3, nr 2871
266.	Piotr Kola	J	180	24 VII-31 VIII 1506	WYP	O. 86, sygn. 6a, k. 7
267.	Piotr Chwał	J	180	24 VII-31 VIII 1506	WYP	O. 86, sygn. 6a, k. 7a
268.	Mikołaj Zółkiewski (stara służba)	J	—	12 X 1506	WYP	O. 86, sygn. 6a, k. 7a
269.	Jan Rzepiecki	J	188	31 VIII-1 IX 1506	WYP	O. 86, sygn. 6a, k. 8
270.	Feliks Brzeski	J	200	24 VII-7 IX 1506	WYP	O. 86, sygn. 6a, k. 8v
271.	Przedbor Rudzki	J	200	27 IV-28 IX 1506	WYP	O. 86, sygn. 6a, k. 9
272.	Jakub Struś	J	180	27 VII 1506	WYP	O. 86, sygn. 6a, k. 9v
273.	Jakub Struś	J	150	24 VIII 1506	WYP	O. 86, sygn. 6a, k. 9v
274.	Jerzy i Feliks Strusiowie	J	50	24 VIII 1506	WYP	O. 86, sygn. 6a, k. 9v
275.	Wacław Husarz (Hracz)	J	70	27 VII-17 IX 1506	WYP	O. 86, sygn. 6a, k. 10
276.	Wacław Husarz (Hracz)	J	80	28 IX-9 X 1506	WYP	O. 86, sygn. 6a, k. 11
277.	Leonardo Racz	J	65	27 VII-14 IX 1506	WYP	O. 86, sygn. 6a, k. 11v
278.	Leonardo Racz	J	70	16 VII-4 XII 1506	WYP	O. 86, sygn. 6a, k. 12
279.	Fryderyk Herburt	J	100	5 VI 1506	WYP	O. 86, sygn. 6a, k. 12v

L.p.	Rotmistrz lub oddział wojska	Jazda /Piec hota	Sklad	Data	Char akter źródł a	Źródło
280.	Szymon Kulawy	P	200 p, 6 k	14 IX-27 XI 1506	WYP	O. 86, sygn. 6a, k. 14-14v
281.	Jan Kałusz	P	200 p, 6 k	1 VI-27 XI 1506	WYP	O. 86, sygn. 6a, k. 15-16
282.	Jan Kamieniecki, starosta buski [poczt]	J	25	12 V-24 IX 1506	WYP	O. 86, sygn. 6a, k. 16v-17
283.	Stanisław Lanckoroński [poczt]	J	20	12 V 1506	WYP	O. 86, sygn. 6a, k. 17v
284.	Stanisław Lanckoroński [poczt]	J	36	22 IX 1506	WYP	O. 86, sygn. 6a, k. 18
285.	Stanisław Chodecki, hetman polny [poczt]	J	30	23 IX 1506	WYP	O. 86, sygn. 6a, k. 18v
286.	Mikołaj Kreza [poczt]	J	16	23 IX 1506	WYP	O. 86, sygn. 6a, k. 19
287.	Jan Struś [poczt]	J	12	23 IX 1506	WYP	O. 86, sygn. 6a, k. 19
288.	Mikołaj Węglijeński [poczt]	J	16	26 VI-22 IX 1506	WYP	O. 86, sygn. 6a, k. 19v
289.	Mikołaj Jemielnicki [poczt]	J	16	26 VI-22 IX 1506	WYP	O. 86, sygn. 6a, k. 20
290.	Waśka Wałach [poczt]	J	16	30 VI-25 VIII 1506	WYP	O. 86, sygn. 6a, k. 20v
291.	Książ wiśniowiecki [poczt]	J	50	23 IX 1506	WYP	O. 86, sygn. 6a, k. 21
292.	Michał Racz [poczt]	J	50	6 V 1506	WYP	O. 86, sygn. 6a, k. 25
293.	Piechota lwowska	P	30 p	XII 1504	WYP	O. 86, sygn. 6a, k. 25
1507						
294.	Jan Kałusz	P	200 p, 6 k	26 III 1507	LP	MK, sygn. 22, k. 115; MRPS, t. 4, nr 8398
295.	Szymon Kulawy	P	200 p, 6 k	26 III 1507	LP	MK, sygn. 22, k. 115; MRPS, t. 4, nr 8399
296.	Szymon Kulawy	P	200 p, 6 k	19 V 1507	LP	MK, sygn. 22, k. 175; MRPS, t. 4, nr 8565
297.	Jan Kałusz	P	200 p, 6 k	19 V 1507	LP	MK, sygn. 22, k. 175; MRPS, t. 4, nr 8566
298.	Jarosz [Kamieniec]	P	200 p, 4 k.	14 VIII 1507	LP	MK, sygn. 22, k. 131
299.	Albrecht Kania	P	—	23 IV 1507	LP	MK, sygn. 22, k. 124; MRPS, t. 4/2, nr 8419
300.	Piotr Chwał	J	—	III 1507	WYP	O.85, sygn. 6, k. 2-2v
301.	<i>Waglienski</i>	J	—	III 1507	WYP	O.85, sygn. 6, k. 5-5v
302.	Jakub Struś	J	120 sext.	III 1507	WYP	O.85, sygn. 6, k. 8-11v
303.	Waśka	J	—	III 1507	WYP	O.85, sygn. 6, k. 11-11v
304.	<i>Olbnerth</i>	J	—	III 1507	WYP	O.85, sygn. 6, k. 14-14v
305.	Jerzego Strusia (poległego)	J	—	III 1507	WYP	O.85, sygn. 6, k. 17-17v
306.	<i>Chomaczki</i>	J	—	III 1507	WYP	O.85, sygn. 6, k. 19
307.	Lubicz	J	—	III 1507	WYP	O.85, sygn. 6, k. 21

L.p.	Rotmistrz lub oddział wojska	Jazda /Piec hota	Sklad	Data	Char akter źródł a	Źródło
308.	Iwonia	J	—	III 1507	WYP	O.85, sygn. 6, k. 23
309.	Jan Rzepiecki	J	—	III 1507	WYP	O.85, sygn. 6, k. 25-25v
310.	Piotr Kola	J	—	III 1507	WYP	O.85, sygn. 6, k. 28
311.	Irzyk (Chomutowski?)	J	—	III 1507	WYP	O.85, sygn. 6, k. 30-30v
312.	Jan Struś	J	—	III 1507	WYP	O.85, sygn. 6, k. 32-32v
313.	Jakub Struś	J	120 sext.	10 IV 1507	LP	MK, sygn. 22, k. 125; MRPS, t. 4, nr 8421
314.	<i>Labanta stipendariis</i>	J	—	III-IV 1507	WYP	O.85, sygn. 6, k. 34
315.	Stanisław Chodecki, marszałek RP	J	—	III-IV 1507	WYP	O.85, sygn. 6, k. 35-35v
316.	Piotr Chodecki	J	—	III-VI 1507	WYP	O.85, sygn. 6, k. 37
317.	Piotr Oleski [Międzybóž]	J	200 sext.	III-IV 1507	WYP	O.85, sygn. 6, k. 39-40
318.	Kopycziński	J	—	III 1507	WYP	O.85, sygn. 6, k. 41
319.	Andrzych		—	29 III 1507	WYP	MK, sygn. 22, k. 117; MRPS, t. 4/2, nr 8404
1508						
320.	Stanisław Dołuski	J	200 sext.	20 II 1508	LP	MK, sygn. 22, k. 212; MRPS, t. 4, nr 8682
321.	Jakub Morawiec	J	200	20 II 1508	LP	MK, sygn. 22, k. 212; MRPS, t. 4, nr 8683
322.	Janusz Świerczowski	J	300	20 II 1508	LP	MK, sygn. 22, k. 212
323.	Marcin Spiczyński	J	20	20 II 1508	LP	MK, sygn. 22, k. 212; MRPS, t. 4, nr 8683
324.	Holbreth hungaro (Olbert)	J	20	20 II 1508	LP	MK, sygn. 22, k. 212; MRPS, t. 4, nr 8683
325.	Waśka Barynowski	J	—	IV-V 1508	WYP	O.85, sygn. 6, k. 11-11v
326.	Rzepiecki	J	—	V 1508	WYP	O.85, sygn. 6, k. 25-25v
327.	Jerzego Strusia (poległego)	J	—	V 1508	WYP	O.85, sygn. 6, k. 17-17v
328.	Irzyk (Chomutowski?)	J	—	V 1508	WYP	O.85, sygn. 6, k. 30-30v
329.	Jan Struś	J	—	V 1508	WYP	O.85, sygn. 6, k. 32-32v
330.	Stanisław Chodecki, marszałek RP	J	—	V 1508	WYP	O.85, sygn. 6, k. 35-35v
331.	Piotr Oleski	J	200 sext. (?)	V 1508	WYP	O.85, sygn. 6, k. 39-40
332.	Jan Kamieniecki, hetman polny [poczt]	J	15 dec.	ok. 19 V 1508	WYP	O. 85, sygn. 7, k. 2
333.	Jakub Struś, straż przednia	J	50 sext.	ok. 19 V 1508	WYP	O. 85, sygn. 7, k. 2
334.	Wacław Baworowski, pisarz polny [poczt], pisarz polny [poczt]	J	5 sext.	ok. 19 V 1508	WYP	O. 85, sygn. 7, k. 2v
1509						

L.p.	Rotmistrz lub oddział wojska	Jazda /Piec hota	Sklad	Data	Char akter źródł a	Źródło
335.	Jan Kamieniecki, hetman polny [poczt]	J	15 dec.	—		O. 85, sygn. 7, k. 45.
336.	Węgliński	J	—	4 VI 1509	WYP	RK, sygn. 36, k. 32v.
337.	Chwał	J	—	4 VI 1509	WYP	RK, sygn. 36, k. 32v.
338.	Girzyk	J	—	4 VI 1509	WYP	RK, sygn. 36, k. 32v.
339.	Jakub Morawiec	J	200	19 VII 1509	LP	MK, sygn. 24, k. 143v; MRPS, t. 4/2, nr 9081
340.	Stanisław Dołuski	J	200	19 VII 1509	LP	MK, sygn. 24, k. 143v; MRPS, t. 4/2, nr 9082
341.	Turek (Łącki?)	J	200	19 VII 1509	LP	MK, sygn. 24, k. 143v; MRPS, t. 4/2, nr 9082
342.	Węgorzewski	J	300	19 VII 1509	LP	MK, sygn. 24, k. 143v; MRPS, t. 4/2, nr 9082
343.	<i>Luca Hungaro</i> (Luboszwarski?)	J	100 rac	19 VII 1509	LP/W YP	MK, sygn. 24, k. 143v; RK, sygn. 36, k. 37v; MRPS, t. 4/2, nr 9082
344.	Jan Kałusz	P	600 p., 5 k	19 VII 1509	LP	MK, sygn. 24, k. 143v; MRPS, t. 4/2, nr 9083
345.	Szymek Kulawy	P	600 p., 5 k	19 VII 1509	LP	MK, sygn. 24, k. 143v; MRPS, t. 4/2, nr 9083
346.	Spergalt	P	300 p., 4 k	19 VII 1509	LP	MK, sygn. 24, k. 143v; MRPS, t. 4/2, nr 9083
347.	Piotr Szalony	P	200 p, 3 k	19 VII 1509	LP/LS	MK, sygn. 24, k. 143v; RK, sygn. 43, k. 31-34; MRPS, t. 4/2, nr 9083
348.	Mikołaj Hynek	P	200 p, 3 k	19 VII 1509	LP	MK, sygn. 24, k. 143v; MRPS, t. 4/2, nr 9083
349.	Kosmierzowski (Kazimierzowski)	P	200 p, 3 k	19 VII 1509	LP	MK, sygn. 24, k. 143v; MRPS, t. 4/2, nr 9083
350.	Piotr Sołtys	P	100 p, 2 k	19 VII 1509	LP	MK, sygn. 24, k. 143v; MRPS, t. 4/2, nr 9083
351.	Marcin Hynek	P	100 p, 2 k	19 VII 1509	LP	MK, sygn. 24, k. 143v; MRPS, t. 4/2, nr 9083
352.	Jan Szczerbaty	P	200 p, 3 k	19 VII 1509	LP	MK, sygn. 24, k. 143v; MRPS, t. 4/2, nr 9083
353.	Pluska (Flaska)- Flażka	P	200 p, 3 k	19 VII 1509	LP	MK, sygn. 24, k. 143v; RK, sygn. 43, k. 34.; MRPS, t. 4/2, nr 9083
354.	Suchodolski	P	200 p, 4 k	19 VII 1509	LP	MK, sygn. 24, k. 143v; MRPS, t. 4/2, nr 9083
355.	Jakub Trzebieński	P	150 p, 2 k	19 VII 1509	LP	MK, sygn. 24, k. 143v; MRPS, t. 4/2, nr 9083
356.	Mikłasz	J	100/179	5 VIII 1509	LP	MK, sygn. 23, k. 658; MRPS, t. 4/1, nr 9083
357.	<i>Teski</i> (Iwan Seński) [z Litwy]	J	130	VIII 1509	LIT	H. Lulewicz, <i>Litewskie chorągwie</i> ..., s. 29, 35
358.	Hleb Proński [z Litwy]	J	109-119	VIII 1509	LIT	H. Lulewicz, <i>Litewskie chorągwie</i> ..., s. 30, 36.
359.	Prokicz (lib Goławiński)	J	100 rac	VIII 1509	WYP	RK, sygn. 36, k. 37v
360.	Jarosz, załoga kamieniecka. Sokołowski, 4 konie załogi kamienieckiej	P	4 k, 200 p	15 IV 1509	WYP	RK, sygn. 36, k. 33.

L.p.	Rotmistrz lub oddział wojska	Jazda /Piec hota	Sklad	Data	Char akter źródł a	Źródło
361.	Bohumil Czynrin	J	—	VIII 1509	WYP	RK, sygn. 36, k. 38
1510						
362.	Zgrupowanie Jana Tworowskiego	J	700 (470 arm., 130 sext.)	IV 1510	WYP	RK, sygn. 40, k. 35v-36
363.	Jan Tworowski, hetman polny [poczt]	J	15 dec.	28 III 1510	WYP	RK, sygn. 40, k. 36
364.	Wacław Baworowski, pisarz polny [poczt], pisarz polny [poczt]	J	5 dec.	XII 1510	WYP	RK, sygn. 40, k. 40.
365.	Jakub Węgorzewski	J	284	II 1510	WYP	RK, sygn. 40, k. 32
366.	Jakub Morawiec	J	200	II 1510	WYP	RK, sygn. 40, k. 32-34.
367.	Dołuski	J	200	II 1510	WYP	RK, sygn. 40, k. 32-34.
368.	Piotr Łącki (Turek)	J	200	II 1510	WYP	RK, sygn. 40, k. 32-34.
369.	Kazimierzowski	P	4 k, 200	4 III 1510	WYP	RK, sygn. 40, k. 37
370.	Andrzej i Jan Boratyńscy	J	76	15 V 1510	WYP	RK, sygn. 40, k. 37
371.	Jakub Struś, straż przednia	J	50	15 V 1510	WYP	RK, sygn. 40, k. 37
372.	Zgrupowanie Stanisława Lanckorońskiego	J	847 sext.	9 III 1510	WYP	RK, sygn. 40, k. 36v
373.	Stanisław Lanckoroński, strażnik polny	J	100 (20 arm., 80 sext.)	9 III 1510	WYP	RK, sygn. 40, k. 36v
1511						
374.	Jan Tworowski	J	200	19 II 1511	WŻ	AT, t. 1, s. 145, nr 181
375.	Stanisław Lanckoroński, strażnik polny	J	100 (20 arm., 80 sext.)	3 III 1511	WYP	RK, sygn. 43, k. 25
376.	Zgrupowania Tworowskiego i Lanckorońskiego	J	1169	III 1511	WYP/ RP	RK, sygn. 43, k. 25v
377.	Nowy zaciąg we Lwowie	J	1762	IV-V 1511	WYP/ RP	O. 85, sygn. 11, k. 61v-111v, 112-114v, 115-124v, 127-127v
378.	Jan Tworowski, hetman polny [poczt]	J	15	25 IV 1511	WYP/ RP	RK, sygn. 43, k. 26v
379.	Stanisław Lanckoroński, strażnik polny	J	100 (20 arm., 80 sext.)	25 IV 1511	WYP/ RP	RK, sygn. 43, k. 26v
380.	Zgrupowania Tworowskiego i Lanckorońskiego	J	1185	25 IV 1511	WYP/ RP	RK, sygn. 43, k. 26v
381.	Zgrupowanie Jana Tworowskiego (?)	J	735	1 VIII 1511	WYP	RK, sygn. 43, k. 27-27v
382.	Zgrupowanie Stanisława Lanckorońskiego (?)	J	525	1 VIII 1511	WYP	RK, sygn. 43, k. 27-27v
383.	Stanisław Lanckoroński, strażnik polny	J	100 (20 arm., 80 sext.)	1 VIII 1511	WYP	RK, sygn. 43, k. 27-27v
384.	Jazda za nowego zaciągu	J	1674	1 VIII 1511	WYP	RK, sygn. 43, k. 27-27v
385.	Jakub Struś	J	50	24 VIII 1511	WYP	RK, sygn. 42, k. 3-13, 14-24

L.p.	Rotmistrz lub oddział wojska	Jazda /Piec hota	Sklad	Data	Char akter źródł a	Źródło
386.	Zgrupowanie Jana Tworowskiego	J	664	24 VIII 1511	WYP/ RP	RK, sygn. 42, k. 3-13, 14-24
387.	Zgrupowanie Stanisława Lanckorońskiego	J	626	24 VIII 1511	WYP/ RP	RK, sygn. 42, k. 3-13, 14-24
388.	Jazda za nowego zaciągu	J	1662	24 VIII 1511	WYP/ RP	RK, sygn. 42, k. 26-55
389.	Jan Tworowski [poczt]	J	20 arm.	11 XI 1511	WYP	RK, sygn. 43, k. 27v-28
390.	Wacław Baworowski, pisarz polny [poczt]	J	10 (5 arm., 5 sext.)	11 XI 1511	WYP	RK, sygn. 43, k. 27v-28
391.	Zgrupowanie Jana Tworowskiego	J	637	11 XI 1511	WYP	RK, sygn. 43, k. 27v-28
392.	Stanisław Lanckoroński, strażnik polny	J	100	11 XI 1511	WYP	RK, sygn. 43, k. 28
393.	Zgrupowanie Stanisława Lanckorońskiego	J	527	11 XI 1511	WYP	RK, sygn. 43, k. 28
394.	Jazda za nowego zaciągu	J	1686	11 XI 1511	WYP	RK, sygn. 43, k. 28
395.	Zgrupowanie Jana Tworowskiego	J	667	30 XI 1511	WYP/ RP	RK, sygn. 42, k. 58-69v
396.	Zgrupowanie Stanisława Lanckorońskiego	J	625	30 XI 1511	WYP/ RP	RK, sygn. 42, k. 71-81
397.	Jazda za nowego zaciągu	J	1688	30 XI 1511	WYP/ RP	RK, sygn. 42, k.83-113v.
398.	Andrzej Boratyński	J	—	ok. 30 XII 1511	WYP	RK, sygn. 43, k. 28v.
399.	Benard Morawiec (Morawicki)	J	—	ok. 30 XII 1511	WYP	RK, sygn. 43, k. 28v.
400.	Zgrupowania Tworowskiego i Lanckorońskiego	J	600 (30 arm., 570 sext.)	XII 1511	WYP	RK, sygn. 43, k. 28v.
1512						
401.	Zgrupowanie Jana Tworowskiego	J	396	6 I 1512	WYP/ RP	RK, sygn. 42, k. 117-123.
402.	Zgrupowanie Stanisława Lanckorońskiego	J	402	6 I 1512	WYP/ RP	RK, sygn. 42, k. 129-136v.
403.	Jazda za nowego zaciągu	J	1473	6 I 1512	WYP/ RP	RK, sygn. 42, k. 142-168v.
404.	Zgrupowania Tworowskiego i Lanckorońskiego	J	614	zima 1511- 1512	WYP/ RP	O. 85, sygn. 10, k. 3-108.
405.	Jan Tworowski [poczt]	J	20 arm.	zima 1511- 1512	WYP	O. 85, sygn. 10, k. 4
406.	Wacław Baworowski, pisarz polny [poczt]	J	10 arm.	zima 1511- 1512	WYP	O. 85, sygn. 10, k. 5.
407.	Stanisław Lanckoroński, strażnik polny	J	20 arm.	zima 1511- 1512	WYP	O. 85, sygn. 10, k. 3
408.	Jakub Struś, straż przednia	J	20 sext.	zima 1511- 1512	WYP	O. 85, sygn. 10, k. 6
409.	Jakub Struś, straż przednia	J	30 sext.	IV 1512	WYP	O. 85, sygn. 10, k. 6v
410.	Zgrupowania Tworowskiego i Lanckorońskiego (?)	J	401	18 IV 1512	WYP/ RP	O. 85, sygn. 10, k. 3-108
411.	Zgrupowania Tworowskiego i Lanckorońskiego (?)	J	383	15 VIII 1512	WYP/ RP	O. 85, sygn. 10, k. 3-108
412.	Zgrupowania Tworowskiego i Lanckorońskiego (?)	J	349	27 IX 1512	WYP/ RP	O. 85, sygn. 10, k. 3-108

L.p.	Rotmistrz lub oddział wojska	Jazda /Piec hota	Sklad	Data	Char akter źródł a	Źródło
413.	Zgrupowania Tworowskiego i Lanckorońskiego (?)	J	346	1 XI 1512	WYP/ RP	O. 85, sygn. 10, k. 3-108
414.	Jazda nowego zaciągu	J	1310	13-30 IV 1512	WYP/ RP	O. 85, sygn. 10, k. 110v-233
415.	Piotr Szalony	P	300 e	IV-V 1512	LIT	S. Herbst, <i>Najazd ...</i> , s. 262; A. Bołdyrew, <i>Piechota ...</i> , s. 333
416.	Szymon Kulawy	P	300 e	IV-V 1512	LIT	M. Plewczyński, <i>Materiały ...</i> , s. 308, 318
417.	Krczonowski	J	60	IV-V 1512	WŻ	AT, t. 2, nr LXII, s. 72
418.	Jan Pilecki	J	—	IV-V 1512	WŻ	AT, t. 2, nr LXII, s. 73
419.	Bernard Maciejowski	—	—	IV-V 1512	WŻ	AT, t. 2, nr LXII, s. 73
420.	Franciszek Fredro i Jan (?) Herburt	J	150	IV-V 1512	WŻ	AT, t. 2, nr LXII, s. 72
421.	Marcin Kamieniecki	J	—	IV-V 1512	LIT	M. Plewczyński, <i>Materiały ...</i> , s. 308, 318
422.	Jan Grzymułtowski	J	—	IV-V 1512	LIT	M. Plewczyński, <i>Materiały ...</i> , s. 308, 318
423.	Stanisław Hynek	J	—	IV-V 1512	LIT	M. Plewczyński, <i>Materiały ...</i> , s. 308, 318
424.	Stanisław Kostka	J	—	IV-V 1512	LIT	M. Plewczyński, <i>Materiały ...</i> , s. 308, 318
425.	Przecław Lanckoroński	J	—	IV-V 1512	LIT	M. Plewczyński, <i>Materiały ...</i> , s. 308, 318
426.	Stanisław Łuszczowski	J	—	IV-V 1512	LIT	M. Plewczyński, <i>Materiały ...</i> , s. 308, 318
427.	Mikołaj Pilecki	J	—	IV-V 1512	LIT	M. Plewczyński, <i>Materiały ...</i> , s. 308, 318
428.	Stanisław Pilecki	J	—	IV-V 1512	LIT	M. Plewczyński, <i>Materiały ...</i> , s. 308, 318
429.	Jakub Potocki	J	—	IV-V 1512	LIT	M. Plewczyński, <i>Materiały ...</i> , s. 308, 318
430.	Jakub Secygniowski	J	—	IV-V 1512	LIT	M. Plewczyński, <i>Materiały ...</i> , s. 308, 318
431.	Janusz Świerczowski	J	—	IV-V 1512	LIT	M. Plewczyński, <i>Materiały ...</i> , s. 308, 318
432.	Jan Tarnowski	J	—	IV-V 1512	LIT	M. Plewczyński, <i>Materiały ...</i> , s. 308, 318
433.	Stanisław Tarnowski	J	—	IV-V 1512	LIT	M. Plewczyński, <i>Materiały ...</i> , s. 308, 318
434.	Jan Żoratyński	J	—	IV-V 1512	LIT	M. Plewczyński, <i>Materiały ...</i> , s. 308, 318
1513						
435.	Jan Tworowski, hetman polny [poczt]	J	15	3 VI 1513	WYP	O. 85, sygn. 12a, k. 2
436.	Zgrupowanie Jana Tworowskiego	J	300	3 VI 1513	WYP/ RP	O. 85, sygn. 12a, k. 1-47; sygn. 12b, k. 96-100v
437.	Wacław Baworowski, pisarz polny [poczt]	J	8	3 VI 1513	WYP	O. 85, sygn. 12a, k. 2v
1514						
438.	Załoga kamieniecka	P	300 e	1514	LIT	M. Plewczyński, <i>Materiały ...</i> , s. 319
439.	Tworowski i Kacper Maciejowski	J	200	1514	LIT	M. Plewczyński, <i>Materiały ...</i> , s. 319

L.p.	Rotmistrz lub oddział wojska	Jazda /Piec hota	Skład	Data	Char akter źródł a	Źródło
1515						
440.	Zgrupowanie Jana Tworowskiego	J	400-700	III 1515	WŻ	AT, t. 3, nr 475, s. 345; Decjusz, s. 103-104; Wapowski, s. 217
1516						
441.	Zgrupowanie J. Tworowskiego, S. Lanckorońskiego i M. Kamienieckiego	J	300-700	VII 1516	LIT	M. Plewczyński, <i>Wojny</i> ..., t. 1, s. 121.
442.	Mikołaj Firlej, hetman wielki koronny	J	ok. 2000	VII 1516	WŻ	Decjusz, s. 120-123; Wapowski, s. 223-225; Bielski, s. 990.
443.	Stanisław Lanckoroński, strażnik polny	J	1000-3000	XI-XII 1516	WŻ	Decjusz, s. 131-132; Wapowski, s. 233; Bielski, s. 992.
444.	Jakub Secygniowski	J	—	XI-XII 1516	WŻ	Decjusz, s. 131-132; Wapowski, s. 233; Bielski, s. 992.
1517						
445.	Stanisław Lanckoroński, strażnik polny [poczt]	J	30	1517	WŻ	AT, t. 4, nr 259, s. 201
446.	Jan Tworowski, hetman polny [poczt]	J	20	1517	WŻ	AT, t. 4, nr 260, s. 201-202
447.	Zaciąg na polecenie Zygmunta Starego	J	400	1517	WŻ	AT, t. 4, nr 268, s. 200-201
448.	Zgrupowanie J. Tworowskiego i S. Lanckorońskiego	J	1700	1517	LIT	[J. T. Lubomirski], <i>Trzy rozdziały</i> ..., s. 54; M. Plewczyński, <i>Materiały</i> ..., s. 310
449.	Piechota (w tym kamieniecka)	P	ok. 400	1517	LIT	[J. T. Lubomirski], <i>Trzy rozdziały</i> ..., s. 54; M. Plewczyński, <i>Materiały</i> ..., s. 310
450.	Jakub Secygniowski	J	—	1517	WŻ	AT, t. 4, nr 277, s. 205
451.	Jazda obrony potocznej	J	500	1517	WŻ	AT, t. 4, nr 268, s. 200-201
1518						
452.	Jazda obrony potocznej		3000	VIII 1518	WŻ	Wapowski, s. 249
1518						
453.	Jazda obrony potocznej	J	2-3 tys.		WŻ/L IT	Wapowski, s. 251; M. Plewczyński, <i>Wojny</i> ..., t. 1, s. 125
454.	Piechota (w tym kamieniecka)	P	ok. 300		LIT	M. Plewczyński, <i>Wojny</i> ..., t. 1, s. 125
1519						
455.	Zgrupowanie Jana Tworowskiego	J	ok. 500-687	2 VIII 1519	WYP/ RP	O. 86, sygn. 7, k. 8; 12, ks. 3; RS, sygn. 2, k. 14-20v
456.	Jan Tworowski [poczt]	J	20	2 VIII 1519	WYP	O. 86, sygn. 7, k. 267; sygn. 12, k. 1
457.	Stanisław Lanckoroński	J	100	2 VIII 1519	WYP	ASK 86, sygn. 7, k. 146v
458.	Jazda zaciężna [bez Tworowskiego]	J	ok. 1200	2 VIII 1519	WYP/ RP	O. 86, sygn. 7, 12, ks. 3; RS, sygn. 2, k. 14-20v
459.	Jakub Secygniowski	J	—	1519	LIT	M. Plewczyński, <i>Materiały</i> ..., s. 320-321

L.p.	Rotmistrz lub oddział wojska	Jazda /Piechota	Skład	Data	Charakter źródła	Źródło
460.	Mikołaj Kreza	J	—	1519	LIT	M. Plewczyński, <i>Materiały</i> ..., s. 320-321
461.	Stanisław Baranowski	J	—	1519	LIT	M. Plewczyński, <i>Materiały</i> ..., s. 320-321
462.	Andrzej Bełczycki	J	—	1519	LIT	M. Plewczyński, <i>Materiały</i> ..., s. 320-321
463.	Jakub Bełczycki	J	—	1519	LIT	M. Plewczyński, <i>Materiały</i> ..., s. 320-321
464.	Mikołaj Bełczycki	J	—	1519	LIT	M. Plewczyński, <i>Materiały</i> ..., s. 320-321
465.	Wojciech Buczajski	J	—	1519	LIT	M. Plewczyński, <i>Materiały</i> ..., s. 320-321
466.	Paweł Farurej	J	—	1519	LIT	M. Plewczyński, <i>Materiały</i> ..., s. 320-321
467.	Mikołaj Firlej	J	—	1519	LIT	M. Plewczyński, <i>Materiały</i> ..., s. 320-321
468.	Franciszek Fredro	J	—	1519	LIT	M. Plewczyński, <i>Materiały</i> ..., s. 320-321
469.	Fryderyk Herbut	J	—	1519	LIT	M. Plewczyński, <i>Materiały</i> ..., s. 320-321
470.	Preclaw Lanckoroński	J	—	1519	LIT	M. Plewczyński, <i>Materiały</i> ..., s. 320-321
471.	Mikołaj Lipski	J	—	1519	LIT	M. Plewczyński, <i>Materiały</i> ..., s. 320-321
472.	Jan Lisicki	J	—	1519	LIT	M. Plewczyński, <i>Materiały</i> ..., s. 320-321
473.	Stanisław Myszkowski	J	—	1519	LIT	M. Plewczyński, <i>Materiały</i> ..., s. 320-321
474.	Feliks Przybysławski	J	—	1519	LIT	M. Plewczyński, <i>Materiały</i> ..., s. 320-321
475.	Mikołaj Sokołowski	J	—	1519	LIT	M. Plewczyński, <i>Materiały</i> ..., s. 320-321
476.	Marcin Kamieniecki	J	—	1519	LIT	M. Plewczyński, <i>Materiały</i> ..., s. 320-321
477.	Jan Tworowski	J	—	1519	LIT	M. Plewczyński, <i>Materiały</i> ..., s. 320-321
478.	Stanisław Chodecki	J	—	1519	LIT	M. Plewczyński, <i>Materiały</i> ..., s. 320-321
479.	Stanisław Lanckoroński	J	—	18 IV 1519	WYP	O. 86, sygn. 8, k. 91
480.	Jazda zaciężna nowego zaciągu na Rusi	J	ok. 3 tys.	VIII-IX 1519	WYP/ RP	O. 86, sygn. 7
1520						
481.	Jazda obrony potocznej	J	1900	wiosna 1520	WYP	RS, sygn. 2, k. 5
482.	Piechota kamieniecka	P	100	wiosna 1520	WYP	RS, sygn. 2, k. 5
483.	Stanisław Pilecki	J	—	19 V 1520	WYP	RS, sygn. 2, k. 9v
484.	Jazda obrony potocznej	J	1840	VI 1520	WYP	RS, sygn. 2, k. 10-11
485.	Piechota kamieniecka	P	100	12 VI 1520	WYP	RS, sygn. 2, k. 10-11
486.	Jan Oleśnicki (Bochotnicki)	J	100	VI 1520	WYP	RS, sygn. 2, k. 10-11
487.	Marcin Kamieniecki [poczt]	J	30	VI 1520	WYP	RS, sygn. 2, k. 13

L.p.	Rotmistrz lub oddział wojska	Jazda /Piechota	Skład	Data	Charakter źródła	Źródło
488.	Jan Tworowski [poczt]	J	20	VI 1520	WYP	RS, sygn. 2, k. 13
489.	Wacław Baworowski, pisarz polny [poczt]	J	10	VI 1520	WYP	RS, sygn. 2, k. 13
490.	Jakub Struś, straż przednia	J	—	VI 1520	WYP	RS, sygn. 2, k. 13
491.	Jazda obrony potocznej	J	1840	4 IX 1520	WYP	RS, sygn. 2, k. 31v
492.	Marcin Kamieniecki [poczt]	J	30	4 IX 1520	WYP	RS, sygn. 2, k. 31v
493.	Jan Tworowski [poczt]	J	20	4 IX 1520	WYP	RS, sygn. 2, k. 31v
494.	Wacław Baworowski, pisarz polny [poczt]	J	10	4 IX 1520	WYP	RS, sygn. 2, k. 31v
495.	Marcin Trzebiński p.o. strażnika polnego	J	—	1520	LIT	M. Plewczyński, <i>Materiały</i> ..., s. 322
496.	Stanisław Chodecki (od jesieni 1520 w Prusach)	J	—	kon. 1520	LIT	M. Plewczyński, <i>Materiały</i> ..., s. 322
497.	Jakub Secygniowski (do marca 1520, dalej w Prusach)	J	270	III 1520	WYP	O. 86, sygn. 9, k. 41, 43v
498.	Piotr Hynek (od wiosny w Prusach)	J	100	18 V 1520	LP/W YP	O. 86, sygn. 9, k. 47. MRPS, t. 4, cz. 1, s. 189, nr 3295
499.	Zbigniew Słupiecki (w końcu 1520 w Prusach)	J	—	kon. 1520	LIT	A. Januszek-Sieradzka, <i>Udział konnicy nadwornej</i> ..., s. 51

Źródło: opracowanie własne

Aneks 2. Straty jazdy zaciężnej w bitwie pod Sokalem 1519 r.

Legenda:

Prz. – przeżył (brak informacji o zabiciu lub niewoli)

Z/J – zabity lub jeńiec

Zab. – zabity

L.p.	Nazwisko i imię	Status	Wysokość pocztu	Konie			Uzbrojenie					Źródło
				Stracone konie	Konie kopijnicze	Konie strzelcze	Zbroje	Zbroje strzelcze	Pancerze	Bechtery	Rusznice	
1.	Baba	Prz.	1	—	—	—	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 136
2.	Baczalski Jan	Prz.	4	4	—	4	—	1	1	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 238–238v; sygn. 12, k. 3v
3.	Balcar	Prz.	5	4	—	4	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 208–208v
4.	Balicki Stanisław	Prz.	11	8	1	7	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 157v
5.	Baran Mikołaj	Z/J	7	7	2	5	—	—	—	—	—	RS, sygn. 2, k. 16v; O. 86, sygn. 7, k. 48
6.	Baranowscy Stanisław (rotm.) i Jan	Z/J	5	4	1	3	2	4	2	—	—	RS, sygn. 2, k. 16v; O. 86, sygn. 7, k. 46; sygn. 12, k. 14, 19
7.	Baranowski Bernard	Z/J	5	4	1	3	—	—	—	—	—	RS, sygn. 2, k. 16v; O. 86, sygn. 7, k. 46v
8.	Baworowski Wacław (pisarz polny)	Prz.	10	3	—	3	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 266v
9.	Belczycki Andrzej (rotm.)	Zab.	6	6	1	5	—	—	—	—	—	RS, sygn. 2, k. 14; O. 86, sygn. 7, k. 42v
10.	Belczycki Jakub (rotm.)	Zab.	9	6	1	5	—	—	—	—	—	RS, sygn. 2, k. 14; O. 86, sygn. 7, k. 60v
11.	Belczycki Mikołaj (rotm.)	Zab.	6	5	1	4	—	—	—	—	—	RS, sygn. 2, k. 14; O. 86, sygn. 7, k. 39
12.	Benedykt	Prz.	3	3	—	3	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 50
13.	Berło	Prz.	2	2	—	2	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 263v
14.	Bernowski Iwaszko	Prz.	—	1	—	1	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 148v
15.	Beski Kacper	Z/J	4	4	—	4	—	—	—	—	—	RS, sygn. 2, k. 18v; O. 86, sygn. 7, k. 65v
16.	Białacki Mikołaj	Prz.	5	4	—	4	—	—	—	1	1	O. 86, sygn. 7, k. 120; sygn. 12, k. 5v
17.	Białaczowski Stanisław	Prz.	8	7	1	6	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 69
18.	Biechowski Paweł	Prz.	6	6	2	4	1	4	—	—	—	15–15v; sygn. 12, k. 9v
19.	Bielecki Paweł	Prz.	6	4	2	2	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 18–18a
20.	Bielka Andrzej	Prz.	2	—	—	—	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 134
21.	Bierwiecki	Prz.	3	—	—	—	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 144v

L.p.	Nazwisko i imię	Status	Wysokość pocztu	Konie			Uzbrojenie					Źródło
				Stracone konie	Konie kopijnicze	Konie strzelcze	Zbroje	Zbroje strzelcze	Pancerze	Bechtery	Rusznice	
22.	Biesiekirski Bartłomiej	Prz.	3	1	0	1	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 243–243v
23.	Bieski Kacper	Prz.	4	4	—	4	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 65v
24.	Bliźniowski Mikołaj	Prz.	2	1	—	1	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 128
25.	Błoński Maciej	Prz.	4	3	—	3	—	1	—	—	1	O. 86, sygn. 7, k. 236–236v
26.	Błoński Stanisław	Prz.	—	—	—	—	—	2	—	—	1	O. 86, sygn. 12, k. 3
27.	Bobrowski Feliks	Z/J	5	5	1	4	—	—	—	—	—	RS, sygn. 2, k. 15v; O. 86, sygn. 7, k. 24–24v
28.	Bochen Mikołaj	Z/J	4	3	—	3	—	—	—	—	—	RS, sygn. 2, k. 18; O. 86, sygn. 7, k. 62v
29.	Bohems (Czech) Zygmunt	Prz.	2	—	—	—	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 37–37v
30.	Bojanowski Maciej	Prz.	4	4	—	4	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 116v
31.	Boldny Jan	Prz.	3	1	—	1	—	—	2	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 142; sygn. 12, k. 9
32.	Borowski Jerzy	Prz.	12	6	2	4	—	5	2	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 157; sygn. 12, k. 8v
33.	Borys	Prz.	1	—	—	—	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 137
34.	Borzykowski Samuel	Prz.	5	4	—	4	—	3	3	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 206–206v; sygn. 12, k. 2
35.	Bostowski Piotr	Prz.	7	5	2	3	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 179–179v
36.	Brożyna Mikołaj	Prz.	4	3	—	3	—	—	2	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 121v; sygn. 12, k. 6
37.	Buczacki Mikołaj	Z/J	5	3	1	2	—	—	—	—	—	RS, sygn. 2, k. 20v; O. 86, sygn. 7, k. 41v
38.	Buczajski Wojciech (Olbracht) (rotm.)	Zab.	4	4	—	4	—	—	3	—	—	RS, sygn. 2, k. 14; O. 86, sygn. 7, k. 73v; sygn. 12, k. 9v
39.	Buczyński	Prz.	1	—	—	—	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 135
40.	Budzowski Przeclaw	Prz.	6	3	1	2	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 66
41.	Budzowski Przeclaw	Z/J	6	3	1	2	—	—	—	—	—	RS, sygn. 2, k. 18v; O. 86, sygn. 7, k. 66
42.	Budzowski Wawrzyniec	Zab.	7	4	—	4	—	3	1	—	—	RS, sygn. 2, k. 14; O. 86, sygn. 7, k. 13–13v
43.	Budzowski Włodek	Prz.	4	—	—	—	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 133v
44.	Bystrowski Mikołaj	Prz.	4	2	—	2	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 114v

L.p.	Nazwisko i imię	Status	Wysokość pocztu	Konie			Uzbrojenie					Źródło
				Stracone konie	Konie kopijnicze	Konie strzelcze	Zbroje	Zbroje strzelcze	Pancerze	Bechtery	Rusznice	
45.	Bystrowski Wojciech	Z/J	8	8	2	6	—	—	—	—	—	RS, sygn. 2, k. 20; O. 86, sygn. 7, k. 70
46.	Chabelski Bartłomiej	Z/J	5	5	1	4	—	—	—	—	—	RS, sygn. 2, k. 15v; O. 86, sygn. 7, k. 20–20v
47.	Chabelski Feliks	Prz.	5	5	1	4	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 21–21v
48.	Chmielowski Jan	Prz.	1	—	—	—	—	1	1	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 143; sygn. 12, k. 8v
49.	Chobrzewski Jerzy	Prz.	11	10	2	8	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 59
50.	Chociński Paweł	Prz.	4	4	—	4	—	—	1	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 106; sygn. 12, k. 5
51.	Choczowski Stanisław	Prz.	4	1	—	1	—	2	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 228–228v
52.	Chotecki Jakub	Prz.	7	1	1	—	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 178–178v
53.	Chotecki Mikołaj	Prz.	9	7	1	6	—	2	2	—	1	O. 86, sygn. 7, k. 165–165v; sygn. 12, k. 1
54.	Chotecki Paweł	Prz.	8	3	1	2	—	1	1	—	1	O. 86, sygn. 7, k. 140v
55.	Cieplowski Jan	Prz.	3	—	—	—	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 257
56.	Ciołkowski Jarosz	Prz.	—	3	—	3	—	—	—	1	—	O. 86, sygn. 7, k. 152v
57.	Czakrowski Feliks	Prz.	3	3	—	3	—	1	—	—	1	O. 86, sygn. 7, k. 113v; sygn. 12, k. 5v
58.	Czapliński Adam	Prz.	3	1	—	1	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 134v
59.	Czarnolaski Łazarz	Prz.	4	3	—	3	—	1	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 116; sygn. 12, k. 5v
60.	Czartkowski Jerzy	Prz.	7	4	—	4	—	—	2	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 180–180v
61.	Czaski Jan	Prz.	5	4	1	3	—	2	1	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 219–219v
62.	Czasowski Feliks	Prz.	3	—	—	—	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 50v
63.	Czecierski Aleksij	Prz.	2	2	—	2	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 263
64.	Czeceniewski	Prz.	3	3	—	3	—	—	3	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 79v; sygn. 12, k. 9
65.	Czekliński Jan	Prz.	4	4	—	4	—	2	—	—	1	O. 86, sygn. 7, k. 229–229v; sygn. 12, k. 1v
66.	Czekliński Mikołaj	Prz.	10	5	—	5	—	1	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 164–164v; sygn. 12, k. 2v
67.	Czelatyński Mikołaj	Prz.	2	—	—	—	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 95
68.	Czerniejowski Maciej	Prz.	5	2	—	2	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 209–209v

L.p.	Nazwisko i imię	Status	Wysokość pocztu	Konie			Uzbrojenie					Źródło
				Stracone konie	Konie kopijnicze	Konie strzelcze	Zbroje	Zbroje strzelcze	Pancerze	Bechtery	Rusznice	
69.	Czestylowski Jan	Prz.	6	5	1	4	—	4	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 90v, sygn. 12, k. 4
70.	Cześliwski Marcin	Prz.	4	2	—	2	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 67v
71.	Czuryło Andrzej (niepołomicki)	Prz.	7	8	3	5	1	—	3	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 183–183v; sygn. 12, k. 3v
72.	Czuryło Andrzej, kasztelan przemyski?	Prz.	8	4	—	4	—	3	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 173–173v; sygn. 12, k. 8v; MK 26, f. 21v; MRPS IV, nr 10017
73.	Czuryło Stanisław	Z/J	8	7	2	5	—	4	1	—	—	RS, sygn. 2, k. 17; O. 86, sygn. 7, k. 52, sygn. 12, k. 9
74.	Dankowski Paweł	Prz.	4	2	—	2	—	1	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 108v; sygn. 12, k. 5
75.	Dapski Feliks	Prz.	5	2	1	1	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 204–204v
76.	Dapski Jan	Prz.	4	4	—	4	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 54
77.	Dąbrowski Benedikt	Prz.	5	5	1	4	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 124v
78.	Diak Fedor	Zab.	2	2	—	2	—	—	2	—	—	RS, sygn. 2, k. 14v; O. 86, sygn. 7, k. 80
79.	Dłoto Andrzej	Z/J	3	3	—	3	—	—	—	—	—	RS, sygn. 2, k. 16; O. 86, sygn. 7, k. 32–32v
80.	Dmiński Mikołaj	Prz.	3	2	—	2	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 99v
81.	Dobromyński Mateusz	Prz.	5	2	—	2	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 200–200v
82.	Dobroszelski Serafin	Z/J	5	5	1	4	—	2	1	—	—	RS, sygn. 2, k. 17v; O. 86, sygn. 7, k. 55v; sygn. 12, k. 16, 19
83.	Domaszowski Mikołaj	Prz.	5	4	—	4	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 119
84.	Dopczyński Stanisław	Z/J	6	4	2	2	—	—	—	—	—	RS, sygn. 2, k. 20v; O. 86, sygn. 7, k. 45
85.	Dupiewski Stanisław	Prz.	3	3	—	3	—	1	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 110v; sygn. 12, k. 5v
86.	Dupliński Jan	Prz.	5	4	1	3	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 112v
87.	Dusza Marcin	Prz.	3	2	—	2	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 254–254v
88.	Dworzyński Andrzej	Z/J	4	4	—	4	—	—	—	—	—	RS, sygn. 2, k. 20; O. 86, sygn. 7, k. 80v
89.	Dzibułowski Adam	Prz.	—	—	—	—	1	3	—	—	—	O. 86, sygn. 12, k. 10
90.	Dziebułowski Piotr	Z/J	5	5	1	4	1	3	—	—	—	RS, sygn. 2, k. 19; O. 86, sygn. 7, k. 72

L.p.	Nazwisko i imię	Status	Wysokość pocztu	Konie			Uzbrojenie					Źródło
				Stracone konie	Konie kopijnicze	Konie strzelcze	Zbroje	Zbroje strzelcze	Pancerze	Bechtery	Rusznice	
91.	Dzieczerowski Mikołaj	Prz.	5	1	—	1	—	1	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 88; sygn. 12, k. 4
92.	Dzieczartowski Bernard	Z/J	5	5	1	4	—	—	—	—	—	RS, sygn. 2, k. 16; O. 86, sygn. 7, k. 40v
93.	Dzieczartowski Łukasz	Z/J	6	4	1	3	—	—	—	—	—	RS, sygn. 2, k. 16; O. 86, sygn. 7, k. 38v
94.	Dzietrych Jan	Prz.	5	1	—	1	—	—	1	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 207–207v
95.	Dzik Jan	Prz.	5	4	1	3	—	2	1	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 221–221v; sygn. 12, k. 3
96.	Dzik Mateusz	Prz.	4	4	—	4	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 72v
97.	Dzymarian	Prz.	2	1	—	1	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 258v
98.	Farurej Paweł (rotm.)	Zab.	8	7	2	5	—	—	—	—	—	RS, sygn. 2, k. 14; O. 86, sygn. 7, k. 11–11v
99.	Firlej Mikołaj (rotm.)	Zab.	10	6	1	5	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 10–10v
100.	Frydrichowski Klemens	Prz.	4	3	—	3	—	1	1	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 89; sygn. 12, k. 4
101.	Garbowski Jan	Z/J	6	6	2	4	1	—	—	—	—	RS, sygn. 2, k. 16; O. 86, sygn. 7, k. 41; sygn. 12, k. 10
102.	Garbowski Jarosz	Prz.	6	4	2	2	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 122v
103.	Gawroński Wawrzyniec	Prz.	4	3	—	3	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 100v
104.	Gęba Piotr	Prz.	—	2	—	2	—	1	1	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 149; sygn. 12, k. 9
105.	Gidzyński Stanisław	Prz.	—	2	—	2	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 147v
106.	Goczysowski Andrzej	Z/J	5	6	1	5	—	—	—	—	—	RS, sygn. 2, k. 19; O. 86, sygn. 7, k. 75
107.	Goliski Stanisław	Prz.	7	4	1	3	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 14–14v
108.	Goluński Michał	Prz.	3	1	—	1	—	1	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 94; sygn. 12, k. 4v
109.	Gołkowski Stanisław	Prz.	3	2	—	2	—	—	2	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 119v; sygn. 12, k. 6
110.	Gorajski Mikołaj	Prz.	5	5	1	4	—	—	3	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 101
111.	Gorajski Stanisław	Prz.	3	2	—	2	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 101v
112.	Gorzyński Serafin	Prz.	5	2	—	2	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 107v

L.p.	Nazwisko i imię	Status	Wysokość pocztu	Konie			Uzbrojenie					Źródło
				Stracone konie	Konie kopijnicze	Konie strzelcze	Zbroje	Zbroje strzelcze	Pancerze	Bechtery	Rusznice	
113.	Gostomski Piotr	Prz.	4	3	1	2	—	1	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 230–230v; sygn. 12, k. 7v
114.	Goszczyszowski Andrzej	Prz.	5	6	1	5	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 75
115.	Górski Jan	Prz.	5	2	—	2	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 212–212v
116.	Grabia Jakub	Prz.	4	2	—	2	—	1	1	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 102; sygn. 12, k. 15, 19
117.	Grabiński Wawrzyniec	Prz.	5	2	1	1	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 123v
118.	Grusznicki (?) Piotr	Zab.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	RS, sygn. 2, k. 14v
119.	Grzybowski Mateusz	Prz.	6	3	—	3	—	—	1	—	1	O. 86, sygn. 7, k. 186–186v; sygn. 12, k. 1
120.	Grzymała Stanisław	Zab.	6	5	2	3	—	—	—	—	—	RS, sygn. 2, k. 14; O. 86, sygn. 7, k. 186–186v; sygn. 12, k. 1
121.	Gudyński Jan	Prz.	5	5	1	4	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 61
122.	Gulnicki Jan	Zab.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	RS, sygn. 2, k. 14
123.	Harski Feliks	Prz.	4	3	—	3	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 71
124.	Herbenas Andrzej	Z/J	3	—	—	—	—	—	—	—	—	RS, sygn. 2, k. 20v; O. 86, sygn. 7, k. 35–35v*brak danych o stratach
125.	Herburt Fryderyk (rozm.)	Zab.	15	26	6	20	—	—	20	—	—	RS, sygn. 2, k. 15; O. 86, sygn. 7, k. 9–9v; sygn. 12, k. 18, 19v
126.	Hoski Jan	Prz.	3	4	—	4	—	3	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 257v–258; sygn. 12, k. 7v
127.	Hryńko	Prz.	3	3	—	3	—	2	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 252–252v; sygn. 12, k. 2v
128.	Inkowski Mikołaj	Prz.	7	5	1	4	—	3	2	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 53v
129.	Irczewski Mikołaj	Prz.	5	1	—	1	—	1	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 216–216v
130.	Iskrzycki Mikołaj	Prz.	10	8	2	6	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 161–161v
131.	Iwan	Prz.	4	3	—	3	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 74v
132.	Iwan Stanisław	Prz.	2	3	—	3	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 261v
133.	Iwancze	Prz.	1	—	—	0	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 137v
134.	Jacimirski Leonard	Prz.	5	4	2	2	—	—	2	—	1	O. 86, sygn. 7, k. 210–210v

L.p.	Nazwisko i imię	Status	Wysokość pocztu	Konie			Uzbrojenie					Źródło
				Stracone konie	Konie kopijnicze	Konie strzelcze	Zbroje	Zbroje strzelcze	Pancerze	Bechtery	Rusznice	
135.	Jadzyński Stanisław	Prz.	3	3	—	3	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 245–245v
136.	Jaganowski (Laganowski) Stanisław	Prz.	4	4	—	4	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 111v
137.	Jagodyński Mikołaj	Prz.	6	—	—	—	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 57v
138.	Jakimowski	Prz.	—	—	—	—	—	—	3	—	—	O. 86, sygn. 12, k. 9v
139.	Jakimowski Mikołaj	Prz.	3	3	—	3	—	—	3	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 246–246v
140.	Jakub Węgier	Prz.	2	1	—	1	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 132
141.	Jałdrzyk Stanisław	Prz.	3	1	—	1	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 105v
142.	Januszowski	Prz.	8	9	1	8	—	2	1	—	1	O. 86, sygn. 7, k. 172–172v; sygn. 12, k. 6v
143.	Januszowski strzelec	Prz.	3	—	—	—	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 138v
144.	Jaroszowski Jan	Z/J	4	3	—	3	—	—	—	—	—	RS, sygn. 2, k. 20; O. 86, sygn. 7, k. 29–29v
145.	Jarowski Jan	Prz.	5	5	—	5	—	—	1	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 205–205v
146.	Jaszowski Dzierzek	Prz.	6	4	1	3	—	—	4	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 189–189v; sygn. 12, k. 1v
147.	Jaszowski Jan	Prz.	—	1	—	1	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 153v
148.	Jaszowski Stanisław	Z/J	6	5	1	4	—	—	—	—	—	RS, sygn. 2, k. 17v; O. 86, sygn. 7, k. 56
149.	Jawor Andrzej	Prz.	5	5	1	4	—	2	2	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 218–218v; sygn. 12, k. 10
150.	Jawor Jan	Prz.	5	5	1	4	—	1	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 217–217v; sygn. 12, k. 8
151.	Jemielnicki Mikołaj	Z/J	7	6	1	5	—	—	—	—	—	RS, sygn. 2, k. 17; O. 86, sygn. 7, k. 51v
152.	Jeżowski Jan	Z/J	5	3	—	3	—	—	—	—	—	RS, sygn. 2, k. 18; O. 86, sygn. 7, k. 62
153.	Józef Zoratyński	Prz.	4	4	2	2	—	4	2	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 28–28v
154.	Jurjowski	Prz.	—	—	—	—	—	—	1	—	—	O. 86, sygn. 12, k. 7
155.	Kamiński Jakub Biały	Z/J	5	4	1	3	—	—	—	—	—	RS, sygn. 2, k. 19; O. 86, sygn. 7, k. 78
156.	Kamocki Ignacy	Prz.	4	3	—	3	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 84v

L.p.	Nazwisko i imię	Status	Wysokość pocztu	Konie			Uzbrojenie					Źródło
				Stracone konie	Konie kopijnicze	Konie strzelcze	Zbroje	Zbroje strzelcze	Pancerze	Bechtery	Rusznice	
157.	Karski (Carski) Feliks	Z/J	6	5	2	3	—	3	—	—	—	86, sygn. 7, k. 16–16v; sygn. 12, k. 10
158.	Kaszuba Jan	Prz.	6	6	1	5	1	2	2	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 108
159.	Kiański Stanisław	Prz.	5	3	1	2	—	4	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 123; sygn. 12, k. 7v
160.	Kielczowski Piotr siostrzeniec	Prz.	5	5	1	4	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 26–26v
161.	Kiemlicz Jan	Prz.	4	2	—	2	—	—	1	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 235–235v; sygn. 12, k. 2v
162.	Kierdej	Prz.	—	—	—	—	—	1	1	—	—	O. 86, sygn. 12, k. 6v
163.	Klejski Jan	Prz.	7	4	1	3	—	—	3	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 174–174v; sygn. 12, k. 1v
164.	Kluss Mikołaj	Prz.	3	1	—	1	—	1	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 242–242v; sygn. 12, k. 7v
165.	Kłodnicki Jakub	Prz.	3	—	—	—	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 256
166.	Kłodnicki Jan	Prz.	4	4	—	4	—	3	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 105; sygn. 12, k. 5
167.	Kochanowski Paweł	Z/J	3	2	—	2	—	—	—	—	—	RS, sygn. 2, k. 19; O. 86, sygn. 7, k. 70v
168.	Kola Mikołaj	Prz.	10	7	1	6	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 82v
169.	Kola Stanisław	Prz.	10	9	2	7	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 38
170.	Kolanowski Jerzy (rotm.)	Zab.	6	5	2	3	—	—	—	—	—	RS, sygn. 2, k. 14; O. 86, sygn. 7, k. 17–17v
171.	Komyczowski Wincenty	Prz.	5	2	—	2	—	1	2	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 227–227v; sygn. 12, k. 3
172.	Koniński Piotr	Prz.	6	5	1	4	—	1	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 95v; sygn. 12, k. 4v
173.	Kopański Daniel	Prz.	4	4	—	4	—	3	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 109; sygn. 12, k. 5
174.	Kopyciński Mikołaj	Prz.	—	2	—	2	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 147
175.	Kordy Lenart	Prz.	4	4	—	4	—	2	1	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 125v
176.	Kośmider Marcin	Prz.	2	1	—	1	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 139
177.	Kośmider Mikołaj	Prz.	6	6	2	4	1	—	1	—	1	O. 86, sygn. 7, k. 110
178.	Kowalowski Jan	Prz.	2	2	—	2	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 90
179.	Kowalowski Paweł	Prz.	6	4	1	3	1	4	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 47; sygn. 12, k. 10

L.p.	Nazwisko i imię	Status	Wysokość pocztu	Konie			Uzbrojenie					Źródło
				Stracone konie	Konie kopijnicze	Konie strzelcze	Zbroje	Zbroje strzelcze	Pancerze	Bechtery	Rusznice	
180.	Kowalski Mateusz	Prz.	4	3	—	3	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 83v
181.	Kozaczek	Prz.	1	—	—	—	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 2v, 136v
182.	Kozodawski Jerzy Jurek	Prz.	4	3	—	3	—	1	2	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 115; sygn. 12, k. 5v
183.	Kożuch Paweł	Prz.	4	3	—	3	—	—	2	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 130; sygn. 12, k. 6v
184.	Kożuchowski Jan	Prz.	—	1	—	1	—	—	1	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 154; sygn. 12, k. 8
185.	Krajowski Florian	Prz.	6	2	1	1	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 91v
186.	Krajowski Jan	Prz.	5	2	—	2	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 213–213v
187.	Krapski Jakub	Prz.	4	3	—	3	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 113
188.	Krapski Jan	Prz.	6	5	1	4	—	4	—	—	1	O. 86, sygn. 7, k. 196–196v; sygn. 12, k. 7v
189.	Krczonowski Mikołaj	Prz.	5	3	—	3	—	2	1	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 220–220v; sygn. 12, k. 10
190.	Kreza Józef	Prz.	8	4	2	2	—	3	1	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 170–170v; sygn. 12, k. 19v
191.	Kreza Mikołaj	Prz.	6	4	2	2	—	3	2	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 58; sygn. 12, k. 9
192.	Krocowski Marcin	Prz.	2	1	—	1	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 262v
193.	Krocowski Piotr	Prz.	4	4	—	4	—	1	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 118v, sygn. 12, k. 5v
194.	Krzemienicki Andrzej	Prz.	2	1	—	1	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 260v
195.	Krzemienicki Dobiesław	Prz.	5	6	2	4	—	3	2	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 75v
196.	Krzemieniecki Dobiesław	Zab.	5	6	2	4	—	3	2	—	—	RS, sygn. 2, k. 14v; O. 86, sygn. 7, k. 75v
197.	Krzemień Krzysztof	Z/J	4	2	—	2	—	—	—	—	—	RS, sygn. 2, k. 20; O. 86, sygn. 7, k. 86
198.	Krzemień Krzysztof	Prz.	4	2	—	2	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 86
199.	Krzyżanowski Dzierzek	Prz.	6	4	2	2	—	3	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 193–193v; sygn. 12, k. 9
200.	Książę wiszniowiecki	Prz.	6	7	1	6	—	—	5	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 185–185v; sygn. 12, k. 10v
201.	Książę zbaraski	Prz.	8	7	1	6	—	—	6	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 171–171v; sygn. 12, k. 6

L.p.	Nazwisko i imię	Status	Wysokość pocztu	Konie			Uzbrojenie					Źródło
				Stracone konie	Konie kopijnicze	Konie strzelcze	Zbroje	Zbroje strzelcze	Pancerze	Bechtery	Rusznice	
202.	Kucharski Bernard	Prz.	3	—	—	—	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 145v
203.	Kucharski Jan	Prz.	6	4	—	4	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 198–198v
204.	Kulikowski Mikołaj	Prz.	8	4	1	3	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 59v
205.	Kunat Andrzej	Z/J	6	2	—	2	—	3	1	—	—	RS, sygn. 2, k. 20v; O. 86, sygn. 7, k. 47v; sygn. 12, k. 7v
206.	Kunat Andrzej	Prz.	6	2	—	2	—	3	1	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 47v; sygn. 12, k. 7v
207.	Kunat Lasota	Prz.	5	3	—	3	—	3	2	—	1	O. 86, sygn. 7, k. 202–202v; sygn. 12, k. 7v
208.	Kunracki Stanisław	Prz.	—	—	—	—	—	—	1	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 155v; sygn. 12, k. 8v
209.	Kupiecki Mikołaj	Prz.	3	3	—	3	—	3	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 250–250v; sygn. 12, k. 7
210.	Lanckoroński Stanisław (strażnik polny)	Prz.	50	2	1	1	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 146v
211.	Leszniowski Ambroży	Prz.	4	2	—	2	—	—	—	—	1	O. 86, sygn. 7, k. 211–211v; sygn. 12, k. 7v
212.	Lipski Jarosz	Prz.	3	1	—	1	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 115v
213.	Lipski Mikołaj	Z/J	6	5	1	4	—	—	—	—	—	RS, sygn. 2, k. 17v; O. 86, sygn. 7, k. 56v
214.	Lipski Piotr	Prz.	—	1	—	1	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 150v
215.	Lis Stanisław	Prz.	4	4	—	4	—	1	—	—	1	O. 86, sygn. 7, k. 232–232v; sygn. 12, k. 2
216.	Lisicki Jan	Prz.	5	4	—	4	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 57
217.	Lisko (Lyczko) Stanisław	Zab.	3	3	—	3	—	—	—	—	—	RS, sygn. 2, k. 14; O. 86, sygn. 7, k. 54v
218.	Lisowski Jan	Prz.	4	4	—	4	—	2	2	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 104; sygn. 12, k. 5
219.	Liszczyński Jan	Z/J	5	4	—	4	—	—	—	—	—	RS, sygn. 2, k. 17v; O. 86, sygn. 7, k. 57
220.	Lubowiecki Feliks	Prz.	—	—	—	—	—	1	1	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 155; sygn. 12, k. 8
221.	Lwowczyk Irzyk	Prz.	2	1	—	1	—	—	1	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 141; sygn. 12, k. 7
222.	Łaszczowski Stanisław	Prz.	10	9	1	8	1	8	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 159–159v; sygn. 12, k. 3
223.	Łoman	Prz.	4	3	—	3	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 65

L.p.	Nazwisko i imię	Status	Wysokość pocztu	Konie			Uzbrojenie					Źródło
				Stracone konie	Konie kopijnicze	Konie strzelcze	Zbroje	Zbroje strzelcze	Pancerze	Bechtery	Rusznice	
224.	Łomieński Piotr	Prz.	5	5	1	4	1	1	2	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 61v; sygn. 12, k. 8v
225.	Łopaczyński Jan	Prz.	6	3	1	2	—	2	1	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 187–187v; sygn. 12, k. 1v
226.	Łukasz Węgier	Prz.	—	4	—	4	—	—	6	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 152
227.	Łukowski Mikołaj	Z/J	5	4	1	3	—	1	1	—	—	RS, sygn. 2, k. 17; O. 86, sygn. 7, k. 222–222v; sygn. 12, k. 9
228.	Magiero Jan	Prz.	9	8	2	6	1	3	—	—	2	O. 86, sygn. 7, k. 166–166v
229.	Malawski (Malowski) Piotr	Z/J	4	3	—	3	—	3	—	—	—	RS, sygn. 2, k. 16v; O. 86, sygn. 7, k. 43v; sygn. 12, k. 10v
230.	Malchacki Jan	Prz.	3	3	—	3	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 97
231.	Malechowski Jan	Prz.	6	3	1	2	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 94v
232.	Malicki Rafał	Prz.	3	—	—	—	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 34–34v
233.	Malowski Mikołaj	Prz.	5	5	1	4	—	3	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 106v; sygn. 12, k. 5
234.	Masterski Jerzy	Z/J	3	3	—	3	—	—	—	—	—	RS, sygn. 2, k. 19; O. 86, sygn. 7, k. 76v
235.	Mastyński Jerzy	Prz.	3	3	—	3	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 76v
236.	Metelski Jan	Prz.	4	3	—	3	—	2	—	—	1	O. 86, sygn. 7, k. 93; sygn. 12, k. 4v
237.	Miaszko Paweł	Z/J	4	8	4	4	—	—	—	—	—	RS, sygn. 2, k. 15v; O. 86, sygn. 7, k. 30–30v
238.	Miaszko Paweł	Prz.	4	8	4	4	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 30–30v
239.	Mielecki Jan	Prz.	10	8	2	6	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 139v
240.	Mikołaj chorążyc	Prz.	10	7	3	4	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 160–160v
241.	Mikołaj (Kamieniecki), starosta buski	Prz.	14	11	4	7	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 77v; UBCh, s. 96, nr 612
242.	Miłocki Andrzej	Prz.	6	3	—	3	—	2	4	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 197–197v
243.	Mirzyński Stanisław	Prz.	—	—	—	—	—	—	1	—	1	O. 86, sygn. 7, k. 154v; sygn. 12, k. 8
244.	Mizynowicz	Prz.	1	—	—	—	—	—	1	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 143v; sygn. 12, k. 9v
245.	Modrzeński Jan	Prz.	4	4	1	3	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 31–31v

L.p.	Nazwisko i imię	Status	Wysokość pocztu	Konie			Uzbrojenie					Źródło
				Stracone konie	Konie kopijnicze	Konie strzelcze	Zbroje	Zbroje strzelcze	Pancerze	Bechtery	Rusznice	
246.	Modzyłowski Mikołaj	Prz.	5	5	1	4	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 66v
247.	Moleszowski (Modliszowski) Mikołaj	Z/J	5	5	1	4	—	—	—	—	—	RS, sygn. 2, k. 18v; O. 86, sygn. 7, k. 66v
248.	Morawiec Jan	Prz.	5	5	1	4	1	1	1	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 214–214v; sygn. 12, k. 10v
249.	Moskorzowski Krzysztof	Prz.	4	2	—	2	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 239–239v
250.	Moskwicz Siergiej	Prz.	2	—	—	—	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 133
251.	Moszeński Marcin	Prz.	5	4	1	3	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 117
252.	Myrkowski Stanisław	Zab.	3	3	—	3	—	—	—	—	—	RS, sygn. 2, k. 14v; O. 86, sygn. 7, k. 81v
253.	Myszko	Prz.	1	—	—	—	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 135v
254.	Myśliborski Jan	Prz.	5	4	—	4	—	2	1	—	1	O. 86, sygn. 7, k. 225–225v; sygn. 12, k. 3v
255.	Naczesałowski Michał	Prz.	8	6	2	4	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 49
256.	Narajowski Jan	Z/J	4	4	—	4	—	—	—	—	—	RS, sygn. 2, k. 18; O. 86, sygn. 7, k. 64
257.	Niedospielski Baltazar	Prz.	4	4	—	4	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 237–237v
258.	Niedospielski Jan	Prz.	6	6	1	5	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 44
259.	Niedrzwicki Jan	Z/J	5	4	1	3	—	5	—	—	—	RS, sygn. 2, k. 16v; O. 86, sygn. 7, k. 48v; sygn. 12, k. 19
260.	Niedrzwicki Mikołaj	Z/J	5	4	1	3	—	—	—	—	—	RS, sygn. 2, k. 16v; O. 86, sygn. 7, k. 111; sygn. 12, k. 19
261.	Niepelski Stanisław (lub sługa)	Prz.	7	3	—	3	—	—	1	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 176–176v; sygn. 12, k. 2v
262.	Nieszowski Felicjan	Prz.	4	2	—	2	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 121
263.	Nieszowski Jan	Prz.	5	3	1	2	—	2	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 131; sygn. 12, k. 6v
264.	Nieszowski Jarosz	Prz.	4	2	—	2	—	1	1	—	1	O. 86, sygn. 7, k. 114; sygn. 12, k. 5v
265.	Niewczas Jan	Z/J	4	4	—	4	—	—	—	—	—	RS, sygn. 2, k. 18; O. 86, sygn. 7, k. 63v
266.	Niewczas Józef	Z/J	6	6	2	4	—	—	—	—	—	RS, sygn. 2, k. 15; O. 86, sygn. 7, k. 19–19v
267.	Nieżowski Stefan	Prz.	—	1	—	1	—	—	—	—	1	O. 86, sygn. 7, k. 153; sygn. 12, k. 8

L.p.	Nazwisko i imię	Status	Wysokość pocztu	Konie			Uzbrojenie					Źródło
				Stracone konie	Konie kopijnicze	Konie strzelcze	Zbroje	Zbroje strzelcze	Pancerze	Bechtery	Rusznice	
268.	Nipnicz Jan	Prz.	10	8	1	7	1	4	3	—	2	O. 86, sygn. 7, k. 163–163v; sygn. 12, k. 8v
269.	Niszczycki Paweł	Prz.	4	4	—	4	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 76
270.	Niwicki Stanisław	Prz.	3	2	—	2	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 127v
271.	Nosałowski Jan	Prz.	3	1	—	1	—	1	2	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 249–249v; sygn. 12, k. 7
272.	Ogladowski Bartłomiej	Prz.	5	3	—	3	—	1	—	—	1	O. 86, sygn. 7, k. 203–203v; sygn. 12, k. 7
273.	Opalski Feliks	Prz.	3	2	—	2	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 244–244v
274.	Ostrowski Szymon	Z/J	5	3	—	3	—	3	—	—	—	RS, sygn. 2, k. 20; O. 86, sygn. 7, k. 53; sygn. 12, k. 8v
275.	Oszczepalski Stanisław	Prz.	2	2	—	2	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 118
276.	Oszczepalski Tomasz	Prz.	5	3	—	3	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 117v
277.	Otwinowski Jan	Z/J	8	5	1	4	—	5	—	—	—	RS, sygn. 2, k. 13; O. 86, sygn. 7, k. 12–12v; sygn. 12, k. 10
278.	Ożga Piotr	Prz.	5	4	1	3	—	3	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 107; sygn. 12, k. 13, 19
279.	Pan Franek	Prz.	3	3	—	3	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 33–33v
280.	Paweł podczaszy	Prz.	4	4	—	4	—	—	4	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 79; sygn. 12, k. 9v
281.	Paweł podczaszy	Zab.	4	4	—	4	—	—	4	—	—	RS, sygn. 2, k. 14v; O. 86, sygn. 7, k. 79; sygn. 12, k. 9v
282.	Pełka Gabriel	Prz.	8	5	—	5	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 39v
283.	Piechowski (Biechowski) Paweł	Z/J	6	6	2	4	1	3	—	—	—	RS, sygn. 2, k. 13; O. 86, sygn. 7, k. 15–15v; sygn. 12, k. 9v
284.	Pielchowski Hieronim	Z/J	5	5	1	4	—	—	—	—	—	RS, sygn. 2, k. 19; O. 86, sygn. 7, k. 68v
285.	Piestrecki Stanisław	Prz.	3	3	—	3	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 100
286.	Pilchowski Hieronim	Prz.	5	5	1	4	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 68v
287.	Plechowski Gabriel	Prz.	6	4	1	3	1	3	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 125; sygn. 12, k. 6
288.	Płowiecki Marcin	Prz.	4	4	—	4	—	2	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 122; sygn. 12, k. 6

L.p.	Nazwisko i imię	Status	Wysokość pocztu	Konie			Uzbrojenie					Źródło
				Stracone konie	Konie kopijnicze	Konie strzelcze	Zbroje	Zbroje strzelcze	Pancerze	Bechtery	Rusznice	
289.	Pobiedziński Piotr	Prz.	5	4	—	4	—	1	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 120v; sygn. 12, k. 6
290.	Podfilipski Jakub	Prz.	—	3	—	3	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 148
291.	Podgorecki Piotr	Prz.	6	3	—	3	—	—	3	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 195–195v
292.	Podgrodzki Stanisław	Prz.	5	4	1	3	—	1	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 102v; sygn. 12, k. 5
293.	Podstolski Stanisław	Prz.	4	3	—	3	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 104v
294.	Polak Jan	Prz.	7	6	—	6	—	1	1	—	1	O. 86, sygn. 7, k. 175–175v; sygn. 12, k. 1v
295.	Polianowski Stanisław	Z/J	5	—	—	—	—	—	—	—	—	RS, sygn. 2, k. 20v; O. 86, sygn. 7, k. 25–25v*brak danych o stratach
296.	Popowicz Seńko	Prz.	1	1	—	1	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 132v
297.	Popowski Laszko	Prz.	1	2	—	2	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 265v
298.	Potocki Łukasz	Prz.	4	1	—	1	—	—	1	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 231–231v
299.	Protazy	Prz.	2	1	—	1	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 138
300.	Pruszkowski Feliks	Prz.	3	2	—	2	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 140
301.	Przybysławski Feliks	Z/J	5	5	1	4	—	—	—	—	—	RS, sygn. 2, k. 17; O. 86, sygn. 7, k. 52v
302.	Pszonka Stanisław	Prz.	5	5	1	4	1	2	1	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 124; sygn. 12, k. 6
303.	Pyszeński Wojciech	Prz.	5	5	1	4	—	3	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 84; sygn. 12, k. 3v
304.	Raczyński Wojciech	Prz.	7	4	—	4	—	—	2	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 177–177v
305.	Rajecki Zygmunt	Prz.	4	3	—	3	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 49v
306.	Raszko Stanisław	Prz.	—	2	1	1	—	—	1	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 151; sygn. 12, k. 8
307.	Rawen Hieronim	Prz.	6	6	2	4	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 67
308.	Recziński Michno	Prz.	2	2	0	2	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 126v
309.	Repecki Jan	Prz.	8	3	—	3	—	2	—	—	1	O. 86, sygn. 7, k. 168–168v; sygn. 12, k. 2v
310.	Repecki Wojciech	Prz.	3	2	—	2	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 248–248v
311.	Rochalski Stanisław	Prz.	—	3	—	3	—	1	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 149v; sygn. 12, k. 8
312.	Rodolowski Bernard	Prz.	4	4	—	4	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 85

L.p.	Nazwisko i imię	Status	Wysokość pocztu	Konie			Uzbrojenie					Źródło
				Stracone konie	Konie kopijnicze	Konie strzelcze	Zbroje	Zbroje strzelcze	Pancerze	Bechtery	Rusznice	
313.	Rodolowski Piotr	Prz.	4	4	—	4	—	1	1	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 87v; sygn. 12, k. 4
314.	Rokosz	Prz.	2	1	1	—	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 262
315.	Rolikowski Marcin	Prz.	2	2	—	2	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 261
316.	Romanowski Mikołaj	Prz.	6	2	2	—	—	—	3	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 141v; sygn. 12, k. 2v
317.	Rozeńkowski Mikołaj	Prz.	4	4	—	4	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 60
318.	Rozyńkowski Mikołaj	Prz.	5	3	1	2	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 142v
319.	Rożnowski Piotr	Prz.	3	3	—	3	—	1	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 83; sygn. 12, k. 2v
320.	Rudnicki Jan I	Prz.	3	—	—	—	—	—	1	—	—	O. 86, sygn. 12, k. 10v, 12
321.	Rudnicki Jan II	Prz.	3	3	—	3	—	2	—	—	1	O. 86, sygn. 7, k. 96v; sygn. 12, k. 4v, 8
322.	Rumnek Jarosz	Prz.	4	3	—	3	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 233–233v
323.	Rusek Iwan	Prz.	3	1	—	1	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 251–251v
324.	Ryszkowski Jarosz	Prz.	—	—	—	—	—	1	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 155v; sygn. 12, k. 8
325.	Ryszkowski Mateusz	Prz.	—	1	—	1	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 151v
326.	Ryszkowski Tobiasz	Prz.	—	1	—	1	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 150
327.	Sapoliński (Sampoliński) Marcin	Prz.	5	4	1	3	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 201–201v
328.	Sazowski strzelec Pełczyn	Prz.	4	1	—	1	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 40
329.	Scibór Piotr	Prz.	6	6	1	5	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 45v
330.	Skoczkowski	Prz.	—	—	—	—	—	2	—	—	—	O. 86, sygn. 12, k. 8
331.	Skoral Mateusz	Prz.	3	3	—	3	—	1	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 253–253v; sygn. 12, k. 8
332.	Snopkowski Marcin	Prz.	5	1	1	—	—	1	1	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 131v; sygn. 12, k. 6v
333.	Sobiekurski Mikołaj	Prz.	6	4	1	3	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 184–184v
334.	Sobieński Stanisław	Prz.	7	4	1	3	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 181–181v
335.	Sokołowski Mikołaj (rotm.)	Zab.	5	4	1	3	—	—	—	—	—	RS, sygn. 2, k. 14; O. 86, sygn. 7, k. 22–22v
336.	Sokołowski Piotr	Zab.	6	5	1	4	—	—	—	—	—	RS, sygn. 2, k. 14v; O. 86, sygn. 7, k. 191–191v

L.p.	Nazwisko i imię	Status	Wysokość pocztu	Konie			Uzbrojenie					Źródło
				Stracone konie	Konie kopijnicze	Konie strzelcze	Zbroje	Zbroje strzelcze	Pancerze	Bechtery	Rusznice	
337.	Spiczyński	Prz.	2	2	—	2	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 126
338.	Stabrowski Jan	Prz.	4	3	—	3	—	1	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 99; sygn. 12, k. 4v
339.	Stanisławski Feliks i Błędowski Benedykt	Prz.	6	5	1	4	—	—	4	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 192–192v; sygn. 12, k. 2
340.	Stańczuł	Prz.	1	1	—	1	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 265
341.	Stary Marczyz	Prz.	3	1	—	1	—	1	1	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 241–241v; sygn. 12, k. 9
342.	Stawski Jerzy	Z/J	4	2	—	2	—	—	—	—	—	RS, sygn. 2, k. 17v; O. 86, sygn. 7, k. 55
343.	Stracka (?) Piotr	Z/J	—	—	—	—	—	—	—	—	—	RS, sygn. 2, k. 19 *41 fl. odszkodowania
344.	Straż Mikołaj	Prz.	5	—	—	—	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 145
345.	Straż Zygmunt	Z/J	6	6	2	4	—	—	—	—	—	RS, sygn. 2, k. 19; O. 86, sygn. 7, k. 77
346.	Stresowski (Streczkowski?) Stanisław	Z/J	6	5	1	4	—	—	—	—	—	RS, sygn. 2, k. 18; O. 86, sygn. 7, k. 58v
347.	Stroński Jan	Prz.	5	4	1	3	—	1	1	—	1	O. 86, sygn. 7, k. 91; sygn. 12, k. 4
348.	Struś Jakub (rozm.)	Prz.	20	17	2	15	—	—	10	2	—	O. 86, sygn. 7, k. 156–156v; sygn. 12, k. 1
349.	Strzałkowski Mikołaj	Prz.	2	—	—	—	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 78v
350.	Stzała Piotr	Prz.	5	5	1	4	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 71v
351.	Suchczyński Nawoj	Prz.	5	3	—	3	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 63
352.	Suchorabski Jan	Prz.	4	4	—	4	—	1	2	—	1	O. 86, sygn. 7, k. 128v; sygn. 12, k. 6v
353.	Sulima Michał (Andrzej)	Prz.	3	2	—	2	—	—	2	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 85v; sygn. 12, k. 3v
354.	Święcicki Wawrzyniec	Prz.	3	—	—	—	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 36–36v
355.	Szadurski Piotr	Z/J	4	4	—	4	—	—	—	—	—	RS, sygn. 2, k. 19; O. 86, sygn. 7, k. 73
356.	Szczepanowski Kacper	Prz.	6	2	1	1	—	1	1	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 194–194v; sygn. 12, k. 2
357.	Szczepanowski Wojciech	Prz.	3	3	—	3	—	2	1	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 88v; sygn. 12, k. 4
358.	Szczesliński (?) Marcin	Z/J	—	—	—	—	—	—	—	—	—	RS, sygn. 2, k. 18v* 12 fl. odszkodowania
359.	Szwiejkowski Feliks	Z/J	4	4	—	4	—	—	—	—	—	RS, sygn. 2, k. 19; O. 86, sygn. 7, k. 74

L.p.	Nazwisko i imię	Status	Wysokość pocztu	Konie			Uzbrojenie					Źródło
				Stracone konie	Konie kopijnicze	Konie strzelcze	Zbroje	Zbroje strzelcze	Pancerze	Bechtery	Rusznice	
360.	Szwircz Stanisław	Prz.	5	3	—	3	—	—	4	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 224–224v; sygn. 12, k. 7v
361.	Szykowski Wojciech	Prz.	8	7	2	5	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 51
362.	Szymański Paweł	Prz.	4	3	—	3	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 109v
363.	Szymek	Prz.	1	—	—	—	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 264v
364.	Tęgoborski Jan	Prz.	6	3	1	2	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 188–188v
365.	Tołoczkowy	Prz.	3	3	—	3	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 127
366.	Trojan	Prz.	4	1	—	1	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 96
367.	Trzebieński Marcin	Prz.	10	6	2	4	—	2	1	—	1	O. 86, sygn. 7, k. 162–162v; sygn. 12, k. 7
368.	Trzeska Serafin	Prz.	5	4	—	4	—	1	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 86v; sygn. 12, k. 4
369.	Tudorowski Wojciech	Prz.	3	2	—	2	—	1	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 130v; sygn. 12, k. 6v
370.	Turowski Andrzej	Prz.	3	4	—	4	—	2	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 255–255v; sygn. 12, k. 9v
371.	Turski Adam	Prz.	6	5	2	3	—	3	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 97v; sygn. 12, k. 4v
372.	Tworowski Jan (hetman polny)	Prz.	20	18	2	16	—	3	12	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 267; sygn. 12, k. 1
373.	Ubeński Jan	Prz.	5	5	—	5	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 93v
374.	Uzdowki Jakub	Z/J	5	5	1	4	—	—	—	—	—	RS, sygn. 2, k. 15v; O. 86, sygn. 7, k. 23–23v
375.	Waczowski Hryćko	Prz.	6	4	—	4	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 89v
376.	Walny Jan	Prz.	6	5	1	4	—	2	4	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 199–199v
377.	Wążyk Jan	Prz.	3	3	—	3	—	—	3	—	1	O. 86, sygn. 7, k. 247–247v; sygn. 12, k. 7
378.	Wiekowski Feliks	Prz.	4	2	—	2	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 64v
379.	Wieruski Bartłomiej	Z/J	5	5	1	4	—	—	—	—	—	RS, sygn. 2, k. 18v; O. 86, sygn. 7, k. 68
380.	Wilczek	Prz.	1	2	—	2	—	1	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 266; sygn. 12, k. 7
381.	Witowski Jan	Prz.	5	5	—	5	1	—	4	—	1	O. 86, sygn. 7, k. 92v; 215–215; sygn. 12, k. 2v
382.	Włodek Feliks	Prz.	5	4	—	4	—	2	—	—	1	O. 86, sygn. 7, k. 92; sygn. 12, k. 4

L.p.	Nazwisko i imię	Status	Wysokość pocztu	Konie			Uzbrojenie					Źródło
				Stracone konie	Konie kopijnicze	Konie strzelcze	Zbroje	Zbroje strzelcze	Pancerze	Bechtery	Rusznice	
383.	Włodek Wacław	Prz.	2	1	—	1	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 259–259v
384.	Wolski Jakub	Prz.	8	3	—	3	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 167–167v
385.	wójt olszański	Prz.	2	1	—	1	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 260
386.	Wronikowski Jan	Prz.	2	2	—	2	—	—	1	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 264; sygn. 12, k. 6v
387.	Wronowski Feliks	Prz.	4	2	—	2	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 129
388.	Wronowski Jakub	Prz.	6	5	1	4	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 129v
389.	Wronowski Mikołaj	Z/J	5	2	—	2	—	—	—	—	—	RS, sygn. 2, k. 15v; O. 86, sygn. 7, k. 27–27v
390.	Wróblowski Bartłomiej	Prz.	4	4	—	4	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 43
391.	Wrzelowski Mikołaj	Prz.	8	8	2	6	1	1	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 112; sygn. 12, k. 5v
392.	Wyszyński Andrzej	Prz.	6	4	2	2	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 81
393.	Zadarski Piotr	Prz.	4	4	—	4	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 73
394.	Zadni Marczysz	Z/J	8	4	—	4	—	—	—	—	—	RS, sygn. 2, k. 16; O. 86, sygn. 7, k. 42
395.	Zakrzowski Stanisław	Prz.	4	4	1	3	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 240–240v
396.	Zaleski Józef	Prz.	3	3	—	3	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 69v
397.	Zaporski Uriel	Prz.	6	4	—	4	—	2	3	—	1	O. 86, sygn. 7, k. 190–190v; sygn. 12, k. 2
398.	Zawisza Jan	Prz.	5	—	—	—	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 226–226v
399.	Zegota Jan	Prz.	5	3	—	3	—	2	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 87; sygn. 12, k. 4
400.	Zhiirski Adam	Zab.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	RS, sygn. 2, k. 14v
401.	Zielony Jakub	Prz.	6	4	—	4	—	1	1	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 98; sygn. 12, k. 4v
402.	Żarnowiecki Jarosz	Prz.	8	3	1	2	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 169–169v
403.	Żelesko Andrzej	Prz.	4	1	—	1	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 234–234v
404.	Żoratyński Józef (rotm.)	Zab.	4	4	2	2	—	4	2	—	—	RS, sygn. 2, k. 14; O. 86, sygn. 7, k. 28–28v; sygn. 12, k. 6v
405.	Żorawski Jan	Prz.	5	2	—	2	—	1	1	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 223–223v; sygn. 12, k. 3
406.	Żrebiecki Stanisław	Prz.	4	3	—	3	—	—	—	—	—	O. 86, sygn. 7, k. 98v
407.	Żukowski Stanisław	Prz.	7	6	2	4	—	3	2	—	1	O. 86, sygn. 7, k. 182–182v; sygn. 12, k. 10v

L.p.	Nazwisko i imię	Status	Wysokość pocztu	Konie			Uzbrojenie					Źródło
				Stracone konie	Konie kopijnicze	Konie strzelcze	Zbroje	Zbroje strzelcze	Pancerze	Bechtery	Rusznice	
	Razem		1884	1383	211	1172	20	266	238	4	36	

Źródło: opracowanie własne